ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 53 (1998)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄1

ΑΘΗΝΑ 2004

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαρία Ψαρρού - Χριστίνα Μακαρατζή - Θεοδώρα Σκαναβή

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Εκδόσεις «Περπινιά» Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Προϊστορική Συλλογή, Συλλογή Γλυπτών, Τμήμα Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων, Συλλογή Χαλκών, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Χημικό Εργαστήριο (Πίν. 1-6) ..... Σελ. 1-9

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 7-14) ..... » 10-17

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 15) ..... » 18-19

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... » 19

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 20-22

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (Πίν. 16) ..... » 23-24

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Πλάκα (Οδός Πολυγνώτου 5, Οδός Θεωρίας, Ακίνητο οδού Ερεχθέως 16, Ακίνητο οδού Μνησικλέους 13, Οδός Άρεως 2-4, Ακίνητο οδού Λυσίου 7, Ακίνητο οδού Λυσίου 9, Ακίνητο οδού Θρασυβούλου 17, Ακίνητο οδού Θόλου 9 και Κλεψύδρας, Ακίνητο οδού Κυρρήστου 15, Ανασκαφή Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Αναστηλωτικές εργασίες: Προπύλαια, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων: Ρωμαϊκή Αγορά, Βιβλιοθήκη του Αδριανού (Σχέδ. 1-17· Πίν. 17-28) ..... » 25-50

Αρχαία Αγορά ..... » 51-52

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων. Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας - Σκάμμα ΟΤΕ, Βουλή των Ελλήνων, Λεωφόρος Αμαλίας, Οδός Βασιλέως Γεωργίου Β΄ 9, Οδός Αμερικής 3, Πλατεία Κοτζιά-Επεκτάσεις παλαιάς ανασκαφής, Σκάμματα οδών Ευπόλιδος και Απελλού, Σκάμματα οδών Στρέιτ και Κρατίνου, Οδός Σωκράτους, Οδός Σωκράτους 17, Οδός Προδίκου, Οδός Πουλοπούλου, Οδός Μάρκου Μπότσαρη 35, Οδός Μονής Αστερίου 3), Αιγάλεω (Ιερά Οδός), Λίμνη Κουμουνδούρου, Ασπρόπυργος, Ελευσίνα (Οδός Πίνδου και Κολοκοτρώνη, Οδός Αγάθου και Σωτηρίου, Οδός Κίμωνος 20, Οδός Ερμού και Ελ. Βενιζέλου), Μέγαρα (Οδός Αγίας Λαύρας, Οδός Σαλαμίνος 87, Οδός Χανίου, Οδός Στεφ. Παπακωνσταντίνου 71, Οδός Αχιλλέως 6) (Σχέδ. Α΄ και 1-9· Πίν. 29-44) ..... » 53-82

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Λαυρεωτική (Περιοχή Δημολιάκι, Μερκάτι, Θορικός), Βούλα (Οδός Σερίφου και Θερμοπυλών, Οδός Σπύρου Μελά και Αθηνών, Οδός Βαλτετσίου

και Βουλιαγμένης, Οδός Θεσσαλονίκης και Ηγουμενίτσης, Οδός Καζαντζάκη και Σερρών, Θέση Πηγαδάκια), Γέρακας (Οδός Καραϊσκάκη και Μπουμπουλίνας, Οδός Κανάρη και Γκούρα, Οδός Έβρου, Οδός Μεσολογγίου, Σταυρός - Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη, Οδός Ψαρών), Αχαρνές (Οδός Λιοσίων - Άγιος Αθανάσιος, Νεάπολη Μενιδίου - Οδός Σινώπης, Οδός Χειλετζάρη). Αίγινα: Πόλη Αίγινας (Οδός Στρ. Πετρίτη, Οδός Στρ. Πετρίτη και Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄), Κάμπος Μύλων (Οικόπεδο Καλαμάρα, Οικόπεδο Τίλλιου), Λειβάδι (Οικόπεδο Δανούρδη-Πουρνάρα) (Σχέδ. 1· Πίν. 45-50) ..... Σελ. 83-92

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Αττικής: Σπέτσες (Μουσείο Σπετσών). Νομός Βοιωτίας: Λιβαδειά (Βορειοανατολικός πύργος μεσαιωνικού κάστρου). Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Τανάγρα (Ναός Αγίου Πολυκάρπου). Εργασίες συντήρησης. Νομός Αττικής: Αθήνα (Γαλάτσι - ναός Όμορφης Εκκλησιάς). Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οδός Κέβητος, Οδός Επαμεινώνδα 60, Οδός Πινδάρου 29), Κόκκινο (Ναός Αγίου Νικολάου), Πλαταιές (Μονή Αγίας Τριάδος), Μονή Οσίου Λουκά, Αράχωβα (Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου). Περιοδείες - Επισημάνσεις - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Αττικής: Πειραιάς (Παλαιά Κοκκινιά - ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος). Νομός Βοιωτίας: Λιβαδειά (Τζαμί του παζαριού ή Γαζή Ομέρ). Περισυλλογή αρχαίων. Αντίκυρα (Ναός Αγίου Σπυρίδωνος). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Δυτική πλευρά Καδμείας, Ναός Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, Πηγές Ισμηνού, Οδός Κατσίνα, Οδός Οσίου Κλήμεντα, Οδός Αναπαύσεως, Οδός Λοξής Φάλαγγος, Οδός Αλαμάνας, Οδός Οιδίποδος, Οδός Κυρέλλου και Δράκου), Ακραίφνιο (Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 51-62) ..... » 93-108

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Άργος (Οδός Ηρακλέους, Οδός Κοφινιώτου 27, Οδός Παπαοικονόμου, Οδός Βορείου Ηπείρου, Οδός Καλλέργη, Οδός Παπαλεξοπούλου, Οδός Τριπόλεως, Οδός Μενάνδρου, Οδός Αριστοφάνη, Οδός Αρχαίας Βουλής, Οδός Παπανικολάου), Θέση Σύνορο (Αγρός Καλκούνου, Αγρός Κ. Βούρδουλα), Δρέπανο (Οικόπεδο Γ. Μανόλη), Παλαιά Επίδαυρος (Οδός Ιπποκράτους, Κτήμα Δ. Βερδελή), Λέρνα, Ασπρόχωμα Προσύμνης (Αγρός Δ. Δήμα, Αγρός Δ. Καρύκη). Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος (Οικόπεδο Κ. Γιάννου, Οικόπεδο Χ. Μπινιάρη, Οικόπεδο Ιω. - Π. Μπασιώτη, Οικόπεδα Κ. Παπαδά και κληρονόμων Ιω. Κ. Παπαδά), Αρχαία Σικυώνα (Θέση Γκράβα), Λουτράκι (Θέση Κατουνίστρα). Καθαρισμοί - Επισημάνσεις. Άργος (Ακρόπολη Λάρισας), Ηραίο, Ακρόπολη Ασίνης. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Αργολίδας: Λίμνες, Τίρυνθα. Περισυλλογές. Λιγουριό, Επίδαυρος (Ιερό Ασκληπιού), Αρχαία Επίδαυρος, Δήμαινα (Σχέδ. 1-14· Πίν. 63-72) ..... » 109-143

Νεμέα, Ισθμία ..... » 143-146

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Λακωνίας (Μουσείο Σπάρτης). Νομός Αρκαδίας (Μουσείο Τεγέας, Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης). Εκπαιδευτικά Προγράμματα. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη. Νομός Αρκαδίας: Μεγαλόπολη. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Θερμοπυλών 177 και Τυνδάρεω, Οδός Θερμοπυλών 94, Οδός Αγίου Δημητρίου, Συμβολή των οδών Κύπρου 19, Βρασίδου και Βορείου Ηπείρου, Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Βρασίδου και Ανανίου, Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου, Οδός Κύπρου 56, Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέττα, Οδός Ωραίας Ελένης, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος, Οδός Αλκμάνος, Οδός Πιτάνης, Οδός Τριακοσίων 83, Πάροδος Σακέττα, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 101, Οδός Αλκμάνος, Οδός Ηρακλειδών 54-60, Οδός Τριακοσίων 71-77, Οδός Διηνεκούς 10-14), Μαγούλα (Οικόπεδο Δ. Παναγάκου), Ριβιώτισσα (Οικόπεδο Χ. Δημητρόπουλου), Αμύκλες (Οικόπεδο Δ. Κονιδάρη, Αγρός Α. Σακελλαράκου, Θέση Σπηλάκια), Γύθειο (Οδός Καλκανδή 30 και

Ορέστου, Οδός Καλκανδή 34, Συμβολή των οδών Καλκανδή και Αρχαίου Θεάτρου), Ελαία Μολάων (Οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου), Συκιά Μολάων. Νομός Αρκαδίας: Μεγαλόπολη (Οδός Αρχαίου Θεάτρου, Περιφερειακού και Επικουρείου Απόλλωνος, Οδός Π. Κεφάλα 73, Θέατρο), Κυπαρίσσια. Εντοπισμοί αρχαίων - Περιοδείες - Περισυλλογές. Νομός Λακωνίας: Άγιοι Ανάργυροι - ιερό Δίκτυννας, Ακρόπολη Ζάρακος, Μολάοι Λακωνίας, Άγιος Νικόλαος Βοιών - περιοχή Αγίας Μαρίνας, Κεφαλόβρυσο Πελλάνας, Βασαράς. Νομός Αρκαδίας: Λυκόχια, Μηλιά Νεστάνης, Πικέρνι, Δήμος Φαλάνθου (Ναός Αγίας Κυριακής), Κάτω Δαβιά, Χωτούσα - Καφυαί. Παραδόσεις. Σπάρτη, Μεγαλόπολη, Χωτούσα - Καφυαί (Σχέδ. 1-15· Πίν. 73-84) ..... Σελ. 147-186

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Μουσειακές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μονεμβασία. Εκπαιδευτικά Προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μονεμβασία, Μελιτίνη, Αγόριανη, Απιδιά, Κουλούμι, Έρημος, Γύθειο. Νομός Αρκαδίας: Βάστα, Άστρος, Στεμνίτσα (Ναός Παναγίας Μπαφέρω και ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Αργολίδας: Μέρμπακας, Αδάμι. Νομός Μεσσηνίας: Μηλέα - Κάτω Χώρα, Λαδάς, Καλαμάτα, Πλάτσα, Μεγάλη Μαντίνεια, Προσήλιο. Συντήρηση. Νομός Λακωνίας: Μυστράς, Γεράκι, Δάφνη, Μονεμβασία, Χρύσαφα, Αναβρυτή, Σοχά, Γαρδενίτσα, Αγόριανη, Παλαιοπαναγιά, Μελιτίνη, Κουλούμι. Νομός Αρκαδίας: Λεοντάρι, Φαλαισία, Νεοχώρι, Λεβίδι, Βάστα. Νομός Αργολίδας: Νέα Επίδαυρος. Νομός Μεσσηνίας. Επισημάνεις - Καταγραφές - Κηρύξεις. Νομός Λακωνίας: Περιφέρεια Σπάρτης, Ανώγεια, Νεοχώρι Γυθείου, Λογκανίκος, Αγερανός Γυθείου, Γύθειο (Θέση Βαλτάκι), Άκια Οιτύλου, Αρεόπολη, Φαρακλό Νεάπολης (Θέση Τζερεφοχώρι). Νομός Αργολίδας: Πουλακίδα (Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Αρκαδίας: Καστάνιτσα (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, Ναός Αγίου Αθανασίου στη συνοικία Γαλατά), Άνω Δολιανά, Μάναρη. Νομός Μεσσηνίας: Άγριλος, Αντικάλαμος, Δολοί, Θαλάμες (Ναός Αγίου Κωνσταντίνου, «Εβραϊκό πηγάδι», Ναός Αγίου Βασιλείου), Κάμπος, Καρδαμύλη, Κέντρο, Λαδάς, Νομιτσί (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Γεωργίου), Προάστειο, Προσήλιο, Τρίκορφο Μεσσήνης, Βουνάρια Πυλίας, Κυπαρισσία, Λαντζουνάτο, Φιλιατρά. Καταγραφές εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων. Νομός Λακωνίας: Καστόρι, Περιφέρεια Σπάρτης, Μεγάλη Βρύση. Νομός Αρκαδίας: Κεραστάρι Μαντινείας, Άστρος Κυνουρίας (Μονή Παλιοπαναγιάς, Καθολικό μονής Παλιοπαναγιάς). Διαμορφώσεις. Ζώνες Προστασίας. Μελέτες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Περιμετρική μη διανοιγμένη οδός, Οδός Αλκμάνος, Οδός Λυσσάνδρου), Παρόρι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στη θέση Κέραμος) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 85-90)..... » 187-222

Βυζαντινή Αργολίδα ..... » 223-224

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίας. Νομός Ηλείας: Δάφνη (Θέση Λακκαθέλα, Θέση Γεωργούλη Αλώνι), Φιγάλεια (Λόφος Καρδουμπούλι), Μακρίσια, Ήλιδα, Ρουπάκι, Σταφιδόκαμπος, Γραίκα, Μέλισσα, Μανωλάδα, Λάττα, Ξηρόκαμπος, Λούβρο, Κοσκινά, Καλύβια Ήλιδας, Κλαδέος. Νομός Μεσσηνίας: Κεφαλόβρυσο, Ελληνικά Ανθείας, Πεταλίδι, Λογγά, Πυργάκι Τριφυλίας, Πλατάνια. Παράδοση - Περισυλλογή αρχαιοτήτων. Νομός Ηλείας: Βαρθολομιό, Σίμιζα, Καυκανιά, Πλατιάνα, Μιράκα, Πεύκες, Άγιος Ηλίας, Φιγάλεια, Δρούβα-Ολυμπία, Ήλιδα, Αυγείο, Μέλισσα, Λεχαινά, Δάφνη, Κολοκυθά, Άγιος Ηλίας Πηνείας, Γλύφα, Λυγιά, Βρανάς, Γραίκα, Ώλενα, Αρβανίτη, Κούμανι, Κάμενα, Αλφειούσα, Επιτάλιο, Κάτω Σαμικό, Λέπρεο, Κοσκινά, Μπάμπες Μακρισίων, Μακρίσια. Νομός Μεσσηνίας: Κοπανάκι, Άνθεια, Δάρας. Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί - Κηρύξεις (Σχέδ. 1· Πίν. 91-100) ..... » 225-242

Αρχαιολογικό πρόγραμμα Πύλου ..... » 242-248

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Εργασίες υπαίθρου. Ανασκαφικές εργασίες. Πάτρα (Οδός Αρέθα 52, Οδός Βότσαρη 27, Οδός Εϋνάρδου 24, Οδός Εϋνάρδου 17-19, Οδός 12ου Συντάγματος 82Α, Οδός Διονύσου 66 - Σαμακιά, Οδός Αδραμυττίου 4, Οδός Δαμίρη 27 και Ροβέρτου Κωχ, Κάτω Συχαινά - Ανώνυμη δημοτική οδός, Οδός Λόντου 93 και Καρατζά, Ζαρουχλέικα - οικόπεδο ΟΕΚ, Οδός ΙΙΙ Ορειβατικού - Πάροδος Δ6, Οδός Ερενστρώλε 56-62, Οδός Βασιλέως Ρούφου 92 και Ερενστρώλε, Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 2, Οδός Βότσαρη 29, Οδός Μπουκαούρη 101, Οδός Λόντου 32, Αρόη - Οδός Συνταγματάρχου Ζήση και Λεωφόρος Αρόης, Οδός Κουμανιώτη και Ασημάκη Φωτήλα, Οδός 6ου Συντάγματος 10, Οδός Μπουκαούρη 82, Οδός Γούναρη 153, Οδός Γ. Ρούφου 75, Οδός Κουμανιώτη 29-31, Οδός Αγίου Δημητρίου και Καρατζά, Οδός Αλ. Υψηλάντου 198, Ζαρουχλέικα - Οδός Ορφέως, Εγλυκάδα - Οδός Λοχαγού Μενούνου 37, Ανασκαφικές τομές, Έργα ΔΕΥΑΠ, Έργα ΟΤΕ-ΔΕΗ), Βούντενη, Ριγανόκαμπος, Κρήνη Πατρών (Οικόπεδο Τ. Παπακωνσταντίνου, Θέση Άγιος Κωνσταντίνος), Σαραβάλι, Τσουκαλέικα (Θέση Ανεμόμυλος), Πόρτες, Κάτω Αχαΐα (Θέση Παλαιόμυλος - Οδός Αρισταινέτου και Αχαϊκής Συμπολιτείας, Οδός Αριστοτέλους, Οικόπεδο ΤΕΛ, Αγρός Ε. και Κ. Δημόπουλου, Οδός Αγίου Ιωάννου 10, Οικόπεδο Χ. Χαραλαμπίδη), Άνω Αλισσός, Τρεχλό Καλαβρύτων, Αίγιο (Οδός Ν. Πλαστήρα 49 και Μαυροκορδάτου, Οδός Αιγιαλέως και Φαραζουλή, Οδός Μ. Μπότσαρη 22 και Αιγιαλέως, Οδός Δωδεκανήσων 6, Οδός Ελίκης 12, Οδός Σαρανταπόρου 14), Ριζόμυλος Αιγίου, Αρχαία Ελίκη. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Θύρειο, Μύτικας - Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου, Σπάθαρη Λεπενούς, Ανάληψη (Θέση Μάνα Νερού), Επαρχιακή οδός Σταμνάς - Αγγελοκάστρου, Παπαδάτες, Άνω Ευηνοχώρι, Ναύπακτος (Οδός Πλαστήρα 33, Λαγκαδούλα, Λεωφόρος Αντιρρίου, Οδός Θέρμου και Αθανασοπούλου, Οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων), Κάτω Βασιλική (Αγία Τριάδα, Οικόπεδο Κ. Παναγιωτόπουλου). Νομός Κεφαλληνίας: Κουλουράτα, Σάμη. Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί. Νομός Αχαΐας: Ακρόπολη τείχους Δυμαίων, Τριπόταμα. Νομός Κεφαλληνίας: Ακρόπολη Κράνης. Περιοδείες - Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Αχαΐας: Αρχαία Ελίκη. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Θύρρειο (Θέση Παλιόβρυση ή Πηγάδια), Λυκοβίτσι Δήμου Φυτειών, Κομπωτή, Κόνισκα, Ανάληψη (Θέση Λαΐνια, Θέση Λεβεντοράχη, Κάστρο της Δερβέκιστας). Παραδόσεις αρχαίων (Σχέδ. 1-12· Πίν. 101-116) ..... Σελ. 249-291

Αρχαία Ελίκη (Σχέδ. 1· Πίν. 116 γ) ..... » 291-292

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Κάστρο Πάτρας, Φρούριο Ρίου. Νομός Ηλείας: Κάστρο Χλεμούτσι, Μανωλάδα, Κυλλήνη. Νομός Κορινθίας: Μαλαγάρι, Σοφικό. Συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων και ξυλογλύπτων. Νομός Κορινθίας: Σοφικό. Νομός Αχαΐας: Πάτρα, Παλαιομονάστηρο Οσίου Λεοντίου, Τράπεζα Αιγιαλείας. Νομός Ηλείας: Μανωλάδα, Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, Βούναργο. Νομός Ζακύνθου. Νομός Κεφαλληνίας: Αργοστόλι, Περατάτα, Ληξούρι, Μονή Παναγίας Κορωνάτου. Περιοδείες - Καταγραφές - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Κορινθίας: Κάτω Τρίκαλα. Νομός Αχαΐας: Βερίνο, Κάτω Αλισσός, Ίσωμα, Κρίνος, Κρυονέρι, Κάλανος. Νομός Ηλείας: Άνω Φιγάλεια, Βούναργο, Άγιος Ηλίας Πηνείας, Κρυονέρι Φιγαλείας, Ακρωτήριο Κουνουπέλι, Κλαδέος, Κυλλήνη, Κάστρο Κυλλήνης, Κακοτάρι (Ασκηταριό στο Σταυράκι, Ναός στο Κάστρο της Οχιάς), Κούμανη, Ταξιάρχες. Νομός Αχαΐας: Σαραβάλι Πατρών, Μέντζαινα, Τριπόταμα Καλαβρύτων (Ακρόπολη, Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου), Πάτρα, Παυλόκαστρο. Νομός Ηλείας: Ώλενα, Ανήλιο, Δαφνιώτισσα, Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, Κυλλήνη, Κάτω Σαμικό. Νομός Κορινθίας: Κράνειο αρχαίας Κορίνθου (Οικόπεδο Ι. Σοφού, Οικόπεδο Α. Τζαναβάρα), Αρχαία Κόρινθος (Οικόπεδο Ι. Θεοδωρόπουλου, Οικόπεδο Κ. Κονδύλη, Οικόπεδο Π. Ρωμέση), Μύτικας Ισθμίας (Σχέδ. 1-3· Πίν. 117-132) ..... » 293-316

Επιφανειακή έρευνα στον Μορέα, Κόρινθος ..... » 316-320

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Θήβα (Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου, Οδός Οπλαρχηγού Βόγλη 3, Έργα ΕΡΓΟΣΕ, Έργα ΔΕΥΑΘ, Οδός Σιμμίου, Οδός Ησιόδου, Οδός Κατσίνα, Οδός Αυλίδος, Οδός Μπασιάκου, Οικόπεδο Κ. Πρεβεζάνου), Χαιρώνεια (Οικόπεδο Δημοτικού Σχολείου, Οικόπεδο Γ. Κατσίκη), Τανάγρα, Ορχομενός, Ακραίφνιο (Βόρεια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας, Νότια πλευρά), Πλαταιές. Διαμορφώσεις. Εργασίες συντήρησης. Χαιρώνεια. Τυχαία ευρήματα - Παραδόσεις. Χαιρώνεια, Θήβα, Λεύκτρα. Περισυλλογές. Θήβα, Πλαταιές (Σχέδ. 1-12· Πίν. 133-138) ..... » 321-356

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Διοργάνωση συνεδρίου και ημερίδας. Ανασκαφικές εργασίες. Εύβοια. Χαλκίδα (Παλαιές εργατικές κατοικίες, Πάροδος οδού Στύρων, Οδός Αμαρυνθίων, Οδός Ληλαντίων), Ερέτρια (Αρχαίο Θέατρο, Οδός Γλαυκίππου Διονυσίου), Κάρυστος - Παλαιοχώρα (Οικόπεδο Ιω. Γκιλιπάθη, Οικόπεδο Γυμνασίου - ΤΕΛ, Οικόπεδο Π. Καρακώστα), Αιδηψός, Προκόπι (Θέση Καστρί), Ζάρακες, Κύμη (Στόμιο Οξυλίθου), Ωρεοί (Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Χαλκίδα, Ερέτρια, Αλιβέρι, Λουτρά Αιδηψού. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Ροβιές, Κύμη. Παραδόσεις αρχαίων - Υποδείξεις θέσεων. Φραγκοκκλησιά Ταξιάρχη, Βορειοκεντρική Εύβοια (Σχέδ. 1-7· Πίν. 139-146) ..... » 357-374

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Με στόχο την κατά το δυνατόν καλύτερη ανταπόκριση στον παιδευτικό-πολιτιστικό του προορισμό και στον επιστημονικό του ρόλο, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κατά το 1998, με τη συνεργασία του επιστημονικού και του τεχνικού προσωπικού του, αφενός συνέχισε και ολοκλήρωσε πολλά από τα προγράμματα επανέκθεσης των Συλλογών του και της επιστημονικής τεκμηρίωσης, οργάνωσης και συντήρησης του αρχαιολογικού υλικού, του οποίου έχει τη διαχείριση, αφετέρου συμμετείχε σε ευρωπαϊκά προγράμματα, όπως το Raphael, και προγράμματα αρχαιομετρικής έρευνας. Υποστήριξε τη μελέτη ελλήνων και ξένων ερευνητών με τη διάθεση αρχαιολογικού υλικού για μελέτη, πληροφοριών και φωτογραφιών και ακόμη διοργάνωσε στους χώρους του θεματικές περιοδικές εκθέσεις, αλλά και συμμετείχε με δανεισμό έργων σε περιοδικές εκθέσεις στο εσωτερικό και εξωτερικό (Μουσείο Ακροπόλεως, Ηράκλειο Κρήτης, Μελβούρνη, Κοπεγχάγη, Mariemont). Στα πλαίσια αυτά φιλοξένησε από 26.5 έως 5.7.1998 την έκθεση «Οι Έλληνες στην Ισπανία. Στα βήματα του Ηρακλή», που παρουσίασε το Υπουργείο Πολιτισμού της Ισπανίας και το Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης με αρχαία από τα ισπανικά κρατικά μουσεία και με συμμετοχή του αρχαιολογικού Μουσείου της Σάμου.

Με ιδιαίτερη επιτυχία λειτούργησε το πρωτοποριακό εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Το μάτι ακούει» για τα κωφά παιδιά. Παράλληλα συνεχίστηκε το πρόγραμμα των ανά δεκαπενθήμερο επιστημονικών διαλέξεων της Τετάρτης με ομιλητές έλληνες και ξένους. Στα πλαίσια του προγράμματος αυτού οργανώθηκε την 21η Οκτωβρίου 1998 τιμητική εκδήλωση στη μνήμη της Βαρβάρας Φιλιππάκη, η οποία είχε διατελέσει Έφορος της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας και Διευθύντρια του Μουσείου. Με χρηματοδότηση της ΔΙΠΚΑ δημοσιεύθηκε ο τόμος «Μνήμη Βαρβάρας Φιλιππάκη» με τις ομιλίες της εκδήλωσης.

Στο βαθμό που το επέτρεψαν οι πιστώσεις, συνεχίστηκαν τα έργα βελτίωσης των εγκαταστάσεων του Μουσείου, τόσο στους χώρους των αποθηκών και των εργαστηρίων, όσο και στους χώρους υποδοχής και εξυπηρέτησης του κοινού, όπως η οργάνωση νέας ιματιοθήκης, η κατασκευή διαδρόμων κυκλοφορίας ατόμων με ειδικές ανάγκες, η ανάθεση κατασκευής ειδικού αναβατορίου για τα άτομα αυτά στην είσοδο του Μουσείου. Για το σκοπό αυτόν επελέγη η κατασκευή υδραυλικού αναβατορίου κατά το υπόδειγμα αυτού που έχει εγκατασταθεί στην πυραμίδα του Λούβρου, το οποίο, όταν δεν θα λειτουργεί, θα βυθίζεται στο έδαφος και θα εξαφανίζεται, ενώ κατά τη λειτουργία του θα καλύπτεται από την υφιστάμενη ελιά πλάι στη σκάλα του Μουσείου. Με το σύστημα αυτό αποφεύγεται ο τραυματισμός της μνημειακής εισόδου του Μουσείου από τη στερέωση πάνω στη μαρμάρινη κλίμακα του ολισθητικού μηχανισμού και της ταινίας του αναβατορίου και των λοιπών σχετικών εγκαταστάσεών του.

Ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση των έργων που εκτελέσθηκαν κατά το 1998, με τις εκθέσεις των προϊσταμένων των Συλλογών και του Χημικού Εργαστηρίου του Μουσείου.

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Προϊστορική Συλλογή

Η αποχώρηση της Κ. Δημακοπούλου από τη θέση της Διευθύντριας του Μουσείου και της Εφόρου της Προϊστορικής Συλλογής στις 17 Ιανουαρίου του 1998, μετά από μακρά και επιτυχή θητεία, άφησε ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Η Κ. Δημακοπούλου ωστόσο παρέμεινε παρούσα και είχε την επιμέλεια έργων της Προϊστορικής Συλλογής για τα οποία υπήρχαν ήδη ανειλημμένες υποχρεώσεις, όπως οι περιοδικές εκθέσεις και το πρόγραμμα ΤΟΜΒΑ[1].

Το έργο της Συλλογής επιφορτίστηκαν οι επιμελήτριες αρχαιοτήτων Ε. Παπάζογλου, Α. Χριστοπούλου, Ε. Τσιβιλίκα, Δ. Κοκκέβη-Φωτίου, Μ. Βλασσοπούλου και η Μ. Τσιποπούλου, που ήλθε με απόσπαση από την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ. Από τον Ιούλιο του 1998 εργάστηκε με σύμβαση για το κοινοτικό πρόγραμμα ΤΟΜΒΑ η αρχαιολόγος Ε. Κωνσταντινίδη. Η υπογράφουσα, κατ' εντολή της Διευθύντριας του Μουσείου Η. Ζερβουδάκη, ανέλαβε χρέη συντονίστριας του έργου της Συλλογής από τις 18 Μαΐου 1998.

Τη δραστηριότητα της Συλλογής απορρόφησε σε μεγάλο βαθμό η προετοιμασία των μεγάλων εκθέσεων που παρουσιάστηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και σε μουσεία του εξωτερικού, η παραγωγή νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και η οργάνωση του προγράμματος ΤΟΜΒΑ. Συμπληρωματικές εργασίες επανέκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις αίθουσες της Προϊστορικής Συλλογής και συνεχίστηκε η συντήρηση, καταγραφή και φωτογρά-

1. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 1-3· 52 (1997): Χρονικά, σ. 2-3.

φηση των αρχαίων για το αρχείο του Μουσείου και για την εικονογράφηση των καταλόγων των περιοδικών εκθέσεων. Όπως πάντα, μέρος του έργου της Συλλογής ήταν και η εξυπηρέτηση ελλήνων και ξένων μελετητών. Η Συλλογή συνεργάστηκε με τους συντηρητές του Μουσείου Κ. Πανταζή, Α. Μαγνήσαλη και Γ. Μακρή για τη συντήρηση των αρχαίων και το στήσιμο των εκθέσεων, καθώς και με τη χημικό του Μουσείου Ε. Μάγκου στο θέμα της αρχαιομετρικής έρευνας των χρυσών νεολιθικών περιάπτων.

Καταγράφηκαν πολυάριθμα αρχαία αντικείμενα, κυρίως από την Κρήτη, όπου είχαν σχηματίσει προπολεμικά μια διδακτική συλλογή με προορισμό το Πανεπιστήμιο Otago της Ν. Ζηλανδίας[2]. Τμήμα του υλικού αυτού είχε καταγραφεί επίσης το 1988 και το 1989, οπότε και επιστράφηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου δύο θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β γραφής[3]. Μεγάλο τμήμα των αρχαίων της Κυκλαδικής Αίθουσας καταγράφηκε και φωτογραφήθηκε για το Σύνταγμα της Κυκλαδικής Τέχνης, ένα πρόγραμμα που οργανώθηκε από τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα.

Τα χρυσά νεολιθικά κοσμήματα από την κατάσχεση του 1997 εξετάστηκαν με μη καταστρεπτικές μεθόδους στο Χημικό Εργαστήριο του Μουσείου και στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας και Εργαστήριο Ανάλυσης Υλικού του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και φωτογραφήθηκαν μέσα από οπτικό μικροσκόπιο. Τα αρχαία από τους τύμβους στο Νυδρί της Λευκάδας, που βρίσκονται στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου, φωτογραφήθηκαν προκειμένου οι εικόνες τους να χρησιμοποιηθούν στην επανέκθεση του Μουσείου Λευκάδας. Ελήφθησαν επίσης λεπτομερείς μετρήσεις και εκμαγεία του αργυρού βραχιολιού και του χρυσού περιδεραίου αριθ. ευρ. 6285 για την κατασκευή ακριβών αντιγράφων από το ΤΑΠΑ.

Θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β γραφής και πήλινο σφράγισμα από τις πρόσφατες έρευνες στην Πύλο[4] μεταφέρθηκαν από το Μουσείο Χώρας και θα παραμείνουν στην Προϊστορική Συλλογή του Μουσείου (ΒΕ 4/1998, 15/1999, 33/2000), όπου φυλάσσεται και το corpus των πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής από το ανάκτορο της Πύλου. Τα μικροαντικείμενα και θραύσματα αγγείων από την παλαιά ανασκαφή του M. Natan Valmin στη Μάλθη Μεσσηνίας, με αριθ. ευρ. 11542-11576 της Προϊστορικής Συλλογής, μεταφέρθηκαν και θα παραμείνουν στο Μουσείο Καλαμάτας.

Περιοδικές εκθέσεις. Στις 15 Δεκεμβρίου 1998 εγκαινιάσθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο η έκθεση «Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός», η οποία διήρκεσε μέχρι το Μάιο του 1999 (Πίν. 1 β-γ). Η έκθεση παρουσίασε για πρώτη φορά τα 53 χρυσά νεολιθικά κοσμήματα, που παραδόθηκαν στο Μουσείο το Νοέμβριο του 1997. Στην έκθεση συμπεριλαμβάνονται αντιπροσωπευτικά έργα της Νεολιθικής Συλλογής του Μουσείου, καθώς και αντικείμενα από άλλα 12 αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές, που δίνουν την εικόνα της εποχής και του πολιτισμού στον οποίο εντάσσονται τα χρυσά κοσμήματα. Την έκθεση συνόδευε ο επιστημονικός της κατάλογος[5].

Στη Μελβούρνη, στην πολιτεία της Βικτώριας στην Αυστραλία, στις 9 Νοεμβρίου 1998 εγκαινιάσθηκε το Μουσείο Ελληνικών Αρχαιοτήτων (Hellenic Antiquities Museum) που συστεγάζεται με το Immigration Museum στο κτίριο του παλαιού Τελωνείου, με την παρουσίαση της έκθεσης «Ο Θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο». Το ενδιαφέρον των πολυπληθών ομογενών, που κατοικούν στη Μελβούρνη, αλλά και του ευρύτερου κοινού για την έκθεση υπήρξε μεγάλο και αντικατοπτρίζεται στα πολλά δημοσιεύματα του ελληνόφωνου και του αγγλόφωνου τύπου. Το Μουσείο Ελληνικών Αρχαιοτήτων αποτελεί πλέον ένα θεσμό και στο χώρο του φιλοξενήθηκαν έκτοτε και άλλες ελληνικές εκθέσεις. Η έκθεση «Ο θησαυρός των Αηδονιών», όπως είναι γνωστό, είχε οργανωθεί και παρουσιαστεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κατά τα έτη 1996 και 1997. Ο επιστημονικός της κατάλογος επανεκδόθηκε από το ΤΑΠΑ με την ευκαιρία της έκθεσης της Μελβούρνης, με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενό του[6], εφόσον, για λόγους ασφαλείας, ορισμένα πολύτιμα έργα της Μυκηναϊκής Συλλογής του Μουσείου κρίθηκε σκόπιμο να μην ταξιδέψουν στην Αυστραλία και αντικαταστάθηκαν με άλλα ανάλογα έργα του Μουσείου. Η έκθεση διήρκεσε μέχρι τις 28 Φεβρουαρίου 1999.

Στην Κοπεγχάγη της Δανίας, στις 19 Δεκεμβρίου 1998, εγκαινιάσθηκε στο Nationalmuseet η 25η έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης «Θεοί και ήρωες της εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις ρίζες του Οδυσσέα». Η έκθεση αποτελεί το επιτυχές αποτέλεσμα της συνεργασίας 20 ευρωπαϊκών χωρών, με προεξάρχουσες τη Δανία, την Ελλάδα, τη Γερμανία και τη Γαλλία, με κοινό στόχο να παρουσιαστεί για πρώτη φορά ένα πανόραμα του ευρωπαϊκού

2. *ΑΑΑ* V (1972), σ. 289-292.

3. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 4· 44 (1989): Χρονικά, σ. 2.

4. *AR* 1995-6, σ. 19.

5. Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός*, Αθήνα 1998.

6. Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα 1998.

πολιτισμού κατά την εποχή του Χαλκού (3η και 2η χιλιετία π.Χ. και αρχές της 1ης για το δυτικό ευρωπαϊκό χώρο). Η ελληνική συμμετοχή περιλαμβάνει 91 έργα, αντιπροσωπευτικά των πολιτισμών που άνθησαν στον ελληνικό χώρο, όπως ο κυκλαδικός, ο πολιτισμός του βορειοανατολικού Αιγαίου που συμπεριλαμβάνει και την Τροία, ο μινωικός και ο μυκηναϊκός πολιτισμός. Από την Προϊστορική Συλλογή του Μουσείου προέρχονται 47 έργα και τα λοιπά από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και άλλα 13 ελληνικά αρχαιολογικά μουσεία ή συλλογές. Την έκθεση συνοδεύει επιστημονικός κατάλογος στην αγγλική γλώσσα, με κείμενα και λήμματα ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων[7]. Η ίδια έκθεση πρόκειται να παρουσιαστεί μετά τις 5 Απριλίου του 1999 στη Βόννη και στο Παρίσι και κατά το 2000 στην Αθήνα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ειδικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα κωφά παιδιά, μαθητές του δημοτικού, του γυμνασίου και του λυκείου, με τον εύγλωττο τίτλο «Το μάτι ακούει» οργανώθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Έγινε ξενάγηση μέσα στις αίθουσες και άλλες δραστηριότητες στο αμφιθέατρο από τη συνάδελφο Δ. Κοκκέβη-Φωτίου, που είχε την ευθύνη του προγράμματος. Εκτυπώθηκε αφίσα και ειδικό φυλλάδιο από το ΤΑΠΑ. Ανακοίνωση για το πρόγραμμα αυτό έγινε στη «Συνάντηση εργασίας για τις αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δράσεις και τα εκπαιδευτικά πολιτιστικά δίκτυα του ΥΠΠΟ» στο αμφιθέατρο του ΥΠΠΟ, 24-25 Ιουνίου 1998.

Εκπονήθηκαν επίσης ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα για τους μαθητές του δημοτικού σχολείου, που αφορούν στη Μυκηναϊκή Αίθουσα (Μ. Τσιποπούλου, «Άνθρωποι-Λιοντάρια και Χρυσός») και την αίθουσα της Θήρας (Δ. Κοκκέβη-Φωτίου, «Φύση, Θάλασσα και Ζωή»), τα οποία εντάσσονται στο πρόγραμμα «Μελίνα», αποτέλεσμα συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού με το Υπουργείο Παιδείας.

Πρόγραμμα TOMBA. Η συμμετοχή της Προϊστορικής Συλλογής στο κοινοτικό πρόγραμμα TOMBA για τους τάφους της άρχουσας τάξης κατά την εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου ήταν μια καινούργια, ενδιαφέρουσα εμπειρία. Το TOMBA υποστηρίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Χ, στα πλαίσια του προγράμματος Raphael για την πολιτιστική κληρονομιά. Το πρόγραμμα οργανώθηκε από το Römish-Germanisches Zentralmuseum του Mainz στη Γερμανία, με τη συμμετοχή και άλλων έξι ευρωπαϊκών μουσείων ή πανεπιστημίων από την Αγγλία, την Αυστρία, τη Γαλλία, τη Δανία, την Ιταλία και την Ελλάδα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Σκοπός του είναι η δημιουργία μιας εικονιστικής βάσης δεδομένων για το Διαδίκτυο στην αγγλική, γαλλική, γερμανική, ελληνική και ιταλική γλώσσα. Η χρηματοδότηση του έργου (από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Υπουργείο Πολιτισμού από κοινού) ήταν διαθέσιμη από το καλοκαίρι του 1998 και κατέστη δυνατό να αγορασθεί ο εξοπλισμός (ηλεκτρονικός υπολογιστής, σαρωτής, ψηφιακή φωτογραφική μηχανή κ.ά.) και να προσληφθεί η ειδική συνεργάτις του προγράμματος. Η καταγραφή άρχισε με αντικείμενα από τον Ταφικό Κύκλο Α, που περικλείει τους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών. Στα πλαίσια του προγράμματος πραγματοποιήθηκαν στο Mainz συναντήσεις εργασίας στις οποίες συμμετείχαν οι Κ. Δημακοπούλου, Ε. Παπάζογλου, Α. Χριστοπούλου και Ε. Κωνσταντινίδη. Η διάρκεια του προγράμματος είναι διετής.

Νέα αποκτήματα. Στα νέα σημαντικά αποκτήματα, που εμπλουτίζουν την Προϊστορική Συλλογή, εντάσσονται δύο εξαιρετικά μυκηναϊκά αγγεία[8], η εφυραϊκή κύλικα με απεικόνιση πτηνού και η υδρία με διακόσμηση ζώνης ναυτίλων (Πίν. 1 α), που κατασχέθηκαν στο αεροδρόμιο του Μονάχου και επαναπατρίσθηκαν με τη φροντίδα του Προξενείου μας στο Μόναχο (αριθ. κατ. ΒΕ 2/1998). Στο Προξενείο του Μονάχου επίσης ο G. Beckh παρέδωσε το πήλινο πώμα αποθηκευτικού ψευδόστομου αμφορέα, με προέλευση την Τίρυνθα, που φέρει πολλαπλά σφραγίσματα με απεικόνιση ζώου (ΒΕ 39/1998). Από κατάσχεση τέλος, προέρχονται χρυσές ψήφοι περιδεραίου σε σχήμα άνθους παπύρου και φύλλων κισσού (ΒΕ 35/1998) της μυκηναϊκής εποχής.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΛΑΚΗ

Συλλογή Γλυπτών

Κατά το έτος 1998 στη Συλλογή Γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπηρετούσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Ν. Καλτσάς, Ε. Κουρίνου και Μ. Σάλτα, ενώ κατά το β' εξάμηνο του έτους εργάστηκαν και οι δύο ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Χ. Τσούλη και Ν. Γιαλελής, οι οποίοι ασχολήθηκαν αποκλειστικά και μόνο με την καταγραφή των γλυπτών.

7. K. Demakopoulou - Chr. Eluere - J. Jensen - Al. Jockenhövel - J.P. Mohen, *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*, 1999.

8. Τα δύο αγγεία δημοσιεύονται από την υπογράφουσα στο πρώτο τεύχος του νέου επιστημονικού περιοδικού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τίτλο *Τό Μουσεῖον* 1 (2000), σ. 21.

Το συνεργείο των εργαστηρίων συντήρησης αποτελούσαν οι συντηρητές Δ. Κώτση, Μ. Λεφάκη, Ν. Ματούλας, Μ. Κωτσογιάννης, Π. Καίσαρ, Μ. Δημητριάδης, Θ. Σιαφράκας, Γ. Κούρος και Κ. Στεργίδης. Ο συντηρητής Φ. Διαμαντόπουλος παραχωρήθηκε στο εργαστήριο των χαλκών.

Συνεχίστηκε και φέτος το πρόγραμμα της εντατικής καταγραφής των γλυπτών με παράλληλη φωτογράφηση. Καταγράφηκαν συνολικά 990 γλυπτά.

Στα εργαστήρια συντηρήθηκε ικανός αριθμός γλυπτών, στα περισσότερα από τα οποία έγινε μηχανικός καθαρισμός και σε ορισμένα συγκολλήσεις ή αλλαγές βάσεων. Από τα πιο σημαντικά ήταν ο κορμός αγάλματος Αύρας αριθ. 228, ο οποίος ξαναστήθηκε στην αίθουσα 19 σε νέα βάση, αφού αντικαταστάθηκαν και τα παλαιά μπρούτζινα στηρίγματα και αφαιρέθηκε ο συμπαγής όγκος γύψου που τα κάλυπτε (Πίν. 2 α), το επιτύμβιο άγαλμα αιλουροειδούς αριθ. 4763 (Πίν. 2 β), οι λήκυθοι αριθ. 2584 και 4488, η επιτύμβια στήλη αριθ. 1861, καθώς και το αναθηματικό ανάγλυφο αριθ. 1424.

Συνεχίστηκε επίσης το πρόγραμμα τακτοποίησης στις αποθήκες και η καταγραφή του περιεχομένου τους σε ηλεκτρονική μορφή.

Στη βόρεια πλευρά της εσωτερικής αυλής, μπροστά από τα εργαστήρια εκμαγείων κατασκευάστηκε λυόμενο στέγαστρο, στο οποίο συγκεντρώθηκαν τα γλυπτά από το ναυάγιο των Αντικυθήρων, που ως τώρα ήταν σκόρπια στην αυλή, εκτεθειμένα στις άσχημες καιρικές συνθήκες (Πίν. 2 γ).

Στα ολιγάριθμα για το έτος αυτό νέα αποκτήματα της Συλλογής ανήκουν δύο κεφαλές ρωμαϊκών χρόνων, μία ανδρική και μία πολύ μικρή γυναικεία (αριθ. ΒΕ 27. 1-2/ 1998), που κατασχέθηκαν στα χέρια του Σ. Κυρίτση, και ένα τμήμα αναθηματικού αναγλύφου του τέλους του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση όρθιας ανδρικής ιματιοφόρου μορφής (αριθ. ΒΕ 22/ 28. 5. 98), που κατασχέθηκε στα χέρια των Β. Σιδηρόπουλου και Ι. Γκινοσάτη.

Στις 11.5.98 παραδόθηκαν στο Εθνικό Μουσείο από το Τμήμα Αρχαιοκαπηλίας δύο γλυπτά, τα οποία διαπιστώθηκε ότι ανήκουν στο σύνολο των κλεμμένων από το Μουσείο της Τεγέας. Πρόκειται για την κεφαλή Ασκληπιού αριθ. 1277 και το ανάγλυφο αριθ. 47 με παράσταση Ηρακλή, Άρτεμης και Διονύσου.

Το Εθνικό Μουσείο δάνεισε προσωρινά επτά γλυπτά, το αγαλμάτιο Ασκληπιού αριθ. 265 και τα αναθηματικά ανάγλυφα αριθ. 1330, 1337, 1378, 1397, 1407 και 1841, προκειμένου αυτά να ενταχθούν στην περιοδική έκθεση με τίτλο «Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce Antique», που διοργανώθηκε στο Royal Museum στο Mariemont του Βελγίου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Τμήμα Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων

Βασικό έργο του τμήματος κατά το έτος 1998 αποτέλεσε η οργάνωση της αποθήκης, οι καταγραφές και η συντήρηση[9].

Οργάνωση της αποθήκης. Συνεχίστηκε η τακτοποίηση των χώρων Υ12, Υ7) της αποθήκης.

Συνεχίστηκε η κατασκευή των νέων ξύλινων προθηκών για την καλύτερη τοποθέτηση και φύλαξη των μουμιών και των σαρκοφάγων, η οποία και προχωρά αρκετά ικανοποιητικά, λόγω του υπάρχοντος φόρτου εργασίας στο ξυλουργικό εργαστήριο. Συνεχίστηκε η τοποθέτηση των αρχαίων, σύμφωνα με το υλικό τους, στις αντίστοιχες προθήκες.

Επίσης δημιουργήθηκε κατάλογος του περιεχομένου των προθηκών με την ακριβή θέση των αρχαίων στα ράφια τους, ο οποίος καταχωρήθηκε στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Ταυτίσεις-Καταγραφές. Ιδιαίτερα προχώρησαν οι ταυτίσεις, αφού το έτος αυτό ταυτίστηκαν 400 αντικείμενα μικροτεχνίας – περίαπτα θεοτήτων, ιερών ζώων και ιερών συμβόλων – κατ' εξοχήν από φαγεντιανή και λίθο (αιματίτη, κορνίλιο, λάπις λάζουλι, άστριο κ.ά.) προερχόμενα από τη συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας και ευρισκόμενα στα αταύτιστα-ακατάγραφα του τμήματος.

Από αυτά ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής (Πίν. 3 α):

Αριθ. ευρ. 2272. Τατ (Djed) από λάπις λάζουλι, συνδέεται με τον Όσιρι και παριστάνει τη σπονδυλική του στήλη. Σύμβολο της σταθερότητας και της γενετήσιας δύναμης.

Αριθ. ευρ. 2278. Προσκέφαλο από αιματίτη. Συνδέεται με τον ήλιο. Σύμβολο της ανάστασης.

Αριθ. ευρ. 2291. Μάτι του Ώρου από λάπις λάζουλι. Συνδέεται με τον Ώρο. Σύμβολο της νίκης ενάντια στις δυνάμεις του σκότους, καθώς και σύμβολο της θεραπείας, της ολοκλήρωσης και της τελειότητας.

Αριθ. ευρ. 2302. Καρδιά από πράσινο ίασπη. Σύμβολο της δύναμης της ζωής και της θέλησης. Πιστευόταν ότι ως κέντρο της ανθρώπινης σοφίας, των συναισθημάτων και της μνήμης έπαιρνε μέρος στο ζύγισμα της ψυχής.

Αριθ. ευρ. 2311. Κόμβος της Ίσιδας (tit). Συνδέεται με τη θεά Ίσιδα. Σύμβολο προστασίας.

Αριθ. ευρ. 2219, 2338 (Πίν. 3 β). Δύο περίαπτα-ειδώλια από φαγεντιανή των θεοτήτων Μπες (Βήσσα) και Θουήριδος. Δημοφιλείς προστάτιδες θεότητες των γυναικών κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και των παιδιών.

Τα αναρίθμητα περίαπτα που σώζονται σε όλα τα μουσεία και τις ιδιωτικές συλλογές μάς δείχνουν πόσο αγα-

9. Κατά το διάστημα αυτό στο τμήμα εργάστηκε ως ωρομίσθια αρχαιολόγος η Ε. Κλαδάκη. Εκ παραδρομής δεν αναφέρονται στα Αρχαιολογικά Δελτία των ετών 1996 και 1997 οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι του τμήματος, 1996 η Ε. Κλαδάκη και 1997 η Ε. Κλαδάκη και η Σ. Αδραχτά.

πητά ήταν αυτά στους αρχαίους Αιγυπτίους, λόγω του σπουδαίου μαγικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα τους. Αυτά τα φορούσαν οι Αιγύπτιοι από την παιδική τους ακόμα ηλικία ως κόσμημα και φυλακτό και τους συνόδευαν στη μεταθανάτια ζωή τους τοποθετημένα πάνω ή μεταξύ των ταινιών λινού που κάλυπταν τη μούμια του νεκρού. Πιστευόταν ότι τίποτε στην κατασκευή τους δεν ήταν τυχαίο, τόσο αυτών που χρησιμοποιούνταν στην επίγεια ζωή όσο και αυτών που είχαν αποκλειστικά ταφική χρήση: χρώμα, υλικό και σχήμα συνδέονταν και ενίσχυαν τη μαγική δύναμη που εξασφάλιζαν αυτά στον κάτοχό τους. Η γενικευμένη χρήση των περιάπτων τόσο στην επίγεια όσο και στη μεταθανάτια ζωή, αρχής γενομένης από το Νέο Βασίλειο κορυφώνεται στην Ύστερη περίοδο.

Κατά το 1998 εισήχθησαν προερχόμενα από κατάσχεση τα υπ' αριθ. ΒΕ 31 (1-19) αντικείμενα πιθανώς ανατολικής προέλευσης, τα οποία περιελάμβαναν πήλινα αγγεία, σφραγίδες, πλακίδια και ειδώλια, που εντάσσονται σε τρεις χρονολογικές ενότητες (β' μισό 3ης χιλιετίας έως α' μισό 1ης χιλιετίας).

Άρχισε η ηλεκτρονική καταγραφή των αρχαίων, καθώς και του αρχείου του τμήματος.

Συντήρηση[10]. Από τις συντηρήτριες του τμήματος Θ. Κουζούνη, Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη συντηρήθηκαν 300 αντικείμενα μικροτεχνίας, καθώς και 28 αρχαία από οργανικές ύλες, προερχόμενα από τις άλλες Συλλογές του Μουσείου.

Συνεχίστηκε η φωτογράφηση των αρχαίων της Συλλογής για τον εμπλουτισμό του φωτογραφικού αρχείου του Μουσείου.

Οδηγός του Μουσείου. Συντάχθηκε για το σύντομο οδηγό του Μουσείου το σχετικό κεφάλαιο για την Αιγυπτιακή Συλλογή.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

Συλλογή Χαλκών

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής Χαλκών μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, και οι επιμελήτριες αρχαιοτήτων Μ. Ζαφειροπούλου και Α. Παναγιωτοπούλου. Στις εργασίες καταγραφής αλλά και της τακτοποίησης και της ηλεκτρονικής καταγραφής της αποθήκης Χαλκών συμμετείχαν και οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Δ. Κουρκουμέλης και Ν. Παλαιοκρασσά.

Οι κύριες δραστηριότητες της Συλλογής υπήρξαν και φέτος η συντήρηση, η καταγραφή αρχαίων και η βελτίωση της υπάρχουσας έκθεσης.

Το συνεργείο των συντηρητών, αποτελούμενο από τους Α. Μαγνήσαλη, Ι. Δαμίγο, Π. Μπούρα, Γ. Μακρή και Γ. Καραμαργιού, συντήρησε 147 περίπου αντικείμενα κυρίως της Προϊστορικής Συλλογής και της Συλλογής Αγγείων του Μουσείου και λιγότερο της Συλλογής Χαλκών (Ακροπόλεως, Ολυμπίας, Αναβύσσου, Γαλαξειδίου, Συλλογών Καραπάνου και Σταθάτου). Οι εργασίες περιέλαβαν και τη συντήρηση αρχαίων άλλων Εφορειών Αρχαιοτήτων (Α', Γ, Δ' και Ζ'), συγκεκριμένα ευρημάτων της ανασκαφής του Μετρό στου Μακρυγιάννη και στο Δυτικό Περίβολο της Βουλής, μολύβδινων ενεπίγραφων ελασμάτων από τη Νεμέα, την ολοκλήρωση της συντήρησης ενός σιδερένιου τροχού από την Ολυμπία, καθώς και αρχαίων προερχομένων από κατασχέσεις στο Πρίντεζι και το Μόναχο.

Οι συντηρητές του εργαστηρίου συμμετείχαν και διευκόλυναν το έργο του στησίματος της Έκθεσης «Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός» (15.12.1998-28.2.1999) και της Έκθεσης των Ισπανών «Οι αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία. Στα ίχνη του Ηρακλή» (26.5-5.7.1998), που πραγματοποιήθηκαν στο Εθνικό Μουσείο, καθώς και τις εργασίες της Έκθεσης «The Aidonia Treasure. Seals and Jewellery of the Aegean Late Bronze Age» (9.11.1998-28.2.1999) στην Αυστραλία.

Για τη διευκόλυνση και την απρόσκοπτη διεξαγωγή του έργου της συντήρησης, αλλά και για την καλύτερη προστασία των αρχαίων, το εργαστήριο εξοπλίστηκε φέτος στο μεγαλύτερο μέρος του με ειδικά έπιπλα και όργανα.

Έγινε η καταγραφή 888 αντικειμένων της Συλλογής. Συγκεκριμένα, συνεχίστηκε η καταγραφή κυρίως των αρχαίων της Ακροπόλεως και των αντικειμένων άγνωστης προέλευσης και συμπληρώθηκε η καταγραφή των αρχαίων της Αναβύσσου και του Καβειρίου της Βοιωτίας. Παράλληλα συνεχίστηκε ο έλεγχος, η τακτοποίηση και η ηλεκτρονική καταγραφή των αντικειμένων της Χαλκοθήκης.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες βελτίωσης της υπάρχουσας έκθεσης των Χαλκών (αίθουσες 36 και 37) με μετατροπές στον τρόπο έκθεσης των αντικειμένων, αντικατάσταση των παλαιών βάσεών τους, τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων, επανασυντήρηση ορισμένων από αυτά κτλ. Ολοκληρώθηκε και υποβλήθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟ για έγκριση ο φάκελος με το σχεδιασμό της επανέκθεσης των Χαλκών.

Συνεχίστηκε η φωτογράφηση των καταγραμμένων, καθώς και των συντηρημένων αρχαίων της Συλλογής.

Στη Συλλογή εισήχθησαν 158 χάλκινα, τέσσερα μολί-

10. Εκ παραδρομής δεν αναφέρονται στα Αρχαιολογικά Δελτία των ετών 1996 και 1997 οι συντηρήτριες του τμήματος: Θ. Κουζούνη, Μ. Αποστολοπούλου και Ε. Σκαμαγκούλη.

βδινα, δύο σιδερένια και 12 αργυρά νέα αντικείμενα (ειδώλια, κοσμήματα, τμήματα σκευών κ.ά.), προερχόμενα από κατασχέσεις, από τα οποία τα τρία επαναπατρίστηκαν από τη Γερμανία (ΕΑΜ 24129 χάλκινο ειδώλιο ιππαρίου, του ύστερου 8ου αι. π.Χ., που προέρχεται ίσως από εργαστήριο της Φωκίδας[11] (Πίν. 3 γ), ΕΑΜ 24130 ρωμαϊκό ειδώλιο Λάρητος (Lar Familiaris)[12] (Πίν. 3 δ) και ΕΑΜ 24131 τμήμα λεκανοειδούς αγγείου, των χρόνων γύρω στο 900 π.Χ.). Εκτός από αυτά, η Συλλογή δέχθηκε συχνά, από την Ασφάλεια ή από ιδιώτες, διάφορα αντικείμενα για εκτίμηση ή για γνωμάτευση σχετικά με τη γνησιότητά τους.

Η Συλλογή Χαλκών συμμετείχε με αρχαία της σε αρχαιολογικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, όπως με τους ιππείς ΕΑΜ 6629 και ΕΑΜ 6687 στην Έκθεση «Αρχαϊκοί ιππείς στην Ακρόπολη» στο Μουσείο Ακροπόλεως, με το χρυσό περίαπτο ΕΑΜ Χρ. 674 από το Ιδαίο Άντρο στην Έκθεση «Ανατολική Μεσόγειος-Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.» (Μάρτιος-Αύγουστος 1998) στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης[13] και με το μολύβδινο ενεπίγραφο έλασμα ΕΑΜ 14829 από το Αμφιαράειο Ωρωπού στην Έκθεση «Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce Antique» (17.9-13.12.1998) στο Βέλγιο[14].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας

Και κατά το 1998 συνεχίστηκαν οι επανεκθετικές εργασίες, καταγραφές, ταξινόμηση και συστηματοποίηση των αποθηκών, η συντήρηση των αρχαίων της Συλλογής, αλλά και άλλων κρατικών και εποπτευομένων από το ΥΠΠΟ μουσείων, παράλληλα με την παροχή διευκολύνσεων για τη μελέτη ελλήνων και ξένων ερευνητών και με την ανταπόκριση στα ποικίλα αιτήματα ιδρυμάτων και άλλων ενδιαφερομένων. Το έργο επιτελέσθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής αποτελούμενο από τις Η. Ζερβουδάκη, Έφορο της Συλλογής, Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα και Ν. Προκοπίου και από τους συντηρητές του εργαστηρίου συντήρησης πηλίνων Σ. Γιαπιτζόπουλο, Ό. Ανοικτομάτη, Γ. Γιαννούλα, Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο και με τη συνεργασία των εργαστηρίων συντήρησης μετάλλων και οργανικών υλών και την υποστήριξη του χημικού εργαστηρίου υπό τη διεύθυνση της χημικού Ε. Μάγκου.

Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχαν ως έκτακτοι επιστημονικοί βοηθοί οι Χ. Αβρονιδάκη, Α. Χατζηπαναγιώτου και Μ. Ζαμάνου. Στο εργαστήριο συντήρησης πηλίνων συνεργάστηκαν ως έκτακτοι βοηθοί ο Γ. Νικολαΐδης και η Σ. Μπατσίλα.

Επανεκθετικές εργασίες. Μία σημαντική προμήθεια νέων κρυστάλλινων προθηκών επέτρεψε την απομάκρυνση των ξύλινων βάθρων και την ανάδειξη σημαντικών αγγείων ως μεμονωμένων εκθεμάτων σε ατομικές προθήκες. Το πρόγραμμα συμπεριέλαβε μεταξύ άλλων την υδρία του Αναλάτου 313, που κατέλαβε το κέντρο της αίθουσας 50, τους μεγάλους πρωτοαττικούς αμφορείς από τη Βάρη στην αίθουσα 51, τους οικίσκους των Ηραίων του Άργους και της Περαχώρας και τη Σφίγγα της Καλυδώνος στην αίθουσα 52, τον καλυκωτό κρατήρα του Συρίσκου Ακρ. 735 με τον Θησέα και τον Μινώταυρο στην αίθουσα 53, την πελίκη 1333 με τη Γιγαντομαχία, τον αμφορέα 15113 του ζωγράφου του Μελεάγρου, το γιγάντιο κώθωνα 19447 από τα Βούρβουρα με τη γέννηση της Ελένης, τον πίνακα της Νινίου από την Ελευσίνα στην αίθουσα 56. Σε ίδιου τύπου κρυστάλλινες προθήκες μεγαλύτερου μεγέθους αναδείχθηκαν ανά δύο οι μεγάλοι επώνυμοι κρατήρες της κατηγορίας του Κερτς (Πίν. 4) στην αίθουσα 56, όπου έγινε εκτεταμένη αναμόρφωση της έκθεσης των αγγείων του 4ου αι. π.Χ.

Παράλληλα, ο μεγάλος κυκλαδικός πίθος 355 από τη Θήβα με την ανάγλυφη παράσταση της Πότνιας Θηρών στο λαιμό[15] μεταφέρθηκε από την αίθουσα 7 της έκθεσης των Γλυπτών στον προθάλαμο της έκθεσης των Αγγείων, όπου καταλήγει το κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο, και τοποθετήθηκε σε νέα τριποδική ορειχάλκινη βάση.

Σε ειδική προθήκη στην αίθουσα 53 εκτέθηκε, αφού συντηρήθηκε, το πήλινο ομοίωμα νεκροφόρας άμαξας από

11. Πρβλ. J.L. Zimmermann, *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec*, Mainz a.R. 1989, σ. 230-231, πίν. 52 αριθ. 3 (ΕΑΜ 14566) και σ. 10 (ΕΑΜ 14572), πίν. 54 αριθ. 23 (ΕΑΜ 15471).

12. Πρβλ. για τον τύπο, S. Boucher - H. Oggiano-Bitar, Les Lares des Provinces romaines: essai de datation, *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen 1992*, *NAR* 18 (1995), σ. 213-240. Για τη θεότητα, βλ. *LIMC* VI, λ. *Lar, Lares*.

13. Ν. Σταμπολίδης - Α. Καρέτσου - Α. Κάντα (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998, αριθ. 328.

14. A. Verbanck-Piérard (επιμ.), *Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce Antique*, Mariemont 1998, σ. 266, αριθ. II 35.

15. *AJA* 80 (1976), σ. 28 κ.ε. (με βιβλιογραφία), πίν. 4, 12. 13. K. Schefold, *Frühgriechische Sagenbilder*, πίν.12. St. Böhm, *Die «Nackte Göttin». Zur Ikonographie und Deutung weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst*, Mainz 1990, σ. 91. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται με τον παλαιό αριθμό Αρχ. Ετ. 5898.

τη Βάρη 26747[16] με πλήρη φωτογραφική τεκμηρίωση των κατασκευαστικών της στοιχείων (Πίν. 5 α): σταθερά κολλημένες πάνω στο τετράτροχο φορείο-άμαξα είναι οι τέσσερις ιδιαίτερα ψηλές, ώστε να εξέχουν πάνω από την κλίνη, θρηνωδοί και ο μικροσκοπικός ηνίοχος μέσα στο δίφρο (Πίν. 5 β). Αιρετά είναι τα καλύμματα της κλίνης. Επάνω στο κατώτερο κάλυμμα, που καλύπτει έως το μέσο περίπου τα πόδια της κλίνης, είναι κολλημένο στην κεφαλή της κλίνης ένα κυλινδρικό προσκεφάλαιο και στο μέσο κατά μήκος της κλίνης ένας μεγαλύτερος κύλινδρος στη θέση του νεκρού (Πίν. 5 γ-δ). Το δεύτερο κάλυμμα από λεπτό επίσης φύλλο πηλού, καθώς τοποθετήθηκε, ενόσω ήταν ακόμη νωπό και εύπλαστο, κρέμασε γύρω από την κλίνη και στις γωνίες σαν πραγματικό ύφασμα, ενώ άφησε να διαγραφεί ο όγκος του νεκρού και του προσκεφαλαίου που κάλυψε (Πίν. 5 ε). Πάνω στο τελευταίο κάλυμμα είναι ξαπλωμένη μία μικροσκοπική μορφή με λυγισμένα πόδια και προτεινόμενα χέρια. Ένα σχηματοποιημένο πουλί, που ξανατοποθετήθηκε δίπλα στη μικροσκοπική μορφή, δεν είναι βέβαιο ότι ανήκει εδώ (Πίν. 5 στ). Τα καλύμματα της κλίνης έχουν διακόσμηση με σκοτεινό ιώδες χρώμα επάνω στο λευκό επίχρισμα, αποτελούμενη από ζώνες με γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα στο κάτω, και με ζώα και πουλιά στο πάνω κάλυμμα (Πίν. 5 δ-στ).

Στην αίθουσα 42 του ισογείου, όπου θα επαναλειτουργήσει σε νέα παρουσίαση η Συλλογή Σταθάτου, έγιναν οι απαραίτητες βελτιώσεις και συμπληρώσεις των εγκαταστάσεων και των προθηκών.

Καταγραφές. Ολοκληρώθηκε η ηλεκτρονική καταγραφή της Συλλογής Σταθάτου, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε το πρόγραμμα καταγραφής-ταυτίσεων-συντήρησης των πηλίνων ευρημάτων των αγγλικών ανασκαφών από την Περαχώρα.

Συντήρηση. Από τα αρχαία που συντηρήθηκαν αναφέρουμε ιδιαιτέρως δύο μικρές οστέινες γυναικείες μορφές, που ταυτίστηκαν με τα ευρήματα του Ι. Θρεψιάδη από την ανασκαφή στο λόφο Κουμουνδούρου, στο ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, και συγκεκριμένα στις επιχώσεις της τάφρου Α-Α2, που περιείχαν ευρήματα από τα αρχαϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια[17].

Η πρώτη, 28811 (Πίν. 6 α), αποτελεί την πάνω απόληξη οστέινης περόνης, σωζ. συνολ. μήκ. 0,113 μ. Από την περόνη σώζεται το ανώτερο τμήμα του συγκολλημένου από δύο κομμάτια στελέχους, που καταλήγει σε σφαιρίδιο με κατακόρυφες εγκοπές απομιμούμενο καρπό ροδιάς, συνηθισμένο διακοσμητικό στοιχείο των περονών. Το υπόλοιπο στέλεχος λείπει. Από τη μορφή, ύψ. 0,041 μ., που πατάει σε σχηματοποιημένο ιωνικό κιονόκρανο και φοράει πέπλο και εφαπτίδα, λείπει το δεξιό τμήμα του κορμού με τον ώμο και το χέρι. Όπως δείχνει η επεξεργασία στην πίσω όψη, το τμήμα που λείπει ήταν πρόσθετο και έχει αποκολληθεί. Δύο οπές στους ώμους χρησίμευαν προφανώς για τη στερέωση φτερών. Στην οπή του δεξιού ώμου σώζεται ένθετο μικρό τμήμα του αποσπασμένου φτερού. Η μορφή είναι μία Νίκη του τύπου που αποδίδει και η πλαστική λήκυθος του Εθνικού Μουσείου 2076[18]. Την κόμη έχει δεμένη σε λαμπάδιο στην κορυφή της κεφαλής της. Κόκκινο χρώμα σώζεται στον άβακα του κιονοκράνου και στις πτυχές της εφαπτίδος αριστερά.

Η διακόσμηση οστέινων περονών με μικρές ολόσωμες μορφές ή με προτομές ή κεφαλές, συνήθως γυναικείες, με ζώα ή και αντικείμενα δεν είναι σπάνια, όπως μαρτυρούν παραδείγματα από την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή[19] και έχει τα παράλληλά της με πολυτελέστερη μορφή στις χρυσές περόνες[20]. Οι ίσιες πτυχές του πέπλου, η σχετικά ψηλά δηλωμένη μέση, το μέγαλο αναλογικά κεφάλι χρονολογούν τη Νίκη στον 4ο αι. π.Χ. και ασφαλώς μετά τα μέσα. Σύγχρονη και προφανώς από το ίδιο εργαστήριο είναι η δεύτερη οστέινη μορφή 28812 (Πίν. 6 β), η οποία ανήκει στην κατηγορία των αρθρωτών μορφών, που θεωρούνται πλαγγόνες. Τα χέρια και τα πόδια, που τα συγκρατούσαν κλωστές περασμένες στις διαμπερείς οπές των ώμων και της κατάλληλα κομμένης παρυφής του χιτωνίσκου, λείπουν. Σπασμένο είναι μικρό τμήμα του ενδύματος κάτω δεξιά. Κατά τα άλλα η μορφή, ύψ. 0,05 μ., είναι ακέραιη. Έχει γυμνό τον κορμό και φορεί τον κοντό, πτυχωτό, στερεωμένο στη μέση και συγκρατούμενο από σταυρωτούς στον κορμό ιμάντες, χιτωνίσκο των χορευτριών με τον καλαθίσκο[21]. Η κόμη σε ρολό σχηματίζει ένα στεφάνι

16. M. Xagorari, *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten: figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euböas*, Mainz 1996, σ. 80 αριθ. 17 με παλαιότερη βιβλιογραφία, πίν. 14 (λανθασμένα αναφέρεται πως το ένδυμα του ηνιόχου είναι αιρετό). E. Kistler, *Die Opferrinne-Zeremonie. Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*, Stuttgart 1998, σ. 47, εικ. 7, 8.

17. *ΠΑΕ* 1935, σ. 182, εικ.15. Λ. Παλαιοκρασσά, *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας*, Αθήνα 1991, σ. 88.

18. M.Trumpf-Lyritzaki, *Griechische Figurenvasen*, Bonn 1969, σ. 7 κ.ε. αριθ. 10 πίν. 3a-b.

19. Βλ. π.χ. W. Deonna, *Delos* XVIII, σ. 277 κ.ε. πίν. LXXXV. E.M. De Julliis (επιμ.), *Gli ori di Taranto in età ellenistica*, Milano 1985, σ. 498 αριθ. 29. *Corinth* XII, πίν. 19,2348-2350.

20. Βλ. π.χ. Αικ. Δεσποίνη, *Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996, αριθ. 174-179.

21. *BCH* 66-67 (1942-43), σ. 228-247. *Corinth* XVIII, IV 2000, σ. 58 με βιβλιογρ. σημ. 233.

γύρω από το κεφάλι, το οποίο επιστέφει χαμηλός κωνικός πόλος, που θα ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί ως καλαθίσκος. Στην κορυφή έχει την τυπική για την ανάρτηση κατακόρυφη οπή των αρθρωτών μορφών. Η λατρευτική σημασία και ο συσχετισμός των αρθρωτών μορφών με το γάμο έχει τονιστεί επαρκώς από τους μελετητές[22]. Τόσο η πλαγγόνα 28812 όσο και η περόνη με τη Νίκη 28811 αποτελούν αρμόζοντα αφιερώματα στην Αρτέμιδα Μουνιχία[23].

Νέα αποκτήματα. Από τα νέα αποκτήματα της Συλλογής κατά το 1998 σημειώνουμε τον επαναπατρισθέντα από τη Γερμανία ερυθρόμορφο κώθωνα ΒΕ 2/98[24], του οποίου τη δημοσίευση ετοιμάζει η Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα, και το πλαστικό αγγείο ΒΕ 19,5/98 (Πίν. 6 γ) σε σχήμα αχιβάδας με κεφαλή Διονύσου με μίτρα στη μία όψη[25]. Ιδιαίτερα όμως θα πρέπει να αναφερθεί ένα μεγάλο σύνολο αγγείων, ΒΕ 13/98, που περιλαμβάνει σημαντικά δείγματα γεωμετρικής ροδιακής κεραμικής, και τα οποία, όταν συντηρηθούν και συγκολληθούν, θα αποτελέσουν αντιπροσωπευτικό δείγμα των ροδιακών εργαστηρίων, που έως τώρα έλειπαν από τη Συλλογή του Εθνικού Μουσείου. Ενδεικτικά απεικονίζουμε την οινοχόη ΒΕ 13,1/98 (Πίν. 6 δ), ερυθροβαφή με πλαστική κεφαλή στο λαιμό[26] και τη λήκυθο ΒΕ 13,20/98 (Πίν. 6 ε) με ανάλογη πλαστική διακόσμηση[27].

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Χημικό Εργαστήριο

Κατά τη χρονική περίοδο 1998 το προσωπικό του Χημικού Εργαστηρίου αποτελούμενο από τη χημικό Ε. Μάγκου και τους παρασκευαστές Ελ. Σμόνου, Μ. Ζάγγα, Γ. Σκάνδαλο, Π. Παπασταμάτη και Α. Ρεγκλή, πραγματοποίησε χημικές αναλύσεις και ερευνητικές εργασίες σε διάφορες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού, όπως:

1) Ανάλυση τεσσάρων κονιαμάτων από τη Σχολή Ομήρου στην Ιθάκη (ανασκαφή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων). Η ανάλυση έδειξε ότι τα κονιάματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σε κονιάματα άμμου-ασβέστου και κονιάματα άμμου-ασβέστου με αργιλικές προσμείξεις. Οι προσμείξεις αυτές μπορεί να προέρχονται είτε τυχαία ως προσμείξεις της χρησιμοποιούμενης άμμου είτε από ηθελημένη προσθήκη τριμμένου κεραμικού. Σύγκριση της σύστασης των κονιαμάτων αυτών με τη σύσταση άλλων κονιαμάτων από τη βιβλιογραφία προϊστορικής εποχής (όπως μυκηναϊκών, μινωικών, κυκλαδικών) δείχνει ίδια τεχνογνωσία.

2) Ανάλυση 14 δειγμάτων άμμων από τη Ρόδο και συγκεκριμένα από το οικόπεδο Αρφαρά. Η ανάλυση των δειγμάτων έγινε με σκοπό να μελετηθεί η χημική σύσταση των άμμων και να εκτιμηθεί κατά πόσον οι άμμοι αυτοί θα μπορούσαν να αποτελούν πρώτη ύλη υαλουργίας, όπως διαφαίνεται από το ευρύτερο αρχαιολογικό ανασκαφικό τους σύνολο (δεξαμενή-πλυντήριο). Οι άμμοι ανήκουν στους χαλαζοαστριούχους άμμους θαλάσσης με διάφορες προσμείξεις (όπως σιδήρου).

3) Αρχαιομετρική μελέτη των 53 χρυσών αντικειμένων του νεολιθικού «θησαυρού» του Εθνικού Μουσείου (από κατάσχεση 1997) με σκοπό την επιβεβαίωση της αυθεντικότητάς τους. Η μελέτη περιέλαβε μία σειρά εξετάσεων και αναλύσεων με διάφορες, μη καταστροφικές, φυσικές και χημικές μεθόδους (ζύγιση, μικροφωτογράφηση, ακτινογράφηση, μορφολογική εξέταση σε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο, ανάλυση με ακτίνες-Χ φθορισμού) και διεξήχθη σε συνεργασία με τα Εργαστήρια Αρχαιομετρίας και Ανάλυσης Υλικών του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

Από την ανάλυση με την τεχνική XRF ενός αριθμού αντικειμένων (12) (η μελέτη θα συνεχιστεί στο σύνολο των αντικειμένων) προέκυψε ότι η περιεκτικότητα του χρυσού κυμαίνεται σε συγκεντρώσεις 92-95% στην πλειονότητα των αντικειμένων (9 στα 12), ενώ στα υπόλοιπα τρία ο χρυσός έχει συγκέντρωση περίπου 85%. Τη σύνθεση συμπληρώνουν τα στοιχεία άργυρος και χαλκός σε σχετικές μεταξύ τους συγκεντρώσεις που ποικίλλουν. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εγκλείσματα κόκκων καθαρού χαλαζία και σε σπανιότερες περιπτώσεις αστρίων (αργιλλοπυριτικής φύσεως) στη μάζα του χρυσού, για τα οποία προκύπτει ότι πρέπει να προέρχονται από την πρώτη ή αρχική επεξεργασία του χρυσού.

4) Ανάλυση κόκκινης και μαύρης ουσίας από την επιφάνεια μαρμάρινου γλυπτού (αριθ. Μουσείου 4763). Η ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται για χρωστικές σιδήρου (Fe_2O_3 κόκκινο) και μαγγανίου (MnO μαύρο).

5) Ανάλυση χάλκινου δίσκου (αντικειμένου και προϊόντων διάβρωσής του) (αριθ. 1777δ/Τ10 απόθεσης 7014/Τ10 ανασκαφής Μετρό στη Βουλή των Ελλήνων). Η ανάλυση του αντικειμένου έδειξε ότι πρόκειται για χάλκινο αντικείμενο με 68,03% χαλκού (Cu) και 3,84% μόλυβδο (Pb). Η ανάλυση των προϊόντων διάβρωσης του δίσκου έδειξε υψηλά ποσοστά μολύβδου (32,8% Pb) και κασσί-

22. D.B. Thompson, *Troy*, Suppl. 3 (1963), σ. 100. *Corinth*, ό.π.

23. Παλαιοκρασσά, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 88.

24. *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 2 (1998), σ. 60, εικ. 4.

25. Για τον τύπο, βλ. *AM* 83 (1968), σ. 42 αριθ. 98, 56 (Maske A), 65 πίν. 21,5.

26. Πρβλ. *ΑΔ* 23 (1968): Μελέται, σ. 88 κ.ε. Πίν. 39-40. K.Fr. Johansen, *Exochi. Ein frührhodisches Gräberfeld*, 1958, σ. 159, εικ. 221, 222.

27. Πρβλ. *ΑΔ* 23, ό.π., Πίν. 40β. *BICS* 16 (1969), σ. 3, πίν. IIa-e.

τερου (21,87% Sn), γεγονός που σημαίνει ότι πρόκειται για επικασσιτερωμένο αντικείμενο.

6) Ακτινογραφήσεις: α) Δύο τμημάτων αυλών από τη Δήλο (αριθ. 124 και Α.7119 του 1956 αντίστοιχα) και τμήματος αυλού που βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο με αριθ. Α3768 για σύγκριση και εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο κατασκευής των αυλών ως μουσικών οργάνων (μελέτη της αρχαιολόγου Ζ. Παπαδοπούλου της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ), β) χρυσών αντικειμένων του νεολιθικού «θησαυρού» του Μουσείου (από κατάσχεση 1997) για μελέτη του τρόπου διαμόρφωσής τους (χυτά-σφυρήλατα), γ) χάλκινου αγαλματιδίου μορφής Σειληνού (αριθ. 1777α/Τ10 αποθέτης 7012 ανασκαφής Μετρό στη Βουλή των Ελλήνων) για μελέτη κατασκευαστικών στοιχείων και δ) σιδερένιου μαχαιριδίου από την Τήνο με αριθ. (Β659) ΒΕ26/ 1998 για τον έλεγχο του βαθμού διάβρωσης του αντικειμένου.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΓΚΟΥ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Προσκτήματα και δραστηριότητες

Ύστερα από 170 έτη περιπλάνησης και συστέγασης με άλλους φορείς, το Νομισματικό Μουσείο σε πανηγυρική εκδήλωση, την οποία τίμησε και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, εόρτασε τα εγκαίνια (11.12.1998) της νέας του έκθεσης στον α΄ όροφο του Ιλίου Μελάθρου, ως πρώτη φάση της εκεί μεταστέγασής του (Πίν. 7). Με την ευκαιρία του γεγονότος ο επίτιμος καθηγητής αρχαίας ιστορίας του Πανεπιστημίου του Saarbrücken, P.R. Franke, δώρισε για τη βιβλιοθήκη του Νομισματικού Μουσείου αντίτυπο του έργου του B.V. Head, *Historia Numorum*, Οξφόρδη 1887, άλλοτε στην κατοχή του Ιωάννου Σβορώνου, εξ ου και οι χειρόγραφες σημειώσεις του μεγάλου νομισματολόγου σε εμβόλιμες λευκές σελίδες, ενώ ο καθηγητής οφθαλμολογίας Π. Πρωτονοτάριος χάρισε 111 νομίσματα, αργυρά και χαλκά, τα οποία συνιστούν πλήρη σειρά εκδόσεων της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος (1222-1458) (Πίν. 8,1-4).

Της μεταφοράς των προς έκθεση νομισμάτων προηγήθηκε η πλήρης φωτογράφησή τους κατά προθήκες από τον φωτογράφο Κ. Ξενικάκη.

Πλαισιωμένη από εξαιρετικά ευάριθμο αλλά αποτελεσματικό μόνιμο και από φιλότιμο έκτακτο επιστημονικό προσωπικό[1], η Διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου, παράλληλα με την ενασχόλησή της με την προετοιμασία της νέας έκθεσης στο Ιλίου Μέλαθρον, μερίμνησε και για την κατά παγία τακτική διεκπεραίωση καταγραφών ανασκαφικών νομισμάτων, νομισμάτων ιδιωτικών συλλογών και προϊόντων κατασχέσεων, εκτός βέβαια από την καταγραφή παλαιών μεμονωμένων προσκτημάτων και «θησαυρικών» συνόλων διαφόρων ετών εισαγωγής.

Εκτός από τις τρέχουσες εργασίες, προωθήθηκαν επίσης και περατώθηκαν τα κοινοτικά προγράμματα Presveis (σε συνεργασία με το Βρετανικό Μουσείο) και Dracma (σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Messina της Ιταλίας).

Σε αίσιο πέρας επίσης, έτοιμη να κατατεθεί προς δημοσίευση, κατέληξε η ηλεκτρονική καταγραφή και φωτογράφηση των βυζαντινών νομισμάτων της Συλλογής Ηλία Καντά, η οποία είχε δωρηθεί στο Νομισματικό Μουσείο το 1961[2].

Συνεχίστηκαν η φωτογράφηση των νομισματικών «θησαυρών» όλων των εποχών, η συνεργασία με το Εργαστήριο Αναλυτικής και Περιβαλλοντικής Χημείας του Τμήματος Επιστημών του Πολυτεχνείου Κρήτης (Πρόγραμμα ΠΕΝΕΔ 1995, «Σύσταση και προέλευση αρχαίων αργυρών τετραδράχμων του Μεγάλου Αλεξάνδρου»), η συντήρηση ευρετηρίων, καταλόγων και εντύπων βιβλίων του 19ου αι. και των αρχών του 20ού αι. από εξωτερικούς συνεργάτες, καθώς και η ηλεκτρονική καταγραφή της εξειδικευμένης βιβλιοθήκης του Μουσείου, που εμπλουτίστηκε κυρίως με επιχορήγηση του ΥΠΠΟ (ΛΟΤΤΟ).

Ιδιαίτερα επιτυχής υπήρξε η συμβολή του Μουσείου με δανεισμό νομισμάτων και εκτεταμένα ενημερωτικά κείμενα στη διοργάνωση στο Ζάππειο Μέγαρο Έκθεσης από το Ελληνικό Τμήμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με θέμα «Από το ήλεκτρο στο ευρώ» (Μάιος 1998), η οποία εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως (Πίν. 8,5).

Στο ενημερωτικής φύσης εκδοτικό έργο του Μουσείου προσγράφεται η κυκλοφορία πολυφυλλαδίου στο οποίο καταγράφονται συνοπτικά η ιστορία του φορέα, οι δραστηριότητές του, καθώς και οι προοπτικές και οι στόχοι στο κατώφλι του 21ου αι.

Με τη συνεργασία και τη σύμπραξη του ΤΑΠΑ τέθηκε σε κυκλοφορία εορταστικό φλωρίο, με παράσταση στη μία πλευρά της εμπρόσθιας όψης χρυσού σολίδου του Ιουστινιανού Β΄ (τύπος *DOC*, II.2, αριθ. 7α) και στην άλλη επιγραφή (*ΧΑΡΙΣ, ΖΟΗ, ΥΓΙΑ*) από παλαιοχριστιανικό φυλακτό.

Αγορές

Πλουσιοτέρα από κάθε άλλη φορά στο πρόσφατο παρελθόν υπήρξε η απόκτηση νέων προσκτημάτων κυρίως από Δημοπρασίες του Εξωτερικού και όχι μόνο, χάρη στη

1. Στο Μουσείο, εκτός από τον υπογράφοντα, υπηρετούν ως αρχαιολόγοι η Η. Τσούρτη και η Ε. Αποστόλου, αποσπασμένη από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Ρόδου. Πολυτιμότατη υπήρξε η συμβολή της Ε. Ράλλη, αρχαιολόγου-φύλακος, των εκτάκτων αρχαιολόγων Σ. Ψωμά (πρόγραμμα Dracma), Ιω. Στόγια (πρόγραμμα Presveis), Γ. Ευαγγέλου και Γ. Νικολάου, καθώς επίσης και του Ν. Σουγλέ (ηλεκτρονική υποστήριξη). Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν οι Κ. Βλάχου, Ε. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), Ε. Κοντού και Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό). Από το Σεπτέμβριο του 1998 η Κ. Βλάχου βρίσκεται, με χρήση εκπαιδευτικής αδείας, στο Τμήμα Αρχαιολογικών Επιστημών του Πανεπιστήμιου του Bradford (UK) για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής (*The Corrosion of the Argentiferous Bronze Alloys in Late Roman Coin Issues dated from c. 294 AD to c. 337 AD*). Με τη συντήρηση ενός αριθμού εντύπων που έχρηζαν άμεσης φροντίδας – περί τα 50 παλαίτυπα και άλλα βιβλία – ασχολήθηκε η Δ. Γκλαβά. Την ηλεκτρονική καταγραφή της βιβλιοθήκης ανέλαβε η Α. Αβραμίδου-Κατσιμαγκλή.

2. *BCH* 86 (1962), σ. 428.

γενναία για το σκοπό αυτό επιχορήγηση του ΥΠΠΟ (ΛΟΤΤΟ) και στη συμβολή της Εμπορικής Τράπεζας, της Ακαδημίας Αθηνών (Δωρίδειον Κληροδότημα), της Εθνικής Πινακοθήκης (Σούτζειον Κληροδότημα), των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου και του Ομίλου Σκλαβενίτη.

«Θησαυροί»

α) Τέσσερις «διπλοί βικτωριάτοι» του Κοινού των Θεσσαλών, πιθανότατα τμήμα του «θησαυρού» Βελεστίνο/1966 (*IGCH* 315)[3].

β) Τμήμα διασκορπισθέντος «θησαυρού» από το Αρδαμέρι Χαλκιδικής (έτος ανεύρεσης 1995/6) περιλαμβάνοντος αρχικά περί τα 14 τεμάχια. Στο Μουσείο κατέληξαν δύο υπέρπυρα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[4] και δύο υπέρπυρα Ιωάννου Β΄ Κομνηνού[5]. Τα μη αγορασθέντα, κατά πληροφορίες, ήσαν του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού[6]. Η απόκρυψη του «ευρήματος» προφανώς συσχετίζεται με τη διέλευση το 1185 από τη Μακεδονία του νορμανδικού στρατού, ο οποίος κατευθυνόταν προς τη βασιλεύουσα (Πίν. 8,6-9).

Μεμονωμένα

Αρχαία ελληνικά. α) Οβολός Εφέσου (*SNG* von Aulock, 1824), οβολός Φωκαίας (ό.π., 2130), οβολός Μιλήτου (ό.π., 2083) και οβολός Καρίας (*SNG* Finland, 917). Από την αρχαιοπώλη Α. Πατρικιάδου-Πιλαφά. β) Ηλέκτρινη έκτη Μυτιλήνης Λέσβου[7] (Πίν. 9,1). γ) Αργυρός στατήρ Τέω[8]. δ) 100 λίτραι (χρυσαί) Συρακουσών (χρονολογία κοπής: 415-405 π.Χ.)[9] (Πίν. 9,2). ε) Στατήρ Φαιστού[10] (Πίν. 9,3). στ) Στατήρ Πραισού[11] (Πίν. 9,4). ζ) Χρυσός στατήρ του Κουσανού (Kushan) βασιλέως Βαζοδήου ή Βαζουδέβα Α΄ (Vasudeva I· 292- 312 μ.Χ. περίπου)[12] (Πίν. 9,5). η) Τετράδραχμον Αρταξέρξου Α΄ Περσίδος (αρχές 3ου αι. π.Χ.)[13] (Πίν. 9,6). θ) Τετράδραχμον Αντιμάχου Α΄ Βακτρίας (185-170 π.Χ.)[14] (Πίν. 10,1). ι) Τετράδραχμον Ευκρατίδου Α΄ Βακτρίας (170-145 π.Χ.)[15] (Πίν. 10,2). ια) Τετράδραχμον Ευκρατίδου Α΄ Βακτρίας (170-145)[16] (Πίν. 10,3). ια) Χρυσός στατήρ Μιθριδάτου ΣΤ΄ Ευπάτορος (νομισματοκοπείο Περγάμου, χρονολογία κοπής: 86/5 π.Χ.)[17] (Πίν. 10,4).

Ρωμαϊκά. α) Aureus του Σεπτιμίου Σεήρου[18] (Πίν. 10,5). β) Aureus του Γαλερίου (C. Galerius Valerius Maximianus) ως καίσαρος 293-295 μ.Χ., νομισματοκοπείο Αντιοχείας[19] (Πίν. 10,6). γ) Χρυσό μετάλλιο (1 1/2 σόλιδος) Κωνσταντίνου Α΄ (χρονολογία κοπής: μετά την 11η Μαΐου 330 μ.Χ.)[20] (Πίν. 10,7).

---

3. Τα νομίσματα αγοράστηκαν από τη Σ. Τράγκα. Της είχαν δωρηθεί το 1966 από τον πενθερό της. Εσχάτως για τη συγκεκριμένη νομισματοκοπία βλ. D. Klose, Zur Chronologie der thessalischen Koinonprägungen im 2. und 1. Jh. vor Chr. Ein weiterer Schatzfund aus Südthessalien, *Stephanos Nomismatikos, Festschrift Schönert-Geiss*, Berlin 1998, σ. 333-350.

4. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington DC 1969, σ. 82, Var I(A) iii, πίν. 3.6-8.

5. Hendy, ό.π., σ. 102, First Coinage, πίν. 9.1-3 και 102-103, Third Coinage, Var B, πίν. 9.8-9

6. D. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, London 1974, αριθ. 1924 (Αλέξιος Α΄ Κομνηνός), αριθ. 1956 (Μανουήλ Α΄ Κομνηνός) και αριθ. 1983 (Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός).

7. Πρβλ. F. Bondenstedt, *Die Elektronmünzen von Phokaia und Mytilene*, Tübingen 1981, 9. 1. Από Auktion Giessener Münzhandlung, 89, 5.5.1998, αριθ. 180.

8. Πρβλ. J.M. Balcer, The Early Silver Coinage of Teos, *SNR* 47 (1968), σ. 5-54, Period II, Group XXXV (478-449 π.Χ.). Από *Class. Num. Group* (*CNG*), Mail Bid Sale 46, 24.6.1998, αριθ. 413.

9. Πρβλ. *SNG* ANS, Sicily III, 329. D. Bérend, Le monnayage d'or de Syracuse sous Denys I, στο *Atti dell' VIII convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli, 29 maggio - 1 giugno 1983*, Roma 1993, σ. 91 κ.ε.). Chr. Boeringer, Bronze-Silber-Gold. Überlegungen zu den Nominalen einiger sizilischer Goldmünzen, *RBN*, 1999, σ. 49 κ.ε. Από Vinchon, 25-27.5.1998, αριθ. 17.

10. Πρβλ. J. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, σ. 256,13. Le Rider, *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, Paris 1966, πίν. 21.20. Από τον οίκο Argenor (Paris).

11. Πρβλ. Svoronos, ό.π., σ. 289, 26. Le Rider, ό.π., σ. 200, 29. Από τον οίκο Argenor (Paris).

12. Πρβλ. R. Göbl, *System und Chronologie der Münzprägung des Kusanreiches*, Wien 1984, σ. 28 κ.ε., αριθ. 507 κ.ε. Anne Kromann, Western Features in the Kushan Coinage, *Acta Hyperborea* 1, *East and West, Cultural Relations in the Ancient World*, Copenhagen 1988, σ. 153-154. Από Hirsch, Nach. 198, 11-13.2.1998, αριθ. 422.

13. Πρβλ. M. Alram, *Iranisches Personennamenbuch* IV, *Nomina Propria Iranica in Nummis. Materialgrundlagen zu den Iranischen Personennamen*, σ. 166, αριθ. 520. Από Spink, *NCirc*, 106/8, October 1998, αριθ. 6296.

14. Πρβλ. O. Bopearachchi, *Bibliothéque Nationale. Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques: Catalogue raisonné*, Paris 1991, σ. 183 κ.ε., Serie 1A, αριθ. 1-2. Από την Auction CNG, Mail Bid Sale 47, 16.9.1998, αριθ. 758.

15. Πρβλ. Bopearachchi, ό.π., Serie 8. Από CNG, Mail Bid Sale 45, 18.3.1998, αριθ. 771.

16. Πρβλ. ό.π., σ. 209. Από Auktion Giessener Münzhandlung, 89, 5.5.1998, αριθ. 296. Για τον Ευκρατίδα βλ. και Frank L. Holt, Eukratides of Bactria, στο *Coins, Cults, History and Inscriptions* III, *Studies in Honor of Al. N. Oikonomides, The Ancient World*, 27.1 (1996), σ. 72-76.

17. Πρβλ. F. de Gallatay, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve 1997, D9/R1a και *SNG* Berry 893. Από *Leu Numismatik*, 72, 12.5.1998, αριθ. 228.

18. Πρβλ. *BMC*, 203, 255. *RIC*, IV, 1 175. Από *Jean Elsen*, Vente Publique, 19-21.9.1998, αριθ. 591.

19. Πρβλ. *RIC*, V, 2, αριθ. 21. Από Hirsch, Nach. 198, 11-13.2.1998, αριθ. 763.

20. Πρβλ. *RIC*, VII, 626, αριθ. 160 (νομισματοκοπείο Νικομηδείας). P. Bastien, *Monnaie et donativa au Bas Empire*, Wetteren 1988, σ. 80, υποσημ. 13. Από CNG, Mail Bid Sale 46, 4.6.1998, αριθ. 1448.

Βυζαντινά. α) Τριμίσσιον Τιβερίου Γ' (698-705)[21]. β) Χρυσό τεταρτηρόν Ισαακίου Α' (1057-1059)[22]. γ) Υπέρπυρον του Ανδρονίκου Β' και του Μιχαήλ Θ'[23].

Χρυσόβουλλα - Μολυβδόβουλλα. Το Νομισματικό Μουσείο ευτύχησε να αποκτήσει κατά την εκποίηση μέρους της συλλογής του Γ. Ζάκου από τον οίκο Spink[24] ένα χρυσόβουλλον του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (1078-1081)[25] και πέντε μολυβδόβουλλα: ένα του μητροπολίτου Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτου[26], ένα του λογοθέτου Μιχαήλ(;) Παλαιολόγου[27], ένα του Αλεξίου Α' Κομνηνού της Τραπεζούντος(;) (1204-1224)[28], ένα του Γεωργίου, πατρικίου, πραιποζίτου, βεστάρχου και πρωτοβεστιαρίου[29] και ένα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282)[30] (Πίν. 11,1-6).

Δωρεές

«Θησαυροί»

Η 7η ΕΒΑ, διά του Προϊσταμένου της Λ. Δεριζιώτη και ύστερα από σχετικό αίτημα, προσέφερε στο Μουσείο 90 από τα 100 χρυσά υπέρπυρα του «θησαυρού», ο οποίος ανευρέθη στα ερείπια της βυζαντινής μονής που εντοπίστηκαν στη θέση Παλιοθεολόγος Κισσάβου της Κοινότητας Μελιβοίας Νομού Λαρίσης. Πρόκειται για εκδόσεις των αυτοκρατόρων Αλεξίου Α' Κομνηνού, Ιωάννου Β' Κομνηνού και Μανουήλ Α' Κομνηνού (Πίν. 12,1-5).

Ο συλλέκτης και φίλος του Μουσείου Άδωνις Κύρου δώρισε «θησαυρό» 31 αργυρών νομισμάτων Κύθνου, εύρημα από την ομώνυμη νήσο των Κυκλάδων[31].

Ένας από τους πλέον συνεπείς δωρητές, ο σεβάσμιος ευπατρίδης Ευριπίδης Σεφεριάδης, προσέφερε δύο «θησαυρούς» χαλκών νομισμάτων: α) έναν με εκδόσεις της Μαρωνείας (105 τεμάχια)[32], και β) έναν με τύπους της Μένδης (41 τεμάχια)[33].

Μεμονωμένα

Νομίσματα. α) Η Εταιρία ΜΥΡΤΩΑ Καρύστου, διά του Προέδρου της Π. Καρακώστα, προσέφερε τετράδραχμον Καρύστου (500-480 π.Χ.) προερχόμενο από το «εύρημα» Asyut[34] (Πίν. 12,6). β) 13 χαλκά νομίσματα αρχαία ελληνικά, κατέθεσε ως δωρεά, κατόπιν επιλογής τους ο Ευρ. Σεφεριάδης: 1. Ευπόλεμος[35], 2. Ορθαγόρεια[36], 3. Λάρισα[37], 4. Οιταίοι[38], 5. Άμφισσα[39], 6. Κάρυστος[40], 7. Τεγέα[41], 8. Μήλος[42], 9. Αφροδισιάς επί Τιβερίου[43], 10. Δημήτριος Πολιορκητής[44], 11. Άδανα[45], 12-13. Απροσδιόριστα. γ) Η αρχαιοπώλης Α. Πατρικιάδου-Πιλαφά δώρισε πέντε χαλκά νομίσματα θεσσαλικών νομισματοκοπείων που εισήγαγε από την Αγγλία: 1. Περραιβοί[46], 2. Γόννοι[47], 3. Μητρόπολις[48], 4. Μόψιον[49] και 5. Έκκαρρα[50]. δ) Ο συλλέκτης Ά. Κύρου προσέφερε επτά αργυρά και δύο χαλκά νομίσματα από επιφανειακή έρευνα στη νήσο Κύ-

21. Πρβλ. *MIB*, 3, αριθ. 8. Από *A.H. Baldwin and Sons Ltd*, A Selection of Byzantine Coins, October 1998/28, αριθ. 28.

22. Πρβλ. *DOC*, III.2, αριθ. 3. Από *A.H. Baldwin and Sons Ltd*, ό.π., αριθ. 41.

23. Πρβλ. S. Bendall, Private Collection, Wolverhampton 1988, αριθ. 127. Από Ηλία Φετζιάν, αρχαιοπώλη.

24. Auction 127, 7.10.1998.

25. G. Zacos - A. Vegleri, *Byzantine Lead Seals*, I, Basel 1972, αριθ. 97, πίν. 8, 97 (αυτό το τεμάχιο).

26. Spink, Auction 127, 7.10.1998, αριθ. 34.

27. Spink, ό.π., αριθ. 53.

28. Spink, ό.π., αριθ. 93.

29. Spink, ό.π., αριθ. 65= G. Zacos - *Byzantine Lead Seals*, Compiled by J.W. Nesbitt, Bern 1985, αριθ. 471.

30. Spink, ό.π., αριθ. 7= G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, Basel 1972, αριθ. 2756 bis.

31. Για μια πρώτη παρουσίαση βλ. A.K. Kyrou - D.N. Artemis, The Silver Coinage of Kythnos in the Early Fifth Century B.C., στο *Studies in Greek Numismatics in Memory of M.J. Price*, London 1998, σ. 233-236.

32. Βλ. Edith Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Maroneia*, Berlin 1987, σ. 170, αριθ. 597 κ.ε., Per. VII και VIII, χρονολογία κοπής: 398/7-348/7 π.Χ. περίπου.

33. Βλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, πίν. XVI.14, πίν. XVI.12-13 και XVI.15-16, χρονολογία κοπής: 405-348 π.Χ. περίπου.

34. Βλ. το αυτό νόμισμα στο M.J. Price, Nancy Waggoner, *Archaic Greek Coinage. The Asyut Hoard*, London 1975, αριθ. 252. Από Münzen und Medaillen, *Leu Numismatik*, Auktion 74, 19-21.10.1998, αριθ. 179.

35. Πρβλ. *SNG* Cop. 1165 κ.ε., χρονολογία κοπής: 314 π.Χ. περίπου.

36. Πρβλ. *SNG* Cop. 691.

37. Πρβλ. *SNG* Cop. 140.

38. Πρβλ. *AAA* III (1970), σ. 698-699.

39. Πρβλ. ό.π.

40. Πρβλ. *BMC*, πίν. XIX, 3, χρονολογία κοπής: 196-146 π.Χ.

41. Πρβλ. *BMC*, πίν. XXXVII, 4.

42. Πρβλ. *BMC*, πίν. XXIV,4.

43. Πρβλ. *SNG* Cop. 119.

44. Πρβλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Berlin 1935, 184, αριθ. 20, πίν. XXXIII.13.

45. Πρβλ. *SNG* Levante, Cilicia, αριθ. 1203, χρονολογία κοπής: 164 π.Χ. - αυτοκρατορικοί χρόνοι.

46. Πρβλ. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 143, αριθ. 437, χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ. περίπου.

47. Πρβλ. Rogers, ό.π., σ. 79, αριθ. 225, χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ. περίπου.

48. Πρβλ. ό.π., σ. 134, αριθ. 411, χρονολογία κοπής: 300-200 π.Χ. περίπου.

49. Πρβλ. ό.π., σ. 136, αριθ. 410-413, χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ. περίπου.

50. Πρβλ. ό.π., σ. 74, αριθ. 207· εσχάτως για τη νομισματοκοπία των Εκκάρρων βλ. Katerini Liampi, Ekkarra, eine Stadt der Achaia Phtiotis: Ihre Lage nach den numismatischen Zeugnissen, *Stephanos Nomismatikos*, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 417-439.

θνο, τα περισσότερα του τοπικού νομισματοκοπείου. ε) Η Κ. Χατζηασλάνη-Μπούρα προσέφερε, στη μνήμη του πατέρα της Χρήστου, έναν σόλιδο Ιουστινιανού Β΄[51] (Πίν. 12,7). στ) Ο αρχαιοπώλης Ηλ. Φετζιάν προσέφερε πέντε αργυρά δηνάρια de bandera του Σέρβου βασιλέως Stephan Uros[52].

Μολύβδινα σύμβολα - Μολυβδόβουλλα. 1689 μολύβδινα νομισματόμορφα σύμβολα, ορισμένα από τα οποία μιμούνται νομισματικούς τύπους, κατέθεσε ως δωρεά ο Α. Κύρου. Μεταξύ αυτών και ολίγιστα βυζαντινά μολυβδόβουλλα (Πίν. 12,8-12).

Χρησιδάνειο Λέσχης Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων (ΛΑΕΔ). Γνωστή ήδη από την εποχή του Ι. Σβορώνου η αξιολογότατη συλλογή του Π.Ζ. Σαρόγλου που βρίσκεται στην κατοχή της ΛΑΕΔ, ύστερα από σχετικές επιτυχείς διαπραγματεύσεις παραχωρήθηκε ως χρησιδάνειο στο Νομισματικό Μουσείο και μεθοδεύεται να δημοσιευθεί σε εύθετο χρόνο από τους Ι. Τουράτσογλου και Σ. Ψωμά στη σειρά των Sylloge της Ακαδημίας. Πρόκειται για 2115 νομίσματα (ΒΕ 718) (Πίν. 13,1-10 και 14,1-5), ανάμεσα στα οποία σημαίνουσα θέση καταλαμβάνει ένα κιμώνειο δεκάδραχμον των Συρακουσών, ένας υπολογίσιμος αριθμός διπλών και απλών χρυσών στατήρων του Αλεξάνδρου Γ΄, χρυσών στατήρων του Φιλίππου Β΄, τετραδράχμων των Αθηνών, του Αλεξάνδρου Γ΄ και του Λυσιμάχου, χωρίς να υπολείπονται και αργυρές εκδόσεις πόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, όλων των εποχών (Αθήναι, Κόρινθος κτλ). Το συλλεκτικό σύνολο συμπληρώνεται και από περιορισμένο αριθμό ρωμαϊκών και βυζαντινών νομισμάτων, καθώς και από ολίγιστα μολυβδόβουλλα.

Κατασχέσεις

«Θησαυροί»

Από την κατάσχεση στο Brindisi της Ιταλίας προερχόμενα και συνιστώντα προφανώς τμήμα του «ευρήματος» *CH* VIII, 1994, αριθ. 63, κατατέθηκαν στο Μουσείο επαναπατρισθέντα ένα τετράδραχμον της Ακάνθου[53], έξι τετράδραχμα Σκιώνης[54] και έξι τετράδραχμα Μένδης[55] (Πίν. 14,6-9).

Οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου»

Στις δραστηριότητες των «Φίλων του Νομισματικού Μουσείου» κατά το έτος 1998 εγγράφονται σειρά διαλέξεων, καθώς και αριθμός επιμορφωτικών επισκέψεων σε αρχαιολογικούς χώρους και Μουσεία. Οι πρώτες επικεντρώθηκαν τόσο σε νομισματικά θέματα (Π. Καλλιγάς, «Νομισματικοί «θησαυροί» από την Ερέτρια», Κ. Λιάμπη, «Αβέβαια αρχαϊκά νομίσματα της Μακεδονίας») όσο και σε θέματα σταθμίων, αγνύθων και γενικότερα εμπορίου (Ι. Τζαχίλη, «Υφαντική παραγωγή, ανακτορικές κοινωνίες και εμπόριο υφαντών»). Μία, ως προάγγελος της μεταστέγασης του Νομισματικού Μουσείου στο Ιλίου Μέλαθρον, ξενάγησε το κοινό της στον αθηναϊκό νεοκλασικισμό (Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη).

Με τη σύμπραξη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας) και της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου» διοργάνωσαν στη συμπρωτεύουσα (15-17 Μαΐου 1998), με σημαντική διεθνή συμμετοχή, τη Β΄ Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Το Νόμισμα στο Μακεδονικό Χώρο».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η δραστηριότητα του επιστημονικού προσωπικού του Μουσείου, αναφορικά με τις καταγραφές, επεκτάθηκε και στη διεκπεραίωση υποθέσεων αρχαιοκαπηλίας, ανασκαφικών ενοτήτων, ιδιωτικών συλλογών κτλ. Ιδιαίτερα κοπιώδης υπήρξε η καταγραφή των νομισμάτων συλλογής που βρέθηκε άνευ δικαιούχου σε θυρίδα του κεντρικού καταστήματος της Ιονικής Τράπεζας και η οποία περιελάμβανε κυρίως εκδόσεις ελληνικών και ελληνορωμαϊκών νομισματοκοπείων, αλλά και κοπές του ρωμαϊκού κράτους. Τα βυζαντινά ήταν ελάχιστα[56].

Α. Ανασκαφικά

Ι. Β΄ ΕΠΚΑ (Αθήνα)

α) Ανασκαφές Υμηττού:

Οδός Παπαστράτου 12, τάφος 1: Αθήναι (πρβλ. Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, σ. 42, πίν. 4, 42d κ.ε., χρονολογία κοπής: 339/5-322/17 π.Χ. περίπου), Συρακούσαι (πρβλ. *SNG* Cop. 727 κ.ε., χρονολογία κοπής: 345-317 π.Χ.· R. Calciatti, *CNS*, 72, χρονολογία κοπής: 357-354 π.Χ.).

β) Ανασκαφές Αίγινας:

Αίγινα 1989, Φανερωμένη, Τάφος VI: Πέργαμον (πρβλ.

51. Πρβλ. *DOC*, II.2, 576-7, Class 2, αριθ. 5f, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Z, χρονολογία κοπής: 687-692 μ.Χ.

52. Πρβλ. D.M. Metcalf, *Coinage in the Balkans (820-1355)*, Thessaloniki 1965, σ. 233, πίν. XIV, 6.

53. J. Desneux, *Les tétradrachmes d'Akanthos*, Bruxelles 1949, αριθ. 95, Type D1, πίν. 14, χρονολογία κοπής: 480-424 π.Χ.

54. Βλ. *Museum of Fine Arts, Boston: Greek Coins* 1950-1963, αριθ. 44. Πρβλ. J. Babelon, *RN*, 1951, πίν. I.6.

55. P.S. Noe, *The Mende (Kaliandra) Hoard*, *NNM* 27 (1926), πίν. I (εμπρ. 3 και 5), πίν. II, αριθ. 11 και αριθ. 18. *SNG ANS* 7, 1, αριθ. 299 και 334-335.

56. Οι ταυτίσεις των νομισμάτων που προέρχονται από κατασχέσεις και αμοιβές, αρμοδιότητας ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, οφείλονται στον αρχαιολόγο της Εφορείας Χ. Γκατζόλη.

SNG Cop. 374, χρονολογία κοπής: 200-133 π.Χ. περίπου). Τάφος VII: αρχαίο ελληνικό νόμισμα χαλκό, απροσδιόριστο.

Αίγινα 1980, Μεριστός, Τάφος: Αίγινα (πρβλ. *SNG* Cop. 533 κ.ε., χρονολογία κοπής: 4ος αι. π.Χ.).

Αίγινα 1982, Κάμπος Μύλων, Τάφος: «ασσάριον» διαδόχων Μ. Κωνσταντίνου (πρβλ. *RIC* VIII, 251, αριθ. 55, Ρώμη, χρονολογία κοπής: Απρίλιος 340 μ.Χ.).

Αίγινα 1993, Λεωφόρος Καποδιστρίου, Τάφος Ι: Κοινόν Αιτωλών(;) (πρβλ. *SNG* Cop. 25, χρονολογία κοπής: 279-168 π.Χ. περίπου), Σικυών (πρβλ. *SNG* Cop. 104 κ.ε., χρονολογία κοπής: 251-146 π.Χ. περίπου), Αθήναι (πρβλ. Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, σ. 59, πίν. 7, 67j, χρονολογία κοπής: 229- 224/3 π.Χ. περίπου), Κάσσανδρος (πρβλ. Gaebler, *AMNG*, III.2, 177, αριθ. 9, πίν. XXXII.10, χρονολογία κοπής: 316-297 π.Χ.), εφθαρμένα ελληνικών πόλεων αυτοκρατορικών χρόνων, Αυρηλιανός (αντωνιανός, πρβλ. *RIC*, VI, 279, αριθ. 129, χρονολογία κοπής: 270-275 μ.Χ.).

γ) Ανασκαφές Σπάτων (Άγιος Πέτρος):

Τομέας Γ', τομή 1, Ομάδα 22, (N. 4 και N. 5): Αδριανός (υπόχαλκο δηνάριον), Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης (φόλλις, πρβλ. *DOC*, III.2, 831, αριθ. 91 κ.ε., χρονολογία κοπής: 1078-1081).

Τομέας Β', Τάφος Τ35, Ομάδα 10 (N. 2): Fr. Dandolo (soldini, πρβλ. Papadopoli, πίν. IX, 14, χρονολογία κοπής: 1329-1339).

Τομέας Γ', Τομή 22, Ομάδα 295 (N. 26): Μανουήλ Β' Κομνηνός (1/2 τεταρτηρόν απροσδιορίστου ελλαδικού νομισματοκοπείου, βλ. Hendy, *Coinage*, τύπος Β', πίν. 18. 3-4).

Τομέας Γ', Τομή 48, Ομάδα 235 (N. 23): Αθήναι (πρβλ. Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, αριθ. 143 κ.ε., χρονολογία κοπής: 36-33 π.Χ. περίπου).

Τομέας Γ', Ομάδα 266 (N. 25): Αθήναι (πρβλ. Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, αριθ. 115 κ.ε., χρονολογία κοπής: 86-80 π.Χ. περίπου).

Τομέας Γ', Τομή 15, Ομάδα 51 (N. 13): Μανουήλ Β' Κομνηνός (1/2 τεταρτηρόν απροσδιορίστου ελλαδικού νομισματοκοπείου, βλ. Hendy, *Coinage*, τύπος Β', πίν. 18. 3-4).

Τομέας Γ', Τομή 13, Ομάδα 60 (N. 14): Αλέξιος Α' Κομνηνός (τεταρτηρόν, Θεσσαλονίκη, 3η κοπή, πρβλ. Hendy, *Coinage*, 88, πίν. 8. 10-12).

Τομέας Γ', Ομάδα 319 (N. 27): Αλέξιος Α' Κομνηνός (τεταρτηρόν, Θεσσαλονίκη, 3η κοπή, πρβλ. Hendy, *Coinage*, 88, πίν. 8. 10-12).

Τομέας Γ', Τομές 41-42, Ομάδα 197 (N. 20): Αλέξιος Α' Κομνηνός (τεταρτηρόν, Θεσσαλονίκη, 3η κοπή, πρβλ. Hendy, *Coinage*, 88, πίν. 8. 10-12).

δ) Ανασκαφές στα Καλύβια Θορικού, θέση Γκούρι Μπιμ Άγιος Ιωάννης.

Τομή ΙΕ, Ομάδα 102 (N. 5): Αθήναι (πρβλ. Svoronos, *Athènes*, πίν. 94.36).

Εκ περισυλλογής: «ανώνυμος» φόλλις, πρβλ. *DOC*, III.2, 668, αριθ. A2 κ.ε., Class A, χρονολογία κοπής: 976(;) - 1030/35 περίπου.

ΙΙ. Ε' ΕΠΚΑ (Σπάρτη)

Ανασκαφή αρχαίου θεάτρου Μεγαλοπόλεως (1995-1997).

Τομή VI, Ομάδα 3 (N. 2): Κόρινθος, εποχής Μ. Αυρηλίου (πρβλ. Imhoof-Blumer, *Num. Comm. on Pausanias*, σ. 25).

Τομή VI, Ομάδα 1 (N. 1): Κόρινθος (πρβλ. Edwards, *Corinth*, XIV, αριθ. 11 κ.ε., χρονολογία κοπής: 400-146 π.Χ. περίπου).

Τομή VI, Ομάδα 3, «πάσο» 7 (N. 3): Μεσσήνη (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 523-524, χρονολογία κοπής: μετά το 280 π.Χ.).

Κερκίδα ΣΤ', από επιφανειακή επίχωση (N. 4, N. 5): Αρκαδία (του τύπου *SNG* Cop. αριθ. 201 κ.ε., επικεκομμένο σε χαλκό Μεγαλοπόλεως), Σικυών (πρβλ. Jennifer Warren, *Studies in Memory of M.J. Price*, London 1998, σ. 350-355, Group 5, χρονολογία κοπής: 330/290 - 2ος αι. π.Χ. περίπου).

Οικόπεδο Κοτσίρου, Τομή Ι, Ομάδα 2: Φλιούς (πρβλ. *SNG* Cop. 11, χρονολογία κοπής: 360-322 π.Χ. περίπου), Αρκαδία(;) (πρβλ. *SNG* Cop. 201 κ.ε., χρονολογία κοπής: μετά το 370 π.Χ.) κτλ.

Ζ' ΕΠΚΑ (Ολυμπία)

α) Λίμνη Ηρεμίας. Κιβωτιόσχημος τάφος (1.4.98).

Ήλις (πρβλ. *SNG* Cop. 436 κ.ε., χρονολογία κοπής: 271-191 π.Χ. περίπου), Ήλις (πρβλ. *SNG* Cop. 444 κ.ε., χρονολογία κοπής: 146-43 π.Χ. περίπου), Σικυών (πρβλ. *SNG* Cop. 104 κ.ε., χρονολογία κοπής: 251-146 π.Χ. περίπου), Πόντος (για τον τύπο βλ. *SNG* Cop. 47 κ.ε.), Ουάλης, «ασσάριον» (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 1809-15, Θεσσαλονίκη, χρονολογία κοπής: 375-378 μ.Χ.), υστερορωμαϊκά «ασσάρια» των τύπων *FEL TEMP REPARATIO* και *GLORIA EXERCITUS*.

β) Λίμνη Ηρεμίας. Ταφικός πίθος (14.5.98).

Μάγνητες (πρβλ. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 110, αριθ. 348, χρονολογία κοπής: 197-146 π.Χ. περίπου).

ΙΥ ΙΘ' ΕΠΚΑ (Κομοτηνή)

Ανασκαφή Μαρώνειας:

Πτολεμαίος Α' (πρβλ. *SNG* Cop. 36-43, χρονολογία κοπής: 310-305 π.Χ.), Λυσίμαχος (πρβλ. *SNG* Cop. 1150 κ.ε.), Λυσίμαχος(;) (πρβλ. *SNG* Klagenfurt, III, 189), Αντίγονος Γονατάς (πρβλ. *SNG* Cop. 1214 κ.ε.), Αμφίπολις (πρβλ. *SNG* Cop. 52 κ.ε.), Φίλιππος Ε' (*BAR* 326, πίν. 6, αριθ. 18-19), Αντίοχος Ζ' (Houghton, *ANS*, 1983, σ. 818-819), Άβυδος (πρβλ. *SNG Cop.* 39), Λυσιμάχεια (πρβλ. *SNG* Cop. 921), Αγχίαλος (*BMC*, 83, αριθ. 3), Φίλιπποι

(πρβλ. *SNG* Cop. 295 κ.ε.), Παρώρεια(;) (πρβλ. *SNG* Evelpidis, 1248-9), Αίνος (Strack, *AM Thrakien*, *AMNG*, II, πίν. 5, αριθ. 10 και 16), Χαλκίς (Picard, *Chalkis*, groupe 12-22, πίν. XI), Πάριον (*BMC*, πίν. 21, αριθ. 13), Λέων Α΄ (πρβλ. *RIC*, X, 292, αριθ. 666 κ.ε.).

V. 1η ΕΒΑ (Αθήνα)

α) Ανασκαφή οικοπέδων στην Αντίκυρα Βοιωτίας:

1) Οικόπεδο Παπά: Κόρινθος (πρβλ. Edwards, *Corinth*, XIV, αριθ. 11, χρονολογία κοπής: 400-146 π.Χ.), Άργος, εποχή Σ. Σευήρου (πρβλ. Imhoof-Blumer, *Num. Comm. on Pausanias*, πίν. FF Suppl., αριθ. XXII, και *BMC*, 151, αριθ. 167), Οιταίοι (πρβλ. *SNG* Cop. 182, χρονολογία κοπής: 300/290-191 π.Χ.), Θεοδόσιος Α΄ (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 2184, Κωνσταντινούπολις, χρονολογία κοπής: 383-392 μ.Χ.), Θεοδόσιος Β΄ και Βαλεντινιανός Γ΄ (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 2004, χρονολογία κοπής: 425-450 μ.Χ.), Βαλεντινιανός Β΄ (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 2183, Κωνσταντινούπολις, χρονολογία κοπής: 383-392 μ.Χ.), Μαρκιανός (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 2007, Θεσσαλονίκη, χρονολογία κοπής: 450-457 μ.Χ.), Κωνστάντιος (πρβλ. *LRBC*, I, αριθ. 1149, χρονολογία κοπής: 341-346 μ.Χ.), Βαλεντινιανός Α΄ και Γρατιανός (πρβλ. για τον τύπο: *LRBC*, II, αριθ. 2094-6, χρονολογία κοπής: 367-375 μ.Χ.), Προκόπιος (πρβλ. για τον τύπο: *LRBC*, II, αριθ. 2080, χρονολογία κοπής: 365-366 μ.Χ.).

2) Οικόπεδο Α. Γιόκα: Πάτραι επί Δομιτιανού (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 180), Αμισός (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 167 κ.ε.), Θεοδόσιος Β΄ και Βαλεντινιανός Γ΄ (πρβλ. *LRBC*, II, αριθ. 2002, Ηράκλεια, χρονολογία κοπής: 425-450 μ.Χ.).

3) Οικόπεδο Δημοτικού Σχολείου: Μικρός «θησαυρός» υστερορωμαϊκών χρόνων (τέλη 4ου - αρχές 5ου αι. μ.Χ.).

β) Παλαιοχριστιανική Βασιλική: Κωνσταντίνος Β΄ (πρβλ. για τον τύπο: *LRBC*, I, αριθ. 890, χρονολογία κοπής: 324-330 μ.Χ.), Μαξιμιανός («φόλλις», πρβλ. *RIC*, VI, αριθ. 296, Νικομήδεια, χρονολογία κοπής: 303/4 μ.Χ.), Αυρηλιανός (αντωνιανός, πρβλ. *RIC*, VI, 294, period II, Σερδική).

Β. Παραδόσεις νομισμάτων σε περιφεριακές μονάδες

I. Ζ΄ ΕΠΚΑ (Αρχαία Ολυμπία)

α) Παράδοση Γ. Αγγελοπούλου, κατοίκου Πλατάνου:

1. «Θησαυρός» (1297) soldini των δόγηδων Fr. Dandolo, A. Dandolo και G. Gradenigo (κατά δειγματοληπτική ταύτιση).

2. Χαλκό Ήλιδος (πρβλ. *BMC*, πίν. XV, 13, χρονολογία κοπής: 3ος-2ος αι. π.Χ.).

β) Παράδοση Π. Καγιαννά, κατοίκου Ήλιδος, Αυγείο-Άγιος Γεώργιος:

Ήλις (πρβλ. *SNG* Cop. 432-4, χρονολογία κοπής 271-191 π.Χ.), Πελλήνη (πρβλ. *SNG* Cop. 219, χρονολογία κοπής: 370-322 π.Χ.), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1034 κ.ε.), Κώνστας, ασσάριον (πρβλ. *LRBC*, I, αριθ. 140, Αντιόχεια, χρονολογία κοπής: 341-346 μ.Χ.).

γ) Παράδοση Ηλ. Τσαγκλή, κατοίκου Αμφείας, Ελληνικά:

Μεσσήνη (πρβλ. *SNG* Cop. 518, χρονολογία κοπής: μετά το 280 π.Χ.), Ορχομενός(;), (πρβλ. *SNG* Cop. 267, χρονολογία κοπής: μετά το 370 π.Χ.).

δ) Παράδοση Γ. Κουραχτίνη:

Κόρινθος (πρβλ. *SNG* Cop. 169 κ.ε., χρονολογία κοπής: 4ος-3ος αι. π.Χ.), Μεσσήνη(;) πιθανώς επί Αδριανού (για τον τύπο πρβλ. *SNG* Cop. 527), Λικίνιος, «φόλλις» (πρβλ. *RIC*, VII, πίν. 12, 4 κ.ε., χρονολογία κοπής: 313-315 μ.Χ.).

ε) Παράδοση Γ. Νεοφώτιστου, κατοίκου Λεπραίου (τόπος ανεύρεσης: θέση Πλάκα 11.2.98):

Ήλις (πρβλ. *BMC*, 74, αριθ. 143, χρονολογία κοπής: 271-191 π.Χ. περίπου).

στ) Παράδοση Α. Καββαδία, κατοίκου Λεχαινών:

Ήλις (πρβλ. *SNG* Cop. 444-8, χρονολογία κοπής: 146-43 π.Χ. περίπου).

Ήλις (πρβλ. *BMC*, 74, αριθ. 143, χρονολογία κοπής: 271-191 π.Χ. περίπου).

II. ΙΔ΄ ΕΠΚΑ (Λαμία)

α) Παράδοση Α. Μπακούση, κατοίκου Βαλαώρας:

Κοινόν Θεσσαλών (πρβλ. *SNG* Cop. 310), Αμβρακία (πρβλ. *BMC*, πίν. XVIII, αριθ. 4, χρονολογία κοπής: 238-168 π.Χ.), Κοινόν Αιτωλών (πρβλ. *SNG* Cop. 35) κτλ.

III. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ (Λάρισα)

α) Παράδοση Σ. Γεροφωκά (Προέλευση: περιοχή Λάρισας):

Αλέξανδρος Γ΄ (τετράδραχμον), Οπούντιοι Λοκροί (τριώβολον), Φωκίς (τριώβολον), Αίγινα (στατήρ), Ρόδος (δίδραχμον), Πτολεμαίος Β΄ (τετράδραχμον), Φάρσαλος, Λάρισα (υποδιαιρέσεις), Βεσπασιανός (δηνάριον), Λεύκιος Ουήρος (δηνάριον), Καρακάλλας (αντωνιανός).

IV. ΙΖ΄ ΕΠΚΑ (Έδεσσα)

α) Παράδοση Ε. Δήμκου, κατοίκου Αρχοντικού:

Φίλιπποι (πρβλ. *SNG* Cop. 296), Αμύντας Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 517-518), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. Price, *Alexander*, αριθ. 375, χρονολογία κοπής: 325-310 π.Χ.), Κάσσανδρος (πρβλ. *SNG* Cop. 1142 και 1138), βασιλέων Μακεδονίας (πρβλ. Price, *Alexander*, αριθ. 396-420, χρονολογία κοπής: 325-310 π.Χ.), Δημήτριος Πολιορκητής (πρβλ. *SNG* Cop. 1224), «Ηπειρωτική Συμμαχία» (πρβλ. Franke, *Epirus*, 131, Gruppe X, χρονολογία κοπής: 280/270-235 π.Χ.).

β) Παράδοση Φ. Τσαλίκη, κατοίκου Αξού Γιαννιτσών:

Κάσσανδρος (πρβλ. *SNG* Cop. 1142 κ.ε.), Αυρηλιανός

(αντωνιανός, πρβλ. *HCC*, IV, 131, αριθ. 88), Κωνσταντίνος Α΄ (πρβλ. *HCC*, V, 197, αριθ. 278 κ.ε.), «ανώνυμος» φόλλις (πρβλ. *DOC*, III.2, πίν. LV κ.ε. Class A2).

γ) Παράδοση Η. Καλογήρου, κατοίκου Νησιού Ημαθίας:

Φίλιππος Β΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 616 και 582 κ.ε.), Αντίγονος Γονατάς (πρβλ. *SNG* Cop. 1218 κ.ε.), Κάσσανδρος (πρβλ. Gaebler *AMNG*, III.2, πίν. XXXII.8), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. Price, *Alexander*, 376 κ.ε., χρονολογία κοπής: 325-310 π.Χ.), Δημήτριος Πολιορκητής(;) (πρβλ. *SNG* Cop. 1224 κ.ε.), Φίλιππος Ε΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1248 κ.ε.), Έδεσσα, εποχής Γορδιανού Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 171), Θεσσαλονίκη (πρβλ. Touratsoglou, *Thessaloniki*, 202, Emission I, πίν. 22, χρονολογία κοπής: 193-211 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη (πρβλ. Touratsoglou, ό.π., 182, Emission I, πίν. 14, εποχής Δομιτιανού), Αδριανός (*as*, πρβλ. *HCC*, II, 139, αριθ. 395, πίν. 32, Ρώμη), Ουάλης (πρβλ. *LRBC*, II, 1285, Σισκία, χρονολογία κοπής: 364-367 μ.Χ.), Διοκλητιανός («φόλλις», πρβλ. *HCC*, V, 12, αριθ. 79-80, Κύζικος, χρονολογία κοπής: 294-299 μ.Χ.), Μαξιμιανός («φόλλις», πρβλ. *HCC*, V, 29, αριθ. 80-81, Κύζικος, χρονολογία κοπής: 294/6-299 μ.Χ.), Θεοδόσιος Α΄ (AE 3, πρβλ. *RIC*, X, 186, αριθ. 61, Θεσσαλονίκη χρονολογία κοπής:383-388 μ.Χ.), Αρκάδιος(;) (AE 4, πρβλ. για τον τύπο *LRBC*, II, 94, αριθ. 2385, χρονολογία κοπής: 383 μ.Χ.), «ανώνυμοι» φόλλεις, πρβλ. *DOC*, III.2, 690, πίν. 61 (Class F), 692, πίν. 61 (Class G), 694, πίν. 68 (Class H).

δ) Παράδοση Σ. Τσαρδάρη (προέλευση: ρωμαϊκή αποικία Πέλλης):

Τραϊανός (σηστέρτιος, πρβλ. *HCC*, II, 60, αριθ. 359, πίν. 14, χρονολογία κοπής: 112-117 μ.Χ.).

V. ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

α) Παράδοση Κ. Χρηστάκη, κατοίκου Ν. Μαδύτου:

Χαλκιδική Συμμαχία (πρβλ. *SNG* Cop. 246), Φίλιππος Β΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 464 και 581), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1026-8), Πύρρος (πρβλ. *SNG* Cop. 1195-7), Δημήτριος Πολιορκητής (πρβλ. *SNG* Cop. 1224-8), Περσεύς (πρβλ. *SNG* Cop. 1275 κ.ε.), Αμφίπολις (πρβλ. *SNG* Cop. 60, 62, 64-7, 72-4, 115), Θεσσαλονίκη (πρβλ. *SNG* Cop. 348, 353, 356-8), Θεσσαλονίκη (επί Τραϊανού, πρβλ. Touratsoglou, *Thessaloniki*, σ. 187-188, Emission I και II), Πέλλα (πρβλ. *SNG* Cop. 258-60), Μακεδονία (πρβλ. *SNG* Cop. 1323-6), Κασσάνδρεια (πρβλ. *SNG* Cop. 147), Κοινόν Θεσσαλών (πρβλ. *SNG* Evelp. 1644 κ.ε.), Θεσσαλονίκη (επί Βεσπασιανού, πρβλ. Touratsoglou, ό.π., σ. 181, Emission II και επί Γορδιανού Γ΄, πρβλ. Touratsoglou, ό.π., σ. 286, Emission II), Πέλλα (επί Γορδιανού Γ΄, πρβλ. *SNG* Cop. 287), Κωνσταντίνος Α΄ («ασσάριον», πρβλ. *HCC*, V, 201, αριθ. 304, Ηράκλεια), Κωνστάντιος Β΄ («ασσάριον», πρβλ. *HCC*, V, 311, αριθ. 54, Σισκία), Θεοδόσιος Α΄ («ασσάριον», πρβλ. *HCC*, V, 420, αριθ. 50, Κύζικος).

β) Παράδοση Α. Μποσδάνη (εκ κληρονομίας):

Αντίγονος Γονατάς (πρβλ. *SNG* Cop. 1205 κ.ε.), Ρωμαϊκή Δημοκρατία (δηνάριον, πρβλ. *RRC*, αριθ. 385/1), Γορδιανός Γ΄ (αντωνιανός, πρβλ. *HCC*, III, σ. LXXXIV), Καρίνος (αντωνιανός, πρβλ. *HCC*, IV, 215, αριθ. 48).

γ) Παράδοση Χ. Τάκου, κατοίκου Ν. Μουδανίων (εκ περισυλλογής από τις Κοινότητες Ποτίδαιας, Αγίου Μάμαντος και Πολυχρόνου):

Σκιώνη (πρβλ. *SNG* Cop. 321-2), Θεσσαλονίκη (πρβλ. *SNG* Cop. 350), Κασσάνδρεια (πρβλ. Gaebler, *AMNG*, III.2, 52, αριθ. 1, πίν. I.10 και 53, αριθ. 5, πίν. XIII.3), Φίλιππος Β΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 582 κ.ε.), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1026-8), Φίλιππος Ε΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1244-6), Αιτωλία (πρβλ. Grose, *Fitz.*, II, 302, αριθ. 5418-9), Ιουστίνος Β΄ (δεκανούμμια, πρβλ. *DOC*, I, 225-6, αριθ. 86, 89, 90), Κωνσταντίνος Ζ΄ (φόλλις του τύπου *DOC*, III.2, 566, αριθ. 26.5 κ.ε. Class 5, επικεκομμένος σε φόλλι του Ρωμανού Α΄).

δ) Παράδοση Μ. Μπαγιάτη, κατοίκου Ν. Ποτίδαιας:

Φίλιππος Β΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 618-20), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1029-33), Δημήτριος Πολιορκητής (πρβλ. *SNG* Cop. 1185), Περσεύς (πρβλ. *SNG* Cop. 1276), Ρωμαϊκή Δημοκρατία (δηνάριον, πρβλ. *RRC*, αριθ. 337/3).

VI. ΚΑ΄ ΕΠΚΑ (Κυκλάδες)

Παράδοση Α. Χονδρογιάννη:

1. Κωνστάντιος Β΄ (χρυσός σόλιδος, πρβλ. *HCC*, V, 316, αριθ. 77, Κωνσταντινούπολις, χρονολογία κοπής: 351-355 μ.Χ.· από τη θαλάσσια περιοχή του Πανόρμου Τήνου, θέση Διαπόρια, σε βάθος 15 μ.).

2. Φωκάς (εικοσανούμμιον, πρβλ. *DOC*, II.1, 179-180, αριθ. 62-68, Νικομήδεια, χρονολογία κοπής: 603-608/9 μ.Χ.).

VII. 7η ΕΒΑ (Λάρισα)

Παράδοση ιδιώτου:

Ιωάννης Β΄ Κομνηνός (τραχύ, πρβλ. Hendy, *Coinage*, πίν. 10.9-11, 2η κοπή, Κωνσταντινούπολις).

Γ. Κατασχέσεις στις περιφερειακές μονάδες

Ι. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ (Λάρισα)

Κατάσχεση Τμήματος Ασφαλείας Τρικάλων:

Προέλευση: πιθανότατα Τουρκία: Ταρσός, επί Γαλλιηνού (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 410, χρονολογία κοπής: 253-268 μ.Χ.), επί Φιλίππου Α΄ (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 386, χρονολογία κοπής: 244-249 μ.Χ.), Άδανα (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 22, χρονολογία κοπής: 164 π.Χ. -αυτοκρατορικοί χρόνοι), Αντιόχεια Πισιδίας, επί Γορδιανού Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 34, χρονολογία κοπής: 238-244 μ.Χ.), Σελεύκεια προς Καλυκάνδω (πρβλ. *BMC*, 130, αριθ. 15, χρονολογία κοπής: 2ος-1ος αι. π.Χ.), Καισάρεια, επί Γορδιανού Γ΄ (πρβλ. *BMC*, 92, αριθ. 340, πίν. XIII, 4).

ΙΙ. ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

α) Κατάσχεση στα χέρια Η. Kostag, Αλβανού υπηκόου:

Προέλευση: πιθανότατα Αλβανία. Δυρράχιον (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 514-8, αριθ. 501 κ.ε. και *BMC*, 176-9), Απολλωνία (πρβλ. *SNG* Cop. 401-2 και H. Ceka, *Probleme te Numismatikes Ilirie*, Tiranë 1965, πίν. III, αριθ. 6-9 και πίν. IV, αριθ. 10), Θεσσαλονίκη (BAR 326, πίν. 8, 20) κτλ.

β) Κατάσχεση στα χέρια Σ. Σερόγλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης:

Λυσίμαχος (τετράδραχμα, πρβλ. M. Thompson, *Essays Robinson*, 1968, σ. 171, αριθ. 50), Σ. Σευήρος (COS III PP), Μαξιμίνος Δάζα («φόλλις», πρβλ. *HCC*, V, σ. 96, αριθ. 21-2, πίν. 29).

γ) Κατάσχεση στα χέρια Ι. Παπαδόπουλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης:

Θάσος (τετράδραχμον, πρβλ. *SNG* Cop. 1047 κ.ε.), Δελφοί (τριημιωβόλιον, πρβλ. Grose, Fitz. II, 312, αριθ. 5504-7), Ρόδος (δραχμή, πρβλ. Weber Coll., III.1, 413, αριθ. 6734), Αμύντας Γ΄, (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 517-8), Φίλιππος Β΄ (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 582 κ.ε.), Αντίγονος Γονατάς (πρβλ. *SNG* Cop. αριθ.1205 κ.ε.), Τράγιλος (πρβλ. *SNG* Cop. 448-9, 450-3) κτλ.

ΙΙΙ. ΙΖ΄ ΕΠΚΑ (Έδεσσα)

Κατάσχεση στο Τελωνείο Κρυσταλλοπηγής:

Φίλιππος Β΄ (πρβλ. Gaebler, *AMNG*, III.2, 167, αριθ. 35-6), Αλέξανδρος Γ΄ (πρβλ. *SNG* Cop. 1027-9), Κάσσανδρος (Gaebler, *AMNG*, III.2, 177, αριθ. 9), Αντίγονος Γονατάς (Gaebler, *AMNG*, III.2, 187, αριθ. 6), Λάρισα (Rogers, σ. 93, αριθ. 269, χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ. περίπου).

IV. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ (Ηράκλειο)

Κατάσχεση στα χέρια Ι. Μαργελάκη, κατοίκου Χουδετσίου:

Κνωσός (πρβλ. Svoronos, *Crète*, πίν. VII, αριθ. 19), Κνωσός, εποχή Κλαυδίου (πρβλ. Svoronos, ό.π., 94, αριθ. 211), εποχή Νέρωνος (πρβλ. Svoronos, ό.π., πίν. VIII, 15), Αρκαδία (πρβλ. Svoronos, ό.π., πίν. II, αριθ. 22), Ραύκος (πρβλ. Svoronos, ό.π., πίν. XXIX, αριθ. 20) κτλ.

Δ. Κατασχέσεις (υπό μεσεγγύηση στο Νομισματικό Μουσείο)

Διεύθυνση Ασφαλείας

α) Κατάσχεση στα χέρια του Ν. Σαλτογιάννη του Βησσαρίωνος:

Φίλιππος Ε΄ (δίδραχμον πρβλ. *SNG* Cop. αριθ. 1231), Μάρκος Αυρήλιος (δηνάριον, πρβλ. *RIC*, III, 218, αριθ. 66, χρονολογία κοπής: 162-163 μ.Χ.), Αδριανός (δηνάριον, πρβλ. *RIC*, II, 365, αριθ. 222, χρονολογία κοπής: 132-134 μ.Χ.) κτλ.

β) Κατάσχεση στα χέρια Κ. Τόμπρου:

Κλεωναί (οβολός, πρβλ. *SNG* Cop. 111, χρονολογία κοπής: 471-421 π.Χ.), Μεγαλόπολις (πρβλ. *SNG* Cop. 626 κ.ε., χρονολογία κοπής: 234-146 π.Χ.), Κόρινθος (πρβλ. *SNG* Cop. 169 κ.ε., χρονολογία κοπής: 4ος-3ος αι. π.Χ.), Σικυών (πρβλ. *SNG* Cop. 80 κ.ε., χρονολογία κοπής: 323-251 π.Χ.), Μεσσήνη (πρβλ. *SNG* Cop. 515 κ.ε. χρονολογία κοπής: μετά το 280 π.Χ.), Φωκίς (πρβλ. *SNG* Cop. 127 κ.ε., χρονολογία κοπής: 357-346 π.Χ. περίπου), Φλιούς (πρβλ. *BMC*, 34, αριθ. 14, χρονολογία κοπής: 431-370 π.Χ.) κτλ.

γ) Κατάσχεση στα χέρια Ι. Γκινοσάτη:

Αθήναι (βλ. Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, 146, αριθ. 284, χρονολογία κοπής: 264-267 μ.Χ.), Μαξιμιανός (αντωνιανός, πρβλ. *HCC*, IV, 247, αριθ. 51, Ηράκλεια, χρονολογία κοπής: 280-294 μ.Χ.), Αυρηλιανός (αντωνιανός, πρβλ. *HCC*, IV, CXV, αριθ. 2, Κύζικος, χρονολογία κοπής: 270-275 μ.Χ.), «ανώνυμος» φόλλις (πρβλ. *DOC*, III.2, 676 κ.ε., Class B, χρονολογία κοπής: 1030/35-1042(;) μ.Χ.), Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (φόλλις, πρβλ. *DOC*, III.2, 831 κ.ε., αριθ. 9, Κωνσταντινούπολις, χρονολογία κοπής: 1078-1081 μ.Χ.), Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (μισό τεταρτηρόν, πρβλ. Hendy, *Coinage*, 122, Type C, απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο, χρονολογία κοπής: 1143-1180 μ.Χ.) κτλ.

δ) Κατάσχεση στα χέρια των Λ. Δημητούλη και Π. Παιδάκη:

Χαλκά: Βασιλείς και πόλεις Μακεδονίας και Θράκης, πόλεις Θεσσαλίας, Αιτωλίας, Πελοποννήσου κτλ. Αργυρά: Κοινόν Βοιωτών (στατήρ, πρβλ. *BMC*, 64), Λάρισα (δραχμή, πρβλ. *SNG* Delepierre 1118· *BMC*, πίν. V, 1· *SNG* Cop. 107), Αλέξανδρος Γ΄ (δραχμή, πρβλ. Price, *Alexander*, αριθ. 1367), Φωκίς (τριώβολον, πρβλ. *SNG* Cop. 98 κ.ε.), Φαρκαδών (τριώβολον, πρβλ. *BMC*, πίν. IX.9), Θήβαι (τριώβολον, πρβλ. *SNG* Cop. 288), Περραιβοί (τριημιωβόλιον, πρβλ. *SNG* Cop. 193) κτλ.

ε) Κατάσχεση στα χέρια Ε. Ταρίνα:

Συλλογή αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών/υστερορωμαϊκών νομισμάτων, κυρίως ωστόσο βυζαντινών χαλκών από τη βασιλεία του Ιουστίνου Β΄ έως και τους ύστατους παλαιολόγειους χρόνους, συμπεριλαμβανομένων και εκδόσεων της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος, καθώς και κερμάτων των εκκλησιών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

στ) Κατάσχεση στα χέρια Θ. Πιτίδη-Πούτου:

Συλλογή αρχαίων ελληνικών, ινδοσκυθικών, ρωμαϊκών/υστερορωμαϊκών, βυζαντινών, τουρκομανικών και φραγκικών νομισμάτων.

ζ) Κατάσχεση στα χέρια Α. Μακρίδη:

Συλλογή αρχαίων ελληνικών, ελληνορωμαϊκών, ρωμαϊκών/υστερορωμαϊκών, βυζαντινών κτλ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Κατά το έτος 1998 το επιστημονικό προσωπικό του Επιγραφικού Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Εργάσθηκε επίσης για ένα πεντάμηνο περίπου ως ωρομίσθιος αρχαιολόγος ο υποψήφιος διδάκτωρ Π. Κοτρωνάκης. Υπεύθυνος του εργαστηρίου συντήρησης, επικεφαλής ομάδας τεσσάρων συντηρητών, ήταν ο μουσειακός γλύπτης Σ. Τζανέκας.

Η έλλειψη χώρου εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζει το Μουσείο, εξαιτίας του οποίου δεν εισέρχονται πια νέα ευρήματα, ούτε είναι δυνατή η διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων σε ειδική αίθουσα. Προς το τέλος του χρόνου διεφάνη κάποια ευοίωνη προοπτική, μετά την υπόσχεση της πολιτικής ηγεσίας του ΥΠΠΟ να παραχωρηθεί σταδιακά το όμορο κτίριο των πρώην εργαστηρίων εκμαγείων του ΤΑΠΑ, τα οποία μεταστεγάσθηκαν.

Επείγει επίσης η μεταφορά σε στεγασμένο χώρο των επιγραφών (κυρίως επιτύμβιων κιονίσκων), που εκτίθενται στις αυλές του Μουσείου, επειδή η ατμοσφαιρική ρύπανση διαβρώνει σταδιακά την επιφάνειά τους.

Στο υπάρχον κτίριο έγιναν εκτεταμένες εργασίες στεγάνωσης και επισκευής, καθώς και βελτίωση της εμφάνισης και της λειτουργικότητας των αιθουσών, με τοποθέτηση ηχομονωτικών ψευδοροφών, ειδικών προβολέων φωτισμού των επιγραφών και μαρμάρινου δαπέδου (στην αίθουσα 11) αντί του κατεστραμμένου πλαστικού που υπήρχε.

Συνεχίστηκε η τοποθέτηση δίγλωσσων επεξηγηματικών πινακίδων στα εκθέματα, καθώς και ενός ειδικού βιβλίου-λευκώματος σε κάθε αίθουσα με μεταγραφή του αρχαίου κειμένου των επιγραφών, για τους επισκέπτες με ειδικότερα ενδιαφέροντα. Συνεχίστηκε επίσης η φωτογράφηση των επιγραφών από τον έμπειρο ειδικευμένο φωτογράφο Β. Σταματόπουλο.

Στο εργαστήριο του Μουσείου έγινε και φέτος ο καθαρισμός της επιφάνειας επιγραφών από διάφορα ξένα σώματα (άλατα, μεταγενέστερα κονιάματα) και ρύπους (κυρίως αιθάλη από καυσαέρια), με τη χρήση ειδικών συσκευών παραγωγής ατμού ή υπερήχων, με κατάλληλα αβλαβή προϊόντα (όπως σηπιόλιθος με ένζυμα), καθώς και με μηχανικό τρόπο. Αντικαταστάθηκαν οξειδωμένοι σύνδεσμοι και στηρίγματα με άλλους από τιτάνιο. Έγιναν νέες συμπληρώσεις με γύψο και παράλληλα αποκάλυψη του περιγράμματος των συμπληρωμένων με γύψο τεμαχίων, ώστε να είναι δυνατή η μελέτη και των παραμικρών ιχνών γραμμάτων. Κατασκευάστηκαν πολλές νέες βάσεις και έγινε νέα στήριξη αρκετών εκθεμάτων.

Με ειδικό στερεομικροσκόπιο που αγοράσθηκε έγινε έρευνα για διαπίστωση υπολειμμάτων χρωμάτων στις κοίτες των γραμμάτων και στην επιφάνεια των επιγραφών, με θετικά αποτελέσματα.

Όλες οι εργασίες συντήρησης τεκμηριώνονται φωτογραφικά και καταρτίζεται ειδικό αρχείο.

Μετά την αγορά κατάλληλου ηλεκτρονικού εξοπλισμού συνεχίστηκε κατά συστηματικότερο τρόπο η ηλεκτρονική μεταγραφή των ευρετηρίων του Μουσείου, με παράλληλη σάρωση των φωτογραφιών του φωτογραφικού αρχείου, ώστε να γίνουν ηλεκτρονικά δελτία για κάθε επιγραφή, που συμπεριλαμβάνουν και απεικόνισή της, και μάλιστα με δυνατότητα μεγέθυνσης λεπτομερειών. Συνδέθηκε επίσης το Μουσείο με τον κόμβο του Διαδικτύου (Internet) του ΥΠΠΟ (με κωδικό πρόσβασης στην αντίστοιχη σελίδα http://www.culture.gr/) και μπορεί πλέον να δέχεται ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (στη διεύθυνση protocol@ema.culture.gr).

Στις δραστηριότητες του Μουσείου περιλαμβάνεται η ξενάγηση σε μικρές ομάδες μεγάλου αριθμού (περίπου 1.700) μαθητών στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, στους οποίους, παρά την έλλειψη χώρου, παρουσιάζεται εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την καταγωγή και εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τις ξεναγήσεις ατόμων των θεραπευτικών κοινοτήτων του ΚΕΘΕΑ, καθώς και ομάδων ενηλίκων φιλαρχαίων.

Άρχισε επίσης συνεργασία του Μουσείου με το Πανεπιστήμιο Αθηνών για την πρακτική εξάσκηση μεταπτυχιακών φοιτητών στην Επιγραφική.

Όπως προαναφέραμε, λόγω ελλείψεως χώρου δεν εισέρχονται πλέον νέα ευρήματα στο Μουσείο, παρά μόνο θραύσματα που συμπληρώνουν μεγαλύτερες επιγραφές. Βάσει της αρχής αυτής μας παραδόθηκαν από την Α΄ ΕΠΚΑ δύο ακόμη θραύσματα[1] της *IG* I³ 435, που αναφέρει έξοδα κατασκευής του αγάλματος της Αθηνάς Προμάχου, της οποίας άλλα εννέα θραύσματα φυλάσσονται στο Επιγραφικό Μουσείο.

Από την ίδια Εφορεία μάς παραδόθηκε και ένα μικρό

---

1. Πρόκειται για τα θραύσματα της αρχαίας Αγοράς Ι 2181 και Ι 2228, που έχουν δημοσιευθεί από τον B.D. Meritt, *Hesperia* V (1936), σ. 362-380. Έλαβαν αντίστοιχα τους αριθμούς ευρετηρίου ΕΜ 13498α και ΕΜ 13498β.

θραύσμα από την κάτω δεξιά γωνία της *IG* I³, 1 (ψήφισμα για Σαλαμινίους κληρούχους), που είχε αναγνωρισθεί από τον D. Lewis και είχε δημοσιευθεί από τον Ά. Ματθαίου[2].

Τέλος, ο Β. Ζαφειρούλης δώρισε στο Μουσείο ελλιπή εβραϊκή επιγραφή, προερχόμενη από τη Λάρισα (αριθ. ευρ. ΕΜ 13499). Πρόκειται για θραύσμα πολυεδρικής ενεπίγραφης στήλης (;) από υπόλευκο μάρμαρο, πιθανώς από καλυπτήρια πλάκα τάφου (Πίν. 15). Σωζ. διαστ.: ύψ. 0,33, πλ. 0,31, πάχ. (βάθ.) 0,295 μ. Ύψ. γραμ. 0,045-0,06 μ.

Σώζει μέρος δύο ενεπίγραφων όψεων και μιας τρίτης ανεπίγραφης, που εφάπτονται σχηματίζοντας αμβλείες γωνίες. Η δεξιά ανεπίγραφη παρειά είναι επίπεδη, αλλά δεν είναι βέβαιον ότι είναι η αρχική. Σώζεται επίσης μέρος της πίσω ανεπίγραφης όψης, που είναι δουλεμένη με χονδρό βελόνι και στο δεξιό της τμήμα με λεπτότερο βελόνι. Όλες οι άλλες όψεις είναι σπασμένες και ελλιπείς.

Στην κύρια ενεπίγραφη όψη φέρει τμήμα δίστιχης εβραϊκής επιγραφής με ανάγλυφα έξεργα γράμματα επιμελούς χάραξης, ενώ η προς τα κάτω συνεχόμενη δεύτερη ενεπίγραφη όψη σώζει μέρος μονόστιχης επιγραφής του ίδιου τύπου. Από την τρίτη όψη σώζεται μικρό ανεπίγραφο τμήμα.

Οι ανάγλυφοι στίχοι έχουν λαξευθεί μέσα σε έγκοιλες ζώνες, που διευρύνονται ελαφρώς προς τα αριστερά και έχουν πλάτος 0,08-0,095 μ.

Οι ζώνες χωρίζονται μεταξύ τους από έξεργες ταινίες, πλ. 0,02 και 0,03 μ. αντίστοιχα. Το βάθος των ζωνών γύρω από τα γράμματα είναι δουλεμένο με λεπτό βελόνι, του οποίου φαίνονται έντονα ίχνη.

Σε β΄ χρήση ο λίθος στήθηκε όρθιος πάνω στη δεξιά του έδρα και μετατράπηκε σε γουδί, με τη διάνοιξη στην αριστερή σπασμένη παρειά ενός κυλινδρικού κοιλώματος με ημισφαιρικό πυθμένα, διαμ. 0,14 και βάθ. 0,175 μ. περίπου.

Μετά τις εργασίες καθαρισμού φάνηκε ότι στο στίχο 21 της επιγραφής από την Κέω *IG* XII5, 608[3] (αριθ. ευρ. ΕΜ 11563), το πρώτο γράμμα του πατρωνύμου του *Κρινόλεω*, που οι *IG* συμπληρώνουν ως [Π]ρασέα, πρέπει μάλλον να μεταγραφεί ως *Θρασέα*[4].

Από τις λοιπές επιστημονικές δραστηριότητες σημειώνουμε την ενεργό συμμετοχή του Μουσείου στη διεθνή συνάντηση που έγινε στην Αθήνα, με πρωτοβουλία της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας, για την επανέκδοση των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών. Η συνάντηση ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Κυριακού Πιττάκη (1798-1863), με τη συμπλήρωση 200 χρόνων από τη γέννησή του.

Ο υπογράφων έκανε τις εξής επιστημονικές διαλέξεις: στο Ινστιτούτο της Δανίας με θέμα «Νέα επιγραφή από το Ασκληπιείον της Λεβήνος». Στην Ελληνογαλλική Σχολή Πειραιώς St. Paul με θέμα «Υποβρύχια αρχαιολογία. Οι έρευνες του πλοιάρχου Cousteau στην Ελλάδα». Στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (Έδρα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής) με θέμα «Τα αριθμητικά συστήματα των αρχαίων». Παρουσίασε επίσης την εμπειρία από τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Επιγραφικού Μουσείου στη σχετική ημερίδα που οργάνωσε το ΥΠΠΟ. Τέλος, δημοσιεύτηκε άρθρο του στον τόμο των πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα*[5].

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

2. *Ηόρος* 8-9 (1990-91), σ. 10-13. *SEG* 41, 1991, αριθ. 2.

3. Πρβλ. *IG* XII, Suppl. σ. 114 και *Add.* XII 5 (β), σ. 333.

4. Διακρίνεται μια βαθιά κοιλότητα, όπως η κεντρική κοιλότητα Θ των στίχων 14, 25 και 26. Το όνομα δεν απαντά στην Κέω, αλλά μαρτυρείται στη γειτονική Τήνο (*Milet* I (3), 179, στ. 2: *Θρασέας Ἀριστοδάμα* του 4ου/3ου αι. π.Χ.), ενώ είναι κοινό αλλού.

5. Χ. Κριτζάς, Επισκόπηση των επιγραφών μαρτυριών για σχέσεις Κύπρου και Αργολίδος-Επιδαυρίας, *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Λευκωσία 1997, σ. 313-322.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Σημ.τ.Συντ. Το Βυζαντινό Μουσείο δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του *ΑΔ*.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Το 1998 το Τμήμα συνέχισε με τις ήδη υπάρχουσες δράσεις και παράλληλα προχώρησε στο σχεδιασμό νέων εκπαιδευτικών εφαρμογών.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

«Από το λιμάνι της Μεσογαίας στα λιμάνια της Μεσογείου»

Πρόκειται για την τέταρτη κατά σειρά αρχαιολογική εκπαιδευτική έκθεση του Τμήματος, που σχεδιάστηκε με αφορμή τις εκδηλώσεις για τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς και φιλοξενήθηκε στους χώρους του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Μαρκοπούλου, από το Σεπτέμβριο του 1998 έως και το Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Η έκθεση υπήρξε προϊόν συνεργασίας του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, της Β΄ ΕΠΚΑ, της 1ης ΕΒΑ και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων με την Τοπική Αυτοδιοίκηση (Δήμος Μαρκοπούλου) και το Ινστιτούτο Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης. Το Τμήμα ανέλαβε το σχεδιασμό και την επιμέλεια της έκθεσης.

Η έκθεση αντιμετωπίζει το λιμάνι της Μεσογαίας διαχρονικά, από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα και διαρθρώνεται σε τρεις θεματικές ενότητες: αρχαιότητα, βυζαντινή περίοδος, νεότεροι χρόνοι.

Η μουσειογραφική μελέτη λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του εκθεσιακού χώρου (ενιαίος μακρόστενος χώρος) χρησιμοποίησε το χρώμα, για να διαφοροποιήσει τις περιόδους. Οι αρθρωτές επιφάνειες πάνω στις οποίες επικολλήθηκαν οι ενημερωτικοί πίνακες με κείμενα και φωτογραφίες, καθώς και οι βάσεις για τις προθήκες όπου τοποθετήθηκαν τα αντικείμενα βάφτηκαν στο κίτρινο της ώχρας (για την αρχαιότητα), στο κόκκινο της πορφύρας (για τους βυζαντινούς χρόνους) και στο μπλε της θάλασσας (για τους νεότερους χρόνους).

Στην πρώτη ενότητα εκτίθενται πρωτότυπα αρχαιολογικά αντικείμενα που σχετίζονται με τη ναυσιπλοΐα κατά την αρχαιότητα, το θαλάσσιο εμπόριο και την αλιεία (λεπίδες οψιανού, αλιευτικά βάρη, πήλινα ομοιώματα πλοίων, λίθινη άγκυρα). Εκτίθενται επίσης ευρήματα από ναυάγια πλοίων (αμφορείς, κύπελλα, πρόχοι) και αντικείμενα που χρησιμοποιούν το πλοίο ως διακοσμητικό στοιχείο (κοσμήματα, νομίσματα, αγγεία, λυχνάρια). Όλα τα αντικείμενα εκτίθενται σε κλειστές προθήκες εκτός από τους αμφορείς και τη λίθινη άγκυρα. Σε αυτή την ενότητα εντάχθηκε η παπυρέλλα, ένα ομοίωμα προϊστορικού σκάφους, το οποίο είχε κατασκευαστεί το 1988 στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης.

Στη δεύτερη ενότητα εντάσσονται αρχαιολογικά αντικείμενα που σχετίζονται με τη ναυπηγική (καρφιά και εργαλεία), ενώ στην τρίτη εκτίθενται ομοιώματα πλοίων και όργανα ναυσιπλοΐας του 18ου και 19ου αι. Ξεχωριστό έκθεμα αποτελεί το «γραφείο του καπετάνιου», ένα παλαιό έπιπλο όπου εκτίθενται χάρτες ναυσιπλοΐας, ναυτικά βιβλία, διαβήτες κ.ά. Τα αντικείμενα προέρχονται από τη συλλογή του Χ. Τζάλα, ενώ τα ομοιώματα πλοίων κατασκευάστηκαν από τον Α. Ράλλη.

Στο πλαίσιο της έκθεσης σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Οι δρόμοι της θάλασσας». Θέμα του οι απαρχές της ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο κατά την προϊστορική περίοδο και οι σχέσεις της παράκτιας ζώνης της Μεσογαίας με τις Κυκλάδες, την Κρήτη, την Ανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο κατά την αρχαιότητα. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα λειτούργησε από 25/9/98 έως 30/11/98 και το παρακολούθησαν 810 μαθητές σχολείων της Αττικής.

«Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;»

Η έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο, συνέχισε τη λειτουργία της στο κτίριο της οδού Πρυτανείου 9, στην Πλάκα. Την έκθεση επισκέφθηκαν σχολικές ομάδες, φοιτητές, σπουδαστές, εκπαιδευτικοί, καθώς και ομάδες με ειδικά χαρακτηριστικά (γλωσσικά, πολιτισμικά κτλ.). Συγκεκριμένα το Τμήμα συνεργάστηκε με τη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, διοργανώνοντας ειδικές ξεναγήσεις για παλιννοστούντες από τις πρώην Ανατολικές χώρες, και με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, προκειμένου να υποδεχθεί ομάδες αλλοδαπών σπουδαστών που φοιτούν στη Φιλοσοφική Σχολή, στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας.

«Στα ίχνη της Γραφής»

Η εκπαιδευτική έκθεση με τίτλο «Στα ίχνη της Γραφής» συνέχισε τη λειτουργία της για δεύτερη χρονιά στο Τε-

χνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Σίνδος, Βιομηχανική Ζώνη). Η έκθεση απευθύνεται σε επισκέπτες κάθε ηλικίας και στο πλαίσιό της διοργανώνονται εκδηλώσεις και ειδικές ξεναγήσεις. Για τις σχολικές ομάδες λειτούργησαν τρία εκπαιδευτικά προγράμματα: «Η γένεση της Γραφής», «Από το Άλεφ ως το Ωμέγα» και «Βιβλιοθήκες, τα λιμάνια της γνώσης».

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Τμήματος συνέχισαν τη λειτουργία τους στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας κατά το 1998.

Στην Αρχαία Αγορά και το Μουσείο της Στοάς Αττάλου λειτούργησε το πρόγραμμα «Ο δημόσιος βίος του Αθηναίου πολίτη τον 5ο αι. π.Χ.».

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Ηριδανός, το ποτάμι της αρχαίας πόλης».

Στη Ρωμαϊκή Αγορά παρουσιάστηκε το πρόγραμμα «Ωρολόγιον Ανδρονίκου».

Τον Οκτώβριο του 1998 σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε πειραματικά ένα νέο πρόγραμμα με τίτλο «Τα εν άστει Διονύσια» και θέμα το τραγικό θέατρο ως θεσμό κοινωνικοπολιτικής εκπαίδευσης των πολιτών της Αθήνας κατά τον 5ο αι. π.Χ.

Το πρώτο μέρος του προγράμματος παρουσιάζεται στην έκθεση «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και το δεύτερο μέρος στο χορηγικό μνημείο του Λυσικράτη στην οδό Τριπόδων και στον αρχαιολογικό χώρο του Διονυσιακού Θεάτρου. Στο τρίτο μέρος του προγράμματος οι μαθητές συμμετείχαν σε ένα παιχνίδι βιωματικής προσέγγισης με θέμα τη διοργάνωση των θεατρικών αγώνων στο πλαίσιο της εορτής των Μεγάλων Διονυσίων.

Ειδικές εφαρμογές. Το 1998 το Τμήμα εγκαινίασε τη συνεργασία του με το «Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων - Ανοικτό Πρόγραμμα Διάβαση», σχεδιάζοντας κύκλο δραστηριοτήτων με θέμα τον αρχαίο κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό οι ομάδες της Διάβασης επισκέφθηκαν την έκθεση «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;», την Αρχαία Αγορά, τον Κεραμεικό και τη Ρωμαϊκή Αγορά, παρακολούθησαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα και έλαβαν μέρος στα εργαστήρια δραστηριοτήτων.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και συνεργασίες

«Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στη Ρώμη»

Το ευρωπαϊκό πρόγραμμα με τίτλο «Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στη Ρώμη» διοργανώθηκε από το Διεθνές Συμβούλιο για την Προστασία και Αποκατάσταση των Μνημείων (ICCROM) και το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων – Επιτροπή για την Εκπαίδευση και την Πολιτιστική Δράση (ICOM - CECA). Το πρόγραμμα ξεκίνησε από το Παρίσι το 1997 και ολοκληρώθηκε στη Ρώμη τον Ιούνιο του 1998. Έλαβαν μέρος 12 ευρωπαϊκές χώρες και συμμετείχαν ως παρατηρητές τέσσερις ακόμη μεσογειακές χώρες.

Στόχος του προγράμματος ήταν να προωθήσει εκπαιδευτικές δράσεις με θέμα την αρχαία Ρώμη, να συμβάλει στην επικοινωνία νέων από διαφορετικές χώρες και να τους ευαισθητοποιήσει σε ζητήματα πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η Ελλάδα συμμετείχε στη διοργάνωση με το πρόγραμμα «Αθήνα, πόλη ελεύθερη και φίλη του Δήμου των Ρωμαίων» που σχεδιάστηκε από το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και είχε ως θέμα τον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς των Αθηνών. Οι μαθητές που συμμετείχαν στο πρόγραμμα μελέτησαν τα μνημεία της Ρωμαϊκής Αγοράς, κατασκεύασαν μακέτα του Ωρολογίου και σχεδίασαν εκπαιδευτικά παιχνίδια. Η τελική φάση του προγράμματος που έλαβε χώρα στη Ρώμη (28 Μαΐου-1 Ιουνίου 1998) οργανώθηκε από τους ICOM/CECA, ICCROM, Museo Nazionale di Castel Sant' Angelo, Villa Adriana, με την υποστήριξη του Δήμου της Ρώμης, του Ιταλικού Τμήματος του ICOM, του Υπουργείου Πολιτισμού της Ιταλίας, του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και άλλων φορέων. Σε αυτή τη συνάντηση οι αποστολές των χωρών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα παρουσίασαν σε έκθεση τις δημιουργίες των μαθητών με αφορμή ένα ρωμαϊκό μνημείο της χώρας τους. Στο πλαίσιο των εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε μνημεία της Ρώμης, όπου έλαβαν χώρα ξεναγήσεις, εκπαιδευτικά παιχνίδια και θεατρικά δρώμενα.

Πρόγραμμα Μελίνα - Ο κόσμος της αρχαιότητας

Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων συμμετείχε στο γενικό σχεδιασμό των δράσεων του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ με θέμα τις Προϊστορικές και Κλασικές Αρχαιότητες. Εκπόνησε δύο εκπαιδευτικούς φακέλους με θέματα το μινωικό πολιτισμό (φάκελος κορμού Νο 3) και το μυκηναϊκό πολιτισμό (φάκελος κορμού Νο 4) αντίστοιχα και μελέτησε το σχεδιασμό των 60 εκπαιδευτικών φακέλων που ανατέθηκαν στις περιφερειακές μονάδες της ΔΙΠΚΑ. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις-σεμινάρια για τους αρχαιολόγους των Εφορειών (15/5/98) και για τους εκπαιδευτικούς και τους Διευθυντές των σχολείων που συμμετέχουν στο πρόγραμμα (10-13/2/98).

Συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις

Σε συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης

Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων διοργανώθηκε στην Αθήνα (24-25/6/98) η πρώτη Συνάντηση Εργασίας για τις αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δράσεις και τα εκπαιδευτικά πολιτιστικά δίκτυα του ΥΠΠΟ. Στη συνάντηση έλαβαν μέρος 46 υπηρεσιακές μονάδες των ΔΙΠΚΑ και ΔΒΜΜ παρουσιάζοντας τις δραστηριότητές τους και εκθέτοντας έντυπο ή οπτικοακουστικό υλικό, ενώ 43 από αυτές συμμετείχαν με εισηγήσεις.

Εκδοτικό έργο

Εκτός από τους εκπαιδευτικούς φακέλους του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ το Τμήμα εξέδωσε κατά το 1998 ένα τρίπτυχο ενημερωτικό φυλλάδιο για την έκθεση «Από το Λιμάνι της Μεσογαίας στα λιμάνια της Μεσογείου» και ένα βιβλίο με τίτλο «Στο λιμάνι της Μεσογαίας» που απευθύνεται σε μαθητές.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Κατά το 1998 η δραστηριότητα του Τμήματος συνεχίστηκε σε όλους τους τομείς (Μουσεία, Εκθέσεις, Εκπαιδευτικά προγράμματα, προγράμματα ευαισθητοποίησης κοινού), καθώς και η συνεργασία με τις Εφορείες και τα Μουσεία. Ως προς τη διεθνή δραστηριότητα επισημαίνουμε τη συμμετοχή του Τμήματος στη συνάντηση «Τα Ευρωπαϊκά Μουσεία επέκεινα της Χιλιετίας» (European Museums beyond the Millennium) που πραγματοποιήθηκε στο Λίβερπουλ και διοργανώθηκε από τη Βρετανική Επιτροπή Μουσείων και Πινακοθηκών, στο πλαίσιο της Βρετανικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (17-20.3.98).

Τομέας Μουσείων

Οργάνωση Μουσείων και Συλλογών - Συνεργασία με Εφορείες

1. Στις 12 Δεκεμβρίου 1998 εγκαινιάστηκε η Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Συλλογή Χανίων. Η συλλογή στεγάζεται στον ενετικό ναό San Salvatore της παλαιάς πόλης Χανίων και υλοποιήθηκε χάρη στη συνεργασία του Τμήματος Βυζαντινών Μουσείων και του Γραφείου Χανίων της 13ης ΕΒΑ. Περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, προερχόμενα από την πόλη και το Νομό Χανίων (γλυπτά παλαιοχριστιανικών και ενετικών χρόνων, αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, εικόνες, νομίσματα και αντικείμενα κεραμικής και μεταλλοτεχνίας) (Πίν. 16 α). Στο πλαίσιο των εγκαινίων της Συλλογής διοργανώθηκε από το Τμήμα και το Γραφείο Χανίων της 13ης ΕΒΑ φωτογραφική έκθεση με τίτλο «Η Γέννηση ενός Μουσείου» στο Τέμενος Κιουτσούκ Χασάν. Η έκθεση τεκμηρίωνε όλη την πορεία της ίδρυσης της Συλλογής, ξεκινώντας από την αναστήλωση του μνημείου και καταλήγοντας στη φάση της ανάρτησης των έργων.

2. Το Τμήμα συνεργάστηκε επίσης με την 5η ΕΒΑ για την οργάνωση της Αρχαιολογικής Συλλογής Μονεμβασιάς, που θα στεγαστεί σε μνημείο της πόλης με πολλές οικοδομικές φάσεις.

Τομέας εκθέσεων

Περιοδεύουσες φωτογραφικές εκθέσεις

1. Η φωτογραφική έκθεση «Το Βυζάντιο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», που η όγδοη παρουσίασή της είχε εγκαινιαστεί στο Παλαιό Φρούριο Κέρκυρας τον Ιούλιο του 1997 εξακολούθησε να εκτίθεται καθ' όλη τη διάρκεια του 1998.

2. Η έκθεση «Η Βυζαντινή Κληρονομιά - Παγκόσμια Κληρονομιά», που είχε σχεδιαστεί και διοργανωθεί από τη ΔΒΜΜ και ήταν αφιερωμένη στα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας, εγγεγραμμένα στον Παγκόσμιο Κατάλογο της ΟΥΝΕΣΚΟ, παρουσιάστηκε κατά το 1998 στις παρακάτω πόλεις, σε συνεργασία με τις αντίστοιχες Εφορείες, οι οποίες διοργάνωσαν κύκλους διαλέξεων.

- Τρίκαλα, Τέμενος Οσμάν-Σαχ (21.1-15.2.98) (Πίν. 16 β).
- Θεσσαλονίκη, Λουτρά «Παράδεισος» (26.2-5.4.98).
- Χίος, Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο (24.4-9.2.98).
- Λειβαδιά, Θολωτή Αίθουσα Κρύας (3.7-28.10.98).

Εκθέσεις εσωτερικού

Συνεχίστηκε καθ' όλο το 1998 η προετοιμασία της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου», που εντάσσεται στον εορτασμό της Χιλιετίας και θα παρουσιαστεί το 2001. Πρόκειται για μια σπονδυλωτή έκθεση, που φιλοδοξεί να παρουσιάσει όλες τις πτυχές του Βυζαντινού Πολιτισμού. Διοργανώνεται από τη ΔΒΜΜ, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, το Νομισματικό Μουσείο και τις 5η και 9η ΕΒΑ.

Τομέας εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Το Τμήμα Μουσείων διεύρυνε και συστηματοποίησε την εκπαιδευτική του δράση κατά το 1998. Τα προγράμματα της Αττικής «Μια μέρα στη Μονή Καισαριανής» και «Τα μυστικά ενός μνημείου» παρουσιάστηκαν την άνοιξη και το φθινόπωρο σε μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου.

Συνεργασία με Εφορείες

Η συνεργασία με τις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συνεχίστηκε και επεκτάθηκε.

1. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες», που σχεδιάστηκε το 1997 από το Τμήμα Μουσείων, παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του φετινού εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς στη Χίο, την Πάρο, τη Νάξο και την Κρήτη. Οι αντίστοιχες Εφορείες, 2η, 3η και 13η ΕΒΑ, διαθέτουν πλέον το

απαραίτητο εποπτικό υλικό για την παρουσίαση του προγράμματος σε μόνιμη βάση.

2. Στο κάστρο της Μονεμβασιάς ξεκίνησε την άνοιξη του 1998 εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Μονεμβασία, περί κτισμάτων συνέχεια...». Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ και πραγματεύεται την πολεοδομική οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης.

3. Σε συνεργασία με την 11η ΕΒΑ και την Προγραμματική Σύμβαση του Δήμου Σερβίων σχεδιάστηκε και παρουσιάστηκε πειραματικά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σέρβια, πολιορκώντας την οχυρή πόλη». Στο πλαίσιο του προγράμματος οι μαθητές συνειδητοποιούν τους λόγους που επιβάλλουν την οργάνωση του αμυντικού συστήματος των βυζαντινών κάστρων και κατανοούν τη λειτουργία του.

4. Σε μια προσπάθεια καταγραφής των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων της αρχαιολογικής υπηρεσίας στο σύνολό της το Τμήμα Μουσείων σε συνεργασία με το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διοργάνωσαν διήμερη συνάντηση με τίτλο «Συνάντηση Εργασίας για τις Αρχαιολογικές Εκπαιδευτικές Δράσεις και τα Εκπαιδευτικά Πολιτιστικά Δίκτυα». Στο πλαίσιο της συνάντησης τυπώθηκαν οι περιλήψεις των ανακοινώσεων.

Παράλληλα, οι Ομάδες Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων στα βυζαντινά μουσεία και τους χώρους πραγματοποίησαν την ετήσια συνάντησή τους με σκοπό να ανταλλάξουν απόψεις και να διατυπώσουν τους προβληματισμούς τους σχετικά με την πορεία των εκπαιδευτικών δράσεων.

Προγράμματα ευαισθητοποίησης κοινού

Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς (ΕΗΠΚ)

Για πέμπτη συνεχή χρονιά η Ελλάδα συμμετέχει στον εορτασμό των ΕΗΠΚ. Για πρώτη φορά φέτος μια ομάδα εργασίας, που αποτελείται από αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες του ΥΠΠΟ και δημοσιογράφους, θέτει τις κατευθυντήριες γραμμές, ενώ το συντονισμό των εκδηλώσεων εξακολουθεί να έχει το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ. Για δεύτερη χρονιά το θέμα του εορτασμού ήταν τα λιμάνια και η διάρκειά του από τις 25 έως τις 27 Σεπτεμβρίου. Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα ποίκιλαν ως προς το είδος και το περιεχόμενο. Ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, ναυτικοί αγώνες, δραματοποιήσεις ήταν κάποιες από τις εκδηλώσεις, που προσέλκυσαν 100.000 περίπου ανθρώπους. Το ΥΠΠΟ συνεργάστηκε με το Υπουργείο Αιγαίου, το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και 75 φορείς από την τοπική αυτοδιοίκηση, οργανισμούς, ιδιωτικά μουσεία και πνευματικά κέντρα για τη διοργάνωση εκδηλώσεων σε 45 σημεία της χώρας. Μεταξύ αυτών ήταν το Ζάππειο Μέγαρο, το Πόρτο Ράφτη, η Κόρινθος, η Λαμία, η Στυλίδα, το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, η Λήμνος, η Δήλος, τα Χανιά, το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο, η Πάρος, η Νάξος, το Γαλαξίδι κ.ά.

Για τις ανάγκες του εορτασμού η ΔΒΜΜ προχώρησε στην επανέκδοση του εντύπου «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» και στην έκδοση ενημερωτικού τριπτύχου με τίτλο «Τα λιμάνια στους αιώνες», καθώς και του προγράμματος των εκδηλώσεων.

Τέλος, στο πλαίσιο των ΕΗΠΚ και με συντονιστικό φορέα το Τμήμα Μουσείων, η Ελλάδα συμμετείχε για δεύτερη φορά στη Διεθνή Φωτογραφική Εμπειρία Μνημείων, ένα πρόγραμμα που αποσκοπεί μέσω ενός φωτογραφικού διαγωνισμού να απευθυνθεί στους νέους της Ευρώπης και να τους εξοικειώσει με την πολιτιστική κληρονομιά. Οι φωτογραφίες όλων των χωρών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα εκτέθηκαν στο κτίριο του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων (29 Οκτωβρίου - 17 Νοεμβρίου 1998).

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΗΣ

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Π. και Αλ. Κανελλοπούλου

Κατά το 1998 στο Μουσείο Π. και Αλ. Κανελλοπούλου πραγματοποιήθηκαν εργασίες φωτογράφησης πήλινων αγγείων, ειδωλίων και χάλκινων αγαλματίων για τη συμπλήρωση του φωτογραφικού αρχείου του μουσείου.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης αρχαιοτήτων με ανανεώσεις παλαιών συγκολλήσεων σε μικρογλυπτά από την αποθήκη του μουσείου και καθαρισμούς αγγείων και ειδωλίων της έκθεσης. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας Ν. Λαζάρου, Δ. Μαραζιώτη και Γ. Παγανή. Συμπληρώθηκε η σήμανση του μουσείου, με την προσθήκη επεξηγηματικών πινακίδων σε πολλές εικόνες της έκθεσης. Οι πινακίδες είναι γραμμένες στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα.

Τον Ιούλιο του 1998 διοργανώθηκε από την Αλ. Κανελλοπούλου, δωρήτρια της Συλλογής του μουσείου και με τη συνδρομή της Εφορείας, εκδήλωση με την ευκαιρία της ανακαίνισης του κτιρίου και με σκοπό την προβολή του μουσείου. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης πραγματοποιήθηκε παρουσίαση του μουσείου με οπτικοακουστικά μέσα.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλάκα

Έγινε παρακολούθηση οικοδομικών εργασιών και όπου υπήρξε ανάγκη διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σε δέκα ακίνητα της Πλάκας. Κατά τις ανασκαφικές έρευνες και αποχωματώσεις στα υπόγεια και στις αυλές των ακινήτων, τον έλεγχο τοιχοποιίας και τις αποτοιχίσεις, καθώς και κατά τις εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και τοίχων στο εσωτερικό τους, περισυνελέγησαν 60 θραύσματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Καταγράφηκαν στα δελτία και στα οικεία ευρετήρια 156 παλαιά και νέα ευρήματα.

Αναλυτικά οι ανωτέρω εργασίες έγιναν στα εξής ακίνητα:

Οδός Πολυγνώτου 5 (ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε όλη την έκταση του ανωτέρω οικοπέδου, για τη δημιουργία κτιρίου εγκατάστασης υποσταθμού της ΔΕΗ, από τη ΔΠΚΑΝΜ του ΥΠΠΟ.

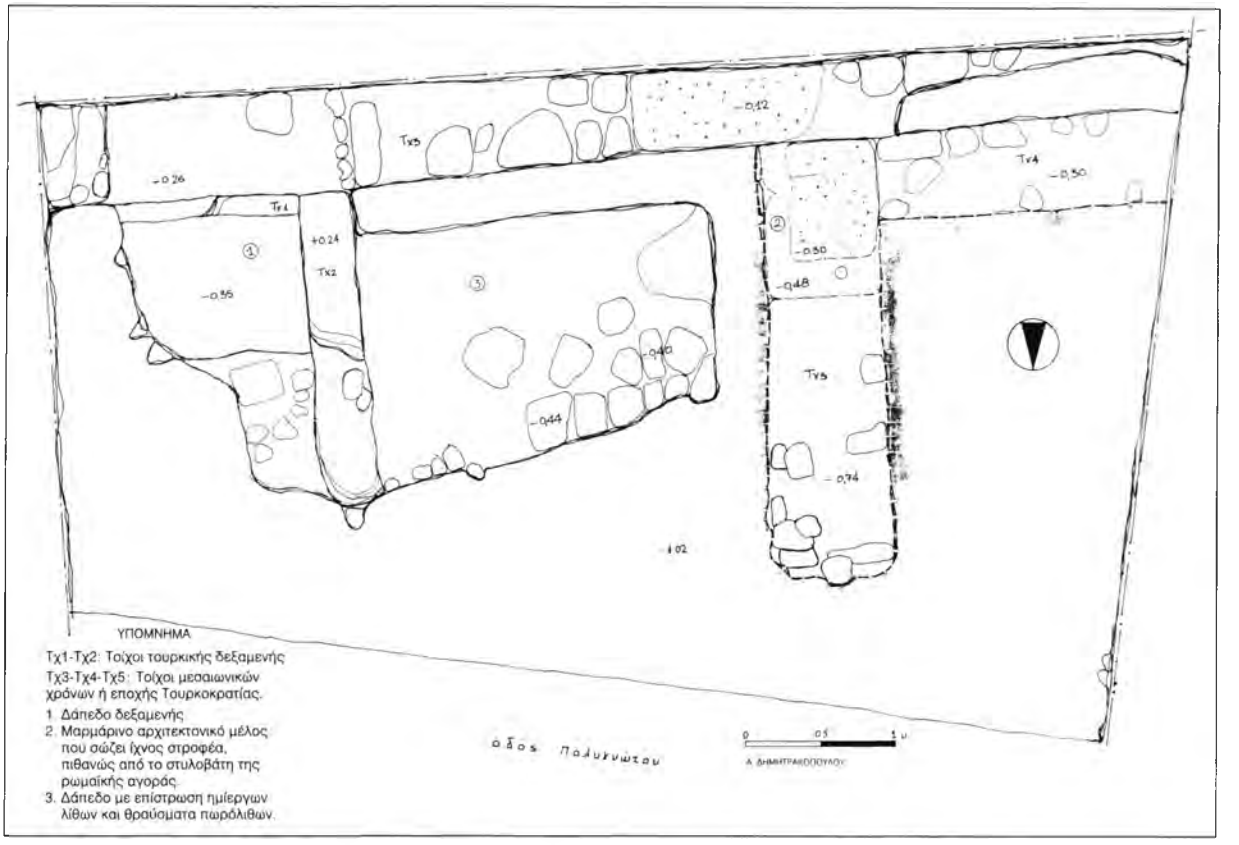
Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν σε ύψος 0,24 μ. από το επίπεδο της οδού Πολυγνώτου τα λείψανα της νοτιοδυτικής γωνίας δεξαμενής (Σχέδ. 1)[1]. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του νότιου τοίχου (Τχ1), της δεξαμενής, κατεύθυνσης Α.-Δ., είναι: μήκ. 1,23, πλ. 0,11 και ύψ. 0,15 μ. και του δυτικού τοίχου (Τχ2), κατεύθυνσης Β.-Ν.: μήκ. 2,10, πλ. 0,40 και ύψ. 0,60 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και εσωτερικά και εν μέρει εξωτερικά είναι επικαλυμμένοι με ερυθρωπό κουρασάνι. Ανάμεσα στους τοίχους αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,35 μ. τμήμα του δαπέδου της δεξαμενής από ερυθρωπό κουρασάνι, σωζ. διαστ. 1,20 (Α.-Δ.)×0,85 μ. (Β.-Ν.). Η υποθεμελίωση του δαπέδου είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Οι επιχώσεις της δεξαμενής ήταν διαταραγμένες και περισυνελέγη ελάχιστη κεραμική εφυαλωμένων οστράκων και λίγα όστρακα νεότερων χρόνων. Τα παραπάνω λείψανα, τα οποία και διατηρήθηκαν, είναι πιθανώς εποχής Τουρκοκρατίας.

Αμέσως δυτικά της εξωτερικής παρειάς του δυτικού τοίχου (Τχ2) της δεξαμενής και σε βάθος 0,40-0,44 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου δαπέδου, από ημίεργους λίθους και αποπελεκήματα πωρόλιθων (σώζονται κυρίως στο δυτικό τμήμα του), τοποθετημένα πάνω σε σκληρό υπόστρωμα πατημένου χώματος. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του είναι: 2,40 (Α.-Δ.)×1,75 μ. (Β.-Ν.) και πιθανώς, όπως προκύπτει από την κεραμική, χρονολογείται στα μεσαιωνικά χρόνια ή στην εποχή Τουρκοκρατίας.

Σε όλο το μήκος του νότιου ορίου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,26 μ. τοίχος (Τχ3), κατεύθυνσης Α.-Δ. και μέγ. σωζ. διαστ.: μήκ. 5,80, πλ. 0,68 και ορατού ύψ. 0,66 μ.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε απόσταση 1,90 μ. ανατολικά του ανατολικού τοίχου του όμορου κτιρίου της οδού Πολυγνώτου 7 και σε επαφή με το δυτικό όριο του Τχ3 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τχ5), κατεύθυνσης Β.-Ν., σε βάθος 0,30 (νότιο όριο) / 0,74 μ. (βόρειο όριο). Επίσης βρέθηκε ένα τοιχίο (Τχ4) χαλαρής κατασκευής, σε επαφή με την ανατολική πλευρά του νότιου ορίου του Τχ5, σε βά-

1. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από την υπογράφουσα. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου.

Σχέδ. 1. Πλάκα. Οδός Πολυγνώτου 5. Κάτοψη της ανασκαφής.

θος 0,30 μ., κατεύθυνσης Α.-Δ., σωζ. διαστ.: μήκ. 2,10, πλ. 0,60 και ύψ. 0,70 μ.

Οι τοίχοι Τχ3, Τχ4, Τχ5, κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή, αποξηλώθηκαν και χρονολογούνται στους μεσαιωνικούς χρόνους ή στην εποχή Τουρκοκρατίας, όπως προκύπτει από την κεραμική τους. Σε αυτούς εντοπίστηκαν εντοιχισμένες αρχαίες πωρόπλινθοι και λιθόπλινθοι σε β΄ χρήση, οι οποίες πιθανότατα προέρχονται από τη νότια ευθυντηρία και το στυλοβάτη της Ρωμαϊκής Αγοράς, αφού το ακίνητο βρίσκεται αμέσως νότια του μνημείου. Τα ανωτέρω μέλη και ένα τμήμα κίονα (σωζ. ύψ. 0,94 και μέγ. διαμ. 0,175 μ.), τμήμα παραστάδας (σωζ. ύψ. 0,22 μ.), τμήμα τετράπλευρης βάσης (σωζ. διαστ. 0,35×0,40×0,10 μ.) μεταφέρθηκαν στο χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς. Επίσης μεταφέρθηκε στην αποθήκη αρχαίων της οδού Άρεως τμήμα θριγκού (αριθ. ευρ. ΠΛ 1938) (σωζ. διαστ.: ύψ. 0,405, πλ. 0,275, πάχ. 0,275 μ.).

Οδός Θεωρίας (έργα ΔΕΦΑ)

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες διάνοιξης χαντακιού για την τοποθέτηση σωλήνων φυσικού αερίου στη βόρεια πλευρά επί της οδού Θεωρίας από το ύψος της οδού Πανός μέχρι και την οδό Κλεψύδρας. Το χαντάκι είχε μήκος 72, πλάτος 0,42-0,45 και βάθος 0,50-0,60 μ. κάτω από το οδόστρωμα.

Στο ύψος της οδού Θεωρίας 6, ακριβώς απέναντι από το παρεκκλήσι Μεταμορφώσεως Σωτήρος - Ασκητήριο Αγίας Παρασκευής, βρέθηκε σε βάθος 0,35 μ. σωρός από ακανόνιστου σχήματος λίθους και κεραμίδες ριγμένες σε σαθρά μπαζωμένα χώματα (σωζ. μήκ. 2 μ.) και ένα τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου. Τα αποπελεκήματα προφανώς προέρχονται από παλαιότερες εργασίες συντήρησης του ανωτέρω παρεκκλησιού. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών ξαναμπαζώθηκαν στο σημείο εύρεσής τους, εφόσον δεν εμπόδιζαν την τοποθέτηση του αγωγού.

Στο ύψος της οδού Θεωρίας 8 αποκαλύφθηκαν στο ίδιο βάθος τμήμα βράχου που κατέπεσε από τη βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης και λίγο δυτικότερα τμήματα λιθοπλίνθων – πιθανώς κατώφλια σε β΄ χρήση.

Τέλος, επί της οδού Θεωρίας στο ύψος της οδού Πανός αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος του βράχου της βόρειας πλαγιάς της Ακρόπολης.

Ακίνητο οδού Ερεχθέως 16 (φερομένης ιδιοκτησίας Κ. και Αικ. Ψαρρά)

Κατά τις εργασίες επισκευής στο παραπάνω ακίνητο περισυνελέγη τμήμα κορμού ενδεδυμένης μορφής αγαλματίου (αριθ. ευρ. ΠΛ 1772) (σωζ. μήκ. 0,215, σωζ. πλ. 0,155 μ.).

Ακίνητο οδού Μνησικλέους 13 (φερομένης ιδιοκτησίας Αικ. Μπαϊγκούση)

Κατά τις εργασίες επισκευής στο παραπάνω ακίνητο περισυνελέγη τμήμα αναγλύφου με παράσταση νεκρόδειπνου (αριθ. ευρ. ΠΛ 1773) (σωζ. ύψ. 0,185, σωζ. πλ. 0,13 μ.). Εικονίζονται από τα αριστερά προς τα δεξιά, ακέφαλη ανδρική ιματιοφόρος μορφή σε στάση βαδίσματος, που κρατεί με το δεξιό χέρι δυσδιάγνωστο αντικείμενο, και τμήμα κλίνης με λείψανα γυναικείας καθιστής μορφής.

Οδός Άρεως 2-4 (Μετρό)

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες του ΜΕΤΡΟ στο Μοναστηράκι τα έτη 1997-1998, οι οποίες παρακολουθήθηκαν από την Γ΄ ΕΠΚΑ, περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν στην Εφορεία 16 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία πιθανότατα προέρχονται από την πρόσοψη του μνημείου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, όπως τμήματα κορινθιακών κιονοκράνων, βάσεις με συμφυή πλίνθο, τμήμα κίονα από φρύγιο μάρμαρο κ.ά., καθώς και ένα θραύσμα πτυχώσεων από το ένδυμα αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ 1774) (σωζ. ύψ. 0,25, σωζ. πλ. 0,12 μ.).

Ακίνητο οδού Λυσίου 7 (φερομένης ιδιοκτησίας Μιχ. Σκούλλου)

Κατά τις εργασίες επισκευής στο παραπάνω ακίνητο περισυνελέγησαν: α) τμήμα βραχίονα ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ 1932) (σωζ. ύψ. 0,32 μ.) και β) τμήμα επιγραφής, πιθανώς από κατάλογο ονομάτων (αριθ. ευρ. ΠΛ 1928) (σωζ. ύψ. 0,285, σωζ. πλ. 0,145, πάχ. 0,08 μ.).

Ακίνητο οδού Λυσίου 9 (ιδιοκτησίας Ελληνικού Δημοσίου)

Κατά τις εργασίες επισκευής στο παραπάνω ακίνητο περισυνελέγησαν: α) άνω μέρος αετωματικής επίστεψης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ 1775) (σωζ. ύψ. 0,24, σωζ. πλ. 0,435, πάχ. 0,125 μ.) και β) τμήμα ζωφόρου ή υπέρθυρου με ανάγλυφη παράσταση μιξογενούς, πιθανώς θαλάσσιου, όντος (αριθ. ευρ. ΠΛ 1776) (σωζ. μήκ. 1,12, σωζ. ύψ. 0,42, πάχ. 0,16 μ.) (Πίν. 17 α).

Ακίνητο οδού Θρασυβούλου 17 (φερομένης ιδιοκτησίας Σηλάϊτ Σέρβισες Α.Ε.)

Κατά τις εργασίες ανακαίνισης του κτιρίου στο παραπάνω οικόπεδο, ιδίως κατά τις καθαιρέσεις εσωτερικών τοίχων, περισυνελέγησαν: α) τμήμα αριστερού μηρού ανδρικής μορφής από ανάγλυφο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1779) (σωζ. μήκ. 0,115 μ.), β) τμήμα επιγραφής (αριθ. ευρ. ΠΛ 1777) (σωζ. ύψ. 0,365, σωζ. πλ. 0,07, πάχ. 0,185 μ.) και γ) τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ 1919) (σωζ. ύψ. 0,30, σωζ. πλ. 0,115, σωζ. πάχ. 0,14 μ.), πιθανώς του 2ου αι. π.Χ.

Ακίνητο οδού Θόλου 9 και Κλεψύδρας (φερομένης ιδιοκτησίας Ί. Διαμαντοπούλου)

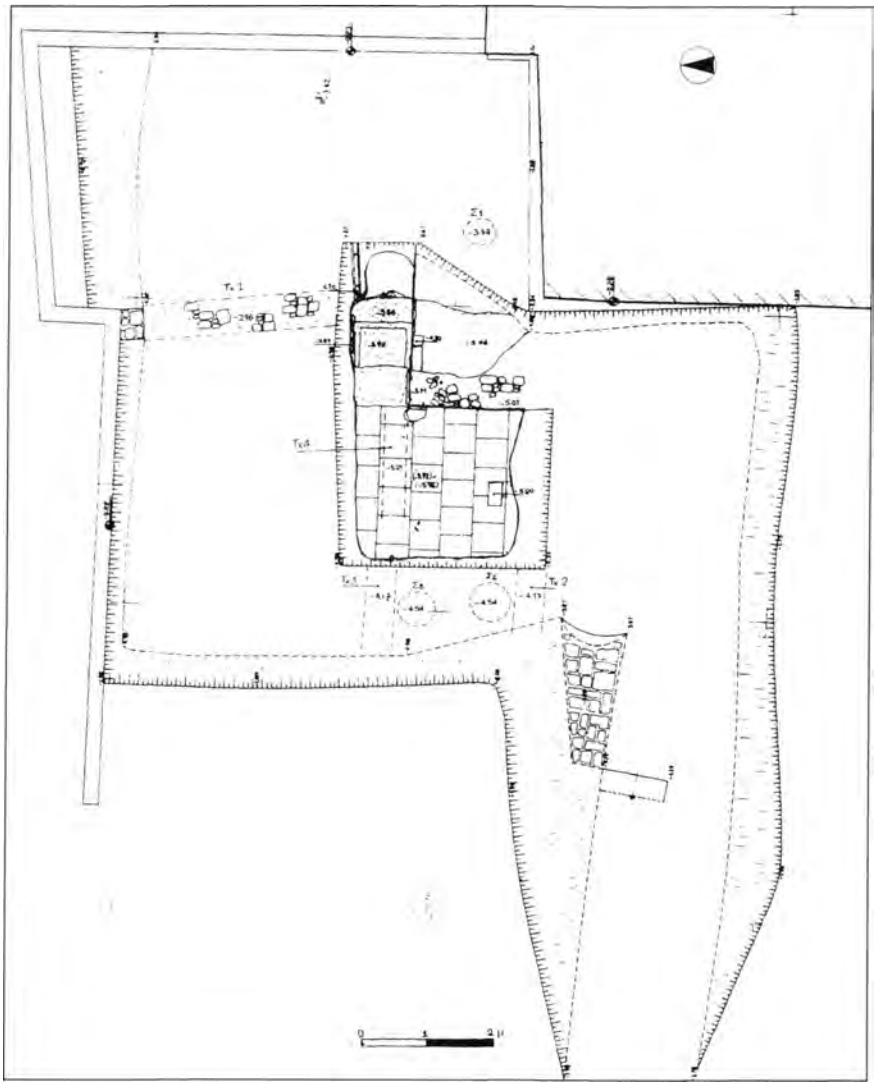
Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο ανατολικό τμήμα της αυλής του ανωτέρω ακινήτου βρέθηκε σε βάθος 2,10 μ. από το επίπεδο της οδού Θόλου αποθηκευτικός πίθος (σιρός). Στους εξωτερικούς τοίχους του προϋπάρχοντος κτιρίου εντοπίστηκαν και αποτοιχίστηκαν: α) τμήμα ενεπίγραφου επιτύμβιου μνημείου με διακόσμηση ιωνικού κυματίου (αριθ. ευρ. ΠΛ 1933) (σωζ. ύψ. 0,335, σωζ. πλ. 0,345, σωζ. πάχ. 0,10 μ.) και β) ημίεργη γυναικεία κεφαλή (αριθ. ευρ. ΠΛ 1920) (σωζ. ύψ. 0,29, σωζ. πλ. 0,22 μ.).

Ακίνητο οδού Κυρρήστου 15 (φερομένης ιδιοκτησίας ΠΑΓΚΟΡΑ ΕΠΕ)

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα[2] στον ακάλυπτο χώρο που εκτείνεται βόρεια και ανατολικά της διώροφης οικίας, για την κατασκευή κολυμβητικής δεξαμενής. Αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου και απαρχή κόγχης μεγάλου οικοδομήματος και χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ., το οποίο πιθανότατα περιελάμβανε και λουτρό (Πίν. 17 δ). Συγκεκριμένα:

Σε βάθος 5,11 μ. από το επίπεδο της οδού Κυρρήστου βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος στο κάτω μέρος του είναι χτισμένος σε ύψος δύο δόμων από πωροπλίνθους με συνδετικό κονίαμα, στο οποίο παρεμβάλλονται πλίνθοι, και στο άνω μέρος του από οπτοπλινθοδομή, σωζόμενη αποσπασματικά. Στο κατώτερο σημείο του πρώτου δόμου σώζεται ερυθρωπό κουρασάνι, πιθανώς για τη στερέωση ορθομαρμάρωσης, πάχ. 0,015 μ. Η

2. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από την υπογράφουσα με την εποπτεία της Ά. Σπετσιέρη-Χωρέμη. Συμμετείχαν για μικρό χρονικό διάστημα οι αρχαιολόγοι Ε. Δημητριάδου και Δ. Σταματελοπούλου. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου και η φωτογράφηση από την Ε. Μπαρδάνη.

Σχέδ. 2. Πλάκα. Οδός Κυρρήστου 15. Κάτοψη της ανασκαφής.

συνέχεια του βόρειου άκρου του τοίχου προς Α. εφάπτεται με οπτοπλινθοδομή – απαρχή κόγχης του κτιρίου (βάθ. 4,30 μ.), η οποία θα συνεχιζόταν στα ανατολικά.

Αμέσως δυτικά του τοίχου, σε βάθος 5,92-5,96 μ., βρέθηκε πήλινο δάπεδο που σώζεται σε ικανοποιητική κατάσταση με κλίση προς Δ. (Σχέδ. 2). Αποτελείται από 29 ορθογώνιες πλάκες, μέγ. διαστ. 0,45×0,50 μ., που συνδέονται με αρμούς, πλ. 0,01-0,03 μ., και η υποδομή του είναι από ερυθρωπό κουρασάνι. Σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου υπήρχαν ίχνη κάρβουνου και τμήματα ασβεστοπλίνθων με αυλακώσεις, εκ των οποίων η μία βρέθηκε κατά χώραν (βάθ. 5,89 μ.). Το περίγραμμα του δαπέδου δεν σώζεται, οι μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις του είναι 2,50 (Β.-Ν.)×2,50 μ. (Α.-Δ.). Βόρεια και δυτικά το δάπεδο συνεχίζεται, αλλά λόγω της επικινδυνότητας κατάρρευσης των πρανών εξαιτίας του μεγάλου βάθους της ανασκαφής, η έρευνα στο σημείο αυτό σταμάτησε.

Αμέσως βόρεια και κατά μήκος της απαρχής της κόγχης, σε βάθος 5,90 μ., βρέθηκε υποδομή από ερυθρωπό κουρασάνι, μέγ. διαστ. 1,92 (Α.-Δ.)×0,97 μ. (Β.-Ν.), πάνω στην οποία διακρίνονται αποτυπώματα πλακών. Οι συγκρίσεις του πάχους των πολύχρωμων μαρμάρινων θραυσμάτων που περισυνελέγησαν από τις επιχώσεις και του πάχους των αποτυπωμάτων στην υποδομή μάς οδηγούν στην υπόθεση ότι το δάπεδο στο σημείο αυτό ήταν μαρμάρινο.

Από τη δομή των τοίχων φαίνεται ότι πρόκειται για με-

γάλο, σημαντικό κτίριο ανάλογο με την οικία Πρόκλου[3]. Πρέπει να ήταν διακοσμημένο με γλυπτά ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής σε β΄ χρήση, όπως μαρτυρούν τα πολλά τμήματα γλυπτών που βρέθηκαν, αφενός κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και αφετέρου εντοιχισμένα στους τοίχους της κυρίως οικίας κατά τις εργασίες επισκευής της (βλ. παρακάτω).

Η χρονολογική ένταξη του κτιρίου στα υστερορωμαϊκά χρόνια επιβεβαιώνεται και από την κεραμική που περισυνελέγη, όπως όστρακα από άβαφα χρηστικά αγγεία με κτενωτή διακόσμηση, ερυθροβαφή από σκύφους περγαμηνού τύπου με εμπίεστη διακόσμηση, τρία ακέραια λυχνάρια, εκ των οποίων το ένα φέρει περιφερικά στην άνω επιφάνεια διακόσμηση κυματοειδών γραμμών, με σταυρό στο κέντρο και στην κάτω επιφάνεια της βάσης εγχάρακτο κλαδί[4], ένα λυχνάρι ελλιπές κατά τη βάση και τμήμα της μύξας με διακόσμηση ρόδακα με οκτώ ωοειδή διπλά πέταλα[5], καθώς και τμήματα άλλων εννέα με διακόσμηση κοίλων πετάλων, έξεργων σφαιριδίων κ.ά.

Στις ανώτερες επιχώσεις του βορειοανατολικού τμήματος του οικοπέδου από βάθος 2,96 έως 4,17 μ., βρέθηκαν επίσης (Σχέδ. 2):

Δυτικά της ανατολικής μεσοτοιχίας και σε βάθος 3,34 μ. πίθος (Σ1), ύψ. 1, εξωτ. διάμ. χείλους 0,40 και εσωτ. 0,28 μ., και βορειοδυτικά του, σε βάθος 4,30 μ., λείψανα πήλινου πειόσχημου αγωγού, σωζ. διαστ: μήκ. 1,02, εσωτ. πλ. 0,11 και ύψ. 0,10 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και κλίση προς ΝΔ.

Δυτικότερα, σε βάθος 2,96 μ., τοίχος (Τχ1) με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 5, πλ. 0,60 και ύψ. 0,30-0,45 μ., κατασκευασμένος με αργολιθοδομή. Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την αφαίρεση των επιχώσεων στο βόρειο όριο του Τχ1 βρέθηκε σε βάθος 4,50 μ. τμήμα φυσικού βράχου, ο οποίος παρουσίαζε κοιλότητα που εκτείνεται κάτω από τη βόρεια μεσοτοιχία του οικοπέδου. Οι επιχώσεις στο σημείο αυτό ήταν λασπώδεις με μεγάλη περιεκτικότητα χαλικιών, θραύσματα αποσαθρωμένων πωρόλιθων, τμήματα άμορφων μαρμάρων με ίχνη σκουριάς, ένα κομμάτι σαθρού πετρώματος με αποτυπώματα αχιβάδων και όστρεα. Προφανώς πρόκειται για υπόγειο πέρασμα υδάτων.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο δυτικό τμήμα της αυλής του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 4,17 μ., τα λείψανα δύο παράλληλων τοίχων (Τχ2 και Τχ3) με κατεύθυνση Α.-Δ., οι οποίοι ήταν δομημένοι με μεγάλους ακατέργαστους λίθους, εντοιχισμένα άμορφα μαρμάρινα θραύσματα χωρίς συνδετικό κονίαμα – τα κενά τους καλύπτονταν από ακανόνιστου μεγέθους πλίνθους. Ανάμεσα στους δύο τοίχους βρέθηκαν σε βάθος 4,54 μ. δύο πίθοι, με σχοινοειδή διακόσμηση, ενισχυμένοι εξωτερικά με μεγάλα όστρακα, κολλημένα στο σώμα τους με ασβεστοκονίαμα. Ο νότιος (Σ2) ήταν σπασμένος (εξωτ. διάμ. χείλους 0,58, εσωτ. 0,44 μ.) και ο βόρειος (Σ3) ακέραιος (εξωτ. διάμ. χείλους 0,60, εσωτ. 0,48 και μέγ. διάμ. 0,92 μ). Βόρεια του πίθου Σ3 βρέθηκε σε βάθος 5,21 μ. και άλλος τοίχος (Τχ4), με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. διαστ.: μήκ. 1,78, πλ. 0,35, ύψ. 0,48 μ. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, κεραμίδες και σαθρό κονίαμα, καθώς και θραύσματα πολύχρωμων μαρμάρινων πλακών.

Οι τέσσερις τοίχοι και οι τρεις αποθηκευτικοί πίθοι, προφανώς κατάλοιπα οικίας, ήταν μεταβυζαντινών χρόνων ή εποχής Τουρκοκρατίας.

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες και τις εργασίες επισκευής της διώροφης κατοικίας και ιδίως από τις καθαιρέσεις κονιαμάτων και αποξήλωσης εσωτερικών τοίχων περισυνελέγησαν 16 τμήματα γλυπτών και επιγραφών:

1) Επιγραφή από γκρίζο μάρμαρο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1781) (σωζ. ύψ. 0,32, σωζ. πλ. 0,30, πάχ. 0,12 μ.). Ύψ. γραμμάτων 0,01 έως 0,035 μ. Σώζονται επτά στίχοι:

Φ
---ΣΣΟΥΝΙ[ΕΥΣ
---ΟΣ]ΜΕΙΛΗ[ΣΙΟΣ
------ΣΜΕΙΛΗΣΙ[ΟΣ
-----ΣΣΦΗΤΙΟΣ ΔΙ[ΟΝΥΣΙΟΣ
ΠΑΙ]ΑΝΙΕΥΣ
ΔΙ[ΟΝΥΣΙΟΣ

2) Άνω δεξιό τμήμα ωμοπλάτης και βραχίονα ενδεδυμένου ανδρικού αγάλματος, που φορεί χλαμύδα, η οποία πορπώνεται στον ώμο με κομβιόσχημη πόρπη (αριθ. ευρ. ΠΛ 1192) (σωζ. ύψ. 0,175, σωζ. πλ. 0,20, σωζ. πάχ. 0,175 μ.).

3) Τμήμα από επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (αριθ. ευρ. ΠΛ 1914) (σωζ. ύψ. 0,25, σωζ. πλ. 0,12 μ.). Σώζεται ένας στίχος (ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.) πιθανώς από το όνομα του νεκρού και του δήμου που ανήκε:

---ΟΣ ΚΥΔΑ[ΘΗΝΑΙΕΥΣ

4) Τμήμα από σίμη με ανάγλυφη λεοντοκεφαλή (αριθ. ευρ. ΠΛ 1915).

5) Θραύσμα πτυχώσεων ενδεδυμένου αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ 1917).

6) Δεξιό τμήμα κεφαλής Ερμού, ρωμαϊκό αντίγραφο του Ερμή Προπυλαίου[6] του Αλκαμένη (αριθ. ευρ. ΠΛ 1916)

3. *Agora* XXIV, 1988, σ. 42, πίν. 27 και 44.

4. Για τη διακόσμηση πρβλ. *Agora* VII, 1961, πίν. 24, αριθ. 1139 και 1144 και για τη βάση A. Karavieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki 1996, εικ. 26.

5. Karavieri, ό.π., σ. 223, αριθ. 206, πίν. 18.

6. Όπως το ρωμαϊκό αντίγραφο του Ερμή Προπυλαίου από την Ακρόπολη (ΜΑ2281). Βλ. Ν. Γιαλούρης, *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Γλυπτά*, Αθήνα 1994, σ. 247, αριθ. κατ. 101, εικ. σ. 126.

(σωζ. ύψ. 0,435, σωζ. πλ. 0,31, πάχ. 0,27 μ.) (Πίν. 17 β).

7) Τμήμα ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ 1918).

8) Τμήμα επιγραφής από βάθρο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1922) (σωζ. ύψ. 0,25, πλ. 0,165, πάχ. 0,50 μ.).

9) Τμήμα επιγραφής από στήλη του 4ου αι. π.Χ., πιθανώς από κατάλογο ονομάτων (αριθ. ευρ. ΠΛ 1921) (σωζ. ύψ. 0,35, σωζ. πλ. 0,315, σωζ. πάχ. 0,24 μ.).

10) Τμήμα επιτύμβιας ληκύθου με παράσταση δεξίωσης (αριθ. ευρ. ΠΛ 1923) (σωζ. ύψ. 0,43, σωζ. πλ. 0,245 μ.) (Πίν. 17 γ).

11) Τμήμα αριστερού μηρού από ανδρικό άγαλμα (αριθ. ευρ. ΠΛ 1924) (μέγ. σωζ. ύψ. 0,28 μ.).

12) Δυσδιάγνωστο τμήμα γλυπτού με συμφυή πλίνθο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1925).

13) Κάτω τμήμα κορμού γυναικείου ενδεδυμένου αγαλματίου με συμφυή πλίνθο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1926) (συνολ. ύψ. 0,32, σωζ. πλ. 0,215, ύψ. πλίνθου 0,04 μ.).

14) Τμήμα επιγραφής από βάθρο (αριθ. ευρ. ΠΛ 1927) (σωζ. ύψ. 0,21, σωζ. πλ. 0,265, πάχ. 0,26 μ.).

15) Θραύσμα πτυχώσεων ενδεδυμένου αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ 1931).

16) Τμήμα αναγλύφου που σώζει το κάτω μέρος γυναικείας ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ 1930) (σωζ. ύψ. 0,26, σωζ. πλ. 0,18, πάχ. 0,13 μ.).

Επίσης περισυνελέγησαν τμήματα αρράβδωτων και ραβδωτών κιονίσκων, τμήμα από επίκρανο, τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου, τα οποία μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στο χώρο του Διογενείου.

Οι εργασίες διαμόρφωσης και αποκατάστασης του ακινήτου θα συνεχιστούν και το 1999.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ανασκαφή Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών (ΜΣΑ)

Το έτος 1998 και μετά από πολύχρονες προσπάθειες της Α΄ ΕΠΚΑ κατασκευάστηκε, με δαπάνη της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ Α.Ε., μεγάλη λυόμενη αποθήκη για τη στέγαση των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής για το ΜΣΑ, η οποία τοποθετήθηκε στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στα βόρεια του κτιρίου Weiler. Το αρχαιολογικό υλικό, μέχρι την κατασκευή της αποθήκης, ήταν διάσπαρτο σε κοντέινερς και πρόχειρα παραπήγματα, καθώς και στο υπόγειο της «οικίας Μακρυγιάννη». Στη νέα, σύγχρονων προδιαγραφών, αποθήκη, που αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα, εξασφαλίστηκαν αποθηκευτικοί χώροι – σε ράφια και συρτάρια – έκτασης 171 τ.μ. Σε τμήμα της λυόμενης κατασκευής δημιουργήθηκε πλήρως εξοπλισμένο εργαστήριο συντήρησης αρχαιοτήτων. Για πολλούς μήνες το προσωπικό της ανασκαφής απασχολήθηκε στη μεταφορά και ταξινόμηση των ευρημάτων στο νέο χώρο. Παράλληλα συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής, συντήρησης, φωτογράφησης και σχεδίασης των κινητών ευρημάτων.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

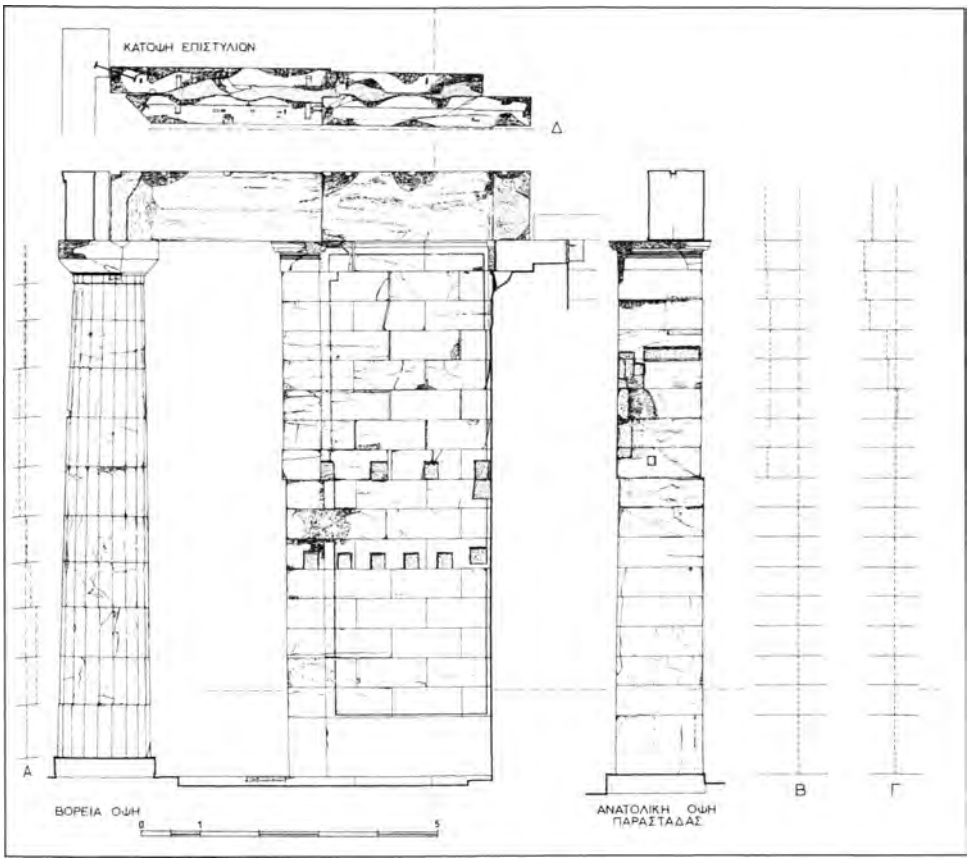
ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Προπύλαια

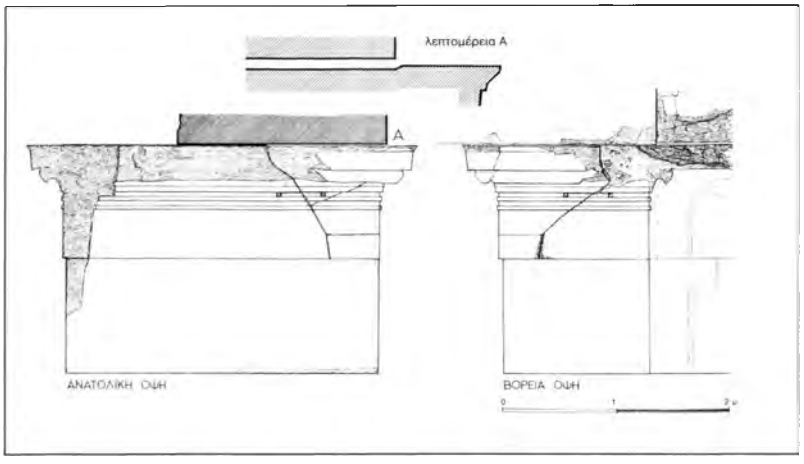
Κατά το έτος 1998 συνεχίστηκε η αποξήλωση της νότιας πλευράς της ανατολικής στοάς του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων (Σχέδ. 3-4), η οποία και ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του ίδιου έτους (Σχέδ. 5). Για τις ανάγκες της εργασίας αυτής κατασκευάστηκε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του στυλοβάτη σιδηροτροχιά μεταφοράς των αποξηλωμένων αρχιτεκτονικών μελών από την περιοχή αποξήλωσης στην περιοχή της γερανογέφυρας εδάφους στα βορειοανατολικά του Κεντρικού Κτιρίου (Πίν. 18 α).

Αρχικά αποξηλώθηκαν, από τις 3 Φεβρουαρίου έως τις 29 Απριλίου, τα αντιθήματα και οι λίθοι πλήρωσης των επιστυλίων (Πίν. 18 β). Οι λίθοι αυτοί είχαν καταβιβασθεί και ανατοποθετηθεί από τον Ν. Μπαλάνο το 1909, όπως μαρτυρεί ο ίδιος, κατά την επέμβαση στο νότιο κίονα της Ανατολικής Στοάς των Προπυλαίων[7]. Επειδή ανατοποθετήθηκαν επάνω στον ήδη παραμορφωμένο νότιο τοίχο, τα επιστύλια διατήρησαν στην ουσία μεγάλο μέρος της αρχικής μετακίνησης προς Α. και Ν., όπως πριν από την πρόσφατη αποξήλωση μαρτυρούσε η έλλειψη ακριβούς αντιστοιχίας μεταξύ των τόρμων των οριζόντιων συνδέσμων στην επάνω επιφάνεια έδρασης των επιστυλίων (Σχέδ. 3). Εκτός από τους τόρμους για την τοποθέτηση των κλασικών συνδέσμων μορφής διπλού ταυ, υπάρχουν και τόρμοι για την τοποθέτηση πειόμορφων συνδέσμων, που μαρτυρούν μια στερεωτική επέμβαση πριν από αυτήν του Μπαλάνου. Προφανώς πριν από την αποξήλωση ο Μπαλάνος αφαίρεσε τους πειόμορφους συνδέσμους και κατά την ανατοποθέτηση των επιστυλίων δεν χρησιμοποίησε οριζόντιους

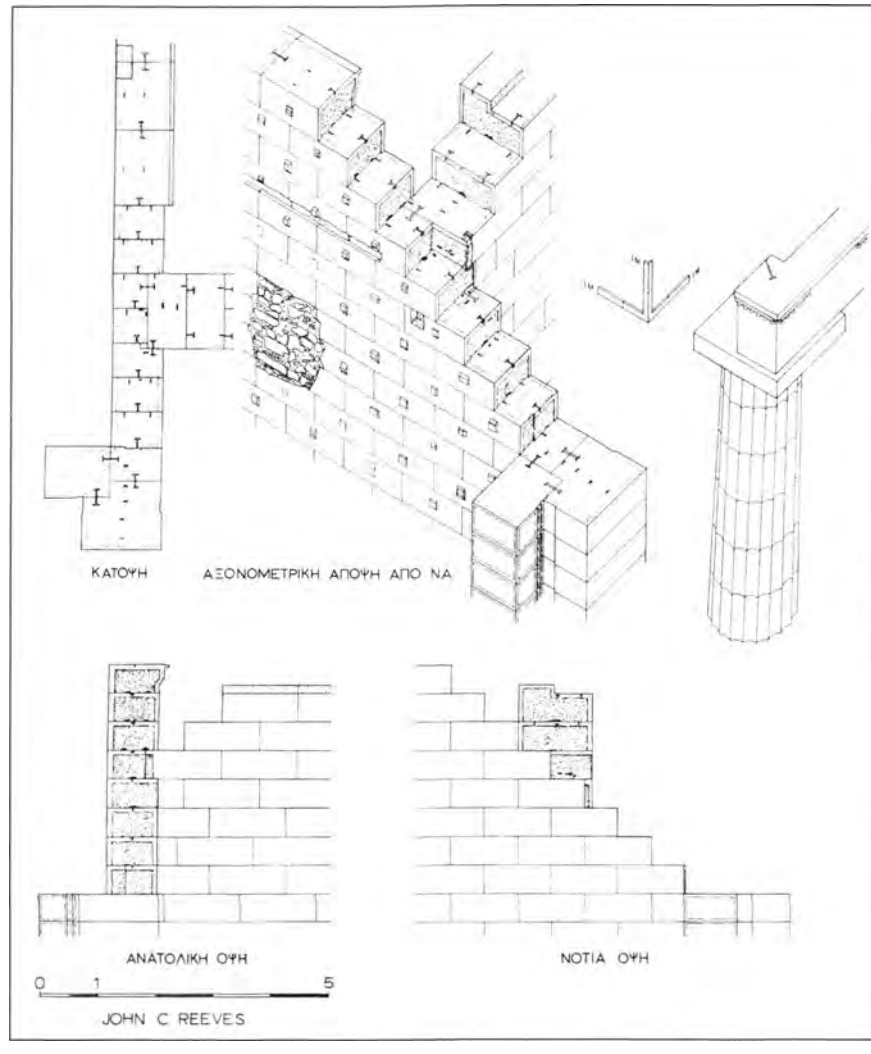
7. Βλ. Τ. Τανούλας, Μελέτη αποκατάστασης των Προπυλαίων, Τ. Τανούλας - Μ. Ιωαννίδου - Α. Μωραΐτου, *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*, 1, Αθήνα 1994, σ. 3-334 (στο εξής *Μελέτη Προπυλαίων*). Ειδικά για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. σ. 41, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. και Τ. Τανούλας, *Μελέτη για την αποκατάσταση της νότιας πλευράς της Ανατολικής Στοάς των Προπυλαίων*, Αρχείο Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως, Αριθ. Πρωτ. 325/15-5-1996 (στο εξής: *Μελέτη Νότιου Τοίχου*), σ. 6-7.

Σχέδ. 3. Προπύλαια. Σχεδιαστική αποτύπωση της νότιας πλευράς της ανατολικής στοάς πριν από την αποξήλωση. Α: διάγραμμα μετατοπίσεων των σφονδύλων του κίονα κατά Α.-Δ. Β: διάγραμμα μετατοπίσεων του τοίχου στη βορειοανατολική γωνία της παραστάδας κατά Β.-Ν. Γ: διάγραμμα μετατοπίσεων του τοίχου στη συμβολή της βόρειας όψης του με την ανατολική επιφάνεια του θυραίου τοίχου κατά Β.-Ν. Δ: Η αρχική θέση της βόρειας πλευράς των αντιθημάτων των επιστυλίων. Στα διαγράμματα Α, Β, Γ η κλίμακα των οριζόντιων διαστάσεων είναι δεκαπλάσια της κλίμακας των κατακόρυφων.

Σχέδ. 4. Προπύλαια. Νότια πλευρά ανατολικής στοάς. Σχεδιαστική αποτύπωση του επικράνου της παραστάδας και της συμβολής του με το υπερκείμενο επιστύλιο.

Σχέδ. 5. Προπύλαια. Σχεδιαστική αποτύπωση του νότιου τοίχου της ανατολικής στοάς μετά το πέρας της αποξήλωσης.

συνδέσμους, εκτός από έναν που συνέδεσε τον ανατολικό λίθο πλήρωσης με το εξωτερικό επιστύλιο της νοτιοανατολικής γωνίας. Επίσης, δεν είχε γομφώσει τους λίθους του επιστυλίου με τους υποκείμενους λίθους της επικρανίτιδας. Πάντως η απουσία κλασικών τόρμων στην κάτω επιφάνεια των επιστυλίων, για την τοποθέτηση γόμφων κατακόρυφης σύνδεσης με την επικρανίτιδα, αποδεικνύει ότι ούτε και στην αρχαιότητα είχαν γομφωθεί οι λίθοι αυτοί με τους λίθους της επικρανίτιδας.

Η αποξήλωση των λιθοπλίνθων ξεκίνησε στις 12 Μαΐου με την καταβίβαση του επικράνου της παραστάδας (Πίν. 18 γ). Κατά την αποξήλωση των αρχιτεκτονικών μελών του νότιου τοίχου προέκυψαν πολλές πληροφορίες για τη διαδικασία της οικοδόμησης, που διαφωτίζουν λεπτομέρειες εφαρμογής της γνωστής ήδη οικοδομικής τεχνολογίας των αρχαίων, καθώς και για τη συμπεριφορά του τοίχου στις μεταγενέστερες τύχες του. Από αυτά θα αναφερθούν στη συνέχεια συνοπτικά τα σημαντικότερα.

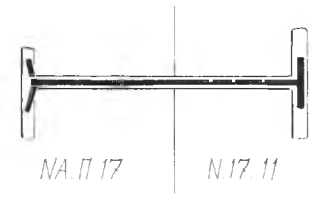
Θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο τοίχος, από τον ένατο δόμο και πάνω, παρουσίαζε δραματικές μετατοπίσεις των λίθων προς Α. και προς Ν., καθώς και αξιόλογες αλλοιώσεις στην επιφάνεια και στη μάζα του μαρμάρου[8]. Ο Μπαλάνος[9] αναφέρει ότι είχε ανατοποθετήσει τους περισσότε-

8. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 38-40.

9. Ν. Μπαλάνος, *Η ανιστήλωσις των μνημείων της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1940, σ. 24-25. *Μελέτη Προπυλαίων*, σ. 41.

ρους λίθους της παραστάδας του νότιου τοίχου της ανατολικής στοάς (χωρίς να περιγράφει και τον τρόπο με τον οποίο το είχε κάνει) με στόχο την επαναφορά τους στην αρχική θέση τους. Μια τέτοια επέμβαση δεν διαπιστώνεται από μια προσεκτική εξέταση φωτογραφιών πριν και μετά την επέμβαση του Μπαλάνου, ούτε και από την παρατήρηση των λιθοπλίνθων μετά την αποξήλωσή τους.

Το επίκρανο της παραστάδας (ΝΑ.Π.ΕΚ.[10]) παρουσίαζε φθορές και ίχνη νεότερων επεμβάσεων: η νοτιοανατολική και η βορειοανατολική γωνία, καθώς και η προέχουσα επίστεψη της ανατολικής πλευράς του είχαν αποκοπεί, επειδή κατά τη μετακίνηση του κίονα προς Α. τα επιστύλια είχαν πάρει κλίση προς Α. και είχαν προσκρούσει στην επίστεψη του επικράνου (Σχέδ. 4). Το κομμάτι της βορειοανατολικής γωνίας, σχήματος κόλουρης πυραμίδας με τη μεγάλη βάση προς τα επάνω, είχε ανατοποθετηθεί πριν από την επέμβαση του Μπαλάνου (μάλλον από τον Κ. Πιττάκη) με πειόμορφους συνδέσμους στην ανατολική και στη βόρεια επιφάνεια[11]. Παράλληλα, για να μη μετακινηθεί το υπερκείμενο επιστύλιο, είχε απολαξευθεί κατάλληλα η επάνω επιφάνεια του θραύσματος και είχε λαξευθεί τόρμος για την τοποθέτηση τετραγωνικής διατομής γόμφου, αλλά ο γόμφος δεν τοποθετήθηκε ποτέ, όπως μαρτυρείται από την έλλειψη αντίστοιχου τόρμου στην κάτω επιφάνεια του υπερκείμενου επιστυλίου. Κατά την επέμβαση του Μπαλάνου αποξηλώθηκαν τα επιστύλια, αφαιρέθηκε το γωνιακό θραύσμα του επικράνου και ανατοποθετήθηκε. Κατά την επέμβαση αυτή τοποθετήθηκε στην επάνω επιφάνεια του γωνιακού θραύσματος και του επικράνου ο διατηρούμενος τόρμος μορφής διπλού ταυ (Πίν. 18 γ). Κάποτε το γωνιακό θραύσμα απομακρύνθηκε, κόπηκε το αντίστοιχο τμήμα του συνδέσμου και τοποθετήθηκε, μεταξύ του γωνιακού θραύσματος και του μεγάλου όγκου του επικράνου, ορειχάλκινος πίρος κυκλικής

Σχέδ. 6. Προπύλαια. Νότιος τοίχος ανατολικής στοάς. Ο οριζόντιος σύνδεσμος μεταξύ των λιθοπλίνθων ΝΑ.Π.17 και Ν.17.11.

διατομής[12]. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το γωνιακό θραύσμα διέτρεχε διαμπερής ρωγμή και για τη σύνδεση των δύο κομματιών τοποθετήθηκε άλλος ένας ορειχάλκινος πίρος.

Με την απομάκρυνση του επικράνου της παραστάδας (ΝΑ.Π.ΕΚ.) αποκαλύφθηκε η επάνω επιφάνεια του υποκείμενου λίθου της παραστάδας (ΝΑ.Π.17) (Πίν. 19 α). Η επιφάνεια αυτή έχει τα εξής χαρακτηριστικά: α) Ίχνη μίλτου, β) Επάνω στον κατά μήκος άξονά της διατάσσονται πέντε μοχλοβόθρια, η παρουσία των οποίων είναι δυσερμήνευτη (το έκτο και τελευταίο προς Δ. μοχλοβόθριο, που φαίνεται στη φωτογραφία χρησίμευσε στην οριστική τοποθέτηση του επικράνου). γ) Στην παρυφή της παραστάδας υπάρχει προστατευτική υποχώρηση (πατούρα), η οποία δεν συνεχίζεται στην προς Δ. συνέχεια της επιφάνειας όπου ο λίθος ΝΑ.Π.17 εντάσσεται στον τοίχο. δ) Ίχνη αλάτων και λειχήνων στις παρυφές της ίδιας επιφάνειας δηλώνουν την εισχώρηση νερού της βροχής.

Ο βόρειος από τους δύο οριζόντιους συνδέσμους μεταξύ ΝΑ.Π.17 και Ν.17.11 είχε κατασκευαστεί λίγο βραχύτερος από τον αντίστοιχο τόρμο (Σχέδ. 6). Για το λόγο αυτό δημιουργήθηκε στις κεραίες του ανατολικού άκρου του διπλού ταυ επιτόπου μια παραμόρφωση, ούτως ώστε το ταυ (Τ) να μοιάζει περισσότερο με ύψιλον (Υ), με αποτέλεσμα την πλήρη επαφή μαρμάρου και σιδήρου στις μασχάλες και τη συνακόλουθη μικρή οξείδωση του σιδήρου στις θέσεις αυτές λόγω της τοπικής απουσίας μολύβδινου περιβλήματος. Φαίνεται μάλιστα ότι κατά την τοποθέτηση ή μάλλον κατά το σφήνωμα του σιδερένιου συνδέσμου στον τόρμο, οι ακμές του μαρμάρου αποσπάστηκαν επί τούτου όπου έβρισκαν εμπόδιο οι μασχάλες του συνδέσμου.

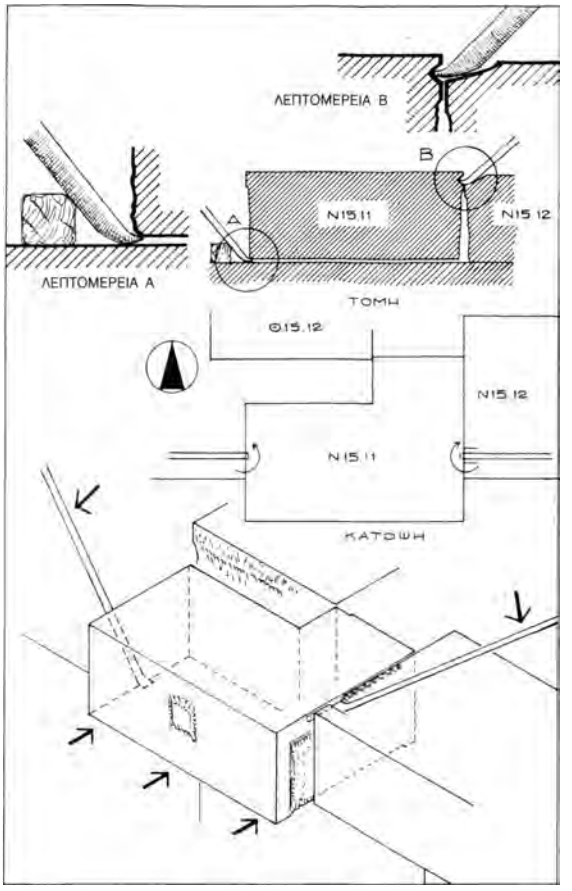
Στο δυτικό άκρο της άνω επιφάνειας της λιθοπλίνθου Ν.17.11 αποκαλύφθηκαν δύο μοχλοβόθρια πληρωμένα με μολύβι. Στην κάτω επιφάνεια του Ν.18.11 υπάρχει μια εσοχή από θραύση πριν από την τοποθέτηση της λιθοπλίνθου.

Αξιοσημείωτη είναι η σχέση των Ν.15.11 και Ν.15.12 που φαίνεται στις αντιμέτωπες επιφάνειες ώσεως (Σχέδ.

10. Οι κωδικοί αριθμοί, με τους οποίους ορίζονται στο εξής οι λιθόπλινθοι του νότιου τοίχου, αναφέρονται στο σύστημα κωδικοποίησης των αρχιτεκτονικών μελών των Προπυλαίων που εκτίθεται στο: *Μελέτη Προπυλαίων*, σ. 169-173. Το σύστημα αυτό στοχεύει στο να έχει κάθε κομμάτι της αρχικής οικοδομής των Προπυλαίων έναν αριθμό, με σχέση αμφιμονοσήμαντη. Το σύστημα έχει στη συνέχεια μελετηθεί πληρέστερα σε συνεργασία με τον Γ. Αλεξόπουλο του Αρχείου της ΕΣΜΑ (Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως), όπου και βρίσκεται κατατεθειμένος ο κώδικας αναφοράς. Αναφέρω κάποια βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος που βρίσκονται στους κωδικούς στο κείμενο: Ν σημαίνει Νότιος Τοίχος. ΝΑ.Π σημαίνει Νοτιοανατολική παραστάδα. Θ σημαίνει θυραίος τοίχος. Ο πρώτος αριθμός που ακολουθεί δηλώνει τη στρώση (το δόμο) όπου ανήκει το κομμάτι (η αρίθμηση των στρώσεων αρχίζει αμέσως επάνω από τον ορθοστάτη της Δυτικής Αίθουσας). Ο δεύτερος αριθμός δηλώνει τη σειρά του κομματιού στη στρώση με αφετηρία τη νοτιοδυτική παραστάδα.

11. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 38-40.

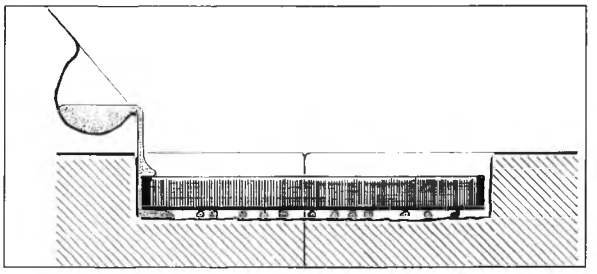
12. Βλ. και *Μελέτη Νότιου Τοίχου*, σ. 4-5.

Σχέδ. 7. Προπύλαια. Νότιος τοίχος ανατολικής στοάς. Τοποθέτηση της λιθοπλίνθου Ν.15.11. Από κάτω προς τα πάνω: αξονομετρική αναπαράσταση, κάτοψη και τομή με διευκρινιστικές λεπτομέρειες.

7): κατά μήκος της οριζόντιας ταινίας της αναθύρωσης στη Ν.15.11 υπάρχει μια επιμήκης εγκοπή που λειτούργησε ως οδηγός κατά την οριζόντια μετακίνηση της λιθοπλίνθου: κοντά στο νότιο άκρο της αντίστοιχης ταινίας αναθύρωσης της λιθοπλίνθου Ν.15.12 υπάρχει εγκοπή, για να περάσει το άκρο λοστού και να τοποθετηθεί στην οριζόντια εγκοπή της Ν.15.11, η οποία στη συνέχεια χρησίμευε ως οδηγός, καθώς η Ν.15.11, με κατάλληλο χειρισμό των λοστών (κουπί), κινούνταν προς Β., για να καταλήξει στην οριστική θέση της. Εννοείται ότι χρειαζόταν και ένας άλλος μοχλός στο κάτω μέρος της άλλης επιφάνειας ώσεως της Ν.15.11 (Σχέδ. 7). Μια παρόμοια διάταξη ήταν απαραίτητη, διότι η Ν.15.11 έχει μασχαλιαία εγκοπή στη βορειοδυτική γωνία της για τη σύνδεση του νότιου με το θυραίο τοίχο. Εντούτοις το μήκος της εγκοπής στην ανατολική επιφάνεια ώσεως της Ν.15.11 είναι υπερβολικά μεγάλο για τη χρήση αυτή και δεν πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ολόκληρο.

Στη δυτική επιφάνεια καθεμιάς από τις ανατολικές κε-

Σχέδ. 8. Προπύλαια. Νότιος τοίχος ανατολικής στοάς. Οριζόντιος σύνδεσμος στον τόρμο του, πάνω σε σφαιρίδια μολύβδου.

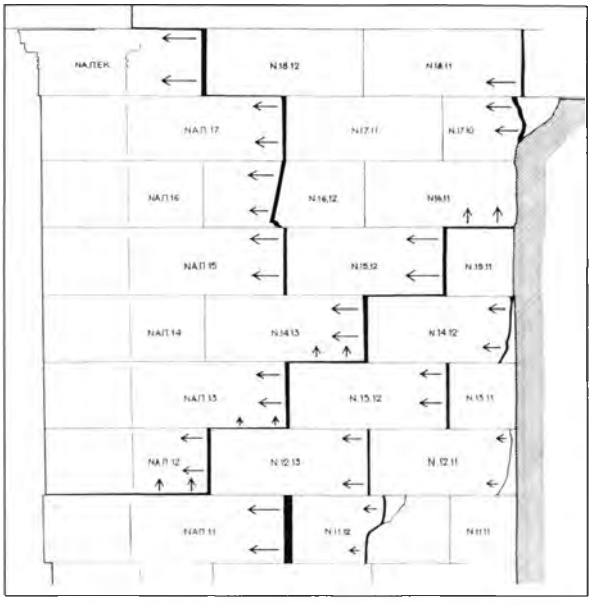
ραίες του οριζόντιου συνδέσμου μεταξύ Ν.15.11 και Ν.15.12 υπήρχε από ένα χάλκινο έλασμα. Τα ελάσματα λειτουργούσαν προφανώς ως σφήνες για τη σταθεροποίηση του συνδέσμου μέσα στον τόρμο και προέρχονται από ένα έλασμα που κόπηκε στα δύο. Το βόρειο μάλιστα έλασμα είχε καμφθεί, ούτως ώστε να εισχωρήσει κάτω από το σύνδεσμο και να τον κρατήσει στον αέρα, προκειμένου να περάσει το ρευστό μολύβι κατά τη μολυβδοχόηση. Το νότιο έλασμα έχει στη μία παρυφή του μικρές οπές, από προηγούμενη χρήση. Στη μασχάλη (εσωτερική γωνία) της Ν.15.11 υπήρχε προσκολλημένο μολύβι, το οποίο είχε χυθεί στη θέση αυτή για τη διασφάλιση της απόστασης μεταξύ των λιθοπλίνθων. Το πάχος του μολυβιού μαρτυρεί την αρχική απόσταση μεταξύ των λιθοπλίνθων Ν.15.11 και Θ.15.12, δεδομένου ότι η Ν.15.11 έχει μετακινηθεί προς Ν., ιδιαίτερα στο ανατολικό άκρο της (Πίν. 19 β).

Στις περισσότερες περιπτώσεις συνδέσμων, μεταξύ του μολυβιού και του μαρμάρου που το περιβάλλει, παρεμβάλλεται μαρμαρόσκονη που είχε παραμείνει από τη λάξευση του μαρμάρου. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ο γόμφος ακουμπά στο μάρμαρο λόγω αστοχίας κατά την έγχυση του μολύβδου. Στο κάτω μέρος της μολύβδινης επένδυσης οριζόντιων κυρίως συνδέσμων παρατηρήθηκε η ύπαρξη σφαιριδίων μολυβιού ενσωματωμένων στη μάζα της μολυβδινης επένδυσης. Αυτό προφανώς σημαίνει ότι κάτω από το σιδερένιο σύνδεσμο τοποθετούνταν σφαιρίδια μολυβιού, για να στηρίξουν στον αέρα το σύνδεσμο, ούτως ώστε να εξασφαλιστεί κατά την έγχυση η ροή του λιωμένου μολυβιού και κάτω από το σύνδεσμο (Σχέδ. 8).

Η συνέχεια της μάζας του βόρειου γόμφου της 17.11 διακόπτεται διαμπερώς (κομμός), γεγονός που μάλλον οφείλεται στην κατασκευή του γόμφου από την ένωση δύο διαφορετικών κομματιών σιδήρου.

Κατά τη γόμφωση της Ν.16.2 το κενό που δημιουργήθηκε από θραύση της ακμής της λιθοπλίνθου πληρώθηκε με μολύβι.

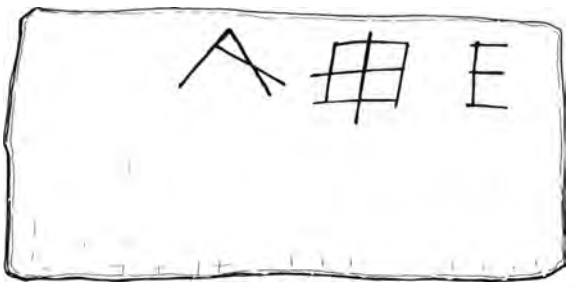
Θα πρέπει να παρατηρηθεί γενικά ότι κατά τη στιγμή

Σχέδ. 9. Προπύλαια. Όψη της βόρειας πλευράς του νότιου τοίχου της ανατολικής στοάς με τις μετακινήσεις των λιθοπλίνθων πριν από την αποξήλωση.

της έκρηξης ή του σεισμού που προκάλεσε τη μετακίνηση των λιθοπλίνθων οι οριζόντιοι σύνδεσμοι παραμορφώθηκαν (δηλαδή επιμηκύνθηκαν ή έσπασαν) περί το μέσον του κορμού του ταυ παραλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος της καταπόνησης, με αποτέλεσμα η ρηγμάτωση των λιθοπλίνθων εξαιτίας της αμοιβαίας απομάκρυνσής τους, της ταυτόχρονης αντίστασης των συνδέσμων και της μετέπειτα οξείδωσής τους, να μην είναι ιδιαίτερα συχνή (Πίν. 20 α-β)[13].

Οι μεγάλες ρηγματώσεις που συνέβησαν σε ορισμένες λιθοπλίνθους οφείλονται στη γεωμετρική παραμόρφωση και στις αυξημένες καταπονήσεις που προκλήθηκαν κατά περίσταση λόγω αλλαγής του στατικού συστήματος. Π.χ. η λιθόπλινθος Ν.16.12 έσπασε στη μέση, διότι είχε έναν κομμό περί το μέσον της. Κατά τη δόνηση οι υπερκείμενες και οι υποκείμενες λιθόπλινθοι μετακινήθηκαν έτσι που οι μεταξύ τους αρμοί άνοιξαν και η Ν.16.12, εξαρτημένη από τις γειτονικές λιθοπλίνθους με τους συνδέσμους, αναγκάστηκε να ανοίξει στη θέση του κομμού. Παράλληλα πρέπει να έδρασαν και άλλοι παράγοντες κατά τη στιγμή της δόνησης που προκάλεσε τη μετακίνηση των λιθοπλίνθων.

Σχέδ. 10. Προπύλαια. Νότιος τοίχος ανατολικής στοάς. Ο γόμφος της λιθοπλίνθου ΝΑ.Π.17.

Δηλαδή, κάποια στιγμή κατά τη στιγμή της δόνησης το δυτικό ήμισυ της Ν.16.12 εξακολούθησε να εδράζεται στην υποκείμενη λιθόπλινθο Ν.15.12, ενώ το ανατολικό ήμισύ της βρέθηκε στον αέρα, επειδή η υποκείμενη λιθόπλινθος ΝΑ.Π.15 πήρε κλίση προς Α., με αποτέλεσμα το ανατολικό τμήμα της Ν.16.12 να υποχωρήσει υπό το βάρος των υπερκειμένων λιθοπλίνθων (Σχέδ. 9).

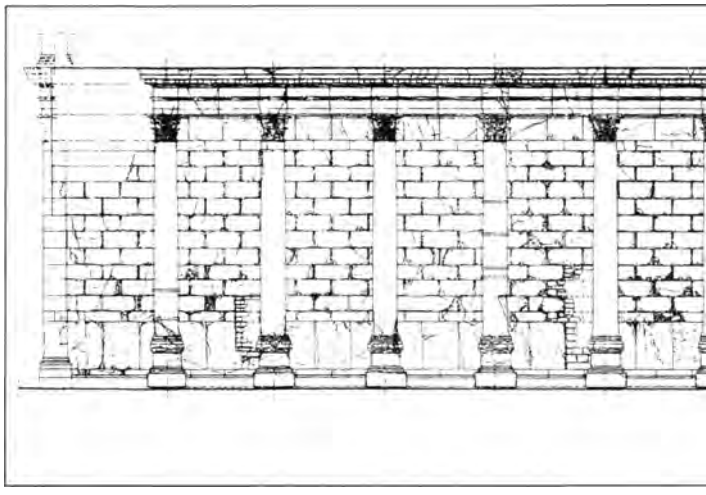
Δεκαπέντε από τους γόμφους κατακόρυφης σύνδεσης και επτά οριζόντιοι σύνδεσμοι φέρουν στη μία τους επιφάνεια χαραγμένη την επιγραφή *ΑΘΕ* με χαρακτήρες αρχαϊκούς. Πιστεύω ότι ο αρχαϊκός χαρακτήρας της επιγραφής οφείλεται στο γεγονός ότι τα γράμματα έχουν χτυπηθεί επάνω στο σίδερο με λαμάκι γι' αυτό και το θήτα δεν είναι κυκλικό, αλλά έχει μορφή τετραγώνου με σταυρό στη μέση. Πιθανότατες σημασίες της επιγραφής είναι *ΑΘΕ[ΝΑΙΩΝ]* ή *ΑΘΕ[ΝΑΣ]*. Συγκεκριμένα, η ύπαρξη της επιγραφής διαπιστώθηκε στους συνδέσμους που μπορούν να προσδιοριστούν ως ακολούθως (οι λιθόπλινθοι αναφέρονται με τον κωδικό αριθμό ταύτισης της θέσης τους επάνω στο μνημείο. Οι κατακόρυφοι και οριζόντιοι σύνδεσμοι βρίσκονται στην επάνω επιφάνεια των αναφερόμενων λιθοπλίνθων. Η σειρά αναφοράς είναι και η σειρά αποκάλυψής τους): νότιος γόμφος της λιθοπλίνθου ΝΑ.Π.17 (Σχέδ. 10), νότιος γόμφος της Ν.17.11, νότιος γόμφος της Ν.17.9, βόρειος γόμφος της Ν.14.13, βόρειος οριζόντιος σύνδεσμος μορφής διπλού ταυ μεταξύ των Ν.14.13 και ΝΑ.Π.14, νότιος γόμφος της Ν.14.13, δύο οριζόντιοι σύνδεσμοι μορφής διπλού ταυ μεταξύ των Ν.16.10 (=Θ.16.12) και Θ.16.11 (στον ανατολικό σύνδεσμο η επιγραφή ήταν τοποθετημένη ανάστροφα), ο δυτικός γόμφος της Θ.16.11, ο οριζόντιος σύνδεσμος μορφής διπλού ταυ μεταξύ των Ν.14.11 και Ν.14.12, ο γόμφος της Θ.16.11, ο ανατολικός γόμφος της Θ.16.12, ο νότιος γόμφος της Ν.14.12, ο νότιος γόμφος της Ν.13.12, ο νότιος γόμφος της Ν.15.10, ο νότιος γόμφος της Ν.14.11, ο βόρειος της Ν.12.13, ο δυτικός γόμφος της Θ.15.12, ο οριζόντιος σύνδεσμος μορφής διπλού ταυ μεταξύ των Ν.12.13 και Ν.12.12, ο οριζόντιος σύνδεσμος

13. Για την κατεργασία και τη συμπεριφορά των αρχαίων σιδερένιων συνδέσμων, βλ. G.J. Varoufakis, The Iron Clamps and Dowels from the Parthenon and the Erechthion, *The Journal of the Historical Metallurgy Society* 26 (1992), σ. 1-18, όπου και προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

μορφής διπλού ταυ μεταξύ των ΝΑ.Π.11 και Ν.11.12, ο βόρειος γόμφος της Ν.16.9, ο νότιος γόμφος της Ν.13.12, ο βόρειος γόμφος της Ν.12.13, ο οριζόντιος σύνδεσμος μεταξύ ΝΑ.Π.10 και Ν.10.14 (ο τελευταίος λίθος ανήκει στον προς Ν. προέχοντα παραστάτη της θύρας της Νοτιοανατολικής Πτέρυγας που δεν χτίστηκε ποτέ) (Πίν. 21 α-β).

Παράλληλα με τις εργασίες στο νότιο τοίχο (Πίν. 22 α-β) συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης, κατασκευής συμπληρωμάτων από νέο μάρμαρο και συγκόλλησης φατνωματικών πλακών των οροφών του Κεντρικού Κτιρίου των Προπυλαίων.

Επίσης, ολοκληρώθηκαν οι διαμορφώσεις στη δυτική πρόσβαση για τη διευκόλυνση της διακίνησης των επισκεπτών[14]. Συγκεκριμένα τοποθετήθηκε η μεταλλική κλίμακα βόρεια του βάθρου του Αγρίππα και κατασκευάστηκαν οι βαθμίδες και η διάστρωση σκυροδέματος στο βραχώδες έξαρμα στα βορειοδυτικά του πύργου της Νίκης.

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Μετά την έγκριση από το ΚΑΣ το Νοέμβριο του 1996 της μελέτης «Αποκαταστάσεως του Προπύλου και της Νότιας πτέρυγας της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης του Αδριανού»[15] από τους πρώτους μήνες του επόμενου χρόνου άρχισε η υλοποίηση των εργασιών αποκατάστασης-αναστήλωσης του προπύλου, οι οποίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 1998.

Α. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν καταρχήν στην αποκατάσταση του ορθογωνίου ποδίου[16] του προπύλου, προκειμένου να συμπληρωθεί η αρχική μορφή του και να εξασφαλιστεί η στατική επάρκεια του σταθερού υπόβαθρου, επί του οποίου θα συνεχιστεί η σταδιακή αναστήλωση των τριών ελλειπόντων κιόνων της πρόσοψης, του νότιου θυραίου και εγκάρσιου τοίχου και της παραστάδας του και στη συνέχεια της ανωδομής του προπύλου (θριγκός-αέτωμα)[17] (Σχέδ. 11-12).

14. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 38-40, Σχέδ. 1-2.

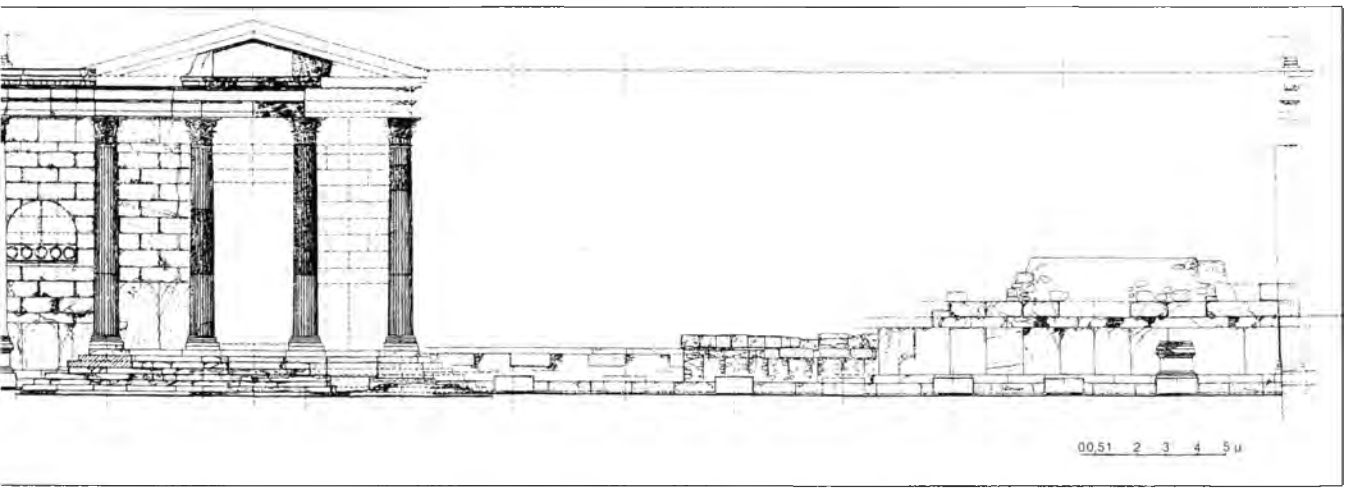
15. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 33.

16. Ο τρόπος δομής και η οικοδομική σύνθεση του ποδίου του προπύλου προδιαγράφουν και τη διαδοχή των εργασιών επέμβασης για την αποκατάστασή του. Το τετρακιόνιο πρόπυλο εδράζεται σε ψηλό ορθογώνιο πόδιο που υπερέχει του επιπέδου της μεγάλης αυλής της πρόσοψης (κατά 1,50 μ.). Η υποδομή του είναι συμπαγής σύνθετη κατασκευή, η ευθυντηρία-υπευθυντηρία, που παραμένει αφανής, γιατί περιβάλλεται από το κλιμακοστάσιο στις τρεις πλευρές. Στις θέσεις έδρασης των συγκεντρωμένων φορτίων της ανωδομής, κιόνων και τοίχων, η υποδομή αποτελείται από δυο ή τρεις ανισοϋψείς πωρόλιθους. Τα αφόρτιστα τμήματα της ευθυντηρίας-υπευθυντηρίας (μεταξύ κιόνων και κιόνων και τοίχων) πληρούνται με ισχυρό χυτό υλικό, το ίδιο που πληρώνει συνολικά το ορθογώνιο (opus incertum) μέχρι τη στάθμη του υποστρώματος της πλακόστρωσης. Ο αρμός του ξυλοτύπου έγχυσης του χυτού υλικού ακολουθεί την εξωτερική πλευρά της πώρινης ευθυντηρίας-υπευθυντηρίας, η οποία, εμπλεκόμενη με την αντίστοιχη συνεχή του ανατολικού θυραίου τοίχου, σχηματίζει ενιαία υποδομή, που εδράζεται σε συνεχές θεμέλιο από χυτό υλικό εντός ξυλοτύπου (ύψ. 2 μ.) μέχρι το φυσικό έδαφος-κιμηλιά (Σχέδ. 12). Η τεχνική της ενσωμάτωσης πωρόλιθων στο χυτό υλικό της υποθεμελίωσης για την εξασφάλιση ενιαίας στάθμης έδρασης των υπερκείμενων φορτίων συναντάται σε όλα τα μέρη του μνημείου (περιστύλιο-περίβολοι-οίκοι) και αποτελεί χαρακτηριστική ρωμαϊκή μέθοδο δομής (βλ. J.R. Adam, *L'arte di costruire presso i Romani. Materiali e tecniche*, Milano 1988).

17. Η επέμβαση θα ακολουθήσει τη δεοντολογία και τις διεθνώς καθιερωμένες αρχές των αναστηλώσεων. Οι αναστηλωτικές εργασίες θα σεβαστούν την αρχική υπόσταση του μνημείου ως προς την οικοδομική σύνθεση, την κατασκευαστική δομή και τους τρόπους σύνδεσης των αρχιτεκτονικών μελών, την αρχική στατική λειτουργία του κτιρίου, την εξασφάλιση της αυτοπροσπασίας του ερειπίου.

Θα χρησιμοποιηθούν ίδια ή παρόμοια με τα αρχαία δομικά υλικά – μάρμαρο Πεντέλης ή Διονύσου και Σκύρου, πωρόλιθος Εδέσσης, συνδετικά κονιάματα συμβατά με τα αρχαία και τιτάνιο με λευκό τσιμέντο Portland στις συγκολλήσεις ή τεχνητός λίθος (διαφράγματα προπύλου) και ξύλο (διαφράγματα δυτικού περιστυλίου). Επιπλέον θα τηρηθούν οι αρχές της αναστρεψιμότητας των επεμβάσεων, δηλαδή η κατασκευή των νέων συμπληρωμάτων με χρήση σημειοθέτη (πονταδόρου), η τεκμηρίωση των θέσεων του νέου οπλισμού, ο σεβασμός της λειτουργικής αυτοτέλειας κάθε αρχιτεκτονικού μέλους κτλ.

Οι νέες συμπληρώσεις θα διακρίνονται από τα αρχαία μέλη (βαθμός γήρανσης των υλικών, διαφοροποίηση επιφανειακής κατεργασίας, χάραξη επιγραφών με ημερομηνία επέμβασης στα νέα μέλη, δημιουργία διαχωριστικού ορίου στις νέες συμπληρώσεις κτλ.).

Σχέδ. 11. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Όψη του προπύλου. Πρόταση αναστήλωσης κατά J. Carrey (1674) με προσθήκη του 4ου κίονα.

Επίσης, έγιναν εργασίες για την αποκατάσταση της αρχικής στάθμης του δαπέδου του προπύλου, ώστε να δοθεί η δυνατότητα της αξονικής προσπέλασης στο χώρο διά του τετρακιονίου του, στο βάθος του οποίου ανοιγόταν η μοναδική είσοδος στο εσωτερικό του μνημείου.

Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες:

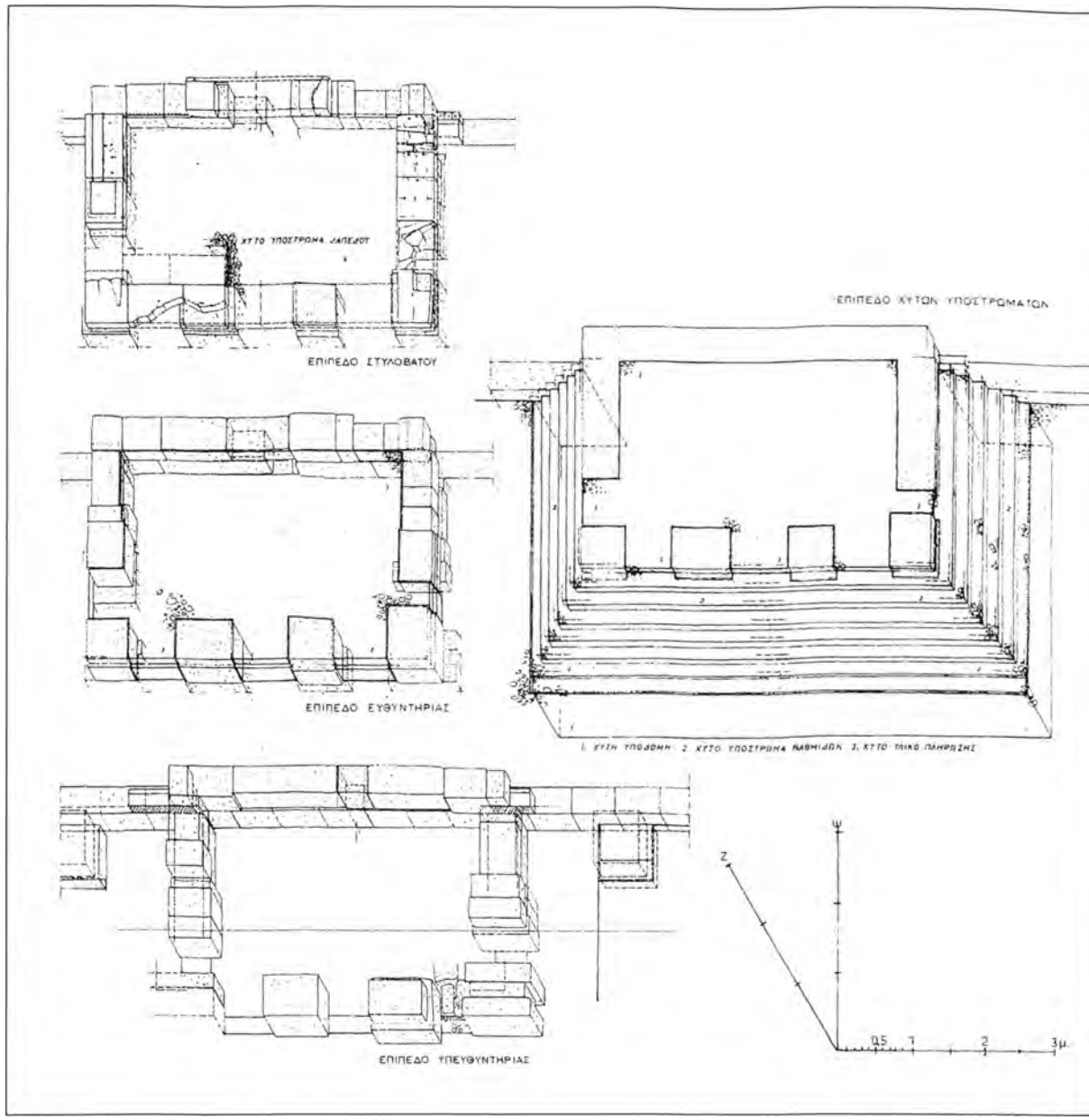
1. Η συμπλήρωση των ελλειπόντων λίθων της πώρινης ευθυντηρίας και υπευθυντηρίας στις θέσεις του κατωφλιού του θυρώματος και του νότιου τοιχοβάτη, στη συμβολή του με το θυραίο τοίχο. Τα κενά, τα οποία είχαν προέλθει από την αφαίρεση ακέραιων λίθων ή τμημάτων τους για τη διέλευση μεταγενέστερων αγωγών[18], συμπληρώθηκαν με νέο πωρόλιθο με προέλευση από την Έδεσσα, υλικό παρόμοιας μορφής και χαρακτηριστικών (αντοχής και χρωματισμού) με τον ακτίτη λίθο, ο οποίος δεν εξορύσσεται πλέον.

Τα δύο νέα συμπληρώματα (διαστ. 0,62×1,10×0,84 μ. για την υπευθυντηρία του ανατολικού τοίχου και 0,55×1,20×0,95 μ. για την ευθυντηρία του νότιου τοίχου), λαξεύτηκαν μετά τη λήψη των αντίστοιχων εκμαγείων από τις θραυσμένες επιφάνειες και συγκολλήθηκαν κατά χώραν, με τα αρχαία τμήματά τους με ράβδους τιτανίου, τον αριθμό και τις διατομές των οποίων έδωσε η ανάλογη στατική μελέτη. Στα δύο εξ ολοκλήρου νέα μέλη (διαστ. 0,34×0,60×1,20 μ. για την υπευθυντηρία του νότιου τοίχου και 0,40×2,25×1,25 μ. για την ευθυντηρία του ανατολικού τοίχου), όπως και στα συμπληρώματα, προηγήθηκε η κατεργασία των επιφανειών έδρασης και ώσεως (βελόνι εντός αναθύρωσης και ντισλίδικο) και αποδόθηκαν τα χαρακτηριστικά στοιχεία των εντορμιών γόμφων και συνδέσμων, ενώ σε όλα τα νέα μέλη χαράχθηκε η ημερομηνία επέμβασης. Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν με ιδιαίτερη δυσκολία λόγω των μεγάλων διαστάσεων και του τρόπου τοποθέτησης (καταφραγή) στις θέσεις τους, όπου γομφώθηκαν με τα υποκείμενα ή συνδέθηκαν με τα παρακείμενα κατά χώραν μέλη, με γόμφους και συνδέσμους από τιτάνιο που τοποθετήθηκαν στις θέσεις των αρχαίων εντορμιών (Πίν. 23 α-β).

2. Η κατασκευή αιρετών διαφραγμάτων από τεχνητό λίθο, για την αποκατάσταση των αφόρτιστων τμημάτων της ευθυντηρίας και της υπευθυντηρίας. Η μέθοδος αυτή είναι πλήρως αναστρέψιμη και επιλέχθηκε να χρησιμοποιηθεί αντί της ανακατασκευής του κατεστραμμένου χυτού υλικού (opus incertum), το οποίο θα είχε πλήρη συνάφεια με το σωζόμενο αρχαίο, αποκλείοντας την πιθανή στο μέλλον απομάκρυνσή του για λόγους συντήρησης και έρευνας. Συγκεκριμένα, στα μετακιόνια διαστήματα μεταξύ του 2ου - 3ου και 3ου - 4ου κίονα (από Β.), όπου το χυτό υλικό είχε καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις[19], στη θέση του αρχαίου ξυλότυπου στην εξωτερική πλευρά και στην εσωτερική πλευρά της πώρινης ευθυντηρίας, κατασκευάστηκαν επιτόπου από δύο ζεύγη διαφραγμάτων (πάχ. 0,10 μ.) από σκυρόδεμα, με αδρανή ειδικής

18. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 6-7.

19. Γ. Κνιθάκης - Φ. Μαλλούχου - Γ. Τιγγινάγκα, Το Βοεβοδαλίκι της Αθήνας, *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986, σ. 108-110.

Σχέδ. 12. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Αξονομετρικό. Οικοδομική σύνθεση του ποδίου.

κοκκομετρίας και χρώματος και οπλισμό από πλέγμα τιτανίου. Το σκυρόδεμα εγχύθηκε σε ειδικής κατασκευής ξυλότυπο που προσαρμόστηκε στη μορφή του σωζόμενου χυτού υλικού, στο οποίο και εδράστηκε, με την παρεμβολή φύλλων μολύβδου, ώστε να αποφευχθούν η πρόσφυση του σκυροδέματος και η μεταφορά των αλάτων του στην επιφάνεια των πωρόλιθων και στο αρχαίο χυτό υλικό. Τα διαφράγματα ακολούθησαν τη μορφολογία της εξωτερικής πλευράς της πώρινης ευθυντηρίας, με τη δημιουργία υποτομής στην άνω πλευρά για την έδραση της 6ης βαθμίδας κατά τη μελλοντική αποκατάσταση του κλιμακοστασίου (Πίν. 23 γ).

Κάθε εξωτερικό διάφραγμα συνδέθηκε με το αντίστοιχο εσωτερικό του, με τέσσερις ράβδους κοχλιωτών ελκυστήρων τιτανίου, που προεντάθηκαν και εξασφαλίστηκαν με διπλά μπουλόνια και πλάκες τιτανίου, για τον εγκιβωτισμό της επιχωμάτωσης, με την οποία πληρώθηκε το μεταξύ τους κενό, και την εξασφάλιση της πλήρους ακαμ-

ψίας τους κατά την έδραση των υπερκείμενων στυλοβατών, ώστε να αποφευχθούν τυχόν θραύσεις τους λόγω βέλους κάμψης, στη περίπτωση διαρροής ή καθίζησης της επιχωμάτωσης.

Στη συνέχεια έγινε η κατεργασία των επιφανειών τους με ντισλίδικο και βελόνι για καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα και χαράχτηκε στην εσωτερική παρειά τους η ημερομηνία κατασκευής. Τα κενά πληρώθηκαν με θραυστό αδρανές υλικό κατάλληλης κοκκομετρικής διαβάθμισης μέχρι το μέγιστο της συμπιεστότητας και καλύφθηκαν με χοντρά φύλλα μολύβδου.

Με τον ίδιο τρόπο κατασκευάστηκαν μονά διαφράγματα στη θέση των αφόρτιστων διαστημάτων της νότιας και της βόρειας πλευράς, μεταξύ της υποδομής του 4ου κίονα και του νότιου εγκάρσιου τοίχου και του 1ου κίονα και του βόρειου εγκάρσιου τοίχου, του οποίου η ευθυντηρία συμπληρώθηκε με ευμεγέθη ακτίτη λίθο που είχε αφαιρεθεί για την κατασκευή τάφου.

Τα διαφράγματα εκχύθηκαν σε ξυλότυπο που τοποθετήθηκε στην εξωτερική μόνο πλευρά της πώρινης ευθυντηρίας, γιατί το αρχαίο χυτό υλικό εσωτερικά σωζόταν σε όλο του το ύψος. Στη συνέχεια αγκυρώθηκαν με κοχλιωτούς ελκυστήρες στη μάζα του χυτού υλικού και ακολούθησε η διαδικασία πλήρωσης και κάλυψής τους, όπως στη δυτική πλευρά του προπύλου (Πίν. 23 β).

3. Με τη συμπλήρωση της περιμετρικής σύνθετης ευθυντηρίας (πωρόλιθοι-διαφράγματα) εξασφαλίστηκε πλήρως ο εγκιβωτισμός της επιχωμάτωσης που χρησιμοποιήθηκε στη θέση του κατεστραμμένου χυτού υλικού, για την πλήρωση και αποκατάσταση του αρχικού δαπέδου του προπύλου μέχρι τη στάθμη της ευθυντηρίας.

Για την επιχωμάτωση χρησιμοποιήθηκαν αδρανή υλικά επιλεγμένης κοκκομετρικής σύνθεσης (χαλίκι-γαρμπίλι, άμμος) που διαστρώθηκαν εν ξηρώ ανά στρώσεις των 0,10-0,15 μ., χωρίς την παρεμβολή συνδετικού κονιάματος, με παράλληλη διαβροχή και συμπίεση.

Κατά τις εργασίες αυτές, που επίσης είναι πλήρως αναστρέψιμες, καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσοχή για την προστασία των αρχαίων και μεταγενέστερων λειψάνων, που διατηρήθηκαν ως ιστορικές μαρτυρίες εντός της επίχωσης. Συγκεκριμένα: α) Συντηρήθηκαν και καλύφθηκαν για προστασία με φύλλα μολύβδου, τα σπαράγματα του χυτού ρωμαϊκού υποστρώματος του δαπέδου (υδραυλικό κονίαμα) με τα αποτυπώματα-ίχνη της πλακόστρωσης.

β) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της θολωτής κάλυψης του τάφου Ι του νάρθηκα του Αγίου Ασώματου, με την κατασκευή δύο ακόμη ημικυλινδρικών στοιχείων από τεχνητό λίθο (χωρίς οπλισμό). Επίσης, ολοκληρώθηκε μετά τη συντήρηση και συμπλήρωση των παρειών του η πλακοειδής κάλυψη του κιβωτιόσχημου τάφου ΙΙΙ (οστεοφυλάκιο), με την κατασκευή τριών επίπεδων στοιχείων από τεχνητό λίθο (με οπλισμό). Τα παραπάνω προκατασκευασμένα στοιχεία συναρμόζονται μεταξύ τους με εγκοπές και είναι πλήρως αιρετά και αναστρέψιμα, ώστε οι τάφοι να παραμείνουν ακέραιοι και επισκέψιμοι, εντός της επιχωμάτωσης του προπύλου (Πίν. 24 α).

Για την πλήρη στεγάνωσή τους, καλύφθηκαν οι θολωτές καλύψεις των τριών τάφων και η πλακοειδής του τετάρτου· επιπρόσθετα καλύφθηκαν με φύλλα μολύβδου, ενώ οι είσοδοί τους επισημαίνονται με μαρμάρινες πλάκες που ενσωματώθηκαν στο τελικό στρώμα της επιχωμάτωσης. Τέλος, μετά τη συντήρησή τους επανατοποθετήθηκαν εν ξηρώ τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν χρησιμοποιηθεί ως δάπεδο στο βορειοδυτικό τμήμα του νάρθηκα του Αγίου Ασωμάτου.

γ) Παρέμειναν ορατά και αναδείχθηκαν εν κατόψει τα κατάλοιπα της λεγομένης «Τριπλής Πύλης», δηλαδή το μαρμάρινο κατώφλι και τμήμα ανηφορικής οδού της μεσοβυζαντινής-εποχής Φραγκοκρατίας εξωτερικής πύλης του οχυρωμένου εντός της Βιβλιοθήκης οικισμού[20]. Επειδή τα κατάλοιπα βρίσκονταν σε χαμηλότερη στάθμη (0,50 μ. περίπου) από τη στάθμη του στυλοβάτη, κατασκευάστηκε επιτόπου ανεξάρτητο γωνιακό διάφραγμα (με οπλισμό από πλέγμα ανοξείδωτου χάλυβα) ανάλογου ύψους και με την ίδια τεχνική με τα υπόλοιπα. Το διάφραγμα περιέκλεισε το κατώφλι από Β. και Α., ώστε να εμποδίζεται η διαρροή της επιχωμάτωσης εντός του διαμορφωμένου τραπέζιου χώρου (Πίν. 24 β).

δ) Τέλος, εντός της επιχωμάτωσης του προπύλου περιελήφθηκε δίκτυο αποστράγγισης από διάτρητους σωλήνες Φ20 από σκυρόδεμα, οι οποίοι τοποθετήθηκαν εντός του ορύγματος του διατηρηθέντος S αγωγού του Βοεβοδαλικίου[21] που διέσχιζε το πρόπυλο. Ο αγωγός απέκτησε έτσι την παλαιά χρήση και λειτουργία του και με κατάλληλες διευθετήσεις (δημιουργία σχάρας απορροής στα διαφράγματα του 3ου μετακιονίου) διοχετεύει τα όμβρια ύδατα εκτός του προπύλου, εξασφαλίζοντας τον εξαερισμό και την αποστράγγιση της επίχωσης (Πίν. 24 γ).

4. Παράλληλα με τις εργασίες συμπλήρωσης του ποδίου, έγινε ενδελεχής έρευνα αγοράς για την επιλογή και προμήθεια των κατάλληλων όγκων μαρμάρου Διονύσου, από τους οποίους θα ανακατασκευαστούν τα νέα ελλείποντα μέλη στυλοβατών, βάσεων κιόνων και παραστάδας και τα συμπληρώματα των στυλοβατών τοιχοβατών του προπύλου. Στη συνέχεια δόθηκε η παραγγελία για την κοπή σε

20. Κνιθάκης - Μαλλούχου - Τιγγινάγκα, ό.π., σ. 109.

21. Ό.π., σημ. 4.

ακριβείς διαστάσεις τεσσάρων ακέραιων στυλοβατών (μήκ. από 1,45 έως 2,50, πλ. 1,30 και ύψ. 0,23 μ.) και πέντε μεγάλων τμημάτων των σωζόμενων κατά χώραν στυλοβατών και του τοιχοβάτη. Τα μαρμάρινα νέα μέλη μεταφέρθηκαν τμηματικά στο εργοτάξιο. Επίσης μετά από ακριβείς μετρήσεις και σχεδίαση σε κλίμακα 1:1 της βάσης του κατά χώραν σωζόμενου 1ου κίονα του προπύλου, έγινε επιπλέον η λήψη εκμαγείου (πλίνθος, άνω και κάτω σπείρα, σκοτία και δύο ταινίες), που χρησιμοποιήθηκε για την ανακατασκευή των τριών ιωνικών βάσεων του 2ου, 3ου και 4ου κίονα, από μάρμαρο Διονύσου. Οι βάσεις, λόγω μεγάλου μεγέθους, ανακατασκευάστηκαν από ειδικά μετασκευασμένο πονταδόρο με τη βοήθεια υπολογιστή σε εργοστάσιο κατεργασίας μαρμάρου. Κατόπιν, μεταφέρθηκαν στο εργοτάξιο και τοποθετήθηκαν ενδεικτικά στις θέσεις τους (Πίν. 23 γ).

Β. Μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης της υποδομής του ποδίου, ξεκίνησαν οι εργασίες δομικής αποκατάστασης των κατά χώραν σωζόμενων στυλοβατών, από τη νότια πλευρά του προπύλου, σταδιακά, προκειμένου να μην απολεστούν στοιχεία της αυθεντικότητας των ίδιων των αρχαίων μελών και της σχέσης τους με τα παρακείμενα μέλη (άξονες συμμετρίας, ευθυγραμμίες κτλ.).

1. Το πρώτο αρχαίο μέλος που συμπληρώθηκε, ήταν το σωζόμενο τμήμα του 2ου από Δ. στυλοβάτη της νότιας πλευράς, δηλαδή ο στυλοβάτης του μετακιόνιου μεταξύ 4ου (από Β.) κίονα και νότιου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου. Το αρχαίο μέλος κατεστραμμένο κατά τα 2/3 της επιφάνειάς του και συγκολλημένο ήδη στο παρελθόν, διέσωζε τμήματα μόνον των επιφανειών ώσεως με τους παρακείμενους στυλοβάτες. Μετά την κατασκευή νάρθηκα στις ακριβείς διαστάσεις του ακέραιου μέλους απομακρύνθηκε από τη θέση του, τοποθετήθηκε στο νάρθηκα και έγινε η λήψη εκμαγείων από τις θραυσμένες επιφάνειές του. Από τα εκμαγεία στη συνέχεια, λαξεύτηκαν στο εργοτάξιο τα συμπληρώματα από νέο μάρμαρο και μετά από στατικό υπολογισμό[22], συγκολλήθηκαν με το αρχαίο τμήμα με ράβδους τιτανίου και αποτέλεσαν ακέραιο μέλος στυλοβάτη. Ακολούθησε η κατεργασία των επιφανειών έδρασης (βελόνι), ώσεων (με ντισλίδικο και βελόνι εντός αναθυρώσεων), επάνω επιφάνειας-προσώπου (ντισλίδικο), νότιας όψης (ντισλίδικο εντός περιτένειας) και βόρειας όψης (δημιουργία απέργου για την έδραση της πλακόστρωσης) και ο στυλοβάτης μεταφέρθηκε και επανατοποθετήθηκε στη θέση του, επί του διαμορφωμένου με μονό διάφραγμα αφόρτιστου τμήματος της αντίστοιχης ευθυντηρίας, ενώ ταυτόχρονα γομφώθηκε στην πώρινη ευθυντηρία των παρακείμενων στυλοβάτη και τοιχοβάτη (Πίν. 25 α-β).

2. Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε δομικά ο πρώτος (από Α.) τοιχοβάτης του νότιου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου, που εφάπτεται στο θυραίο τοίχο. Αποτελούνταν από έξι ταυτισθέντα[23] αρχαία τμήματα, τα οποία συναρμόστηκαν και συγκολλήθηκαν. Με την προσθήκη τριών νέων συμπληρωμάτων που λαξεύτηκαν μετά τη λήψη εκμαγείων από τις θραυσμένες επιφάνειες, ολοκληρώθηκε η δομική αποκατάσταση του αρχαίου μέλους, το οποίο επανατοποθετήθηκε και γομφώθηκε επί της αντίστοιχης ευθυντηρίας με δύο γόμφους τιτανίου. Επίσης, συνδέθηκε με τον προς Δ. παρακείμενο αρχαίο στυλοβάτη με ένα σχήματος Π σύνδεσμο ομοίως από τιτάνιο (Πίν. 25 γ).

Η οριστική επανατοποθέτηση του σημαντικού αυτού αρχιτεκτονικού μέλους, επέτρεψε ύστερα από λεπτομερέστατες μετρήσεις των χαρακτηριστικών του στοιχείων (γόμφων, συνδέσμων, νεροφαγωμάτων κτλ.), να υπολογισθούν τα μήκη των τεσσάρων ορθοστατών, που συνέθεταν το κάτω μέρος του νότιου εγκάρσιου τοίχου. Ο τοίχος, συνολ. πλ. 0,785 μ., αποτελείται από δύο λίθους «χαμηλών» εξωτερικών (προς Ν.) ορθοστατών, των οποίων η στάθμη της άνω επιφάνειας συμπίπτει με αυτήν των ορθοστατών της πρόσοψης (ύψ. 0,955, μήκ. 1,20 και 1,58 μ. αντίστοιχα) και δύο «υψηλών» εσωτερικών (προς Β.) ορθοστατών, των οποίων η στάθμη αντιστοιχεί με τη στάθμη των ορθοστατών του προπύλου (ύψ. 2,50, μήκ. 1,22 και 1,43 μ.). Στη συνέχεια μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε στην αρχική του θέση ο δεύτερος κατά σειρά σωζόμενος νότιος ορθοστάτης (ΑΒ 262), ο οποίος έχει αποκοπεί κατά 0,25 μ. περίπου, στην περιοχή που εισερχόταν στο δυτικό θυραίο τοίχο του μνημείου. Ο ορθοστάτης, που έχει ήδη ταυτιστεί, σώζεται σε μέγιστο μήκος 1,335 (από το αρχικό 1,58 μ.) και ύψος 0,925 (από 0,955 μ.), φέροντας ισχυρές αποκρούσεις κατά την περίμετρο για την απόσπαση τεμαχίων, με ίχνη καμπάνας στην άνω παρειά.

3. Τέλος, ολοκληρώθηκε στο εργοτάξιο η κατεργασία των επιφανειών του μεγάλου στυλοβάτη, από νέο μάρμαρο Διονύσου (μήκ. 2,47, πλ. 1,30 και πάχ. 0,23 μ.) που αντιστοιχεί στο δεύτερο (από Β.) διευρυμένο μετακιόνιο της δυτικής πλευράς. Η τελική κατεργασία της άνω επιφά-

22. Οι στατικοί υπολογισμοί των συγκολλήσεων, συνδέσεων και γομφώσεων όλων των μελών που χρησιμοποιούνται στην αναστήλωση του προπύλου έγιναν από τον πολιτικό μηχανικό Β. Παπαδημητρίου, ενώ όλες οι μαρμαρικές εργασίες έγιναν υπό την εποπτεία του εξειδικευμένου και εμπειρότατου μαρμαροτεχνίτη Θ. Λαμπαδίτη από συνεργείο ενός μόνιμου και τριών ωρομίσθιων μαρμαροτεχνιτών.

23. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 32.

νειάς του (προσώπου), θα γίνει επιτόπου μετά την επανατοποθέτησή του, γιατί από τις ακριβέστατες νέες μετρήσεις διαπιστώθηκε ότι υπάρχει ελαφρά καμπυλότητα του στυλοβάτη (μεγ. ύψ. στον άξονα της δυτικής πλευράς 0,015 μ.), η οποία περιορίζεται μόνο στην πρόσοψη και όχι στη βόρεια και νότια πλευρά του προπύλου.

Γ. Άρχισαν και συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 1997-1998 εργασίες αποξηλώσεων και διερευνήσεων εσωτερικά της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, με σκοπό την απελευθέρωση και την αποκατάστασή της, και του αντίστοιχου δυτικού περιστυλίου, καθώς και εργασίες συστηματικής διευθέτησης και τακτοποίησης στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου, για τον ευπρεπισμό και την ανάδειξή του.

1. Αποξηλώθηκαν τα κατάλοιπα των εργαστηρίων και του λουτρού του Βοεβοδαλικίου[24] (τοίχοι, υπόκαυστα, αγωγοί αποχέτευσης κτλ.). Κατά τις εργασίες διαπιστώθηκε ότι εδράζονταν κατά το δυτικό μέρος τους στο σωζόμενο τμήμα του υστερορωμαϊκού-ιουστινιάνειου τείχους (που εκτεινόταν από τον 20ό (από Β.) κίονα του δυτικού περιστυλίου έως το νότιο περίβολο).

Το τείχος, το οποίο είχε ενσωματώσει και ενισχύσει τη νότια πτέρυγα της πρόσοψης, είχε δομηθεί κατά το γνωστό τρόπο, με τη χρησιμοποίηση της πρόσοψης του μνημείου ως δυτικής του παρειάς, ενώ στην ανατολική είχαν εντοιχιστεί αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου, κυρίως της ανωδομής της νότιας πτέρυγας, όπως επίτοιχα και προέχοντα επιστύλιαζωφόροι, τμήματα γείσων, πωρόλιθοι του νότιου περιβόλου και της ημικυκλικής νοτιοδυτικής εξέδρας, καθώς και τμήματα γλυπτών, επιγραφών και ενεπίγραφων βάθρων. Κατά τον καθαρισμό του τείχους αποκαλύφθηκε επίσης το μεικτό σύστημα δομής της πρόσοψης (opus testaceum).

2. Αποκαταστάθηκε η αρχική στάθμη του δυτικού περιστυλίου στο ήδη ανεσκαμμένο τμήμα του από το 16ο έως το 19ο (από Β.) κίονα. Μετά τον επιφανειακό καθαρισμό και την επιχωμάτωση των τομών, διαστρώθηκε με στρώσεις αδρανών υλικών με ενδιάμεση παρεμβολή στεγανωτικής μεμβράνης με ρύσεις προς Ν. και Α., για την απορροή των ομβρίων και την απομάκρυνσή τους από τα πρανή της προς Β. ανασκαφής των υστεροελληνιστικών οικιών. Προηγήθηκε η κάλυψη για προστασία με φύλλα μολύβδου των καταλοίπων του πήλινου δαπέδου της β΄ φάσης της στοάς, εποχής Ερκουλίου (412 μ.Χ.)[25], και του αντίστοιχου τμήματος της ευθυντηρίας της δυτικής πλευράς του υστερορωμαϊκού τείχους.

3. Άρχισαν επίσης οι επιφανειακές αποξηλώσεις των οθωνικών καταλοίπων (επιφανειακοί αγωγοί, δεξαμενές, πλακόστρωτα δάπεδα κτλ.) στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου, νότια του πτερώματος και του υστερορωμαϊκού τείχους, στη συνέχεια του πτερώματος προς Δ.[26].

4. Επίσης, στο τμήμα του δυτικού περιστυλίου από τον 8ο έως τον 11ο (από Β.) κίονα αρχίζουν οι προεργασίες για την αποκατάσταση της αρχικής στάθμης του με στρώσεις αδρανών υλικών, που θα εγκιβωτιστούν εντός ξύλινων διαφραγμάτων. Τα διαφράγματα, ύψ. 1,50 μ. περίπου, θα τοποθετηθούν κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του υστερορωμαϊκού τείχους σε απόσταση 2,40 μ. από το θυραίο τοίχο και προς Β. σε επαφή με την τουρκική επίχωση.

5. Στην πρόσοψη μετακινήθηκαν (με χρήση γερανού) και τακτοποιήθηκαν σε κατάλληλες θέσεις ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες προπύλου, τμήματα γείσων και αετώματος, λιθόπλινθοι της νότιας πτέρυγας και λιθόπλινθοι συμφυείς με τμήματα της παραστάδας) για την απελευθέρωση των υπόλοιπων τμημάτων της ρωμαϊκής αυλής προς ανασκαφή. Παράλληλα, αποκαταστάθηκε τμηματικά η στάθμη του αρχικού δαπέδου της αυλής στις ήδη ανεσκαμμένες περιοχές κατά το γνωστό τρόπο.

6. Ανατολικά του δυτικού περιστυλίου απομακρύνονται μεγάλοι λιθοσωροί άμορφων θραυσμάτων αρχαίου υλικού, που απέκλειαν την αξονική προσπέλαση στην εσωτερική αυλή και το Τετράκογχο, διευθετούνται σε νέες θέσεις και διαμορφώνεται η ράμπα καθόδου του εργοταξιακού δρόμου από την οδό Δεξίππου, με πλευρικό τοίχο αντιστήριξης και επίστρωση αδρανών.

7. Στο εσωτερικό του χώρου γίνεται συστηματική αποψίλωση και κοπή μεγάλων αϋλάνθων, που βρίσκονται σε επαφή ή πάνω στα κατάλοιπα των Οικημάτων της Βιβλιοθήκης (βιβλιοστάσιο και νοτιοανατολικά auditorium), του ανατολικού περιστυλίου και του Τετρακώγχου, και ολοκληρώνεται ο γενικός καθαρισμός από ανεπιθύμητη βλάστηση και απορρίμματα.

8. Μετά από την εκπόνηση της στατικής μελέτης του νέου μεταλλικού προκατασκευασμένου στεγάστρου κατεργασίας και συγκόλλησης των αρχιτεκτονικών μελών[27], κατασκευάζεται η ισχυρή βάση από οπλισμένο σκυρόδεμα, που αποτελείται από πλέγμα πεδιλοδοκών με ειδικούς αρμούς για την εύκολη μελλοντική διάλυσή της, όπως και η δοκός από οπλισμένο σκυρόδεμα έδρασης του νέου

24. Κνιθάκης - Μαλλούχου - Τιγγινάγκα, ό.π. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 10-11, Πίν. 29α-γ.

25. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 17-19.

26. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 25-28.

27. Η στατική μελέτη εκπονήθηκε από τον επί συμβάσει πολιτικό μηχανικό Κ. Ζορμπά.

μεταλλικού κλιμακοστασίου, που θα κατασκευαστεί στην είσοδο της οδού Άρεως, για την αξονική προσπέλαση στο χώρο.

9. Τέλος, στο βόρειο τμήμα του χώρου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του Οίκου του βόρειου περιβόλου.

Ι. Έγινε η συντήρηση των καταλοίπων του βόρειου τοίχου του Οίκου, που σώζεται μέχρι ύψους δύο δόμων, και της μεταγενέστερης τοιχοποιίας του όμορου ακινήτου, που εδράζεται επάνω του. Διαμορφώθηκε η περιοχή που αντιστοιχεί στη θέση του μεταγενέστερου οθωνικού κλιμακοστασίου της οδού Κυρηκείου, με την τοποθέτηση κιγκλιδώματος που επιτρέπει την οπτική επαφή του εσωτερικού του χώρου, καθώς και οι προσβάσεις των εκατέρωθεν καταστημάτων.

ΙΙ. Αποκαταστάθηκε με επίχωση (στρώσεις αδρανών υλικών) η αρχική στάθμη του Οίκου, αφού τοποθετήθηκαν στη θέση τους τα τμήματα του μεσαίου στυλοβάτη, τα οποία είχαν ταυτιστεί, συγκολληθεί και συντηρηθεί[28], όπως και ξύλινα διαφράγματα στη θέση των εκατέρωθεν ελλειπόντων τμημάτων του στυλοβάτη.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΝΙΘΑΚΗΣ - ΙΩΑΝΝΑ ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Στο έργο αυτό περιλαμβάνονται κυρίως τα δύο μεγάλα ρωμαϊκά μνημεία, σε απόσταση 80 μ. ανατολικά της Αρχαίας Αγοράς: η Ρωμαϊκή Αγορά (1ος αι. π.Χ.) και η Βιβλιοθήκη του Αδριανού (2ος αι. μ.Χ.), στα οποία οδηγούσαν αντίστοιχοι αρχαίοι δρόμοι (Σχέδ. 13). Επίσης περιλαμβάνονται τρία ρωμαϊκά μνημεία στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, των οποίων η λειτουργία σχετίζεται με αυτήν (Αγορανομείο, Πύργος των Ανέμων και Βεσπασιανές), καθώς και τα δύο οθωμανικά μνημεία: το Φετιχιέ Τζαμί, που καταλαμβάνει το βόρειο μέρος της αυλής της Ρωμαϊκής Αγοράς και ο Μενδρεσές ΒΑ. από αυτήν, στη συμβολή των οδών Πελοπίδα και Αιόλου. Τέλος, το Ο.Τ. που περικλείεται από τις οδούς Άρεως-Κλάδου-Βρυσακίου-Αδριανού, όπου βρίσκονται και τα κατάλοιπα των εκκλησιών του Αγίου Θωμά και του Αγίου Ελισσαίου, αρμοδιότητας 1ης ΕΒΑ. Στο τετράγωνο αυτό σύμφωνα με παλαιό πρόγραμμα του ΥΠΠΟ θα στεγαστεί το ΜΕΛΤ στα απαλλοτριωμένα και κηρυγμένα διατηρητέα κτίρια, αφού αποκατασταθούν στην αρχική μορφή τους.

Στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου ενοποίησης κατά το 1998, έγιναν εργασίες δι' αυτεπιστασίας από την Α΄ ΕΠΚΑ με την εποπτεία της υπογράφουσας και ωρομίσθιο προσωπικό με τους εξής στόχους: α) Να καθαρισθούν τα μνημεία από σκουπίδια και ανεπιθύμητη βλάστηση, κυρίως αϋλανθους, που είχαν φυτρώσει επάνω στους τοίχους και μέσα στους χώρους των αρχαίων κτιρίων προκαλώντας μεγάλη καταστροφή. β) Να αποκαλυφθούν με επιφανειακή αποχωμάτωση μη ορατά τμήματα των δύο μνημείων, ώστε να συμπληρωθεί η κάτοψη και να αυξηθεί κατά το δυνατόν η αναγνωσιμότητα των αρχαίων λειψάνων.

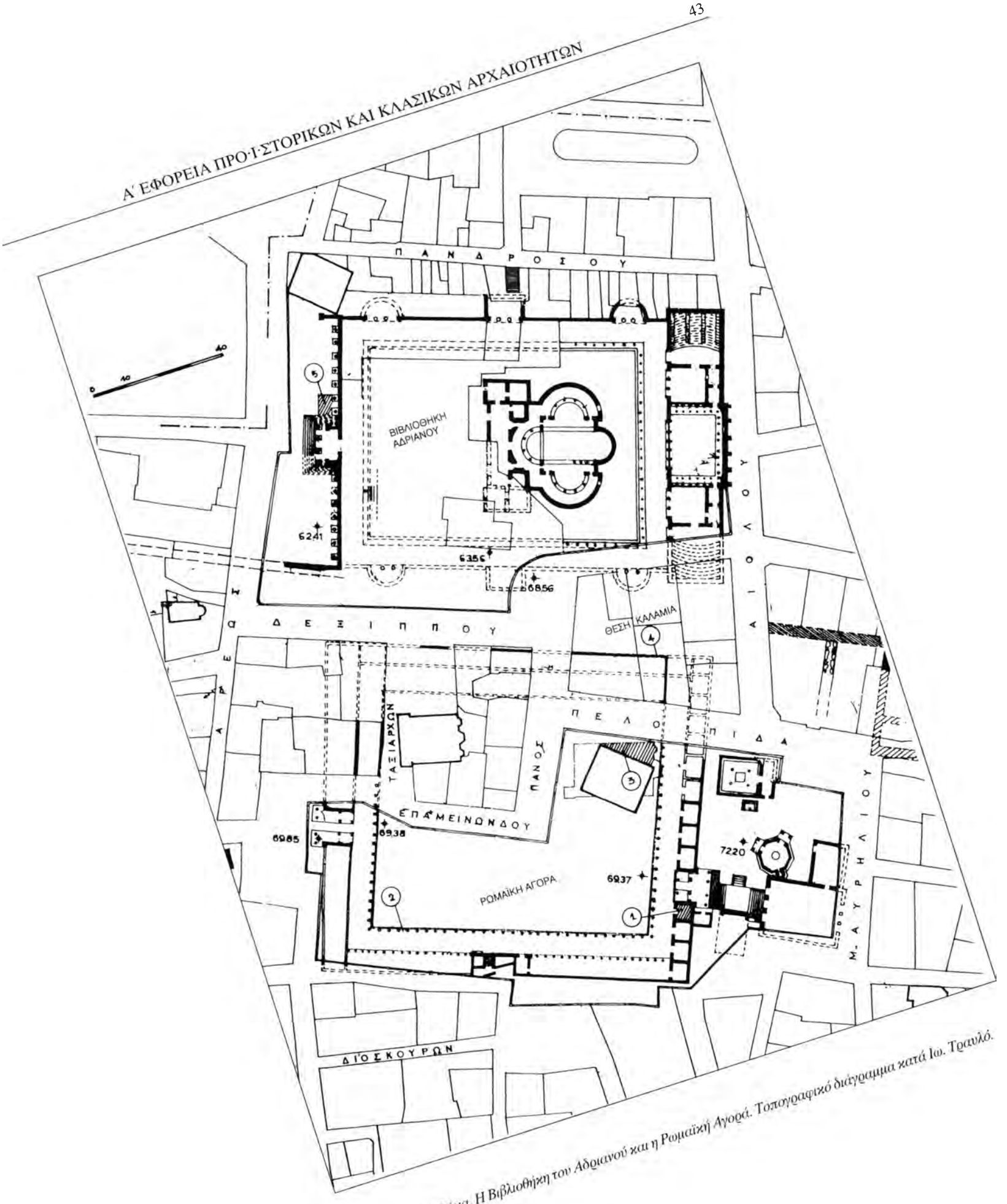
γ) Να αποκατασταθεί κατά το δυνατόν η τοπογραφική σχέση των δύο μνημείων. Να γίνει δηλαδή αντιληπτό στον επισκέπτη ότι πρόκειται για δύο περίκλειστα κτίρια, του τύπου του ρωμαϊκού forum, χτισμένα σε πολύ μικρή απόσταση (μόλις 16 μ.), αλλά σε διαφορετικά επίπεδα. Συγκεκριμένα η Βιβλιοθήκη του Αδριανού βρίσκεται σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, κατά 6,50-7 μ. περίπου. Ανάμεσα στα δύο μνημεία περνούσε ένας αρχαίος δρόμος, που αντιστοιχεί στη σημερινή οδό Δεξίππου, ίσως 1 μ. περίπου χαμηλότερα από το επίπεδό της.

Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν έως το τέλος του 1998 και όσα άλλα προκύψουν κατά τις πιο πάνω εργασίες θα τεθούν υπόψη των μελετητών, ώστε να βοηθήσουν στη σύνταξη των οριστικών μελετών ανάδειξης των ανωτέρω μνημείων. Ιδίως θα βοηθήσουν στην εξεύρεση του τρόπου αποκατάστασης της σχέσης των δύο μνημείων στη θέση Καλάμια, στη χωροθέτηση των εισόδων, των φυλακίων και των κέντρων πληροφόρησης, καθώς και την εγκατάσταση νέων δικτύων (ύδρευσης αποχέτευσης, ηλεκτρισμού) και οργάνωση της λειτουργίας των δύο αυτών αρχαιολογικών χώρων. Την προώθηση των οριστικών μελετών ιδίως για την εγκατάσταση των δικτύων, φυλακίων κ.ά. κατασκευών θα αναλάβει η Εταιρεία Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας (ΕΑΧΑ ΑΕ), αφού της δοθούν οι απαραίτητες κατευθύνσεις και προδιαγραφές από την Εφορεία μέσω του Γραφείου Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας (ΓΕΑΧΑ) του ΥΠΠΟ. Αναφέρουμε συνοπτικά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν δι' αυτεπιστασίας από την Α΄ ΕΠΚΑ σε κάθε μνημείο.

Ρωμαϊκή Αγορά

Έγιναν εργασίες καθαρισμού στο λίθινο περιμετρικό αγωγό της εσωτερικής αυλής, στο ανατολικό πρόπυλο, το περιστύλιο και τα καταστήματα της ανατολικής πλευράς. Στη νότια πλευρά και συγκεκριμένα στην κρήνη αφαιρέθηκε παχύ στρώμα ιλύος και ανεπιθύμητη βλάστηση που

28. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 34.

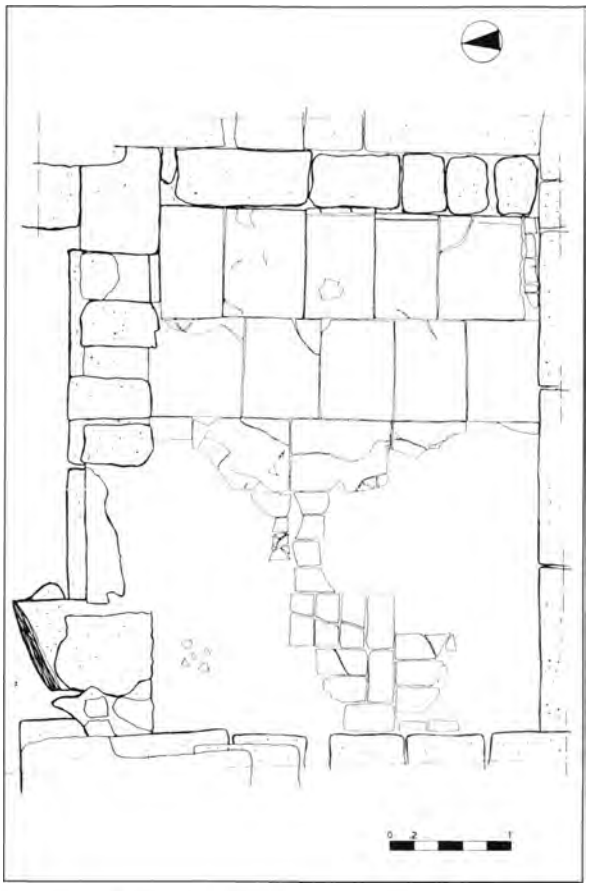

Σχέδ. 13. Πλάκα. Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού και η Ρωμαϊκή Αγορά. Τοπογραφικό διάγραμμα κατά Ιω. Τραυλό.

είχε συσσωρευθεί στη δεξαμενή (Πίν. 26 α). Επίσης έγινε καθαρισμός στο νοτιοανατολικό εσωτερικό περιστύλιο, στο κλιμακοστάσιο που οδηγούσε στην είσοδο της νότιας πλευράς, στον αρχαίο δρόμο που περνούσε κατά μήκος του νότιου περιβόλου του μνημείου, που λειτουργεί ως ανάλημμα της πλαγιάς. Το τελευταίο επειδή παρουσιάζει από παλαιά στατικά προβλήματα ιδίως στη νοτιοανατολική γωνία του μνημείου αποψιλώθηκε από την ανεπιθύμητη βλάστηση (αΰλανθους κυρίως) και αντιστηρίχθηκε με νέα ξύλινη αντιστήριξη σύμφωνα με παλαιότερη μελέτη του πολιτικού μηχανικού της ΔΑΑΜ Β. Παπαδημητρίου[29]. Σημειωτέον ότι από πολλών ετών προγραμματίζεται η κατεδάφιση του ετοιμόρροπου οικίσκου της οδού Κλεψύδρας 1, που εδράζεται πάνω στο αρχαίο ανάλημμα, ώστε να ελαφρώσει ο τοίχος από το φορτίο, να καταστεί δυνατή η αποκατάσταση της διαταραχθείσας στατικής επάρκειάς του και στη συνέχεια να διανοιχθεί ο προβλεπόμενος στη μελέτη και στο ρυθμιστικό σχέδιο δρομίσκος κατά μήκος του νότιου περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Έτσι θα υπάρξει περιμετρική θέαση του μνημείου.

Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν νέα τμήματα του μνημείου και αρχιτεκτονικά μέλη. Συγκεκριμένα, ακριβώς νότια-νοτιοανατολικά του ανατολικού προπύλου, πίσω από το πρώτο κατάστημα νότια του προπύλου (1 μ. ψηλότερα, 1,35 μ. από το επίπεδο του ανατολικού περιστυλίου) αποκαλύφθηκε μεγάλο ορθογώνιο δωμάτιο (διαστ. 4,70×3,20 μ.) άγνωστης χρήσης με πλακόστρωτο δάπεδο και άνοιγμα θύρας στη βόρεια πλευρά του, προς το πρόπυλο, και μία δεύτερη προς το συνεχόμενο δυτικά ανωτέρω κατάστημα (Σχέδ. 13,1 και 14).

Στη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου μετά την αφαίρεση μέρους του εναπομείναντος αναχώματος από την παλαιά ανασκαφή του 1930[30] αποκαλύφθηκε σε μήκος 16,80 μ. η πώρινη ευθυντηρία (πλ. 2,20 μ.) του στυλοβάτη του νοτιοδυτικού εσωτερικού περιστυλίου, που διασταυρώνεται με την πώρινη ευθυντηρία (πλ. 1-1,35 μ.) του τοίχου των καταστημάτων ή αποθηκών της δυτικής πλευράς του μνημείου[31] (Σχέδ. 13,2 και 15· Πίν. 26 β). Ο κίονας που βρισκόταν παρατοποθετημένος επάνω σε τμήμα του στυλοβάτη του ίδιου περιστυλίου αποκαταστάθηκε με ανυψωτικό τηλεσκοπικό γερανό στη σωστή του θέση ανατολικότερα, όπου σώζεται το κυκλικό ίχνος της έδρασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι πάνω στον κίονα αυτό διαπιστώθηκαν ίχνη δυσανάγνωστης επιγραφής, πιθανώς *(ΤΟ)ΠΟΣ*, παρόμοια με αυτές σε άλλα σημεία του μνημείου, που αναφέρει ο Στ. Κουμανούδης[32]. Ακριβώς νότια από το σημείο αυτό αποκαλύφθηκε μέσα στο ανάχωμα κίονας (σωζ. ύψ. 3,92 μ.) του εσωτερικού περιστυλίου (Πίν. 26 γ).

Σχέδ. 14. Ρωμαϊκή Αγορά. Δωμάτιο νότια του ανατολικού προπύλου. Κάτοψη.

Επειδή διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου στο σημείο αυτό κατά μήκος της οδού Πολυγνώτου εδράζεται επάνω στο σαθρό ανάχωμα της παλαιάς ανασκαφής, χωρίς να έχει υποθεμελίωση, κατασκευάστηκε πρόχειρη ξύλινη αντιστήριξη του αναχώματος σύμφωνα με μελέτη του πολιτικού μηχανικού Κ. Ζορμπά.

Έγινε καθαρισμός του αποστραγγιστικού δικτύου, που είχε κατασκευαστεί το 1985[33], προκειμένου τα λιμνάζοντα

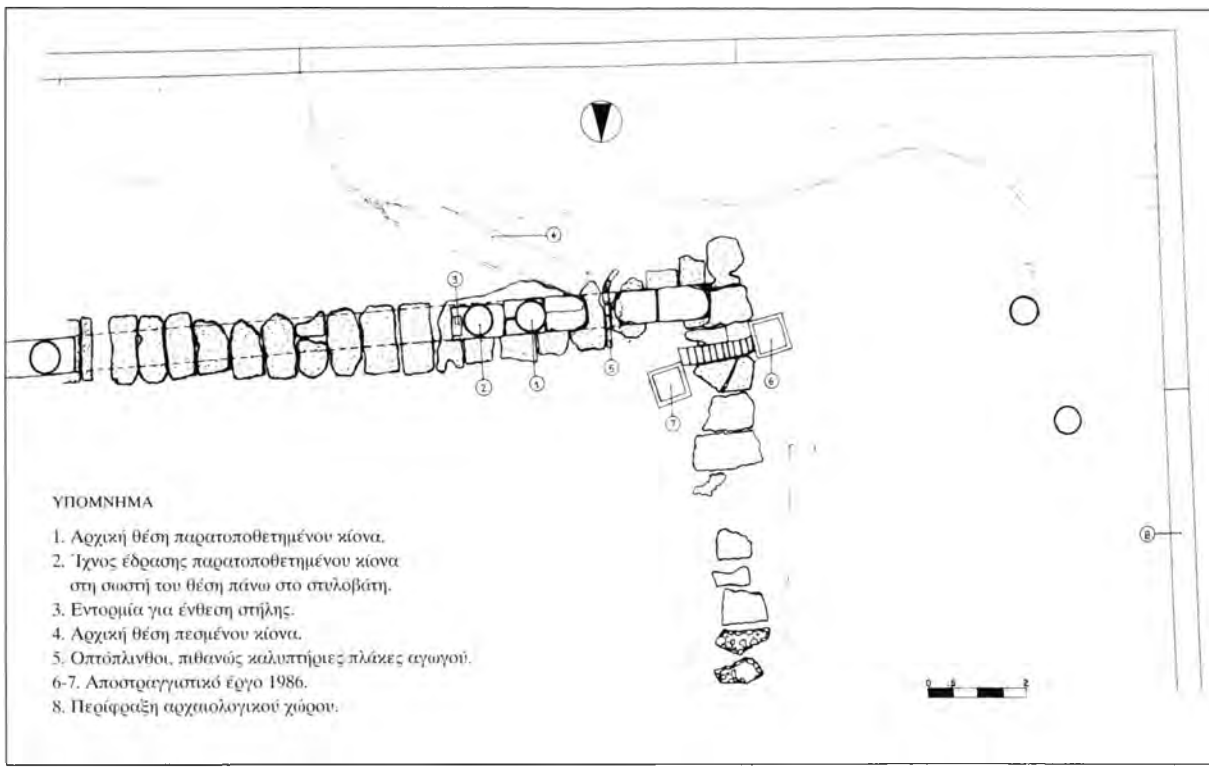
29. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 8

30. Πρβλ. *ΑΔ* 13 (1930-31): Χρονικά, Παράρτημα, σ. 9-10.

31. Πρβλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 34-37· 21 (1966): Χρονικά, σ. 44-48.

32. *ΠΑΕ* 1890, σ. 17.

33. *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 29).

Σχέδ. 15. Ρωμαϊκή Αγορά. Πωρόλιθοι της ευθυντηρίας του στυλοβάτη του νότιου και του δυτικού εσωτερικού περιστυλίου.

στη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου υπόγεια ύδατα να διοχετευθούν στα αποστραγγιστικά φρεάτια και στη συνέχεια στον κεντρικό αγωγό στο μέσον της ρωμαϊκής αυλής.

Έγινε καθαρισμός, αποψίλωση, κλάδεμα δένδρων και θάμνων και γενικά ευπρεπισμός στα άνδηρα γύρω από το Φετιχιέ Τζαμί, τακτοποίηση λιθοσωρών κατά μήκος του νοτιοδυτικού ανδήρου, καθώς και ανατολικά του οθωμανικού μνημείου, στο χώρο των καταπτημάτων της ανατολικής πλευράς της Ρωμαϊκής Αγοράς που δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως κατά την ανασκαφή του 1964[34]. Βόρεια και βορειοανατολικά του Φετιχιέ Τζαμιού έγινε επιφανειακός καθαρισμός και λεπτομερής αποτύπωση στα λείψανα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που είχαν ανασκαφεί το 1964 από τον Π. Λαζαρίδη[35] (Σχέδ. 13, 3).

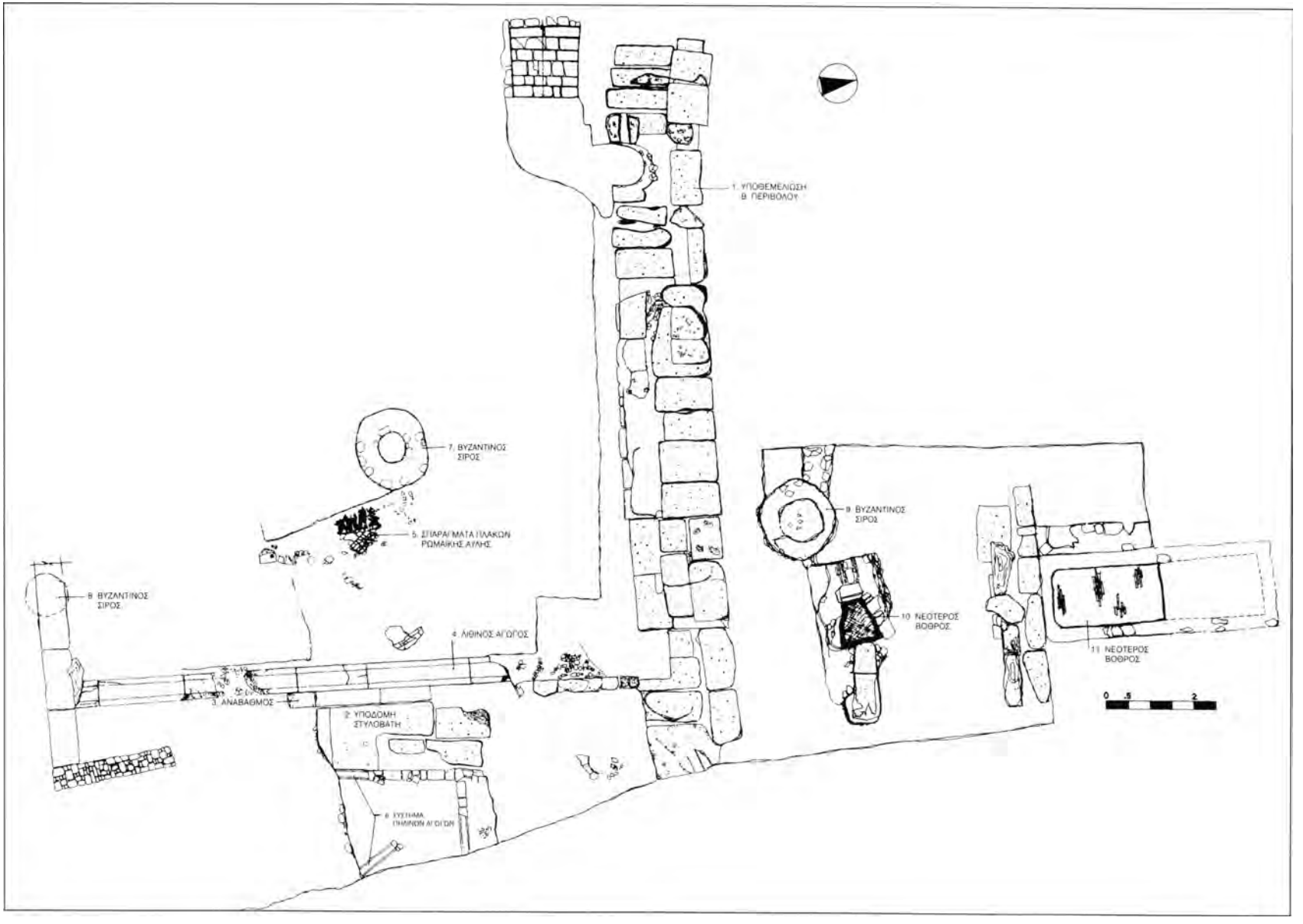
Στα τρία μνημεία που βρίσκονται ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς σε ψηλότερο επίπεδο (4-4,70 μ.) έγιναν καθαρισμός και αποψίλωση. Στο λεγόμενο Αγορανομείο (1ος αι. μ.Χ.) με την κοπή ενός δένδρου αποκατασταθηκε η θέαση της πρόσοψης του μνημείου από την πλατεία της Ρωμαϊκής Αγοράς και έγινε σαφής η αξονική, βαθμιδωτή-θεατρική διάταξή της σε σχέση με το Ανατολικό Πρόπυλο και την πλατεία της Ρωμαϊκής Αγοράς, από την οποία υπάρχει διαφορά επιπέδου 4,70 μ. Ο Πύργος των Ανέμων (1ος αι. π.Χ.) μετά την κοπή δύο αϋλανθων έγινε περίοπτος, όπως και στην αρχαιότητα. Εντυπωσιακή είναι η θέασή του τόσο από την οδό Κυρρήστου όσο και από την οδό Αιόλου.

Στη θέση Καλάμια, στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται μεταξύ των οδών Αιόλου-Πελοπίδα-Πανός-Αδριανού εκτείνονται, όπως ήταν από παλαιά γνωστό, αφενός τμήματα του βόρειου και του ανατολικού περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς[36], αφετέρου η νοτιοανατολική εξέδρα και τμήμα του νότιου περιβόλου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, καθώς και τμήμα του μεταξύ αυτών διερχόμενου αρχαίου δρόμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ είναι το μόνο σημείο, όπου μπορεί να αποκαλυφθεί το συνολικό

34. *ΑΕ* 1964, σ. 9-20.

35. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 96.

36. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 7, Πίν. 3α.

Σχέδ. 16. Ρωμαϊκή Αγορά. Θέση Καλάμια. Κάτοψη της ανασκαφής.

πλάτος των δύο μνημείων και να αποκατασταθεί η τοπογραφική τους σχέση με τη διάνοιξη προς Α. της οδού Δεξίππου έως την οδό Αιόλου, αφού απαλλοτριωθεί το μικρό κατάστημα της οδού Αιόλου 3.

Μετά τις εργασίες καθαρισμού και αποψίλωσης του χώρου, καθώς και την τακτοποίηση του εγκατάσπαρτου αρχαιολογικού υλικού με επιφανειακή αποχωμάτωση αποκαλύφθηκαν: τμήματα του ανατολικού και του βόρειου περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς σε μήκος 15 και 24,60 μ. αντίστοιχα (Σχέδ. 13,4 και 16· Πίν. 27 α), καθώς και σπαράγματα της πλακόστρωσης της αυλής του μνημείου. Η πώρινη υποθεμελίωση του βόρειου στυλοβάτη ήταν ενσωματωμένη σε τοίχους των υπογείων των κατεδαφισθέντων προ πολλών ετών κτισμάτων της οδού Πελοπίδα 4 και 6. Αποτελείται από λατυπο-κροκαλοπαγείς μαργαϊκές λιθοπλίνθους (κοινώς αρουραίους λίθους), δρομικές στα βόρεια, μπατικές στα νότια και εναλλάξ, χωρίς όμως κανονικότητα (Σχέδ. 16· Πίν. 27 β-γ). Στο εύθρυπτο αυτό υλικό οφείλεται η κακή κατάσταση διατήρησης αρκετών λιθοπλίνθων. Τα κενά στους αρμούς είναι γεμισμένα με λατύπη και μικρούς αργούς λίθους. Κατά μήκος της νότιας παρειάς της παρουσιάζει βαθμιδωτή μορφή, δηλαδή μια λωρίδα, πλ. 0,70 μ., σε βάθος 0,75 μ. περίπου, ήτοι χαμηλότερα από το υπόλοιπο μέρος που βρίσκεται σε βάθος 0,50 μ. περίπου (από το επίπεδο του στυλοβάτη του ανατολικού περιστυλίου). Η λωρίδα αυτή πιθανότατα ήταν η επιφάνεια έδρασης λίθινου αγωγού, ανάλογου με του ανατολικού περιστυλίου, του οποίου η έδραση βρίσκεται σε αντίστοιχο περίπου επίπεδο (0,78 μ.) (Πίν. 27 γ). Πλην της πώρινης υποδομής του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας που περιέβαλλε από Α. την αυλή της Ρωμαϊκής Αγοράς, αποκαλύφθηκαν: τμήματα του μαρμάρινου αναβαθμού (σωζ. μήκ. 3,30, πλ. 0,32, ύψ. 0,20 μ.) σε επαφή με την ανωτέρω πώρινη υποδομή (Σχέδ. 16· Πίν. 27 α). Σημειωτέον ότι ο στυλοβάτης εδραζόταν όχι μόνο στην πώρινη υποδομή αλλά και σε στενή λωρίδα του αναβαθμού, στον οποίο σώζεται το ίχνος οξείδωσης από την έδραση του στυλοβάτη, του οποίου δυστυχώς στο σημείο αυτό δεν σώθηκε κατά χώραν κανένα τμήμα. Ωστόσο υπάρχουν εγκατάσπαρτα στο χώρο αρκετά τμήματά του, τα οποία ύστερα από μελέτη είναι δυνατόν να αποκατασταθούν στην αρχική τους θέση. Επίσης αποκαλύφθηκαν και τμήματα του λίθινου αγωγού (σωζ. μήκ. 10 μ.), που συγκέντρωνε τα νερά της αυλής και του περιστυλίου (Πίν. 28 β). Σε τμήμα, όπου δεν σώζεται ο αγωγός, εντοπίστηκε η υποδομή του τελευταίου σε βάθος 0,78 μ. από το επίπεδο του στυλοβάτη. Αποτελείται από στρώση μικρών αργών λίθων (πλ. 0,70 μ.), όπου εδράζεται ο λίθινος αγωγός, ο οποίος βαίνει με έντονη κλίση προς Β., προς το φρεάτιο που βρίσκεται στη συμβολή των δύο περιστυλίων.

Ανατολικά της υποδομής του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε τμήμα αποστραγγιστικού δικτύου με τρεις πήλινους αγωγούς σχήματος ανεστραμμένου Π, μήκ. α) 1,20 β) 3,50 και γ) 1,70 και πλ. 0,22 μ. (Σχέδ. 16· Πίν. 28 α). Βορειότερα σώζεται βυζαντινός σιρός, εσωτ. διαμ. 0,53 μ., ο οποίος έχει διαταράξει το ρωμαϊκό στρώμα.

Είναι φανερό ότι τα ανωτέρω τμήματα της Ρωμαϊκής Αγοράς πρέπει να ενοποιηθούν με το υπόλοιπο μνημείο με την κατάργηση της οδού Πελοπίδα, κάτω από το οδόστρωμα της οποίας έχει επίσης βρεθεί και επιχωσθεί παλαιότερα τμήμα του ανατολικού περιστυλίου με το στυλοβάτη και τμήματα κιόνων κατά χώραν[37].

Τέλος, στο χώρο Καλάμια έγιναν ταυτίσεις αρχιτεκτονικών μελών του ανατολικού περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς που βρίσκονταν εγκατάσπαρτα στο χώρο. Ορισμένα από αυτά αποκαταστάθηκαν στη θέση τους. Συγκεκριμένα αναγνωρίστηκαν βάσει της κατεργασίας και ιδίως της χαρακτηριστικής διάβρωσης και οξείδωσης της επιφάνειας του μαρμάρου και τοποθετήθηκαν στη θέση τους δύο τμήματα του λίθινου αγωγού, μήκ. 0,70 και 1,20 μ. αντίστοιχα, τα οποία προέρχονταν από το ελλείπον τμήμα του, κοντά στο νότιο τοίχο του ακινήτου της οδού Πελοπίδα 4. Επίσης τμήμα του αναβαθμού, μήκ. 0,62 μ., συγκολλήθηκε στο νότιο σωζόμενο άκρο τού κατά χώραν σωζόμενου τμήματός του. Το τελευταίο σημειωτέον παρουσιάζει φθορά από χρήση (διέλευση προσώπων κατά την αρχαιότητα) σε μήκος 0,90 μ., πράγμα που σημαίνει ότι αντιστοιχεί σε μετακιόνιο διάστημα του στυλοβάτη. Στην περίπτωση αυτή τα δύο σωζόμενα στο χώρο τμήματα του στυλοβάτη με ίχνη έδρασης κίονα και οπή μολυβδοχόησης στην άνω επιφάνεια θα μπορούσαν να τοποθετηθούν επάνω στην πώρινη υποδομή, πίσω από τον αναβαθμό, στα σημεία όπου ο τελευταίος δεν παρουσιάζει φθορά στην άνω επιφάνειά του. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ένα από τα τμήματα του στυλοβάτη αποσπάστηκε από το νότιο τοίχο του κτιρίου της οδού Πελοπίδα 4, στον οποίο βρέθηκε ενσωματωμένος απιόσχημος σιρός βυζαντινών χρόνων, που με τη σειρά του είχε κατασκευαστεί επάνω σε τμήμα του λίθινου ρωμαϊκού αγωγού.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν κατά το 1999.

Κινητά ευρήματα: α) Κατά την τακτοποίηση του πολυπληθούς εγκατάσπαρτου αρχαιολογικού υλικού σε 24 λιθοσωρούς, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στη βορειοδυτική γωνία του χώρου και κατά μήκος της νότιας πλευράς του, βρέθηκαν θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, κιονόκρανα, επίκρανα, ρωμαϊκών κυρίως χρόνων, επιθή-

37. *BCH* 79 (1955), σ. 218-220. *AJA* 59 (1955), σ. 223.

ματα, κοσμήτες, θωράκια παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων), συνολικά 488 μαρμάρινα αντικείμενα, προερχόμενα κυρίως από την Πλάκα. Μία μαρμάρινη σαρκοφάγος και ένα μεγάλο ενεπίγραφο τιμητικό βάθρο ρωμαϊκών χρόνων που βρίσκονταν στο μέσον του χώρου τοποθετήθηκαν εκατέρωθεν της εισόδου (της οδού Πανός). Σημειωτέον ότι το τιμητικό βάθρο που καταγράφηκε στο ευρετήριο της Ρωμαϊκής Αγοράς με αριθ. ευρ. ΡΑ 1943 βρίσκεται στο χώρο αυτόν από τον προηγούμενο αιώνα και είναι δημοσιευμένο από τον Κ. Πιττάκη[38].

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες περισυνελέγη κεραμική ανάμεικτη λόγω της συνεχούς, αλλεπάλληλης χρήσης του χώρου. Περιλαμβάνει όστρακα χρονολογούμενα από τους κλασικούς έως τους νεότερους χρόνους: πολλά μελαμβαφή από πινάκια με εμπίεστη διακόσμηση, από αλατιέρες, από σκύφους με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, λαβές, βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων, ρωμαϊκά ερυθροβαφή όστρακα, σκύφους, λύχνους 2ου-3ου αι. μ.Χ., όστρακα υστερορωμαϊκά με κτενωτή διακόσμηση, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά εφυαλωμένα με χαρακτή διακόσμηση (14ος αι.), από εφυαλωμένες κούπες (16ος αι.), νεότερη κεραμική, χρηστικά αγγεία και πορσελάνινα 19ου-20ού αι. Μόνον τα όστρακα που προέρχονται από τους αρμούς των πωροπλίνθων της υποθεμελίωσης του περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς, καθώς και από μια βαθύτερη τομή Ν. του τελευταίου είναι αποκλειστικά κλασικά, ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά, προφανώς γιατί πρόκειται για επίχωση που συνδέεται με την κατασκευή του μνημείου (αλατιέρα μελαμβαφής, ερυθρόμορφο όστρακο με παράσταση υδρίας, όστρακα με διακόσμηση του τύπου Δυτικής Κλιτύος, θραύσματα από μελαμβαφή αγγεία, πινάκια, καθώς και μερικά άβαφα από χρηστικά αγγεία κ.ά.).

Από τα άλλα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν: τμήμα ορθογώνιου ενεπίγραφου βάθρου (αριθ. ΡΑ 1926), άνω τμήμα ενεπίγραφης ερμαϊκής στήλης (αριθ. ΡΑ 1931), τμήμα μαρμάρινης προτομής (αριθ. ΡΑ 1933), άνω αριστερό τμήμα ενεπίγραφου αναθηματικού ναΐσκου (αριθ. ΡΑ 1937), κιονίσκος με δίγλωσση επιγραφή (ελληνική και λατινική) (αριθ. ΡΑ 1938), απότμημα ενεπίγραφου κυλινδρικού βωμού ή κίονα (αριθ. ΡΑ 1939), τμήμα αναγλύφου με τμήμα του κορμού γυμνής ανδρικής μορφής (αριθ. ΡΑ 1940), γωνιαίο τμήμα αναγλύφου που σώζει τμήμα γυμνής ανδρικής μορφής, καθώς και τα πόδια παιδικής μορφής (αριθ. ΡΑ 1941), απότμημα αγάλματος ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ΡΑ 1942), τμήμα ενεπίγραφης στήλης με επιγραφή *ΕΡΜΗC* (αριθ. ΡΑ 1923), μελαμβαφής πυραμιδοειδής αγνύθα, πτηνόμορφο ειδώλιο, πέντε χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων ένα ρωμαϊκό Κορίνθου, αυτοκράτορα Τιβερίου (12-16 μ.Χ.) και δύο βυζαντινά (μία ανώνυμη φόλλις και ένα εικοσανούμμιο Ιουστίνου και Σοφίας νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης), τέσσερις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

Τέλος, έγιναν οι απαραίτητες εργασίες στερέωσης και συντήρησης: α) στον τοίχο της κηρυχθείσας διατηρητέας πρόσοψης του κατεδαφισθέντος το 1994 ακινήτου της οδού Πελοπίδα 4 αφενός για λόγους ασφαλείας, αφετέρου για αισθητικούς λόγους, β) στον τοίχο του όμορου προς Α. κτιρίου, των οδών Πελοπίδα και Αιόλου 1, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, όπου στεγάζεται η Γ΄ ΕΠΚΑ, γιατί μετά την κατεδάφιση του ακινήτου της οδού Πελοπίδα 4 είχε διαταραχθεί η συνοχή της τοιχοδομίας του.

Στο χώρο του Μενδρεσέ (συμβολή των οδών Αιόλου 2 και Πελοπίδα, βορειοανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς), που περιλαμβάνεται στα όρια μελέτης του έργου, έγιναν εργασίες καθαρισμού και αποψίλωσης, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν τμήμα της νότιας παρειάς του υστερορωμαϊκού τείχους σε μήκος 15,70 μ., με κατεύθυνση από Δ. προς Α., εγκάρσιο τμήμα αυτού (Πίν. 28 γ), λείψανα άλλων αρχαίων τοίχων, καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν ενσωματωθεί σε τοίχους του τουρκικού ιεροδιδασκαλείου.

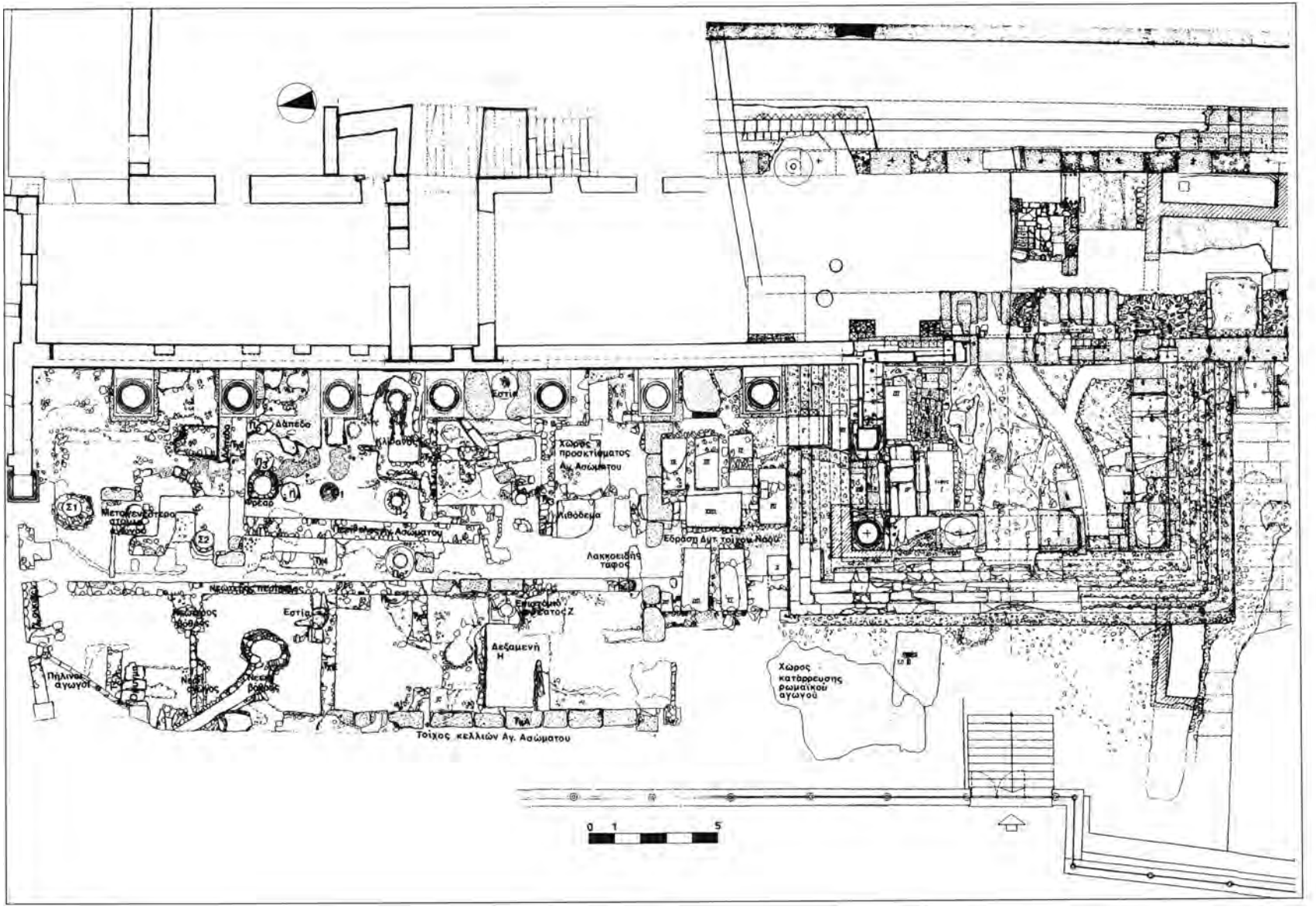
Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Αρχικά έγινε γενικός καθαρισμός και αποψίλωση του χώρου στο κεντρικό μέρος του μνημείου, όπου τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής τετράκογχης εκκλησίας (5ος αι. μ.Χ.) και της βυζαντινής βασιλικής, της λεγόμενης Μεγάλης Παναγιάς (12ος αι.), στο ανατολικό και βόρειο μέρος, δηλαδή στο Βιβλιοστάσιο, τις πλευρικές αίθουσες (αναγνωστήρια), το βορειοανατολικό auditorium, καθώς και στη βορειοανατολική εξέδρα και το βόρειο οίκο (ημικυκλική και ορθογώνια κόγχη αντίστοιχα).

Οι σημαντικότερες εργασίες επικεντρώθηκαν στο χώρο μπροστά από την πρόσοψη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, με σκοπό τον ευπρεπισμό και την ανάδειξη του μνημείου στο πλαίσιο και των αναστηλωτικών εργασιών που εκτελούνται στο πρόπυλο. Συγκεκριμένα έγιναν:

Καθαρισμός του χώρου και τακτοποίηση του αρχαιολογικού υλικού, ιδίως βαρέων αρχιτεκτονικών μελών στην πρόσοψη του μνημείου με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού. Κατά τις ανωτέρω εργασίες βρέθηκαν αρκετά τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και άλλων λίθινων αντικειμένων σπουδαιότερο από τα οποία είναι τμήμα τιμητικής επιγραφής (αριθ. ευρ. ΒΑ 1221).

38. *IG* II^2 3702. *AE* 1840, σ. 324, αριθ. 391.

Σχέδ. 17. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Κάτοψη του βορειοδυτικού τμήματος του μνημείου.

Με επιφανειακό καθαρισμό αποκαλύφθηκαν λείψανα του ναού του Αγίου Ασώματου[39] (παλαιά ανασκαφή Ιω. Θρεψιάδη 1953). Έγινε καθαρισμός έξι τάφων στο χώρο του κυρίως ναού. Όλοι έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α. πλην ενός (V) που έχει προσανατολισμό από Β. προς Ν. Οι τάφοι V, VI, VIII είναι κατασκευασμένοι μέσα στο opus (χυτή υποδομή από λίθους και σκληρό κονίαμα) της βόρειας πλευράς του κλιμακοστασίου του προπύλου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Σχέδ. 13,5 και 17). Σύμφωνα με τα ευρήματα οι τάφοι πρέπει να χρονολογηθούν στην α' φάση του ναού, πιθανώς μεταξύ 13ου-15ου αι.[40]. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 1,90-2, πλ. 0,90-1,10, βάθ. 0,70-1 μ. Έγινε στερέωση των τοιχωμάτων των τάφων.

Κατά τον καθαρισμό περισυνελέγησαν: θραύσμα από το ένδυμα κολοσσικής μορφής (αριθ. ευρ. ΒΑ 1214), τμήμα από ενεπίγραφο βάθρο (αριθ. ευρ. ΒΑ 1218), μία προχοΐσκη με κίτρινη εφυάλωση συγκολλημένη από κομμάτια, ένα χάλκινο νόμισμα (tornesello Lorenzo Celsi, 1361-1363) (αριθ. ευρ. ΒΑ 1182), έξι κρικοειδή ενώτια, τέσσερα χάλκινα (αριθ. ευρ. ΒΑ 1179, 1201, 1204-1206) και δύο ασημένια (αριθ. ευρ. ΒΑ 1183, 1202), τρία δαχτυλίδια, ένα χάλκινο (αριθ. ευρ. ΒΑ 1181) και δύο σιδερένια (αριθ. ευρ. ΒΑ 1203, 1211), τρία χάλκινα περίαπτα (αριθ. ευρ. ΒΑ 1176, 1177, 1180), ένα από στεατίτη (αριθ. ευρ. ΒΑ 1178), ένα χάλκινο αγγείο (αριθ. ευρ. ΒΑ 1185), τρεις σιδερένιοι κρίκοι (αριθ. ευρ. ΒΑ 1207-1209). Όστρακα άβαφα κυρίως, από αγγεία καθημερινής χρήσης, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, λίγα εφυαλωμένα βυζαντινά-υστεροβυζαντινά και εποχής Τουρκοκρατίας, θραύσματα από τούρκικες πίπες και γυάλινα αγγεία.

Στο πρόπυλο ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της ευθυντηρίας του στυλοβάτη του, αφού συμπληρώθηκαν τα ελλείποντα τμήματά του με νέο πωρόλιθο σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη των Ι. Τιγγινάγκα - Ι. Κνιθάκη - Β. Παπαδημητρίου. Άρχισε η σταδιακή αποκατάσταση τμημάτων του στυλοβάτη, μετά τη συγκόλληση και συμπλήρωσή τους με νέο μάρμαρο[41].

Στο νότιο μέρος του δυτικού περιστυλίου του μνημείου αποξηλώνονται σταδιακά λείψανα τοίχων του τούρκικου βοεβοδαλικίου και του οθωνικού στρατώνα σύμφωνα με απόφαση του ΚΑΣ[42] και στη συνέχεια γίνεται αποκατάσταση της στάθμης του περιστυλίου με επίχωση από αδρανή υλικά. Επίσης έγινε αποκατάσταση της στάθμης σε τμήμα του περιστυλίου ανατολικά της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης του μνημείου με επίχωση ίδιας ως άνω σύστασης.

Από τις άλλες εργασίες αναφέρουμε:

Διαμόρφωση των προσβάσεων στο χώρο α) από την είσοδο της οδού Άρεως προς το πρόπυλο και προς το χώρο ανατολικά του δυτικού περιστυλίου, όπου οι λιθοσωροί, στη συνέχεια δε με ξύλινη κλίμακα προς το χώρο του τετρακόγχου και της Μεγάλης Παναγιάς που βρίσκονται 2 μ. περίπου χαμηλότερα, γιατί παρεμβάλλεται προς το παρόν ένα μεγάλο τμήμα της αυλής, που παραμένει επιχωσμένο για την εξυπηρέτηση εργοταξιακών αναγκών των εκτελουμένων στην πρόσοψη του μνημείου αναστηλωτικών εργασιών. Ωστόσο θα είναι δυνατή η επίσκεψη του μνημείου από την κύρια και μοναδική είσοδό του ακολουθώντας την αρχαία πορεία (έσπω και σε διαφορετικό επίπεδο σε ένα τμήμα).

β) Διαμόρφωση της πρόσβασης από το χώρο που κατέχει σήμερα η Γ ΕΠΚΑ με την κατασκευή λίθινων αναλημματικών στηθαίων και επίστρωση με ψιλό χαλίκι.

Επισκευαστικές εργασίες στην υπόγεια αποθήκη (πρώην Μέντη) για τη στέγαση των ευρημάτων που προέρχονται από τις εργασίες ενοποίησης στους δύο χώρους.

Κατασκευή στεγάστρου για την προστασία, συντήρηση και συγκόλληση με τη βοήθεια γερανογέφυρας των βαρέων αρχιτεκτονικών μελών[43].

Συντήρηση και καταγραφή νέων ευρημάτων: Συντηρήθηκαν πήλινα όστρακα και αγγεία, λίθινα, μετάλλινα και λίγα γυάλινα αντικείμενα. Καταγράφηκαν 85 νέα ευρήματα. Έγιναν 926 φωτογραφικές λήψεις.

Οι εργασίες και στα δύο μνημεία θα συνεχιστούν το 1999 σύμφωνα με τον προγραμματισμό, που ήδη έχει υποβληθεί στο ΓΕΑΧΑ του ΥΠΠΟ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

39. *ΑΕ* 1971, Χρονικά, σ. 27-30.

40. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 22-23.

41. Βλ. σχετική έκθεση των αρχιτεκτόνων Ι. Κνιθάκη και Ι. Τιγγινάγκα, παραπάνω, σ. 36 κ.ε.

42. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 37.

43. Οι αρχαιολογικές εργασίες και στους δύο χώρους και οι καταγραφές των νέων ευρημάτων σε δελτία και ευρετήρια έγιναν υπό την εποπτεία της υπογράφουσας από τους ωρομίσθιους αρχαιολόγους Ν. Παπαζαρκάδα, Θ. Πετροπούλου και Κ. Μπενίση (για μικρό μόνο διάστημα). Οι αποτυπώσεις των νέων αποκαλυφθέντων αρχαίων λειψάνων έγιναν από την ωρομίσθια αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τις ωρομίσθιες συντηρήτριες Π. Πιτσιρή και Α. Κυτίνου με την εποπτεία της γλύπτριας-συντηρήτριας της Εφορείας Π. Τρίτου και των δύο βοηθών της. Οι τεχνικές εργασίες, η προμήθεια υλικών και η εκπόνηση μικρών μελετών αντιστήριξης, στεγάστρων κ.ά. έγιναν από τον ωρομίσθιο πολιτικό μηχανικό Κ. Ζορμπά υπό την καθοδήγηση και εποπτεία του αρχιτέκτονα Ι. Κνιθάκη.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ

Οι ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών πραγματοποιήθηκαν από τις 6 Ιουνίου έως τις 31 Ιουλίου 1998, με τη συμμετοχή 40 Αμερικανών φοιτητών που εκπροσωπούσαν 25 πανεπιστήμια και κολέγια. Η φετινή ανασκαφή περιορίστηκε στο χώρο της πρόσφατης ανασκαφικής δραστηριότητας έξω από τη βορειοδυτική γωνία του ορθογωνίου της Αγοράς, στους τομείς ΒΕ και ΒΖ.

Το κύριο βάρος της δραστηριότητας δόθηκε στην ανασκαφή των ανώτερων στρωμάτων στο βορειοδυτικό άκρο, συγκεκριμένα στο οικοδομικό τετράγωνο 1370/9, όπου το περσινό καλοκαίρι κατεδαφίστηκε το σύγχρονο κτίριο. Η κατεδάφιση αυτή έδωσε τη δυνατότητα για διερεύνηση μιας έκτασης εμβαδού 280 τ.μ. περίπου. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε στα ανώτερα, ύστερα στρώματα που σώζονταν σε ικανοποιητικό βαθμό κάτω από το σύγχρονο κτίριο, του οποίου το υπόγειο περιοριζόταν στο βορειότερο τμήμα της τομής. Ακριβώς στα νότια του υπογείου διερευνήθηκαν στρώματα της οθωμανικής, ενετικής, φράγκικης και βυζαντινής περιόδου. Το σημαντικότερο στοιχείο που ήλθε στο φως ήταν δρόμος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος διατρέχει όλη την περιοχή, αλλά σώζεται εδώ σε ύψος 1 μ. περίπου μεγαλύτερο από ό,τι σε άλλα σημεία όπου έχει ερευνηθεί. Οι άνω επιφάνειές του ορίζονται από ύστερους τοίχους κατασκευασμένους από μεγάλους επαναχρησιμοποιημένους δόμους, οι οποίοι φανερώνουν πως ο δρόμος έχει πλάτος 2,60 μ. περίπου στην περιοχή αυτή. Το ανώτατο επίπεδο δρόμου διατρέχεται στο μέσον του από έναν ανοιχτό λιθόκτιστο αγωγό. Οι πλευρές του ήταν κατασκευασμένες από επαναχρησιμοποιημένους δόμους, ανάμεσά τους αρκετούς μαρμάρινους, οι οποίοι φέρουν έντονα ίχνη φθοράς από τα βήματα των πεζών. Τη φετινή χρονιά αποκαλύφθηκαν μόνον τα ανώτατα επίπεδα του δρόμου, ωστόσο φαίνεται πως στο μέλλον θα έχουμε την ευκαιρία να ανιχνεύσουμε στρωματογραφημένα επίπεδα δρόμων που χρονολογούνται από το 500 π.Χ. έως το 1500 μ.Χ.

Στα άκρα της τομής αποκαλύφθηκαν τα ανώτατα τμήματα των τοίχων και τα στόμια μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων (πίθων) του μεσοβυζαντινού οικισμού, που χρονολογούνται στο 10ο και 11ο αι. μ.Χ.

Ένα από τα σημαντικά πλεονεκτήματα αυτής της νέας ερευνώμενης περιοχής είναι ότι μας επιτρέπει να συνδέσουμε τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα στα ανατολικά και νότια με ένα μικρό οικοδομικό τετράγωνο που βρίσκεται ακριβώς στα δυτικά. Αυτό το τετράγωνο είχε ανασκαφεί από τους Ε. Vanderpool και Ιω. Τραυλό το 1958, πριν από την ανέγερση εκεί ενός σύγχρονου πενταώροφου κτιρίου. Περιελάμβανε την προς Β. συνέχεια του δρόμου που ανασκάπτεται σήμερα, τοίχους μεσαιωνικών σπιτιών, καθώς και τους καμπύλους τοίχους ενός μεγάλου υστερορωμαϊκού λουτρού. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αναμένεται πως θα εμφανιστούν και στο χώρο των νέων ανασκαφών.

Συνεχίστηκε επίσης η έρευνα στην περιοχή του εμπορικού κτιρίου της κλασικής περιόδου, πίσω από την Ποικίλη Στοά. Στο δρόμο έξω από το νοτιότερο κατάστημα καθαρίστηκαν τα σύγχρονά του επίπεδα δρόμων του ύστερου 5ου αι. π.Χ. Σε ένα στρώμα βρέθηκε όστρακο του Αθηναίου στρατηγού Νικία, γιου του Νικηράτου, ο οποίος ήταν υποψήφιος για εξοστρακισμό το 417 π.Χ. Ο Νικίας γλίτωσε την εξορία συμφωνώντας με τον κυριότερο πολιτικό του αντίπαλο Αλκιβιάδη να ζητήσουν από τους υποστηρικτές τους να ψηφίσουν εναντίον του άτυχου Υπέρβολου, ο οποίος και εξορίστηκε. Αποτέλεσμα ήταν μια τόσο προφανής στρέβλωση της πρακτικής του εξοστρακισμού που οδήγησε τους Αθηναίους στο να την εγκαταλείψουν διά παντός. Τα όστρακα από αυτόν τον τελευταίο εξοστρακισμό είναι εξαιρετικά σπάνια, ενώ το συγκεκριμένο αποτελεί μόλις το δεύτερο γνωστό όστρακο με το όνομα του Νικία που ήλθε στο φως στις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς.

Πίσω από το κλασικό κτίριο αποκαλύφθηκε άλλος ένας αποθέτης κεραμικής, με περιεχόμενο που χρονολογείται στα χρόνια αμέσως μετά την περσική καταστροφή. Πρόκειται για το τρίτο τέτοιο σύνολο που έρχεται στο φως στην περιοχή.

Ανασκάπτοντας στο εσωτερικό του κτιρίου, διερευνήσαμε επίπεδα πολύ χαμηλότερα από το δάπεδο του δωματίου 2. Εδώ, μια μεγάλη τομή σε παρθένο έδαφος σύντομα αποδείχθηκε πως ανήκε σε ένα μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο. Τα θραυσμένα και διασκορπισμένα οστά κατά μήκος της βόρειας πλευράς ανήκουν σε τουλάχιστον δύο νεκρούς. Οι ταφές συνοδεύονταν από τουλάχιστον εννέα αγγεία, τα περισσότερα με γραπτό διάκοσμο, που ήλθαν στο φως κατά κανόνα κατά χώραν, στο σημείο που βρίσκονταν, όταν κατέρρευσε η σκεπή. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται μία πρόχους διακοσμημένη με σπειροειδή μοτίβα, μία λοξότμητη πρόχους διακοσμημένη με κυματοειδείς ολόβαφες ταινίες, δύο αλάβαστρα και ένα κύπελλο. Στον τάφο βρέθηκαν επίσης μία χάλκινη αιχμή δόρατος με έντονη νεύρωση στο κέντρο και ένα χάλκινο εγχειρίδιο με επιχρυσωμένους ήλους. Φαίνεται πως ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο (14ος αι. π.Χ.), όπως και οι περισσότεροι γνωστοί αθηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι, είναι δηλαδή κάπως πρωιμότερος από την εποχή της ακμής πολλών αργολικών θέσεων, την ΥΕ ΙΙΙΒ. Αυτό είναι το πρώτο σημαντικό μυκηναϊκό κατάλοιπο που ανασκάπτεται στην Αγορά

εδώ και πάνω από 30 χρόνια. Ένας δεύτερος θαλαμωτός τάφος ήλθε στο φως σε απόσταση 10 μ. περίπου προς Β. Περιείχε και αυτός θρυμματισμένα οστά και θραύσματα γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής, καθώς και έναν ακέραιο μικρό σκύφο με ψηλή λαβή και ειδώλιο ένθρονης γυναικείας θεότητας. Στα χάλκινα ευρήματα συμπεριλαμβάνονταν δύο ξίφη και μία λεπίδα μαχαιριού. Η έρευνα της επίχωσης με τη μέθοδο της επίπλευσης έφερε στο φως άφθονες μικρές χάντρες από ποικίλα υλικά, όπως όστρακο, φαγεντιανή και καρνεόλη. Ανάμεσά τους βρέθηκε μικρός σκαραβαίος από καρνεόλη, ο οποίος μάλλον χρησιμοποιούνταν ως κόσμημα. Η διερεύνηση της αιγυπτιακής ή εγχώριας προέλευσης αυτού του σκαραβαίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η ύστερη εποχή του Χαλκού στην Αγορά δεν έχει να επιδείξει παρά περιορισμένο αριθμό εισηγμένων αντικειμένων. Η σημασία αυτών των σχετικά πλούσιων νέων τάφων έγκειται στο ότι αποτελούν τους πρωιμότερους τάφους που ήλθαν στο φως βόρεια του ποταμού Ηριδανού και τοποθετούν την έναρξη χρήσης του νεκροταφείου κατά 300 περίπου χρόνια νωρίτερα.

JOHN McK. CAMP II

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κατά το 1998 εγκρίθηκαν με Υπουργικές Αποφάσεις οι προμελέτες για τα δύο έργα αρμοδιότητας της Γ΄ ΕΠΚΑ στο πλαίσιο του Προγράμματος της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, αφενός η συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού και αφετέρου η συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Ολυμπιείου.

Το πρόγραμμα για τη συνολική ανάδειξη του Κεραμεικού προβλέπει έργα ανάπλασης εντός και εκτός του αρχαιολογικού χώρου από τις πλατείες Θησείου και Ασωμάτων έως την οδό Πειραιώς.

Επίσης, προβλέπεται η σύνδεση της οδού Ερμού με τις οδούς Αποστόλου Παύλου - Διονυσίου Αρεοπαγίτου, οι οποίες θα αποτελέσουν τον κεντρικό άξονα σύνδεσης του Κεραμεικού με τους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους.

Το πρόγραμμα της συνολικής ανάδειξης του Ολυμπιείου αποσκοπεί στην ανάπλαση της περιοχής που εκτείνεται από την Πύλη Αδριανού μέχρι το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Από το φθινόπωρο του 1998 άρχισαν και στους δύο αρχαιολογικούς χώρους καθαρισμοί και αποψιλώσεις μετά την ένταξή τους στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης.

ΕΦΗ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα (Σχέδ. Α΄)

ΣΤΑΘΜΟΣ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ

1. Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας - Σκάμμα ΟΤΕ

Κατά μήκος του νότιου κρασπέδου της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας και βόρεια της Βουλής των Ελλήνων πραγματοποιήθηκε διάνοιξη ορύγματος για τη μεταφορά καλωδίων από το βόρειο προαύλιο της Βουλής, προκειμένου να κατασκευαστεί ο υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων του Κοινοβουλίου. Το όρυγμα διανοίχθηκε σε πλάτος 0,70 και σε βάθος έως 1,80 μ. Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών εντοπίστηκαν αρχαιότητες και πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[1], η οποία έφερε στο φως τη συνέχεια των κτισμάτων, των εργαστηρίων και του νεκροταφείου, που ανασκάφηκαν στο βόρειο προαύλιο της Βουλής των Ελλήνων (προηγούμενη ανασκαφή).

Βαλεριάνειο τείχος. Το τείχος της ρωμαϊκής οχύρωσης της πόλης που έχει αποκαλυφθεί σε αρκετές ανασκαφές στην περιοχή[2] και πλησιέστερα στη συμβολή των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου[3], όπου έχει διατηρηθεί ορατό και επισκέψιμο, εντοπίστηκε σε τρία σημεία του σκάμματος:

1) Δύο αντικριστές γωνίες ογκόλιθων στη νότια παρειά του σκάμματος. Ο ανατολικός ογκόλιθος πατά σε κονίαμα, ο δυτικός μέσα σε κιμηλοχώματα. Κάτω από τους ογκόλιθους στρώση από μεγάλους, αδρά πελεκημένους αργόλιθους και θραύσματα κεράμων με κονίαμα. Στα ανατολικά των ογκόλιθων ασβεστοκονίαμα σε μήκος 4,30 μ. που στα νότια ορίζεται από πλίνθους.

2) Τρεις δόμοι του τείχους. Ο πρώτος δόμος απαρτίζεται από δύο ογκόλιθους στη σειρά (γκρίζος ασβεστόλιθος και κροκαλοπαγής), που εδράζονται στην εξέχουσα επιφάνεια του δεύτερου δόμου. Ο δεύτερος δόμος απαρτίζεται από δύο ογκόλιθους που αποκλίνουν προς ΒΑ. και ο τρίτος δόμος από έναν ογκόλιθο. Μεταξύ των δόμων μεσολαβεί στρώση ασβεστοκονιάματος.

3) Δύο δόμοι του τείχους με κατεύθυνση Δ.-Α. Ο πρώτος δόμος περιλαμβάνει δύο ογκόλιθους από γκριζωπό μάρμαρο που συνδέονταν με μεταλλικό σύνδεσμο (Πίν. 29 α). Ο δεύτερος δόμος απαρτίζεται από δύο ογκόλιθους που συνδέονται με κονίαμα. Ανάμεσά τους μεσολαβεί πλίνθος. Μεταξύ των δύο δόμων στρώση ασβεστοκονιάματος.

Τάφοι. Ερευνήθηκαν μερικώς, όσο το επέτρεπαν οι διαστάσεις του σκάμματος και οι λόγοι ασφαλείας, δώδεκα τάφοι και υπολείμματα δύο άλλων.

---

1. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Κ. Τσούκα.

2. Τμήματα της ρωμαϊκής οχύρωσης έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή, στη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας (*ΑΕ* 1971, σ. 31) και μέσα στον Εθνικό Κήπο (*ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 15). Τμήμα του τείχους εντοπίστηκε κάτω από δυσμενείς συνθήκες, κατά τη διάνοιξη της υπόγειας σήραγγας του ΜΣΑ μέσα στον Εθνικό Κήπο και κατέρρευσε λόγω σαθρότητας του υπεδάφους. Άλλο τμήμα του τείχους, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. αποκαλύφθηκε το ίδιο έτος σε σκάμμα της ΔΕΗ επί της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου.

3. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 124-125, Σχέδ. 21. Η συνέχεια αυτού του τμήματος αποκαλύφθηκε σε σκάμμα της ΔΕΗ στη συμβολή των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου.

Πρόκειται για ορύγματα στο βράχο (Τ1,Τ3,Τ4), κεραμοσκεπείς άλλοτε από ημικυλινδρικές κεραμίδες (Τ5, Τ10) άλλοτε καλυβίτες (Τ2,Τ6,Τ7,Τ8,Τ9,Τ11) και έναν κιβωτιόσχημο από οπτοπλίνθους (Τ12). Σε μια περίπτωση διαπιστώθηκε εγχυτρισμός σε μεγάλο αγγείο με μελανό αλείφωμα (Τ4). Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και διέσωζαν σκελετούς ή υπολείμματά τους. Κτερισμένοι βρέθηκαν τέσσερις τάφοι, οι τρεις με γυάλινα αγγεία του 1ου-2ου αι. μ.Χ. (Τ3,Τ6,Τ10) και ο τέταρτος, που περιείχε διπλή ταφή, με δύο υστερορωμαϊκά αγγεία (Τ12).

Η συστάδα αυτών των τάφων αποτελεί την προς Β. συνέχεια του νεκροταφείου που ερευνήθηκε στο βόρειο προαύλιο της Βουλής (προηγούμενη ανασκαφή) αλλά και σε πολλές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή[4].

Κτίσματα. Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τμήματα δέκα τοίχων, μία δεξαμενή και τρία βοτσαλωτά δάπεδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοίχοι ήταν δομημένοι με αργούς λίθους, οπτοπλίνθους και κονίαμα και φαίνεται να αποτελούν την προς Β. συνέχεια των ρωμαϊκών κτισμάτων και εργαστηριακών χώρων που εντοπίστηκαν στο βόρειο προαύλιο του Κοινοβουλίου. Παλαιότερα είναι τα βοτσαλωτά δάπεδα και ένας τοίχος (5), που συνδέονται με τα υστεροκλασικά - ελληνιστικά εργαστήρια του ίδιου χώρου.

Αγωγοί. Από τους εννέα αποκαλυφθέντες αγωγούς οι περισσότεροι είναι πειόσχημοι, κτιστοί ή με πήλινα στελέχη και ένας λαξευτός με πεταλόσχημες καλυπτήριες κεραμίδες. Ξεχωρίζει ο επιμελημένης κατασκευής αγωγός 2 (Πίν. 29 β) με τα κτιστά τοιχώματα και την τοξωτή κάλυψη από τρεις σειρές οπτοπλίνθων, που κατευθυνόταν προς Ν. και έχει εντοπιστεί σε παλαιότερη ανασκαφή κάτω από την πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτη[5] στην ανασκαφή της Βουλής και συγκεκριμένα στην ανωφερική οδό προς το νοτιοδυτικό προαύλιο (προηγούμενη ανασκαφή), όπου διατηρήθηκε σε κατάχωση. Ο ίδιος αγωγός αποκαλύφθηκε στην είσοδο Γ του Σταθμού Σύνταγμα[6] και στην ανασκαφή της λεωφόρου Αμαλίας[7].

Με την ολοκλήρωση της έρευνας τα σημαντικότερα λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση (τείχος, δάπεδα, αγωγός) και τα υπόλοιπα διαλύθηκαν, προκειμένου να συνεχιστεί το τεχνικό έργο.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

4. *ΑΔΑ* 10 (1985), σ. 469-479. *ΑΕ* 1971, σ. 31-32. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 124-127· 42 (1987): Χρονικά, σ. 15 κ.α.

5. *ΑΔ* 14 (1931-1932), Παράρτημα, σ. 46-47.

6. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 46-47.

7. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 27-32.

2. Βουλή των Ελλήνων

Αφορμή για την ανασκαφή στον περίβολο της Βουλής των Ελλήνων υπήρξε η κατασκευή υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων[8]. Στους 18 μήνες που διήρκεσε, από τα τέλη του 1996 έως τον Ιούνιο του 1998, η ανασκαφή απλώθηκε σε έκταση 8 στρεμμάτων περίπου και συμπλήρωσε την εικόνα που έδωσαν οι ανασκαφές για το Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο της Αθήνας στη λεωφόρο Αμαλίας[9], την πλατεία Συντάγματος[10] και το Ζάππειο[11]. Ειδικότερα με την όμορή της ανασκαφή, επί της λεωφόρου Αμαλίας, δημιουργείται ένας ενιαίος αρχαιολογικός χώρος, που παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την περιοχή που εκτεινόταν έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης. Σε συνδυασμό άλλωστε με παλαιότερες ανασκαφές μέσα στον Εθνικό Κήπο[12], αλλά και με την πρόσφατη ανακάλυψη της παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου στην οδό Ρηγίλλης, προστίθενται νέα στοιχεία που φωτίζουν την τοπογραφία του ανατολικού προαστίου της αρχαίας Αθήνας (Σχέδ. 1).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο χαμηλό λόφο που υψωνόταν λίγο έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης, η κορυφή του οποίου ισοπεδώθηκε το 1836, όταν οικοδομήθηκαν τα Οθωνικά ανάκτορα[13], το σημερινό Κοινοβούλιο. Εικόνα για το ανάγλυφο της περιοχής παρέχει η κλίση της σημερινής λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας, η οποία κατηφορίζει ομαλά προς την πλατεία Συντάγματος, αλλά και η κοίτη κλάδου του Ηριδανού ποταμού, ο οποίος, μέχρι το 2ο αι. μ.Χ., κατέβαινε από τον Λυκαβηττό, περνούσε κάτω

8. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι: Γ. Βαφειάδης, Ε. Γεωργουλάκη, Β. Κανδεράκη, Γ. Μιχαλόπουλος, Β. Παλικαροπούλου, Μ. Παναγιωτόπουλος, Α. Τίγκα και Κ. Τσόγκα, οι σχεδιάστριες Δ. Δρογούτη και Μ. Ρουμαντζή, οι τοπογράφοι Γ. Μαστρονικόλας και Δ. Φερτάκη και οι συντηρητές Θ. Καρδάμης, Έ. Κόκκαλη, Π. Κωνσταντίνου, Α. Λαμπρινός, Π. Λουκοπούλου, Κ. Τριάντης και Χ. Φουσέκη. Οι φωτογραφίες είναι του Γ. Μαραβέλια. Πολύτιμοι συνεργάτες ήταν οι αρχιτεχνίτες της Εφορείας μας Σ. Δουρέκας, Κ. Ηλιόπουλος, Γ. Παπαδόπουλος και Β. Τσολάκης, καθώς και οι 70 περίπου εργάτες που κατά καιρούς απασχολήθηκαν στην ανασκαφή. Η πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής και της σύνθεσης των ευρύτερων τοπογραφικών δεδομένων έγινε από τους υπογράφοντες κατά τη Β΄ Επιστημονική Ημερίδα της Γ΄ ΕΠΚΑ (Φεβρουάριος 1999).

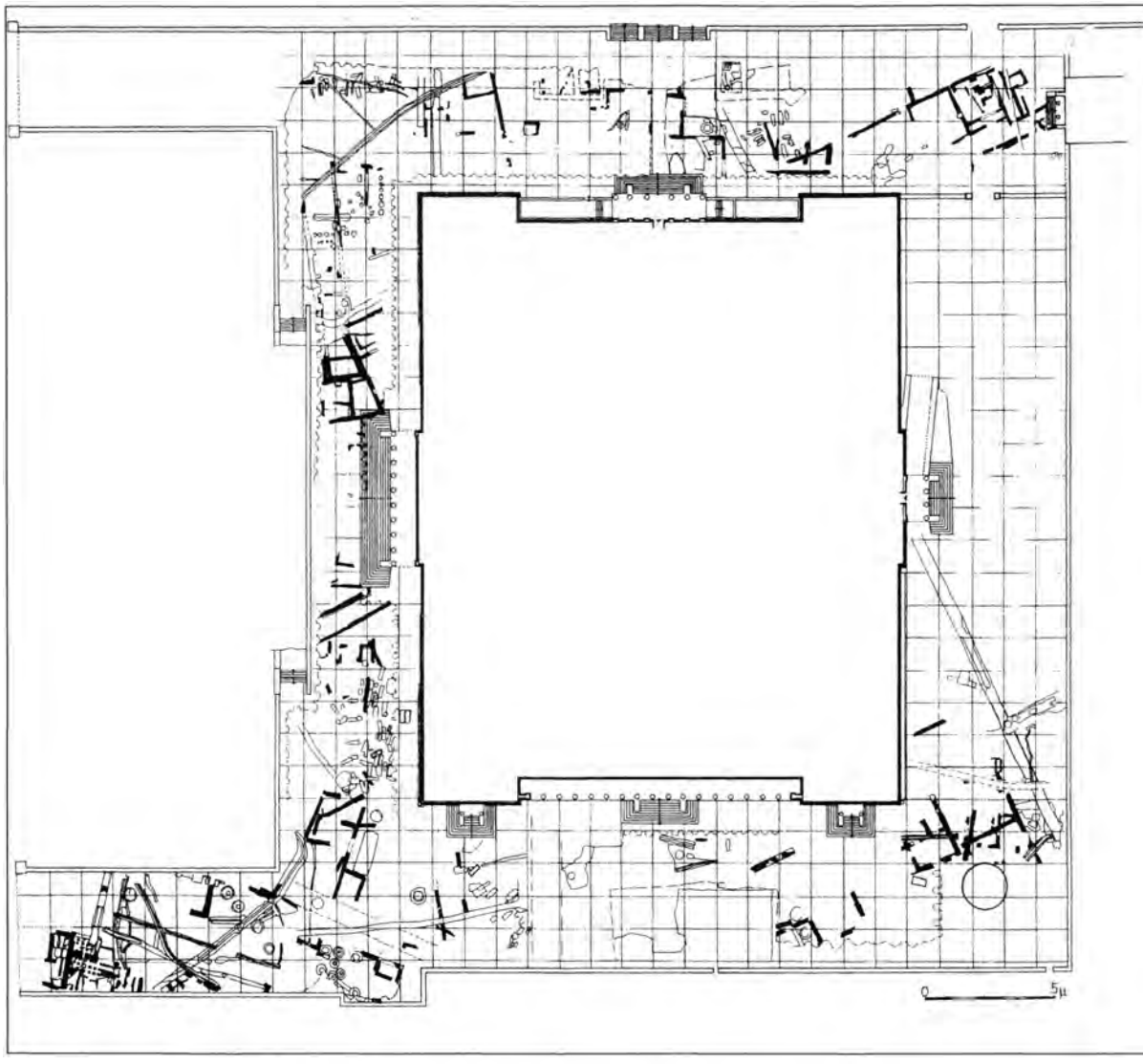
9. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 27-32.

10. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 22-23.

11. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 32-34.

12. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 23-25.

13. *ΑΕ* 1839, σ. 143-144. Ο Ξ. Λάνδερερ αναφέρει ότι κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση των ανακτόρων βρέθηκε σε βάθος 15 ποδιών μία σαρκοφάγος που περιείχε ένα πολυτελές αργυρό λεβητοειδές αγγείο. Τα 15 πόδια (5 μ. περίπου) θα πρέπει να αντιστοιχούν στο βάθος κατά το οποίο ισοπεδώθηκε η κορυφή του λόφου. Βλ. επίσης Α. Παππάς, *Ο Ιστορικός Ιλισσός και η Παριλίσσια περιοχή*, Αθήνα 1998, σ. 40.

Σχέδ. 1. Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων. Κάτοψη της ανασκαφής.

από την πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτη, διέσχιζε εγκάρσια τη λεωφόρο Αμαλίας και μέσω των οδών Όθωνος, Μητροπόλεως και Αδριανού έφθανε στον Κεραμεικό. Η ανέγερση των ανακτόρων επέφερε σημαντική αλλαγή στο ανάγλυφο της περιοχής και ειδικότερα στην κορυφή του λόφου, όπου υπήρχε μικρός ναός του Αγίου Θωμά ή του Αγίου Αθανασίου[14]. Φαίνεται όμως ότι ολόκληρος ο λόφος είχε χρησιμοποιηθεί κατά την αρχαιότητα αρχικά για την εγκαθίδρυση νεκροταφείων και αργότερα για την οικοδόμηση μεγάλων κτιριακών συγκροτημάτων.

Υπομυκηναϊκή, πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδος. Οι πρώτες σαφείς ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας ανάγονται στην υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική περίοδο και συγκεντρώνονται κυρίως στη δυτική πλαγιά. Εδώ, πίσω από το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, εντοπίστηκαν, μέσα σε απλά ορύγματα στον αθηναϊκό σχιστόλιθο, δύο ταφές της περιόδου αυτής, ενώ μέσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου βρέθηκαν, μαζί με τα πρωτογεωμετρικά και λίγα υστεροελλαδικά ΙΙΙΓ όστρακα. Αλλά και στη νοτιοανατολική πλευρά του περιβόλου ερευνήθηκε παρόμοιος τάφος, κτερισμένος με έναν υπομυκηναϊκό αμφορίσκο.

Η αρχαϊκή περίοδος και ο 5ος αι. π.Χ. Η μικρή ποσότητα

14. Γ. Μαλτέζος, *Μνημεία της Τουρκοκρατίας Αθηνών*, Αθήνα 1960, σ. 80.

γεωμετρικής και αρχαϊκής κεραμικής, σε συνδυασμό με την απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι στις περιόδους αυτές η ανθρώπινη δραστηριότητα υπήρξε περιορισμένη στο συγκεκριμένο χώρο. Στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια μόνο μία μεγάλη πώρινη σαρκοφάγος που βρέθηκε στο νοτιοανατολικό προαύλιο.

Η ύστερη κλασική, η ελληνιστική και η πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος (4ος αι. π.Χ. - 2ος αι. μ.Χ.). Από τον 4ο αι. π.Χ. αρχίζει η συστηματική χρήση του λόφου. Στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου αναπτύχθηκε νεκροταφείο με χρονική διάρκεια από τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ., το οποίο εκτεινόταν σε ολόκληρο το χώρο του δυτικού και του νότιου περιβόλου (Πίν. 30 α). Σε χάρτες του περασμένου αιώνα σημειώνονται τάφοι στην περιοχή αυτή[15]. Τα κτερίσματα ήταν τα συνήθη για κάθε περίοδο, δηλαδή μυροδοχεία, στλεγγίδες και λίγα χρυσά κοσμήματα. Από τους τάφους αξίζει να αναφερθούν ο ελληνιστικός τάφος της *ΜΥΣΤΑΣ*, θυγατέρας του Θεογένους από την Αμαξαντή, όπως αναγράφεται στον επιτύμβιο κιονίσκο της και η υστεροκλασική τεφροδόχος κάλπη του *ΣΟΦΩΝΟΣ*, η οποία σημαινόταν με μικρή επιτύμβια στήλη.

Στη βόρεια πλαγιά του λόφου αναπτύχθηκε επίσης νεκροταφείο των υστεροκλασικών χρόνων, το οποίο όμως σύντομα εγκαταλείφθηκε, στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., καθώς τη θέση του κατέλαβαν κτίρια. Συστάδες τάφων του 2ου και 1ου αι. π.Χ. ερευνήθηκαν επίσης στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου.

Συνολικά, σε όλο τον περίβολο της Βουλής ανασκάφηκαν 141 τάφοι. Συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο υπομυκηναϊκοί λακκοειδείς τάφοι, δέκα κλασικοί, εκ των οποίων μία πώρινη σαρκοφάγος, 40 ελληνιστικοί, 33 ρωμαϊκοί, ενώ 56 είναι απροσδιόριστης χρονολόγησης. Οι περισσότεροι τάφοι του 4ου αι. π.Χ. είναι πυρές, ενώ αυτοί των ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων είναι ενταφιασμοί διαφόρων τύπων, κυρίως καλυβίτες και κτιστοί κιβωτιόσχημοι.

Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. η βόρεια πλαγιά του λόφου αλλάζει μορφή, καθώς δημιουργούνται εδώ μικρά οικοδομικά συγκροτήματα, από τα οποία διατηρήθηκαν κυρίως τοίχοι από μικρές πέτρες και λάσπη. Από την κατασκευή, το μέγεθος, αλλά και ορισμένα κινητά ευρήματα μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήρια, ίσως γναφεία (Πίν. 30 β). Στο εσωτερικό ενός μικρού τετράγωνου δωματίου στο βόρειο προαύλιο βρέθηκε αναποδογυρισμένη μελαμβαφής κύλικα γεμάτη με ερυθρό χρώμα, ενώ στην περιοχή αυτή περισυνελέγησαν βώλοι κυανού χρώματος. Άλλο εργαστηριακό συγκρότημα διαμορφωμένο σε άνδηρα εντοπίστηκε λίγο ανατολικότερα, πάνω στο δάπεδο του οποίου βρέθηκε ένας μελαμβαφής κάνθαρος των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Σε ορισμένους τοίχους του σωζόταν η πλίνθινη ανωδομή επενδεδυμένη με λεπτό λευκό επίχρισμα (Πίν. 31 α). Ανέλπιστο εύρημα υπήρξε η αποκάλυψη ενός ψηφιδωτού δαπέδου του ύστερου 4ου ή πρώιμου 3ου αι. π.Χ. με παράσταση γρύπα που κατασπαράσσει ελάφι και ίσως ανήκε σε γειτονική προς τα εργαστήρια οικία (Πίν. 31 β).

Αραιά κατάλοιπα του ύστερου 4ου αι. π.Χ., ίσως και αυτά εργαστηριακά, αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του δυτικού προαυλίου, αλλά διαλύθηκαν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και το υλικό τους απορρίφθηκε σε πηγάδια-αποθέτες.

Στο βόρειο προαύλιο, λίγα μέτρα νοτιότερα από την επί της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας είσοδο του Κοινοβουλίου και συγκεκριμένα κοντά στο πρόσκτισμα που αποκαλείται «Παλατάκι», ερευνήθηκε εργαστηριακό συγκρότημα παραγωγής λύχνων, του λεγόμενου τύπου Α, της παραλλαγής των «αναγλύφων σφαιριδίων»[16] (Πίν. 32 α). Η παραλλαγή αυτή εμφανίζεται περί τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. και παρήχθη σε μεγάλη ποσότητα στα τέλη του αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 2ου αι. μ.Χ.

Παρά τις εκτεταμένες επεμβάσεις των υστερορωμαϊκών χρόνων τα διασωθέντα λείψανα έδωσαν επαρκείς πληροφορίες για την οργάνωση του εργαστηρίου. Μέσα σε ορθογώνιους περιβόλους υπήρχαν δύο αντικριστά ζεύγη ορθογώνιων κλιβάνων, όπως δείχνει ένα καλά διατηρημένο ζεύγος μαζί με το πλακόστρωτο δάπεδο εργασίας των κεραμέων στα δυτικά, όπου και η δίοδος πυροδότησης. Σε όλη την έκταση βρέθηκαν άφθονοι λύχνοι τύπου Α, πολλά αγγεία αποτυχημένα κατά την όπτηση, μήτρες, τμήματα κεραμικών τροχών και καμένοι ελαιοπυρήνες μέσα στους θαλάμους καύσης.

Κατά την ανασκαφή του νοτιοδυτικού προαυλίου προέκυψε ένα νέο τοπογραφικό στοιχείο. Πρόκειται για ένα χείμαρρο, ο οποίος ερχόταν από την περιοχή του Εθνικού Κήπου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και συναντούσε τον Ηριδανό στη λεωφόρο Αμαλίας, όπου εντοπίστηκε η κοίτη του κατά τις ανασκαφές για το Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο[17]. Κατά τον 1ο-2ο αι. μ.Χ. η κοίτη του χειμάρρου μετατρέπεται βιαστικά σε προσωρινό οδικό άξονα, με παράπλευρο αποστραγγιστικό αγωγό, που διακλαδιζόταν με την κύρια οδό προς τους δήμους της Μεσογαίας, μεγάλο

15. W. Judeich, *Topographie von Athen*, München 1931[2], χάρτης I/I-4.

16. Είναι του τύπου Alpha Globule Lamps, βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 15-17, αριθ. κατ. 418-438 (λυχνάρια) και 439-441 (μήτρες).

17. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 27.

τμήμα της οποίας εντοπίστηκε στη λεωφόρο Αμαλίας. Ο άξονας αυτός είχε περιορισμένη χρήση, αφού δεν βρέθηκαν οδοστρώματα άλλων εποχών και αφού σύντομα επιχώσθηκε με υλικό από τα παρόχθια νεκροταφεία και από βαλανείο του 2ου αι. μ.Χ. που πρέπει να υπήρχε στην περιοχή. Στη συνέχεια αχρηστεύθηκε από μεγάλο κτιστό αγωγό που τον διέσχιζε εγκάρσια (Πίν. 30 α).

Στην ίδια εποχή χρονολογούνται τμήματα μεγάλων αγωγών με κτιστά τοιχώματα και θολωτή οροφή που ανασκάφηκαν στο βορειοδυτικό και στο ανατολικό προαύλιο και ανήκαν σε αποχετευτικό δίκτυο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων[18]. Σύγχρονος επίσης είναι ένας αγωγός που αποκαλύφθηκε σε μήκος 20,50 μ. στην ανωφερική οδό προς το νοτιοδυτικό προαύλιο και διατηρήθηκε σε κατάχωση (Πίν. 34 α). Έχει κτιστά τοιχώματα και τοξωτή κάλυψη από τρεις σειρές πήλινων δακτυλίων με κονίαμα για συνδετικό υλικό[19].

Η ύστερη ρωμαϊκή περίοδος (3ος-5ος αι. μ.Χ.). Ριζική μεταβολή στη χρήση της γης σε ολόκληρο το λόφο επήλθε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν, με την προς Α. επέκταση της πόλης, η περιοχή εντάσσεται στο εσωτερικό της. Με την επέκταση της πόλης επί αυτοκράτορος Αδριανού, τα νεκροταφεία και τα εργαστήρια δίνουν τη θέση τους σε μεγάλα πολυτελή κτίρια ενιαίου πολεοδομικού σχεδίου.

Ο μεγαλύτερος πυρήνας υστερορωμαϊκών κτιρίων ανασκάφηκε στο δυτικό προαύλιο, πίσω από το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, το οποίο και κατέστρεψε την προς Δ. συνέχειά τους (Πίν. 32 β).

Πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο, όπου γύρω από μια τραπεζιόσχημη δεξαμενή αρθρώνονται πολλά δωμάτια και ένα επίμηκες αψιδωτό κτίσμα με προσανατολισμό Β.-Ν. Μια μικρή ορθογώνια κατασκευή προσαρμοσμένη σε έναν τοίχο, αποτελούσε ίσως τη βάση ξύλινου ερμαρίου στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε, μέσα σε στρώμα πυράς, σύνολο χάλκινων ειδωλίων και αντικειμένων, με σημαντικότερο το αγαλματίδιο Σατύρου με κέρας Αμαλθείας[20]. Ένα μέρος του συγκροτήματος ήταν τοιχογραφημένο και είχε καταστραφεί από πυρκαγιά.

Εικόνα καταστροφής από σεισμό διαπιστώθηκε λίγο νοτιότερα σε δύο παράλληλους τοίχους που ανήκαν σε κτίριο της ίδιας εποχής (Πίν. 33 α). Σε έναν από αυτούς βρέθηκε πεσμένη, με την πρόσθια όψη προς τα κάτω, ακέραιη μαρμάρινη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη, ύψ. 2,02 μ., με την προτομή του κωμικού ποιητή Ευπόλιδος, φίλου και ανταγωνιστή του Αριστοφάνη. Η βάση της στήλης βρέθηκε ενσωματωμένη στον τοίχο, γεγονός που αποδεικνύει ότι και η ερμαϊκή στήλη στεκόταν άλλοτε εντοιχισμένη όρθια εκεί. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά αλλά και την επιγραφή του ονόματος, η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί περί τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. (Πίν. 33 β).

Λίγα μέτρα ανατολικότερα εντοπίστηκε άλλη μία ακέραιη μαρμάρινη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη, ύψ. 1,75 μ., με την προτομή του φιλοσόφου Χρυσίππου, που ήταν επίσης εντοιχισμένη στον ίδιο τοίχο και έπεσε κατά την ίδια φορά. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και η επιγραφή χρονολογούν αυτή τη στήλη στον 1ο αι. μ.Χ. (Πίν. 33 γ).

Και στις δύο στήλες κάτω από την επιγραφή του ονόματος υπήρχε αρχικά ελεγειακό δίστιχο, το οποίο στη συνέχεια αποξέστηκε, άγνωστο για ποιο λόγο.

Μαζί με τη στήλη του Χρυσίππου βρέθηκαν δύο βάσεις σημειωμένες με τα γράμματα *Α* και *Ε* στην πάνω επιφάνειά τους. Με δεδομένο ότι η βάση της στήλης του Ευπόλιδος δεν έφερε καμιά αριθμητική σήμανση εικάζεται ότι θα πρέπει στο χώρο να υπήρχαν τουλάχιστον άλλες τέσσερις στήλες.

Τα ευρήματα αυτά υπήρξαν σημαντικότατα για την αρχαία προσωπογραφία. Η στήλη του Ευπόλιδος είναι η πρώτη βεβαιωμένη εικονιστική κεφαλή του ποιητή της αρχαίας κωμωδίας. Η στήλη του Χρυσίππου αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα της προσωπογραφίας του φιλοσόφου[21].

Ένδειξη για τη χρονολόγηση του κτιρίου, στο οποίο είχαν ενσωματωθεί οι δύο στήλες, αποτελεί η ανεύρεση στο στρώμα καταστροφής του μερικών ακροκεράμων του εργαστηρίου του Ηρακλείδη, το οποίο ήκμασε από τα τέλη του 3ου έως το α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.[22].

Κατάλοιπα ενός μεγάλου κτιρίου της περιόδου αυτής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν στο νοτιοανατολικό προαύλιο. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του πολυτελούς οικοδομήματος είναι οι αψιδωτές κόγχες που ανοίγονται σε κάποιους από τους τοίχους του.

Το ίδιο πολυτελή ήταν και τα κτίρια που διαδέχθηκαν το πρώιμο ρωμαϊκό εργαστήριο παραγωγής λύχνων στο βό-

18. Ό.π., σ. 30.

19. Ο αγωγός αυτός έχει εντοπιστεί στην περιοχή σε παλαιότερες ανασκαφές, *ΑΔ* 14 (1931-1932), Παράρτημα, σ. 46-47, αλλά και σε νεότερες έρευνες στη λεωφόρο Αμαλίας.

20. Η κεραμική από το καμένο στρώμα καταστροφής χρονολογεί την τελευταία χρήση του χώρου αυτού περί τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.

21. Γενικά για τα πορτραίτα του Χρυσίππου και του Ευπόλιδος, βλ. K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker,* Basel 1997, σ. 254-256 (Χρύσιππος) και σ. 472 (Εύπολις). Βλ. επίσης, R. von der Hoff, *Philosophenporträts der Früh and Hoch Hellenismus*, München 1994, σ. 109-111 (Χρύσιππος) και *RM* 103 (1996), σ. 51-65 (Εύπολις).

22. *ΑΔ* 31 (1976): Μελέτες, σ. 87-135 (κυρίως σ. 125 αριθ. κατ. 70 = ΕΜ Π 35).

ρειο προαύλιο. Αρκετοί τοίχοι του κτιρίου ήταν επιμελημένης κατασκευής και πλούσια τοιχογραφημένοι, ενώ μια μικρή δεξαμενή (alveus) έσωζε κατάλοιπα ορθομαρμαρώσεων στη θέση τους (Πίν. 32 α).

Στην ίδια περίοδο ανήκει τμήμα λουτρικού συγκροτήματος που ανασκάφηκε στη μικρή ανωφερική οδό που συνδέει τη λεωφόρο Αμαλίας με το δυτικό προαύλιο του Κοινοβουλίου και διατηρήθηκε σε κατάχωση. Πρόκειται για πυρήνα βαλανείου με δύο εστίες πυροδότησης, δύο αίθουσες με υπόκαυστα (caldarium, tepidarium) και μία δεξαμενή (Πίν. 34 α). Το βαλανείο αυτό φαίνεται ότι προχωρεί μέσα στον Εθνικό Κήπο, όπως δείχνουν σποραδικά ευρήματα, κυρίως δεξαμενές και αγωγοί, που βρέθηκαν σε μικρές ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά καιρούς εκεί[23].

Παρά την αποσπασματική διατήρηση των κτιρίων της ύστερης Ρωμαιοκρατίας, είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτά κάποια κοινά χαρακτηριστικά τους: α) Είναι κτίρια μεγάλα και πολυτελή, όπως αποδεικνύει ο πλούσιος γραπτός διάκοσμος και τα υπολείμματα των ορθομαρμαρώσεων. β) Φαίνεται ότι έχουν κοινό προσανατολισμό και εντάσσονται στο ίδιο πολεοδομικό σχέδιο. γ) Οι μετασκευές και επιδιορθώσεις βεβαιώνουν ότι τα κτίρια παρέμειναν σε χρήση μέχρι τον 5ο αι. μ.Χ., χωρίς να αλλάξει ριζικά το αρχιτεκτονικό τους σχέδιο.

Δυστυχώς η αποσπασματική τους διατήρηση, λόγω της μεταγενέστερης συστηματικής λιθαρπαγής κατά τους βυζαντινούς, οθωμανικούς και οθωνικούς χρόνους, δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το χαρακτήρα τους. Η σύγκριση με ανάλογα κτίσματα της ίδιας εποχής σε άλλες περιοχές της Αθήνας μπορεί να οδηγήσει στην εκτίμηση ότι πρόκειται για ιδιωτικές φιλοσοφικές σχολές ή πολυτελείς επαύλεις.

Η βυζαντινή περίοδος, οι χρόνοι της Τουρκοκρατίας, η οθωνική εποχή. Η ζωή στο λόφο συνεχίστηκε και κατά τη βυζαντινή εποχή. Τη νοτιοδυτική πλευρά του κατέλαβε ένα μεγάλο βυζαντινό κτίριο άγνωστης χρήσης, καθώς και δύο συστάδες αποθηκευτικών σιρών και πίθων. Από τους τοίχους του κτιρίου, αλλά και από τους σιρούς προέρχεται πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως σπαράγματα ιωνικών και δωρικών κιόνων, τα οποία ανήκουν στα υστερορωμαϊκά κτίρια. Συστήματα αγωγών ύδρευσης και αποχέτευσης, φρεάτια και πηγάδια αποκαλύφθηκαν σε όλα σχεδόν τα προαύλια (Πίν. 30 α, 34 α). Πολυάριθμοι σιροί και πίθοι, καθώς και διακλαδιζόμενοι αγωγοί ερευνήθηκαν και στην ανωφερική οδό προς το δυτικό προαύλιο.

Και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας η περιοχή εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, παρά τη συρρίκνωση της πόλης. Τμήματα πολλών αγωγών με λεπτά πήλινα κυλινδρικά στελέχη αποκαλύφθηκαν σε όλα σχεδόν τα προαύλια της Βουλής. Ίσως οι κατασκευές αυτές συνδέονται με το υδρευτικό δίκτυο του 1506 που ξεκινούσε από το υδραγωγείο του Αδριανού και κατέληγε στην Πλάκα[24]. Στη μικρή ανωφερική οδό μεταξύ λεωφόρου Αμαλίας και του νοτιοδυτικού περιβόλου της Βουλής διαπιστώθηκε σε μεγάλο μήκος πατημένο οδόστρωμα που μπορεί με αρκετή βεβαιότητα να συνδεθεί με τη γνωστή οδό της Τουρκοκρατίας[25] που διερχόταν κάτω από την οδό Απόλλωνος, συνεχιζόταν ανατολικά, διέσχιζε τη λεωφόρο Αμαλίας και το λόφο της Βουλής και στη συνέχεια διερχόταν κάτω από την οδό Μουρούζη, κατευθυνόμενη προς τα Μεσόγεια.

Τέλος, στην οθωνική εποχή χρονολογούνται δύο θολωτές υδατοδεξαμενές που εξυπηρετούσαν τα ανάκτορα. Η πρώτη δεξαμενή, διαστ. 25×15 μ., τοποθετήθηκε στο μέσον περίπου του νότιου περιβόλου και μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής της αποσπάστηκε μετά από απόφαση του Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων. Η δεύτερη, μικρότερων διαστάσεων (7×2 μ.), κατασκευάστηκε στη θέση του μεγάλου βυζαντινού κτιρίου (Πίν. 30 α). Η επιγραφή: *ΚΟΣΜΑΣ*, σε έναν από τους εσωτερικούς τοίχους ίσως υποδηλώνει τον κατασκευαστή της. Από την ίδια εποχή χρονολογούνται επίσης μερικοί ασβεστόλακκοι, που βρέθηκαν στο νότιο προαύλιο, για την παραγωγή ασβέστη κατά την οικοδόμηση των ανακτόρων και μια ασβεστοκάμινος που εντοπίστηκε αμέσως κάτω από το οδόστρωμα της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας και ήταν γεμάτη με μισολιωμένα μάρμαρα (Πίν. 32 α).

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΣ ΑΘΗΝΩΝ (ΜΣΑ)

3. Λεωφόρος Αμαλίας (έναντι αριθ. 24)

Στο ανατολικό πεζοδρόμιο της λεωφόρου Αμαλίας, έξω από τον Εθνικό Κήπο και έναντι του αριθ. 24, πραγματοποιήθηκε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα[26] σε σκάμμα εμβαδού 50 τ.μ., προκειμένου να διανοιχθούν οπές εγχύσεως τσιμέντου για την ενίσχυση του υπεδάφους και την απρόσκοπτη διέλευση του ΤΒΜ (Μετροπόντικα).

23. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 45-47· 25 (1970): Χρονικά, σ. 61-62.

24. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960, σ. 190.

25. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, σ. 12.

26. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη.

Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα αρχαίας οδού, λείψανα κτισμάτων, επτά αγωγούς και ένα φρεάτιο (Πίν. 34 β).

Οδός. Η αρχαία οδός, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,83-2,73 μ. από το κατάστρωμα της σημερινής οδού, σε μήκος 8 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά 12 οδοστρώματα, που έδωσαν κεραμική υστεροκλασικών, ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Κτίρια. Αποκαλύφθηκαν οκτώ τοίχοι κτιρίων, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι δομημένοι με μικρούς ακατέργαστους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Σε τρεις τοίχους το συνδετικό υλικό είναι κονίαμα. Η αποσπασματική διατήρηση και το ασύνδετο των τοίχων δεν επιτρέπει εξαγωγή συμπερασμάτων για το είδος των κτιρίων και τη χρήση τους.

Αγωγοί. Από τους επτά αποκαλυφθέντες αγωγούς πέντε έχουν πειόσχημα στελέχη και πιθανώς συνδέονται με λουτρικές εγκαταστάσεις. Ξεχωρίζει ο μεγάλος κτιστός πειόσχημος υδαταγωγός που αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,20, πλάτος 0,80, ύψος 0,60 μ., φέρει κάλυψη από πεταλόσχημες κεραμίδες και χρονολογείται στην πρώιμη Ρωμαιοκρατία.

Φρεάτιο. Οι διαστάσεις του είναι 0,31×0,21 μ. Είναι κτιστό από ορθογώνιους λίθους και κεράμους και έχει δάπεδο στρωμένο με οπτοπλίνθους.

4. Λεωφόρος Αμαλίας (έναντι αριθ. 32, 34)

Στη διαχωριστική νησίδα της λεωφόρου Αμαλίας, μεταξύ της ανασκαφής του φρέατος Αμαλίας (Ζάππειο)[27] και των πολυκατοικιών με αριθμούς 32 και 34, πραγματοποιήθηκε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα[28] σε σκάμμα εμβαδού 100 τ.μ., προκειμένου να διανοιχθούν οπές εγχύσεως τσιμέντου για την ενίσχυση του υπεδάφους και την απρόσκοπτη διέλευση του ΤΒΜ (Σχέδ. 2· Πίν. 34 γ).

Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα κατασκευής, που ίσως συνδέεται με την οχύρωση της πόλης των Αθηνών, τέσσερις τάφους, 13 τοίχους κτιρίων, 14 αγωγούς, ένα φρεάτιο, ένα φρέαρ και τέσσερις σιρούς.

Κτιστή κατασκευή. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10-1,48 μ. κτιστή κατασκευή, σωζ. μήκ. 3,75 και πλ. 2,30 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Είναι δομημένη κυρίως με κροκαλοπαγείς κοκκινωπούς ογκόλιθους αλλά και λίγους κιτρινωπούς πωρόλιθους, που έχουν τοποθετηθεί κατά το δρομικό και διάτονο σύστημα, με κόκκινο χώμα ως συνδετικό υλικό. Διατηρείται σε μέγιστο ύψος δύο δόμων και εδράζεται αλλού σε επιχώσεις, αλλού στο φυσικό βράχο.

Η διατήρηση είναι αποσπασματική και η τοιχοδομία έχει διαταραχθεί από τη διέλευση μεταγενέστερων αγωγών. Ίσως πρόκειται για υπόλειμμα οχύρωσης ή πιθανότερα για κατασκευή που ενσωμάτωσε υλικό της οχύρωσης σε β΄ χρήση.

Τάφοι. Αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι, δύο ενταφιασμοί σε ορύγματα στο φυσικό βράχο και δύο πυρές. Οι τρεις τάφοι ήταν συλημένοι και διέσωζαν μόνον τα οστά των νεκρών, χωρίς κτερίσματα. Κτερισμένος βρέθηκε μόνον ο τάφος 4, όπου το σκελετό συνόδευαν δύο αρχαϊκά αγγεία, ένας μελανόμορφος αρύβαλλος και ένα μόνωτο σφαιρικό αγγείο.

Κτίρια. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 13 τοίχοι, που σε ορισμένες περιπτώσεις διασταυρώνονται και διαμορφώνουν γωνίες κτιρίων. Επτά από αυτούς είναι χτισμένοι με αργούς λίθους ή ογκόλιθους και έχουν λάσπη ως συνδετικό υλικό. Ξεχωρίζουν ως προς την επιμελημένη κατασκευή οι τοίχοι 2 και 13 που συνδέονται σε αμβλεία γωνία. Είναι δομημένοι με καλά επεξεργασμένα τμήματα λίθων και με μικρούς πλακοειδείς λίθους στα κενά (βύσματα), κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα. Στην ανωδομή φέρουν δεύτερη φάση επισκευής με τμήματα ογκόλιθων και κονίαμα. Ίσως η γωνία αυτού του κτίσματος, μέγ. αποκαλ. μήκ. 7,17 και πλ. 1,96 μ., αποτελούσε τμήμα περιβόλου των ύστερων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Πέντε από τους τοίχους έχουν διαφορετική τοιχοδομία από αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό και αποτελούν κατασκευές συνδεόμενες με το παρακείμενο λουτρικό συγκρότημα του φρέατος του ΜΣΑ[29]. Στην ίδια εποχή και για τον ίδιο σκοπό μπορεί να έγινε η επισκευή και επαναχρησιμοποίηση του υστεροκλασικού - ελληνιστικού κτίσματος.

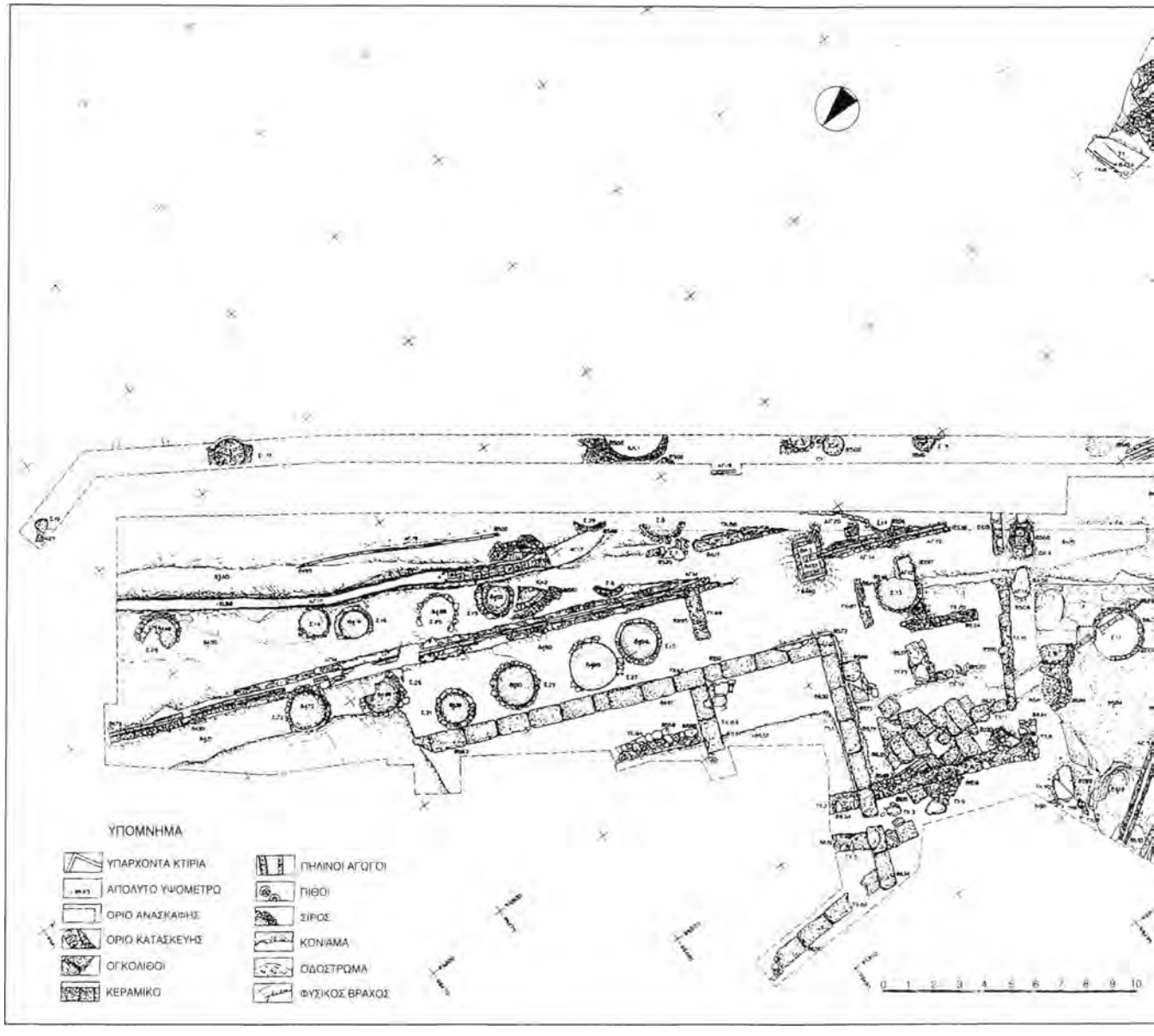
Αγωγοί. Ερευνήθηκαν συνολικά 14 αγωγοί. Παλαιότερος είναι ο αγωγός 10 με πήλινα κυλινδρικά στελέχη, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,54 μ., εδράζεται στο φυσικό βράχο και αποτελεί την προς Α. συνέχεια αγωγού που αποκαλύφθηκε στην παρακείμενη ανασκαφή[30]. Δέκα από τους αγωγούς είναι πήλινοι πειόσχημοι, κατευθύνονται προς Α. και συνδέονται και αυτοί με το λουτρικό συγκρότημα. Οι υπόλοιποι δύο αγωγοί είναι κτιστοί και μεταγενέστεροι των προηγουμένων.

27. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 32-34.

28. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Π. Παλληκαροπούλου-Γκίκα.

29. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 32-34. *BCH* 49 (1925), σ. 440.

30. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 32.

Σχέδ. 2. Αθήνα. Λεωφόρος Αμαλίας (έναντι αριθ. 32, 34). Κάτοψη της ανασκαφής.

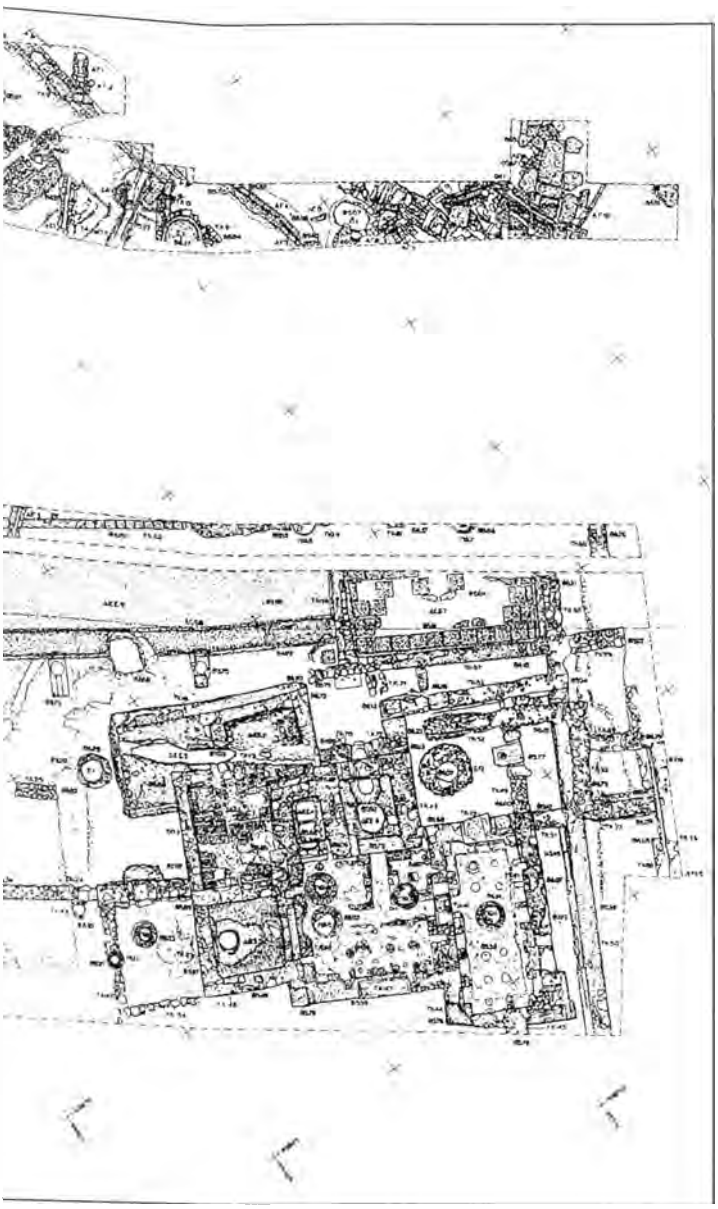
Φρεάτιο. Κατασκευασμένο από ορθογώνιες οπτοπλίνθους σε επάλληλες σειρές, με λάσπη και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, έφερε κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Έχει διαστάσεις 0,80×0,60 μ. και συνδεόταν με δύο από τους αγωγούς του βαλανείου.

Φρέαρ. Λαξευμένο στο φυσικό βράχο και κτιστό από πήλινες πλάκες και λίθους στο στόμιο, ερευνήθηκε έως βάθ. 1,58 μ.

Σιροί-Πίθοι. Αποκαλύφθηκαν δύο αποθηκευτικοί κτιστοί σιροί και δύο πήλινοι πίθοι βυζαντινών χρόνων που τοποθετήθηκαν πάνω στις προγενέστερες κατασκευές, όπως ακριβώς διαπιστώθηκε και στη γειτονική ανασκαφή[31].

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

31. *ΑΔ*, ό.π., σ. 34.

οικοπέδου, όπου και ο ακάλυπτος χώρος του παλαιού σπιτιού, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα αποκαλύφθηκε η παραβιασμένη από τα νεότερα θεμέλια επιφάνεια της κιμηλιάς.

Συγκεκριμένα, βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., 2,51 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια της σημερινής οδού Βασιλέως Γεωργίου Β΄ (Σχέδ. 3· Πίν. 35 α). Φαίνεται να έχει καταστραφεί και προς τις δύο κατευθύνσεις από τα όμορα κτίρια. Έχει πλάτος 1,80 μ. και είναι κατασκευασμένος με αργούς ασβεστολιθικούς λίθους και άφθονο κονίαμα ως συνδετήρια ύλη. Στη νότια πλευρά του τοίχου διατηρήθηκαν δύο ισχυρές αντηρίδες, εμπλεκόμενες στην κατασκευή του, διαστ. 1,50×1,30 μ. Η έδραση του τοίχου εντοπίστηκε 1,40 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια της σημερινής οδού.

Η ισχυρή κατασκευή του τοίχου, λόγω του πλάτους αλλά και των αντηρίδων, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τμήμα περιβόλου, ο οποίος προστάτευε κάποιο σημαντικό χώρο.

Παράλληλα και σε μικρή απόσταση νότια του τοίχου 1 βρέθηκε δεύτερος τοίχος 2-2,19 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια της οδού Βασιλέως Γεωργίου Β΄. Έχει πλάτος 0,70 μ. και είναι κατασκευασμένος με μικρούς αργούς λίθους (κιμηλόπετρες) και λάσπη. Προς Δ. έχει παραβιαστεί από την κατασκευή του όμορου κτιρίου, ενώ προς Α. από μεταγενέστερό του κτιστό πηγάδι και στη συνέχεια το σωζόμενο τμήμα του εφάπτεται στον τοίχο 3, ο οποίος ανήκει στο ίδιο αρχαίο κτίσμα που έχει παραβιαστεί από την κατασκευή της ανατολικής μεσοτοιχίας. Το αρχαίο κτίσμα, στο οποίο ανήκουν οι τοίχοι 2 και 3 πρέπει να χρονολογηθεί στους κλασικούς χρόνους.

Η ανεύρεση των αρχαίων αυτών σε μια περιοχή στα δυτικά και σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο της οδού Ρηγίλλης, όπου αποκαλύφθηκε η παλαίστρα του Γυμνασίου του Λυκείου, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την τοπογραφία της ανατολικής πλευράς της αρχαίας πόλης των Αθηνών.

Από τις αρχαιότητες αυτές διατηρήθηκε ορατός και επισκέψιμος ο ισχυρός περίβολος του 2ου αι. μ.Χ. στον ακάλυπτο χώρο της σημερινής πολυκατοικίας και διατηρήθηκε επίσης το δυτικό τμήμα του τοίχου 2 των κλασικών χρόνων.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

ΑΛΛΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ (ΕΚΤΟΣ ΜΣΑ)

5. Οδός Βασιλέως Γεωργίου Β΄ 9

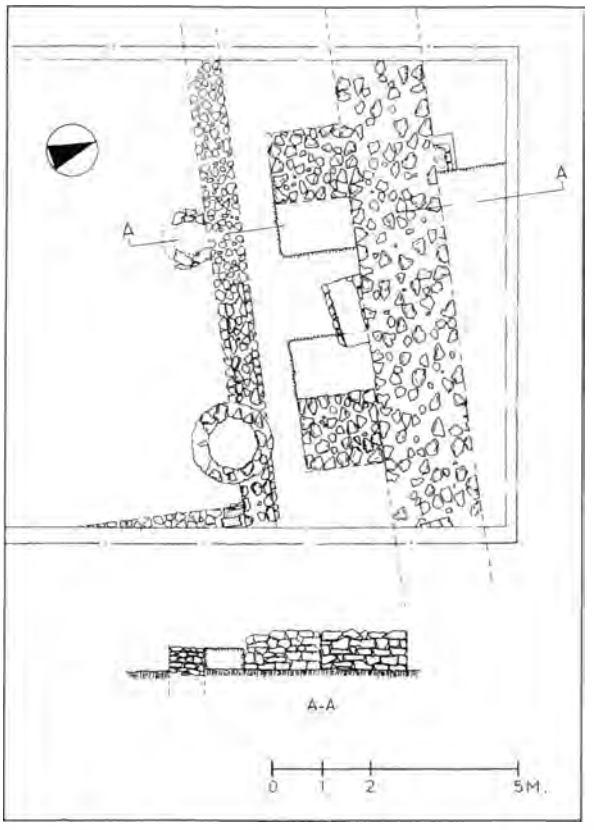
Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται κοντά στην οδό Ρηγίλλης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίων τοίχων που ανήκουν το μεν ένα σε περίβολο ισχυρής κατασκευής με αντηρίδες του 2ου αι. μ.Χ., τα δε άλλα δύο σε κτίσματα των κλασικών χρόνων.

Τα αρχαία αυτά εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα του

6. Οδός Αμερικής 3[32]

Σε έκταση 1.389 τ.μ., σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, σωστική ανασκα-

32. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Μ. Ντούρου με την εποπτεία της υπογράφουσας. Στη δεύτερη φάση

Σχέδ. 3. Αθήνα. Οδός Βασιλέως Γεωργίου Β'9. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

φική έρευνα κατά το 1997-1998 έφερε στο φως τμήμα μεγάλου αρχαίου νεκροταφείου, δύο κτιστούς αγωγούς – ο ένας από τους οποίους μεγάλων διαστάσεων ρωμαϊκών χρόνων – υπολείμματα κεραμικού εργαστηρίου υστερορωμαϊκών χρόνων, καθώς και κοίτη αρχαίου χειμάρρου (Σχέδ. 4· Πίν. 35 β).

Νεκροταφείο. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 267 τάφοι σε βάθη κυμαινόμενα από 2,70 έως 4,50 μ. από το επίπεδο της οδού Αμερικής. Ανήκουν στο μεγάλο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης των Αθηνών που δημιουργείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αναπτύσσεται στα ανατολικά της πόλης εκτός των τειχών έως την περιοχή της πλατείας Συντάγματος και εμφανίζει μεγάλη πυκνότητα, κυρίως στην κλασική εποχή.

Ως προς την τυπολογία, τα κτερίσματα και τη χρονολόγηση παρουσιάζεται η ίδια εικόνα με το νεκροταφείο του φρέατος της οδού Αμερικής που ερευνήθηκε κατά τις εργασίες του Μετρό, στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου 11-13 και Αμερικής κατά το 1995-1996.

Εντοπίστηκαν και εδώ όλα σχεδόν τα είδη των ταφών: λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, πήλινες παιδικές λάρνακες, λίθινες (πώρινες ή μαρμάρινες) σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, πυρές, κάλπες.

Τη μεγαλύτερη κατηγορία αποτελούν οι λακκοειδείς, αβαθή συνήθως ορύγματα στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά) ή σε επιχώσεις. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και τα μεγάλα βαθιά ορύγματα, με μικρότερο αβαθή λάκκο στον πυθμένα τους για την ταφή και τα κτερίσματα, όπως ενδεικτικά οι Τ170, Τ208 και Τ209, που περιείχαν μάλιστα και πλούσιες ταφικές προσφορές (Σχέδ. 4).

Οι κεραμοσκεπείς είναι κυρίως λακκοειδείς με κάλυψη από κεραμίδες στρωτήρες, συνήθως λακωνικού τύπου, ενώ σπανιότερα ο νεκρός τοποθετείται σε στρώση από κεραμίδες.

Σε ορισμένους λακκοειδείς, όπως ο Τ41 και Τ46, σώζονται ίχνη απανθρακωμένου ξύλου, πιθανότατα υπολείμματα ξύλινης κλίνης ή φερέτρου, όπως επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη μεγάλων καρφιών που βρέθηκαν στον πυθμένα των ίδιων τάφων.

Ιδιαίτερο γνώρισμα του νεκροταφείου, όπως και σε εκείνο του παρακείμενου φρέατος της οδού Αμερικής, είναι ο μεγάλος αριθμός των παιδικών ταφών, σχεδόν πάντοτε κτερισμάτων, συνήθως σε πήλινες λάρνακες ή σε μαρμάρινες, όπως ο Τ35, αλλά και σε απλά ορθογώνια ορύγματα, όπως οι Τ194 και Τ197, που περιείχαν άφθονα κτερίσματα (Πίν. 36 α-γ).

Από τους ολιγάριθμους κιβωτιόσχημους αναφέρουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα, τον Τ132, μνημειώδους κατασκευής και μεγάλων διαστάσεων, κτιστό από μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες, τοποθετημένο σε βαθύ όρυγμα στην κιμηλιά και τον Τ250, ορθογώνιο όρυγμα, επενδεδυμένο στις πλευρές με στρωτήρες κορινθιακού τύπου.

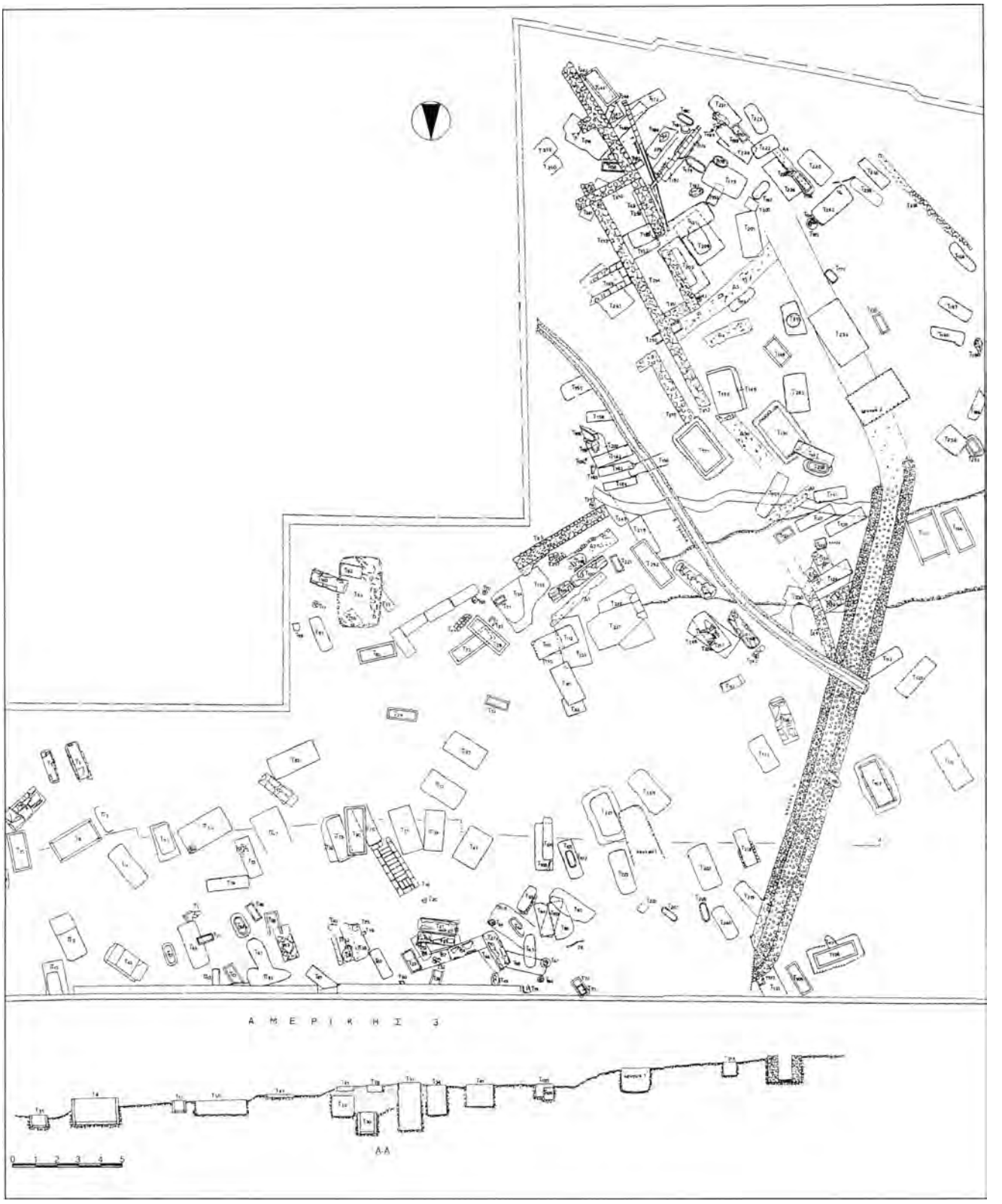
Μεγάλος είναι ο αριθμός των ταφικών πυρών με άφθονη καμένη ύλη στον πυθμένα τους.

Οι εγχυτρισμοί, μεγάλα χρηστικά αγγεία, κυρίως αμφορείς, περιείχαν παιδικές ταφές ή ανακομιδές με τα κτερίσματα είτε στο εσωτερικό τους ή έξω από αυτά.

Από τις έξι τεφροδόχες κάλπες οι δύο ήταν μαρμάρινες (Λ4752, Λ4764), τρεις χάλκινες εκ των οποίων μία (Δ6789) βρέθηκε τοποθετημένη σε λίθινη θήκη (Λ4753) (Σχέδ. 4, Τ256, Τ50 και Τ44).

Πολλοί τάφοι – περίπου το ένα τέταρτο των αποκαλυφθέντων – σώθηκαν αποσπασματικά λόγω της πυκνής ταφικής χρήσης του νεκροταφείου, με αποτέλεσμα οι μεταγενέστεροι τάφοι να έχουν καταστρέψει τους παλαιότερους, αλλά κυρίως λόγω των πολλών και διαφόρων νεότερων παρεμβάσεων, συλήσεων και καταστροφών. Έτσι σε όλο το οικόπεδο

της ανασκαφής συμμετείχαν επίσης η αρχαιολόγος της Γ' ΕΠΚΑ Τ. Κοκκολιού και ο έκτακτος αρχαιολόγος Σ. Βλίζος.

Σχέδ. 4. Αθήνα. Οδός Αμερικής 3. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

οι επιχώσεις του αρχαίου νεκροταφείου ήταν αναμοχλευμένες με υπολείμματα διασκορπισμένων οστών και αγγείων, πήλινων κεραμίδων από κατεστραμμένες λάρνακες και έντονα ίχνη καύσεων από διαλυμένες πυρές. Αν και η συντριπτική πλειονότητα των ταφών χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ., υπάρχουν ενδείξεις ότι το νεκροταφείο ήταν σε χρήση έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στα κτερίσματα των τάφων επικρατούν τα πήλινα αγγεία και ειδώλια, απουσιάζουν δε σχεδόν εντελώς τα κοσμήματα. Στους κλασικούς τάφους τα αγγεία ήταν κυρίως λήκυθοι μελανόμορφες ή μελανόγραφες ή λευκές, αρυβαλλοειδή ληκύθια, καθώς και σκύφοι, κάνθαροι, χόες, λεκανίδες, θήλαστρα, κύλικες, φιάλες, κύπελλα τύπου Φειδία, πυξίδες, όλπες, αλάβαστρα, κώθωνες. Άφθονα ήταν και τα ειδώλια. Ανήκουν στους γνωστούς από άλλα νεκροταφεία τύπους, όπως ο τύπος της ένθρονης γυναικείας μορφής, ειδώλια ζώων (χελώνας, σκύλου, πτηνών, πιθήκου), σύμπλεγμα ίππου με αναβάτη, ειδώλιο οκλάζοντος παιδιού, ειδώλιο ανακεκλιμένης μορφής, ομοιώματα χειρός, τμήματα πλαγγόνων.

Στους ελληνιστικούς τάφους σχεδόν αποκλειστικά κτερίσματα ήταν τα πήλινα μυροδοχεία, ενώ στους ρωμαϊκούς τα γυάλινα μυροδοχεία.

Κατά την ανασκαφή του κλασικού νεκροταφείου εντοπίστηκαν επίσης αύλακες προσφορών σε διάφορα βάθη κυμαινόμενα από 1,76 έως 3,40 μ. Πρόκειται για ορθογώνια αβαθή λαξεύματα, με διάφορο προσανατολισμό, διαστ. 3,60×0,70 μ., που καλύπτονται με πέτρες ή με λεπτό στρώμα αμμώδους καστανέρυθρης επίχωσης. Περιείχαν όστρακα σπασμένων αγγείων σε σωρούς, κυρίως μελανόμορφων ληκυθίων, λευκών ληκύθων, μελαμβαφών αγγείων, πινακίων, σκύφων, αλαβάστρων, φιαλιδίων, αγνύθων. Σε μια περίπτωση εντοπίστηκαν επίσης και οστά μικρού μεγέθους, ίσως πουλιού.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε επίσης σε βάθος 3,10 μ. τμήμα ταφικού περιβόλου, σχήματος Π με κατεύθυνση Β.-Ν. (μήκ. 4,50, πλ. 0,55 μ.), που σώζει μόνον το νότιο σκέλος. Είναι χτισμένο από κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, δρομικά τοποθετημένους που σώζονται μόνο σε ύψος ενός δόμου και εδράζονται σε ερυθρωπά αργιλώδη χώματα.

Αγωγοί. Στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λίθινος αγωγός α, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σε μήκος 25 μ., με κτιστά τοιχώματα και λιθόστρωτο πυθμένα (Πίν. 37 α). Για το χτίσιμο έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως κιμηλόπετρες, ασβεστολιθικές πέτρες, κροκάλες και ως συνδετικό υλικό κοκκινόχωμα. Το όρυγμα του αγωγού στο νοτιοανατολικό τμήμα και σε μήκος 14,20 μ. είναι λαξευμένο στην κιμηλιά, ενώ το υπόλοιπο έχει ανοιχθεί σε επιχώσεις. Στα νοτιοανατολικά αλλάζει πορεία και κατευθύνεται προς Ν.

Η παραβίαση κατά την κατασκευή του αγωγού δύο τάφων ελληνιστικών χρόνων αλλά και η χρήση επιτύμβιων κιονίσκων της ίδιας εποχής ως οικοδομικό υλικό στα πλευρικά του τοιχώματα, αποτελούν στοιχεία για την post quem χρονολόγηση της κατασκευής του στους ρωμαϊκούς χρόνους. Το γέμισμά του εξάλλου περιείχε κεραμική χρησπικών άβαφων αγγείων, που χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ., καθώς και υλικό χρήσης κεραμικού κλιβάνου.

Μετά τον 3ο αι. μ.Χ. ο αγωγός εγκαταλείπεται. Η συνέχειά του προς ΒΔ. δεν σώζεται. Έχει προφανώς καταστραφεί από μεταγενέστερη χρήση του χώρου με τη διάνοιξη μεγάλου λάκκου αποθέτη κεραμικής χρηστικών άβαφων αγγείων που χρονολογούνται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Ο αγωγός εντάσσεται σε ευρύτερο δίκτυο που έχει εντοπιστεί σε πολλές ανασκαφές της Αθήνας, στο Νέο Κόσμο, στο Κουκάκι, στην περιοχή του Ψυρρή, στο Ολυμπιείο. Πρόσφατα εντοπίστηκαν τμήματά του στην ανασκαφή του ΜΕΤΡΟ στην Αμαλίας, το Σύνταγμα, την ανασκαφή της Βουλής, την ανασκαφή της οδού Ρηγίλλης. Πιθανότατα πρόκειται για συλλεκτήριο αγωγό, τμήμα μεγάλου αποχετευτικού δικτύου των ρωμαϊκών χρόνων, που κατευθυνόταν στα παρακείμενα ποτάμια ή στην τάφρο της οχύρωσης.

Μεταγενέστερος λίθινος αγωγός β αποκαλύφθηκε σε μήκος 22 μ. στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, με κατεύθυνση από Δ. προς Α., κάθετος δηλαδή στον αγωγό α (Πίν. 37 β). Πρόκειται για πειόσχημο αγωγό, λαξευμένο μέσα στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο, οι παρειές του είναι επενδεδυμένες με αργούς μικρούς λίθους και κιμηλόπετρες επιχρισμένες με ισχυρό κονίαμα. Οι καλυπτήριες πλάκες του εντοπίστηκαν σε βάθος 3,65 μ. και ο πυθμένας σε βάθος 4,11 μ. Το ανατολικό του τμήμα συνεχίζεται μέσα στο βράχο σχηματίζοντας υπόγεια σήραγγα.

Η διάνοιξη του αγωγού β έχει καταστρέψει τα τοιχώματα του αγωγού α και ίσως έχει ανοιχθεί από ψηλότερες επιχώσεις είναι δηλαδή πολύ μεταγενέστερος.

Κεραμικά εργαστήρια. Στη δυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε σε βάθος 1,38-1,52 μ. επιμήκης κατασκευή, προσανατολισμένη από Δ. προς Α., αποτελούμενη από τρεις σχεδόν ορθογώνιους χώρους, διαστ. 5,80×1,40 μ.

Οι τοίχοι συνίστανται από κατεργασμένους ή ακατέργαστους λίθους, κιμηλόπετρες διαφόρων μεγεθών αλλά και υλικό σε β΄ χρήση, προερχόμενο από τη διάλυση τάφων του υποκείμενου κλασικού νεκροταφείου, όπως τμήματα πώρινων σαρκοφάγων, πώρινες καλυπτήριες πλάκες, θραύσματα επιτύμβιων στηλών ή μαρμάρινων αποτμημάτων. Ο εξωτερικός βόρειος τοίχος, επιμελημένης τοιχοποιίας, ανήκει σε δύο φάσεις, έχει επενδεδυμένη τη νότια παρειά με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,13 μ., ενώ το θεμέλιο, πρόχειρο αλλά ισχυρό, εδράζεται σε διάφορα βάθη ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους σε βάθος 4 (στη νότια όψη) και 2,76-3,03 μ. (στη βόρεια).

Στο εσωτερικό του χώρου 1 έχουν εντοπιστεί σε βάθος

1,86 μ., πυρακτωμένα χώματα με στάχτες, μαζί με στηρίγματα αγγείων, τα οποία προέρχονται επίσης από χρήση κεραμικών κλιβάνων. Αλλά και κεραμίδες κορινθιακού τύπου που βρέθηκαν κατά χώραν πιθανότατα συνδέονται με τη χρήση του κτίσματος αυτού ως εργαστηρίου. Από τη διάλυση των τοίχων περισυνελέγη κεραμική του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ., καθώς και ελαιοπυρήνες που χρησιμοποιούνταν ως καύσιμη ύλη στους κεραμικούς κλιβάνους.

Πρόκειται προφανώς για χώρους κεραμικού εργαστηρίου που κατασκευάστηκε με υλικό των κλασικών τάφων μετά τον 3ο αι. μ.Χ. επάνω σε επιχώσεις που περιέχουν απορρίψεις υλικών κεραμικών κλιβάνων.

Όμοιες επιχώσεις καλύπτουν επίσης το δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Στον ίδιο χώρο, εξάλλου, στη νοητή προέκταση του αγωγού α προς Δ., αποκαλύφθηκε μεγάλος αποθέτης με αγγεία ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων σε μεγάλες ποσότητες, που συνδέονται προφανώς με την εργαστηριακή χρήση του χώρου στους χρόνους αυτούς.

Κοίτη χειμάρρου. Εντοπίστηκε στο φυσικό βράχο, στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Αποτελεί τη συνέχεια της κοίτης του χειμάρρου που είχε εντοπιστεί στο φρέαρ της οδού Αμερικής κατά την ανασκαφή του Μετρό, όπου μάλιστα είχε αποκαλυφθεί μικρή τεχνητή διαμόρφωση του φυσικού βράχου με αναλημματικό τοίχο, με σκοπό τη συγκράτηση των νερών που πλημμύριζαν τον ευρύτερο χώρο, δεδομένου ότι η περιοχή παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια σε ορισμένα σημεία και γειτνιάζει με τον Ηριδανό ποταμό[33].

Ένας κλάδος του πλούσιου σε νερά ποταμού κατέβαινε από τον Λυκαβηττό, διερχόταν κάτω από την πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτη, διέσχιζε τη λεωφόρο Αμαλίας και μέσω των οδών Όθωνος, Μητροπόλεως, Αδριανού έφθανε στον Κεραμεικό.

Στην ανασκαφή της οδού Αμερικής 3, βρέθηκαν επίσης μαρμάρινοι ενεπίγραφοι επιτύμβιοι κιονίσκοι, αποτμήματα μαρμάρινων επιτύμβιων στηλών, θραύσματα μαρμάρινων λεκανίδων, μαρμάρινη βάση τραπεζοφόρου, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και λίθινος όρος μνήματος. Ο τελευταίος βρέθηκε πάνω από το λακκοειδή τάφο Τ252, που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

33. Λ. Παρλαμά - Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Φεβρουάριος 2000 - Λεκέμβριος 2001*, Αθήνα 2000, σ. 225-245.

7. Πλατεία Κοτζιά - Επεκτάσεις παλαιάς ανασκαφής

Η παρούσα ανασκαφική έκθεση πρέπει να θεωρηθεί συνέχεια της έκθεσης της ανασκαφής που πραγματοποίησε η Εφορεία στην πλατεία Κοτζιά κατά τη διάρκεια των ετών 1985-1988[34]. Η ανασκαφή προέκυψε από την αναγκαία διεύρυνση του χώρου προς Β. (κατά μήκος της οδού Ευπόλιδος), Α. (κατά μήκος της οδού Αιόλου) και Ν. (κατά μήκος της οδού Κρατίνου), προκειμένου να κατασκευαστεί ο υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων. Η έρευνα διήρκεσε από 1-7-1994 έως 31-3-1995[35] και βεβαίως ενίσχυσε την ήδη γνωστή εικόνα με την αποκάλυψη μεγάλου αριθμού τάφων, κεραμικών εργαστηρίων, κλιβάνων, δεξαμενών και τη συνέχεια των δρόμων (Σχέδ. 5).

Στο σκάμμα κατά μήκος της οδού Κρατίνου νεότερες επεμβάσεις κατέστρεψαν τα αρχαία στρώματα. Πρόκειται για δύο μεγάλους κτιστούς βόθρους, που πιθανότατα σχετίζονται με την κατασκευή του κτιρίου Μελά και ένα μεγάλο σύγχρονο αποχετευτικό αγωγό, ο οποίος εκτείνεται σε όλο το μήκος του σκάμματος και κατά κάποιο τρόπο το οριοθετούσε προς Ν.

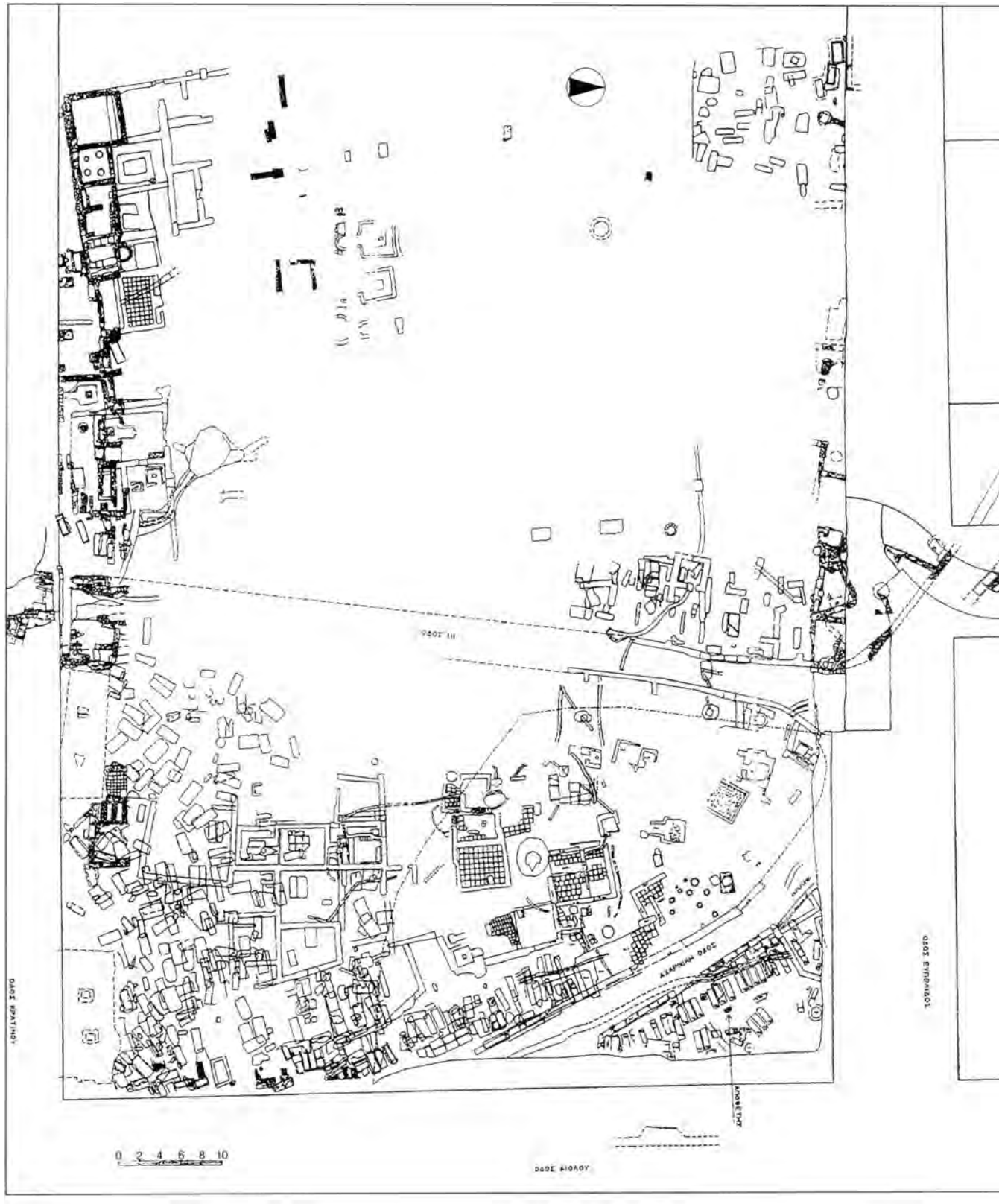
Στο σκάμμα κατά μήκος της οδού Αιόλου πλέγμα δικτύων του ΟΤΕ, του οποίου η μετακίνηση ήταν αδύνατη, κατέστησε την έρευνα ιδιαίτερα δυσχερή.

Στο χώρο της πλατείας πραγματοποιήθηκε από την κατασκευάστρια εταιρεία εκσκαφή σε βάθος, δηλαδή κάτω από το επίπεδο έρευνας της παλαιάς ανασκαφής, όπου εντοπίστηκαν:

α) Τέσσερις φρεατοδεξαμενές, από τις οποίες μία ήταν ήδη γνωστή από την παλαιά ανασκαφή, όπου είχε εντοπιστεί το στόμιό της. Ο πυθμένας της, διαμ. 4,27, σε βάθος 9,28 μ. ήταν επιχρισμένος με κονίαμα. Σύστημα τριών σηράγγων τη συνέδεε με άλλη, απιόσχημη. Όπως συνάγεται από το πλήθος των οστράκων και τον αριθμό των ακέραιων αγγείων που περιείχαν, οι φρεατοδεξαμενές αυτές χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση ως αποθέτες των πλησίον ευρισκομένων κεραμικών εργαστηρίων των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων. β) Πέντε λαξευτοί στην κιμηλιά αποθέτες με πυθμένα σε βάθος κυμαινόμενο από 4 έως 5,05 μ.

34. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 22-29.

35. Την ανασκαφή εκτός από την υπογράφουσα διεξήγαγαν οι αρχαιολόγοι: Β. Κανδεράκη, Ε. Καλαποθάκη, Χ. Καραγιαννόπουλος και Ε. Σκιαδαρέση. Την έναρξη των εργασιών επέβλεψε η συνάδελφος Δ. Τσουκλίδου. Την αποτύπωση έκανε ο αρχιτέκτονας Θ. Ανδρούτσος και χρησιμοποιήθηκε το υπάρχον τοπογραφικό της περιοχής. Οι ανασκαφικές συνθήκες υπήρξαν και αυτή τη φορά εξαιρετικά αντίξοες, λόγω των τεράστιων πιέσεων από την ανάδοχο εταιρεία.

Σχέδ. 5. Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Κάτοψη της ανασκαφής στην περιοχή της πλατείας και στις γύρω οδούς.

γ) Οκτώ σήραγγες που επίσης συνδέονται με τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις του χώρου και τις ανάγκες σε νερό. δ) Τέσσερα πηγάδια, εκ των οποίων δύο ερευνήθηκαν μέχρι βάθους 10,42 και 10 μ.

Αρχαίοι δρόμοι. Δυτικά του διατηρημένου αρχαιολογικού χώρου, στο σκάμμα της οδού Ευπόλιδος, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,40-1,49 και μήκος 2,64 μ. τα ανώτερα οδοστρώματα της οδού ΙΙΙ, της παλαιάς ανασκαφής, καθώς και τα αναλήμματά της.

Το δυτικό εδραζόμενο στην κιμηλιά σε βάθος 4,55 σώζεται σε μήκος 2,10, το δε ανατολικό με έδραση σε βάθος 4,86 έχει μήκος 1,60 μ. Και τα δύο είναι κατασκευασμένα με κροκαλοπαγείς ογκόλιθους στην ανωδομή και υποθεμελίωση από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Ο χώρος που ερευνήθηκε απέχει λίγο μόνον από το σημείο διασταύρωσης της οδού ΙΙΙ με την Αχαρνική οδό.

Τμήμα της ίδιας οδού ήλθε στο φως και στο σκάμμα της οδού Κρατίνου, όπου σε βάθος 2,50-2,54 μ. εντοπίστηκαν τα ανώτερα οδοστρώματα, σε μέγιστο σωζόμενο μήκος 5,30 μ., καθώς και το δυτικό ανάλημμα, μήκ. 3,60 μ., σε δύο οικοδομικές φάσεις. Το ανατολικό ανάλημμα έχει καταπατηθεί στα υστερορωμαϊκά χρόνια από κεραμικό κλίβανο, ενώ ο σύγχρονος αγωγός είχε καταστρέψει στα νότια οδοστρώματα και ανάλημμα. Στρωματογραφικά διαπιστώθηκε η περαιτέρω πορεία του δρόμου προς Ν., κάτω από την οδό Κρατίνου, όπου θα συναντούσε το τείχος.

Σκάμμα κατά μήκος της οδού Κρατίνου. Τα αρχαιότερα ανασκαφικά δεδομένα του σκάμματος αφορούν την πρώτη χρήση της περιοχής ως νεκροταφείο. Από την υστερορωμαϊκή εποχή όμως διαπιστώνεται, όπως ήταν αναμενόμενο και εδώ, η ύπαρξη εκτεταμένων εργαστηριακών εγκαταστάσεων κεραμικής και κλιβάνων, χώρων που αποτελούν τη συνέχεια των ήδη αποκαλυφθέντων στην ανασκαφή της πλατείας.

Συγκεκριμένα ήλθαν στο φως ακόμη τα εξής:

Κλίβανος Ι. Ορθογώνιος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., τοιχώματα από οπτοπλίνθους και κεραμίδες και συνδετικό υλικό κόκκινο πηλό. Σώζει θάλαμο θέρμανσης, διαστ. 1,07×1,02 μ., με δάπεδο από τετράγωνες και ορθογώνιες οπτοπλίνθους και θάλαμο τροφοδότησης στα βόρεια, με επιχρισμένα και υαλοποιημένα από τις υψηλές θερμοκρασίες τοιχώματα. Ο κυκλικός πεσσός στήριξης της εσχάρας, κτιστός από ωμές κυκλικές πλίνθους και επιχρισμένος με στρώσεις πηλού, έχει διάμετρο 0,36 και σωζόμενο ύψος μόλις 0,10 μ. Η εγκατάσταση χρησιμοποιήθηκε για μικρό μόνο χρονικό διάστημα.

Κλίβανος ΙΙ. Αποκαλύφθηκε σωζόμενος πολύ αποσπασματικά, αφού εκτείνεται νοτιοδυτικά του κλιβάνου Ι και μεγάλο μέρος του καταστράφηκε από το σύγχρονο αγωγό. Σώζει τμήμα του θαλάμου θέρμανσης, πλ. 0,95 μ., ίδιας κατασκευής με τον κλίβανο Ι, με το δάπεδό του σε βάθος 3,28 μ., επιστρωμένο με χοντρόκοκκο κονίαμα καμένο και πηλό, πάχ. 0,05 μ. Δύο ορθογώνιοι χώροι στα βόρεια των κλιβάνων Ι και ΙΙ χρησίμευαν ως βοηθητικοί εργαστηριακοί χώροι.

Κλίβανος ΙΙΙ. Ορθογώνιος με σωζόμενο θάλαμο τροφοδότησης στα νότια και θάλαμο θέρμανσης, διαστ. 1,80×1,60 μ., με τετράγωνο κεντρικό πεσσό στήριξης της εσχάρας. Κατασκευασμένος, όπως οι περισσότεροι κλίβανοι, από επάλληλες σειρές πλίνθων με συνδετικό υλικό λάσπη, χρησιμοποιήθηκε και αυτός για σύντομο χρονικό διάστημα και μετά εγκαταλείφθηκε, άγνωστο για ποιο λόγο (Πίν. 38 α).

Κλίβανος IV. Ταυτίζεται με τον κλίβανο 7 της ανασκαφής της πλατείας, όπου είχε βρεθεί ο χώρος πυροδότησης στα βόρεια. Στην παρούσα φάση ήλθε στο φως ο χώρος θέρμανσης, σωζ. διαστ. 2,25×2,25 μ., και ο τετράγωνος κεντρικός πεσσός, διαστ. 0,80×0,90 μ. (Πίν. 38 α). Μεταγενέστεροι τοίχοι πάτησαν πάνω στα τοιχώματα των κλιβάνων ΙΙΙ και IV.

Ο δυτικός χώρος του σκάμματος καταλαμβάνεται από ένα μεγάλο εργαστηριακό συγκρότημα που, όπως μαρτυρούν ανθεμωτά ακροκέραμα εντοιχισμένα σε βόρειο τοίχο του, σχετίζεται με τους κεραμείς *ΠΟΛΥΔΕΥΚΟ* και *ΚΑΛΟΚΑΙΡΟ*. Το εργαστήριο περιλαμβάνει δεξαμενές κατασκευασμένες επιμελώς από οπτοπλίνθους, κεραμίδες και αργούς λίθους, με συνδετικό υλικό χώμα και πλακόστρωτα δάπεδα, όπως ακριβώς και εκείνες που αποκαλύφθηκαν στην πρώτη ανασκαφική έρευνα της πλατείας. Η βόρεια πλευρά της μιας δεξαμενής είναι κατεστραμμένη, έχει σωζόμενες διαστάσεις 2,65×0,46 μ. Δύο από τους τοίχους που είναι επιχρισμένοι με στρώμα πηλού, φέρουν εσωτερικά επένδυση από όρθιες ελαφρώς κυρτές κεραμίδες, των οποίων σώζονται τα αποτυπώματα. Στο ίδιο εργαστηριακό συγκρότημα ανήκε τετράπλευρος χώρος, διαστ. 2,60×3,10 μ., με τέσσερις κυκλικές βαθύνσεις, σκαμμένες μέσα στο χώμα και επενδεδυμένες εσωτερικά με θραύσματα κεραμίδων και λάσπη (Πίν. 38 β). Οι αβαθείς αυτοί κυκλικοί λάκκοι σχετίζονται βεβαίως με εργαστηριακή δραστηριότητα είτε ως λεκάνες επεξεργασίας υλικών (π.χ. χρωμάτων) είτε ως υποδοχές για τη στήριξη μεγάλων ανοιχτών αγγείων. Ο χώρος αυτός είχε πρόσβαση από Β. Τέλος, στο νοτιοδυτικό άκρο της ανασκαφής, ένας ακόμη χώρος τετράγωνος και αυτός φαίνεται ότι ανήκει στην ίδια εγκατάσταση και χρησίμευε ως βοηθητικός.

Ταφές. Στους 498 τάφους της ανασκαφής του χώρου της πλατείας, προστέθηκαν με τη δεύτερη ανασκαφική φάση ακόμη 155 (Πίνακας Ι), εκ των οποίων 12 αποκαλύφθηκαν στο σκάμμα της οδού Ευπόλιδος, 44 στο σκάμμα της Αιόλου και 99 στο αντίστοιχο σκάμμα της Κρατίνου. Ο πίνακας που παρατίθεται δείχνει τα είδη των ταφών, καθώς

Εποχή	Πυρές	Λάρνακες	Εγχυτρισμοί	Σαρκοφάγοι	Ορύγματα	Κάλπες	Κεραμοσκεπείς	Κτιστοί	Πήλινοι κιβωτιόσχημοι	Λίθινοι κιβωτιόσχημοι	Απλές ταφές	Αδιάγνωστες	Σύνολο ενταφιασμών	Σύνολο καύσεων	Σύνολο τάφων
Πρωτογεωμετρικοί															
Γεωμετρικοί					3								3		3
Αρχαϊκοί			1		2								3		3
Ύστεροι αρχαϊκοί	10	1	1		10				1	2			15	10	25
Κλασικοί	17	6	3	1	8		2		1	3	3	2	29	17	46
Ελληνιστικοί				1			1						2		2
Ρωμαϊκοί	1		2	1	1		1	3		1			9	1	10
Πρωτοχριστιανικοί								4					4		4
Αχρονολόγητοι	17	5	5		6	1	5	3	1		14	2	42	17	62
ΣΥΝΟΛΟ	45	12	12	3	30	1	9	10	3	4	19	4	107	45	155

Πίνακας Ι. Τάφοι ανασκαφής Πλατείας Κοτζιά. Β΄Φάση. Τύποι τάφων.

και τη χρονολόγησή τους. Η συνολική εικόνα του επιπέδου των ταφών ανταποκρίνεται, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, πλήρως στην ήδη γνωστή εικόνα της πρώτης ανασκαφικής φάσης της πλατείας Κοτζιά[36].

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΡΦΑΝΟΥ

ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΟΤΖΙΑ[37] - ΠΡΟΣΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΥΠΟΓΕΙΟ ΣΤΑΘΜΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ

Κατά τη διάνοιξη των προσβάσεων στον υπόγειο σταθμό αυτοκινήτων της πλατείας Κοτζιά, στις οδούς Απελλού και Ευπόλιδος στα βόρεια και Στρέιτ και Κρατίνου στα νότια, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, όπως ήταν αναμενόμενο, τη συνέχεια των αρχαίων ερειπίων που είχαν αποκαλυφθεί στην ανασκαφή της πλατείας[38] (Σχέδ. 5). Η διατήρηση όμως των αρχαίων καταλοίπων υπήρξε εδώ ιδιαίτερα αποσπασματική, αφού εκτεταμένες αναμοχλεύσεις των αρχαίων επιχώσεων και σημαντικές καταστροφές των αρχαιολογικών στρωμάτων είχε προξενήσει η κατασκευή πυκνού δικτύου έργων κοινής ωφελείας, και ιδιαίτερα η διάνοιξη μεγάλων υπόγειων αποχετευτικών σηράγγων και φρεατίων σε μεγάλο βάθος στις συγχρόνες οδούς κατά το 19ο και καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αι.

8α. Σκάμματα οδών Ευπόλιδος και Απελλού

Ήλθαν στο φως τμήματα αρχαίων δρόμων, τοίχοι αρχαίων κτισμάτων, υπολείμματα εργαστηριακών χώρων, κεραμικός κλίβανος, αρχαίο πηγάδι.

Αρχαίοι δρόμοι. Στο σκάμμα Ευπόλιδος εντοπίστηκαν οδοστρώματα αρχαίων δρόμων σε βάθος 3,06-4,80 μ. Πρόκειται για τη συνέχεια των αρχαίων δρόμων ΙΙΙ και Ι (Αχαρνική οδός) της ανασκαφής στην πλατεία, που διασταυρώνονται εδώ στο χώρο του σκάμματος (Σχέδ. 5). Ο εντοπισμός τμημάτων δύο πειόσχημων αγωγών πάνω σε οδοστρώματα του δρόμου ΙΙΙ σε βάθος 3,86 και 3,15 μ. με κατεύθυνση Ν.-Β. και ΝΔ.-ΒΑ. αντίστοιχα προσδιορίζουν και την πορεία της οδού[39]. Την κάλυψη μάλιστα του νεότε-

36. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 23-27.

37. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τις αρχαιολόγους Ε. Καλαποθάκη και Β. Κανδεράκη με την εποπτεία της υπογράφουσας κατά το χρονικό διάστημα από 10-5-96 έως 23-7-96. Την αποτύπωση έκαναν ο αρχιτέκτονας της Εταιρείας ΜΗΧΑΝΙΚΗ Α.Ε. Θ. Ανδρούτσος και το τοπογραφικό της περιοχής ο τοπογράφος της Εφορείας Ιω. Μαστρονικόλας.

38. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 22-28. *Ηόρος* 6 (1988), σ. 87-108, πίν. 14-16.

39. Η συνέχεια του ίδιου δρόμου έχει εντοπιστεί προς Β. στο οικόπεδο Αιόλου και Λυκούργου, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 120.

ρου αγωγού αποτελούσαν δύο επιτύμβιες στήλες, εκ των οποίων η μία έφερε την επιγραφή: *ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ ΑΧΑΙΟΣ* (Λ 4686). Την πορεία του αρχαίου δρόμου Ι προσδιόριζαν υπολείμματα του δυτικού αναλήμματος που εντοπίστηκε στο ίδιο σκάμμα με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ.

Στο σκάμμα της οδού Απελλού αποκαλύφθηκε επίσης η συνέχεια του αρχαίου δρόμου[40] (Αχαρνική οδός) σε μήκος 5,60 μ. Είχε πλάτος 3,65 μ., κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Τα αναλήμματά του εδράζονται σε βάθος 4,43 (το δυτικό) και 4,62 μ. (το ανατολικό) από το σημερινό οδόστρωμα και ανήκαν σε δύο οικοδομικές φάσεις. Με δοκιμαστική τομή που ανοίχθηκε κάθετα στα δύο αναλήμματα διαπιστώθηκε η ύπαρξη επτά οδοστρωμάτων που χρονολογούνται, σύμφωνα με την κεραμική που περιείχαν, από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Είχαν υποστεί πλήθος επιδιορθώσεων, γεγονός που φανερώνει τη συνεχή χρήση του δρόμου για πολλούς αιώνες. Τα παλαιότερα οδοστρώματα, πάχ. 0,10 μ., από σκληρά κιμηλοχώματα ανιχνεύονται κάτω από τα αναλήμματα.

Με τον αρχαίο δρόμο Ι (Αχαρνική οδός) σχετίζονται πήλινο φρεάτιο για την απομάκρυνση των ομβρίων που εντοπίστηκε σε βάθος 4,24 μ. στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού αναλήμματος, σήραγγες λαξευμένες στην κιμηλιά κάτω από παλαιότερο ανάλημμα, πειόσχημος πήλινος αγωγός σε βάθος 3,68-3,86 μ., λαξευμένος σε επιχώσεις του δρόμου, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., όπως και η πορεία του δρόμου.

Κεραμικός κλίβανος. Δυτικά της Αχαρνικής οδού στο σκάμμα της οδού Απελλού και σε επαφή με το δυτικό ανάλημμα εντοπίστηκε σε βάθος 3,65 μ. τετράγωνος κλίβανος, πλευράς 1,50 μ., λαξευμένος στο χώμα. Διατηρείται μόνον ο θάλαμος καύσης με είσοδο τροφοδότησης στη βορειοδυτική πλευρά και στο κέντρο ο πεσσός για τη στήριξη της εσχάρας.

Εργαστηριακοί χώροι. Υπολείμματα τοίχων ενός εργαστηριακού κτίσματος αποκαλύφθηκαν πλησίον του κλιβάνου δυτικά και σε επαφή με το δυτικό ανάλημμα της αρχαίας οδού Ι (Αχαρνικής) που χρησίμευε ως εξωτερικός τοίχος του εργαστηρίου. Οι τοίχοι ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Πάνω από τα οδοστρώματα των αρχαίων δρόμων και σε μεγάλη έκταση στο σκάμμα Ευπόλιδος εντοπίστηκαν σε βάθος 1,30 μ. σκληρά ερυθρωπά χώματα σε επάλληλες στρώσεις που περιείχαν άφθονο υλικό από εργαστηριακή χρήση, καμένες μάζες πηλού, ελαιοπυρήνες κτλ.

Την ίδια αυτή χρονική περίοδο (β΄ μισό 3ου αι. μ.Χ.) οι δρόμοι καταργούνται και επιχωματώνονται, δημιουργείται δε στη θέση τους ένας ενιαίος χώρος χρήσης που σχετίζεται με τα παρακείμενα κεραμικά εργαστήρια.

Αρχαία κτίσματα. Στο σκάμμα της οδού Ευπόλιδος, στη συμβολή της με την οδό Απελλού σε βάθος 2,40 μ. αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία κτίσματος ρωμαϊκών χρόνων, του οποίου η συνέχεια είχε ερευνηθεί στην ανασκαφή της πλατείας (βλ. παραπάνω, σ. 65, αριθ. 7).

Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι από σειρά λίθων και οπτοπλίνθων εναλλάξ με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα, εδράζονταν σε βάθος 4,70 μ. πάνω σε καστανά αργιλοαμμώδη χώματα. Δάπεδο από ασβεστοκονίαμα εντοπίστηκε σε βάθος 3,43 μ. Το κτίσμα ανάγεται πιθανώς στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε μικρή απόσταση βόρεια του κτίσματος αυτού και σε μεγαλύτερο βάθος 3,83 μ. κάτω από ανάμεικτες επιχώσεις με υλικό από εργαστηριακή χρήση εντοπίστηκαν υπολείμματα τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό λάσπη (Τχ6) ή αργούς μεγάλους λίθους και κεραμίδες (Τχ7), που εδράζονταν σε βάθος 4,10 και 4,42 μ. αντίστοιχα και ανήκουν πιθανότατα στους κλασικούς χρόνους.

Αρχαίο πηγάδι. Σε επαφή με τους τοίχους του ρωμαϊκού κτίσματος αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,37 μ. αρχαίο φρέαρ, εσωτ. διαμ. 0,75 μ. Τα τοιχώματά του, πάχ. 0,33 μ., ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό χώμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν: μεγάλος μαρμάρινος επιτύμβιος κιονίσκος, σπασμένος σε δύο συνανήκοντα θραύσματα, σωζ. μήκ. 1,25, διαμ. 0,24 μ. (Μ 4677), μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο, μήκ. 1,15, ύψ. 0,40, πλ. 0,47 μ. (Μ 4682), αρχιτεκτονικό μέλος – ίσως κατώφλι – από γκρίζο υμηττειο μάρμαρο (Μ 4688), μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος (Μ 4687).

Στο σκάμμα της οδού Ευπόλιδος αποκαλύφθηκαν σε διάφορα βάθη οκτώ συνολικά μαρμάρινοι ενεπίγραφοι κιονίσκοι (Μ 4672-4673, 4675, 4678-4679, 4690-4691), ένας ημικίονας (Μ 4689), τέσσερα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη (Μ 4681, 4683-4685) και δύο επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες (Μ 4680, Μ 4676).

Στο σκάμμα της οδού Απελλού βρέθηκαν επίσης τρεις επιτύμβιοι κιονίσκοι (Μ 4651, 4657, 4661) και ένας όρος μνήματος (Μ 4653), μία ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (Μ 4666) και τμήμα περιρραντηρίου (Μ 4658).

40. Συνέχεια της Αχαρνικής οδού είχε αποκαλυφθεί και στο οικόπεδο του Ταχυδρομείου στις οδούς Απελλού-Ευπόλιδος και Λυκούργου, βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 39-42. Βλ. επίσης, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 100· 31 (1976): Χρονικά, σ. 30.

8β. Σκάμμα οδών Στρέιτ και Κρατίνου

Ήλθαν στο φως τμήμα αρχαίου δρόμου, τοίχοι και αγωγοί πιθανότατα εργαστηριακής χρήσης, λακκοειδής τάφος.

Αρχαίος δρόμος. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αρχαίου δρόμου ΙΙΙ που είχε ερευνηθεί στην πλατεία (ανασκαφή 1986-1987 και 1995) σε μήκος 13,45 μ. Το σωζόμενο πλάτος της ήταν 5 μ., η πορεία της από ΝΔ. προς ΒΑ. Σωζόταν μόνον το δυτικό ανάλημμα σε μήκος 1,50 μ. κατασκευασμένο από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών. Είχε πλάτος 0,50 και εδραζόταν σε βάθος 3,73 μ. εν μέρει στην κιμηλιά, εν μέρει σε ερυθρωπά αργιλώδη χώματα. Τα οδοστρώματα σώζονταν αποσπασματικά σε διάφορα βάθη, αφού είχαν υποστεί πολλές παραβιάσεις τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή. Από τη στρωματογραφία που έγινε σε εγκάρσια τομή διαπιστώθηκαν τέσσερα οδοστρώματα, που χρονολογούνται από την κεραμική που περιείχαν από τους κλασικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα παλαιότερα οδοστρώματα εντοπίστηκαν επάνω στην κιμηλιά σε βάθη 3,66 (Α.), 4,43 (Δ.) και τα νεότερα σε βάθος 2,25-2.50 μ.

Τα οδοστρώματα είχαν παραβιαστεί: α) Από τοίχους κτίσματος και μικρή ορθογώνια κατασκευή (δεξαμενή;), ύψ. 0,60 μ., που εδράζονταν σε βάθος 3,20 μ. β) Από πηγάδι, που εντοπίστηκε σε βάθος 3,13-5,33 μ., απιόσχημο με μέγιστη διάμετρο 2,70 μ. Συνδέεται πιθανότατα με τα παρακείμενα κτίσματα και η χρήση του θα ήταν εργαστηριακή. γ) Από πήλινους πειόσχημους αγωγούς που εντοπίστηκαν σε βάθος 2,50 μ. Η συνέχειά τους καταστράφηκε από τη διάνοιξη του πηγαδιού 1. δ) Από μεγάλο ημικυλινδρικό αγωγό και μικρό φρεάτιο που εντοπίστηκε ανατολικά του δυτικού αναλήμματος. Ο αγωγός εδραζόταν σε βάθος 4,86, σωζόταν σε μήκος 1,80, είχε πλάτος 0,45 μ. και ήταν κατασκευασμένος από πήλινα ημικυλινδρικά στελέχη. Ως στέλεχος του πυθμένα είχε επίσης χρησιμοποιηθεί τμήμα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή: *ΚΡΑΤΗΣΙΟΝ* (Μ 4656). Το φρεάτιο που εντοπίστηκε σε βάθος 3,34 εδραζόταν σε βάθος 3,88 μ., αποτελούνταν από ημικυλινδρικές, όρθια τοποθετημένες κεραμίδες με μηνοειδή ανοίγματα, επικοινωνούσε δε με τον αγωγό με άνοιγμα στον πυθμένα του. ε) Από το όρυγμα λακκοειδούς τάφου που εντοπίστηκε σε βάθος 2,24 μ. Ο τάφος είχε ανοιχθεί εν μέρει στα ανώτερα οδοστρώματα και εν μέρει πάνω από τους τοίχους του κτίσματος και της δεξαμενής. Ο νεκρός, σε βάθος 2,44 μ., ήταν τοποθετημένος εκτάδην με το πρόσωπο προς Α.

Από την κεραμική της επίχωσης των παραβιάσεων φαίνεται ότι και εδώ ο δρόμος ΙΙΙ καταργείται μετά την εγκατάσταση των κεραμικών εργαστηρίων στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Από το σκάμμα της οδού Στρέιτ περισυνελέγησαν επίσης τρεις μαρμάρινες λήκυθοι (Μ 4654-4655, 4674).

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

9. Οδός Σωκράτους (σκάμμα αποχέτευσης)

Στις εκσκαφικές εργασίες για τοποθέτηση αγωγών αποχέτευσης κατά μήκος της παραπάνω οδού ανοίχθηκε σκάμμα, πλ. 0,50 μ.

Μπροστά από το ακίνητο της οδού Σωκράτους 10 και κοντά στη διασταύρωση με την οδό Σοφοκλέους αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος[41] σε βάθος 1,02 μ. (μήκ. 0,95, πλ. 0,48 μ.), με κατεύθυνση Α.-Δ. μέσα σε πολύ χαλαρές καστανού χώματος επιχώσεις. Στην κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι στο ύψος δύο δόμων, τοποθετημένοι δρομικά και μπατικά. Το τμήμα αυτό, αποτελεί τη συνέχεια του προτειχίσματος που εντοπίστηκε στην ανασκαφή της οδού Σωκράτους κατά το ίδιο έτος.

Ερευνήθηκε μόνον όσο ήταν δυνατόν στις διαστάσεις του σκάμματος, γιατί περαιτέρω διεύρυνσή του ήταν επικίνδυνη.

10. Οδός Σωκράτους 17

Στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Μ. Πλάτωνος και Τ. Τζορετλί η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μικρό τμήμα του τείχους, τμήμα του προτειχίσματος της κλασικής εποχής (κονώνεια φάση) και τμήμα νεκροταφείου που χρονολογείται από το 2ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ. Επίσης, αποκαλύφθηκαν τμήματα αγωγών, μια δεξαμενή τουρκικών χρόνων, καθώς και μικρά τμήματα θεμελίων (Πίν. 39 α).

Κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία προς το ακίνητο της οδού Σωκράτους και Σοφοκλέους αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος, που σώζεται σε μήκος 11,20 και πλάτος 0,60 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και αποτελείται από πώρινους κιτρινωπούς ή ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, τοποθετημένους δρομικά και μπατικά. Είναι κατασκευασμένο κατά το έμπλεκτο σύστημα, κυρίως από κροκαλοπαγείς κοκκινωπούς ογκόλιθους, ενώ σε σημεία της έδρασης υπάρχουν κιτρινωποί πωρόλιθοι.

Στο μέσον περίπου του σωζόμενου προτειχίσματος επάνω σε υποδομή από ορθογώνιους ασβεστόλιθους, ύψ. 1,20 μ., έχουν τοποθετηθεί λαξευμένοι ασβεστολιθικοί λίθοι ή κιμηλόπετρες, που είναι συναρμολογημένοι με μεγάλη επιμέλεια (Πίν. 39 β).

Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,92 (αποκαλύφθηκε

41. Βλ. ανασκαφές της οδού Σωκράτους 1 και Σοφοκλέους. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 78-80. Εξέχουσα θέση μεταξύ των ευρημάτων της περιοχής αυτής κατέχουν τμήματα της αρχαίας αθηναϊκής οχύρωσης που είχαν αποκαλυφθεί στην ανασκαφή της οδού Αιόλου και Σοφοκλέους. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-120. Κατά την ανασκαφή αυτή αποκαλύφθηκε η Αχαρνική Πύλη του τείχους.

σε βάθος 1,64 και εδράζεται σε βάθος 3,56 μ.) στην επιφάνεια της κιμηλιάς, που λαξεύτηκε για τη θεμελίωσή του στο νότιο τμήμα του (πλ. λαξεύματος 0,30 περίπου, βάθ. κιμηλιάς 2,44 μ.). Η αποκάλυψή του είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί προσπίθεται ένα ακόμη τμήμα της αθηναϊκής οχύρωσης[42].

Βόρεια του προτειχίσματος έγινε δοκιμαστική τομή για την ανεύρεση της τάφρου, λόγω δυσχερειών και κινδύνου κατάρρευσης της μεσοτοιχίας όμως δεν προχωρήσαμε σε μεγάλο βάθος. Από τη στρωματογραφία της τάφρου περισυνελέγη κεραμική που χρονολογείται από τον 1ο έως και τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., τα στρώματα περιείχαν δε πληθώρα οστών.

Στη νότια μεσοτοιχία προς το ακίνητο της οδού Σωκράτους σώζεται σε βάθος 0,50 μ. μικρό μέρος του τείχους σε απόσταση 5,10 μ. από το προτείχισμα. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Το μήκος του είναι 2,60 και το ορατό πλάτος του 0,10-0,25 μ. Το μέγιστο ύψος είναι 0,40 και εδράζεται στην επιφάνεια της κιμηλιάς σε βάθος 0,90 μ. Είναι κατασκευασμένο από κροκαλοπαγείς κοκκινωπούς ογκόλιθους και διατηρείται στο ύψος του ενός δόμου.

Βόρεια και νότια του προτειχίσματος αποκαλύφθηκαν επτά ταφές που χρονολογούνται από το 2ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ.

Τάφος 1. Καλυβίτης. Έχει προσανατολισμό Α.-ΝΔ. Διαστ. 1,16×0,58 μ. Στο εσωτερικό του δίπλα στο κεφάλι βρέθηκε άβαφος αμφορίσκος που χρονολογείται γύρω στο 2ο-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

Τάφος 2. Λακκοειδής. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Δίπλα στο κεφάλι βρέθηκε γυάλινο αρυβαλλοειδές μυροδοχείο (unguentarium). Χρονολογείται γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Τάφος 3. Κεραμοσκεπής (πιθανώς καλυβίτης) με προσανατολισμό Δ.-Α. Κοντά στο κεφάλι χάλκινη περόνη.

Τάφος 4. Καλυβίτης με προσανατολισμό Δ.-Α. Ακτέριστος.

Τάφος 5. Καλυβίτης (νότια του προτειχίσματος) με προσανατολισμό Δ.-Α. Βρέθηκε άβαφη λήκυθος που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ.

Τάφος 6. Κτιστός τάφος με οπτοπλίνθους και αργολιθοδομή, ημικατεστραμμένος. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Περιβάλλεται από πήλινες οπτοπλίνθους στις τρεις σωζόμενες πλευρές του. Εκτός από ελάχιστα οστά δεν βρέθηκε τίποτε άλλο στο εσωτερικό του.

Τάφος 7. Καλυβίτης (νότια του προτειχίσματος) με προσανατολισμό Δ.-Α. Ακτέριστος.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο αγωγός α΄ σε βάθος 1,17 μ. Εδράζεται σε βάθος 1,31, σωζ. διαστ. 1×0,17 μ. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένος από πήλινα στελέχη σχήματος ανεστραμμένου Π.

Δυτικά του τάφου 3 βρέθηκε σε βάθος 1,46 μ. αγωγός με ημικυκλικές κεραμίδες, σωζ. διαστ. 1,54×0,46 μ. Εδράζεται στην κιμηλιά, με προσανατολισμό Α.-Δ.

Διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη ενός αποχετευτικού αγωγού (νότια του προτειχίσματος, σε μικρή απόσταση από αυτό, προς το κέντρο του οικοπέδου) λαξευμένου στην κιμηλιά. Το λάξευμα ξεκινά σε βάθος 1,85 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. Έχει διαστάσεις 1,30×0,75 και αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,20 μ. Σε βάθος 3,24 μ. περίπου βρέθηκαν τρεις οικιακοί αμφορείς του 1ου αι. π.Χ. ως επικάλυψη του αγωγού.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου βρέθηκαν τα λείψανα μιας δεξαμενής που χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ορθογωνίου σχήματος, σε βάθος 1,30 μ. Διαστ.: μήκ. 3,08, εσωτ. πλ. 0,20, πλ. τοίχου 0,35-0,40 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και κουρασάνι.

Ανατολικά της δεξαμενής εντοπίστηκε το θεμέλιο λιθόκτιστου τοίχου σε βάθος 1,48, που εδράζεται επάνω στην κιμηλιά σε βάθος 1,80 μ. Διαστ.: μήκ. 1,50, πλ. 0,90 μ.

Βόρεια και νότια του προτειχίσματος βρέθηκαν σπαράγματα των θεμελίων πρόχειρης και μεταγενέστερης κατασκευής. Με τη βοήθεια των οστράκων και της τοιχοδομίας, πρέπει να χρονολογηθεί στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το τμήμα αυτό του προτειχίσματος διατηρήθηκε ορατό.

ΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

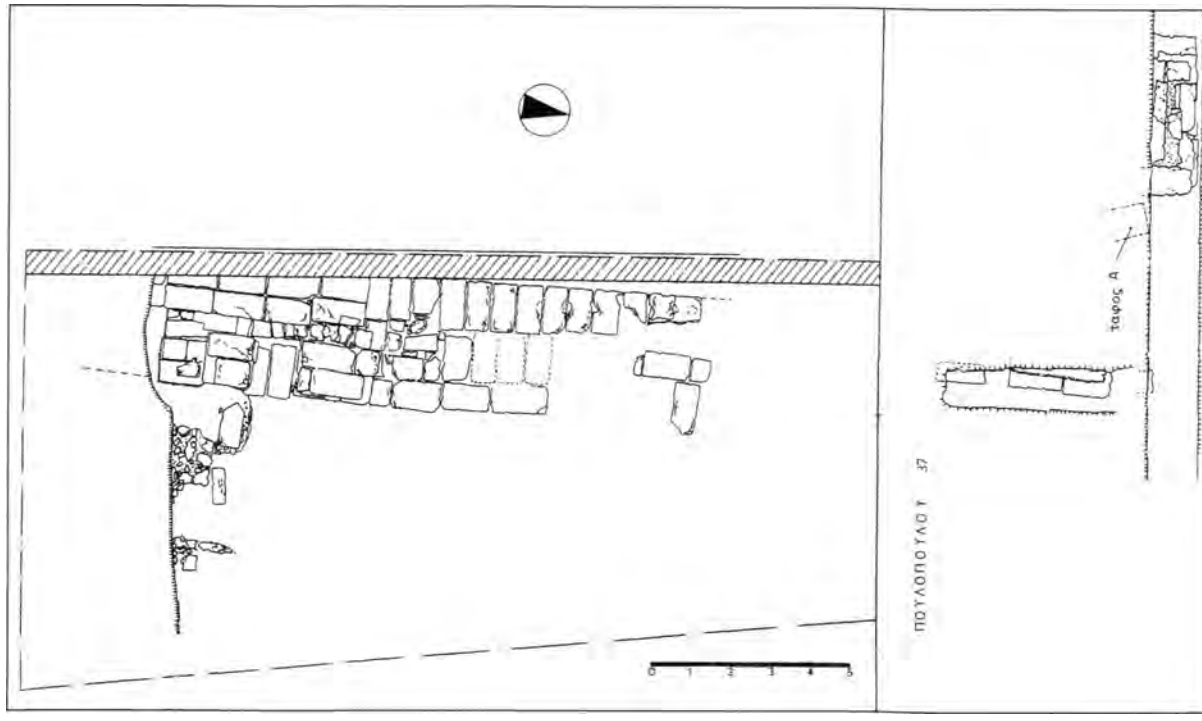
11. Οδός Προδίκου (σκάμμα αποχέτευσης)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών κατά μήκος της οδού Προδίκου, που βρίσκεται μεταξύ των οδών Λεωνίδου και Κεραμεικού, αποκαλύφθηκαν δύο αρχαίοι και παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι, οι οποίοι φαίνεται ότι ανήκουν σε ταφικό περίβολο. Διαπιστώθηκε ότι οι επιχώσεις που κάλυψαν τα αρχαία είναι ιδιαίτερα αμμώδεις και μεγάλου πάχους. Οι δύο τοίχοι 1 και 2 έχουν κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ.

Ο τοίχος 1 βρέθηκε μπροστά από το ακίνητο στην οδό Προδίκου 9, σε βάθος 1,90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου.

Έχει πλάτος 0,80 μ., είναι κατασκευασμένος με κροκαλοπαγείς ογκόλιθους και σώζεται σε δύο δόμους. Η έδρασή του εντοπίστηκε σε βάθος 3,40 μ. Ο πρώτος δόμος εδρά-

42. Τμήματα της οχύρωσης στο βόρειο τμήμα της πόλης έχουν βρεθεί στο παρελθόν από τις σωστικές ανασκαφές της Γ΄ ΕΠΚΑ στα οικόπεδα Σωκράτους 1 και Σοφοκλέους, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 78-80, Αιόλου και Σοφοκλέους, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-120· 30 (1975): Χρονικά, σ. 17· 31 (1976): Χρονικά, σ. 44 και Αιόλου από Σταδίου έως Σοφοκλέους (σκάμμα ΥΔΡΕΞ 1962), *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 33-35.

Σχέδ. 6. Αθήνα. Οδός Πουλοπούλου. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

ζεται σε βάθος 2,50 μ. Ο τοίχος 1 εδράζεται σε επίχωση και όχι σε φυσικό βράχο.

Σε απόσταση 5 μ. περίπου ανατολικά του τοίχου 1, βρέθηκε τοίχος 2 (μπροστά από το ακίνητο της οδού Προδίκου 7), παράλληλος προς τον προηγούμενο. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,85 και έχει πλάτος 0,55 μ. Διατηρούνται δύο δόμοι, δρομικά τοποθετημένοι, που είναι κατασκευασμένοι από κροκαλοπαγείς ογκόλιθους. Εδράζεται σε βάθος 3,19 μ. πάνω σε χαλαρές επιχώσεις. Μετά από την αποτύπωση και φωτογράφηση των αρχαίων, ο αγωγός αποχέτευσης διήλθε κάτω ακριβώς από την έδραση των δύο τοίχων χωρίς να τους θίξει. Από τις χαλαρές επιχώσεις περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων διαφόρων εποχών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία οστά από βοοειδή, τα οποία φαίνεται ότι είχαν υποστεί επεξεργασία, για να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία.

Στο υπόλοιπο τμήμα του σκάμματος μέχρι την οδό Κεραμεικού δεν βρέθηκαν αρχαιότητες.

12. Οδός Πουλοπούλου (σκάμμα αποχέτευσης)

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος αποχέτευσης κατά μήκος της οδού Πουλοπούλου και στο τμήμα μεταξύ των οδών Ακταίου και Ερυσίχθονος εντοπίστηκαν τμήματα της αρχαίας οχύρωσης των Αθηνών, και συγκεκριμένα μπροστά από τα ακίνητα επί της οδού Πουλοπούλου 37 και 39.

Μεγάλο τμήμα του Θεμιστόκλειου τείχους, το οποίο ξεκινούσε βόρεια της Πειραϊκής πύλης (οδός Ηρακλειδών 50, ανασκαφή 1982) είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο επί της οδού Πουλοπούλου 37[43]. Το τείχος συνεχιζόταν προς Β. κάτω από την οδό Πουλοπούλου. Η συνέχειά του σώζεται εντελώς αποσπασματικά στο σκάμμα, όπως φάνηκε κατά τις εργασίες σύνδεσης της αποχέτευσης του συγκεκριμένου ακινήτου με τον κεντρικό αγωγό. Εντοπίστηκαν σε βάθος 0,55 μ. τρεις ογκόλιθοι (αποκαλ. μήκ. 4,15 μ.), δρομικά τοποθετημένοι, με κατεύθυνση Β.-Ν., οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν τη δυτική παρειά του τείχους (Σχέδ. 6· Πίν. 40 α). Εδράζονται σε βάθος 1,11 μ. πάνω σε συμπαγές κιμηλόχωμα.

Οι δύο προς Β. ογκόλιθοι έχουν μήκος 1,26-1,30 μ. και βρέθηκαν στη θέση τους, ενώ αντίθετα ο τρίτος προς Ν. έχει παραβιαστεί και μετατοπιστεί από σωλήνα ύδρευσης.

Η προς Β. συνέχεια του τμήματος αυτού έχει καταστραφεί, ενώ σε χαμηλότερο επίπεδο (βάθ. 1,07 μ.) και βορειότερα εντοπίστηκε στη νότια παρειά του σκάμματος κατε-

43. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 31-33.

στραμμένος ογκόλιθος, με την ίδια περίπου πορεία, για τον οποίο δεν είμαστε σίγουροι αν ανήκει στην κατασκευή του τείχους. Έχει ύψος 0,50 και πάχος 0,41 μ.

Νοτιότερα αυτού του τμήματος του τείχους και σε απόσταση 4,50 μ. μπροστά από το ακίνητο επί της οδού Πουλοπούλου 39 βρέθηκε εντυπωσιακή κατασκευή σε βάθος 1,34 μ., που προφανώς πρόκειται για τμήμα του τείχους. Η μετατόπιση της πορείας του δυτικότερα από αυτή που αναμενόταν πρέπει να οφείλεται σε ανακατασκευή του σε αυτό το σημείο. Έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν. Προς Ν. συνεχίζεται κανονικά, ενώ προς Β. έχει καταστραφεί από νεότερο αγωγό. Το τμήμα αυτό είναι κατασκευασμένο από κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, ενώ έχουν χρησιμοποιηθεί και πωρόλιθοι στην κατασκευή του, προφανώς σε β΄ χρήση.

Αποκαλύφθηκε σε μήκος 1 μ. και σε ύψος συνολικά πέντε δόμων (ύψ. 1,83 μ.), ενώ δεν ήταν δυνατόν να αποκαλύψουμε ολόκληρο τον πέμπτο δόμο που συνεχίζεται σε βάθος. Το πλάτος του είναι 4 μ. Στη δυτική παρειά οι δόμοι έχουν τοποθετηθεί βαθμιδωτά, προφανώς για να ακολουθήσουν τη διαμόρφωση του φυσικού εδάφους. Για την κατασκευή του βόρειου τμήματος έχει λαξευθεί λίγο η κιμηλιά, η οποία στο σημείο αυτό βρέθηκε σε σχετικά υψηλό επίπεδο (βάθ. 2,20 μ.).

Ανατολικά του τείχους και σε μικρή απόσταση βρέθηκε μικρός καλυβίτης τάφος στη νότια παρειά του σκάμματος και σε βάθος 1 μ. Το μήκος είναι 0,80 και το ύψος του είναι 0,45 μ. Εδράζεται σε βάθος 1,45 μ. μέσα σε χαλαρές επιχώσεις. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα οστά από σκελετό μικρού παιδιού.

Ύστερα από την ολοκλήρωση της έρευνας το τμήμα του τείχους διατηρήθηκε ανέπαφο, ενώ ο αγωγός της αποχέτευσης μετατοπίστηκε και διήλθε βορειότερα.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

13. Οδός Μάρκου Μπότσαρη 35

Σε ανασκαφή επιμήκους λωρίδας στην παραπάνω οδό, διαστ. 21×7,50 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου με 31 ταφές. Το νεκροταφείο αυτό εντάσσεται στα λεγόμενα φαληρικά νεκροταφεία, που είχαν αναπτυχθεί εκατέρωθεν της οδού που οδηγούσε προς το Φάληρο και των παρόδων της.

Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου, το πλησιέστερο προς την οδό Δράκου, είχε καταληφθεί από 12 ταφές υπομυκηναϊκών χρόνων, που καλύπτουν 13 μ. του μήκους του συνολικού ανασκαφέντος τμήματος, εκ των οποίων μερικές μόνο διατηρήθηκαν ασύλητες, ενώ οι περισσότερες βρέθηκαν συλημένες και κατεστραμμένες. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου (Πίν. 40 β), με πρόσωπο στην οδό Μάρκου Μπότσαρη, εντοπίστηκαν επτά ταφές κλασικών, δύο υστεροκλασικών, τεσσάρων ελληνιστικών και πέντε ρωμαϊκών χρόνων. Όλες οι ανωτέρω ταφές καλύπτουν τα 5,50 μ. μόνον του μήκους της ανασκαφής. Μεταξύ των αρχαιότερων και των νεότερων ταφών βρέθηκε και μία υστερορωμαϊκή ταφή που είχε παραβιάσει τον τελευταίο προς Ν. υπομυκηναϊκό τάφο.

Η διάταξη αυτή των συστάδων των ταφών ερμηνεύεται από την εγγύτητα των παλαιότερων (υπομυκηναϊκών) προς την αρχαιότατη οδό, η οποία προερχόμενη από τους πρόποδες της Ακρόπολης και διερχόμενη διά της Νοτίου πύλης, ακολουθώντας την κατεύθυνση, διαδοχικά, των συγχρόνων οδών Ερεχθείου και Δράκου, έτεμνε τη διερχόμενη από τις Άλαδε πύλες Φαληρική οδό[44], στη συμβολή της οδού Δράκου με τις οδούς Φαλήρου και Δημητρακοπούλου[45]. Οι νεότερες ταφές, υποχρεωτικά, αναπτύχθηκαν εντεύθεν των αρχαιότερων και κάπως απόμερα ως προς τη νοτιοδυτική παρυφή της οδού.

Πλήθος καταστροφών των αρχαίων οφείλονται, εκτός από τη δόμηση των όμορων πολυκατοικιών, στα θεμέλια της παλαιάς οικίας νεότερων χρόνων που υπήρχε στο οικόπεδο. Νοτιοανατολικά εντοπίστηκε τμήμα τοίχου της που διέτρεχε εγκάρσια το σκάμμα. Εδραζόταν στην κιμηλιά και είχε παραβιάσει λαξεύματα που ανήκαν σε ταφές, ενώ ένα τμήμα του είχε εδραστεί σε υστερορωμαϊκό τοίχο.

Λίγο νοτιότερα από το μέσον του σκάμματος, αποκαλύφθηκε υστερορωμαϊκός κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Είχε χτιστεί με οπτοπλίνθους που συνδέονταν με στρώμα ασβεστοκονιάματος. Οι τοίχοι του είχαν ύψος πέντε πλίνθων. Η κάλυψή του αποτελούνταν από τεμάχια σχιστολιθικών πλακών, αποσπασμένων από τάφο υπομυκηναϊκών χρόνων, που παραβίασε οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Ο ακτέριστος νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην με την κεφαλή στα βόρεια και στραμμένη προς Α., τοποθετημένη σε προσκέφαλο από οπτόπλινθο, επιμελώς τοποθετημένη στη βόρεια στενή πλευρά του τάφου. Κάτω από αυτήν είχε πακτωθεί χώμα, έτσι ώστε να δημιουργείται κεκλιμένο επίπεδο. Το δεξιό χέρι φερόταν λυγισμένο επί του σώματος και το αριστερό, κατά μήκος του κορμού.

Λίγο βορειότερα από το μέσον του σκάμματος, σε βάθος 0,43 μ. (τα βάθη μετρήθηκαν με αφετηρία το κράσπεδο της οδού Μάρκου Μπότσαρη) αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα δαπέδου δεξαμενής, προγενέστερης του τάφου, πιθανότατα παραλληλόγραμμου σχήματος, με προσανα-

44. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 33, υποσημ. 3, 4.

45. Π. Καλλιγάς, Σταθμός *Ακρόπολις*, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 33.

τολισμό Α.-Δ. Το δάπεδο, πάχ. 0,23 μ., ήταν κατασκευασμένο από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η επιφάνειά του είχε επιστρωθεί με υδραυλικό κονίαμα. Το υπόστρωμά του, πάχ. 0,17 μ., εδραζόταν στην επιφάνεια της κιμηλιάς και η επιφάνειά του εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους, τεμάχια κεραμίδων, ποτάμιους λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το πρώτο από τα διατηρηθέντα τμήματά του, στα ανατολικά, έχει διαστάσεις 2,80×2,10 (μέγ. πλ.) και το δεύτερο, στα δυτικά, 2,51×0,47 μ. Στο νότιο όριο του δυτικού τμήματος σώζεται λείψανο θεμελίου τοίχου, συμφυούς προς το δάπεδο, χτισμένου με τα ίδια τα υλικά του δαπέδου. Τα δύο τμήματα της δεξαμενής απέχουν μεταξύ τους κατά 1,76 μ. και η διάσπασή τους οφείλεται σε επεμβάσεις της οικίας των νεότερων χρόνων. Η κεραμική, που συνελέγη στην επιφάνεια του δαπέδου, δείχνει πως έπαυσε να λειτουργεί κατά τον ύστερο 4ο αι. μ.Χ. Βόρειά της διατηρήθηκε υστερορωμαϊκό, επίσης, τμήμα χαλικόστρωτου δαπέδου, που πιθανώς αποτελούσε τον αύλειο χώρο της ανωτέρω δεξαμενής. Η επιφάνεια του δαπέδου, ορατών διαστ. 2,95×1,13 και μέγ. σωζ. πάχ. 0,17 μ., εντοπίστηκε σε βάθος 0,35-0,49 μ. Η σύστασή του ήταν από κιμηλοχάλικο, μικρούς λίθους, χαλίκι, τριμμένο κεραμίδι και άμμο. Το υπόστρωμά του, μέγ. σωζ. πάχ. 0,35 μ., αποτελούνταν από κοκκινόχωμα, τριμμένες ωμές πλίνθους, κιμηλόχωμα, άμμο, χαλίκι και μικρούς λίθους.

Ο χώρος εμφανίζει ίχνη διαρκούς χρήσης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, από τον 1ο αι. π.Χ. έως και τον 3ο αι. μ.Χ.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ρωμαϊκός τοίχος, με προσανατολισμό Β.-Ν. Η επιφάνειά του εντοπίστηκε σε βάθος 0,32-0,64 μ. Το σωζόμενο μήκος του ήταν 2,05, το πλάτος 0,50 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,45 μ. Τα 0,10 μ. ύψους αντιστοιχούν στο θεμέλιό του από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό και τα 0,35 μ. στη σωζόμενη ανωδομή του από αργούς λίθους, τεμάχια κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο νότιο τμήμα του έχει τοποθετηθεί πωρόλιθος σε β΄ χρήση.

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν πέντε ρωμαϊκοί λακκοειδείς κεραμοσκεπείς τάφοι. Ο πρώτος είναι ο μοναδικός νεότερος που βρέθηκε στην περιοχή των υπομυκηναϊκών τάφων και αποτελεί β΄ χρήση υπομυκηναϊκού κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ήταν συλημένος και παραβιασμένος και σωζόταν μόνο μικρό τμήμα του, προσανατολισμού Β.-Ν. Από την υπομυκηναϊκή φάση του διατηρούνταν σχιστολιθικές πλάκες της πλευρικής του επένδυσης και μεταξύ αυτών και των παρειών του ορύγματος αργοί λίθοι για τη στερέωσή τους. Στην κάλυψή του επίσης, εκτός των ρωμαϊκών τεμαχίων κεραμίδων και κεραμοπλίνθων, είχε χρησιμοποιηθεί και σχιστόλιθος. Από τη ρωμαϊκή του φάση, βρέθηκε και τμήμα της κεραμίδας του δαπέδου του, εδραζόμενο στην κιμηλιά. Τρεις από τους υπόλοιπους τέσσερις τάφους είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. (η κεφαλή ενός προς Α.) και ο άλλος Β.-Ν. (η κεφαλή προς Β.). Η θέση της κεφαλής του νεκρού αναφέρεται στις περιπτώσεις που βρέθηκαν ενδείξεις. Ένας τάφος καλυπτόταν από αγελαίες κεραμίδες λακωνικού τύπου. Σε τρεις περιπτώσεις διασώθηκαν κεραμίδες του δαπέδου τους. Σε τέταρτη το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από επίχωση κιμηλοχώματος, ενώ μία κεραμίδα επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα χρησίμευε ως προσκέφαλο του νεκρού, εν είδει κεκλιμένου προς Ν. επιπέδου. Οι εσωτερικές παρειές των τοιχωμάτων των τάφων είχαν επενδυθεί με κεραμίδες, σε μία περίπτωση στρωτήρες κορινθιακού τύπου. Σε έναν τάφο ο νεκρός βρέθηκε εκτάδην με τα χέρια κατά μήκος του κορμού, άλλος δε περιείχε και ανακομιδή εκτός της ταφής. Όλοι ήταν κατεστραμμένοι και διατηρούνταν τμηματικά. Από μιας μόνο ταφής την κτέριση βρέθηκαν δύο οστέινες βελόνες και τρεις χάλκινες περόνες.

Στο νότιο, επίσης, τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τέσσερις ελληνιστικές ταφές:

α) Ένας διαταραγμένος ελληνιστικός λακκοειδής (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.), προσανατολισμού Β.-Ν. Συνελέγησαν σιδερένια στλεγγίδα, σιδερένιο καρφί και δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία. β) Τρεις ελληνιστικοί κεραμοσκεπείς λακκοειδείς του 3ου αι. π.Χ.: Ο πρώτος είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το κρανίο του νεκρού βρισκόταν στα βορειοανατολικά και τα χέρια του εκτείνονταν κατά μήκος του κορμού. Εντός του τάφου βρέθηκαν ένα πρώιμου τύπου βολβόσχημο και τέσσερα ατρακτόσχημα πήλινα μυροδοχεία, χάντρα από υαλόμαζα, χάλκινο κάτοπτρο, σιδερένια στλεγγίδα και επτά σιδερένια καρφιά.

Εντός του δευτέρου, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ., εντοπίστηκε ανακομιδή. Πιθανότατα ο τάφος αυτός είχε ξαναχρησιμοποιηθεί για νέα ταφή. Από το εσωτερικό του ανασύρθηκαν χάλκινο κάτοπτρο, ατρακτόσχημο μυροδοχείο και σιδερένια καρφιά.

Δάπεδο του τρίτου, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., ήταν η κιμηλιά. Ήταν συλημένος, με ελάχιστα οστά κατά χώραν. Η κεφαλή του νεκρού βρισκόταν νοτιοδυτικά και βρέθηκαν πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία, τμήμα ειδωλίου και τμήματα σιδερένιων καρφιών.

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν και δύο υστεροκλασικές ταφές:

α) Ένας υστεροκλασικός κεραμοσκεπής λακκοειδής με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα οστά εδράζονταν εντός αβαθούς λαξεύματος στην κιμηλιά. Η κάλυψη αποτελούνταν από κεραμίδες επένδυσης φρέατος, των οποίων η μηνοειδής λαβή είχε καλυφθεί από μολύβδινα ελάσματα, προφανώς για να εμποδιστεί η είσοδος χώματος στον τάφο (Πίν. 40 γ). Στις επιφάνειες επαφής των περιχειλωμάτων τους

είχαν χαραχθεί ψηφία-οδηγοί για την ορθή τοποθέτησή τους. Συνελέγησαν πήλινο αλάβαστρο με λευκό επίχρισμα και πήλινο ανθεμωτό αρυβαλλοειδές ληκύθιο. β) Τμήμα κεραμοσκεπούς πήλινης υστεροκλασικής λάρνακας, λείψανο ταφής βρέφους, προσανατολισμού Α.-Δ. Από τα κτερίσματά του βρέθηκαν δύο μελαμβαφή πήλινα φιαλίδια.

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος εντοπίστηκαν, τέλος, επτά κλασικές ταφές:

α) Τρεις κλασικές πυρές. Στο εσωτερικό της πρώτης (β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.), άξονα Α.-Δ., βρέθηκαν λίγα ασβεστοποιημένα θρύμματα οστών (η κεφαλή του νεκρού προς Δ.), μία λευκή λήκυθος με απολεπισμένη την εξωτερική επιφάνεια, μία λήκυθος με μελανόγραφη παράσταση διπλού δικτυωτού με σταυρό στο κέντρο των ρόμβων, μία λήκυθος μελανόγραφων ανθεμίων και μία λήκυθος μελανόγραφη του εργαστηρίου της Μεγαίρας. Από το εσωτερικό της δεύτερης πυράς (γύρω στο 420 π.Χ.), προσανατολισμού Β.-Ν., ανασύρθηκαν ελάχιστα οστά και κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου, δύο μελανόγραφες λήκυθοι του εργαστηρίου της Μεγαίρας, μία λευκή λήκυθος, μελαμβαφές φιαλίδιο, πήλινο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με εξηρημένη ταινία ζητοειδών στο ανώτερο τμήμα του σώματος και άβαφο λεκανίδιο. Το εσωτερικό της τρίτης (τέλη του 5ου αι. π.Χ.) απέδωσε στρώση κάρβουνου, θρύμματα καμένων οστών και ελάχιστα όστρακα. Και οι τρεις πυρές ήταν παραβιασμένες ή εν μέρει κατεστραμμένες. β) Τρεις κλασικοί λακκοειδείς τάφοι. Ο πρώτος, διαταραγμένος, προσανατολισμού Α.-Δ. (με την κεφαλή του νεκρού προς Α.), εντοπίστηκε σε ιδιαίτερα μεγάλο βάθος σχετικά με τις υπόλοιπες ταφές. Στις μακριές πλευρές του, στην κιμηλιά, είχε αναβαθμούς, πλ. 0,15 μ. Εξωτερικά της ταφής συνελέγησαν, δύο λεκανίδες λυκινικού τύπου και ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με γυναικεία κεφαλή σε κατατομή προς τα δεξιά, ενώ εσωτερικά, αλαβάστρινο αλάβαστρο και οστέινοι αστράγαλοι, οι περισσότεροι εκ των οποίων είναι κατεργασμένοι. Ο δεύτερος, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., ήταν κενό όρυγμα τάφου κατεστραμμένου και συλημένου. Ο τρίτος, τέλος, προσανατολισμού Α.-Δ., δεν ανασκάφηκε, γιατί εκτεινόταν κάτω από την προς Α. όμορη οικοδομή. Στις τρεις ορατές του πλευρές είχε αναβαθμούς. γ) Μία ανεστραμμένη πήλινη κλασική λάρνακα (τέλη 5ου αι. π.Χ.) ως κάλυμμα άλλης όμοιας, προσανατολισμού Α.-Δ., που περιείχε παιδική ταφή με την κεφαλή προς Α. Επί της επιφάνειας της βάσης της ανεστραμμένης λάρνακας κείτονταν πέντε λήκυθοι λευκού βάθους. Οι δύο ήταν μελανόγραφες του εργαστηρίου της Μεγαίρας και μία μελανόμορφη είχε τοποθετηθεί εκεί ως κειμήλιο. Εσωτερικά περισυνελέγησαν ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με γυναικεία κεφαλή σε κατατομή προς τα δεξιά, μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο και αλαβάστρινο δισκοειδές στόμιο αγγείου, του οποίου το σώμα δεν βρέθηκε.

Η μεγάλη συστάδα των υπομυκηναϊκών ταφών, εκτός της προαναφερθείσας με β΄ χρήση κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, περιελάμβανε 12 ακόμη ταφές:

α) Τρεις υπομυκηναϊκούς λακκοειδείς τάφους, προσανατολισμού Α.-Δ. (η κεφαλή του ενός προς Δ.). Σε μια περίπτωση ο νεκρός βρέθηκε με λυγισμένα τα γόνατα και σε άλλη σε συνεσταλμένη στάση. β) Εννέα υπομυκηναϊκούς κιβωτιόσχημους τάφους.

Ο τελευταίος προς Β. τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., είναι ο μόνος που βρέθηκε αδιατάρακτος. Δάπεδό του ήταν η φυσική κιμηλιά. Η πλευρική του επένδυση από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση. Καλυπτόταν από επίσης μεγάλες ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες με μικρά πλακοειδή τεμάχια σχιστόλιθου και κιμηλόπετρες στα μεταξύ τους διάκενα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην με την κεφαλή στα δυτικά και τα χέρια κεκαμμένα στο ύψος της κοιλιάς. Είχε κτερισθεί με αμφορίσκο, ψευδόστομο κωνικό αμφορίσκο, επτά χάλκινους δακτυλίους, εκ των οποίων οι τρεις βρέθηκαν περασμένοι στα οστά των δακτύλων, τρεις χάλκινες περόνες και τμήμα τέταρτης, χάλκινο έλασμα και χάλκινο σπειροειδές έλασμα. Από τους υπόλοιπους οκτώ τάφους, οι πέντε είναι προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ., δύο ΒΑ.-ΝΔ. και ένας Α.-Δ. Σε όλες αυτές τις ταφές τα οστά εδράζονταν απευθείας στην κιμηλιά. Οι εσωτερικές πλευρές τους είχαν επενδυθεί με σχιστολιθικές πλάκες και σε μια περίπτωση με μαρμαρόλιθο. Η κάλυψή τους ήταν επίσης από σχιστολιθικές πλάκες και σε μια περίπτωση από συνδυασμό πλακών σχιστόλιθου και μαρμαρόλιθου. Ο νεκρός κείτονταν εκτάδην, σε δύο περιπτώσεις με την κεφαλή προς Δ. και σε δύο προς Β. Από την κτέρισή τους συνελέγησαν αμφορίσκος, δύο ψευδόστομοι ωοειδείς αμφορίσκοι, ένας κωνικός και ένας αμφικωνικός ψευδόστομος αμφορίσκος, λήκυθος, δίωτος σκύφος, τέσσερις ακέραιοι χάλκινοι δακτύλιοι, ένας θραυσμένος και τμήμα έκτου, δύο τμήματα χάλκινης περόνης και δύο χάλκινα ενώτια. Οι περισσότεροι είχαν συληθεί και καταστραφεί και διατηρούσαν μόνο μερικές από τις πλάκες των πλευρών τους.

ΧΑΡΙΣ ΣΤΟΥΠΑ

14. Οδός Μονής Αστερίου 3

Στο βόρειο τμήμα της παραπάνω οδού βρέθηκαν δύο τοίχοι, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία και ανήκουν σε κτίσμα των υστερορωμαϊκών χρόνων, καθώς και ο πυθμένας κτιστού σιρού της ίδιας εποχής.

Ο τοίχος 1, πλ. 0,67 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν.,

βρέθηκε σε βάθος 0,44 μ., και είναι κατασκευασμένος με ασβεστολιθικούς λίθους και άφθονο κονίαμα λευκού χρώματος (χυτή τοιχοδομία). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ. και συνεχίζεται βόρεια κάτω από το όμορο κτίριο της οδού Κυδαθηναίων 17, ενώ νότια σχηματίζει γωνία με τον τοίχο 2. Έχει διατηρηθεί και τμήμα της ανωδομής του, η οποία διακρίνεται σαφώς από τη θεμελίωση με δύο σειρές επάλληλων οπτοπλίνθων. Εδράζεται σε βάθος 0,72 μ. στην επιφάνεια της κιμηλιάς.

Δυτικά του τοίχου 1 και σε βάθος 0,97 μ. διατηρήθηκε εντελώς αποσπασματικά μια κατασκευή από λίθους και κεραμίδες.

Ο τοίχος 2, πλ. 0,65 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ., και είναι κατασκευασμένος πρόχειρα με αργούς λίθους, τεμάχια κοκκινωπών κροκαλοπαγών λίθων, τεμάχια κονιαμάτων και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Εδράζεται σε βάθος 1,95 μ. πάνω στην κιμηλιά.

Από τη θεμελίωση και των δύο τοίχων συνελέγησαν τεμάχια αμφορέων υστερορωμαϊκών χρόνων.

Ανατολικά του τοίχου 1 εντοπίστηκε ο πυθμένας κυκλικού κτιστού σιρού με ισχυρό κοκκινωπού χρώματος επίχρισμα στις σωζόμενες παρειές του. Έχει διάμετρο 1,27 μ. και οι κτιστές παρειές του με αργούς λίθους έχουν πλάτος 0,20 μ.

Μέσα στις ακάθαρτες επιχώσεις του οικοπέδου και μετά την κατεδάφιση της παλαιάς οικίας, της οποίας η πρόσοψη έχει κηρυχθεί ως διατηρητέα, βρέθηκαν τα ακόλουθα: α) δύο αρράβδωτοι κιονίσκοι, β) βάση κίονα με συμφυή πλίνθο, γ) αρχιτεκτονικό μέλος παλαιοχριστιανικής εποχής με ανάγλυφα ανθέμια.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

Αιγάλεω

15. Ιερά Οδός

Σε χαντάκι που διανοίχθηκε στη νησίδα της Ιεράς Οδού, για την υποδοχή του δικτύου του φυσικού αερίου, μεταξύ του κτιρίου του ΟΤΕ Αιγάλεω και του Praktiker, αποκαλύφθηκαν τα εξής: σε βάθος 1,50 μ. περίπου από το οδόστρωμα στο ύψος του ΟΤΕ Αιγάλεω αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος, κτερισμένος με ένα χυτροειδές αγγείο του 5ου αι. π.Χ. Στην παρειά του χαντακιού διακρίνονταν και άλλοι τάφοι, οι οποίοι όμως δεν ερευνήθηκαν λόγω τεχνικών δυσκολιών. Βρίσκονται κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα. Στην ίδια περιοχή έχουν ανασκαφεί κατά το παρελθόν και άλλοι τάφοι[46] που ανήκουν σε παρόδιο νεκροταφείο του βόρειου κρασπέδου της Ιεράς Οδού. Στη συνέχεια του χαντακιού προς Δ., στο ύψος του αριθ. 287, εντοπίστηκε μεγάλη επιτύμβια στήλη, η οποία παρέμεινε στη θέση της λόγω αδυναμίας διάνοιξης του σκάμματος.

Στο ύψος της πλατείας Δαβάκη, επίσης μέσα στο χαντάκι, αποκαλύφθηκαν ογκόλιθοι με κατεύθυνση Α.-Δ., των οποίων η συνέχεια προς Β. είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα[47]. Αποκαλύφθηκαν σε μήκος 11 μ. μέσα στο πλάτος του χαντακιού των 0,80 μ., ενώ συνεχίζονται και στις δύο παρειές του. Πιθανώς πρόκειται για ταφικό περίβολο παρόδιου νεκροταφείου.

Λίγα μέτρα δυτικότερα περισυνελέγη επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *ΠΟΛΥΦΑΝΗΣ ΠΡΟΣΠΑΛΤΙΟΣ*.

Στο ύψος του αριθ. 309-311 στη νότια παρειά του χαντακιού και σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 12,80 μ. όψη τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι χτισμένος με μεσαίου μεγέθους ελαφρώς δουλεμένες πέτρες και συνδετικό υλικό χώμα. Δυστυχώς δεν ερμηνεύτηκε η χρήση του, διότι για τεχνικούς λόγους δεν ήταν δυνατόν να γίνει διάνοιξη του σκάμματος.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

Λίμνη Κουμουνδούρου

Κατά τη διάρκεια της κατασκευής του αγωγού φυσικού αερίου, του κλάδου Κερατσινίου, στην περιοχή της λίμνης Κουμουνδούρου και τους παρακείμενους λόφους εντοπίστηκε τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού που ένωνε την πόλη των Αθηνών με το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα.

Πρόκειται για το ήδη γνωστό από τις δημοσιεύσεις του Ιω. Τραυλού τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού[48], που διερχόταν από την κορυφή του λόφου της Ηχούς (λόφου Καψαλώνας, βορειοανατολικές υπώρειες του όρους Αιγάλεω) και κατηφόριζε προς τους Ρειτούς, τις δύο λίμνες, από τις οποίες σήμερα σώζεται μόνον η μία, γνωστή ως λίμνη Κουμουνδούρου.

Η αρχαία Ιερά Οδός ερευνήθηκε σε μήκος 220 μ. από την κορυφή σχεδόν του υψώματος έως τις υπώρειες του λόφου της Ηχούς (Πίν. 41 α-β). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε το ένα ανάλημμα (ανατολικό), κατασκευασμένο από μεγάλους ακατέργαστους λίθους που σώζονται κατά διαστήματα σε μία μόνο ή σε δύο σειρές χωρίς θεμελίωση και χωρίς συνδετικό υλικό ανάμεσα στις πέτρες. Κατά τη

46. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 33 κ.ε.· 42 (1987): Χρονικά, σ. 24 κ.ε.

47. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 25.

48. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σ. 177-179, 181, εικ. 228, 188 και 239-240.

διάρκεια του καθαρισμού της Ιεράς Οδού δεν βρέθηκαν δείγματα κεραμικής παρά μόνον ελάχιστα όστρακα αδιάγνωστα, καθώς και τμήμα ανάγλυφου λύχνου[49].

Στην κορυφή του υψώματος σωζόταν μία μεγάλη λιθόπλινθος σπασμένη σε δύο θραύσματα με ορθογώνιο τόρμο, διαστ. 0,40×0,30 μ., στην επάνω επιφάνεια. Πρόκειται πιθανότατα για τον ίδιο λίθο που αναφέρει ο Ιω. Τραυλός στην κορυφή του λόφου, ο οποίος και ταυτίζεται από τον ίδιο ως βάση όρου «χωρίζοντος την περιοχήν των Αθηνών από την περιοχή της Ελευσίνος»[50].

Ασπρόπυργος[51]

Βόρεια των διυλιστηρίων Ασπροπύργου, στη θέση Μούλκι, κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή του αγωγού φυσικού αερίου του κλάδου Κερατσινίου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι κεραμοσκεπείς, ένα τεφροδόχο αγγείο σε κτιστή θήκη, καθώς και δύο ταφικά αγγεία.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι (Τ1, Τ2, Τ3, Τ5), βρέθηκαν ο ένας πλησίον του άλλου, εν μέρει κατεστραμμένοι, με διαφορετικό προσανατολισμό και σε βάθη κυμαινόμενα από 0,70 έως 1,10 μ.

Μόνο στον Τ3 διατηρούνταν τα οστά. Ο νεκρός τοποθετημένος εκτάδην με το κρανίο προς ΝΔ. ήταν κτερισμένος με ένα θησαυράριο που χρονολογεί την ταφή στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.

Στους υστεροελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους μπορούν να χρονολογηθούν οι Τ1 και Τ5 από την κεραμική που περιείχαν, ενώ ο Τ5 στους πρώιμους κλασικούς από αγνύθα του τέλους 6ου-αρχών 5ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στο εσωτερικό του.

Σε απόσταση 800 μ. ανατολικότερα της συστάδας των κεραμοσκεπών τάφων, στη νότια παρειά του αγωγού σε βάθος 1,45-2,40 μ. εντοπίστηκε μία κτιστή θήκη (Τ4). Λίθινες πλάκες όριζαν τις πλευρές και την οροφή της. Στο εσωτερικό της που βρέθηκε γεμισμένο με χώμα ήταν τοποθετημένος όρθιος στο χώμα τεφροδόχος γεωμετρικός αμφορέας[52] (Πίν. 42 α), που περιείχε υπολείμματα καμένων οστών και τέφρα στον πυθμένα του. Ως πώμα του αμφορέα είχε χρησιμοποιηθεί μία λεκανίδα[53] (Πίν. 42 β). Στο ύψος του ώμου εξωτερικά βρέθηκαν μία τριφυλλόστομη οινοχόη[54] και στη βάση ένας μικρός δίωτος σκύφος[55] (Πίν. 42 γ). Η καύση χρονολογείται από τον αμφορέα και τα κτερίσματα στους μεσογεωμετρικούς χρόνους (9ος αι. π.Χ.).

Στην ίδια περιοχή κατά την κατασκευή του βανοστασίου-σταθμού του φυσικού αερίου του κλάδου Κερατσινίου στον Ασπρόπυργο αποκαλύφθηκαν επίσης δύο ταφικά αγγεία: α) Ένας αμφορέας[56] (Πίν. 42 δ) εντοπίστηκε σε βάθος 2,38-2,89 μ., τοποθετημένος εντός ορύγματος, διαστ. 0,50×1 μ., με το στόμιο σφραγισμένο με πήλινη πλάκα και λίθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μικρή μελαμβαφής λήκυθος[57] και εξωτερικά, κάτω από το λαιμό, μελαμβαφής κύλικα[58] (Πίν. 42 ε). Οστά δεν εντοπίστηκαν. Χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Μία άβαφη υδρία[59], νοτιότερα του αμφορέα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,22 μ. Περιείχε δίωτο (υπογεωμετρικό) σκύφο (Πίν. 42 στ)[60], θραύσμα μολύβδινου αντικειμένου και θραύσματα αγγείων. Χρονολογείται στα τέλη του 7ου αι. π.Χ.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ελευσίνα

Οδός Πίνδου και Κολοκοτρώνη (Ο.Τ. 298)

Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Δάρρα, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 900 μ. βόρεια του αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας, έφερε στο φως θεμέλια αρχαίων τοί-

49. Α 785. Πρβλ. *Agora* XII, 1970, πίν. 12, αριθ. 418, τέλη 1ου αι. π.Χ.-αρχές 2ου αι. μ.Χ. Παρλαμά - Σταμπολίδης, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 73, αριθ. 46 με βιβλιογραφία.

50. *ΠΑΕ* 1937, σ. 37.

51. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την υπεύθυνη αρχαιολόγο της Εταιρείας Φυσικού Αερίου Ε. Μαυρομάτη με την εποπτεία της υπογράφουσας εκ μέρους της Γ΄ ΕΠΚΑ. Τα αρχαία ευρήματα μεταφέρθηκαν αρχικά στα εργαστήρια της Συλλογής Άρεως για συντήρηση και στη συνέχεια στην Ελευσίνα, όπου καταγράφηκαν στα ευρετήρια ανασκαφών της ευρύτερης περιοχής Ελευσίνας.

52. Α778, ύψ. 0,545, μέγ. διάμ. σώματος 0,365, διάμ. βάσης 0,16 μ. Για τον τύπο με διαφορές στο σχήμα και στη διακόσμηση, πρβλ. J.N. Goldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 3e (αριθ. 780 της Ελευσίνας). Για την εξέλιξη του τύπου, βλ. Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Συλλογή Καρόλου Πολίτη*, Αθήνα 1989, σ. 40-41, αριθ. 15.

53. Α777, ύψ. 0,561, διάμ. βάσης 0,15, διάμ. στομίου 0,228 μ.

54. Α775, ύψ. 0,225, διάμ. βάσης 0,13, διάμ. σώματος 0,19 μ., βλ. Goldstream, ό.π. (υποσημ. 52), πίν. 3, αττικό, πίν. α, κορινθιακό.

55. Α776, ύψ. 0,066, διάμ. βάσης 0,067, διάμ. στομίου 0,115 μ., βλ. Goldstream, ό.π., πίν. 17α.

56. Α783 τύπου Storage Amphore της Αγοράς, ύψ. 0,79, διάμ. στομίου 0,32, διάμ. βάσης 0,27 μ., βλ. *Agora* XII, 1970, σ. 192-193 και 341, αριθ. 1503, πίν. 64.

57. Α782, ύψ. 0,045, διάμ. 0,091, διάμ. βάσης 0,056 μ., βλ. *Agora* XII, ό.π., πίν. 35, αριθ. 969 και εικ. 9, αριθ. 968, γύρω στο 500 π.Χ.

58. Α781, μέγ. ύψ. 0,105, μέγ. διάμ. σώματος 0,056, διάμ. βάσης 0,035 μ. *Kerameikos* IX, 1976, πίν. 24, 43, 2, πίν. 49, 44.1.

59. Α780, ύψ. 0,398, διάμ. βάσης 0,112, διάμ. σώματος 0,312 μ., βλ. *Agora* VIII, 1962, πίν. 12/219.

60. Α779, ύψ. 0,045, διάμ. χείλους 0,087, διάμ. βάσης 0,045 μ., βλ. *Agora* VIII, ό.π., πίν. 8, 141, 142 (625 π.Χ.), πίν. 40, 631.

χων, σε βάθος 1 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (Πίν. 43 α).

Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και σχηματίζουν δύο εφαπτόμενους, ορθογώνιους, επιμήκεις χώρους, με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι χώροι είχαν το ίδιο περίπου πλάτος, δηλαδή 3,30 ο βόρειος και 3,50 μ. ο νότιος, και το μήκος τους ήταν μεγαλύτερο των 12 μ. Σε απόσταση 3 μ. βόρεια των ορθογώνιων χώρων αποκαλύφθηκε το θεμέλιο ενός άλλου τοίχου, που διέτρεχε ολόκληρο το μήκος του σκάμματος, με κατεύθυνση Α.-Δ. και συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στο άσκαφο και στις δύο κατευθύνσεις. Το θεμέλιο αυτό, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 16,50 μ. εντός των ορίων του σκάμματος, ήταν παράλληλο προς τις μακριές πλευρές των ορθογώνιων εφαπτόμενων χώρων και ήταν κατασκευασμένο με τοιχοδομία παρόμοια προς αυτή των υπόλοιπων τοίχων, δηλαδή από αργούς λίθους και κροκάλες με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Όπως συνάγεται από τις ομοιότητες στον τρόπο κατασκευής των τοίχων, το επίπεδο έδρασής τους, τη δομική σύνδεση μεταξύ τους και τη μελέτη της κάτοψης που σχηματίζουν, ανήκουν όλοι σε ένα κτίσμα με μια κύρια οικοδομική φάση με μικρές τροποποιήσεις, το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από την κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, και η οποία στο σύνολό της χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη χρήσης του χώρου σε προγενέστερη ή μεταγενέστερη εποχή. Τα οικοδομικά λείψανα, που έφερε στο φως η ανασκαφή, ανήκουν προφανώς σε αγροικία ελληνιστικών χρόνων, όπως τεκμαίρεται αφενός από τα κινητά ευρήματα (άβαφη, χρηστική κεραμική και λίθινα μέλη ελαιοτριβείου) και αφετέρου από τη μεγάλη απόσταση του κτίσματος από τον πυρήνα του οικισμού. Οι δύο εφαπτόμενοι επιμήκεις χώροι είχαν ίσως αποθηκευτική χρήση, ενώ ο παράλληλος προς αυτούς τοίχος αποτελούσε πιθανότατα το βόρειο σκέλος του περιβόλου της αγροικίας. Το δυτικό σκέλος του περιβόλου, όπου θα βρισκόταν και το άνοιγμα της κύριας εισόδου, πρέπει να ταυτιζόταν με το ανατολικό ανάλημμα μιας οδού, η οποία διερχόταν δυτικά της αγροικίας και είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Η οδός αυτή, η οποία ξεκινούσε από την Ελευσίνα και κατευθυνόταν προς Β., δηλαδή προς τους δήμους της Πάρνηθας και τη Βοιωτία, έχει εντοπιστεί σε σειρά παλαιότερων σωστικών ανασκαφών[61] και μάλιστα ένα τμήμα της έχει ερευνηθεί στο Ο.Τ. 297 που βρίσκεται απέναντι από το οικόπεδο Δάρρα, στη δυτική πλευρά της οδού Κολοκοτρώνη[62].

61. Βλ. σχετικά *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, αριθ. 1, σ. 27-28 και αριθ. 3, σ. 30-31· 47 (1992): Χρονικά, αριθ. 2, σ. 32-34.

62. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 45.

Οδός Αγάθου και Σωτηρίου (Ο.Τ. 155)

Σύντομη ανασκαφική έρευνα στο μικρής επιφάνειας οικόπεδο Γιάννου εντόπισε ίχνη χρήσης του χώρου κατά την προϊστορική περίοδο. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν λείψανα διαλυμένων τοίχων και μικρή ποσότητα προϊστορικής κεραμικής.

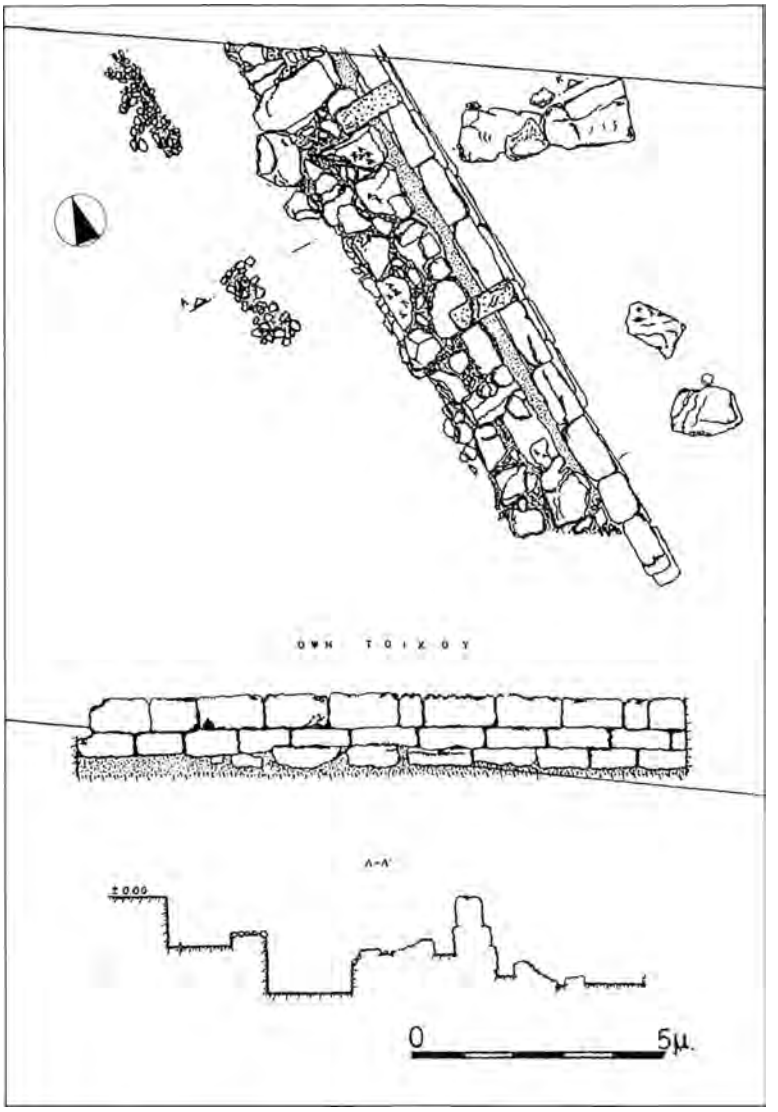
Οδός Κίμωνος 20 (Ο.Τ. 36)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τεκτονικού Ιδρύματος, που βρίσκεται 300 μ. περίπου ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας, αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου υπογειομετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Εντοπίστηκαν εννέα συνολικά τάφοι, από τους οποίους οι τρεις ήταν καύσεις μέσα σε ορθογώνια ορύγματα και οι υπόλοιποι έξι εγχυτρισμοί νηπίων και παιδιών. Οι τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος και προφανώς καταλάμβαναν την παρυφή ενός αρχαίου νεκροταφείου, που εκτείνεται προς Ν. και Δ., εντός των ορίων των γειτονικών ιδιοκτησιών. Οι ανήλικοι νεκροί είχαν αποτεθεί μέσα σε άβαφους πιθαμφορείς τοποθετημένους οριζόντια. Ένα έως τρία το πολύ πήλινα αγγεία συνόδευαν ως κτερίσματα κάθε ενταφιασμό. Τα κύπελλα, οι πρόχοι, μία πυξίδα και μία λεκανίδα, που αποτελούσαν τα κτερίσματα των τάφων, ήταν όλα μικρού σχετικά μεγέθους και χρονολογούνται στον 7ο αι. π.Χ.

Οδός Ερμού και Ελ. Βενιζέλου (Ο.Τ. 195)

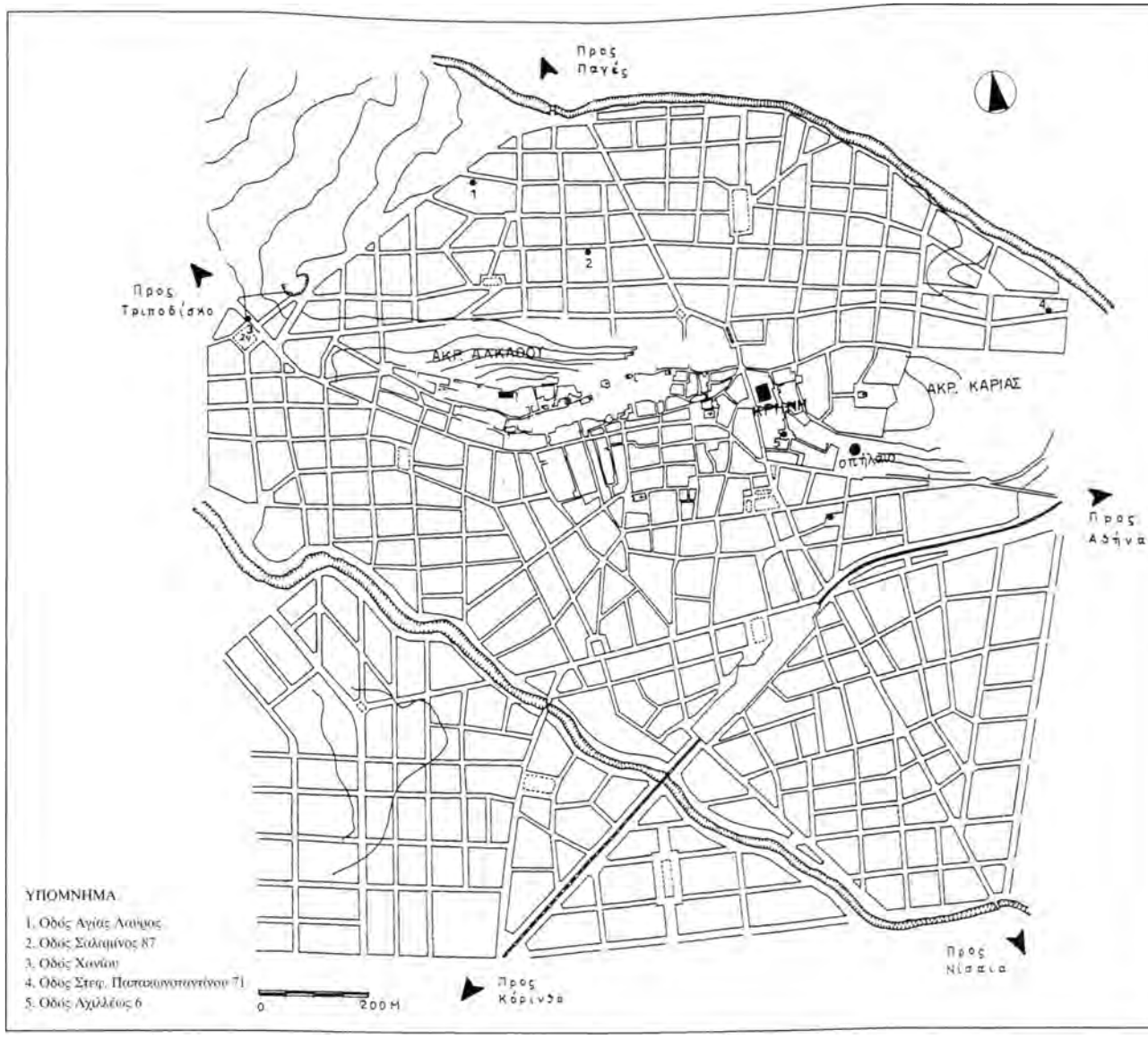
Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Φλεβαροπούλου-Κονδύλη, σε σημείο που βρίσκεται 300 μ. περίπου βορειοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας, έφερε στο φως αρχαίο τοίχο, εξαιρετικά ισχυρής κατασκευής (Σχέδ. 7· Πίν. 43 β). Ο τοίχος διασχίζει διαγώνια την επιφάνεια του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 12,50 μ. εντός των ορίων του σκάμματος, αλλά συνεχίζεται εμφανώς μέσα στο άσκαφο, προς Ν., εντός της όμορης ιδιοκτησίας και προς Β., κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ερμού. Ο τοίχος, προφανώς αναλημματικός, σχηματίζει μέτωπο μόνο στην ανατολική του πλευρά. Είναι κατασκευασμένος από ερυθρωπές κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους μεγάλων διαστάσεων και σώζεται σε τρεις δόμους με συνολικό ύψος 1,50 μ. Στους κατώτερους δόμους οι λιθόπλινθοι είναι τοποθετημένες όλες δρομικά, ενώ στον ανώτερο σωζόμενο δόμο ανά τρεις δρομικές παρεμβάλλεται μία διάτονη εν είδει αντηρίδας. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου βρίσκεται σε βάθος μόλις 0,40 μ. από την επιφάνεια της οδού Ελ. Βενιζέλου.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του τοίχου και σε βα-

Σχέδ. 7. Ελευσίνα. Οδός Ερμού και Ελ. Βενιζέλου. Κάτοψη, όψη και τομή Α-Α΄ του αναλημματικού τοίχου.

θύτερο επίπεδο από αυτόν, αποκαλύφθηκε το θεμέλιο άλλου τοίχου παράλληλου προς τον πρώτο, αλλά αρχαιότερου από αυτόν. Η κατασκευή του αρχαιότερου αυτού τοίχου είναι εντυπωσιακά ισχυρή. Απαρτίζεται από τεφροκύανους ελευσινιακούς ογκόλιθους, αρμοσμένους κατά το πολυγωνικό σύστημα. Το συνολικό πλάτος του θεμελίου του είναι 1,75 μ., ενώ τα σωζόμενα τμήματα της ανωδομής του έχουν πλάτος 1,50 μ. Ο τοίχος εδράζεται σε βάθος 2,40 μ. σε προσχωσιγενείς στρώσεις από αμμοχάλικο και κροκάλες. Ο τοίχος παρουσιάζει επιμελημένη όψη μόνο στην ανατολική πλευρά του και επομένως ήταν και αυτός αναλημματικός. Προφανώς κατέρρευσε από κάποια φυσική καταστροφή, πιθανότατα πλημμύρα, καθώς τεράστιοι ελευσινιακοί ογκόλιθοι από την ανωδομή του βρέθηκαν παρασυρμένοι στα ανατολικά του, μέσα σε ποτάμιες αποθέσεις. Μετά την καταστροφή του χτίστηκε στη θέση του ο νεότερος τοίχος, με τις κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, που επιτελούσε την ίδια λειτουργία με το προγενέστερό του ανάλημμα. Ο αναλημματικός χαρακτήρας των τοίχων, η ισχυρότατη κατασκευή τους, η ύπαρξη στο σκάμμα αποκλειστικά και μόνον ποτάμιων επιχώσεων, οδηγούν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί με προορισμό τη διευθέτηση της κοίτης χειμάρρου, διακλάδωσης του ελευσινιακού Κηφισού. Η λειτουργία των τοίχων ως αναλημμάτων δρόμου, μολονότι δεν αποκλείεται, δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί, γιατί δεν

Σχέδ. 8. Μέγαρα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 1998.

διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδοστρωμάτων. Στις προσχώσεις του ποταμού δεν βρέθηκε κεραμική που να βοηθά στη χρονολόγηση των τοίχων.

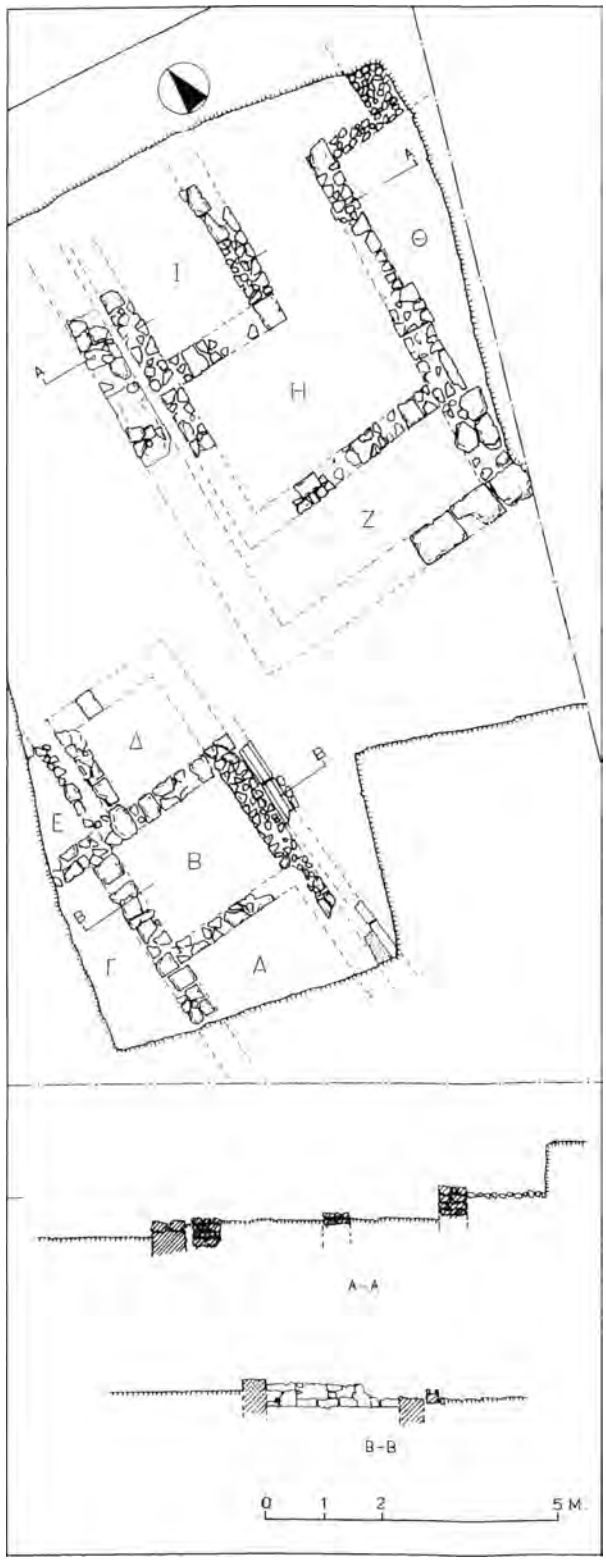
Με μόνο κριτήριο τον τρόπο κατασκευής τους, ο αρχαιότερος τοίχος θα ήταν δυνατόν να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. και ο νεότερος στην ελληνιστική περίοδο. Στα ανατολικά του σκάμματος, μέσα σε επιχώσεις από αμμοχάλικο και κροκάλες, βρέθηκε ένας μαρμάρινος επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος, παρασυρμένος και αυτός από την αρχική του θέση.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Μέγαρα (Σχέδ. 8)

1. Οδός Αγίας Λαύρας (Ο.Τ. 243, οικόπεδο Χ. και Δ. Βαλτά)

Η έρευνα εδώ απέδωσε τα αποσπασματικά λείψανα δύο οικημάτων του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. ή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 9). Το νοτιοδυτικό οίκημα, όπου διαπιστώνουμε την ύπαρξη τουλάχιστον πέντε χώρων, εκτεινόταν προς ΝΔ. Οι τοίχοι, πάχ. έως 0,45 μ., έχουν διασωθεί σε χαμηλό ύψος. Είναι χτισμένοι με ελαφρώς πελεκημένους λίθους, ορθογωνισμένους πωρόλιθους και λίγα ποταμίσια βότσαλα που συνδέονται με λάσπη (Πίν. 44 α).

Σχέδ. 9. Μέγαρα. Οδός Αγίας Λαύρας. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

Επειδή εδώ πρόκειται για θεμελιώσεις, επάνω στους τοίχους δεν έχουν εντοπιστεί οι είσοδοι των χώρων. Οι δύο χώροι Α και Β έχουν σχεδόν το ίδιο πλάτος (2,25 μ.). Στο χώρο Β έχουν βρεθεί δύο κωνικές αγνύθες και θραύσματα από λυχνάρι. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου Ε ανήκει στη δεύτερη κατασκευαστική φάση.

Ανατολικά του κτίσματος και σχεδόν παράλληλα προς τον τοίχο υπήρχε αγωγός με κλίση προς Ν. για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων της στέγης.

Το βορειοανατολικό οίκημα εκτεινόταν προς ΒΑ. Από τις δύο οικοδομικές φάσεις η αρχαιότερη αντιπροσωπεύεται από το χώρο Ζ (εσωτ. διαστ. 6,30×4,20 μ.) με τους τρεις τοίχους στα νότια και δυτικά.

Οι χώροι Η, Θ και Ι ανήκουν στη νεότερη κατασκευαστική φάση της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Εδώ εκτός από τις θεμελιώσεις διατηρήθηκαν και ορισμένοι τοίχοι σε χαμηλό ύψος, κυρίως στο ανατολικό τμήμα όπου παρατηρούνται και ίχνη επιχρίσματος.

Ο χώρος Η έχει πλάτος 3,75 και σωζόμενο μήκος 4,30 μ. Το δάπεδό του ήταν χωμάτινο. Ο μικρός χώρος Ι έχει εσωτερικό πλάτος 1,75 μ. Και εδώ το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Οι είσοδοι των δύο αυτών χώρων πρέπει να βρίσκονταν στο βόρειο κατεστραμμένο τμήμα.

Τέλος, στο βόρειο άκρο του χώρου Θ και σε ψηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ενός λιθόστρωτου δαπέδου.

2. Οδός Σαλαμίνος 87 (οικόπεδο Π. Μπέλση)

Η αρχαιολογική έρευνα εδώ, σε βάθος 0,58 μ. και κάτω, απέδωσε δύο μικρούς χώρους εκ των οποίων ο νότιος (Α) βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,42×2,20 μ. Στο κέντρο ακριβώς του χώρου αυτού έχει διασωθεί η ορθογώνια βάση του λίθινου πεσσού που υποβάσταζε τη σκεπή. Εδώ πρόκειται για ένα ακόμη τυπικό μεγαρικό υπόγειο. Δεν βρέθηκαν ίχνη δαπέδου ή κλιμακοστασίου, το οποίο ήταν μάλλον ξύλινο. Οι τοίχοι, πάχ. 0,50 μ., είναι χτισμένοι με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους κάθετα τοποθετημένους και με μικρές πέτρες στα ενδιάμεσα κενά. Σώζονται σε ύψος 1,08 μ. (Πίν. 44 β).

Από τις επιχώσεις του υπογείου περισυνελέγησαν πολλά όστρακα αγγείων της ελληνιστικής περιόδου που δείχνουν ότι το υπόγειο είχε εγκαταλειφθεί το 2ο αι. π.Χ.

Στα βόρεια εφάπτεται με το μικρό χώρο Β που έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,30×1,85 μ. Η τοιχοδομία ελάχιστα διαφέρει από αυτήν του υπογείου. Στους τοίχους δεν βρέθηκε ίχνος εισόδου. Βασιζόμενοι μόνο στις λεπτομέρειες της τοιχοδομίας μπορούμε να χρονολογήσουμε τους δύο χώρους στους κλασικούς χρόνους.

3. Οδός Χανίου (χαντάκι ΟΤΕ)

Σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη, στη διάρκεια διάνοιξης χαντακιού, ήλθε στο φως βρεφικός τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Στην περιοχή αυτή παλαιότερα είχε αποκαλυφθεί τμήμα νεκροταφείου[63].

Η σαρκοφάγος που ήταν λαξευμένη από κογχυλιάτη λίθο βρέθηκε σε βάθος 0,72 μ. Για κάλυμμα είχε μία πλάκα από το ίδιο υλικό. Ήταν γεμάτη με καθαρό «κοσκινισμένο» χώμα. Ελάχιστα οστά των ποδιών βρέθηκαν στη βόρεια στενή πλευρά. Ήταν ακτέριστος. Έξω όμως από τον τάφο, στο ύψος του καλύμματος, βρέθηκε μυροδοχείο των μέσων ελληνιστικών χρόνων. Εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 0,87×0,25, βάθ. 0,29 μ.

4. Οδός Στεφ. Παπακωνσταντίνου 71 (οικόπεδο Ι. Παπαμελέτη)

Εδώ ερευνήθηκε μικρό τμήμα από τον κυκλικό πύργο του οχυρωματικού περιβόλου των κλασικών χρόνων. Κάτω από το ανατολικό κτίσμα είχε αποκαλυφθεί τμήμα της ίδιας οχύρωσης[64]. Σε βάθος 2,70 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου διασώθηκαν οι δύο δόμοι από το νότιο τόξο του πύργου. Είναι κατασκευασμένοι με μεγάλους πωρόλιθους, ελαφρώς σφηνοειδείς, μήκ. 0,83-1,30 και ύψ. 0,44 μ. Στην ανατολική παρειά του δεύτερου δόμου υπάρχει αναθύρωση.

Το εσωτερικό του πύργου είναι συμπληρωμένο με λατύπη. Ανατολικά διασώθηκε και μικρό τμήμα του μεσοπυργείου σε ύψος τριών δόμων.

5. Οδός Αχιλλέως 6 (οικόπεδο Κ. Πρίσκου)

Η αρχαιολογική έρευνα στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 0,40 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, έφερε στο φως δύο τοίχους που τέμνονται μεταξύ τους σε ορθή γωνία, καθορίζοντας έτσι αμυδρά, τμήματα τεσσάρων χώρων ενός σημαντικού κτίσματος των ρωμαϊκών χρόνων.

Ο χώρος Α είχε μήκος πάνω από 8,20 μ., όπως φαίνεται από το βόρειο τοίχο, που είναι κατασκευασμένος με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους, μήκ. 1,10 και πλ. 0,60 μ. Κατά μήκος της βόρειας παρειάς του τοίχου αυτού υπάρχει ένα πρόσθετο κτιστό τμήμα με μικρούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα, πάχ. έως 0,28 μ. Η τεχνική αυτή μαζί με άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες μας δείχνουν ότι οι ογκόλιθοι τοποθετήθηκαν εδώ σε β' χρήση.

Πρόκειται εδώ για τον τελευταίο δόμο που εδράζεται στην κόκκινη σκληρή κιμηλιά. Πολλοί λίθοι αφαιρέθηκαν από το χώρο, όπως μας πληροφόρησε ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου, προπολεμικά.

Ο χώρος Β εκτεινόταν προς Δ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,70 μ. Και εδώ ο βόρειος τοίχος είναι κατασκευασμένος με την ίδια τεχνική, μόνον οι ογκόλιθοι είναι πιο στενοί.

Οι δύο άλλοι χώροι βρίσκονται πέρα από τη βόρεια οικοδομική γραμμή γι' αυτό και ερευνήθηκαν ελάχιστα.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

63. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 34.

64. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 66 κ.ε.

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Λαυρίου

Συνεχίστηκε η καταγραφή ευρημάτων κεραμικών, λίθινων και μετάλλινων, που φτάνουν έως τώρα τα 900 και άρχισε η προετοιμασία της έκθεσης του μουσείου με τη μεταφορά από το Μουσείο Βραυρώνας στο Λαύριο ευρημάτων της Λαυρεωτικής, κυρίως των μεγάλων αναγλύφων και των επιγραφών που είχαν συγκεντρωθεί από τις μεταλλευτικές εταιρείες.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαυρεωτική

Λόγω των περιορισμένων πιστώσεων και της έλλειψης προσωπικού οι ανασκαφές σε ιδιοκτησίες που χρειάζεται να ερευνηθούν περιορίστηκαν σημαντικά.

Περιοχή Δημολιάκι (κτήμα Τσαμαλή)

Συνεχίστηκε για 20 ημέρες η έρευνα στο συγκρότημα πλυντηρίων και κατοικίας[1]. Αποκαλύφθηκε ότι τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος καταλαμβάνει πλυντήριο μεταλλεύματος, διαστ. 12×7,20 μ. Στο μεγαλύτερο μέρος του είχε καταστραφεί από τις καλλιέργειες, διατηρήθηκε όμως το περίγραμμά του με τις δεξαμενές κυκλοφορίας και τροφοδοσίας του νερού και τα κανάλια. Το επίπεδο για το στέγνωμα του μεταλλεύματος είχε καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά εκτός από μικρά τμήματα, όπου διατηρήθηκε και το υδραυλικό κονίαμα. Υδραυλικό κονίαμα διατηρήθηκε και στα τοιχώματα των δεξαμενών και των καναλιών. Η έρευνα του συγκροτήματος δεν ολοκληρώθηκε, είναι όμως ήδη φανερό ότι πρόκειται για ένα ακόμη εργαστήριο με πλυντήρια, χώρους εργασίας και την κατοικία του ιδιοκτήτη. Η κεραμική (κυρίως κομμάτια χρηστικών αγγείων) χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. (Πίν. 45 β).

Μερκάτι

Στους βόρειους πρόποδες του λόφου Μερκάτι εντοπίστηκε και καθαρίστηκε επιφανειακά, για να προστατευτεί, πλυντήριο μεταλλεύματος που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Έχει διαστάσεις 16×8,35 μ. και είναι σημαντικό το γεγονός ότι διατηρούνται στη θέση τους οι πλάκες με τις οπές ροής του νερού της δεξαμενής τροφοδοσίας. Οι οπές κάθε πλάκας βρίσκονται σε διαφορετικό ύψος από το δάπεδο του πλυντηρίου (0,35 και 0,25 μ.), στοιχείο που έχει σχέση με τη λειτουργία του πλυντηρίου και την τοποθέτηση των ξύλινων ρείθρων για το πλύσιμο του μεταλλεύματος με διαφορετική πίεση κάθε φορά.

Σε απόσταση 100 μ. περίπου από το πλυντήριο και κοντά στο ιερό που αποκαλύφθηκε στο κτήμα Χρ. Ρώμα[2] βρέθηκε σε χωράφι λίθινη στήλη ελαφρώς σπασμένη στο πάνω δεξιό μέρος με λειασμένη την ενεπίγραφη επιφάνεια και αδρή την πίσω (Πίν. 45 α). Έφερε την επιγραφή:

ΗΟΡΟΣ
ΥΠΕΡΠΕΔΙΟ.

Διαστ. στήλης: ύψ. 0,495, πλ. 0,33, ύψ. γραμμάτων 0,03-0,04 μ. Τα γράμματα είναι χαραγμένα βαθιά και καθαρά και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Μ. Λαυρίου 982).

Στα γνωστά έως τώρα ορόσημα δεν υπάρχει παρόμοια έκφραση. Στο λεξικό του Φωτίου καταγράφεται η λέξη *ὑπέρπεδον*: όρος, βουνό, έξαρμα γης. Είναι πιθανόν το ορόσημο να καθόριζε, για άγνωστο προς το παρόν λόγο, τα όρια του λόφου ή να ήταν περιγραφικό της θέσης, πάνω από το πεδίο, δεδομένου ότι στους πρόποδες του λόφου απλώνεται επίπεδη εύφορη έκταση. Εξίσου πιθανόν είναι να ονομαζόταν έτσι ο ίδιος ο λόφος.

Θορικός (κτήμα Κ. Μέξα)

Παράλληλα με τις εργασίες καθαρισμού, απομάκρυνσης των υλικών κατεδάφισης του νεότερου οικίσκου και περίφραξης συνεχίστηκαν ορισμένες ερευνητικές εργασίες[3] (Πίν. 46 α). Διαπιστώθηκε ότι στις λίθινες πλάκες της κεντρικής αυλής υπήρχαν διάφορα χαράγματα φτιαγμένα από τους ενοίκους του σπιτιού ή τους εργαζόμενους στο εργαστήριο σε ώρες αργίας. Τα χαράγματα είναι: *ΚΗΦΙΣ[ΕΥΣ]* (ύψ. γραμμάτων 0,05-0,087 μ.) (Πίν. 46 β), *ΦΙΛΟΚ[ΡΑΤΗΣ]* (ύψ. γραμμάτων 0,06-0,10 μ.), *Ε* - (ύψ.

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 88.

2. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 76.

3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 87.

γραμμάτων 0,05 μ.), *Τ* (ύψ. γραμμάτων 0,09 μ.), *ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ]* (ύψ. γραμμάτων 0,05-0,07 μ.). Τα γράμματα είναι χαραγμένα βαθιά και καθαρά με αιχμηρό εργαλείο – πιθανότατα καρφί – και από γνώστη της γλώσσας.

Ο Φιλοκράτης είναι γνωστός και από χάραγμα σε πήλινο κάλυμμα κυψέλης που βρέθηκε στο ίδιο συγκρότημα και το ίδιο όνομα ήταν χαραγμένο σε βράχο δίπλα στον περίβολο γειτονικού εργαστηρίου[4]. Νότια του προθαλάμου του ανδρώνα υπήρχε μια μικρότερη, επίσης πλακόστρωτη, αυλή, στη νοτιοανατολική γωνία της οποίας υπήρχε πηγάδι με κυκλικό στόμιο από μαρμάρινες πλάκες. Γύρω του σε σχήμα Γ είχε κατασκευαστεί χαμηλό θρανίο από αδρούς λίθους καλυμμένο με κονίαμα, προφανώς για να διευκολύνει τις οικιακές εργασίες. Άλλη μια δεξαμενή βρέθηκε έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του προθαλάμου του ανδρώνα συγκεντρώνοντας τα νερά από τη στέγη των δωματίων. Έφερε υδραυλικό κονίαμα και είχε μικρά σκαλοπάτια, για να διευκολύνεται η κάθοδος στο εσωτερικό της. Δύο λιθόκτιστοι αγωγοί ξεκινούσαν από τη μικρή εσωτερική αυλή, για να καταλήξουν στην κεντρική. Στον πυθμένα του ενός βρέθηκαν ακέραια αγγεία του 4ου αι. π.Χ. (όλπη, κάνθαρος, φιαλίδιο) και μολύβδινο σταθμίο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το εύρημα από λιθοσωρό που σχηματίστηκε με την καταστροφή του τοίχου που όριζε από Α. τη μικρή εσωτερική αυλή. Πρόκειται για τμήμα από τον πυθμένα κυπέλλου με κοιλότητες στις οποίες τοποθετούνταν άργυρος. Μετά από καμίνευση ο άργυρος έπαιρνε τη μορφή άμορφων κερμάτων, τα οποία στη συνέχεια μετατρέπονταν σε νομίσματα με την εφαρμογή των επίσημων σφραγίδων.

Στην άλλη πλευρά του κτήματος (Β./ΒΔ.) εντοπίστηκαν τα θεμέλια μεγάλου μαρμάρινου οικοδομήματος (σωζ. διαστ. 31×10 μ.). Το μέγεθος και τα υλικά κατασκευής παραπέμπουν σε μνημειώδες, πιθανότατα δημόσιο κτίριο που είχε καταστραφεί ήδη από την αρχαιότητα. Μαρμάρινα μέλη (μαρμάρινες λιθόπλινθοι, κατώφλια κτλ.) χρησιμοποιήθηκαν στο συγκρότημα του 4ου αι. π.Χ. στη νότια πλευρά του κτήματος. Ο εντοπισμός αυτού του κτιρίου, καθώς και κεραμική του 5ου αι. π.Χ., που είχε βρεθεί σε επιχώσεις πάνω στις οποίες θεμελιώθηκαν τμήματα του εργαστηρίου στην άλλη πλευρά του κτήματος, δείχνουν ότι ήδη από τον 5ο αι. υπήρχε μεγάλη εγκατάσταση στη θέση αυτή.

ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

4. *ΑΔ* 51-52 (1996-1997): Μελέτες, σ. 125 κ.ε.

Βούλα

Οδός Σερίφου και Θερμοπυλών (Ο.Τ. 156Α, οικόπεδο Περσιμιτζή)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που συνορεύει προς Δ. με το οικόπεδο Ερμογένη[5], αποκαλύφθηκαν τμήμα αρχαίου δρόμου κατεύθυνσης Α.-Δ. και οικιστικά θεμέλια στη βόρεια πλευρά του.

Όλο το εύρημα είναι θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό βράχο, που στο οικόπεδο αυτό βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο των σύγχρονων οδών Σερίφου και Θερμοπυλών. Το νότιο ανάλημμα του δρόμου αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 και τμήμα του βόρειου σε μήκος 4 και ορίζουν πλάτος δρόμου 2 μ. περίπου. Είναι κατασκευασμένα από ακατέργαστους ογκόλιθους θεμελιωμένους πάνω στο φυσικό βράχο που αποτελεί και το οδόστρωμα.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δρόμου αποκαλύφθηκαν θεμέλια τεσσάρων χώρων που δεν συνδέονται μεταξύ τους και κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι πολλοί τοίχοι τους είτε «γεμίζουν» φυσικές κοιλότητες του βράχου, είτε υποκαθίστανται από φυσικά υψώματά του. Ο χώρος Ι βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,50×3,20 μ. Σε αρκετά μεγάλη απόσταση δυτικά του (12,50 μ.) βρίσκεται ο χώρος ΙΙΙ που έχει διαστάσεις 3×2,50 μ. και σε απόσταση 1,20 μ. από αυτόν ο χώρος ΙΙ, διαστ. 1,50×2 μ. Ο ένας τοίχος του χώρου ΙΙ προεκτείνεται προς Ν. και συναντά το βόρειο αναλημματικό τοίχο του δρόμου. Τέλος, ο χώρος IV, σε απόσταση 3,50 μ. δυτικά του χώρου ΙΙ, αποκαλύφθηκε μόνον τμηματικά, γιατί οι εγκάρσιοι τοίχοι του προεκτείνονται στο προς Β. όμορο οικόπεδο. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αδρά επεξεργασμένους λίθους και η διατήρησή τους είναι αρκετά αποσπασματική.

Τα όστρακα που βρέθηκαν στο οικόπεδο Περσιμιτζή προέρχονται από άβαφα χρηστικά, μελανόμορφα και μελαμβαφή αγγεία όλης της διάρκειας του 5ου αι. π.Χ.

Οδός Σπύρου Μελά και Αθηνών (Ο.Τ. 312, οικόπεδο Ζ. Ελέουα)

Στο παραπάνω οικόπεδο ανήκει ο πύργος των κλασικών χρόνων που συνορεύει με την οδό Σπύρου Μελά, σε μικρή απόσταση από την οδό Ελευθερίας[6]. Η σωστική

5. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 61-62.

6. Ιω. Ανδρέου, Ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών, *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, 1994, σ. 201.

ανασκαφή στο οικόπεδο αυτό έφερε στο φως τα θεμέλια ενός εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος που σώζεται αρκετά αποσπασματικά. Το κτίριο είχε θεμελιωθεί αρκετά επιφανειακά σε σχέση με το σημερινό επίπεδο της οδού Σπύρου Μελά (0,30-0,40 μ.) και είχε υποστεί πολλές επεμβάσεις στη νεότερη και σύγχρονη εποχή, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη μορφή και τη λειτουργία του.

Τα λείψανα των θεμελιώσεων εκτείνονται στα δυτικά και τα βόρεια του τετράγωνου πύργου. Δυτικά του πύργου και κατά μήκος της οδού Σπύρου Μελά, αποκαλύφθηκαν δύο αυτοτελείς χώροι, ο ένας εκ των οποίων, διαστ. 3×2 μ., διατηρεί στην ανατολική πλευρά του επιμήκη ορθογώνιο χώρο, πλ. 0,70 μ., πιθανώς κλιμακοστάσιο. Ο δεύτερος χώρος στα δυτικά του πρώτου έχει διαστάσεις 4×4,30 μ. Οι τοίχοι τους είναι χτισμένοι από μετρίου μεγέθους πέτρες επεξεργασμένες στην εξωτερική τους πλευρά και γεμίσματα από μικρότερες. Μεταξύ των δύο αυτών δωματίων και του πύργου αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., χτισμένος από αργούς λίθους μεγάλου μεγέθους, που σώζεται σε τρία τμήματα και ορίζει το κτίριο στα δυτικά. Βορειότερα και σε αρκετά μεγάλη απόσταση από τα δύο δωμάτια, ένας ισχυρότατος τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., αποτελεί το όριο του κτιρίου προς Β. Είναι χτισμένος με μεγάλου μεγέθους ογκόλιθους (0,80×0,60 μ.), η εξωτερική όψη των οποίων είναι επιμελώς κατεργασμένη και σώζεται σε μήκος 15 μ. Κάθετοι σε αυτόν αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, ο ένας εκ των οποίων είναι της ίδιας επιμελημένης κατασκευής και της ίδιας χρονολογικής φάσης με τον ισχυρό εξωτερικό τοίχο του κτιρίου. Ο δεύτερος, κατασκευασμένος με μικρούς αργούς λίθους, φαίνεται να είναι μια μεταγενέστερη προσθήκη. Ένας τρίτος τοίχος παράλληλης κατεύθυνσης με τους δύο προηγούμενους, που πιθανώς γώνιαζε με τον ισχυρό εξωτερικό τοίχο, σώζεται πολύ αποσπασματικά στα ανατολικά του και από τις διαστάσεις του φαίνεται ότι είναι επίσης εξωτερικός τοίχος.

Τα δύο στρώματα καταστροφής που βρέθηκαν στο οικόπεδο, το ένα γύρω από τον πύργο και το άλλο νότια του πρώτου δωματίου της νότιας περιοχής, έδωσαν πολλά τμήματα στρωτήρων κεραμίδων λακωνικού τύπου και κεραμική άβαφων χονδροειδών αγγείων, κυρίως του 4ου αι. π.Χ. Τέτοιου είδους κεραμική έδωσαν και οι επιχώσεις του οικοπέδου (αμφορείς, χύτρες). Το χαρακτηριστικό του χώρου ήταν το πλήθος των τμημάτων των κυψελών. Πιθανότατα το κτίριο αυτό συνδεόταν με το εμπόριο εδώδιμων προϊόντων και κυρίως μελιού, η παραγωγή του οποίου έχει διαπιστωθεί πολλές φορές σε περιοχές γύρω από τον Υμηττό[7].

Οδός Βαλτετσίου και Βουλιαγμένης (Ο.Τ. 123, οικόπεδο Δακτυλίδη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο αποτελεί τμήμα του βορειοδυτικού τμήματος του οικισμού των Αιξωνίδων Αλών, αποκαλύφθηκε ένα εκτεταμένο κτίριο, που περιελάμβανε 16 χώρους και ήταν θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό βράχο, ο οποίος στην περιοχή αυτή υπερβαίνει το επίπεδο του δρόμου. Οι τοίχοι του κτιρίου είναι αρκετά πρόχειρης κατασκευής, αργολιθοδομή με μικρές πέτρες και λάσπη ανάμεσά τους. Το δυτικό τμήμα του κτιρίου περιλαμβάνει δύο δωμάτια (Α και Β), στα δάπεδα των οποίων υπάρχουν τεχνητές λαξεύσεις - λεκάνες στο φυσικό βράχο. Τα δωμάτια αυτά επικοινωνούν στα ανατολικά τους με μια σειρά τριών δωματίων, που περιλαμβάνουν μικρούς αποθηκευτικούς χώρους (Γ, Δ και Ε), καθώς και ένα τέταρτο δωμάτιο-αποθέτη, λαξευμένο σε μεγάλο βάθος στο βράχο (Ζ). Τα δωμάτια αυτά συνορεύουν, χωρίς όμως να επικοινωνούν, στα ανατολικά τους με ένα μεγάλο χώρο (ΙΑ), ο οποίος με μια σειρά κάθετα τοποθετημένων λίθων διαμορφώνει ένα είδος διαδρόμου που στα βόρειά του έχει δύο επιμήκεις αποθηκευτικούς χώρους (Η και Θ). Ανατολικότερα, ένας μεγάλος χώρος (ΙΓ) που σώζει τη βάση ενός μονολιθικού κιονίσκου στο κέντρο του και δύο μεγάλους πλακοειδείς λίθους – υπολείμματα λιθόστρωτου δαπέδου – στα ανατολικά του, πιθανώς αποτελούσε τον υπαίθριο χώρο του κτιρίου και ήταν ημιυπαίθριος. Παρόμοιο λιθόστρωτο δάπεδο σώζεται και στην ανατολική πλευρά του δωματίου ΙΔ, που βρίσκεται στα νότια του υπαίθριου χώρου ΙΓ.

Οι τοίχοι που απαρτίζουν τους χώρους της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου Δακτυλίδη είναι πολύ επιμελημένης κατασκευής. Διακρίνονται τέσσερις χώροι, οι οποίοι αναπτύσσονται στο μεγαλύτερο τμήμα τους στην προς Α. όμορη ιδιοκτησία: ΙΕ-ΙΣΤ-ΙΖ και ΙΗ. Η εικόνα του κτίσματος αυτού της ανατολικής πλευράς είναι αποσπασματική. Όμως η επιμελημένη τοιχοδομία του, με μεγάλους λαξευμένους λίθους και ενδιάμεσα βύσματα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτίσμα αυτό ήταν η κύρια κατοικία, ενώ οι σχετικά πρόχειρες κατασκευές του κτίσματος, που βρίσκονταν δυτικά του αίθριου χώρου, στέγαζαν ένα οικιακό εργαστήριο επεξεργασίας πηλού και τους αποθηκευτικούς χώρους των προϊόντων του εργαστηρίου και των άλλων αγαθών της οικίας. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορούν το πλήθος των οστράκων της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, πολλά από τα οποία έφεραν ίχνη πυράς, οι έντονα κόκκι-

7. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 73-75.

νες επιχώσεις και οι τεχνητές λαξεύσεις του φυσικού βράχου. Η κεραμική του χώρου χρονολογεί τη χρήση του από τα τέλη του 5ου έως το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Θεσσαλονίκης και Ηγουμενίτσης (Ο.Τ. 291, οικόπεδο Σταχτέα)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν πέντε τάφοι που ανήκουν στο γνωστό εκτεταμένο νεκροταφείο του Δήμου των Αιξωνίδων Αλών, που έχει κατά καιρούς εντοπιστεί στα οικόπεδα της περιοχής[8].

Πρόκειται για δύο εγχυτρισμούς σε άβαφους αμφορείς που περιείχαν ο μεν πρώτος: 1) ένα μελαμβαφές ληκύθιο, 2) ένα μελαμβαφές θήλαστρο, 3) ένα σκυφίδιο και 4) ένα κυάθιο· ο δε δεύτερος: 1) ένα θήλαστρο και 2) ένα σκύφο. Μία πήλινη παιδική λάρνακα που περιείχε: 1) ένα μελαμβαφή σκύφο, 2) ένα μικρό μελαμβαφές μπωλ και 3) ένα ληκύθιο με διακόσμηση θαλλού κισσού. Στις παιδικές αυτές ταφές δεν βρέθηκαν ίχνη οστών. Αποκαλύφθηκαν ακόμη ένας ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος και μία συλημένη πώρινη σαρκοφάγος, εντός της οποίας βρέθηκαν μόνον τα διαταραγμένα οστά. Οι τάφοι είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ., εκτός της πήλινης λάρνακας που ήταν προσανατολισμένη από Β. προς Ν., και εντοπίστηκαν κυρίως στη δυτική και ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Τα αγγεία χρονολογούν τις ταφές στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Οδός Καζαντζάκη και Σερρών (Ο.Τ. 301, οικόπεδο Αποστολάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο προς την πλευρά της οδού Σερρών αποκαλύφθηκε τμήμα ακτέριστου κεραμοσκεπούς τάφου, καθώς και τμήματα πέντε πυρών που ερευνήθηκαν δυστυχώς αποσπασματικά, διότι ο μηχανικός εκσκαφέας προηγήθηκε της ανασκαφής. Από τον πυθμένα των πυρών συνελέγησαν όστρακα καμένων αγγείων της κλασικής εποχής, κυρίως ληκύθων, μερικές από τις οποίες ήταν λευκές. Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν Β.-Ν. και εντοπίστηκαν σε βάθος 0,90-1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, ενώ οι λάκκοι τους είχαν βάθος 0,75-0,85 μ.

Θέση Πηγαδάκια (οδός Σπύρου Μελά)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ασφαλτόστρωσης της οδού Σπύρου Μελά από το Δήμο της Βούλας, στο τμήμα της ανάμεσα στις οδούς Ξενοπούλου και Ελευθερίας, αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος (0,20 μ.) από το κράσπεδο του σύγχρονου δρόμου, αναλημματικοί τοίχοι αρχαίου δρόμου παράλληλης πορείας με τη Σπύρου Μελά. Το πλάτος του είναι 2-2,20 μ. περίπου, τα αναλήμματά του σώζονται σε βάθος 0,30 μ. και είναι κατασκευασμένα από μεγάλου μεγέθους λίθους, αδρά επεξεργασμένους στην εξωτερική τους πλευρά και γεμίσματα από μικρότερους ανάμεσά τους. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 49 και ο νότιος σε μήκος 31 μ., ενώ το πλάτος τους είναι 0,50-0,70 μ. Οι τάφροι θεμελίωσής τους, πλ. 0,15 μ., στην κάθε πλευρά τους, έχουν πληρωθεί με λατύπες από την επεξεργασία τους. Το οδόστρωμα αποτελείται από κροκαλοπαγείς λίθους μετρίου μεγέθους και πολύ ψιλό χαλίκι, πάνω σε ένα υπόστρωμα από πέτρες.

Η κεραμική από άβαφα κυρίως χρηστικά μεγάλα αγγεία χρονολογεί τη χρήση του δρόμου στον 4ο αι. π.Χ.

ΑΝΤΑ ΚΑΤΤΟΥΛΑ

Γέρακας

Οδός Καραϊσκάκη και Μπουμπουλίνας (οικόπεδο Α. Παπαντωνίου)

Στο οικόπεδο αυτό ανασκάφηκε τμήμα αρχαίου δρόμου και νεκροταφείο ταφών μέσα σε αγγεία (εγχυτρισμοί). Ο δρόμος είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διέσχιζε το οικόπεδο διαγώνια. Οι ταφές σε πιθάρια βρίσκονταν όλες στα δυτικά του δρόμου.

Ο δρόμος είχε πλάτος 2,60 μ. και οριζόταν από δύο αναλημματικούς τοίχους, χτισμένους με αργολιθοδομή και ενισχυμένους στις προσόψεις με μεγαλύτερες πέτρες, όπως οι Τχ1 και Τχ2 (νότιο τμήμα του οικοπέδου), που διατηρήθηκαν καλύτερα στο νότιο τμήμα τους (σε μήκος 3 μ. περίπου). Το πλάτος του Τχ1 ήταν 0,48-0,50 και του Τχ2 0,48 μ. Βρέθηκαν σε βάθος 0,40-0,85 μ. από το οδόστρωμα της οδού Καραϊσκάκη.

Στο κέντρο του οικοπέδου οι τοίχοι είχαν καταστραφεί και σωζόταν μόνον το λάξευμα της θεμελίωσής τους στο φυσικό βράχο. Η συνέχεια του Τχ1 βρέθηκε ξανά στη βορειοανατολική γωνία της εκσκαφής (Τ6), όπου διατηρείται αρκετά καλά, σε ύψος 0,80 μ., χτισμένος με αργές πέτρες και θεμελιωμένος βαθύτερα από τους άλλους (πλ. 0,60 μ.). Βόρεια του Τχ6 υπήρχε άλλος τοίχος, Τχ5, όμοιας κατασκευής, κάθετος στον Τχ6, πλ. 0, 60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου άλλος τοίχος, ο Τχ3, ήταν παράλληλος με τους Τχ1 και Τχ2 (κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ.), πολύ πρόχειρης κατασκευής, που γώνιαζε στα 3 μ. περίπου από το βόρειο άκρο του με άλλον εγκάρ-

8. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 77· 37 (1982): Χρονικά, σ. 54-55· 39 (1984): Χρονικά, σ. 34-35.

σιο τοίχο (Τχ4), πλ. 0,48 μ. Ανάμεσα στο βορειοανατολικό σκέλος του Τχ4 και το νοτιοανατολικό άκρο του Τχ1 σχηματιζόταν άνοιγμα, πλ. 0,80 μ.

Ανάμεσα στους τοίχους Τχ1 και Τχ2 βρέθηκε άλλος, πρόχειρα χτισμένος, παράλληλος σε αυτούς τοίχος, ο Τχ2, χτισμένος με αργολιθοδομή, πλ. 0,40 μ. Απείχε 0,63 μ. από τον Τχ1 και 1,45 μ. από τον Τχ2.

Στα νοτιοδυτικά του Τχ3 βρέθηκε ένα σπασμένο πιθάρι (Π1), ίσως εγχυτρισμός. Άλλα πέντε πιθάρια βρέθηκαν στα νοτιοδυτικά του Τχ3. Το πιθάρι Π2, του οποίου σωζόταν η κοιλιά και η βάση, βρέθηκε σε βάθος 0,18-0,29 μ. από το οδόστρωμα της οδού Καραϊσκάκη και είχε διάμετρο 0,40 μ. Περιείχε μία μελαμβαφή κοτυλίσκη που βρέθηκε σε κομμάτια. Δεν διατηρήθηκαν οστά. Το πιθάρι Π3, του οποίου διατηρούνταν και η μία οριζόντια κυλινδρική λαβή, βρέθηκε σε βάθος 0,27-0,37 μ. στα ανατολικά του Π2. Είχε διάμετρο στην κοιλιά 0,30 μ. Περιείχε δύο μελαμβαφή αγγεία: μία κοτυλίσκη και μία οινοχοΐσκη. Στη νότια πλευρά του είχε τοποθετηθεί σειρά από πέτρες για μεγαλύτερη προστασία. Δεν διατηρήθηκαν καθόλου οστά. Ανατολικά των Π2 και Π3 βρέθηκαν τα πιθάρια Π4 και Π5. Το πρώτο είχε δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, τη μια κοντά στην άλλη, διάμετρο κοιλιάς 0,33 μ. και βρέθηκε σε βάθος 0,28-0,42 μ. από το δρόμο. Δεν περιείχε τίποτα. Το Π5, που διατηρούσε τη μία κυλινδρική λαβή, είχε διάμετρο κοιλιάς 0,26 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,28-0,40 μ. Γύρω του είχαν τοποθετηθεί μικρές πέτρες για προστασία. Περιείχε δύο μικρές ακέραιες κοτυλίσκες, η μία μέσα στην άλλη, με διακόσμηση καστανής ταινίας γύρω από την κοιλιά και τη βάση τους. Δεν βρέθηκαν και εδώ υπολείμματα οστών. Τέλος, αρκετά ανατολικότερα από τα άλλα, βρέθηκε το πιθάρι Π6, πολύ αποσπασματικά διατηρημένο, που περιείχε δύο μελαμβαφή αγγεία, το ένα ακέραιο (κοτύλη) και το άλλο σε κομμάτια (πρόχους).

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου βρέθηκε αβαθής λάκκος, που περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής ελληνιστικών χρόνων, από μικρά και μεσαίου μεγέθους αγγεία (κοτυλίσκες, σκύφους, κανθαροειδή, φιάλες, πρόχους με κάθετες αυλακώσεις, αμφορίσκους κτλ.), τα περισσότερα μελαμβαφή (black and plain). Βάθ. 0,55-1,07 μ. από το δρόμο. Η κεραμική γενικά που βρέθηκε στο οικόπεδο ήταν αυτής της κατηγορίας, υπήρχαν όμως και ρωμαϊκά όστρακα από οξυπύθμενους αμφορείς και αγγεία με κτενωτή διακόσμηση. Βρέθηκαν επίσης και αρκετές κεραμίδες οροφής, ιδιαίτερα στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα με φθαρμένη επιφάνεια ανάμεσα στους Τχ1 και Τχ2, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,80 μ., επτά υφαντικά βάρη πυραμιδικού σχήματος και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου (από το λάκκο), διαμ. 0,21 και σωζ. ύψ. 0,17 μ.

Οδός Κανάρη και Γκούρα (οικόπεδο Β. Πορτελάνου)

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν δύο ρηχές πυρές. Η πυρά 1, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν., τετράγωνο σχήμα και διαστάσεις 0,60×0,65 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,70 μ. από το δρόμο (Κανάρη) και είχε βάθος μόλις 0,30 μ. Περιείχε σπασμένα αγγεία ελληνιστικών χρόνων, τα περισσότερα μελαμβαφή (ληκύθους, κυάθια κ.ά.) και αρκετά κάρβουνα. Μέσα στην πυρά βρέθηκαν και λίγα κομμάτια μεγάλων ρωμαϊκών οξυπύθμενων αμφορέων.

Η πυρά 2 εντοπίστηκε λίγο νοτιότερα από την πυρά 1, ήταν ελλειψοειδούς σχήματος και διαστάσεων 0,80×0,45 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,60 μ. από το δρόμο, είχε βάθος μόλις 0,05 μ. και περιείχε αρκετά θραύσματα αγγείων πολύ καμένα από τη φωτιά (από ληκύθους, οινοχοΐσκες, κυάθια), καθώς και πολλά κάρβουνα. Στη βόρεια πλευρά της ήταν τοποθετημένες έξι πέτρες σε μονή σειρά, ίσως για μεγαλύτερη προστασία.

Οδός Έβρου (οικόπεδο Παπαδιώτη)

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου, που βρίσκεται στην κατωφέρεια φυσικού λοφίσκου, βρέθηκε μία εγκατάσταση (καμίνι ή καλύβα) προϊστορικών χρόνων (ΠΕΙ-ΙΙ), καθώς και εννέα πηγάδια ρωμαϊκών χρόνων, αποθηκευτικού ή εργαστηριακού χαρακτήρα. Από όλη την έκταση του οικοπέδου, καθώς και από τα πηγάδια περισυνελέγη πολλή κεραμική πρωτοελλαδικών χρόνων ανάμεικτη με κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Από τα επιφανειακά στρώματα της ανασκαφής προήλθαν και λίγα όστρακα της ύστερης βυζαντινής περιόδου-Τουρκοκρατίας με εφυάλωση.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου ανασκάφηκε ρηχός λάκκος (βάθ. 0,40 από το χείλος του, διαμ. 1,20 μ.), που είχε επένδυση με κονίαμα στα τοιχώματα και μικρό «δρόμο» προς Α. (Πίν. 47 α). Περιείχε μικρά οστά από ζώα, κεραμίδες και προϊστορική κεραμική, όπως λεκάνες, κρεμαστά κλειστά αγγεία με διάτρητες αποφύσεις για λαβές, από τραχύ κόκκινο ή γκριζωπό πηλό, κομμάτια από λεπτότερα αγγεία του τύπου της σαλτσιέρας κτλ. Περισυνελέγησαν επίσης κομμάτια από πυρήνες και λεπίδες οψιανού. Τα τοιχώματα και ο πυθμένας του λάκκου εμφάνιζαν έντονα ίχνη καύσης. Μαυρισμένο χώμα παρατηρήθηκε σε δύο ακόμη σημεία κοντά στο λάκκο, προς Β. και ΝΑ. Η χρήση του δεν είναι βέβαιη, αλλά σίγουρα αποτελούσε προϊστορική κατασκευή, ίσως καλύβα ή καμίνι. Στο γύρω χώρο και σε μικρό βάθος (0,11 μ.) μέχρι το βράχο (εξαιτίας της κατωφέρειας του εδάφους), εντοπίστηκαν πολλοί πυρήνες και λεπίδες οψιανού, υφαντικά βάρη και κεραμική.

Μία όμοια περίπου, αλλά μεγαλύτερη κατασκευή βρέ-

θηκε κοντά στη μέση της δυτικής πλευράς του οικοπέδου. Την αποτελούσαν ένας κυκλικός χώρος λαξευμένος στο βράχο, διαμ. 1,75, με άνοιγμα 0,90 μ. στη βόρεια πλευρά του και «δρόμος», μήκ. 3,80 μ., κομμένος μέσα στο βράχο (πηγάδι Β) (Πίν. 47 β). Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τα τοιχώματα του «δρόμου» άνοιγαν κυκλικά. Ήταν γεμισμένος με πέτρες. Το πηγάδι περιείχε κεραμική προϊστορικών χρόνων από τραχύ κοκκινωπό πηλό και κομμάτια από «σαλτσιέρες» ή «κύμβες». Μερικά όστρακα είχαν εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας και άλλα πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση. Το βάθος του πηγαδιού έφθασε τα 1,98 μ. από το χείλος του. Από την επίχωση πάνω από το «δρόμο» περισυνελέγησαν αρκετές κεραμίδες και οστά ζώων. Το βάθος μέχρι το φυσικό βράχο έφτασε τα 0,83 μ. από την οδό Έβρου. Από την επίχωση γύρω από το πηγάδι Β περισυνελέγησαν επίσης αρκετά προϊστορικά όστρακα, τρεις πέτρινοι τριπτήρες, ένας μικρός λίθινος πέλεκυς, δύο υφαντικά βάρη κωνικού σχήματος και ένα ακόμη αμφίκυρτο, μικροί πυρήνες οψιανού και αρκετές λεπίδες και απολεπίσματα. Βόρεια του πηγαδιού Β αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΔ., πλ. 0,50 μ., χτισμένος με αργολιθοδομή, που στη δυτική άκρη του κατέληγε σε ορθογώνια κατασκευή με στρογγυλεμένες γωνίες επενδεδυμένη με κονίαμα, διαστ. 1,20×1,50 μ. Βάθ. 1,23 μ. από το δρόμο. Περιείχε προϊστορική κεραμική και τέσσερις λεπίδες οψιανού. Από το γύρω χώρο περισυνελέγησαν αρκετά οστά ζώων και λεπίδες οψιανού, καθώς και κεραμική προϊστορικών χρόνων.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκαν τρία πηγάδια. Το πηγάδι Γ (Πίν. 47 γ), διαμ. 1,85, βάθ. 0,88 μ., βρέθηκε στα νότια του πηγαδιού ΠΒ, σε βάθος 1,66 μ. από το οδόστρωμα της οδού Έβρου. Βρισκόταν το μισό κάτω από το ανατολικό όριο του οικοπέδου. Ήταν χτισμένο εσωτερικά με επίπεδες πέτρες και περιείχε μεικτή κεραμική προϊστορικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και έναν πυρήνα οψιανού. Έντονα ήταν τα ίχνη της καύσης στον πυθμένα του. Τα τοιχώματά του στένευαν προς τα κάτω (διαμ. 1,30 μ.).

Κοντά του και προς ΝΔ. βρέθηκε άλλο πηγάδι, Δ, διαμ. 1,75 μ., με επένδυση κονιάματος εσωτερικά των τοιχωμάτων (Πίν. 48 α). Ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος 1,82 μ. από την οδό Έβρου. Ήταν ρηχό, βάθ. 0,52 μ. μόνον και περιείχε ίχνη καύσης (μαυρισμένο χώμα και κάρβουνο). Ίδιο σε διάμετρο ήταν και το πηγάδι Α (Πίν. 48 β), που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά του Δ, κοντά στο νότιο τοίχωμα της εκσκαφής. Είχε ένα άνοιγμα, πλ. 0,63 μ., στο ανατολικό του τοίχωμα που δεν έφθανε μέχρι τον πυθμένα του (1 μ. από το χείλος). Είχε επίσης επένδυση με κονίαμα, διάμετρο 1,75 μ. και ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος 1,63 μ. από το δρόμο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά μικρών ζώων, κάρβουνο, κεραμίδες και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων (οξυπύθμενοι αμφορείς, πρόχοι με κτενωτή επιφάνεια κ.ά.). Στα βορειοδυτικά του βρισκόταν το πηγάδι Ε, διαμ. 1,40 και βάθ. 0, 52 μ. από το χείλος του (βάθ. 1,22 μ. από την οδό Έβρου), που περιείχε κάρβουνο και μαυρισμένο χώμα, καθώς και αρκετές κεραμίδες. Είχε επίσης επένδυση με κονίαμα. Το πηγάδι Ζ, που βρέθηκε κατά το ήμισυ κάτω από το νότιο τοίχωμα της εκσκαφής, αμέσως δυτικά του Α, είχε διάμετρο 1,80 και βάθος 0,90 (1,43 μ. από το δρόμο). Ήταν λαξευμένο στο έδαφος και περιείχε αρκετό κάρβουνο, κεραμίδες και μεικτή προϊστορική και ρωμαϊκή κεραμική. Στα δυτικά του πηγαδιού Ε και στα βορειοδυτικά του Ζ βρέθηκε και άλλο πηγάδι ΣΤ, με διάμετρο 1,65 μ. (λίγο μικρότερη των άλλων), επενδεδυμένο με κονίαμα και με πολύ κάρβουνο στον πυθμένα του. Στα βορειοδυτικά του πηγαδιού ΣΤ βρέθηκε το πηγάδι Η, διαμ. 1,80, βάθ. 0,80 (1,30 μ. από το δρόμο), που είχε επένδυση με κονίαμα και περιείχε μεικτή προϊστορική-ρωμαϊκή κεραμική και κεραμίδες. Περιείχε και λίγο κάρβουνο. Αμέσως δυτικά του πηγαδιού Β και στη μέση περίπου του οικοπέδου βρέθηκαν δύο ακόμη πηγάδια, το Ι και το Θ (Πίν. 48 γ). Το Ι, βάθ. 1 και διαμ. 1,35 μ. περίπου, ήταν κτιστό και περιείχε ανάμεικτη προϊστορική και κλασική κεραμική. Το πηγάδι Θ, δυτικά του Ι, διαμ. 1,20, βάθ. 1,35 μ., περιείχε κεραμίδες, κάρβουνο και μεικτή κεραμική.

Από όλη την έκταση του οικοπέδου περισυνελέγησαν πολλοί οψιανοί (πυρήνες και λεπίδες), πολλοί τριπτήρες και άλλα λίθινα εργαλεία, υφαντικά βάρη, οστά ζώων, κεραμίδες και ένα σχηματοποιημένο ειδώλιο που σώζει το κάτω τμήμα του κορμού με σαφή δήλωση του περιζώματος και των μηρών.

Η χρήση του χώρου, στους ρωμαϊκούς τουλάχιστον χρόνους, στους οποίους ανοίχθηκαν τα πηγάδια Α-Ι, φαίνεται εργαστηριακού ή αποθηκευτικού χαρακτήρα. Η χρήση του χώρου κατά τους πρωτοελλαδικούς χρόνους δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί με ακρίβεια, ίσως όμως πρόκειται και πάλι για εγκαταστάσεις εργαστηριακού χαρακτήρα (καμίνι, αφθονία κατεργασμένων και ακατέργαστων οψιανών) ή για οικιστικό σύνολο (καλύβες).

Οδός Μεσολογγίου (οικόπεδο Αδαμοπούλου-Καλούλα)

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,82-1,05 μ. από το δρόμο βρέθηκαν δύο τοίχοι. Ο Τχ1 είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και ο Τχ2 Α.-Δ. Ο Τχ2 έτεμνε τον Τχ1 κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και συνεχιζόταν στο γειτονικό προς Α. οικόπεδο (Πίν. 49 α).

Ο Τχ1 ήταν χτισμένος με αργές πέτρες και είχε μέγιστο πλάτος 0,68 μ. Σώθηκε μόνον η κάτω σειρά των δόμων της θεμελίωσης. Ο Τχ2 είχε πλάτος 0,46 μ. Στο νότιο τμήμα του

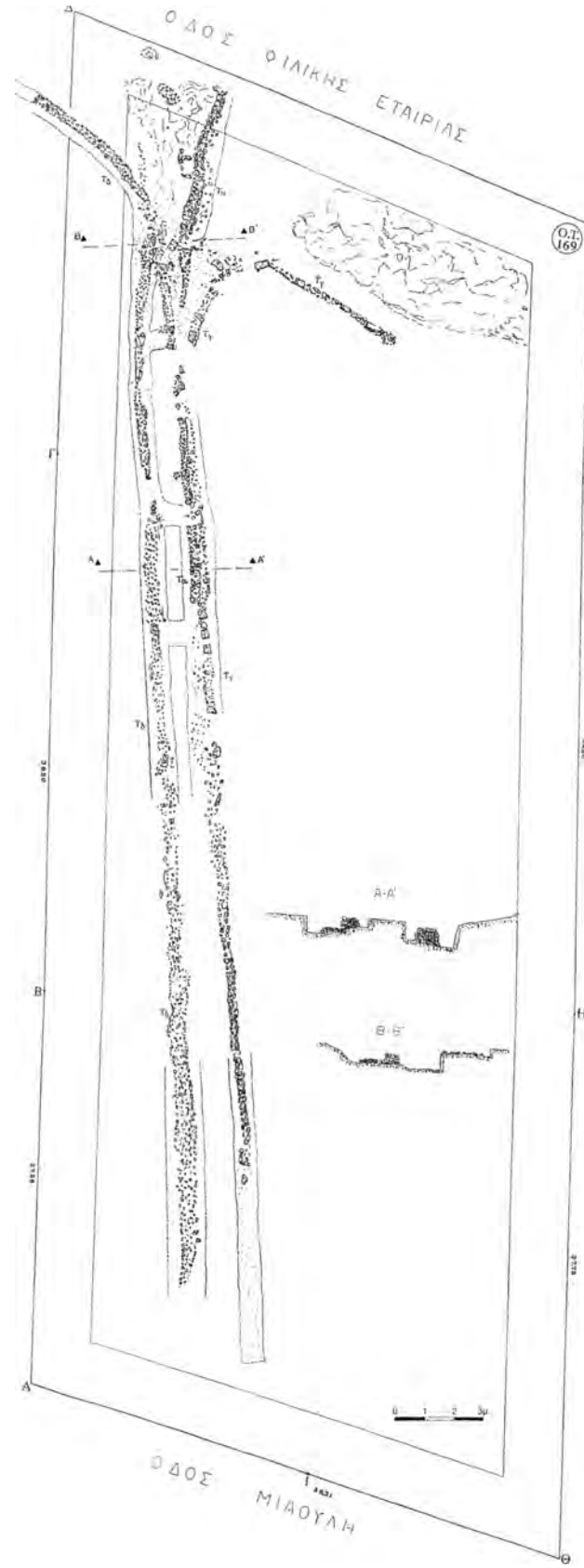
Τχ1 σε βάθος 0,88 μ. βρέθηκαν συγκεντρωμένες πολλές κεραμίδες οροφής. Το δάπεδο του σπιτιού, στο οποίο ανήκαν οι τοίχοι, από πατημένο χώμα (;) βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. από το δρόμο. Τα όστρακα ήταν ύστερων ελληνιστικών - πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Υπήρχαν πολλά μελαμβαφή σπιλπνά όστρακα χωρίς άλλη διακόσμηση (black and plain) από μικρά και μεσαίου μεγέθους αγγεία, όπως σκύφοι, κυάθια, φιάλες, λήχνοι (ένας βρέθηκε σχεδόν ακέραιος) και αρκετά ακόσμητα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων από μεγαλύτερα αγγεία (λεκάνες, οξυπύθμενοι αμφορείς κτλ.). Ανάμεσα στις κεραμίδες βρέθηκε τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου.

Στο υπόλοιπο οικόπεδο που ερευνήθηκε με τομές δεν βρέθηκαν αρχαία.

Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη (Ο.Τ. 169, οικόπεδο Φ. Χριστοδούλου)

Κατά μήκος του οικοπέδου και στη μέση του περίπου περνούσε τμήμα αρχαίου δρόμου (Σχέδ. 1). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 80 μ. περίπου. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και οριζόταν από δύο αναλημματικούς τοίχους (τοίχοι Γ και Δ), που απείχαν μεταξύ τους 2,50 μ., και είχε δύο οδοστρώματα: ένα χαλικωτό αμμώδες οδόστρωμα ρωμαϊκών χρόνων (βάθ. 0,72-1,25 μ.) και ένα οδόστρωμα από πατημένο σκληρό κόκκινο χώμα κλασικών χρόνων (5ου-4ου αι. π.Χ.), βάθ. 1,25-1,60 μ. Ο δρόμος που συνεχίζεται και στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο (βλ. οικόπεδο Γ. Μηλίγκου) οδηγούσε στο ναό της Παλληνίδας Αθηνάς από τα Μεσόγεια και φαίνεται ότι αποτελούσε τον κύριο δρόμο προς το ιερό.

Στο βόρειο τμήμα του ο τοίχος Γ σχηματιζόταν διπλός (τοίχοι Α-Γ) (Πίν. 49 β). Το πλάτος του καθενός από τους δύο τοίχους Γ και Δ ήταν 0,60 μ. Ο τοίχος Δ στο νότιο τμήμα του είχε πλάτος 1 μ. περίπου. Ο τοίχος Γ στο σημείο που σχηματίζεται διπλός είχε πλάτος 1,15-1,20 μ. Όλοι οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με αργές πέτρες, χωρίς συνδετικό κονίαμα και στο νότιο τμήμα τους εμφανίζονταν πολύ διαταραγμένοι και χωρίς θεμέλια. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου το ένα σκέλος του τοίχου Γ στρεφόταν ελαφρώς προς ΒΑ. (ο τοίχος Α συνεχιζόταν ευθύς και συνέκλινε προς τον τοίχο Δ), ενώ ο τοίχος Δ γύριζε έντονα προς ΝΔ. (Πίν. 50 α) και κατευθυνόταν προς την οδό Κλεισθένους, όπου συναντούσε το τμήμα του δρόμου που είχε αποκαλυφθεί στο πλαίσιο της ανασκαφής για τη διαπλάτυνση της

Σχέδ. 1. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου δρόμου και τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

λεωφόρου Σταυρού - Ελευσίνας, στα ανατολικά της οδού Κλεισθένους, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ.

Τα όστρακα που βρέθηκαν ήταν από αγγεία κλασικών χρόνων, τα περισσότερα μελαμβαφή, από μικρά κυρίως αγγεία (σκυφίδια, φιάλες, κυάθια) στο κάτω οδόστρωμα και από μεγαλύτερα αγγεία ρωμαϊκών χρόνων (οξυπύθμενους αμφορείς, λεκανίδες, πρόχους, στάμνους, φιάλες κ.ά.) στο ύψος του ρωμαϊκού οδοστρώματος. Στο νότιο τμήμα του τοίχου Δ βρέθηκαν δύο πυραμιδοειδείς αγνύθες, σε βάθος 0,30 η μία και 0,40-0,45 μ. η άλλη και τμήμα από τον κάτω κορμό γυναικείου αρχαϊκού αγάλματος, ύψ. 0,35 μ.

Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη (Ο.Τ. 169, οικόπεδο Γ. Μηλίγκου)

Στο οικόπεδο παρακολουθήθηκε η συνέχεια του αρχαίου δρόμου που είχε ανασκαφεί στο γειτονικό προς Ν. οικόπεδο Φ. Χριστοδούλου, και που αποτελούσε τμήμα του κύριου δρόμου που οδηγούσε στο ιερό της Παλληνίδας Αθηνάς από τα Μεσόγεια (Σχέδ. 1).

Στο οικόπεδο Μηλίγκου παρακολουθήθηκε τμήμα του ανατολικού αναλημματικού τοίχου του αρχαίου δρόμου (τοίχος Α) που συνεχιζόταν μέχρι την οδό Φιλικής Εταιρείας με κατεύθυνση Β.-Ν. (Πίν. 50 β). Ήταν στιβαρός τοίχος, χτισμένος με αργές πέτρες, πλ. 0,90 μ. Στένευε στο νότιο τμήμα του (0,50 μ). Βάθ. 1,80 μ. από το δρόμο (Φιλικής Εταιρείας). Προς Δ. και κοντά στο βόρειο άκρο του βρέθηκε κόγχη ορθογώνιου σχήματος, που ήταν κομμένη μέσα στο βράχο, διαστ. 0,90×1 μ. Βάθ. 1,45 μ. από το δρόμο. Δεν περιείχε τίποτα.

Παρακολουθήθηκαν επίσης ο ανατολικός και ο δυτικός αναλημματικός τοίχος του δρόμου, που ακολουθούσαν ο μεν ανατολικός, τοίχος Γ, καμπύλη πορεία προς Α. και μετά προς ΝΑ., ο δε δυτικός, τοίχος Δ, καμπύλη επίσης πορεία προς την οδό Κλεισθένους προς ΒΔ., σχηματίζοντας έτσι είδος περιβόλου. Ο τοίχος Γ παρακολουθήθηκε για 11 μ. περίπου από τη στροφή και ο τοίχος Δ για 9 μ. περίπου. Ο τοίχος Γ είχε πλάτος 0,60 μ., ήταν χτισμένος με αργές πέτρες, με ενσωμάτωση μεγαλύτερων ογκόλιθων κατά διαστήματα, ενώ ο τοίχος Δ δεν είχε πολλές εντοιχισμένες μεγαλύτερες πέτρες στο χτίσιμό του και εμφανιζόταν λιγότερο διαταραγμένος από το Γ. Είχε πλάτος 0,70 μ. Το βάθος που βρέθηκαν οι δύο τοίχοι Γ και Δ (1,25-1,45 μ.), που ήταν μικρότερο από το βάθος που βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου Α (1,45-2 μ.) και το οδόστρωμα, πάχ. 0,20 μ., από αμμώδες πατημένο χώμα με χαλίκια, ανήκε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνεται και από τα όστρακα που βρέθηκαν στην επίχωση σε αυτό το βάθος (από 0,70 έως 1,60 μ.) και χρονολογήθηκαν στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Ανήκαν σε μεγάλα και μεσαίου μεγέθους, ακόσμητα χρηστικά αγγεία από τραχείς πηλούς, όπως αμφορείς, στάμνους, υδρίες, λεκάνες κ.ά. Στο βάθος αυτό περισυνελέγησαν και αρκετές κεραμίδες οροφής. Λίγα ήταν τα όστρακα που ανήκαν σε μελαμβαφή αγγεία, κυρίως από το ανατολικό άκρο του τοίχου Γ και πάνω από τον τοίχο Α. Ανήκαν σε μικρά κυρίως αγγεία, όπως κυάθια, σκύφοι, φιάλες, πινάκια κτλ. Ανάμεσά τους βρέθηκε και ένα πτηνόμορφο ειδώλιο γεωμετρικών χρόνων, όπως αυτά που βρέθηκαν κατά χιλιάδες στον αποθέτη στα ανατολικά του ναού. Κάτω από το αμμώδες οδόστρωμα το χώμα ήταν σκληρό, καστανέρυθρο, χωρίς όστρακα. Από την ανασκαφή εκτός από τα θραύσματα των αγγείων προέρχονται και δύο αγνύθες πυραμιδοειδούς σχήματος.

Οδός Ψαρών (οικόπεδο Δ. Τζίμα)

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκαν δύο πυρές. Η πυρά 1 ήταν ορθογωνίου σχήματος με στρογγυλεμένες γωνίες. Είχε διαστάσεις 1,90×0,70 μ. και κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Βρέθηκε σε βάθος 1-1,25 μ. από την μάνδρα γειτονικής οικοδομής. Η πυρά δεν περιείχε τίποτα εκτός από λίγα υπολείμματα από τα οστά του σκελετού (ο ένας βραχίονας, τμήμα του κρανίου κ.ά).

Η πυρά 2, που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά της πυράς 1, ήταν μικρότερη, πολύ ρηχή, σχήματος ορθογώνιου, διαστ. 1,40×0,85 μ. Βάθ. 0,92-1 μ. από τη μάνδρα της γειτονικής οικοδομής. Δεν περιείχε τίποτα.

Τα όστρακα που βρέθηκαν στο οικόπεδο ανήκαν στον 4ο αι. π.Χ. Προέρχονταν από μικρά, κυρίως μελαμβαφή αγγεία (σκύφους, κανθάρους, φιάλες, τριφυλλόστομες οινοχοΐσκες). Ανάμεσά τους βρέθηκε και ένα πήλινο κωνικό σφονδύλι.

Αχαρνές

Οδός Λιοσίων - Άγιος Αθανάσιος (Σκάμμα Δημοτικής Αποχέτευσης)

Κατά τη διάνοιξη χανδακιού για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού, βρέθηκαν δύο τάφοι. Ο ένας καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα. Ήταν μια μαρμάρινη σαρκοφάγος με επίπεδο κάλυμμα, διαστ. 2,10×0,57 μ. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και βρέθηκε σε βάθος 1,60 μ. από το οδόστρωμα της οδού Λιοσίων. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα παρά μόνον αναμοχλευμένα οστά από το σκελετό.

Σε απόσταση 2 μ. περίπου προς Α., ερευνήθηκε άλλος κιβωτιόσχημος τάφος από γκρίζα πέτρα, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Βρέθηκε σε μεγαλύτερο βάθος από τον πρώτο, 3 μ. περίπου κάτω από το οδόστρωμα. Ο τάφος ήταν σύνθετος από επτά συνολικά πλάκες, ανά μία σε κάθε στενή πλευρά και ανά δύο στις μακριές. Οι πλάκες είχαν πά-

χος 0,04 μ. Οι διαστάσεις του τάφου ήταν 2,10×0,92×1 μ. Το κάλυμμά του ήταν επίπεδο και αποτελούνταν από τρεις πλάκες του ίδιου πάχους.

Ο σκελετός βρέθηκε διαταραγμένος. Δεν βρέθηκε το κρανίο του νεκρού. Είχαν διατηρηθεί μερικά από τα μεγαλύτερα οστά, όπως οι βραχίονες, οι πήχεις και τα μηριαία. Στα πόδια του νεκρού είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα: α) Μία μεγάλη ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση ανδρικής μορφής ντυμένης με κόκκινο ιμάτιο. μπροστά σε επιτύμβια στήλη, που ήταν στολισμένη με κόκκινη κορδέλα, και γυναικείας μορφής που κρατούσε καλάθι με κορδέλες για το στολισμό της στήλης. Πολύ καλή εργασία, αξιόλογου Αθηναίου ζωγράφου, γύρω στο 440 π.Χ. Στον ώμο η λήκυθος ήταν διακοσμημένη με ανθέμια, ζωγραφισμένα με κόκκινο και μαύρο χρώμα. β) Ένα ερυθρόμορφο ακέραιο ωοειδές ληκύθιο με παράσταση νέου πολεμιστή, που κρατούσε δύο μακριά δόρατα, φορούσε πέτασο ριγμένο στην πλάτη του και έτεινε το δεξιό του χέρι, με το οποίο κρατούσε φιάλη, προς μια γυναικεία μορφή με δωρικό πέπλο, η οποία έπαιζε με ένα μήλο ή τόπι. Πολύ καλή εργασία του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. γ) Μία λευκή λήκυθος, που περισυνελέγη σε κομμάτια, με δυσδιάκριτη παράσταση, ίσως σκηνή μπροστά σε τάφο. δ) Μία ερυθρόμορφη τροχαλιόσχημη πυξίδα με κωνικό πόδι που βρέθηκε επίσης σε κομμάτια. Από την παράσταση διακρίνεται το κάτω μέρος των ποδιών τριών γυναικείων μορφών με μακριούς χιτώνες, ίσως από σκηνή γυναικωνίτη. Η κάτω περιφέρεια της πυξίδας διακοσμείται με μαίανδρο. ε) Ένα πήλινο μικρό ομοίωμα χειριού, κούφιο εσωτερικά, σε αποτροπαϊκή χειρονομία (ύψ. 0,11 μ.). στ) Μία μελαμβαφής μόνωτη κοτυλίσκη, ελλιπής κατά τη μία λαβή. ζ) Το ανώτερο τμήμα κορμού γυναικείου έκτυπου ακέφαλου ειδωλίου. η) Το ανώτερο τμήμα κορμού μικρού ανδρικού ειδωλίου. θ) Τμήμα μικρού γυναικείου ειδωλίου με ψηλό πόλο.

Νεάπολη Μενιδίου - Οδός Σινώπης (οικόπεδο Κ. Λέγου)

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε ένας πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος με επίπεδο κάλυμμα. Βάθ. από την οδό Σινώπης 1,69 μ. Είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και οι διαστάσεις του ήταν 2,10×0,51×0,71 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων του τάφου ήταν 0,10 και του καλύμματος 0,18 μ.

Πάνω από τον τάφο περισυνελέγησαν θραύσματα αγγείων και το κάτω μέρος ενός μελανόμορφου ληκυθίου με διακόσμηση κισσόφυλλων (τέλος του 5ου αι. π.Χ.). Στο εσωτερικό του τάφου ο σκελετός βρέθηκε σε στάση εκτεταμένη, με το κεφάλι ανατολικά. Η διατήρησή του δεν ήταν καλή. Διατηρήθηκε το κρανίο και μερικά από τα οστά της λεκάνης και των μηρών.

Ήταν κτερισμένος με τρία ληκύθια, που ήταν τοποθετημένα τα δύο αριστερά πάνω από το κεφάλι και το τρίτο στο ύψος της λεκάνης. Τα δύο βρέθηκαν ακέραια και ήταν μελαμβαφή με ερυθρό ανθέμιο στην πρόσθια όψη. Το τρίτο περισυνελέγη σε κομμάτια και δεν είχε διακόσμηση.

Οδός Χειλετζάρη (οικόπεδο Η. Ευθυμιάδη)

Στο οικόπεδο εντοπίστηκε αρχαίος αγωγός κατασκευασμένος με ημικυκλικές κεραμίδες. Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Βρέθηκε σε βάθος 2,50 μ. από την άσφαλτο. Παρακολουθήθηκε σε μήκος 3 μ. περίπου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του είχε καταστραφεί σε μήκος 1,50 μ. περίπου. Πλ. 0,30, ύψ. 0,25 μ.

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Πόλη Αίγινας

Οδός Στρ. Πετρίτη (οικόπεδο Αγγ. Πετρίτη)

Στο οικόπεδο ερευνήθηκε συλημένος μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος, λαξευμένος στο φυσικό, εύθρυπτο, κιτρινωπό έδαφος της περιοχής (πασπάρα). Η οροφή του θαλάμου είχε καταπέσει και ο θάλαμος (διαστ. 2,50×2,20 μ.) βρέθηκε γεμάτος χώμα και πέτρες. Ήταν προσιτός από δρόμο, πλ. 1 μ. Το μέγιστο ερευνηθέν μήκος του ήταν 3,85 μ. Στον πυθμένα της εισόδου του θαλάμου διασώθηκαν κατά χώραν μόνον τρεις πέτρες από το φράξιμό της, ενώ στον πυθμένα του θαλάμου βρέθηκαν διασκορπισμένα μερικά σφονδύλια, δύο χάντρες και τμήμα αλαβάστρου.

Οδός Στρ. Πετρίτη και Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ (οικόπεδο Μουτσάτσου)

Στο οικόπεδο ανασκάφηκε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, μήκ. 11,70 μ., με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ., ο οποίος ανάγεται στην περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Ο δρόμος αυτός αποτελεί την προς Β. συνέχεια δρόμου που ήλθε στο φως κατά το παρελθόν στο όμορο (προς Ν.) οικόπεδο Τόγια. Ο δρόμος διατρέχεται από πήλινο αγωγό και εντοπίστηκε κυκλικό φρεάτιο επίσκεψής του. Στα πλάγια του δρόμου και σε ολόκληρο το χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικιστικά λείψανα, τα περισσότερα από τα οποία ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Παρόλο που τα οικιστικά λείψανα ήταν αποσπασματικά, διαπιστώθηκαν μερικά σύνολα. Το πιο άρτιο βρισκόταν προς την πλευρά της οδού Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄. Αποτελούνταν από τέσσερις χώρους, δεξαμενή και αγωγό, που κατέληγε σε αυτή. Ο αγωγός ήταν λαξευμένος στο

φυσικό έδαφος και είχε πέτρες στο χείλος και την κάλυψή του. Στα δυτικά του λιθόστρωτου δρόμου και κοντά στην όμορη ιδιοκτησία αποκαλύφθηκαν δύο διαταραγμένες και αποσπασματικές οικοδομικές φάσεις. Η μία διέσωζε τμήμα δαπέδου, φτιαγμένο από βότσαλα και κουρασάνι. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν ολοκληρώθηκε, επειδή υπήρχε φόβος να καταρρεύσει ο τοίχος της όμορης ιδιοκτησίας. Εντοπίστηκαν και λείψανα παλαιότερων χρονικών περιόδων. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου διασώθηκε τμήμα χώρου, αποτελούμενο από τρεις τοίχους με πωρόλιθους διαφόρων μεγεθών και καλή προσαρμογή. Ο χώρος περιέκλειε δεξαμενή, λαξευμένη στο φυσικό έδαφος. Το στόμιό της ήταν λιθόκτιστο. Ο χώρος αυτός και η δεξαμενή απέδωσαν κεραμική των κλασικών χρόνων. Σε άλλο χώρο εντοπίστηκε πηγάδι, λαξευμένο στο φυσικό έδαφος, που περιείχε κεραμική του 7ου αι. π.Χ. Στους προϊστορικούς χρόνους ανήκε συλημένος λακκοειδής τάφος, που είχε πυθμένα στρωμένο με βότσαλα. Στον πυθμένα εντοπίστηκαν και ίχνη καύσης.

Κάμπος Μύλων

Οικόπεδο Καλαμάρα

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν αποσπασματικά – εξαιτίας της συνεχούς καλλιέργειας του χώρου – λείψανα τεσσάρων τοιχαρίων, που ανήκαν πιθανώς σε εργαστήριο των κλασικών χρόνων. Ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών. Το ένα διασώθηκε σε μήκος 4,34, το δεύτερο σε μήκος 2,43, το τρίτο σε μήκος 0,90 και το τέταρτο σε μήκος 2,42 μ.

Οικόπεδο Τίλλιου

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν δύο συλημένοι υπόγειοι, λαξευτοί τάφοι. Ο ένας ήταν διθάλαμος, προσιτός από ορθογώνια, φρεατόσχημη είσοδο. Ο δεύτερος ήταν μονοθάλαμος, προσιτός από κλίμακα με επτά σκαλοπάτια και σαμαρωτή οροφή.

Λειβάδι

Οικόπεδο Δανούρδη-Πουρνάρα

Στο οικόπεδο ανασκάφηκε μνημειώδης υπόγειος λαξευτός μονοθάλαμος τάφος, προσιτός από κλίμακα με 13 σκαλοπάτια. Ήταν εξ ολοκλήρου επιχρισμένος με λευκό κονίαμα. Βρέθηκε συλημένος και επιχωματωμένος έως το χείλος του ορύγματός του. Και στα τρία τοιχώματα του θαλάμου ανοιγόταν κάθετα από μία θήκη (loculus) για ταφή. Διαπιστώθηκε επανειλημμένη χρήση του τάφου, ακόμη και κατά τους χριστιανικούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΠΕΤΣΕΣ

Μουσείο Σπετσών (Αρχοντικό Χατζηγιάννη Μέξη)

Ολοκληρώθηκε φέτος η συντήρηση και των τελευταίων εκθεμάτων που βρίσκονταν από καιρό στα εργαστήρια της Εφορείας, πριν το Μουσείο Σπετσών υπαχθεί, το 1995, στις αρμοδιότητες της 2ης ΕΒΑ[1].

Τα αντικείμενα που συντηρήθηκαν είναι τα ακόλουθα:

1) Μία πήλινη λεκάνη παλαιοχριστιανικών χρόνων προερχόμενη από την ανασκαφή του κτιρίου 3 στην περιοχή Ζογεριάς Σπετσών[2]. Η συγκόλληση και συμπλήρωση της λεκάνης έγινε από τη συντηρήτρια Θ. Σαραμαντή.

2) Μία ελαιογραφία, διαστ. 0,70×0,91 μ., με την παράσταση της έφιππης Σκεύως Μπουμπουλίνας, κόρης της Λασκαρίνας (ΑΚΜ 134), δωρεά Φ. Λίτσα. Μετά από σχετική έγκριση του ΥΠΠΟ η ελαιογραφία συντηρήθηκε αρχικά στα εργαστήρια συντήρησης ζωγραφικών έργων του ΤΕΙ Αθήνας και στη συνέχεια οι εργασίες ολοκληρώθηκαν από τη Φ. Ασημάκου και τον Α. Αναστούλη. Η παλαιά κορνίζα που δεν παρουσίαζε ενδιαφέρον αντικαταστάθηκε από νέα από το συντηρητή Ιω. Θωμά.

3) Τμήμα εικόνας, διαστ. 0,50×0,78×0,018 μ., με παράσταση της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας στο μέσον, αριστερά τον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο και δεξιά έναν άγιο με δυσανάγνωστη επιγραφή που ταυτίζεται με τον άγιο Ρόκκο, σύμφωνα με την τυπολογία του θέματος σε μια σειρά ιταλοκρητικών εικόνων του 16ου και 17ου αι.[3] (ΑΚΜ 298). Η εικόνα, η παλαιότερη του μουσείου, είναι τεμαχισμένη περιμετρικά, αλλά και στο μέσον περίπου του κατά μήκος άξονα με ένα κενό ανάμεσα στα δύο τμήματα που είχαν στερεωθεί πρόχειρα παλαιότερα. Γι' αυτό εκτός από τον καθαρισμό και τη συντήρηση έγιναν από το συντηρητή Α. Αναστούλη και οι απαραίτητες για τη συμπλήρωση του κενού ξυλουργικές εργασίες που απαιτούσαν ιδιαίτερη επιδεξιότητα λόγω της κυρτής επιφάνειάς της. Στη συνέχεια έγινε η ζωγραφική συμπλήρωση από τη σπουδάστρια του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας Ουρ. Μορφιαδάκη με την καθοδήγηση της συντηρήτριας έργων τέχνης Φ. Ασημάκου (Πίν. 51).

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

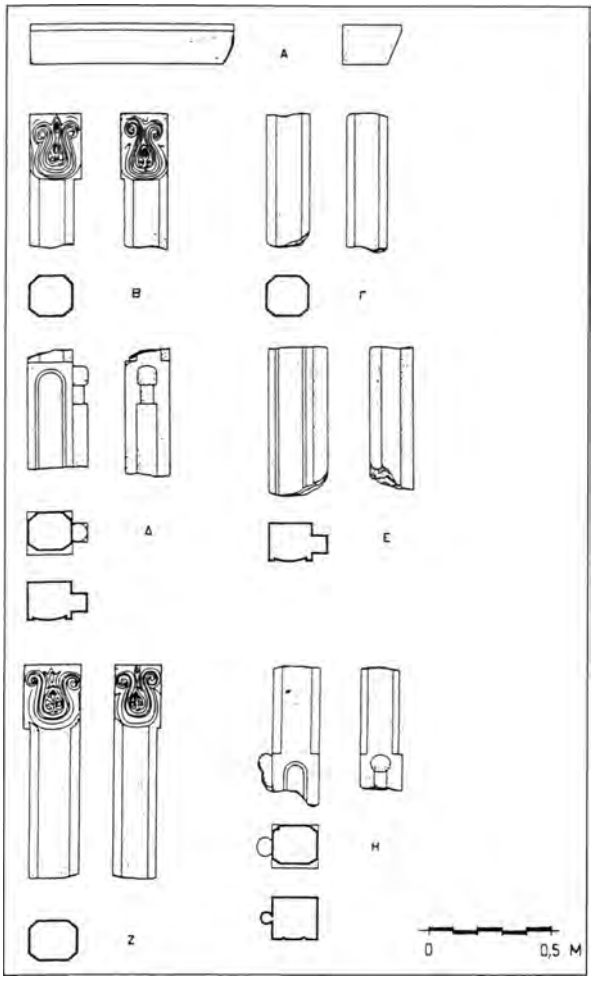
Λιβαδειά

Βορειοανατολικός πύργος μεσαιωνικού κάστρου

Στους χώρους του παραπάνω πύργου, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των προηγούμενων ετών[4] οργανώθηκε μόνιμη έκθεση με τίτλο « Το Κάστρο της Λιβαδειάς, Ιστορία-Αρχιτεκτονική». Η μελέτη και η επιμέλεια της έκθεσης, όπως και οι στερεωτικές εργασίες, οφείλονται στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Στ. Μαμαλούκου και της Αν. Καμπόλη-Μαμαλούκου και η δαπάνη στο Δήμο Λεβαδέων. Η επιλογή του εκθεσιακού υλικού (σχέδια, φωτογραφίες, χαρακτικά) και η σύνταξη των κειμένων έγινε με τη συμβολή της υπογράφουσας. Ο χώρος της ανώτερης στάθμης του πύργου αποτελεί τον κύριο χώρο της έκθεσης. Σε μια πτυχωτή επιφάνεια αποτελούμενη από επτά πλαίσια εκτίθεται υλικό από τις κύριες περιόδους της ιστορίας του κάστρου: την αρχαιότητα, την ύστερη αρχαιότητα και την πρωτοβυζαντινή περίοδο, την περίοδο της Φραγκοκρατίας, την περίοδο της Τουρκοκρατίας και των νεότερων χρόνων. Στους κατώτερους χώρους του πύργου, όπου έχει εξασφαλιστεί προσπέλαση με ξύλινη κλίμακα και τεχνητός φωτισμός με φωτιστικά σώματα τύπου spot, εκτίθεται το ίδιο το μνημείο και η αρχική του λειτουργία (πηγή νερού) (Πίν. 52 α). Τέλος, με δαπάνη επίσης του δήμου, τυπώθηκε καλαίσθητος κατάλογος της έκθεσης που διατίθεται δωρεάν.

---

1. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 71.
2. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 67-68, Σχέδ. 7.
3. P.A. Martinelli, *Le icone della collezione classense di Ravenna*, Bologna 1982.
4. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 123-125, Σχέδ. 34, Πίν. 50δ· 51 (1996): Χρονικά, σ. 71-72, Πίν. 29α.

Σχέδ. 1. Τανάγρα. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Τμήματα του πώρινου τέμπλου του ναού. Όψεις και τομές.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Τανάγρα

Ναός Αγίου Πολυκάρπου

Οι εργασίες επισκευής του παραπάνω μνημείου που άρχισαν το 1997[5] συνεχίστηκαν φέτος με την αποκατάσταση του αρχικού πώρινου τέμπλου σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη[6]. Έξι από τα κομμάτια του τέμπλου είχαν βρεθεί στην επίχωση στο εσωτερικό του ναού. Σε αυτά προστέθηκε ένα έβδομο (Z) που επισημάνθηκε σε σπίτι του χωριού από τον επίτροπο του ναού Λ. Σιαμπάνη.

Αναλυτικά τα επτά τεμάχια είναι τα ακόλουθα (Σχέδ. 1)[7]:

Α. Τμήμα ακόσμητου επιστυλίου, διαστ. 0,82×0,22 μ.

Β. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές ανάγλυφο επίθημα, διαστ. 0,52×0,16 μ.

Γ. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου, διαστ. 0,62×0,16 μ.

Δ. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή παραστάδα πύλης, διαστ. 0,49×0,17 μ.

Ε. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή παραστάδα πύλης, διαστ. 0,63×0,17 μ.

Ζ. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές ανάγλυφο επίθημα, διαστ. 0,84×0,23 μ.

Η. Τμήμα πεσσίσκου με συμφυές τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου, διαστ. 0,56×0,17 μ.

Τα τεμάχια Β, Γ, Δ, Ε συνανήκουν, όπως επίσης και τα τεμάχια Ζ και Η.

Η συμπλήρωση και επανατοποθέτηση του τέμπλου έγινε από το συντηρητή Γ. Αργύρη.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Γαλάτσι - ναός Όμορφης Εκκλησιάς

Οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του τέλους του 13ου αι. του σημαντικότατου αυτού αθηναϊκού μνημείου[8] διεξάγονταν εδώ και μερικά χρόνια με αργούς ρυθμούς, λόγω απασχόλησης των συντηρητών Π. Αλιφραγκή και Β. Πετρόπουλου και σε άλλες επείγουσες εργασίες της Εφορείας. Από φέτος οι ρυθμοί επιταχύνθηκαν με τη συμμετοχή σπουδαστών του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας[9]. Το μεγαλύτερο βάρος δόθηκε στο Ιερό του παρεκκλησίου, στη νότια πλευρά του ναού.

5. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 109, Πίν. 51α-β.

6. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 92, Σχέδ. 5.

7. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από το αρχιτεκτονικό γραφείο Στ. Μαμαλούκου και Αν. Καμπόλη-Μαμαλούκου. Τους ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση προς δημοσίευση.

8. Βλ. σχετικά Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα*, Αθήνα 1971, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία· η ίδια, Η Ομορφοκλησιά στο Γαλάτσι, Αθήνα, Κ΄ *Η Καθημερινή*, Αθήνα 1997, σ. 136-141 (με έγχρωμες φωτογραφίες).

9. Οι σπουδάστριες Ό. Κατσιμπίρη και Μ. Γώγου που απασχολήθηκαν στα πλαίσια της πρακτικής τους άσκησης εκπόνησαν και την εξαιρετική πτυχιακή τους εργασία με θέμα: «Μετατροπή της Ομορφοκκλησιάς σε μουσειακό χώρο. Οι τοιχογραφίες της και η προστασία τους».

Έγινε καθαρισμός και στερέωση των παραστάσεων της Παναγίας Βλαχερνίτισσας στην κόγχη και ενός ιεράρχη χαμηλότερα, μεμονωμένων αγίων, όπως του αγίου Γρηγορίου και του αγίου Ρωμανού και συνθέσεων από την Παλαιά Διαθήκη, όπως ο Αναπεσών και «Πορευθέντες μαθητεύσατε» στην καμάρα (Πίν. 52 β). Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Οδός Κέβητος

Με τη συντήρηση επτά ακόμη τεμαχίων ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο ψηφιδωτό δάπεδο της παραπάνω οδού, που είχαν αρχίσει από το 1994. Το συνολικό εμβαδόν του είναι 30 τ.μ. περίπου, αλλά έχει πολλές απώλειες. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο εργαστήριο της Μονής Δαφνίου από τη συντηρήτρια Ε. Αναματερού και σπουδαστές του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας με τον τρόπο που περιγράψαμε κατά την προηγούμενη χρονιά[10]. Το σύνολο των συντηρημένων τεμαχίων μεταφέρθηκε και φυλάσσεται σε αποθήκη αρχαίων της Εφορείας στη Θήβα.

Οδός Επαμεινώνδα 60 (οικόπεδο Π. Μελετίου)

Ολοκληρώθηκαν επίσης οι εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου της παραπάνω οδού που άρχισαν πέρυσι[11] στο εργαστήριο του Μουσείου Διστόμου από τους συντηρητές Λ. Μπούνδρο και Α. Μπούνδρου. Συντηρήθηκαν τα υπόλοιπα έξι τεμάχια, τέσσερα από τα τραπεζοειδή διάχωρα και άλλα δύο από την περιμετρική ταινία με παραστάσεις από το ζωικό και θαλάσσιο βασίλειο, όλα δυστυχώς με μεγάλες απώλειες.

Οδός Πινδάρου 29 (οικόπεδο Ν. Κοροπούλη)

Στο παραπάνω οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί ψηφιδωτό δάπεδο στον ανατολικό χώρο του κτιρίου που ανασκάφηκε το 1973[12]. Μετά την απόσπασή του σε 18 τεμάχια, φυλασσόταν σε αποθήκη της Θ΄ ΕΠΚΑ στη Θήβα, από όπου και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο του Μουσείου Διστόμου για συντήρηση, η οποία άρχισε και ολοκληρώθηκε φέτος (Πίν. 53 α). Η συντήρηση έγινε, όπως και του προηγούμενου ψηφιδωτού, από το ζεύγος Λ. και Α. Μπούνδρου.

Κόκκινο

Ναός Αγίου Νικολάου

Συνεχίστηκε και φέτος από τη συντηρήτρια Κ. Κουνάδη η συντήρηση των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών του παραπάνω ναού[13] που αποδόθηκαν πρόσφατα στο εργαστήριο των Θηβαίων ζωγράφων Κονταρήδων[14]. Συντηρήθηκε ένα μόνον τεμάχιο.

Παράσταση αγίου Δημητρίου έφιππου (Πίν. 53 β), διαστ. 1,435×1,88 μ. (αριθ. ευρ. 9196). Προέρχεται από το νότιο χορό. Λείπει δυστυχώς το άνω μέρος του σώματος του αγίου και το κεφάλι του αλόγου με το λαμπερό κόκκινο χρώμα που καλπάζει προς τα αριστερά, ενώ στην αντίθετη κατεύθυνση ανεμίζει το αναπετάρι. Ο άγιος φορεί στρατιωτική ενδυμασία: θώρακα σε χρώμα ώχρας με λεπτά διακοσμητικά μοτίβα, καστανόμαυρο κοντό χιτώνα και δρομίδες στα πόδια, στα οποία φέρει και πτερνιστήρες. Στη μέση του κρέμεται το σπαθί με το θηκάρι. Στο δεξιό του χέρι, που δεν σώζεται, κρατούσε το δόρυ που διατρυπά το λαιμό του Σκυλογιάννη που βρίσκεται σε ύπτια θέση κάτω από το άλογο. Από την πληγή του ετοιμοθάνατου πολεμιστή αναβλύζει άφθονο αίμα, τα πόδια του φαίνονται άψυχα, σε μια ύστατη προσπάθεια όμως επιχειρεί να τοξεύσει εναντίον του καβαλάρη. Την πολεμική του εξάρτυση, εκτός από το τόξο, συμπληρώνει φαρέτρα με βέλη και σπαθί, του οποίου διακρίνεται μόνον η λαβή στην αριστερή πλευρά, μικρό τσεκούρι και ένα λάβαρο σπασμένο πλάι του. Το βάθος της παράστασης είναι δίχρωμο, υπόλευκο το πάνω μισό και πράσινο το κάτω.

Διακοσμητική ζώνη, χαρακτηριστική του εργαστηρίου των Κονταρήδων[15], αποτελούμενη από μεγάλους συνεχόμενους τετράφυλλους ρόδακες, στους οποίους εγγράφονται με λεπτότερη πινελιά ρόμβοι με τις γωνίες τους στο κέντρο των φύλλων, πλαισιώνει την παράσταση στο κάτω μέρος.

10. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 109-110, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

11. Βλ. ό.π., σ. 110, Πίν. 52 α-γ, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

12. Πληροφορίες για το ψηφιδωτό, βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 153-154, πίν. 248.

13. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 89-90, Πίν. 41γ· 52 (1997): Χρονικά, σ. 112, Πίν. 53β.

14. *ΔΧΑΕ* ΚΒ΄ (2001), σ. 191-206.

15. Ό.π., σ. 193-194.

Πλαταιές

Μονή Αγίας Τριάδος

Με δαπάνη της μονής, το καθολικό της οποίας παραμένει στην ίδια κατάσταση ετοιμορροπίας από το 1981 που επλήγη από το σεισμό[16], εκπονήθηκε φέτος, παράλληλα με τη μελέτη αναστήλωσης του μνημείου και μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών. Προηγήθηκε λεπτομερής δειγματοληπτικός έλεγχος, για να διαπιστωθεί η έκταση τόσο του μεταγενέστερου στρώματος τοιχογράφησης του 19ου αι., το οποίο θα πρέπει να αποτοιχιστεί, όσο και του αρχικού στρώματος, του οποίου η ύπαρξη ήταν γνωστή από παλαιότερες έρευνες[17]. Κρίνοντας από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα του αγίου Σάββα[18] (Πίν. 53 γ) φαίνεται πιθανόν οι τοιχογραφίες αυτές να είναι σύγχρονες με την ανακαίνιση του ναού που, σύμφωνα με ορθότερη ανάγνωση της εντοιχισμένης στη δυτική όψη του καθολικού επιγραφής, τοποθετείται το έτος 1632 και όχι το 1647, όπως λανθασμένα είχε διαβαστεί αρχικά.

Μονή Οσίου Λουκά

Έγινε στερέωση του τοιχογραφικού διακόσμου – μίμηση ορθομαρμάρωσης – που καλύπτει το βορειοδυτικό πεσσό του βορειοδυτικού παρεκκλησίου του καθολικού. Υπήρχαν απολεπίσεις και φθορές του χρώματος και μέρους του κονιάματος, καθώς και αποκολλήσεις τμημάτων. Σε ορισμένα σημεία η καταστροφή είναι ολοκληρωτική. Φαίνεται ότι και παλαιότερα υπήρχε πρόβλημα στη θέση αυτή, αφού διαπιστώθηκαν στοκαρίσματα και στεφανώματα. Τις εργασίες πραγματοποίησαν οι συντηρητές Α. Αναστούλης και Σ. Καρδάμης.

Στο Βορδοναριό έγινε απεντόμωση των ξύλινων στοιχείων του (οροφής, πατώματος, σκάλας κτλ.).

Αράχωβα

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Ο μονόχωρος ξυλόστεγος ναός, χαρακτηρισμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 833/τ.Β'/26-11-84), σώζει τοιχογραφίες λαϊκότροπες μόνο στο κτιστό τέμπλο του.

Στο ανώτερο τμήμα μία ζώνη με τη Δέηση στο μέσον και ανά έξι αποστόλους δεξιά και αριστερά. Χαμηλότερα, ανάμεσα στις τρεις θύρες του Ιερού και από τα δεξιά προς τα αριστερά, τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, τον Χριστό, την Παναγία Βρεφοκρατούσα και τον άγιο Ιωάννη το Χρυσόστομο, όλους σε προτομή. Οι επιφάνειες κάτω από τις μορφές αυτές ήταν επιχρισμένες. Μετά τα θετικά αποτελέσματα δειγματοληπτικού ελέγχου έγινε καθαίρεση των επιχρισμάτων και αποκαλύφθηκαν παλαιότερης εποχής τοιχογραφίες με σκηνές που σχετίζονται με τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού, γνωστές στη βιβλιογραφία ως «ποινές κολασμένων» για τα ηθικά παραπτώματα που διέπραξαν. Η συνήθης θέση των σκηνών αυτών είναι ο δυτικός τοίχος, ένα περίοπτο σημείο για σωφρονισμό και περίσκεψη των πιστών κατά την έξοδο από το ναό, απαντούν όμως και σε άλλες θέσεις, μεταξύ των οποίων και η «ποδιά» του τέμπλου[19]. Δεξιά της θύρας του διακονικού εικονίζεται η σκηνή των μοιχών κρεμασμένων από τα μαλλιά τους με το διάβολο ανάμεσά τους να φυσά τα ξύλα που καίνε κάτω από τα πόδια τους. Αριστερά είναι η παράσταση της τιμωρίας των κοιμωμένων την Κυριακήν[20], *ὁ κοιμῶν τὴν κυριακὴν λύπει ἀπὸ τὴν ἐκλησίαν* αναφέρει η σχετική επιγραφή. Δεξιά της θύρας της πρόθεσης εικονίζεται η σκηνή της τιμωρίας του ζευγίτη που *σαλέβει τα όρια* και αριστερά, αρκετά φθαρμένη, η παράσταση του *κατζικοκλέφτη*. Τόσο οι σκηνές αυτές που ανήκουν στη λαϊκή θρησκευτική τέχνη της Τουρκοκρατίας όσο και οι μεγάλοι αποτροπαϊκού χαρακτήρα σταυροί με τα συμπλήματα *ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ* ανάμεσα στις κεραίες, που αποκαλύφθηκαν κάτω από τα ασβεστώματα στις εσωτερικές παρειές των ανοιγμάτων των θυρών του Ιερού, συνδέονται με τον κοιμητηριακό αρχικά χαρακτήρα του μνημείου. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές Α. Αναστούλη και Σ. Καρδάμη με τη συνδρομή του αραχωβίτη Ε. Σιδηρά, υπαλλήλου της Ι' ΕΠΚΑ Δελφών.

16. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 81-82, Πίν. 29β. Εκ παραδρομής το κείμενο στη σ. 82 διακόπτεται και η συνέχειά του από τη φράση «Στη δυτική όψη...», έως το τέλος έχει ενσωματωθεί στο κείμενο του ναού του Αγίου Βλασίου στην ίδια σελίδα.

17. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 25, Πίν. 47α.

18. Πρβλ. τον άγιο Σάββα μονής Μαρδακίου, έργο Δημ. Κακκαβά του 1635, Κ. Καλοκύρης, Χρονολόγηση των τοιχογραφιών και αποκάλυψη του ζωγράφου της Μονής Μαρδακίου Μεσσηνίας, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, ΙΙ Α', Athènes 1981, σ. 234, εικ. 2.

19. Για τις παραστάσεις των κολασμένων, βλ. Γ. Αντουράκης, *Ελληνική χριστιανική επιγραφική*, Αθήνα 1988, σ. 108 κ.ε., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. Πολλές ομοιότητες παρατηρούνται με την ίδια σκηνή που εικονίζεται επίσης στο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στις Μάλες Ιεράπετρας Κρήτης, βλ. Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντιναί εκκλησίαι της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 218, πίν. 201, εικ. β.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Πειραιάς

Παλαιά Κοκκινιά - ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Ο παλαιός ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος βρίσκεται επί της Λεωφόρου Θηβών, βορειοδυτικά του ομώνυμου νεόδμητου ναού (Πίν. 54 α). Σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, εντοιχισμένη επάνω από τη νότια είσοδο, ανεγέρθη μεταξύ των ετών 1867-1869 (*ΝΑΟΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΑΝΕΓΕΡΘΕΙΣ ΚΑΙ ΕΓΚΑΙΝΙΑΣΘΕΙΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ 1867-1869*). Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και ημιεξαγωνικές κόγχες.

Επάνω από την κύρια είσοδο και στη δυτική πλευρά του ναού, υπάρχει τρίλοβο κωδωνοστάσιο, που πλέον δεν χρησιμοποιείται. Νεότερο κωδωνοστάσιο κατασκευάστηκε περί το 1914, νοτιοδυτικά του ναού (Πίν. 54 β)[21]. Οδοντωτοί κοσμήτες περιτρέχουν εξωτερικά τα γείσα και τους τοίχους του ναού, στο μέσον περίπου του ύψους των ανοιγμάτων, ενώ επαναλαμβάνονται ψηλότερα στις απολήξεις των κεραιών, βόρεια, νότια και δυτικά. Στην τοιχοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι με ογκωδέστερους και επιμελέστερα λαξευμένους λίθους στις γωνίες. Οι αρμοί είναι πλατείς και εξέχοντες, επιχρωματισμένοι με ιώδες χρώμα.

Στο εσωτερικό του ναού, εκτός από ορισμένες μεμονωμένες παραστάσεις, διακρίνονται και τέσσερις, τουλάχιστον, κύριες φάσεις εικονογράφησης με παλαιότερη ίσως την παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει ο διάκοσμος της χαμηλότερης ζώνης της κόγχης του Ιερού: στο άνω τμήμα της, υπάρχει σειρά μεταλλίων με Χερουβείμ και στο κατώτερο τμήμα, στα διάκενα μεταξύ των τριών παραθύρων της αψίδας, μεμονωμένες απεικονίσεις των Ιεραρχών, στις οποίες επαναλαμβάνεται η φθαρμένη – κατά το πλείστον – υπογραφή: *Μ.Κ.Π. έγραψε 1909*[22]. Παρά τον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα των εν λόγω απεικονίσεων, που απέχει πολύ από τη βυζαντινή παράδοση, η τεχνική αρτιότητα της εκτέλεσής τους είναι στοιχείο που εξαίρει το σύνολο των παραστάσεων αυτών σε σχέση με τις προηγούμενες.

Σημαντικότερες όμως είναι οι άγνωστες έως τώρα παραστάσεις του Φ. Κόντογλου που εντοπίστηκαν σε αρκετά σημεία του κυρίως ναού, κυρίως στους πλευρικούς τοίχους και στις όψεις των πεσσών και ενδέχεται να υπάρχουν περισσότερες πίσω από τα ογκώδη εικονοστάσια που βρίσκονται σε πλείστα μέρη του ναού. Όλες είναι υπογεγραμμένες (*χειρ Φωτίου Κόντογλου Κυδωνιέως*), και μάλιστα στην παράσταση της πρόσοψης του νότιου πεσσού, σώζεται εκτενής αφιερωτική επιγραφή που παραδίδει, εκτός από το έτος εκτέλεσης του διακόσμου, στοιχεία για τον προγενέστερο διάκοσμο και το συνεργείο: *ἀνεκαινίσθη καὶ συνεπληρώθη ἡ ζωγραφία τοῦ παρόντος ἱεροῦ ναοῦ δι' ἐπαναζωγραφίσεως ἐπὶ τῆς φθαρείσης, διὰ χειρὸς Φωτίου Κόντογλου καὶ Ἰωάννου Τερζῆ καὶ Ἰω. Παπαδέλλη, διὰ συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν ἐνοριτῶν εἰς ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν. Χεὶρ Φωτίου Κόντογλου, αθμζ'* (1947). Ειδικότερα: στις δυτικές όψεις των πεσσών υπάρχουν παραστάσεις του αγίου Βασιλείου του Μέγα – που φέρει την ανωτέρω επιγραφή – (βορειοανατολικός πεσσός) και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου (νοτιοανατολικός πεσσός). Στους τοίχους είναι ορατές παραστάσεις του αγίου Δημητρίου του Μυροβλήτου και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου (βόρειος τοίχος), του αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου (Πίν. 54 γ) και των αγίων Αναργύρων (νότιος τοίχος). Ο δυτικός τοίχος του ναού είναι εξ ολοκλήρου καλυμμένος με στρώμα κονιάματος. Το τέμπλο του ναού είναι κτιστό, επιχρωματισμένο με ελαιόχρωμα και φέρει νεότερες εικόνες Δωδεκαόρτου, καλυμμένες με αιθάλη.

Η συμπλήρωση και επανατοποθέτηση του τέμπλου έγινε από το συντηρητή Γ. Αργύρη.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Λιβαδειά

Τζαμί του παζαριού ή Γαζή Ομέρ

Στη διασταύρωση των οδών Στρατηγού Ιωάννου και Αθ. Τσόγκα, στην περιοχή δηλαδή του παζαριού της τουρκοκρατούμενης Λιβαδειάς διασώζεται έως τις μέρες μας τμήμα ενός αξιόλογου τζαμιού, του παλαιότερου από τα τέσσερα που υπήρχαν στην πόλη[23].

21. Τα σχέδια 1 και 2 εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Ό. Λέκου, την οποία ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση προς δημοσίευση.

22. Υπογεγραμμένη μεγάλου μεγέθους εικόνα του ίδιου καλλιτέχνη με την εύρεση του Τιμίου Σταυρού από τους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, υπάρχει στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου Ομονοίας.

23. Ι. Δημακόπουλος, Λειβαδιά. Η πολεοδομική εξέλιξη και τα μνημεία της από τον 11ο αι. μέχρι το 1821, *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 530, εικ. 11.

Πρόκειται για τον κυρίως λατρευτικό χώρο, μία τετράγωνη αίθουσα στεγασμένη με ημισφαιρικό τρούλο. Εξωτερικά έχουν προσκολληθεί νεότερα κτίσματα που μοιράζονται και το εσωτερικό της αίθουσας και αλλοιώνουν τον όγκο αλλά και τη μορφή του κτιρίου. Τμήμα του τζαμιού φαίνεται πως υπήρχε προς την πλευρά της οδού Τσόγκα βόρεια, η διάνοιξη της οποίας πρέπει να έγινε μετά την απελευθέρωση, αφού ο μιναρές που υπήρχε σε αυτή την πλευρά διακρίνεται σε χαρακτικό του W. Walker του 1803[24].

Άθικτο παραμένει μέρος του εξωτερικού οκταγωνικού τυμπάνου του τρούλου που είναι χτισμένο με ένα είδος πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Το σύστημα αυτό εφαρμόζεται σε μία σειρά τουρκικών μνημείων που χρονολογούνται από το 14ο έως και τα μέσα του 16ου αι. Στην προκειμένη περίπτωση η ταύτιση του μνημείου με το τζαμί του Γαζή Ομέρ Μπέη, σύμφωνα με πληροφορία των Spon και Wheler και με τουρκικά έγγραφα της μονής Οσίου Λουκά[25] περιορίζει την ανέγερσή του στο β΄ μισό του 15ου αι.

Λόγω της σπουδαιότητάς του το εν λόγω κτίριο, μετά από εισήγηση της Εφορείας, χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/ΚΗΡ/10983/354/23-2-98, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 261/τ. Β΄/18-3-98. Για την αποκατάσταση όμως του μνημείου κρίνεται απαραίτητη η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών που έχουν αλλοιώσει βάναυσα τη μορφή του.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Αντίκυρα

Ναός Αγίου Σπυρίδωνος

Μετά από σχετική Υπουργική Απόφαση (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/25080/968/22-5-98) αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε στη μονή Οσίου Λουκά τμήμα μαρμάρινου επιθήματος (Πίν. 55 α), που είχε τοποθετηθεί σε β΄ χρήση στη θέση της Αγίας Τράπεζας του παραπάνω μεταβυζαντινού ναού[26], με σκοπό την έκθεσή του στη συλλογή γλυπτών της Τράπεζας. Εκεί εκτίθεται ήδη το όμοιό του προερχόμενο από έναν οκταγωνικό ναό του 11ου αι. στο μετόχι της Μονής Οσίου Λουκά στην Αντίκυρα, που διαλύθηκε, για να χτιστεί στη θέση του το εργοστάσιο αλουμινίου[27].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Κατά το 1998 διενεργήθηκαν ανασκαφές σε ένα οικόπεδο μέσα στην Καδμεία και σε δύο θέσεις έξω από αυτήν, ενώ συνεχίστηκε η έρευνα στο ναό Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου που άρχισε προ τριετίας. Στις ανασκαφές έλαβε μέρος, πλην της υπογράφουσας, η αρχαιολόγος Μ. Γκάτη. Υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων Γ. Κουτσουφλάκη, Ε. Λυκιαρδοπούλου και Ν. Λαμπρόπουλου, συνεχίστηκαν και φέτος οι έρευνες σε οδούς της πόλης κατά τις εργασίες κατασκευής αποχετευτικού δικτύου από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης Θηβών.

Δυτική πλευρά Καδμείας (Ο.Τ. 372, οικόπεδο Ευ. Κοροπούλη)

Περιορισμένης έκτασης έρευνα πραγματοποιήθηκε νοτιότερα της θέσης όπου τοποθετούνται οι Νήιτες πύλες, στη δυτική πλευρά της Καδμείας, δεδομένου ότι υπήρχαν ενδείξεις ογκώδους κατασκευής. Αποκαλύφθηκε η εξωτερική πλευρά πύργου χτισμένου με μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση με ελάχιστες πλίνθους ενδιάμεσα (Πίν. 55 β). Το μήκος της δυτικής πλευράς είναι 5,20 και το πάχος 1 μ. περίπου. Οι ιδιοκτήτες δεν επέτρεψαν δυστυχώς περαιτέρω έρευνα, πάντως είναι σαφές από τη θέση που βρέθηκε ότι πρόκειται για τμήμα της βυζαντινής οχύρωσης και ότι αποτελεί συνέχεια του τείχους, μήκ. 6 μ., που είχε αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν στο προς Β. όμορο οικόπεδο Σ. Κοροπούλη[28].

Ναός Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου

Κατά τις εργασίες του 1997[29] άρχισαν να διαφαίνονται στο νοτιοανατολικό άκρο της ανασκαφής τμήματα της αψίδας ενός νέου ναϋδρίου. Για την πλήρη αποκάλυψή του αφενός μεν διευρύναμε την τομή ανατολικά και αφετέρου διερευνήσαμε το χώρο νότια του ναού (Σχέδ. 2· Πίν. 56 β). Μικρή έρευνα τέλος έγινε και στον κυρίως ναό και αποτυ-

24. Ό.π., σ. 530, εικ. 7.

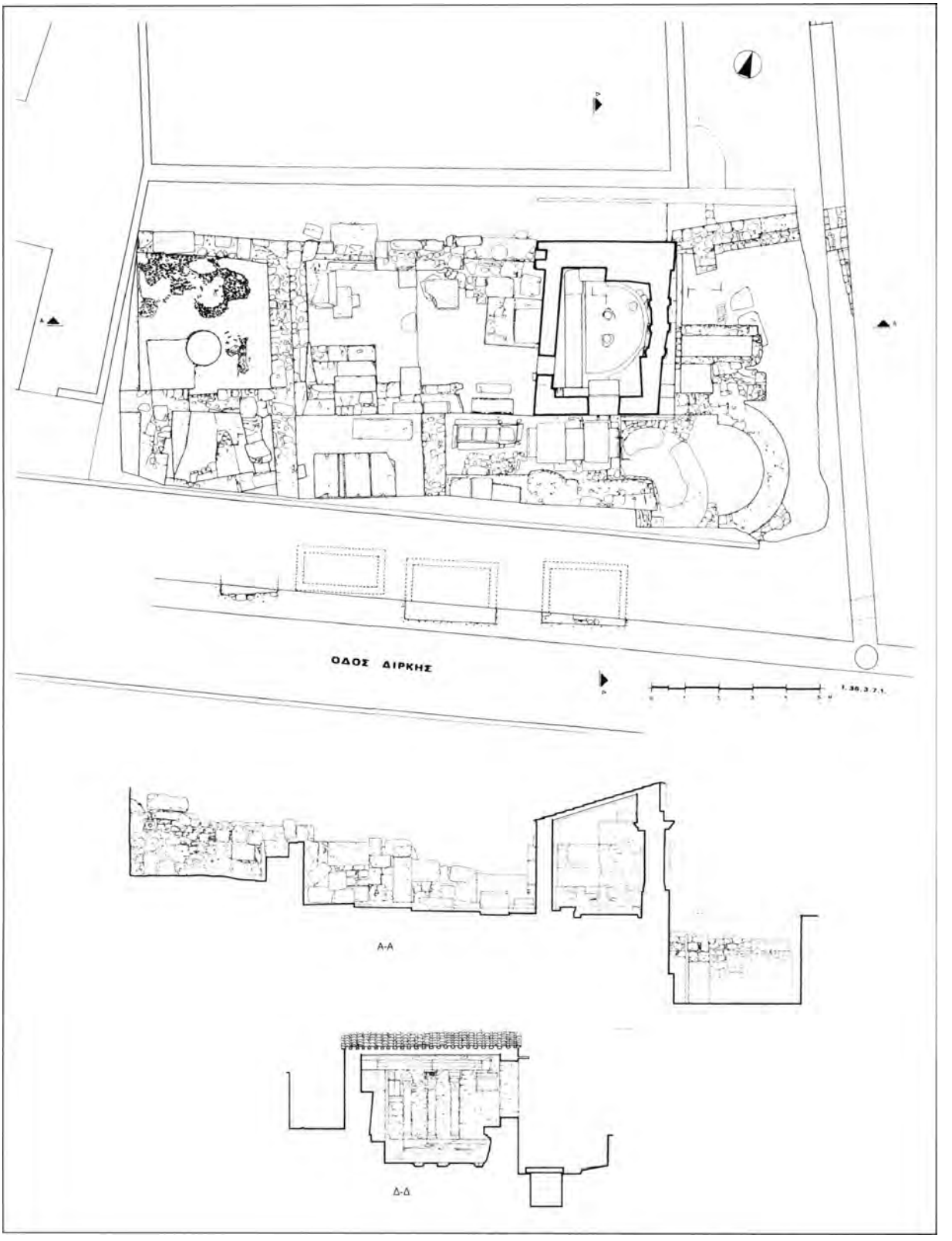
25. Ό.π., σ. 530, 531.

26. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 245, Πίν. 238β.

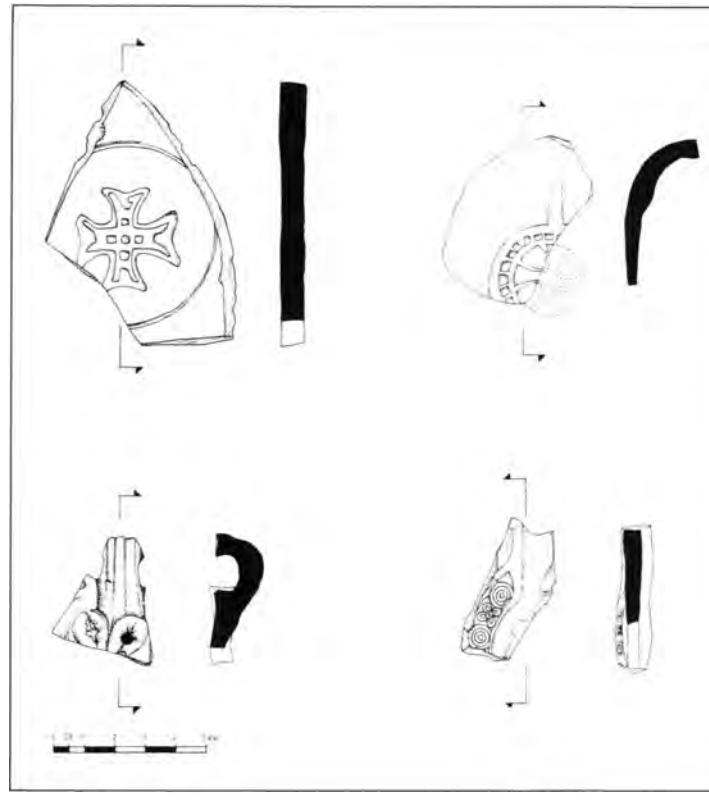
27. Ό.π. και *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 226-230, Πίν. 271α.

28. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 108, Σχέδ. 2. Πρόκειται για τον τοίχο που σημειώνεται στο σχέδιο στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πάχ. 1,20-1,30 μ.

29. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 118-120, Πίν. 56γ-δ, Σχέδ. 6-7, όπου και οι προγενέστερες εργασίες.

Σχέδ. 2. Θήβα. Ναός Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Κάτοψη και τομές Α-Α και Δ-Δ.

Σχέδ. 3. Θήβα. Ναός Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Τμήματα λυχναριών από την ανασκαφή.

πώθηκε λεπτομερώς το σύνολο του αρχαιολογικού χώρου σε κλίμακα 1:20[30].

Χώρος νοτιοανατολικά του ναού. Η αποκαλυφθείσα ημικυκλική αψίδα του ναϋδρίου έχει ακτίνα 1,32 μ. περίπου και το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος είναι 2,50 μ. Ψηλότερος είναι ο βόρειος τοίχος που έχει προσκολληθεί στη νοτιοανατολική γωνία του ναού του Αγίου Γρηγορίου. Από το δάπεδό του δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος.

Όπως προέκυψε από την έρευνα θεμελιώθηκε πάνω σε ένα στρώμα καταστροφής που πιθανότατα ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αν κρίνουμε βεβαίως από τα ελάχιστα δείγματα κεραμικής (χυτρικά αγγεία, αμφορείς, επιτραπέζια σκεύη και τμήματα λυχναριών) (Σχέδ. 3), εφόσον δεν υπήρξαν άλλα ευρήματα. Το στρώμα αυτό είχε κλίση προς Α., κατά τη φορά του λόφου της Καδμείας, που είναι έντονη σε αυτή τη θέση έως σήμερα. Κάτω από ένα στρώμα στάχτης, πάχ. 0,10-0,15 μ. περίπου, υπήρχαν ριγμένες πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους ανάμεσα στις οποίες περιέχονταν λίγα θραύσματα πλίνθων και κεράμων και όλα αυτά μέσα σε ένα έντονα κοκκινωπό χώμα.

Μετά την αφαίρεση αυτού του στρώματος αποκαλύφθηκε κατασκευή κυκλικής, όπως φαίνεται, κάτοψης, διαμ. 3 μ. περίπου, η οποία προϋπήρχε του ναϋδρίου. Το πιθανότερο είναι ότι οι πέτρες του στρώματος καταστροφής προέρχονταν από την ανωδομή της. Την επιφάνεια του δαπέδου και πιθανώς των τοιχωμάτων κάλυπτε αραιό ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν πολλά τεμάχια καμένης ύλης που είχε υαλοποιηθεί. Ίσως πρόκειται για κάποιο κλίβανο, η σχεδόν ολοσχερής όμως καταστροφή του δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τη χρήση του.

Χώρος νότια του ναού. Δυτικότερα από την κατασκευή αυτή και μετά την αφαίρεση ορισμένων νεωτερικών τοίχων και των σκαλοπατιών της νότιας θύρας εντοπίστηκε ακριβώς έξω από αυτήν ο τάφος Τ7, σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο του ναού. Ο τάφος αυτός είχε ανασκαφεί και σχεδιαστεί από τον Γ. Σωτηρίου. Είναι κιβωτιόσχημος και καλύπτεται με τρεις ογκώδεις ασβεστολιθικές πλάκες, η μεσαία όμως έχει καταπέσει στο εσωτερικό του. Η ανατολική όψη φράσσεται από μια ανάλογη πλάκα,

30. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Σ. Μελισσού.

διαστ. 0,85×0,30 μ. Ένας ακόμη τάφος, ο Τ8, σημειώνεται από τον Γ. Σωτηρίου νότια του προηγούμενου, η αποκάλυψή του όμως σήμερα είναι αδύνατη, γιατί βρίσκεται κάτω από το μαντρότοιχο του αρχαιολογικού χώρου προς Ν. Από τον κατεστραμμένο ανατολικό τοίχο του μπορούμε να διακρίνουμε ότι είναι επιχρισμένος εσωτερικά και ότι στο ανώτερο στρώμα υπάρχουν ανακομιδές, ενώ χαμηλότερα πιθανώς υπάρχει αδιατάρακτη ταφή.

Κυρίως ναός. Εντοπίστηκε ο καμαροσκεπής τάφος Τ6 του κεντρικού κλίτους που είχε ανασκαφεί και σχεδιαστεί από τον Γ. Σωτηρίου. Δεν θεωρήθηκε σκόπιμο όμως να αφαιρεθεί σε αυτή τη φάση η κυρτή ογκώδης πλάκα που καλύπτει το ανατολικό τμήμα του, πάνω προφανώς από την κλίμακα, εφόσον ο Σωτηρίου τον είχε βρει συλημένο. Νοτιοδυτικά από αυτόν πεσμένη ανάποδα πάνω στο δάπεδο βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,885×1,055 και πάχ. 0,14-0,15 μ., που δεν αναφέρεται στην αρχική ανασκαφική έκθεση. Σώζεται ακέραιο το αριστερό τμήμα. Περιβάλλεται από βαθμιδωτό πλαίσιο, διαφορετικού πλάτους σε καθεμία από τις τέσσερις πλευρές. Στο μέσον της τέταρτης το πλαίσιο διακόπτεται από τη βαθμιδωτή βάση έξεργου λατινικού σταυρού εγγεγραμμένου σε κύκλο. Οι κεραίες του σταυρού απολήγουν στα άκρα – εκτός του κύκλου – σε μήλα (Πίν. 56 α).

Πολλά ερωτήματα ως προς την ιστορική εξέλιξη του θηβαϊκού αυτού μνημείου παραμένουν αναπάντητα. Η επέκταση της ανασκαφής τόσο προς Β., όπου βρίσκεται σε επαφή ξένη ιδιοκτησία, όσο και προς Ν., που βρίσκεται η οδός Δίρκης, κρίθηκε προς το παρόν αδύνατη. Ωστόσο επειδή το έργο της ανάδειξης αυτού του αρχαιολογικού χώρου έχει ενταχθεί στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης ευελπιστούμε ότι η επέκταση των εκσκαφών νότια επί της οδού Δίρκης, της οποίας ένα τμήμα πεζοδρομείται, όπως προβλέπεται στην ήδη εγκεκριμένη μελέτη, θα μας προσφέρει τη δυνατότητα διεξαγωγής ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Πηγές Ισμηνού

Βρίσκονταν νότια της πόλης στη θέση που σηματοδοτείται σήμερα από ένα ταπεινό εικονοστάσι. Αυτό αντικατέστησε παλαιότερο ναό που είχαν αφιερώσει οι Θηβαίοι στη μνήμη του δραστήριου μητροπολίτη Ιωάννη Καλοκτένη, του τέλους του 12ου αι., στον οποίο αποδίδεται η εκτροπή των υδάτων του Ισμηνού από τη φυσική κοίτη τους, για την ύδρευση της πόλης. Το ναό αυτό που υπήρχε έως τις αρχές του 19ου αι.[31] αναζητήσαμε σε μικρή ανασκαφική έρευνα. Αντ' αυτού όμως αποκαλύφθηκε λαξευμένος στο φυσικό έδαφος και επιχρισμένος με σκληρό υδραυλικό κονίαμα ένας υδραγωγός. Στην πορεία του βορειότερα τροφοδοτούσε σειρά υδρόμυλων κατά μήκος του Ισμηνού ποταμού[32]. Ο λαξευτός αγωγός ενωνόταν βορειότερα με μία κτιστή τοξωτή γέφυρα σε ένα παραπόταμο του Ισμηνού που κατασκευάστηκε ακριβώς για να μεταφέρει το νερό[33]. Η επιφάνειά της, όπως διαπιστώθηκε μετά από καθαρισμό, ήταν στρωμένη με κοίλες χειροποίητες κεραμίδες καλά συναρμοσμένες για αποφυγή διαρροής. Το μέγεθος (0,55×0,36, πάχ. 0,04 μ.) και η μορφή τους μας κάνει να πιστεύουμε ότι η κατασκευή ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους και όχι στο 19ο αι., όπως έχει υποστηριχθεί[34].

Οδός Κατσίνα (Ο.Τ. 560, οικόπεδο Π. Καραμπιτσάκου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του λόφου Μικρό Καστέλλι και βόρεια της οδού Κατσίνα, που διαχωρίζει το Μικρό από το Μεγάλο Καστέλλι. Οι πρώτες ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν από τη Θ΄ ΕΠΚΑ και εστιάστηκαν στο νότιο τμήμα του. Μετά την ανεύρεση «θησαυρού» και κεραμικής βυζαντινών χρόνων η έρευνα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από την Εφορεία μας.

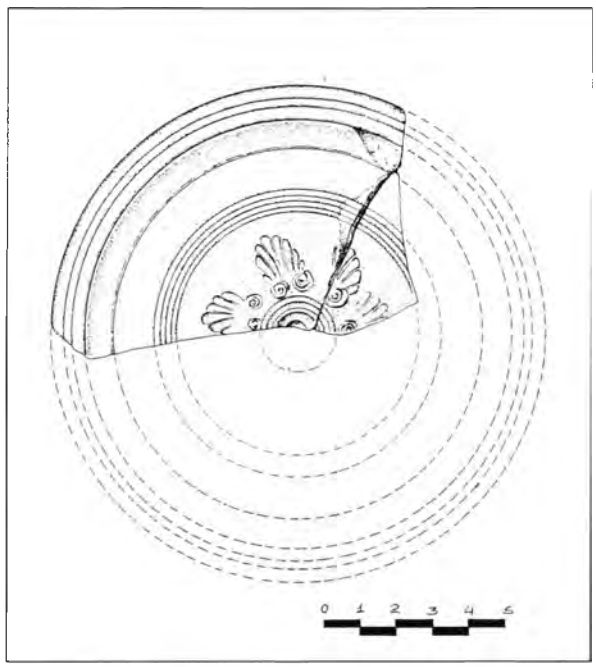
Τα διασωθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δεδομένου ότι ο φυσικός βράχος είναι στο ίδιο επίπεδο με το δρόμο, υπήρξαν ιδιαίτερα αποσπασματικά χωρίς να παρέχεται δυνατότητα αποκατάστασης κάποιου οικοδομήματος (Πίν. 57 δ). Αποκαλύφθηκαν συνολικά τέσσερις τοίχοι από τους οποίους μόνον οι δύο στο κέντρο του οικοπέδου, σωζ. ύψ. 0,20-0,30 μ., μπορούν να συσχετιστούν εφόσον είναι τεμνόμενοι και συναρμοζόμενοι. Το κτίριο στο οποίο ανήκουν θεμελιώθηκε στην επίχωση ενός προϋπάρχοντος λαξεύματος πολυγωνικής μορφής και στο χείλος ενός φρέατος. Το φρέαρ ερευνήθηκε σε μικρό βάθος, χωρίς να βρεθεί ο πυθμένας του και δεν απέδωσε κανένα εύρημα. Στη βόρεια και νότια πλευρά του υπήρχαν λαξευμένες δύο και τρεις βαθμίδες αντίστοιχα, σε απόσταση 0,40 μ. περίπου μεταξύ τους. Το σύνολο και το είδος της κεραμικής που συγκεντρώθηκε σε πολύ αποσπασματική μορφή από τον ανεσκαμμένο χώρο του οικοπέδου – αποθηκευτικά, μαγειρικά και επιτραπέζια σκεύη – (Πίν. 57 α) φανερώνει μια οικιστική εγκατάσταση από τα τέλη του 12ου με αρχές

31. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, II, London 1835, σ. 227.

32. Βλ. σχετικά Χ. Κοιλάκου, Ένας βυζαντινός υδρόμυλος στη Θήβα, *Τεχνολογία* 9 (1999), σ. 57-59.

33. Απεικόνιση της γέφυρας, βλ. S. Symeonoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton 1985, πίν. 28.

34. Ό.π., σ. 302.

Σχέδ. 4. Θήβα. Οδός Κατσίνα. Θραύσμα πινακίου από την ανασκαφή.

του 13ου αι. Προς το τρίτο τέταρτο όμως του 13ου αι. ο χώρος εγκαταλείφθηκε, σύμφωνα με τις ανασκαφικές ενδείξεις, δηλαδή και πάλι την κεραμική, αλλά και ένα «θησαυρό» οκτώ ασημένιων νομισμάτων που βρέθηκε στο κτίριο που προαναφέραμε. Πρόκειται για grossi βενετών δόγηδων έξι του Ranieri Zeno (1253-1268) και δύο του Lorenzo Tiepolo (1268-1275)[35] (Πίν. 57 β-γ).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε το υπέδαφος του οικοπέδου με τους λαξευμένους στο βράχο επιμήκεις αγωγούς που, όπως διαπιστώθηκε, ανήκουν στο κλασικό υδραγωγείο της πόλης. Ο αγωγός 1 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου με κατεύθυνση Α.-Δ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50, το πλάτος του ήταν 0,40 και το ύψος 1,10 μ. Ο πυθμένας του είχε ελαφρά κατωφέρεια προς Α. και η οροφή του, πριν καταπέσει, ήταν αψιδωτή. Κοντά σε αυτήν και σε άνισα διαστήματα υπήρχαν ρηχά λαξεύματα που χρησίμευαν για την τοποθέτηση λύχνων κατά την εξόρυξη. Στο ανατολικότερο άκρο του κατέληγε σε ένα λαξευμένο θάλαμο. Κάθετος στον αγωγό 1 είναι ο αγωγός 2, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, του οποίου διασώθηκε η κάλυψη κατά το μεγαλύτερο τμήμα του. Η κατάρρευση της οροφής σε ορισμένα σημεία επέτρεψε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη φρέατος εξόρυξης, ανάλογου με το προηγούμενο στο κέντρο του οικοπέδου, με λαξεύματα για την κάθοδο σε κατακόρυφη διάταξη. Παράλληλος στον αγωγό 2 είναι ο αγωγός 3, ο οποίος νοτιότερα εκτρέπεται προς Α. στην παρακείμενη ιδιοκτησία Θ. Καραμπιτσάκου, όπου τον συναντήσαμε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών. Από τον πυθμένα του τελευταίου αυτού αγωγού, στο τμήμα που είναι ορατό στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου (Πίν. 58 α), συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής αμιγώς κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, όπως για παράδειγμα ένα μικρό πινάκιο με ενσφράγιστο διάκοσμο ανθεμίου στο μέσον (Σχέδ. 4)[36].

Η συγκέντρωση βυζαντινής κεραμικής από τους υπόλοιπους αγωγούς οφείλεται ή στην κατάρρευση των οροφών τους, όπως ήδη αναφέρθηκε ή σε νέα χρήση τους κατά τη βυζαντινή περίοδο και όχι στην έως τότε λειτουργία του αρχαίου υδραγωγείου.

Ο λαξευμένος θάλαμος στον οποίο κατέληγε ανατολικά ο αγωγός 1 μετατράπηκε σε οστεοφυλάκιο, αφού φράχθηκε δυτικά με ένα τοιχίο. Εκτός από σκελετικό υλικό βρέθηκαν και χάλκινα κομβία ένδυσης στο λαξευτό προσκεφάλαιο στα δυτικά.

Ένας δεύτερος τάφος με κατεστραμμένη κάλυψη εντοπίστηκε λαξευμένος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου με προσανατολισμό Β.-Ν. Στο νότιο άκρο του απέληγε επίσης σε προσκεφάλαιο με μορφή βαθμίδας. Κατά μήκος του πυθμένα του υπήρχε επίμηκες λάξευμα που σφραγιζόταν με σειρά πήλινων ορθογώνιων πλακών. Περιείχε πολλές ανακομιδές που ανήκουν στους βυζαντινούς χρόνους, παρά τον ανορθόδοξο προσανατολισμό, όπως προκύπτει από τα κινητά ευρήματα. Μία κούπα για παράδειγμα (Πίν. 58 β), το κατεξοχήν ταφικό αγγείο, εφυαλωμένη, που κοσμείται με δύο ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους στον πυθμένα, όπου υπάρχουν και αποτυπώματα τριποδίσκου. Γλωσσίδες από άσπρο επίχρισμα κοσμούν το πάνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειας. Ανάλογα αγγεία έχουν βρεθεί σε τάφους της Θεσσαλονίκης χρονολογούμενα στο 13ο-14ο αι.[37]. Επίσης ένα χάλκινο ενώτιο ανάλογης μορφής με ενώτιο από την Κόρινθο που χρονολογήθηκε όχι αργότερα από το 12ο αι.[38]. Δεν απο-

35. Η ταύτιση έγινε από τη νομισματολόγο Μ. Γαλάνη-Κρίκου.

36. Για παρόμοιο διάκοσμο, βλ. G. Poggesi κ.ά., Un deposito di ceramiche tardoclassiche ed ellenistiche del Cabirio di Lemno: Analisi delle forme, *Δ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα 1997, σ. 220-231, πίν. 149, αριθ. 5.

37. A. Vavylopoulou-Charitonidou, *Céramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique*, *BCH*, Suppl. XVIII, Paris 1989, σ. 215, αριθ. 139, πίν. 12-13.

38. *Corinth* XII, 1952, αριθ. 2047, πίν. 108.

κλείεται η αρχική λάξευση του τάφου να έγινε κατά την εκσκαφή του υδραγωγείου και να έμεινε ημιτελής και πιθανότατα να συνέβη το ίδιο και με τα ορθογώνια ορύγματα στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, όπου υπάρχουν και αρκετές πασσαλότρυπες, αλλά και καρφιά για τη στερέωση των ξύλινων κατασκευών απαραίτητων για τις σχετικές εργασίες[39].

Η αποκάλυψη του τμήματος αυτού του κλασικού υδραγωγείου που μετέφερε υπόγεια ύδατα από το νότιο άκρο της πόλης όπου βρίσκονταν οι πηγές του Ισμηνού, όπως αναφέραμε προηγουμένως, στην ανατολική πλευρά της Καδμείας έρχεται να συμπληρώσει τα έως τώρα γνωστά τμήματα[40].

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Οδός Οσίου Κλήμεντα, πάροδος Αναπαύσεως

Σε απόσταση 35 μ. περίπου νότια της συμβολής των δύο οδών έγινε διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση αγωγού. Μετά τις πρώτες ενδείξεις για ύπαρξη αρχιτεκτονικών καταλοίπων η τάφρος διευρύνθηκε σε μια τομή, διαστ. 8×8,50 μ. περίπου (Σχέδ. 5). Στο νοτιότερο άκρο της εντοπίστηκε ο Τχ1, πλ. 0,65 μ., που καταλάμβανε όλο το μήκος των 8,50 μ. στον άξονα Α.-Δ. Εδραζόταν σε βάθος 3,90 ανατολικά και 3 μ. δυτικά και το ύψος του κυμαινόταν από 0,80 έως 2,25 μ. Η τοιχοποιία του ήταν από αργολιθοδομή με παρεμβολή κάποιων πελεκημένων δόμων, ενώ ως συνδετικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί λάσπη. Στη βόρεια όψη του είχαν παραμείνει σποραδικά τμήματα επιχρίσματος. Στο ανατολικότερο άκρο του γώνιαζε βόρεια με τον Τχ3, ενώ δυτικά συνεχιζόταν κάτω από την επίχωση. Ο Τχ1 πατούσε πάνω σε τρεις προγενέστερες ταφές που βρίσκονταν προς τη νότια πλευρά του. Ο νεκρός μιας τέταρτης ταφής στο δυτικότερο άκρο του χώρου έφερε τραύμα πάνω ακριβώς από το αριστερό μάτι. Το κεφάλι του ήταν καλυμμένο με κεραμίδα. Η πυκνότητα και η προχειρότητα των ταφών, που έφθαναν μέχρι βάθους 3,15 μ., υποδηλώνουν κάποιο βίαιο γεγονός.

Παράλληλος προς τον Τχ1 και σε απόσταση 2,30 μ. βόρεια ήταν ο Τχ2, όμοιας κατασκευής και όμοιου πάχους που συνεχιζόταν επίσης δυτικά. Ανατολικά συναντούσε τον Τχ6, που χώριζε τον ανασκαφέντα χώρο στο μέσον σχεδόν, στον άξονα Β.-Ν. Στο τμήμα ανάμεσα στους Τχ1 και Τχ2 και σε βάθος 2,70 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς ακτέριστες ταφές, που φαίνεται πως ανήκαν σε κάποια ομαδική καταστροφή. Για εξοικονόμηση χώρου, προφανώς, δύο από τους νεκρούς τάφηκαν με προσανατολισμό Β.-Ν. Σε βάθος 2,84 μ. στη βορειοδυτική γωνία περισυνελέγη ένα νόμισμα Gros Philippe le Hardi (1364-1404) (Πίν. 58 δ), ενώ βαθύτερα νόμισμα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.

Στο χώρο ανατολικά του Τχ6 και σε επαφή με τον Τχ1 αποκαλύφθηκε ο καμαροσκεπής τάφος Ι, που το δυτικό τμήμα της καμάρας του είχε καταπέσει στο εσωτερικό. Το μήκος του ήταν 2,57 και το πλάτος 1,40 μ. περίπου. Οι πλευρές του ήταν αρχικά επιχρισμένες και το δάπεδο στο ανατολικό τμήμα ήταν βοτσαλωτό. Περιείχε πολλές ταφές ακτέριστες. Έρευνα κάτω από το δάπεδο αποκάλυψε την ύπαρξη κυκλικού αποθέτη, βάθ. 4,65 μ., με κεραμική ελληνιστικής, κλασικής και αρχαϊκής περιόδου, πολλά τμήματα κεράμων, ίχνη καύσης με κομμάτια κάρβουνου και απανθρακωμένα οστά ζώων. Η διάμετρος του χείλους ήταν 1,30 και της βάσης 0,70 μ.

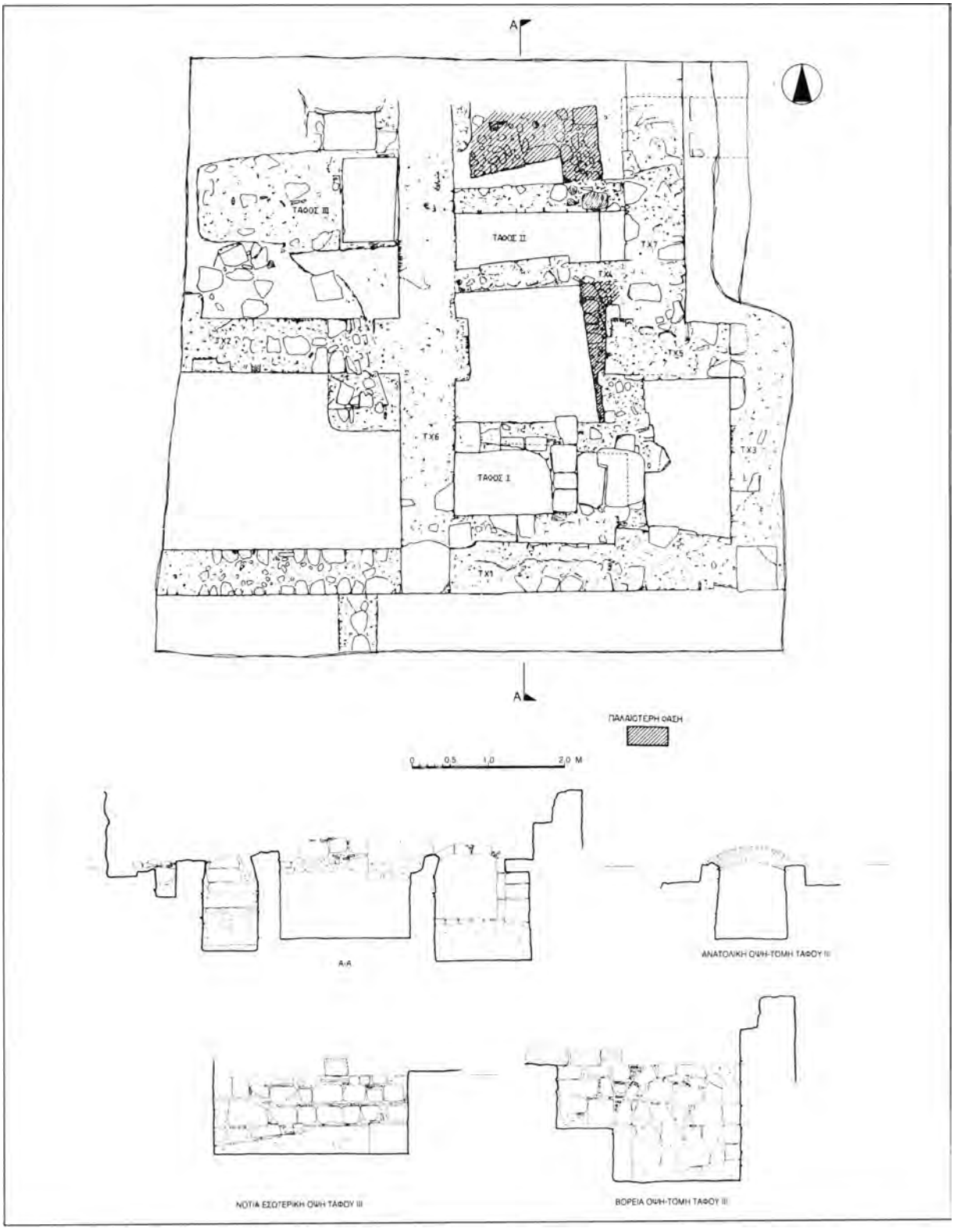
Περιμετρικά του τάφου και πάνω από αυτόν αποκαλύφθηκαν πολλές παιδικές ταφές άτακτα τοποθετημένες. Από τη βορειοδυτική εξωτερική γωνία του περισυνελέγη ένα νόμισμα, τεταρτηρό Κομνηνών, ενώ από το εσωτερικό του τάφου ένα καρφί και τμήμα γυάλινου αγγείου.

Ένας δεύτερος τάφος ΙΙ, παράλληλος προς τον προηγούμενο με κατεστραμμένη τελείως την οροφή του αποκαλύφθηκε 1,70 μ. βορειότερα. Οι εσωτερικές του διαστάσεις ήταν 2,34×0,72 μ. Στην είσοδο του τάφου ανατολικά υπήρχε ένα σκαλοπάτι. Το δάπεδό του από πατημένο χώμα βρέθηκε σε βάθος 3,61 μ. Περιείχε πολλές ταφές ακτέριστες, λιγότερες από του τάφου Ι. Κατά την κατασκευή του καταστράφηκε ο Τχ4, που ανήκε σε παλαιότερο κτίριο, του οποίου σωζόταν τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς. Το κτίριο αυτό θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 9ου ή αρχές του 10ου αι., όπως αποδεικνύεται από ένα νόμισμα του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού που βρέθηκε πάνω στον Τχ4 και από κεραμική αυτής της εποχής. Ως δυτικός τοίχος του τάφου ΙΙ χρησίμευε ο Τχ6, ενώ ανατολικά έκλεινε με τον Τχ7, που πατούσε εν μέρει πάνω στον προαναφερθέντα Τχ4.

Δυτικά του τάφου ΙΙ και σε επαφή με τον Τχ6 εμφανίστηκε άθικτος ένας ακόμη καμαροσκεπής τάφος ΙΙΙ (Πίν. 58 γ). Μία επίπεδη πλάκα, διαστ. 1,10×0,75 μ., κάλυπτε την είσοδο, κάτω από την οποία σε βάθος 3,24 μ. βρέθηκε ένα σκαλοπάτι, πλ. 0,45 μ., λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Το δάπεδο του τάφου βρισκόταν σε βάθος 3,60 μ. Περιείχε δύο ταφές. Μια προγενέστερη, μάλλον παιδιού, τα οστά του οποίου είχαν παραμεριστεί προς το νότιο τοίχο, όπου ακουμπούσαν και δύο ολόκληρες κεραμίδες. Η μεταγενέστερη ταφή, παράλληλη προς το βόρειο τοίχο, ήταν σε

39. Η μέθοδος εκσκαφής αποδίδεται πολύ παραστατικά από τον Μ. Κορρέ, Το Αδριάνειο Υδραγωγείο, *Η Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 2000, σ. 15-17.

40. Symeonoglou, ό.π. (υποσημ. 33), χάρτης 3.6.

Σχέδ. 5. Θήβα. Οδός Οσίου Κλήμεντα, πάροδος Αναπαύσεως. Κάτοψη της ανασκαφής, τομή Α-Α και όψεις του τάφου ΙΙΙ.

πλάγια στάση, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Μοναδικό εύρημα υπήρξε μια σιδερένια κυκλική πόρπη που διασώζει και τη γλωσσίδα της. Η μορφολογία όμως του τάφου είναι ευρύτατα διαδεδομένη στη Θήβα κατά τον 11ο και 12ο αι.[41]. Στη βορειοδυτική γωνία, τέλος, εξωτερικά του τάφου ΙΙΙ και σε βάθος 2-2,45 μ. βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών.

Οδός Αναπαύσεως

Κατά τη διάνοιξη τάφρου, πλ. 0,60-0,70 μ., σε απόσταση 0,40 μ. νότια της διαχωριστικής νησίδας της παραπάνω οδού και 15 μ. ανατολικά από την αρχή της αποκαλύφθηκαν τοίχοι κατά μήκος και των δύο πρανών της τάφρου στον άξονα Α.-Δ. Ο βόρειος ήταν αμελέστερης κατασκευής και ερευνήθηκε σε μήκος 2,70 μ. Το πλάτος του δεν διευκρινίστηκε, γιατί βρισκόταν κάτω από τη διαχωριστική νησίδα. Ο τοίχος της νότιας παρειάς βρέθηκε 10,50 μ. δυτικότερα, είναι επιμελέστερα χτισμένος και αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ. Μοναδικό εύρημα από την επίχωση του χώρου ένα μικρό αγγείο παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Η κατεύθυνση και η γειτνίαση των τοίχων αυτών τους συνδέουν πιθανότατα με το ναό που αποκαλύφθηκε κατά το 1989 στο οικόπεδο – τέως ιδιοκτησίας Τζουμάνη – λίγα μέτρα νοτιότερα, το οποίο για το λόγο αυτό έχει απαλλοτριωθεί. Η προσπάθεια για την επέκταση της ανασκαφής νότια, σε όλο το πλάτος της ανόδου της οδού Αναπαύσεως, ματαιώθηκε, όταν διαπιστώθηκε ότι από εκεί διέρχεται ο κεντρικός αγωγός ύδρευσης της Θήβας.

Οδός Λοξής Φάλαγγος

Η τάφρος που ανασκάφηκε μπροστά από την ιδιοκτησία με αριθμό 24 κατέλαβε όλο σχεδόν το πλάτος της οδού, έχοντας διαστάσεις 14×6 μ. Στο νότιο πέρας της τομής ο φυσικός βράχος ήταν σχεδόν επιφανειακός. Εντοπίστηκαν συνολικά 11 τάφοι άλλοτε λαξευτοί, ενισχυμένοι σποραδικά με τοιχοποιία και άλλοτε κεραμοσκεπείς. Από τους τελευταίους οι περισσότεροι είχαν καταστραφεί, πιθανώς κατά την κατασκευή παλαιότερα της οδού, αφού βρέθηκαν αμέσως κάτω από το οδόστρωμα. Οι λαξευτοί που διατηρήθηκαν καλύτερα περιείχαν πολλές ανακομιδές. Από τους τάφους αυτούς προέρχονται ένα ζευγάρι χάλκινων σκουλαρικιών, ένα δαχτυλίδι και χάλκινα κομβία (Πίν. 59 α). Κάποια σπαράγματα τοιχογραφιών που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό των τάφων και από την επίχωση δεν φαίνεται να αποτελούσαν εσωτερική διακόσμηση των τοίχων τους, αλλά όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις μάλλον συνδέονται με ταφική συνήθεια[42].

Οι έρευνες στις τρεις παραπάνω οδούς έγιναν με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Γ. Κουτσουφλάκη.

Οδός Αλαμάνας (περιοχή Πυρίου)

Η διάνοιξη της τάφρου στο μέσον της παραπάνω οδού και στο τμήμα ανάμεσα στις οδούς Στεφανάκη νότια και Δ. Διαμάντη βόρεια είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ενός κυκλικού αποθέτη και κτιστών τάφων.

Ο αποθέτης βρέθηκε κάτω από το οδόστρωμα και το ύψος του ήταν 2,60 μ. έως το φυσικό έδαφος, όπου εδραζόταν. Ήταν καλοχτισμένος με μετρίου μεγέθους πλακοειδείς λίθους, τεμάχια πλίνθων και με συνδετικό υλικό λάσπη. Περιείχε λίγα όστρακα μεσοβυζαντινών χρόνων.

Στη δυτική παρειά της τάφρου καθαρίστηκαν πέντε καμαροσκεπείς τάφοι (Τ1,Τ3,Τ4,Τ5,Τ6) και ένας πιθανότατα κιβωτιόσχημος (Τ2), του οποίου έλειπε η κάλυψη και η δυτική πλευρά. Οι εσωτερικές του πλευρές και το δάπεδο ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα, πάχ. 0,01 μ. Το δάπεδο του Τ4 ήταν στρωμένο με πήλινες ακανόνιστες πλάκες και περιείχε δύο αρχικές ταφές, ενώ άλλες δύο τοποθετήθηκαν σε δεύτερη φάση. Οι Τ5 και Τ6, που βρέθηκαν επίσης χωρίς κάλυψη, περιείχαν πολλά οστά από ανακομιδές. Από την αναμοχλευμένη επίχωση του Τ6 περισυνελέγη μία εφυαλωμένη κούπα με αποτυπώματα τριποδίσκου στη βάση (Πίν. 59 β). Η καταστροφή δεν επέτρεψε την περισυλλογή άλλων κινητών ευρημάτων παρά μόνον ενός χάλκινου σκουλαρικιού από τον Τ4 και ενός γυάλινου βραχιολιού μπλε χρώματος από τον Τ2. Τρεις μεταγενέστερες κεραμοσκεπείς ταφές είχαν τοποθετηθεί στο βόρειο και νότιο τοίχο του Τ5 αλλά και μέσα σε αυτόν μετά την κατάρρευση της οροφής του. Δύο νομίσματα περισυνελέγησαν από τα αναμοχλευμένα χώματα μία λατινική απομίμηση και ένα τορνέζιο Φραγκοκρατίας.

Στην ανατολική παρειά και απέναντι από τον Τ2 βρέθηκαν άλλοι δύο καμαροσκεπείς τάφοι (Τ9, Τ10). Η τοιχοποιία όλων των τάφων εμφανίζεται ομοιογενής με λίθους και οριζόντιες σειρές πλίνθων που οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο 12ο αι.

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε με την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Λυκιαρδοπούλου.

41. Πρβλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 78-79, Πίν. 34α.

42. Βλ. για παράδειγμα και στην οδό Οσίου Κλήμεντα στον παρόντα τόμο, σ. 103.

Οδός Οιδίποδος

Η εκσκαφή ξεκίνησε από την πλατεία Αγίου Ιωάννη Καλοκτένη και συγκεκριμένα από τη μικρή πάροδο Αγίου Ιωάννη Καλοκτένη – κάθετη στην οδό Οιδίποδος – έως την οδό Πινδάρου. Πρόκειται για μια περιοχή με ιδιαίτερη βαρύτητα κατά τη βυζαντινή περίοδο, εφόσον βόρεια βρίσκεται ο σημερινός ναός του πολιούχου Αγίου Ιωάννη Καλοκτένη, που χτίστηκε γύρω στο 1900, στη θέση όμως παλαιότερου και νότια το δημαρχείο, κατά την ανέγερση του οποίου εντοπίστηκε βυζαντινός ναός του τέλους του 12ου αι., κτίσμα πιθανότατα του μητροπολίτη Ιωάννη Καλοκτένη[43]. Λόγω όμως των επανειλημμένων εκσκαφών κατά το παρελθόν για εγκατάσταση διάφορων αγωγών – ομβρίων, ύδρευσης, ΟΤΕ και ΔΕΗ – δεν υπήρξαν πολλά περιθώρια έρευνας. Ανάμεσα στις ιδιοκτησίες με αριθ. 23-25 αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τεσσάρων τοίχων πολύ καλής τοιχοποιίας, που φαίνεται ότι ανήκουν στο ίδιο κτίριο βυζαντινής περιόδου, και στη συμβολή με την οδό Πινδάρου δύο τεμνόμενοι τοίχοι ενός δεύτερου κτιρίου, για του οποίου όμως τη μορφή και τη χρονολόγηση είναι αδύνατη οποιαδήποτε υπόθεση.

Από το δυτικότερο σχεδόν άκρο της εκσκαφής και από βάθος 1,40 μ. περίπου ανασύρθηκε ακέραιο κανάτι (Πίν. 59 γ) μεταβυζαντινών χρόνων.

Οι εργασίες στην παραπάνω οδό συνεχίστηκαν ανατολικότερα από τη συμβολή με την οδό Πελοπίδου. Στο μέσον περίπου του τμήματος ανάμεσα στις οδούς Πελοπίδου και Αμφίωνος εντοπίστηκε τμήμα καλοχτισμένου τοίχου, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Έντονο στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων και σοβάδες παρατηρήθηκαν εκατέρωθεν του τοίχου, ενώ συγκεντρώθηκαν και μερικά θραύσματα τοιχογραφιών με γραμμική διακόσμηση με χοντροκόκκινο μόνον πάνω στο νωπό σοβά. Στρώματα καταστροφής με λίθους, πλίνθους και σοβάδες εντοπίστηκαν και σε απόσταση 8-12 μ. ανατολικότερα του τοίχου και σε βάθος 2,30-2,70 μ. από το οδόστρωμα που είναι πιθανόν να ανήκουν σε παράλληλο τοίχο που ισοπεδώθηκε κατά το παρελθόν.

Ένας φαρδύτερος τοίχος, πλ. 1,10 μ. περίπου, εντοπίστηκε σε βάθος 2 μ., με ανεξακρίβωτο θεμέλιο, 14 μ. δυτικά της οδού Αμφίωνος, με κατεύθυνση επίσης Β.-Ν. Ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, όπως και ένας τρίτος που αποκαλύφθηκε 2 μ. ανατολικότερα από αυτόν στον άξονα Α.-Δ. Το πλάτος του ήταν 0,60 και το μήκος του 5,40 μ. Στη δόμησή του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι λίθοι τετραγωνισμένοι, μάλλον σε β΄ χρήση.

Σε απόσταση 50 μ. περίπου ανατολικά της οδού Αμφίωνος ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανεύρεση δύο μαρμάρινων πλακών με ανάγλυφο διάκοσμο. Ήταν τοποθετημένες σε όρθια θέση, η μία πλάι στην άλλη σε έναν ορθογώνιο χώρο, διαστ. 1,30×0,40 μ., μαζί με σοβάδες και αποσαθρωμένα οστά. Οι πλάκες διακοσμούνται η μία, διαστ. 0,99×0,76×0,06 μ., με παράσταση αετού (Πίν. 59 δ) και η άλλη, διαστ. 0,92×0,71×0,06 μ., με παράσταση πτηνού (Πίν. 59 ε). Ο μικρός χώρος που βρέθηκαν εντάσσεται σε κάποιον μεγαλύτερο, δεν κατέστη δυνατόν όμως να ερευνηθεί περισσότερο λόγω ύπαρξης παράπλευρων αγωγών ύδρευσης και ομβρίων και έτσι η παρουσία των πλακών στη θέση αυτή παραμένει προς το παρόν αινιγματική.

Η ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω οδό, όπως και στην επόμενη, διενεργήθηκε με την εποπτεία του αρχαιολόγου Ν. Λαμπρόπουλου.

Οδός Κυρέλλου και Δράκου

Ακριβώς στη διασταύρωση των παραπάνω οδών, αμέσως νοτιοανατολικά του μητροπολιτικού ναού της Κοιμήσεως Θεοτόκου, επονομαζόμενης Παναγίας Λόντζιας, αποκαλύφθηκε ημικυκλική αψίδα, ακτίνας 1,30 μ. περίπου, εγγεγραμμένη σε τοίχους κτιρίου, πάχ. 0,70 μ., που θεμελιώνονται σε βάθος 3,60 μ. από το οδόστρωμα.

Ο δυτικός τοίχος του κτιρίου αυτού αποκαλύφθηκε σε απόσταση 6,60 μ. και είναι χτισμένος, όπως και οι υπόλοιποι, από πωρόλιθους συνδεδεμένους με ένα εύθρυπτο φαιοκίτρινο κονίαμα. Στο χώρο της αψίδας βρέθηκαν το δάπεδο και ένας τοίχος παλαιότερου κτιρίου. Ένα άλλο δάπεδο από πήλινες πλάκες, μήκ. 2 μ., που αποκαλύφθηκε σε επαφή με το δυτικό τοίχο διαπιστώθηκε, από τα οστά που βρέθηκαν στην επίχωση, ότι ανήκει σε μεταγενέστερη ταφή.

Ευρήματα δεν υπήρξαν, τα δομικά υλικά όμως παραπέμπουν στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και είναι πολύ πιθανόν να υπάρχει σχέση με τον αρχικό ναό της Παναγίας Λόντζιας που υπήρξε η μητρόπολη των Φράγκων σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές.

Ακραίφνιο

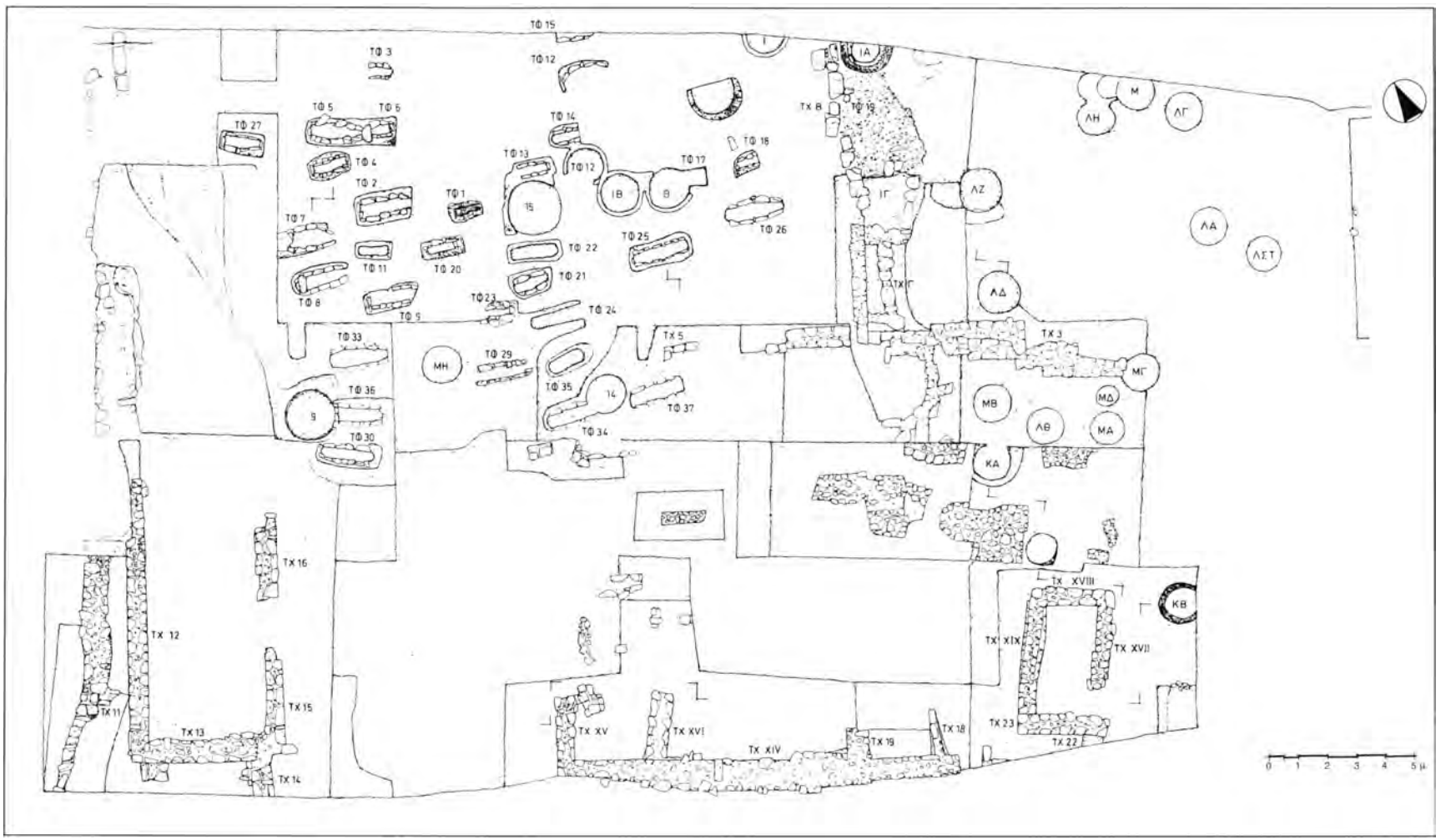
Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας, νότια πλευρά (χ.θ. 103)

Η έρευνα που άρχισε προ διετίας περίπου[44] συνεχίστηκε φέτος στη νότια πλευρά και προς Α. (Σχέδ. 6)[45]. Στους

43. Βλ. Χ. Κουλάκου, Βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική στη Θήβα, *Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, *ΕΕΒοιωτΜ Γ΄*, Αθήνα 2000, σ. 1009-1017, εικ. 104, σχέδ. 2, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

44. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 51(1996): Χρονικά, σ. 84-85· 52 (1997): Χρονικά, σ. 123-128, Σχέδ. 12-14, Πίν. 57γ, 58-60.

45. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Σ. Μελισσού.

Σχέδ. 6. Ακραίφνιο. Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας. Νότια πλευρά. Κάτοψη τμήματος του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου και του βυζαντινού οικισμού.

26 τάφους παλαιοχριστιανικής περιόδου που είχαν αποκαλυφθεί πέρυσι προστέθηκαν άλλοι επτά όμοιας κατασκευής. Περιείχαν επίσης από ένα νεκρό και σε λίγες περιπτώσεις δύο. Τα κινητά ευρήματα ήταν επίσης πενιχρά. Ξεχωρίζουμε δύο χυτροειδή άωτα αγγεία που βρέθηκαν μαζί στον ίδιο τάφο (Πίν. 60 γ), ένα μικρό κανάτι που ήταν τοποθετημένο δίπλα και κάθετα στο κεφάλι του νεκρού ενός άλλου τάφου (Πίν. 60 δ) και ένα ζευγάρι ασημένια σκουλαρίκια[46] (Πίν. 60 α), όμοια με εκείνα που βρέθηκαν πέρυσι[47] αλλά σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης, προερχόμενα από τρίτο τάφο.

Το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε μέχρι τον 7ο αι., αν κρίνουμε και από κάποιες πόρπες που βρέθηκαν μέσα ή έξω από τους τάφους, αφού μερικοί ήταν διαταραγμένοι (Πίν. 60 β).

Αργότερα κατά το 10ο-11ο αι. πιθανότατα ιδρύεται στην ίδια θέση ένας οικισμός καταστρέφοντας εν μέρει το νεκροταφείο. Σε αυτόν πρέπει να ανήκε ο ναός του Αγίου Βασιλείου που περιγράψαμε πέρυσι και όπως φαίνεται εκτεινόταν σε όλο το πλάτος της σημερινής οδού. Η μορφή των κτιρίων διατηρήθηκε πολύ αποσπασματικά και έτσι ελάχιστα συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν. Διαπιστώνεται πάντως ένα στρώμα καταστροφής στις αρχές μάλλον του 13ου αι. Η εξέταση όμως της κεραμικής, που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, όπως και των άλλων μικροαντικειμένων αλλά κυρίως των νομισμάτων[48] φανερώνουν ότι ο χώρος κατοικήθηκε έως τα τέλη του 13ου αι. Όπως και στη βόρεια πλευρά υπήρχαν και εδώ πολλοί αποθέτες (40) λαξευμένοι πρόχειρα στο έδαφος, μερικοί από τους οποίους απέδωσαν ενδιαφέροντα ευρήματα που μας φέρνουν σε επαφή με την καθημερινή ζωή του οικισμού. Αγγεία, όπως ένα μεγάλο πιθάρι (Πίν. 61 γ) για αποθήκευση πιθανώς σιταριού, ένα άλλο για το άρμεγμα[49] (Πίν. 61 δ), μια ασκοδάβλα, αγροτικά εργαλεία, όπως ένα δρεπάνι (Πίν. 61 α) και ένα κλαδευτήρι[50], άλλα εξαρτήματα, όπως πέταλα και ένα σπηρούνι (Πίν. 61 β), πολλές αγνύθες και βελονάκια, αλλά και καλής ποιότητας επιτραπέζια σκεύη (Πίν. 62 α-β).

Στο ανατολικότερο άκρο του ανασκαφέντος χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα μιας υστερορωμαϊκής έπαυλης (Πίν. 62 γ), που αποτελείται από ένα μεγάλων διαστάσεων χώρο, το αίθριο, με εντυπωσιακές εισόδους ανατολικά και δυτικά και δύο δωμάτια νότια. Σε κοντινή απόσταση νοτιοδυτικά βρέθηκε άλλος ένας κλίβανος παρόμοιος με εκείνους που ανασκάφηκαν από την Εφορεία μας και τη Θ΄ ΕΠΚΑ κατά τα προηγούμενα δύο έτη.

Μετά τη συντήρηση των κινητών ευρημάτων θα ακολουθήσει εκτενής δημοσίευση της ανασκαφής στον κόμβο Ακραιφνίου.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

46. Παρόμοιο σκουλαρίκι από το Τηγάνι Μάνης, που είχε χρονολογηθεί από τον ανασκαφέα τον 6ο αι., αναχρονολογήθηκε πρόσφατα στον 6ο-7ο αι. Βλ. *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 558, αριθ. κατ. 769.

47. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 128, Πίν. 60 β.

48. Τα νομίσματα εξετάζει η Μ. Γαλάνη-Κρίκου και θα δημοσιευθούν με το σύνολο της ανασκαφής.

49. Για αγγεία με αυτή τη χρήση, βλ. ό.π. (υποσημ. 46), σ. 131, αριθ. κατ. 136.

50. Εκτέθηκε στη Θεσσαλονίκη, βλ. ό.π., σ. 125, αριθ. κατ. 122.

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άργος

Οδός Ηρακλέους (Ο.Τ. 38, οικόπεδο αφών Ξηνταρόπουλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Ηρακλέους, 15 μ. βορειότερα από την οδό Δ. Περρούκα, έχει ακανόνιστο σχήμα, έκταση 640 τ.μ. και μέγιστες διαστάσεις οικοδομήσιμου χώρου 33,30×17,30 μ.

Μετά την κατεδάφιση της παλαιάς οικίας στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα[1] έγινε γενική εκσκαφή του οικοπέδου σε βάθος 0,50-1 μ. και στη συνέχεια ανασκαφική έρευνα σε όλη την έκταση του οικοδομήσιμου χώρου. Συνολικά ερευνήθηκαν 18 τομές, διαστ. 4×3-4 μ. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε χώρο του υπογείου της παλαιάς οικίας, διαστ. 11,40×6 μ., (τομές αριθ. 5,6,11,12) λόγω του μεγάλου βάθους δεν διατηρήθηκαν αρχαιότητες. Τα αρχαία αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1-2,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Από το οικόπεδο περισυνελέγη κεραμική διαφόρων εποχών, κυρίως ελληνιστικής εποχής, καθώς και κεραμική μυκηναϊκής, γεωμετρικής, αρχαϊκής, κλασικής, ρωμαϊκής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής (Σχέδ. 1).

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, σε βάθος 1,80-2,40 μ. αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος Α με κατεύθυνση Ν.-Β. σε δύο τουλάχιστον φάσεις, πλ. 2,50-4 μ. τουλάχιστον, ενώ κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου, σε βάθος 1,60-1,85 και πλάτος 3,50 μ., αποκαλύφθηκε δεύτερος όμορος δρόμος Β με κατεύθυνση Α.-Δ. που συμβάλλει στο δρόμο Α, στον οποίο διατηρούνται οι αύλακες των αρματοτροχιών. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου μετά από προσεκτική εξέταση διαπιστώθηκε κατά τις οικοδομικές εργασίες στη βόρεια πλευρά του δρόμου Β, που συμπίπτει με τη βόρεια παρειά της ανασκαφής, η αρχή ενός τρίτου δρόμου[2], σε απόσταση 2 μ. ανατολικότερα από τη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, πλ. 3,50 μ. και με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που συμβάλλει στο δρόμο Β. Η πορεία του δρόμου αυτού έχει επισημανθεί[3], προς Ν. οδηγεί προς την αρχαία αγορά και προς Β. προς τις Μυκήνες, τη Νεμέα και την Κόρινθο. Οι δρόμοι αυτοί χρονολογούνται προφανώς στην ελληνιστική εποχή. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν δύο μικρά τμήματα λίθινων θεμελίων: α) Στη βόρεια πλευρά του δρόμου Β θεμέλιο, συνολ. σωζ. μήκ. 7 και πλ. 0,50, σε βάθος 1,30 μ. β) Δυτικά του δρόμου Α θεμέλια τοίχων γωνίας δωματίου, διαστ. 1,50×1,50 και πλ. 0,50 σε βάθος 1,50 μ. γ) Στο νοτιοδυτικό χώρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα εργαστηρίου ελληνιστικής εποχής με δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, σωζ. διαστ. 4×2,50, σε βάθος 1,30 μ., καθώς και ενσωματωμένος ορθογώνιος λίθος, διαστ. 0,78×0,95, με ορθογώνιο τόρμο, διαστ. 0,15×0,23×0,15 μ., και δύο κυκλικές κατασκευές, λεκάνες, για εργαστηριακή χρήση, από ασβεστοκονίαμα, ενσωματωμένες στο έδαφος. Βρέθηκαν επίσης και αποθέτες κλασικής, ελληνιστικής και βυζαντινής εποχής. Το υπέδαφος από βάθος 1,30 μ. και κάτω αποτελείται από προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι. Στο κεντρικό και νότιο τμήμα της ανασκαφής αλλά και επί του δρόμου Β αποκαλύφθηκαν κυρίως δύο συστάδες τάφων ελληνιστικής και γεωμετρικής εποχής.

Τάφοι ελληνιστικής εποχής. Αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι-λάκκοι: αριθ. 4,8,14, διαστ. 1,60-1,70×0,50-0,60 μ., που περιείχαν κυρίως σκελετούς ενηλίκων σε ύπτια ευθυτενή στάση, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι.

Τάφος 4. Είχε ως κάλυψη στρωτήρες κεραμίδες, περιείχε σκελετό γυναίκας και ήταν κτερισμένος με θραυσμένα μυροδοχεία, δύο χρυσά ενώτια, χάλκινο νόμισμα και δανάκη από διπλό φύλλο χρυσού που φέρει αποτυπώματα νομίσματος Σικυώνος με παράσταση πτηνού.

Τάφος 8. Κτερισμένος με λάγυνο θραυσμένη.

Τάφος 14. Ελλιπής στο κάτω τμήμα του σκελετού, κτερισμένος με μυροδοχείο και δύο δανάκες από φύλλο χρυσού όμοιες με την παραπάνω.

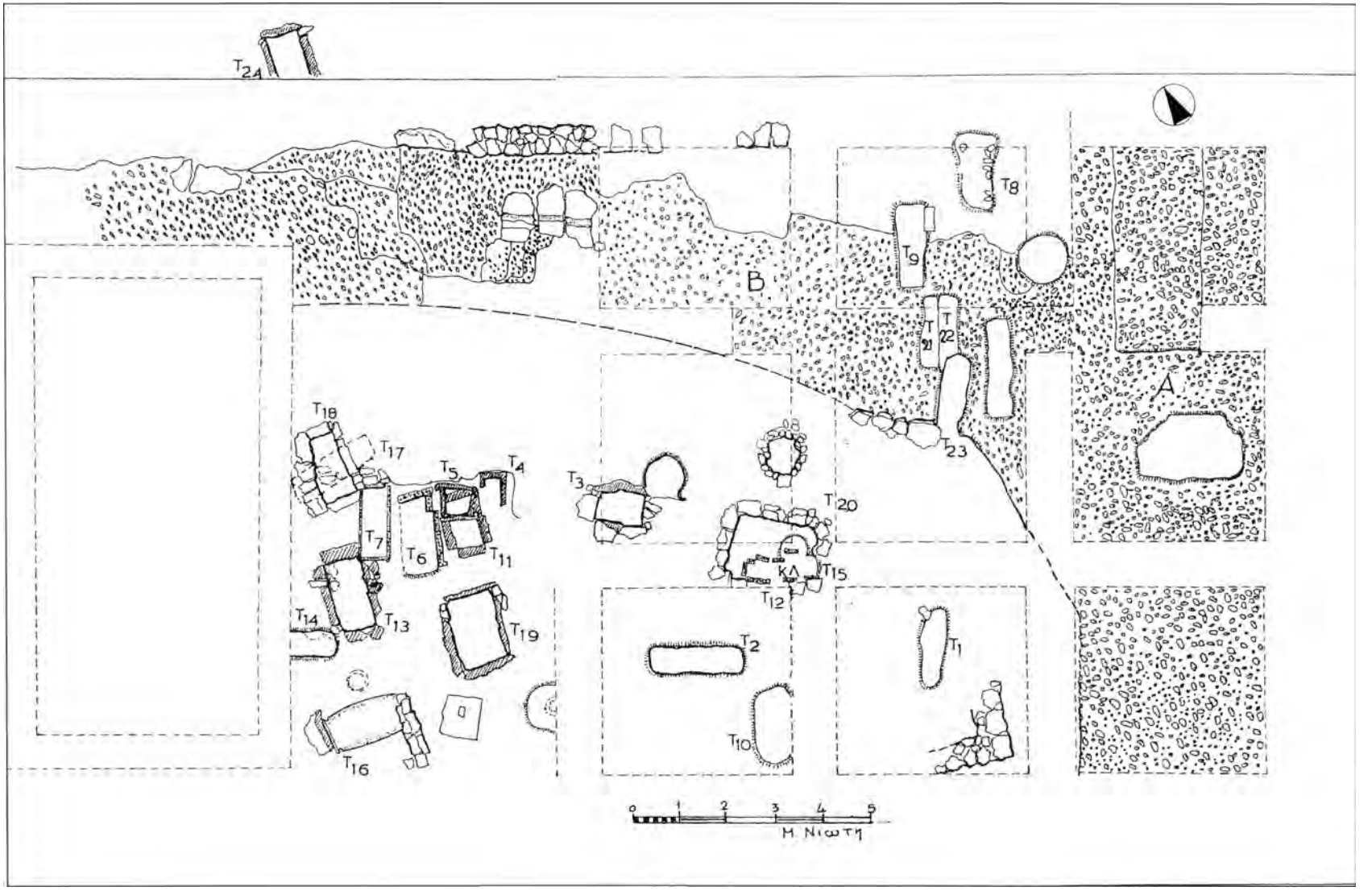
Κεραμοσκεπείς τάφοι. Ο τάφος 2, κτερισμένος με λάγυνο. Ο τάφος 22 περιείχε τρεις ταφές, ενός παιδιού και δύο νηπίων. Οι τάφοι 21 και 22 ήταν ακτέριστοι.

---

1. Η δοκιμαστική έρευνα έγινε από την αρχαιολόγο Ε. Κόλια.

2. Το τμήμα δρόμου που έχει αποκαλυφθεί σε μικρή απόσταση προς ΒΔ. στην οδό Ηρακλέους 65 (οικοπέδου Κ. Πασσιά) προφανώς αποτελεί συνέχεια του δρόμου αυτού, βλ. *ΑΔ* 51(1996): Χρονικά, σ. 88-90.

3. Χ. Πιτερός, Συμβολή στην αρχειακή τοπογραφία, χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, Α. Pariente - G. Touchais (επμ.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος 28/4-1/5/1990*, Αθήνα 1998, σ. 189, εικ. 6, αριθ. 11.

Σχέδ. 1. Άργος. Οδός Ηρακλέους. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι: Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με στρωτήρες κεραμίδες.

Τάφος 6. Διαστ. 2,20×0,70 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα κτερισμένο με επτά μυροδοχεία, χάλκινο νόμισμα και σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 7. Διαστ. 1,90×0,66×0,50 μ. Περιείχε σκελετό γυναίκας(;) κτερισμένο με λήκυθο και τέσσερα μυροδοχεία, τμήμα ειδωλίου και σκελετό νηπίου κτερισμένο με τέσσερα μυροδοχεία.

Τάφος 17. Διαστ. 1,60×0,45×0,30 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα κτερισμένο με λάγυνο και τέσσερα μυροδοχεία.

Τεφροδόχος μολύβδινη κάλπη 5. Βρέθηκε με καμένα οστά μέσα σε ορθογώνια θήκη κατασκευασμένη από στρωτήρες κεραμίδες, διαστ. 0,56×0,66×0,40 μ., ελληνιστικής εποχής. Ήταν κτερισμένη με αγγεία, χύτρα θραυσμένη, δύο πινάκια, μικρό αγγείο, λύχνο και οκτώ μυροδοχεία.

Κλίβανος καύσης, αποτεφρωτήριο 12. Διαστ. 1,40×0,68×0,30 μ., ελληνιστικής εποχής. Εσωτερικά του κλιβάνου βρέθηκε μικρός λάκκος, διαστ. 0,85×0,25×0,30 μ., με καλυπτήριες πλάκες, που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος λάκκος, κτερισμένος με πέντε μυροδοχεία, στην τελική φάση χρήσης του κλιβάνου. Από τον κλίβανο-αποτεφρωτήριο περισυνελέγη σημαντικός αριθμός μυροδοχείων από τις προηγούμενες χρήσεις του κλιβάνου, καθώς και απανθρακωμένα ξύλα.

Ταφικός πίθος 15. Ελληνιστικής εποχής, ελλιπής, διαστ. 0,65×0,75 μ., βρέθηκε συλημένος, κάτω από τον κλίβανο αριθ. 12.

Ταφικός πίθος 16. Ύστερης γεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής, διαστ. 1,85×0,75 μ., διακοσμημένος με σπείρα στο χείλος, είχε επαναχρησιμοποιηθεί κατά την ελληνιστική εποχή. Εσωτερικά του πίθου σε β΄ χρήση, βρέθηκαν τέσσερις παραμερισμένες ταφές τριών ενηλίκων και ενός παιδιού και μία κανονική ταφή ενήλικα σε ύπτια στάση, κτερισμένη με τρία μυροδοχεία. Περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα, που πιθανώς είχε χρησιμοποιηθεί ως δανάκη.

Τάφος 10. Λάκκος υπομυκηναϊκής εποχής, με καλυπτήριες πλάκες, διαστ. 1,10×0,80, σε βάθος 2,44-2,66 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση κτερισμένο με οινοχόη και αμφορίσκο (Πίν. 63 α).

Τάφοι πρώιμης γεωμετρικής εποχής:

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, Α.-Δ., βάθ. 1,90-2,60, εσωτ. διαστ. 1×0,65 μ. Εξωτερικά του τάφου στη βορειοανατολική γωνία σε βάθος 1,80-2,35 μ. βρέθηκε, εντός κυκλικού λάκκου, διαμ. 0,40 μ., όρθιος αμφορέας μέσα σε κύκλο από κροκάλες. Στο χείλος έφερε σκύφο ανάστροφα ως πώμα. Στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του τάφου βρέθηκε σε βάθος 1,75-2,20 μ., εντός λάκκου, πρόχους σε ανάλογη θέση, όρθια. Προφανώς πρόκειται για επιτάφιες προσφορές εξωτερικά του τάφου. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση κτερισμένος με χειροποίητο μικρό αμφορέα, χειροποίητο άωτο ανοιχτό αγγείο και καλαθίσκο.

Τάφος 19. Κιβωτιόσχημος, πρώιμης γεωμετρικής εποχής, Β.-Ν., βάθ. 1,90-2,80, διαστ. 1,60×2 μ. Στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία βρέθηκε σε βάθος 1,60-2,32 μ. όρθιος, μεγάλος αμφορέας, ύψ. 0,72, διαμ. 0,405 μ., τοποθετημένος εντός κυκλικού λάκκου, διαμ. 0,60, που προεξείχε 0,40 μ. πάνω από τον τάφο. Έφερε σκύφο ανάστροφα τοποθετημένο ως πώμα, προφανώς επιτάφια προσφορά εξωτερικά του τάφου. Ο αμφορέας αυτός είναι αττικός εισηγμένος στο Άργος, φέρει διακόσμηση μαιάνδρου στο λαιμό και ζώνη με μετόπες ομόκεντρων κύκλων μεταξύ των λαβών[4]. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν επίσης δύο σκύφοι και όστρακα άλλων αγγείων. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένος με τρία αγγεία, πρόχου, οινοχόη, χειροποίητο αμφορέα (Πίν. 63 β), δύο χάλκινες περόνες και τέσσερα χάλκινα δαχτυλίδια.

Τάφος 20. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,80×1,10, σε βάθος 2,20-2,95 μ., βρέθηκε κάτω από τον κλίβανο αριθ. 15, συλημένος κατά την ελληνιστική εποχή. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκαν τρία μυροδοχεία και λύχνος.

Τάφοι γεωμετρικής εποχής:

Τάφος 11. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,32×0,86, βάθ. 1,68-2,33 μ., περιείχε ακτέριστο σκελετό ενήλικα, ο τάφος πιθανότατα χρονολογείται στη γεωμετρική εποχή.

Τάφος 13. Κιβωτιόσχημος, Β.-Ν., διαστ. 2,10×1,25 μ., περιείχε δύο παραμερισμένες ταφές ενηλίκων και κανονική ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με δύο κύπελλα, ηθμό, ληκύθιο, σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένιο ξίφος, δέκα περίπου χάλκινα δαχτυλίδια και δύο χάλκινες περόνες.

Τάφος 18. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,10×1,20, βάθ. 1,80-2,50 μ., περιείχε τρεις παραμερισμένες ταφές ενηλίκων και κανονική ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με σκύφο, αρύβαλλο, οινοχοΐσκη, σιδερένια αιχμή δόρατος και σιδερένιο ξίφος θραυσμένο.

Τάφος 24. Κιβωτιόσχημος, βάθ. 2-2,70 μ., βρέθηκε στη βόρεια παρειά του υπογείου, ελλιπής και διαταραγμένος, διαστ. 1,50×0,63×0,70 μ. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκε κρατήρας, εσωτερικά βρέθηκαν οστά σκελετού ενήλικα,

4. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 194, Πίν. 138 β. N. Kourou, An Attic Geometric Amphora from Argos, The Legacy of Protogeometric Styles, *Καλλίστευμα, Μελέτες προς τιμήν Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, σ. 51-68.

μικρή πρόχους, οινοχοΐσκη, δύο χάλκινα δαχτυλίδια και τμήματα περόνης.

Ο χώρος του οικοπέδου προφανώς βρίσκεται βόρεια εκτός της αρχαίας πόλης του Άργους και είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο κυρίως κατά τη γεωμετρική και ελληνιστική εποχή. Κατά την εκσκαφή του υπογείου μέχρι βάθος 4,40 μ. διαπιστώθηκε ότι το υπέδαφος αποτελείται από προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι και αραιές κροκάλες μεγάλου μεγέθους. Προφανώς πρόκειται για παλαιά κοίτη του χειμάρρου Ξεριά που διαμόρφωσε τον επίπεδο χώρο της πόλης του Άργους κατά την προϊστορική εποχή. Μέσα από το ποταμίσιο χαλίκι περισυνελέγησαν λίγα όστρακα πρωτοελλαδικής εποχής, τα οποία προφανώς έχουν μεταφερθεί, όπως έχουμε επισημάνει, από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στο λόφο Μακροβούνι βορειοδυτικά του Άργους. Από την κεραμική αυτή γίνεται φανερό ότι η προσχωσιγενής αυτή διαμόρφωση της πόλης του Άργους έχει γίνει κατά την προϊστορική εποχή στο τέλος της πρωτοελλαδικής και τις αρχές της μεσοελλαδικής εποχής.

Οδός Κοφινιώτου 27 (Ο.Τ. 19/25, οικόπεδο Β. Πετρόπουλου - Κ. Ξάμπλα)

Το παραπάνω οικόπεδο έχει ακανόνιστο γωνιώδες σχήμα με μέγιστες διαστάσεις 35,82×11,72 μ. και συνολική έκταση 656 τ.μ. Βρίσκεται αμέσως βορειότερα του ανεσκαμμένου οικοπέδου Δ. Αναγνωστόπουλου[5]. Κατά το παρελθόν είχε διενεργηθεί στο οικόπεδο αυτό δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα[6]. Στον οικοδομήσιμο χώρο, έκτασης 436 τ.μ., προηγήθηκε της ανασκαφικής έρευνας γενική εκσκαφή μέχρι βάθους 1,20 μ. Κατά την εκσκαφή διαπιστώθηκε ότι το υπέδαφος είναι προσχωσιγενές από ποταμίσιο χαλίκι χειμάρρου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. που καταλαμβάνει το κεντρικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου, συνολ. πλ. 17,50 μ. Η κύρια κοίτη έχει πλάτος 5-6 και βάθος 3,50 μ. (Σχέδ. 2). Ο χείμαρρος αυτός δημιουργήθηκε προφανώς κατά τη βυζαντινή εποχή, όταν προσχώθηκε το ανατολικό τμήμα της πόλης του Άργους[7], όπως έχει επισημανθεί και στο όμορο οικόπεδο Δ. Αναγνωστόπουλου.

Κατά την ανασκαφική έρευνα βαθύτερα από τις προσχώσεις του χειμάρρου στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,60-2,25 μ. βρέθηκαν υπολείμματα θεμελίων τοίχων με πέτρινο κατώφλι, κτιστό πηγάδι με πέτρες, διαμ. 0,80 μ., τμήμα δαπέδου με ασβεστοκονίαμα, σωζ. διαστ. 2,50×1,40 μ., μερικώς κατεστραμμένο από το χείμαρρο, δύο ημισφαιρικού σχήματος κατασκευές, διαμ. 0,35 και 0,55 μ., από ασβεστοκονίαμα, όστρακα, μυροδοχείο, λίγα χάλκινα νομίσματα ελληνιστικής εποχής, καθώς και όστρακα και θραυσμένος χειροποίητος αμφορέας, γεωμετρικής εποχής. Αμέσως δυτικά της κύριας κοίτης του χειμάρρου σε βάθος 1,70 μ. βρέθηκε δρόμος ελληνιστικής εποχής, πλ. 4 μ., με σκληρό οδόστρωμα, πάχ. 0,25 μ., και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., παράλληλος με την κοίτη του χειμάρρου, ο οποίος έχει καταστρέψει την ανατολική πλευρά του δρόμου (Σχέδ. 2).

Τμήμα του δρόμου αυτού έχει εντοπιστεί και στο παρακείμενο, νοτιότερο οικόπεδο Δ. Αναγνωστόπουλου. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε συστάδα τάφων που χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως την αρχαϊκή εποχή. Ειδικότερα βρέθηκαν:

α) Τέσσερις ταφικοί πίθοι. Αριθ. 1, 2, 3, 7 (Σχέδ. 2). Ταφικός πίθος 1. Διαστ. 1,35×0,93 μ. Συλημένος κατά την ελληνιστική εποχή. Περισυνελέγησαν: όστρακα σκύφων αρχαϊκής εποχής και όστρακα ελληνιστικής εποχής.

Ταφικός πίθος 2. Διαστ. 1,35×0,93 μ. Συλημένος και θραυσμένος, εσωτερικά του πίθου περισυνελέγησαν: χάλκινη περόνη γεωμετρικής εποχής σε β΄ χρήση, όστρακα ελληνιστικής εποχής και από μεταγενέστερη χρήση σκελετός σκύλου. Εξωτερικά του πίθου βρέθηκαν τέσσερα αγγεία γεωμετρικής εποχής, σκύφος, αμφορίσκος ακόσμητος, αρύβαλλος και οινοχόη.

Ταφικός πίθος 3. Βρέθηκε κατεστραμμένος.

Ταφικός πίθος 7. Διαστ. 1,80×1 μ. Αρχαϊκής εποχής, περιείχε τρεις ταφές ενηλίκων χωρίς κτερίσματα. Εξωτερικά στο λαιμό ο πίθος έφερε σχοινοειδή διακόσμηση και στον ώμο ταινία διακοσμημένη με εγχάρακτες τεθλασμένες γραμμές.

β) Τάφοι πρωτογεωμετρικής εποχής:

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80×1,20×0,40 μ., περιείχε σκελετό ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένο με τέσσερις σιδερένιες περόνες και τέσσερα αγγεία, πυξίδα, σκύφο, οινοχόη και χειροποίητο άωτο ανοιχτό αγγείο (Πίν. 64 α).

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,10×0,65×0,40 μ., διατηρήθηκε αποσπασματικά, περιείχε σκελετό ενήλικα, κτερισμένο με οινοχόη και σκύφο.

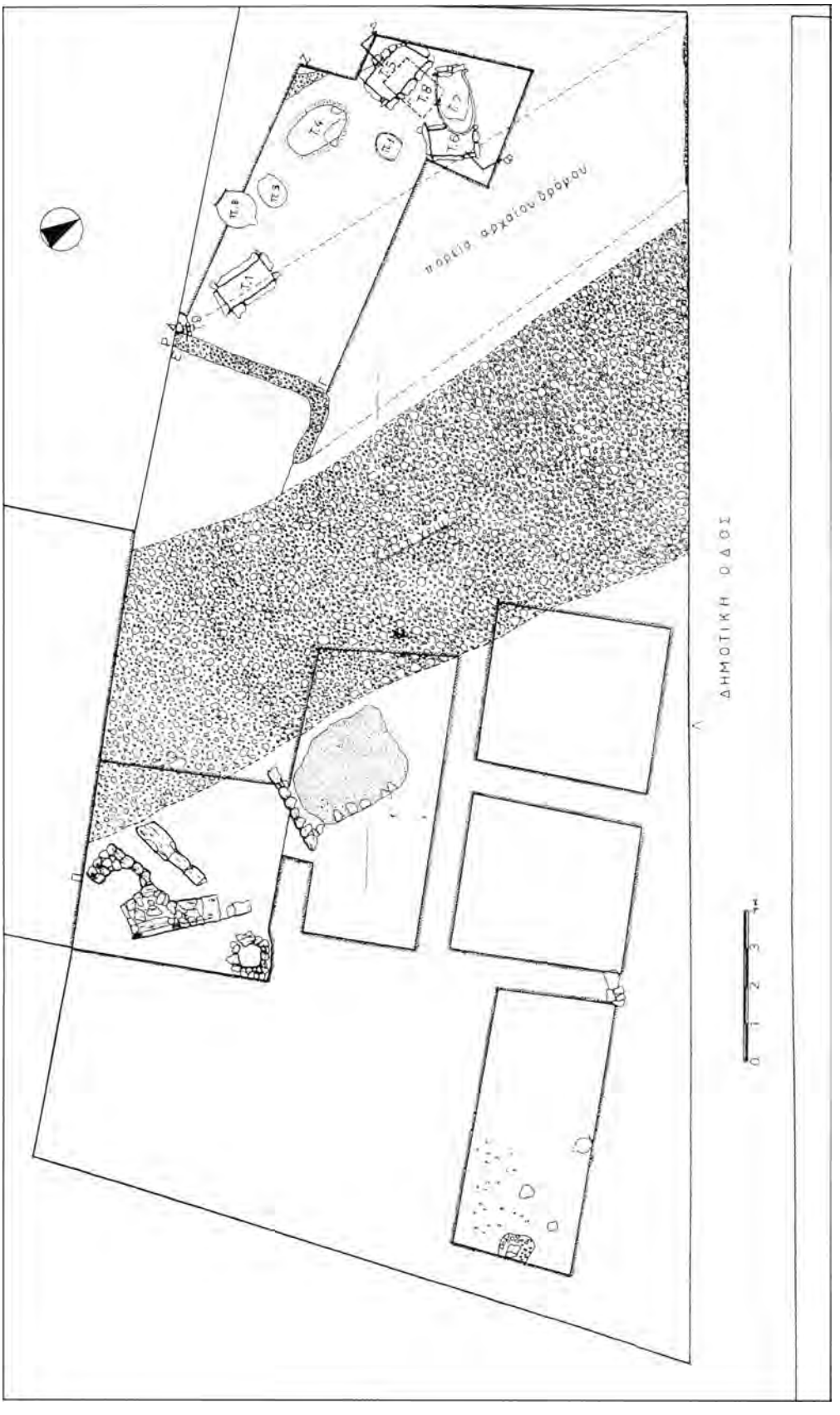
Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,45×1,20×0,40 μ., περιείχε σκελετό παιδίσκης. Ήταν κτερισμένος με οινοχόη πρωτογεωμετρικής εποχής, χάλκινο σφηκωτήρα και πόρπη θραυσμένη.

Τάφος 4. Λάκκος διαταραγμένος με μία σωζόμενη καλυπτήρια πλάκα, εσωτ. διαστ. 1,40×1,80 μ., περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων σε συνεσταλμένη στάση – ο ανώτερος

5. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 99-100.

6. Ό.π., σ. 100.

7. Πιτερός, ό.π. (υποσημ. 3).

Σχέδ. 2. Άργος. Οδός Κοφτιώτου 27. Κάτοψη της ανασκαφής.

βρέθηκε διαταραγμένος – καθώς και σκελετό νηπίου χωρίς κτερίσματα.

γ) Πρωτογεωμετρικά τεφροδόχα αγγεία. Αμφορέας 10. Ύψ. 0,57, διαμ. 0,42 μ. (Πίν. 64 β). Βρέθηκε βαθύτερα από τον τάφο-λάκκο αριθ. 4 σε βάθος 2,75-3,30 μ., εντός κυκλικού λάκκου, διαμ. 0,50 μ., σε όρθια θέση και προφανώς διαταραγμένος από την υπερκείμενη ταφή. Εντός του λάκκου βρέθηκε επίσης ψευδόστομος αμφορέας υπομυκηναϊκής εποχής ως κτέρισμα (Πίν. 64 γ). Δεν βρέθηκε τέφρα με καμένα οστά. Γίνεται φανερό ότι πρόκειται για διαταραγμένο τεφροδόχο αγγείο της μεταβατικής υπομυκηναϊκής πρωτογεωμετρικής φάσης, σπάνιο για το Άργος.

Τεφροδόχο αγγείο 11. Βρέθηκε σε απόσταση 2 μ. νοτιοανατολικά από το τεφροδόχο αγγείο αριθ. 10 και βαθύτερα από τον ταφικό πίθο αριθ. 1. Σε βάθος 2,80 μ. βρέθηκαν δύο καλυπτήριες πλάκες, διαστ. 0,70×0,70 μ., εξωτερικά των οποίων βρέθηκαν στάχτες και κάρβουνα. Κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε κυκλικός λάκκος, διαμ. 0,50 και βάθ. 0,50 μ., εντός του οποίου βρέθηκε τοποθετημένος μεγάλος αττικός εισηγμένος αμφορέας πρωτογεωμετρικής εποχής και θραυσμένη λήκυθος υπομυκηναϊκής εποχής (Πίν. 64 δ-ε). Εσωτερικά του πρωτογεωμετρικού αμφορέα βρέθηκαν καμένα οστά. Πρόκειται για τεφροδόχο αγγείο της μεταβατικής υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής εποχής. Στο Άργος, ενώ το ταφικό έθιμο της καύσης απαντάται κατά τη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, από την πρωτογεωμετρική εποχή και εξής επικρατεί πλήρως το ταφικό έθιμο της κανονικής ταφής[8].

δ) Τάφοι γεωμετρικής εποχής:

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 0,60×1,20× 0,50 μ., περιείχε τέσσερις ταφές ενηλίκων. Ο σκελετός της τελευταίας ταφής διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν όστρακα θραυσμένων αγγείων γεωμετρικής εποχής, ενώ εσωτερικά βρέθηκαν συνολικά 12 αγγεία μικρού μεγέθους, κτερίσματα της μέσης γεωμετρικής εποχής, τέσσερις κύαθοι, τέσσερις οινοχοΐσκες, δύο πυξίδες, ένας ακόσμητος αρύβαλλος, ένας σκύφος, όστρακα ανοιχτών αγγείων και κομμάτια από χάλκινες και σιδερένιες περόνες.

Τάφος 9. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,35×0,50×0,50 μ., το μεγαλύτερο τμήμα του τάφου βρίσκεται νοτιότερα των ορίων του οικοπέδου, εντός του νοτιοδυτικού οικοπέδου ιδιοκτησίας Χριστιανικής Ενώσεως Άργους και σε απόσταση 0,70 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 1, σε βάθος 2,44-3,15 μ. Η έρευνα του τάφου για τεχνικούς λόγους έγινε με δυσκολία από τη βόρεια στενή ορατή πλευρά. Ο τάφος περιείχε τρεις σκελετούς ενηλίκων και ήταν κτερισμένος με εννέα αγγεία, κυρίως μικρού μεγέθους, της μέσης γεωμετρικής εποχής, τρεις οινοχόες, έναν κύαθο, τρεις πυξίδες, ένα σκύφο και ένα μεγάλο πινάκιο. Επίσης περισυνελέγησαν μία χάλκινη πέρονη, μία σιδερένια περόνη, δύο σιδερένια δαχτυλίδια και πέντε χάλκινα δαχτυλίδια, το ένα ακέραιο, τα υπόλοιπα θραυσμένα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου κατά τις οικοδομικές εργασίες βρέθηκε κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος σε βάθος 3,40 μ., από τον οποίο περισυνελέγησαν ένας ακέραιος σκύφος, ένα κωνικό άωτο ακόσμητο αγγείο, όστρακα κωνικού σκύφου πρωτογεωμετρικής εποχής.

Οι τάφοι και οι ταφικοί πίθοι είχαν ανοιχθεί στο υπέδαφος μέσα στο προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι που έχει διαμορφωθεί κατά την προϊστορική εποχή.

Η ανατολική περιοχή του Άργους, όπως προκύπτει και από την ανασκαφή αυτή, ήταν σε χρήση από την υπομυκηναϊκή-πρωτογεωμετρική εποχή και εξής.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Οδός Παπαοικονόμου (οικόπεδο Ιω. Κωτσογιάννη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση οικοδομής με υπόγειο βρέθηκε πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος σε βάθος 2,50 μ. μέσα σε ποταμίσια χαλικωτή επίχωση. Ο τάφος είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,86× 0,52 μ. και ήταν ορατός επί της ανατολικής παρειάς του οικοπέδου με προσανατολισμό Δ.-Α. προς τον παρακείμενο δρόμο. Η θέση του ευρήματος απέκλεισε από την πρώτη στιγμή, για λόγους ασφαλείας, την κανονική έρευνα και ο στοιχειώδης έλεγχος έγινε από τη δυτική στενή πλευρά. Συνελέγησαν αγγεία αργείτικου, κορινθιακού και αττικού εργαστηρίου, όπως πυξίδες, λήκυθοι, λεκανίδες με πώμα, μικκύλα σκυφίδια, ένα μόνωτο κύπελλο, μία κεφαλή χάλκινης περόνης και ένα καρφί[9]. Από όσο επέτρεψαν οι συνθήκες του χώρου έγινε αντιληπτό ότι τα κτερίσματα ήταν

8. Χ. Πιτερός, Ταφές και τεφροδόχα αγγεία τύμβου της ΥΕ ΙΙΙΓ στο Άργος, Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα 2001, σ. 99-120, ιδιαίτερα 117 κ.ε.

9. Για τη σημασία που έχουν τα καρφιά σε τάφους, βλ. D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, σ. 216. R. Hagg, *Excavations in the Barbouna Area at Asine*, Upssala 1980, σ. 75. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 307. Σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου από τα φορεία των νεκρών καταγράφονται ανάμεσα στα ευρήματα διαφόρων περιοχών. Ενδεικτικά, βλ. *ΑΔ* 32 (1977): Μελέτες, σ. 381, 416-417 (ελληνιστικοί τάφοι στη Σάμο), όπου αναφέρεται η ύπαρξη καρφιού με κεφά-

κατανεμημένα γύρω από τους ώμους και τα κάτω άκρα του νεκρού. Ο τάφος χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Στο μέσον της οικοδομήσιμης έκτασης και στο προαναφερόμενο βάθος αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα πωρόλιθων, που αποτελούσαν τη νότια παρειά ενός δεύτερου τάφου, ο οποίος, όπως αποδείχθηκε, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Στρωματογραφική διερεύνηση του ανατολικού ορίου της ιδιοκτησίας είχε ως αποτέλεσμα την περισυλλογή μιας λεκανίδας με πώμα, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε μικκύλο σκυφίδιο, καθώς και τον εντοπισμό κεραμοσκεπών τάφων με προσανατολισμό Δ.-Α. εκτός των ορίων της ιδιοκτησίας. Τα ανασκαφικά δεδομένα του παραπάνω οικοπέδου εντάσσονται στην ανατολική νεκρόπολη του Άργους, μεγάλο μέρος της οποίας έχει καλυφθεί από τις αποθέσεις του ποταμού Ξεριά[10].

Οδός Βορείου Ηπείρου (οικόπεδο Μ. Μπερεβέσκου)

Στο παραπάνω οικόπεδο βόρεια της υπάρχουσας οικίας έγινε διάνοιξη δοκιμαστικής τομής, διαστ. 2×3 μ., σε χώρο όπου επρόκειτο να προστεθεί το κλιμακοστάσιο για την πρόσβαση στον πρώτο όροφο. Σε μικρό βάθος 0,50-0,80 μ. και σε ολόκληρο το πλάτος του σκάμματος αποκαλύφθηκαν αρχαία κατάλοιπα.

Συγκεκριμένα βρέθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με μέρος του ανατολικού αναλημματικού τοίχου και κατεύθυνση Β.-Ν. κάτω από τα θεμέλια της οικοδομής. Το οδόστρωμα είχε κατασκευαστεί από μικρό χαλίκι και πατημένο χώμα και το ανάλημμα από αργολιθοδομή. Βαθύτερη διερεύνηση της τομής ανατολικά του αναλήμματος (1,63 μ.) δεν έδωσε άλλα στοιχεία. Η προτεινόμενη χρονολόγηση στους υστερορωμαϊκούς χρόνους βασίζεται σε συγκριτικά κατασκευαστικά δεδομένα. Πρόκειται για δευτερεύουσα οδό, η οποία συναντούσε βασική οδική αρτηρία που ήταν σε χρήση και τον 4ο αι. μ.Χ. Η παρουσία της έχει τεκμηριωθεί κάτω από τη σημερινή οδό Ατρέως (Μεσσηνίας - Αρκαδίας)[11] με πιθανή κατεύθυνση προς την Τίρυνθα[12].

Εκτός από την προαναφερόμενη τομή ελέγχθησαν και όλα τα πέδιλα της ενισχυτικής θεμελίωσης της προσθήκης. Σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της οικίας οι εργασίες έφεραν στο φως μικρή αμελή τοιχοποιία από αργολιθοδομή και κουρασάνι με κατεύθυνση Α.-Δ. Δεν αποκλείεται να ανήκει σε κτίσμα με είσοδο προς την αρχαία οδό, που διέρχεται κάτω από την οικία Μπερεβέσκου.

Οδός Καλλέργη (οικόπεδο αφών Βλογιάρη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν του Άργους σε μικρή απόσταση από το μουσείο και είναι όμορη με το οικόπεδο Καραγιάννη-Ταγκλή[13]. Το 1997, μετά τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, χορηγήθηκε άδεια ανέγερσης τετραώροφης οικοδομής με υπόγειο[14]. Οι εργασίες θεμελίωσης υπερέβησαν το ερευνημένο επίπεδο και έφεραν στο φως και άλλα αρχαία κατάλοιπα σε βάθος 2-2,20 μ., που χρονολογούνται από τα βυζαντινά έως τα γεωμετρικά χρόνια (Σχέδ. 3).

Στους βυζαντινούς χρόνους ανήκουν δύο παραβιάσεις, οι οποίες καταλάμβαναν το ανατολικό μέρος της ανασκαφής. Η μεγαλύτερη από αυτές, ελλειψοειδούς σχήματος, διαστ. 6×4,80, βρέθηκε σε βάθος 2,30 μ. Ήταν γεμάτη με καστανά χώματα, σπασμένα κεραμίδια, όστρακα αγγείων, πέτρες, οστά ζώων, τμήματα από αγνύθες και πηνία, λίγα όστρεα θαλάσσης και δύο χάλκινα νομίσματα σε βάθος 3-3,10 μ.

Η δημιουργία της δεύτερης είχε καταστρέψει τάφο γεωμετρικών χρόνων (Τ1), από τον οποίο είχαν απομείνει τμήματα από τις καλυπτήριες λιθόπλακες (σε βάθος 2,19 μ.) και διασαλευμένα οστά.

Σε βάθος 2,27 μ. και βορειοδυτικά της προηγούμενης παραβίασης εντοπίστηκε το περίγραμμα κυκλικού λάκκου με διάμετρο 1,93 μ. Στο εσωτερικό του, που ήταν γεμάτο με στάχτη, υπήρχαν σπαράγματα δαπέδου από πηλό (σε βάθος 2,70 μ.). Η ύπαρξη της κατασκευής αυτής συνδέεται με τη λειτουργία κλιβάνου, η θέση του οποίου διαγραφόταν στη βόρεια παρειά του οικοπέδου. Ο θάλαμος όπτησης δεν ερευνήθηκε, καθώς συνεχιζόταν στην αυλή του όμορου οικοπέδου.

λι καλυμμένο με μολύβι· 40 (1985): Μελέτες, σ. 277 (μακεδονικός τάφος στη Στηλιά Εορδαίας). Ν.Ε. Καλτσάς, *Ακανθος* Ι, Αθήνα 1998, σ. 300. Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 168 (χρήση καρφιών για ανάρτηση κτερισμάτων στα τοιχώματα τάφων). Στο Άργος έχουν βρεθεί καρφιά σε τάφους των γεωμετρικών, αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων τόσο σε ταφές ενηλίκων όσο και σε παιδιών: *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 59. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οι νεκροπόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία πόλη του Άργους, *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*, Β΄, Αθήνα 1998, σ. 517. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 194· 49 (1994): Χρονικά, σ. 141· 51 (1996): Χρονικά, σ. 87.

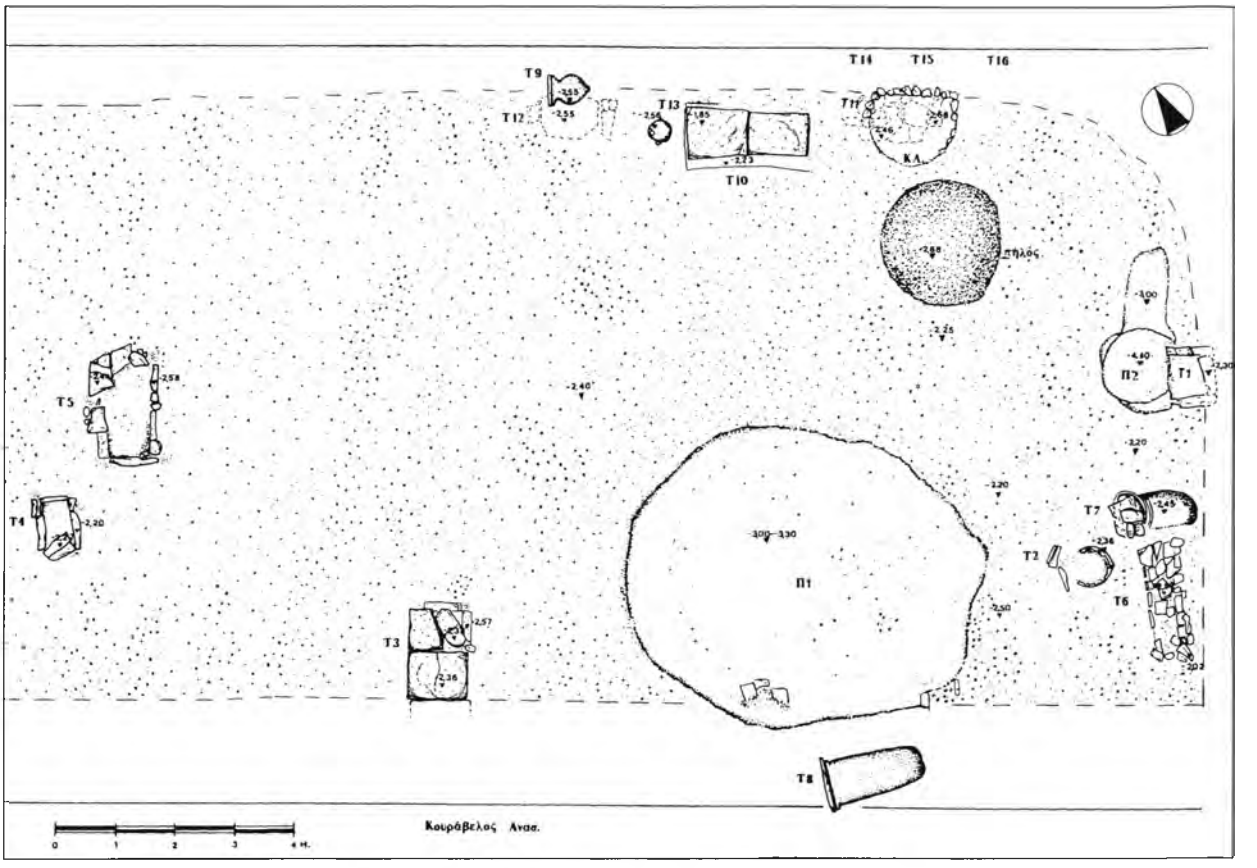
10. Μπαρακάρη-Γλένη, ό.π., σ. 512.

11. Η ανατολική συνέχεια της οδού Ατρέως είναι η σημερινή Καραμουτζά, στην οποία συμβάλλει η οδός Βορείου Ηπείρου.

12. A. Oikonomou, *Argos à l'époque paléochretienne* (*IVe-VIIe siècles*), Paris 1993, σ. 291, 293.

13. Τμηματική διερεύνηση του οικοπέδου έγινε το 1990 από τη συνάδελφο Ε. Σαρρή.

14. Την ανασκαφή επέβλεψε η συνάδελφος Ε. Κόλια.

Σχέδ. 3. Άργος. Οδός Καλλέργη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η εκτεταμένη χρήση του χώρου στους ρωμαϊκούς χρόνους δεν διαπιστώθηκε στη διάρκεια της δεύτερης αυτής ανασκαφικής περιόδου. Κάποιες πενιχρές ενδείξεις προς το δυτικό τμήμα του οικοπέδου οφείλονται στη διασάλευση της επίχωσης κατά τις εργασίες κατασκευής του υπογείου παλαιάς οικίας που κατεδαφίστηκε.

Από τις πολυετείς σωστικές ανασκαφές της Εφορείας έχει γίνει σαφές ότι το κέντρο της σημερινής πόλης έχει χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα και ως νεκροταφείο, γεγονός που τεκμηριώθηκε μια ακόμη φορά. Στρωματογράφηση της βόρειας παρειάς του οικοπέδου έφερε στο φως μία λεκανίδα με πώμα και μία λάγυνο, από τάφο της ελληνιστικής περιόδου, ο οποίος πρέπει να αναζητηθεί εκτός των ορίων της ιδιοκτησίας. Στους κλασικούς χρόνους χρονολογούνται δύο πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τ3, 10), ένας απλός λακκοειδής με κεραμοσκεπή κάλυψη (Τ6) και ένα πιθάρι (Τ8). Ο Τ3 είχε χρησιμοποιηθεί περισσότερες από μία φορές και ανάμεσα στα κτερίσματα υπήρχαν και δύο αχιβάδες[15].

Η αρχαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται με ένα δίωτο αγγείο μικρών διαστάσεων (Τ13). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά βρέφους. Την ταφή συνόδευαν ένα ακέραιο ειδώλιο ζώου και δύο μόνωτα αγγεία (κύπελλα-κύαθοι), προερχόμενα από αργείτικο εργαστήριο. Πιθανότατα στην

15. Η ανεύρεση φυσικών ή τεχνητών θαλασσινών οστρέων στο εσωτερικό τάφων είναι γνωστή. Για το Άργος, βλ. *BCH* 94 (1970), σ. 529-530, 468, εικ. 83 (τάφος 59, 3ος αι. π.Χ.) και σ. 510, εικ. 207 (τάφος 188, β΄ μισό 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.). Μπαρακάρη-Γλένη, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 514. Για ευρήματα άλλων περιοχών, βλ. *ΑΔ* 32 (1977): Μελέτες, σ. 326-327, 337 (ασημένιο ομοίωμα κοχυλιού). Καλτσάς, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 302, σημ. 1153. *Η πόλη κάτω από την πόλη*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2000, σ. 304, αριθ. 303 (500-475 π.Χ.). Για μήτρες παραγωγής ομοιωμάτων θαλασσινών οστρέων, βλ. Η. και D. Thompson - S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery and Terracottas*, Princeton 1987, σ. 230-231 (σε αποθέτη εργαστηρίου κοροπλαστικής). Επίσης: *Morgantina Studies* I, Princeton, N. Jersey 1981, σ. 228-229, αριθ. 905, πίν. 135 με βιβλιογραφία. Ως ανάθημα, Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1985, σ. 198.

ίδια περίοδο ανήκει και μία ακόμη ακτέριστη ταφή νηπίου σε μικρό αγγείο (Τ9), το οποίο μεταφέρθηκε αυτούσιο στο μουσείο.

Στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους ανήκουν οι τάφοι Τ1, 4 και 5, ενώ υπερτερούν αριθμητικά οι γεωμετρικοί Τ11, 12, 14-16, στους οποίους ανήκουν και οι ταφικοί πίθοι Τ2 και 7. Από αυτούς οι Τ14-16 εντοπίστηκαν στις εργασίες διαμόρφωσης του βόρειου ορίου της ιδιοκτησίας, γεγονός που εμπόδισε την έρευνά τους. Η αφαίρεση τμήματος μόνον της λιθόκτιστης πλευράς του τάφου 14 επέτρεψε τη συλλογή αμφορέα της κατηγορίας των «αργείτικων μονόχρωμων»[16]. Δύο σπασμένα αγγεία γεωμετρικών χρόνων βρέθηκαν πλησιέστερα προς τη θέση του τάφου 16.

Οδός Παπαλεξοπούλου (οικόπεδο Γ. Κλειάσου)

Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης του Άργους πολύ κοντά στη συμβολή των οδών Καρατζά, Τσώκρη και Γούναρη βρίσκεται το παραπάνω οικόπεδο. Η διάνοιξη δοκιμαστικής τομής έφερε στο φως ενδείξεις αρχαίων και ακολούθησε έρευνα που χρηματοδοτήθηκε από τους ενδιαφερόμενους. Αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων σε βάθος 0,70-1 μ. Πρόκειται για κάτοψη οικίας με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Σώθηκαν τοίχοι των δωματίων της σε μικρό ύψος θεμελιωμένοι σε ποταμίσια επίχωση, που αναπτύσσονται γύρω από έναν κεντρικό πιθανότατα ορθογώνιο αύλειο χώρο[17]. Το βόρειο μέρος της οικίας έχει διαταραχθεί από κατοίκηση στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ το πλέον διακρινόμενο είναι αυτό της νότιας πτέρυγας (Σχέδ. 4· Πίν. 65 α).

Αναγνωρίστηκαν τέσσερα δωμάτια, από τα οποία σώθηκε αρκετά καλά μόνον το ένα με πρόσοψη προς τον αύλειο χώρο που αναφέρθηκε. Ο βόρειος τοίχος του κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και εδρασμένος σε επιμελημένες λιθοπλίνθους διατηρούσε σε βάθος 1,06 μ. κατώφλι πρόσβασης με πάχος σχεδόν 0,36 μ. και μέρος δαπέδου από πηλόχωμα σε επαφή με αυτό (1,46 μ.). Αμέσως αριστερά της εισόδου υπήρχε (σε βάθος 1,20 μ.) τμήμα πίθου με διάμετρο 0,56 μ. Σε βάθος 1,65 μ., που αντιστοιχούσε σχεδόν στη θεμελίωση του τοίχου βρέθηκαν συγκεντρωμένοι σπασμένοι κρατηρίσκοι αργείτικου εργαστηρίου μαζί με μικκύλο αγγείο. Πιθανότατα μαρτυρούν μικρή τελετή εγκαινίων για τη θεμελίωση της εν λόγω οικίας. Το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τοίχου του δωματίου καταστράφηκε από τη διάνοιξη του βόθρου παλαιάς οικοδομής που κατεδαφίστηκε[18]. Η νότια μεσοτοιχία του υφίσταται επεμβάσεις στη διάρκεια των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, περίοδοι κατά τις οποίες διαταράσσεται και το αντίστοιχο τμήμα της οικίας, και εντοιχίζονται αρχιτεκτονικά μέλη (μέρος αρράβδωτου κίονα).

Από τα δύο άλλα δωμάτια μικρό μόνο μέρος τους εντοπίστηκε στα όρια της εν λόγω ιδιοκτησίας, καθώς συνεχίζονταν ανατολικά προς την παρακείμενη οικοδομή.

Στα σημαντικά ευρήματα της ανασκαφής ανήκουν σπασμένο μελαμβαφές ρυτό με πλαστικό διάκοσμο και εγχάρακτο το όνομα ήρωα ή θεού[19], καθώς επίσης και «θησαυρός» 349 χάλκινων νομισμάτων, ο οποίος βρέθηκε σε βάθος 1,44 μ. στη διαμόρφωση της παρειάς του δυτικού ορίου του οικοπέδου. Πιθανότατα ήταν τοποθετημένος μέσα σε ευπαθές περίβλημα (πανί ή δέρμα) που δεν σώθηκε. Η παρουσία 50 ακόμη νομισμάτων σε διάφορες θέσεις του ανασκαφικού χώρου, υπολείμματα από σκωρίες, αγνύθες, πηνία, μολύβδινα ελάσματα, τμήμα από εσχάρα κλιβάνου, υποδηλώνουν βιοτεχνική ή εμπορική δραστηριότητα. Η άβαφη χρηστική κεραμική συνυπάρχει με την εκλεπτυσμένη (επιχρισμένη ή διακοσμημένη). Δεν μπορούμε αυτή τη στιγμή να επεκταθούμε ειδικότερα σε κατηγορίες αγγείων εγχώριων ή εισηγμένων, καθώς η ανασκαφή δεν έχει συντηρηθεί.

Ως προς τα υπόλοιπα δεδομένα της εν λόγω ανασκαφής παρατηρήθηκε μικρή ποσότητα μυκηναϊκής και υπομυκηναϊκής κεραμικής σε διαταραγμένη επίχωση που περιείχε και γεωμετρική. Σε βάθος 2,24-2,80 μ. αποκαλύφθηκαν μέσα σε κόκκινο χαλικωτό χώμα τρεις τάφοι. Ο πρώτος με διαστάσεις 1,30-1,50×0,54-0,58 μ. είχε παρειές κατασκευασμένες από πηλό και έφερε κάλυψη από λιθόπλακες, μέρος των οποίων ήταν πεσμένο στο εσωτερικό. Ο νεκρός με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. είχε εναποτεθεί σε έντονα συνεσταλμένη στάση και αριστερή κατάκλιση. Το δεξιό χέρι ήταν στην κοιλιά και το αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα ακουμπούσε με τα δάχτυλα τον αντίστοιχο ώμο. Ακτέριστος.

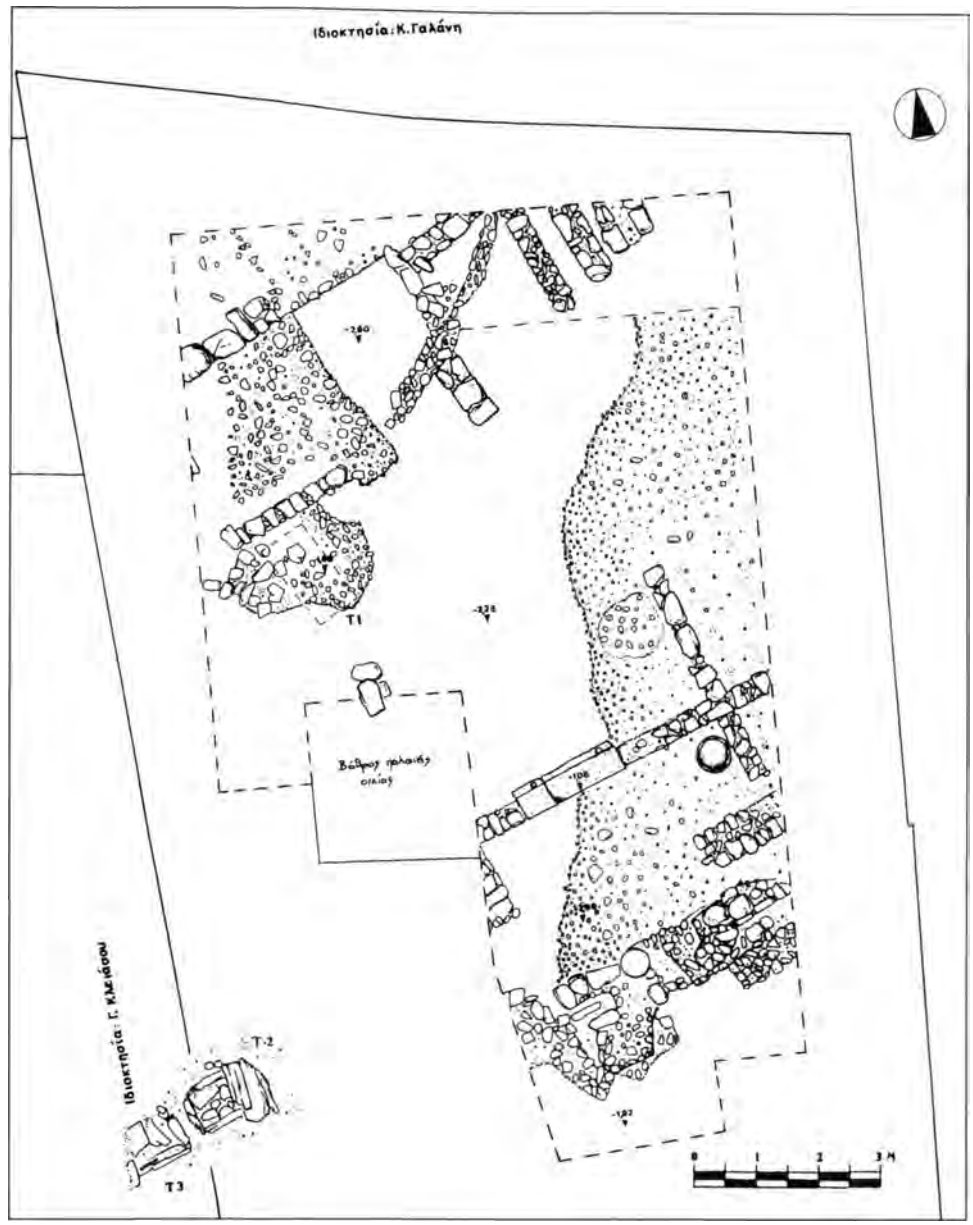
Οι δύο άλλοι, που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο, ήταν κιβωτιόσχημοι κτιστοί από πλάκες

16. N. Kourou, Handmade Pottery and Trade: the Case of the «Argive Monochrome» Ware, *Proceedings of the Third Symposium on Ancient Greece and Related Pottery, Copenhagen 1987*, Copenhagen 1988, σ. 314-322.

17. Ο προ δεκαπενταετίας περίπου έλεγχος της θεμελίωσης της παρακείμενης στα ανατολικά οικοδομής Παρασκευόπουλου δεν αποκάλυψε αρχαία λείψανα, εκτός από κάποια πενιχρά κατάλοιπα στη θέση διάνοιξης του βόθρου.

18. Η ιδιοκτησία με την οικία ανήκε στην οικογένεια Καραμούντζου.

19. Παρόμοιο εύρημα προέρχεται από τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Τίρυνθα. Η πληροφορία οφείλεται στην αρχαιολόγο Ά. Παπαδημητρίου.

Σχέδ. 4. Άργος. Οδός Παπαλεξοπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

γκριζου ασβεστόλιθου με όμοια κάλυψη και βρέθηκαν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο νότια του προηγούμενου στο τελικό στάδιο εκσκαφής για τη θεμελίωση της οικίας[20]. Ο δεύτερος τάφος είχε προσανατολισμό Δ.-Α. και ήταν γεμάτος με αμμουδερό χώμα. Ο νεκρός σε συνεσταλμένη στάση και αριστερή κατάκλιση είχε τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες και τα δάχτυλα πάνω στην κοιλιά. Αριστερά του κρανίου είχε τοποθετηθεί αμφορέας, το χείλος του οποίου έκλεινε άωτο αγγείο και στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου τριφυλλόστομη οινοχόη και ένας σκύφος. Στο δεξιό ώμο βρέθηκε μία χάλκινη περόνη και ακόμη δύο σπασμένες κοντά στην περιοχή του στήθους. Το δάπεδο (σε βάθος 3,32 μ.) είχε στρωθεί με ποταμίσιο βότσαλο.

20. Ο χώρος είχε παραμείνει άσκαφος εξαιτίας της συσσώρευσης σε μεγάλη έκταση των λυμάτων της παλαιάς οικίας.

Ο τρίτος τάφος με προσανατολισμό ΝΔ.-Α. αποκαλύφθηκε δυτικά του προηγούμενου και ένα μέρος του συνεχιζόταν εκτός του ορίου του οικοπέδου. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με αμμουδερό χώμα. Ο νεκρός σε έντονα συνεσταλμένη στάση είχε δεξιά κατάκλιση. Αριστερά του κρανίου και σε επαφή με τη βορειοδυτική γωνία υπήρχε αμφορέας και στη νοτιοδυτική μία οινοχόη, στο χείλος της οποίας είχε τοποθετηθεί ένας σκύφος. Ως δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί επίσης ποταμίσιο βότσαλο.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Οδός Τριπόλεως

Η σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο έφερε στο φως αρχαιότητες που χρονολογούνται από την ύστερη ρωμαϊκή έως την πρωτογεωμετρική εποχή. Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται 300 μ. νοτιοδυτικά της αρχαίας αγοράς και του θεάτρου, επί του οδικού άξονα που οδηγεί στη Λέρνα.

Τα αρχαία λείψανα εντοπίστηκαν επιφανειακά και παρουσιάζουν ελαφρά κλίση από Δ. προς Α. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου τα αρχαία στρώματα είχαν διαταραχθεί σε μεγάλο βάθος από τη διάνοιξη παλαιού πηγαδιού. Σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια της παρακείμενης οδού Τριπόλεως εντοπίστηκε τμήμα δρόμου από σκληρό χώμα, πυκνό χαλίκι και θραυσμένες κεραμίδες. Ο δρόμος αυτός διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Σχέδ. 5). Ανασκάφηκαν τέσσερις επάλληλες φάσεις του δρόμου αυτού που χρονολογούνται από την ύστερη ελληνιστική έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Το πλάτος του δρόμου είναι 4,50 μ., ενώ στο νότιο τμήμα του φθάνει τα 6 μ. Συνεχίζεται κάτω από τη δυτική και ανατολική παρειά του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 15 μ.

Σε βάθος 0,14 μ. εντοπίστηκε το νότιο ανάλημμα της ύστερης ρωμαϊκής φάσης του δρόμου, του οποίου σώζεται μόνον το δυτικό τμήμα σε ύψος τεσσάρων δόμων (σωζ. μήκ. 6,70, πλ. 0,70 μ.). Αποτελείται από αδρά κατεργασμένους ασβεστολιθικούς λίθους και συνεχίζεται κάτω από τη δυτική παρειά του οικοπέδου. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται τα υπολείμματα τριών κατεστραμμένων τάφων από ασβεστοκονίαμα σε βάθος 0,40 μ. νότια του δρόμου, όπως και πενιχρά οικιστικά λείψανα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου: αποθηκευτικός πίθος και τμήμα δαπέδου σε βάθος 0,65 μ.

Οι δύο προγενέστερες φάσεις του δρόμου (σε βάθος 0,30-0,52 και 0,57-0,82 μ. αντίστοιχα) έχουν την ίδια κατεύθυνση, το ίδιο πλάτος και την ίδια κατασκευή με την πρώτη φάση και χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Στην περίοδο αυτή κατασκευάστηκε το βόρειο ανάλημμα του δρόμου που βρέθηκε σε βάθος 0,25 μ. και αποτελείται από αργολιθοδομή και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Σώζεται σε μήκος 13 μ., το πλάτος του είναι 0,50 μ. και σχηματίζει ελαφρά καμπύλη ακολουθώντας την κατεύθυνση του δρόμου. Στο ίδιο βάθος νότια του αναλήμματος αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός (μήκ. 3,50, πλ. 0,45 μ.). Το δυτικό τμήμα του είναι κατεστραμμένο, ενώ στο ανατολικό σώζονται μόνον οι πηλοσωλήνες.

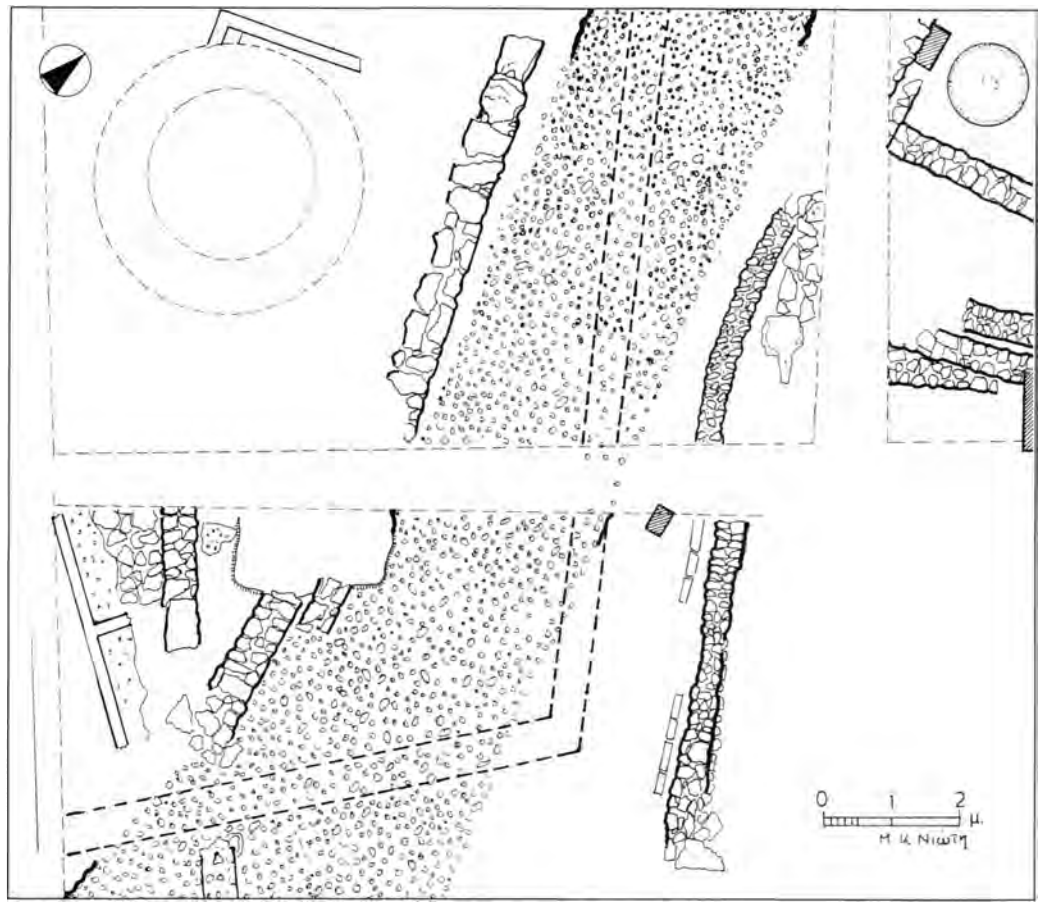
Στη ρωμαϊκή εποχή χρονολογούνται και τα τοιχάρια από αργολιθοδομή και προσανατολισμό Β.-Ν. στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου που σχηματίζουν κλειστούς χώρους βόρεια του δρόμου. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε η βάση αποθηκευτικού πίθου σε βάθος 0,30 μ.

Η πρωιμότερη φάση του δρόμου εντοπίστηκε σε βάθος 0,82-1 μ. Το οδόστρωμα αποτελούνταν από πολύ σκληρό χώμα και χαλίκι. Το πλάτος του ήταν 3 μ., αλλά έφθανε τα 5,20 μ. στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου πιθανώς ενωνόταν με άλλον οδικό άξονα με προσανατολισμό Β.-Ν. Η φάση αυτή χρονολογείται στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. από την πλούσια σε κεραμική επίχωση κάτω από το οδόστρωμα[21]. Νότια του δρόμου, σε βάθος 0,80 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίου από αργολιθοδομή και προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., το οποίο πιθανώς εγκαταλείφθηκε, όταν κατασκευάστηκε ο δρόμος.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε σε βάθος 0,70 μ. μικρό τμήμα κτίσματος με προσανατολισμό Β.-Ν. που εκτείνεται προς Ν. στο όμορο οικόπεδο. Οι τοίχοι του αποτελούνται από αργολιθοδομή και κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Μετά την αφαίρεση της πρωιμότερης φάσης του δρόμου στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε σε βάθος 0,80-1,28 μ. λεπτό στρώμα κίτρινου πατημένου χώματος που πιθανώς αποτελούσε το δάπεδο υπαίθριου χώρου. Προς Δ. και Ν. οριζόταν από δύο μεγάλους τοίχους με προσανατολισμό Β.-Ν. (τοίχος 1) και Α.-Δ. (τοίχος 2) αντίστοιχα, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία. Ο τοίχος 1 εντοπίστηκε σε βάθος 1,18 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,75 μ. Το πλάτος του ήταν 0,60 και το ύψος του 0,40 μ. Ο τοίχος 2 βρέθηκε σε βάθος 0,82 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,10 μ. Το ύψος του είναι 0,60 μ., όπως και το πλάτος του. Οι τοίχοι 1 και 2 έχουν όμοια τοιχοποιία. Η ανατολική και βόρεια όψη τους αντίστοιχα αποτελούνται από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους αδρά κατεργασμέ-

21. Η κεραμική αυτή παρουσιάστηκε από την υπογράφουσα στην Ε΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική το Μάρτιο του 1997, στα Χανιά, βλ. Ε. Κόλια, Κλειστό σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από το οικόπεδο Ι. Κολιγλιάτη στο Άργος, *Ε΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 387-392.

Σχέδ. 5. Άργος. Οδός Τριπόλεως. Κάτοψη της ανασκαφής.

νες, ενώ οι «εσωτερικές» όψεις τους αποτελούνται από αργολιθοδομή (Πίν. 65 β).

Κάτω από το στρώμα με το πατημένο κίτρινο χώμα κατά μήκος της ανατολικής παρειάς και σε βάθος 1,28 μ. ήλθαν στο φως λείψανα δρόμου από σκληρό χώμα και χαλίκι. Σώθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση τουλάχιστον δύο φάσεις που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. και έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. Το μέγιστο σωζόμενο μήκος του δρόμου είναι 9,70 μ., ενώ το πλάτος του δεν εξακριβώθηκε, γιατί εκτείνεται προς Α. στην παρακείμενη οδό Τριπόλεως.

Στο ίδιο βάθος περίπου, στο βόρειο μισό του οικοπέδου ανασκάφηκε επίχωση από πηλώδες χώμα με μεγάλη ποσότητα ελληνιστικής κεραμικής. Το στρώμα αυτό έφθανε έως βάθος 2,90-3,53 μ., όπου εντοπίστηκε ποταμίσια επίχωση (χαλίκι). Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου σε βάθος 1,80 μ., σε στρώμα από αργιλώδες χώμα, βρέθηκαν αποτυπώματα καμένων ξύλων και πρόχειρα τοιχάρια που πιθανώς αποτελούσαν τμήμα εργαστηρίου κεραμικής.

Το κεντρικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,80 μ. κάλυπτε λιθορριπή. Κάτω από τη λιθορριπή αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος (τοίχος 3) με προσανατολισμό Α.-Δ. που διέσχιζε το οικόπεδο. Ο τοίχος 3 εντοπίστηκε σε βάθος 1,82 στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και 2,02 μ. στο ανατολικό (Πίν. 65 γ). Σώζεται σε μήκος 13,20 και το πλάτος του είναι 0,48 μ. Δυτικά εκτείνεται κάτω από την παρειά του οικοπέδου, ενώ το ανατολικό άκρο του είναι κατεστραμμένο. Το ανατολικό τμήμα του σώζεται σε ύψος ενός δόμου (ύψ. 0,40 μ.) και αποτελείται από πώρινες λιθοπλίνθους με κανονικό ορθογώνιο σχήμα, αν και οι διαστάσεις τους διαφέρουν. Εδράζεται στο στρώμα ποταμίσιας επίχωσης (στρώμα χαλικιού) σε βάθος 2,45-2,53 μ. Το δυτικό τμήμα του σώζεται σε ύψος περισσότερων δόμων. Εδράζεται επίσης στο ποταμίσιο χαλίκι, που στο σημείο αυτό βρίσκεται σε βάθος 3 μ. Οι δύο ανώτεροι δόμοι αποτελούνται από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους με αδρή κατεργασία σε τραπεζιοειδή διάταξη και ο κατώτερος δόμος από πώρινες λιθοπλίνθους. Ο τοίχος 3 διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής που ανεγέρθηκε στο οικόπεδο.

Κατά τη διερεύνηση του στρώματος της ποταμίσιας επίχωσης νότια του τοίχου 3 εντοπίστηκαν σε βάθος 2,50 μ. δύο μικρά πηγάδια. Η επίχωση του νοτιότερου περιείχε κεραμική της ύστερης αρχαϊκής εποχής.

Το στρώμα της ποταμίσιας επίχωσης βόρεια του τοίχου 3 βρέθηκε σε βάθος που κυμαίνεται από 2,90 έως 3,53 μ., όπως αναφέρθηκε. Στο στρώμα αυτό αποκαλύφθηκαν τάφοι της γεωμετρικής εποχής (εκτός από τον τάφο 2 που χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική εποχή).

Τάφος 1. Βόρεια του τοίχου 3 ήλθε στο φως τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι ασβεστολιθικές πλάκες της κάλυψής του βρέθηκαν μετακινημένες σε βάθος 2,50 μ. Πρόκειται για απλό ορθογώνιο όρυγμα, ανοιγμένο στο χαλίκι με διαστάσεις 1,84×1,18 μ. Περιείχε ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς Ν. σε βάθος 3,20 μ. Γύρω από το κρανίο ήταν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα: τρεις τριφυλλόστομες οινοχόες και ένα κύπελλο. Το δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 3,25 μ.

Τάφος 2. Σε απόσταση 2,14 μ. βόρεια του πώρινου τοίχου, κάθετα στην ανατολική παρειά του οικοπέδου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. (εσωτ. διαστ. 1,20×0,63 μ.). Η κάλυψή του, που αποτελούνταν από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, βρέθηκε σε βάθος 3,14 μ. Ο τάφος περιείχε ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς Δ. σε βάθος 3,49-3,64 μ. Νότια του κρανίου βρέθηκε ένας αμφορέας και στο στέρνο χάλκινο ψέλιο, χάλκινος δακτύλιος και δύο σιδερένιες περόνες με οστέινες κεφαλές. Σε βάθος 3,66 μ. εντοπίστηκε το δάπεδο από χώμα και χαλίκι (Πίν. 66 α).

Τάφος 3. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,95 μ. κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. (εσωτ. διαστ. 2×0,95 μ.). Η βόρεια παρειά του ήταν κατεστραμμένη και το δυτικό και βόρειο τμήμα του διαταραγμένο. Η κάλυψή του αποτελούνταν από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες και οι παρειές του ήταν κτιστές από ασβεστολιθικούς πλακοειδείς λίθους. Το κρανίο και τα οστά βρέθηκαν παραμερισμένα στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου σε βάθος 3,61 μ. Στο νότιο μισό του τάφου βρέθηκαν δύο αμφορείς, ένας σκύφος, ένα κύπελλο, ένα χειροποίητο πιθοειδές αγγείο, δύο χρυσοί σφηκωτήρες, δύο χάλκινοι δακτύλιοι, δύο χάλκινες περόνες και μία σιδερένια. Το δάπεδο του τάφου από χαλίκι και χώμα εντοπίστηκε σε βάθος 3,77 μ. (Πίν. 66 β).

Τάφος 4. Δυτικά του τάφου 3 και σε απόσταση 4,50 μ. βόρεια του πώρινου τοίχου βρέθηκε σε βάθος 3,25 μ. τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος κτιστός, εσωτ. διαστ. 1,62×1,12 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες εντοπίστηκαν παραμερισμένες νότια του τάφου. Σε βάθος 3,55-3,87 μ. αποκαλύφθηκε πλήθος θραυσμένων αγγείων, κυρίως στο νότιο τμήμα του τάφου. Συνολικά ήλθαν στο φως τέσσερις αμφορείς, δύο οινοχόες, επτά κύπελλα, τρεις σκύφοι, ένας κάνθαρος και ένας κρατήρας. Τα οστά και το θραυσμένο κρανίο εντοπίστηκαν παραμερισμένα στη βορειοανατολική γωνία του τάφου σε βάθος 3,75 μ.

Σε βάθος 3,78-3,87 μ. ανασκάφηκε η β΄ φάση του τάφου. Βρέθηκαν έξι κύπελλα, ένας σκύφος, μία πυξίδα, ένας κρατήρας, μία οινοχόη, ένα χειροποίητο ληκύθιο, δύο σιδερένιες περόνες, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και τρεις χάλκινοι δακτύλιοι. Στο βορειοανατολικό τμήμα, σε βάθος 3,80 μ. αποκαλύφθηκαν παραμερισμένα τα οστά και στο ίδιο βάθος στη νότια παρειά το κρανίο. Το δάπεδο του τάφου από χώμα με πυκνό χαλίκι εντοπίστηκε σε βάθος 3,87 μ.

Επίσης κάτω από τον τοίχο 3 εντοπίστηκε τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν., ο οποίος δεν ανασκάφηκε και στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε κενός μικρός κιβωτιόσχημος τάφος.

Οδός Μενάνδρου (οικόπεδο Δ. Γεωργίου-Χασάπη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων για την ανέγερση προσθήκης σε παλαιά οικία στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τάφοι, της κλασικής περιόδου, που αποτελούν τμήμα του εκτεταμένου νότιου νεκροταφείου του Άργους[22]. Το οικόπεδο συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο Συμεωνίδη, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως συνολικά 75 τάφους[23].

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,03 μ. από το οδόστρωμα της οδού Μενάνδρου αποκαλύφθηκε ταφικός περίβολος με πέντε πώρινους κιβωτιόσχημους τάφους της κλασικής εποχής με προσανατολισμό Β.-Ν. και δύο παιδικές ταφές σε πήλινες λάρνακες (Πίν. 66 γ). Από αυτούς ο δυτικότερος δεν ανασκάφηκε για λόγους ασφαλείας, καθώς συνεχιζόταν κάτω από τα θεμέλια της παλαιάς οικίας.

Από Δ. προς Α. ανασκάφηκαν οι ακόλουθοι τάφοι:

Τάφος 1. Η κάλυψή του εντοπίστηκε σε βάθος 1,03 μ. και αποτελούνταν από δύο πώρινες πλάκες (εσωτ. διαστ. 1,80×0,60 μ.). Σε βάθος 1,71 μ. βρέθηκε μία ταφή σε κακή κατάσταση διατήρησης (το κρανίο δεν σώθηκε) και ένας εγχυτρισμός σε κρατήρα. Το δάπεδο του τάφου από χώμα και χαλίκι βρέθηκε σε βάθος 2 μ.

Τάφος 2. Η κάλυψή του αποτελούνταν από δύο πώρινες πλάκες σε βάθος 1,03 μ. (εσωτ. διαστ. 1,75×0,65 μ.). Το εσωτερικό του τάφου περιείχε χώμα έως την κάλυψη. Βρέθηκαν

22. *ΑΔ* 15 (1933-1935): Χρονικά, σ. 16· 21 (1966): Χρονικά, σ. 128· 22 (1967): Χρονικά, σ. 271-272· 26 (1971): Χρονικά, σ. 78-79.

23. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 93-95.

τα αναμοχλευμένα λείψανα πέντε ταφών και μεγάλος αριθμός κτερισμάτων, κυρίως στο νότιο μισό του τάφου. Συνολικά ο τάφος περιείχε 46 αγγεία, κυρίως σκύφους τύπου bolsal, κανθάρους και σταμνοειδείς πυξίδες, 15 ειδώλια, τα περισσότερα θραυσμένα, ένα πήλινο ρόδι με εμπίεστη διακόσμηση, πήλινες επίχρυσες χάντρες, ένα ασημένιο μικκύλο αγγείο αμφικωνικού σχήματος, τέσσερα ασημένια νομίσματα και τρεις σιδερένιες στλεγγίδες. Σε βάθος 1,95 μ. εντοπίστηκε το δάπεδο του τάφου που αποτελούνταν από χώμα με χαλίκι.

Τάφος 3. Στο βόρειο τμήμα του τάφου 2 στο δάπεδό του (σε βάθος 1,95 μ.) εντοπίστηκε η κάλυψη πήλινης λάρνακας με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Οι διαστάσεις της λάρνακας είναι 0,29×0,64 μ. Περιείχε παιδική ταφή σε κακή κατάσταση διατήρησης με το κρανίο προς Β. Στο νότιο και κεντρικό τμήμα της λάρνακας βρέθηκαν ένα μικκύλο αγγείο, δύο λεκανίδες και ένα ειδώλιο στο ύψος του στέρνου.

Τάφος 4. Η κάλυψη του τάφου από δύο πώρινες πλάκες εντοπίστηκε σε βάθος 1,14 μ. (εσωτ. διαστ. 1,80×0,60 μ.). Σε βάθος 2,01 μ. βρέθηκαν τα λείψανα μιας ταφής, από την οποία σώζονταν μόνον τα οστά των κάτω άκρων. Το δάπεδο σε βάθος 2,10 μ. αποτελούνταν από σκληρό χώμα και τεμάχια πωρόλιθου.

Τάφος 5. Νότια του τάφου 4, σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. (διαστ. 0,95×0,60 μ.). Η κάλυψή της βρέθηκε θραυσμένη μέσα στη λάρνακα και κάτω από αυτήν ήλθαν στο φως τα φτωχά λείψανα μιας παιδικής ταφής. Το κρανίο εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία της λάρνακας. Κάτω από το κρανίο βρέθηκε μία λεκανίδα και στο νοτιοδυτικό τμήμα της λάρνακας μία αρυβαλλοειδής λήκυθος με αμελή ερυθρόμορφη παράσταση.

Βόρεια του τάφου 2 αποκαλύφθηκε και άλλος τάφος που το μεγαλύτερο τμήμα του εκτείνεται κάτω από όμορη ιδιοκτησία.

Τάφος 6. Η κάλυψή του από δύο πώρινες πλάκες βρέθηκε σε βάθος 1,03 μ. (εσωτ. διαστ. 1,90×0,50 μ.). Ο τάφος περιείχε λίγα οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης, ενώ στο κεντρικό τμήμα του βρέθηκαν 11 αγγεία, τέσσερα ειδώλια και μία σιδερένια λαβίδα.

Οι τάφοι αυτοί οριοθετούνται προς Ν. από τοίχο από ορθογώνιες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε βάθος 1,05 μ. Σώζεται σε ύψος ενός δόμου και αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,30 μ. (πλ. 0,55, ύψ. 0,25 μ.). Ο προσανατολισμός του τοίχου είναι ΒΔ.-ΝΑ. Ανάμεσα στον τοίχο και τη νότια παρειά του τάφου 2 βρέθηκε μαρμάρινη στήλη σε β΄ χρήση.

Τάφος 7. Σε απόσταση 4 μ. νότια των τάφων αυτών εντοπίστηκε χωρίς την κάλυψή του πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος της ελληνιστικής περιόδου σε βάθος 0,81 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. (εσωτ. διαστ. 1,70×0,70 μ.). Δεν σωζόταν η κάλυψή του και περιείχε χώμα και μικρές πέτρες. Βρέθηκαν λίγα οστά, 12 μυροδοχεία, ένας κρατηρίσκος και ένα αλάβαστρο. Το δάπεδο του τάφου εντοπίστηκε σε βάθος 1,30 μ.

Οδός Μενάνδρου (οικόπεδο Β. και Ο. Γιάννου)

Στο οικόπεδο αυτό που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης του Άργους, στις υπώρειες της Λάρισας, ανασκάφηκαν συνολικά 28 τάφοι που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και ελληνιστική εποχή[24]. Οι τάφοι αυτοί αποτελούν τμήμα του εκτεταμένου νότιου νεκροταφείου του Άργους, το οποίο έχει εντοπιστεί και σε παλαιότερες ανασκαφές στην ίδια περιοχή[25].

Στο κέντρο του οικοπέδου, σε βάθος 1,04 μ. από την επιφάνεια της παρακείμενης οδού Μενάνδρου αποκαλύφθηκε ταφικό κτίριο με διαστάσεις 7,45×4,20 μ. Αποτελείται από δύο ορθογώνιους θαλάμους, από τους οποίους ο νότιος είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Το κτίριο έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και εκτείνεται προς Β. και Ν. κάτω από τις όμορες ιδιοκτησίες. Οι τοίχοι του αποτελούνται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και σώζονται σε ύψος 0,74 μ. Ο κάθε θάλαμος περιλαμβάνει τρεις κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους κατά μήκος του δυτικού, βόρειου και νότιου τοίχου του και έναν στο κέντρο με προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ η είσοδος των δύο θαλάμων βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα τους. Τα τοιχώματα των τάφων αποτελούνται από οπτοπλίνθους και μικρούς στρογγυλεμένους λίθους και στο εσωτερικό τους διατηρούν ίχνη κονιάματος. Δεν σώθηκαν οι καλύψεις τους εκτός από την κάλυψη του τάφου που αποκαλύφθηκε στο κέντρο του νότιου θαλάμου, η οποία αποτελούνταν από πήλινες πλάκες καλυμμένες με κονίαμα. Οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές με ελάχιστα κτερίσματα, κυρίως γυάλινα μυροδοχεία και χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Το ταφικό κτίριο διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Ανατολικά του ταφικού κτιρίου σε βάθος 1,78 μ. εντοπίστηκε δρόμος από πατημένο χώμα και χαλίκι με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Σε πολλά σημεία του είναι κατεστραμμένος από μεταγενέστερες παρεμβάσεις. Το πλάτος του έφθανε τα 4 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,60 μ. Στο οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 12 τάφοι που χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή εποχή. Πρόκειται για εγχυτρισμούς σε ὀξυπύθμενους αμφορείς, απλούς κεραμοσκε-

24. Οι τάφοι 20, 26, 27 και 28 ανασκάφηκαν από την αρχαιολόγο της Δ΄ ΕΠΚΑ Ό. Ψυχογιού.

25. *ΑΔ* 15 (1933-35): Χρονικά, σ. 16· 21 (1966): Χρονικά, σ. 128· 22 (1967): Χρονικά, σ. 271-272· 26 (1971): Χρονικά, σ. 78-79.

πείς ή καλυβίτες, λακκοειδείς, καθώς και έναν πρωιμότερο κιβωτιόσχημο τάφο στην ανατολική παρειά του οικοπέδου με προσανατολισμό Α.-Δ.

Στο ανατολικό τμήμα του δρόμου στη βυζαντινή εποχή διανοίχθηκε κυκλικό όρυγμα, στο οποίο βρέθηκε ρωμαϊκή και βυζαντινή κεραμική, καμένα οστά, έντονα ίχνη καύσης, θραυσμένα γυάλινα μυροδοχεία και κεραμίδες.

Τάφοι της ύστερης ρωμαϊκής εποχής εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν και κατά μήκος της δυτικής παρειάς του ταφικού κτιρίου σε βάθος 1,20 μ. Ανασκάφηκε ένας εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα, δύο απλοί κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας καλυβίτης.

Στο τμήμα αυτό του οικοπέδου, σε κατώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν σε στρώμα ποταμίσιας επίχωσης (χαλίκι) τρεις ελληνιστικοί τάφοι χωρίς την κάλυψή τους και μία ταφική πυρά. Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος 1,76-1,98 μ. στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Ο προσανατολισμός τους ήταν Α.-Δ. Ανασκάφηκε ένας πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος, ένας κιβωτιόσχημος με παρειές από κατακόρυφες ασβεστολιθικές πλάκες και ένας λακκοειδής. Κτερίσματα περιείχε μόνον ο πρώτος: 12 μυροδοχεία, δύο κρατηρίσκους, ένα αλάβαστρο και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και με τον ίδιο προσανατολισμό με τους τάφους εντοπίστηκε σε βάθος 1,78 μ. ταφική πυρά (Πίν. 67 α). Πρόκειται για επίμηκες όρυγμα με ημικυκλικές προεξοχές στις μακριές πλευρές του, πιθανώς υποδοχές για την τοποθέτηση ξύλων με διαστάσεις 2,80×0,66 μ. Το χώμα στο εσωτερικό της πυράς ήταν κόκκινο με έντονα ίχνη καύσης (κάρβουνα, στάχτη). Σε βάθος 2,02 μ. στο κέντρο του ορύγματος ήλθε στο φως άβαφος κρατήρας τοποθετημένος με τη βάση προς τα πάνω. Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν δύο πυξίδες, ένας λύχνος, δύο θραυσμένα χυτροειδή αγγεία, επτά μυροδοχεία και μία σιδερένια στλεγγίδα. Στο δυτικό άκρο της πυράς σε βάθος 2,20 μ. αποκαλύφθηκε πρόχειρη, τετράπλευρη κατασκευή από κατακόρυφα τοποθετημένες κεραμίδες που περιέκλειαν μολύβδινη τεφροδόχο κάλπη (Πίν. 67 β). Το δάπεδο από κόκκινο χώμα και χαλίκι εντοπίστηκε σε βάθος 2,35 μ.

ΕΡΩΦΙΛΗ ΚΟΛΙΑ

Οδός Αριστοφάνη (Ο.Τ. 132β, οικόπεδο Π. Ζαμπαρέλου-Βελίνη)

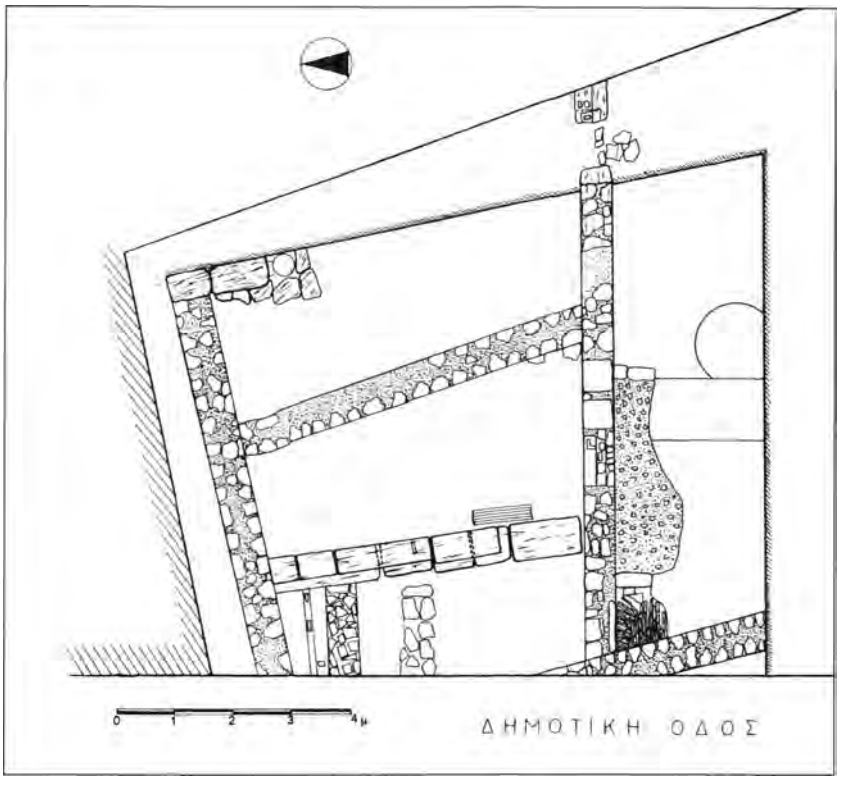
Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται 350 μ. ανατολικά της αρχαίας αγοράς και 450 μ. ανατολικά του αρχαίου θεάτρου του Άργους. Ερευνήθηκε έκταση 82 τ.μ. από βάθος 2-3,70 μ. Αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα που ανήκουν χρονολογικά σε δύο τουλάχιστον φάσεις (Σχέδ. 6· Πίν. 67 γ)[26].

Η νεότερη φάση, στην οποία ανήκει ένα κτίριο με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., χρονολογείται στην υστεροελληνιστική-ρωμαϊκή εποχή (1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.), σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα και κυρίως την κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις του (οικιακή κεραμική, χύτρες, κύαθοι και αμφορείς, αρρετινά πινάκια, λύχνοι). Οι τοίχοι είναι δομημένοι από μικρούς και μεσαίους λίθους και κεραμίδες. Τμήματα δύο δαπέδων σώζονταν σε βάθος 2,60-3,10 μ. λόγω καθίζησης. Το δυτικότερο, σωζ. διαστ. 1×1 μ., ήταν κατασκευασμένο από πήλινες ψηφίδες, ενώ το ανατολικότερο, σωζ. διαστ. 1,10×3,20 μ., από βότσαλα.

Ένας ισχυρός, καλοχτισμένος τοίχος, που οριοθετεί το οικοδόμημα προς Β., πρέπει να χτίστηκε σε μια μεταγενέστερη μετασκευή του κτιρίου. Σώζεται σε ύψος 1,30 μ. με τοιχοποιία από αργούς λίθους, στρώσεις οπτοπλίνθων και συνδετικό κονίαμα στην οποία έχουν ενσωματωθεί σε β΄ χρήση λιθόπλινθοι από το ελληνιστικό κτίριο που ανήκει στην πρωιμότερη φάση χρήσης του χώρου. Ο τοίχος εκτείνεται προς Δ. στο άσκαφο τμήμα του οικοπέδου και στα ανατολικά κάτω από την όμορη ιδιοκτησία.

Η πρωιμότερη φάση, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., πιστοποιείται με την παρουσία ενός κτιρίου που ορίζεται από τοίχους χτισμένους από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Δύο τοίχοι του κτιρίου αυτού που γωνιάζουν μεταξύ τους σώζονται στο βόρειο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο ένας, με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,40 μ., και τοιχοποιία κατά το ισόδομο σύστημα, διατηρείται σε ύψος τριών δόμων. Η υποθεμελίωσή του αποτελείται από αργούς λίθους και κεραμίδες και εδράζεται σε χαλικωτό στρώμα. Ο δεύτερος, με κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται πολύ αποσπασματικά και φαίνεται πως ενσωματώθηκε στο μεταγενέστερο ρωμαϊκό κτίριο. Στη βορειοανατολική περιοχή του ανασκαφικού χώρου κατά την τελική εκσκαφή του οικοπέδου για την ανέγερση της οικοδομής ήλθε στο φως τμήμα ενός τρίτου τοίχου του ίδιου κτιρίου, με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τρεις αυτοί τοίχοι ορίζουν ένα χώρο ορθογώνιου περιγράμματος με προσανατολισμό Β.-Ν., πλάτος 4,50 μ. και μήκος που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς το κτίριο εκτείνεται προς Β. κάτω από την όμορη ιδιοκτησία. Στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λίθινο κατώφλι εισόδου πι-

26. Τα πλησιέστερα οικόπεδα που έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά είναι τα οικόπεδα Ευ. Μπαλάσκα, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 115, Μπιτσιαρά, βλ. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 107-108 και *BCH* 95 (1971), σ. 865, Κ. Πηλιγκίκου, βλ. *ΑΔ* 28 ό.π., σ. 117, καθώς και το οικόπεδο Δ. Βόγκλη με κτιριακά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων που ανασκάφηκε το 1977 από το συνάδελφο Χ. Πιτερό.

Σχέδ. 6. Άργος. Οδός Αριστοφάνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

θανότατα σε κάποιο άλλο δωμάτιο του κτιρίου αυτού που εκτείνεται στο άσκαφο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Τμήματα ραβδωτών και αρράβδωτων κιονίσκων, γραπτές πήλινες σίμες και γραπτά πήλινα ανθέμια βρέθηκαν στις επιχώσεις του. Η χρήση του δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια με βάση τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα. Η γειτνίασή του με την αρχαία αγορά και η επιμελημένη κατασκευή του υποδεικνύουν ένα σημαντικό κτίριο, πιθανώς ιδιωτικού χαρακτήρα.

Στο νοτιοανατολικό όριο του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε το στόμιο λιθόκτιστου φρέατος που έφερε κάλυψη από μεγάλη αποστρογγυλεμένη σχιστολιθική πλάκα, διαμ. 1,20 και πάχ. 0,12 μ. Το φρέαρ που είχε επίχωση από χώμα και πέτρες δεν ερευνήθηκε για λόγους ασφαλείας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

Οδός Αρχαίας Βουλής (οικόπεδο Δ. Κώρου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Σ. Κώρου, σε απόσταση 39 μ. από τη διασταύρωση των οδών Αρχαίας Βουλής και Μεσσηνίας-Αρκαδίας. Ανάμεσα στις δύο ιδιοκτησίες παρεμβάλλεται ισόγεια οικία. Ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Σ. Κώρου και την όμορη προς Β. οδό Αρχαίας Βουλής, τότε Μεσσηνίας-Αρκαδίας έφερε στο φως δωρικό ναό[27] του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. με προγενέστερη φάση των κλασικών χρόνων και συνεχή χρήση μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο ναός είχε υποστεί καταστροφή και επισκευή στους ρωμαϊκούς χρόνους, για να καλυφθεί στη συνέχεια από μεταγενέστερα κτίσματα και δίκτυο αγωγών διαφόρων εποχών.

Η έρευνα περιορίστηκε σε βάθος 2,30-3 μ.[28] στο χώρο που θα καταλάμβανε η νέα οικοδομή, η οποία είχε εμβαδόν 150,80 τ.μ. και απείχε 2,50 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του ναού, που εντοπίστηκε στην οδό Αρχαίας Βου-

27. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 119, Πίν. 108α-β, 109α· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 208-209, Σχέδ. 4, Πίν. 152. H. Konsolaki - T. Hackens, Un atelier monétaire dans un temple argien?, *Études argiennes, BCH* Suppl. VI, 1980, σ. 279-282, εικ. 1-8.

28. Ως σταθερό σημείο 0 για τη μέτρηση των βαθών ελήφθη το οδόστρωμα της οδού αρχαίας Βουλής.

λής. Αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα κτιρίου των αυτοκρατορικών χρόνων (1ος-2ος αι. μ.Χ.) με περιστύλιο και διαστάσεις 6,75×10,55 μ. (Β.-Ν./Α.-Δ.) (Πίν. 68 α). Το κτίριο αυτό εκτεινόταν στα ανατολικά του χαλικόστρωτου δρόμου των ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και εντοπίστηκε[29] κατά τη διάνοιξη αγωγού του δήμου στην οδό Αρχαίας Βουλής. Σε σωστικές έρευνες στην περιοχή αυτή έχουν αποκαλυφθεί κτίρια, κυρίως κατοικίες, των χρόνων αυτών[30].

Οι τοίχοι του κτιρίου είχαν πάχος 0,75 μ., λιθόκτιστα θεμέλια με ισχυρό συνδετικό κονίαμα και ανωδομή από λίθους, οι οποίοι εναλλάσσονταν με οριζόντιες σειρές οπτοπλίνθων (opus mixtum)· σε αυτούς είχε ενσωματωθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό. Διατηρούνταν σε ικανό ύψος (1,80 μ.) και τα θεμέλιά τους είχαν μέγιστο ύψος 1,50 μ.

Μεταγενέστερες προσθήκες αποτελούσαν η ημικυκλική κόγχη στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του κτιρίου και ένας τοίχος σε επαφή με τη νότια παρειά του νότιου τοίχου, με κατεύθυνση Β.-Ν. και δύο οικοδομικές φάσεις. Ο τοίχος αυτός είχε διαστάσεις 5,18×0,70×1,03-0,60 μ., ανωδομή από αργούς λίθους και λιθοπλίνθους –ανάμεσα στους οποίους διακρίνονταν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη και παρεμβάλλονταν οπτόπλινθοι, είτε διατεταγμένες σε οριζόντιες σειρές είτε διάσπαρτες– και θεμέλια από μία σειρά οπτοπλίνθων πάνω σε δύο σειρές αργών λίθων.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ερευνηθέντος χώρου αποκαλύφθηκε περιστύλιο με μία βάση κίονα από ασβεστόλιθο κατά χώραν. Μια δεύτερη όμοια βάση μεταφέρθηκε στον κήπο του Μουσείου Άργους. Διατηρήθηκε το ανατολικό τμήμα της κρηπίδας με δόμους από ασβεστόλιθο, οι οποίοι εδράζονταν σε τέσσερις σειρές μικρών αργών λίθων, από τις οποίες οι δύο ανώτερες έφεραν ισχυρό συνδετικό κουρασάνι. Οι δόμοι του δυτικού τμήματος της κρηπίδας είχαν κατακρημνισθεί προς Ν. Αποκαλύφθηκε επίσης δίκτυο πήλινων αγωγών από σωλήνες με κατεύθυνση Β.-Ν.

Κατά μήκος της νότιας παρειάς της ανασκαφής ερευνήθηκε παχύ στρώμα καύσης των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο συνεχιζόταν και σε μεγαλύτερο από το ερευνηθέν βάθος (2,30 μ.).

Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν οι λύχνοι τοπικού εργαστηρίου με τριγωνική λαβή[31], αποσπασματικό ανάγλυφο αγγείο με κάθετα τοιχώματα και διακόσμηση με μυθολογικές παραστάσεις (άθλοι του Ηρακλή;)[32] και πήλινη κυκλική σφραγίδα με ανάγλυφη διακόσμηση υδρόβιου πτηνού στο κέντρο, το οποίο περιβάλλεται από ημικύκλια.

Κατά τις εργασίες ανέγερσης της νέας οικοδομής το κτίριο καταχώσθηκε.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Οδός Παπανικολάου (οικόπεδο Γ. Ρέμπελου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης σε απόσταση 700 μ. βορειοανατολικά της αρχαίας αγοράς και έχει επιφάνεια 152 τ.μ. (Σχέδ. 7).

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε γενική εκσκαφή, αφού είχε προηγηθεί δοκιμαστικός έλεγχος στο νότιο και κεντρικό ανατολικό τμήμα του[33].

Η ανασκαφή διενεργήθηκε κατά το β΄ εξάμηνο του έτους χωρίς να ολοκληρωθεί και συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά. Διαμορφώθηκαν έξι τομές, 3×3 μ., από Β.-Ν. με διαχωριστικούς διαδρόμους, πλ. 1 μ.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ο μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων αποτελούν συνέχεια της ανασκαφής στο όμορο, προς Α., οικόπεδο Β. Καλατζή (1988), στο οποίο διαπιστώθηκε χρήση του χώρου από τη γεωμετρική έως τη βυζαντινή εποχή. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ευρημάτων (τα οποία υπερβαίνουν τα 500) ανήκει στην αρχαϊκή εποχή και αντιπροσωπεύεται από ειδώλια, αγγεία (τμήματα πίθων, κρατήρων, σκύφων και μικκύλων αγγείων), λύχνους, αγνύθες, πηνία και σφονδύλια. Η σύνθεση των ευρημάτων επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου, ως χώρου έκφρασης λατρείας των κατοίκων, κατά τον 6ο και 5ο αι. π.Χ.[34].

Το σύνολο των αρχιτεκτονικών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης, σε μια συνοικία στην οποία έχουν αποκαλυφθεί σε απόσταση 50 μ. προς Δ. κτίρια πρώιμων ελληνιστικών και

29. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 96, Πίν. 49 α.

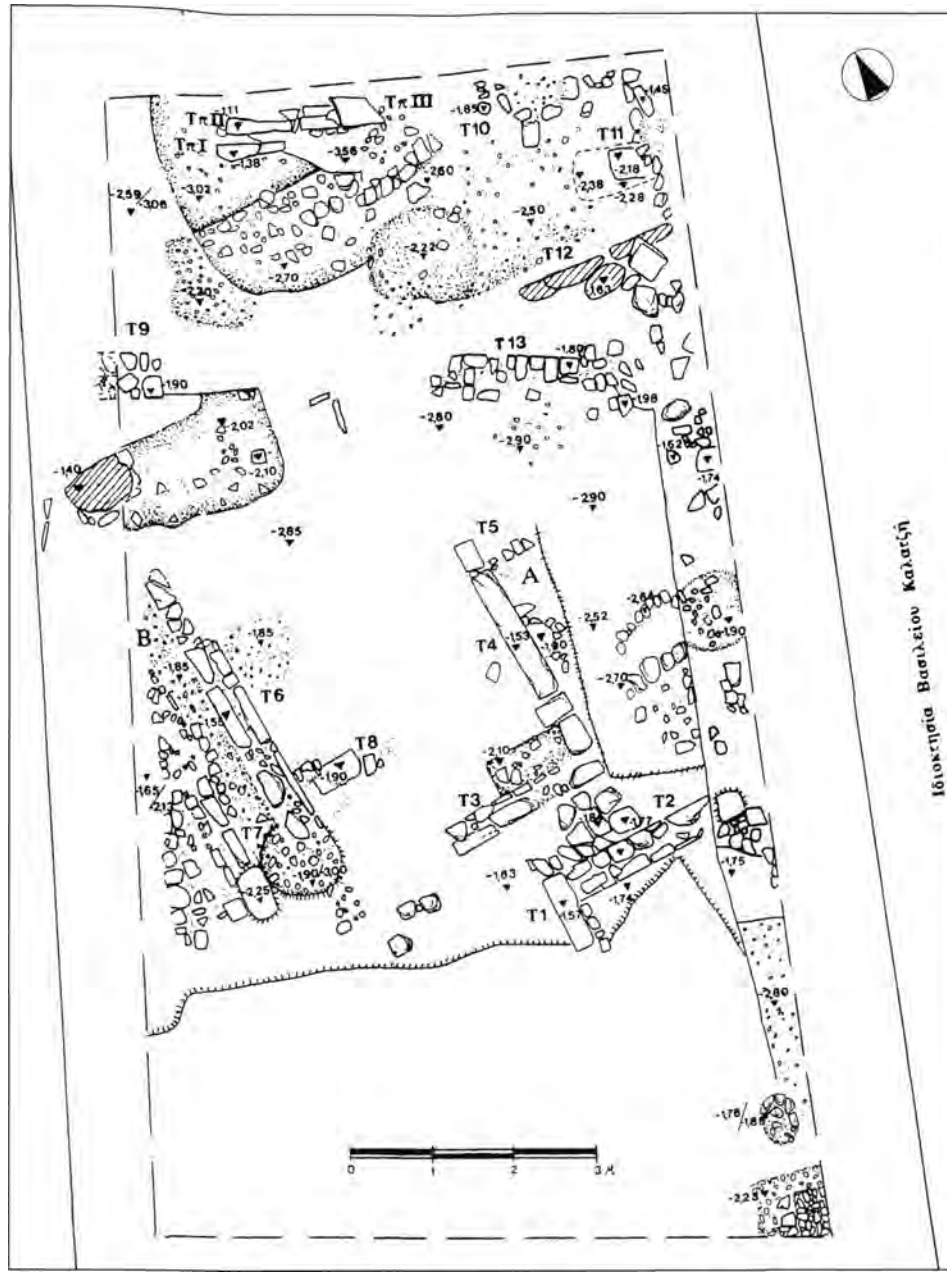
30. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 119-120· 37 (1982): Χρονικά, σ. 94-97, Σχέδ. Ε΄ και 6, Πίν. 48 α-β, 49 α.

31. An. Bovon, Lampes d'Argos, *Études Peloponnésiennes* V, Paris 1966, σ. 39-40, 42-43, πίν. 6.

32. *Agora* V, 1959, σ. 54, πίν. 9: J31.

33. Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Ε. Κόλια και Ε. Σαρρή. Την ανασκαφή παρακολούθησε η πτυχιούχος αρχαιολογίας Π. Ντίνη. Τα σχέδια της ανασκαφής έγιναν από το σχεδιαστή Γ. Ρασσιά και την παρουσίαση των σχεδίων επιμελήθηκε η σχεδιάστρια Γ. Καλκανάκου. Εκφράζονται ευχαριστίες και στους δύο.

34. Πρβλ. Α.-Κ. Barakari-Gleni - E. Peppa-Papaioannou, A New Cult Place of Archaic Period in Argos, R.F. Docter - E.M. Moorman (επιμ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, 12-17 July 1998*, Amsterdam 1999, σ. 62-65, πίν. 4.-5, α-b.

Σχέδ. 7. Άργος. Οδός Παπανικολάου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρωμαϊκών χρόνων[35], καθώς και τάφοι που χρονολογούνται από τη γεωμετρική εποχή έως τους ρωμαϊκούς χρόνους[36]. Οι τάφοι ήταν προσανατολισμένοι σε έναν αρχαίο δρόμο, τμήμα του οποίου διέρχεται κάτω από τον άξονα της σύγχρονης οδού Αγίου Κωνσταντίνου.

Σε απόσταση 50 μ. προς ΒΑ. έχουν ανασκαφεί τάφοι ελ-

35. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 128.

36. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 96. Επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου και Σεφέρη. Ο δρόμος είχε πλάτος 2,80-3 και πάχος 0,60-0,70 μ. και είχε δύο φάσεις, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

ληνιστικών χρόνων[37], καθώς επίσης και τάφοι γεωμετρικών χρόνων[38]. Η ευρύτερη περιοχή της πόλης προς Α. του οικοπέδου έχει σχεδόν αποκλειστικά ταφική χρήση. Στην ευρύτερη περιοχή προς Ν. του οικοπέδου έχει αποκαλυφθεί έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα παραγωγής πήλινων αφιερωμάτων σε αρκετές θέσεις[39].

Ο προσανατολισμός των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Γ. Ρέμπελου από ΝΔ. προς ΒΔ., είναι ανάλογος του προσανατολισμού του αρχαίου δρόμου που προαναφέρθηκε.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος τετράγωνου σχήματος (3×3 μ.), που ορίζεται από τους τοίχους Τ3-4 και Τ6 (Σχέδ. 7). Στα ανατολικά του κατασκευάστηκε ορθογώνιο κτίσμα (χώρος Α), από το οποίο διασώθηκε η δυτική μεγάλη πλευρά και τμήμα της βόρειας στενής πλευράς. Στην εσωτερική δυτική πλευρά του αποκαλύφθηκε ημικυκλικός αποθέτης αρχαϊκών χρόνων (6ος αι. π.Χ.), που περιείχε κρατήρες και σκύφους σε θραύσματα, και καμένα οργανικά υλικά. Όλη η επιφάνεια του χώρου καλυπτόταν από σκληρό πηλόχωμα που κάλυπτε στρώσεις από ειδώλια, μικκύλα αγγεία, σαφή ίχνη καύσης οργανικών ουσιών και καμένα οστά πτηνών[40]. Τα ειδώλια, κυρίως ανθρωπόμορφα, αναπαριστούν ένθρονες γυναικείες μορφές που φέρουν πλούσια πλαστική διακόσμηση (περιδέραια με ρόδια) και διατηρούν και χρώματα (ερυθρό), αλλά βρέθηκαν και ομοιώματα από αστέρια (Πίν. 68 γ), ενώ ειδώλια ιππέων βρέθηκαν στα ανατολικά του χώρου Α.

Στα δυτικά του υπαίθριου κεντρικού χώρου αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι, Τ6 και Τ7, που ορίζουν το χώρο Β. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από επιμήκεις ασβεστόπετρες με γεμίσματα από μικρότερες και εξωτερικά φέρουν επένδυση από λεπτούς σχιστόλιθους. Το εσωτερικό των δύο τοίχων περιείχε σε αλλεπάλληλες στρώσεις μικρές ποταμίσιες πέτρες, που κάλυπταν τμήματα αγγείων αρχαϊκών-γεωμετρικών χρόνων (κρατήρες και σκύφους) με καμένα οργανικά υλικά και οστά μικρών ζώων (από βάθος 1,85 μ.). Στο νότιο τμήμα των τοίχων (σε βάθος 1,90 μ.) εντοπίστηκε λάκκος κυκλικού σχήματος (διαμ. 1 μ.), που καλυπτόταν με ποταμίσιες πέτρες (Πίν. 68 β).

Κεραμική γεωμετρικών χρόνων και ευρήματα αρχαϊκών χρόνων εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του αύλειου χώρου, σε στρώμα από σκληρό πηλόχωμα και σποραδικές πέτρες.

Στα νοτιοανατολικά του κεντρικού υπαίθριου χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων, Τ1 και Τ2, που γωνιάζουν. Ο τοίχος 1 διατηρεί μία επιμήκη ασβεστόπετρα, ενώ ο Τ2 έχει κατασκευαστεί με επιμελημένη πολυγωνική τοιχοποιία. Στο εσωτερικό των δύο τοίχων διασώθηκε σε βάθος 1,75 μ. τμήμα δαπέδου από σκληρό πηλόχωμα.

Ο Τ2 έχει παράλληλη διάταξη με τον τοίχο Τ12, που αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής, σε μήκος 2,68 μ., με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Ο Τ12 είχε κατασκευαστεί με ανάλογη τοιχοποιία με τον Τ2 και εκτεινόταν προς ΒΔ., όπου εντοπίστηκε μία ογκώδης ασβεστόπετρα ακριβώς πάνω από το βόρειο άκρο των τοίχων 6 και 7. Φαίνεται ότι αποτελούσε το βόρειο εξωτερικό τοίχο των χώρων Α και Β, που αναπτύσσονταν ανατολικά και δυτικά του κεντρικού υπαίθριου χώρου.

Στο βορειοδυτικό τομέα, εξωτερικά του άξονα του Τ12, αποκαλύφθηκαν ταφές νηπίων σε δύο κεραμοσκεπείς τάφους (σε βάθος 1,11-1,39 μ.), καθώς και σε έναν αμφορέα υστερορωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Δύο κεραμοσκεπείς τάφοι εντοπίστηκαν εξωτερικά του βορειοδυτικού ορίου του εξωτερικού βόρειου τοίχου, αλλά δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή τους, γιατί εκτείνονται στο όμορο προς Δ. οικόπεδο.

Στο βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής, βόρεια του Τ12, εντοπίστηκαν σε βάθος 2,20-2,38 και 2,32-2,42 μ. αντίστοιχα ταφές δύο ζώων (πιθανώς αιγοειδούς και βοοειδούς) σε απλούς λάκκους, αλλά σε στρώμα υστεροαρχαϊκών χρόνων. Αμελείς ταφές, πιθανώς κατοικίδιων ζώων, εντοπίστηκαν στη βορειοδυτική και βορειοανατολική γωνία.

Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους πρέπει να ανάγεται βιοτεχνικό εργαστήριο κατασκευής λύχνων (σε βάθος 2,20 μ.) στο μέσον του βόρειου τομέα. Μεγάλος αριθμός λύχνων αλλά και στηρίγματα κλιβάνων βρέθηκαν στον ίδιο τομέα, σε μεγάλες παραβιάσεις. Έντονη είναι η χρήση του οικοπέδου στη βυζαντινή περίοδο στο βορειοδυτικό και στο νοτιοδυτικό τομέα, καθώς επίσης και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της ανασκαφής. Στρώματα και τμήματα τοίχων, μεταγενέστερων χρόνων (ενετικής και τούρκικης εποχής), εντοπίστηκαν σε ψηλότερα στρώματα στο βόρειο και ανατολικό διαχωριστικό διάδρομο, προς τα όμορα οικόπεδα (από βάθος 1,17-1,55 μ.).

---

37. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Κυριαζή, επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου και Καποδιστρίου (1984) από την υπογράφουσα.

38. Οικόπεδο Δήμα, επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου (προς Ν. του προηγούμενου οικοπέδου).

39. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ταραντίλη, νότια του οικοπέδου Γ. Ρέμπελου αποκάλυψε τμήμα κλιβάνου, τάφους ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα κτιρίου με πλίθρες, πιθανώς γεωμετρικών χρόνων. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τον αρχαιολόγο Χ. Πιτερό.

40. Η διάνοιξη δοκιμαστικής τάφρου με μηχανικό μέσο κατά μήκος της νότιας και κυρίως της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, πριν από την έναρξη της ανασκαφής, απομάκρυνε σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση της ανασκαφής. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το τμήμα του χώρου Α (1,75 τ.μ.) από βάθος 1,65-1,95 μ., που ανασκάφηκε στη συνέχεια, βρέθηκαν 120 τμήματα ειδωλίων και μερικά φιαλίδια.

Κατά μήκος του ανατολικού τομέα της ανασκαφής ανασκάφηκαν διάφοροι αποθέτες, σε λάκκους κυκλικούς ή επιμήκεις, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή-κλασική περίοδο και περιείχαν μεγάλο αριθμό από ειδώλια, μικρά αναθηματικά αγγεία, αγνύθες, πηνία και καμένα οργανικά υλικά. Ο μεγαλύτερος (σε βάθος) από τους αποθέτες (διαμ. 1 μ. περίπου) εντοπίστηκε ανατολικά του χώρου Α, από βάθος 1,90-2,35 μ., πάνω από γεωμετρικό τύμβο, που εντοπίστηκε σε βάθος 2,40-268 μ., ανατολικά και κάτω από το χώρο Α.

Στους ελληνιστικούς χρόνους τοποθετούνται παραβιάσεις και στρώματα καταστροφής στο κεντρικό-ανατολικό τμήμα του διαχωριστικού διαδρόμου (μέχρι βάθ. 2,80-2,90 μ.), ενώ στο αντίστοιχο δυτικό τμήμα δυτικά του χώρου Β, φαίνεται ότι κατασκευάζονται κτίρια που εκτείνονται στο παρακείμενο οικόπεδο.

Στον κεντρικό υπαίθριο χώρο (που προς το παρόν είναι αδύνατον να συνεχιστεί η ανασκαφή του ενιαία, αφού το ανατολικό τμήμα του συμπίπτει με τον κεντρικό διαχωριστικό διάδρομο, από όπου μεταφέρονται τα μπάζα της ανασκαφής), εντοπίστηκε, σε βάθος 1,80 μ. δάπεδο από λεπτά χαλίκια θαλάσσης και τριμμένο κεραμμίδι ανατολικά του Τ6, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου εντοπίστηκαν σε βάθος 1,95-2,10 μ. μικρές πλακοειδείς πέτρες, που δείχνουν ότι ο κεντρικός χώρος είχε ίσως επιστρωθεί σε προηγούμενη φάση με πλακοειδείς πέτρες.

Σε μεγαλύτερο βάθος η ανασκαφή έφθασε στο μέσον της βόρειας πλευράς του οικοπέδου (3,56 μ.).

Θέση Σύνορο

Αγρός Καλκούνου

Με αφορμή τη διάνοιξη υδραγωγείου για λογαριασμό του Γ. Δεμερτζή, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι σε βάθος 0,40 μ., στον αγρό Καλκούνου (Σχέδ. 8). Οι τάφοι εντάσσονται στο νεκροταφείο της αρχαίας κώμης Λύρκειον.

Ο αγρός βρίσκεται προς Ν. της επαρχιακής οδού Άργους-Στέρνας, σε απόσταση 600 μ. του αγρού, πρώην ιδιοκτησίας Γ. Κόικα στον οποίο διεξάγεται συστηματική ανασκαφή και συνορεύει προς Δ. με τον αγρό Γ. Στάμου[41].

Τάφος 1. Προσανατολισμένος από Δ. προς Α. (εξωτ. διαστ. 2,10×0,70, εσωτ. 1,82×0,45-0,55 και βάθ. 0,60 μ.). Από την κάλυψη του τάφου διατηρήθηκε μόνον η μία ταφόπλακα, στο ανατολικό τμήμα. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό σε εκτεταμένη στάση. Το κρανίο βρέθηκε στην ανατολική πλευρά, στραμμένο προς ΒΑ. Ακτέριστος.

Τάφος 2. Σε απόσταση 1,30 μ. προς Ν. του τάφου 1 και σε παράλληλη σχεδόν διάταξη με αυτόν (εξωτ. διαστ. 2,10×0,80, εσωτ. 1,80×0,50 και εσωτ. βάθ. 0,40 μ.), με κάλυψη από δύο πωρόπλακες, πάχ. 0,20 μ. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο στη δυτική πλευρά. Περίπου στο μέσον της βόρειας μακριάς πλευράς του τάφου, βρέθηκε ένας αττικός μελαμβαφής σκύφος. Το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με μικρά χαλίκια. Ο τάφος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Αγρός Κ. Βούρδουλα

Ο παραπάνω αγρός[42] βρίσκεται στα βόρεια της επαρχιακής οδού Άργους-Στέρνας, στην πεδινή περιοχή βόρεια του ποταμού Ινάχου, σε απόσπαση 10 χλμ. βορειοδυτικά του Άργους. Έχει έκταση 2,5 στρέμματα και συνορεύει με τους αγρούς Γ. Μπάρλα προς Δ. και Κεχαγιά προς Α.

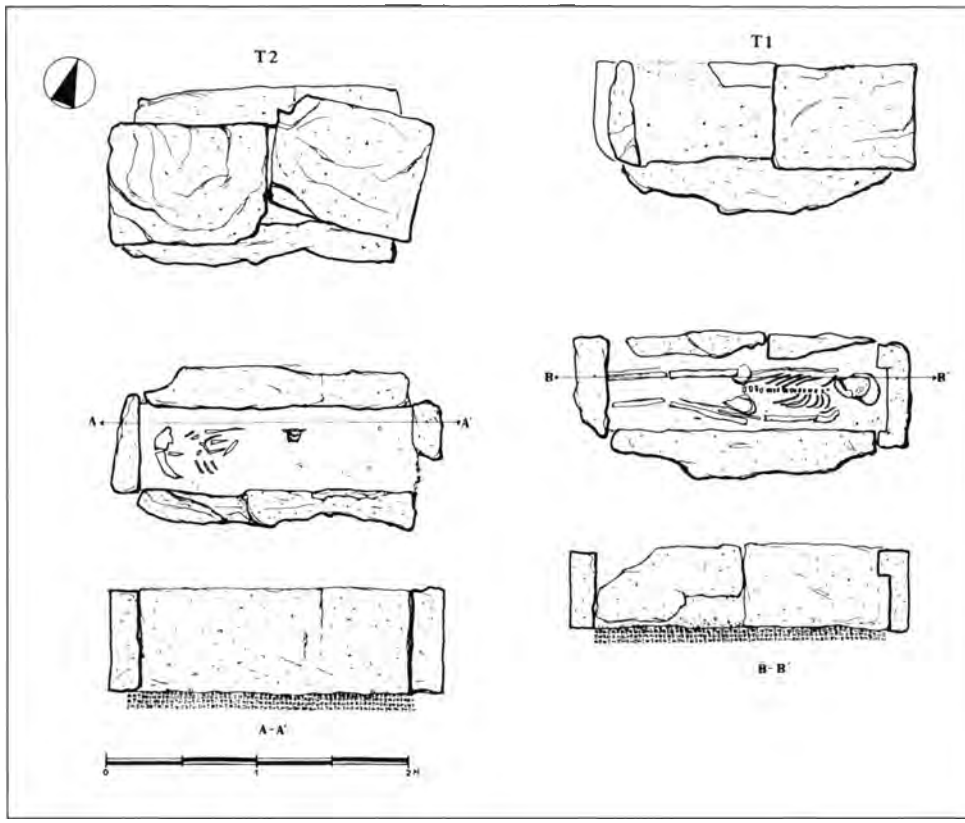
Μετά από αίτημα του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής και επειδή κατά το δοκιμαστικό έλεγχο εντοπίστηκαν αρχαία, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή. Η ανασκαφή είχε μικρή διάρκεια (δέκα ημέρες) και έγινε με δύο εργάτες. Τη δαπάνη των εργατών ανέλαβε ο ιδιοκτήτης.

Τα αρχαία εντοπίστηκαν στα νοτιοδυτικά, σε απόσταση 45 μ. από την επαρχιακή οδό, στα βορειοανατολικά του οικοδομήσιμου χώρου, καθώς και στα βορειοδυτικά, εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Διαμορφώθηκαν τρία σκάμματα: 1) Το σκάμμα 1 (Σχέδ. 9) διανοίχθηκε στο βορειοδυτικό τομέα (διαστ. 3×2,50 μ.). Επιφανειακά (σε βάθος 0,20 μ.) εντοπίστηκε τμήμα τοίχου από αργούς λίθους και τμήμα πωρόλιθου. Ο τοίχος (Τ1) διατηρείται σε μήκος 1 και πλάτος 0,62-0,65 μ. και έχει κατεύθυνση από Ν. προς Β. Ανατολικά του τοίχου, σε βάθος 0,40 μ. εντοπίστηκαν τμήματα πίθων, κεράμων και οστά, ενώ δυτικά του βρέθηκε χάλκινος δακτύλιος. Σε επέκταση του σκάμματος προς Α. διαπιστώθηκε η συνέχεια του δαπέδου.

2) Το σκάμμα 2 διανοίχθηκε στα νοτιοανατολικά του σκάμματος 1 (διαστ. 4×3,50 μ.), στο ανατολικό τμήμα του αγρού. Εντοπίστηκε τμήμα τοίχου (Τ2) σε βάθος 0,50 μ.

41. Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή το 1997. Ο αγρός βρίσκεται ανατολικά του αγρού Μουζακιώτη, στον οποίο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή το 1984.

42. Το 1984, στον ίδιο αγρό (ιδιοκτησίας τότε Ν. Τζάφα), με αφορμή τη διάνοιξη υδραγωγείου, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι κλασικών χρόνων ακτέριστοι, στο βόρειο τμήμα του αγρού, σε απόσταση 75 μ. από το δρόμο.

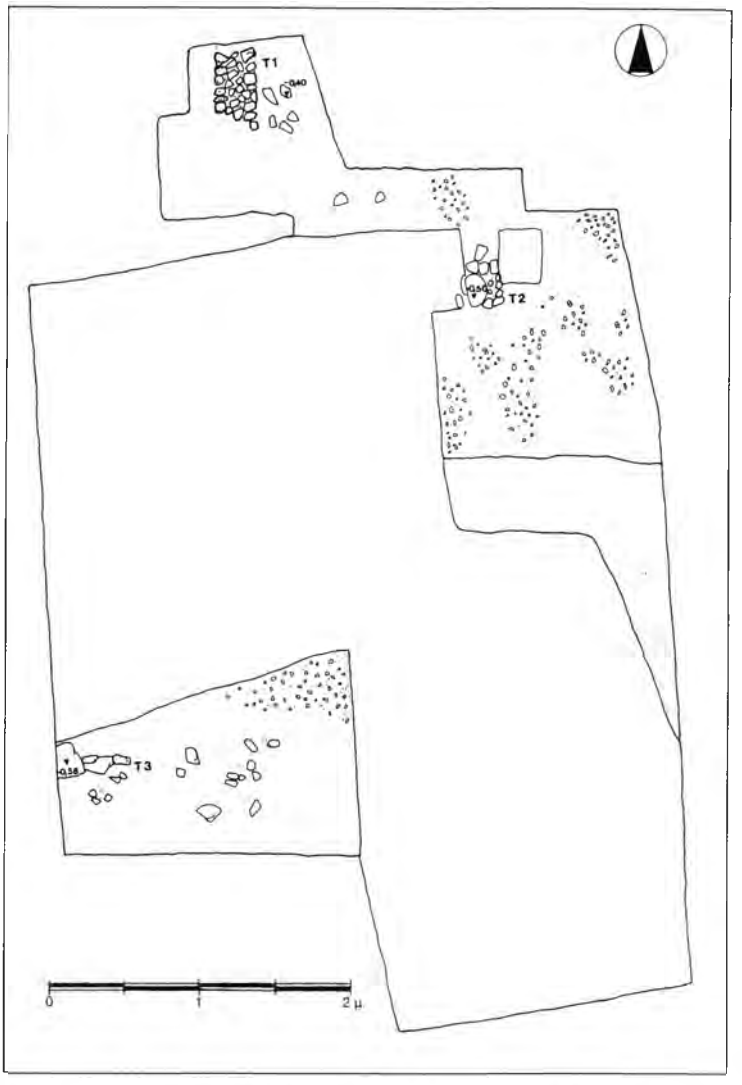

Σχέδ. 8. Νομός Αργολίδας. Θέση Σύνορο. Αγρός Καλκούνου. Κατόψεις των τάφων Τ2 και Τ1 πριν και μετά την αφαίρεση της κάλυψής τους και τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

και κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ο τοίχος έχει κατασκευαστεί από αργούς λίθους και διατηρείται σε μήκος 0,70 και πλάτος 0,65 μ. Προς Ν. του Τ2, βρέθηκε δάπεδο από σκληρό πηλόχωμα που περιείχε βότσαλα. Οι επιχώσεις πάνω από τα δάπεδα περιείχαν έντονα ίχνη φωτιάς και οστά ζώων. Ανατολικά και δυτικά του Τ2 περισυνελέγησαν όστρακα υστεροκλασικών-ελληνιστικών χρόνων και τμήματα από τρεις πήλινους δίσκους στρογγυλού σχήματος με ανάγλυφη διακόσμηση[43]. Ανατολικότερα διανοίχθηκε επιμήκης λάκκος (διαστ. 0,90×0,55 μ.) και ελέγχθηκε μέχρι βάθος 0,30 μ. Διαπιστώθηκαν έντονα ίχνη πυράς και βρέθηκαν τμήματα οστών. Τμήματα οστών βρέθηκαν επίσης, πάνω στο δάπεδο, στο νότιο τμήμα του σκάμματος.

3) Το σκάμμα 3 διανοίχθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου (διαστ. 5×2,50 μ.). Και εδώ αποκαλύφθηκαν ανάλογα ευρήματα. Εντοπίστηκε τμήμα τοίχου (Τ3), σε βάθος 0,58 μ. με κατεύθυνση Δ.-Α., ίδιας κατασκευής με τους προηγούμενους. Ανατολικά του Τ3 αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από σκληρό πηλόχωμα με τριμμένο κεραμίδι. Δυτικά του τοίχου βρέθηκαν μία οινοχοΐσκη, όστρακα από μελαμβαφή αγγεία, καθώς και τμήματα ειδωλίων. Οι μεγάλες ανασκαφικές υποχρεώσεις, αλλά ταυτόχρονα και ο περιορισμένος αριθμός εργατών της Δ΄ ΕΠΚΑ δεν επέτρεψαν τη συνέχιση της ανασκαφής.

43. Τα ευρήματα θυμίζουν μερικά από την Κόρινθο. Πρβλ. *Corinth* XII, 1952, σ. 335, σημ. 4, πίν. 140, αριθ. 2928, 2929. Οι μικρές πήλινες ασπίδες που βρέθηκαν σε αποθέτη που χρονολογείται γύρω στο (250 π.Χ.) στο ανατολικό άκρο της νότιας Στοάς, μαζί με ειδώλια, λύχνους και νομίσματα, αναγνωρίστηκαν ως αφιερώματα. Ομοίωμα πήλινης ασπίδας, με ανάγλυφη διακόσμηση ιππέα, περιλαμβάνεται στα ευρήματα του αποθέτη κλασικών χρόνων, που έχει βρεθεί σε απόσταση 200 μ. ανατολικότερα. Πρβλ. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Αποθέτης κλασικών χρόνων στο Σύνορο Άργους, *ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη, 24-28 Σεπτεμβρίου 2000* (υπό έκδοση).

Σχέδ. 9. Νομός Αργολίδας. Θέση Σύνορο. Αγρός Κ. Βούρδουλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Μια πρώτη εκτίμηση των ανασκαφικών δεδομένων μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς σχετίζονται με εκδηλώσεις λατρείας προς τους νεκρούς. Στο ίδιο συμπέρασμα μάς οδηγούν και μερικά ευρήματα από τον αποθέτη προς Α. (μεταξύ των άλλων, ομοιώματα επιτύμβιων στηλών με ανθέμια, ομοίωμα πήλινης ασπίδας με ιππέα κ.ά.), αλλά κυρίως τα ευρήματα που προέρχονται από τον αγρό (πρώην ιδιοκτησίας Γ. Κόικα) προς ΝΑ.[44]. Ο συσχετισμός των ευρημάτων, καθώς και η συνέχιση της ανασκαφής στη θέση, όπου συγκεντρώνονται τα κτίρια που αποτελούν τον πυρήνα της αρχαίας κώμης, θα επιτρέψουν τη διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Δρέπανο

Οικόπεδο Γ. Μανόλη

Κατά τις εκσκαφές για τη διάνοιξη υπογείου στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται εντός οικισμού του δημοτικού διαμερίσματος Δρεπάνου, του Δήμου Ασίνης, δυτικά

44. Πρβλ. *BCH* Suppl. VI, 1980, σ. 196-198, 206. Επίσης, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 139-140 (αγρός πρώην ιδιοκτησίας Γ. Κόικα).

της πλατείας και στη βόρεια πλευρά του δημοτικού δρόμου προς αρχαία Ασίνη, βρέθηκαν αρχαία. Ειδικότερα στη νότια πλευρά του υπογείου βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος σε βάθος 1,80-2,30, διαστ. 2,10×0,50×0,45 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., καλυμμένος με λακωνικές κεραμίδες μεγάλου μεγέθους, διαστ. 0,80×0,42×0,03 μ. Ο τάφος ήταν ακτέριστος και περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια ευθυτενή στάση με την κεφαλή προς Δ.

Στη νότια πλευρά του υπογείου σε απόσταση 19,30 μ. ανατολικότερα από τη δυτική πλευρά του οικοπέδου σε βάθος 1,50-2,50 μ. αποκαλύφθηκε επίσης υπόγειος απιόσχημος αποθηκευτικός χώρος οικίας, ύψ. 1, με διάμετρο στομίου 0,90 και μέγιστη διάμετρο πυθμένα 1,20 μ. Ο χώρος αυτός ήταν επιχωσμένος με χώματα, στάχτες, πέτρες και αρκετά όστρακα. Από τη χρηστική οικιακή κεραμική που περισυνελέγη, η αποθηκευτική αυτή κατασκευή χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Στην ίδια εποχή προφανώς χρονολογείται και ο κεραμοσκεπής τάφος.

Παλαιά (αρχαία) Επίδαυρος

Οδός Ιπποκράτους (οικόπεδο Σ. Κυριάκη)

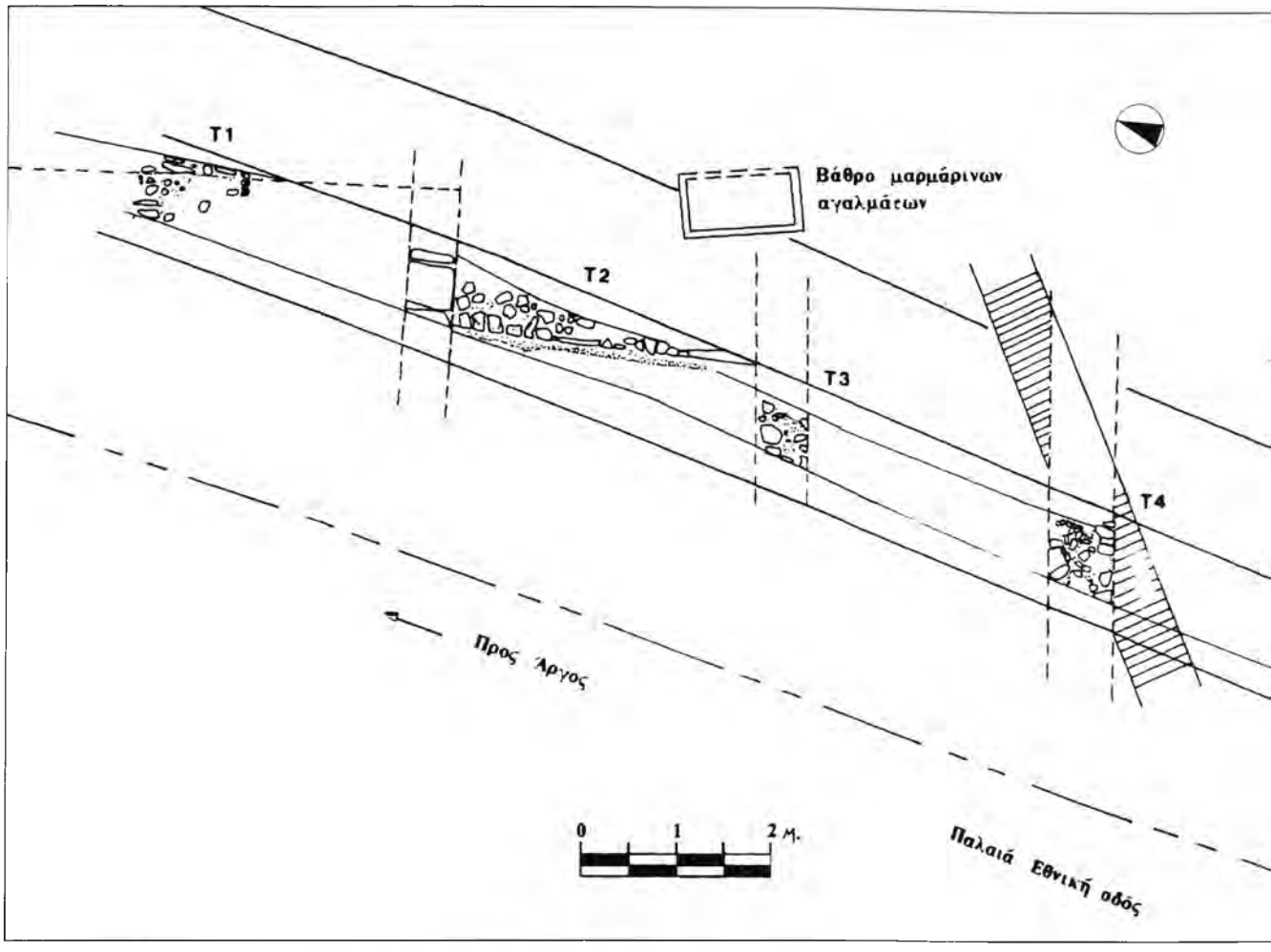
Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 17×18 μ., βρίσκεται δυτικά του οικισμού Αρχαίας Επιδαύρου, στα ανατολικά πρανή του λόφου Καταρράχι, όπου έχει ερευνηθεί το μεγαλύτερο τμήμα του μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων[45].

Κατά τις οικοδομικές εργασίες διαμόρφωσης των πρανών του οικοπέδου επισημάνθηκαν δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ., κατασκευασμένοι μέσα στο σκουροπράσινο υπέδαφος (καβριά). Από τους τάφους διατηρήθηκε το κατώτερο τμήμα των δρόμων και των θαλάμων.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 1. Ο θαλαμοειδής τάφος αριθ. 1 βρίσκεται 12,40 μ. βόρεια από τη νότια πλευρά του οικοπέδου. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 7,90, πλάτος 0,95-1,30 και σωζόμενο ύψος 0,90 μ., εντός του οποίου βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα, τμήματα κεραμίδων ελληνιστικής εποχής και λίγα οστά σκελετού ενήλικα. Η είσοδος του τάφου, πλ. 0,70 και μήκ. 1,40 μ., ήταν χτισμένη με ξερολιθιά. Ο θάλαμος έχει ημικυκλικό σχήμα, διαστ. 2,70×2,05 και σωζ. ύψ. 1 μ., ενώ το συνολικό μήκος δρόμου και θαλάμου είναι 11,70 μ. Εσωτερικά του θαλάμου βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα, καθώς και λίγα μεταγενέστερα όστρακα που χρονολογούνται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ., σαφής ένδειξη ότι η οροφή του είχε καταρρεύσει κατά την εποχή αυτή. Στη νότια πλευρά του θαλάμου βρέθηκε απιόσχημος τρίωτος πιθαμφορέας θραυσμένος, ύψ. 0,415, διαμ. βάσης 0,12, διαμ. χείλους 0,16, διαμ. κοιλιάς 0,338 μ., διακοσμημένος με ταινίες στην κοιλιά και φολιδωτή διακόσμηση (FM 70) στον ώμο, ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο. Κάτω από τον πιθαμφορέα βρέθηκε κυλινδρικό αλάβαστρο, ύψ. 0,13, διαμ. 0,152, διαμ. χείλους 0,091 μ., διακοσμημένο με ταινίες και επάλληλα γραμμίδια αγκιστροειδή (FM 19) της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου (Πίν. 69 α). Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν οστά παραμερισμένης ταφής, καθώς και σκελετός ενήλικα κατά χώραν, ο οποίος δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Από τα κτερίσματα γίνεται φανερό ότι ο τάφος έχει χρησιμοποιηθεί κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 2. Ο θαλαμοειδής τάφος αριθ. 2 βρίσκεται σε παράλληλη θέση και σε απόσταση 5,10 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 1 με τον ίδιο προσανατολισμό (Α.-Δ.). Διατηρήθηκε το κατώτερο τμήμα του τάφου με την είσοδο. Ο δρόμος έχει μήκος 5 και πλάτος 0,75-1,10 μ., ενώ η είσοδος έχει ύψος 0,80, πλάτος 0,60 και μήκος 0,50 μ. Ο θάλαμος κυκλικού σχήματος και μικρών διαστάσεων έχει διάμετρο 1,70 και σωζόμενο ύψος 1,60 μ. Εσωτερικά της εισόδου βρέθηκε κανονική ταφή ενήλικα, σε ύπτια ευθυτενή στάση, με τα πόδια ανατολικά προς την είσοδο, καθώς και ένα δεύτερο κρανίο ενήλικα κάτω από το αριστερό σκέλος της παραπάνω ταφής. Στη βόρεια πλευρά της κανονικής ταφής βρέθηκε μικρός ψευδόστομος αμφορέας σφαιρικού σχήματος (FS 171), ύψ. 0,11, διαμ. βάσης 0,037, διαμ. κοιλιάς 0,108 μ., διακοσμημένος με ταινίες και αμείβοντες (FM 58), με επίπεδο δίσκο, της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, καθώς και κωνικό κουμπί από στεατίτη. Στη νότια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν δύο αλάβαστρα: α) Αλάβαστρο κυλινδρικό, ύψ. 0,084, διαμ. 0,108 μ., ελλιπές κατά τμήμα του χείλους και τη μία λαβή, διακοσμημένο με ταινίες και αμείβοντες (FM 58) στον ώμο, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο. β) Αλάβαστρο κυλινδρικό, συγκολλημένο και ελλιπές κατά μία λαβή, ύψ. 0,084, διαμ. 0,108 μ., διακοσμημένο με λεπτές ταινίες και δικτυωτό κόσμημα (FM 57), που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2. Από το δρόμο του τάφου περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα από χύτρα, διακοσμημένο σκυφοειδή κρατήρα και κωνική κύλικα, προφανώς υπολείμματα ταφικού δείπνου, καθώς και όστρακο πυξίδας πρωτοελλαδικής εποχής. Από τα κτερίσματα γίνεται φανερό ότι ο τάφος ήταν σε χρήση κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο. Οι δύο παρακείμενοι τάφοι ανήκουν σε συστάδα οργανωμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου της αρχαίας (παλαιάς) Επιδαύρου.

45. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 156-159.

Σχέδ. 10. Λέρνα. Έργα ΔΕΥΑΑΡ. Κάτοψη της ανασκαφής.

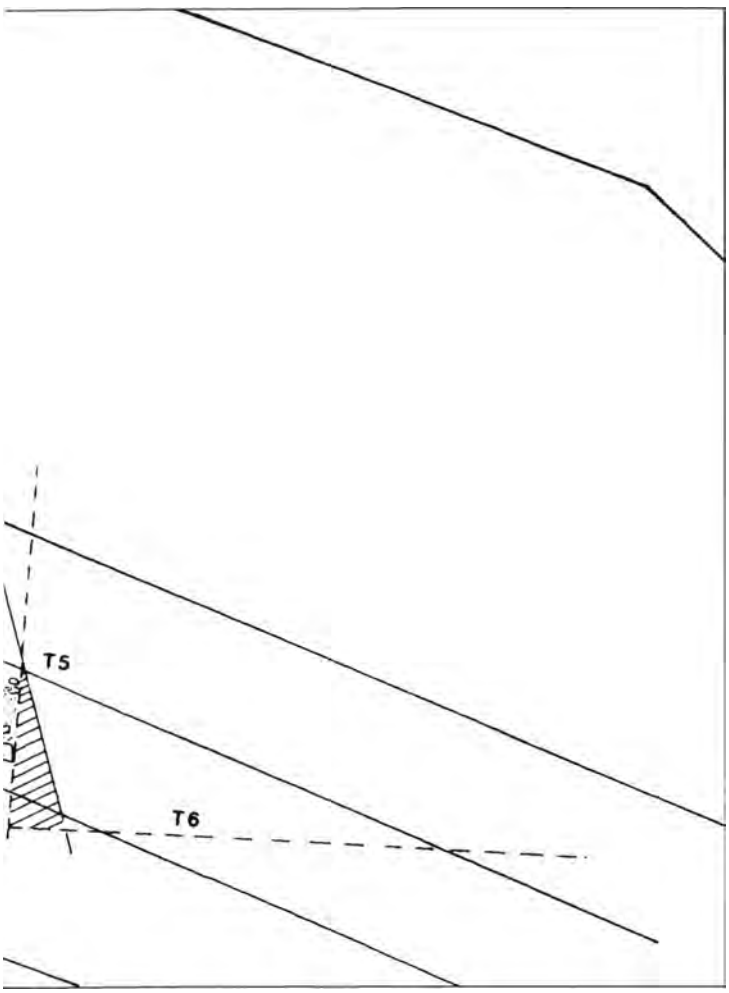
Κτήμα Δ. Βερδελή

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα[46], κατά τα έτη 1996-1998, στο κτήμα έκτασης 4 στρεμμάτων περίπου που βρίσκεται στη νότια πλευρά του λιμανιού της αρχαίας (παλαιάς) Επιδαύρου, στη θέση Γλύστρα. Στο βορειότερο τμήμα και στη δυτική πλευρά του κτήματος, από όπου διέρχεται ο αγροτικός δρόμος που οδηγεί προς το αρχαίο θέατρο, σώζεται υπέργειο τμήμα βαλανείου ρωμαϊκής εποχής, σωζ. διαστ. 8,70×7 και ύψ. 4 μ. περίπου, κατασκευασμένο με ρωμαϊκά τούβλα και χυτή τοιχοποιία.

Το κτίσμα αυτό επισκευάστηκε από τους ιδιοκτήτες το 1947-1948, στεγάστηκε με πλάκα από σκυρόδεμα και χρησιμοποιείται ως αγροτική αποθήκη.

Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό και τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στη νότια και την ανατολική πλευρά του ορατού υπέργειου ρωμαϊκού κτίσματος, διαπιστώθηκε ότι το κτίριο εκτείνεται Α.-Δ. σε όλο το πλάτος του κτήματος σε συνολικό μήκος 38 μ. Το κυρίως όμως κτίσμα του βαλανείου φαίνεται ότι έχει μήκος τουλάχιστον 21 μ. από Α. προς Δ. και το πλάτος από Β. προς Ν. είναι μεγαλύτερο από 13 μ. Η δυτική του πλευρά λόγω της διέλευσης αγροτικού δρόμου δεν έχει αποκαλυφθεί. Κατά μήκος (Α.-Δ.) της νότιας πλευράς του βαλανείου σε μήκος 21 μ. υπάρχει υπόγεια καμαρωτή κατασκευή, εξωτ. πλ. 2,60 μ., η οποία στην άνω επιφάνεια φέρει κατά διαστήματα τρία μικρά κυκλικά ανοίγματα, διαμ. 0,35 μ., ενώ στην άνω επιφάνεια υπάρχει τμήμα ανοιχτού υδραγωγείου (αυλάκι) με κλίση

46. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 106-107, Πίν. 47 α-β.

από Δ. προς Α., κατασκευασμένο με καμπυλωτές κεραμίδες στέγης τοποθετημένες ανάστροφα. Στη δυτική πλευρά του σωζόμενου κτίσματος επί του αγροτικού δρόμου αλλά και στην ανατολική υπάρχουν τμήματα τοίχων του κτιρίου, τα οποία έχουν καταρρεύσει, πιθανότατα από σεισμό. Στο χώρο του βαλανείου βρέθηκε τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου, έντονα θραυσμένου, σωζ. διαστ. 0,45×0,40×0,40 μ., και από τη βόρεια πλευρά του κτήματος περισυνελέγη μέλος μαρμάρινου ιωνικού επιστυλίου[47], διαστ. 2,20×0,50×0,58 μ.

Εκτός του κυρίως κτίσματος του βαλανείου (μήκ. 21 μ.) διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος, πλ. 0,60 μ., συνεχίζονται ανατολικότερα, κατά μήκος της νότιας πλευράς σε μήκος 16,50 μ., καθώς επίσης και η ύπαρξη δεύτερου παράλληλου τοίχου σε απόσταση 5,90 μ. βορειότερα. Από τη μέχρι τώρα μικρής έκτασης σωστική ανασκαφική έρευνα περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής εποχής 4ου-6ου αι. μ.Χ., τμήματα μαρμάρινων πλακών ορθομαρμάρωσης και λίγα νομίσματα. Πρόκειται για μεγάλο κτιριακό συγκρότημα ρωμαϊκής εποχής, η έκταση και οι διαστάσεις του οποίου δεν έχουν πλήρως αποκαλυφθεί ακόμη. Κατά την επιφανειακή έρευνα της παραπάνω ιδιοκτησίας διαπιστώθηκε ότι νοτιότερα υπάρχουν και άλλα θεμέλια κτιρίων της ίδιας εποχής, καθώς και τρία τμήματα αρράβδωτων μαρμάρινων κιόνων.

Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί και θα ληφθούν μέτρα προστασίας των αρχαίων κτισμάτων.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Λέρνα

Με αφορμή τη διάνοιξη τάφρου (πλ. 1,25 μ.) για τη μεταφορά νερού από τις πηγές του Ποντίνου ποταμού και της Αμυμώνης προς το Δήμο Άργους εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα, δυτικά του οικοδομικού τετραγώνου, που περιλαμβάνει τα οικόπεδα Π. Καζαντζή, Καρνέζη και το απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Ευ. Καραγιάννη. Το έργο εκτελέστηκε από τη ΔΕΥΑΑΡ (Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης Άργους)[48].

Τα αρχαία λείψανα εντοπίστηκαν σε βάθος 1,10-1,20 μ. περίπου. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τμήματα ρωμαϊκών τοίχων σε δύο οικοδομικές φάσεις. Οι τοίχοι είναι εγκάρσιοι στον άξονα της τάφρου (Ν.-Β.) και αποτελούν συνέχεια της ρωμαϊκής έπαυλης που έχει αποκαλυφθεί στο δυτικό τμήμα της πρώην ιδιοκτησίας Ευ. Καραγιάννη[49].

Η τάφρος διανοίχθηκε κατά μήκος και προς Δ. του σύγχρονου αγωγού ύδρευσης του Δήμου Ναυπλίου (1984), που είχε επίσης αποκαλύψει αρχαία λείψανα (Σχέδ. 10, με διαγράμμιση δηλώνονται οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν το 1984), καθώς και το ορθογώνιο βάθρο έδρασης δύο αγαλμά-

47. *ΑΔ*, ό.π., Πίν. 47 β.

48. Στην ανασκαφή συμμετείχαν η αρχαιολόγος Μ. Γιαννακούλη, ο τοπογράφος μηχανικός Σ. Κωστάκης και η σχεδιάστρια Γ. Γιαννακούλη. Προς όλους εκφράζονται ευχαριστίες για την άψογη συνεργασία.

49. Πρβλ. Μύλοι (οικόπεδο Ευ. Καραγιάννη) *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 120-122, χάρτης 11. Πρβλ. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Νέα Τοπογραφικά δεδομένα από τις τελευταίες επίσης σωστικές ανασκαφές στην περιοχή της Λέρνας, *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12/6/96* (υπό έκδοση).

των, πιθανώς της Δήμητρας και της Κόρης. Τα αρχαία έχουν συσχετιστεί με την κάτοψη της ανασκαφής στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Ευ. Καραγιάννη (1980-1986).

Από Β. προς Ν. αποκαλύφθηκαν τα εξής: Τμήμα τοίχου, Τ1, σε βάθος 0,90 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που διατηρείται σε μήκος 1,15 μ. και συνεχίζεται βορειοδυτικά εκτός του ορίου του ορύγματος. Αποτελείται από κατεργασμένους λίθους, οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό (κουρασάνι).

Νότια από τον Τ1 και σε απόσταση 2,04 μ. από το νοτιοανατολικό άκρο του τοίχου, αποκαλύπτεται στον πυθμένα του ορύγματος τμήμα τοίχου, Τ2, σε βάθος 1,12-1,28 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Αποτελείται στο βόρειο τμήμα του από πωρόλιθο, μήκ. 0,96 μ., που καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ορύγματος, 0,50 μ., και συνεχίζεται στην ανατολική και δυτική παρειά. Σωζ. ύψ. 0,25-0,45 μ. Η άνω λιθοδομή του τοίχου πάνω στον πωρόλιθο έχει καταστραφεί. Στο υπόλοιπο τμήμα του αποτελείται από κατεργασμένους λίθους και συνδετικό υλικό (κουρασάνι). Ο Τ2 διατηρείται σε μήκος 2,37 και μέγιστο πλάτος 0,63 μ. Συνεχίζεται προς την ανατολική πλευρά, ενώ φαίνεται ότι γωνιάζει στα βορειοδυτικά. Η κύρια όψη του τοίχου βρίσκεται προς Β. και προς Δ. Πάνω από τον πωρόλιθο εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής (βάθ. 0,80-1,07 μ.) από κεραμίδες, αργούς λίθους και κουρασάνι. Ένα λίθινο εργαλείο βρέθηκε σε βάθος 1,20-1,28 μ., νότια του Τ2.

Προς Ν. ο Τ2 φαίνεται ότι γωνιάζει με άλλο τοίχο, Τ3, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,17-1,30 μ., εγκάρσιος στο όρυγμα με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος, όμοιας κατασκευής με τους προηγούμενους, διατηρείται σε μήκος 0,60 και πλάτος 0,55 μ. και επεκτείνεται στην ανατολική και δυτική παρειά του σκάμματος.

Σε απόσταση 2,73 μ., από τον Τ3 αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, Τ4, σε βάθος 0,65 (Δ.), 0,90 (Α.), 1,19 (στο κέντρο ορύγματος), 1,36 μ. Ο τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., σε παράλληλη διάταξη με τον Τ3, διατηρείται σε μήκος 0,78 και πλάτος 0,70 μ. και εκτείνεται πέραν των ορίων της τάφρου, αλλά και βαθύτερα.

Βάση οξυπύθμενου αμφορέα και τμήματα κεράμων, περισυνελέγησαν στο τμήμα νότια του Τ2 και βόρεια του Τ3. Στη γωνία των δύο τοίχων που έχει καταστραφεί, εμφανίστηκε στρώμα παραβίασης από αργούς λίθους και χαλίκια. Σε βάθος 0,55-1,27 μ. διαπιστώθηκε μεταγενέστερη επισκευή του τοίχου 2. Η αφαίρεση επίχωσης συνεχίστηκε σε βάθος 1,20-1,60 μ. Σε βάθος 1,41 μ. εντοπίστηκε η υποθεμελίωση του Τ2 (εξείχε κατά 0,07-0,10 μ. από αυτόν). Αντίστοιχα στο ίδιο βάθος βρέθηκε η υποθεμελίωση του Τ2 προς Β. και διαπιστώθηκε ότι ο πωρόλιθος εδράζεται απευθείας στην υποθεμελίωση του τοίχου. Βόρεια του Τ2 και σε απόσταση 0,50 μ. από αυτόν αφαιρείται καθαρή επίχωση, σε βάθος 1,39-1,94 μ., και διαπιστώνεται ότι η υποθεμελίωση του τοίχου συνεχίζεται βαθύτερα στο άσκαφο. Ο τοίχος 2, στην ανατολική παρειά (0,88-1,39 μ.) αποτελείται από οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό (κουρασάνι).

Σε απόσταση 2,37 μ., νότια του Τ4, σε βάθος 0,62-1,41 μ., αποκαλύπτεται τοίχος 5 (κατεστραμμένος στην ανατολική πλευρά). Αποτελείται από οριζόντιες στρώσεις μεγάλων και μικρών κατεργασμένων λίθων και συνδετικό υλικό (κουρασάνι). Στη βόρεια όψη του φέρει επίχρισμα. Ο Τ5 διατηρείται σε μήκος 0,60 και πλάτος 0,95 μ., και συνεχίζεται βαθύτερα από το όρυγμα.

Νότια του Τ5 και σε απόσταση 1 μ. προς ΝΔ., αποκαλύπτεται τοίχος 5 (κατεστραμμένος στην ανατολική πλευρά). Αποτελείται από οριζόντιες στρώσεις μεγάλων και μικρών κατεργασμένων λίθων και συνδετικό υλικό (κουρασάνι). Στη βόρεια όψη του φέρει επίχρισμα. Ο Τχ5 διατηρείται σε μήκος 1,87 μ. Η βορειοανατολική όψη του αποτελείται από επάλληλες οριζόντιες στρώσεις κατεργασμένων λίθων με συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι 5 και 6 έχουν ανάλογη τοιχοποιία φαίνεται ότι γωνιάζουν βορειοδυτικά στο άσκαφο, αλλά ήταν αδύνατον να συνεχίσουμε κάτω από την άσφαλτο της παλαιάς εθνικής οδού Άργους-Τρίπολης.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Ασπρόχωμα Προσύμνης

Αγρός Δ. Δήμα

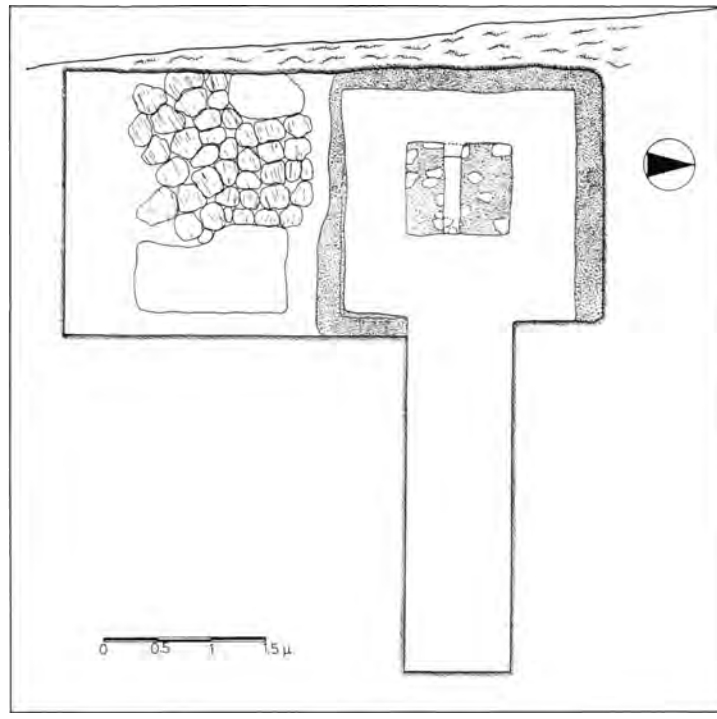
Ο αγρός αυτός βρίσκεται στα δυτικά των ρωμαϊκών Θερμών[50] που δεσπόζουν στο δρόμο Προσύμνης-Μυκηνών και απέχει 100 μ. περίπου από τη βόρεια πλευρά του δρόμου. Στην απέναντι πλευρά του δρόμου εκτείνεται ο αγρός Δ. Καρύκη, στον οποίο έχουν ερευνηθεί δύο τάφοι[51].

Κατά τις εργασίες βαθιάς άροσης αποκαλύφθηκε κλίβανος[52] στο νοτιοδυτικό τμήμα του (Σχέδ. 11). Από αυτόν διασώθηκε μόνον ο υπόγειος θάλαμος θέρμανσης με το στήριγμα της εσχάρας και ο επικλινής προστομιαίος δρό-

50. B. Wells, The Berbati - Limnes Archaeological Survey 1988-1990, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae* XLIV, Stockholm 1996, σ. 338, εικ. 58.

51. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 143 και στον παρόντα τόμο, σ. 136.

52. Κλίβανος της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου είχε ερευνηθεί στον Μαστό: Wells, ό.π., σ. 123, σημ. 5, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. *BSA* 56 (1961), σ. 65. Κατά την επιφανειακή έρευνα του Σουηδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη θέση Καμίνια, στα βορειοδυτικά της θέσης Ασπρόχωμα, εντοπίστηκαν κατάλοιπα που μαρτυρούν τη λειτουργία παρόμοιου εργαστηριακού χώρου τους δύο τελευταίους αιώνες: Wells, ό.π., σ. 351, FS 22.

Σχέδ. 11. Ασπρόχωμα Προσύμνης. Κάτοψη του κλιβάνου

μος. Ο θάλαμος θέρμανσης ήταν σχεδόν τετράγωνος[53] και είχε διαστάσεις 2,17-2,11×2,08-205 μ. (Α.-Δ./Β.-Ν.). Τα τοιχώματά του διατηρούνταν σε ύψος 1,08 μ. και ήταν κατασκευασμένα από πηλόχωμα, πάχ. 0,16-0,26 μ. Εσωτερικά έφεραν επένδυση κονιάματος, πάχ. 0,05 μ., η οποία διασώθηκε στο χαμηλότερο τμήμα της νότιας και της ανατολικής πλευράς του. Ο πηλόκτιστος πεσσός, στον οποίο θα στηριζόταν η εσχάρα, είχε διαστάσεις 1×0,90, ύψος 1-1,13 μ. και δεν ήταν τοποθετημένος ακριβώς στο κέντρο του θαλάμου.

Χωριζόταν σε δύο τμήματα από επιμήκη αεραγωγό, πλ. 0,14 μ., ο οποίος είχε την ίδια κατεύθυνση με τον προστομαίο δρόμο για την καλύτερη κυκλοφορία της θερμότητας. Στην άνω επιφάνειά του διατηρήθηκαν τα μόνα κατάλοιπα της εσχάρας: κεραμίδες και πλίθρες με συνδετικό κονίαμα. Η εσχάρα είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό του θαλάμου. Από αυτό περισυνελέγησαν τμήματα κεραμίδων, τμήματα αλλά και ακέραιες πλίθρες (Πίν. 69 β) των τοξυλλίων έδρασης της εσχάρας, οι οποίες έφεραν στην καμπύλη κάτω επιφάνειά τους τυφλές οπές διατεταγμένες σε επάλληλες κατά μήκος σειρές, πολλές φορές ανάμεσα σε ραβδώσεις[54]. Στις πλευρές του θαλάμου δεν διασώθηκαν οι κοιλότητες προσάρτησης των πλίθρων. Πάνω από το δάπεδό του αφαιρέθηκε στρώμα στάχτης, πάχ. 0,10 μ., μαζί με σφήνες είτε απιόσχημες, στη βάση των οποίων είχε διαμορφωθεί μικρή προεξοχή σε ορθή γωνία[55] (Πίν. 69 γ) είτε επίπεδες με κυρτή άνω επιφάνεια και επίπεδα άκρα.

Ο δρόμος του κλιβάνου είχε μήκος 3,10, πλάτος 0,98 και ύψος 0,45-0,82 μ. Το τμήμα του κοντά στο στόμιο θα είχε

53. Κλίβανοι αυτού του σχήματος απαντούν σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Πρωιμότεροι είναι αυτοί της Ολυμπίας των κλασικών χρόνων, από τους οποίους ο τελευταίος κατά σειρά χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.: *BSA* 56 (1961), σ. 66. Από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια αρχίζει η επικράτηση του σχήματος, το οποίο απαντά αρκετά και στους ρωμαϊκούς και ύστερους χρόνους: α) Αθήνα, β) Νεμέα: *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 155, Πίν. 138β, γ) Ήλιδα , δ) Κραννών: *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 564-566, Σχέδ. 4, ε) Κατοχή Βόνιτσας: ό.π., σ. 536, στ) Ολυμπία: *OlBer* IV, 1994, σ. 23-25, εικ. 10-11, ζ) Κόρινθος: *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 144, Πίν. 129 α-β, θ) Αθήνα (πλατεία Κοτζιά): *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 27-28, Πίν. 33α-β και *Hόρος* 6 (1988), σ. 103.

54. Πρβλ. α) *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 29-30, εικ. 5-6, β) *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 168, Πίν. 121β (Επιτάλιο), γ) *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 147, Πίν. 47δ (Μητρόπολη) και δ) *ΑΑ* 1962, σ. 531-532, εικ. 88 και *BSR* XX, VI (1951), σ. 57-60, εικ. 6, πίν. X (Τρίπολη Λιβύης).

55. Πρβλ. *ΑΑΑ* III (1970), σ. 432-434, εικ. 7-9· XVI (1983), σ. 78, σχέδ. 3.

χρησιμοποιηθεί ως εστία της καύσιμης ύλης, καθώς το δάπεδό του κάλυπτε στρώμα στάχτης και τα τοιχώματά του είχαν ασβεστοποιηθεί από την υψηλή θερμοκρασία.

Η δυτική και τμήμα της νότιας πλευράς του θαλάμου εφάπτονταν στο βράχο. Τομή σε κοντινή απόσταση στα ανατολικά του δρόμου αποκάλυψε στρώμα πηλού για τις κατασκευαστικές ανάγκες του κλιβάνου πάνω στο φυσικό κιτρινωπό σκληρό χώμα της περιοχής.

Από τον εσωτερικό χώρο του θαλάμου και τις τομές εξωτερικά του κλιβάνου περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, κυρίως ρωμαϊκών χρόνων.

Αγρός Δ. Καρύκη

Δύο λιθόπλακες από ασβεστόλιθο, διαστ. 0,90×0,70×0,12 η μία και 0,42×0,41×0,10 μ. η άλλη, κάλυπταν ορθογώνιο λακκοειδές όρυγμα τάφου, ανοιγμένο στο φυσικό κιτρινωπό χώμα. Η μεγαλύτερη λιθόπλακα ήταν ορατή στην επιφάνεια του εδάφους. Ο τάφος αυτός βρισκόταν σε απόσταση 22 μ. στα βορειοανατολικά του τάφου που ερευνήθηκε το περασμένο έτος[56] στον ίδιο αγρό, πλησιέστερα στο δρόμο Προσύμνης-Μυκηνών. Είχε διαστάσεις 1,85×0,55×0,33-0,42 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ.

Περιείχε δύο νεκρούς, από τους οποίους ο δεύτερος κατά σειρά βρέθηκε εκτεταμένος, με το κεφάλι πιο ψηλά από τον υπόλοιπο σκελετό και με προσανατολισμό Δ.-Α. Ως κτερίσματα σε αυτόν είχαν τοποθετηθεί μία μελαμβαφής κύλικα χωρίς στέλεχος[57], τοπικού εργαστηρίου, κάτω από το κεφάλι του, ένα εξάλειπτρο τοπικού εργαστηρίου με γραμμική διακόσμηση ερυθρού χρώματος (ζεύγη γωνιών, απλός μαίανδρος), ανάμεσα στους μηρούς, ένας ημιβαφής κορινθιακός σκύφος[58], κοντά στην αριστερή κνήμη και πιθανότατα μία σιδερένια στλεγγίδα. Τα αγγεία αυτά χρονολογούν την ταφή στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Τα οστά του αρχαιότερου νεκρού βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο βαθύτερο ανατολικό μισό του λάκκου μαζί με δύο κορινθιακά αγγεία των μέσων του 5ου αι. π.Χ.: ένα εξάλειπτρο με γραμμική διακόσμηση μελανού χρώματος (συστάδες ζιγκ-ζαγκ που διακόπτονται από τρία τετράγωνα) και μία μελαμβαφής κύλικα[59] σε θραύσματα.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Κ. Γιάννου

Συνεχίστηκε φέτος από 8-1-98 έως 12-6-98 η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[60]. Αποκαλύφθηκε μικρό ρωμαϊκό λουτρό στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν σχεδόν επιφανειακά και σώζονται σε μέγιστο ύψος 3,50 μ. Βρέθηκαν δύο ατομικοί χώροι λουτρού (λουτήρες) και ένας μεγάλος ορθογώνιος χώρος, διαστ. 1,62×1,90 μ., με τοίχους οι οποίοι σώζονται σε ύψος 2,50 μ. και φέρουν εσωτερικά ορθομαρμάρωση, που σώζεται αποσπασματικά.

Στο ψηλότερο σημείο των τοίχων του, στις τρεις πλευρές, ο χώρος αυτός (χώρος 4) φέρει μικρές ημικυκλικές κόγχες, συμμετρικά τοποθετημένες, οι οποίες διαμορφώνουν ένα είδος «νυμφαίου», όπου δίοδοι ανάμεσα στις κόγχες δημιουργούσαν πίδακες με νερό που έπεφτε από ψηλά μέσα στο χώρο.

Στο χώρο του μικρού αυτού βαλανείου βρέθηκαν ακόμη τρία φρεάτια και πέντε πήλινοι αγωγοί που διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερα επιμελημένο σύστημα υδροδότησης και κυκλοφορίας του νερού. Η αρχική έκταση του βαλανείου δεν περιορίζεται στο παραπάνω οικόπεδο, αλλά συνεχίζεται ανατολικότερα προς το όμορο οικόπεδο Θ. Κεφάλα[61].

Στην ανασκαφή του οικοπέδου Γιάννου δεν βρέθηκε υπόκαυστο και έτσι εικάζουμε ότι ο χώρος που ερευνήθηκε είναι το frigidarium.

Ανατολικά του χώρου 4 βρέθηκαν μία μικρή δεξαμενή, διαστ. 0,65×0,85 και βάθ. 1,10 μ., με δάπεδο από κεραμίδες και υδραυλικό κονίαμα στα εσωτερικά τοιχώματα και ένας άλλος μικρός χώρος που χαρακτηρίστηκε ως κλίβανος (;). Ο κλίβανος (;) έχει διαστάσεις 0,50×0,70 μ. και στο εσωτερικό του στενεύει, φθάνοντας σε πλάτος 0,43 μ.

Ανατολικά του χώρου 4 και ουσιαστικά εξωτερικά του βαλανείου κοντά στον αγωγό 3 και σχεδόν σε επαφή με αυτόν, σε μικρό κοίλωμα, βρέθηκε «θησαυρός» 60 χάλκινων νομισμάτων, η διατήρηση των οποίων δυστυχώς ήταν πολύ κακή. Στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

56. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 143.

57. Πρβλ. τις αττικές κύλικες τύπου Ρήνειας του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.: *Agora* XII, 1970, αριθ. 461, σ. 267, πίν. 21.

58. *Corinth* XIII, 1964, αριθ. 405-402, σ. 265, πίν. 65 και αριθ. 411-144, σ. 267, πίν. 67.

59. Πρβλ. αττικά δείγματα των ετών 480-450 π.Χ.: *Hesperia* V (1936), P 5126, σ. 336-339, εικ. 4.

60. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 147.

61. Στο οικόπεδο Κεφάλα έγινε συστηματική ανασκαφή κατά τα έτη 1991 και 1992 και αποκαλύφθηκε ρωμαϊκό λουτρό, που θεωρείται συνέχεια του βαλανείου που βρέθηκε στο οικόπεδο Γιάννου.

Οικόπεδο Χ. Μπινιάρη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εντός του οικισμού της αρχαίας Κορίνθου στη θέση Γήπεδο σε απόσταση 230 μ. δυτικά του αρχαίου θεάτρου και 420 μ. βόρεια του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου.

Έγινε σωστική ανασκαφή και αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα τριών φάσεων, που χρονολογούνται αντίστοιχα στους υστεροκλασικούς, υστερορωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους (Σχέδ. 12).

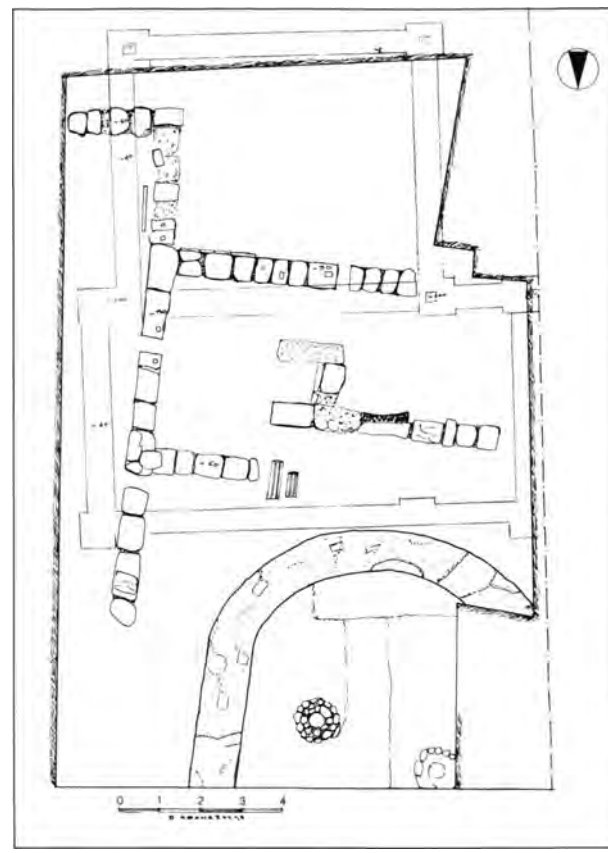
Στους υστεροκλασικούς χρόνους ανήκει ο τοίχος 2 με τοιχοποιία από μεγάλους επιμελημένους δόμους, που ανήκουν σε μεγάλο κτίσμα με δύο εισόδους, στη νότια και ανατολική πλευρά του και κάλυψη με κεραμίδες. Μετά την καταστροφή του κτιρίου, όπως φαίνεται από το εκτεταμένο και πυκνό στρώμα καταστροφής κεραμίδων που βρέθηκε εξωτερικά του κτιρίου, η νότια είσοδος κλείστηκε.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ημικυκλικός τοίχος (τοίχος 1), πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος όμως συνεχίζεται στο όμορο άσκαφο οικόπεδο (Πίν. 69 δ). Ο τοίχος 1 είναι μια γερή κατασκευή από πλακαρό τούβλο και παχιά στρώση συνδετικού υλικού ανάμεσα στους αρμούς. Η εσωτερική πλευρά φέρει κονίαμα, το οποίο όμως έχει αποκολληθεί στη μεγαλύτερη επιφάνεια της παρειάς· δεν πρόκειται για το παχύ, υδατοστεγές υδραυλικό κονίαμα και για το λόγο αυτό, διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς τη χρήση του χώρου ως μεγάλη συλλεκτήρια δεξαμενή. Δεν αποκλείεται όμως αυτή να ήταν η αρχική χρήση. Το πλάτος του τοίχου 1 είναι 1,12 μ. Ο τοίχος είναι θεμελιωμένος στο φυσικό σκληρό κοκκινόχωμα και έχει ύψος μαζί με τη θεμελίωση 1,90 μ.

Βόρεια του τοίχου 1 βρέθηκαν δύο απιόσχημες δεξαμενές με παχύ υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό τους και λίθινες καλύψεις με στρογγυλούς πωρόλιθους[62]. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους είναι 1,80 μ. και η μέγιστη διάμετρος της δεξαμενής 1 1,20 και της δεξαμενής 2 1,60 μ.

Φαίνεται ότι μετά την κατάρρευση της κάλυψης οι δύο δεξαμενές αποτέλεσαν χώρο συλλογής απορριμμάτων του ευρύτερου χώρου.

Τα όστρακα που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους ανήκουν σε χρηστικά άβαφα χονδρά αγγεία κυρίως αμφορείς, οινοχόες και πίθους που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους. Εκτός από όστρακα όμως βρέθηκαν και οστά ζώων και λίθοι και διάφορα οικοδομικά υλικά.

Σχέδ. 12. Αρχαία Κόρινθος. Οικόπεδο Χ. Μπινιάρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν χώροι καύσης και υλικό, πιθανότατα από εγκατάσταση εργαστηρίου των πρώιμων βυζαντινών χρόνων[63].

Οικόπεδο Ιω.-Π. Μπασιώτη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εντός του οικισμού της αρχαίας Κορίνθου στη θέση Ρουμελιωτέικα σε απόσταση 240 μ. περίπου βόρεια του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Κορίνθου.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε τον Οκτώβριο και διακόπηκε – χωρίς να ολοκληρωθεί – μετά από εργασίες ενός μηνός περίπου.

62. Τα λίθινα πώματα των δύο δεξαμενών βρέθηκαν σπασμένα στα δάπεδά τους.

63. Οι χώροι αυτοί έχουν ανοιχθεί στο φυσικό έδαφος και έφεραν στο δάπεδό τους στρώμα από χαλίκι και πηλό, πάχ. 0,02 μ. Οι χώροι αυτοί στους μεταγενέστερους χρόνους είχαν επιχωσθεί.

Κατά το χρονικό αυτό διάστημα έγινε επιφανειακή αποχωμάτωση με τη χρήση εκσκαφικού μηχανήματος και διάνοιξη δοκιμαστικών τομών με το εργατικό προσωπικό. Αφαιρέθηκαν 0,70 μ. χώματος που αποτελούσαν την επίχωση του οικοπέδου, το οποίο είναι φυτεμένο με οπωροφόρα δέντρα. Ερευνήθηκαν τρεις τομές έως βάθος 1,20 περίπου και στη μία εξ αυτών (τομή Α) εντοπίστηκε σε βάθος 1 μ. η ανώτερη επιφάνεια ενός τοίχου με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι υπόλοιπες δύο τομές στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου έως βάθος 1,20 μ. δεν απέδωσαν τίποτα.

Μετά τα αποτελέσματα των δοκιμαστικών τομών προγραμματίστηκε σωστική ανασκαφική έρευνα για τον επόμενο χρόνο.

Οικόπεδα Κ. Παπαδά και κληρονόμων Ιω. Κ. Παπαδά

Πρόκειται για δύο όμορα οικόπεδα στη θέση Αναπνοά εντός του οικισμού της αρχαίας Κορίνθου σε απόσταση 400 μ. δυτικά του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου. Στα δύο οικόπεδα έγιναν δοκιμαστικές τομές τον Οκτώβριο και αποκαλύφθηκαν αρχαία. Η θέση των δύο οικοπέδων στις υπώρειες του Ακροκορίνθου, όπου υπήρχαν από την αρχαιότητα περάσματα νερών, έχει δημιουργήσει ένα παχύ στρώμα επίχωσης από την επιφάνεια έως βάθος 1,50 μ. περίπου με χονδρό χαλίκι και κροκάλες. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν λίγες κεραμίδες και ελάχιστα όστρακα που χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους.

Αναλυτικά τα ευρήματα των δοκιμαστικών τομών στα δύο οικόπεδα είναι ως εξής:

Οικόπεδο (Α). Μετά την αφαίρεση της επίχωσης που αναφέρθηκε παραπάνω, σε βάθος 1,50, εμφανίστηκε στρώμα καθαρού γκρίζου χώματος και σε βάθος 1,60 μ. αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια τοίχου με προσανατολισμό Α.-Δ.

Στα χώματα της επίχωσης βρέθηκε πεσμένη μαρμάρινη στήλη με ημικίονες στα δύο άκρα της. Η στήλη είναι σπασμένη στο ανώτερο τμήμα της και δεν σώζει το μεγαλύτερο τμήμα της απόληξής της. Το ύψος της είναι 1,80 και το πλάτος 0,50 μ.

Το κεντρικό τμήμα, πλ. 0,31 μ., εξαιρείται σε σχέση με τους πλευρικούς ημικίονες και δεν φέρει επιγραφή. Ο ένας ημικίονας σώζεται ακέραιος καθ' όλο το ύψος του και φέρει επίστεψη φυλλόσχημου διακοσμητικού μοτίβου.

Οικόπεδο (Β). Στο οικόπεδο αυτό, σχεδόν επιφανειακά στη νοτιοανατολική γωνία του, βρέθηκε κτιστή κατασκευή με καμαρωτή στέγη (δεξαμενή;) και τμήμα κτιστού αγωγού.

Μετά τα ευρήματα στα δύο οικόπεδα προγραμματίστηκε σωστική ανασκαφική έρευνα.

Στις 22-10-99 έγινε η έναρξη της προγραμματισμένης σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο Παπαδά.

Οι εργασίες διήρκεσαν έως 1-11-99 και διεκόπησαν – χωρίς να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα – εξαιτίας των συνεχιζόμενων βροχοπτώσεων και της κακοκαιρίας.

Στο χρονικό αυτό διάστημα αφαιρέθηκε όλη η επίχωση του οικοπέδου (Α) και διευκρινίστηκε η εικόνα της ανασκαφής.

Τα μοναδικά αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου είναι ένας τοίχος με τρία σκέλη, η ανώτερη επιφάνεια των οποίων άρχισε να αποκαλύπτεται κατά τις φετινές εργασίες.

Αρχαία Σικυώνα

Θέση Γκράβα (Κοινότητα Μουλκίου)

Στις αρχές Απριλίου διαπιστώθηκε από την Εφορεία μας απόπειρα λαθρανασκαφής σε αρχαίους τάφους στη θέση Γκράβα στο Μούλκι Κορινθίας.

Δίπλα στον τσιμεντένιο κοινοτικό-αγροτικό δρόμο που συνδέει το Μούλκι με το Βασιλικό, στην παρειά πευκόφυτου λόφου εντοπίστηκαν από τους λαθρανασκαφείς κιβωτιόσχημοι τάφοι μέσα στο μαλακό πέτρωμα της κιμηλιάς. Ερευνήθηκαν συνολικά τρεις τάφοι.

Τάφος 1. Σώζεται μόνον το λάξευμα του τάφου, μήκ. 1,90 και πλ. 0,90 μ., και ένα τμήμα της καλυπτήριας πλάκας. Ο τάφος ήταν συληµένος και κατεστραμμένος από πρόσφατες βροχοπτώσεις.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από αδρά κατεργασμένους αμυγδαλίτες λίθους και κάλυψη από δύο λείες πλάκες επίσης από αμυγδαλίτη λίθο, πολύ καλά δουλεμένες. Ο τάφος ήταν πλούσια κτερισμένος με τέσσερα ακέραια και τρία αποσπασματικά σωζόμενα μυροδοχεία, ένα μικρό ακέραιο σκύφο, μία λεκανίδα με πώμα, μία μόνωτη φιάλη, ένα μικρό λύχνο, δύο σιδερένιες στλεγγίδες και σιδερένιους μικρούς ήλους συγκεντρωμένους γύρω από τις κνήμες και τα πέλματα του νεκρού.

Τάφος 3. Κιβωτιόχημος με τοιχώματα από παχείς αμυγδαλίτες λίθους και κάλυψη από δύο επίπεδους επίσης παχείς αμυγδαλίτες λίθους. Οι μακριές πλευρές του είναι μονολιθικές. Ο τάφος έχει μήκος 1,70, πλάτος 0,56 και εσωτερικό ύψος 0,47 μ.

Ο τάφος ήταν κτερισμένος με οκτώ μυροδοχεία, μία μικρή άωτη φιάλη, ένα δίωτο σκυφίδιο, μία μικρή λεκανίδα με πώμα, ένα πινάκιο, ένα μικρό λύχνο, μία δίωτη και μία μόνωτη φιάλη, ένα κύπελλο, μία αποσπασματικά σωζόμενη σιδερένια στλεγγίδα και ένα χάλκινο κάτοπτρο, διαμ. 0,115 μ., που φέρει φυλλόσχημη λογχοειδή διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνειά του.

Οι τάφοι στο σύνολό τους χρονολογούνται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

Λουτράκι

Θέση Κατουνίστρα, Ιδιοκτησία Σέγκα

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφή στα ερείπια της ρωμαϊκής έπαυλης[64]. Συγκεκριμένα ερευνήθηκε ο χώρος ανατολικά των δωματίων που αποκαλύφθηκαν το 1997.

Ο διάδρομος με το καμπτόμενο πέρας οδηγεί σε δωμάτιο, διαστ. 4,10×4,70 μ., με πήλινο αγωγό και αποχετευτικό πίθο στο δάπεδό του. Νότιά του άλλο δωμάτιο, διαστ. 4,65×3,40 μ., μη συνδεόμενο μαζί του. Βόρεια επιμήκης χώρος, διαστ. 11,25×2,90 μ., με τρία θυραία ανοίγματα, χτισμένα τώρα.

Στη νοτιοανατολική πλευρά του υπάρχει μαρμάρινο κρηπίδωμα, διαστ. 3,50×0,60×0,60 μ., με βάσεις δύο κιόνων, ιωνικού τύπου. Οι κίονες από πρασινωπό πέτρωμα βρέθηκαν πεσμένοι στα νότιά του. Είναι αρράβδωτοι και ο ένας σπασμένος σε δύο τεμάχια, ενώ ο άλλος σώζεται σε όλο του το ύψος (3 μ.).

Το κρηπίδωμα αποτελεί μνημειακή είσοδο σε μεγάλο δωμάτιο, διαστ. 8,10×5,90 μ., που καλύπτει το μήκος των δύο δωματίων στα δυτικά.

Όμοιο κρηπίδωμα υπήρχε και στο νότιο πέρας του δωματίου, πάνω στο οποίο πάτησε ο μεταγενέστερος τοίχος που το ορίζει. Στον τοίχο αυτό βρέθηκε εντοιχισμένη βάση κίονα. Μια δεύτερη υπάρχει στον τοίχο άλλου δωματίου, διαστ. 6,30×2,10 μ., στα νότιά του (Πίν. 70 α).

Στο νότιο τοίχο των δύο τελευταίων δωματίων εφάπτεται ορθογώνια κατασκευή, πιθανώς κεραμικός κλίβανος (Πίν. 70 β). Πλευρικοί τοίχοι σχηματίζουν με άλλο εσωτερικό δύο επιμήκεις χώρους για την υποδοχή της καύσιμης ύλης. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι χτισμένοι από στρώσεις υδραυλικού κονιάματος και κεραμίδων εναλλάξ. Το ίδιο και τα μέτωπα του μεσαίου τοίχου, που πληρούται από ακατέργαστες πέτρες.

Κατά μήκος των τοίχων σώζεται η γένεση έξι τόξων (για κάθε χώρο) από πηλό, που σχηματίζουν πιθανώς τη θολωτή οροφή του κλιβάνου.

Ο κλίβανος έχει μήκος 5,50, πλάτος 2,50-2,75 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,40 μ. Το πλάτος των επιμήκων χώρων είναι 0,75, ενώ του εσωτερικού τοίχου 1,10 μ. Τα πήλινα τόξα απέχουν μεταξύ τους 0,30-0,40 μ.

Η τοιχοδομία όλων των δωματίων περιέχει αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση.

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

64. Την ανασκαφή έκανε η αρχαιολόγος Αιμ. Γιαννοπούλου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Άργος

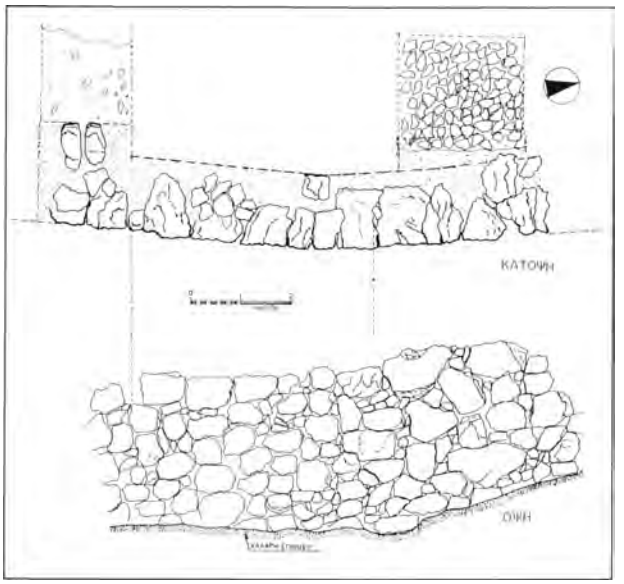
Ακρόπολη (κάστρο) Λάρισας

Στην ακρόπολη της Λάρισας, στον εσωτερικό περίβολο του βυζαντινού κάστρου έγινε καθαρισμός της σωζόμενης μυκηναϊκής οχύρωσης, η οποία έχει ανασκαφεί το 1928 από τον W. Vollgraff και είναι ελάχιστα γνωστή στην αρχαιολογική έρευνα[65]. Η οχύρωση αυτή περιέβαλλε κυκλικά την κορυφή του λόφου, ύψ. 281 μ., έχει ελλειψοειδές σχήμα με μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 50×47 μ. περίπου και διατηρείται αποσπασματικά το κατώτερο τμήμα της στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα της μυκηναϊκής οχύρωσης, μήκ. 10-14, σωζ. ύψ. 2,80-3,50 και πλ. 1,50 μ., βρίσκεται στα ανατολικά πρανή της κορυφής του λόφου (Σχέδ. 13). Η ορατή εξωτερική πλευρά είναι κατασκευασμένη με το κυκλώπειο σύστημα, με λίθους μεσαίου μεγέθους, διαστ. 0,50-0,90×1,20-1,50 μ., ενώ η εσωτερική παρειά της οχύρωσης δεν είναι ορατή και το πιθανότερο είναι κατασκευασμένη από μικρότερες πέτρες με την τεχνική του αναλήμματος. Στη νότια πλευρά της οχύρωσης σώζονται υπολείμματα της μυκηναϊκής αλλά και των μεταγενέστερων εποχών πύλης, ενώ στη νότια εξωτερική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου του βυζαντινού τείχους είναι εντοιχισμένο το ανώφλι της μυκηναϊκής πύλης από αμυγδαλίτη λίθο (breccia), σωζ. μήκ. 3,85, τετράγωνης διατομής με πλευρά 0,85 μ. (Πίν. 71 α). Η μυκηναϊκή οχύρωση της Λάρισας χρονολογείται πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

Εντός του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου της Λάρισας σώζονται: α) Τμήμα της πώρινης θεμελίωσης που αποτελείται από τρεις δόμους του ναού της Αθηνάς, σωζ. διαστ. 12,20×6×1 μ. β) Επιμήκης υδατοδεξαμενή ελληνιστικής εποχής, διαστ. 19×4×4 μ. γ) Τμήμα βασιλικής βυζαντινής εποχής και αμέσως ψηλότερα ερειπωμένη εκκλησία του 12ου αι. μ.Χ. Στον εσωτερικό περίβολο του βυζαντινού τείχους έχουν ενσωματωθεί τα σωζόμενα τείχη της ύστερης αρχαϊκής αλλά και της κλασικής εποχής, καθώς και αρχαία μέλη σε β΄ χρήση, κυρίως τμήματα πώρινων κιόνων, προφανώς από το ναό της Αθηνάς, ενσωματωμένα και στους δύο περίβολους του κάστρου της Λάρισας[66].

65. W. Vollgraff, «Arx Argorum», *Mnemosyne* 56 (1928), σ. 315-328. Χ. Πιτερός, Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Λάρισας του Άργους, *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999* (υπό έκδοση).

66. Η ακρόπολη των κλασικών χρόνων της Λάρισας θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από τον υπογράφοντα.

Σχέδ. 13. Άργος. Ακρόπολη Λάρισας. Τμήματα της μυκηναϊκής οχύρωσης. Κάτοψη και όψη.

Ηραίο

Στον αναλημματικό τοίχο δυτικά του κλασικού ναού της Ήρας επισημάνθηκαν τρεις επιγραφές σε πωροπλίνθους:

α) Πωρόπλινθος, διαστ. 1,25×0,35×0,75 μ., φέρει τη γνωστή δημοσιευμένη επιγραφή: *Κλεόμαχος*. Ύψ. γραμμάτων 0,12 μ.[67].

β) Σε δεύτερη πωρόπλινθο επισημάνθηκε δεύτερη ελλιπής επιγραφή με το ίδιο όνομα: *Κλε<ό>μαχ[ος]*. Ύψ. γραμμάτων 0,10-0,15 μ.

γ) Σε πωρόπλινθο, διαστ. 0,75×1,15×0,36 μ., επισημάνθηκε επίσης ελλιπής τεκτονική επιγραφή: *ΕΠΙ*. Ύψ. γραμμάτων 0,13 μ. Προφανώς πρόκειται για τα αρχικά ονόματος π.χ. Επιγένης, Επικράτης κτλ. που απαντούν στο Άργος[68]. Οι επιγραφές αυτές χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

δ) Εσωτερικά του κλασικού ναού της Ήρας, στο δεύτερο από Δ. πεσσό της νότιας εσωτερικής κιονοστοιχίας, σε πωρόπλινθο, διαστ. 1,25×0,65×0,35 μ., επισημάνθηκαν τα αρχικά γράμματα ονόματος : *ΝΙ*. Ύψ. γραμμάτων 0,14 μ. Πιθανότατα πρόκειται για το όνομα Νικόστρατος, που απαντά στο Άργος.

ε) Στον ίδιο πεσσό, σε πωρόπλινθο, διαστ. 1,95×0,40×0,63 μ., υπάρχουν τα αρχικά γράμματα ονόματος: *ΣΥ*. Πιθανότατα πρόκειται για τα αρχικά γράμματα των ονομάτων Συλεύς ή Σύλιχος που απαντούν στο Άργος[69].

ζ) Στο βορειοδυτικό σωζόμενο πεσσό της βόρειας εσωτερικής κιονοστοιχίας του ναού υπάρχουν τα αρχικά γράμματα ονόματος: *Γα*.

Οι επιγραφές αυτές επί των πωροπλίνθων του ναού του Ηραίου χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Τα τεκτονικά γράμματα των ονομάτων προφανώς αποτελούν τα ονόματα ανάδοχων εργολάβων-λιθοξόων[70].

η) Στη δωρική νοτιοδυτική κλασική στοά, στο χώρο της μεγάλης κλίμακας του ανδήρου σε δύο πώρινους σπονδύλους κιόνων επισημάνθηκε το τεκτονικό σύμβολο: *Η*.

Ακρόπολη Ασίνης (Καστράκι)

Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενήργησε το 1990 το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης της Ασίνης, εξωτερικά στη βόρεια πλευρά του μεγάλου πενταγωνικού πύργου που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, μεταξύ των ευρημάτων βρέθηκε και τμήμα ενσφράγιστης λακωνικής κεραμίδας, σωζ. διαστ. 0,19×0,20×0,04 μ.

Η ορθογωνίου σχήματος σφραγίδα, σωζ. μήκ.0,06 και πλ. 0,25 μ., σώζεται αποσπασματικά και φέρει δύο δυσανάγνωστους ελλιπείς σωζόμενους στίχους. Στη δημοσίευση της ανασκαφής[71] παρατίθεται σχέδιο της επιγραφής χωρίς να γίνει δυνατή η ανάγνωσή της. Από την εξέταση της επιγραφής αναγνώσαμε τα εξής:

Ἐπὶ ἀγορ]ανόμο [υ].
Ἀριστ]άρχου ΙΔ

Ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Το ενσφράγιστο τμήμα της κεραμίδας, που προφανώς προέρχεται από τη στέγη του πύργου της Ασίνης φέρει τη σφραγίδα αγορανόμου προφανώς της πόλης του Άργους. Το όνομα του αγορανόμου το πιθανότερο συμπληρώνεται ως Αρίσταρχος που απαντάται αρκετές φορές στο Άργος. Από το πατρώνυμο του Αριστ]άρχου αναγράφονται τα δύο αρχικά γράμματα: *ΙΔ*. Το όνομα αυτό συμπληρώνεται πιθανώς ως Ιδαίος ή Ίδμων, ονόματα συνήθη στο Άργος[72].

67. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum* 1, Boston-New York 1902, σ. 197, αριθ. 1. *IG* IV, 511.

68. Μ. Μιτσός, *Αργολική προσωπογραφία*, Αθήνα 1952, σ. 75-76.

69. Ό.π.

70. Για περισσότερα τεκτονικά γράμματα στο ναό του Ηραίου, βλ. *AJA* 8 (1893), σ. 214.

71. *OpAth* 21 (1996), σ. 149-167, αριθ. 162, εικ. 19.

72. Μιτσός, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 75-96.

Άλλες γνωστές επιγραφές σχετικά με αγορανόμους του Άργους: Σφραγίδα σε κέραμο του 2ου-1ου αι. π.Χ.[73].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λίμνες

Το έτος 1998 ο Γ. Τσούμπας από το χωριό Λίμνες, δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου Μυκηναίων, παρέδωσε στο Μουσείο Ναυπλίου τρία αγγεία που βρήκε στο κτήμα του στη θέση Κολόνιτσα.

Η θέση αυτή βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση ανατολικά από τον οικισμό Λίμνες. Τα αρχαία που παραδόθηκαν, καταγράφηκαν και κατατέθηκαν στο Μουσείο Ναυπλίου.

1. Αριθ. κατ. Μουσείου Ναυπλίου 28148. Λάγυνος ακόσμητη, σφαιρικού σχήματος, με ψηλό λαιμό και ταινιωτή λαβή, ύψ. 0,15, διαμ. βάσης 0,04, διαμ. χείλους 0,04, διαμ. κοιλιάς 0,11 μ., φέρει οπή στην κοιλιά. Πηλός σκουρόχρωμος. Η διατήρηση είναι καλή.

2. Αριθ. κατ. Μουσείου Ναυπλίου 28149. Πρόχους ελλιπής στη λαβή, θραυσμένη σε μικρό τμήμα και έντονα ραγισμένη στην κοιλιά, ύψ. 0,19, διαμ. βάσης 0,06, διαμ. χείλους 0,05, διαμ. κοιλιάς 0,11 μ. Στον ώμο φέρει τριπλή εγχάραξη.

3. Αριθ. κατ. Μουσείου Ναυπλίου 28150. Πινάκιο ημισφαιρικού σχήματος συγκολλημένο και ελλιπές σε τρία τμήματα του χείλους και σε τμήμα του κυρίως σώματος, ύψ. 0,65, διαμ. χείλους 0,16, διαμ. βάσης 0,05 μ. Το επίχρισμα είναι ωχρό και ο πηλός ανοιχτοκόκκινος.

Τα τρία αγγεία χρονολογούνται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. και προφανώς αποτελούσαν κτερίσματα τάφου που καταστράφηκε από την καλλιέργεια.

Τίρυνθα

Μετά από ενέργειες της Δ΄ ΕΠΚΑ και του ΥΠΠΟ επεστράφη το μυκηναϊκό πήλινο σφράγισμα ψευδόστομου αμφορέα (stopper), το οποίο προέρχεται από τον αρχαιολογικό χώρο Τίρυνθας και βρισκόταν σε ιδιωτική συλλογή στη νότια Γερμανία (Πίν. 71 β).

Το σφράγισμα αριθ. κατ. Μουσείου Ναυπλίου 29889 έχει διαστάσεις 0,58×0,399 μ., είναι ελαφρώς αποκρουσμένο και στην άνω κυκλική επιφάνεια, διαμ. 0,235 μ., φέρει εννέα αποτυπώματα φακοειδούς σφραγίδας, διαμ. 0,022 μ. Τα αποτυπώματα της παράστασης δεν έχουν πλήρως αποτυπωθεί και απεικονίζουν όρθιο ταύρο προς τα δεξιά, με την κεφαλή προς τα αριστερά και με ανοιχτό στόμα. Πάνω από τη ράχη του ζώου απεικονίζεται φοίνικας. Το σφράγισμα αυτό, καθώς και ένα δεύτερο όμοιο από την Τίρυνθα είναι δημοσιευμένο στο *CMS* V1B, αριθ. 427, 2.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Λιγουριό

Ο Π. Μάρας, κάτοικος Λιγουριού, παρέδωσε στο Μουσείο Επιδαύρου τμήμα μικρής μαρμάρινης επιτάφιας κλίνης από πεντελικό μάρμαρο (Μουσείο Επιδαύρου αριθ. κατ. 1239), την οποία περισυνέλεξε από ριγμένα μπάζα στη θέση Κοκκινόβραχος, χώρο σκουπιδότοπου του Λιγουριού. Τα μπάζα προέρχονται προφανώς από κατεδάφιση παλαιάς οικίας από την περιοχή Λιγουριού. Από τη μαρμάρινη κλίνη σώζεται το δεξιό τμήμα, σωζ. μήκ. 0,49, πλ. 0,425 και πάχ. 0,15 μ. Φέρει εμφανή υπολείμματα ασβεστοκονιάματος σε β΄ χρήση (Πίν. 71 γ). Στην άνω επιφάνεια της κλίνης σώζεται σε ανάγλυφο ο πήχυς του αριστερού χεριού παιδιού καλυμμένος με ιμάτιο. Τα δάχτυλα και το ελλιπές διατηρημένο σφαιρικό αντικείμενο, που κρατούσαν τη μικρή σφαίρα, παιχνίδι, της μη σωζόμενης παιδικής μορφής, είναι θραυσμένα. Στη δεξιά στενή πλευρά εικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο προσκεφάλαιο, διασπ. 0,30×0,18 μ.

Η παιδική μορφή προφανώς εικονιζόταν ανακεκλιμένη προς τα δεξιά με ανασηκωμένο το ανώτερο τμήμα του σώματος. Στην εμπρόσθια κυρτή επιφάνεια της κλίνης σώζεται αποσπασματικά το δεξιό άκρο επιταφίου επιγράμματος σε δύο στίχους:

----------*ἐ]μοὶ οἰκτρὸν*

---------- *θυ]γατρὶ*

Ύψ. γραμμάτων 0,25, διάστιχο 0,01 μ.

Από την επιγραφή και το μικρό μέγεθος της κλίνης, που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή, προκύπτει ότι η εικονιζόμενη μορφή ήταν παιδίσκη. Η κάτω επιφάνεια της κλίνης είναι ελαφρώς κοίλη και αδρά ξεχοντρισμένη, περιμετρικά φέρει ταινία, πλ. 0,04 μ. Η κλίνη προφανώς ήταν τοποθετημένη πάνω σε μαρμάρινη σαρκοφάγο[74].

73. *IG* IV, 605 και 661.

74. Στην είσοδο του Μουσείου Επιδαύρου υπάρχει μαρμάρινη κλίνη με ελλιπώς σωζόμενη ανακεκλιμένη μορφή ενήλικα από την αρχαία (παλαιά) Επίδαυρο.

Επίδαυρος

Ιερό Ασκληπιού

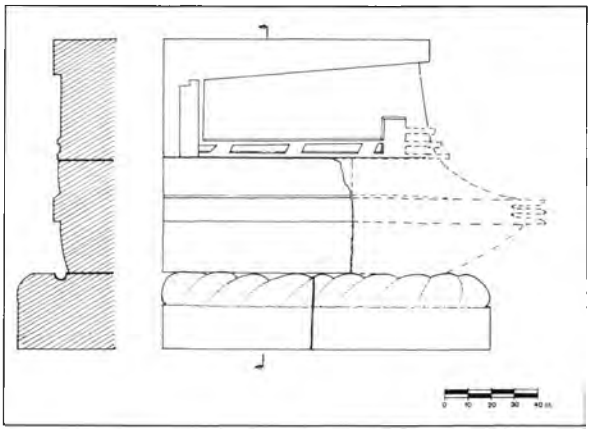
Ανάθημα πρώρας πλοίου. Σε απόσταση 23 μ. βόρεια από το ναό του Ασκληπιού στη δυτική πλευρά της ιεράς οδού υπάρχει η γνωστή ενεπίγραφη βάση αναθήματος σε σχήμα πρώρας πολεμικού πλοίου από ντόπιο ασβεστόλιθο, *IG* IV2, 306, η οποία χρονολογείται πιθανότατα στον 3ο αι. π.Χ. (Πίν. 72 α) και σύμφωνα με την αποσπασματική επιγραφή ήταν ανάθημα της πόλης των Επιδαυρίων για κάποια άγνωστη ναυτική νίκη. Η σωζόμενη πρώρα αποτελείται από την επίπεδη τραπεζιόσχημη πλίνθο, που συναποτελείται από δύο μέλη, συνολ. μήκ. 1,43, εμπρόσθιου και οπίσθιου πλ. 0,60 και 1,11 μ. αντίστοιχα, η οποία περιμετρικά φέρει ανάγλυφες σε λοξή διάταξη αυλακώσεις, υποδήλωση των κυμάτων. Πάνω στην πλίνθο στηρίζεται το ανώτερο εμπρόσθιο χαρακτηριστικό τραπεζιόσχημο τμήμα της πρώρας, μήκ. 1,15, ύψ. 0,50 και εμπρόσθιου και οπίσθιου πλ. 0,31 και 0,715 μ. αντίστοιχα, στην άνω επιφάνεια της οποίας σώζονται τρεις τόρμοι και πέλμα στερέωσης του αναθήματος, το οποίο απεικόνιζε πιθανότατα νίκη σε μικρότερο του φυσικού μέγεθος. Ανατολικότερα του μνημείου σε μικρή απόσταση 10-12,50 μ. επισημάνθηκαν δύο όμοια λίθινα μέλη σε σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου, θραυσμένο στο εμπρόσθιο τμήμα, διαστ. 0,785×0,47×0,46 και 0,78×0,48×0,28 μ., τα οποία συνανήκουν, συνολ. διαστ.: ύψ. 0,48, σωζ. μήκ. 0,785 και πλ. 0,40-0,735 μ. (Πίν. 72 β-γ). Τα δύο αυτά αποσπασματικά σωζόμενα μέλη αποτελούν προφανώς το οπίσθιο κατώτερο ελλείπον τμήμα της γνωστής πρώρας της Επιδαύρου με τους χαρακτηριστικούς οριζόντιους προεξέχοντες κανόνες, τους ζωστήρες. Από την πρώρα της Επιδαύρου δεν σώθηκε το εμπρόσθιο κατώτερο τμήμα με την απόληξη του εμβόλου, όπως γίνεται φανερό στη σχεδιαστική αναπαράσταση του μνημείου[75] (Σχέδ. 14).

Ενεπίγραφη βάση. Στη νότια πλευρά και σε άμεση σχέση με τη βάση του αναθήματος σε σχήμα πρώρας πλοίου, που αναφέραμε παραπάνω, επισημάναμε την ύπαρξη ενεπίγραφης ορθογώνιας, αδημοσίευτης βάσης χάλκινων αγαλμάτων, από ντόπιο ασβεστόλιθο, διαστ. 1,42×0,525× 0,29 μ., ανάστροφα τοποθετημένης και θραυσμένης στο οπίσθιο αριστερό τμήμα. Στην εμπρόσθια πλευρά η βάση φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους:

Πασὼ Καλλιστράτιν Θεύδωρον / Τήλαιθος Θευδώρου καὶ Λυσικράτις Ἀριστοκράτεος Ἐπιδαύριοι / τᾶς αὐτῶν γενεᾶς

Ύψ. γραμμάτων 0,03, διάστιχο 0,05 και 0,25 μ. Η επιγραφή χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Τα τρία ονόματα του πρώτου στίχου είναι χαραγμένα σε συμμετρικές θέσεις. Στην άνω επιφάνεια η βάση φέρει τόρμους για τρία αγάλματα, δύο παιδικών αγαλμάτων εκατέρωθεν και άγαλμα ενήλικα στο μέσον. Προφανώς πρόκειται για ανάθημα σημαντικής οικογένειας της Επιδαύρου. Το όνομα Θεύδωρος απαντά για πρώτη φορά στην Επίδαυρο.

Σχέδ. 14. Επίδαυρος. Ιερό Ασκληπιού. Βάση αναθήματος σε σχήμα πρώρας πλοίου. Αναπαράσταση της νότιας όψης και τομή.

Βορειότερα του ιερού του Ασκληπιού στη θέση Τριανταφύλλα ο αρχιφύλακας του Μουσείου Επιδαύρου Ν. Ανδριανόπουλος περισυνέλεξε από το κτήμα Γ. Γκάτζιου τα εξής λίθινα αντικείμενα:

α) Τμήμα μαρμάρινου ιωνικού-κορινθιακού κίονα, διαστ. 0,15×0,25 μ., το οποίο πιθανότατα προέρχεται από κορινθιακό κίονα της θόλου. β) Το ήμισυ πώρινου ιωνικού κιονοκράνου μικρού μεγέθους, διαστ. 0,27×0,20×0,16 μ., με τα εκατέρωθεν σωζόμενα προσκεφάλαια και διατηρεί αρχαίο κονίαμα. γ) Τμήμα μαρμάρινης λεκάνης.

Αρχαία Επίδαυρος

Στην περιοχή Μπογρέικα αμέσως δυτικά της οικίας Μ. Σπόντου, στην οικία Γ. Μπόγρη βρέθηκε εντοιχισμένο σε παλαιό πηγάδι μεγάλο πώρινο, επίμηκες αρχαίο μέλος ορθογωνίου σχήματος, διαστ. 1,10×0,35×0,12 μ. Στην άνω στενή πλευρά, η οποία είναι ελαφρώς καμπύλη, φέρει ορθογώνια οπή, διαστ. 0,15×0,12×0,12 μ. εντός της οποίας προσαρμοζόταν προφανώς ξύλινο δοκάρι. Το σπάνιο αυτό μεγάλου βάρους χαρακτηριστικό πώρινο μέλος, προ-

75. Χ. Πιτερός, Ανάθημα πρώρας πλοίου στο ιερό Ασκληπιού της Επιδαύρου, *Tropis* VII, Athens 2002, σ. 581-596.

φανώς αποτελεί λίθινο βάρος (αντίβαρο) ελαιοτριβείου βυζαντινής εποχής για τη σύνθλιψη των ελαιών.

Στην παραλία, στη νότια πλευρά του λιμανιού της αρχαίας Επιδαύρου, στη θέση Γλύστρα, μέσα από τη ρηχή θάλασσα περισυνελέγη αετωματική επίστεψη ταφικού μνημείου από γκρίζο ασβεστόλιθο προφανώς ελληνιστικής εποχής. Από την επίστεψη αυτή, η οποία είναι θραυσμένη εκατέρωθεν, σωζ. μήκ. 0,60, πλ. 0,26, ύψ. 0,28 μ., σώζεται το κεντρικό τμήμα με διαμορφωμένη ακόσμητη, ανθεμωτή απόληξη.

Από το δημοτικό σχολείο της αρχαίας Επιδαύρου περισυνελέγη το ανώτερο τμήμα επιγραφής από λευκό ασβεστόλιθο, σωζ. ύψ. 0,27, πλ. 0,47 και πάχ. 0,14 μ. Η επιγραφή σώζει 11 στίχους και αποτελεί το ανώτερο τμήμα της γνωστής επιγραφής καταλόγου πεσόντων στη μάχη του Ισθμού κατά των Ρωμαίων το 146 π.Χ. Το αρχικό πλήρες κείμενο της επιγραφής που σωζόταν ολόκληρο αποτελούνταν από 76 στίχους και είναι δημοσιευμένο στο *IG* IV 1, 894.

Δήμαινα

Ο Γ. Μπινιάρης, κάτοικος Δήμαινας, παρέδωσε στο Μουσείο Επιδαύρου μικρό μαρμάρινο θραύσμα αγαλματίου, σωζ. μήκ. 0,137, πλ. 0,05 μ., που βρέθηκε στη Δήμαινα, θέση Άγιος Γεώργιος, Δήμου Επιδαύρου και εικονίζει τη δεξιά παλάμη χειρός με τα δάχτυλα που ακουμπούν πάνω σε κορμό δέντρου με σταφυλή. Προφανώς πρόκειται για μαρμάρινο θραύσμα τραπεζοφόρου ρωμαϊκής εποχής με πεσσό διακοσμημένο με μορφή ανεπαυόμενου Διονύσου[76].

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΕΜΕΑ

Το καλοκαίρι του 1998 ήταν το δεύτερο του νέου πενταετούς προγράμματος ανασκαφών μεγάλης κλίμακας στη Νεμέα. Η έρευνα φέτος εστιάστηκε στην περιοχή του ποταμού Νεμέα.

Στα δυτικά του ναού του Διός και στη δυτική όχθη του ποταμού ήλθαν στο φως τα θεμέλια ενός ισχυρού τοίχου, ο οποίος περιέβαλλε δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, καθώς και δύο καλοφτιαγμένους αποθηκευτικούς πίθους. Το είδος του δαπέδου και η σχέση του με έναν από τους πίθους φανερώνουν πως η περιοχή αυτή χρησιμοποιήθηκε για τη σύνθλιψη των σταφυλιών και το άδειασμα του κρασιού στον πίθο. Τα κατάλοιπα αυτά χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο (12ος-13ος αι.) και αποτελούν τα πρώτα σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της εποχής που έρχονται στο φως στη Νεμέα. Το συγκρότημα αυτό επιβεβαιώνει πως ο βυζαντινός οικισμός ήταν κατά βάση αγροτικός.

Νοτιότερα και στην ανατολική όχθη του ποταμού αποκαλύφθηκε ένα παράξενο οικοδόμημα της ίδιας εποχής. Οι τοίχοι του έχουν κλίση προς Δ., δηλαδή προς την πλευρά του ποταμού, και είναι κατασκευασμένοι από επαναχρησιμοποιημένους αρχαίους δόμους. Παρόλο που είχε διαταραχθεί εν μέρει το 1884, όταν δημιουργήθηκε ο σύγχρονος ρους του ποταμού Νεμέα, σώθηκαν αρκετά υπολείμματα σκελετών που φανερώνουν πως το οικοδόμημα ήταν μάλλον χώρος οικογενειακών ταφών – κάποιο είδος μαυσωλείου – της βυζαντινής περιόδου. Το κτίσμα αυτό αποτελεί μέχρι στιγμής το βορειότερο γνωστό όριο ενός νεκροταφείου που χρησιμοποιήθηκε τόσο στη βυζαντινή όσο και νωρίτερα, στην παλαιοχριστιανική περίοδο (350-550 μ.Χ.).

Σε αυτό το νεκροταφείο ήλθαν φέτος στο φως 28 τάφοι, που προστέθηκαν στους 35 που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα. Ορισμένοι τάφοι ήταν επενδεδυμένοι με πλάκες, αλλά οι περισσότεροι ήταν απλοί λάκκοι στο έδαφος, στους οποίους το σώμα του νεκρού καλυπτόταν μετά την ταφή με πήλινα κεραμίδια. Ένα από τα κεραμίδια είχε διαμορφωθεί κατάλληλα για αυτή τη χρήση, αφού φέρει σταυρό που κατασκευάστηκε με τα δάχτυλα στην υγρή επιφάνεια του πηλού πριν από την όπτησή του.

Όπως συνηθιζόταν την εποχή αυτή, οι ταφές ήταν φτωχικές. Οι τάφοι δεν περιείχαν κτερίσματα, με εξαίρεση δύο που περιείχαν από ένα ζεύγος απλών χάλκινων ενωτίων. Παρόλο που πολλές από τις ταφές ανήκαν σε ενήλικες, οι φετινές ανασκαφές αποκάλυψαν μεγάλο αριθμό παιδικών ταφών και αρκετές ταφές βρεφών. Ελπίζουμε πως η ανάλυση των σκελετών θα φωτίσει τα αίτια της ασυνήθιστα μεγάλης βρεφικής θνησιμότητας.

Μεγάλη προσπάθεια καταβλήθηκε το 1998 για τον εντοπισμό του ρου του ποταμού Νεμέα στους πρωτοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους και την εκτροπή του νέου ποταμού, ώστε να ακολουθήσει την παλαιά ροή του. Ανακαλύφθηκε πως ο αρχαίος και ο νέος ρους ταυτίζονται ακριβώς στα νότια της σύγχρονης γέφυρας, σκάβοντας κάτω από αυτήν έως το κατάλληλο επίπεδο. Η σημασία

76. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, σ. 237, αριθ. 16, πίν. 8-9.

αυτού του εγχειρήματος είναι τεράστια. Καταρχήν, αφού το παλαιοχριστιανικό κανάλι είναι περίπου 1,60 μ. βαθύτερο και τέσσερις με πέντε φορές πλατύτερο από το σύγχρονο αγωγό, είμαστε σίγουροι πως ολόκληρο το ιερό του Διός προστατεύεται από τις πλημμύρες, όταν ξεχειλίζει ο ποταμός. Επιπλέον, η αποστράγγιση του χώρου, αλλά και ολόκληρης της κοιλάδας, έχει βελτιωθεί σημαντικά. Έτσι, είμαστε πλέον σε θέση να προχωρήσουμε στην ανασκαφή ορισμένων οικοδομημάτων, όπως για παράδειγμα του πρώιμου Σταδίου, χωρίς το φόβο της έκθεσής τους στα καιρικά φαινόμενα.

Επιπλέον, με την προσεκτική ανασκαφή πολλών τομών του ποταμού είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε και να καταγράψουμε πολλές λεπτομέρειες της ιστορίας του. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε πως η κοιλάδα της Νεμέας είναι μια κοιλότητα που δεν αποστραγγίζεται από μόνη της, και πως υπήρχε εκεί ποταμός, μόνον όταν τον δημιουργούσε ο ανθρώπινος παράγων. Πραγματικά το όνομα Νεμέα προέρχεται από το ρήμα νέμω (=βόσκω) και ενδεχομένως αναφέρεται σε μια περιοχή που ήταν πολύ ελώδης για καλλιέργεια και επομένως κατάλληλη μόνο για βοσκή. Εάν αυτό αληθεύει, τότε η επιλογή της συγκεκριμένης κοιλάδας ως τόπου τέλεσης των μεγάλων πανελληνίων αγώνων ίσως πηγάζει από το γεγονός πως η περιοχή δεν μπορούσε να υποστηρίξει μόνιμο πληθυσμό κατά τους χειμερινούς μήνες, αλλά το καλοκαίρι ήταν αρκετά ξηρή, ώστε να επιτρέπει την τέλεση των αγώνων.

Στην τελευταία φάση του πριν από τη σύγχρονη εποχή ο ποταμός Νεμέας ήταν ένα σχετικά σπενό και βαθύ κανάλι που φαίνεται πως είχε διαμορφωθεί από τον ανθρώπινο παράγοντα και χαρακτηριζόταν από σημαντικές αποθέσεις αμμοχάλικων, που προξενήθηκαν από την έντονη ροή του νερού. Σε ένα σημείο στο βάθος αυτού του καναλιού υπήρχε ένα ενδιαφέρον στρώμα με 28 σιδερένια καρφιά, που προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιου είδους ξύλινης κατασκευής. Μαζί με αυτά τα καρφιά βρέθηκαν και 92 νομίσματα που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως το 12ο αι. μ.Χ. Είναι πιθανόν πως ένα δοχείο φύλαξης χρημάτων χάθηκε στο ποτάμι.

Η σημαντικότερη φάση του ποταμού ήταν η πρωτοχριστιανική περίοδος, για την οποία μπορούν να συναχθούν αρκετά συμπεράσματα. Σε κάποια σημεία ο ποταμός είχε πλάτος μεγαλύτερο από 50 μ., είχε κατασκευαστεί σίγουρα από τεχνητές τομές στο φυσικό έδαφος στο βάθος της κοιλάδας και σταμάτησε να ρέει ξαφνικά, μετά από μια περίοδο στην οποία είχε αποτεθεί σημαντικός όγκος αμμοχάλικων. Επιπλέον, στρώματα πλούσια σε αποσυντεθειμένα οργανικά κατάλοιπα και σαλιγκάρια φανερώνουν πως μετά από μια εποχή ξηρασίας η κοιλάδα της Νεμέας μετετράπη σε έλος. Οι ενδείξεις για τη διακοπή της ροής του νερού στον ποταμό συμπίπτουν με στοιχεία γνωστά από άλλες περιοχές του κόσμου, σύμφωνα με τα οποία ένα παγκόσμιας εμβέλειας κύμα ξηρασίας σχετίζεται με την έλευση των Σκοτεινών χρόνων στην Ευρώπη.

Ως προς το πρώιμο στάδιο, ένα χαρακτηριστικό στρώμα λευκού πηλού αποκαλύφθηκε εδώ το 1997. Το στρώμα χρονολογείται στον 5ο ή 6ο αι. π.Χ. και διαταράχθηκε από τον ποταμό στα πρωτοχριστιανικά χρόνια. Φέτος διαπιστώθηκε πως το λευκό αυτό στρώμα υπάρχει και στα δυτικά του ποταμού και πως αρχίζει να ανεβαίνει προς Δ. συνεχίζοντας περίπου την ευθεία του ανατολικού τοίχου του Ηρώου. Φαίνεται λοιπόν πως ο ποταμός στην ύστερη φάση του διατάραξε το πρώιμο στάδιο και πως γύρω στο 500 π.Χ. δεν υπήρχε ποταμός στην κοιλάδα, αλλά ο μεταγενέστερος ρους του συνέπιπτε με τη θέση του πρώιμου σταδίου. Οι ανασκαφές του 1999 θα πρέπει να διερευνήσουν περαιτέρω αυτό το ζήτημα, αλλά η εύρεση δύο αλτήρων το 1998 φανερώνει πως βρισκόμαστε πράγματι κοντά στο στάδιο όπου τελούνταν τα Νέμεα. Παρότι θραυσμένος, ένας από αυτούς τους αλτήρες ανήκει σε τύπο γνωστό από την Ολυμπία, χρονολογείται στο 500 π.Χ. ή νωρίτερα και φέρει στη μια πλευρά επιγραφή σύμφωνα με την οποία ανατέθηκε στο Δία από κάποιο νικητή των αγώνων.

Το 1998 συνεχίστηκε επίσης η ανασκαφή στο Ηρώο του νεαρού Οφέλτη. Μια τομή με κατεύθυνση από Β. προς Ν. στο κέντρο του Ηρώου έδειξε ξανά πως ο υπάρχων περίβολος, που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ., αντικατέστησε έναν τεχνητό τύμβο, που είχε κατασκευαστεί εκεί 250 χρόνια περίπου παλαιότερα. Οι επιχώσεις που είχαν συσσωρευτεί εκεί, για να κατασκευαστεί ο τύμβος, περιελάμβαναν πολλά αναθήματα, ιδίως αγγεία πόσης σχετιζόμενα με τελετουργικά συμπόσια. Ανάμεσά τους βρέθηκαν ένας κρατήρας και μία οινοχόη κορινθιακής προέλευσης, που χρονολογούνται γύρω στο 550 π.Χ., αρκετοί σκύφοι και άλλα αγγεία πόσης.

Τα βαθύτερα στρώματα του Ηρώου επεφύλασσαν ακόμη μια σημαντική αποκάλυψη. Εδώ στρώματα αμμώδους χώματος κάλυψαν αποθέσεις χαλικιού που βρίσκονταν σε κανάλια ανοιγμένα στο παρθένο έδαφος. Αυτά τα στρώματα χρονολογούνται με βάση την κεραμική στη μυκηναϊκή περίοδο (1200 π.Χ.). Ο ποταμός στην πρώιμη φάση του έχει ιδιαίτερη σημασία από δύο απόψεις. Καταρχήν χρονολογείται στην εποχή της δημιουργίας των μύθων της κλασικής Ελλάδας, ανάμεσά τους ο μύθος σχετικά με το θάνατο του Οφέλτη και τη γένεση των Νεμέων. Βασικό στοιχείο του μύθου αυτού είναι το γεγονός πως το βρέφος βρισκόταν ξαπλωμένο σε ένα στρώμα άγριου σέλινου, ενός φυτού που φύεται μόνον όπου υπάρχει άφθονο νερό. Ενδεχομένως αυτό σημαίνει πως ο νεοανακαλυφθείς ποταμός, που βρίσκεται κάτω από το κέντρο του Ηρώου, εί-

ναι ο χώρος όπου σύμφωνα με το μύθο πέθανε το βρέφος. Ωστόσο, παραμένει άγνωστο με ποιον τρόπο διασώθηκε η μνήμη αυτού του γεγονότος στα 600 χρόνια περίπου που μεσολάβησαν από το θάνατο του βρέφους Οφέλτη και τη δημιουργία του τύμβου στον οποίο λατρεύτηκε.

Επιπλέον, πριν από 30 χρόνια διατυπώθηκε η άποψη πως η έλευση των άλλων Σκοτεινών χρόνων, εκείνων που σηματοδότησαν το τέλος του λαμπρού μυκηναϊκού πολιτισμού και τελικά οδήγησαν στη γέννηση της κλασικής Ελλάδας, προκλήθηκε από μια πλημμύρα. Στη Νεμέα ενδεχομένως έρχονται στο φως στοιχεία που αφορούν τα αίτια τόσο των αρχαίων όσων και των μεσαιωνικών Σκοτεινών χρόνων. Οι ανασκαφές του 1998 έθεσαν αυτά τα ερωτήματα και ευελπιστούμε πως οι εργασίες το 1999 θα δώσουν την αναμενόμενη απάντηση.

STEPHEN MILLER

ΙΣΘΜΙΑ

Ανασκαφή του Πανεπιστημίου του Ohio

Με άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού και τη βοήθεια της Δ΄ ΕΠΚΑ και της 6ης ΕΒΑ, το Πανεπιστήμιο Ohio State εκπόνησε πρόγραμμα μελέτης και έρευνας στην Ισθμία, που διήρκεσε από τις 20 Ιουνίου έως τις 14 Σεπτεμβρίου 1998. Οι εργασίες επιχορηγήθηκαν από το David and Lucile Packard Foundation, το Samuel H. Kress Foundation, το Ohio State Universsity, καθώς και πολλούς ιδιώτες. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τη Ζ. Ασλαματζίδου από τη Δ΄ ΕΠΚΑ, την Κ. Σκαρμούτσου από την 6η ΕΒΑ, καθώς και τη Μ. Πιλάλη και τον καθηγητή J. Muhly της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Η φετινή έρευνα εστιάστηκε κατά κύριο λόγο σε καταγραφές και στην προώθηση μιας σειράς δραστηριοτήτων. Συνεχίστηκε η προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης του ρωμαϊκού λουτρού στα βόρεια του ναού του Ποσειδώνα. Συντονιστής της αρχιτεκτονικής μελέτης και καταγραφής ήταν ο F. Yegul (University of California at Santa Barbara). Η καθηγήτρια B. Wohl (California State University at Northridge) εργάστηκε για κάποιο διάστημα στο χώρο, προετοιμάζοντας τη δημοσίευση των λύχνων από το ρωμαϊκό λουτρό. Οι καθηγητές R. de Maris (Valparaiso University) και S. Nash (Mercer University) συνέχισαν τη συγγραφή του καταλόγου της ρωμαϊκής κεραμικής από το λουτρό, την οποία είχε σχεδόν ολοκληρώσει η J. Marty, πριν από τον πρώιμο θάνατό της το Δεκέμβριο του 1997. Επιπλέον, έγινε πρόοδος στην ανάλυση της στρωματογραφίας των διαφόρων φάσεων του ρωμαϊκού λουτρού, καθώς και των προδρόμων και διαδόχων κτιρίων του.

Πραγματοποιήθηκαν επίσης εργασίες στην περιοχή της βορειοανατολικής πύλης, όπου ο J. Rife (University of Michigan) ερεύνησε δύο τάφους που είχαν ανοιχθεί το 1969. Η προσεκτική ανάλυση αυτών των δύο τάφων φέρνει στο φως σημαντικά νέα στοιχεία σχετικά με την τεχνική κατασκευής και χρονολόγησή τους, καθώς και με τα κατάλοιπα σκελετών που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους. Ο J. Rife συνέχισε επίσης την προετοιμασία της δημοσίευσης των υστερορωμαϊκών και βυζαντινών τάφων στην Ισθμία. Τη φετινή χρονιά συνεργάστηκε με τον J. Robb (University of Sheffield), ο οποίος διερεύνησε τα ίχνη παθήσεων στους σκελετούς αυτής της περιόδου. Οι J. Robb και J. Rife συνεργάζονται, για να επιτύχουν την έγκαιρη ολοκλήρωση της τελικής δημοσίευσης.

Ο φωτογράφος D. Curtis σημείωσε σημαντική πρόοδο στη δημιουργία συστημάτων που επιτρέπουν την υψηλής ποιότητας εκτύπωση φωτογραφιών από ψηφιακές εικόνες, βασισμένες συνήθως στα ασπρόμαυρα πρωτότυπα των αρχείων μας.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη βελτίωση των συστημάτων καταγραφής που χρησιμοποιούνται στην ανασκαφή. Αποφασίστηκε να περάσουμε από ένα απλό σύστημα ηλεκτρονικής καταγραφής σε τράπεζες δεδομένων σε πιο σύνθετα και συσχετιζόμενα συστήματα. Το έργο αυτό απαιτεί σημαντικές οργανωτικές αλλαγές, συλλογή πρόσθετων πληροφοριών και πληκτρολόγηση των νέων δεδομένων.

Τέλος, συνεχίστηκε η προσπάθειά μας να κάνουμε τα πορίσματα των ανασκαφών προσιτά για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Το έργο αυτό παραμένει υπό την επίβλεψη του S. Fee, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη διαχείριση της σελίδας στο Διαδίκτυο (στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.acs.ohio-state.edu/history/isthmia) και έχει δημιουργήσει μια βελτιωμένη έκδοση του εκπαιδευτικού προγράμματος Isthmia 4.0. Σημαντική πρόοδος έγινε επίσης στη μεταγραφή των ημερολογίων της ανασκαφής σε ηλεκτρονική μορφή, συμπληρωμένων με ψηφιακές φωτογραφίες και σχέδια.

TIMOTHY GREGORY

Ανασκαφή του Πανεπιστημίου του Chicago

Η περίοδος μελέτης του 1998 διήρκεσε από 1 Ιουνίου έως 1 Οκτωβρίου. Στις εργασίες συμμετείχαν οι E. Gebhard, Fr. Hemans, J. Hayes, D. Reese, M. Risser, M. Sturgeon, K. Neft και έξι βοηθοί φοιτητές. Βασικές δραστηριότητες ήταν η μελέτη και σχεδίαση των ευρημάτων για την

τελική δημοσίευση και η χαρτογράφηση της νοτιοανατολικής κοιλάδας, όπου πιθανώς βρισκόταν ο αρχαίος ιππόδρομος. Η αναδιοργάνωση των αποθηκευτικών χώρων του μουσείου διευκόλυνε τον καθαρισμό και τη συντήρηση των γυάλινων πινάκων από τις Κεγχρεές. Προετοιμάστηκε επίσης η επιφανειακή έρευνα της ανατολικής Κορινθίας, που προγραμματίζεται για τον Ιούνιο του 1999.

Μελέτη. Ο D. Reese ολοκλήρωσε την ανάλυση των οστών ζώων από τα κατάλοιπα θυσιών και το μεγάλο κυκλικό αποθέτη. Ο D. και η E. Gebhard συνέγραψαν ένα άρθρο, στο οποίο συγκρίνουν τα οστά που προέρχονται από υπολείμματα θυσιών κοντά στον επιμήκη βωμό του Ποσειδώνα (βάρος μεγαλύτερο των 16,80 κιλών) και από τους αποθέτες με αφιερώματα στον Μελικέρτη-Παλαίμονα (βάρος 55,50 κιλά) με αυτά από τον αποθέτη που χρησίμευσε ως δεξαμενή νερού για το αρχαϊκό ιερό.

Οι M. Sturgeon και V. Remaly έκαναν σχεδιαστικές αποκατασπάσεις δύο ρωμαϊκών αγαλμάτων από το τέμενος του Παλαίμονα, τα οποία πιθανότατα απεικονίζουν τον Μάρκο Αυρήλιο και έναν ιερέα. Η M. Risser συνέχισε την προετοιμασία της υστεροαρχαϊκής και κλασικής κεραμικής για την τελική δημοσίευση. Η J. Nager ολοκλήρωσε την επιμέλεια του καταλόγου των πήλινων ειδωλίων. Οι K. Neeft και A. Aaarts σχεδίασαν την αρχαϊκή και κλασική κεραμική.

Τοπογραφικές μελέτες και έρευνα με τη μέθοδο του γεωφυσικού Remote Sensing. Οι M. Haysom, H. Arnold και A. Hemans πραγματοποίησαν επιφανειακή έρευνα στη νοτιοανατολική κοιλάδα, επάνω από το στάδιο. Η έρευνά τους κατέδειξε πως οι περιβάλλοντες λόφοι έχουν διαμορφωθεί για τη δημιουργία αναχωμάτων που ενδεχομένως ανήκουν στον αρχαίο ιππόδρομο. Το δυτικό άκρο αυτής της περιοχής περιβάλλεται από καμπύλο τοίχο, ενώ η νότια πλευρά ορίζεται από μακρύ τοίχο που ενδεχομένως αποτέλεσε τμήμα του αναχώματος όπου κάθονταν οι θεατές. Το μήκος αυτού του χώρου, που ξεπερνά τα 350 μ., φαίνεται επαρκές για έναν ιππόδρομο. Η αρχική ανάλυση των δεδομένων με τη μέθοδο του Remote Sensing του 1997 υποδηλώνει την παρουσία οριζόντιου στίβου λίγο χαμηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους.

Μαρμάρινη σίμη από τον κλασικό ναό του Ποσειδώνα. Οι H. Arnold, A. Hemans, M. Keck και V. Remaly σχεδίασαν περισσότερα από 40 θραύσματα σιμών με ανθεμωτό διάκοσμο, που φαίνεται πως ανήκουν σε διάφορες φάσεις.

Συντήρηση. Οι Σ. Μπουζάκη και Ν. Διδάσκαλος ολοκλήρωσαν τη συντήρηση του δυτικού υδραγωγείου και τμημάτων μιας μαρμάρινης αψίδας που είχε ανασκαφεί από τον O. Broneer στο Παλαιμόνιον. Αποκαλύφθηκε πως τα θραύσματα ανήκουν σε δύο όμοιες αλλά ξεχωριστές αψίδες. Οι εργασίες συντήρησης εκθεμάτων του μουσείου, ιδίως του οπλισμού, συνεχίζονται.

ELIZABETH GEBHARD - FREDERICK HEMANS

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μουσείο Σπάρτης

Συνεχίστηκαν με αργό ρυθμό και κατά το τρέχον έτος οι εργασίες της τακτοποίησης στις αποθήκες του Μουσείου Σπάρτης. Με την εργασία και κυρίως το έμπειρο μάτι του συντηρητή της Εφορείας Δ. Κουκούτση πραγματοποιήθηκαν μεγάλης έκτασης συγκολλήσεις γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών που έχουν προέλθει από τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων ετών[1]. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν επίσης η συγκόλληση του κορμού του Απόλλωνος (Μ.Σ. αριθ. 6698) από τα Βρέσθενα[2] με το τμήμα ποδιού (Μ.Σ. αριθ. 578) που είχε βρεθεί από τις αρχές του 20ού αι. στη Μαγούλα Σπάρτης[3].

Συγκολλήθηκαν επίσης τα τμήματα των πεσσών με τις ανάγλυφες παραστάσεις Ηρακλέους που είχαν μεταφερθεί στο παρελθόν στο Μουσείο Σπάρτης[4].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μουσείο Τεγέας

Κατά τη φετινή χρονιά συνεχίστηκε ο έλεγχος και η ταύτιση των καταγεγραμμένων αρχαίων που εκτίθενται στις αίθουσες και στον αύλειο χώρο του Μουσείου Τεγέας.

Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες καταγραφής αρχαιολογικών ευρημάτων στη συλλογή. Από τη συντηρήτρια της Εφορείας Μ. Χατζοπούλου συντηρήθηκαν όλα τα μεταλλικά αντικείμενα που προήλθαν από ανασκαφές στην περιοχή Μεγαλόπολης (αρχαίο θέατρο, αγορά, σωστικές ανασκαφές) των ετών 1995-1997.

Παράλληλα ολοκληρώθηκαν οι διαδικασίες έγκρισης για την ίδρυση νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγαλόπολης[5]. Ειδικότερα εκδόθηκε η αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ21/37033/2199/17.7.98 Υπουργική Απόφαση με την οποία εγκρίθηκε η ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου στη Μεγαλόπολη και έγινε αποδεκτή η παραχώρηση του κτιρίου και του οικοπέδου οκτώ στρεμμάτων του πρώην Γηροκομείου από το Δήμο Μεγαλόπολης.

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Η αναγκαιότητα της εκπόνησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων αλλά και η αδυναμία υλοποίησης ενός αυτόνομου προγράμματος λόγω έλλειψης προσωπικού και οικονομικών πόρων στην Ε΄ ΕΠΚΑ οδήγησε στη συνεργασία με άλλους φορείς του Νομού Λακωνίας. Έτσι οι υπογράφοντες συμμετείχαν στο Πρόγραμμα Δημιουργικής Απασχόλησης Νέων που διοργανώθηκε από το Δήμο Σπάρτης, την ΕΛΜΕ Λακωνίας και την Κουμαντάρειο Πινακοθήκη της Σπάρτης με γενικότερο τίτλο «Η ιστορία της πόλης μου από τον αρχαίο μύθο ως σήμερα» επιλέγοντας το θέμα «Τα μνημεία της Σπάρτης και η αρχαιολογική έρευνα μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα». Κατά τη διάρκεια του προγράμματος διοργανώθηκαν ξεναγήσεις με στόχο τη γνωριμία του μαθητικού κόσμου με τα αρχαία μνημεία της πόλης, καθώς και του έργου που επιτελεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Παράλληλα, οι μαθητές που συμμετείχαν στο

---

1. Οι συγκολλήσεις πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια των σπουδαστών του ΙΕΚ Σπάρτης Θ. Κουφάκου, Π. Κωστάκου, Π. Μενεγάκη, Δ. Μπαμπαλέτου και Κ. Παπουλάκου.

2. Ο κορμός του αγάλματος είχε μεταφερθεί από τα Βρέσθενα στο Μουσείο Σπάρτης, φαίνεται όμως ότι προέρχεται από την περιοχή της αρχαίας Σελλασίας, βλ. Φ. Κουκουλές, *Οἰνουντιακά*, Χανιά 1908, σ. 13-14.

3. M.N. Tod - A.J.B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906, σ. 192, αριθ. 578.

4. O. Palagia, The Seven Pilasters of Herakles from Sparta, S. Walker - A. Cameron (επιμ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire, Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium, Bulletin Supplement* 55 (1989), σ. 122-129, πίν. 46-50.

5. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 101.

πρόγραμμα χωρίστηκαν σε ομάδες με σκοπό τη συγγραφή μιας μικρής εργασίας για ένα προεπιλεγμένο αρχαιολογικό χώρο, δημιουργώντας έτσι ένα μικρό οδηγό, τον οποίο οι ίδιοι οι μαθητές διένειμαν στην καταληκτήρια εκδήλωση του προγράμματος. Στην ίδια αυτή εκδήλωση διοργανώσαμε έκθεση φωτογραφίας στο προστώο του σύγχρονου ναού της Αγίας Κυριακής, στην κορυφή του λόφου του ιερού του Αμυκλαίου Απόλλωνα, με θέμα την «Αρχαιολογική έρευνα στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου αι.» χρησιμοποιώντας σύγχρονο φωτογραφικό υλικό αλλά και παλαιές φωτογραφίες που παραχωρήθηκαν με μεγάλη προθυμία από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή[6].

Ένα δεύτερο πρόγραμμα, στο οποίο συμμετείχαμε ήταν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που διοργανώθηκε στο πλαίσιο των Προγραμμάτων της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με μαθητές του 2ου Γυμνασίου Σπάρτης, και θέμα «Η Σπάρτη στους αιώνες», το οποίο έδινε ιδιαίτερη έμφαση στα ψηφιδωτά και την κεραμική της Σπάρτης και της Λακωνίας. Κατά τη διάρκεια του προγράμματος οι μαθητές ξεναγήθηκαν στο Μουσείο της Σπάρτης και κυρίως στη συλλογή των λακωνικών αγγείων, στα εργαστήρια συντήρησής τους και στα εργαστήρια ψηφιδωτών, όπου από το συντηρητή της Εφορείας Κ. Χατζόπουλο, γνώρισαν τις τεχνικές αποκόλλησης και συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων και τον τρόπο κατασκευής ενός ψηφιδωτού στη σύγχρονη εποχή.

Τέλος, συμμετείχαμε στην εκδήλωση του Οργανισμού Νεολαίας και Άθλησης του Δήμου Σπάρτης «Η Κυριακή των ποδηλάτων». Στην εκδήλωση που είχε ως στόχο την προώθηση της χρήσης του ποδηλάτου μέσα στην πόλη, οι ποδηλάτες όφειλαν να περάσουν από προεπιλεγμένους σταθμούς που είχαν σκοπό την ευαισθητοποίηση και την πληροφόρηση των πολιτών σε ποικίλα θέματα, όπως η τέχνη, ο πολιτισμός και τα μνημεία, η προστασία του περιβάλλοντος και οι ήπιες μορφές ενέργειας. Ένας από τους σταθμούς ήταν τα εργαστήρια συντήρησης των ψηφιδωτών του Μουσείου Σπάρτης που έχουν οργανωθεί σε χώρο όπου διατηρούνται κατά χώραν ψηφιδωτά δάπεδα. Εκεί στήθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας μας Κ. Χατζόπουλο, Μ. Χατζοπούλου και Δ. Τραγά μικρή φωτογραφική έκθεση για τον τρόπο συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων και τις εργασίες αποκόλλησής τους. Παράλληλα, οι επισκέπτες του σταθμού έβλεπαν από κοντά τα διάφορα στάδια συντήρησης των ψηφιδωτών, ενώ έπαιρναν μαζί τους ένα μικρό ενημερωτικό φυλλάδιο, σχετικά με τον τρόπο κατασκευής των αρχαίων ελληνικών ψηφιδωτών.

Ο δεύτερος σταθμός ήταν το αρχαίο θέατρο της Σπάρτης, όπου μέσα από μια μικρή ξενάγηση και παρουσίαση των προβλημάτων του θεάτρου, έγινε προσπάθεια ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης σχετικά με τα μνημεία της πόλης. Στους επισκέπτες διανεμήθηκε ένα μικρό φυλλάδιο με γενικές πληροφορίες σχετικά με τα αρχαία ελληνικά θέατρα, ενώ οι μικρότεροι επισκέπτες καλούνταν να παίξουν και να συναρμολογήσουν ένα παζλ που απεικόνιζε την τυπική κάτοψη ενός αρχαίου θεάτρου.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μεγαλόπολη

Στο πλαίσιο της προσπάθειας της Εφορείας για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινής γνώμης γύρω από τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του αρχαίου θεάτρου Μεγαλόπολης, πραγματοποιήθηκαν ξεναγήσεις πειραματικού χαρακτήρα σε μαθητές γυμνασίου της Μεγαλόπολης στο χώρο του μνημείου[7]. Οι μαθητές επισκέπτονταν κατά τμήματα το μνημείο συνοδευόμενοι από έναν τουλάχιστον καθηγητή τους. Τα παιδιά κάθονταν στο πρόπυλο του Θερσιλείου, ώστε να έχουν συνολική οπτική επαφή με το θέατρο και ταυτόχρονα μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις εργασίες που λάμβαναν χώρα στο μνημείο. Κατά τη διάρκεια της ξενάγησης έγινε προσπάθεια να συμμετέχουν ενεργά οι μαθητές με το σύστημα των ερωταποκρίσεων. Μετά το τέλος της ξενάγησης ακολουθούσαν την αρχαιολόγο σε μια προσεκτική περιδιάβαση στο ίδιο το μνημείο. Τέλος, κάθε παιδί λάμβανε ένα ερωτηματολόγιο και καλούνταν να απαντήσει σε απλές ερωτήσεις που αφορούσαν στις εντυπώσεις του από την ξενάγηση.

Με γνώμονα την εμπειρία από αυτές τις πειραματικές ξεναγήσεις ξεκίνησε η επεξεργασία ενός εκπαιδευτικού προγράμματος, το οποίο θα απευθύνεται σε μαθητές γυμνασίου και θα αφορά τη γνωριμία με τον κόσμο του αρχαίου ελληνικού θεάτρου γενικά και του θεάτρου Μεγαλόπολης ειδικότερα.

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

6. Ε.Π. Ζαββού - Α.Α. Θέμος, Εκπαιδευτικά προγράμματα στη Σπάρτη, *Παιδεία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Ημερίδας, Χαλκίδα, 13-5-1998*, Χαλκίδα 2000, σ. 50-53.

7. Βλ. αναλυτικά Α.Β. Καραπαναγιώτου, Μια πρώτη γνωριμία του μαθητή με τον κόσμο του αρχαίου ελληνικού θεάτρου: Επίσκεψη στο θέατρο της Μεγαλόπολης, *Παιδεία και Αρχαιολογία*, ό.π., σ. 54-56.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη (Σχέδ. 1)

1. Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Θερμοπυλών 177 και Τυνδάρεω (Ο.Τ. 7, οικόπεδο αδελφών Α. Ιω. και Γ. Δημητροπούλου)

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και τμήμα δρόμου στο ανατολικό[8] (Σχέδ. 2· Πίν. 73γ).

Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε ορθογώνιας κάτοψης αύλειος χώρος, διαστ. 7,45×6,40 μ., με τον οποίο επικοινωνούσαν δύο δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα. Από το βόρειο δωμάτιο αποκαλύφθηκε τμήμα, διαστ. 8,40×2,55 μ., ενώ η προς Β. συνέχειά του βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Τυνδάρεω. Το δωμάτιο επικοινωνούσε με την αυλή μέσω θυραίου ανοίγματος, πλ. 1,70 μ., ίχνη του οποίου διακρίθηκαν στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του. Το δάπεδο του χώρου κοσμούσε ψηφιδωτό με την παράσταση αντωπών πελτών. Σε μεταγενέστερη φάση τοίχος, πλ. 0,60 μ., χώρισε την αίθουσα σε δύο μικρότερους χώρους. Τέλος, το βόρειο δωμάτιο επικοινωνούσε προς Δ. μέσω θυραίου ανοίγματος, με το δυτικό δωμάτιο της οικίας, διαστ. 4,10×4,20 μ. Το δάπεδο του δωματίου αυτού κοσμούσε ψηφιδωτό με ταινίες γεωμετρικών κοσμημάτων και πλοχμού, οι οποίες περιέβαλλαν το βάθος της κεντρικής παράστασης διακοσμημένο με τετράκτινα ασπέρια. Στον κεντρικό πίνακα του ψηφιδωτού απεικονίζεται παράσταση Αφροδίτης (βάθ. 0,75 μ.).

Αγωγός κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κονίαμα και στρώσεις οπτών πλίνθων και δάπεδο από πήλινες πλάκες διέτρεχε τμήμα της δυτικής και τη νότια πλευρά της αυλής. Η πορεία του νότιου τμήματος του αγωγού δείχνει ότι αυτό αποτελούσε μεταγενέστερη κατασκευή, αφού παρέκαμπτε παλαιότερα θεμέλια τοίχων ή τα υπολείμματα προγενέστερου αγωγού. Στα νότιά του εντοπίστηκαν τα υπολείμματα ενός ακόμη αγωγού και μικρής, κατεστραμμένης, ορθογώνιας κατασκευής, πλ. 1,80 μ.

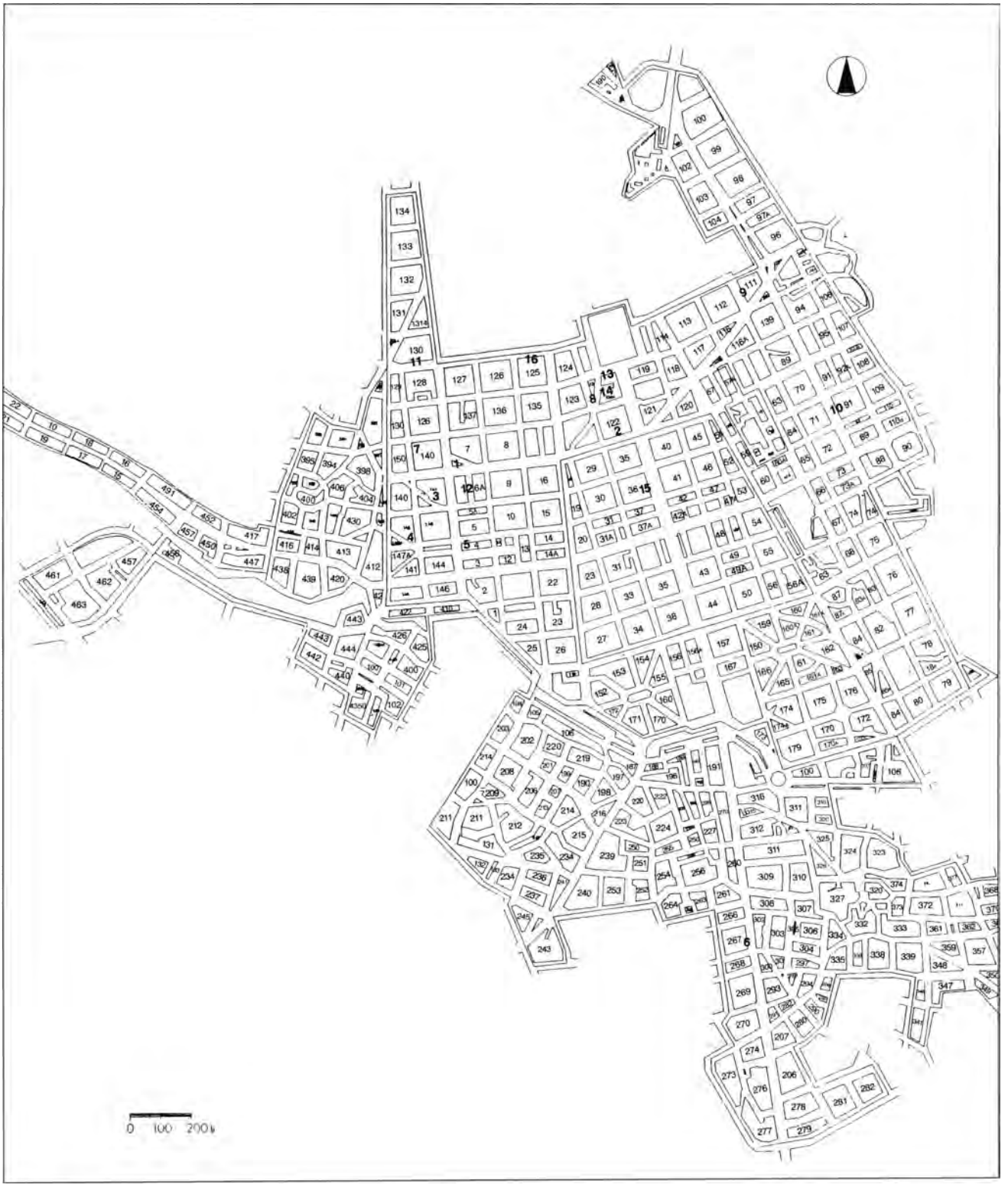
Από την ανασκαφή στο χώρο της αυλής (χώρος Α) διαπιστώθηκε ότι το κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων είχε θεμελιωθεί πάνω σε μπάζωμα αποτελούμενο από λίθους και θραύσματα αγγείων της ελληνιστικής περιόδου. Από την κεραμική που συγκεντρώθηκε αναφέρονται ενδεικτικά άωπα μελαμβαφή σκυφίδια (Μ.Σ. αριθ. 13066-13068, 13072) και κρατηρίσκος με ψηλό πόδι και βαθμιδωτή βάση (Μ.Σ. αριθ. 13071). Κεραμική της ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκε επίσης σε όλους τους χώρους της ανασκαφής.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε δρόμος, πλ. 3,75-4,15 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. και στροφή προς ΝΑ. Η οδός οριοθετούνταν από κτιστά αναλήμματα εκ των οποίων το ανατολικό (Τχ 6) ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, καθώς και έξι μεγάλων διαστάσεων ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, οι οποίες πιθανώς στήριζαν βάσεις κιόνων, όπως υποδεικνύει η συμμετρική τοποθέτησή τους. Στα ανατολικά του Τχ 6 αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός από οπτές πλίνθους και κονίαμα, με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος συνδεόταν με τον αγωγό που διέτρεχε τη νότια πλευρά της αυλής. Το νότιο τμήμα του δυτικού αναλήμματος της οδού (Τχ 9) ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους και λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση, ενώ εντοιχισμένο αποκαλύφθηκε ένα μαρμάρινο κατώφλι, το οποίο θα μπορούσε να βρίσκεται κατά χώραν. Το βόρειο τμήμα του ίδιου αναλήμματος ταυτίζεται με τον ανατολικό τοίχο της αυλής της οικίας των ρωμαϊκών χρόνων.

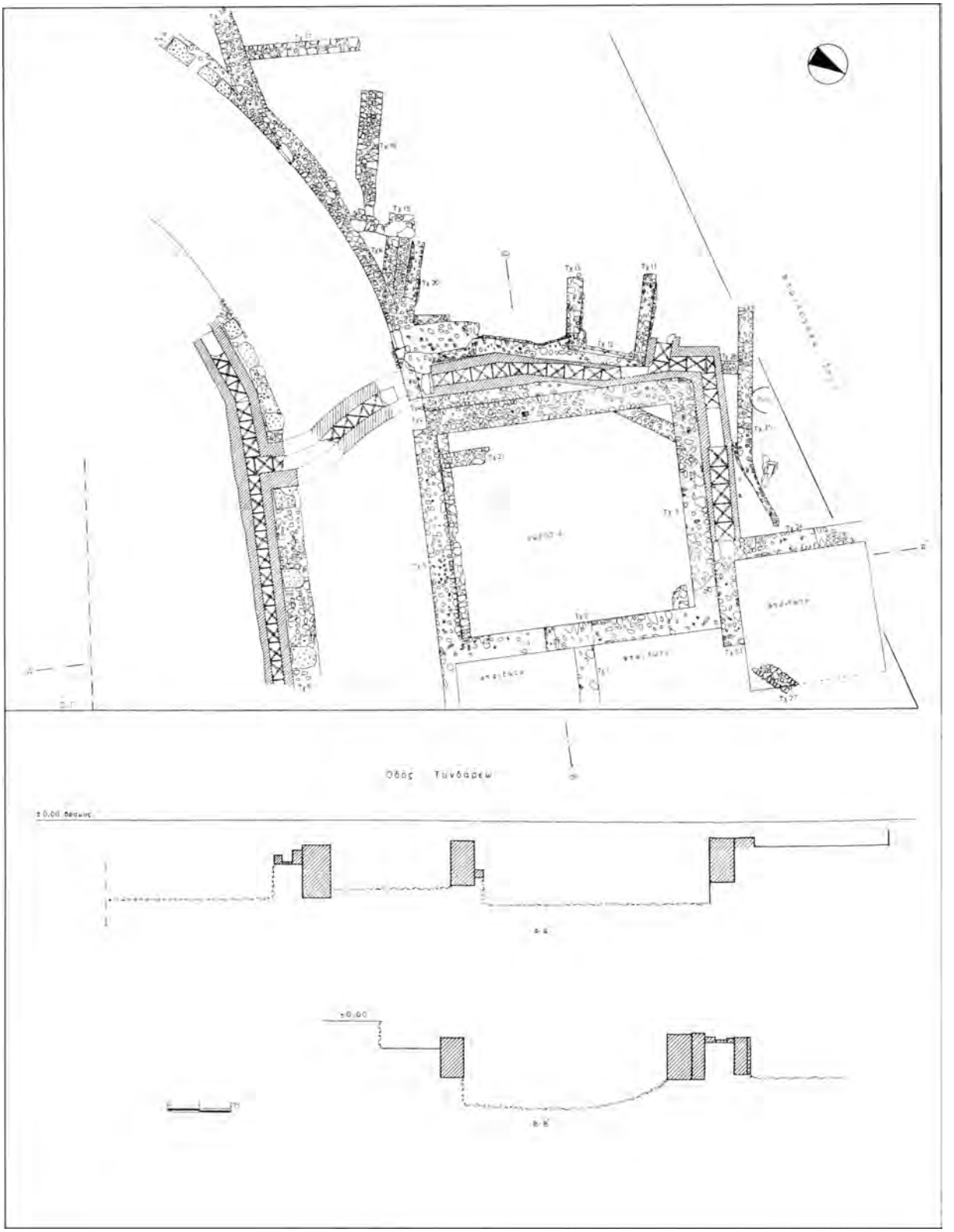
Σε προγενέστερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 15, 16 και 17 στα δυτικά της αρχαίας οδού, καθώς και οι τοίχοι 25 και 26 στα δυτικά του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση της Αφροδίτης. Στον τελευταίο αυτό χώρο αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (Τφ 1) κατασκευασμένος από κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες. Ο τάφος είχε μερικώς καταστραφεί από την κατασκευή του μεταγενέστερου τοίχου 25. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί παιδί σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη βόρεια πλευρά του τάφου. Στα πόδια του νεκρού είχε τοποθετηθεί πινάκιο της ελληνιστικής εποχής με διακόσμηση ρόδακα στον πυθμένα (Μ.Σ. αριθ. 13058), ενώ για σκέπασμα του τάφου είχε τοποθετηθεί, ανεστραμμένο, τμήμα ενεπίγραφης στήλης της αρχαϊκής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 12854). Στα νότια του τάφου αποκαλύφθηκε τμήμα πίθου, στο εσωτερικό του οποίου όμως δεν εντοπίστηκαν οστά (εγχυτρισμός βρέφους;). Από τον ίδιο χώρο προήλθε, επίσης, μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται τεμάχια μελαμβαφούς αμφορέα με επίθετη ανάγλυφη διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 13057), τεμάχια πήλινων αναθηματικών πλακιδίων (Μ.Σ. αριθ. 13374-13379), θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 13395-13396, 13407-13408, 13410-13412, 13415, 13418-13422, 13424-13425), πήλινο άβαφο φλασκί με διακόσμηση ρόδακα (Μ.Σ. αριθ. 13061), λύχνοι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ.

8. Το ημερολόγιο της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου τήρησε η συμβαπτούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

Σχέδ. 1. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 1998 οικόπεδα.

Σχέδ. 2. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Θερμοπυλών 177 και Τυνδάρεω. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

13382, 13381, 13059), χάλκινοι αναδευτήρες, τμήμα οστέινου αναδευτήρα, ψήφος σε σχήμα σκαραβαίου από κυανή υαλόμαζα και τεμάχια γυάλινων αγγείων.

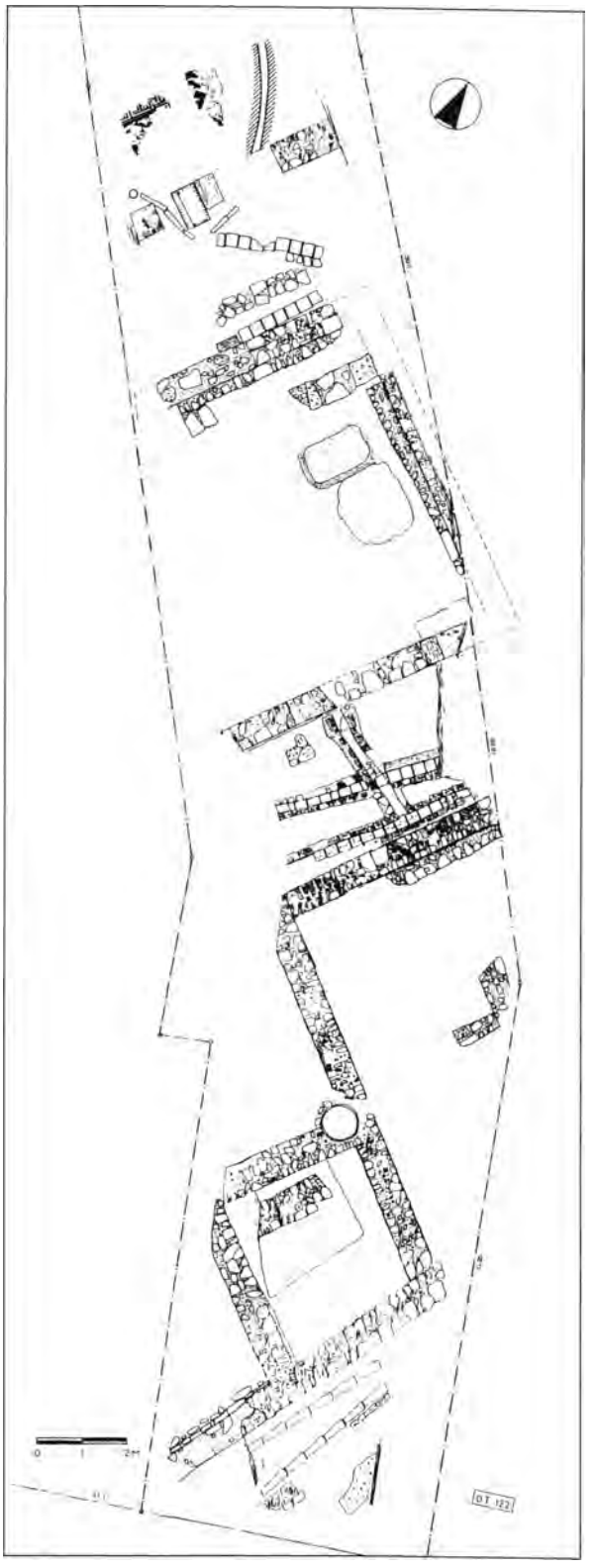
Στα νομίσματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται ένα χάλκινο νόμισμα της Συκιώνος, δύο αρκετά φθαρμένα χάλκινα νομίσματα της Σπάρτης των χρόνων 31-7 (;) π.Χ. και ένα των ετών 43-31 π.Χ.[9], καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα του Σεβήρου Β΄ (306-307 μ.Χ.): στον εμπροσθότυπο ο αυτοκράτορας με ακτινωτό διάδημα προς τα δεξιά και η επιγραφή: *IMP. C. SEVERUS. PF. AUG*. Στον οπισθότυπο ο αυτοκράτορας προς τα δεξιά παραλαμβάνει Νίκη πάνω σε σφαίρα από τον Δία και η επιγραφη: *CONCORDIA MILITUM*. Κάτω από τη Νίκη το γράμμα *B*.

2. Οδός Θερμοπυλών 94 (Ο.Τ.122, οικόπεδο Ν. Φωτόπουλου)

Συνεχίστηκε από το 1996 η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου (αντιπαροχή της παλαιάς ιδιοκτησίας Ν. Καναβάρου) μετά την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/35722/2121/16-7-98 Υπουργική Απόφαση για την αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων και τη διάλυση της αποκαλυφθείσας φάσης των αρχαιοτήτων[10]. Μετά την αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων διαπιστώθηκε ότι το υστερορωμαϊκό κτίσμα είχε θεμελιωθεί πάνω στα λείψανα οικίας των ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 3).

Συγκεκριμένα, η συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο του δωματίου Δ μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου αριθ. 4 αποκάλυψε σε βάθος 0,76 μ. δύο τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου της ελληνιστικής εποχής. Το ψηφιδωτό δάπεδο, κατασκευασμένο από λευκά και μελανά βότσαλα πάνω σε υπόστρωμα από κονίαμα και χαλίκια, σώζει την παράσταση λέοντα, καθώς και τμήμα ζωφόρου με ζώα και ζώνη, την οποία κοσμεί μαίανδρος. Τα υπολείμματα του δαπέδου φαίνεται ότι είχαν καταστραφεί από την κατασκευή αγωγών της ρωμαϊκής εποχής και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στην περιοχή. Λιγοστά, επίσης, αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς και υπολείμματα αγωγών των ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκαν μετά την αποκόλληση των υπόλοιπων ψηφιδωτών δαπέδων της ρωμαϊκής οικίας.

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής, μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου αριθ. 2 από το χώρο του δωμα-

Σχέδ. 3. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 94. Κάτοψη της ανασκαφής.

9. Για τους τύπους των νομισμάτων, πρβλ. S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978, Gruppe XXVI και Gruppe XVII αντίστοιχα.

10. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 116-118. Κατά την περιγραφή της ανασκαφής του έτους 1998, ακολουθείται η αρίθμηση των χώρων και των ψηφιδωτών δαπέδων της πρώτης φάσης της ανασκαφικής έρευνας.

τίου Β, αποκαλύφθηκαν λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα της κεραμικής των ελληνιστικών χρόνων. Αξίζει να αναφερθούν τα θραύσματα μεγαρικού σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση φύλλων άκανθας, ανάμεσα στα οποία απεικονίζονται Νίκη και ερωτιδέας (Μ.Σ. αριθ. 14448) (Πίν. 73 α), τα τμήματα μελαμβαφούς κυπέλλου, ένα από τα οποία φέρει τη γραπτή επιγραφή: *Λ Ι [- - -]* (Μ.Σ. αριθ. 14447α), το θραύσμα ανάγλυφου σκύφου που σώζει τμήμα ανάγλυφης επιγραφής με το όνομα του εργαστηρίου: *Φιλ[οδάμου;]* (Μ.Σ. αριθ. 14446) και δύο πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες, ύψ. 0,095 και 0,10 μ. αντίστοιχα. Η μία από αυτές (Μ.Σ. αριθ. 14443) φέρει εγχάρακτο το γράμμα *Φ* (ύψ. γράμματος 0,021 μ.) και η δεύτερη (Μ.Σ. αριθ. 14445) φέρει εγχάρακτο το γράμμα *Ι* (ύψ. γράμματος 0,012 μ.). Από τον ίδιο χώρο προήλθαν άωτα μελαμβαφή σκυφίδια (Μ.Σ. αριθ. 14451-14452), τμήμα άωτου σκύφου με εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα και στο χείλος (Μ.Σ. αριθ. 14450) και τεμάχιο πίθου με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση. Μέσα σε ορθογώνιο όρυγμα στο βορειοανατολικό τμήμα του ίδιου χώρου εντοπίστηκε τμήμα πήλινου αναθηματικού κωδωνίσκου (Μ.Σ. αριθ. 14449) και λίγα όστρακα της κλασικής εποχής.

Τέλος, κατά τη διάρκεια της αποκόλλησης του ψηφιδωτού δαπέδου αριθ. 1 – Δωμάτιο Α – αφαιρέθηκε σώμα άβαφου αγγείου (4ου ή 5ου αι. μ.Χ.;), που είχε τοποθετηθεί στη βόρεια πλευρά του δαπέδου (Μ.Σ. αριθ. 14421).

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκουν επίσης κωνική αγνύθα, ύψ. 0,08 μ. (Μ.Σ. αριθ. 14444), με εγχάρακτο το γράμμα *Κ* (ύψ. γράμματος 0,012 μ.), δίσκος λύχνου μεγάλων διαστάσεων με παράσταση ερωτιδέα που επιπλέει πάνω σε αμφορέα μέσα στη θάλασσα (Μ.Σ. αριθ. 14456) (Πίν. 73 β), δύο θραύσματα ανοιχτών ερυθρόμορφων αγγείων (Μ.Σ. αριθ. 14447 β και 14455), τμήμα οστέινου αναδευτήρα, τμήμα χάλκινης βελόνης, καθώς και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Παρά την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/35722/2121/16-7-98 Υπουργική Απόφαση για τη διάλυση της αποκαλυφθείσας φάσης των αρχαιοτήτων, μεγάλο μέρος των αρχαιοτήτων καταχώσθηκε, αφού οι ιδιοκτήτες κατέθεσαν νέα μελέτη τροποποίησης των υποστυλωμάτων της οικοδομής και μείωσης του υπογείου, προκειμένου να μην διαλυθούν πλήρως οι αρχαιότητες.

3. Οδός Αγίου Δημητρίου (Ο.Τ. 141, οικόπεδο Α. Δούνια)

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δύο λιθοσωρούς από τη διάλυση προγενέστερων αρχιτεκτονικών λειψάνων και λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων στο βορειοανατολικό τμήμα του. Κατά την ανασκαφή των λιθοσωρών του δυτικού τμήματος συγκεντρώθηκε λιγοστή φθαρμένη κεραμική της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής και δύο χάλκινα νομίσματα: ένα των ρωμαϊκών (2ος αι. μ.Χ. ;) και ένα των βυζαντινών χρόνων[11].

Η ανασκαφική έρευνα στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψε σε βάθος 0,48 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της παρόδου της οδού Επισκόπου Δανιήλ την ανώτερη οικοδομική φάση (Τχ 1-4 και 7 της ανασκαφής), στην οποία ανήκουν τα λείψανα δύο χώρων - δωματίων τα οποία συνεχίζονται κάτω από την προς Α. όμορη οδό. Στο βορειότερο χώρο (οριζόταν από τους Τχ 1, 4 και 7) αποκαλύφθηκε είσοδος, πλ. 0,70 μ., στα δυτικά. Ο νοτιότερος χώρος οριζόταν από τους τοίχους 1, 2 και 3. Όλοι οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση, τμήματα κεραμίδων και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Από την ανασκαφή των χώρων αυτών συγκεντρώθηκε φθαρμένη άβαφη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων.

Σε υποκείμενη αρχιτεκτονική φάση ανήκουν τα λιγοστά λείψανα του Τχ 5, κατασκευασμένου από αργούς λίθους μεγάλων διαστάσεων και λάσπη ως συνδετικό υλικό, του οποίου η ανώτερη επιφάνεια αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ., ενώ στην αρχαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν τα υπολείμματα τριών ακόμη τοίχων (Τχ 6, 8 και 9). Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων της αρχαιότερης αυτής φάσης, συγκεντρώθηκε φθαρμένη χρηστική κεραμική της ύστερης ελληνιστικής εποχής, πυραμιδόσχημες αγνύθες και θραύσματα ατρακτοειδών μυροδοχείων. Αναφέρονται τα θραύσματα μελαμβαφούς οινοχοΐσκης (Μ.Σ. αριθ. 14659).

Στα κινητά ευρήματα της έρευνας του χώρου ανήκουν μία πυραμιδόσχημη αγνύθα, ύψ. 0,081 μ., που φέρει εγχάρακτο συμπίλημα των γραμμάτων *Κ* και *Α* (Μ.Σ. αριθ. 14457) και τμήματα ακροκεράμων, δύο από τα οποία φέρουν ανάγλυφη φυτική διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 14458). Στα νομίσματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται τρία χάλκινα νομίσματα της Σικυώνος, τρία χάλκινα νομίσματα της Σπάρτης των χρόνων 48-40, 43-31 και 31-7 π.Χ. αντίστοιχα και ένα αρκετά φθαρμένο, πιθανότατα των χρόνων 35-31 π.Χ. Εντοπίστηκε επίσης φθαρμένο χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής των χρόνων του αυτοκράτορα Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.)[12].

11. Στο φθαρμένο εμπροσθότυπο διακρίνεται προτομή κατά μέτωπον του Χριστού και στον οπισθότυπο πατριαρχικός σταυρός με στιγμή στο άκρο κάθε κεραίας, πρβλ. Μ. Γαλάνη-Κρίκου - Ι. Τουράτσογλου - Η. Τσουρτη, *Συλλογή Ηλία Καντά, Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα 2000, σ. 156-158, αριθ. 25.82 - 25.85, του 11 αι. μ.Χ.

12. Για τους τύπους των νομισμάτων, πρβλ. Grunauer von Hoerschel-

Οι αρχαιότητες του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου καταχώσθηκαν.

4. Συμβολή των οδών Κύπρου 19, Βρασίδου και Βορείου Ηπείρου (Ο.Τ. 148, οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου και Δ. Ζαχαριάδη)

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,09 μ. τμήμα δρόμου, πλ. 2,80 μ., κατασκευασμένου από πατημένο χώμα και χαλίκι. Η οδός οριοθετούνταν εκατέρωθεν από δύο κτιστά αναλήμματα (τοίχοι 1 και 3), τα οποία είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ για την κατασκευή της βόρειας παρειάς του νότιου αναλήμματος (Τχ3) είχαν χρησιμοποιηθεί και πώρινες λιθόπλινθοι. Κατά την ανασκαφή του δρόμου διακρίθηκαν δύο οδοστρώματα, μέρος των οποίων είχε καταστραφεί από τη διάνοιξη αποχετευτικού βόθρου της σύγχρονης εποχής στην ίδια θέση. Το ανώτερο οδόστρωμα αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,09-1,40, ενώ το κατώτερο σε βάθος 1,40-1,62 μ. και κατά την ανασκαφή του συγκεντρώθηκαν άβαφα όστρακα και μελαμβαφή των ελληνιστικών χρόνων. Στα νότια του δρόμου και σε βάθος 1,31 μ. διακρίθηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου. Πάνω στο δρόμο είχε θεμελιωθεί σε μεταγενέστερη φάση τμήμα τοίχου (Τχ 2) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (ανώτερη επιφάνεια σε βάθος 0,82 μ.).

Στα βόρεια του Τχ 1 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,29 μ. ορθογώνιος λάκκος με έντονα καμένα χώματα και τεμάχια κεραμίδων[13]. Η ανασκαφή του λάκκου έφθασε μέχρι βάθους 1,86 μ. και από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν λιγοστά άβαφα και μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Στα νοτιοανατολικά του λάκκου αποκαλύφθηκε τάφος (Τφ 2) σε βάθος 1,55 μ., οριοθετημένος από μικρούς λίθους. Το δάπεδό του είχε κατασκευαστεί από σχιστολιθικές πλάκες (βάθ. αποκάλυψης 1,62 μ.), επάνω στις οποίες είχε ενταφιαστεί ενήλικας σε συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή στη νότια πλευρά του τάφου, το δεξιό χέρι στην περιοχή των γεννητικών οργάνων και το αριστερό στο ύψος του στομάχου. Λιγοστή αδιάγνωστη κεραμική βρέθηκε επάνω από τον τάφο, ενώ στα νοτιοδυτικά του αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα κρανίου και οστών άνω άκρων, προερχόμενα προφανώς από την καταστροφή άλλης ταφής (Τφ 3).

Σε υποκείμενο του τάφου 2 στρώμα αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα της ταφής 4. Πρόκειται για ενταφιασμό σε απλό λάκκο, στο εσωτερικό του οποίου αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα σκελετού σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή προς Β. Διασώθηκε τμήμα του κρανίου, τμήματα των οστών των άκρων και λίγα οστά του κορμού. Η ταφή ήταν κτερισμένη με δύο σιδερένιες περόνες με χάλκινο ωοειδές εξόγκωμα της πρωτογεωμετρικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 14461-14462)[14]. Τμήμα του τάφου 4 είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη τάφου της ρωμαϊκής εποχής (Τφ 5). Για την κατασκευή του μεταγενέστερου αυτού τάφου είχε διανοιχθεί ορθογώνιο όρυγμα, στο εσωτερικό του οποίου είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση, με την κεφαλή στη νότια πλευρά και τα άνω άκρα τοποθετημένα κατά μήκος του κορμού. Κτέρισμα του τάφου ήταν ένα πήλινο βολβοειδές μυροδοχείο (Μ.Σ. αριθ. 14459), το οποίο είχε τοποθετηθεί στα ανατολικά της κεφαλής του νεκρού.

Σημαντικά ευρήματα έδωσε η ανασκαφή του μικρού λάκκου που αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του σκάμματος (βάθ. 1,74-1,91 μ.). Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, καθώς και όστρακα της πρωτοελλαδικής εποχής: τμήματα χείλους φιάλης κ.ά. (Μ.Σ. αριθ. 14460). Λιγοστά άλλα όστρακα της πρωτοελλαδικής εποχής εντοπίστηκαν και στους άλλους χώρους της ανασκαφής αναμεμειγμένα με κεραμική των ιστορικών χρόνων.

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα καταχώσθηκαν.

5. Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Βρασίδου και Ανανίου (Ο.Τ. 4, οικόπεδο Β. Κουλογεωργίου και Μ. Τσιάπα)

Η σωστική έρευνα[15], που διενεργήθηκε με έξοδα των ιδιοκτητών κατά το διάστημα από 17-8-98 έως 28-8-98, στο χώρο όπου παλαιά βρισκόταν το προαύλιο του Α΄ Δημοτικού Σχολείου Σπάρτης, αποκάλυψε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου την προς Α. συνέχεια του κτιρίου που είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση καλωδιώσεων της ΔΕΗ, κατά μήκος της οδού Πλατανιστά[16] (Σχέδ. 4).

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σε ανώτερο στρώμα τμήμα κτιστού αγωγού των νεότερων χρόνων, εσωτ. πλ. 0,20

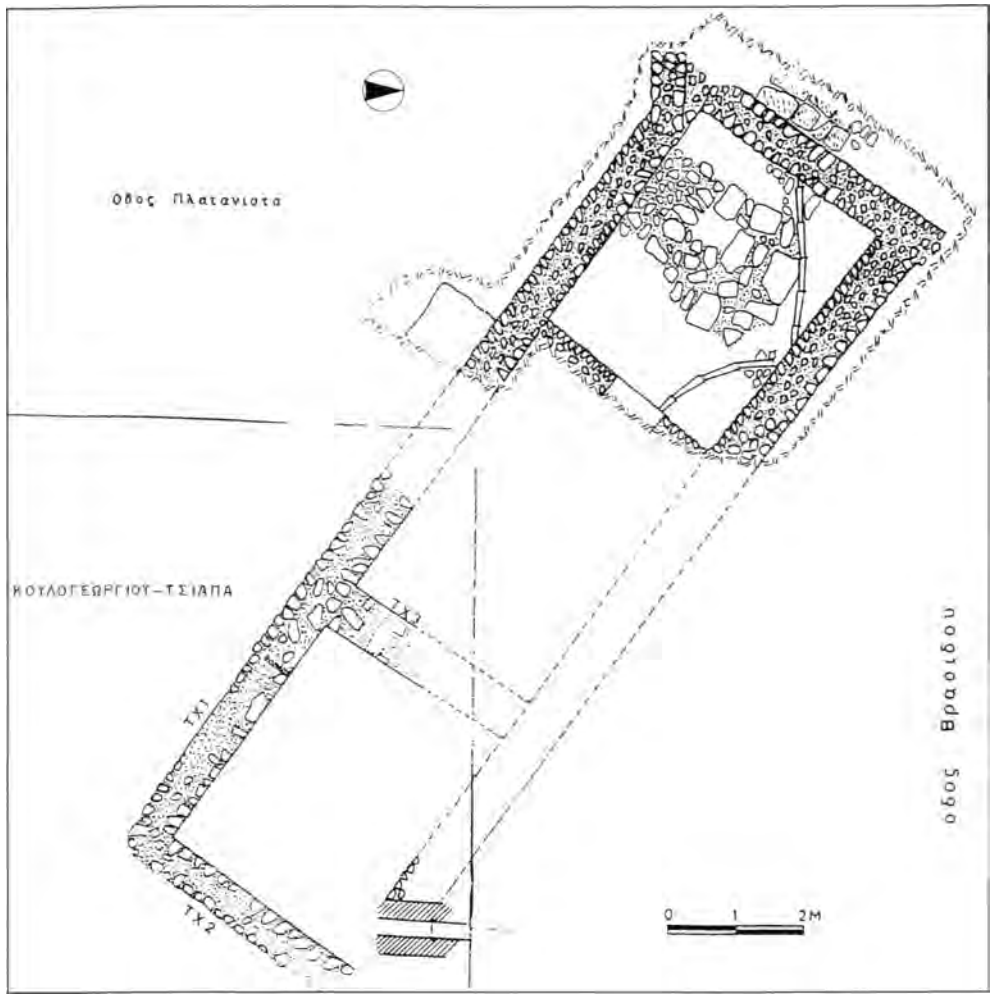
mann, ό.π. (υποσημ. 9), Gruppe XIII (48-40 π.Χ.), Gruppe XVI, αριθ. 89 ή 94 (43-31 π.Χ.), Gruppe XXVI (31-7 π.Χ.), Gruppe XXI (35-31 π.Χ.) και Gruppe LVI, αριθ. 6 (Γαλλιηνός).

13. Ο λάκκος αρχικά θεωρήθηκε ταφική πυρά και στο ημερολόγιο της ανασκαφής πήρε την ονομασία Τάφος 1. Η συνέχιση της ανασκαφής δεν επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεση.

14. Το οικόπεδο βρίσκεται έναντι της ιδιοκτησίας Δ. Ζαΐμη, όπου κατά την ανασκαφή της το έτος 1997 είχαν εντοπιστεί όστρακα των γεωμετρικών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 164-165.

15. Το ημερολόγιο της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου τήρησε η Α. Μαλτέζου.

16. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 138-140. Το ημερολόγιο της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου τήρησε η Α. Μαλτέζου.

Σχέδ. 4. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Βρασίδου και Ανανίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

μ., ο οποίος είχε καταστρέψει τμήμα των υποκείμενων αρχαιολογικών στρωμάτων. Η συνέχιση της ανασκαφής κάτω από τον αγωγό αποκάλυψε δύο διαδοχικά, κατά τον άξονα Α.-Δ., δωμάτια κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 4,20×3 περίπου το δυτικό και 3,80×3 μ. το ανατολικό, τα οποία ορίζονταν από τους τοίχους 1, 2 και 3 της ανασκαφής. Οι τοίχοι στο εσωτερικό των δωματίων ήταν κατασκευασμένοι με την τεχνική του opus mixtum. Στον καλύτερα διατηρημένο τοίχο (Τχ 1, βάθ. ανώτερης επιφάνειας 0,48 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Βρασίδου) διασώθηκαν τρεις ζώνες λίθων με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και δύο πλίνθινες ζώνες, αποτελούμενες η καθεμία, από τρεις στρώσεις οπτών πλίνθων εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος. Ίχνη επιχρίσματος διασώθηκαν κατά τόπους στην επιφάνεια των τοίχων, οι οποίοι είχαν θεμελιωθεί επάνω στο στέρεο έδαφος της περιοχής που εντοπίστηκε σε βάθος 2,54 μ.

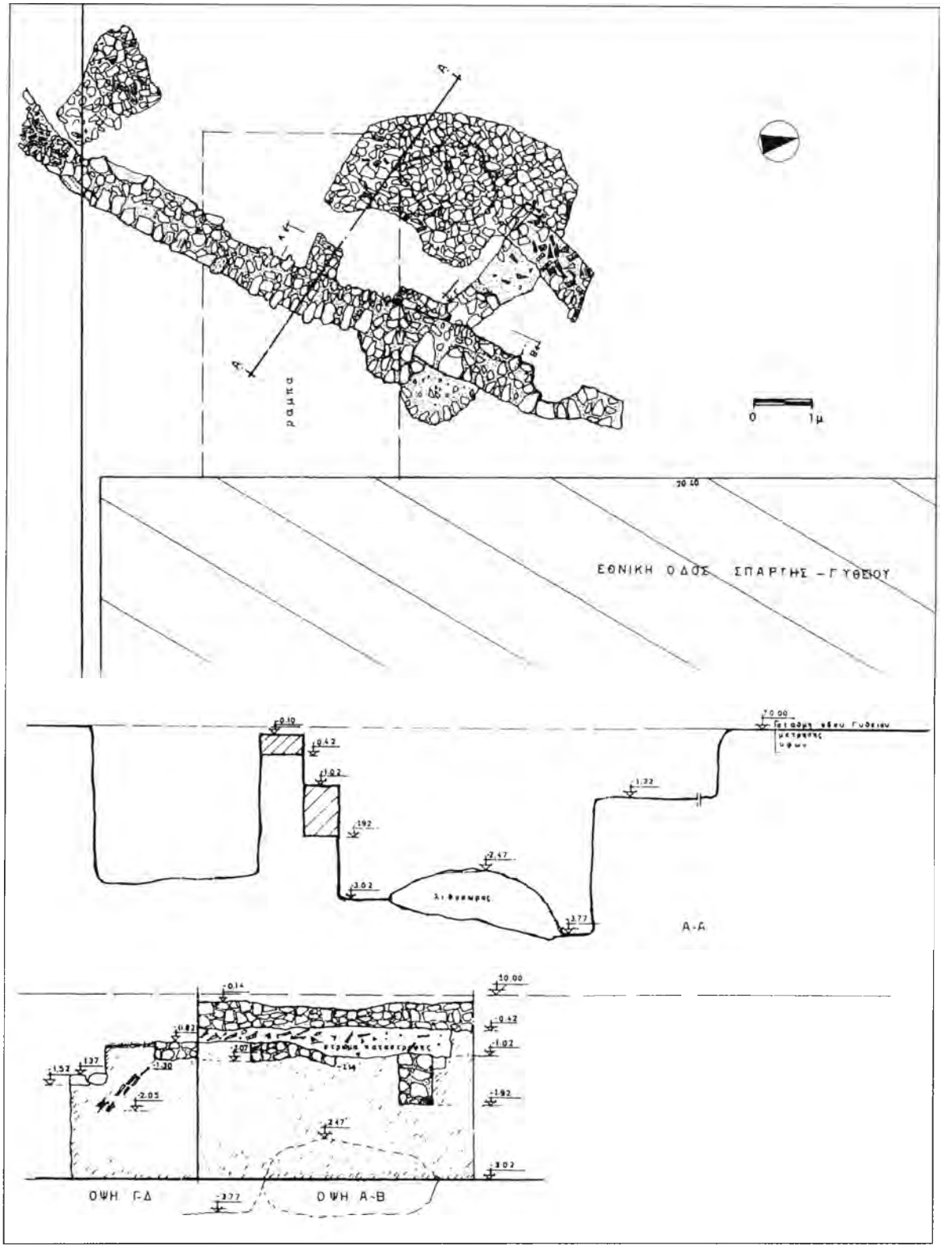
Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν λιγοστά όστρακα άβαφων υστερορωμαϊκών αγγείων – κυρίως αμφορέων – και ελάχιστα ερυθροβαφή αλλά και μελαμβαφή όστρακα.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου καταχώσθηκαν σύμφωνα με την αριθ. 665/4-5-99 Απόφαση της Ε΄ ΕΠΚΑ.

6. Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου (Ο.Τ. Γ 267, οικόπεδο Δ. και Αικ. Πετρούλια)

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε κατά το διάστημα από 27-5-98 έως 15-6-98 με σκοπό τη διάνοιξη ράμπας πρόσβασης προς το υπόγειο του παραπάνω οικοπέδου, αποκάλυψε τα υπολείμματα της καταστροφής αρχιτεκτονικών λειψάνων της ύστερης αρχαϊκής-πρώιμης κλασικής εποχής και τμήμα μεταγενέστερου τοίχου (Σχέδ. 5).

Έτσι σε βάθος 0,14 μ. από το κατάστρωμα της εθνικής

Σχέδ. 5. Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου. Κάτοψη, τομή και όψεις της ανασκαφής.

οδού αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση τοίχου (Τχ 1), σωζ. μήκ. 11,80 και ύψ. 0,30 μ. Ο τοίχος, πλ. 0,60-0,70 μ., είχε κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Από το μεγάλο μήκος του θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται μάλλον για τμήμα περιβόλου.

Κάτω από τη θεμελίωση της δυτικής παρειάς του τοίχου, σε βάθος 0,42 μ. εντοπίστηκε μικρής έκτασης στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης, ενώ σε υποκείμενο στρώμα αποκαλύφθηκε η θεμελίωση των λειψάνων τριών τοίχων, των οποίων η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψης οποιουδήποτε κτιρίου. Κατά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής εντοπίστηκαν τμήματα πήλινου δισκοειδούς ακρωτηρίου με γραπτή διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής (Μ.Σ. αριθ. 14411) (Πίν. 74 α), μία σχεδόν ακέραιη μελανόμορφη λήκυθος που από μια πρώτη εξέταση μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Μ.Σ. αριθ. 12982) (Πίν. 74 β), καθώς και τμήματα χείλους κρατήρα με γραπτή διακόσμηση μαιάνδρου της ύστερης αρχαϊκής εποχής.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής και σε βάθος 2,47 μ. αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλοι λιθοσωροί, από την καταστροφή των προγενέστερων οικοδομικών λειψάνων. Η διερεύνηση των δύο λιθοσωρών έφθασε μέχρι βάθους 3,77 μ.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή μπορεί να χρονολογηθεί στην αρχαϊκή-πρώιμη κλασική εποχή. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκουν τεμάχια αποθηκευτικών πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση, τεμάχια ανάγλυφου αμφορέα (Μ.Σ. αριθ. 14416) στα οποία διακρίνονται τα κάτω άκρα ζώων – αλόγου και σκύλου(;) –, καθώς και ιστάμενης ανδρικής μορφής (Πίν. 74 γ), θραύσματα μικρού πινακίου της αρχαϊκής εποχής με διακόσμηση ακτίνων στο εξωτερικό (Μ.Σ. αριθ. 14412), τμήμα μελαμβαφούς grottesque ειδωλίου (Μ.Σ. αριθ. 14414), τμήμα οστέινου επιθέματος και δύο όστρεα.

7. Οδός Κύπρου 56 (Ο.Τ. 140, οικόπεδο Ιω. Νικόλαρου)

Η ανασκαφή του οικοπέδου με έξοδα του ιδιοκτήτη αποκάλυψε τμήματα δύο τοίχων, ένας εκ των οποίων διέτρεχε το μέσον περίπου του οικοπέδου με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. Ο τοίχος διέσωζε ίχνη επιχρίσματος στην ανατολική παρειά του. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε λιγοστή κεραμική και δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα: στον εμπροσθότυπο του καλύτερα διατηρημένου νομίσματος διακρίνεται μορφή προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο αετός προς τα αριστερά, πιθανότατα επάνω σε κεραυνό.

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε λόγω αδυναμίας του ιδιοκτήτη να καλύψει τα έξοδα της ανασκαφής και θα συνεχιστεί σύμφωνα με τη σειρά προτεραιότητας που τηρεί η Υπηρεσία μας.

8. Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέττα (Ο.Τ. 120, οικόπεδο Α. Σταθοπούλου και Ι. Αργείτη)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου για την προσθήκη κατ' επέκταση σε υπάρχουσα οικοδομή[17] αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα στη βόρεια και στην ανατολική πλευρά του. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν σε βάθος από 0,76 έως 1,06 μ. από το οδόστρωμα της οδού Η. Γκορτσολόγου τμήματα τοίχων (Τχ 1, 2, 3, 4α-β, 5, 6) κατασκευασμένων από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό και λίγα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,37 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, ενώ στα νότια του Τχ 1 τμήμα αποθηκευτικού πίθου.

Η εξέταση της κεραμικής (κυρίως αυλακωτά και κτενωτά όστρακα αλλά και λίγα εφυαλωμένα), καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα Ιουστίνου Β΄, του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης[18], χρονολογούν τα ευρήματα στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκουν επίσης δύο βάσεις κιόνων (Μ.Σ. αριθ. 12874-12875).

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε λόγω της διακοπής της σύμβασης του εργατοτεχνικού προσωπικού.

9. Οδός Ωραίας Ελένης (Ο.Τ. 111, οικόπεδο Α. και Δ. Γεωργαντά)

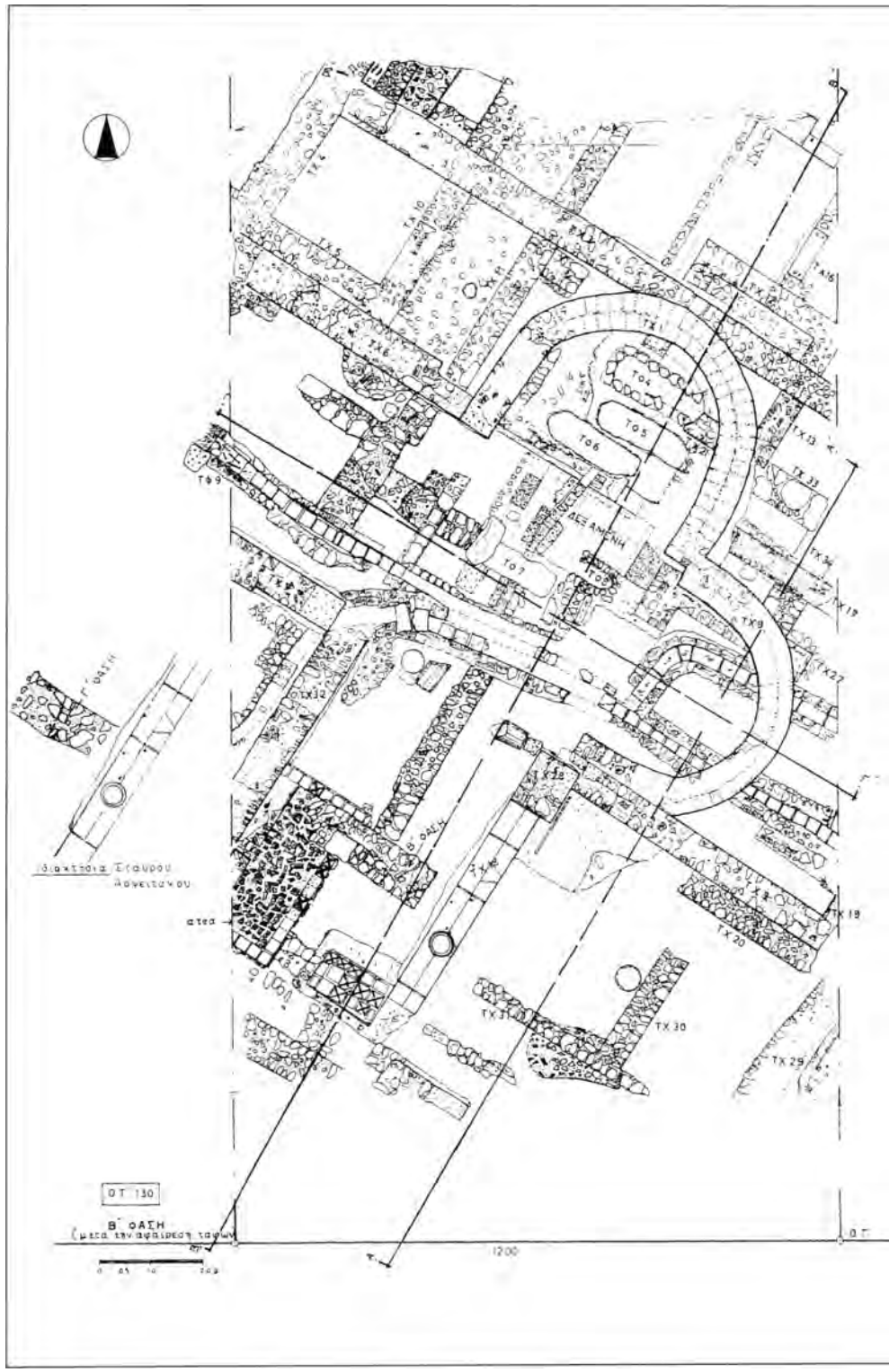
Κατά τη διάρκεια μικρού ανασκαφικού καθαρισμού που ακολούθησε την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν δύο θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14418 α-β), ακέραιος λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση ερωτιδέα, στη βάση του οποίου σώζεται η εγχάρακτη επιγραφή: *ΡΟΥ(ΦΟΥ;)* (Μ.Σ. αριθ. 14417) (Πίν. 74 δ), καθώς και τμήμα άβαφου στρωτήρος κεράμου που διασώζει το σφράγισμα */- - /ΙΝΙΟΥ* (Μ.Σ. αριθ. 14510).

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου θα πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τη σειρά προτεραιότητας των οικοπέδων της Σπάρτης.

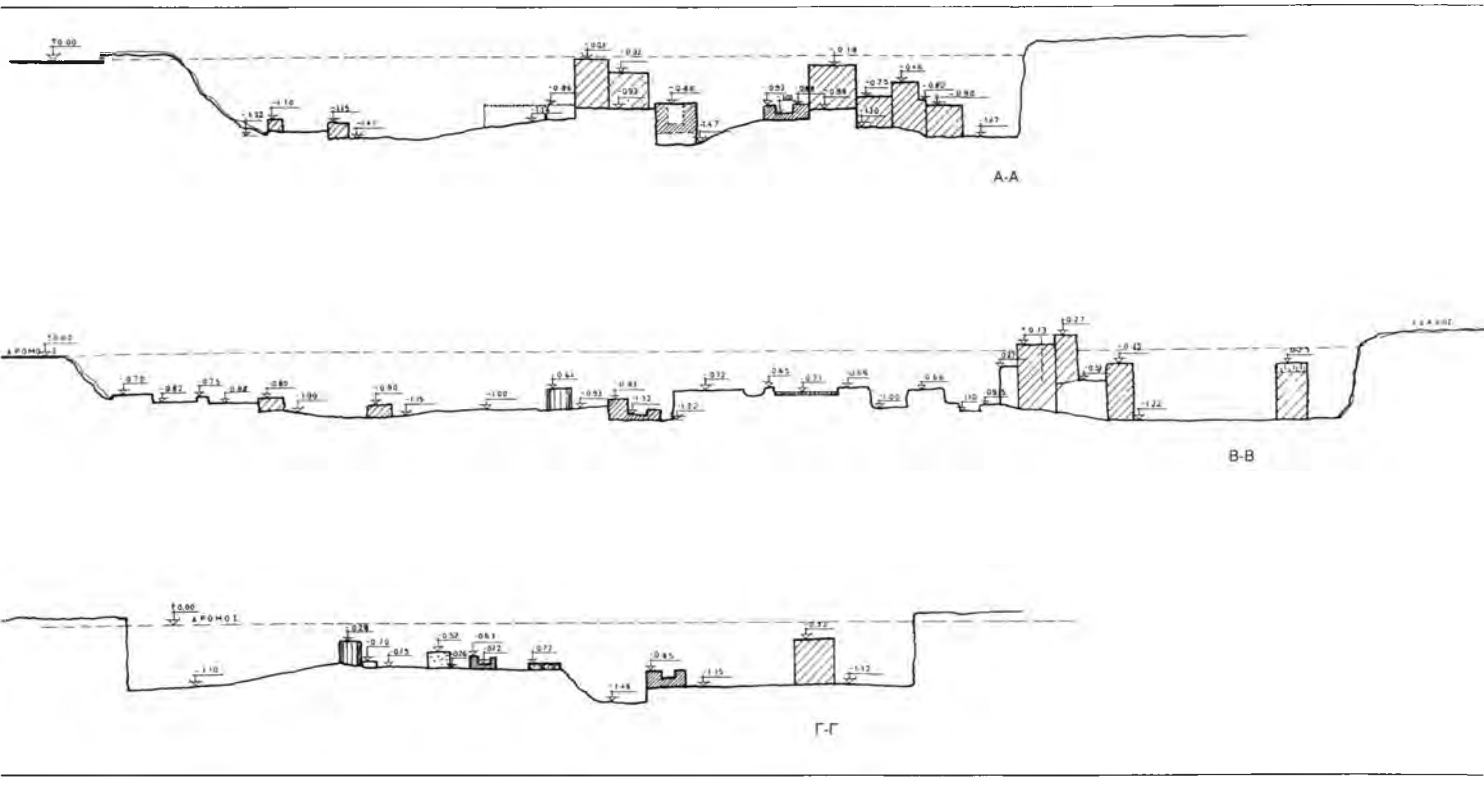
---

17. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Ασημακοπούλου.

18. Στο φθαρμένο εμπροσθότυπο του νομίσματος διακρίνεται ζεύγος ένθρονων μορφών (Ιουστίνος και Σοφία;). Η ανδρική μορφή κρατεί στο δεξιό χέρι σταυροφόρο σφαίρα και η γυναικεία σταυροφόρο σκήπτρο. Στον οπισθότυπο *Κ* και πάνω *ΘΣ*, *Α/Ν/Ν/Ο Χ*, στο έξεργο *ΤΕ/ΣΙ*. Πρβλ. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 11), σ. 54, αριθ. 4. 96, των ετών 574-575 μ.Χ.

Σχέδ. 6. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος. Τομές Α-Α - Γ-Γ.

10. Οδός Ορθίας Αρτέμιδος (Ο.Τ. 91, οικόπεδο Γ. Αρφάνη)

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής στις ζώνες προστασίας του οικοπέδου αποκάλυψε την προς Β. και προς Ν. συνέχεια του τοίχου 1 της ανασκαφής του έτους 1996 και την προς Δ. συνέχεια του τοίχου 2[19]. Κατά την επέκταση της ανασκαφής στο νότιο τμήμα του τοίχου 1, αποκαλύφθηκε επίσης η συνέχεια του λιθοσωρού που είχε εντοπιστεί στη δυτική παρειά του.

Στα κινητά ευρήματα της συμπληρωματικής αυτής ανασκαφικής έρευνας ανήκουν τρία συνανήκοντα αλλά όχι συγκολλούμενα θραύσματα γυάλινου αγγείου με ανάγλυφη μικρογραφική διακόσμηση κατασκευασμένη με μήτρα. Από την παράσταση διασώζονται τα κάτω άκρα ανθρώπινων μορφών ανάμεσα σε φυτικό διάκοσμο (βλαστούς). Η μία από τις μορφές φορεί κνημίδες και κρατεί ξίφος (Μ.Σ. αριθ. 14567).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

19. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 118-120.

11. Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Γ. και Μ. Κανελλοπούλου)

Η ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων της ρωμαϊκής, κυρίως, εποχής με συνεχείς επιδιορθώσεις και προσθήκες. Κατά την ανασκαφή διακρίθηκαν τέσσερις φάσεις χρήσης του χώρου (Σχέδ. 6-7· Πίν. 75γ).

Τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικοπέδου μπορούν να χρονολογηθούν στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Πρόκειται για τα υπολείμματα τοίχων, που αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό και το νοτιοανατολικό τμήμα του (Τχ 16, 32, 34 και Τχ 30, 31, αντίστοιχα), κατασκευασμένων από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η αποσπασματική διατήρησή τους ανάμεσα στα μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψης των κτιρίων στα οποία ανήκαν, όμως στον τοίχο 16 αποκαλύφθηκε κατά χώραν κατώφλι από γκρίζο λίθο.

Σε μια δεύτερη φάση χρήσης του χώρου, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί πιθανότατα στο 2ο αι. μ.Χ., ανήκουν τα αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα λουτρού που

αποκαλύφθηκαν σχεδόν σε όλη την έκταση του χώρου της ανασκαφής. Από την αρχιτεκτονική αυτή φάση αποκαλύφθηκαν υπολείμματα υποκαύστου χώρου στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Πιο συγκεκριμένα, σε βάθος 1,32 μ. αποκαλύφθηκε το δάπεδο (area) του υπόγειου θαλάμου θερμότητας, κατασκευασμένο από θραυσμένες σήμερα πήλινες πλάκες, πάνω στις οποίες διασώζονταν ίχνη από την τοποθέτηση των πεσσίσκων που στήριζαν το δάπεδο στο οποίο πατούσαν οι λουόμενοι (suspensura). Στα ανατολικά του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής που θα μπορούσε να αποδοθεί σε αποσπασματικά σωζόμενη, ορθογώνιας κάτοψης πύελο, το δάπεδο της οποίας αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,88 μ. Στην ίδια λουτρική εγκατάσταση πρέπει να ανήκουν και τα υπολείμματα αγωγών που διέτρεχαν το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου, και τα οποία αποκαλύφθηκαν κατεστραμμένα από τις μεταγενέστερες κατασκευές. Η πλειονότητα των αγωγών ήταν κτιστές αύλακες με δάπεδα από πήλινες πλάκες και κάλυψη με λίθους, πήλινες πλάκες ή κεραμίδια. Η ροή των αγωγών ήταν προς Α.

Τμήματα του λουτρού αποκαλύφθηκαν επίσης στο κεντρικό και στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Έτσι, υπολείμματα υποστρώματος δαπέδου από παχύ κουρασάνι αποκαλύφθηκαν σε χώρο, ο οποίος οριοθετούνταν από τον τοίχο 23 προς Β. και τον τοίχο 25 προς Α. Στο χώρο αυτό σε μεταγενέστερη φάση διανοίχθηκαν οι τάφοι 7 και 8. Οι δύο τοίχοι (23 και 25) έφεραν επίχρισμα από παχύ κουρασάνι στην εσωτερική παρειά τους. Το υπόστρωμα του δαπέδου διέσωζε ίχνη από την τοποθέτηση τετράγωνων πλακών, πιθανότατα μαρμάρινων, όπως μπορούμε να εικάσουμε από τα λείψανα ορθομαρμάρωσης που διασώθηκαν στη βόρεια πλευρά του χώρου και προφανώς επενέδυαν τη νότια παρειά του τοίχου 23. Σε μεταγενέστερη φάση κατασκευάστηκε επάνω στο δάπεδο μικρός αγωγός, εσωτ. πλ. 0,20 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ενώ επάνω στον τοίχο 23 και στα ανατολικά του αγωγού αποκαλύφθηκε αύλακα απορροής ύδατος κατασκευασμένη από ανεστραμμένη κεραμίδα. Βορειότερα, αποκαλύφθηκε χώρος που οριζόταν από τους τοίχους 12, 13, 14 και 21. Στη βόρεια πλευρά του σωζόταν δάπεδο από μεγάλους λίθους. Η νότια παρειά του τοίχου 12 και η δυτική του τοίχου 13 έσωζαν ίχνη κονιάματος. Τμήμα της κατασκευής είχε καταστραφεί από τις μεταγενέστερες οικοδομικές επεμβάσεις στο χώρο και τη διάνοιξη του μεταγενέστερου τάφου 4.

Στην ίδια αρχιτεκτονική φάση ανήκουν πιθανότατα και τα λείψανα των τοίχων 5, 10 και 11 λόγω του βάθους της θεμελίωσής τους, αν και δεν διασώθηκαν στοιχεία για τη σύνδεσή τους με τα αναγνωρίσιμα και βεβαιωμένα τμήματα του λουτρού. Ανάμεσα στους τοίχους 10 και 11 αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,28 μ. μεταγενέστερο δάπεδο κατασκευασμένο από μετρίου μεγέθους λίθους. Οι τοίχοι 5 και 10 είχαν θεμελίωση από αργούς λίθους και κονίαμα, ενώ η ανωδομή τους ήταν κατασκευασμένη από λίθους επενδεδυμένους εξωτερικά με στρώσεις πλίνθων εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος (opus testacaeum). Ο τοίχος 5, επίσης, διέσωζε ίχνη επιχρίσματος τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια παρειά του, ενώ φαίνεται ότι αχρηστεύθηκε μετά την οικοδόμηση του τοίχου 6, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι και κονίαμα.

Σε ανώτερη χρονολογικά φάση, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο ή στον 4ο αι. μ.Χ., φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε ριζική ανοικοδόμηση του χώρου, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα νέα οικοδομήματα να είχαν επίσης σχέση με λουτρική κατασκευή, η οποία στη συνέχεια, υπέστη πολλές μετασκευές και προσθήκες. Στη φάση αυτή ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 3, 4, 6, 7, 32, 18, 28, 29 και 33. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο τοίχος 18/28, όπου είχε διαμορφωθεί μνημειακή είσοδος, συνολ. μήκ. 4,55 μ., στην οποία διασώθηκε κατά χώραν μαρμάρινη βάση κίονα και το αποτύπωμα μιας δεύτερης. Στην είσοδο αυτή θα πρέπει να ανήκαν τα τμήματα αρράβδωτων κιόνων που βρέθηκαν ξαναχρησιμοποιημένα σε διάφορα σημεία του οικοπέδου. Ο χώρος με τη μνημειακή είσοδο ορίζεται στα βόρεια από τον τοίχο 8, στα ανατολικά από τον τοίχο 29 και στα νότια πιθανότατα από την προς Α. προέκταση του τοίχου 33. Στον τοίχο 18/28 μπορούμε να διακρίνουμε δύο κατασκευαστικές φάσεις: μια αρχαιότερη κατά την οποία ο τοίχος είχε πλάτος 0,90 μ. και όριζε χώρο προς Α. με δάπεδο σε βάθος 0,98 μ., ενώ στην ανατολική παρειά του έφερε ίχνη ορθομαρμάρωσης, και μια υστερότερη, κατά την οποία ο τοίχος μετασκευάστηκε, για να δεχθεί το μαρμάρινο κατώφλι της μνημειακής εισόδου, ενώ το δάπεδό της β΄ φάσης του χώρου ανυψώθηκε και θα πρέπει να τοποθετηθεί σε βάθος 0,60 μ. περίπου, όπως υποδεικνύει το επίχρισμα της νότιας παρειάς του 8.

Βόρεια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκαν οι αψιδωτοί τοίχοι 1 και 9, επιμελημένης κατασκευής, οι οποίοι προσαρμόστηκαν στον υπάρχοντα χώρο (ιδιαίτερα ο τοίχος 9). Ο τοίχος 1 φέρει επίχρισμα στη βόρεια παρειά και διακόσμηση από κονίαμα με λευκό και σκούρο κυανό χρώμα στη νότια παρειά. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν λίθοι μετρίου μεγέθους, αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων φάσεων και στρώσεις οπτών πλίνθων, οι οποίες είχαν αφαιρεθεί σε μεταγενέστερη εποχή, όπως υπέδειξαν τα αποτυπώματά τους πάνω στο κονίαμα.

Στην τελευταία φάση χρήσης του χώρου, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στην παλαιοχριστιανική εποχή, εγκαταλείπεται η οικιστική χρήση και η περιοχή χρησιμοποιείται πλέον ως νεκροταφείο. Στη φάση αυτή ανήκουν εννέα ακτέριστοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. περίπου. Η

διάνοιξη των τάφων κατέστρεψε μέρος των προγενέστερων αρχιτεκτονικών λειψάνων, ενώ για την κατασκευή τους, σε ορισμένες περιπτώσεις, χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Μερικοί από τους τάφους ήταν κτιστοί από λίθους και τεμάχια οπτών πλίνθων (Τφ 1, 2 και 3), ενώ οι τάφοι 4 και 7 ήταν λάκκοι οριοθετημένοι με λίθους στο ανώτερο τμήμα τους. Οι τάφοι 5 και 6 ήταν απλοί λάκκοι λαξευμένοι ανάμεσα σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ ο τάφος 9 έχει κατασκευαστεί εντός τμήματος προγενέστερου αγωγού. Στο εσωτερικό τους αποκαλύφθηκαν ενταφιασμοί σε ύπτια στάση με τις κεφαλές των νεκρών να «βλέπουν» προς Α. Στην ίδια φάση ανήκουν και τα υπολείμματα του τοίχου 20, που αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του οικοπέδου.

Το οικόπεδο Κανελλοπούλου γειτνιάζει προς Α. με το οικόπεδο Γ. Πουλοκέφαλου, κατά την ανασκαφή του οποίου το έτος 1988, αποκαλύφθηκαν λείψανα ρωμαϊκής οικίας με σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων. Είναι λοιπόν πιθανόν τα λείψανα των δύο οικοπέδων να ανήκουν σε ένα ενιαίο συγκρότημα. Η διαρκής χρήση του χώρου δημιουργεί προβλήματα ως προς την πλήρη διακρίβωση της χρήσης των ερειπίων, αλλά επιβεβαιώνει τη σημασία της περιοχής μέσα στον πολεοδομικό ιστό της ρωμαϊκής Σπάρτης. Η οικιστική χρήση του χώρου φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε κατά τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια μετά τη σύμπτυξη της πόλης γύρω από τη λεγομένη «ακρόπολη» και την κατασκευή του τείχους. Τότε ακριβώς μετατράπηκε σε χώρο ταφής.

Κατά την ανασκαφική έρευνα συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων. Αξίζει να αναφερθούν δύο πήλινες πρόχοι (Μ.Σ. αριθ. 14626-14627) (Πίν. 75 α) και λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14629), καθώς και ένα ληκύθιο της παλαιοχριστιανικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 14630). Σημαντική ήταν και η παρουσία της ελληνιστικής κεραμικής στη βορειοανατολική και στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, όπου είχαν διασωθεί τα λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα της ίδιας περιόδου. Ανάμεσά τους διακρίνονται τεμάχια μεγαρικών σκύφων (Μ.Σ. αριθ. 14634) και μελαμβαφές ληκύθιο (Μ.Σ. αριθ. 14636). Η προγενέστερη χρήση του χώρου υποδηλώνεται από λίγα θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων (Μ.Σ. αριθ. 14635) (Πίν. 75 β) και ορισμένα όστρακα της αρχαϊκής εποχής. Από τα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής προήλθαν επίσης λιγοστά θραύσματα αγγείων της βυζαντινής εποχής, που διασώζουν επίχρισμα όχι όμως και εφυάλωση και ίσως υποδεικνύουν την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην περιοχή (Μ.Σ. αριθ. 14638).

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται επίσης τεμάχια γυάλινων αγγείων, τμήμα στρωτήρος κεράμου που φέρει το σφράγισμα */- - - /ΔΑΜ[ΟΣΙΟΣ - - -/* (Μ.Σ. αριθ. 14628), πυραμιδόσχημη αγνύθα (Μ.Σ. αριθ. 14633), που φέρει εγχάρακτο το γράμμα *Χ* (ύψ. γράμματος 0,02 μ.), μαρμάρινο τμήμα κορμού γυμνής γυναικείας μορφής (Αφροδίτη;) των ύστερων ελληνιστικών ή πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, μεγέθους μικρότερου του φυσικού (Μ.Σ. αριθ. 14623), τμήμα πλίνθου αγάλματος που διασώζει το κάτω άκρο μορφής μεγέθους μικρότερου του φυσικού (Μ.Σ. αριθ. 14622) και επτά χάλκινα νομίσματα, από τα οποία μπορούν να ταυτιστούν τα εξής: χάλκινο νόμισμα σπαρτιατικής κοπής των χρόνων 43-31 π.Χ.[20], χάλκινο νόμισμα του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.) και χάλκινο νόμισμα του 11ου αι. μ.Χ.[21].

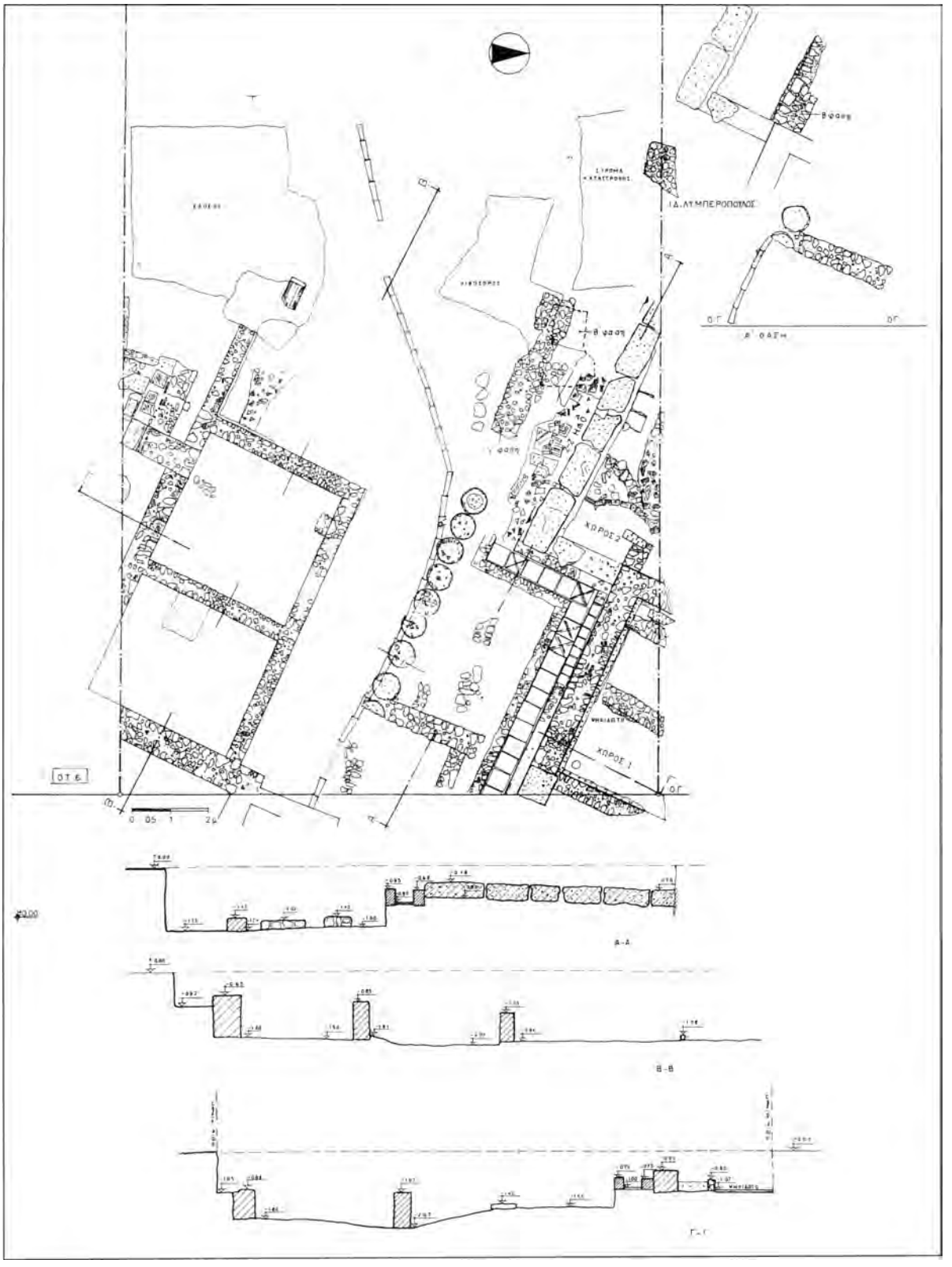
12. Οδός Πιτάνης (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Π. Γεωργανέ)

Η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, που διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής εποχής στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, καθώς και υπολείμματα δαπέδων, τμήμα στρώματος καταστροφής και κεραμική της ρωμαϊκής κυρίως περιόδου στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Σχέδ. 8).

Συγκεκριμένα, στον ανατολικό τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο διαφορετικών οικοδομημάτων, το βόρειο και το νότιο, με το γνωστό για τη ρωμαϊκή Σπάρτη προσανατολισμό των κτιρίων από ΒΔ. προς ΝΑ. Μεταξύ των δύο αυτών οικοδομημάτων υπήρχε ελεύθερος χώρος, πλ. από 3 έως 5,50 μ., τον οποίο διέτρεχε αγωγός ύδρευσης, κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, με κατεύθυνση Δ.-Α. Στα ανατολικά ο αγωγός φαίνεται ότι περνούσε κάτω από σπονδύλους κιόνων σε β΄ χρήση, κατασκευασμένων από οπτές πλίνθους και κονίαμα. Από το βάθος της θεμελίωσης των δύο οικοδομημάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι το βόρειο οικοδόμημα είναι υστερότερο χρονολογικά από το νότιο, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο αι. μ.Χ., είναι όμως πολύ πιθανόν ότι για κάποιο διάστημα τα δύο κτίρια συνυπήρχαν.

Από το οικοδόμημα του νότιου τομέα αποκαλύφθηκαν πλήρως οι δύο βορειότεροι χώροι, δωμάτια, διαστ. 3,55×3,75 και 3,20×4 μ. αντίστοιχα, τμήμα τρίτου δωματίου προς Δ., από το οποίο διασώθηκε ένας μόνον τοίχος, καθώς και τμήμα ενός ακόμη χώρου στα ανατολικά, που συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Πιτάνης. Στα νότια των χώρων αυτών αποκαλύφθηκαν τα τμήματα δύο ακόμη χώρων, η συνέχεια των οποίων βρίσκεται στο προς Ν. μη ανεσκαμμένο οικόπεδο Δαγρέ. Στο ανατολικό εκ των δύο νοτιότερων δωματίων, διασώθηκε τμήμα υπο-

20. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 9), Gruppe XVI.
21. Πρβλ. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. 25.90.

Σχέδ. 8. Σπάρτη. Οδός Πιτάνης. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α - Γ-Γ.

στρώματος δαπέδου από λίθους μετρίου μεγέθους και θραύσματα πήλινων πλακών, ενώ στο δυτικό τμήμα αύλακα με ίχνη καύσης, η οποία φαίνεται ότι επικοινωνούσε με το ανατολικό δωμάτιο. Οι χώροι αυτοί πιθανώς συνδέονται με το λουτρό των ρωμαϊκών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί στο γειτονικό προς Ν. οικόπεδο Κοτσώνη[22].

Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο χώρων πολυτελούς ρωμαϊκής οικίας του 2ου-3ου αι. μ.Χ. (χώροι 1 και 2), στον ανατολικότερο των οποίων (χώρος 1) διασώθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Στο βάθος του πεδίου του ψηφιδωτού εικονίζεται ορθογωνική σύνθεση ορθογώνιων τριγώνων. Η κεντρική παράσταση περιβάλλεται από ταινίες μονόχρωμες ή διακοσμημένες με γεωμετρικά κοσμήματα (οδοντωτό κόσμημα, απλός πλοχμός). Από το διάχωρο με την κεντρική παράσταση αποκαλύφθηκε μία γωνία, όπου σε τρίγωνο οριζόμενο από πλοχμό εικονίζεται κάνθαρος από τον οποίο εκφύονται βλαστόσπειρες. Η προς Β. συνέχεια του ψηφιδωτού δαπέδου δεν αποκαλύφθηκε, επειδή βρίσκεται μέσα στα όρια άλλου οικοπέδου (Π. Λυμπεροπούλου). Αύλακα απορροής υδάτων στέγης διέτρεχε εξωτερικά το νότιο τοίχο του χώρου 1. Αξιοσημείωτη ήταν η ισχυρή κατασκευή των εξωτερικών τοίχων του κτιρίου και ιδιαίτερα του νότιου τοίχου του χώρου 2, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί πώρινες λιθόπλινθοι προερχόμενες προφανώς από προγενέστερα στην ίδια περιοχή οικοδομήματα.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής εποχής θεμελιώθηκαν επάνω στα υπολείμματα κτιρίων της ελληνιστικής εποχής. Από τη φάση αυτή διασώθηκαν τμήματα δύο τοίχων στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου και σε βάθος 1,50 μ. κατά μέσο όρο. Οι τοίχοι αυτοί έχουν ανάλογη κατεύθυνση με τους τοίχους της υπερκείμενης ρωμαϊκής φάσης αλλά προχειρότερη κατασκευή και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Σε παλαιότερη, εξάλλου, αρχιτεκτονική φάση ανήκουν οι σπόνδυλοι των κιόνων, οι οποίοι κάλυπταν εν μέρει τον αγωγό ύδατος, που διερχόταν ανάμεσα στα οικοδομήματα.

Η στρωματογραφική ανάλυση της κεραμικής από μια πρώτη μελέτη έδειξε ότι ο χώρος διατηρεί ίχνη κατοίκησης τουλάχιστον από τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια έως τον 4ο αι. μ.Χ. Η ανέγερση των δύο οικοδομημάτων της ρωμαϊκής εποχής διατάραξε τα υποκείμενα στρώματα και για μια ακόμη φορά διαπιστώθηκε ότι κατά τα ρωμαϊκά χρόνια πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες χωματουργικές εργασίες εν όψει προφανώς της νέας πολεοδόμησης και της μετατόπισης του κέντρου βάρους της πόλης προς Δ. Ο ανασκαφείς χώρος δεν ήταν δυνατόν να προσφέρει πολλές πληροφορίες, αφού μάλλον αποτελεί το μεσοδιάστημα δύο κτιρίων της ρωμαϊκής Σπάρτης.

Κατά την έρευνα του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται λύχνοι των ελληνιστικών (Μ.Σ. αριθ. 14621), των ρωμαϊκών (Μ.Σ. αριθ. 14597-14599 και 14603-14604) και των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14600, 14601, 14606) (Πίν. 76 α), ακροκέραμο με αναγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής με πόλο και ιμάτιο (Μ.Σ. αριθ. 14620) (Πίν. 76 β), θραύσματα ειδωλίων και μεγάλος αριθμός πυραμιδόσχημων αγνύθων. Συγκεντρώθηκε επίσης μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γυάλινων αγγείων, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται τμήματα σκύφου (Μ.Σ. αριθ. 14625).

Από τα εννέα χάλκινα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν τα εξής: ένα χάλκινο νόμισμα της Σικυώνος και τρία χάλκινα νομίσματα σπαρτιατικής κοπής των χρόνων 43-31 και 31-7 π.Χ.[23].

13. Οδός Τριακοσίων 83 (Ο.Τ. 120 Α, οικόπεδο Γ. Σουχλέρη)

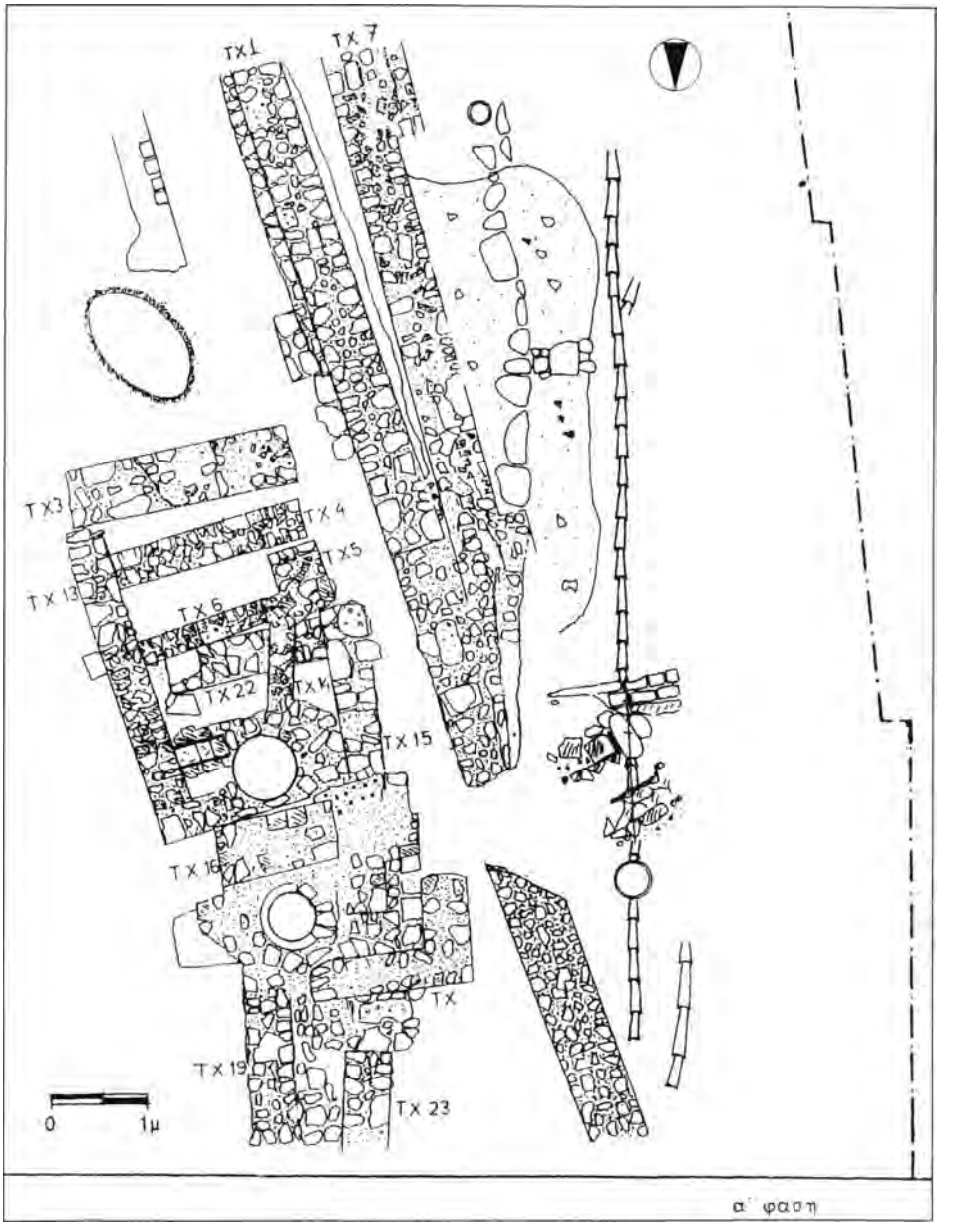
Συνεχίστηκε από το προηγούμενο έτος η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και επάλληλες φάσεις αρχιτεκτονικών λειψάνων στο ανατολικό τμήμα, χωρίς να είναι δυνατή η αποκατάσταση της κάτοψης των κτιρίων, αφού τμήματα των τοίχων είχαν καταστραφεί για τη θεμελίωση των νεότερων κατασκευών (Σχέδ. 9).

Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου κατά το προηγούμενο έτος είχε αποκαλυφθεί τμήμα δρόμου, η συνέχιση της ανασκαφής αποκάλυψε τα λείψανα του τοίχου 7, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., κατασκευασμένου από αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα ως συνδετική ύλη. Στα δυτικά του αποκαλύφθηκε τμήμα στρώματος καταστροφής κεραμίδων στέγης (μέγ. μήκ. 5,12, μέγ. πλ. 1,78 μ.) και τμήμα δαπέδου κατασκευασμένου από λίγους αργούς λίθους, κονίαμα και θραύσματα κεραμίδων. Για τη χρονολόγησή τους βασικό στοιχείο αποτελεί χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Καρακάλλα, που αποκαλύφθηκε μέσα στο στρώμα καταστροφής. Τέλος, σε υποκείμενο στρώμα, αποκαλύφθηκαν τμήματα αγωγών, ενώ το στέρεο έδαφος εντοπίστηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 4,04 έως 4,50 μ.

Στον ανατολικό τομέα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε πληθώρα οικοδομικών λειψάνων, τα οποία μπορούν να

22. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 133-138.

23. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 9), Gruppe XVI, πιθανώς αριθ. 94 (43-31 π.Χ.), Gruppe XXVI, αριθ. 12 (31-7 π.Χ.) και Gruppe XXVII (31-7 π.Χ.) αντίστοιχα.

Σχέδ. 9. Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων 83. Κάτοψη της ανασκαφής.

διακριθούν σε τρεις, κυρίως, οικοδομικές φάσεις. Στην ανώτερη οικοδομική φάση, ανήκουν τα λείψανα οικοδομήματος των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Τχ2 και 3) και τμήμα κατεστραμμένου ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρική διακόσμηση του 3ου ή 4ου αι. μ.Χ. Στην ίδια εποχή πρέπει να χρονολογηθούν και τα λείψανα των τοίχων 11 και 12, για την κατασκευή των οποίων λαξεύθηκε το στέρεο έδαφος, ο τοίχος 16 και το βορειότερο πηγάδι του οικοπέδου, το οποίο διέσωζε τμήμα του μαρμάρινου στομίου του συμπληρωμένο με κτιστό τοιχίο από κεραμίδια, αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετική ύλη (Πίν. 76 γ).

Στη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση, που μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, ανήκουν τα λείψανα που βρίσκονται στο χώρο νότια του Τχ16 και βόρεια του Τχ3. Πρόκειται για τα λείψανα των τοίχων (Τχ 4-5, 6, 13, 14 και 24) που είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, κεραμίδια και μικρή ποσότητα κονιάματος ως συνδετικό υλικό. Στην ίδια φάση

ανήκει και το νοτιότερο πηγάδι του οικοπέδου, κατασκευασμένου από πήλινους δακτυλίους, που διέσωζαν υποδοχές για την κάθοδο σε αυτό. Η ύπαρξη του πηγαδιού υποδεικνύει υπαίθριο χώρο με εργαστηριακή, πιθανότατα, χρήση.

Στην αρχαιότερη οικοδομική φάση, η οποία μάλλον χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 10 και 23. Οι τοίχοι είχαν θεμελιωθεί στο στέρεο έδαφος και ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, λιθοπλίνθους μεγάλων διαστάσεων και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Στην ίδια φάση ανήκει πιθανότατα και ο τοίχος 22. Το στέρεο έδαφος, στον ανατολικό χώρο, αποκαλύφθηκε σε βάθος από 3,24 έως 4,45 μ.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική από τους ελληνιστικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ δεν απουσίασαν στα ανώτερα στρώματα τα δείγματα κεραμικής των βυζαντινών χρόνων (εφυαλωμένα όστρακα). Η προγενέστερη χρήση του χώρου υποδηλώνεται επίσης από την παρουσία οστράκων της αρχαϊκής εποχής στα κατώτερα στρώματα.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται ακροκέραμο με ανάγλυφη παράσταση αετού[24], ενεπίγραφη κεραμίδα κορινθιακού τύπου και τμήμα αναγλύφου με την παράσταση ένθρονης ενδεδυμένης ανδρικής μορφής (Μ.Σ. αριθ. 12799).

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε στην επίχωση κάτω από τη θεμελίωση των τοίχων 1 και 7, με αποτέλεσμα τη δυσκολία στην ερμηνεία των λειψάνων και την πλήρη κατανόηση του χώρου. Κατόπιν αυτού η Υπηρεσία μας εισηγήθηκε την αφαίρεση των δύο τοίχων σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ και τη συνέχιση της ανασκαφής.

14. Πάροδος Σακέττα (Ο.Τ. 120 Α, οικόπεδο Δ. Βέργαδου)

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας από το έτος 1997 αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα επάλληλων φάσεων σε όλη την έκταση του οικοπέδου, το οποίο βρίσκεται στα νότια του προαναφερθέντος οικοπέδου Σουχλέρη.

Η συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο που ορίζεται από τους τοίχους 3, 4 και 9 αποκάλυψε χώρο με κονίαμα στη βόρεια πλευρά του τοίχου 3 για τη στερέωση αποθηκευτικού πίθου, ο οποίος υποδεικνύει το δάπεδο χρήσης του χώρου (Σχέδ. 10· Πίν. 77 γ).

Σε προγενέστερη οικοδομική φάση ανήκουν δύο χώροι με ενδιάμεσο θυραίο άνοιγμα που αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,35 μ., και οι οποίοι ορίζονται από τους τοίχους 7, 11, 18 και 3. Για την κατασκευή των τοίχων 7 και 18 είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι, θραύσματα κεραμίδων και λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ για την κατασκευή του τοίχου 11 είχαν χρησιμοποιηθεί επιπλέον μαρμάρινα τεμάχια σε β΄ χρήση. Ο ανατολικότερος των δύο χώρων, ο οποίος οριζόταν από τους Τχ 11, 18 και 7, συνεχιζόταν κάτω από το παρακείμενο προς Α. οικόπεδο και γι' αυτό αποκαλύφθηκε μόνον ένα μικρό τμήμα του. Στα βόρεια του τοίχου 18 και σε βάθος 2,78 μ. αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός πίθος. Το φυσικό έδαφος ανατολικά του τοίχου 11 εντοπίστηκε σε βάθος 6-6,35 μ. Ο δυτικότερος χώρος ορίζεται από τους τοίχους 11 και 3 και πιθανότατα τον τοίχο 12. Στα βόρεια του χώρου αυτού το παρθένο έδαφος εμφανίστηκε σε βάθος 4,88-6,40 μ.

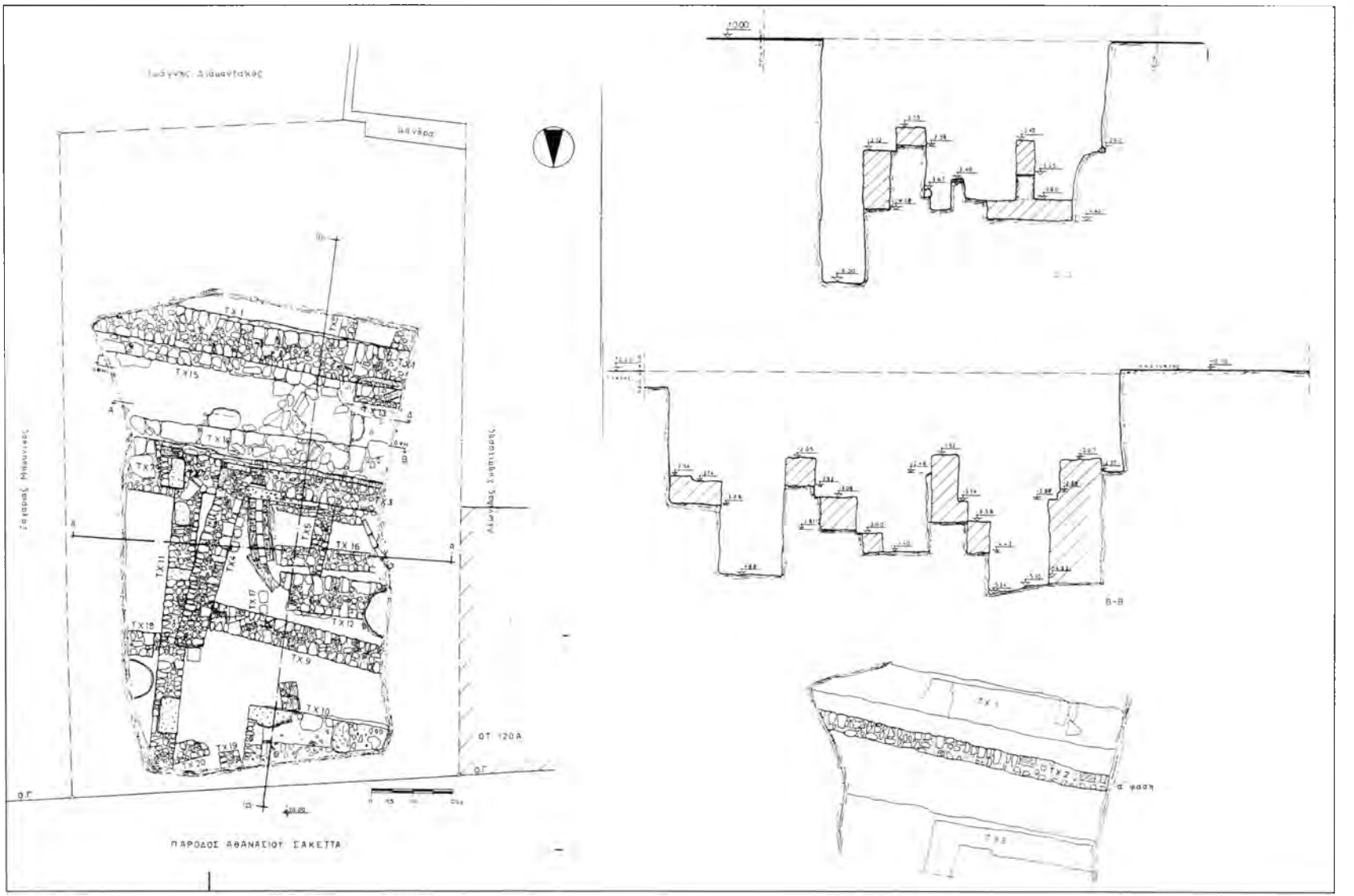
Πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι ο τοίχος 1 μοιάζει κατασκευαστικά με τον Τχ 3, δεν έχει όμως σχέση με το οικοδόμημα που ο τοίχος 3 ορίζει προς Β. Ανήκει σε κατασκευή που συνεχίζεται στον ακάλυπτο χώρο στα νότια του οικοπέδου, ενώ ανάμεσα στα δύο οικοδομήματα θα πρέπει να υπήρχε υπαίθριος χώρος, ο οποίος διατηρήθηκε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Στην πρωιμότερη οικοδομική φάση ανήκουν οι τοίχοι 14 και 15, ακριβώς κάτω από τους τοίχους 3 και 1 αντίστοιχα (Πίν. 77 δ). Ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλους λίθους και λάσπη ως συνδετική ύλη και είχαν θεμελιωθεί πάνω στο φυσικό έδαφος σε βάθος 5,31-5,42 μ. Μεταξύ των δύο αυτών τοίχων αποκαλύφθηκαν και θραύσματα αγγείων της αρχαϊκής εποχής, ένα αρχαϊκό πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση γενειοφόρου άνδρα και το ανώτερο τμήμα αρχαϊκού ειδωλίου γυμνής ανδρικής μορφής.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκει κεραμική από την αρχαϊκή έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, η οποία υποδηλώνει τη συνεχή χρήση του χώρου. Αξίζει να αναφερθούν τμήματα λύχνων βορειοαφρικανικού τύπου (Μ.Σ. αριθ. 14640, 14649 α-β), ακέραιο κύπελλο των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14641) (Πίν. 77 α), μελαμβαφείς τροχήλατοι λύχνοι των ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14643-14644), μελαμβαφές μόνωτο σκυφίδιο (Μ.Σ. αριθ. 14645) και μελαμβαφής οινοχοΐσκη (Μ.Σ. αριθ. 14647). Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν επίσης θραύσματα γυάλινων αγγείων, τεμάχια οστέινων και χάλκινων βελονών, τμήματα οστέινων περονών, τμήμα οστέινου κοχλιαρίου (Μ.Σ. αριθ. 14617), χάλκινος αναδευτήρας (Μ.Σ. αριθ. 14616), σιδηρό πέταλο, θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14652-14658) και όστρεα. Αξιοσημείωτο είναι ένα χάλκινο αντικείμενο πιθανώς τμήμα ενός tintinabullum με μορφή φαλλού που απολήγει σε γροθιά και από το οποίο είναι αναρτημένοι μικρότεροι φαλλοί (Μ.Σ. αριθ. 14618) (Πίν. 77 β).

Από τα δέκα χάλκινα νομίσματα της ανασκαφικής έρευνας μπορούν να ταυτιστούν λόγω της διατήρησής τους τα

24. Πρβλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 286, Πίν. 185 ε (Ο.Τ. 125, οικόπεδο Καλατζή).

Σχέδ. 10. Σπάρτη. Πάροδος Σακέττα. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

ακόλουθα: ένα χάλκινο νόμισμα του Αδριανού, λακωνικής κοπής, του έτους 117-118 μ.Χ.[25] και ένα χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής της Σαλωνίνας (253-267 μ.Χ.), με την παράσταση Απόλλωνος Λυκείου στον οπισθότυπο[26]. Επίσης βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Νουμεριανού (283-284 μ.Χ.)[27], ένα της εποχής του Μαξιμιανού, καθώς επίσης ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα σπαρτιατικής κοπής πιθανότατα των ετών 31-7 π.Χ.

Οι αρχαιότητες καταχώσθηκαν με την αριθ. 933/26-5-98 Απόφαση της Ε΄ ΕΠΚΑ.

15. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 101 (Ο.Τ. 36, οικόπεδο Α. Ρουτσάκη)

Η εκσκαφή θεμελίων για την προσθήκη κατ' επέκταση ισόγειου τμήματος σε υπάρχουσα διώροφη οικοδομή (νυν κτίριο Εμπορικής Τράπεζας) αποκάλυψε στη δυτική πλευρά του οικοπέδου τμήμα θεμελίωσης τοίχου, πλ. 0,40 και μήκ. 1,20 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στα ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκε τμήμα υποστρώματος δαπέδου από λίθους, τεμάχια κεραμίδων και μεγάλη ποσότητα κονιάματος. Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα άβαφων οστράκων των ρωμαϊκών χρόνων.

16. Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 125, οικόπεδο Ιω. Μπαρμπαγιάννη)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε στο δυτικό άκρο του προς οικοδόμηση χώρου, φρέαρ(;) με τετράγωνο στόμιο, καθώς και την ανώτερη επιφάνεια τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα ως συνδετικό υλικό και σε ορισμένες περιπτώσεις αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση (κατώφλι, τμήμα κίονα κτλ.). Η κατεύθυνση των τοίχων ακολουθεί τους συνήθεις άξονες από την εποχή του ρωμαϊκού πολεοδομικού ιστού ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής εντοπίστηκαν τεμάχια μαρμάρινων αγγείων (Μ.Σ. αριθ. 12857, 12878), τμήμα κιονοκράνου (Μ.Σ. αριθ. 12858) και τεμάχια κιόνων (Μ.Σ. αριθ. 12855, 12877). Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται τεμάχιο οστέινης βελόνας, τμήμα αγγείου από κυανή υαλόμαζα, καθώς και χάλκινο στέλεχος, πιθανώς τμήμα ζυγού (Μ.Σ. αριθ. 14566). Από την ανασκαφή προήλθε επίσης ανώνυμος φόλλις των χρόνων 976 (;) - 1030/1035 περίπου[28].

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας της διακοπής της σύμβασης του εργατοτεχνικού προσωπικού λόγω έλλειψης πιστώσεων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΕΡΓΑ ΔΕΗ

Η εκσκαφή για τη διάνοιξη χανδάκων με σκοπό την τοποθέτηση υπόγειας καλωδίωσης από τη ΔΕΗ Σπάρτης έφερε στο φως αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα και κινητά ευρήματα (κυρίως τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών) σε πολλά σημεία της σύγχρονης Σπάρτης. Αναφέρονται τα σκάμματα στις οδούς Αρχιδάμου (Ο.Τ. 41, 45, 46, 51, 52, 57), Χαμαρέτου (Ο.Τ. 45, 52), Διοσκούρων (Ο.Τ. 41), Κύπρου (Ο.Τ. 140), Πλατανιστά (Ο.Τ. 137), Ηρακλειδών (Ο.Τ. 7), Τριακοσίων (Ο.Τ. 135, 125) και Λυσσάνδρου (Ο.Τ. 136).

Σημαντικότερα ήταν τα λείψανα εκτεταμένου λουτρικού συγκροτήματος που αποκαλύφθηκαν στο σκάμμα της οδού Ηρακλειδών (νότια πλευρά του Ο.Τ. 137), το οποίο αποτέλεσε τη συνέχεια του αντίστοιχου σκάμματος της ΔΕΥΑ Σπάρτης. Δυστυχώς η διάνοιξη των δύο σκαμμάτων δεν έγινε ταυτόχρονα, ώστε να καταστεί δυνατή η συνολική φωτογράφηση των αποκαλυφθέντων λειψάνων.

Σημαντικό επίσης εύρημα ήταν το τμήμα κορμού αγαλματίου Ηρακλέους, ύψ. 0,27 μ. (Μ.Σ. αριθ. 12879), μπροστά από την οικία Ιω. Καρβουνιάρη, επί της οδού Θερμοπυλών 205.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Οδός Ηρακλειδών 54-60 (νότια πλευρά του Ο.Τ. 137)

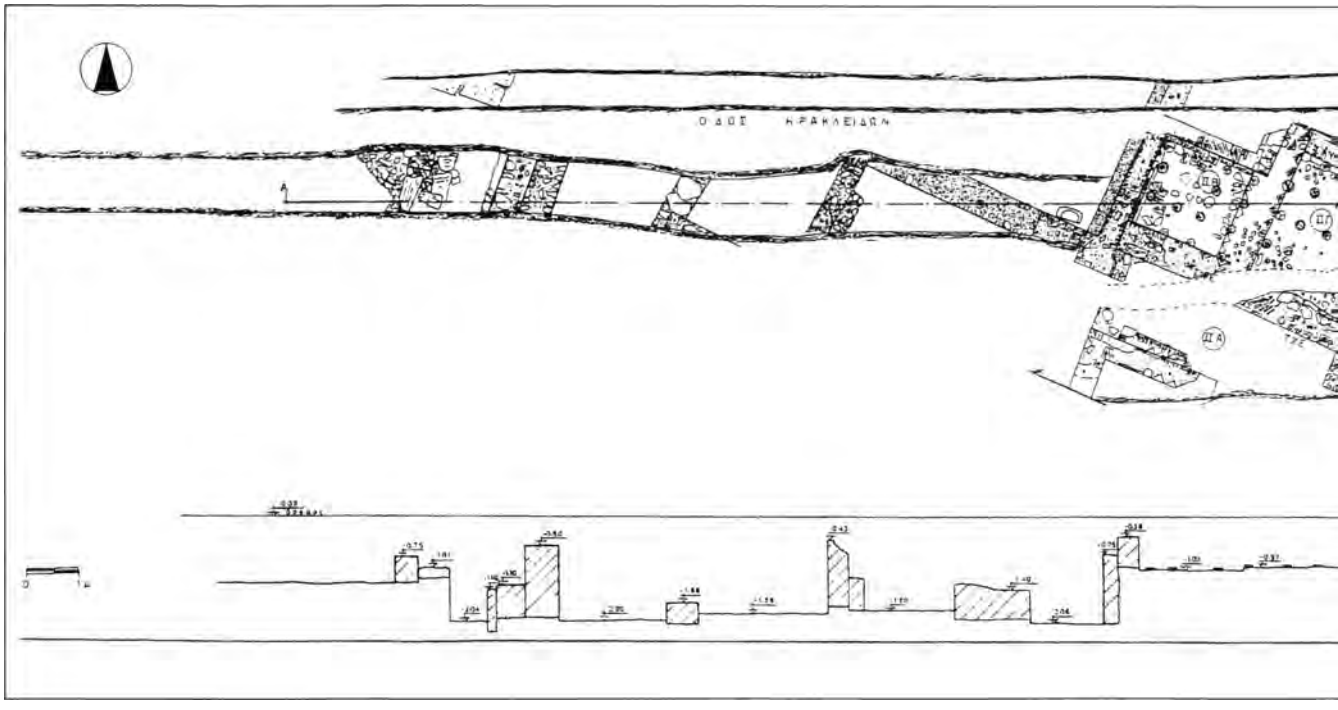
Κατά τη διάρκεια εκσκαφής χανδάκων για την τοποθέτηση νέου αποχετευτικού αγωγού και τη διέλευση καλωδιώσεων της ΔΕΗ κατά μήκος της οδού Ηρακλειδών (οικόπεδα Μπουρούνη, Κοκκονού, Μητράκου και Σωτηροπούλου) στη νότια πλευρά του Ο.Τ.137, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κατά μήκος όλου του σκάμματος και η προς Ν. συνέχεια του λουτρικού συγκροτήματος

25. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 9), Gruppe XXXVII.

26. Πρβλ. ό.π., Gruppe LIX, πίν. 29, αριθ. 1, 2.

27. Πρβλ. D.R. Shear, *Roman Coins and their Values*, London 1974, αριθ. 3511.

28. Πρβλ. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 11), σ. 140, αριθ. 25.3-25.7.

Σχέδ. 11. Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών 54-60. Κάτοψη τμήματος του λουτρικού συγκροτήματος και τομή Α-Α.

(Σχέδ. 11· Πίν. 78 α-β) που είχε ερευνηθεί στο οικόπεδο Κοκκονού το έτος 1973[29].

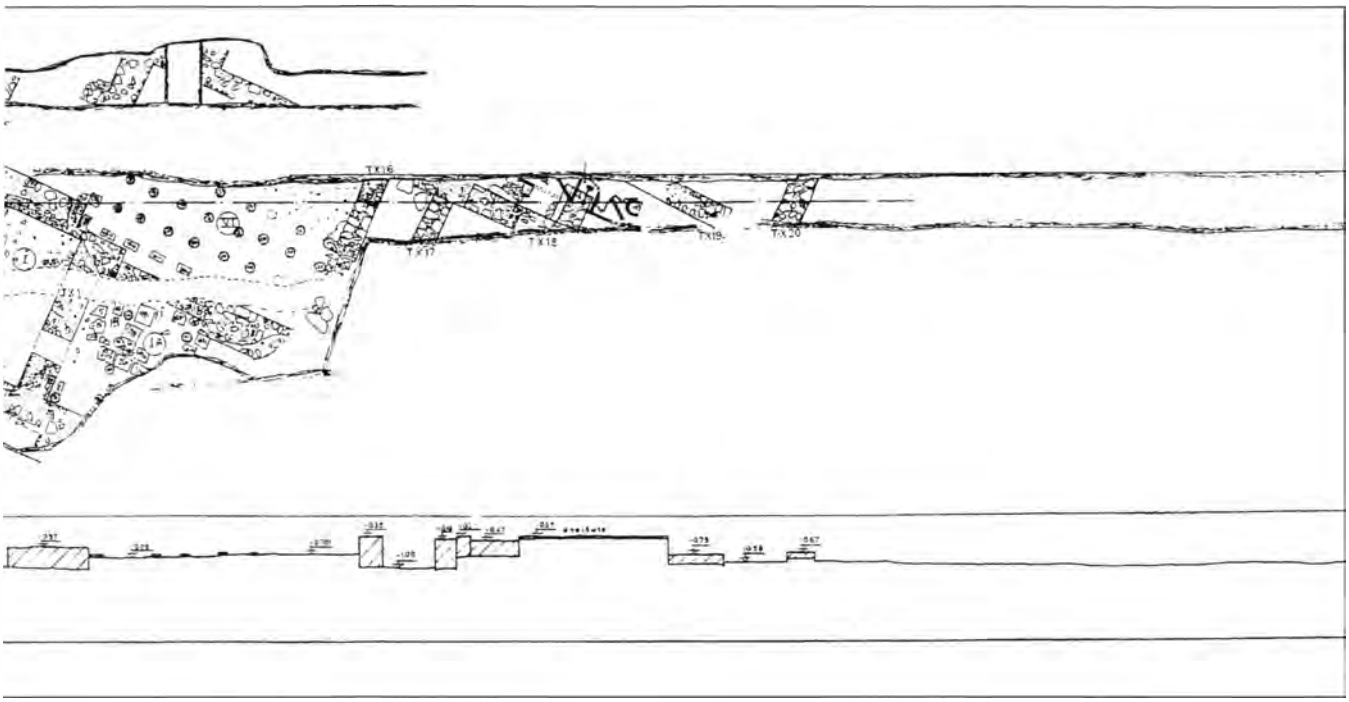
Η ανασκαφική έρευνα στα νότια των οικοπέδων Μητράκου και Κοκκονού (Ηρακλειδών 56 και 58) επεκτάθηκε σε όλο το πλάτος της οδού Ηρακλειδών κατόπιν της υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/30464/1863/24-6-1998 Υπουργικής Απόφασης. Κατά την επέκταση της έρευνας αποκαλύφθηκαν τα δάπεδα των υπόγειων θαλάμων θερμότητας – areae – υποκαύστων χώρων (Ι, ΙΑ, ΙΙΑ, ΙΙΒ- Γ και VI), που αποτελούσαν τμήμα ευρύτερου λουτρικού συγκροτήματος, το οποίο φαίνεται ότι παρέμεινε σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως πιστοποιείται από τις μετασκευές και τις επιδιορθώσεις που παρατηρήθηκαν σε διάφορα σημεία του. Τμήματα των χώρων του λουτρού διαπιστώθηκε ότι είχαν καταστραφεί κατά την τοποθέτηση σύγχρονου αγωγού ύδρευσης.

Σε βάθος 0,97 μ. αποκαλύφθηκε σε όλους τους χώρους το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητας (area), με εξαίρεση το χώρο Ι, στον οποίο το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. Κιονίσκοι κατασκευασμένοι από κυκλικές και ορθογώνιες οπτές πλίνθους στήριζαν το δάπεδο, επάνω στο οποίο πατούσαν οι λουόμενοι (suspensura), το οποίο όμως δεν διασώθηκε σε κανέναν από τους χώρους του λουτρού.

Στο δυτικότερο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο υπόκαυστος χώρος ΙΙ, ο οποίος φαίνεται ότι είχε υποστεί μετασκευές: αρχικά είχαν κατασκευαστεί δύο ανεξάρτητοι χώροι (ΙΙΒ και ΙΙΓ) κατά τον άξονα Α.-Δ., διαστ. 1,90×2,45 και 2,20×2,68 μ. αντίστοιχα, όπως υπέδειξε το αποτύπωμα τοίχου, πλ. 0,70 μ., στο δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θέρμανσης. Σε μεταγενέστερη φάση ο τοίχος αφαιρέθηκε και οι δύο χώροι ενοποιήθηκαν. Από τις διαστάσεις εξάλλου του χώρου ΙΙΒ μπορούμε να εικάσουμε την ύπαρξη αρχικά πυέλου στο σημείο αυτό. Η ενοποίηση των χώρων μπορεί να συνδεθεί χρονολογικά και με άλλες δύο μετασκευές: την οικοδόμηση του τοίχου Ε, πρόχειρης κατασκευής, στα νότια των χώρων ΙΙΒ και ΙΙΓ, ο οποίος περιόρισε το αρχικό πλάτος τους και την κατασκευή του τοίχου Γ, μήκ. 1 μ., στο βόρειο τμήμα του χώρου ΙΙΓ και σε θέση όπου εικάζεται η ύπαρξη ορθογώνιας ατομικής πυέλου κατά την αρχική φάση του λουτρού. Χώρος με υπόκαυση αλλά τελείως κατεστραμμένος αποκαλύφθηκε και στα νότια του τοίχου Ε (χώρος ΙΙΑ), όπως υποδεικνύει τμήμα κιονίσκου από οπτές πλίνθους για την υποστήριξη της suspensura, που αποκαλύφθηκε κατά χώραν.

Ο χώρος Ι, διαστ. 2,15×3,10 μ., αποκαλύφθηκε στο κέ-

29. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 283-285.

ντρο του σκάμματος. Επικοινωνούσε προς Α. μέσω στενού ανοίγματος, πλ. 0,50 μ., με τον επίσης υπόκαυστο χώρο ΙΑ, διαστ. 2,20×2,65 μ. Το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου του χώρου ΙΑ είχε επιστρωθεί με πήλινες πλάκες και κονίαμα (βάθ. 0,81 μ.). Στα βόρειά του αποκαλύφθηκε ο χώρος VI, διαστ. 3,50×4,70 μ., του οποίου το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου έφερε στρώμα κονιάματος και θραύσματα κεραμίδων, πάνω στο οποίο διασώθηκαν 26 στυλίδες για τη στήριξη της suspensura – κυλινδρικές ως επί το πλείστον και ορθογώνιες κατά μήκος της νότιας και της βόρειας πλευράς του χώρου –, μπορούν όμως να αποκατασταθούν 63 συνολικά στυλίδες. Οι στυλίδες ήταν διευθετημένες ανά εννέα (στον άξονα Α.-Δ.) σε επτά σειρές (στον άξονα Β.-Ν.).

Η θέρμανση των τοίχων του λουτρού επιτυγχανόταν με τη χρήση tegullae mammatae, όπως υποδεικνύουν τα θραύσματα που αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα στην επίχωση όλων των χώρων του λουτρού.

Μπροστά από το οικόπεδο Ε. Μητράκου στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,38 μ. τμήμα κατεστραμμένου ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρική διακόσμηση (χώρος VIII), διαστ. 1,80×0,45 μ. περίπου, κατασκευασμένο με λευκές ερυθρές και μελανές ψηφίδες. Μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο μπορεί να αποδοθεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, αποκαλύφθηκε σε υποκείμενο στρώμα τμήμα τοίχου που πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με την κατασκευή του λουτρού, καθώς και τμήμα κτιστής αύλακας με δάπεδο από πήλινες πλάκες.

Τμήματα τοίχων της ρωμαϊκής εποχής αποκαλύφθηκαν επίσης στα νότια του οικοπέδου Σωτηροπούλου (Ηρακλειδών 54), καθώς και τμήμα δαπέδου σε βάθος 0,90 μ., σωζ. μήκ. 6,10 μ., από γκρίζο κονίαμα πάνω στο στέρεο έδαφος της περιοχής (χώρος XI).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Οδός Τριακοσίων 71-77 (Ο.Τ. 119)

Η ανασκαφική έρευνα με αφορμή τη διάνοιξη χάνδακα για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού επί της παραπάνω οδού στη βόρεια πλευρά του Ο.Τ. 119 αποκάλυψε μπροστά από τα οικόπεδα Βακαλόπουλου, Συνοδινού και Βλάχου αρχιτεκτονικά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων.

Στα βορειοδυτικά του οικοπέδου Βακαλόπουλου (Τριακοσίων 77) αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,69-1,25 μ. τοίχοι επάλληλων οικοδομικών φάσεων σε πυκνή διάταξη, κατασκευασμένοι οι περισσότεροι από πέτρες μεγάλων διαστάσεων και λάσπη ή κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι όριζαν μικρούς χώρους, οι οποίοι δυσχέραναν ιδι-

αίτερα την ανασκαφική έρευνα και τη δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση των λειψάνων.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου Συνοδινού (Τριακοσίων 75) αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,37 μ. οι τοίχοι 2 και 3 της ανασκαφής, κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι όριζαν χώρο, η προς Ν. συνέχεια του οποίου βρίσκεται κάτω από την οικοδομή Συνοδινού (χώρος IV). Η συνέχιση της ανασκαφής σε βάθος έδειξε ότι ο τοίχος 2 είχε θεμελιωθεί πάνω στα θεμέλια προγενέστερου τοίχου που είχε την ίδια κατεύθυνση, ενώ το στέρεο έδαφος αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,18 μ. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε ο μεταγενέστερος τοίχος 3Α, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι, κονίαμα και πήλινες πλάκες. Στα δυτικά του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε τμήμα αποθηκευτικού σιρού, διαμ. 0,76 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες σε βάθος 0,80 μ. Κατόπιν μικρής διαπλάτυνσης που πραγματοποιήσαμε στο νότιο τομέα του ανωτέρω δωματίου αποκαλύφθηκε εγκάρσια στο εσωτερικό μέτωπο του Τχ 3α μικρό κτιστό φρεάτιο (βάθ. 0,80, σωζ. ύψ. 0,32, διάμ. 0,76 μ.).

Τέλος, στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου Βλάχου (Τριακοσίων 71) αποκαλύφθηκε σε βάθος 2-2,36 μ. στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από λίθους, θραύσματα κεραμίδων και τεμάχια κονιάματος. Σε βάθος 2,64 μ. μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου (ή μήπως οδόστρωμα;), μήκ. 3,60 μ., κατασκευασμένο από χώμα, μικρούς λίθους και θραύσματα κεραμιδιών.

Οδός Διηνεκούς 10-14 (Ο.Τ.17)

Η ανασκαφική διερεύνηση με σκοπό την επέκταση του αποχετευτικού δικτύου κατά μήκος της οδού Διηνεκούς, στα ανατολικά του επονομαζόμενου τάφου του Λεωνίδα, αποκάλυψε σε βάθος 0,50 μ. στα δυτικά των οικοπέδων Ν. Κεφαλόπουλου και Β. Χατζάκου τμήμα αρχαίας οδού που αποτελεί συνέχεια της οδού που είχε αποκαλυφθεί το 1997, κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Β. Χατζάκου. Κατά την ανασκαφή της οδού διακρίθηκαν τέσσερα επάλληλα οδοστρώματα (ανώτερο βάθ. 0,50-0,70 και 0,85-1,02 μ. αντίστοιχα) κατασκευασμένα από καλά πατημένο αμμώδες χώμα, τριμμένα κεραμίδια και χαλίκι. Τα δύο ανώτερα οδοστρώματα οριοθετούνταν από δύο κτιστά αναλήμματα (Τχ 1 και 2). Σε βάθος 0,85 μ. αποκαλύφθηκε το αρχαιότερο, νότιο ανάλημμα της οδού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Τχ 11), κατασκευασμένο από λιθοπλίνθους, ενώ τα μεταξύ τους κενά είχαν καλυφθεί από θραύσματα κεραμίδων και μικρότερους λίθους. Η αποκάλυψη του αναλήμματος αυτού, βορειότερα από το νότιο ανάλημμα των υπερκείμενων οδοστρωμάτων, έδειξε ότι αρχικός άξονας της οδού είχε με την πάροδο του χρόνου μετακινηθεί προς Ν. Κατά την ανασκαφή του τρίτου οδοστρώματος αποκαλύφθηκε χάλκινο νόμισμα της εποχής του Διοκλητιανού, ενώ το κατώτερο οδόστρωμα διατρεχόταν από πήλινους αγωγούς κατασκευασμένους από πήλινα κυλινδρικά στελέχη και κατά την ανασκαφή του συγκεντρώθηκε άβαφη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και λίγα μελαμβαφή όστρακα της ελληνιστικής εποχής.

Στα βόρεια της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε πληθώρα οικοδομικών λειψάνων των ρωμαϊκών χρόνων, των οποίων η χρήση με μετασκευές και επιδιορθώσεις, έφθανε έως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια. Τέλος, στο βορειότερο άκρο του σκάμματος αποκαλύφθηκε στα δυτικά του οικοπέδου Χρηστέα (Διηνεκούς 14) και σε βάθος 0,45 μ., τμήμα δαπέδου (ή μήπως τμήμα δεύτερης οδού;). Μετά την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκαν τοίχοι, οι οποίοι όριζαν τρεις χώρους κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων.

Μαγούλα

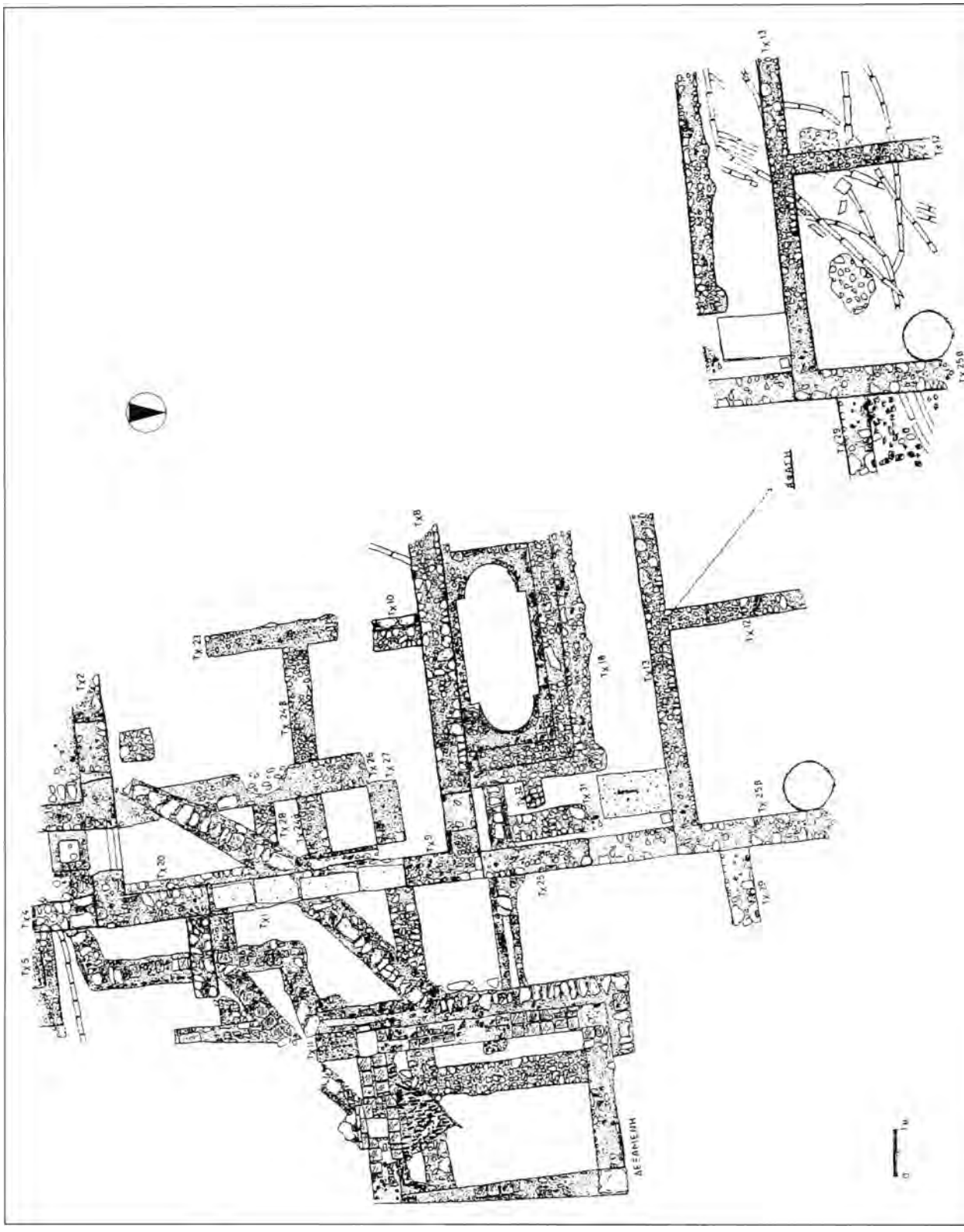
Οικόπεδο Δ. Παναγάκου

Η συνέχιση από το έτος 1994 της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου[30] αποκάλυψε τμήμα υπαίθριου χώρου και οικοδομήματος των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων με αρκετές μετασκευές και προσθήκες (Τχ 25, 13, 12, 29 και 3), οι οποίες υποδεικνύουν τη μεγάλη διάρκεια χρήσης των οικοδομικών λειψάνων.

Συγκεκριμένα, σε όλο το χώρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κτιρίου, τμήματα του οποίου φαίνεται ότι σε μεταγενέστερη φάση μετατράπηκαν σε υπαίθριους χώρους (Σχέδ. 12· Πίν. 79γ). Έτσι στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλων διαστάσεων χώρος που οριζόταν από τους τοίχους 1, 2 και 8 της ανασκαφής, με θύρα, αρχικά στη βόρεια πλευρά, η οποία όμως σε μεταγενέστερη φάση κλείστηκε, ενώ διανοίχθηκε μεγαλύτερη είσοδος, πλ. 4,50 μ., στον ανατολικό τοίχο (Τχ 1). Προς Ν. επικοινωνούσε, επίσης, μέσω δύο άλλων εισόδων με χώρους, η συνέχεια των οποίων βρίσκεται εκτός της ανασκαφής. Σε επαφή με το εξωτερικό μέτωπο του βόρειου τοίχου (Τχ 8) και σε χώρο πιθανότατα στεγασμένο σε αρχική φάση, αποκαλύφθηκε μικρών διαστάσεων νυμφαίο, το οποίο περιέτρεχε αγωγός ύδατος.

Στα ανατολικά των κτισμάτων αυτών αποκαλύφθηκε δεξαμενή με δάπεδο από κάθετα τοποθετημένα θραύσματα κεραμίδων και φρεάτιο τετράγωνης κάτοψης στο μέσον του νότιου τοιχώματός της (κρήνη;). Ένας αγωγός περιέ-

30. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 185.

Σχέδ. 12. Νομός Λακωνίας. Μαγούλα. Οικόπεδο Δ. Παναγάκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τρεχε τη βόρεια και τη δυτική πλευρά της δεξαμενής και συνδεόταν με άλλους κτιστούς αγωγούς, καθώς και με τον αγωγό γύρω από το νυμφαίο.

Σε υποκείμενα στρώματα αποκαλύφθηκαν σε όλους τους χώρους της ανασκαφής αρχιτεκτονικά λείψανα δύο προγενέστερων οικοδομικών φάσεων. Στην αρχαιότερη φάση ανήκουν οι θεμελιώσεις των τοίχων 10, 18, 20, 23, 24α-β, 32, καθώς και το κατώτερο μέρος του Τχ 8, που πρέπει να χρονολογηθούν στον 1ο ή στο 2ο αι. μ.Χ., ενώ σε άλλη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 26 και 27, καθώς και των θεμελιώσεων των τοίχων που αποκαλύφθηκαν κάτω από τη δεξαμενή.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γυάλινων αγγείων, τεμάχια οστέινων και σιδηρών βελονών, μαρμάρινο αγαλμάτιο Υγείας (Μ.Σ. αριθ. 12983) (Πίν. 79 β), χάλκινο νόμισμα της Σικυώνος των χρόνων 146-132 π.Χ. με την επιγραφή: *Ανδρότιμος* στον εμπροσθότυπο, χάλκινο, αρκετά φθαρμένο μετάλλιο του ύστερου 2ου αι. μ.Χ. (Μάρκος Αυρήλιος;) από την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής σε βάθος 1,51-1,87 μ. στα βόρεια του Τχ 29, χάλκινα νομίσματα του Κωνσταντίου Β', ένα της εποχής που ήταν καίσαρας (324-337 μ.Χ.) και ένα φθαρμένο, πιθανότατα των χρόνων 346-354 μ.Χ.[31].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ριβιώτισσα

Οικόπεδο Χ. Δημητρόπουλου

Η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου στη νότια πλευρά του σύγχρονου κοινοτικού δρόμου που ενώνει την εθνική οδό Σπάρτης-Γυθείου με τον οικισμό της Ριβιώτισσας Σπάρτης αποκάλυψε τμήμα αρχαίας λιθόστρωτης οδού, μήκ. 11,50 μ., που αποτελούσε την προς Ν. συνέχεια της οδού που είχε ανασκαφεί κατά το έτος 1996 στο οικόπεδο Γ. Δημάκου στη βόρεια πλευρά του σύγχρονου δρόμου[32].

Το καλύτερα διατηρημένο τμήμα της αρχαίας λιθόστρωτης οδού, η οποία είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και πορεία προς τις Αμύκλες, αποκαλύφθηκε σε βάθος από 1,10 έως 1,40 μ. στη νότια πλευρά της ανασκαφής. Το οδόστρωμα είχε κατασκευαστεί πάνω στο φυσικό κροκαλοπαγές έδαφος της περιοχής από μικρού και μετρίου μεγέθους αργούς λίθους και λιγοστά θραύσματα κεραμίδων και είχε πλάτος 5,80 μ. Προς Δ. οριοθετούνταν από αναλημματικό τοίχο (Τχ1), πλ. 1 μ. περίπου, κατασκευασμένο από μεγάλου μεγέθους ημικατεργασμένους λίθους στην ανατολική παρειά του (οι λίθοι είχαν καταπέσει σχεδόν πάνω στο οδόστρωμα) και μικρότερους λίθους στη δυτική. Ένας δεύτερος παράλληλος τοίχος (Τχ 3) είχε κατασκευαστεί στα δυτικά του Τχ 1, με τον οποίο σχημάτιζαν αγωγό απορροής υδάτων. Το ανατολικό όριο του δρόμου (Τχ 2) αποκαλύφθηκε σε βάθος από 0,75 έως 0,90 και σε μήκος 6,90 μ. Ο τοίχος είχε πλάτος 1,18 μ. και ήταν κατασκευασμένος από μικρού μεγέθους ακατέργαστους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής αρκετά φθαρμένης ώστε να μπορεί να χρονολογηθεί.

Αμύκλες

Οικόπεδο Δ. Κονιδάρη

Συνεχίστηκε κατά το τρέχον έτος η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου[33] με τη διεύρυνση του αρχικού σκάμματος προς όλες τις κατευθύνσεις.

Έτσι, στην προς Α. και προς Δ. επέκταση της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχίων που δεν στάθηκε δυνατόν να διευκρινιστεί αν αποτελούσαν τμήματα τάφων κατεστραμμένων από την καλλιέργεια του χώρου. Από την κεραμική του χώρου αξίζει να αναφερθούν τα τεμάχια μελαμβαφούς κύλικας των κλασικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14185) από την προς Α. επέκταση του σκάμματος.

Στην προς Ν. επέκταση του σκάμματος και νότια του τάφου 16 της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λάκκος, ο οποίος περιείχε λίθους, θραύσματα κεραμίδων, όστρακα και τμήματα οστών. Από τον ίδιο χώρο προήλθε θήλαστρο των αρχαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14186), θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14187) και μικκύλος μελαμβαφής κάνθαρος (Μ.Σ. αριθ. 14549).

Σημαντικότερα ήταν τα ευρήματα στην προς Β. επέκταση της ανασκαφής, στο χώρο ανατολικά της άνευ αδείας εκσκαφής του έτους 1996. Στο ανώτερο στρώμα αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής αύλακας, πλ. 0,45 μ. (στο εσωτερικό), με κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου, κατασκευασμένη από αργούς λίθους μετρίου και μεγάλου μεγέθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας έδειξε ότι η αύλακα είχε θεμελιωθεί πάνω στα υπολείμματα τοίχων της αρχαϊκής εποχής, ανάμεσα στους οποίους είχε

31. Πρβλ. Shear, ό.π. (υποσημ. 27), αριθ. 3887 και 3903 αντίστοιχα.

32. Βλ. οικόπεδο Γ. Δημάκου, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 128, όπου όμως το λιθόστρωτο δεν ερμηνεύεται ως οδόστρωμα αλλά ως υπόλειμμα διαπέδου υπαίθριου χώρου, ενώ το δυτικό ανάλημμα ως εξωτερικός περίβολος.

33. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 129-131.

διασωθεί κατά τόπους στρώμα καταστροφής από μελαμβαφείς και άβαφες κεραμίδες στέγης και τεμάχια πίθων. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής εντοπίστηκε μικρός λάκκος-αποθέτης, η ανασκαφή του οποίου απέδωσε όστρακα, θραύματα κεραμίδων, καθώς και σχεδόν ακέραια αγγεία: μία σφαιρική λήκυθο ελλιπή ως προς το λαιμό και το χείλος (Μ.Σ. αριθ. 14542)[34], ένα άωτο σκυφίδιο μελαμβαφές στο εσωτερικό και άβαφο εξωτερικά (Μ.Σ. αριθ. 14543), ένα μελαμβαφή αρύβαλλο ελλιπή ως προς το λαιμό και το χείλος (Μ.Σ. αριθ. 14544α), βάση μελαμβαφούς κύλικας (Μ.Σ. αριθ. 14544β) και ένα μελαμβαφή απιόσχημο αρύβαλλο (Μ.Σ. αριθ. 14545).

Στα βόρεια της κτιστής αύλακας αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, ενώ στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος ανασκάφηκε μεγάλος λάκκος με θραύσματα κεραμίδων, απορρίμματα πιθανώς κάποιου εργαστηρίου της περιοχής.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκει λίθινος τριπτήρας από το ανατολικότερο τμήμα του στρώματος καταστροφής (Μ.Σ. αριθ. 14546), μεγάλη ποσότητα κεραμικής των αρχαϊκών χρόνων ανάμεικτη με όστρακα της πρωτογεωμετρικής εποχής, καθώς και μεγάλος αριθμός μικκύλων αγγείων (Μ.Σ. αριθ. 14547) από τα βόρεια της κτιστής αύλακας (βάθ. 1,57-2 μ.).

ΕΛΕΝΗ ZABBOY

Αγρός Α. Σακελλαράκου

Η εκσκαφή για τη διέλευση αγωγού άρδευσης στον παραπάνω αγρό στα βόρεια της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής Αμυκλών, όπου κατά το παρελθόν είχε εντοπιστεί και ανασκαφεί αποθέτης του ιερού της Αλεξάνδρας-Κασσάνδρας και του Διός-Αγαμέμνονος[35], αποκάλυψε δεύτερο αποθέτη του ίδιου ιερού. Κατά την ανασκαφή του αποκαλύφθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί από τα πρώιμα αρχαϊκά έως τα ύστερα κλασικά χρόνια. Ενδεικτικά ανάμεσα στα ευρήματα του αποθέτη αναφέρουμε τη μεγάλη ποσότητα σφαιρικών αρυβάλλων (Πίν. 79 α), τεμάχια μελανόμορφων κυλίκων, τεμάχια πήλινων αναθηματικών πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις, ειδωλίων και μικκύλων αγγείων, καθώς και τμήματα κεράμων με εγχάρακτες επιγραφές. Εντυπωσιακό είναι το ειδώλιο ανδρικής μορφής των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, το οποίο διασώζει ίχνη χρώματος για την απόδοση των λεπτομερειών (Μ.Σ. αριθ. 14661). Σημαντική ήταν επίσης και η παρουσία ενεπίγραφων οστράκων, τα οποία επιβεβαιώνουν για μια ακόμη φορά τη θέση του ιερού της Αλεξάνδρας-Κασσάνδρας και του Διός-Αγαμέμνονος. Ενδεικτικά αναφέρεται το χείλος αγγείου που φέρει την εγχάρακτη επιγραφή: *ΑΓΑΜΕΜΝ[ΟΝΙ]* (Μ.Σ. αριθ. 14662). Κατά την ανασκαφή του αποθέτη αποκαλύφθηκαν επίσης μολύβδινοι στέφανοι, τμήματα μολύβδινων ειδωλίων του τύπου της πότνιας θηρών, μεγάλο σιδερένιο αντικείμενο. Μετά το πέρας της ανασκαφής του αποθέτη αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο τοίχων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Θέση Σπηλάκια

Ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος ο καθαρισμός του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου αριθ. 5 στα Σπηλάκια Αμυκλών[36] και αποκαλύφθηκε λήκυθος της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής με ταινιωτή διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 14565).

Γύθειο

Έργα ΔΕΗ, οδός Καλκανδή 30 και Ορέστου

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα για την τοποθέτηση υπόγειων καλωδιώσεων της ΔΕΗ Γυθείου, στη νότια πλευρά του οικοπέδου Λυμπεράκου επί της οδού Καλκανδή 30, αποκαλύφθηκε σύστημα αγωγών και τοίχος που όριζε προς Δ. δάπεδο της ρωμαϊκής εποχής. Εντοιχισμένο σε έναν από τους τοίχους ήταν τμήμα ενεπίγραφης στήλης (Σ.Γ. αριθ. 1159).

Οδός Καλκανδή 34

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα επί της παραπάνω οδού, στη νότια πλευρά του οικοπέδου Σ. Παναγουλάκου αποκαλύφθηκε αμέσως μετά την αφαίρεση του υποστρώματος της ασφάλτου το ανατολικό τμήμα κτιστού τάφου, σωζ. μήκ. 2,05 και πλ. 0,75 μ. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α./ΝΑ.-Δ./ΒΔ. και τα τοιχώματα, καθώς και το δάπεδό του είχαν

34. Για τον τύπο του αγγείου, βλ. C.M. Stibbe, Exceptional Shapes and Decorations in Laconian Pottery, W.G. Cavanagh - S.E.C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium, 6-8 December 1995*, Great Britain 1998, σ. 69-70· το αγγείο της ανασκαφής Κονιδάρη έχει επίπεδη βάση και περισσότερο απιόσχημο σώμα από το αγγείο της εικ. 6.14. Το χείλος του αγγείου δεν διασώθηκε.

35. Παυσ. ΙΙΙ, 19, 6. Για τις πρώτες ανασκαφές στο χώρο βλ. *ΠΑΕ* 1956, σ. 211-212, πίν. 104-105. *ΑΔ* 15 (1960): Χρονικά, σ. 102-103. *ΠΑΕ* 1960, σ. 228-231, πίν. 170-171· 1961, σ. 177-178.

36. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 127-128, Σχέδ. 4.

επιχριστεί με κονίαμα. Στο εσωτερικό του τάφου είχε εναποτεθεί μαρμάρινη οστεοθήκη (Σ.Γ. αριθ. 1161), η οποία περιείχε τα οστά νεκρού, καθώς και δύο πήλινα τεφροδόχα αγγεία (Σ.Γ. αριθ. 1158, 1162). Δίπλα στο νότιο τοίχωμα του τάφου και μέσα στο υπόστρωμα της ασφάλτου της οδού βρέθηκαν τρεις ακέραιοι λύχνοι των ρωμαϊκών χρόνων (Σ.Γ. αριθ. 1163-1165), καθώς και τεμάχια αρρετινού αγγείου (Σ.Γ. αριθ. 1166-1167).

Στα ανατολικά του τάφου αποκαλύφθηκαν λείψανα κατεστραμμένης κατασκευής (δεύτερος τάφος;)

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Συμβολή των οδών Καλκανδή και Αρχαίου Θεάτρου

Η εκσκαφή χάνδακα στη συμβολή των παραπάνω οδών αποκάλυψε σε βάθος 0,60 μ. από το οδόστρωμα της οδού Αρχαίου Θεάτρου τμήμα αψιδωτού τοίχου κατασκευασμένου από λίθους, κονίαμα και θραύσματα κεραμίδων. Ο τοίχος, του οποίου η δυτική παρειά διέσωζε ίχνη επιχρίσματος, παρουσίαζε στην ίδια πλευρά και σε βάθος 1,36 μ. πατούρα, πλ. 0,10 μ., επιχρισμένη επίσης με κονίαμα. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκαν μόνο θραύσματα άβαφων κεραμίδων. Το τμήμα του αψιδωτού τοίχου πρέπει να συνδεθεί με ανάλογη κατασκευή που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου Ν. και Η. Κυριακάκου κατά το έτος 1977.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ελαία Μολάων

Οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου

Μικρή ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο στο πλαίσιο εργασιών για την ανέγερση διώροφης οικοδομής στα νότια του Πύργου της Ελαίας κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο του χωριού[37]. Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου εκτεινόταν στη νότια κλιτύ του λόφου, σε κεκλιμένο και βραχώδες έδαφος. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, όπου μικρή επίχωση κάλυπτε το στέρεο έδαφος της περιοχής (βράχος), ενώ κατά την εκσκαφή είχε αποκαλυφθεί στην παρειά του σκάμματος τοίχος από αργολιθοδομή, καθώς και σε τμήμα της αγροτικής οδού, που περνούσε μπροστά του. Η ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό έδειξε ότι επρόκειτο για νεότερο αναλημματικό τοίχο (πεζούλα). Στα βόρεια όμως του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε στρώμα πεσμένων αργών λίθων μικρού μεγέθους, προφανώς από διαλυμένα οικοδομικά λείψανα. Στην κεραμική που συγκεντρώθηκε, διακρίνονται πόδια μυκηναϊκών κυλίκων και άλλα θραύσματα άβαφων και γραπτών αγγείων, καθώς και τμήμα ειδωλίου ζώου (Μ.Σ. αριθ. 14404) της μυκηναϊκής εποχής. Μερικά από τα όστρακα που περισυνελέγησαν θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην πρωτοελλαδική εποχή (χειροποίητα όστρακα με ασημιά μίκα, χείλος με σχοινοειδή διακόσμηση). Χαρακτηριστική ήταν ανάμεσα στα ευρήματα και η παρουσία οστρέων.

Στο προαύλιο εξάλλου της κοιμητηριακής εκκλησίας, εντοπίστηκαν πακτωμένα δύο τμήματα αρράβδωτων κιόνων, ύψ. 0,625 και 0,64 μ. αντίστοιχα, καθώς και επίθημα των παλαιοχριστιανικών χρόνων με ανάγλυφο χριστόγραμμα, εκατέρωθεν του οποίου τα αποκαλυπτικά γράμματα *Α* και *Ω*.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Συκιά Μολάων

Κατά το έτος 1998 συνεχίστηκε η έρευνα[38] στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Συκιάς με την ανασκαφή δύο θαλαμοειδών τάφων, των τάφων 3 και 4, που βρίσκονται στα αγροτεμάχια Κ. και Ευ. Αβδούλου αντίστοιχα.

Τάφος 3. Βρέθηκε βυθισμένος, προσανατολισμένος ΒΑ.-ΝΔ., στα δυτικά των τάφων 1 και 2 και συγκεκριμένα σε απόσταση 27 μ. περίπου από τον τάφο 1[39] και 83 μ. περίπου από τον τάφο 2[40].

Έχει δρόμο κατωφερή, μήκ. 8,05 και πλ. 1,16-1,18 μ., με πλευρικά τοιχώματα που συγκλίνουν προς τα άνω και στην επίχωσή του βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα. Η πρόσοψη

37. *BSA* 14 (1907-1908), σ. 162· 24 (1919-1921), σ. 149· 56 (1961), σ. 139, εικ. 11.

38. Οι ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την αμέριστη ηθική και πρακτική συμπαράσταση της Κοινότητας Συκιάς. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον πρόεδρο της κοινότητας Κ. Χριστιάνη και στο γραμματέα Σ. Αβδούλο για τη βοήθεια που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας. Πολύτιμη επίσης στάθηκε η γνώση και η εμπειρία του αρχιτεχνίτη ανασκαφών Σ. Πολυχρονάκη που σε συνεργασία με τους Π. Ηριωτάκη, Δ. Ελενάκη και Α. Κωστάκη έφεραν σε πέρας το δύσκολο έργο της ανασκαφής. Τη σχεδιαστική αποτύπωση των τάφων επιμελήθηκε η σχεδιάστρια της Εφορείας Ε. Κουλογεωργίου σε συνεργασία με το μηχανικό Μ. Μιχελάκο. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στο φύλακα αρχαιοτήτων Β. Σμυρναίο για τη βοήθειά του στην ανασκαφή, καθώς και στην αρχαιολόγο Α. Ράμμου, τον Σ. Μονεμβασίτη και τη Γ. Κριτσιμά για την εθελοντική συμμετοχή τους.

39. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 294-295.

40. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 197-199.

του τάφου, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα του θόλου δεν διατηρούνται. Ο θάλαμος, σχήματος τετράπλευρου, μέγ. διαστ. 3,60×3,35 μ., βρέθηκε πλήρης χωμάτων και λίθων. Τα τοιχώματά του σώθηκαν σε αρκετό ύψος, χωρίς να έχουν διατηρήσει καμιά ένδειξη για τη γένεση της οροφής και έχοντας χάσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική τους επιφάνεια.

Ο τάφος είχε εν μέρει συληθεί. Αδιατάρακτο έμεινε το αριστερό (δυτικό) τμήμα του θαλάμου, όπου στη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε άβαφος αμφορέας (Μ.Σ. 13025) και τρεις χάντρες από υαλόμαζα, ενώ κατά μήκος σχεδόν ολόκληρου του δυτικού τοιχώματος του θαλάμου ήταν λαξευμένοι δύο επιμήκεις λάκκοι (λάκκος 1 και 2), καλυμμένοι με πλακοειδείς λίθους. Ο λάκκος 1 (διαστ. 1×0,40 και βάθ. 0,36 μ.) περιείχε συγκέντρωση οστών που ανήκει σε τέσσερις τουλάχιστον ανακομιδές (Πίν. 80 γ) (ενός παιδιού και τριών ενηλίκων), καθώς και πέντε θραυσμένα αγγεία: δίωτη κύλικα με διακόσμηση πλάγιων ελικόσχημων μυκηναϊκών ανθέων (Μ.Σ. 13015) (Πίν. 80 α), μόνωτη άβαφη γωνιώδης κύλικα (Μ.Σ. 13018), δύο πρόχοι με ταινιωτή διακόσμηση (Μ.Σ. 13030 και 13031) (Πίν. 80 β) και δίωτος μονόχρωμος στάμνος (Μ.Σ. 13026). Στα κτερίσματα του λάκκου 1 συγκαταλέγονται πήλινο κωνικό σφονδύλι και δύο σφαιρικές χάντρες από υαλόμαζα. Ο λάκκος 2 (διαστ. 1,80×0,37 και βάθ. 0,36 μ.) περιείχε τμήματα κρανίων και μακριά οστά τεσσάρων τουλάχιστον δευτερογενών ταφών (δύο παιδιών και δύο ενηλίκων). Στο κέντρο του θαλάμου, λίγο προς τα αριστερά, υπήρχε μικρός κυκλικός ακάλυπτος λάκκος (λάκκος 5, διαμ. 0,47 και βάθ. μόλις 0,20 μ.), που περιείχε σχεδόν όλα τα οστά μιας δευτερογενούς γυναικείας ταφής.

Στο δάπεδο του θαλάμου ήταν ανοιγμένοι άλλοι δύο λάκκοι: Ο λάκκος 3 (διαστ. 2,15×0,37 και βάθ. 0,33 μ.), λαξευμένος κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος του θαλάμου, και ο λάκκος 4 (διαστ. 1,80×0,30 και βάθ. 0,33 μ.), λαξευμένος στο κέντρο του θαλάμου, μπροστά στην είσοδο, με προσανατολισμό Β.-Ν. Και οι δύο βρέθηκαν ακάλυπτοι. Η διαταραγμένη επίχωσή τους περιείχε αραιά και κατακερματισμένα οστά. Από το λάκκο 3 προήλθε επίσης ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι και από το λάκκο 4 ένα χάλκινο μαχαίρι.

Διασκορπισμένα κατακερματισμένα μακριά οστά και τμήματα κρανίων αναμεμειγμένα με λίθους, που αποτελούσαν πιθανότατα την κάλυψη των λάκκων 3 και 4, βρέθηκαν ιδιαίτερα στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα του θαλάμου. Από το θάλαμο προήλθαν επίσης ένα πήλινο και δύο λίθινα κωνικά σφονδύλια. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική μελέτη[41], ο τάφος περιείχε τουλάχιστον 14 ταφές.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-Γ (πρώιμη) περίοδο.

Τάφος 4. Εντοπίστηκε με τη διενέργεια δοκιμαστικής τομής αμέσως δυτικά του τάφου 2 και με τον ίδιο με αυτόν προσανατολισμό (ΒΑ.-ΝΔ.). Βρέθηκε ασύλητος.

Έχει δρόμο, μήκ. 7 και πλ. 1,05 στην αρχή του και 1,39 μ. μπροστά στο στόμιο (Πίν. 80 δ). Τα πλευρικά του τοιχώματα συγκλίνουν προς τα πάνω, το δάπεδό του είναι κατηφορικό και οδηγεί προς την επιμελώς διαμορφωμένη είσοδο του τάφου. Η ξερολιθιά που έφραζε το στόμιο της εισόδου διατηρήθηκε στη θέση της εκτός από μερικούς λίθους της κορυφής που κύλησαν στο εσωτερικό του θαλάμου. Στην επίχωση του δρόμου βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα.

Ο θάλαμος έχει σχήμα τετράπλευρο, μέγ. διαστ. 4,50×3,70 μ. Η οροφή του διατηρείται σε ύψος 2 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο, στο κέντρο του θαλάμου. Σε ορισμένα σημεία των τοιχωμάτων του διακρίνονται ίχνη του εργαλείου λάξευσης. Στο δεξιό τμήμα του θαλάμου, κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος υπήρχε μία γυναικεία κατά χώραν ταφή, η τελευταία προφανώς του τάφου. Συσσωρεύσεις θρυμματισμένων και αποσαθρωμένων σκελετικών λειψάνων και κτερίσματα βρέθηκαν στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου (Πίν. 81 δ). Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται αμφορίσκος με τρεις οριζόντιες λαβές και διακόσμηση από ομάδες λοξών παράλληλων γραμμών (Μ.Σ. 13019) (Πίν. 81 β), τριφυλλόστομη οινοχόη με διακόσμηση σπείρας στον ώμο (Μ.Σ. 13035), τρίωτος πιθαμφορέας με διακόσμηση ομόκεντρων τόξων (Μ.Σ. 12987), ψευδόστομος αμφορέας με φολιδωτό κόσμημα στον ώμο (Μ.Σ. 12994) (Πίν. 81 γ), τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο με φυλλοειδή ταινία στον ώμο (Μ.Σ. 12999), δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο με διακόσμηση στηλών, που απαρτίζονται από πυκνές μικρές παράλληλες γραμμές (Μ.Σ. 12998), καθώς και δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο με ταινιωτή διακόσμηση (Μ.Σ. 13001). Επιπλέον, από διάφορα σημεία του δαπέδου του θαλάμου περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα, δέκα λίθινα και δύο πήλινα κωνικά σφονδύλια, ενώ από το κοσκίνισμα των χωμάτων προήλθε πλήθος μικροσκοπικών δακτυλιοειδών ψήφων από υαλόμαζα και φαγεντιανή, δύο χάλκινα καρφιά, καθώς και ένα στέλεχος καρφιού.

Στο δάπεδο του θαλάμου ήταν λαξευμένοι τέσσερις τετράπλευροι επιμήκεις λάκκοι με τη χαρακτηριστική βαθμίδα, στην οποία πατούσαν μεγάλες ακατέργαστες πλάκες καλυμμένες με πηλό και με μικρότερους λίθους στους αρμούς. Στα αριστερά της εισόδου (δυτικό τμήμα) βρίσκονται διανοιγμένοι δύο λάκκοι, ο λάκκος 4, διαστ. 1,55×0,30, βάθ. 0,32 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. και ο λάκκος 3, διαστ. 1,70×0,35, βάθ. 0,42 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Απέναντι από την είσοδο, κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος του θαλάμου βρίσκεται ο λάκκος 2, διαστ. 1,10×0,45,

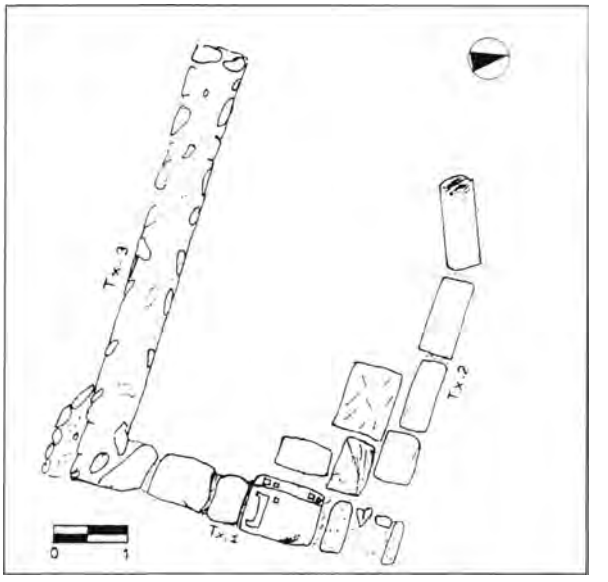
41. Την ανθρωπολογική μελέτη ανέλαβε η αρχαιολόγος-ανθρωπολόγος Α. Παπαθανασίου.

βάθ. 0,80 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ στα δεξιά της εισόδου, παρά το ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου, βρίσκεται ο λάκκος 1 (μέγ. διαστ. 1,65×0,42, βάθ. 0,56 μ.), με προσανατολισμό Β.-Ν.

Ο λάκκος 1 περιείχε οστά τουλάχιστον εννέα δευτερογενών ταφών (δύο παιδιών και επτά ενηλίκων), τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο με δικτυωτή διακόσμηση (Μ.Σ. 12997) και λίθινο κωνικό σφονδύλι. Ο λάκκος 2 περιείχε αποσαθρωμένα οστά νηπιακής ταφής, η οποία συνοδευόταν από αρτόσχημο αλάβαστρο με διακόσμηση βραχώδους τοπίου (Πίν. 81 α) (Μ.Σ. 13002) και αρκετά όστρεα. Ο λάκκος 3 περιείχε μία κατά χώραν γυναικεία ταφή και κρανίο που ανήκε πιθανότατα σε ενήλικο άνδρα. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων του λάκκου προήλθαν επίσης δύο χάντρες από υαλόμαζα και κορναλίνη. Ο λάκκος 4 περιείχε οστά νεαρού ατόμου, καθώς και ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι.

Συνολικά ο τάφος χρησιμοποιήθηκε για τουλάχιστον 15 ταφές και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ (πρώιμη) περίοδο.

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Σχέδ. 13. Μεγαλόπολη. Οδός Αρχαίου Θεάτρου, Περιφερειακού και Επικουρείου Απόλλωνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μεγαλόπολη

Οδός Αρχαίου Θεάτρου, Περιφερειακού και Επικουρείου Απόλλωνος (Ο.Τ. 222, οικόπεδο Δ. Δρούκα - Μ. Δογάνη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο βορειότερο άκρο του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού της Μεγαλόπολης, πλησίον του οδικού άξονα που οδηγεί από τη Μεγαλόπολη προς την Καρύταινα και απέχει 300 μ. νότια-νοτιοδυτικά από τον αρχαιολογικό χώρο θεάτρου - Θερσιλείου της αρχαίας Μεγάλης Πόλης.

Κατά τις εκσκαφές για θεμελίωση διώροφης μονοκατοικίας εντοπίστηκαν αρχαιότητες μόνο στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου (Σχέδ. 13). Ειδικότερα αποκαλύφθηκαν λείψανα τριών τοίχων που σχηματίζουν περίκλειστο χώρο ορθογώνιας κάτοψης, μέγ. σωζ. διαστ. 4,80×6×5,50 μ.[42] (Πίν. 82 α).

Ο τοίχος 1, μήκ. 4,50 μ., διατηρείται σε ύψος ενός δόμου (0,43 μ.) και έχει κατεύθυνση από Β.-ΒΑ. προς Ν.-ΝΔ. Αποτελείται από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, οι οποίες είναι επανατοποθετημένες πρόχειρα σε β΄ χρήση. Η μία εξ αυτών προέρχεται από κατώφλι και φέρει στην άνω επιφάνεια ίχνη τόρμων για υποδοχή γόμφων. Ο τοίχος αυτός ορίζεται στο βόρειο άκρο του από κροκαλοπαγή λιθόπλινθο κάθετα τοποθετημένη και εδράζεται σε βάθος 0,56 μ. από το σταθερό σημείο. Ο τοίχος 1 τέμνεται βόρεια από τον τοίχο 2, ο οποίος είναι όμοιας κατασκευής με τον προηγούμενο αλλά εντοπίζεται σε χαμηλότερο βάθος (0,65 μ. από το σταθερό σημείο) σε σχέση με τον προηγούμενο. Ο τοίχος 2 έχει κατεύθυνση από Δ.-ΝΔ. προς Α.-ΒΑ., σώζεται σε ύψος ενός δόμου (0,45 μ.) και έχει μήκος 5,20 μ. Το δυτικό άκρο του ορίζεται από σπόνδυλο αρράβδωτου κίονα. Ο τοίχος, που εδράζεται στο φυσικό έδαφος (1,10 μ. από το σταθερό σημείο), συνεχίζεται προς Α., στον ακάλυπτο δηλαδή χώρο του οικοπέδου. Στη γωνία που σχηματίζουν οι τοίχοι 1 και 2 έχουν πρόχειρα τοποθετηθεί δύο ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι.

Το σύνολο των αποκαλυφθέντων λειψάνων ολοκληρώνεται με τον τοίχο 3, ο οποίος διαφέρει ως προς τη δομή και την κατασκευή από τους δύο προηγούμενους. Ο τοίχος αυτός έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και τέμνει τον τοίχο 1 στο νότιο άκρο του. Οι διαστάσεις του τοίχου 3 ανέρχονται σε: μήκ. 6, πλ. 0,50-0,70 και ύψ. 0,45-0,93 μ. Στον τοίχο αυτό διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Το δυτικότερο –

42. Ως σταθερό σημείο (0) για τη μέτρηση των βαθών επιλέχθηκε το κατάπρωμα της οδού Αρχαίου Θεάτρου. Το φυσικό έδαφος εντοπίστηκε σε βάθος 1,10 μ. από το σταθερό σημείο. Η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων αρχαίων πραγματοποιήθηκε από τη σχεδιάστρια της Εφορείας Σ. Σταυροπούλου.

και πιθανώς αρχαιότερο – τμήμα του ξεκινά από βάθος 0,17 και φθάνει σε βάθος 1,10 μ., εδράζεται δηλαδή απευθείας στο φυσικό έδαφος. Αποτελείται από πλακαρές, ποταμίσιες πέτρες που συνδέονται μεταξύ τους με χώμα και κεραμίδια. Το ανατολικότερο τμήμα, που εδράζεται σε βάθος 0,55 μ. – δηλαδή στο ίδιο βάθος με τον τοίχο 1 – είναι κατασκευασμένο από μικρότερους λίθους, χώμα και κομμάτια ασβεστοκονιάματος[43].

Για τη χρονολόγηση των οικοδομικών λειψάνων η κεραμική επιτρέπει μόνο μια γενικότερη ένταξη στους ρωμαϊκούς χρόνους, επειδή τα στρώματα είναι διαταραγμένα. Αναφέρονται ενδεικτικά θραύσμα αρρετινού πινακίου, δύο πήλινες αγνύθες, λαβές αμφορέων και όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται επίσης θραύσμα αρράβδωτου ασβεστολιθικού κιονίσκου (ΑΣΜ αριθ. 550, μέγ. σωζ. ύψ. 0,34 μ.) και δωρικό ασβεστολιθικό κιονόκρανο (ΑΣΜ 549, μέγ. σωζ. ύψ. 0,21 μ.).

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα είναι φτωχά και δεν φαίνεται να παρουσιάζουν εσωτερική σύνδεση μεταξύ τους. Το πιθανότερο είναι ότι ο τοίχος 3 χρονολογείται – με βάση την κατασκευή του – στους ρωμαϊκούς-βυζαντινούς χρόνους. Η όψη των άλλων δύο τοίχων υποδεικνύει ότι πιθανώς κατασκευάστηκαν στην ύστερη αρχαιότητα με επαναχρησιμοποίηση υλικού από αρχαιότερα οικοδομήματα[44]. Τα οικοδομικά λείψανα καταχώσθηκαν και διατηρήθηκαν στον ακάλυπτο χώρο τής υπό ανέγερση οικοδομής.

Οδός Ιι. Κεφάλα 73 (Ο.Τ. 234, οικόπεδο Χ. Κοτσίρου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού, πραγματοποιήθηκαν εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής χωρίς να ειδοποιηθεί η Υπηρεσία. Οι εργασίες διακόπηκαν άμεσα και ακολούθησε η διενέργεια τεσσάρων δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Μετά την αφαίρεση επιφανειακών επιχώσεων, πάχ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε αρχαιολογικό στρώμα, πάχ. 0,45 μ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων που περισυνελέγησαν από τις επιφανειακές επιχώσεις ξεχωρίζουν θραύσμα αγγείου με πρασινωπή εφυάλωση βυζαντινών χρόνων, καθώς και θραύσματα στρωτήρων λακωνικού τύπου. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το κυρίως αρχαιολογικό στρώμα καλύπτει μια χρονική περίοδο από τους κλασικούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζουν μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο (ΑΣΜ 558) και άβαφο φιαλίδιο (ΑΣΜ 559), που χρονολογούνται στην κλασική εποχή. Εκτός από τα ακέραια αγγεία περισυνελέγησαν λίγα αλλά χαρακτηριστικά θραύσματα μελαμβαφών αγγείων της ελληνιστικής περιόδου. Τέλος, από την ανασκαφή προήλθαν δύο χάλκινα νομίσματα κλασικών χρόνων[45].

Θέατρο

Το έτος 1998 πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης επιφανειακοί καθαρισμοί σε επιλεγμένα σημεία του μνημείου μέσα στο πλαίσιο του ευρύτερου έργου της στερέωσης, αναστήλωσης και ανάδειξης του θεάτρου που πραγματοποιεί η Ε΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με τη ΔΑΑΜ από το έτος 1995[46]. Προηγήθηκαν αυτοψίες και συνεννοήσεις με εκπροσώπους του τεχνικού γραφείου, το οποίο έχει αναλάβει από το 1997 τη σύνταξη προμελέτης για την αποκατάσταση του κοίλου του μνημείου.

Στο πλαίσιο αυτό έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

1. Ολοκληρώθηκε ο επιφανειακός καθαρισμός των δύο πρώτων από Δ. κερκίδων του κοίλου (κερκίδες ΣΤ΄ και Ζ΄), ώστε να καταστεί δυνατή η πλήρης σχεδιαστική αποτύπωσή τους από την ομάδα των αναδόχων μελετητών. Σημειώνεται ότι κατά το παρελθόν έτος είχαν εντοπιστεί στις κερκίδες αυτές αρκετά ακέραια ή σε θραύσματα ειδώλια από το ύψος της τέταρτης έως το ύψος της δέκατης σειράς.

2. Στις προγραμματιζόμενες εργασίες αποκατάστασης του μνημείου προβλέπεται και η αναστήλωση του προσκη-

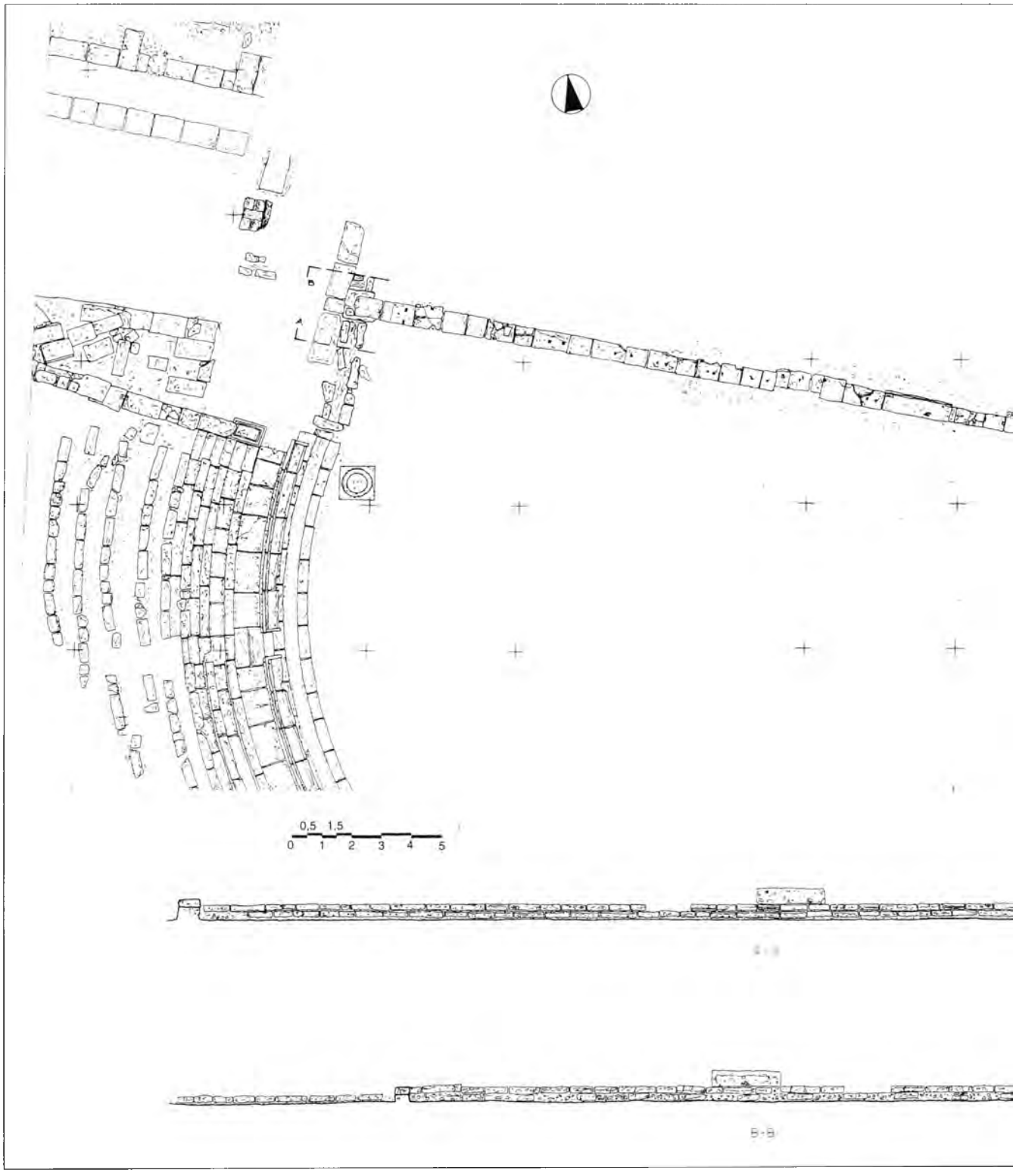
43. Όμοιας δομής τοίχος είχε αποκαλυφθεί την προηγούμενη χρονιά σε σωστική ανασκαφή του όμορου προς Ν. οικοπέδου Γ. και Μ. Τσούγκου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 200-201.

44. Ανάλογη χρήση οικοδομικού υλικού σε β΄ χρήση κατά την ύστερη αρχαιότητα συναντάται και στα δημόσια οικοδομήματα της αγοράς Μεγαλόπολης, βλ. ενδεικτικά, *ΑΑ* 1998, σ. 417.

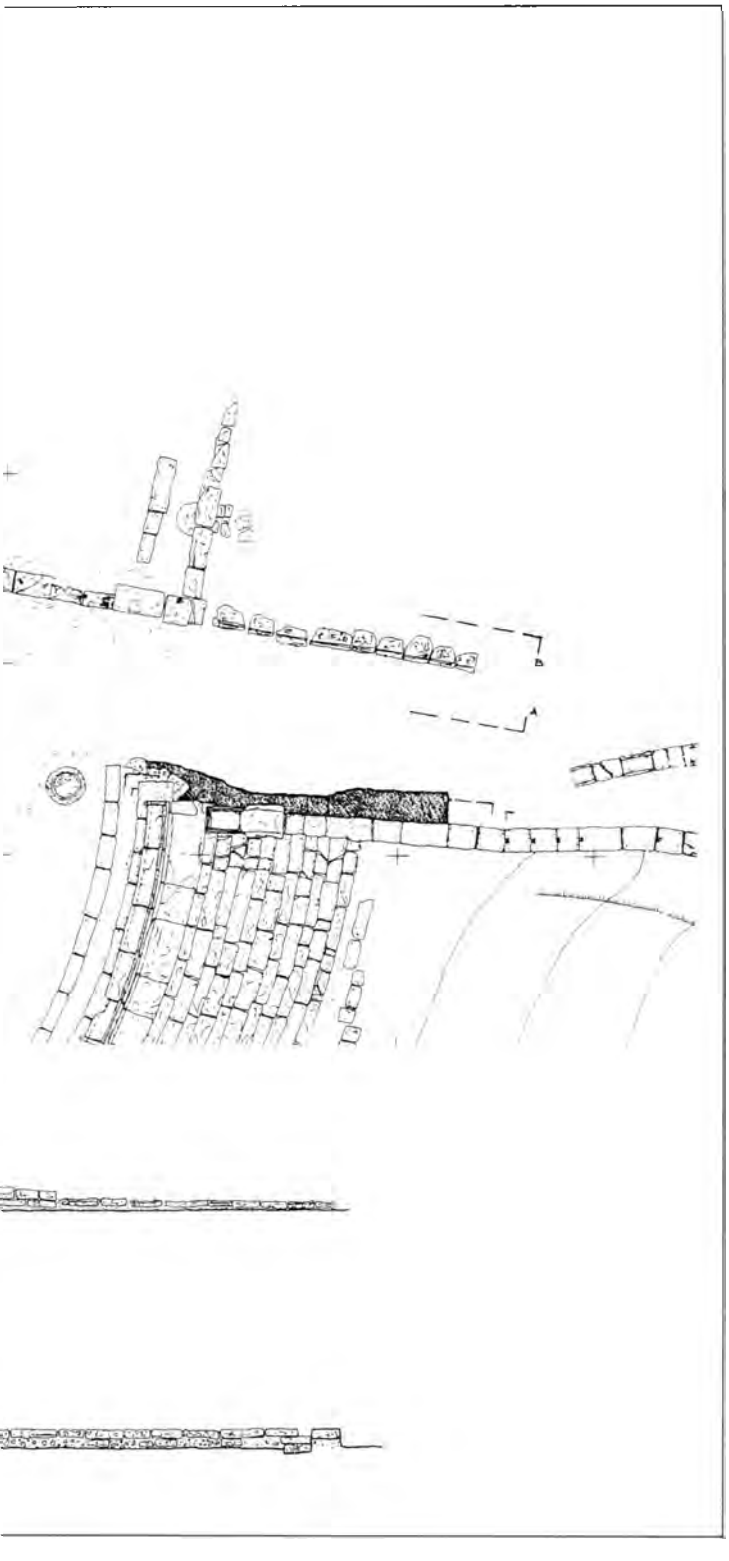
45. Αναλυτικά πρόκειται για: α) νόμισμα Φλιούντος, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 11 (360-322 π.Χ.) και β) νόμισμα πολύ φθαρμένο πιθανότατα Αρκαδίας, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 201 κ.ε. (μετά το 370 π.Χ. περίπου).

46. Για τις εργασίες που πραγματοποιούνται στο θέατρο από το 1995, βλ. αναλυτικά *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 147-150· 51 (1996): Χρονικά, σ. 137-144· 52 (1997): Χρονικά, σ. 206. Για μια συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των εργασιών περιόδου 1995-1997, βλ. επίσης, Α.Β. Καραπαναγιώτου, Ανασκαφικές εργασίες στο αρχαίο θέατρο Μεγαλόπολης 1995-1997: Πρώτες εκτιμήσεις, V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlig der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen 5.3-7.3.1998*, Αθήνα 2001, σ. 331-342.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από 6-7 έως 3-9-1998. Για το σκοπό αυτό προσελήφθησαν επτά ωρομίσθιοι εργάτες. Το ημερολόγιο τηρήθηκε από την υπογράφουσα και την αρχαιολόγο Σ. Παπούλια. Η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων αρχαίων έγινε από την αρχιτέκτονα μηχανικό Α. Γεωργακή. Τη δαπάνη για τις εργασίες κάλυψε το Λιγνιτικό Κέντρο της ΔΕΗ Μεγαλόπολης.

Σχέδ. 14. Μεγαλόπολη. Θέατρο. Κάτοψη τμήματος του μνημείου και τομές Α-Α και Β-Β.

νίου του θεάτρου. Ολοκληρώθηκε ο επιφανειακός καθαρισμός των σωζόμενων λειψάνων του οικοδομήματος και πραγματοποιήθηκε λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψής του (Σχέδ. 14)[47]. Ακολούθησε η διενέργεια δύο ανασκαφικών τομών (XI και XII) κατά μήκος της βόρειας και νότιας παρειάς του προσκηνίου, για να ελεγχθεί η θεμελίωσή του. Διαπιστώθηκε η επαναχρησιμοποίηση υλικού από το Θερσίλειο στα θεμέλια του νεότερου οικοδομήματος.

Από τον επιφανειακό καθαρισμό στην περιοχή του προσκηνίου περισυνελέγησαν τα ακόλουθα κινητά ευρήματα:

ΑΣΜ 560. Θραύσμα πήλινης ενσφράγιστης κεραμίδας. Εντός ορθογωνίου πλαισίου σώζεται η επιγραφή: *[---]ΙΑ ΔΑ(ΜΟΣΙΟΙ)*[48]. Ελληνιστικών χρόνων.

ΑΣΜ 561. Θραύσμα πήλινης κεράμου με ανάγλυφη διακόσμηση από έλικα και φυτικό μοτίβο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,125 μ.

ΑΣΜ 562. Θραύσμα πήλινης σίμης με γραπτή διακόσμηση μαιάνδρου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,10 μ.

ΑΣΜ 563. Πήλινο ανθεμωτό μέτωπο ηγεμόνος κεράμου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,20 μ.[49] (Πίν. 82 β).

ΑΣΜ 564. Θραύσμα ιωνικής βάσης από ασβεστόλιθο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,19 μ.

3. Συνεχίστηκαν οι ερευνητικές εργασίες για τη μελέτη του συστήματος κυκλοφορίας του νερού στο θέατρο. Ειδικότερα αφαιρέθηκαν επιφανειακές επιχώσεις στην περιοχή του δυτικότερου τμήματος του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου, προκειμένου να εντοπιστεί η συνέχεια και απόληξη του αγωγού παροχής υδάτων στον οχετό της ορχήστρας (Αγωγός 1). Τμήμα του αγωγού αυτού είχε εντοπιστεί για πρώτη φορά στις εργασίες του έτους 1996[50]. Διαπιστώθηκε ότι η απόληξη του αγωγού δεν σώζεται.

4. Στο πλαίσιο της περισυλλογής και ταξινόμησης του διάσπαρτου αρχιτεκτονικού υλικού με στόχο την επαναχρησιμοποίησή του στην προγραμματιζόμενη αποκατάσταση του μνημείου πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: καταρχήν απομακρύνθηκαν οι δύο σωροί αρχαίου υλικού που κείτονταν πλησίον της ορχήστρας από την εποχή των πρώτων ανασκαφών στο μνημείο στα τέλη του 19ου

47. Το προσκήνιο του θεάτρου Μεγαλόπολης είχε εντοπιστεί στις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στα τέλη του 19ου αι., βλ. σχετικά E.A. Gardner κ.ά., *Excavations at Megalopolis 1890-1891, JHS* Suppl. 1, 1892, σ. 48-50, 85-89.

48. Διαστ. 0,18×0,14, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Το συντομογραφημένο σφράγισμα *ΔΑ(ΜΟΣΙΟΙ)* εμφανίζεται με τη μορφή μονογράμματος που αποτελείται από τα γράμματα *Δ* και *Α*. Για άλλο παράδειγμα από τη Μεγαλόπολη, βλ. *IG* V2, 469,27. Γενικά για τον όρο «Δαμόσιοι» σε ενσφράγιστες κεραμίδες από τη Μεγαλόπολη, βλ. τελευταία, *AW* 33 (2002), σ. 380 κ.ε.

49. Για τον τύπο, βλ. *AM* 110 (1995), σ. 270, πίν. 53,4.

50. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 140-141.

αι. Πρόκειται για εδώλια και θραύσματα εδωλίων, τα οποία μεταφέρθηκαν και ταξινομήθηκαν σε ξύλινα στοιχεία στο βορειότερο τμήμα του Θερσιλείου. Στη συνέχεια ξεκίνησε η διαδικασία ταύτισης και συγκόλλησης συνανηκόντων τεμαχίων. Στο βορειότερο τμήμα του Θερσιλείου μεταφέρθηκε επίσης και ταξινομήθηκε το διάσπαρτο αρχιτεκτονικό υλικό από την περιοχή του προσκηνίου, που ανέρχεται σε 80 κομμάτια.

Τέλος, το 1998 ολοκληρώθηκε η διαδικασία έγκρισης της αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης στερέωσης των αναλημμάτων του θεάτρου[51].

Κυπαρίσσια

Το έτος 1998 ξεκίνησαν μικρής έκτασης ανασκαφικές διερευνητικές εργασίες εντός του απαλλοτριωμένου από τη ΔΕΗ χώρου εκμετάλλευσης λιγνιτοφόρων κοιτασμάτων που εντοπίζεται στην πεδιάδα ανατολικά της Κοινότητας Κυπαρισσίων. Η Κοινότητα Κυπαρισσίων ανήκει διοικητικά στο Δήμο Γόρτυνας με έδρα την Καρύταινα[52].

Το πεδίο Κυπαρισσίων καταλαμβάνει μια έκταση εμβαδού 4.500 στρεμμάτων που οριοθετείται ανατολικά από τον ποταμό Αλφειό, νότια-νοτιοδυτικά από το πεδίο της Θωκνίας, δυτικά από την Κοινότητα των Κυπαρισσίων και βόρεια από την Κοινότητα των Μαυριών (Σχέδ. 15). Έως τους θερινούς μήνες του 1998 η ΔΕΗ-Λιγνιτικό Κέντρο Μεγαλόπολης είχε ήδη εκμεταλλευτεί το νότιο ήμισυ του πεδίου δημιουργώντας έναν ελλειψοειδή κρατήρα, μήκ. 2 και πλ. 1 χλμ. περίπου, με εντατικούς ρυθμούς προς Β. και διαδοχικές απαλλοτριώσεις των αγροτικών εκτάσεων που εντοπίζονται στα ανατολικά των Κοινοτήτων Κυπαρίσσια και Μαυριά.

Σε μια πρώτη φάση η Υπηρεσία ανέλαβε να διερευνήσει ανασκαφικά απαλλοτριωμένη έκταση συνολικού εμβαδού 240 στρεμμάτων που περικλείεται νότια-νοτιοδυτικά από το λόφο του κοιμητηριακού ναϋδρίου των Κυπαρισσίων Αγία Κυριακή, βόρεια από την επαρχιακή οδό που οδηγεί προς Κυπαρίσσια και ανατολικά από το υφιστάμενο όριο του ορυχείου[53]. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κάτω από δύσκολες καιρικές συνθήκες. Ένας χάνδακας απορροής ομβρίων υδάτων, που είχε διανοιχθεί παλαιότερα από τη ΔΕΗ, αποτέλεσε το ανατολικό όριο του υπό διερεύνηση χώρου. Ο χάνδακας αυτός, συνολ. μήκ. 800 μ., βρισκόταν σε απόσταση περί τα 600 μ. δυτικά του ορυχείου, με κατεύθυνση παράλληλη προς τη δυτική παρειά του τελευταίου. Διαπιστώθηκε ότι στη δυτική παρειά του χάνδακα και κάτω από τις επιφανειακές επιχώσεις (πάχ. 0,80 μ. περίπου) εμφανιζόταν συγκέντρωση κεραμίδων και οστράκων, ενώ αντίθετα στην ανατολική παρειά δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα. Η απουσία αρχαιολογικών ενδείξεων ανατολικά του χάνδακα επιβεβαιώθηκε και από πυκνές δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο με μηχανικό εκσκαφέα και με τη συνεχή παρακολούθηση προσωπικού της Εφορείας.

Ακολούθησε η ανασκαφική διερεύνηση του δυτικού ορίου του χάνδακα ύδρευσης. Διανοίχθηκαν συνολικά οκτώ ανασκαφικές τομές από Β. προς Ν. (Σχέδ. 15, I-VIII), διαστ. 4×4 μ. περίπου. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών (απόλυτο μηδέν) επιλέχθηκε συμβατικά ένα σημείο στο μέσον περίπου του συνολικού μήκους των τομών που αντιστοιχεί στο υψόμετρο 346,60 μ.

Από τις τομές αυτές διερευνήθηκαν πλήρως οι πέντε πρώτες (I-V) και διαπιστώθηκε ότι κάτω από ένα στρώμα επιφανειακών επιχώσεων, πάχ. 0,70-1 μ., εντοπίζεται αρχαιολογικό στρώμα, πάχ. 0,30-0,40 μ. Τα αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα υπήρξαν πενιχρά και συνίσταντο κυρίως σε θεμέλια τοίχων οικιών, που εδράζονται απευθείας στο φυσικό έδαφος.

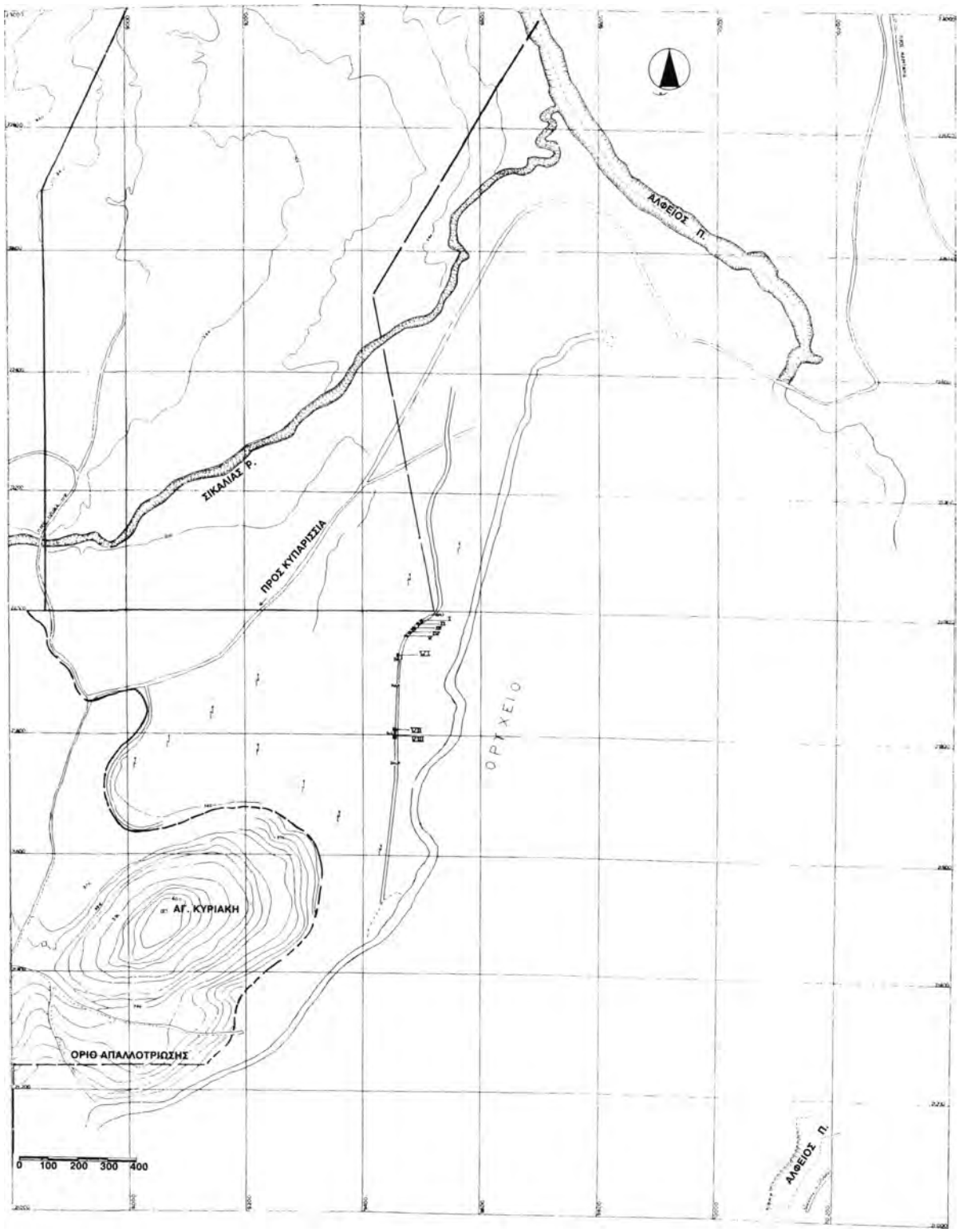
Μια πιο σαφή εικόνα των οικοδομικών λειψάνων απέδωσε η ανασκαφική τομή IV. Μετά την αφαίρεση των επιφανειακών επιχώσεων, συνολ. πάχ. 0,70 μ., και στο βορειότερο τμήμα της τομής αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια δύο τοίχων που τέμνονται και σχηματίζουν γωνία ενός δωματίου. Ο τοίχος 1 έχει κατεύθυνση Δ./ΒΔ.-Α./Ν.Α. και μέγιστο ορατό μήκος 1,50 μ., ενώ ο τοίχος 2, με κατεύθυνση Α./ΝΑ.-Δ./ΒΔ., έχει σωζόμενο ορατό μήκος 0,80 μ. Το σωζόμενο κατώτερο τμήμα των τοίχων είναι κατασκευασμένο από αργούς ασβεστόλιθους μικρών και μεσαίων διαστάσεων χωρίς συνδετικό υλικό και εδράζεται απευθείας στο φυσικό έδαφος. Στο ίδιο δωμάτιο ανήκε και τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή.

Οι πρώτες ενδείξεις φανερώνουν ότι στην περιοχή εντοπίζεται μια αρχαία αγροτική εγκατάσταση. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε επιτρέπει μια πρώτη χρονολόγηση της εγκατάστασης από τους ύστερους αρχαϊκούς έως τους ύστερους κλασικούς χρόνους. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζουν θραύσμα ηθμού, μελαμβαφής σκυφοειδής πυξίδα (ΑΣΜ 565), θραύσμα αγγείου με μελανή φυτική διακόσμηση (ΑΣΜ 566), θραύσμα άβαφου αγγείου με διακόσμηση από μαίανδρο (ΑΣΜ 567) και βάση ανοιχτού με-

51. Η αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/862/37285/22.7.1998 Απόφαση.

52. Για την επιφανειακή έρευνα που προηγήθηκε της ανασκαφής, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 209-210.

53. Το δεκαμελές συνεργείο εργατών που συγκροτήθηκε απασχολήθηκε από 9-11-98 έως 16-12-98. Το ημερολόγιο τήρησαν οι αρχαιολόγοι Χ. Γάλλου και Σ. Παπούλια, ενώ τη σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφικών τομών ανέλαβε η σχεδιάστρια Π. Κούσκουλα. Η δαπάνη για τις εργασίες καλύφθηκε από τη ΔΕΗ - Λιγνιτικό Κέντρο Μεγαλόπολης.

Σχέδ. 15. Νομός Αρκαδίας. Κυπαρίσσια. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής.

λαμβαφούς αγγείου με έντυπη διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους και ανθέμια (ΑΣΜ 568)[54] (Πίν. 82γ).

Οι ανασκαφικές εργασίες διακόπηκαν λόγω των άσχημων καιρικών συνθηκών με την προοπτική να συνεχιστούν το επόμενο έτος.

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Άγιοι Ανάργυροι, ιερό Δίκτυννας

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην ευρύτερη περιοχή του του ιερού της Δίκτυννας στα νοτιοδυτικά των Αγίων Αναργύρων[55] περισυνελέγη το ανώτερο τμήμα ειδωλίου γυναικείας μορφής που φέρει ιμάτιο πάνω από την κεφαλή (Μ.Σ. αριθ. 14512), τεμάχια μελαμβαφών αγγείων της ελληνιστικής εποχής, καθώς και απολέπισμα οψιανού. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ιερού προφανώς λόγω της έντονης καλλιέργειας της περιοχής.

Ακρόπολη Ζάρακος

Στο μικρό πλάτωμα δυτικά της ακρόπολης του Ζάρακος[56] και βόρεια του σύγχρονου οικισμού του λιμένα Ιέρακος εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων οψιανού. Από την κεραμική που εντοπίστηκε στην περιοχή μερικά όστρακα μπορούν να χρονολογηθούν στην εποχή του Χαλκού, η μεγαλύτερη όμως ποσότητα της κεραμικής είναι πολύ φθαρμένη και η ακριβής χρονολόγησή της προβληματική. Λιγοστά δείγματα οψιανού συγκεντρώθηκαν επίσης από το χώρο εντός των τειχών της ακρόπολης.

Μολάοι Λακωνίας

Κατά τη διάνοιξη τμήματος της κεντρικής λεωφόρου των Μολάων, πλησίον του Κέντρου Υγείας αποκαλύφθηκε τοίχος, ύψ. 1,20 μ., κατασκευασμένος από στρώσεις πλίνθων εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος, επιχρισμένος στη νότια παρειά του με κονίαμα. Ο τοίχος, όπως φαίνεται από την κατασκευή του, ανήκε σε δεξαμενή ή τάφο των ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά τη διάρκεια μικρής έρευνας στην γύρω περιοχή μαζί με το φύλακα αρχαιοτήτων της περιοχής, Β. Σμυρναίο, εντοπίστηκε στη θέση Λουτρό, περί τα 300 μ. νοτιοανατολικά της προηγούμενης θέσης και πλησίον του σύγχρονου νεκροταφείου των Μολάων, ο δυτικός τοίχος, ορατού μήκ. 6,50 μ., υπέργειου κτιστού τάφου των ρωμαϊκών χρόνων του τύπου του columbarium. Στα οικόπεδα γύρω από τον τάφο αφθονούν τα θραύσματα κεραμίδων, τα όστρακα και τα τεμάχια πήλινων πλακών.

Άγιος Νικόλαος Βοιών, περιοχή Αγίας Μαρίνας

Σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το ναό της Αγίας Μαρίνας Μαλέα[57], πλησίον του απολιθωμένου δάσους που σώζεται στην περιοχή, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων οψιανού, πυρήνας δευτερογενούς κατεργασίας οψιανού, όστρακα χειροποίητων αγγείων με εγκλείσματα χρώματος ασημί, πιθανώς της πρωτοελλαδικής εποχής, αλλά και όστρακα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (αυλακωτά).

Σε κόγχη του βόρειου τοίχου του Ιερού το ναό της Αγίας Μαρίνας, η οποία ανακατασκευάστηκε το έτος 1917, βρίσκεται εντοιχισμένη επιγραφή των ύστερων χρόνων: *ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΝΑ[- - -]* (ύψ. 0,075, μήκ. 0,643, ύψ. γραμμάτων 0,022-0,033 μ. *[Ι. Ο]*. Σύμφωνα με πληροφορίες (Γ. Λιβανός ή «Ηρακλής», κάτοικος Προφήτη Ηλία), η επιγραφή έχει μεταφερθεί από την περιοχή του φάρου του Βρομώντα, όπου διασώζονται λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής[58].

Κεφαλόβρυσο Πελλάνας

Στην περιοχή του Κεφαλόβρυσου στα βορειοδυτικά της Πελλάνας, όπου στο παρελθόν έχουν επισημανθεί τα υπολείμματα τοίχου κατασκευασμένου από μεγάλες λιθοπλίνθους[59], εντοπίστηκαν στους αγρούς νότια της πηγής θραύσματα ερυθροβαφών και άβαφων κεραμίδων στέγης, τεμάχια πήλινων πλακών με εγχάρακτο *Χ*, πολλές από τις οποίες έφεραν υπολείμματα κονιαμάτων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

---

54. Για τη διακόσμηση του ΑΣΜ 568, πρβλ. *Agora* XII, 1970, αριθ. 584, πίν. 54 (430-420 π.Χ.).

55. Γ. Σταϊνχάουερ, Ένα λακωνικό ανάθημα στη Δίκτυννα. *Αριάδνη* 6 (1993), σ. 76-88.

56. Βλ. *BSA* XV (1908-9), σ. 167-173 και W. K. Pritchett, Lykourgos' Raid on the Parnon littoral in 219 B.C., *Studies in Ancient Greek Topography* VII, University of California Press, 1991, σ. 158-164 και πίν. 160-163.

57. Για την περιοχή, βλ. *BSA* 14 (1907-1908), σ. 172. Για την εκκλησία της Αγίας Μαρίνας, βλ. *ΠΑΕ* 1982, σ. 459.

58. Κ. Ζησσίου, *Βυζαντίς* 1 (1909), σ. 123. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 14.

59. *JHS* 15 (1895), σ. 46.

Βασαράς

Μικρή επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε με αφορμή τις παραδόσεις του Π. Φουρτούνη από την περιοχή του Αγίου Χαραλάμπους Βασαρά[60] και με οδηγό τον ίδιο έδειξε την ύπαρξη αρχαίου οικισμού στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου στα νότια του σύγχρονου χωριού. Κατά τη διάρκεια της αυτοψίας συγκεντρώθηκαν όστρακα μελαμβαφών αγγείων, υφαντικά βάρη και τεμάχια πίθων. Θραύσματα επίσης μελαμβαφών αγγείων εντοπίστηκαν στην περιοχή του Αγίου Χαραλάμπους, ενώ αρχαία μέλη και γλυπτά εντοπίστηκαν στα σπίτια του σύγχρονου χωριού.

Από τη θέση Παλιογούβια στα δυτικά του Βασαρά, προήλθε τμήμα ακροκεράμου με ανάγλυφη παράσταση της ελληνιστικής εποχής, τμήματα πυραμιδόσχημων υφαντικών βαρών και αρκετή κεραμική καθημερινής χρήσης.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Λυκόχια

Η Κοινότητα Λυκοχίων βρίσκεται σε απόσταση 8,5 χλμ. βορειοανατολικά της Μεγαλόπολης, πλησίον του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από Μεγαλόπολη προς Χρυσοβίτσι. Σε σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε παλαιότερα από την Εφορεία στο λόφο του Προφήτη Ηλία με το ομώνυμο ανακαινισμένο ναΰδριο σε μικρή απόσταση βόρεια της κοινότητας είχε μερικώς αποκαλυφθεί ιερό των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων[61].Ορισμένα από τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα της ανασκαφής φυλάσσονταν έκτοτε στο Δημοτικό Σχολείο της κοινότητας. Συνεργείο της Εφορείας μετέφερε τα ευρήματα αυτά προς μόνιμη φύλαξη στην Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης. Αναλυτικά πρόκειται για:

ΑΣΜ 551: Λίθινο περιρραντήριο, ύψ. 0,16 και εξωτ. διαμ. χείλους 0,78 μ.

ΑΣΜ 552: Μαρμάρινο περιρραντήριο, ύψ. 0,19 και εξωτ. διαμ. χείλους 0,88 μ.

ΑΣΜ 553: Μαρμάρινο περιρραντήριο σπασμένο σε τρία τεμάχια, ύψ. 0,16 και εξωτ. διαμ. χείλους 0,88 μ.

ΑΣΜ 554: Μαρμάρινο περιρραντήριο σπασμένο σε ένα μεγάλο και τρία μικρότερα τεμάχια, σωζ. ύψ. 0,24 μ.

ΑΣΜ 555: Μαρμάρινο υποστατό περιρραντηρίου, ύψ. 0,55 μ.

ΑΣΜ 556: Θραύσμα μαρμάρινου δωρικού κιονοκράνου, ύψ. 0,20 μ.

ΑΣΜ 557: Ενεπίγραφη στήλη από γκρίζο ασβεστόλιθο. Η επίστεψη και το ανώτερο ενεπίγραφο τμήμα της στήλης είναι σπασμένα σε τέσσερα τεμάχια. Μέγ. σωζ. ύψ. στήλης 1,38, μέγ. σωζ. ύψ. επίστεψης 0,21 μ. Η επιγραφή αναφέρει: *[– –]ΗΝΙΩΝ ¦ ΔΙΟΔΩΡΩ ¦ ΠΑΝΙ*[62].

Μηλιά Νεστάνης

Ο οικισμός Μηλιάς, που καταλαμβάνει τμήμα του μαντινειακού πεδίου, βρίσκεται σε απόσταση 800 μ. περίπου Δ.-ΝΔ. της Νεστάνης, έδρας του Δήμου Μαντινείας. Ο οικισμός γειτνιάζει με τον αρχαιολογικό χώρο της Μαντίνειας και απέχει γύρω στα 200 μ. Ν.-ΝΑ. από τα τείχη της αρχαίας πόλης. Έως σήμερα στην περιοχή έχουν έλθει στο φως τάφοι και επιτύμβιες επιγραφές που χρονολογούνται από τους υστερογεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους[63]. Πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας στο οικόπεδο Κ. Μουστακόπουλου αποκάλυψαν οικοδομικά λείψανα που ταυτίστηκαν με το αναφερόμενο από τον Παυσανία (VIII, 10,2) ιερό του Ποσειδώνος Ιππίου[64].

1) Ενόψει των εργασιών αναπαλαίωσης διώροφης λιθόκτιστης οικίας στο οικόπεδο Κ. και Π. Λέτσου (θέση Κατρέικα ή Πικερνέικο Γεφύρι), η οποία βρίσκεται στο βορειότερο άκρο του οικισμού και σε απόσταση 180 μ. περίπου νοτιοανατολικά των τειχών της Μαντίνειας, κλιμάκιο της Εφορείας πραγματοποίησε αυτοψία και περισυνέλεξε αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία άλλα κείτονταν στον αύλειο χώρο του οικοπέδου και άλλα ήταν εντοιχισμένα στην οικία και αποτοιχίστηκαν[65]. Τα αρχαία μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Τρίπολης για φύλαξη.

60. Για την παράδοση χάλκινου νομίσματος, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 151-152 και για την παράδοση τμήματος μαρμάρινου τεφροδόχου αγγείου, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 144-145. Και τα δύο ευρήματα προέρχονται από την περιοχή πλησίον της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους. Για τα μνημεία της περιοχής του Βασαρά, βλ. Α.Ι. Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι Λακωνίας, *Σύμμεικτα* 7 (1987), σ. 101-124, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

61. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 178-180· 30 (1975): Χρονικά, σ. 76-79, Πίν. 46. Ο ανασκαφέας Γ. Σταϊνχάουερ θεώρησε αρχικά ότι στο ιερό λατρευόταν ο Πάνας· στη συνέχεια ταύτισε το χώρο με το αναφερόμενο από τον Παυσανία (VIII, 35, 8) ιερό της Αρτέμιδος Καλλίστης. Βλ. σχετικά και M. Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Paris 1985, σ. 191-192.

62. Βλ. σχετικά και *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 180, Πίν. 150α. *SEG* 28 (1978), αριθ. 417.

63. Βλ. συνολικά, *BSA* 76 (1981), σ. 294-296. Βλ. επίσης, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 116-117, για ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου στην περιοχή.

64. Θ. Σπυρόπουλος, *Αρχαία Αρκαδία*, Αρκαδία 2000, σ. 16-17, 32-33.

65. Στη δεκαετία του 1960 ο W.K. Pritchett εντόπισε και διάφορα άλλα

ΜΤ 6031: Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους από ασβεστόλιθο. Στην κύρια όψη φέρει επάλληλα κυμάτια. Αποκρουσμένο παντού, με ίχνη ασβέστη από νεότερη χρήση. Διαστ.: σωζ. μήκ. 0,44, σωζ. πλ. 0,20 μ.

ΜΤ 6032: Τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς γείσου. Στην κύρια όψη: κυμάτιο. Στην κάτω όψη: δύο τετράγωνοι τόρμοι για ένθεση γόμφων. Μικροαποκρούσεις στις γωνίες και στις πλάγιες όψεις. Διαστ.: σωζ. μήκ. 1, ύψ. 0,23, πλ. 0,36 μ.

ΜΤ 6033: Μαρμάρινο μέλος από επίστεψη μνημείου με διακόσμηση από γλυφές και κυμάτια. Διαστ.: σωζ. μήκ. 1,60, πλ. 0,65, πάχ. 0,19 μ.

ΜΤ 6034: Όμοιο με το προηγούμενο μαρμάρινο μέλος, σπασμένο σε δύο τεμάχια. Σωζ. μήκ. 1,75, πλ. 0,67, πάχ. 0,18 μ.

Στον παλαιό περιστεριώνα του ίδιου οικοπέδου είναι εντοιχισμένη μαρμάρινη ναόσχημη επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,96, πλ. 0,46 και πάχ. 0,15 μ. Η στήλη επιστέφεται από επιστύλιο και οριζόντιο γείσο και απολήγει κάτω σε έμβολο για ένθεση. Η στήλη έφερε ανάγλυφη παράσταση, η οποία απολαξεύτηκε σχετικά πρόσφατα από αγνώστους σύμφωνα με πληροφορία του φύλακα αρχαιοτήτων της περιοχής Σ. Μπουλουγούρη[66]. Στις όψεις του περιστεριώνα είναι ορατό αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση.

Τα εντοπισθέντα spolia του οικοπέδου Λέτσου υποδεικνύουν την παρουσία αρχαίου οικοδομήματος στην περιοχή.

2) Επί της επαρχιακής οδού που συνδέει τη Νεστάνη με τη Μηλιά, στο πεζοδρόμιο μπροστά από το οικόπεδο αδελφών Αθανασόπουλου είχε εντοπιστεί από παλαιότερα ακέραιο μαρμάρινο λουτήριο, μήκ. 1,65 μ.[67]. Συνεργείο της Εφορείας περισυνέλεξε το αρχαίο και το μετέφερε στο Μουσείο Τρίπολης (ΜΤ 6044). Στο χείλος και στα τοιχώματα του λουτηρίου είναι χαραγμένα διάφορα κύρια ονόματα που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή[68] (Πίν. 83 α).

Πικέρνι

Από τον αύλειο χώρο της μονής Αγίου Νικολάου Κλήμη περισυνελέγη τμήμα μαρμάρινου περιθύρου, που χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους (πιθανώς του 12ου αι.)[69]. Το μέλος, μέγ. σωζ. ύψ. 0,32 και μέγ. πλ. 0,16 μ., μεταφέρθηκε στο Μουσείο Τρίπολης και έλαβε αριθμό καταγραφής 6030 (Πίν. 83 β).

Στην κύρια όψη φέρει δύο παράλληλες, κατακόρυφες ταινίες, οι οποίες δημιουργούν ένα στενόμακρο πεδίο με γλυπτό διάκοσμο. Στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα του πεδίου απεικονίζεται ολόσωμη ανάγλυφη μορφή αγίου (άγιος Νικόλαος;), που στέκεται κατ' ενώπιον επάνω σε βάθρο. Η μορφή ευλογεί με το δεξιό χέρι και κρατεί σταυρό στο αριστερό. Το υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του πεδίου πάνω από τον άγιο κοσμείται με έξεργο τριμερή πλοχμό[70]. Οι πλάγιες όψεις του περιθύρου είναι αδρά δουλεμένες με βελόνι.

Δήμος Φαλάνθου

Ναός Αγίας Κυριακής

Το ξωκκλήσι της Αγίας Κυριακής βρίσκεται σε πεδινή έκταση στο μέσον περίπου της επαρχιακής οδού που οδηγεί από τη Σιλίμνα στην Κάτω Δαβιά Δήμου Φαλάνθου, στην περιοχή δηλαδή που καταλάμβανε στην αρχαιότητα το έθνος των Μαιναλίων ή Μαινάλιον πεδίον. Σύμφωνα με νεότερη άποψη στην περιοχή της Αγίας Κυριακής εντοπίζεται η θέση του αναφερόμενου από τον Παυσανία (VIII, 36,7) ναού της Λυκοάτιδος Αρτέμιδος[71].

Την άνοιξη του 1998 η Υπηρεσία ειδοποιήθηκε από το Αστυνομικό Τμήμα Τρίπολης για την εμφάνιση αρχαίων λειψάνων κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών πλησίον της Αγίας Κυριακής. Ακολούθησε αυτοψία στην περιοχή. Διαπιστώθηκε ότι στο αγροτεμάχιο Α. Γιαννίκου, το οποίο εκτείνεται σε μικρή απόσταση Α.-ΒΑ. του ξωκκλησιού, είχε πραγματοποιηθεί βαθιά άροση με αποτέλεσμα να έλθουν στο φως αρχαία. Στο μέσον περίπου του αγροτεμαχίου είχε ανοιχθεί όρυγμα, διαστ. 2×2,80 μ., εντός του οποίου αποκαλύφθηκαν εν μέρει δύο αρχιτεκτονικά μέλη. Σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ήταν ορατός κατά χώραν σπόνδυλος ασβεστολιθικού κίονα, διαμ. 0,77 και σωζ. ύψ. 0,30 μ. Λίγο νοτιότερα από τον προηγούμενο και μετακινημένη από την αρχική της θέση εντοπί-

spolia στο χώρο που καταλαμβάνει η σημερινή ιδιοκτησία αδελφών Λέτσου και θεώρησε ότι στην περιοχή αυτή θα πρέπει να αναγνωριστεί η θέση του ιερού του Ποσειδώνος Ιππίου, βλ. αναλυτικά W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography,* II *(Battlefields)*, Berkeley - Los Angeles 1969, σ. 50 κ.ε., πίν. 36-37.

66. Τη στήλη είχε εντοπίσει και φωτογραφήσει ο W.K. Pritchett, ό.π., πίν. 37.

67. Βλ. σχετικά Pritchett ό.π., σ. 48, πίν. 30.

68. Βλ. σχετικά *IG* V2, 319.

69. Για την ιστορία της μονής, βλ. συνοπτικά Ντ. Αντωνακάτου, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια και οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000, σ. 21-22.

70. Ο πλοχμός είναι δημοφιλές διακοσμητικό θέμα στη γλυπτή διακόσμηση του 12ου αι., βλ. σχετικά Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά το 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 534-535.

71. Βλ. σχετικά με την ταύτιση και την παλαιότερη βιβλιογραφία, *Ηόρος* 13 (1999), σ. 119-120, αριθ. 6, πίν. 22.1,2

στηκε ασβεστολιθική λιθόπλινθος, διαστ. 1,20× 0,64×0,30 μ. Στις παρειές του ορύγματος υπήρχαν κομμάτια από κεραμίδες. Από την επιφανειακή έρευνα διαπιστώθηκε ότι η περιοχή είναι οστρακοβριθής[72].

Στη συνέχεια το συνεργείο της Εφορείας μετέφερε στο Μουσείο Τρίπολης μαρμάρινη δωρική μετόπη, η οποία είχε αποτεθεί πρόχειρα δίπλα στη βρύση στο προαύλιο της εκκλησίας και ήταν εντοπισμένη από παλαιότερα. Το αρχαίο έλαβε αριθμό ευρετηρίου 6026. Η μετόπη, ύψ. 0,67, πλ. 0,56 και πάχ. 0,10 μ., φέρει αποκρούσεις στη δεξιά πλάγια όψη της, ενώ η επιφάνεια του μαρμάρου καλύπτεται με γκριζωπή πατίνα και φέρει ίχνη από νεότερη βαφή. Η μετόπη αυτή συνανήκει με τρίγλυφα και μετόπες που μεταφέρθηκαν παλαιότερα από το ίδιο σημείο στο Μουσείο Τρίπολης[73].

Τα αποκαλυφθέντα αρχαία στο αγροτεμάχιο Γιαννίκου σε συνδυασμό με τα spolia από το ξωκκλήσι της Αγίας Κυριακής ενισχύουν την διατυπωθείσα άποψη για την ύπαρξη δωρικού ναού κατά χώραν πλησίον της εκκλησίας. Απομένει η συστηματική ανασκαφική διερεύνηση του χώρου.

Κάτω Δαβιά

Κατόπιν πληροφορίας από τον καθηγητή Π. Βέμμο για την ύπαρξη αρχαίων, κλιμάκιο της Εφορείας πραγματοποίησε αυτοψία στο ξωκκλήσι της Παναγίας, που βρίσκεται σε απόσταση 600 μ. περίπου δυτικά της Κοινότητας Κάτω Δαβιάς Δήμου Φαλάνθου, σε χαμηλό λόφο πλησίον του ποταμού Ελισσόντα[74]. Στον αύλειο χώρο της εκκλησίας εντοπίστηκαν τρία αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Διαπιστώθηκε επίσης ότι για την Αγία Τράπεζα εντός του Ιερού της εκκλησίας έχουν χρησιμοποιηθεί δωρικό κιονόκρανο και σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα.

Ακολούθησε η περισυλλογή και μεταφορά στο Μουσείο Τρίπολης των αρχαίων που εντοπίστηκαν στο προαύλιο του ξωκκλησιού. Αναλυτικά πρόκειται για:

ΜΤ 6027: Μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο, ύψ. 0,17 και διαμ. 0,33 μ., με αποκρούσεις στον άβακα. Στο υποτραχήλιο δεν αποδίδονται οι απολήξεις των ραβδώσεων του κίονα, φέρει δε δύο δακτυλίους (Πίν. 83 γ).

ΜΤ 6028: Μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο, ύψ. 0,28 και διαμ. 0,33 μ., με μικροαποκρούσεις στον άβακα. Στο υποτραχήλιο δεν αποδίδονται οι απολήξεις των ραβδώσεων του κίονα, φέρει δε τρεις δακτυλίους.

ΜΤ 6029: Μαρμάρινο κολουροπυραμιδοειδές ακόσμητο επίθημα, σωζ. μήκ. 0,52 και ύψ. 0,16 μ.

Χωτούσα - Καφυαί

Η αρκαδική πόλη Καφυαί εντοπίζεται στις πεδινές εκτάσεις που απλώνονται αμέσως προς Ν.-ΝΑ. της Κοινότητας Χωτούσας Δήμου Λεβιδίου[75]. Η περιοχή παρουσιάζει πλήθος αρχαιολογικών ενδείξεων αλλά έως σήμερα η ανασκαφική έρευνα είναι εξαιρετικά περιορισμένη[76]. Σε αυτοψία που πραγματοποίησε η υπογράφουσα συνοδευόμενη από το φύλακα αρχαιοτήτων Σ. Μπουλουγούρη εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν τα ακόλουθα αρχαία, τα οποία μεταφέρθηκαν προς φύλαξη στο Μουσείο Τρίπολης:

ΜΤ 6025: Θραύσμα μαρμάρινου συμπλέγματος Αφροδίτης και έρωτος, μέγ. σωζ. ύψ. 0,16 μ. Η θεά παριστάνεται κατ' ενώπιον και σώζεται από το ύψος της μέσης έως το ύψος των κνημών. Έχει το αριστερό σκέλος στηρίζον, ενώ το δεξιό είναι λυγισμένο στο πλάι. Φορεί λεπτό χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κατώτερο τμήμα του σώματός της. Ακουμπά το δεξιό – σήμερα χαμένο – χέρι της σε στήριγμα στο οποίο στέκεται γυμνός έρωτας προς τα δεξιά. Ελληνιστικών χρόνων[77] (Πίν. 84 α).

ΜΤ 6035: Θρόνος από γκριζωπό μάρμαρο, ύψ. 1,16 μ. Τμήμα του ερεισίνωπου έχει αποκρουστεί. Μικροαποκρούσεις κατά τόπους. Το αρχαίο εντοπίστηκε στη θέση Άι Γιάννης, εντός αγροτεμαχίου Μ. Μαργάνη[78] (Πίν. 84 β).

ΜΤ 6036: Μαρμάρινος πεσσίσκος, σωζ. ύψ. 0,68 και πλ. 0,12 μ. Καλύπτεται με καστανή πατίνα.

ΜΤ 6037: Μαρμάρινο υποστατό περιρραντηρίου. Στην άνω επιφάνεια οπή. Αποκρούσεις στην επίστεψη και τη βάση. Ύψ. 0,50, διάμ. άνω επιφάνειας 0,25 μ.

ΜΤ 6038: Δωρικό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, ύψ. 0,20 και διαμ. 0,38 μ., με αποκρούσεις στον άβακα. Στο υποτραχήλιο δεν αποδίδονται οι απολήξεις των ραβδώσεων του κίονα, φέρει δε τρεις δακτυλίους. Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας κυκλικός τόρμος.

ΜΤ 6039: Τμήμα δωρικού κίονα από κροκαλοπαγή

72. Για άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις στα αγροτεμάχια πέριξ της εκκλησίας σε παλαιότερες αυτοψίες, βλ. *Hόρος* ό.π.

73. Βλ. σχετικά και ό.π.

74. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής, βλ. ό.π. (υποσημ. 63), αριθ. 17.

75. Για την αρκαδική πόλη Καφυαί (Παυσ. VIII. 23, 2-8), βλ. συνολικά Jost, ό.π. (υποσημ. 61), σ. 109 κ.ε.

76. Για την ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής που ιδρύθηκε επί αρχαίου ναού, βλ. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 115-116.

77. Για τον τύπο, βλ. V. Machaira, *Les groupes statuaires d'Aphrodite et d'Éros. Études stylistiques des types et de la relation entre les deux divinités pendant l'époque hellénistique*, Athènes 1993, αριθ. 55, πίν. 55-57 και αριθ. 56, πίν. 58-59.

78. Ο θρόνος αναφέρεται και από τον Pritchett, ό.π. (υποσημ. 65), σ. 124, πίν. 99.

λίθο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,83 και διαμ. 0,46 μ. Στο κέντρο της άνω επιφάνειάς του φέρει κυκλικό τόρμο.

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Σπάρτη

Ο Λ. Γεωργούλης παρέδωσε θραύσματα μελαμβαφών κεραμίδων και οστράκων από την περιοχή του οικισμού του Ασημίου, καθώς και τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας από τη θέση Κάμπος Ασημίου. Ο ίδιος είχε παραδώσει κατά το παρελθόν στο Μουσείο Σπάρτης και άλλα ευρήματα από την περιοχή του Ασημίου, όπου εντοπίζονται ίχνη αρχαίου οικισμού.

Επιφανειακό εύρημα από την περιοχή της αδιάνοιχτης οδού Βυζαντίου στη νότια πλευρά του Ο.Τ. 146 της Σπάρτης, ήταν το τμήμα ενσφράγιστης άβαφης κεράμου (Μ.Σ. αριθ. 14562).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ο Α. Ρασσιάς παρέδωσε χάλκινο νόμισμα των ρωμαϊκών χρόνων από την περιοχή της Ανάληψης στη Σπάρτη.

Ο πρόεδρος της Κοινότητας Αμυκλών Σ. Αντωνάκος παρέδωσε τμήμα χάλκινου σταυρού, σωζ. ύψ. 0,10 μ., με διακόσμηση εγχάρακτων κύκλων από την περιοχή της εκκλησίας της Αγίας Κυριακής στο λόφο του ιερού του Αμυκλαίου Απόλλωνος.

Από την κατεδάφιση της οικίας εντός του οικοπέδου Πολίτη (τέως Ά. Δροκίτου) στη συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Αγησιλάου (Ο.Τ. 34 Σπάρτης) συγκεντρώθηκαν τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών: τμήμα βάσης περιρραντηρίου (Μ.Σ. αριθ. 12889), τμήματα κιόνων (Μ.Σ. αριθ. 12890, 12895, 12897), τμήματα επικράνων παραστάδας (Μ.Σ. αριθ. 12891, 12894), κιονόκρανο που σε β΄ χρήση μετατράπηκε σε αγγείο (Μ.Σ. αριθ. 12893) και άλλα τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών (Μ.Σ. αριθ. 12896, 12892), καθώς και τμήμα σαρκοφάγου με ανάγλυφη παράσταση κορμού πολεμιστή (Μ.Σ. αριθ. 12898).

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων του οικοπέδου Μ. Σαμπανίδη επί της οδού Αρχιδάμου 49 (Ο.Τ. 58 Σπάρτης) εντοπίστηκε πήλινο ακροκέραμο, σωζ. μήκ. 0,155 και ύψ. 0,185 μ., με ανάγλυφη παράσταση Γοργούς (Μ.Σ. αριθ. 12981). Σημειώνεται ότι το οικόπεδο Σαμπανίδη βρίσκεται στη δυτική πλευρά του προς Β. του Ξενία Σπάρτης λόφου, όπου κατά το έτος 1969 αποκαλύφθηκε μεγάλη βασιλική των παλαιοχριστιανικών χρόνων, ιδρυμένη πιθανώς πάνω στα ερείπια αρχαίου ιερού[79].

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου Π. Μαραφάτσου επί της οδού Κλεάρχου 31 (Ο.Τ. 57 Σπάρτης) μετά την κατεδάφιση παλαιού ισόγειου κτίσματος, αποκαλύφθηκε αμφορίσκος των ελληνιστικών χρόνων, ύψ. 0,167 μ. (Μ.Σ. αριθ. 14563).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Μεγαλόπολη

Ο Α. Μαθές παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης τμήμα σίμης με επίπεδο μέτωπο, μέγ. σωζ. μήκ. 0,28 και ύψ. 0,17 μ. (ΑΣΜ 547) (Πίν. 84 γ).

Το μέτωπο της σίμης φέρει κάτω φαρδύ κανόνα, πάχ. 0,55 μ., με γραπτή διακόσμηση από σύνθετο μαίανδρο. Το κυρίως μέτωπο – ελαφρώς λοξό προς τα έξω – φέρει ανάγλυφη διακόσμηση από πολύνευρο βλαστό που απολήγει σε ένα φύλλο άκανθας. Από το φύλλο εκφύονται δύο στελέχη που ελίσσονται δημιουργώντας σπείρες, μία προς τα δεξιά και άλλη προς τα αριστερά. Το βάθος του μετώπου είναι μαύρο. Η κάτω εξέχουσα επιφάνεια της σίμης φέρει γραπτή διακόσμηση κατά πολύ απολεπισμένη, σε δύο ζώνες: η άνω ζώνη, πάχ. 5,50 μ., κοσμείται από καστανόμαυρη έλικα πάνω στο φυσικό του πηλού, η κάτω ζώνη, πάχ. 0,07 μ., κοσμείται από αστράγαλο στο φυσικό του πηλού πάνω σε καστανόμαυρο βάθος.

Ο Α. Μαθές δήλωσε ότι περισυνέλεξε το αρχαίο στην περιοχή Αμπελόρρεμα Μεγαλόπολης πλησίον της κοίτης του ποταμού Ελισσόντα. Το θραύσμα παρουσιάζει στενή τυπολογική συγγένεια με σίμη από το Θερσίλειο Μεγαλόπολης και πρέπει να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[80].

Χωτούσα - Καφυαί

Ο Χ. Νταγιάντης, κάτοικος Χωτούσας, παρέδωσε στο Μουσείο Τρίπολης: α) θραύσμα μαρμάρινου κιονίσκου, σωζ. ύψ. 0,15 μ., (ΜΤ 6041) και θραύσμα μαρμάρινου πεσσού (ΜΤ 6042). Ο ίδιος δήλωσε ότι περισυνέλεξε τα αρχαία από τον αρχαιολογικό χώρο Καφυών πλησίον της Κοινότητας Χωτούσας[81].

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

---

79. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 138.

80. Πρβλ. Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρ. 3382: *ΑΜ* 110 (1995), σ. 264 κ.ε., πίν. 52.3.

81. Για την αρκαδική πόλη Καφυαί, βλ. και παραπάνω, σ. 185, υποσημ. 75.

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αιμιλίας Μπακούρου. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Κ. Διαμαντή, Δ. Χαραλάμπους, Δ. Πέτρου, Μ. Χαϊμαλά, η αορίστου χρόνου Ευ. Πάντου και οι έκτακτοι Ευ. Κατσάρα, Γ. Κατσουγκράκη, Κ. Γερολύμου, Κ. Χονδρός, Π. Σκάγκου, Π. Περδικούλιας.

Επίσης, οι μόνιμοι αρχιτέκτονες Γ. Μαρίνου, με απασχόληση στο έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά και Α. Ανδρουλιδάκη. Οι έκτακτοι αρχιτέκτονες, Κ. Ντουβή, Σ. Καβουρίνου, ο πολιτικός μηχανικός ΕΜΠ Γ. Βουλουμάνος και ο πολιτικός μηχανικός ΤΕ Θ. Κριμήτσος.

Στον τομέα της στερέωσης των μνημείων εργάστηκαν συνεργεία εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Ευ. Μαρκόπουλο.

Η Εφορεία εκτέλεσε έργα στους ακόλουθους τομείς: ανασκαφικές διερευνήσεις, στερέωση-αναστήλωση μνημείων, διαμορφώσεις και καθαρισμούς αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών και εκκλησιαστικών κειμηλίων και λοιπών αρχαιολογικών αντικειμένων. Στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά αναστηλωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σημαντική δραστηριότητα αναλώθηκε στον τομέα της υποστήριξης του οικοδομικού ελέγχου αρχαιολογικών χώρων και παραδοσιακών οικισμών.

Επίσης έγιναν: κηρύξεις και καταγραφές μνημείων.

Οι χρηματοδοτήσεις έργων προέρχονταν από πιστώσεις Δημοσίων Επενδύσεων, από πιστώσεις του ΛΟΤΤΟ, Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (έργα ΠΕΠ), ΤΑΠΑ και προγράμματα Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκτελέστηκαν, επίσης, έργα με χρηματοδοτήσεις από Εκκλησιαστικά Συμβούλια και ιδιωτικούς φορείς, τα οποία επόπτευε η Εφορεία.

Αξιόλογο έργο επιτελέστηκε στον τομέα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ενώ έλαβαν χώρα πολιτιστικές εκδηλώσεις επιστημονικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα.

Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας της 5ης ΕΒΑ αποτελούσαν οι αρχαιολόγοι Κ. Αντωνάκος (υπεύθυνος του Κλιμακίου) (†1999), Β. Αλμπάνη, οι αρχιτέκτονες Α. Παρίση (τεχνικός υπεύθυνος του Κλιμακίου), Θ. Καλογερέα, Χ. Πιερροπούλου, οι πολιτικοί μηχανικοί Δ. Πίκουλα, Κ. Ηλιόπουλος. Η υπηρεσία τη χρονιά αυτή στελεχώθηκε με τους έκτακτους αρχαιολόγους Γ. Αγγελοπούλου, Ν. Μπούζα. Στον τομέα της αποκατάστασης-αναστήλωσης μνημείων εργάστηκαν τα ειδικευμένα συνεργεία εργατοτεχνιτών του Κλιμακίου με επικεφαλής τους αρχιτεχνίτες Ν. Διακουμέα και Γ. Λαμπέα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Το έργο που πραγματοποιήθηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, όπως το παρουσίασε ο πρόεδρος της επιτροπής, καθηγητής Στ. Σίνος στη συνεδρίαση της επιτροπής της 17ης Φεβρουαρίου 1999, είναι το ακόλουθο:

Εκτεταμένες ήταν κατά το 1998 οι εργασίες υποδομής του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά. Η συντήρηση και βελτίωση της κατάστασης των δρόμων επικεντρώθηκε στα βορειοανατολικά των Αγίων Θεοδώρων, και σε εκείνους που οδηγούν από τους Αγίους Θεοδώρους, στην Άνω Πόλη και από την Άνω Πύλη στο κάστρο. Συντηρήθηκαν τα σωζόμενα καλντερίμια και κατασκευάστηκαν νέες χαμηλές βαθμίδες. Τοποθετήθηκαν, επίσης, νέες πινακίδες και κάδοι απορριμμάτων. Η ηλεκτροδότηση και υδροδότηση του κάστρου και της περιοχής του Αγίου Νικολάου στην Άνω Πόλη αποτέλεσαν το μεγαλύτερο έργο υποδομής που εκτελέστηκε. Κατά το έτος 1997 ανοίχθηκαν οι αναγκαίοι για το έργο αυτό τάφροι και κατασκευάστηκαν τα απαιτούμενα φρεάτια.

Εξάλλου, συνεχίστηκαν, σύμφωνα με το πρόγραμμα της Επιτροπής, οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των ερειπίων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά. Στην Άνω Πόλη άρχισε η συντήρηση του τείχους στην περιοχή της Πύλης του Ναυπλίου και συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους οι στερεωτικές εργασίες στο μεγάλο συγκρότημα κατοικιών μεταξύ της πλατείας των Παλατιών και του Αγίου Νικολάου. Οι εργασίες αυτές θα συνεχιστούν και κατά το 1999. Στη μεγάλη οικία στα βόρεια του παλατιού έγινε καθαρισμός και στερέωση του θόλου του χώρου του ισογείου του που βρίσκεται απέναντι από τη βορειοανατολική γωνία της πτέρυγας της αίθουσας του θρόνου. Ο χώρος αυτός ηλεκτροδοτήθηκε και μετά την τοποθέτηση θυρών και παραθύρων, με τα σχετικά πώρινα πλαίσιά τους, εγκαταστάθηκε σε αυτόν το σιδηρουργείο του εργοταξίου.

Στην Κάτω Πόλη έγινε συντήρηση και στερέωση της τοιχοποιίας της Τράπεζας της μονής Βροντοχίου. Οι εργασίες στο κτίριο αυτό θα ολοκληρωθούν το 1999. Στην ίδια μονή υψώθηκε, για λόγους ασφαλείας, η τοιχοδομία του νεωτερικού εξωτερικού τείχους στα βορειοανατολικά του χώρου. Στην ονομαζόμενη οικία Φραγκόπουλου έγινε καθαρισμός και στερέωση του θόλου της στέρνας. Στη δεξαμενή της Μητρόπολης, εξάλλου, κατασκευάστηκαν περιμετρικά τοιχία. Αρμολογήθηκε, επίσης, η τοιχοποιία της περιοχής του φυλακίου της Κάτω Πύλης.

Στη μονή της Παντάνασσας συνεχίστηκαν με έντονους ρυθμούς οι εργασίες ανακεράμωσης της εκκλησίας. Ολοκληρώθηκε έτσι η ανακεράμωση του μεγαλύτερου τμήματος της στέγης της. Υπολείπεται η ανακεράμωση του κεντρικού τρούλου, του κωδωνοστασίου και του βόρειου προστώου. Κατασκευάστηκαν, επίσης, νέες ξύλινες θύρες στο υπερώο της εκκλησίας.

Στη Μητρόπολη άρχισαν οι εργασίες ανακεράμωσης. Η ανακεράμωση του κεντρικού τρούλου και των δύο νότιων τρουλίσκων με χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 1998.

Οι αναστηλωτικές εργασίες στο Παλάτι κατά το έτος 1998 προωθήθηκαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς. Στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου, μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής της ξύλινης στέγης της κατά το παρελθόν έτος, οι εργασίες συνεχίστηκαν στη στάθμη του μεσοπατώματος. Στους αναστηλωμένους, κατά τη δεκαετία του 1930, θόλους του μεσοπατώματος ολοκληρώθηκε το πρώτο στρώμα του νέου επιχρίσματός τους και άρχισε η επισκευή των αρμολογημάτων των εσωτερικών τοιχοδομιών του. Στη στάθμη αυτή ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση των νέων εγκάρσιων ελκυστήρων από ανοξείδωτο χάλυβα. Στο ισόγειο συμπληρώθηκε το ανατολικότερο τόξο της κατά μήκος τοξοστοιχίας και έγινε καθαρισμός των τόξων από τα άλατα και αρμολόγημα της τοιχοποιίας τους. Τοποθετήθηκαν, τέλος, οι ξύλινοι δοκοί του δαπέδου του μεσοπατώματος, σε όλους τους χώρους εκτός από το δυτικότερο. Η επεξεργασία των δοκών αυτών από ξύλο καστανιάς έγινε στο ξυλουργείο του εργοταξίου.

Στην ανατολική πτέρυγα συνεχίστηκε η συμπλήρωση της ανατολικής τοιχοδομίας στο κτίριο του κλιμακοστασίου (Γ) μέχρι περίπου τη στάθμη της οροφής του τρίτου ορόφου και αποκαταστάθηκε η αρχική μορφή του ανώτερου παραθύρου της νότια όψης, που είχε λανθασμένα αναστηλωθεί κατά τη δεκαετία του 1950. Στο συγκρότημα της πρώτης βυζαντινής επέκτασης (Β, Β1) ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της τοιχοποιίας και θολοδομίας του νότιου κτίσματος (Β1). Στο βόρειο κτίσμα του συγκροτήματος (Β) οι εργασίες συνεχίστηκαν στον όροφο με την κατασκευή των τόξων των θολοδομιών και της κλίμακας προς το δώμα.

Τέλος, στο χώρο του εργοταξίου του Παλατιού καθαιρέθηκε η κατασκευή της ράμπας, με την οποία έγινε η ανέλκυση των ξύλων της στέγης της αίθουσας του θρόνου στη στάθμη της οροφής της, και αντικαταστάθηκε η στέγαση του ξυλουργείου. Από συνεργεία της Επιτροπής έγινε, επίσης, ευρύς καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου από τη βλάστηση.

Η εκτέλεση των παραπάνω εργασιών έγινε, όπως και κατά τα παρελθόντα έτη, υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία του Προέδρου της Επιτροπής, καθηγητού Στ. Σίνου, σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ και την Προϊσταμένη της και μέλος της Επιτροπής Αι. Μπακούρου και υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας και του τεχνικού γραφείου της Επιτροπής.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μονεμβασία

Στον τομέα της οργάνωσης μουσείων ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του εκθεσιακού χώρου του μουσουλμανικού τεμένους στην πλατεία του Ελκόμενου Χριστού Μονεμβασίας. Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη συντάχθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας και οι εργασίες άρχισαν το καλοκαίρι του 1998 σε συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Η έκθεση έχει ως στόχο της να δώσει στοιχεία αφενός για το δημόσιο βίο μέσα από τα γλυπτά του δομημένου περιβάλλοντος και αφετέρου για τον ιδιωτικό ή ατομικό βίο μέσα από αντικείμενα κεραμικής και μικροτεχνίας. Τα εκθέματα ανάγονται από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως την όψιμη Τουρκοκρατία, (π.χ. κεραμικές πίπες 17ου-19ου και εξάρτημα ναργιλέ από την Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με ελληνική επιγραφή), ακολουθούν δηλαδή τη ζωή του οικισμού στη μακρά διαχρονική πορεία του και βρέθηκαν στο χώρο του κάστρου.

Μετά την ολοκλήρωση και της συντήρησης των γλυπτών το 1998, προετοιμάστηκε στο σύνολό του το συνοδευτικό υλικό τεκμηρίωσης των εκθεμάτων, καθώς και ο σχετικός κατάλογος. Στο χώρο στήθηκε εκτός των άλλων το μαρμάρινο τέμπλο από ερειπωμένο ναό του 11ου αι., που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Γεωργούλα στην Κάτω Πόλη, και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα μνημεία του κάστρου. Ο φυτικός και γεωμετρικός του διάκοσμος εμφανίζει εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που το συνδέουν με

ανάλογα έργα του τέλους 11ου-αρχών 12ου αι. Για τις συμπληρώσεις χρησιμοποιήθηκε νέο υλικό και εφαρμόστηκε επεξεργασία συνοπτική και αφαιρετική, ώστε να υπάρξει διαφοροποίηση από το αρχαίο χωρίς να διασπάται η αισθητική του ενότητα.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ[1]

Επαναλήφθηκαν και τη φετινή χρονιά τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα που λειτουργούν στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, το πρόγραμμα «Εξερευνώντας το Μυστρά» και το πρόγραμμα «Στο Μυστρά τον καιρό των Παλαιολόγων».

Συνεχίστηκε επίσης, και διευρύνθηκε η συνεργασία που είχε ξεκινήσει ήδη από την προηγούμενη χρονιά η Εφορεία με σχολεία της Δευτεροβάθμιας, κυρίως, Εκπαίδευσης. Συνεχίζοντας τη συνεργασία μας με το 2ο Γυμνάσιο Σπάρτης και το Γυμνάσιο Ξηροκαμπίου οργανώθηκε πρόγραμμα για την ιστορία, τη χρήση, την κατασκευή και τη συντήρηση των τοιχογραφιών. Οι εργασίες των σχολείων ολοκληρώθηκαν με τη συγγραφή και έκδοση δύο βιβλίων για την ιστορία και τον πολιτισμό του Βυζαντίου. Επιπλέον, μαθητές του 2ου Γυμνασίου Σπάρτης συγκέντρωσαν κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας για τον Μυστρά και το Βυζάντιο και τα παρουσίασαν μέσα από τη δραματοποίηση και την απαγγελία σε κοινό στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά. Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο Έλους συνεχίζοντας τις εργασίες του παρακολούθησε σειρά δραστηριοτήτων της Εφορείας: μια σωστική ανασκαφή, καθώς και τη διαδικασία συντήρησης εικόνων και εργασίες συντήρησης αγγείων.

Ανάλογης μορφής υπήρξε και η συνεργασία με το Γυμνάσιο Μονεμβασίας, το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο Αγίου Νικολάου Κρήτης, το Πειραματικό Γυμνάσιο Τρίπολης και το Οικολογικό Εργαστήρι του Δήμου Καισαριανής. Όλα τα σχολεία παρακολούθησαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας και τους δόθηκε πληροφοριακό υλικό και βιβλιογραφία. Επιπλέον, για το πρώτο σχολείο πραγματοποιήθηκε πρόγραμμα με θέμα τις φορητές εικόνες, την ιστορία, τη χρήση, την κατασκευή και τη συντήρησή τους, ενώ το δεύτερο παρακολούθησε το πρόγραμμα για τις βυζαντινές τοιχογραφίες. Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο Αγίου Νικολάου ολοκλήρωσε τις εργασίες του με την έκδοση ενός μικρού οδηγού για τον Μυστρά. Το Πειραματικό Γυμνάσιο Τρίπολης με θέμα το βυζαντινό πολιτισμό στο σύνολό του και το Οικολογικό Εργαστήρι του Δήμου Καισαριανής με θέμα του τη μελέτη των βυζαντινών κάστρων της Ελλάδας θα συνεχίσουν τις εργασίες τους και κατά το επόμενο έτος.

Από το Μάιο του 1998 άρχισε να λειτουργεί στο χώρο του Κάστρου Μονεμβασίας ένα νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα τη μεσαιωνική πόλη και τίτλο «Μονεμβασία, περί κτισμάτων συνέχεια...». Στόχοι του προγράμματος είναι:

α) να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με τη μεσαιωνική πόλη της Μονεμβασίας, β) να κατανοήσουν την πολεοδομική οργάνωση μιας μεσαιωνικής πόλης, γ) να γνωρίσουν τη θέση, τις λειτουργίες και τη χρήση των κτιρίων της, δ) να αντιληφθούν τις διαφορές και τις ομοιότητες μιας μεσαιωνικής και μιας σύγχρονης πόλης και ε) να αναπτύξουν την παρατηρητικότητα και την κριτική τους ικανότητα.

Το πρόγραμμα, που στηρίζεται στην ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και το διάλογο, διαρθρώνεται σε δύο φάσεις. Στην πρώτη, με τη χρήση χαρτών, χρονολογίου, κάτοψης, μακέτας μονεμβασιώτικου σπιτιού και υλικών δομής σε φυσικό μέγεθος, αναλύονται τα εξής θέματα:

α) τα βασικά γεωπολιτικά-ιστορικά στοιχεία και κριτήρια επιλογής της θέσης της πόλης, β) ο πολεοδομικός ιστός και η ρυμοτομία της πόλης, γ) οι λειτουργίες και η χρήση των κτιρίων της, δ) διαφορές και ομοιότητες της μεσαιωνικής πόλης με μια σύγχρονη πόλη, ε) τα υλικά δομής και η προέλευσή τους και στ) οι λειτουργικοί χώροι του μονεμβασιώτικου σπιτιού και οι συγκεκριμένοι πολεοδομικοί κανόνες.

Στη δεύτερη φάση οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες και αναλαμβάνουν με τη βοήθεια φυλλαδίου εργασίας και μετροταινίας να μελετήσουν κάποιο συγκεκριμένο κτίριο ή χώρο.

Από τις 24 έως τις 25 Ιουνίου 1998 η Εφορεία μας συμμετείχε στη «Συνάντηση εργασίας για τις αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δράσεις και τα εκπαιδευτικά πολιτιστικά δίκτυα του ΥΠΠΟ», που οργανώθηκε από τη ΔΒΜΜ/Τμήμα Μουσείων και τη ΔΙΠΚΑ/Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων στην Αθήνα, όπου και παρουσίασε τις εκπαιδευτικές της δραστηριότητες.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ[2]

Στις 30 Ιουλίου 1998 διοργανώθηκε στο αίθριο του Μουσείου του αρχαιολογικού χώρου Μυστρά μουσική βραδιά με το κουαρτέτο «Ηχώ», το οποίο ερμήνευσε συνθέσεις διάσημων Ελλήνων και ξένων δημιουργών.

1. Τα λήμματα συνέταξαν οι αρχαιολόγοι Ευ. Μπέτα και Π. Περδικούλιας.

2. Το λήμμα συνέταξε ο αρχαιολόγος Π. Περδικούλιας.

Στις 29 Αυγούστου 1998 πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Μονεμβασίας ημερίδα με θέμα «Μονεμβασία - Μαλβαζία, το κρασί της βυζαντινής καστρόπολης». Η ημερίδα αυτή οργανώθηκε στο πλαίσιο της προσπάθειας αναβίωσης του τρόπου παρασκευής του περίφημου μονεμβασιώτικου οίνου, που αποτελούσε απαραίτητο συμπλήρωμα των βασιλικών και αριστοκρατικών γευμάτων της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής Ευρώπης. Περιελάμβανε σειρά επιστημονικών διαλέξεων με θέμα το μονεμβασιώτικο οίνο, με κεντρική ομιλήτρια την ειδική στο θέμα Σ. Κουράκου. Η ημερίδα έκλεισε με την παρουσίαση και δοκιμή τοπικών οίνων που προσφέρθηκαν από οινοπαραγωγούς της περιοχής και με σειρά δρώμενων από το «Θέατρο Δρόμου, Σχολείο Γελωτοποιών» υπό το γενικό τίτλο «Κωμωδία δρόμου με πλάνες και όνειρα».

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες της Εφορείας για το έτος 1998 έκλεισαν με μουσική εκδήλωση, σε συνδιοργάνωση με το Δήμο Σπάρτης στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά. Η σοπράνο Μ. Παπαγιαννάκη και ο κιθαρίστας Ν. Μανιταράς προσέφεραν στο κοινό απολαυστικές μελωδίες Ελλήνων και ξένων συνθετών.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μονεμβασία

Στο Κάστρο Μονεμβασίας αναλήφθηκε πρόγραμμα στερέωσης-διαμόρφωσης-ανάδειξης της Άνω Πόλης. Προηγήθηκαν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού κτιρίων και του νότιου τείχους από την πυκνή βλάστηση. Έγιναν βελτιώσεις της πρόσβασης με την αποκατάσταση φθαρμένων τμημάτων του λιθοστρώτου και των παρειών του δρόμου, που οδηγεί στην Άνω Πόλη, αλλά και άλλων μονοπατιών. Επισκευάστηκε το πλακόστρωτο δάπεδο του εξωνάρθηκα και οι κλίμακες ανόδου στο ναό της Αγίας Σοφίας. Επισημάνθηκαν τα προβλήματα των κτιρίων που καθαρίστηκαν (όπως το κτιριακό συγκρότημα βυζαντινής ακρόπολης, η οικία Renieri, η τάπια και το σπίτι του Κρητικού, δημόσιες δεξαμενές και η τουρκική κρήνη), ώστε να καθοριστούν οι εργασίες που απαιτούνται, σε δεύτερη φάση, για τη στερέωση και μελλοντική αποκατάστασή τους. Η χάραξη διαδρομών και η τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων κτλ. θα συμβάλει στην ανάδειξη του χώρου και στη διευκόλυνση της κίνησης των επισκεπτών.

Ναός Αγίου Ανδρέα

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, νοτιοανατολικά του Ελκόμενου Χριστού.

Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό, με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στο βόρειο τοίχο του ανοίγεται τυφλό αψίδωμα, στο εσωράχιο του οποίου σώζονται τοιχογραφίες που μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι. Στο νότιο τοίχο εντοπίζονται χαράγματα καραβιών, ενώ στο δυτικό, πάνω από τη θύρα εισόδου και στο βόρειο τμήμα του, σώζονται ίχνη φυτικού διακόσμου.

Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργολιθοδομή, με την παρεμβολή πλίνθων, ενώ λαξευτοί πωρόλιθοι χρησιμοποιούνται στο θόλο, τις γωνίες, τα πλαίσια των ανοιγμάτων και τους θολίτες του αψιδώματος. Οι τοίχοι στο εσωτερικό του ναού είναι επιχρισμένοι με υπόλευκο επίχρισμα και στο εξωτερικό αρμολογημένοι με κοκκινωπό κονίαμα. Η αρχική οικοδομική φάση του ναού, που εντοπίζεται στο βόρειο τοίχο του μέχρι το ύψος της γένεσης της καμάρας, τοποθετείται χρονολογικά στην υστεροβυζαντινή εποχή. Η σημερινή μορφή του κτιρίου είναι απόρροια εκτεταμένων επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας (1690-1715).

Στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης και μελέτης των αρχικών στοιχείων του ναού πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και διερευνητικές τομές.

Δύο τομές στην τοιχοποιία, ανατολικά του τοιχογραφημένου αψιδώματος, αποκάλυψαν την ύπαρξη και δεύτερου τυφλού αψιδώματος, ίδιας μορφολογίας και ανάλογων διαστάσεων με το υπάρχον. Στα σημεία των τομών δεν εντοπίστηκαν ίχνη τοιχογραφιών. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το αψίδωμα ανήκει στη βυζαντινή φάση του ναού και ότι κατά την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας φράχθηκε με πρόχειρη αργολιθοδομή. Η απόφραξή του αναμένεται να αποδώσει σημαντικά στοιχεία σχετικά με την τυπολογία του βυζαντινού ναού.

Οι τομές, διαστ. 2,60×0,90 μ., πραγματοποιήθηκαν στο δάπεδο, στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου και στη δυτική γωνία του και αποκάλυψαν σε μικρό βάθος, 0,30 μ. περίπου, ανθρώπινα οστά σε κακή κατάσταση, τοποθετημένα απευθείας σε κοιλότητες που δημιουργεί ο φυσικός βράχος. Τα οστά ήταν καλυμμένα με χώμα και φαίνεται ότι η φύλαξή τους έγινε πρόχειρα, χωρίς να έχει ληφθεί ιδιαίτερη φροντίδα. Τα μοναδικά ευρήματα, που εντοπίστηκαν ανάμεσά τους, λίγα θραύσματα κεραμικής του 19ου αι. και ένα απλής μορφής χάλκινο δαχτυλίδι αποτελούν ενδείξεις για χρονολόγηση των ταφών-οστεοφυλακίων την περίοδο αυτή. Οι τομές δεν αποκάλυψαν την ύπαρξη παλαιότερου δαπέδου.

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο βυζαντινό ναό της Κοίμησης[3] πραγματοποιήθηκε το 1998 στεγανοποίηση των θεμελίων, απομάκρυνση της κεράμωσης και καθαρισμός των εξωραχίων της στέγης, όπου αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μορφολογία, την αρχική κεράμωση και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του μνημείου (Πίν. 85 α).

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Η τοιχοποιία του είναι απλή αργολιθοδομή με λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο στους τοίχους. Με πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής είναι χτισμένος ο οκτάπλευρος αθηναϊκού τύπου τρούλος, ο οποίος διασώζει δύο μόνον από τους οκτώ κιονίσκους του. Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται αξιόλογη ζωγραφική του τέλους του 13ου αι. Οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου θα συνεχιστούν.

Αγόριανη

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναός ανήκει στην απλούστερη παραλλαγή των σταυρεπίστεγων ναών (Α1) σύμφωνα με την κατάταξη του Ορλάνδου[4]. Εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά, έχει προσκολληθεί οστεοφυλάκιο, το οποίο αρχικά αποτελούσαν δύο συνεχόμενοι καμαροσκέπαστοι χώροι, σήμερα σώζεται μόνον ο ένας. Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται σχεδόν ακέραιος ο γραπτός διάκοσμος, του οποίου η συντήρηση ολοκληρώθηκε. Η ζωγραφική εντάσσεται σε καλό επαρχιακό ρεύμα και τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1300[5].

Το μνημείο κατά καιρούς είχε δεχθεί νεωτερικές επεμβάσεις και συγκεκριμένα:

α) Επικάλυψη της στέγης του κυρίως ναού με οπλισμένο σκυρόδεμα και επίχρισμα της τοιχοποιίας με αδρό, παχύ κονίαμα (1959). β) Κατασκευή περιμετρικού διαζώματος (σενάζ) από οπλισμένο σκυρόδεμα, στην απόληξη των τοίχων του νάρθηκα (μέσα δεκαετίας 1970). γ) Προσθήκη κλειστού ωφέλιμου χώρου σε μεγάλο τμήμα της νότιας πλευράς του μνημείου, στη θέση αρχικού ημιυπαίθριου χώρου, η στέγαση του οποίου επιτυγχανόταν με τετράριχτη στέγη. δ) Διαμόρφωση με τη χρήση μπετόν του κοιμητηριακού χώρου στη νότια πλευρά του μνημείου, ο οποίος, όπως προκύπτει από φωτογραφική τεκμηρίωση, βρισκόταν σε ψηλότερη στάθμη από το άμεσο «ζωτικό» περιβάλλον του ναού, ακτίνας 3-4 μ. περίπου. ε) Επίστρωση με τσιμέντο ζώνης μικρού πλάτους εξωτερικά της νότιας και ανατολικής πλευράς.

Εξαιτίας των ανωτέρω άστοχων επεμβάσεων, κυρίως στη στέγη του μνημείου και στον περιβάλλοντα χώρο του, δημιουργούνταν προβλήματα συγκέντρωσης υγρασίας τόσο στην ανωδομή όσο και στην τοιχοποιία με επακόλουθες φθορές στο γραπτό διάκοσμο. Η κατάσταση αυτή πριν από την έναρξη των εργασιών παρουσιαζόταν περισσότερο έντονη στην τοιχοποιία της βόρειας πλευράς και συγκεκριμένα στα σημεία επαφής της με το μεταγενέστερο οστεοφυλάκιο, του οποίου η στατική επάρκεια ήταν διαταραγμένη. Προκειμένου λοιπόν να διασφαλιστεί η υλική και αισθητική ακεραιότητα του βυζαντινού ναού και να αποκατασταθεί η αυθεντικότητα της μορφής του, πραγματοποιήθηκαν εργασίες, βάσει της υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ ΔΑΒΜΜ/ 60876/2330 π.ε./10.2.95 απόφασης. Την επίβλεψη από αρχιτεκτονική άποψη είχε η έκτακτη αρχιτέκτονας Κ. Ντουβή. Συγκεκριμένα:

1. Καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα με τη μέθοδο της υδροβολής, προκειμένου να αποκαλυφθεί πλήρως η τοιχοποιία και έγινε βαθύς καθαρισμός των αρμών. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της τοιχοποιίας αποδιοργανωμένο, επειδή τα συνδετικά κονιάματα, αποτελούμενα κατά κύριο λόγο από χώμα, είχαν αποσαθρωθεί και είχαν δημιουργηθεί μεγάλα κενά σε πολλά σημεία της λιθοδομής.

2. Αποκόπηκε το περιμετρικό τσιμεντένιο γείσο των στεγών της ανατολικής κεραίας και της στέγασης της κόγχης του Ιερού και συμπληρώθηκε η απόληξη της τοιχοποιίας στις ανωτέρω θέσεις με λιθοδομή, ύψ. 0,15-0,20 μ. Αποκόπηκε επίσης το περιμετρικό γείσο κατά 0,10-0,15 μ. στην απόληξη των τοίχων του νάρθηκα.

3. Πραγματοποιήθηκε βαθύ αρμολόγημα με ισχυρό τσιμεντοκονίαμα και στη συνέχεια εφαρμόστηκαν ενέματα με ενδεδειγμένη σύνθεση, βάσει της τεχνικής έκθεσης που συντάχθηκε, ώστε να αποκατασταθεί κατά το δυνατόν η στατική επάρκεια του μνημείου.

4. Απομακρύνθηκε η κτιστή προσθήκη στη νότια πλευρά του μνημείου και καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα του τμήματος της λιθοδομής στο τμήμα που καταλάμβανε η προσθήκη.

5. Διερευνήθηκε ο αναλημματικός τοίχος που οριοθετεί τον αύλειο χώρο του μνημείου στα νότια, ο οποίος άλλωστε αποτελούσε και τοίχο της κτιστής προσθήκης (βλ. παραπάνω). Συγκεκριμένα, απομακρύνθηκε διάζωμα από μπετόν και καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα στην εσωτερική παρειά του. Διαπιστώθηκε ότι αποτελούσε τον παλαιό κτι-

3. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 124, 128.

4. Α. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, *ΑΒΜΕ Α'* (1935), σ. 42 κ.ε.

5. *ΔΧΑΕ* ΙΔ' (1987-1988), σ. 148.

στό αναλημματικό τοίχο που είχε επισημανθεί σε φωτογραφίες του αρχείου της υπηρεσίας, ενώ αποκαλύφθηκε σχεδόν κατεστραμμένη η παλαιά λιθόκτιστη κλίμακα κατά το μήκος του, τοποθετημένη έκκεντρα ως προς τη θύρα εισόδου του ναού.

6. Απομακρύνθηκε λωρίδα μικρού πλάτους του τσιμεντένιου δαπέδου με το οποίο είχε επιστρωθεί ο περιβάλλων χώρος στη νότια πλευρά του ναού, προκειμένου να εκτελεστούν οι εργασίες της περιμετρικής στεγανοποίησης με την κατασκευή αποστραγγιστήριας τάφρου. Στη συνέχεια έγινε περιμετρική εκσκαφή των θεμελίων του μνημείου και διαπιστώθηκε ότι αυτό κατά το μεγαλύτερο μέρος του εδράζεται σε βράχο, γεγονός που κατέστησε ανέφικτη την κατασκευή της ανωτέρω τάφρου. Για το λόγο αυτό τα χαντάκια που είχαν ανοιχθεί πληρώθηκαν με χαλίκι και επιστρώθηκαν με τσιμέντο, έως ότου καθοριστεί ο τρόπος αποκατάστασης του περιβάλλοντος χώρου με την εκπόνηση σχετικής μελέτης.

7. Έγινε αποκατάσταση της βόρειας και βορειοανατολικής παρειάς του οστεοφυλακίου που είχε καταρρεύσει, ώστε να ανακτηθεί η στατική επάρκειά του.

8. Αποκαταστάθηκε η στέγη του μνημείου και συγκεκριμένα: α) Καθαιρέθηκε η υπάρχουσα κεράμωση και έγινε καθαρισμός των εξωραχίων της εγκάρσιας και της δυτικής καμάρας με την απομάκρυνση των υλικών πλήρωσης, όπου διαπιστώθηκε η διάβρωση των κονιαμάτων σε μεγάλο βαθμό, καθώς και κάποιες μικρές ρηγματώσεις στην εγκάρσια καμάρα. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε αρμολόγημα σε βάθος όλων των αρμών της θολοδομής και έγχυση ρευστού κονιάματος (αριάνι) για την πλήρωση των ρηγματώσεων. Στην ανωδομή της ανατολικής καμάρας στο παρελθόν είχε τοποθετηθεί μανδύας από οπλισμένο σκυρόδεμα, ο οποίος δεν ήταν δυνατόν να απομακρυνθεί χωρίς να επέλθει διατάραξη της στατικής επάρκειας του μνημείου. β) Συμπληρώθηκε η τοιχοποιία στις αετωματικές απολήξεις της εγκάρσιας καμάρας και περιμετρικά των τοίχων του ναού, όπου είχε αποκοπεί το τσιμεντένιο γείσο, σύμφωνα με τα υφιστάμενα υλικά και τον τρόπο δομής.
γ) Συμπληρώθηκαν τα κενά των θόλων με περλιτόδεμα για τη διαμόρφωση των τελικών κλίσεων, επιστρώθηκε το τελικό κονίαμα και τοποθετήθηκαν κεραμίδια κοίλα «βυζαντινού» τύπου κολυμβητά. Η ξύλινη στέγη του νάρθηκα επιστρώθηκε με ασφαλτόπανο βαρέως τύπου και στη συνέχεια τοποθετήθηκε σύρμα για την πρόσφυση του κονιάματος. δ) Έγιναν τα τελικά αρμολογήματα στα αετώματα και στα ανώτερα σημεία της βόρειας και νότιας πλευράς του μνημείου που έχουν συνάφεια με την κεράμωση.

9. Αποκαταστάθηκαν οι όψεις και τα παράθυρα του μνημείου.

10. Στο περιθώριο των κύριων εργασιών αποκατάστασης του μνημείου αποψιλώθηκε ο περιβάλλων χώρος, προκειμένου να είναι εφικτή η πραγματοποίηση των επεμβάσεων (κατασκευή αρμολογημάτων, στέγης κτλ.).

11. Αποτυπώθηκε ο περιβάλλων χώρος (κοιμητηριακός), προκειμένου να προωθηθεί μελέτη διαμόρφωσής του και συνακόλουθα να επιτευχθεί η ανάδειξη του βυζαντινού ναού. Τεκμηριώθηκε φωτογραφικά το οστεοφυλάκιο.

Απιδιά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Το μνημείο[6], χτισμένο την όψιμη παλαιοχριστιανική εποχή και με οικοδομική φάση ευρείας ανακαίνισης το 10ο αι. και μια δεύτερη το 1923, ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της δρομικής βασιλικής με τρία κλίτη, που απολήγει ανατολικά σε ισάριθμες ημικυκλικές αψίδες Ιερού. Δυτικά προστίθεται νάρθηκας, ίσου πλάτους με τον κυρίως ναό, ο οποίος επικοινωνεί με τον τελευταίο μέσω τριών θυρών.

Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με εναλλασσόμενους πεσσούς και κίονες, τέσσερις και τρεις αντίστοιχα, που φέρουν τόξα. Οι κίονες ανήκουν στην πρώτη οικοδομική φάση του ναού, όταν τα κλίτη χωρίζονταν με σειρές επτά κιόνων που στήριζαν τις ξύλινες ακόμη στέγες και διατηρήθηκαν για διακοσμητικούς πιθανότατα λόγους, καθώς εξαιτίας του μικρού πάχους τους δεν θα μπορούσαν να στηρίξουν τις νεότερες κτιστές καμάρες, που στέγαζαν εσωτερικά τα κλίτη. Εξωτερικά η στέγαση των πλάγιων κλιτών γίνεται με στέγες μονόριχτες, ενώ του μεσαίου με δίριχτη, ελαφρώς υπερυψωμένη.

Το γλυπτό διάκοσμο του ναού αποτελούν: α) οι έξι συνολικά μαρμάρινοι κίονες της πρώτης οικοδομικής φάσης που επιστέφονται με ιωνικά κιονόκρανα με υδρόβια φυτά και β) το μαρμάρινο τέμπλο από τμήματα με φυτικά και γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα διαφορετικών εποχών, του 11ου, 12ου, τέλους 13ου-αρχών 14ου αι.[7]. Μεταγενέστερα, του τέλους του 18ου αι., είναι τα ξυλόγλυπτα γείσα ρυθμού μπαρόκ, που τοποθετήθηκαν πάνω από το μαρμάρινο τέμπλο και φέρουν επίσης φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Το κωδωνοστάσιο στη νοτιοδυτική γωνία του ναού αποτελεί νεότερη προσθήκη, του 18ου-19ου αι. Είναι χτισμένο κατά κύριο λόγο από πωρόλιθο κατά το ψευδοϊσό-

6. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 215.

7. Α. Ορλάνδος, Εκ των Βυζαντινών Απιδέων, *ABME* Α΄ (1935), σ. 125-130. A. Liveri, *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Athen 1996, σ. 184-186, αριθ. 49, πίν. 47-50.

δομο σύστημα και έχει τριμερή διάταξη: βάση συμπαγή, κορμό σε τρεις στάθμες με μονόλοβα ανοίγματα σε κάθε όψη και επίστεψη με τη μορφή τρουλίσκου με σταυρό. Στα κατώτερα μέρη του έχουν εντοιχιστεί τεμάχια μονόλιθης σαρκοφάγου του τέλους του 13ου-αρχών 14ου αι.

Στο κωδωνοστάσιο αυτό επικεντρώθηκαν οι εργασίες τη φετινή χρονιά με σκοπό τη διασφάλιση της στατικής επάρκειάς του. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: καθαίρεση όλων των παλαιών μεταλλικών ελκυστήρων, που είχαν οξειδωθεί, τοπικές ανακτίσεις - επισκευές των λιθοδομών και εφαρμογή ενεμάτων στις πρώτες στάθμες. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Κουλούμι

Ναός Ταξιαρχών

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του βυζαντινού μνημείου[8], οι οποίες είχαν σταματήσει το 1995 (Πίν. 85 β).

Το 1998 ολοκληρώθηκε η στερέωση, η στεγανοποίηση των τοίχων και των θεμελίων, καθώς και η μορφολογική αποκατάσταση του τρούλου.

Έρημος

Ναός Αγίας Βαρβάρας[9]

Το μνημείο[10] ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού και είναι χτισμένο στα κατώτερα μέρη με λαξευμένους λίθους και στα ανώτερα κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (Πίν. 86 α). Ο πλούσιος διάκοσμος του ναού περιλαμβάνει λοξότμητα, πιθανότατα μαρμάρινα, τοξύλλια στον τρούλο, εντοιχισμένα σκυφία, οδοντωτά γείσα, πλακίδια διατεταγμένα ρομβοειδώς και πώρινα τόξα. Το κτίσμα χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 12ου αι., ενώ μεταγενέστερη προσθήκη αποτελεί το μονόλοβο κωδωνοστάσιο που υψώνεται πάνω από την είσοδο του ναού. Εσωτερικά, στην αψίδα και στο βόρειο τοίχο του ναού, διατηρούνται τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων. Οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναού παραμένουν επιχρισμένες.

Σε δεξαμενή που ανασκάφηκε τα τελευταία χρόνια, σε απόσταση 0,80 μ. από το νότιο τοίχο του ναού, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου μαζί με οστά, ένα νόμισμα του 12ου αι. και ένα βυζαντινό δαχτυλίδι.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου και πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα: αφαίρεση των μεταγενέστερων κακότεχνων προσθηκών στη δυτική πλευρά (δάπεδο από οπλισμένο σκυρόδεμα και πεζούλι) και ταπείνωση της στάθμης της πλευράς αυτής σε ελαφρώς κατώτερο επίπεδο από αυτό του κατωφλιού της θύρας. Επιπλέον πραγματοποιήθηκε εξομάλυνση της στάθμης και των υπόλοιπων πλευρών του ναού, καθώς και διάνοιξη περιμετρικής τάφρου, στην οποία τοποθετήθηκε διάτρητος αποστραγγιστικός σωλήνας.

Στη στέγη του κτιρίου πραγματοποιήθηκαν: Καθαίρεση της μεταγενέστερης επικάλυψης από τσιμεντοκονία και αποκατάσταση των απολήξεων της τοιχοποιίας, συμπλήρωση των οδοντωτών ταινιών στις κεραίες του ναού, όπου αυτές ήταν κατεστραμμένες, και κατασκευή οδοντωτής ταινίας στη στέγη του νάρθηκα, μικρό ίχνος της οποίας σωζόταν στη νότια πλευρά του. Στα εξωράχια των τοξυλλίων του τυμπάνου του τρούλου τοποθετήθηκαν μια απλή σειρά ελαφρώς καμπυλωμένων τούβλων και εν συνεχεία μαρμάρινα ημικυκλικά γείσα σύμφωνα με στοιχεία που σώζονταν κατά χώραν. Στο διάκενο που σχηματίστηκε ανάμεσα στα τόξα αποκαταστάθηκαν οι υδρορρόες στην αρχική τους μορφή σύμφωνα με στοιχεία που βρέθηκαν στον καθαρισμό της δεξαμενής στα νότια του ναού[11]. Τέλος, οι στέγες του κτιρίου επικαλύφθηκαν με παλαιά κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, μεγάλων διαστάσεων, τα οποία τοποθετήθηκαν με εμφανή χρήση συνδετικού κονιάματος. Η κεράμωση πραγματοποιήθηκε, αφού ολοκληρώθηκαν όλες οι απαιτούμενες εργασίες αποκατάστασης (καθαρισμοί εξωραχίων των θόλων, ενίσχυσή τους, διαμόρφωση των κλίσεων) και στεγανοποίησης.

Στις τοιχοποιίες του μνημείου, οι οποίες βρίσκονταν γενικά σε καλή κατάσταση, πραγματοποιήθηκαν κυρίως καθαρισμοί, μικροστερεώσεις και συντηρήσεις, ενώ νέα αρμολογήματα έγιναν όπου αυτό ήταν απαραίτητο.

Ο αξιόλογος κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου στις όψεις του κτιρίου συντηρήθηκε και συμπληρώθηκε όπου απαιτούνταν.

Μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του μνημείου πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης του αύλειου χώρου με διαμόρφωση επιπέδων, τα οποία επικαλύφθηκαν με σχιστολιθικές πλάκες.

8. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 157.

9. Ό.π., σ. 169.

10. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 133-135, εικ. 135-136, 405, 427α, 437, 517, 518. Βλ. και *BSA* 32 (1931-1932), σ. 149, 159-162. *ΠΑΕ* 1974, σ. 113-114, πίν. 91β.

11. Ό.π. (υποσημ. 9).

Γύθειο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός ανήκει στον τύπο της μεγάλης, μονόχωρης βασιλικής με ψηλή πολύπλευρη αψίδα Ιερού και δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη. Ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάρθρωση της αψίδας: λίθινο λαξευτό γείσο τη διαχωρίζει σε δύο άνισες ζώνες, από τις οποίες η επάνω, μικρότερη, εξαίρεται με τυφλή τοξοστοιχία (λαξευτά τρίλοβα τοξύλλια που φέρονται από λίθινους ημικιονίσκους) σύμφωνα με τον κοσμητικό τρόπο που επιχωριάζει στη Μάνη (ναός Ταξιάρχη στην Αρεόπολη και Κοίμησης στα Κονάκια). Εσωτερικά, στο τέμπλο σώζονται εικόνες (Χριστός Βασιλεύς Βασιλευόντων, Παναγία Βρεφοκρατούσα με Προφήτες, άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, άγιος Δημήτριος), που σύμφωνα με επιγραφές φιλοτεχνήθηκαν το έτος *ΑΩΜΕ* (=1845) από το ζωγράφο Ιωάννη Π.Μ., η καλλιτεχνική δράση του οποίου εντοπίζεται κυρίως στην Αρεόπολη.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού υψώνεται λιθόκτιστο πολυώροφο κωδωνοστάσιο τετραγωνικής κάτοψης (Πίν. 86 β), που με τον τονισμένο κατακόρυφο άξονα και τα εκλεκτιστικά του χαρακτηριστικά επιβάλλεται στο δομημένο οικιστικό περιβάλλον της πόλης του Γυθείου. Η συμπαγής, καμαροσκέπαστη βάση του κωδωνοστασίου είναι κατασκευασμένη από αργολιθοδομή. Οι υπερκείμενες στάθμες, που οι όψεις του διαμορφώνονται σε δίλοβο τοξωτό άνοιγμα, έχουν επιμελέστερα χτιστεί από λαξευμένους πωρόλιθους. Το κτίσμα απολήγει σε περιμετρικό στηθαίο νεοκλασικίζουσας μορφολογίας (με κτιστές από λαξευμένους λίθους τις τέσσερις γωνίες και ενδιάμεσες, σε κάθε πλευρά, τέσσερις στήλες από επάλληλα τοποθετημένες ορθογώνιες πλίνθους, εν είδει πεσσίσκων).

Το κωδωνοστάσιο, που χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 19ου αι., είχε ιδιαίτερα επιβαρυμένη παθολογία με έντονο τον κίνδυνο της κατάρρευσης.

Το 1998 εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες. Στερέωση και αποκατάσταση του κωδωνοστασίου: τοποθετήθηκαν ικριώματα σε όλο το ύψος του κτίσματος και περιμετρικά και έγινε περίδεση με εξωτερικούς μεταλλικούς ελκυστήρες· υποστηλώθηκαν τα τοξωτά ανοίγματα με ξύλινους νάρθηκες (τελάρα) και καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα και αρμολογήματα· απομακρύνθηκαν τα υπολείμματα των παλαιών ελκυστήρων και τοποθετήθηκαν νέοι ανοξείδωτοι· συμπληρώθηκε η τοιχοποιία με κομμάτια πωρόλιθων στα σημεία που απαιτήθηκε· πραγματοποιήθηκε βαθύ αρμολόγημα και εφαρμόστηκαν ενέματα· αποκαταστάθηκε η επικάλυψη της ανώτατης στάθμης του μνημείου με μαρμαρόπλακες που εδράστηκαν σε ξύλινες δοκούς. Το έργο ολοκληρώθηκε με το τελικό αρμολόγημα των τοιχοποιών.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Βάστα

Ναός Αγίας Θεοδώρας

Ο βυζαντινός ναός βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του χωριού Βάστα Μεγαλόπολης, στη δεξιά όχθη του χειμάρρου που ονομάζεται Χάραδρος. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα (διαστ. 6,50×3,50 μ.) με ακανόνιστη ημικυκλική αψίδα Ιερού. Η τοιχοδομία του στο σύνολό της αποτελείται από αργούς ή αδρά λαξευμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα και η επικάλυψη της δίριχτης στέγης γίνεται με σχιστολιθικές πλάκες. Δύο λιθόκτιστες αντηρίδες ενισχύουν το νότιο τοίχο του ναού. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες που, σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά, θα πρέπει να ενταχθούν χρονολογικά στο 12ο αι. Η ιδιαιτερότητα του μνημείου έγκειται στην ύπαρξη 17 περίπου δένδρων που αναπτύσσονται κατά εντυπωσιακό τρόπο στη στέγη του και καταλήγουν μέσω των τοίχων του, χωρίς οι ρίζες τους να είναι εμφανείς, κάτω από τα θεμέλια του ναού, όπου αναβλύζουν πηγές πόσιμου νερού.

Στο μνημείο, που παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα υγρασίας, εκτελέστηκαν με χρηματοδότηση του Ιερού Προσκυνήματος της Αγίας Θεοδώρας Βάστας και την εποπτεία της ΔΑΒΜΜ και της 5ης ΕΒΑ οι ακόλουθες εργασίες, σύμφωνα με αρχιτεκτονική και στατική μελέτη που συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜΜ Ν. Χαρκιολάκη και τον ιδιώτη πολιτικό μηχανικό Χ. Βαχλιώτη.

Για την προστασία των τοιχογραφιών, πριν από την έναρξη των εργασιών, έγιναν από συνεργείο συντηρητών της Εφορείας συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρώματος και στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας. Στη συνέχεια αφαιρέθηκαν με μεγάλη προσοχή, παρουσία δασολόγου, τα ξερά και αποσαθρωμένα κλαδιά των δένδρων, καθώς και η άγρια βλάστηση από την επιφάνεια της στέγης και απομακρύνθηκαν οι σχιστόπλακες που την κάλυπταν. Ακολούθησε η καθαίρεση της νεότερης κακότεχνης κατασκευής από οπλισμένο σκυρόδεμα που ήταν σε επαφή με το δυτικό τοίχο και χρησίμευε ως υπαίθριο Ιερό. Επίσης, έγιναν διερευνητικές τομές για να διαπιστωθεί η κατάσταση των θεμελίων. Στον αύλειο

χώρο του μνημείου διαμορφώθηκαν οι απαραίτητες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων και κατασκευάστηκε λιθόστρωτο κατά μήκος της βόρειας πλευράς του.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν τόσο στο μνημείο όσο και στον περιβάλλοντα χώρο του, για τον οποίο έχει ήδη συνταχθεί μελέτη διαμόρφωσης.

Άστρος

Μονή Παλιοπαναγιάς[12]

Η παραπάνω μονή βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του Άστρους Κυνουρίας. Το κτιριακό συγκρότημα αναπτύσσεται σε σχήμα Π. Το καθολικό, που είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, είναι ναός σύνθετος τετρακιόνιος με οκτάπλευρο τρούλο και τρεις ημιεξαγωνικές αψίδες στα ανατολικά (Πίν. 87 α). Το μνημείο, χτισμένο με αργολιθοδομή, χρονολογείται στη σημερινή του μορφή πιθανώς στις αρχές του 19ου αι., ωστόσο τα βυζαντινά γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που είναι ενσωματωμένα στην τοιχοποιία του υποδηλώνουν την ύπαρξη στη θέση του παλαιότερου κτίσματος βυζαντινών χρόνων.

Στο ναό πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες στερέωσης, επισκευής και αποκατάστασης, σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που συνέταξαν οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Π. Σταυρόπουλος και Ε. Κανέλλου με δαπάνη της μονής Παλιοπαναγιάς και την εποπτεία της Εφορείας:

Καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά, κακότεχνα εξωτερικά αρμολογήματα και αφού καθαρίστηκε η τοιχοποιία έγινε πλήρωση των ρωγμών με ισχυρή τσιμεντοκονία και κατασκευάστηκαν νέα αρμολογήματα. Καθαιρέθηκαν τα σαθρά εσωτερικά επιχρίσματα, καθώς και τα ανάγλυφα διακοσμητικά της ανωδομής, που είχαν αποδοθεί με τη χρήση ασβεστοκονιάματος, αφού προηγουμένως τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά και σχεδιαστικά. Κατά την αφαίρεση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκαν στα ψηλότερα σημεία του ναού πολλά ηχητικά αγγεία. Στη συνέχεια έγιναν αρμολογήματα σε βάθος με ισχυρά κονιάματα και ανακατασκευάστηκαν τα επιχρίσματα και τα διακοσμητικά στοιχεία στην ίδια μορφή με τα αρχικά, δείγματα των οποίων παρέμειναν κατά χώραν. Αντικαταστάθηκαν οι κατεστραμμένοι ξύλινοι ελκυστήρες με νέους ξύλινους στην ίδια θέση και αντικαταστάθηκαν τα μεταλλικά κουφώματα με ξύλινα.

Στεμνίτσα[13]

Ναός Παναγίας Μπαφέρω[14] και ναός Αγίου Νικολάου

Στον ορεινό οικισμό της Στεμνίτσας στην Αρκαδία εκτελέστηκαν με χρηματοδότηση του δήμου εργασίες ανάπλασης και ανάδειξης του αξιόλογου οικιστικού συνόλου και των μνημείων του. Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών χρηματοδοτήθηκαν και εργασίες συντήρησης στους ναούς της Παναγίας Μπαφέρω και του Αγίου Νικολάου.

Ο ναός της Παναγίας Μπαφέρω είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με τοιχογραφίες του 17ου αι. και ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά προστώο στη βόρεια πλευρά, κατασκευή των αρχών του 20ού αι. Η ανάγκη προστασίας των εξαιρετικών τοιχογραφιών από την κατερχόμενη υγρασία και η συνεχής φθορά του υλικού κατασκευής των σταυροθολίων του προστώου ήταν οι λόγοι που επέβαλαν παρεμβάσεις στο μνημείο. Οι εργασίες εκτελέστηκαν σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που συνέταξε η αρχιτέκτων-μηχανικός Δ. Φρέντζου σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ. Αφού απομακρύνθηκαν τα κεραμίδια της στέγης (που είχαν τοποθετηθεί πριν από μερικά χρόνια) και αποκαλύφθηκαν οι θολίτες της καμάρας του ναού και η ανωδομή των σταυροθολίων του προστώου, έγιναν εργασίες αρμολόγησής της με ισχυρό τσιμεντοκονίαμα. Διαμορφώθηκαν οι τελικές κλίσεις με ελαφρομπετόν και η στεγανοποίηση έγινε με επίστρωση υδραυλικού κονιάματος, που επιτρέπει τη διαπνοή, ώστε να μη δημιουργηθούν μελλοντικά φαινόμενα συμπύκνωσης υδρατμών στο εσωτερικό του ναού. Ιδιαίτερη μέριμνα ελήφθη ώστε να μην επιβαρυνθεί με περιττά φορτία η κατασκευή των σταυροθολίων, λόγω της κακής κατάστασης του υλικού δομής τους (πλίνθοι). Η τελική επικάλυψη έγινε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Αντικαταστάθηκαν στην εσωτερική ορατή πλευρά των σταυροθολίων όσες από τις πλίνθους ήταν αποσαθρωμένες με άλλες νέες. Κρίθηκε ως μη αναγκαία η κατασκευή επιχρισμάτων στην εσωτερική επιφάνεια των σταυροθολίων και δεν πραγματοποιήθηκε, εφόσον η αρχική μορφή τους δεν ήταν απολύτως εξακριβωμένη, για να μπορεί ακριβώς να επαναληφθεί.

Στο χώρο του προστώου και δίπλα στο δεύτερο από Α. πεσσό της τοξοστοιχίας υπάρχει στο δάπεδο άνοιγμα που

12. Ν. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, *Ελληνικά μοναστήρια. Πελοπόννησος. Μονές Αρκαδίας*, Β΄, Αθήνα 1979, σ. 301-305.

13. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 122· 50 (1995): Χρονικά, σ. 163.

14. Το παρόν λήμμα συντάχθηκε από την αρχιτέκτονα Α. Ανδρουλιδάκη, η οποία είχε και την επίβλεψη των εργασιών σε συνεργασία με την υπογράφουσα.

οδηγεί σε θολωτή στέρνα μικρών διαστάσεων. Η θέση της και ο τρόπος στήριξης του υπερκείμενου πεσσού, την εντάσσει σε οικοδομική φάση προγενέστερη του προστώου. Η στέρνα καθαρίστηκε και στερεώθηκε με εσωτερικά αρμολογήματα, ενώ κατασκευάστηκε νέο μεταλλικό διάφραγμα στο στόμιο.

Ανατολικά του ναού της Παναγίας Μπαφέρω υπάρχει αλσύλλιο με πεύκα, που ορίζεται από λιθόκτιστο περίβολο, πιθανώς στη θέση παλαιότερου νεκροταφείου. Στο βορειοανατολικό άκρο του αλσυλλίου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με εσωτερικό ενισχυτικό σφενδόνιο, κτίσμα μάλλον του 17ου αι. Στο εσωτερικό και από το ύψος της γένεσης της καμάρας διατηρεί σπαράγματα τοιχογραφιών, ενώ το υπόστρωμα της ζωγραφικής, που σώζεται σε πολλά σημεία, δηλώνει ότι ο ναός ήταν αρχικά κατάγραφος. Η εκτεταμένη καταστροφή των τοιχογραφιών έχει πιθανότατα προκληθεί από τη μακροχρόνια χρήση του ναού ως οστεοφυλάκιο.

Ο ναός εδράζεται σε βράχο, ορατό σε πολλά σημεία. Το δάπεδο του Ιερού και μεγάλου τμήματος του κυρίως ναού αποτελείται από τον αυτοφυή βράχο που έχει λαξευτεί χειρωνακτικά με μεγάλη επιμέλεια. Όπου δεν υπάρχει βράχος, το δάπεδο συμπληρώνεται από ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά, κατά μήκος της καμάρας παρατηρείται μεγάλη ρωγμή, η οποία έχει επιφέρει την καθίζηση του κεντρικού λίθου-κλειδιού του ενισχυτικού σφενδονίου και την έντονη παραμόρφωσή του. Η ρωγμή στο κτίριο οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αποδιοργάνωση της συνοχής των εξωτερικών τοιχοποιιών του. Εξαιτίας των προβλημάτων της ανωδομής και των φθορών της κεράμωσης, παρουσιάζονται επίσης φαινόμενα κατερχόμενης υγρασίας.

Οι εργασίες ξεκίνησαν από τον περιβάλλοντα χώρο του ναού με την απομάκρυνση όλων των επιχώσεων περιμετρικά. Στην ανατολική πλευρά η επίχωση, λόγω της μικρής απόστασης από τον τοίχο του περιβόλου, έφθανε τα 1,50 μ. περίπου σε ύψος. Διαπιστώθηκε ότι οι τοιχοποιίες του ναού είχαν ελάχιστο βάθος κάτω από την αρχική στάθμη του εδάφους, αφού ως θεμέλιο έχει χρησιμοποιηθεί ο υποκείμενος βράχος. Έγινε περιμετρική διαμόρφωση του εδάφους για την απρόσκοπτη διευθέτηση των ομβρίων που καταλήγουν σε υπόγειο φρεάτιο δυτικά του ναού.

Οι εργασίες στους δύο ναούς και στον περιβάλλοντα χώρο τους θα συνεχιστούν και τον επόμενο χρόνο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του βυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου[15], έργου ενταγμένου στο Β΄ ΚΠΣ. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση περιμετρικά των θεμελίων με σκοπό τη στεγανοποίησή τους, εντοπίστηκαν ταφές των υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Ακόμη, διαπιστώθηκε ότι η τρίτη βαθμίδα της κρηπίδας του ναού ήταν αρχικά ορατή, όπως και οι υπερκείμενές της. Στη δυτική πλευρά αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχικού δαπέδου που περιέβαλλε το ναό, το οποίο απέληγε στη βάση της τρίτης βαθμίδας της κρηπίδας, δημιουργώντας ενιαία με αυτήν εικόνα. Στη στέγη, αφού απομακρύνθηκε η νεότερη κεράμωση, έγινε καθαρισμός και στεγανοποίηση των εξωραχίων. Θα ακολουθήσει η επικεράμωση με κεραμίδια του τύπου που βρέθηκε κατά χώραν.

Αδάμι

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Ο δίδυμος ναός των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου διαμορφώνεται από δύο μονόχωρα καμαροσκέπαστα κτίσματα που καλύπτονται με ενιαία δίριχτη στέγη και απολήγουν στα ανατολικά σε δύο τρίπλευρες αψίδες Ιερού. Τα δύο κτίσματα ανοικοδομήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις ως εξής: Στον αρχικό ναό, πιθανώς του 17ου αι., προστέθηκε λίγο αργότερα στη νότια και δυτική πλευρά του με κάτοψη σχήματος Γ το παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου. Οι εργασίες αποκατάστασης του δίδυμου ναού είχαν ενταχθεί στο Β΄ ΚΠΣ. Το 1998 αποτυπώθηκαν και τεκμηριώθηκαν οι φάσεις των δύο κτιρίων. Ακολούθως, απομακρύνθηκε το στα δυτικά νεωτερικό από μπετόν κωδωνοστάσιο. Επίσης, ανακατασκευάστηκε η στέγη του ναού, αφού απομακρύνθηκε η παλαιά κεράμωση και έγιναν εργασίες εξυγίανσής της, στην αρχική της μορφή. Οι εργασίες για την αποκατάσταση και στεγανοποίηση των όψεων και την ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, καθώς και για τη συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου του θα συνεχιστούν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΙΛΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

15. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 157.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών έγιναν ανασκαφικές τομές στους ναούς Κοίμησης Θεοτόκου Μηλέας, Παναγίας Γιάτρισσας Πλάτσας και στον Άγιο Γεώργιο Καλαμάτας με στόχο τόσο τη διερεύνηση της ιστορίας των μνημείων όσο και την επίλυση προβλημάτων τεκμηρίωσής τους.

Μηλέα - Κάτω Χώρα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Το έργο της αποκατάστασης του μνημείου που ξεκίνησε το 1997 συνεχίστηκε τους καλοκαιρινούς μήνες του 1998. Στο διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκε η διαμόρφωση των όψεων με βαθύ και στη συνέχεια τελικό αρμολόγημα και η αποκατάσταση των ξυλοδεσιών, καθώς επίσης και η αντικατάσταση των νεωτερικών μεταλλικών κουφωμάτων με ξύλινα.

Λαδάς

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Στο πρώτο τρίμηνο του 1998 ολοκληρώθηκε το έργο της αποκατάστασης της κεραμοσκέπαστης στέγης του ναού, η δυτική κεραία της οποίας είχε ολοκληρωθεί το 1997.

Καλαμάτα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Κατά το 1998 ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του εσωτερικού του ναού[16]. Στον κυρίως ναό πραγματοποιήθηκε επίστρωση του δαπέδου με σύγχρονα τετράγωνα κεραμικά πλακίδια, αφού δεν εντοπίστηκαν ίχνη παλαιότερου δαπέδου. Παράλληλα, έγινε συντήρηση του αρχικού αναβαθμού του Ιερού, ο οποίος διαμόρφωνε ημικυκλική σολέα μπροστά στην Ωραία Πύλη. Στη συνέχεια το δάπεδο του Ιερού και ο αναβαθμός του καλύφθηκαν με ξύλινο δάπεδο, ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω φθορά τους. Τέλος, συντηρήθηκε και επανατοποθετήθηκε το απλό ξύλινο τέμπλο του 20ού αι. Στον περιβάλλοντα χώρο έγινε ανασκαφή του δυτικού τμήματος με την πλήρη αποκάλυψη του αρχικού περιγράμματος του ναού, ο οποίος εκτεινόταν δυτικότερα από το σημερινό. Εντοπίστηκαν λείψανα παλαιότερου δαπέδου από τετράγωνα κεραμικά πλακίδια, το οποίο σε μεταγενέστερη φάση είχε συμπληρωθεί με τετράγωνες μαλτεζόπλακες.

Πλάτσα

Ναός Παναγίας Γιάτρισσας

Ο μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (Πίν. 87 β) βρίσκεται στη θέση Καμπινάρι, ανατολικά του γνωστού βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου. Αρχικά ήταν κατάγραφος αλλά υπέστη μεγάλης έκτασης βλάβες στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν καλύφθηκε εσωτερικά και εξωτερικά με παχύ στρώμα τσιμεντοκονίας και στη συνέχεια επιχρίστηκε με αδρό επίχρισμα τύπου σαγρέ. Για την αποκατάστασή του προηγήθηκε σειρά ερευνητικών εργασιών και εκπονήθηκε αναστηλωτική μελέτη[17] (αριθ. έγκρισης ΥΠΠΟ/ ΔΑΒΜΜ/47883/1699π.ε./4-3-1991), η εφαρμογή της οποίας άρχισε το καλοκαίρι του 1998. Έγινε βαθύ και στη συνέχεια τελικό αρμολόγημα στις όψεις, ενέματα με βαρύτητα, αποκατάσταση των αρχικών ανοιγμάτων. Στο εσωτερικό έγινε βαθύ αρμολόγημα και στη συνέχεια επίχρισμα. Στη δυτική όψη έγιναν εργασίες αποκατάστασης της δυτικής όψης (θύρα και ανακουφιστικό τόξο), αφού προηγουμένως εντοπίστηκαν τα αρχικά μέλη της, τα οποία είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία μαζί με τα νεωτερικά υλικά.

Μεγάλη Μαντίνεια

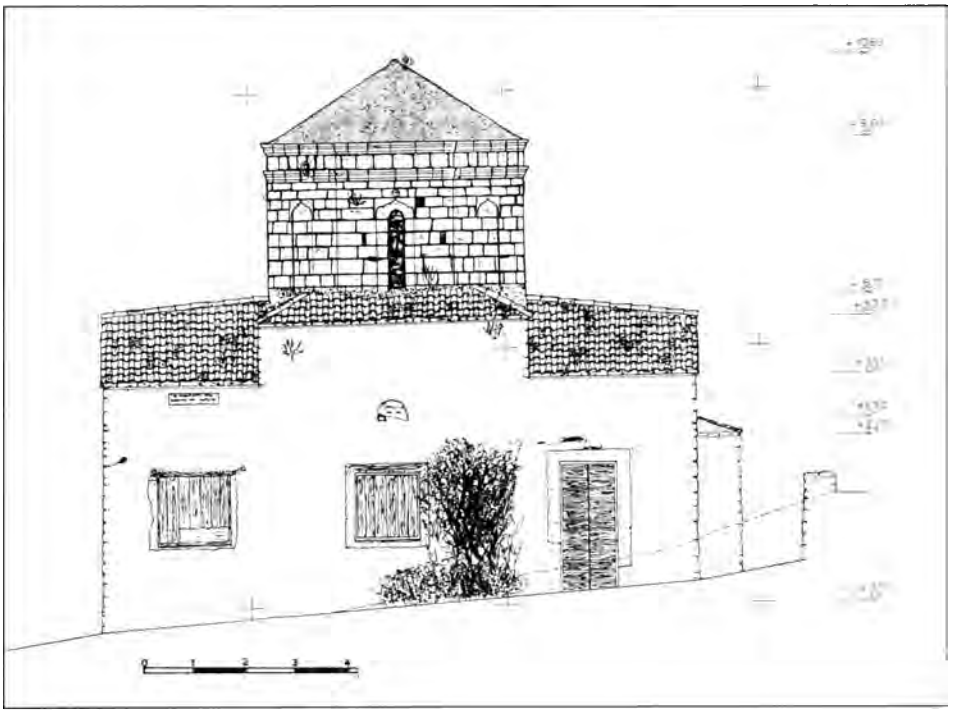
Κρυφό Σχολειό

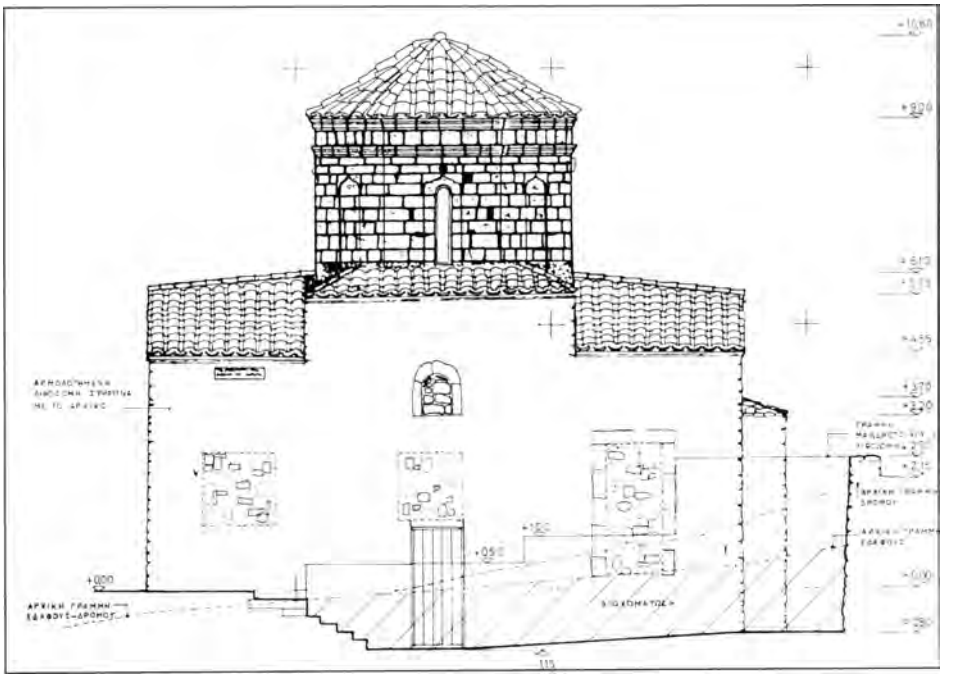
Ο εγκαταλελειμμένος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με τρούλο ναός βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού της Μεγάλης Μαντίνειας (Σχέδ. 1-2). Είναι κτίσμα του 1753, με τοιχογραφίες μόνο στον ανατολικό τοίχο, του β΄ μισού του 18ου αι. Υπέστη στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αι., οπότε και λειτούργησε ως σχολείο, μεγάλης έκτασης τροποποιήσεις και αλλαγές. Η φθορά του χρόνου, οι αλλαγές τις οποίες είχε υποστεί, η σεισμική δραστηριότητα της περιοχής και η κακή θεμελίωση δημιούργησαν μεγάλα προβλήματα στο μνημείο. Η μελέτη[18] που εκπονήθηκε

16. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 154· 52 (1997): Χρονικά, σ. 218.

17. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι: Κ. Αντωνάκος, αρχαιολόγος, Χ. Πιερροπούλου, αρχιτέκτων-μηχανικός, Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια.

18. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι: Κ. Αντωνάκος, αρχαιολόγος, Χ. Πιερροπούλου, αρχιτέκτων-μηχανικός, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός-μηχανικός, Ν. Αλεξάκης, τοπογράφος-μηχανικός, Ι. Μαρκοπούλου, σχεδιάστρια.

Σχέδ. 1-2. Νομός Μεσσηνίας. Μεγάλη Μαντίνεια. Κρυφό Σχολειό. Νότια όψη. Αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης και πρόταση αποκατάστασης.

(και εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/43946/2000/25-9-1998 Απόφαση) προέβλεπε μεγάλης έκτασης στερεωτικές επεμβάσεις και επίσης εργασίες αποκατάστασης, όπου ήταν εφικτό. Με την υλοποίηση της μελέτης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες ενταγμένες στο Β΄ ΚΠΣ: Καθαίρεση των εκτεταμένων νεωτερικών κατασκευών στο εσωτερικό του ναού, αποκάλυψη του αρχικού δαπέδου και προστασία του, καθαίρεση της κάλυψης της στέγης, καθαρισμός των θόλων και στερέωσή τους με βαθύ αρμολόγημα, κατασκευή του υποστρώματος της στέγης και τέλος, συμπλήρωση και στερέωση του πώρινου γείσου που περιτρέχει τη βάση της στέγης. Ταυτόχρονα, έγιναν εργασίες συντήρησης τόσο στον τοιχογραφικό διάκοσμο όσο και στα εντοιχισμένα πινάκια του τυμπάνου του τρούλου και στα λιθανάγλυφα του ναού.

Προσήλιο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για επιβλητικό ναό τοποθετημένο στο βόρειο άκρο του οικισμού. Είναι μονόκλιτη, καμαροσκέπαστη, τρουλαία βασιλική με δύο ημικυκλικά τόξα στο πάχος των μακριών τοίχων, η οποία χρονολογείται στο β΄ μισό του 18ου αι. Στις αρχές του 20ού αι., καθώς επίσης και τη δεκαετία του 1970, ο ναός υπέστη μεγάλης έκτασης επεμβάσεις και επιχρίστηκε ολόκληρος, με εξαίρεση τον τρούλο και το κωδωνοστάσιο. Οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του ναού ήταν οι ακόλουθες: καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων των όψεων, καθαίρεση της κάλυψης της στέγης και του υλικού πλήρωσης των θόλων, καθαρισμός των αρμών των θόλων, ενέματα και κατασκευή της υποδομής της στέγης.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Στον τομέα της συντήρησης έργων τέχνης εκτελέστηκε τη χρονιά αυτή ένα ευρύ πρόγραμμα εργασιών σε τοιχογραφικούς διακόσμους μνημείων από ειδικευμένα συνεργεία συντηρητών της Εφορείας με τη συνεργασία αρχαιολόγων της 5ης ΕΒΑ. Παράλληλα συντηρήθηκαν φορητές εικόνες και αποτοιχισμένες τοιχογραφίες στα εργαστήρια συντήρησης στο Μυστρά και στο Γεράκι. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του έτους αυτού οι δυνατότητες της Εφορείας αυξήθηκαν με τη δημιουργία ενός ακόμη εργαστηρίου συντήρησης στο Μουσείο Μυστρά.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά έγιναν έλεγχοι της κατάστασης της ζωγραφικής των ναών και μικρής έκτασης εργασίες συντήρησης σε τμήματα του διακόσμου τους.

Στο ναό της Παντάνασσας συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου[19]. Στο νάρθηκα, όπου σώζονται τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων, πραγματοποιήθηκαν αφαίρεση των παλαιών κονιαμάτων και συγκρατήσεις των ορίων των παραστάσεων με νέα, στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών με κόλλα ειδικού τύπου, μηχανικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα και τέλος αισθητική παρουσίαση.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν, όπως κάθε χρόνο, εργασίες σωστικής φύσης σε τμήματα διακόσμων που σώζονται σε ερειπωμένα ναΰδρια του αρχαιολογικού χώρου με στόχο την έγκαιρη προστασία ενδεχόμενων προβλημάτων, που προκύπτουν από την έκθεση των λειψάνων στα καιρικά φαινόμενα.

Εργαστήριο συντήρησης εικόνων

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού ολοκληρώθηκε η συντήρηση των ακόλουθων μεταβυζαντινών εικόνων, οι οποίες μετά τη συντήρησή τους επιστράφηκαν στα μνημεία από τα οποία προέρχονταν:

1. Άγιος Ανδρέας Παλαμηδίου: Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Ένθρονος Χριστός, Θεοτόκος. 2. Μονή Αγνούντος: Πέτρος και Παύλος, Ταξιάρχες, Θύρα Διακονικού - Μιχαήλ, Θύρα Πρόθεσης - Γαβριήλ, Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα. 3. Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Χρυσάφων: Η Περιτομή του Χριστού, Τα Εισόδια της Θεοτόκου, Η Βαϊφόρος, Η Βάπτιση, Ο Ευαγγελισμός. 4. Μονή Μπούρα Φαλαισίας: Η Κοίμηση της Θεοτόκου. 5. Σταυρός τέμπλου από τη μονή Καστρίου. 6. Άγιος Χαράλαμπος από το ναό των Αγίων Θεοδώρων Μυστρά. 7. Φιλιατρά Μεσσηνίας: Αγία Τριάδα, Χριστός Παντοκράτορας. 8. Αγριλιό Μεσσηνίας: Ιωάννης Πρόδρομος, Δίζωνη. 9. Ναός Αγίου Δημητρίου Μυστρά: Άγιος Δημήτριος και Άγιος Αθανάσιος. 10. Ναός Μυρτιδιώτισσας Μονεμβασίας: Άγιος Ανδρέας, Προφήτης Ηλίας, Θωράκιο τέμπλου. 11. Εικόνες και σταυρός τέμπλου ναού Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στη θέση Βούβαλοι Νέου Μυστρά. 12. Θεοτόκος Ελεούσα ναού Αγίας Βαρβάρας Νέου Μυστρά.

19. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 121.

Στο δεύτερο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου Μυστρά συντηρήθηκαν αγγεία, αντικείμενα μικροτεχνίας, όπως επιχρυσωμένο αργυρό ενώπιο υστεροβυζαντινών χρόνων από το Παρόρι Λακεδαίμονος, νομίσματα και γλυπτά. Άρχισε η συντήρηση του προσκυνηταρίου με τον ανάγλυφο ένθρονο Χριστό που προέρχεται από το ναό της Περιβλέπτου και φυλάσσεται στο Μουσείο Μυστρά. Αποτελεί τη μοναδική στον Μυστρά απεικόνιση ιερού προσώπου σε έργο γλυπτικής και μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 14ου αι.

Γεράκι

Στο πλαίσιο των περιοδικών ελέγχων που διενεργούνται σχετικά με την κατάσταση διατήρησης της ζωγραφικής των μνημείων της περιοχής του Γερακίου από το τοπικό συνεργείο συντηρητών της Εφορείας πραγματοποιήθηκαν εργασίες άμεσων στερεωτικών μέτρων στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Αλεποχώρι. Ακόμη, έγινε πλήρης συντήρηση στις τοιχογραφίες του βυζαντινού ναού της Αγίας Σοφίας στο Γεράκι, που παρουσίαζαν εκτεταμένες φθορές από παλαιά πυρκαγιά.

Εργαστήριο Συντήρησης

Στο Γεράκι, εκτός από τα σημαντικά γνωστά μνημεία του κάστρου και του οικισμού, εντοπίζεται μεγάλος αριθμός υστεροβυζαντινών ναών στην ευρύτερη περιοχή του που συνδέονται με την περίοδο της ακμής του Δεσποτάτου του Μορέως. Από ορισμένα, από αυτά που βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση, έχει γίνει περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφιών και μεταφορά τους για συντήρηση στο τοπικό εργαστήριο της Εφορείας[20]. Όταν οι καιρικές συνθήκες δεν επιτρέπουν τη συντήρηση του γραπτού διακόσμου του μνημείου κατά χώραν, το συνεργείο προωθεί, όπως έγινε και φέτος, τη συντήρηση των σπαραγμάτων της αποσπασματικής αυτής ζωγραφικής.

Δάφνη

Ναός Προφήτη Ηλία

Το μνημείο ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο των τρίκογχων ναών, που συνηθίζεται ιδιαίτερα στην περιοχή του Αγίου Όρους, και στεγάζεται με οκταγωνικό τρούλο με ισάριθμα φωτιστικά ανοίγματα και κιονίσκους στις γωνίες. Με εξαίρεση μικρά τμήματα του δυτικού τοίχου, εξωτερικά ολόκληρος ο ναός καλύπτεται με επίχρισμα. Στις πλευρικές κόγχες, εξωτερικά, ανοίγονται τυφλά αψιδώματα. Σειρά όρθιων πλίνθων κοσμούν το ανώτερο μέρος τους. Ανάλογη πλίνθινη διακόσμηση φέρουν και τα τόξα πάνω από τα παράθυρα του τρούλου, ενώ το διάκοσμο συμπληρώνουν μία οδοντωτή ταινία που περιτρέχει το κτίσμα στο σημείο γένεσης των αψιδωμάτων των κογχών και πινάκια εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία. Ο ναός χρονολογείται στο 12ο αι.[21].

Εξωτερικά του κτίσματος, στην κόγχη που σχηματίζεται επάνω από τη θύρα εισόδου, σώζεται γραπτή παράσταση της βυζαντινής εποχής με τη Διατροφή του Προφήτη Ηλία από το κοράκι στην έρημο. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17ου αι.[22].

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν τη φετινή χρονιά οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Καθολικού της διαλυμένης σήμερα μονής του Προφήτη Ηλία.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη δυτική καμάρα. Πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις-στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από άλατα και αιθάλη και στο τέλος αισθητική παρουσίαση.

Μονεμβασία

Στο πλαίσιο της οργάνωσης του Μουσείου Μονεμβασίας στο μουσουλμανικό τέμενος στην πλατεία του Ελκόμενου Χριστού, ολοκληρώθηκε η συντήρηση των γλυπτών αντικειμένων που θα εκτεθούν στο χώρο. Επιπλέον, στο χώρο της έκθεσης στήθηκε εκτός των άλλων το μαρμάρινο τέμπλο από ερειπωμένο ναό του 11ου αι., που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Γεωργούλα στην Κάτω Πόλη και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα μνημεία του κάστρου. Για τις συμπληρώσεις χρησιμοποιήθηκε νέο υλικό και εφαρμόστηκε επεξεργασία συνοπτική και αφαιρετική, ώστε να υπάρξει διαφοροποίηση από το αρχαίο χωρίς να διασπάται η αισθητική του ενότητα.

Ναός Αγίου Ανδρέα

Ο παραπάνω ναός στο Κάστρο Μονεμβασίας ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου[23]. Χρονολο-

20. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 220.

21. Ό.π., Πίν. 93 α-β, 94 α-β.

22. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916 (ανάτυπο στη σειρά *Variorum Reprints*, London 1974), σ. 159. J. Lafontaine, Το «Βυζαντινό» χωριό στο Γεράκι, *Reflets du Monde*, 9, Bruxelles 1956 (ανάτυπο στα ελληνικά), Αθήναι 1961, σ. 11-12.

23. Χ.Α. Καλλιγά, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μονεμβασία

γείται στους βυζαντινούς χρόνους και έχει δεχθεί επισκευές στη διάρκεια της Β΄ Ενετοκρατίας. Στο εσωτερικό του διασώζει αποσπασματικά τοιχογραφίες υστεροβυζαντινών χρόνων στις επιφάνειες του βόρειου τοίχου, ο οποίος διαρθρώνεται με τυφλά αψιδώματα.

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού και στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών. Ειδικότερα, έγιναν συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και καθαρισμοί από άλατα. Η συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου ολοκληρώθηκε με εργασίες αισθητικής παρουσίασης της ζωγραφικής επιφάνειας.

Χρύσαφα

Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα

Στο καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών (Πίν. 88 α), οι οποίες χρονολογούνται το έτος 1620 και είναι έργο του ζωγράφου Γ. Μόσχου[24]. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στην καμάρα του Ιερού, όπου σώζονται παραστάσεις από την Παλαιά Διαθήκη, καθώς και η σύνθεση «Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα». Περιελάμβαναν αφαίρεση τσιμέντων που είχαν τοποθετηθεί σε ρωγμή, συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός από άλατα και αιθάλη. Ακολούθησε, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Επίσης, έγιναν εργασίες αντικατάστασης παλαιότερων αποσαθρωμένων κονιαμάτων στο χώρο του νάρθηκα.

Αναβρυτή

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου Αναβρυτής, κτίσμα του 1625, συνεχίστηκαν και τη φετινή χρονιά οι εργασίες συντήρησης του πλούσιου τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου που είναι έργο του ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά[25]. Στη βόρεια καμάρα, όπου σώζονται κυρίως παραστάσεις από το βίο του αγίου Νικολάου (Πίν. 88 β), συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης που είχαν διακοπεί το περασμένο έτος. Πραγματοποιήθηκαν στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και καθαρισμός από άλατα και αιθάλη, που κάλυπτε τη ζωγραφική επιφάνεια. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την αισθητική παρουσίαση του διακόσμου.

Σοχά

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου

Βρίσκεται στο ημιερειπωμένο σήμερα χωριό Σοχά, κοντά στην Αναβρυτή Λακωνίας, στον Ταΰγετο, ανήκει στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου και χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο της ίδιας εποχής, που παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα φθοράς.

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου και στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας με κόλλα ειδικού τύπου.

Γαρδενίτσα

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Στο βυζαντινό ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (πρώιμος 11ος αι.) συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου, ο οποίος είχε καλυφθεί από μεταγενέστερα επιχρίσματα[26]. Στη δυτική κεραία του ναού καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα και έγινε συντήρηση των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν. Ειδικότερα, έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και εντέλει αισθητική παρουσίαση. Στα χαμηλότερα σημεία του δυτικού τοίχου απομακρύνθηκαν τα ασβεστώματα με μηχανικό καθαρισμό και έγινε καθαρισμός από άλατα στις τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν. Ήλθε στο φως ενδιαφέρουσα παράσταση του Χριστού με δωρητή που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 14ο αι. Στην πρόθεση έγινε καθαίρεση των επιχρισμάτων και συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και καθαρισμοί από τα άλατα. Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν.

κατά τη Β΄ Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι της Αγίας Άννας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Ι, Αθήνα 1979, σ. 245.

24. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 173.

25. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 220, Πίν. 95β.

26. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 173-174.

Αγόριανη

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο σταυρεπίστεγο ναό του Αγίου Νικολάου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης και στεγανοποίησης του κτιρίου[27], πραγματοποιήθηκαν και εργασίες ελέγχου και συμπλήρωσης του παλαιότερου έργου αποκατάστασης του ζωγραφικού διακόσμου, σε όποιες παραστάσεις είχαν προκύψει προβλήματα. Συγκεκριμένα, έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου.

Παλαιοπαναγιά

Μονή Κούμπαρη[28]

Κοντά στο χωριό Παλαιοπαναγιά Λακωνίας βρίσκεται η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή Κούμπαρη. Το καθολικό της μονής ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Λείψανα γλυπτικής κυρίως υποδηλώνουν την παλαιότερη φάση του μνημείου που έχει δεχθεί πολλές επεμβάσεις σε μεταγενέστερους χρόνους, οι οποίες αλλοίωσαν την αρχική μορφή του. Στο εσωτερικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες σύμφωνα με γραπτή επιγραφή πάνω από τη νότια θύρα χρονολογούνται το έτος 1602. Οι τοιχογραφίες έχουν αποδοθεί στο συνεργείο των αδελφών Μόσχων, λόγω της ομοιότητας που παρουσιάζουν με άλλα υπογεγραμμένα έργα τους. Το συνεργείο αυτό εργάζεται επώνυμα και σε άλλα μνημεία της περιοχής κατά το α΄ μισό του 17ου αι.

Τη φετινή χρονιά άρχισαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, οι οποίες παρουσίαζαν φθορές λόγω αυξημένης υγρασίας. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο δυτικό τμήμα της καμάρας του ναού, καθώς και στο δυτικό τοίχο. Περιελάμβαναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας με διάλυμα κόλλας ειδικού τύπου, καθαρισμούς από άλατα και τέλος, αισθητική παρουσίαση. Πραγματοποιήθηκαν επίσης διερευνητικές τομές στα κατώτερα μέρη των τοίχων, τα οποία είναι επιχρισμένα. Οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών θα συνεχιστούν, αφού προηγηθούν οι απαιτούμενες εργασίες στεγανοποίησης των θεμελίων και της οροφής.

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών[29], οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν τη χρονιά αυτή από το Β΄ ΚΠΣ, πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες του ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου, που χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Συγκεκριμένα, έγιναν περιορισμένης έκτασης στερεώσεις και συγκρατήσεις των τοιχογραφιών με γάζες. Οι εργασίες συντήρησης θα πρέπει να συνεχιστούν μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του μνημείου.

Κουλούμι

Ναός Ταξιαρχών

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών για την αποκατάσταση του μνημείου συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών που χρονολογούνται στο 13ο-14ο αι.[30] και οι οποίες είχαν καλυφθεί από νεότερα επιχρίσματα.

Ειδικότερα, αφαιρέθηκαν τα ασβεστώματα στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού, όπου αποκαλύφθηκαν παραστάσεις μεμονωμένων αγίων. Παράλληλα έγινε συγκράτηση των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου. Επιπλέον, φράχθηκαν οι ρωγμές στους τοίχους του ναού με κονίαμα, προκειμένου να πραγματοποιηθούν ενέματα κατά τις αναστηλωτικές εργασίες. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και την επόμενη χρονιά με την πραγματοποίηση διερευνητικών τομών και στις υπόλοιπες επιφάνειες του μνημείου.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Λεοντάρι

Ναός Αγίων Αποστόλων

Επαναλήφθηκαν οι εργασίες αποκάλυψης των τοιχογραφιών, οι οποίες είχαν καλυφθεί από νεότερα επιχρίσματα[31]. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε καθαίρεση των επιχρισμάτων στο χώρο του Ιερού και της πρόθεσης.

27. Βλ. παραπάνω, σ. 191.

28. Τ.Α. Γριτσόπουλος, Κληρονόμοι και συνεχιστές στην Τουρκοκρατία της καλλιτεχνικής παραδόσεως του Μυστρά, *Πρακτικά του έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου, Σπάρτη-Μυστράς, 27-29 Μαΐου 1988*, Αθήνα 1990, σ. 90-91. Δ. Γ. Κατσαφάνας, *Στη σκιά του Ταϋγέτου. Παλαιοπαναγιά. Ανώγεια και Ξηροκάμπι*, Αθήνα 1989, σ. 15 κ.ε., 42 κ.ε.

29. Βλ. παραπάνω, σ. 191.

30. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 161.

31. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 222.

Ήλθαν στο φως, αποσπασματικά σωζόμενες, λόγω των έντονων χτυπημάτων με αιχμηρό εργαλείο (ματσακόνι) που είχαν δεχθεί σε μεταγενέστερους της τοιχογράφησης χρόνους, οι παραστάσεις της Μετάδοσης και Μετάληψης των αποστόλων, καθώς και αγγέλων με ριπίδια στον ημικύλινδρο της αψίδας. Εμφανίζουν συγγένεια με την τέχνη των τοιχογραφιών των ναών του Μυστρά και χρονολογούνται στο 14ο αι. Έγινε συγκράτηση των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας με κόλλα ειδικού τύπου και τέλος, αισθητική παρουσίαση. Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στα χαμηλά μέρη του Ιερού. Στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, στο δυτικό τοίχο του ισογείου, η οποία είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα σε εργασίες, έγιναν συγκρατήσεις με κονίαμα και αισθητική παρουσίαση. Τέλος, καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα στο νότιο κλίτος και στους πεσσούς του νάρθηκα. Οι εργασίες θα συνεχιστούν το επόμενο έτος με την ολοκλήρωση της καθαίρεσης των επιχρισμάτων.

Φαλαισία

Μονή Μπούρα

Στο καθολικό της μεταβυζαντινής μονής, αφιερωμένης στην Κοίμηση της Παναγίας, συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, οι οποίες είναι έργο των Κρητών ζωγράφων Μιχαήλ και Πέτρου Πεδιώτη[32]. Στην Πλατυτέρα της αψίδας και σε τμήμα της δυτικής όψης του κτιστού τέμπλου του ναού, όπου σώζεται η παράσταση της Θεοτόκου Ένθρονης Βρεφοκρατούσας (Πίν. 89), ολοκληρώθηκε η συντήρηση με την αισθητική παρουσίαση των παραστάσεων. Στην καμάρα του Ιερού, όπου σώζονται μεταξύ άλλων παραστάσεις από το Θεομητορικό Κύκλο, καθώς και αυτές της Ανάληψης και της Πεντηκοστής και στην πίσω όψη του τέμπλου έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, και τέλος αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν την επόμενη χρονιά και στις τοιχογραφίες του κυρίως ναού.

Νεοχώρι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του παραπάνω ναού (Πίν. 90), οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο α΄ μισό του 18ου αι.[33]. Το έτος αυτό επικεντρώθηκαν στο φουρνικό του βορειοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος, όπου σώζεται αποσπασματικά η πολυπρόσωπη σύνθεση των Αίνων, καθώς και στη δυτική καμάρα του κυρίως ναού, τις επιφάνειες της οποίας καταλαμβάνουν χριστολογικές παραστάσεις. Έγινε αφαίρεση παλαιών βερνικιών και του στρώματος της αιθάλης που κάλυπτε τις τοιχογραφίες, στερέωση του ζωγραφικού υποστρώματος και των χρωμάτων των τοιχογραφιών. Η συντήρηση του διακόσμου ολοκληρώθηκε με εργασίες αισθητικής παρουσίασης της ζωγραφικής επιφάνειας.

Λεβίδι

Ναός Ταξιαρχών

Με τη συντήρηση των τοιχογραφιών του τρούλου του ναού ολοκληρώθηκαν τη φετινή χρονιά οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής του, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 18ου αι.[34]. Έγιναν στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας με κόλλα ειδικού τύπου, καθαρισμοί από βερνίκι και αιθάλη, και τέλος αισθητική παρουσίαση.

Βάστα

Ναός Αγίας Θεοδώρας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες σωστικής φύσης στις εξαιρετικά περιορισμένου αριθμού τοιχογραφίες που διασώζει ο ναός, οι οποίες μπορούν να ενταχθούν χρονολογικά στο 12ο αι. και σώζονται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Αποτελούν όμως σημαντική μαρτυρία για το ναό και την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής και την ιστορία της τέχνης γενικότερα. Οι εργασίες περιελάμβαναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου και καθαρισμούς από άλατα και αιθάλη.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Νέα Επίδαυρος

Μονή Αγνούντος

Το καθολικό, που είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου τρουλαίου

32. Ό.π., σ. 223.

33. Ό.π., σ. 223.

34. Ό.π., σ. 222.

ναού και διασώζει στο εσωτερικό του πλούσιο γραπτό διάκοσμο που χρονολογείται το 1759[35].

Η Εφορεία συνέχισε το πρόγραμμα συντήρησης των τοιχογραφιών που φέτος επικεντρώθηκε στον τρούλο, ο οποίος διασώζει διακόσμηση σε τρεις ζώνες: τον Παντοκράτορα στο κέντρο, στη μεσαία ζώνη αγγέλους, τη Θεοτόκο και τον Πρόδρομο και στην κατώτερη ολόσωμους προφήτες. Επίσης, τους τέσσερις Ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ένα μεγάλο τμήμα του έργου της συντήρησης αφορά εργασίες σε μνημεία στα οποία εκτελούνται αναστηλωτικές εργασίες, όπως η Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας, ο Άγιος Γεώργιος Καλαμάτας, το Κρυφό Σχολειό Μεγάλης Μαντίνειας και η Γιάτρισσα Πλάτσας. Παράλληλα συνεχίστηκε το έργο συγκράτησης και στερέωσης τοιχογραφιών σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Μάνης. Επίσης συνεχίστηκε εντατικά το πρόγραμμα συντήρησης των ξυλόγλυπτων συνόλων των μνημείων της περιοχής, το οποίο γίνεται σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης και τον υπεύθυνο συντήρησης ξυλογλύπτων Α. Πατεράκη. Αυτή την περίοδο ολοκληρώθηκε η συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού του Αγίου Νικολάου Μεσορούγας, της Κοινότητας Αλαγονίας, καθώς επίσης και φορητών αντικειμένων προερχομένων από το ναό Κοίμησης της Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα Μηλέας. Τέλος, στα εργαστήρια συντήρησης του Κλιμακίου Καλαμάτας συνεχίστηκε η συντήρηση λίθινων, μετάλλινων, γυάλινων και κεραμικών, καθώς επίσης εικόνων και ξυλόγλυπτων προερχομένων από τις συλλογές του Νομού Μεσσηνίας και από ανασκαφές. Στη συντήρηση των εικόνων χρησιμοποιήθηκε το σύστημα πολυφασματικής απεικόνισης MUSIS 2000 με εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα, το οποίο παρέχει σημαντικές δυνατότητες λήψης πληροφοριών με τη χρήση της υπέρυθρης και της υπεριώδους ακτινοβολίας. Βασισμένη σε αυτές τις εργασίες και τεχνικές ήταν η συμμετοχή συντηρητών μας στο 5ο Διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας Κρήτης με θέμα Biomedicine and Culture in the Era of Modern Optics and Lasers.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

35. Ευστ. Στίκας, Η εν Αργολίδι Μονή Αγνούντος, *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, Β΄, 1966, σ. 309-319, εικ. 1-4.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Περιφέρεια Σπάρτης

Ναός Προφήτη Ηλία

Στον ομώνυμο λόφο υπάρχει μονόχωρο κτίσμα με δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και ημικυκλική αψίδα Ιερού. Πάνω από τη νότια είσοδο διαβάζεται εγχάρακτη επιγραφή:

ΕΝ ΜΗΝΙ_ΜΑΡΤΙΟΝ

*19 22_*
Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ
ΟΙΚΟΔΟΜΕΙΘΗ ΔΑΠΑ
ΝΕΣ ΤΩΝ ΗΛΙΑ ΚΑΛΕ
ΒΕΤΣΟΒΙΤΟΥ ΚΑΙ ΚΩΣ
ΤΑΝΤΙΝΑΣ ΣΥΖ ΗΛΙ
Α ΑΛΕΒΕΤΣΟΒΙΤΟΥ
ΕΙΣ ΙΕΡΟΝ ΜΝΗΜΟΣΗ

Ανώγεια

Ναός Παναγίας Καταφυγιώτισσας

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Αποτελείται από το καθολικό και πτέρυγα κελιών στα ανατολικά του. Το καθολικό είναι σπηλαιώδης ναός, ο οποίος έχει δεχθεί μεταγενέστερες προσθήκες. Στο ανώφλι της θύρας επιγραφή τοποθετεί την ανακαίνισή του το 1870 από κατοίκους των Ανωγείων. Τα κελιά, τα οποία είναι νεότερες κατασκευές, έχουν εγκαταλειφθεί. Η μονή έχει δύο περιβόλους, από τους οποίους ο πρώτος χρονολογείται το 1872, σύμφωνα με επιγραφή στη θύρα, ενώ ο δεύτερος είναι μεταγενέστερος.

Νεοχώρι Γυθείου

Πύργος

Οικοδόμημα ορθογωνικής κάτοψης με δύο στάθμες. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργούς λίθους, οι οποίοι καλύπτονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το κονίαμα των αρμών. Λαξευτοί λίθοι τονίζουν τα ανοίγματα και τις γωνίες. Τετράγωνες πολεμοθυρίδες διατρυπούν τους τοίχους, ενώ μεγαλύτερα ανοίγματα βρίσκονται στην ανώτερη στάθμη. Σύμφωνα με τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ο πύργος ανάγεται στους προεπαναστατικούς χρόνους, πιθανώς στο διάστημα 1770-1830, οπότε στην περιοχή οικοδομούνται πολλοί πύργοι.

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 50 μ. γύρω του.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Λογκανίκος

Θέση Παλιόπυργος[36]

Κηρύχθηκε ως αρχαίο μνημείο. Πρόκειται για μικρό φρούριο παρά για απλό πύργο, όπως καθορίζεται από την τοπωνυμία. Διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση, το δε ύψος των τειχών του ανέρχεται στα 2,50 μ. περίπου. Είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, χωρίς την παρεμβολή πλίνθων. Η είσοδός του βρίσκεται στη δυτική πλευρά, όπου υπάρχει ο μοναδικός προεξέχων τετράπλευρος πύργος. Χρονολογείται στην εποχή της Φραγκοκρατίας. Έχει άμεση οπτική επαφή με το φρούριο του Χελμού.

Αγερανός Γυθείου

Ναός Αγίου Νικολάου[37]

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ναός λιθόκτιστος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Η θύρα και τα παράθυρα πλαισιώνονται από λαξευμένους πωρόλιθους. Στο εσωτερικό, το τέμπλο είναι κτιστό και οι τοίχοι επιχρισμένοι. Το μνημείο φαίνεται ότι δεν είχε τοιχογραφίες. Σύμφωνα με τα κατασκευαστικά και μορφολογικά του χαρακτηριστικά θα πρέπει να ενταχθεί χρονολογικά στα τελευταία χρόνια του 19ου αι.

Γύθειο

Θέση Βαλτάκι (φρουριακό συγκρότημα)

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Βρίσκεται σε ύψωμα, αριστερά της επαρχιακής οδού Γυθείου-Σπάρτης. Πρόκειται για μικρό κάστρο, το οποίο οικοδομήθηκε κατά τη διάρκεια της Β΄ Τουρκοκρατίας με σκοπό να ελέγχει τον κόλπο της περιοχής που εκτείνεται από την Τρίνασο μέχρι το Γύθειο. Αποτελείται από περίβολο με τετράγωνο περίπου σχήμα, ο οποίος ενισχύεται με τέσσερις γωνιακούς στρογγυλούς πύργους. Στο κέντρο του περιβόλου υψώνεται τετράπλευρος πύργος με επάλξεις στην οροφή, ο οποίος έχει δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η τοιχοδομία των κτιρίων αποτελείται από αμελώς κατεργασμένους λίθους.

Το φρουριακό συγκρότημα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με άλλα μεταβυζαντινά αμυντικά οχυρά της ευρύτερης περιοχής.

Άκια Οιτύλου

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Εντοπίστηκε και κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ναό μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, χτισμένο με αδρά λαξευμένους λίθους. Η στέγη καλύπτεται με ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες. Πάνω από τη θύρα εισόδου, στη δυτική πλευρά, διαμορφώνεται κόγχη τριγωνικού σχήματος. Στο εσωτερικό διατηρείται κτιστό τέμπλο και χαμηλό θρανίο σε επαφή με το νότιο τοίχο. Διασώζει τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων.

Αρεόπολη

Πύργος Πικουλάκη

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Το κτιριακό συγκρότημα ανήκε σε μία από τις πιο γνωστές οικογένειες της προεπαναστατικής περιόδου στη Μάνη, που διακρίθηκε για την ιδιαίτερη αγωνιστική της δράση κατά των Τούρκων. Ο τελευταίος κληρονόμος Ιωάννης Πικουλάκης, που πέθανε το 1952, είναι ο δωρητής του συγκροτήματος στο Δημόσιο. Ο πύργος Πικουλάκη είναι τυπικό δείγμα οχυρής μανιάτικης κατοικίας. Αποτελείται από τον πύργο, το λιακό, την οικία και ένα βοηθητικό κτίσμα στα ανατολικά του. Ο πύργος, ο οποίος δεν σώζεται σε όλο του το ύψος (η τρίτη στάθμη είχε κατεδαφιστεί επί Όθωνος), είναι τετραγωνικής κάτοψης. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αδρά λαξευμένους λίθους και συνδετικό κονίαμα με επίχρισμα και είναι περισσότερο επιμελημένη στις γωνίες, όπου έχουν τοποθετηθεί λαξευμένοι γωνιόλιθοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Τα περιθυρώματα είναι κατασκευασμένα από λαξευμένους λίθους με τοξωτή απόληξη και τα τόξα πλαισιώνονται από ακτινωτά διατεταγμένους λίθους. Τα παράθυρα έχουν ευθύγραμμη μονολιθική απόληξη και το κατώφλι

36. Π. Βελισσαρίου, Του Χελμού τα μέρη, *Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 9. Αθήνα 1983, σ. 278-279.

37. Ν. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*. Αθήνα 1993, σ. 132.

τους διαμορφώνεται από λίθινα στοιχεία, τα οποία εξέχουν από την επιφάνεια των τοίχων (αγκιριοί). Στους τοίχους ανοίγονται πολεμοθυρίδες, που έχουν τη μορφή σχισμών και δηλώνουν τον οχυρό χαρακτήρα του κτίσματος. Οι χώροι του ισογείου και του ορόφου είναι θολοσκέπαστοι. Η προσπέλαση στους ορόφους γίνεται μέσω καταπακτής, ενώ εξωτερικά λιθόκτιστη κλίμακα οδηγεί μέσω του λιακού στην πρώτη στάθμη του πύργου και στον όροφο της οικίας. Στα βορειοδυτικά του πύργου εφάπτεται η οικία, η οποία αποτελείται από ισόγειο και όροφο. Η τοιχοποιία της είναι ίδια με του πύργου. Εσωτερικά, στο πάχος των τοίχων σχηματίζονται κόγχες. Βορειοανατολικά της οικίας και σε επαφή με αυτήν προστέθηκε μεταγενέστερα λιθόκτιστη ισόγεια κατασκευή βοηθητικού χαρακτήρα. Στο συγκρότημα Πικουλάκη ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύστημα συλλογής και αποθήκευσης των ομβρίων, που διαμορφώνεται με στέρνες στους ισόγειους χώρους του και συστήματα πήλινων αγωγών. Το ισόγειο του πύργου χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα ως αποθήκη μονοπωλιακών ειδών. Παρόλο που στο αίθριο υπάρχει λιθάρι ελαιοτριβείου, ο χώρος δεν απέκτησε ποτέ τέτοια χρήση.

Τα κτίρια του συγκροτήματος Πικουλάκη δεν ανήκουν όλα στην ίδια εποχή. Ο πύργος με το λιακό, σύμφωνα με τα επιμέρους κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, χρονολογούνται στους προεπαναστατικούς χρόνους. Η οικία, όπως πληροφορεί εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά της επιγραφή, έχει κατασκευαστεί από τον Π. Πικουλάκη το έτος 1850. Το κτίσμα της βορειοανατολικής πλευράς προστέθηκε πιθανώς στα τέλη του 19ου αι.

Σήμερα, στο κτιριακό συγκρότημα εκτελούνται από το Υπουργείο Πολιτισμού αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες, προκειμένου να οργανωθεί ως μουσειακός χώρος και να εκτεθούν σε αυτόν αντικείμενα από τα χριστιανικά μνημεία της Μάνης.

Φαρακλό Νεάπολης

Θέση Τζερεφοχώρι

Σε απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς, στα βορειοδυτικά του χωριού Φαρακλό, εντοπίστηκαν ερείπια κτιρίων σε χαμηλό ύψος και πολυώροφος αμυντικός πύργος βυζαντινών χρόνων σε ερειπιώδη κατάσταση. Απέναντι από τον πύργο είναι ορατά θεμέλια ναού, πάνω στα οποία εδράζεται νεότερος ναός, πιθανώς των αρχών του 20ού αι.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Πουλακίδα

Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου

Υψώνεται πάνω σε συμπαγή βάση από κοκκινωπό μάρμαρο, με περιμετρικά έξεργη ταινία, πάνω από την οποία εξέχουν διακοσμητικού χαρακτήρα φουρούσια. Ακολουθούν οι δύο επόμενες στάθμες από λευκό μάρμαρο, με δίλοβα ανοίγματα στις πλευρές τους και ψευδοπαραστάδες με επίκρανα στις γωνίες τους. Στην απόληξη κάθε στάθμης διαμορφώνεται γείσο. Η επίστεψη του κωδωνοστασίου διαμορφώνεται σε κορώνα που θυμίζει κιβώριο. Συνίσταται από οκτάπλευρο τύμπανο με ορθογώνια ανοίγματα και ατράκτους σε σχήμα τρούλου, που καταλήγουν σε σταυρό.

Πρόκειται για έργο Τηνιακών μαρμαρογλυπτών, οι οποίοι εργάστηκαν στην Αργολίδα το 19ο αι. και μπορεί να συγκριθεί με τα κωδωνοστάσια του ναού του Τιμίου Προδρόμου στο Άργος, της Αγίας Τριάδας Ναυπλίου και των Αγίων Αδριανού και Ναταλίας στο Δρέπανο.

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Ναός Αγίου Νικολάου

Κοιμητηριακός ναός του χωριού, στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και τρίπλευρη αψίδα Ιερού. Η τοιχοδομία του συνίσταται από αργολιθοδομή. Πλάκα, εντοιχισμένη στην αψίδα, αναφέρεται σε οικοδομικές εργασίες στο ναό κατά το έτος 1809. Ανάγεται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 50 μ. γύρω του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΚΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Καστάνιτσα

Στην Καστάνιτσα της ορεινής Κυνουρίας, η οικιστική οργάνωση της οποίας μαρτυρείται επίσημα από το 1293 στο χρυσόβουλλο λόγο του ίδιου έτους για την εκκλησιαστική περιφέρεια της Μητρόπολης Μονεμβασίας[38], καταγράφηκαν[39] οι ακόλουθοι ναοί:

38. Θ. Βαγενάς, *Ιστορικά Τσακωνιάς και Λεωνιδίου*, Αθήνα 1971, σ. 111-112.

39. Την καταγραφή έκανε η αρχαιολόγος Ευ. Πάντου.

Ναός Αγίου Νικολάου

Στη σημερινή του μορφή το κτίσμα είναι μονόχωρο, με δίριχτη στέγη, που καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες, και τρίπλευρη αψίδα Ιερού. Διακρίνεται ο αρχικός ναός και μεταγενέστερη προέκταση στα δυτικά. Εσωτερικά, στο δάπεδο έχει ενσωματωθεί μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση δικέφαλου αετού. Ο χώρος του Ιερού χωρίζεται από το ναό με ξυλόγλυπτο τέμπλο, εκτελεσμένο με την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου, το οποίο σήμερα σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση. Στις επιφάνειές του έχουν σκαλιστεί λαϊκής έμπνευσης φυτικά και ζωικά θέματα (ανθοφόροι βλαστοί μέσα σε ανθοδοχεία, ρόδακες, τριαντάφυλλα, κληματίδα, παγώνια, άλογα).

Διασώζει τρεις δεσποτικές εικόνες του περασμένου αιώνα.

Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου

Μονόχωρο κτίσμα με ημικυκλική αψίδα Ιερού στην κεντρική πλατεία του χωριού. Η στέγη είναι δίριχτη και καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες, τρόπος κάλυψης που επιχωριάζει στον οικισμό της Καστάνιτσας. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική όψη. Θύρα διαμορφωνόταν και στο βόρειο τοίχο αλλά μεταγενέστερα φράχθηκε μερικώς και μετατράπηκε σε παράθυρο. Πυκνό στρώμα επιχρίσματος καλύπτει την τοιχοποιία.

Διασώζει τέσσερις δεσποτικές εικόνες.

Ναός Αγίου Αθανασίου στη συνοικία Γαλατά

Μονόχωρος με ημικυκλική αψίδα Ιερού, στην οποία ανοίγεται επιμήκης φωτιστική θυρίδα. Η κάλυψη της στέγης γίνεται με σχιστολιθικές πλάκες. Οι όψεις είναι επιχρισμένες. Στο τέμπλο δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας του 19ου αι.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Άνω Δολιανά

Θέση Σοποτός

Εντοπίστηκε και κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο παλαιά κρήνη. Πρόκειται για θολωτή λιθόκτιστη κατασκευή με λαξευμένη λεκάνη και κρουνό. Στην πρόσοψη της κρήνης υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη πλάκα με τουρκική επιγραφή. Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της κρήνης, αλλά και το είδος της επιγραφής χρονολογούν το κτίσμα στην εποχή της Τουρκοκρατίας.

Μάναρη (θέση Οχυρά)

Ναός Αγίου Αθανασίου

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ναό μονόχωρο, ξυλόστεγο με ημιεξαγωνική αψίδα Ιερού. Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή από πλακοειδείς κυρίως λίθους με μικρή ποσότητα συνδετικού κονιάματος, ενώ οι γωνίες είναι κατασκευασμένες από μεγάλους ημιλαξευμένους γωνιόλιθους. Τα ανοίγματα σχηματίζουν ανακουφιστικά τόξα από λαξευμένους ορθογώνιους λίθους. Στο εσωτερικό υπάρχει ξύλινη ψευδοροφή και ξύλινο τέμπλο απλής μορφής με εικόνες λαϊκής τέχνης των αρχών του 20ού αι.

Το μνημείο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της τοπικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του τέλους του 19ου αι.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Άγριλος (θέση Χαλεβίδι)

Ναός Παναγίας Χαλεβιδιώτισσας

Μονόχωρος, θολοσκέπαστος αρχικά ναός μικρών διαστάσεων με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη. Ο ναός ανάγεται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

Αντικάλαμος

Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Σκρούμπεη

Ο ναός είναι διαμορφωμένος μέσα σε φυσική κοιλότητα βράχου και αποτελεί μετόχι της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους. Στο εσωτερικό είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 18ου αι., σώζονται όμως ίχνη και προγενέστερου στρώματος τοιχογράφησης, μεταβυζαντινών χρόνων.

Δολοί (οικισμός Κάτω Δολοί)

Θέση Μέρνο

Η πρόσοψη της κρήνης που βρέθηκε στην παραπάνω θέση διαμορφώνεται από τρία τόξα που στηρίζονται σε παραστάδες με επίκρανα, ενώ η πρόσοψη του θαλάμου με το νερό είναι λαξευμένη στο βράχο. Σε μία από τις καμάρες και σε ορθογώνια κόγχη, διατηρούνται ίχνη ζωγραφικού διακόσμου. Η κρήνη χρονολογείται στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Θαλάμες

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Μονόχωρος, θολοσκέπαστος ναός με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη και δίριχτη στέγη, ο οποίος είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας. Κτητορική επιγραφή πάνω από τη θύρα στο δυτικό τοίχο αναφέρει τη χρονολογία 1699.

«Εβραϊκό πηγάδι»

Η κρήνη με την επωνυμία «Εβραϊκό πηγάδι» αποτελείται από ορθογώνια δεξαμενή νερού, στην πρόσοψη της οποίας διαμορφώνονται δύο τόξα που στηρίζονται σε πεσσό. Εκατέρωθεν του ανατολικού τόξου έχουν εντοιχιστεί δυσανάγνωστη επιγραφή με τη χρονολογία 1714 και τμήμα αρχαίας στήλης.

Ναός Αγίου Βασιλείου

Συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός βυζαντινών χρόνων, με ημικυλινδρική εξωτερικά αψίδα Ιερού και τρούλο αθηναϊκού τύπου. Στη δυτική του πλευρά έχει προσαρτηθεί μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, δρομικό κτίσμα που καλύπτεται με δίριχτη στέγη. Ο ναός σώζει δύο φάσεις τοιχογράφησης, η πρώτη του 13ου αι. και η δεύτερη των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Κάμπος (θέση Πολιάνα)

Ναός Άι-Λια

Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με δίριχτη στέγη. Η αψίδα του ναού είναι ημικυλινδρική με ορθογώνια φωτιστική θυρίδα στο κέντρο της. Στο εσωτερικό σώζονται ίχνη τοιχογραφίας. Το κτίσμα ανάγεται στους χρόνους της όψιμης Τουρκοκρατίας.

Καρδαμύλη

Ναός Αγίου Ιωάννη

Μικρός, μονόχωρος ναός με δίριχτη στέγη και ημικυλινδρική αψίδα Ιερού. Στην πρόθεση του Ιερού σώζεται τοιχογραφία της Αποκαθήλωσης των ύστερων μεταβυζαντινών χρόνων.

Κέντρο (οικισμός Βόρειο Κέντρο)

Μονή Προφήτη Ηλία

Κατεστραμμένη μονή που το καθολικό της ανήκει στον τύπο της τρουλαίας μονόχωρης, καμαροσκέπαστης βασιλικής. Στο εσωτερικό ο ναός σώζει λείψανα γραπτού διακόσμου, λαϊκής τέχνης του 18ου αι. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο φέρει στο επιστύλιο επιγραφή με τη χρονολογία 1774.

Λαδάς

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος ερειπωμένος ναός με ημικυλινδρική εξωτερικά αψίδα, όπου ανοίγεται φωτιστική θυρίδα, που σώζει το αρχικό της διάτρητο φράγμα. Εσωτερικά διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών του 18ου αι.

Νομιτσί

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Μονόχωρος, θολοσκέπαστος ναός με ημικυλινδρική εξωτερικά αψίδα Ιερού, στον οποίο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις με την παλαιότερη να ανάγεται σε βυζαντινούς χρόνους. Ο ναός εσωτερικά είναι διακοσμημένος με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες (17ος αι.) και στο δάπεδο φέρει πλάκα με ανάγλυφο δικέφαλο. Το τέμπλο είναι κτιστό με επιγραφή, όπου αναφέρονται οι χρονολογίες τοιχογράφησης (1689 και 1695).

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο. Διαθέτει πυργοειδές κωδωνοστάσιο προσκολλημένο στο κέντρο της δυτικής πλευράς με πέντε ανισοϋψείς στάθμες και κωνική επίστεψη. Εσωτερικά, ο ναός είναι κατάγραφος με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες και διασώζει ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Προάστειο (θέση Χλιάβαρτο)

Ναός Αγίου Λουκά

Μικρών διαστάσεων μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με δίριχτη στέγη και τοξωτή είσοδο στη δυτική πλευρά.

Προσήλιο

Πύργος Πατριαρχέα

Τριώροφος πύργος, τετράγωνης κάτοψης με οχυρωματικό χαρακτήρα (φέρει πολεμίστρες) που συνδέεται με βοηθητικό κτίσμα. Το κτίσμα χρονολογείται στους προεπαναστατικούς χρόνους.

Τρίκορφο Μεσσήνης (θέση Αγία Παρασκευή)

Ναός Αγίας Παρασκευής

Μονόχωρος, δρομικός ναός με δίριχτη καλαμωτή στέγη και τρεις ισοϋψείς ημικυλινδρικές αψίδες Ιερού. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, η αρχική του εντάσσει το ναό στα μνημεία της ελλαδικής σχολής του 10ου αι., ενώ εκτεταμένη μετασκευή του τοποθετείται στις αρχές του 20ού αι.

Βουνάρια Πυλίας

Ναός Ευαγγελισμού Θεοτόκου

Εγγεγραμμένος σταυροειδής τρουλαίος ναός, μεγάλων διαστάσεων, που απολήγει σε τρεις ημιεξαγωνικές κόγχες Ιερού. Στις δύο γωνίες της δυτικής πλευράς υψώνονται πυργόσχημα κωδωνοστάσια. Ο ναός αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής του τέλους του 19ου αι.

Κυπαρισσία (Άνω Πόλη)

Οικία κληρονόμων Π. Αναστασόπουλου

Διώροφο κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης. Υψώνεται στο βόρειο άκρο αύλειου χώρου με ψηλό μαντρότοιχο, στον οποίο ανοίγεται τοξωτή, περίτεχνα διακοσμημένη πύλη. Η οικία χρονολογείται στην περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας.

Λαντζουνάτο

Παλαιόκαστρο

Το κάστρο εκτείνεται σε δύο επίπεδα. Ο εσωτερικός περίβολος, που σώζεται καλύτερα, είναι τετράπλευρης κάτοψης με τέσσερις ορθογώνιους πύργους. Στο εσωτερικό του διατηρείται θολοσκέπαστο επίμηκες κτίριο, πιθανώς άλλοτε διώροφο. Ο εξωτερικός περίβολος έχει καταρρεύσει στο μεγαλύτερο τμήμα του. Το Παλαιόκαστρο έχει αρκετές ομοιότητες με το κάστρο του Μίλα και αποτελούσε προφανώς παρατηρητήριο-φυλάκιο, το οποίο έλεγχε το πέρασμα από την Κυπαρισσία. Ο A. Bon[40] το αναφέρει με το όνομα «Σαφλαούρο» και «Σαμφλαούρο» και το ταυτίζει με το κάστρο του Σαουλάουρου που περιλαμβάνεται στα εδάφη που παραδόθηκαν στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο το 1428.

Φιλιατρά

Ναός Αγίας Μαρίνας

Μονόχωρο, ξυλόστεγο κτίσμα με δίριχτη στέγη και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα Ιερού. Οι τοιχογραφίες που διασώζονται στο Ιερό ανάγονται στο 18ο αι.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ

Καστόρι

Ναός Γέννησης Θεοτόκου

Καταγράφηκαν[41] οι ακόλουθες εικόνες, οι οποίες φυλάσσονται στο ναό και έχουν συγκεντρωθεί από παρεκκλήσια του χωριού:

1. Δευτέρα Παρουσία (0,92×0,83×0,02 μ.). Πολυπρόσωπη αφηγηματική σύνθεση βασισμένη σε εικονογραφικό σχήμα της μεταβυζαντινής περιόδου. Στην ανώτερη ζώνη αποδίδεται η Δέηση με τον ένθρονο Χριστό στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, την Παναγία, τον Πρόδρομο, τους αποστόλους και ομίλους αγγέλων. Λίγο πιο χαμηλά, σε κεντρική θέση, παριστάνεται η Ετοιμασία του Θρόνου με τον Αδάμ και την Εύα, δεξιά και αριστερά γονυκλινείς. Ακολουθεί, σε κατώτερο εικονιστικό επίπεδο, η σκηνή της ζυγοστασίας, δηλαδή της Κρίσης. Η γη και η θάλασσα αποδίδουν τους νεκρούς τους για να κριθούν. Ο ποταμός της Κόλασης απολήγει στο χθόνιο δράκοντα και διαχωρίζει τη ζωγραφική επιφάνεια σε δύο άνισα, σχεδόν κατακόρυφα τμήματα. Η προσέλευση στον Παράδεισο των δικαίων, μιας συμπαγούς και πολυπληθούς πομπής από χορούς οσίων, αρχιερέων και αποστόλων που δηλώνεται συνοπτικά, είναι η κυρίαρχη σκηνή στο αριστερό τμήμα της εικόνας. Ο Παράδεισος έχει τη μορφή ενός οχυρού περιβόλου, που περικλείει κήπο με δέντρα και λουλούδια και διαθέτει πύργο που μιμείται κτίριο της εποχής του έργου. Πίσω από την τοξωτή θύρα του Παραδείσου, εικονίζεται ο δίκαιος ληστής που κρατεί σταυρό. Στο εσωτερικό του ει-

40. A. Bon, *La Morée Franque*, II, Paris 1969, σ. 439-440, αριθ. 1-2 και σ. 693.

41. Ό.π. (υποσημ. 39).

κονίζονται οι προπάτορες, ο Αβραάμ, ο Ισαάκ και ο Ιακώβ, καθισμένοι σε νεφέλες. Ιδιαίτερα παραστατική, πλούσια και ευφάνταστη, είναι η απόδοση της Κόλασης με τους δαίμονες, τους κολασμένους και τον «Μέγα Βερζεβουήλ» που κρατεί την ψυχή του Ιούδα. Λαϊκά ζωγραφικά μέσα και κυρίως αυθορμητισμός στη χρήση του χρώματος αναγνωρίζονται στο μορφοπλαστικό λεξιλόγιο του ανώνυμου καλλιτέχνη της εικόνας που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 19ου αι.

2. Η Γέννηση της Θεοτόκου, *ΓΕΝΝΗΣΙΣ / ΤΗΣ / ΘΕΟΤΟΚΟΥ* (διαστ. 0,90×0,63×0,04 μ., χωρίς το πλαίσιο). Η σκηνή τοποθετείται στο εσωτερικό αρχοντικού οικοδομήματος. Η Άννα εικονίζεται ανακαθισμένη σε κλίνη. Δύο θεραπαινίδες προσέρχονται κρατώντας σκεύη για να την περιποιηθούν. Κάτω αριστερά, μαία καθισμένη σε αναπαυτικό κάθισμα με ερεισίχειρα έχει στην αγκαλιά της τη νεογέννητη Μαρία. Ενδιαφέρουσα σκηνική λεπτομέρεια η χαμηλή περίτεχνη ξύλινη κούνια. Ο Ιωακείμ εικονίζεται όρθιος στο βάθος. Τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.

3. Η Ανάσταση (διαστ. 0,38×0,545×0,04 μ.), σύμφωνα με τη δυτική εικονογραφία του θέματος. Ο Χριστός στο κέντρο της σύνθεσης με ανεμιζόμενο κόκκινο μανδύα εξέρχεται θριαμβευτικά από σαρκοφάγο και κρατεί το αναστάσιμο λάβαρο. Άγγελος δίπλα στο κάλυμμα της σαρκοφάγου δείχνει τον αναστάντα Κύριο. Την παράσταση πλαισιώνουν έξι στρατιώτες, φύλακες του τάφου. Στο βάθος της σκηνής απλώνεται η πόλη της Ιερουσαλήμ. Το φόντο της παράστασης είναι χρυσό. Ο εικαστικός κώδικας της εικόνας, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 19ου αι., είναι λαϊκός. Κυριαρχούν ο αυθορμητισμός στη χρήση του χρώματος και οι εξατομικευμένοι φυσιογνωμικοί χαρακτήρες. Η εικόνα έχει ανάγκη συντήρησης.

4. Δίζωνη (διαστ. 0,69×0,52×0,025 μ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται σκηνή Δέησης. Ο Χριστός με αρχιερατική περιβολή, καθισμένος σε χρυσοκόκκινο θρόνο με ροκοκό διακοσμητικές απολήξεις, ευλογεί και κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο. Όρθιοι η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, δέονται. Στην κάτω ζώνη η Γέννηση της Θεοτόκου. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 19ου αι.

5. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,515×0,37×0,025 μ.). Εικονίζεται μετωπικός μέχρι την οσφύ, με σταυροφόρο ράβδο και ανοιχτό ειλητάριο με την επιγραφή: *Μετανοεῖται ἤγγικε γὰρ ἡ Βασιλεία / τῶν οὐρανῶν*. Το ενδιαφέρον στοιχείο της παράστασης είναι η αφιερωτική επιγραφή με ονόματα που επιχωριάζουν και σήμερα στην περιοχή: *Ἐγένετο δαπάνῃ / Ἰωαν. Κορζῆ / Π. Πάντου / Π. Τρομποπούλου / Δ.Ι. Νικητάκη / Νικ. Οἰκονομοπούλου / Βασ. Μουτῆ* και η υπογραφή του ζωγράφου: *Ἔργον Κωνστ. Εὐστρατίου ἐκ Τριπόλεως 1884*. Το βάθος της παράστασης είναι γαλάζιο και το πλαίσιο χρυσό και μαύρο.

6. Ιησούς Χριστός (διαστ. 0,38×0,505×0,025 μ.). Εικονίζεται καθισμένος σε απόλυτα μετωπική στάση να ευλογεί με το δεξιό χέρι και να κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο. Στο κάτω μέρος σώζεται αφιερωτική επιγραφή: *Ἐγένετο δαπάνῃ Χριστοδούλου Γιαννίτζα. Χρήστου Μουτῆ. Χρη-Δ. Αληφέρη. Εὐαγγέλου Μελᾶ. Σπυρίδ. Δαγριτζίκου.*

Έκδηλη είναι η τεχνοτροπική συνάφεια της εικόνας αυτής με την προηγούμενη.

7. Ο άγιος Διονύσιος (διαστ. 0,50×0,37×0,025 μ.). Ο άγιος, προστάτης και πολιούχος της Ζακύνθου, εικονίζεται ένθρονος με αρχιερατική στολή. Με το δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ποιμαντορική ράβδο. Ψηλά στο γαλάζιο βάθος έχει γραφεί: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ*. Κάτω δεξιά η υπάρχουσα αφιερωτική επιγραφή *Δαπάνῃ Εὐγενείας Ἀθανασοπούλου 1905* είναι λίγο μεταγενέστερη της εικόνας.

8. Οι άγιοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Ζωγραφική σε φύλλο τσίγκου στερεωμένο σε ξύλινη επιφάνεια (διαστ. 0,24×0,33×0,02 μ.). Οι κορυφαίοι στην εκκλησιαστική ιεραρχία απόστολοι εικονίζονται ολόσωμοι να υποβαστάζουν ομοίωμα τρουλαίας εκκλησίας ανάμεσά τους. Με το άλλο χέρι κρατούν τα χαρακτηριστικά της εικονογραφίας τους αντικείμενα, ο Πέτρος κλειδιά και ο Παύλος κλειστό ευαγγέλιο. Ψηλά στο βάθος έχει γραφεί: *Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι / Πέτρος Παῦλος*. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου αι.

9. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος (διαστ. 0,54×0,825×0,03 μ.). Η Παναγία σε θρόνο, με ροκοκό μορφολογικά στοιχεία, κρατεί τον Χριστό καθισμένο στο αριστερό της πόδι και προτείνει το δεξιό της χέρι, όπως η Οδηγήτρια. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξιό χέρι, και με το αριστερό κρατεί κλειστό βιβλίο. Το βάθος της παράστασης είναι γαλάζιο. Την εικόνα που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου αι. διακρίνουν η απλοϊκότητα και η αφέλεια των εκφραστικών μέσων.

10. Η Μεταμόρφωση (διαστ. 1,17×0,57×0,025 μ.). Ζωγραφική σε μουσαμά. Ο Χριστός εικονίζεται μεταμορφωμένος στο μεγαλείο του μέσα σε νεφέλες, επάνω από το όρος Θαβώρ. Ο λευκός ιματισμός του και οι ομοιόχρωμες ακτίνες φωτός αισθητοποιούν το υπερφυσικό γεγονός. Αριστερά και δεξιά οι προφήτες Ηλίας και Μωυσής ίπτανται σε νεφέλες. Οι τρεις απόστολοι Πέτρος, Ιάκωβος και Ιωάννης, με έντονες κινήσεις στο έδαφος. Η εικόνα ανήκει στη νεοελληνική εκκλησιαστική παραγωγή που δέχθηκε την επίδραση της ναζαρηνής σκέψης και μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 20ού αι.

11. Η Γέννηση της Θεοτόκου *Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ* (διαστ. 0,41×0,55×0,02 μ.). Αριστερά, η Άννα ξαπλωμένη σε κλίνη, η οποία αποδίδεται με προοπτική, απλώνει τα χέρια της, για να δεχθεί τη νεογέννητη Μαρία που

της προτείνει όρθια γυναικεία μορφή. Δεξιά, ο Ιωακείμ παρακολουθεί τη σκηνή. Σε πρώτο επίπεδο εικονίζονται δύο υδρίες και λεκάνη που αποτελούν συνοπτική αναφορά στο επεισόδιο του λουτρού. Βαρύτιμες πράσινες και πορφυρές κουρτίνες ορίζουν το βάθος της παράστασης. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου αι.

12. Ο άγιος Αντώνιος (διαστ. 1,11×0,75 μ.). Ζωγραφική σε μουσαμά. Ο άγιος εικονίζεται με ενδυμασία μοναχού, ολόσωμος με ελαφρά στροφή προς τα αριστερά. Με το δεξιό χέρι ευλογεί, ενώ το αριστερό στηρίζεται σε ράβδο. Το βάθος συνθέτουν μαλακοί ορεινοί όγκοι. Ψηλά, δεξιά και αριστερά από την κεφαλή του αγίου έχει γραφεί: *ὁ ὅσιος Πατὴρ ἡμῶν Ἀντώνιος ὁ Μέγας*. Η εικόνα θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 20ού αι.

13. Χάρτινη εικόνα με παράσταση του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου επικολλημένη σε ξύλο (διαστ. 0,43×0,58 μ.). Ο τροπαιοφόρος άγιος επάνω σε ρωμαλέο άλογο φονεύει με το δόρυ του το φτερωτό δράκοντα. Στα καπούλια του αλόγου, που ορθώνεται τρομαγμένο, κάθεται ο νεαρός σκλάβος που μόλις απελευθέρωσε ο άγιος. Η παράσταση τοποθετείται σε μαλακό ορεινό τοπίο με αραιή βλάστηση. Σε δεύτερο επίπεδο δεξιά, μπροστά από ανοιχτή τοξωτή πύλη κτιρίου, εικονίζεται με τα χέρια υψωμένα η βασιλοπούλα που είχε προσφερθεί από τον πατέρα της θυσία στο θηρίο. Στον εξώστη του ίδιου κτιρίου ο βασιλιάς Σέλβιος και η βασίλισσα παρακολουθούν το γεγονός και προσφέρουν στον άγιο τα κλειδιά της πόλης. Ψηλότερα, άγγελος ετοιμάζεται να στεφανώσει τον άγιο. Έξω από το πλαίσιο, χαμηλά, έχει γραφεί: *ΔΑΠΑΝΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΧΕΙΡ ΔΕ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Μ(ο)Ν(α)ΧΟΥ ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 1879 ΑΥΓΟΥΣΤ. 12.*

Η επιγραφή μαρτυρεί την άνθηση της χαρακτικής τέχνης στα μοναστήρια του Άθω.

14. Ιησούς Χριστός (διαστ. 0,47×0,57×0,04 μ.). Ζωγραφική σε χαρτόνι. Εικονίζεται μετωπικός μέχρι την οσφύ να ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό να κρατεί ανοιχτό βιβλίο. Η εικαστική διατύπωση της εικόνας, απόλυτα ξένη προς τη βυζαντινή παράδοση, έχει δυτικό πρότυπο. Χρονολογικά εντάσσεται στις αρχές του 20ού αι.

15. Ο άγιος Γεώργιος (διαστ. 0,25×0,325×0,025 μ.). Ο άγιος, καβαλάρης σε λευκό άλογο, σκοτώνει με το κοντάρι του το δράκο, ενώ η βασιλοπούλα μπροστά από κτίριο με επάλξεις παρακολουθεί το δρώμενο. Ψηλότερα, άγγελος μέσα σε σύννεφα ετοιμάζεται να στεφανώσει τον άγιο, κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο. Ο κάμπος είναι χρυσός και ποικίλλεται με ομοιόχρωμα αλλά έξεργα ρομβοειδή διάχωρα που έχουν σταυρό στο κέντρο τους. Στο πάνω μέρος της εικόνας έχει γραφεί: *Ο ΑΓΙΟΣ ΜΕΓΑΛ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ*, ενώ κάτω αριστερά: *Ἔργον Δημητ. Ἠλ. Ἀλατσᾶ. Ἀναβρυτή 1926.*

16. Χριστός Παντοκράτορας (διαστ. 0,34×0,27×0,025 μ.). Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος σε μήκος τριών τετάρτων κάτω από αψιδωτό διάχωρο. Ευλογεί και κρατεί ανοιχτό βιβλίο. Ο χιτώνας είναι χρυσοκόκκινος ζωσμένος στη μέση και το ιμάτιο χρυσοπράσινο. Τα χαρακτηριστικά της μορφής παρουσιάζονται εξατομικευμένα. Κόκκινα φυτικά σχέδια κοσμούν τις επάνω γωνίες. Η εικόνα θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 19ου αι. Έχει ανάγκη συντήρησης.

17. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 0,345×0,54×0,03 μ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα ημίτομη, στον τύπο της Οδηγήτριας. Η παράσταση τοποθετείται κάτω από αψίδωμα, στα άκρα του οποίου ζωγραφίζονται δύο στρεπτοί κίονες. Στην κάτω ζώνη μέσα σε διάχωρα εικονίζονται τρεις άγιοι. Αριστερά έφιππος άγιος, στο μέσον μορφή αδιάγνωστου ιεράρχη και δεξιά άγιος που κρατεί βρέφος, πιθανότατα ο άγιος Στυλιανός. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 19ου αι.

18. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 0,31×0,23×0,025 μ.). Παρουσιάζει προχωρημένη φθορά. Στην επάνω ζώνη εικονίζεται σκηνή Δέησης και στην κάτω ο άγιος Γεώργιος έφιππος και αδιάγνωστος ιεράρχης. Όψιμος 19ος αι.

19. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 0,285×0,37×0,035 μ.). Παρουσιάζει προχωρημένη φθορά. Στην επάνω ζώνη αποδίδεται παράσταση Δέησης με τον Χριστό ένθρονο στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Το βάθος είναι ανοιχτό γαλάζιο. Στην κάτω ζώνη αποδίδονται μικρογραφημένες μορφές δύο έφιππων αγίων δεξιά και αριστερά, αδιάγνωστου αγίου στο κέντρο, ο οποίος βρίσκεται μέσα σε μετάλλιο με λευκό περίγραμμα. Μέσα του 19ου αι.

20. Εικόνα σε τσίγκο (διαστ. 0,218×0,17 μ.). Ψηλά, κάτω από τοξωτά διάχωρα, παριστάνεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου από τον αρχάγγελο Γαβριήλ που προσφέρει στην Παναγία κρίνο. Δεξιά, η Παναγία γονατίζει σε προσευχή. Κάτω από τον Ευαγγελισμό αποδίδεται κτιριακό συγκρότημα με κεντρικό θέμα βασιλική με τοξοστοιχία, πιθανότατα ο ναός της Ευαγγελίστριας Τήνου.

21. Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,22×0,30×0,025 μ.). Αποδίδεται στον τύπο της Οδηγήτριας, ημίτομη. Ψηλά οι επιγραφές *ΜΗΡ ΘΟΥ*. Η εικόνα απηχεί δυτικές επιδράσεις. Χρονολογείται στις αρχές του 20ού αι. Σε κακή κατάστασης διατήρησης.

22. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 0,26×0,39×0,03 μ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται η Δέηση με την Παναγία, τον Πρόδρομο και δύο αρχαγγέλους στις άκρες. Το βάθος είναι χρυσό. Στην κάτω ζώνη, όπου υπάρχει προχωρημένη φθορά, τρεις αδιάγνωστοι άγιοι.

23. Η αγία Αικατερίνη (διαστ. 0,315×0,415×0,02 μ.). Η αγία ντυμένη με πλούσια βασιλική στολή, ημίτομη σε απόλυτα μετωπική στάση, με το δεξιό της χέρι κρατεί σταυρό

και κλαδί φοίνικα και με το αριστερό τον τροχό του μαρτυρίου της. Στον γκριζογάλανο κάμπο έχει γραφεί: *Η ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ* και κάτω δεξιά: *Ἀφιέρωμα / Αἰκατερίνης συζ. Αθ. Γ. Κούτση / Ἔργον Δημητρίου Ἠλ. Ἀλατσᾶ Ἀναβ...* Ο ζωγράφος είναι γνωστός αγιογράφος στο χώρο κυρίως της Λακεδαίμονος, με μεγάλη παραγωγή έργων. Αισθητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το χρυσό πλαίσιο με τα ομοιόχρωμα ανάγλυφα γεωμετρικά, διακοσμητικά σχέδια. Η εικόνα χρονολογείται στην τρίτη δεκαετία του 20ού αι.

24. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 0,265×0,34×0,025 μ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται η Δέηση στο τυπικό σχήμα, με τις μορφές σε μήκος τριών τετάρτων. Στην κάτω ζώνη παριστάνονται ο άγιος Δημήτριος αριστερά έφιππος να φονεύει τον Σκυλογιάννη και δεξιά οι κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος με ομοίωμα τρουλαίας εκκλησίας.

25. Χριστός ένθρονος. Εικονίζεται, σύμφωνα με δόκιμο εικονογραφικό τύπο των μεταβυζαντινών χρόνων, ένθρονος, να ευλογεί με το δεξιό χέρι στο στήθος και να στηρίζει με το αριστερό πάνω στο μηρό ανοιχτό ευαγγέλιο με τη γνωστή περικοπή: *«Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι....»* (Ματθ. 11,28). Ο ξύλινος πολυποίκιλτος θρόνος έχει καμπυλόγραμμο ερεισίνωτο και πεσσίσκους στην άκρη με ανθεμωτά ακρωτήρια. Στις γωνίες του εικονίζονται τα αποκαλυπτικά ζώδια των Ευαγγελιστών με κλειστά βιβλία. Αποτελεί μάλλον δεσποτική εικόνα και χρονολογείται στο 18ο αι.

26. Η αγία Ειρήνη (διαστ. 1,20×0,52×0,02 μ.). Εικονίζεται με βασιλική μεγαλόπρεπη στολή, ολόσωμη και μετωπική να κρατεί με το δεξιό το σταυρό του μαρτυρίου της και κλαδί φοίνικα. Στο κάτω μέρος της εικόνας διαβάζεται η επιγραφή: *Ἔργον / Καλῆς Χρηστάκου / Μοναχῆς Παντανάσσης / Μυστρᾶ Σπάρτη 1...* Η Καλή Χρηστάκου δραστηριοποιείται καλλιτεχνικά στη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή, γύρω στο β΄ τέταρτο του 20ού αι.

27. Η Γέννηση του Χριστού *Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ* (διαστ. 0,40×0,585×0,025 μ.). Στην είσοδο σπηλαίου που διαμορφώνεται στο κέντρο βουνού με μαλακούς σχηματισμούς, εικονίζεται η φάτνη με το σπαργανωμένο βρέφος. Η Παναγία και ο Ιωσήφ γονατίζουν μπροστά του σε προσευχή. Δεξιά δύο ποιμένες προσέρχονται σε προσκύνηση. Πίσω από το βουνό άλλος βοσκός δέχεται τη χαρμόσυνη είδηση από άγγελο. Αριστερά, οι τρεις μάγοι, έφιπποι. Ψηλά, τρεις άγγελοι μέσα σε σύννεφα. Η εικόνα έχει εκτελεστεί με λαϊκά αφελή εκφραστικά μέσα. Χρονολογείται στα μέσα του 19ου αι. περίπου.

28. Ἴδε ὁ ἄνθρωπος. Ο Χριστός εικονίζεται σε εσωτερικό κτιρίου, όρθιος, ολόσωμος, να κρατεί τον κάλαμο και να φορεί πορφυρό ιμάτιο και ακάνθινο στέφανο. Ψηλά στο χρυσό βάθος έχει γραφεί: *Ο ΝΥΜΦΙΟΣ*. Κάτω αριστερά υπογράφει ο ζωγράφος: *Ἔργον / Δημητρ. Ἠλ. Ἀλατσᾶ / 1936.*

29. Ξύλινος σταυρός λιτανείας (διαστ. 0,46×0,76×0,03 μ.). Τις κεραίες του σταυρού που απολήγουν σε τρίλοβα, περιτρέχει χρυσή διακοσμητική ταινία. Στα άκρα της οριζόντιας κεραίας εικονίζονται η Παναγία και ο Ιωάννης στηθαίοι, ενώ στην κάθετη κεραία δύο δυσδιάκριτες μορφές Ευαγγελιστών. Στο κέντρο, πάνω σε δεύτερο γραπτό σταυρό, ο Χριστός. Στην κορυφή του σταυρού ζωγραφίζεται δέλτος με τα γράμματα *INBI* (Ιησούς Ναζωραίος Βασιλεύς Ιουδαίων) και στη βάση του η κάρα του Αδάμ. Η απλοϊκή απόδοση της παράστασης εντάσσει χρονολογικά το έργο στο 19ο αι.

Στον ίδιο ναό καταγράφηκαν ένα μεταλλικό εξαπτέρυγο με ξυλόγλυπτη και γραπτή παράσταση εξαπτέρυγου στο κέντρο (διαστ.: διάμ. δίσκου 0,24 μ. και ύψος κονταριού 0,22 μ.), καθώς και τρία ξυλόγλυπτα τεμάχια από διακόσμηση τέμπλου, πιθανότατα του τέμπλου του ναού στον οποίο φυλάσσονται τα αντικείμενα της καταγραφής. Τα δύο από αυτά (διαστ. 0,365×0,97 και 1,04×0,21 μ.) κοσμούνται με πολυέλικτους βλαστούς που έχουν πλούσιο φύλλωμα και απολήγουν σε σχηματοποιημένα τριαντάφυλλα, ενώ το τρίτο (διαστ. 0,81×0,33 μ.) μέσα στο διάτρητο φύλλωμα περικλείει καρδιόσχημο μοτίβο. Η τεχνική εκτέλεση των ξυλογλύπτων παραπέμπει πιθανότατα στις αρχές του 19ου αι.

30. Σταυρός τέμπλου (διαστ. 0,745×0,98×0,02 μ.). Οι κεραίες του σταυρού, που απολήγουν σε τρίλοβα, περιβάλλονται από διάτρητο φυτικό διάκοσμο, μερικά στοιχεία του οποίου έχουν αποκοπεί. Πάνω σε γραπτό σταυρό εικονίζεται εσταυρωμένος ο δίκαιος ληστής με τα χέρια και τα πόδια δεμένα. Στην οριζόντια κεραία, δεξιά και αριστερά, έχει γραφεί: *Ο ΛΥΣΤΗΣ ΔΗΜΑΣ*.

Το τέμπλο. Πρόκειται για ψηλό φράγμα κατάκοσμο με γλυπτά και εικόνες που καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ναού. Έχει τοποθετηθεί μεταξύ των δύο πεσσών του Ιερού και κατά συνέπεια διαιρείται σε τρία τμήματα. Διακρίνεται η τυπική καθ' ύψος τριμερής διάταξη. Την κατώτερη ζώνη αποτελούν θωράκια με μεγάλο ανάγλυφο καρδιόσχημο μοτίβο σε κεντρικό διάχωρο, που πλαισιώνεται από ελισσόμενους βλαστούς με σχηματοποιημένα τριαντάφυλλα. Δύο μόνον από τα συνολικά 11 θωράκια διακοσμούνται με γλυπτούς ρόμβους. Τα θωράκια διαχωρίζουν πεσσίσκοι, στους οποίους έχουν σκαλιστεί στενόμακρα ανθοδοχεία με ψηλούς ανθοφόρους κλώνους. Ακολουθούν τα δεσποτικά, εικόνες που ανάγονται στο 19ο αι., με πάνω και κάτω κεταμπέδες (μικρά θωράκια). Εκεί η διακόσμηση γίνεται εξαιρετικά πλούσια, με πολυέλικτους φυλλοφόρους βλαστούς που ξεπηδούν από ανθεμωτούς κάλυκες και τριαντάφυλλα. Στους κάτω κεταμπέδες αποδίδονται με αφηγηματική διάθεση και μικροτεχνική επιτηδειότητα και γλυπτές εικονιστικές συνθέσεις, θρησκευτικές (Παλαιά-Καινή Διαθήκη) ή και από την καθημερινή ζωή

των ανθρώπων: το Προπατορικό Αμάρτημα και η Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, η Γέννηση του Χριστού με όλα τα γνωστά επεισόδια της παράστασης, η Προσκύνηση των Μάγων, ο άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, ο άγιος Δημήτριος που φονεύει τον Σκυλογιάννη, μυθικό πουλί, μορφή με χαρακτηριστικό κάλυμμα κεφαλής που φράσσει το στόμα λιονταριού, δύο μορφές που μεταφέρουν επάνω σε χοντρό ραβδί ένα μεγάλο σταφύλι.

Γύρω από τους ολόγλυφους διαχωριστικούς κιονίσκους, που επιστέφονται με κορινθιάζοντα κιονόκρανα, περιελίσσεται κληματίδα με σταφύλια. Ο θριγκός που αντιστοιχεί στο βυζαντινό επιστύλιο αποτελείται από επάλληλες κατάγλυφες ζώνες: η κατώτερη, η οποία απουσιάζει στα πλάγια τμήματα του τέμπλου (πρόθεση-διακονικό), έχει την ίδια φυσιοκρατική διατύπωση με τις υποκείμενες σειρές. Την επόμενη ζώνη, κοινή και για τα τρία μέρη του τέμπλου, διακοσμεί εύκαμπτη κληματίδα με σαρκώδη φύλλα και χυμώδη σταφύλια. Κατά διαστήματα παρεμβάλλονται ανάγλυφα εικονιστικά θέματα – χέρι που τείνει να κόψει καρπό σταφυλιού ή πουλιά που ραμφίζουν σταφύλια – και μετάλλια χωρίς διακόσμηση. Η ζώνη αυτή έχει κοιλόκυρτη απόληξη.

Τελευταία αναπτύσσεται η ζωφόρος του Δωδεκαόρτου που αποτελείται από 23 διάχωρα. Οι εικόνες σε αναλογία με τις δεσποτικές, έχουν πάνω και κάτω κεταμπέδες με σκαλισμένο, σε μικρότερη κλίμακα και σε αντικριστή συμμετρία, το καρδιόσχημο μοτίβο της βάσης, πλαισιωμένο από ανθοφόρους κλώνους. Οι γλυπτοί διαχωριστικοί κιονίσκοι έχουν την ίδια μορφολογία με τα στυλώματα της ζώνης των δεσποτικών. Το φράγμα επιστέφουν ο Εσταυρωμένος και δύο δράκοντες-φίδια με συσπειρωμένη την ουρά τους, ενώ έχουν χαθεί τα εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη. Ο σταυρός που απολήγει σε τρίλοβα περιβάλλεται από φυτικό κόσμημα. Στη βάση του έχει ζωγραφιστεί η κάρα του Αδάμ.

Το βημόθυρο της Ωραίας Πύλης αποτελείται από δύο θυρόφυλλα με διάτρητη κοιλόκυρτη επίπεψη. Ο διαχωριστικός σταθμός κοσμείται με ανθοφόρους κλώνους και απολήγει σε δισκάριο, γύρω από το οποίο περιελίσσεται βλαστός άκανθας και έχει ζωγραφιστεί οφθαλμός. Κάθε θυρόφυλλο συγκροτείται από τέσσερα διάχωρα. Στα ανώτερα, φυτική διακόσμηση σε διάτρητη τεχνική περικλείει θυρεό. Τα επόμενα προς τα κάτω διάχωρα, όπως και αυτά της βάσης, γεμίζουν ανθοφόροι βλαστοί. Έπονται δύο τοξοειδή διάχωρα, τα οποία θα δέχονταν τη γραπτή παράσταση του Ευαγγελισμού. Τα επίθυρα της Ωραίας Πύλης και των πυλών της πρόθεσης και του διακονικού είναι γλυπτά με εύκαμπτα φυτικά θέματα και κοιλόκυρτο διάτρητο τελείωμα.

Το ανάγλυφο στο τέμπλο είναι έντονα έξεργο, ιδιαίτερα στις εικονιστικές παραστάσεις. Η χρήση της διάτρητης τεχνικής γίνεται περιορισμένα στα επίθυρα των πυλών και στο βημόθυρο της Ωραίας Πύλης. Κυρίαρχο χαρακτηριστικό των φυτικών διακοσμητικών που πληθωρικά γεμίζουν τις επιφάνειες είναι η έντονη αναζήτηση της φυσικότητας και το χυμώδες πλάσιμό τους. Η τεχνική και η θεματολογία τοποθετούν την κατασκευή του φράγματος στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.

Από την προσεκτική εξέταση του τρόπου προσαρμογής του στο εσωτερικό της εκκλησίας, προκύπτει ότι πιθανότατα είχε κατασκευαστεί για άλλο ναό, αλλά, άγνωστο πότε, τοποθετήθηκε στο ναό της Γέννησης, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αι.

Περιφέρεια Σπάρτης

Ναός Προφήτη Ηλία

Στο εσωτερικό του ναού καταγράφηκαν νεότερες εικόνες.

Στο τέμπλο:

1. Ο Προφήτης Ηλίας (διαστ. 0,98×0,58 μ.). *Ἔργον / Ἠλία Δ. Αλατσᾶ / Ἀναβρυτῆ / 1922*. 2. Η Παναγία Βρεφοκρατούσα (0,585×1 μ.). *Ἔργον / Ἠλία Δ. Ἀλατσᾶ*. 3. Ο Χριστός ένθρονος (διαστ. 1×0,60 μ.). *Ἔργον / Ἠλία Δ. Ἀλατσᾶ / 1923*. 4. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,60×1 μ.). 5. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (1,095×0,605 μ.). *Ἔργον / Καλῆς Η. Χριστάκου / Μοναχῆς 1928*. 6. Οι άγιοι Θεόδωροι (0,79×1,145 μ.). *Ἔργον / Καλῆς Η. Χριστάκου / Μοναχῆς Παντανάσσης / Μυστρᾶ Σπάρτης 1926*.

Καταγράφηκαν επίσης:

1. Ο προφήτης Ηλίας (σε προσκυνητάρι, διαστ. 0,39×0,60 μ.). *Ἔργον Σ.Α. Μοσχονά 1920*. 2. Ο προφήτης Ηλίας (διαστ. 0,73×1,24 μ.). Κάτω δεξιά η υπογραφή: *Ἔργον Καλῆς Η. Χριστάκου Μοναχή Παντανάσσης Μυστρᾶ*, αριστερά: *Ἐγένετο δαπάνῃ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Ἠλία καὶ Κωνσταντίνας Ἀλεβετσοβήλου εἰς αἰώνιον μνημόσυνον αὐτῶν 1925*. 3. Ο προφήτης Ηλίας (σε προσκυνητάρι, διαστ. 0,52× 0,97 μ.). *Ἔργον Καλῆς Ἠλ. Χριστάκου / Μοναχῆς Παντανάσσης / Μυστράς 1927*.

Μεγάλη Βρύση

Καθολικό μονής Ρεματιανής[42]

Α. Καταγράφηκαν[43] οι εικόνες στο τέμπλο:

1. Η Θεοτόκος, ένθρονη, Βρεφοκρατούσα (διαστ. 1,255×0,77 μ.). Κάθεται σε ξύλινο θρόνο, που έχει χρυσοκόκκι-

42. *ΛακΣπουδ* ΙΓ΄ (1996), σ. 170, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία για το μνημείο.

43. Την καταγραφή έκανε η αρχαιολόγος Ευ. Πάντου.

νες ροκοκό απολήξεις και ψηλή ράχη με υφασμάτινη επένδυση που διακοσμείται με χρυσά ρομβοειδή διακοσμητικά θέματα. Κρατεί τον Χριστό, ο οποίος ευλογεί και στηρίζει κλειστό βιβλίο πάνω στο αριστερό του γόνατο. Ψηλά, στο γαλάζιο βάθος οι αρχάγγελοι (Μ)ιχαήλ και Γαβριήλ στεφανώνουν τη Θεοτόκο και κρατούν ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητάρια. Κάτω αριστερά επιγραφή: *Ἀφιερωθεῖσα ὑπὸ Παναγιώτου Κολίβα 1869 / Ἀναγνώστης Ἡλιοῦ Ἀργεῖος / εικονόγραφα.*

2. Ο Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (διαστ. 1,17×0,77 μ.). Με αρχιερατική περιβολή, κάθεται σε πολυτελή θρόνο που έχει ψηλό ερεισίνωτο με σφαιρικές και καλυκόμορφες απολήξεις και τριφυλλόσχημο υποπόδιο. Με το δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο. Επιγραφή: *Δαπάνῃ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Παναγιώτου Κολίβα 1872.*

3. Ο άγιος Ιωάννης (διαστ. 1,075×0,72 μ.). Εικονίζεται μετωπικός μέχρι τα ισχία, με φτερά. Έχει υψωμένο το δεξιό χέρι σε σχήμα ομιλίας, ενώ με το αριστερό κρατεί λεκανίδα με την κομμένη κεφαλή του και ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Στο κάτω μέρος της εικόνας αναπτύσσεται πολύστιχη αφιερωτική επιγραφή. Η εικόνα χρονολογείται γύρω στο 1870.

4. Η Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,83×0,56 μ.). Την Παναγία στη νεκρική της κλίνη παραστέκουν απόστολοι και ιεράρχες, προσέρχεται δε πλήθος ανθρώπων, για να πάρει μέρος στη νεκρική τελετή. Μπροστά από την κλίνη εικονογραφείται το γνωστό επεισόδιο του Ιεφωνία που προσπάθησε να σπιλώσει το πανάγιο λείψανο της Θεοτόκου, ενώ αριστερά άγγελος τιμωρεί το βέβηλο Ιεφωνία με αποκοπή των χεριών του.

Ψηλά στο χρυσό βάθος, σε κατακόρυφη διάταξη και πάνω σε νέφη εικονογραφούνται κατά το γνωστό τρόπο ο Χριστός ανάμεσα σε αγγέλους με την ψυχή της Θεοτόκου στα χέρια του, ως σπαργανωμένο βρέφος και ψηλότερα η παράδοση της τίμιας ζώνης στον Θωμά.

Β. Καταγράφηκε επίσης το τέμπλο του ναού: Η λιτότητα των εκφραστικών του μέσων και η χρήση στοιχείων της νεοκλασικής θεματολογίας, που επηρεάζει και την εκκλησιαστική τέχνη στο β΄ μισό του 19ου αι., είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του.

Την κατώτερη ζώνη αποτελούν ακόσμητα ταμπλαδωτά θωράκια με τετράγωνης διατομής διαχωριστικούς πεσσίσκους. Ακολουθεί η ζώνη των δεσποτικών εικόνων. Οι διαχωριστικοί κίονες είναι ραβδωτοί με ανθεμωτά κιονόκρανα. Έπεται μία σειρά από ημικυκλικά ξύλινα τεμάχια, τα κεμέρια, με καρδιόσχημα γλυπτά θέματα στο εσωτερικό τους και αστραγάλους στην περιφέρειά τους. Την κατώτερη ζώνη του επιστυλίου κοσμεί ελικοειδής βλαστός, που αποδίδεται με διάτρητη τεχνική. Τελευταία αναπτύσσεται η ζώνη του Δωδεκαόρτου αποτελούμενη από τοξωτά διάχωρα. Το φράγμα επιστέφει σταυρός με τριλοβες ανθεμωτές απολήξεις.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Κεραστάρι Μαντινείας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο ναό καταγράφηκαν δύο εικόνες προσκύνησης:

1. Κοίμηση της Θεοτόκου: *Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ* (διαστ. 0,90×0,52×0,025 μ.). Πολυπρόσωπη σύνθεση που αναπτύσσεται συμμετρικά στο χώρο. Τον οριζόντιο άξονα της παράστασης ορίζει η νεκρική κλίνη της Παναγίας. Την περιβάλλουν οι απόστολοι σε δύο ομίλους, με κορυφαίους τον Πέτρο και τον Παύλο, ενώ σημειώνεται και η παρουσία δύο ιεραρχών. Στη σκηνή εμφανίζεται και το επεισόδιο του βλάσφημου Ιεφωνία. Πίσω από τη νεκρική κλίνη ο Χριστός με την ψυχή της Παναγίας ως βρέφος. Ψηλότερα η μετάσταση και αριστερά ο αργοπορημένος Θωμάς, μέσα σε νεφέλη, παίρνει τη ζώνη από τα χέρια της Θεοτόκου. Εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, αλλά και ο τύπος της γραφής οδηγούν στη χρονολογική τοποθέτηση της εικόνας στο α΄ μισό του 19ου αι.

2. Παναγία η Θρηνωδούσα (διαστ. 0,40×0,31×0,02 μ.). Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή σταμμένη δεξιά προς τον εσταυρωμένο Χριστό. Έχει τα χέρια μπροστά στο στήθος σε ικεσία. Είναι ντυμένη με βαθυπράσινο χιτώνα και πορφυρό μανδύα και στο κεφάλι περιβάλλεται με ακτίνες φωτός. Αριστερά και δεξιά του φωτοστέφανου γράφονται τα συμπλήρωματα: *ΜΗΡ ΘΟΥ* και ψηλά, στο αριστερό άκρο διαβάζεται: *Η ΘΡΗΝΟΔΟΥΣΑ*. Η εικόνα με επιζωγραφήσεις, είναι έργο επαρχιακής λαϊκής τέχνης και χρονολογείται πιθανώς στα μέσα του 19ου αι. Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας Θρηνωδούσας εμφανίζεται σε σειρά εικόνων από το 17ο αι. και εξής, ακολουθώντας δυτικά πρότυπα.

Άστρος Κυνουρίας

Μονή Παλιοπαναγιάς

Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν δύο θύρες παραβημάτων με παραστάσεις αρχαγγέλων, που προέρχονται από το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού και φυλάσσονται στη μονή. Παρατηρούνται αποκολλήσεις μεγάλων τμημάτων τους και φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας.

1. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ (διαστ. 1,87×0,73 μ.). Εικονίζεται μέσα σε πυκνά λευκά σύννεφα, μετωπικός, ολόσωμος, να πατά άνδρα που φορεί βυσσινί χιτώνα και στο δεξιό του χέρι κρατεί γυμνό το σπαθί της τιμωρίας. Ο φωτοστέφανος έχει αργυρή επένδυση με έκτυπα ανθέμια. Ψηλά, μεγαλογράμματη επιγραφή ταυτίζει τη μορφή: *ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ*. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τοποθετούν την παράσταση στα μέσα του 19ου αι.

2. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ (διαστ. 2,12×1,14 μ.). Ολόσωμος, με το κεφάλι ελαφρώς στραμμένο προς τα αριστερά, πατά σε πυκνά πορτοκαλί σύννεφα και κρατεί με το δεξιό χέρι σκήπτρο. Φορεί βαθυκύανο ποδήρη χιτώνα και καφέ λώρο και στο κεφάλι φέρει αργυρό φωτοστέφανο με έκτυπο διάκοσμο. Ψηλά, διαβάζεται η μεγαλογράμματη επιγραφή: *Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ* και χαμηλά, στο αριστερό τμήμα αναγράφεται: *Ἀναγνώστης Ἱβλίου Ἀργεῖος*.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Καθολικό μονής Παλαιοπαναγιάς

Καταγράφηκαν[44]:

1. Τρίπτυχο πρόθεσης με παράσταση Δέησης και δύο ευαγγελιστών. Στο κεντρικό φύλλο εικονίζεται παράσταση Δέησης κάτω από ανάγλυφο και ζωγραφιστό τόξο. Ο Χριστός ένθρονος μέχρι τους μηρούς ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό στηρίζει στο γόνατο κλειστό ευαγγέλιο. Η Παναγία και ο Ιωάννης ομοίως μέχρι τους μηρούς, σε στάση δέησης. Στο μέτωπο του τόξου έχουν ζωγραφιστεί δύο πτερωτές κεφαλές αγγέλων. Στο αριστερό φύλλο εικονίζεται ο απόστολος Πέτρος, που κρατεί κλειδιά, και στο δεξιό ο Παύλος, με κλειστό ευαγγέλιο. Οι ανωτέρω παραστάσεις δεν καλύπτουν όλο το ύψος των φύλλων του τριπτύχου αλλά στο κάτω μέρος τους, μέσα σε αψιδόμορφα διάχωρα, υπάρχουν στήλες με ονόματα τεθνεώντων προς μνημόνευση ανά κατηγορία: των αρχιερέων, των ιερομονάχων, των ιεροδιακόνων, των μοναχών, των μοναζουσών.

Το τρίπτυχο που παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία της μονής χρονολογείται στο 19ο αι.

2. Ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι του λεγόμενου μοναστηριακού τύπου. Πρόκειται για ψηλό εκκλησιαστικό έπιπλο που απολήγει σε ουρανό – οριζόντια επίπεδη οροφή – και στηρίζεται σε δύο στυλώματα. Στην πλάτη του προσκυνηταριού έχουν τοποθετηθεί δύο ξύλινοι πίνακες με ανάγλυφες εικονιστικές παραστάσεις θρησκευτικού περιεχομένου: τον Επιτάφιο Θρήνο και την Κοίμηση της Θεοτόκου. Ξυλόγλυπτο ημικυκλικό τεμάχιο που έχει αποκοπεί από την πλάτη του επίπλου κοσμείται με διάτρητους ελισσόμενους ανθοφόρους βλαστούς και πτερωτή κεφαλή αγγέλου στην κορυφή. Στις επιφάνειες των στυλωμάτων που καταλήγουν σε ολόγλυφες κεφαλές λεόντων έχουν γλυφεί φυτικές και εικονιστικές παραστάσεις (σχηματοποιημένοι βλαστοί άκανθας και τριαντάφυλλα που ανέρχονται από ανθοδοχεία, αχιβαδοειδή μοτίβα, ελάφια, εξαπτέρυγα).

Το προσκυνητάρι έχει εκτελεστεί σε έξεργο ανάγλυφο, ενώ γίνεται και περιορισμένη χρήση της διάτρητης τεχνικής. Χρονολογείται στο 19ο αι.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Πραγματοποιήθηκε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Μεθώνης (οικόπεδο Δρακάκη) με την κατασκευή μεγάλου αναλημματικού τοίχου κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς, με σκοπό να προστατευτεί το αποκαλυφθέν μνημείο αλλά και οι παρακείμενες ιδιοκτησίες. Επίσης έγινε κατάλληλη διαμόρφωση και στη δυτική πλευρά ούτως ώστε ο χώρος να είναι επισκέψιμος. Το έργο αυτό έγινε και με τη βοήθεια της Επιτροπής για την Ανάδειξη-Αναστήλωση και Συντήρηση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων της επαρχίας Πυλίας, η οποία άρχισε να δραστηριοποιείται το Νοέμβριο του 1998.

ΖΩΝΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Ο εντοπισμός και η κήρυξη μεγάλου αριθμού βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων γύρω από το κάστρο και εντός των ορίων της Άνω Πόλης Κυπαρισσίας επέτεινε την ανάγκη για τον καθορισμό ενιαίας διευρυμένης ζώνης προστασίας γύρω τους, ώστε να αναδειχθεί ο μνημειακός πλούτος της παλαιάς πόλης μέσα από την προστασία του ζωτικού περιβάλλοντός του. Ως εκ τούτου, το 1998 ολοκληρώθηκε η μελέτη για τον καθορισμό ζώνης προστασίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Άνω Πόλης Κυπαρισσίας[45], με την οποία επεκτάθηκαν τα όρια του αρχαιολογικού χώρου της.

44. Ό.π.

45. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγος,

ΜΕΛΕΤΕΣ

Παράλληλα συνεχίστηκε το έργο της εκπόνησης αναστηλωτικών μελετών από το επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας της Εφορείας μας με την ένταξη νέων (Αγία Σοφία Λαγκάδας, Άγιος Χαράλαμπος στις Κάλυβες Προσηλίου, Ανάληψη Φιλιατρών, κωδωνοστάσιο Κοίμησης Θεοτόκου Ξανθιανίκων Μηλέας) ή με τη συνέχιση αυτών που είχαν ξεκινήσει το 1997.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Περιμετρική μη διανοιγμένη οδός (οικόπεδο Μ. Φλώρου-Σταματοπούλου, Ο.Τ. 131)

Η θέση του οικοπέδου βρίσκεται στην περιοχή της αρχαίας κώμης Πιτάνης πολύ κοντά στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης της Σπάρτης. Επίσης κοντά στο οικόπεδο Δ. Λιακάκου[46], όπου αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος, που οδηγούσε στο δυτικό άκρο του αρχαίου θεάτρου και αποτελούσε σημαντική οδική αρτηρία της αρχαίας Σπάρτης από την ύστερη ελληνιστική εποχή έως τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Η σωστική ανασκαφική έρευνα[47] αποκάλυψε κτιριακά λείψανα των παλαιοχριστιανικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Η παλαιοχριστιανική φάση αποτελείται από τους ευτελούς κατασκευής τοίχους 1, 5, 8, 9 και 12, οι οποίοι διατάσσονται στον ανασκαπτόμενο χώρο με τρόπο που καθιστά δυσχερή τον προσδιορισμό της αρχιτεκτονικής μορφής και της χρήσης του κτιρίου στο οποίο ανήκαν (Σχέδ. 3).

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής φάσης ανήκουν πιθανότατα σε μεγάλη ρωμαϊκή οικία και διαμορφώνονται από τους επιμελημένης τοιχοδομίας τοίχους 6, 7, 10, 11, 13. Ειδικότερα, οι τοίχοι 6, 7 και 13, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διαμορφώνουν επιμήκη δεξαμενή, πλ. 1,75 μ., η οποία συνεχίζεται προς Β. και Ν. στα παρακείμενα οικόπεδα. Είναι χτισμένοι από αργούς λίθους, θραύσματα οπτοπλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και φέρουν στη μία τους πλευρά, την εσωτερική, επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα. Με τη δεξαμενή συνδέονται σύμπλεγμα έξι αγωγών από πήλινα κυλινδρικά στελέχη και κτιστό αυλάκι, το οποίο καλύπτεται με πήλινες πλάκες. Παράλληλα και σε απόσταση 0,50 μ., νοτιοανατολικά του τοίχου 13 της δεξαμενής, βαίνει ο τοίχος 11, ο οποίος έχει μήκος 3,39 μ. και είναι κατασκευασμένος από μεγάλου μεγέθους πώρινες λιθοπλίνθους, πλ. 0,61 μ. Ανήκει σε περίστυλη αυλή, αφού διασώζει ίχνη τριών τετράγωνων κτιστών με οπτοπλίνθους πεσσών, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε κανονικές αποστάσεις και είχαν επίχρισμα στις τέσσερις πλευρές τους. Με την αυλή αυτή θα πρέπει να συνδεθεί τόσο η δεξαμενή όσο και το υδρευτικό δίκτυο για την παροχέτευση του νερού.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου καλύπτει ευρύ φάσμα από την ελληνιστική έως και τη βυζαντινή περίοδο. Συμπεριλαμβάνει θραύσματα εφυαλωμένων αγγείων των βυζαντινών χρόνων, ερυθροβαφών αγγείων των υστερορωμαϊκών χρόνων (African red slip ware, τύπος 49-50, 3ος αι. μ.Χ.[48], Pompeian red ware, 2ος-3ος αι. μ.Χ.[49]), απομιμήσεις γνωστών τύπων ερυθροβαφούς υστερορωμαϊκής κεραμικής του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., μαγειρικών σκευών (χύτρα Κορίνθου, τέλος 1ου-3ος αι. μ.Χ.) και ελληνιστικών αγγείων «Δυτικής Κλιτύος». Άλλα ευρήματα, που ξεχωρίζουν και ενισχύουν την υπόθεση ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου Φλώρου ανήκουν σε οικία των ρωμαϊκών χρόνων, είναι πολυάριθμα σπαράγματα επιτοίχιων κονιαμάτων, με ίχνη εξίτηλων χρωμάτων και γραπτής διακόσμησης, ψηφίδες από μπλε και πράσινη υαλόμαζα, δύο σιδερένια λεοντοπόδαρα από λυχνοστάτη ή κηροστάτη. Επίσης, τμήμα γυναικείου αγάλματος των ρωμαϊκών χρόνων, με λαξευμένη τη μπροστινή όψη μόνον και προεξοχή ορθογωνικής διατομής στην πίσω πλευρά του για την προσαρμογή σε τοίχο, το οποίο αποκαλύφθηκε πεσμένο και σπασμένο σε έξι τμήματα. Τα νομίσματα που συγκεντρώθηκαν διατηρούνται σε κακή κατάσταση και δύσκολα μπορούν να ταυτιστούν με ακρίβεια.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα κρίθηκε σκόπιμη η συνέχιση της σωστικής ανασκαφής από την Ε΄ ΕΠΚΑ, λόγω αρμοδιότητας.

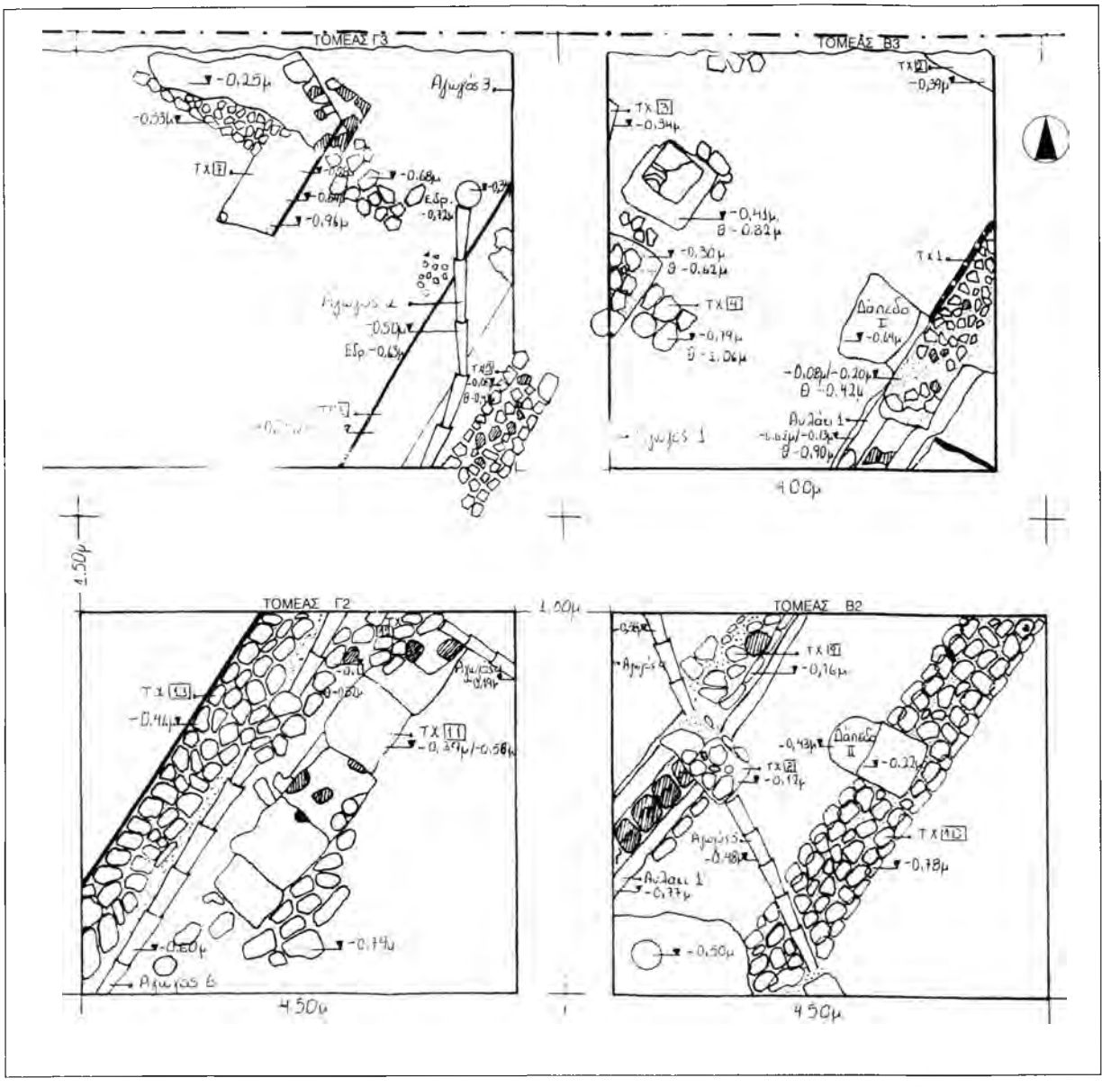
Χ. Πιερροπούλου, αρχιτέκτων-μηχανικός και Ν. Αλεξάκης, τοπογράφος-μηχανικός, Ι. Μαρκοπούλου, σχεδιάστρια.

46. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 177.

47. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

48. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, σ. 67-73.

49. *AJA* 94 (1990), σ. 647-661.

Σχέδ. 3. Σπάρτη. Περιμετρική μη διανοιγμένη οδός. Οικόπεδο Μ. Φλώρου-Σταματοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Αλκμάνος (οικόπεδο Γ. Θ. Πολυχρονάκου, Ο.Τ. 124)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια του αρχαιολογικού χώρου της πόλης, σε απόσταση 500 μ. περίπου από το αρχαίο θέατρο και λίγων δεκάδων μέτρων από το υστερορωμαϊκό τείχος της ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης. Η σπουδαιότητα του οικοπέδου συνίσταται καταρχήν στη σημαντική από αρχαιολογικής άποψης θέση του μέσα στον πολεοδομικό ιστό της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής πόλης. Εντάσσεται στο οικοδομικό τετράγωνο 124[50], το οποίο βρίσκεται πλησίον του σύγχρονου γηπέδου της Σπάρτης και των οικοδομικών τετραγώνων 125, 126, και 127, που έχουν

50. Στο Ο.Τ. 124, στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ο. Παρασκευοπούλου, έχει αποκαλυφθεί έπαυλη των ρωμαϊκών χρόνων (β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.), γνωστή στη βιβλιογραφία ως Βίλλα της Μέδουσας, βάσει εικονιστι-

άμεση γειτνίαση και συνάφεια με τον αδόμητο αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης. Σε αυτά έχουν αποκαλυφθεί από την ανασκαφική έρευνα, σε πυκνή διάταξη, αρχαιολογικά κατάλοιπα της βυζαντινής, υστερορωμαϊκής και ρωμαϊκής περιόδου (λουτρικά συγκροτήματα, πολεοδομικά και οικιστικά λείψανα)[51], τα οποία καταδεικνύουν την επέκταση της πόλης σε περιόδους ακμής[52] έξω από τα όρια του τείχους της ακρόπολης, προς Ν. και Δ.

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου διενεργήθηκε αρχικά από την Ε΄ ΕΠΚΑ. Ο προς ανασκαφή χώρος χωρίστηκε σε 13 ανασκαφικά τετράγωνα (τετράγωνα Α-Μ), διαστάσεων που κυμαίνονταν από 6,50×6,50 έως 7×8 μ., και πραγματοποιήθηκε απομάκρυνση επιχώσεων, πάχ. 0,30-0,80 μ. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η συνέχεια της ανασκαφικής έρευνας διαβιβάστηκε λόγω αρμοδιότητας στην 5η ΕΒΑ[53].

Κατά το χρονικό διάστημα από 16-2-1998 έως 10-7-1998 αφαιρέθηκαν επιχώσεις, πάχ. 0,50-3,25 μ., σε εννέα από τα διανοιγμένα τετράγωνα (Σχέδ. 4, τετράγωνα Γ΄, Δ΄, ΣΤ΄, Η΄, Θ΄, Α΄, Β΄, Ζ΄, Λ΄). Σε τμήματα τριών εξ αυτών (τετράγωνα Β΄, Λ΄, Ζ΄) η διερεύνηση ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη του στέρεου εδάφους. Η σωστική ανασκαφική έρευνα διακόπηκε λόγω εξάντλησης των σχετικών πιστώσεων[54], για να συνεχιστεί κατά το 1999.

Ο ανασκαφόμενος χώρος χαρακτηρίζεται από το πλήθος και την πυκνότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που ακολουθούν τη βασική διάταξη του πολεοδομικού ιστού της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής Σπάρτης, δηλαδή ΒΑ.-ΝΔ., ΒΔ.-ΝΑ., και από την πολύπλοκη στρωματογραφία[55]. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στους υστερορωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους. Ανάγονται σε τρεις οικοδομικές φάσεις, εκ των οποίων τα βυζαντινά λείψανα αντιπροσωπεύουν δύο, με κινητά ευρήματα που καταδεικνύουν τη χρήση του χώρου και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

Χωροταξικά ο ανασκαφόμενος χώρος διαρθρώνεται διαγώνια από μνημειώδες παρόδιο κτίριο των μεσοβυζαντινών χρόνων, που αναπτύσσεται με επιμήκη τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ. Αποτελείται από δωμάτια ορθογώνιας και τετράγωνης κάτοψης και έχει εξωτερικές διαστάσεις που

κού θέματος της επιδαπέδιας μωσαϊκής της διακόσμησης. Η καταστροφή της έπαυλης αποδίδεται στην εισβολή των Ερούλων το 267 μ.Χ. [*ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 144-145]. Εκτός των ψηφιδωτών δαπέδων από την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν και σπαράγματα νωπογραφιών, που έφεραν κίτρινο και βαθύ ερυθρό χρώμα. Πάνω στα ερείπια της έπαυλης οικοδομήθηκαν οικίες κατά τους βυζαντινούς χρόνους [*ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 170-173]. Στον αγρό Πολυχρονάκου [*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 172], βόρεια της οδού Αλκμάνος, έξω από τη ρυμοτομική γραμμή της Σπάρτης και κοντά στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης, εντοπίστηκε τμήμα του εκτεταμένου αποχετευτικού συστήματος της ρωμαϊκής πόλης, και συγκεκριμένα αγωγός θολωτός, ύψ. 0,70 μ., χτισμένος από οπτοπλίνθους, ο οποίος έχει εντοπιστεί και σε άλλα οικόπεδα [Ο.Τ. 126, οικόπεδο Ν. Καλατζή, *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 74 και Ο.Τ. 125 οικόπεδο Κάτσου] και εντάσσεται στην εκτεταμένη και βάσει ενιαίου σχεδίου ανοικοδόμηση της πόλης στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αι. Επίσης, δρόμος με σωληνώσεις που κατευθύνεται στην ακρόπολη και πιθανώς κατέληγε στην αρτηρία μπροστά από τη ρωμαϊκή αγορά και μάλιστα στην κλίμακα ανόδου στο πάνω επίπεδο της αγοράς [*BSA* 89 (1994), σ. 377-432] και μεγάλος απωθέτης της βυζαντινής εποχής, καθώς και μεμονωμένα τοιχία της ίδιας περιόδου. Στον ίδιο χώρο, η ανασκαφική έρευνα [*ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 136-139] αποκάλυψε οικιστικά λείψανα τριών φάσεων της μέσης και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και, συγκεκριμένα, κτίσμα, το οποίο φέρει ψηφιδωτό δάπεδο καλής τέχνης με εικονιστικά και γεωμετρικά θέματα, για την καταστροφή του οποίου θεωρείται πιθανή αιτία η βαρβαρική επιδρομή του τέλους του 3ου αι.

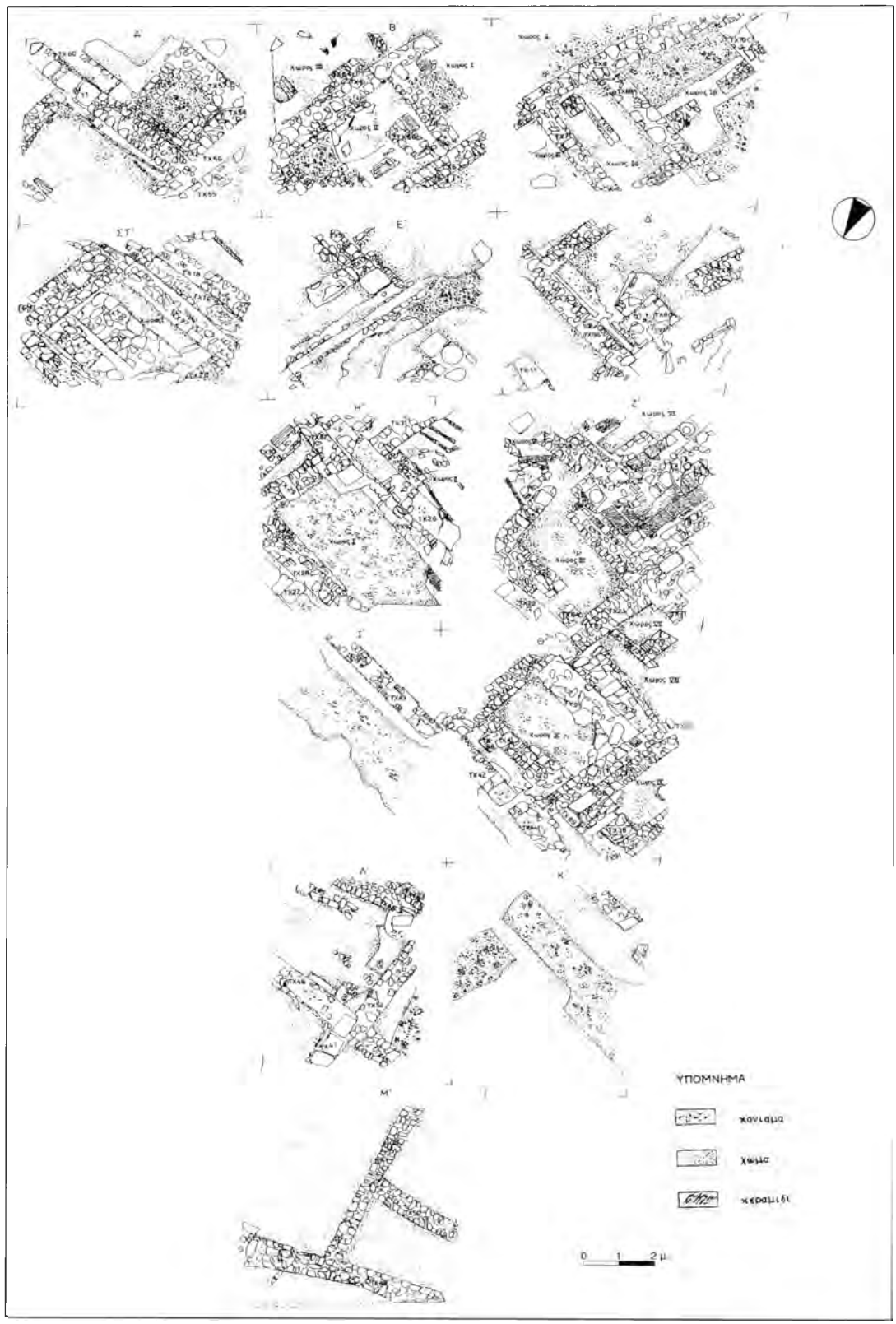
51. Στο Ο.Τ. 126 βρίσκεται το απαλλοτριωμένο οικόπεδο Κ. Θεοδοσόπουλου - Δ. Καρύδη επί της οδού Άγιδος, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ταφικό τρίκογχο των βυζαντινών χρόνων [*ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 158-160]. Στο οικόπεδο Καλατζή, επί της οδού Τριακοσίων και Ξενοφώντος αποκαλύφθηκε τμήμα του κεντρικού οδικού συστήματος της ρωμαϊκής Σπάρτης, πλαισιωμένο από στοές (via colonnata), χρονολογούμενα από τον ανασκαφέα στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου, εποχή κατά την οποία απαντά η ανοικοδόμηση της πόλης, σε ευρύτατη κλίμακα, μετά την καταστροφή της από τους Ερούλους το 267 μ.Χ., και μία σύντομη περίοδος ακμής έως τη γοτθική επιδρομή του 396 μ.Χ. [*ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 74]. Στο οικόπεδο Αλικάκου, επί της οδού Τριακοσίων, εντοπίστηκε οικία των υστερορωμαϊκών χρόνων (τέλη 4ου αι. μ.Χ.) με ενδιαφέροντα ψηφιδωτά δάπεδα και προσθήκη αψίδας στα ανατολικά [*ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 74-75]. Στο Ο.Τ. 127 βρίσκονται τα απαλλοτριωμένα από το ΥΠΠΟ οικόπεδα Ε. Ρήγου, επί της οδού Τριακοσίων, όπου αποκαλύφθηκε τρίκλιτη μεσοβυζαντινή εκκλησία [*ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 116-117] και Ε. Δίπλα και Β. Λεώπουλου, επί της οδού Λυσσάνδρου, όπου εντοπίστηκε βυζαντινό λουτρό, που ανοικοδομήθηκε στη θέση υποκείμενου ρωμαϊκού βαλανείου [*ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 173-174· 21 (1966): Χρονικά, σ. 155-159. *AE* 1982, σ. 99-112].

52. Περίοδοι ειρήνης και ακμής για τη Σπάρτη ήταν οι ρωμαϊκοί και οι παλαιοχριστιανικοί χρόνοι έως τις αβαρικές και σλαβικές επιδρομές του 7ου αι. μ.Χ., οπότε φαίνεται ότι ο πληθυσμός της Λακεδαίμονος περιορίστηκε στον οχυρωμένο χώρο της ακρόπολης. Νέα επέκταση της πόλης στα νότια και δυτικά του οχυρωματικού περιβόλου διαπιστώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα στον 11ο και 12ο αι., επί δυνασπείας των Κομνηνών, με την ανέγερση νέων δημόσιων ή ιδιωτικών, κοσμικών ή εκκλησιαστικών κτιρίων, έως το β΄ μισό του 13ου αι., εποχή κατά την οποία μαρτυρείται η εγκατάλειψη της Λακεδαίμονος και η σταδιακή μετοίκηση και συσπείρωση του πληθυσμού στο Μυστρά.

53. Ό.π. (υποσημ. 47).

54. Η ανασκαφή έγινε κάτω από πιεστικούς ρυθμούς, λόγω της έκτασης του ανασκαφόμενου χώρου (534 τ.μ.), πάντα όμως με την απαιτούμενη προσοχή και με γνώμονα την άντληση όλων των αρχαιολογικών στοιχείων.

55. Από 9-10-1997 έως 3-11-1997 και ενόψει της έναρξης της έρευνας πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές σε χώρους του τετραγώνου Β΄, οι οποίες απέδωσαν στοιχεία για τη στρωματογραφία.

Σχέδ. 4. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

προσεγγίζουν τα 5 μ. πλάτος και τα 23 μ. μήκος, εντός του ανασκαφόμενου χώρου με σαφείς ενδείξεις για συνέχιση του κτιρίου και στους άσκαφους ακάλυπτους χώρους των παρακείμενων οικοπέδων. Η τοιχοδομία των εξωτερικών του τοίχων (τοίχοι 12, 16, 26, 27, 22, 43, 42, 44, 33), που είναι ισχυρότατη και ιδιαίτερα επιμελημένη από πώρινες λιθοπλίνθους με παρεμβολή οριζόντια στους αρμούς αργών λίθων και οπτοπλίνθων και ισχυρού κονιάματος, είναι ανάλογη με την τοιχοποιία της μεσοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Ρήγου, στο Ο.Τ. 127[56]. Οι μεσοτοιχίες του κτιρίου (δίδυμοι τοίχοι 15 και 17, τοίχος 29, τοίχος 40 και δίδυμοι τοίχοι 34 και 36) είναι επιμελώς χτισμένες από αργούς λίθους με παρεμβολή οπτοπλίνθων στους κάθετους και στους οριζόντιους αρμούς και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διαμορφώνουν δύο ορθογώνιους και έναν τετράγωνο περίπου χώρο, τους χώρους ΣΤ-Ι, μήκ. 8 και πλ. 3,80 μ., Η΄-Ι, μήκ. 8,20 και πλ. 3,80 μ. και Θ΄-Χ, μήκ. 3,20 και πλ. 3,80 μ. Θυραίο άνοιγμα εντοπίζεται μόνο στο νοτιοδυτικό τοίχο του τελευταίου χώρου, ενώ δάπεδα από τριμμένο κεραμίδι ανάμεικτο με κονίαμα και άργιλο βρέθηκαν στους χώρους Η΄-Ι και Θ΄-Χ. Εξαιρετικά αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα παρόμοιας τοιχοδομίας εντοπίζονται σε επαφή με το νοτιοδυτικό του άκρο (τοίχοι 55, 5, 13) και σε απόσταση 8 μ. στα βορειοανατολικά του (τοίχοι 46, 47).

Ο χαρακτήρας του οικοδομήματος δεν είναι σαφής σε ό,τι αφορά τη λειτουργία του χώρου. Ευρήματα καθοριστικά της χρήσης του δεν αποκαλύφθηκαν και τα ανασκαφικά δεδομένα εμφανίζονται αντιφατικά. Οι διαστάσεις του παραπέμπουν σε δημόσιο κτίριο, η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που εντοπίστηκε στις επιχώσεις του σε ιδιωτική χρήση. Είναι δε σαφές ότι η αρχιτεκτονική μορφή και η χρήση του κτιρίου δεν μπορούν να προσδιοριστούν χωρίς το συσχετισμό τους με τα ευρήματα των ανασκαφικών διερευνήσεων των παρακείμενων οικοπέδων[57]. Η περαιτέρω διερεύνηση του ανασκαπτόμενου χώρου θα συμβάλει στη διευκρίνηση ορισμένων εύλογων ερωτημάτων που έχουν ανακύψει.

Το μεγάλο κτίριο της μεσοβυζαντινής εποχής ακολουθεί τη διάταξη μεγάλου, υπόγειου πιθανότατα, θολωτού αγωγού-οχετού, ο οποίος θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους υστερορωμαϊκούς χρόνους με χρήση πιθανότατα και κατά τους πρώτους αιώνες της παλαιοχριστιανικής εποχής. Το πλάτος του κυμαίνεται από 2 έως 2,30 και το μήκος του είναι 27 μ., εντός του ανασκαφόμενου χώρου με σαφέστατες ενδείξεις για συνέχισή του και προς τις δύο κατευθύνσεις. Αποτελεί τμήμα αποχετευτικού αγωγού, ο οποίος απαντά με τον ίδιο προσανατολισμό, δηλαδή ΒΔ.-ΝΑ., και σε άλλες θέσεις στην πόλη της Σπάρτης[58], σε απόσταση λίγων μέτρων από το οικόπεδο Πολυχρονάκου, και θα πρέπει να συσχετιστεί με το εκτεταμένο αποχετευτικό δίκτυο της ρωμαϊκής πόλης, στο οποίο ανήκει και άλλος, μικρότερων διαστάσεων, καμαροσκέπαστος αγωγός, χτισμένος από οπτοπλίνθους[59]. Οι ισχυρότατοι τοίχοι του (τοίχοι 92, 93, 95, 97, 99) είναι χτισμένοι από μεγάλους αργούς λίθους, αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση και οπτοπλίνθους. Από την κατεστραμμένη θολωτή κάλυψη του αγωγού σώζεται μικρό τμήμα από λαξευμένους πωρόλιθους (θολίτες), πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε ο τοίχος 34, καθώς και τμήμα είτε της κάλυψής του είτε ενισχυτικού σφενδονίου από οπτοπλίνθους, που προεξέχει στο βόρειο άκρο του τοίχου 92. Η ανασκαφή του νοτιοανατολικού του άκρου προχώρησε σε βάθος 5,75 μ., χωρίς να έχει εντοπιστεί στέρεο έδαφος.

Στα νότια του αγωγού εντοπίστηκαν – και θα πρέπει να συνδεθούν με αυτόν – τμήματα υδρευτικών αγωγών από πήλινα κυλινδρικά στελέχη και πειόσχημων αυλακιών, των οποίων τα πλάγια τοιχώματα και ο πυθμένας είναι χτισμένα από πήλινες πλάκες και καλύπτονται από επίπεδους λίθους.

Στα βορειοανατολικά του κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα οδού, η οποία διασώζεται σε πλάτος 2 και σε μήκος 15 μ. περίπου και θα πρέπει να οδηγούσε στην ακρόπολη της Σπάρτης. Σώθηκε τμήμα του καταστρώματός της από χονδρόκοκκο χαλίκι ανάμεικτο με τριμμένα κεραμίδια, όστρακα και κουρασάνι ως συνδετικό υλικό. Από την έως τώρα ανασκαφική έρευνα δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς τη χρονική διάρκεια χρήσης

56. Βλ. ό.π. (υποσημ. 51).

57. Τα ανασκαφικά δεδομένα παρακείμενων οικοπέδων εμφανίζονται πολύ αποσπασματικά. Δύο αποχετευτικοί αγωγοί και ρωμαϊκός τοίχος στο οικόπεδο Δημητρόπουλου, επί της οδού Τριακοσίων, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 121· 40 (1985): Χρονικά, σ. 102, λείψανα ρωμαϊκών οικιών στο οικόπεδο Λεώπουλου επί της οδού Χαλκιοίκου Αθηνάς, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 200 κ.α. Βλ. επίσης ό.π. (υποσημ. 50).

58. Στο οικόπεδο Ζη, επί της οδού Διοσκούρων, στο Ο.Τ. 29 [*ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 89-90] και στο οικόπεδο Κατσή, επί της οδού Παλαιολόγου και Τριπόλεως, στο Ο.Τ. 121, όπου εντοπίστηκαν και λείψανα τοξωτής γέφυρας των ρωμαϊκών χρόνων στο σημείο του αγωγού από όπου διερχόταν αρχαία οδός [*ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 102]. Τέλος, σε έργα της ΔΕΥΑΣ κατά το 1992, στην οδό Λεωνίδου, κοντά στη συμβολή της με την οδό Αλκμάνος, πολύ κοντά στο οικόπεδο Πολυχρονάκου, αποκαλύφθηκε μεγάλη, πιθανώς υπόγεια, κατασκευή, καλυμμένη με κυλινδρικό θόλο. Στο μέσον της διασώζεται μεγάλος αρράβδωτος κίονας που φέρει επιτύμβια επιγραφή [*ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 108-110].

59. Ό.π. (υποσημ. 50).

της οδού, ούτε ως προς τον ακριβή αριθμό των οδοστρωμάτων που την αποτελούσαν.

Στο μέσον περίπου του δυτικού τμήματος του ανασκαπτόμενου χώρου, στα νοτιοδυτικά του μεσοβυζαντινού κτιρίου, αποκαλύφθηκε χώρος (τοίχοι 74-77), που διασώζει δάπεδο από ορθογώνιες οπτόπλακες, τοποθετημένες πάνω σε παχύ στρώμα από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Πλαισιώνεται από πειόσχημα κτιστά αυλάκια, τα οποία είναι διατεταγμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να κατευθύνονται προς τον αποχετευτικό αγωγό (βλ. ανωτέρω). Ο προορισμός του κτιρίου παραμένει ασαφής. Θα μπορούσε να ανήκει σε λουτρικό χώρο των υστερορωμαϊκών χρόνων, ο οποίος θα συνδεόταν ενδεχομένως με τον αγωγό, ωστόσο η αποσπασματική του διατήρηση δεν μας επιτρέπει καμία περαιτέρω ερμηνεία της χρήσης του.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διαμορφώνονται τέσσερις χώροι, πιθανότατα οικίας, της ύστερης βυζαντινής εποχής. Η τοιχοδομία των αρχιτεκτονικών αυτών λειψάνων (τοίχοι 4, 6, 7, 8, 57, 58, 61) είναι αμελής και συνίσταται σε αργούς λίθους, βήσσαλα, αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση και άργιλο ως συνδετικό υλικό. Από τους τοίχους διασώθηκαν μόνον τα θεμέλια· δεν εντοπίστηκε καμία ένδειξη των θυραίων ανοιγμάτων μέσω των οποίων επικοινωνούσαν οι χώροι. Οικοδομικά λείψανα της ίδιας περιόδου (τοίχοι 45, 49, 50, 51) αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Από τον τρόπο διάταξής τους δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η αρχιτεκτονική μορφή κάποιου κτιρίου.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικού υλικού, στην πλειονότητά του ακόσμητου, που ανάγεται στους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς, υστερορωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, καθώς και θραύσματα γυάλινων, μετάλλινων, πήλινων, οστέινων και λίθινων αντικειμένων. Οι συνεχείς χρήσεις του χώρου είχαν διαταράξει όλα σχεδόν τα στρώματα, ενώ ο κάθε χώρος είχε τη δική του στρωματογραφία ανανακλώντας την ιστορία της συγκεκριμένης ενότητας. Από τα λίθινα ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να αναφερθεί μία ομάδα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία αποκαλύφθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαπτόμενου χώρου, στο τετράγωνο Γ΄, τοποθετημένα επιμελώς το ένα δίπλα στο άλλο. Πρόκειται για τέσσερα επιθήματα, έναν ολόκληρο και τρία τμήματα κιονίσκων τέμπλου και δύο τμήματα επιστυλίου. Λίγο ανατολικότερα, στις επιχώσεις του τετραγώνου Β΄, βρέθηκε ακέραιος μαρμάρινος αμφικιονίσκος. Τα ανασκαφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν τη διατύπωση κάποιας ερμηνείας για την παρουσία τους στο χώρο. Είναι, ωστόσο, σαφές ότι τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη δεν μπορεί παρά να προέρχονται από εκκλησιαστικό κτίριο. Τα 38 νομίσματα που περισυνελέγησαν διατηρούνται σε κακή κατάσταση και δύσκολα μπορούν να ταυτιστούν με ακρίβεια.

Οδός Λυσσάνδρου (οικόπεδο Φιλιππόπουλου, Ο.Τ. 127)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από 14-7-1998 έως 31-7-1998 σε οικόπεδο έκτασης 2 στρεμμάτων περίπου. Στο τοπογραφικό σχέδιο ο χώρος χωρίστηκε σε 80 περίπου ανασκαφικά τετράγωνα[60] (διαστ. 5×5 μ.), από τα οποία ζητήθηκε να ανασκαφούν τα 34, σύμφωνα με το διάγραμμα κάλυψης του οικοπέδου.

Η σπουδαιότητα της ανασκαφικής διερεύνησης αφορούσε αφενός τη σημαντική θέση του οικοπέδου εντός του πολεοδομικού ιστού της βυζαντινής Λακεδαιμονίας[61] και αφετέρου το γεγονός ότι ήταν ήδη ορατός στο χώρο τραπητής από κροκαλοπαγές πέτρωμα, γεγονός που συνηγορούσε στην ύπαρξη ελαιοτριβείου στη θέση αυτή.

Η διερεύνηση στην παρούσα φάση διενεργήθηκε[62] στη νοτιοανατολική γωνία του προς ανασκαφή χώρου, ανατολικά του τραπητή. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιορίζονται σε ελάχιστους, πολύ κατεστραμμένους, τοίχους στο τετράγωνο Θ1 (τοίχοι 3-5) και σε δύο καλύτερα διατηρημένους τοίχους (τοίχοι 1, 2) στο τετράγωνο Θ2. Ο τοίχος 1, στα δυτικά του οποίου εντοπίστηκε οδόστρωμα στενού δρομίσκου που δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλο του το πλάτος, θα μπορούσε να είναι αναλημματικός.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε εφυαλωμένη κεραμική των βυζαντινών χρόνων με λεπτή και αδρή εγχάρακτη διακόσμηση, όπου αποδίδονται και εικονιστικά θέματα (β΄ μισό 12ου και τέλη 12ου-αρχές 13ου αι. αντίστοιχα). Επίσης κεραμική των παλαιοχριστιανικών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων με κτενωτή και αυλακωτή διακόσμηση, χρηστική ακόσμητη κεραμική, θραύσματα μαγειρικών σκευών, μικρή ποσότητα οστράκων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, υφαντικά βάρη, θραύσματα γυάλινων αγγείων και έξι νομίσματα, που δεν κατέστη δυνατόν να ταυτιστούν.

Παρόρι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στη θέση Κέραμος

Σωστική ανασκαφική διερεύνηση πραγματοποιήθηκε στα δυτικά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, των αρ-

60. Για την αρίθμησή τους χρησιμοποιήθηκαν αραβικοί αριθμοί στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου στην ανατολική.

61. Βλ. αναλυτικά ό.π. (υποσημ. 50, 51).

62. Ό.π. (υποσημ. 47).

χών του 20ού αι., στο Παρόρι Λακωνίας, οικισμό που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον Μυστρά. Η ύπαρξή του κατά τους βυζαντινούς χρόνους, κοντά στον Μυστρά μαρτυρούνταν μέχρι πρότινος μόνον από τις γραπτές πηγές, χωρίς αρχαιολογικά ευρήματα. Συγκεκριμένα σε δύο κτητορικές πράξεις των ετών 1339 και 1341 του μητροπολίτη Νείλου, που έχουν αναγραφεί στον τρίτο από δεξιά κίονα της μητρόπολης του Μυστρά και περιέχουν κτηματολόγια, αναφέρονται «πάροικοι καὶ κατοικοῦντες ἐν Παρορίῳ». Η δεύτερη γραπτή μαρτυρία προέρχεται από τον Αββά Fourmont, ο οποίος είδε και αντέγραψε το 1730 επιγραφή στον έως σήμερα αταύτιστο ναό της Παναγίας στο Παρόρι, η οποία αναφερόταν στους αγώνες του Δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού με τους τοπικούς άρχοντες.

Η συνεχής κατοίκηση του οικισμού δεν είχε επιτρέψει τη διερεύνησή του και τα ενισχυτικά της βυζαντινής ιστορίας του αρχαιολογικά ευρήματα αποκαλύφθηκαν για πρώτη φορά το 1995 σε σωστική ανασκαφική διερεύνηση στο οικόπεδο Σταυράκου, κατά την οποία ήλθαν στο φως οικοδομικά λείψανα και τάφοι βυζαντινών χρόνων[63].

Κατά τη θερινή περίοδο του 1997 και 1998 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[64] στο χώρο δυτικά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, σε όρυγμα που διαμορφώθηκε για τη θεμελίωση παρακείμενης νεοανεγειρόμενης οικοδομής. Καθ' όλο το μήκος της παρειάς του ορύγματος εντοπίστηκε δάπεδο από ισχυρό ασβεστοκονίαμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε χαλίκι και μικρού μεγέθους λίθους, κάτω από το οποίο διακρίνονταν διασκορπισμένα οστά, πήλινες πλάκες δαπέδου προερχόμενες από ταφές, καθώς και σπάραγμα τοιχογραφίας.

Το δάπεδο εφαπτόταν στο δυτικό τοίχο της εκκλησίας και τα ανασκαφικά δεδομένα υποδήλωναν ότι θα πρέπει να συνεχιζόταν προς Δ. και Ν. Στο νότιο άκρο του και σε επαφή με το δυτικό τοίχο της εκκλησίας, ήλθε στο φως ακανόνιστης ορθογωνικής διατομής κατασκευή, πιθανώς παραστάδα, από οπτοπλίνθους, αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, η οποία περιβαλλόταν από το δάπεδο.

Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο περίπου του υπό ανασκαφή χώρου, όπου διαπιστώθηκε παραβίαση του δαπέδου, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., κάθετα προς το δυτικό τοίχο της εκκλησίας και κάτω από αυτόν.

Η στρωματογραφία ήταν εξαιρετικά διαταραγμένη λόγω των αλλεπάλληλων χρήσεων του χώρου. Η διερεύνηση των επιχώσεων αποκάλυψε απότμημα αρχαίας μαρμάρινης επιγραφής με αετωματική επίστεψη και πολυάριθμα μικρά σπαράγματα τοιχογραφιών, η αποσπασματικότητα των οποίων καθιστά δυσχερή τη χρονολόγησή τους. Ωστόσο, η μεγάλη χρωματική ποικιλία, τα αποσπασματικά σωζόμενα διακοσμητικά τους θέματα και ο εντοπισμός τους, ακόμη και πάνω σε λίθινο δόμο, στοιχειοθετούν την ασφαλή υπόθεση για την ύπαρξη προγενέστερης εκκλησίας στη θέση αυτή.

Η καθαίρεση του δαπέδου έφερε στο φως συστάδα τριών τάφων, καθώς και μία παιδική ταφή, που έβαιναν παράλληλα προς το δυτικό τοίχο της εκκλησίας.

Ο τάφος Ι, κτιστός κιβωτιόσχημος, είχε μήκος 1,84-1,88 και πλάτος 0,45-0,58 μ. και ήταν κατασκευασμένος στο ανώτερο τμήμα του από οπτοπλίνθους σε οριζόντιες στρώσεις που εναλλάσσονταν με ισοπαχείς στρώσεις ισχυρού κονιάματος και κάθετα τοποθετημένες οπτοπλίνθους στο κατώτερο. Η κάλυψή του δεν σωζόταν, ενώ στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν διασκορπισμένα ανθρώπινα οστά, προερχόμενα από ανακομιδές.

Ο τάφος ΙΙ διαμορφωνόταν από το δυτικό τοίχο της εκκλησίας στα ανατολικά, τον τοίχο 1 στα νότια, και ήταν χτισμένος με λίθους, σποραδικά οπτοπλίνθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό στα δυτικά. Το μήκος του ήταν 1,70 και το πλάτος του 0,35-0,50 μ. Το δάπεδό του καλυπτόταν από δύο μαρμάρινες λιθόπλακες που εναλλάσσονταν με δύο τετράγωνες πήλινες πλάκες. Δεν εντοπίστηκαν οι πλάκες κάλυψής του. Περιείχε σκελετό σε ύπτια στάση με το κεφάλι τοποθετημένο προς Β. και πολυάριθμα οστά από ανακομιδές.

Ο τάφος ΙΙΙ ήταν απλός λακκοειδής. Τοιχώματα μόνον των μακριών πλευρών του διαμορφώνονταν από κάθετα τοποθετημένες πήλινες πλάκες, οι οποίες έφεραν χιαστί μονές, διπλές ή τριπλές εγχαράξεις. Το μήκος του ήταν 2,05 και το πλάτος του 0,35-0,40 μ. Από την κάλυψη του δαπέδου του εντοπίστηκε μόνο μία πήλινη πλάκα με χιαστί εγχαράξεις. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε ακέραιος σκελετός, αλλά πρόχειρα τοποθετημένα οστά προερχόμενα από ανακομιδές, καθώς και επιχρυσωμένο αργυρό ενώτιο των υστεροβυζαντινών χρόνων με διάτρητη διακόσμηση. Στο εσωτερικό του υπάρχουν σφαιρίδια, τα οποία προκαλούσαν ελαφρύ ήχο με την κίνηση της κεφαλής του προσώπου που φορούσε το κόσμημα.

Στο κέντρο του ανασκαπτόμενου χώρου, μεταξύ των τάφων Ι στα νότια και ΙΙ, ΙΙΙ στα βόρεια, εντοπίστηκε απλή παιδική ταφή σε ύπτια στάση με προσανατολισμό της κεφαλής προς Β., χωρίς κάλυψη. Το μήκος της ήταν 0,80 μ. και οριζόταν από λίθους αραιά τοποθετημένους στο βόρειο και νότιο άκρο της. Κοντά στο σκελετό εντοπίστηκε χάλκινη περόνη, μήκ. 0,031 μ., με σφαιρική κεφαλή.

63. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 145, 168-169.

64. Ό.π. (υποσημ. 47).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Η φετινή περίοδος εργασιών αφορούσε κυρίως την επαλήθευση και τη συμπλήρωση των γραφικών αποκαταστάσεων που πραγματοποίησε η Cl. Piaton με βάση τις φωτογραφίες του 1997.

Παράλληλα, με τη συγκατάθεση της 5ης ΕΒΑ πραγματοποιήθηκαν αποτυπώσεις των τομών που διενήργησε η Κ. Γερολύμου κατά μήκος της κρηπίδας της εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέρμπακα.

Λόγω της απώλειας της Α. Οικονόμου δεν συνεχίστηκε η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στην επικράτεια των Κοινοτήτων Λιμνών και Πρόσυμνας.

Επαληθεύσεις πραγματοποιήθηκαν στις εκκλησίες του Αγίου Ιωάννη στο Λιγουριό, της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Πλατανίτι και της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Χώνικα.

Σε γενικές γραμμές φάνηκε πως οι φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις διευκολύνουν σε μεγάλο βαθμό τις εργασίες, αλλά δεν αρκούν.

Λιγουριό

Ναός Αγίου Ιωάννη

Λόγω της κατάστασης διατήρησης της βόρειας και της ανατολικής πρόσοψης οι φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις άφησαν ημιτελείς αρκετές φαρδιές ζώνες. Εν πάση περιπτώσει, ο σχεδιασμός των δύο άλλων προσόψεων έχει ολοκληρωθεί μέχρι το επίπεδο των στεγών, καθώς και η αποτύπωση σε φυσικό μέγεθος των διαφόρων λαξευμένων πλίνθων και των ιδιαίτερων συνδυασμών τους, των γλυπτών σε β΄ χρήση και των επιγραφών. Οι στέγες και το τύμπανο του τρούλου σχεδιάστηκαν στα σχέδια με θεοδόλιχο.

Στο εσωτερικό αποτυπώθηκε ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα που κατά την α΄ φάση της εκκλησίας αποτελούσε τον εξωτερικό δυτικό τοίχο και σε φυσικό μέγεθος τα διακοσμητικά στοιχεία. Τόσο στο νάρθηκα όσο και στο ναό σώζεται ένα τμήμα της αρχικής πλακόστρωσης και με την αποτύπωσή της μπορούμε να προχωρήσουμε σε μερική γραφική αποκατάστασή της. Η εσωτερική παρειά του μνημείου είναι ορατή, εκτός από μερικές επιφάνειες που καλύπτονται από τοιχογραφίες, και αποτυπώθηκε πέτρα προς πέτρα, αφού οι τοίχοι των άλλων εκκλησιών υπό μελέτη καλύπτονται από κονίαμα.

Στη νότια και στην ανατολική πρόσοψη σώζεται το αρχικό κονίαμα σε ορισμένους αρμούς: είναι λειασμένο και καλυμμένο με λεπτή στρώση κίτρινης ώχρας, ενίοτε και με μια ταινία ερυθρής ώχρας προς μίμηση της πλίνθου· η ίδια ερυθρή ώχρα απαντά και σε ορισμένες συνθέσεις με λαξευτές πλίνθους (στο νάρθηκα και στη νότια πρόσοψη). Η ανάλυση αυτού του κονιάματος κρίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού είναι το μόνο που σώζεται (οι αρμοί των άλλων εκκλησιών έχουν δεχτεί νεότερες επεμβάσεις).

Η λεπτομερής εξέταση του μνημείου, ενόψει της γραφικής αποκατάστασης και μελέτης του, οδήγησε επιπλέον σε παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν σε μια ενδεχόμενη αναστήλωση.

Παραμένει ακόμη η ολοκλήρωση των αποτυπώσεων (επαλήθευση του τυμπάνου του τρούλου και συμπλήρωση των τμημάτων των τοίχων που βρίσκονται αρκετά ψηλά).

Πλατανίτι

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Η εκκλησία αυτή παρουσιάζει δύο ευδιάκριτους τύπους τοιχοδομίας: μέχρι ύψος 1,50 μ. περίπου, πρόκειται για αργούς λίθους και πλίνθους, ενώ ψηλότερα για το κλασικό σύστημα με «πλαίσια». Ο πρώτος τύπος τοιχοδομίας είναι χαρακτηριστικός του 11ου αι., ενώ ο δεύτερος του 12ου, οπότε φαίνεται πιθανόν πως το μνημείο ιδρύθηκε τον 11ο και ανοικοδομήθηκε το 12ο αι. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την κάτοψή του, που είναι χαρακτηριστική του 11ου αι. Το αρχικό σχέδιο περιελάμβανε δύο εισόδους, η μία από τις οποίες εντοπίστηκε στα βόρεια.

Η επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων ολοκληρώθηκε για τις τέσσερις όψεις μέχρι το επίπεδο των στεγών, εκτός από τον τρούλο και το τύμπανό του. Λεπτομερείς αποτυπώσεις σε μεγαλύτερη κλίμακα πραγματοποιήθηκαν στο παράθυρο του Ιερού (αποκαθίσταται ως τρίλοβο από πωρόλιθο, όπως του Μέρμπακα και της Αγίας Μονής) και του νότιου αετώματος.

Με την εξέταση των όψεων και σε μερικές περιπτώσεις σε σύγκριση με παλαιές φωτογραφίες, έγινε και η διάκριση νεότερων επεμβάσεων συντήρησης σε πολλά σημεία. Χάρη σε αυτές τις φωτογραφίες, αλλά και στο γεγονός ότι το δάπεδο στο εσωτερικό της εκκλησίας είναι κατά 0,40 μ. χαμηλότερο από ό,τι εξωτερικά, είναι φανερό πως το αρχικό εξωτερικό δάπεδο βρίσκεται χαμηλότερα. Πράγματι, είναι θαμμένος σίγουρα ένας δόμος και ίσως ένας ακόμη. Μόνο μια ανασκαφή θα επέτρεπε να βρεθεί το αρχικό δάπεδο και να αποκατασταθεί όλη η παρειά. Στο εσωτερικό δεν σώζεται κανένα ίχνος της πλακόστρωσης, καθώς το δάπεδο είναι σήμερα στρωμένο με πλακάκια. Και εδώ πάλι μια ανασκαφή θα επέτρεπε ενδεχομένως να βρεθεί το αρχικό δάπεδο ή τουλάχιστον το επίπεδό του.

Χώνικας

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Οι φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις παρουσίασαν ελάχιστα προβλήματα, μια που η τοιχοδομία της εκκλησίας είναι από τις χαρακτηριστικότερες του τύπου με «πλαίσια». Ο κύριος όγκος δουλειάς, που δεν ολοκληρώθηκε, ήταν η σχεδίαση σε φυσικό μέγεθος των πολυάριθμων λαξευτών πλίνθων όλων των όψεων.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος αυτού του μνημείου είναι από τους πιο ενδιαφέροντες, αφού περιλαμβάνει στοιχεία και θέματα που απαντούν σε όλες τις υπό μελέτη εκκλησίες και η ανάλυσή του θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στον καθορισμό της χρονολόγησης.

Όλα τα ψηλά τμήματα του οικοδομήματος ξαναχτίστηκαν κατά τους χρόνους της Ενετοκρατίας, ενώ το δυτικό τέταρτο της νότιας και της βόρειας πρόσοψης αναστηλώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Ε. Στίκα. Χάρη στις φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις εντοπίστηκαν τα νεότερα τμήματα και διαπιστώθηκε ότι τα πλαίσια των τεσσάρων από τις πέντε θύρες ανακατασκευάστηκαν εξ ολοκλήρου, ενώ ξανασχεδιάστηκε η κλίση των στεγών του νάρθηκα. Καμία λοιπόν από τις ορατές σήμερα στέγες δεν ακολουθεί το αρχικό σχέδιο.

Στο εσωτερικό κρίνεται απαραίτητος ο καθαρισμός των κιονοκράνων των κιόνων που υποβάσταζαν τον τρούλο.

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Με την άδεια της Εφόρου Αι. Μπακούρου φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν η κρύπτη και τα τμήματα του μνημείου που ήλθαν στο φως με την ανασκαφή της Κ. Γερολύμου, αλλά και με τη δοκιμαστική τομή που είχε πραγματοποιήσει η M.L. Coulson το 1995· αποτυπώθηκε επίσης η στρωματογραφία στα πιο ενδιαφέροντα σημεία και πραγματοποιήθηκαν σχέδια και φωτογραφίες των θραυσμάτων του τέμπλου· η αποκατάσταση ολόκληρου του σχεδίου ωστόσο απαιτεί λεπτομερέστερη μελέτη. Οι πολλές και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που έγιναν στην τοιχοδομία, καθώς και ένα αντίγραφο των σχεδίων, θα αποσταλούν στην 5η ΕΒΑ μόλις ολοκληρωθούν.

GISÈLE HADJI-MINAGLOU

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το πρόγραμμα δράσης της Ζ΄ ΕΠΚΑ κατά το 1998, αν και δεν υλοποιήθηκε στο σύνολό του λόγω ελλιπών πιστώσεων, υπήρξε πολύπλευρο και επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της αρμοδιότητάς της με ιδιαίτερη έμφαση στο ανασκαφικό και επανεκθετικό έργο.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Μουσείο Ολυμπίας, στο πλαίσιο του προγράμματος γενικού ευπρεπισμού των εκθεσιακών αιθουσών του, έγινε αντικατάσταση όλων των επεξηγηματικών πινακίδων, καθώς και των λεζαντών των προθηκών με νέες, ενώ ανανεώθηκαν όλα τα υφάσματα επένδυσης των ταμπλώ των εκθεμάτων. Επίσης έγινε γενική συντήρηση και ελαιοχρωματισμός όλων των σιδερένιων και ξύλινων κουφωμάτων της ανατολικής πτέρυγας του μουσείου.

Στα Μουσεία Χώρας και Πύλου Μεσσηνίας συνεχίστηκε το πρόγραμμα συντήρησης των χαλκών εκθεμάτων και αντικατάστασης των ταμπλώ μέσα στις προθήκες με καινούργια.

Προχώρησαν με εντατικό ρυθμό οι εργασίες έκθεσης της κεραμικής στο β΄ όροφο του Μπενάκειου Μουσείου Καλαμάτας.

Στα βιβλία καταγραφών των μουσείων της Εφορείας καταγράφηκαν 1.000 περίπου αρχαία αντικείμενα, ενώ στα εργαστήρια συντηρήθηκαν περισσότερα από 500 χάλκινα και πήλινα ευρήματα προερχόμενα από τις πρόσφατες ανασκαφές. Η Εφορεία εξοπλίστηκε με νέο Η/Υ σύμφωνα με τις δοθείσες προδιαγραφές, προκειμένου να ενταχθεί στο ΕΠΠΟΣ (Ενιαίο Πληροφοριακό Πολιτιστικό Σύστημα).

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα» η Εφορεία συμμετείχε με δύο εκπαιδευτικά προγράμματα. Το ένα σχετικό με τον αθλητισμό και την Ολυμπία και το άλλο με το μυκηναϊκό πολιτισμό.

Πολιτιστικές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν στο αρχαίο στάδιο της Ολυμπίας, στο πλαίσιο της Α΄ Συνεδρίασης της Εθνικής Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων στην Ολυμπία, καθώς και στο αίθριο του Νέου Μουσείου Ολυμπίας.

Στην πραγματοποίηση του έργου της Εφορείας συνέβαλαν οι αρχαιολόγοι Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου και Ο. Βικάτου, καθώς και οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Ζ. Λεβεντούρη, Ε. Μαλαπάνη και Χ. Ματζάνας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Δάφνη

Θέση Λακκαθέλα

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά φέτος η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Λακκαθέλα της Κοινότητας Δάφνης, όπου το 1997 είχαν ερευνηθεί έξι θαλαμωτοί τάφοι.

Ανασκάφηκαν έξι ακόμη τάφοι, συμπληρώνοντας τον αριθμό των 12 ανεσκαμμένων έως σήμερα στη θέση αυτή. Οι τάφοι ήταν ασύλητοι και απέδωσαν πλούσια ευρήματα σε κεραμική, οπλισμό και κοσμήματα από ημιπολύτιμους λίθους και υαλόμαζα.

Θαλαμωτός τάφος 7. Ο τάφος αποκαλύφθηκε ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της συστάδας των άλλων τάφων. Καλυπτόταν από αρκετή επίχωση και ο θόλος του θαλάμου ήταν βυθισμένος. Η είσοδός του ήταν προς Α., κλεισμένη με ξερολιθιά από σχιστόπλακες. Το στόμιο του τάφου έχει διαστάσεις: ύψ. 1,10, πλ. 0,72 και πάχ. 1,26 μ., ενώ το μέτωπό του έχει ύψος 3,70 μ. Ο δρόμος είναι μακρύς και κατηφορικός, μήκ. 6 μ., και ο θάλαμος σχεδόν κυκλικός με μέγιστη διάμετρο 3,65 μ. Περιείχε μόνο μία σχεδόν πλήρως αποσυντεθειμένη ταφή με το νεκρό τοποθετημένο από Α. προς Δ. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν σχετικά φτωχά: τρία αλάβαστρα (Π3202-3204), ένας κύαθος με προχοή (Π3200) (Πίν. 91 α), ένα λεβητοκυάθιο (Π3201), ένα χάλκινο ξίφος (Μ3205), ένα χάλκινο μαχαίρι (Μ3206) και δύο πήλινα σφονδύλια (Π3281α,β). Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 8. Αποκαλύφθηκε νότια του Θ.Τ. 6, ύστερα από λαθρανασκαφή, που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της ξερολιθιάς της εισόδου. Ο θόλος καταστράφηκε από εκσκαφικό μηχάνημα που έκανε στο σημείο αυτό διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Ο τάφος, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., έχει θάλαμο με ελλειψοειδή κάτοψη (μέγ. διάμ. 3,85 και ελάχ. 2,30 μ.) και το σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 2,10 μ. Το τμήμα του δρόμου που έχει απομείνει από την καταστροφή του από το μηχάνημα, έχει μήκος 2,90 και πλάτος 1,60-1,65 μ. Το στόμιο του τάφου έχει πλάτος 0,72-0,82 και το πάχος του είναι 1,10 μ.

Ο τάφος περιείχε πέντε ταφές και μία ανακομιδή και

ήταν ασύλητος. Οι ταφές ήταν διάσπαρτες σε διάφορα σημεία του θαλάμου, ενώ η ανακομιδή καταλάμβανε τη νοτιοδυτική γωνία του. Οι νεκροί βρίσκονταν σε στάση συνεσταλμένη και συνοδεύονταν από πλούσια κτερίσματα. Οι δύο ταφές, που ήταν στο νοτιοανατολικό τμήμα του θαλάμου, περιβάλλονταν από ένα μεγάλο σφαιρικό αλάβαστρο (Π3261), έναν κύαθο με προχοή (Π3274), ένα μεγάλο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π3263) και ένα λίθινο σφονδύλι (Λ3276). Δίπλα στο κρανίο του τρίτου νεκρού, που βρισκόταν απέναντι από την είσοδο του τάφου, υπήρχαν δύο σφαιρικά αλάβαστρα (Π3258, Π3262), ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Π3259) (Πίν. 91 β), καθώς και αρκετές χάντρες (Δ3285). Τον τέταρτο νεκρό, που βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου, συνόδευαν ένας πιθαμφορίσκος (Π3266) και ένα κυάθιο (Π3273), μέσα στο οποίο υπήρχαν δύο σφονδύλια (Λ3278α,β) και χάντρες από υαλόμαζα (Δ3286-3289, 3294-3295) (Πίν. 91 γ).

Στην ανατολική πλευρά του θαλάμου υπήρχε η πέμπτη ταφή που συνοδευόταν από έναν τρίωτο πιθαμφορίσκο (Π3267). Πολλά κτερίσματα συνόδευαν την ανακομιδή που βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου, όπως: δύο τρίωτοι πιθαμφορίσκοι (Π3265, Π3268), πέντε αλάβαστρα (Π3254-3257, Π3260), ένα λεβητοκυάθιο (Π3265), τρία κυάθια (Π3270-3272), ένα αλαβαστροειδές (Π3264), ένας σφραγιδόλιθος (Δ3296), τέσσερα σφονδύλια (Π3279 α-δ) και πολλές χάντρες διαφόρων σχημάτων από υαλόμαζα, φαγεντιανή, σάρδιο, ορεία κρύσταλλο κ.ά. (Δ3282-3289).

Τα κτερίσματα χρονολογούνται γενικά από την ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 έως την ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 9. Βρίσκεται νοτιοδυτικά της συστάδας των άλλων τάφων και έχει προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ο θάλαμος είναι σχεδόν κυκλικός με μέγιστη διάμετρο 3,15 μ. Ο θόλος έχει βυθιστεί και το σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι 2,95 μ. Ο δρόμος είναι κατηφορικός, βαθαίνοντας απότομα προς την είσοδο του τάφου. Οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 2,30, πλ. 1,46 και ύψ. 1,50 μ. Η ξερολιθιά που καλύπτει το στόμιο του τάφου είναι χτισμένη από σχιστόπλακες και οι διαστάσεις του στομίου είναι: ύψ. 0,90, πλ. 0,94 και πάχ. 0,80 μ. Το μέτωπο του τάφου σώζεται σε ύψος 3 μ. Ο τάφος περιείχε τρεις ταφές. Η μία βρισκόταν στη νοτιοανατολική πλευρά του τάφου, με το κεφάλι του νεκρού ακουμπισμένο πάνω σε σχιστόπλακες, όπως και τα κτερίσματα που τον συνόδευαν, τα οποία ήταν: ένας δίωτος αμφορέας (Π3297), ένα κυάθιο (Π3299), ένα αλαβαστροειδές (Π3298) (Πίν. 92 α), ένα λεβητοκυάθιο (Π3330), ένα αλάβαστρο (Π3301) και αρκετές χάντρες (Δ3304-3310). Οι άλλες δύο ταφές βρίσκονταν απέναντι από την είσοδο του τάφου. Οι νεκροί ήταν σε στάση συνεσταλμένη, όπως και ο προηγούμενος, και συνοδεύονταν από ένα τρίωτο αλάβαστρο (Π3302) και ένα κυάθιο (Π3303).

Ο τάφος, σύμφωνα με τη χρονολόγηση των αγγείων, τοποθετείται από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 10. Βρίσκεται σε απόσταση 3,70 μ. βόρεια του Θ.Τ. 9, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ο θόλος του κυκλικού θαλάμου (διαμ. 3 μ.) ήταν βυθισμένος, αλλά η ξερολιθιά στην είσοδο του τάφου ήταν στη θέση της. Οι διαστάσεις του στομίου του θαλάμου είναι: ύψ. 0,92, πλ. 0,68 και πάχ. 1,30 μ. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 3,80 και πλάτος 1,29 μ. Περιείχε τρεις ταφές, εκ των οποίων οι δύο βρίσκονταν στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου. Οι νεκροί κείτονταν σε στάση συνεσταλμένη και συνοδεύονταν από δύο αλάβαστρα (Π3311, Π3313) (Πίν. 92 β), ένα κυάθιο (Π3312) και τρία σφονδύλια (Π3315, Λ3314α,β). Η τρίτη ταφή βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου και ήταν ακτέριστη. Τα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 11. Εντοπίστηκε σε απόσταση 1,40 μ. νότια του Θ.Τ. 8 και έχει τον ίδιο προσανατολισμό, από Α. προς Δ. Ο θόλος του θαλάμου έχει βυθιστεί. Ο δρόμος μικρός και κατηφορικός, έχει μήκος 2,55 και πλάτος 1,32 μ. και καταλήγει στην αδιατάρακτη ξερολιθιά του στομίου, κατασκευασμένη από πλακοειδείς σχιστολίθους. Οι διαστάσεις του στομίου είναι: ύψ. 1,10, πλ. 0,80, πάχ. 0,86 μ. Ο θάλαμος έχει σχήμα ελλειψοειδές με μέγιστη διάμετρο 3,50 και ελάχιστη 2,84 μ. Ο τάφος περιείχε τέσσερις ταφές. Δύο νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε στάση συνεσταλμένη στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου και συνοδεύονταν από τα εξής κτερίσματα: δύο μικρά και ένα μεγάλο σφαιρικό αλάβαστρο (Π3316, Π3318, Π3317) και δύο λίθινα σφονδύλια (Λ3322α,β). Οι άλλοι δύο νεκροί κείτονταν σε στάση συνεσταλμένη στη βορειοανατολική πλευρά του τάφου και συνοδεύονταν από: ένα χάλκινο ξίφος (Μ3324) (Πίν. 92 γ), ένα χάλκινο ξυρό (Μ3325), έναν πιθαμφορίσκο (Π3319) και δύο λίθινες ακόνες (Λ3323, Λ3326). Τα ευρήματα χρονολογούνται γενικά από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 12. Βρίσκεται σε απόσταση 5,80 μ. δυτικά του Θ.Τ. 11. Είναι παρόμοιος κατασκευαστικά με τους προηγούμενους και ο προσανατολισμός του είναι επίσης από Α. προς Δ. (Πίν. 92 δ). Ο θόλος είναι βυθισμένος και ο θάλαμος σχεδόν κυκλικός με μέγιστη διάμετρο 3,18 μ. Ο δρόμος, μικρός και κατηφορικός, έχει μήκος 2,24 και πλάτος 1,40 μ. Η ξερολιθιά, παρόμοια με τις προηγούμενες, σφραγίζει το στόμιο, που έχει διαστάσεις: ύψ. 1,10, πλ. 0,80 και πάχ. 0,80 μ. Ο τάφος περιείχε πέντε ταφές και μία ανακομιδή. Δύο ταφές βρίσκονταν στη βορειοδυτική πλευρά του θαλάμου και συνοδεύονταν από μία χάλκινη αιχμή δόρατος (Μ3339), ένα χάλκινο μαχαίρι (Μ3338), χάντρες (Δ3341-3343) και ένα οστέινο μικροσκοπικό ανδρικό ειδώλιο (Δ3340). Οι υπόλοιπες ταφές βρίσκονταν

ακτέριστες σε διάφορα σημεία του θαλάμου, με τους νεκρούς πάντοτε σε στάση συνεσταλμένη. Η ανακομιδή βρέθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου και περιείχε τρία κρανία. Τη συνόδευαν δύο αλαβαστροειδή (Π3327, Π3333) (Πίν. 92 ε), μία χάλκινη λεπίδα (Μ3337), χάντρες διαφόρων σχημάτων και υλών (Δ3355-3362), δύο λίθινα περίαπτα (Λ3354, Λ3370), ένας πυριτόλιθος (Δ3253) και δύο σφονδύλια (Π3334, Λ3335). Απέναντι από την είσοδο του τάφου υπήρχε μια ομάδα αγγείων: ένα αλάβαστρο (Π3328), ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π3329) και ένας πιθαμφορίσκος (Π3330). Στο κέντρο του τάφου ήταν τοποθετημένα σε μια συστάδα ένα μεγάλο αλάβαστρο (Π3331), ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π3332) και πέντε λίθινα σφονδύλια (Λ3356α-ε). Τα κτερίσματα του τάφου χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Θέση Γεωργούλη Αλώνι

Στην παραπάνω θέση του Δημοτικού Διαμερίσματος Δάφνης (Δήμου Αμαλιάδας) και εντός ιδιοκτησίας Χρ. Κυριαζή εντοπίστηκε από τον ιδιοκτήτη κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών ένας ταφικός πίθος. Ο ιδιοκτήτης περισυνέλεξε τα ευρήματα που υπήρχαν εντός του πίθου και στη συνέχεια ειδοποίησε την Εφορεία, όπου και παρέδωσε τα αρχαία. Η παραπάνω ιδιοκτησία βρίσκεται δυτικά του χωριού της Δάφνης και του μυκηναϊκού νεκροταφείου, που ερευνά στην περιοχή η Εφορεία[1]. Στο βόρειο τμήμα της ιδιοκτησίας υπήρχαν δύο τυμβοειδή εξάρματα. Ο πίθος (Π3209) είχε εντοπιστεί στο κέντρο του μεγαλύτερου τύμβου, σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και ήταν ημικατεστραμμένος από τις εργασίες άροσης. Οι σωζόμενες διαστάσεις ήταν: μήκ. 1,70, εσωτ. διάμ. 1,31 και ύψ. 0,90 μ. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., με το στόμιο προς Δ. Στη θέση του βρέθηκε μόνον το κάτω ήμισυ του πίθου, ενώ τα υπόλοιπα κομμάτια ήταν διασκορπισμένα γύρω από αυτό. Διασκορπισμένα επίσης βρέθηκαν και τεμάχια από μεγάλη αβαθή λεκανίδα, η οποία προφανώς αποτελούσε το πώμα του πίθου. Εντός του πίθου βρέθηκαν ελάχιστα οστά, δεδομένου ότι ο σκελετός δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, και τα παρακάτω ευρήματα: δύο κύλικες (Π3240-3241), μία ηλειακή λήκυθος, σπασμένη στο λαιμό και τη βάση (Π3243), μία αρυβαλλόσχημη λήκυθος (Π3244), μία λήκυθος ακέραιη (Π3242) (Πίν. 93 α) και ένα χάλκινο κάτοπτρο (Μ3245) (Πίν. 93 β). Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούνται στον 5ο-4ο αι. π.Χ. Από το χώρο του πρώτου τύμβου προέρχεται και ένα απόκρουσμα πυριτόλιθου (Δ3227).

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι όλη η έκταση που καταλάμβαναν τα δύο τυμβοειδή εξάρματα ήταν διάσπαρτη από τεμάχια πίθων.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Φιγάλεια

Λόφος Κουρδουμπούλι

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά φέτος και ολοκληρώθηκε η συστηματική ανασκαφή του ναού της Αθηνάς και του Διός Σωτήρος στο λόφο Κουρδουμπούλι της αρχαίας Φιγάλειας. Η ανασκαφή αυτή διενεργήθηκε από την υπογράφουσα, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας[2]. Η έρευνα περιορίστηκε σε αναγνωριστικές τομές στο εσωτερικό του ναού, όπου στη βορειοανατολική γωνία του σηκού, σε βάθος μόλις 0,15 μ., αποκαλύφθηκε το αρχαιότερο δάπεδο από πατημένη λατύπη, που ίσως προέρχεται από την αρχαϊκή φάση του ναού. Πίσω από το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος ανοίχθηκε άλλη τομή, όπου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τοίχου μεσοελλαδικών χρόνων, ο οποίος είναι πιθανώς σύγχρονος με τα κτίσματα που έχουν ήδη βρεθεί στο πλάτωμα βόρεια του ναού. Είναι επομένως σαφές ότι ο ναός εδράζεται σε επιχώσεις με προϊστορικά λείψανα. Άλλωστε η τομή που έγινε εξωτερικά του βόρειου τοίχου του ναού, στο εσωτερικό ενός μερικώς σωζόμενου προϊστορικού κτίσματος (Πίν. 93 γ), απέδωσε σε βάθος 2 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους πλούσια κεραμική υπονεολιθικών χρόνων. Από την αρχαία επίχωση που αφαιρέθηκε νότια του ναού προήλθαν πολλά θραύσματα αγγείων κλασικών χρόνων, αλλά και πολλά τμήματα από τα κεραμίδια του ναού, μερικά από τα οποία έφεραν την επιγραφή: *ΦΙΓΑΛΕΩΝ ΔΑΜΟΣΙΟΣ*.

Η ανασκαφή του ναού αποκάλυψε ένα νέο θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο των Φιγαλέων. Αναμένεται ότι η έρευνα του προϊστορικού οικισμού θα δώσει πολλά νέα ενδιαφέροντα και άγνωστα στοιχεία για την αρχαιότατη κατοίκηση του χώρου.

Μακρίσια

Στη θέση Μπάμπες - Λεπετσέικα, και στη βόρεια πλευρά του αγροκτήματος της Χ. Κάγκουρα, εκατέρωθεν ενός

1. Για την ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Λακκαθέλα Δάφνης, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 253-255.

2. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Νικολέντζος, Δ. Σταματελοπούλου και Δ. Αθανασοπούλου.

ελαιόδενδρου, εντοπίστηκαν από τον αρχαιοφύλακα της Εφορείας Π. Σκούφη δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από πλάκες αμμόλιθου[3]. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ο πρώτος (διαστ. 1,96×0,90 και βάθ. 0,70 μ.) περιείχε δύο ακτέριστες ταφές, εκ των οποίων η μία ήταν αδιατάρακτη, ενώ τα οστά της άλλης είχαν συγκεντρωθεί στο ένα άκρο του τάφου. Ο άλλος τάφος (διαστ. 1,98×0,68 μ.) βρισκόταν σε απόσταση 2,80 μ. δυτικά του προηγούμενου και ήταν συλημένος.

Ήλιδα

Στη θέση Σαρώματα στη βόρεια πλευρά της ιδιοκτησίας Ν. Αγγελόπουλου, όπου είχε γίνει ανασκαφική έρευνα το 1997[4], εντοπίστηκε από τους αρχαιοφύλακες της Εφορείας Ν. Καγιαννά και Ι. Αντωνόπουλο μισοκατεστραμμένος και αναμοχλευμένος κεραμοσκεπής τάφος. Ο τάφος (σωζ. διαστ. 1,93×0,36 μ.) βρισκόταν στην επιφάνεια του αγροτικού δρόμου που διέρχεται από το σημείο αυτό και περιείχε μία μικρογραφική θραυσμένη υδρία (Π3338) των αρχών του 4ου αι. π.Χ., ένα άωτο μελαμβαφές φιαλίδιο (Π3384) και μία σιδερένια στλεγγίδα (Μ3385). Από τα οστά του νεκρού σώθηκε μόνον ένα τμήμα του κρανίου στη νότια πλευρά του τάφου.

Στη θέση Φανερωμένη, στις παρυφές χαμηλού λοφίσκου και εντός της ιδιοκτησίας Ν. Κυριαζόπουλου, εντοπίστηκε από τον αρχαιοφύλακα της Εφορείας Ν. Καγιαννά ένας ταφικός πίθος συλημένος και μισοκατεστραμμένος, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. (μέγ. σωζ. διαστ.: ύψ. 1,85, διάμ. 1,10 μ.). Βόρεια του πίθου βρέθηκε ταφική υδρία (Π3231) του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ (ύψ. 0,40, διάμ. 0,31 μ.) (Πίν. 93 δ), το στόμιο της οποίας καλυπτόταν από ένα θραυσμένο αγγείο (Π3234). Η υδρία ήταν τοποθετημένη πάνω σε πρόχειρη, σχεδόν ορθογώνια, χαμηλή βάση, κατασκευασμένη από κεραμίδες και ακανόνιστες πλάκες αμμόλιθου. Στο εσωτερικό της υδρίας βρέθηκαν: ένα λυχνάρι (Π3232), ένα άωτο φιαλίδιο (Π3233), τεμάχια σιδερένιου αντικειμένου (στλεγγίδα) (Μ3235-3236), ένα χάλκινο έλασμα (Μ3237) και λιγοστά οστά.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης αγωγού ύδρευσης μεταξύ των Κοινοτήτων Κακοταρίου και Καλυβίων Ήλιδας, νότια της λίμνης Ηρεμίας και εντός της ιδιοκτησίας Κ. Γουρδουμπά, αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος ταφικός πίθος (μέγ. σωζ. διαστ.: ύψ. 1,18, διάμ. 1,95 μ.)[5]. Ο προσανατολισμός του ήταν ΒΔ.-ΝΑ., το στόμιό του καλυπτόταν από κομβιόσχημο πώμα και έφερε στο σώμα μεγάλο αριθμό μολύβδινων συνδέσμων. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν θραυσμένα τα εξής κτερίσματα: ένας κάνθαρος (Π3222), μία οινοχόη (Π3223), μία προχοΐσκη (Π3224) και μία σιδερένια στλεγγίδα (Μ3226), που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Διασώθηκαν λιγοστά οστά.

Από τις εργασίες διάνοιξης του παραπάνω αγωγού ύδρευσης εντοπίστηκε στο άκρο του δρόμου που οδηγεί από την Αρχαιολογική Συλλογή της Ήλιδας στην Παλιόπολη, και σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του αρχαίου κεραμικού κλιβάνου τμήμα αγωγού, σε βάθος 0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο αγωγός, που διέσχιζε διαγώνια το δρόμο, ήταν ορθογώνιος, λιθόκτιστος, με ασβεστοκονίαμα στα πλευρικά τοιχώματα και κεραμίδες ως κάλυμμα. Το ύψος του ήταν 0,65, το πλάτος του 0,46 και το αποκαλυφθέν μήκος του 2,20 μ. Στην επίχωση του αγωγού βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα (Ν965), πολύ φθαρμένο και δυσδιάγνωστο.

Ρουπάκι

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής εντός της ιδιοκτησίας Ε. Αλεξοπούλου-Παπαδάκου βρέθηκε τμήμα κεραμίδας (διαστ. 0,87×0,36 μ.), που πιθανώς προέρχεται από κατεστραμμένο κεραμοσκεπή τάφο.

Σταφιδόκαμπος

Εντός της ιδιοκτησίας Π. και Δ. Κεραμίδα, κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση προσθήκης στη δυτική πλευρά υπάρχουσας οικίας αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, τα θεμέλια κτιρίου ελληνιστικών χρόνων. Το κτίριο έχει προσανατολισμό από Β. προς Ν. και το μεγαλύτερο τμήμα του εκτείνεται προς Β. κάτω από τα θεμέλια της σύγχρονης οικίας. Οι μέγιστες διαστάσεις του αρχαίου κτιρίου είναι: νότια πλευρά 2,70, ανατολική 1,70 και δυτική 2,90 μ. Το νότιο τμήμα του καλύπτεται από βοτσαλωτό δάπεδο μέτριας διατήρησης, στην εσωτερική πλευρά του οποίου διακρίνονται ίχνη ορθογώνιας κατασκευής (διαστ. 1,70×0,55 μ.) που φέρει κονίαμα. Στη βορειοδυτική πλευρά των θεμελίων της σύγχρονης οικίας βρέθηκε αποθέτης βυζαντινών χρόνων σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Μέσα στον αποθέτη που ήταν κυκλικός, διαμ. 2,70 μ., βρέθηκαν λιγο-

3. Οι σωστικές ανασκαφές στο Νομό Ηλείας που περιγράφονται παρακάτω διενεργήθηκαν από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη.

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 249.

5. Ο πίθος βρισκόταν σε βάθος 0,90 μ. κάτω από τον κιβωτιόσχημο τάφο που είχε αποκαλυφθεί το 1994 στο ίδιο σημείο. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 193.

στά όστρακα βυζαντινών χρόνων, σιδερένια καρφιά και οστά ζώων[6].

Γραίκα

Στη θέση Καστράκι, εντός της ιδιοκτησίας κληρονόμων Κ. Πούλη, λαθρανασκαφείς με ερπυστριοφόρο μηχάνημα είχαν αφαιρέσει την κορυφή λοφίσκου, καταστρέφοντας ολοσχερώς κιβωτιόσχημο τάφο που υπήρχε εκεί.

Μέλισσα

Στη θέση Ψηλή Ράχη, εντός της ιδιοκτησίας Δ. Σόλου, κατά τη διάρκεια άροσης, εντοπίστηκε στη νότια πλευρά του αγροκτήματος ένας ταφικός πίθος. Ο πίθος, ύψ. 1,94, εσωτ. διαμ. 1,38 και διαμ. στομίου 0,60 μ., ήταν τοποθετημένος οριζόντια με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Το στόμιό του έφραζε πώμα κυκλικό με οπή στο κέντρο. Μολύβδινοι σύνδεσμοι ένωναν τα σπασμένα τμήματα του πίθου. Από μία οπή που είχε σχηματιστεί στο σώμα του πίθου ο ιδιοκτήτης αφαίρεσε από το εσωτερικό του ένα σκύφο (Π3378) και ένα χάλκινο δίσκο κατόπτρου (Μ3382), τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία. Κατά την ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε, βρέθηκαν ακόμη: ένα λυχνάρι (Π3380), μία προχοΐσκη (Π3379), ένα χυτροειδές αγγείο ελλιπές στο επάνω μέρος (Π3381), ένα έλασμα χαλκού και λιγοστά όστρακα. Οστά δεν υπήρχαν. Σύμφωνα με τα ευρήματα ο ταφικός πίθος μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Μανωλάδα

Κατά τη διάρκεια εργασιών εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση Πολιτιστικού Κέντρου της Μανωλάδας σε οικόπεδο που βρίσκεται παραπλεύρως του κοινοτικού γραφείου προκλήθηκε ευρύτατη καταστροφή κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων. Η ύπαρξη αρχαίων στο χώρο αυτό ήταν γνωστή, δεδομένου ότι ήδη το 1969 κατά τις εργασίες ανέγερσης ενός υδατόπυργου είχαν εντοπιστεί τα ερείπια ρωμαϊκού κτίσματος και είχε γίνει σύντομη ανασκαφική έρευνα από την Ζ΄ ΕΠΚΑ[7]. Οι εργασίες διακόπηκαν και ακολούθησε λεπτομερής καθαρισμός του χώρου, προκειμένου να διαπιστωθεί το μέγεθος της καταστροφής. Όπως έγινε φανερό, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου προκλήθηκε σοβαρότατη καταστροφή κτίσματος ρωμαϊκών ή υστερορωμαϊκών χρόνων, που σώζεται σε μεγάλο ύψος και με πολύ καλά διατηρούμενη τοιχοδομία από οπτές πλίνθους και συνδετικό κονίαμα.

Λάττα

Στη θέση Αλωνάκι, ο Κ. Χάππας παρέδωσε στην Ασφάλεια Αμαλιάδας ένα αλάβαστρο (Π7169) (Πίν. 94 α) της ΥΕ ΙΙΑ-Β και έναν ψευδόστομο αμφορέα (Π7170) (Πίν. 94 β) της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, τα οποία βρήκε στο αγρόκτημά του, ύστερα από διαμορφωτικές εργασίες με μηχάνημα. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκε η ολοκληρωτική καταστροφή ενός θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου, με είσοδο προς Δ., που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του αγρού. Οι σωζόμενες διαστάσεις του θαλάμου είναι 1,70×0,20 και το ύψος του 2,12 μ.

Σε απόσταση 3 μ. βόρεια του προηγούμενου εντοπίστηκε και άλλος θαλαμωτός τάφος με ίδιο προσανατολισμό. Μεγάλο μέρος του δρόμου είχε καταστραφεί από τις διαμορφώσεις με το μηχάνημα και σωζόταν σε μήκος 1,67 και πλάτος 1,60-2 μ. Η ξερολιθιά που έφραζε τη θύρα του τάφου βρισκόταν στη θέση της και είχε ύψος 0,77, πλάτος 1,40 και πάχος 0,63-0,95 μ. Ο θάλαμος ήταν βυθισμένος, είχε σχήμα σχεδόν παραλληλόγραμμο, διαστάσεις 3,40× 2,48 και ύψος 2,48 μ. Περιείχε επτά ταφές, από τις οποίες μόνον η μία, που βρισκόταν στη νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου, σωζόταν ακέραιη, ενώ από τις υπόλοιπες σώζονταν μόνον τα κρανία. Τα κτερίσματα ήταν λιγοστά: ένα χάλκινο μαχαίρι (Μ1895) της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, μία χάλκινη λεπίδα (Μ1896) της ΥΕ ΙΙΙΑ και ένα αλάβαστρο (Π7272) της ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Ξηρόκαμπος

Ο Ν. Παπαηλιού, κάτοικος Ξηροκάμπου, υπέδειξε στην Εφορεία κεραμοσκεπή τάφο, στη θέση Μπούζα Ρέμα στη νότια πλευρά του δρόμου που συνδέει τον Ξηρόκαμπο με την Κοινότητα Νεοχωρίου του Νομού Αρκαδίας. Ο τάφος ήταν κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του και οι σωζόμενες διαστάσεις του ήταν 1,60×0,35 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λιγοστά οστά και καθόλου κτερίσματα.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Λούβρο

Στη θέση Παλιοχώρι Λούβρου (του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας), εντός ιδιοκτησίας Κ. Πλατανίτη, κατά τη διάρ-

6. Κατά την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου του Σταφιδόκαμπου είχαν επίσης εντοπιστεί αρκετοί κυκλικοί αποθέτες βυζαντινών χρόνων (βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 103-105. Ξ. Αραπογιάννη, Νεκροταφείο κλασικών χρόνων και ταφικός τύμβος από το Νομό Ηλείας, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Α΄, Αθήνα 1998, σ. 327).

7. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 149.

κεια σκαπτικών εργασιών ήλθαν στην επιφάνεια αρκετές κεραμίδες και πέτρες. Ο ιδιοκτήτης, που είναι και αρχαιοφύλακας του Μουσείου Ολυμπίας, ενημέρωσε σχετικά την Υπηρεσία. Ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων. Αποτελούνταν από δύο τοίχους, ο ένας με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 3,90, και ο άλλος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 1,55 μ. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με ημικατεργασμένες πέτρες, σχεδόν ορθογωνίου σχήματος. Κάποιες μάλιστα ήταν εκεί σε β΄ χρήση, αφού ανάμεσά τους βρέθηκε και ένα τριβείο (Λ1638). Σωζόταν μόνο μία σειρά λίθων.

Κοσκινά

Αλλεπάλληλες επεμβάσεις αρχαιοκαπήλων στο γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση Λακκοφώλια, της αγροτικής περιφέρειας Κοσκινά (του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας)[8], ήταν η αφορμή, για να ξεκινήσει και πάλι σωστική ανασκαφή στον παραπάνω χώρο. Πρόκειται για τον πέμπτο θαλαμωτό τάφο που ανασκάπτεται στη θέση αυτή, η οποία μάλιστα έχει εντοπιστεί από το 1969, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της οδού Ολυμπίας - Λάλα. Ο νέος τάφος βρίσκεται στα βόρεια της ερευνημένης συστάδας. Το σωζόμενο τμήμα του τάφου, που σχηματίζει ημικύκλιο, είχε μήκος μόλις 1,18 μ. Στο χώρο αυτό ήταν συγκεντρωμένα οστά ανακομιδών. Βρέθηκαν πέντε-έξι κρανία και λίγα οστά. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε ένα τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π8246), ένα πώμα (πόδι κύλικας που είχε χρησιμοποιηθεί ως πώμα, Π8248) και ένα σφονδύλι (Δ890). Σε απόσταση 0,80 μ. από τα οστά βρέθηκαν έξι τετράγωνες πλάκες σε μήκος 1 μ. περίπου, τοποθετημένες στη σειρά και με κατεύθυνση Α.-Δ. Κάτω από αυτές βρέθηκε ένα κυάθιο (Π8247) και μικρά τεμάχια χαλκού. Δυτικά των πλακών βρέθηκαν όστρακα και δύο τεμάχια πυριτόλιθου (Δ816-817). Η κεραμική του τάφου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-Α2 περίοδο. Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί, προκειμένου να διαπιστωθεί αν πρόκειται για θάλαμο τάφου ή κάποια κόγχη, που ίσως βρισκόταν στο δρόμο του.

Καλύβια Ήλιδας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού του μεγάλου αποστραγγιστικού αύλακα στα Καλύβια Ήλιδας εντοπίστηκε ταφικός πίθος στα όρια των ιδιοκτησιών Γ. Καμαρινού και Θ. Γιαννόπουλου. Στη συνέχεια κατά την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι εφαπτόμενος στον πρώτο πίθο υπήρχε και ένας δεύτερος. Ο πρώτος πίθος ήταν ήδη ημικατεστραμμένος (πιθανώς είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του αύλακα), σωζ. μήκ. 1,92 (με το πώμα 2,15), πλ. 1,70 και διάμ. στομίου 1,16 μ. Ήταν ήδη συλημένος και στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνο λίγα όστρακα. Ο προσανατολισμός του ήταν Β.-Ν., με το στόμιο προς Ν. Ως κάλυμμα είχε τοποθετηθεί το πάνω τμήμα πήλινου περιρραντηρίου, ενώ το πόδι με τη βάση του βρέθηκε ακριβώς δίπλα.

Ο δεύτερος πίθος ήταν επίσης μεγάλων διαστάσεων και είχε τον ίδιο προσανατολισμό. Είχε καταστραφεί ολόκληρο σχεδόν το τμήμα που ήταν προς την επιφάνεια του εδάφους. Το μήκος του ήταν 2, το πλάτος 1,54 και η διάμετρος του στομίου 1,30 (εξωτ.) και 0,85 μ. (εσωτ.). Εντός του πίθου, που ήταν συλημένος, βρέθηκαν λίγα όστρακα, λίγα τεμάχια χαλκού επιχρυσωμένα (πιθανότατα από στεφάνι) και τμήμα επίχρυσης περόνης. Γύρω από το στόμιο, εξωτερικά του πίθου, υπήρχαν τμήματα λεκανίδας, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως πώμα. Η άνω επιφάνεια του χείλους της λεκανίδας διακοσμείται με κυματοειδή γραμμή. Κυρίως από τα όστρακα, τα παραπάνω πιθάρια μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ.

Τα δύο ταφικά πιθάρια βρέθηκαν σε ένα χώρο όπου υπάρχει το εκτεταμένο νεκροταφείο της Ήλιδας και μάλιστα κατά μήκος του αποστραγγιστικού αύλακα έχουν ερευνηθεί στο παρελθόν και άλλα πιθάρια, τα οποία έχουν αποδώσει σημαντικότατα ευρήματα[9].

Κλαδέος

Οι τελευταίες μεγάλες πυρκαγιές που έπληξαν την Ηλεία το καλοκαίρι του 1998 στην περιοχή του Κλαδέου και συγκεκριμένα στη θέση Τρύπες, όπου κατά το παρελθόν είχε ερευνηθεί σημαντικό μυκηναϊκό νεκροταφείο[10], είχαν ως αποτέλεσμα να εντοπιστούν και άλλοι μυκηναϊκοί τάφοι, στον ίδιο χώρο. Τους τάφους εντόπισε ο συντηρητής της Εφορείας Π. Καλπάκος (κάτοικος Κλαδέου) και ενημέρωσε σχετικά την Υπηρεσία. Στο χώρο είχαν ερευνηθεί από το 1964 συνολικά έξι θαλαμωτοί τάφοι. Στη φετινή ανασκαφική περίοδο ερευνήθηκαν ακόμη πέντε, ενώ

8. Για το μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Λακκοφώλια, βλ. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 193· 50 (1995): Χρονικά, σ. 184-185.

9. Ενδεικτικά βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 112-113, Πίν. 35-36.

10. Για την ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Τρυπών Κλαδέου, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 177· 29 (1974): Μελέται, σ. 56. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age*, I: *The Mainland and Islands*, *SIMA* LII, Göteborg 1979, σ. 97-98. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, New Jersey 1981, σ. 94. Επίσης, για τους θαλαμωτούς μυκηναϊκούς τάφους, που έχουν ερευνηθεί στην περιοχή Κλαδέου, σε άλλη θέση, βλ. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 103.

έχουν ήδη εντοπιστεί τουλάχιστον δύο, οι οποίοι λόγω έλλειψης χρόνου δεν ερευνήθηκαν. Στους τάφους που ερευνήθηκαν φέτος δόθηκαν οι αριθμοί 7-11. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν και οι λακκοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι, που βρέθηκαν ανάμεσα στους θαλαμωτούς. Ανασκάφηκαν συνολικά οκτώ λακκοειδείς τάφοι, εκ των οποίων οι δύο ήταν αρκετά κατεστραμμένοι.

Θαλαμωτός τάφος 7. Βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του νεκροταφείου. Αποτελείται από δρόμο, μήκ. 6 μ. περίπου, στην επίχωση του οποίου βρέθηκαν αρκετά όστρακα, κυρίως από μεγάλα αγγεία, τεμάχια πυριτόλιθου (Δ851, 854) και τμήμα αντικειμένου από ορεία κρύσταλλο (Δ850). Η ανασκαφή του δρόμου δεν ολοκληρώθηκε κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο. Ο θάλαμος του τάφου έχει σχήμα τετράπλευρο και βρέθηκε βυθισμένος. Περιείχε επτά ταφές, ενώ στη βορειοδυτική γωνία υπήρχαν συγκεντρωμένα οστά ανακομιδών. Οι νεκροί είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, όλοι στραμμένοι προς το εσωτερικό του θαλάμου, εκτός από έναν, περίπου στο κέντρο του θαλάμου, που ήταν στραμμένος προς την είσοδο. Ήταν σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση. Οι σκελετοί δεν διατηρήθηκαν σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση. Τα κτερίσματα του τάφου (Πίν. 94 γ-δ), που συνόδευαν τις παραπάνω ταφές ήταν αρκετά και για κάθε ταφή τα παρακάτω:

Ταφή Ι. Ο νεκρός βρισκόταν κατά μήκος του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος του θαλάμου. Κοντά στο κρανίο υπήρχε ένας ψευδόστομος αμφορίσκος (Π7171) και στη μέση περίπου του σκελετού ένας άλλος ψευδόστομος αμφορίσκος (Π7172). Στη βορειοανατολική γωνία, στα πόδια δηλαδή του νεκρού, ήταν συγκεντρωμένοι τρεις μεγάλοι αμφορείς (Π7173-7175) (Πίν. 94 γ), εκ των οποίων ο ένας ήταν αρκετά μεγάλος (Π7173) και δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π7176-7177).

Ταφή ΙΙ. Παράλληλα με τον πρώτο και πολύ κοντά σε αυτόν βρισκόταν ο δεύτερος νεκρός. Μεταξύ των δύο σκελετών βρέθηκε μία μικρή στρογγυλή χάντρα σαρδίου (Δ853). Είναι πιθανόν κάποια από τα παραπάνω αγγεία, που αναφέρονται στην ταφή Ι, να ήταν κτερίσματα του δεύτερου νεκρού.

Ταφή ΙΙΙ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος μπροστά ακριβώς στην είσοδο του τάφου, με το κεφάλι στα νότια. Στα πόδια του υπήρχε μία κυλινδρική πυξίδα (Π7178). Κατά την απομάκρυνση του σκελετού κάτω από το κρανίο βρέθηκε ένα δαχτυλιόσχημο αγγείο (Π7611) (Πίν. 94 δ).

Ταφή IV. Παράλληλη με την προηγούμενη και με τον ίδιο προσανατολισμό ήταν η τέταρτη ταφή, τα οστά της οποίας διατηρήθηκαν ελάχιστα. Στο χέρι βρέθηκε μία μεγάλη χάλκινη πόρπη, άριστης διατήρησης (Μ2209) (Πίν. 95 α).

Ταφή V. Ο νεκρός βρισκόταν πολύ κοντά στον προηγούμενο. Ήταν σε ύπτια στάση και με τα χέρια λυγισμένα. Είναι ο μόνος νεκρός του θαλάμου που είναι στραμμένος προς την είσοδο.

Ταφές VI-IX. Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου υπήρχαν οι υπόλοιπες ταφές, οι οποίες μάλιστα βρίσκονταν η μία πολύ κοντά στην άλλη, με αποτέλεσμα και λόγω της πολύ κακής διατήρησης των οστών, να μην είναι αρκετά σαφή τα δεδομένα για τον αριθμό των ταφών. Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του θαλάμου υπήρχαν τα παρακάτω αγγεία: ένας αμφορίσκος (Π7608) (Πίν. 94 δ), μία λήκυθος (Π7609) και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος (Π7610).

Κατά μήκος του δυτικού πλευρικού τοιχώματος και πολύ κοντά στις ταφές υπήρχαν οστά ανακομιδών. Φαίνεται ότι οι τελευταίες ταφές του θαλάμου πραγματοποιήθηκαν πάνω στα οστά των ανακομιδών, με αποτέλεσμα να είναι μπερδεμένα τα οστά των ταφών με εκείνα των ανακομιδών.

Θαλαμωτός τάφος 8. Εντοπίστηκε ακριβώς δίπλα στον αγροτικό χωματόδρομο και φαίνεται ότι τμήμα του δρόμου του είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια διάνοιξης του αγροτικού δρόμου. Στο δρόμο του τάφου εκτός από όστρακα βρέθηκε και ένα ειδώλιο θρηνωδού (Π8232), που διατηρείται κατά το ήμισυ, ενώ κοντά στην είσοδο βρέθηκε ένα άλλο ειδώλιο (Π8233), από το οποίο λείπει το κεφάλι (Πίν. 95 β). Από το δρόμο του τάφου αυτού προέρχεται και το πλέον σημαντικό εύρημα του νεκροταφείου. Πρόκειται για όστρακα από μεγάλο αγγείο (κρατήρα ή αμφορέα), που βρέθηκαν κοντά στην είσοδο του τάφου και φέρουν εικονιστική παράσταση. Το θέμα της παράστασης είναι η εκφορά νεκρού. Διακρίνονται δύο άνδρες, ντυμένοι με κροσσωτό ένδυμα, που μεταφέρουν στον ώμο τους τη νεκρική κλίνη, πάνω στην οποία είναι ξαπλωμένος ο νεκρός. Πίσω από αυτούς διακρίνεται μία θρηνωδός και ακολουθούσε μία δεύτερη, από την οποία σώζονται μόνον τα πόδια. Λείπει το μπροστινό τμήμα της παράστασης, όπου πιθανότατα θα υπήρχαν δύο τουλάχιστον άνδρες, οι οποίοι θα κουβαλούσαν και αυτοί το νεκρό. Πραγματικά πρόκειται για ένα σπουδαίο εύρημα, το οποίο συμπληρώνει εικονογραφικά το θέμα της πρόθεσης του νεκρού, που έχει βρεθεί στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας[11]. Μάλιστα, ο τρόπος απόδοσης των μορφών είναι

11. Ο. Βικάτου, Σκηνή πρόθεσης από το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας, V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Akten des Symposions anläblich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Forschungen in der Peloponnes, Athen, 5.3-7.3 1998*, Athen 2001, σ. 273-284. Χ. Σχοινάς, Εικονιστική παράσταση σε όστρακα κρατήρα από την Αγία Τριάδα Ηλείας, *Η Περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σ. 257-262.

ίδιος και στις δύο παραστάσεις. Τα όστρακα με το θέμα της εκφοράς από το νεκροταφείο των Τρυπών χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Ο θάλαμος του τάφου έχει κάτοψη κυκλικού σχήματος, βρέθηκε βυθισμένος και περιείχε τέσσερις ταφές και ανακομιδές. Τα ευρήματα του τάφου ήταν: έξι συνολικά ψευδόστομοι αμφορείς (Π7613, 7614, 7618, 7619-7621), δύο μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς (Π7615, 7617), μία κυλινδρική πυξίδα με πώμα (Π7616), ένα αγγείο με πώμα (Π7622), δύο λίθινα σφονδύλια (Δ855, 856), μία σφαιρική χάντρα από αμέθυστο (Δ857), μία οστέινη περόνη (Δ858) σπασμένη και ένα χάλκινο δαχτυλίδι σπασμένο. Από τα όστρακα των ανακομιδών και του θαλάμου συγκολλήθηκαν δύο ακόμη αγγεία: ένα πτηνόσχημο (Π7623) και ένα άωτο σφαιρικό πιθάρι (Π7624) (Πίν. 95 γ-δ).

Θαλαμωτός τάφος 9. Πρόκειται για μικρό θαλαμωτό τάφο, που βρέθηκε στο ανατολικότερο τμήμα του νεκροταφείου. Αποτελείται από δρόμο, μήκ. 2,50 και πλ. 1,30 στην αρχή και 1 μ. στην είσοδο. Η είσοδος του τάφου, ύψ. 0,90 μ., ήταν κλεισμένη με ξερολιθιά, η οποία αποτελούνταν από ποταμίσιες πέτρες. Ο κυκλικού σχήματος θάλαμος διατήρησε την οροφή του. Επί του δαπέδου υπήρχε μία ταφή κατά μήκος του δυτικού πλευρικού τοιχώματος και οστά ανακομιδών στο ανατολικό τμήμα του θαλάμου. Τα ευρήματα του τάφου ήταν: ένας αμφορίσκος (Π7627), ένας κέρνος (Π7628), ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Π7629), δύο προχοΐδια (Π7630-7631), ένα αρτόσχημο αλάβαστρο (Π7632) (Πίν. 96 α), ένα ειδώλιο τύπου Ψ (Π8231) (Πίν. 95 β), ένα πήλινο σφονδύλι (Δ860) και χάντρες από ορεία κρύσταλλο και υαλόμαζα (Δ861).

Θαλαμωτός τάφος 10. Δυτικά του θαλαμωτού τάφου 9 εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ο θαλαμωτός τάφος 10, ο οποίος βρέθηκε βυθισμένος, με αποτέλεσμα να έχουν καταστραφεί αρκετά τα κτερίσματα. Η ανασκαφή του δρόμου δεν ολοκληρώθηκε. Από το δρόμο προέρχονται πολλά όστρακα, κυρίως από μεγάλα αγγεία. Ο θάλαμος είναι τετράπλευρος (μήκ. πλευρών 2,80 και 3,70 μ.). Σε όλο το βόρειο τμήμα του θαλάμου, απέναντι από την είσοδο, ήταν συγκεντρωμένα αρκετά οστά ανακομιδών, όπως επίσης και στη νοτιοδυτική γωνία. Δεξιά της εισόδου υπήρχε μία ταφή και στο κέντρο περίπου του θαλάμου ήταν λαξευμένος στενόμακρος πλακοσκεπής λάκκος, εντός του οποίου βρέθηκε ένας σκελετός.

Τα ευρήματα του τάφου ήταν: δύο κύπελλα (Π8028, 8040), δύο κυλινδρικά αλάβαστρα (Π8029, 8062), τρεις μεγάλοι αμφορείς (Π8030, 8036, 8038, εκ των οποίων οι δύο αρκετά μεγάλοι και σπασμένοι), δύο μικρότεροι (Π8048, 8049), ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας σπασμένος (Π8031), τρεις μικρότεροι (Π8035, 8037, 8050), ένα κερατοειδές αγγείο ακέραιο, άριστης διατήρησης (Π8032), πέντε προχοΐδια (Π8033, 8041, 8043, 8051, 8053), ένα τριποδικό αλάβαστρο με πώμα (Π8034), επίσης άριστης διατήρησης, ένα ελλιπές αλάβαστρο (Π8039 α-β) και ένα ακέραιο (Π8046), ένας κέρνος (Π8042), ένα κυάθιο (Π8045), 11 σφονδύλια (Δ862-871, 874, 877, 880), ένας ημισφαιρικός κύαθος (Π8047), ένα ελλιπές αγγείο (Π8052) (Πίν. 96 β-γ, 97α), δύο αποκρούσματα πυριτόλιθου (Δ872, 878) και μία χάλκινη πόρπη (Μ2210) (Πίν. 95 α). Από το χώρο των ανακομιδών προέρχονται μερικά ακόμη ελλιπή αγγεία (Π8054-8059).

Από την ταφή εντός του λάκκου προέρχεται ένας σφραγιδόλιθος από μαύρο στεατίτη (Δ873), ένα δαχτυλίδι σπασμένο από υαλόμαζα (Δ875), και ένα μικρό οστέινο αντικείμενο. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων του θαλάμου προέρχονται συνολικά 416 μικροσκοπικές χάντρες από υαλόμαζα στρογγυλού τύπου (Δ876 α-β, 881).

Θαλαμωτός τάφος 11. Μεταξύ των θαλαμωτών τάφων 9 και 10 εντοπίστηκε ένας ακόμη τάφος. Ο δρόμος του έχει μήκος 6,25 και πλάτος 1,70 στην αρχή του και 1,85 μ. στην είσοδο. Στην επίχωση του δρόμου εκτός από όστρακα μεγάλων αγγείων βρέθηκαν τρία σφονδύλια (Δ882-884), ένα χάλκινο καρφί, τμήμα χάλκινου αντικειμένου και τεμάχιο πυριτόλιθου (Δ889). Ο θάλαμος έχει σχήμα τετράπλευρο και διατήρησε την οροφή του. Εντός του θαλάμου υπήρχε ένα στρώμα επίχωσης 0,60 μ. περίπου. Σχεδόν εξ ολοκλήρου το δάπεδο του θαλάμου ήταν καλυμμένο με οστά και κτερίσματα. Δυστυχώς τα οστά δεν διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση. Επιπλέον έχουν μπερδευτεί και με τα οστά των ανακομιδών, με αποτέλεσμα να υπάρχει σύγχυση και να μην είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ο ακριβής αριθμός των ταφών. Επίσης βρέθηκαν κάποιες πέτρες διασκορπισμένες στο δάπεδο του θαλάμου, ενώ στο ανατολικό τμήμα του υπήρχε πλακοσκεπής λάκκος, με προσανατολισμό Β.-Ν. Παρά το ότι ο τάφος βρέθηκε ασύλητος, εντούτοις το περιεχόμενό του φαινόταν να έχει διαταραχθεί. Πιθανώς συνέβη κατά την τελευταία ταφή.

Τα ευρήματα του τάφου ήταν: τρεις μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς (Π8063, 8064, 8072), πέντε μικρότεροι (Π8065, 8070, 8077, 8078, 8083), ένας κυλινδρικός τριποδικός ψευδόστομος αμφορίσκος (Π8066), μία μεγάλη λήκυθος (Π8067) και μία μικρότερη (Π8094), 13 ψευδόστομοι αμφορίσκοι (Π8069, 8074, 8075, 8079, 8071, 8086, 8088, 8090, 8095, 8098, 8110, 8112, 8113), τρεις αμφορίσκοι (Π8073, 8081, 8114), μία τριποδική κυλινδρική πυξίδα (Π8076), πέντε προχοΐδια (Π8080, 8087, 8089, 8097, 8111), τέσσερα κυλινδρικά αλάβαστρα (Π8082, 8096, 8100, 8109), ένα αρτόσχημο αλάβαστρο (Π8091), τμήμα κύλικας (Π8092), ένα κύπελλο (Π8093), τέσσερα σφονδύλια (Δ885-888), ένα λίθινο πηνίο (Δ879), ένα χάλκινο καρφί και τμήμα χάλκινου ελάσματος. Εντός του μεγάλου αμφορέα (Π8083) βρέθηκε ένα ληκύθιο (Π8084) και μία βάση αγγείου (Π8085) (Πίν. 97 β-γ).

Εντός του λάκκου βρέθηκαν τα οστά δύο σκελετών, ένα πώμα κύλικας και ένα λίθινο σφονδύλι.

Εκτός των πέντε θαλαμωτών τάφων ερευνήθηκαν και οκτώ λακκοειδείς, οι οποίοι ήταν λαξευμένοι σε διάφορα σημεία του νεκροταφείου, μεταξύ των θαλαμωτών τάφων. Οι λακκοειδείς ως προς την κατασκευή τους μοιάζουν αρκετά με τους αντίστοιχους τάφους της Καυκανιάς, που απέχει ελάχιστα από τις Τρύπες, και αυτούς στο Καμπί Ζακύνθου[12].

Λακκοειδής τάφος 1. Απλός λάκκος, ωοειδούς σχήματος, μήκ. 1,30, πλ. 0,55-0,67 και βάθ. 0,70 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Εντός του λάκκου υπήρχε ένας σκελετός, σε έντονα συνεσταλμένη στάση και στραμμένος προς τα δεξιά.

Λακκοειδής τάφος 2. Δυτικά του λακκοειδούς τάφου 1 και σε απόσταση μόλις 0,70 μ. βρέθηκε ο δεύτερος λακκοειδής τάφος, ημικατεστραμμένος. Διατηρήθηκε μόνον το βόρειο τμήμα του λάκκου σε μήκος 0,40 μ. Βρέθηκε μόνον το κρανίο και δίπλα σε αυτό ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π8249).

Λακκοειδής τάφος 3. Ο τρίτος λακκοειδής εντοπίστηκε στα βόρεια του θαλαμωτού τάφου 8. Είναι στενόμακρος λάκκος, ορθογώνιου σχήματος, αρκετά βαθύς. Εντός του λάκκου βρέθηκαν ελάχιστα οστά, ενώ κατά το ήμισυ περιείχε πέτρες.

Λακκοειδείς τάφοι 4-6. Στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου και δυτικά του θαλαμωτού τάφου 7 βρέθηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι, ο ένας ακριβώς δίπλα στον άλλο. Τα μεταξύ τους πλευρικά τοιχώματα χωρίζονταν με ξερολιθιά. Ο πρώτος βρέθηκε κενός. Στο δεύτερο υπήρχε σκελετός με έντονα λυγισμένα πόδια. Πάνω στο λάκκο αυτό βρέθηκε μία κύλικα (Π8251). Τέλος, ο τρίτος τάφος περιείχε επίσης μία ταφή, από το σκελετό της οποίας διατηρήθηκαν μόνον ίχνη από το κρανίο. Ένα τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο (Π8250) ήταν το μοναδικό κτέρισμα της ταφής.

Λακκοειδής τάφος 7. Κατά μήκος του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 11, βρέθηκε ένας ακόμη λακκοειδής τάφος. Περιείχε ένα σκελετό, ακτέριστο, σε έντονα συνεσταλμένη στάση. Η πλευρά του λάκκου, προς το τοίχωμα του δρόμου, είχε ενισχυθεί με ξερολιθιά.

Λακκοειδής τάφος 8. Στην αρχή του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 11 και σχεδόν στο κέντρο του βρέθηκε ο όγδοος λακκοειδής τάφος. Εντός του λάκκου (διαστ. 1,28×0,58×0,20 μ.) υπήρχαν δύο ταφές. Βρέθηκαν επίσης ένα προχοΐδιο (Π7625) και ένα αρτόσχημο αλάβαστρο (Π7626).

Η ανασκαφική έρευνα στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Τρυπών Κλαδέου δεν ολοκληρώθηκε, εφόσον εντοπίστηκαν και άλλοι θαλαμωτοί τάφοι, οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο. Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμιστεί, όπως ήδη έχει αναφερθεί, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η συνύπαρξη δύο τύπων τάφων στο ίδιο νεκροταφείο, των θαλαμωτών και των λακκοειδών, που συναντάται για πρώτη φορά στην Ηλεία[13].

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κεφαλόβρυσο (πρώην Χαλβάτσου)

Κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών για τη διαμόρφωση αγροτικού δρόμου στη θέση Παλιός Μύλος ή Παλιόμυλος περιοχής Κεφαλόβρυσου Μεσσηνίας εντοπίστηκε στις 12 Σεπτεμβρίου από τον εργολάβο και χειριστή του μηχανήματος Β. Χούλιαρη μυκηναϊκός θολωτός τάφος. Το μηχάνημα παρέσυρε λίγες πέτρες από την οροφή του λιθόκτιστου μνημείου, δημιουργώντας άνοιγμα, μέγ. διαμ. 1 μ. περίπου. Ο χειριστής διέκοψε αμέσως το έργο και ενημέρωσε την αστυνομική αρχή Μεσσήνης, από την οποία έλαβε γνώση η Υπηρεσία. Ακολούθησε αυτοψία και ανασκαφική έρευνα από 17 Σεπτεμβρίου μέχρι 13 Οκτωβρίου. Στην ανασκαφή συμμετείχε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ε. Μαλαπάνη, και η αποτύπωση του μνημείου έγινε από το σχεδιαστή της Εφορείας Α. Θωμόπουλο.

Ο θολωτός τάφος βρίσκεται σε απόσταση 400 μ. περίπου δυτικά του δημόσιου επαρχιακού δρόμου Πλατανόβρυσης - Κεφαλόβρυσου και 1 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του Κεφαλόβρυσου, στην κτηματική περιφέρεια του οποίου ανήκει.

Ο τάφος είναι χτισμένος από ασβεστολιθικές, μικρές κατά το πλείστον αλλά και μεγαλύτερες πλακωτές πέτρες και ανήκει στην κατηγορία των μικρών θολωτών της Μεσσηνίας (Σχέδ. 1· Πίν. 98 α). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 2,52 και η διάμετρος του ταφικού θαλάμου του 3,20-3,25 μ. Ο θόλος χάνει σταδιακά την εκφορικότητά του και στα κατώτερα μέρη γίνεται κυλινδρικός. Η είσοδος είναι στραμμένη προς Ν. Η θύρα είναι μικρών διαστάσεων (ύψ. 1,26 και μέσο πλ. 0,90 μ.). Οι παρειές του στομίου είναι επενδεδυμένες με πλακωτές πέτρες και έχουν μήκος 1,05 μ. Ξερολιθιά, ολικού ύψ. 0,90 μ., από μεγάλες και μι-

12. *ΑΔ* 28 (1973): Μελέται, σ. 198-214, Πίν. 103-116. Γενικά για τους λακκοειδείς τάφους μυκηναϊκής εποχής, βλ. ενδεικτικά V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford 1964, σ. 33-34.

13. Λακκοειδείς τάφοι μυκηναϊκής εποχής, που καλύπτονταν από τύμβο, έχουν βρεθεί και στην Καυκανιά, που απέχει ελάχιστα από τον Κλαδέο, χωρίς όμως να συνυπάρχουν με θαλαμωτούς στο ίδιο νεκροταφείο. *ΑΔ* 29 (1974): Μελέται, σ. 33.

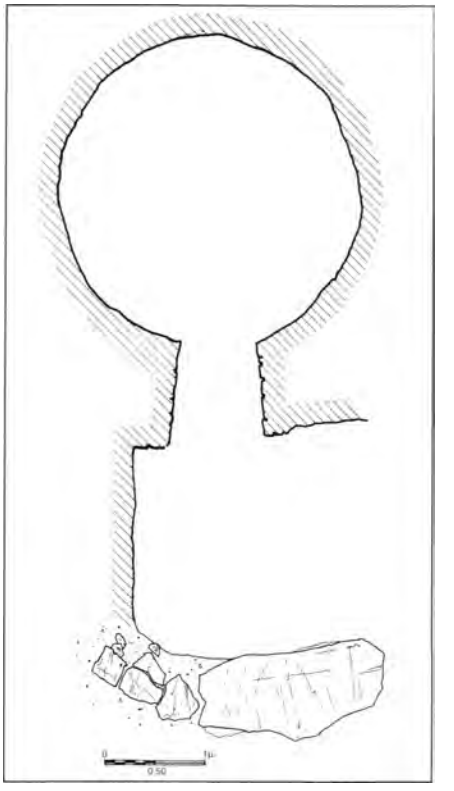
κρότερες πλακωτές πέτρες έφραξε αρχικά το άνοιγμα της θύρας. Μονοκόμματο λίθινο υπέρθυρο εδράζεται σε όλο το μήκος/βάθος του στομίου με πλάτος 1,20 (εξωτ.), 1,50 (εσωτ.), και μέγιστο πάχος 0,20 (εξωτ.) και 0,15 μ. (εσωτ.).

Η πρόσοψη του τάφου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στην εξωτερική πλευρά του υπερθύρου εδράζεται ένα ίσως ορθογώνιο αρχικά, αλλά από τις ωθήσεις των χωμάτων με το πέρασμα του χρόνου τραπεζιόσχημο πλέον σήμερα μέτωπο, αποτελούμενο από ακανόνιστες πέτρες τοποθετημένες καθ' ύψος. Η κάτω πλευρά αυτού του τραπεζίου είναι στενότερη και το ολικό ύψος του είναι 0,90 μ. Πρόκειται πιθανότατα για έναν πρόδρομο τύπο του γνωστού κουφιστικού τριγώνου, που συναντάται σε πλήρη σχηματισμό σε μεγαλύτερους θολωτούς της ηπειρωτικής μυκηναϊκής Ελλάδας, όπως και στο θολωτό τάφο 1 της Μάλθης στην ίδια τη Μεσσηνία. Στον τάφο του Κεφαλόβρυσου φαίνεται να λειτουργεί ως αναλημματικό τοιχίο για τη συγκράτηση των χωμάτων πάνω από το υπέρθυρο – μολονότι θα μπορούσε για το σκοπό αυτό να έχει μεγαλύτερο πλάτος –, αλλά ταυτόχρονα και ως διακοσμητικό στοιχείο. Αυτή η διαμόρφωση της πρόσοψης του μνημείου και το γεγονός ότι ο τάφος αποτελεί ουσιαστικά το δεύτερο ακέραιο από την αρχαιότητα σωζόμενο θολωτό της Μεσσηνίας μετά τον τάφο 1 της Μάλθης, εμπλουτίζουν την γνωστή ποικιλία των τύπων των μεσσηνιακών θολωτών τάφων, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για την πιθανή αρχιτεκτονική μορφή της ανωδομής ορισμένων, αν όχι και των περισσοτέρων, με διάμετρο κάτω των 4 μ.

Σε απόσταση 2,60 μ. από την είσοδο του τάφου αποκαλύφθηκε ελλειψοειδές τμήμα λίθινου περιβόλου (;), που παρακολουθείται σε ολικό ορατό μήκος 3,51 μ. περίπου. Ο τοίχος αυτός έχει μέγιστο ύψος μόλις 0,40 μ. και βρίσκεται σχεδόν στην ίδια νοητή ευθεία με το ανώφλι του τάφου. Φαίνεται να είναι μεταγενέστερη κατασκευή, δεδομένου ότι σε όλη την περιοχή γύρω από τον τάφο υπάρχει πληθώρα κεραμικής, κυρίως ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Ο θολωτός τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για τις ταφές μιας οικογένειας, το πιθανότερο, ή ενός γένους. Ήταν γεμάτος με χώματα που, με το πέρασμα του χρόνου, είχαν εισχωρήσει από τα ανοίγματα ανάμεσα στις πέτρες του θόλου. Η επίχωση αυτή μέχρι το τελικό δάπεδο ταφών περιείχε οστά διαλυμένα και αρκετή μεταγενέστερη κεραμική.

Στο ταφικό στρώμα βρέθηκαν αποθέσεις ανακατεμένων οστών, σπασμένων αγγείων και άλλων μικροαντικειμένων μυκηναϊκής και μεταμυκηναϊκής εποχής στο βόρειο, ανατολικό και δυτικό σημείο του θόλου. Βρέθηκαν χειροποίητα δίωτα ή μόνωτα αγγεία (Πίν. 98 β), δίωτη βαθιά κύλικα με κοντό στέλεχος (goblet), ελλιπής μόνωτη γωνιώδης κύλικα και στελέχη από άλλες, καθώς και δύο αγγεία με γραπτή διακόσμηση: μόνωτο φιαλίδιο με διακόσμηση εσωτερικά και εξωτερικά και σφαιρική πεπιεσμένη προχοΐσκη (Πίν. 98 γ). Άλλα μικροαντικείμενα ήταν: τέσσερα πήλινα σφονδύλια, λίθινο εργαλείο-τμήμα κρουστήρα ή σφύρας, χάλκινες κυλινδρικές χάντρες, μικρή χάντρα από ορεία κρύσταλλο και μισή σφαιρική χάντρα από υαλόμαζα.

Σχέδ. 1. Νομός Μεσσηνίας. Κεφαλόβρυσο. Κάτοψη του θολωτού τάφου.

Το σύνολο των μυκηναϊκών ευρημάτων μπορεί να χρονολογηθεί βάσει της γραπτής κεραμικής στην ΥΕ ΙΙΑ.

Τα αντικείμενα της μεταμυκηναϊκής εποχής χρονολογούνται κυρίως στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Μερικά από τα πλέον χαρακτηριστικά είναι: βαθιά πινάκια (Πίν. 99 α), ρηχά πινάκια με στιλπνή ερυθρή βαφή εξωτερικά και εσωτερικά ή με αυλακώσεις εξωτερικά (Πίν. 99 β), τμήμα μόνωτου κυπέλλου με αυλακώσεις στο μέσον του σώματος και έντονη γωνίωση κάτω από το μέσον της κοιλιάς, μισός μονόμυξος λύχνος με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση γύρω από την οπή πλήρωσης, χαρακτηριστικά τμήματα από μεγάλα αγγεία με πυκνές αυλακώσεις στο σώμα, στόμια και τμήματα από μεγάλους αμφορείς της εποχής[14]

14. Πρβλ. Archer Martin, Amphorae at Olympia. *RCRF* 36, 2000, εικ. 1/4 (διαμόρφωση λαιμού-στομίου).

και μόνωτο μονόχρωμο ημισφαιρικό κύπελλο με επίθετα πλαστικά σιγμοειδή κοσμήματα από πηλό, τοποθετημένα σε τρία προφανώς σημεία του χείλους (Πίν. 99 γ). Βρέθηκαν και δύο χάλκινα νομίσματα.

Ο νέος θολωτός τάφος χαρακτηρίζει τη θέση για πρώτη φορά ως μυκηναϊκή σε μια περιοχή περισσότερο γνωστή για τη μεσαιωνική εγκατάσταση, που εντοπίζεται στο λόφο Κάστρο, μόλις 300 μ. περίπου βορειοανατολικά του μνημείου[15]. Πλησιέστερο μυκηναϊκό ταφικό κτίσμα προς αυτό του Κεφαλόβρυσου είναι ο θαλαμωτός τάφος του Αριστομένη[16].

Ελληνικά Ανθεία

Νέα απόπειρα λαθρανασκαφής στην ανασκαπτόμενη από την Εφορεία κατά περιόδους συστάδα των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων έφερε στο φως το 13ο τάφο στο λόφο Ελληνικά, 11ο στην ιδιοκτησία Α. Τσαγκλή και αμέσως βόρεια του μικρού θαλαμωτού τάφου 3 στο ίδιο κτήμα[17]. Ο νέος τάφος έχει είσοδο προς Α., όπως και οι υπόλοιποι της συστάδας. Κατά τη λαθρανασκαφή είχε ανοιχθεί σήραγγα, μήκ. 4, ύψ. 1,20 και πλ. 0,85 μ., εξωτερικά σε ψηλό σημείο του «δρόμου» με κατεύθυνση προς το εσωτερικό του μνημείου.

Η ανασκαφή του τάφου διήρκεσε από 28 Απριλίου μέχρι 9 Ιουλίου χωρίς διακοπή και ολοκληρώθηκε 26-29 Οκτωβρίου με τη συνεχή επίβλεψη της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Ε. Μαλαπάνη. Τις αποτυπώσεις έκανε ο σχεδιαστής της Εφορείας Α. Θωμόπουλος.

Ο τάφος είναι μνημειώδης, όπως οι περισσότεροι της γνωστής συστάδας. Πλευρικός ταφικός θάλαμος ανοίγεται στη νότια πλευρά του κεντρικού. Οι οροφές των θαλάμων σώζονται ακέραιες εκτός από ελάχιστες ρωγμές και μικροαποκρούσεις. Ο δρόμος είναι ιδιαίτερα μακρύς, με έντονη κατωφέρεια προς τον ταφικό θάλαμο, και εκτείνεται σε μήκος 19,35 μ. Το μέγιστο πλάτος του μπροστά στη θύρα είναι 2,40, ενώ το ελάχιστο 2,02 μ. Οι παρειές του διαμορφώνονται, όπως και στους υπόλοιπους τάφους της συστάδας αυτής. Η πρόσοψη του μνημείου έχει ολικό ύψος 5,93 μ. Πάνω από τη θύρα εμφανίζεται ένα πολύ ενδιαφέρον διακοσμητικό στοιχείο: πρόκειται για οριζόντια ταινία, ολικού μήκ. 1,80 και μέγ. πλ. 0,25 μ., που κοσμείται με οκτώ ανάγλυφους δίσκους τοποθετημένους παρατακτικά σε όλο το μήκος της. Δύο όμοιοι τοποθετούνται ανά ένας κάτω από τον πρώτο της σειράς και τον τελευταίο αντίστοιχα, ώστε γίνονται συνολικά δέκα. Η διακόσμηση μιμείται σαφώς τις απολήξεις ξυλοδοκών στέγης (Πίν. 99 δ), παραπέμποντας στην κρητομυκηναϊκή αρχιτεκτονική μέσω συναφών τοιχογραφιών, αλλά και σε έργα μικροτεχνίας της ίδιας περιόδου κυρίως από χρυσό και ελεφαντόδοντο.

Η χρήση του θέματος στην ταφική αρχιτεκτονική δεν απαντά συχνά και πρέπει να συνδεθεί με τάφους, οι οποίοι σύμφωνα και με άλλα στοιχεία ανήκαν ίσως σε μυκηναίους με κύρος[18]. Στην περίπτωση του 13ου τάφου των Ελληνικών η δίριχτη στέγη του μνημείου και η διακοσμητική ταινία πάνω από τη θύρα του – δάνεια από την οικιστική αρχιτεκτονική – θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν τον τάφο ως πραγματικό «Οίκο Νεκρών»[19].

Κεντρικός θάλαμος. Έχει αετωματική οροφή, ολικού ύψ. 4,05 μ., και ορθογωνική κάτοψη με μήκος πλευρών 4,60, 4,14, 4,40, 4,16 μ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του υπάρχει λαξευτό έδρανο, ύψ. 0,65 και πλ. 0,85 μ. Στην οριζόντια επιφάνεια του εδράνου είχαν λαξευθεί ανά ζεύγη τέσσερις αβαθείς ορθογώνιες κοιλότητες με στρογγυλεμένες γωνίες, προφανώς για να υποδεχθούν τα πόδια ξύλινης νεκρικής κλίνης, στοιχείο πολύτιμο για τα ταφικά έθιμα της εποχής, που συναντάται και στον 6ο θαλαμωτό της νεκρόπολης των Ελληνικών. Το στόμιο του τάφου έχει βάθος 1,62-1,65 μ. και ήταν φραγμένο με ξερολιθιά, η οποία σωζόταν μέχρι ύψος 1,63-1,73 μ. Οι κατώτερες στρώσεις των λίθων της παρέμειναν στη θέση τους, προκειμένου να μην εισέρχονται όμβρια στο μνημείο μετά το πέρας της ανασκαφής του. Η ξερολιθιά αυτή αποτελούνταν κυρίως από ποταμίσιες πέτρες μεταφερμένες προφανώς από το χείμαρρο Ξερίλα, που κυλά ανατολικά της λοφοσειράς Ελληνικά.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του θαλάμου και σχεδόν μπροστά στην είσοδο του πλευρικού βρέθηκε απλός λάκκος λαξευμένος κάτω από το επίπεδο του τελικού δαπέδου, με στρογγυλεμένες τις στενές πλευρές και σε βάθος 0,31 μ. από το δάπεδο. Έχει μήκος 4,14 και μέγιστο πλάτος 0,85 μ. Δεν βρέθηκαν στη θέση τους καλυπτήριες πλάκες και φυσικά ήταν συλημένος, εφόσον περιείχε μόνον ένα κρανίο στραμμένο προς τον πλευρικό θάλαμο, λίγα διάσπαρτα οστά και μερικά λεπτότατα χρυσά φυλλάρια. Αξιοπρόσεκτο στοιχείο του λάκκου είναι τα λαξευμένα «προσκεφάλαια» στις δύο στενές πλευρές του, προφανώς για να ακουμπούν τα πόδια και το κεφάλι του νεκρού.

15. *ΑΔΑ* 65 (1961), σ. 235, όπου αναφέρεται παρουσία χονδροειδούς κεραμικής της ύστερης εποχής του Χαλκού.

16. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 144.

17. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 109-110, Πίν. 70 α-γ.

18. Chr. Tsountas - J. Irving Mannat, *The Mycenaean Age*, London 1897, σ. 133-134, εικ. 49-50. G. Mylonas, Mycenae and the Mycenaean Age, 1966, εικ. 114.

19. Πρβλ. *ΠΑΕ* 1955, σ. 254, όπου ο Σπ. Μαρινάτος χαρακτηρίζει το πεταλόσχημο κτίσμα του τύμβου Αγίου Ιωάννου Παπουλίων στη Μεσσηνία ως «...κενοτάφιον ἐν σχήματι οἰκίας, κοινὴ κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν τοῦ τύμβου».

Πλευρικός θάλαμος. Βρίσκεται νότια του κεντρικού θαλάμου και η θύρα ανοίγεται κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του. Έχει ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα (3,25×2,40 μ.), οροφή τοξωτή, που απέχει από το δάπεδο 2,07 μ. και τοιχώματα ελαφρώς κυρτά, που κατά τόπους εμφανίζουν ρωγμές, ενώ αλλού έχουν καταπέσει. Η θύρα έχει ύψος 1,84 και πλάτος 0,87- 1,19 μ. Και οι δύο ταφικοί θάλαμοι βρέθηκαν συληµένοι.

Με την ανασκαφή και του τάφου αυτού των Ελληνικών διαπιστώνεται ακόμη μια φορά ότι οι τάφοι της συστάδας Τσαγκλή και Κουτραφούρη ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους της Μεσσηνίας ως προς την κατασκευή για τις κατά κανόνα μεγάλες διαστάσεις, τη μνημειώδη αρχιτεκτονική μορφή και αξιοπρόσεκτες ιδιομορφίες στην όλη δομή τους, όπως οι δίριχτες οροφές, οι πλευρικοί θάλαμοι (αριστερά, δεξιά ή και πίσω από τον κεντρικό θάλαμο), τα λαξευτά «θρανία» που καταλαμβάνουν μία ή περισσότερες πλευρές των θαλάμων, η ύπαρξη ιχνών-αποτυπωμάτων που υποδηλώνουν την πιθανότατη χρήση ξύλινων ταφικών κλινών κατά τον ενταφιασμό των νεκρών (τάφοι 6 και 13), και στην περίπτωση του 13ου τάφου η διακοσμημένη πρόσοψη[20].

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Πεταλίδι

Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε η ανασκαφή στο Πεταλίδι, όπου έχει ερευνηθεί έπαυλη και λουτρική εγκατάσταση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων[21]. Στη φετινή ανασκαφική περίοδο έγιναν μόνον ερευνητικές τομές και εργασίες καθαρισμού του χώρου, καθώς και απομάκρυνση των χωματοσωρών που είχαν συγκεντρωθεί γύρω από τα αρχαία κτίρια από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Λογγά

Στην ιδιοκτησία Δρακόπουλου στη Λογγά Μεσσηνίας, όπου κατά το παρελθόν έχει ερευνηθεί το ιερό του Κορύνθου Απόλλωνα[22], έγιναν φέτος ανασκαφικές εργασίες ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για χορήγηση οικοδομικής άδειας. Έγιναν συνολικά 20 δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του οικοπέδου και εντοπίστηκαν κτίρια ρωμαϊκών χρόνων στο νότιο τμήμα του. Επίσης έγινε ένας καθαρισμός του ναού Α και ανασκάφηκε το βορειοδυτικό τμήμα του, το οποίο κατά την ανασκαφή του 1914 δεν είχε ερευνηθεί, επειδή υπήρχε στο σημείο αυτό μία αγροικία. Στο χώρο βρέθηκε ένα λίθινο βάθρο και κοντά σε αυτό ένα χέρι από μαρμάρινο άγαλμα (Λ6311) (Πίν. 100 α). Σώζεται ο καρπός, που κρατεί ένα κυλινδρικό αντικείμενο. Βρέθηκε επίσης και τμήμα του ίδιου χεριού (Λ6310), που σώζεται από τον αγκώνα μέχρι το ύψος του καρπού. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται και δύο μαρμάρινα ιωνικά κιονόκρανα (Λ6306-6307), τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (Λ6308) και τμήμα μαρμάρινου περιραντηρίου (Λ6312), τα οποία ανήκουν στη δεύτερη φάση του ναού, όταν μετατράπηκε σε εκκλησία.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Πυργάκι Τριφυλίας

Στη θέση Τσούκα διενεργήθηκε βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα, όπου είχε εντοπιστεί μεγάλος τύμβος. Το μεγαλύτερο μέρος του τύμβου αυτού καταστράφηκε προ δεκαετίας περίπου από τον ιδιοκτήτη του κτήματος, με αποτέλεσμα να απομείνει μόνον ο κεντρικός του πυρήνας, στην κορυφή του οποίου ήταν τοποθετημένο ένα τριγωνομετρικό σημείο του στρατού. Η παράδοση στην Εφορεία εκ μέρους δύο αρχαιοφίλων της περιοχής ενός κανθάρου μινυακού τύπου, που βρέθηκε στα πρανή του κατεστραμμένου τύμβου οδήγησε στην ανασκαφική έρευνα[23]. Η λεπτομερής ανασκαφή αποκάλυψε δύο κεραμοσκεπείς τάφους χριστιανικών χρόνων, η κατασκευή των οποίων είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ενός ταφικού πίθου μεσοελλαδικών χρόνων, που βρισκόταν βαθύτερα, από τον οποίο σώθηκαν μόνο μερικά τεμάχια και ελάχιστα δυσδιάγνωστα όστρακα.

Πλατάνια

Μικρή ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως νεκροταφείο ύστερων χριστιανικών χρόνων, αποτελούμενο από κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους από ακανόνιστες λίθινες πλάκες και διευθετημένους σε πυκνή διάταξη μεταξύ τους, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί από διαμορφωτικές εργασίες με εκσκαφέα, που είχαν γίνει από τον ιδιοκτήτη. Οι ερευνηθέντες πέντε τάφοι περιείχαν από μία ακτέριστη ταφή.

20. Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ο 6ος θαλαμοειδης τάφος Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία, Mitsopoulos-Leon (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 11), σ. 285-298, πίν. 29,1.

21. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 191· 52 (1997): Χρονικά, σ. 259-260.

22. *ΑΔ* 2 (1916), σ. 65-118.

23. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 189. Στην ανασκαφή πήραν μέρος ο Χ. Ματζάνας και η Ε. Μαλαπάνη. Πολύτιμες υπήρξαν οι συμβουλές του αρχαιολόγου J. Rambach, καθώς και οι σπρωματογραφικές παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της έρευνας στο λόφο Τσούκα.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια εντεταλμένων αυτοψιών εντοπίστηκαν διάφορες παλαιολιθικές θέσεις στο Νομό Ηλείας και έγινε περισυλλογή χαρακτηριστικού παλαιοντολογικού υλικού από το συμβασιούχο αρχαιολόγο-παλαιοντολόγο Χ. Ματζάνα. Συγκεκριμένα στη θέση Παλιάμπελα της Κοινότητας Μαρκόπουλου και στις θέσεις Κλοκέρι και Σπαρτόραχη της Σίμιζας εντοπίστηκαν άφθονα πυριτολιθικά τέχνεργα, καθώς και θραύσματα οστών προϊστορικών ζώων. Παλαιολιθικά εργαλεία εντοπίστηκαν επίσης στις περιοχές: Αγία Μαρίνα, Σκαφιδιά, Βαρθολομιό, Βρανά, Αρκούδι, Καρδαμά, Δουνέικα, Χανάκια, Άι-Γιάννη Ήλιδας, Σώστι, Αγία Τριάδα, Κάστρο και Τσιπιανά στη θέση Λιθαράκια[24].

Βαρθολομιό

Στο γήλοφο του Παλιόπυργου βρέθηκε σε αμμώδες στρώμα κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου ρομβοειδής αιχμή βέλους με μίσχο από οψιανό (Δ641). Το πλάτωμα στην κορυφή του υψώματος είναι διάσπαρτο από μικρά κομμάτια κεραμίδων και όστρακα (Π7086), ενώ στις ανατολικές παρειές του υψώματος εντοπίστηκε δόμος από πωρόλιθο με τόρμους και αυλακώσεις σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης. Επίσης περισυνελέγη ένα χάλκινο έλασμα κοιλόκυρτο με τρεις οπές ανάρτησης ή πρόσδεσης (Μ1852).

Στην τοποθεσία Σκοτεινού, σε απόσταση 2,5 χλμ. νοτιοδυτικά του Βαρθολομιού, εντοπίστηκε πιθανότατα λατομείο κογχυλιάτη πωρόλιθου, με σημεία ημικυκλικής και κολουροκωνικής εξαγωγής πετρώματος. Στον ίδιο χώρο υπήρχαν δύο πλάκες και μεγάλα θραύσματα πίθων.

Από μπάζα περισυνελέγησαν διάφορα όστρακα και εργαλεία, με περισσότερο χαρακτηριστικά, ένα χείλος υστεροκλασικού ή ελληνιστικού μελαμβαφούς πινακίου (Π7639), ένα τμήμα μεγαρικού σκύφου (Π7635), ένα κυλινδρικό πηνίο (ΒΕ 811στ), ένα τμήμα λίθινου τριβείου (ΒΕ 780α), ένα σφαιροειδές εργαλείο από ψαμμίτη (ΒΕ 780β) και ένα πυριτολιθικό απόκρουσμα (ΒΕ 811ε). Επίσης βρέθηκαν θραύσματα από κεραμίδες (Π7634) και από ένα μεγάλο πίθο. Ίσως τα μπάζα να προέρχονται από τη θέση Τραγάνι, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης από την προϊστορική εποχή έως και τους υστερορωμαϊκούς χρόνους[25].

Σίμιζα

Στη θέση Ανοιξά ο Ι. Μάστορας υπέδειξε ένα χαμηλό τύμβο, απ' όπου περισυνελέγησαν όστρακα της ΜΕ και ΥΕ εποχής (Π3417-3423α-γ), καθώς και πυριτόλιθοι και μία ψήφος με αμφικωνικό τρήμα (Δ3424-3425). Πολύ κοντά εντοπίστηκε κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος με αρκετά διάσπαρτα ανθρώπινα οστά και όστρακα από μεγάλο άβαφο αγγείο. Από τον ίδιο παραδόθηκε ένας μελαμβαφής ελληνιστικός κανθαρίσκος (Π3195)[26], που βρέθηκε κατά τη διάρκεια άροσης στη θέση Φραγκόραχη, ανάμεσα σε κομμάτια από πίθο.

Καυκανιά

Κατά τη διάρκεια επιφανειακής κατόπτευσης στη θέση Ρεικοβούνι, περισυνελέγη άφθονη κεραμική ΜΕ χρόνων και μεγάλος αριθμός πυριτόλιθων.

Από τη θέση Γλινάτσες έγινε περισυλλογή οστράκων μυκηναϊκών χρόνων (ΒΕ 845).

Πλατιάνα

Ένα χλμ. περίπου δυτικά της ακρόπολης, στο σημείο όπου αρχίζει ανηφορικός αγροτικός δρόμος, εργασίες για τη διάνοιξη μικρής διάβασης έφεραν στο φως θραύσματα ανθρώπινων οστών, ένα όστρακο από λοπάδα και τεμάχιο εφυαλωμένου αγγείου νεότερων χρόνων.

Μιράκα

Στη θέση Σκορδαγγούρι, όπου παλαιότερα είχε διενεργηθεί μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα και είχαν αποκαλυφθεί οικιστικά λείψανα προϊστορικών χρόνων, έγινε αυτοψία μετά την πυρκαγιά, που έπληξε τη χρονιά αυτή όλη την περιοχή. Από το χώρο της ανασκαφής περισυνελέγησαν δύο λίθινα τριβεία (ΒΕ 831), καθώς και όστρακα χονδρόκοκκης και λεπτόκοκκης κεραμικής, κυρίως από τον ευρύτερο χώρο στα ανατολικά της (ΒΕ 832-834).

Πεύκες

Από τα πρανή του λόφου του Προφήτη Ηλία συνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας αρκετά δυσδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 835).

---

24. Το άφθονο περισυλλεγέν υλικό έχει καταχωρηθεί στο Βιβλίο Εισαγωγής του Μουσείου Ολυμπίας και έχει λάβει σχετικό αριθμό.

25. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ.104-105.

26. Το αγγείο τοποθετείται χρονολογικά στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., αλλά ο τύπος απαντά μέχρι και τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ. (U. Hausmann, Hellenistische Keramik, *OlForsch* XXVII, 1996, σ. 30-31, πίν. 8).

Άγιος Ηλίας

Στη θέση Νταλαβουρέικα του δημοτικού διαμερίσματος Αγίου Ηλία στην περιοχή της Ήλιδας συνελέγη λίθινο εργαλείο, καθώς και όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 838). Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν ίχνη κεραμικών κλιβάνων, που κατά την περίοδο του χειμώνα καλύπτονται από τα νερά της τεχνητής λίμνης του φράγματος του Πηνειού ποταμού.

Φιγάλεια

Στις 17 Ιουλίου 1998 έγινε αντιληπτό ότι είχε απομακρυνθεί από το βυζαντινό ναό Κοίμησης της Θεοτόκου, που βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού, η μαρμάρινη βάση ενός περιρραντηρίου, η οποία βρισκόταν εκεί από πολλά χρόνια[27] (Πίν. 100 γ). Πριν από την εξαφάνιση του αρχαίου είχε προηγηθεί αλληλογραφία της Εφορείας με τον εφημέριο του χωριού Σ. Θεοχάρη, καθώς και ενημέρωση του γραμματέα της κοινότητας Β. Γιαννικόπουλου, ότι η Εφορεία επρόκειτο να παραλάβει το ιδιαίτερα αξιόλογο αυτό αρχαίο, το οποίο υφίστατο μεγάλη φθορά από τους πιστούς, που άναβαν επάνω του τα κεριά και τα θυμιάματά τους, και να το μεταφέρει για συντήρηση και φύλαξη στο Μουσείο της Ολυμπίας. Στη θέση του θα τοποθετούνταν γύψινο εκμαγείο, που θα κατασκευαζόταν από τους τεχνίτες της Εφορείας. Όμως την ημέρα της παραλαβής του αρχαίου διαπιστώθηκε η περίεργη εξαφάνισή του, χωρίς κανένας από τους υπευθύνους ή τους κατοίκους του χωριού να δίνει κάποια εξήγηση γι' αυτό.

Το εξαιρετικά δυσάρεστο αυτό γεγονός υπήρξε η αιτία, για να ξεκινήσει αμέσως από την Εφορεία η περισυλλογή όλων των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφών, που βρίσκονταν σε διάφορα σημεία του χωριού, προκειμένου να τα περισώσει.

Συγκεκριμένα, από τον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Γιαννακαρώνη περισυνελέγησαν δύο τμήματα ενεπίγραφης πλάκας από ασβεστόλιθο (Λ1590-1591), τμήμα λίθινης λεκάνης από ασβεστόλιθο (Λ1592), ένα τμήμα κιονίσκου περιρραντηρίου από ασβεστόλιθο (Λ1593) και ένα τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου (Λ1594)[28].

Από το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου περισυνελέγησαν ένας αρράβδωτος κιονίσκος περιρραντηρίου από ασβεστόλιθο (Λ1595), τρία τμήματα αρράβδωτων κιόνων (Λ1596-1598) και ένας ραβδωτός κίονας περιρραντηρίου (Λ1607).

Από την ιδιοκτησία Α. Φάσαρη περισυνελέγη κιονόκρανο από λευκόφαιο ασβεστόλιθο (Λ1599), ένα τμήμα από αρράβδωτο κίονα (Λ1612) και ένα ακόμη τμήμα κιονοκράνου (Λ1613).

Στον περίβολο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, έξω από την είσοδο του ναού, ήταν συγκεντρωμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία περισυνελέγησαν. Πρόκειται για δύο τμήματα αρράβδωτων κιονίσκων από περιρραντήρια (Λ1601-1602), τμήμα της βάσης αρράβδωτου κιονίσκου (Λ1603), ένα κιονόκρανο από φαιό ασβεστόλιθο (Λ1604), ένα τμήμα επιτύμβιας στήλης (Λ1605) και ένα κιονόκρανο από λευκόφαιο ασβεστόλιθο, σχεδόν ακέραιο (Λ1606).

Από το οικόπεδο του Θ. Παναγιωτόπουλου συνελέγησαν δύο αρράβδωτοι κιονίσκοι περιρραντηρίων (Λ1608-1609).

Δύο ακόμη αρράβδωτοι κίονες περιρραντηρίων (Λ1611-1612) περισυνελέγησαν από την ιδιοκτησία του Κ. Κανελλόπουλου στη θέση Σταυρούλι[29].

Κατά τη διάρκεια της περισυλλογής των αρχαίων από το συνεργείο της Εφορείας ήταν παρών ο αρχαιοφύλακας της περιοχής Δ. Πανταζής, καθώς και ένας αστυνομικός από το Αστυνομικό Τμήμα της Ανδρίτσαινας.

Στη θέση Άγιος Ταξιάρχης, κάτω από βραχώδη λόφο, όπου βρίσκεται το εκκλησάκι των Ταξιαρχών, στην ανατολική πλευρά του χωριού, εντοπίστηκε σπήλαιο ύστερα από υπόδειξη του γραμματέα του χωριού Β. Γιαννικόπουλου. Αν και η πρόσβαση στο εσωτερικό του σπηλαίου ήταν πολύ δύσκολη και δεν υπήρχε δυνατότητα φωτισμού του, διαπιστώθηκε η ύπαρξη λειψάνων τοιχίων από ξερολιθιά και συνελέγη λίγη χονδρόκοκκη, δυσδιάγνωστη κεραμική, ίσως νεότερων χρόνων (ΒΕ 820).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Δρούβα - Ολυμπία

Ο Α. Δαουλάρης, κάτοικος Δρούβα, βρήκε παραπλεύρως κοινοτικού δρόμου, στην ιδιοκτησία Κ. Λιάγκουρα και παρέδωσε τμήμα σώματος με λαβή από μεγάλο αγγείο (ΒΕ 753), πιθανότατα μυκηναϊκών χρόνων.

---

27. Ο κιονίσκος έχει 16 ραβδώσεις και επιστέφεται με ιωνικό κιονόκρανο τεσσάρων όψεων. Διασπ. κιονίσκου: ύψ. 0,70, διάμ. 0,38, κιονοκράνου: ύψ. 0,175, διάμ. 0,29 μ. (βλ. K. Herrmann, Anmerkungen zur Ionischen Architektur in der Peloponnes, *Sonderdruck aus Säule und Gebälk*, Berlin 1994, σ. 126, εικ.4)

28. Στην ανωτέρω ιδιοκτησία παρέμεινε στη θέση του ένα τμήμα λίθινου κατωφλιού, επειδή ήταν αδύνατο να μεταφερθεί λόγω του όγκου του. Για τον ίδιο λόγο παρέμειναν στην ίδια ιδιοκτησία στη θέση τους, αφού πρώτα φωτογραφήθηκαν, τρία τμήματα δόμων με περιτένεια και δύο τμήματα μεγάλων αρράβδωτων κιόνων.

29. Ένα επίκρανο παραστάδας με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, προερχόμενο από το Σταυρούλι, μεταφέρθηκε το 1995 στο Μουσείο Ολυμπίας και έλαβε αριθμό καταγραφής Λ1625.

Κοντά στον Κλαδέο ποταμό, κατά τη διάρκεια των εργασιών για το έργο της πυρασφάλειας του αρχαιολογικού χώρου, βρέθηκε ένα όστρακο και βάση πινακίου ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 775).

Στην Άλτη ο Α. Ρουμελιώτης, αρχιφύλακας του χώρου, βρήκε τμήματα χείλους αμαυρόχρωμου αγγείου (ΒΕ 784). Από την Παλαίστρα προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα, φθαρμένο (Ν937), που βρήκε ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Α. Φωπόπουλος.

Επίσης, από τη θέση Τρανή Λάκκα προέρχονται δύο όστρακα (βάση και στόμιο λεπτών αγγείων, ΒΕ 776), τα οποία βρήκε ο J. Rambach.

Ήλιδα

Από την είσοδο του θεάτρου Ήλιδας ο αρχαιοφύλακας Α. Σχοινάς περισυνέλεξε ένα όστρακο με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ 839), ελληνιστικών χρόνων. Ο ίδιος περισυνέλεξε και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων από την αγορά της Ήλιδας (ΒΕ 840), καθώς και όστρακα μεγαρικών σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ 842) από τον αγρό Ι. Δρακόπουλου.

Ένα λίθινο κιονόκρανο από πωρόλιθο (Λ3401), ελλιπές (ύψ. 0,34, πλ. 0,71 μ.), με ανάγλυφη διακόσμηση στον εχίνο παρέδωσε ο Θ. Γιαννόπουλος.

Επίσης από την περιοχή της Ήλιδας προέρχεται και ένα μαρμάρινο βάθρο (Λ 3400), τετράγωνο, ρωμαϊκών χρόνων. Στην πρόσθια επιφάνεια φέρει την εξής επιγραφή:

ΗΡΑΚΛΕΙ
ΚΥΝΤΙΛΙΑΝΟC
CΕΙΛΕΟΥ.

Από την περιοχή της Ήλιδας και συγκεκριμένα από τον αγρό Ι. Δρακόπουλου προέρχεται τμήμα ανάγλυφου σκύφου (Π3394), συγκολλημένο, που βρήκε ο αρχαιοφύλακας Α. Σχοινάς. Φέρει διακόσμηση σε ζώνες, που αποτελείται από ζώα με ρόδακες, ιπτείς και δελφίνια ανάμεσα σε φυτικά θέματα. Από την ίδια θέση ένα ακόμη όστρακο μεγαρικού σκύφου (Π3395), που διακοσμείται με παράσταση Έρωτα και Αφροδίτης.

Από τη θέση Τραγάνα της Ήλιδας προέρχονται και τα παρακάτω αρχαία, τα οποία παρέδωσε η Φ. Βλασσοπούλου:

Συνολικά 103 χάλκινα νομίσματα (Ν966-1016), τα οποία χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τα βυζαντινά χρόνια. Ένα πήλινο προσωπείο, αρκετά φθαρμένο (Π3386, ύψ. 0,034 μ.). Πήλινο κομβίο από πώμα μεγάλου αγγείου (Π3387, ύψ. 0,03 μ.). Ένα μολύβδινο βάρος από δίχτυ ψαρέματος (Μ3388, διαμ. 0,022 μ.). Ένα χάλκινο δαχτυλίδι (Μ3389), ακέραιο, καλής διατήρησης. Η σφενδόνη διακοσμείται με πέντε αστέρια, μέσα σε στικτό κύκλο (διάμ. 0,021 μ.). Ένα ακόμη χάλκινο δαχτυλίδι (Μ3390, διάμ. 0,024 μ.), ελλιπές σε μικρό τμήμα. Στην επιφάνεια της σφενδόνης άνθος μέσα σε εγχάρακτο κύκλο. Δύο γυάλινες χάντρες, πιθανώς από δαχτυλίδια (Δ3391 α-β). Ένα χάλκινο καρφί ακέραιο, καλής διατήρησης (Μ3392, ύψ. 0,082 μ.). Τρεις χάλκινες λαβές (Μ3393 α-γ).

Από τα παραπάνω αρχαία τα δύο δαχτυλίδια (Μ3389, 3390) είναι χριστιανικών χρόνων και τα παρέλαβε από την Εφορεία εκπρόσωπος της 6ης ΕΒΑ.

Από τη θέση Λίμνη Ηρεμίας Ήλιδας προέρχονται δέκα χάλκινα νομίσματα διαφόρων εποχών (ΒΕ 786), τα οποία βρήκαν οι εργάτες κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού.

Ο Γ. Κουραχτίνης βρήκε στην Ήλιδα ένα χάλκινο σταυρό, τμήματα σιδηρών αντικειμένων (ΒΕ 788 α-β) και τέσσερα χάλκινα νομίσματα (Ν949-952). Τα νομίσματα χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως την εποχή του Αδριανού. Το χάλκινο σταυρό παρέλαβε εκπρόσωπος της 6ης ΕΒΑ.

Επίσης, από την Ήλιδα προέρχονται και δύο νομίσματα (Ν940-941), που παρέδωσε ο Γ. Κωνσταντόπουλος. Πρόκειται για ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων και ένα ασημένιο νόμισμα Αυστρίας (Maria Theresia, 1740-1780).

Στην περιοχή της Ήλιδας ο Π. Γεωργακόπουλος βρήκε ένα χάλκινο ηλειακό νόμισμα, φθαρμένο (Ν938), του 2ου αι. π.Χ., και ο Θ. Kostof βρήκε και παρέδωσε ένα χάλκινο νόμισμα (Ν939, πιθανότατα Αιγείρας).

Αυγείο

Στη θέση Άγιος Γεώργιος Αυγείου (περιοχή Ήλιδας), ο Π. Καγιανάς βρήκε δέκα χάλκινα νομίσματα (Ν942-948), που χρονολογούνται μεταξύ του 4ου και 2ου αι. π.Χ.

Μέλισσα

Από τη θέση Ψηλή Ράχη (επίσης ευρύτερη περιοχή Ήλιδας) προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος κατόπτρου (Μ3382), καθώς και ένας ημικατεστραμμένος σκύφος (Π3378), που παρέδωσε ο Δ. Σόλος. Τα αρχαία χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Λεχαινά

Ο μαθητής της 5ης τάξης Δημοτικού Α. Καββαδίας παρέδωσε δύο χάλκινα νομίσματα Ήλιδας (2ος αι. π.Χ., Ν962-963), που βρήκε στην περιοχή.

Δάφνη

Ο Χ. Παρασκευόπουλος παρέδωσε ένα χάλκινο διπλό πέλεκυ (Μ3377), μυκηναϊκών χρόνων (Πίν. 100 β). Είναι άριστης διατήρησης, ακέραιος (μήκ. 0,198, πλ. 0,058, διάμ. οπής 0,034 μ.).

Επίσης, από το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Δάφνης

προέρχεται μία χάλκινη αιχμή δόρατος, πολύ καλής διατήρησης (Μ3376, μήκ. 0,209, πλ. 0,04 μ.), την οποία βρήκαν στο χώρο οι αρχαιοφύλακες της Ήλιδας.

Κολοκυθά

Ο Γ. Γιαννόπουλος παρέδωσε μία ακέραιη ερυθρόμορφη αττική λήκυθο (Π3207, ύψ. 0,198 μ.). Στο σώμα εικονίζονται τρεις μορφές, εκ των οποίων οι δύο (η αριστερή και η δεξιά) είναι καθισμένες σε δίφρο και κρατούν κρατήρες και κλαδιά. Η μεσαία μορφή είναι όρθια, στραμμένη προς τα δεξιά. Φορεί μακρύ χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί ένα αντικείμενο (λύρα;). Στον ώμο γλωσσωτό κόσμημα. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Άγιος Ηλίας Πηνείας

Όστρακα κλασικών χρόνων και ένα πηνίο (ΒΕ 841) βρέθηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Άγιος Δημήτριος.

Γλύφα

Λίγα μέτρα από την παραλία της Γλύφας (15-20 μ.), κατά τη διάρκεια αυτοψίας, σε χώρο όπου πρόκειται να γίνει η προσγειάλωση αγωγού της ΔΕΗ, βρέθηκε ένα όστρακο (ΒΕ 754). Στην περιοχή έχει εντοπιστεί νεκροταφείο καύσεων του 6ου αι. π.Χ.[30].

Λυγιά

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας σε χώρο όπου πρόκειται να τοποθετηθεί πυλώνας της ΔΕΗ, στην αγροτική περιφέρεια της Λυγιάς, βρέθηκαν λίγα όστρακα και κομμάτια κεραμίδων (ΒΕ 755).

Βρανάς

Επίσης, σε χώρο όπου πρόκειται να τοποθετηθεί πυλώνας της ΔΕΗ, στην περιοχή Βρανά, κατά την αυτοψία βρέθηκαν: πέντε μικρά τεμάχια κεραμίδων (ΒΕ 756 α), ένα απόκρουσμα πυριτόλιθου (ΒΕ 756 β) και απολιθωμένα όστρεα (ΒΕ 756 γ, πιθανώς μέσης πλειοκαινικής πανίδας).

Γραίκα

Στη θέση Καστράκι από αυτοψία σε χώρο που έγινε λαθρανασκαφή βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων και ένα όστρακο (ΒΕ 783).

Ώλενα

α) Στη θέση Βαγένι βρέθηκε τμήμα από στόμιο πίθου (ΒΕ 804 α, μήκ. 0,16, πλ. 0,60 μ.). Η άνω επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με εγχάρακτη κυματοειδή γραμμή. Ελληνιστικών χρόνων.

β) Από το λόφο της Επισκοπής Ωλένης προέρχονται λίγα όστρακα ελληνιστικών κυρίως χρόνων (ΒΕ 804 β). Επίσης από το λόφο της Επισκοπής προέρχονται αρκετά όστρακα κλασικών έως και ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 849), τα οποία είχαν περισυλλεγεί κατά τη διάρκεια αυτοψίας και εργασιών που πραγματοποιούσε στην Επισκοπή η 6η ΕΒΑ, η οποία και ειδοποίησε την Εφορεία. Τα όστρακα βρέθηκαν σε μικρό αγροτικό δρόμο που είχε πρόσφατα διανοιχθεί, μεταξύ της Επισκοπής και του λόφου Βαγένι, όπου είχαν καταστραφεί τουλάχιστον τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι.

Αρβανίτη

Σε περιοχή του χωριού Αρβανίτη ο Α. Παπαδόπουλος, εργατοτεχνίτης της Εφορείας, βρήκε ένα χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 759) καλής διατήρησης, με την επιγραφή *ΙΟΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ* (1857).

Κούμανι

Από τη θέση Λεύκη ή Αγιαννάκης προέρχεται ένα πώμα καντηλιού μεταβυζαντινών χρόνων (ΒΕ 805), που παρέδωσε ο Σ. Μαρούντας. Ειδοποιήθηκε σχετικώς η αρμόδια 6η ΕΒΑ.

Κάμενα

Ο Κ. Πλατανίτης, φύλακας του Μουσείου Ολυμπίας και κάτοικος Κάμενας, παρέδωσε ένα πήλινο πηνίο με τετράγωνες απολήξεις (ΒΕ 807), το οποίο βρήκε εντός μικρού αρδευτικού αύλακα, πλησίον της οικίας του. Επίσης σε αγρό ιδιοκτησίας του, σε περιοχή της Κάμενας, τα παιδιά του (Γ. και Σ. Πλατανίτης) βρήκαν ένα λίθινο σφαιροειδές κρουστικό εργαλείο (ίσως είναι τριπτήρας) από ψαμμίτη (Δ825).

Αλφειούσα

Η Α. Γαβρίλη βρήκε στις όχθες του ποταμού Αλφειού, στην περιοχή της Αλφειούσας, ένα χάλκινο κράνος (Μ 1860), ελλιπές, του 6ου αι. π.Χ.

Επιτάλιο

Από θέση της περιοχής, η οποία δεν δηλώθηκε, προέρχεται τμήμα αγγείου (βάση και τμήμα σώματος), από γκρίζο πηλό (ΒΕ 806).

30. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 111.

Κάτω Σαμικό

Από τον αρχαιολογικό χώρο του Κάτω Σαμικού και συγκεκριμένα από τη θέση Κλειδί ο φύλακας αρχαιοτήτων Γ. Κίζυλης περισυνέλεξε όστρακα προϊστορικών χρόνων (ΒΕ 762).

Λέπρεο

Στη θέση Πλάκα, ο Γ. Νεοφώτιστος βρήκε και παρέδωσε ένα χάλκινο νόμισμα (Ν964) Ήλιδας, χρονολογούμενο μεταξύ του 271 και 191 π.Χ.

Κοσκινά

Από τη θέση Καζάνι προέρχονται θραύσματα κεραμίδων, τεμάχια λίθων, κομμάτι μαρμάρου και όστρακα διαφόρων εποχών (ΒΕ 812), τα οποία βρέθηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας εντός αγροκτήματος Ι. Γεωργούλη. Για τον εντοπισμό της θέσης ενημέρωσε σχετικά την Υπηρεσία ο Α. Φωτόπουλος, εργατοτεχνίτης της Εφορείας και κάτοικος Κοσκινά.

Μπάμπες Μακρισίων

Ο αρχαιοφύλακας του αρχαιολογικού χώρου Σκιλλουντίας περισυνέλεξε από τη θέση Μπάμπες μία διάτρητη τριγωνική χάντρα (ΒΕ 814 α) και όστρακα λεπτότεχνης κεραμικής (ΒΕ 814 β).

Μακρίσια

Στη θέση Αρνοκατάραχο, ο αρχαιοφύλακας Π. Σκούφης βρήκε μία βάση μελαμβαφούς κύλικας (ΒΕ 758).

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Μουσείο Ολυμπίας

Στο Μουσείο Ολυμπίας μεταφέρθηκαν από την περιοχή των Ελληνικών Ανθείας και τα ακόλουθα αρχαία:

α) Δύο χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν 300 μ. περίπου βόρεια της νεκρόπολης των Ελληνικών στην ιδιοκτησία Α. Τσαγκλή και παραδόθηκαν από τον ιδιοκτήτη.

Ν931. Εμπρ.: Κεφαλή Παλλάδος με κορινθιακό κράνος. Οπισθ.: Γυναικεία μορφή (Τύχη;) με κέρας Αμαλθείας και φιάλη. Επιγραφή *ΑΡΓΕΙ*(;). Πιθανότατα νόμισμα Άργους γύρω στα 350-228 π.Χ.

Ν932. Εμπρ.: Κεφαλή Δήμητρας (;). Οπισθ.: Γυμνός Δίας κρατεί στο δεξιό χέρι μακρύ σκήπτρο και στο αριστερό αετό. Μπροστά του τρίποδας. Επιγραφή *ΜΕ*. Πίσω από τον Δία η επιγραφή *ΝΙΚΑΡΧΟ[Σ]*. Νόμισμα Μεσσήνης (280-146 π.Χ).

β) Όστρακα από την ιδιοκτησία Δούση (ίσως από οικισμό;) λίγο ψηλότερα από κιβωτιόσχημο τάφο που είχε εντοπισθεί το 1989 βορειότερα της γνωστής συστάδας των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων[31].

γ) Τέσσερις πήλινες αγνύθες, δύο τριγωνικές με οπές στις γωνίες, μία κυκλικού σχήματος και μία απιόσχημη παρέδωσε ο Ν. Μαλαπάνης (Π6284 α-δ).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κοπανάκι

Εντός ιδιοκτησίας Γ. Νικολακόπουλου, που βρίσκεται στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Κοπανακίου, στη θέση Στυλάρι, κατά τη διάρκεια αυτοψίας βρέθηκαν αρκετά όστρακα μυκηναϊκών χρόνων και άλλων περιόδων (ΒΕ 815), καθώς και τμήμα λίθινου τριβείου (ΒΕ 837).

Άνθεια

Στη γνωστή θέση Ελληνικά, ο Α. Τσαγκλής, εργάτης της Εφορείας βρήκε δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα είναι Άργους (Ν931) και χρονολογείται μεταξύ του 350 και 228 π.Χ. και το άλλο (Ν932) Μεσσήνης, χρονολογούμενο στα 280-146 π.Χ.

Δάρας

Ο Π. Αντωνόπουλος βρήκε στη θέση Κούκουρας δύο τεμάχια πίθων (ΒΕ 836).

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Μουσείο Χώρας

1. Από τη νοτιοδυτική πλευρά του Ανακτόρου του Νέστορος προέρχονται δύο θραύσματα τοιχογραφιών, που εντοπίστηκαν από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Κ. Καλογεράκου κατά τη διάρκεια των εργασιών του προγράμματος Πύλου Minnesota Archaeological Researches in the Western Peloponnese (MAWRP) υπό τη διεύθυνση του Fr. Cooper (ΒΕ/ ΜΧ 9).

31. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 110, Πίν. 70γ.

2. Κατά τη διάρκεια άροσης με τρακτέρ στην ιδιοκτησία Ν. Καλογερόπουλου στον Επάνω Εγκλιανό, νοτιοδυτικά της περίφραξης του ανακτόρου, ήλθε στο φως μεγάλη ποσότητα κεραμικής (όστρακα από κύλικες, άλλα γραπτά και χειροποίητα μυκηναϊκής εποχής, καθώς και θραύσματα πίθων). Μαζί με τα όστρακα αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από μεγάλους ακατέργαστους λίθους, του οποίου μέρος καταστράφηκε κατά την άροση. Τα αρχαία παρέδωσε στο Μουσείο Χώρας η ωρομίσθια αρχαιολόγος της Εφορείας Κ. Καλογεράκου, στην οποία ανατέθηκε η σχετική αυτοψία (ΒΕ /ΜΧ 10).

3. Από τον Π. Αντωνόπουλο βρέθηκαν και παραδόθηκαν στο Μουσείο της Χώρας μεγάλα τεμάχια πίθου με πλαστική διακόσμηση προερχόμενα από τη θέση Κούκουρα του χωριού Δάρας Πυλίας.

Μουσείο Πύλου

1. Άφθονα όστρακα και κεραμίδες ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων συγκεντρώθηκαν μεταξύ παλαιού αντλιοστασίου Γιάλοβας (Διβαρόσπιτο) και Βοϊδοκοιλιάς (ΒΕ/ΜΠ 22).

2. Όστρακα, μεταξύ των οποίων και ένα εφυαλωμένο, παρέδωσαν ο φύλακας Κ. Σικαλιάς του Μουσείου Πύλου και η ωρομίσθια αρχαιολόγος της Εφορείας Ε. Μαλαπάνη. Αυτά συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια επίβλεψης της χάραξης του νέου επαρχιακού δρόμου από Ακριτοχώρι προς Φοινικούντα Πυλίας (ΒΕ /ΜΠ 24 και 30).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

Στο Νομό Ηλείας έγινε καθαρισμός των αρχαιολογικών χώρων της Ολυμπίας, της Ήλιδας, του Επιταλίου, του Κακοβάτου και του Κάτω Σαμικού, όπου αντικαταστάθηκαν τα στέγαστρα των θολωτών μυκηναϊκών τάφων με καινούργια, ύστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή τους από τη θεομηνία που έπληξε την περιοχή στις 26 Μαρτίου 1998. Στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Δάφνης του Νομού Ηλείας, άρχισε η κατασκευή στεγάστρου για την προστασία των θαλαμωτών τάφων, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη που εκπονήθηκε με δαπάνες της κοινότητας.

Σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηλείας έγιναν εργασίες ευπρεπισμού του χώρου γύρω από την Αρχαιολογική Συλλογή της Ήλιδας, με την εγκατάσταση φωτιστικών σωμάτων και την εξομάλυνση και επίστρωση με ψηφίδες του διαδρόμου που οδηγεί στο αρχαίο θέατρο. Έγινε επίσης διαμόρφωση και χαλικόστρωση του περιβάλλοντα το μουσείο χώρου και τοποθετήθηκαν πάγκοι ανάπαυσης των επισκεπτών και κάδοι απορριμμάτων σε διάφορα σημεία.

Στο Νομό Μεσσηνίας έγιναν καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους του Ανακτόρου του Νέστορος και των Ακοβίτικων, καθώς και στη μυκηναϊκή νεκρόπολη των Ελληνικών, στο αρχαίο τείχος της Θουρίας και στο θολωτό μυκηναϊκό τάφο του Κάμπου Αβίας. Στο θολωτό τάφο της Ανθείας εκτός από τον καθιερωμένο καθαρισμό έγιναν μερικές συμπληρωματικές στερεώσεις και αλλαγή του προστατευτικού αγρονάϋλον, που καλύπτει τον τάφο. Προστατευτικά στέγαστρα τοποθετήθηκαν σε δύο ανεσκαμμένους θαλαμωτούς τάφους των Ελληνικών Ανθείας, ενώ ξεκίνησε η κατασκευή στεγάστρου στο μοναδικό ακέραιο σωζόμενο στη Μεσσηνία θολωτό τάφο της Μάλθης, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης του ΥΠΠΟ.

Στο πλαίσιο του προγράμματος σήμανσης των αρχαιολογικών χώρων που καταρτίσθηκε από το ΤΑΠΑ σε συνεργασία με την Εφορεία, τοποθετήθηκαν καθοδηγητικές πινακίδες στους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία των Νομών Ηλείας, Μεσσηνίας και Ζακύνθου. Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας τοποθετήθηκε μεγάλη τρίγλωσση επεξηγηματική πινακίδα με κάτοψη και έγχρωμη αναπαράσταση του ιερού.

Για την καλύτερη προστασία τους κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί οι εξής χώροι στο Νομό Μεσσηνίας: Βουνάκι ή Αγιαννάκης, Ελαιοχώρι ή Γιάννιτσα, Μούσγα της Κυπαρισσίας και Άνω Μέλπεια στη θέση Πετρούλα.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΥΛΟΥ (MARWP)

Η έβδομη περίοδος του προγράμματος Πύλου πραγματοποιήθηκε από 17 Ιουνίου έως 19 Ιουλίου 1998, ενώ παρατάθηκε έως τα μέσα Σεπτεμβρίου λόγω της επεξεργασίας των σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Το πρόγραμμα πραγματοποιείται υπό τη διεύθυνση του F.A. Cooper του Πανεπιστημίου της Μιννεσότα, με τη συνεργασία και τη βοήθεια της Ζ' ΕΠΚΑ. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Έφορο Αρχαιοτήτων Ξ. Αραπογιάννη, την επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Γ. Χατζή και την υπεύθυνη αρχαιολόγο για την ανασκαφή Π. Καλογεράκου, για το συνεχές ενδιαφέρον τους και την υποστήριξη των εργασιών της ομάδας στην Πύλο. Κύριος επιβλέπων της ανασκαφής ήταν ο

M. Nelson, με τη συνεργασία των C. Downet και A. Hollister. Στην ανασκαφή συμμετείχαν επίσης οι παλαιοί συνεργάτες A. Bekerman, T. Brenningmeyer, D. Jackson, J. Robertson, S. Ross, M. Schlessinger, M. Stalekar και οι νέοι συνεργάτες O. Benjamin και V. Benjamin. Υπεύθυνη για τη συντήρηση παρέμεινε η G. Gliata.

Το 1998 το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στην επεξεργασία και στη μελέτη των ευρημάτων προηγούμενων ετών. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφή τμημάτων του ανακτόρου που δεν είχαν ερευνηθεί στο παρελθόν. Ένα συστηματικό πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας είχε ως στόχο τη συλλογή υψομετρικών ενδείξεων για τη δημιουργία του τελικού τοπογραφικού σχεδιαγράμματος της κορυφογραμμής του Άνω Εγκλιανού.

Τοπογραφική έρευνα της κορυφογραμμής του Εγκλιανού. Ο Blegen είχε ασχοληθεί ελάχιστα με την αποτύπωση των φυσικών καταλοίπων του ανακτόρου και των βοηθητικών κτισμάτων του. Παράλληλα δεν είχε γίνει καμιά ενέργεια για την εκπόνηση τοπογραφικού σχεδίου της κορυφογραμμής του Άνω Εγκλιανού. Στη δεκαετία του 1960, ο καθηγητής J. Fant, μέλος της ερευνητικής ομάδας MME (The Minnesota Messenia Expedition), ετοίμασε έναν υψομετρικό χάρτη που καλύπτει μια περιοχή 1.500×500 μ. Στο χάρτη καταγράφονταν βοσκότοποι αλλά όχι ελαιώνες, καθώς και σύγχρονα κτίρια, μονοπάτια και δρόμοι. Χρησιμοποιώντας αλτίμετρο, ο Fant υιοθέτησε μια υψομετρική ένδειξη (datum) βασισμένη σε μετρήσεις του επιπέδου της θάλασσας στο σημείο εκείνο. Δεν συσχέτισε τις μετρήσεις του με το ελληνικό datum, ούτε και συνέδεσε το σχέδιό του με το υπάρχον σύστημα HAGS. Παρόλους τους περιορισμούς, ο χάρτης του Fant παραμένει ένα χρήσιμο βοήθημα, το οποίο, δυστυχώς, δεν συμπεριλήφθηκε στη δημοσίευση του ανακτόρου (*Palace of Nestor*). Στη μετά τον Blegen περίοδο, δημοσιεύθηκαν πιο πρόσφατες αλλά εμπιστευτικές αεροφωτογραφίες, καθώς και ένας γεωδετικός χάρτης της περιοχής των Φιλιατρών σε κλίμακα 1:500.000 (HAGS). Το ΙΓΜΕ δημοσίευσε επίσης ένα γεωλογικό χάρτη της περιοχής, με κλίμακα 1:50.000. Το 1997 το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Πύλου ανέθεσε στον καθηγητή του Πολυτεχνείου Αθηνών Μπ. Ιωαννίδη τη λήψη μιας σειράς φωτογραφιών του χώρου από χαμηλό υψόμετρο. Πρόκειται για μεγάλου σχήματος, υψηλής ευκρίνειας, παγχρωματικές φωτογραφίες, που καλύπτουν τόσο την κορυφογραμμή όσο και την ακρόπολη (η φωτογράφηση του ανακτόρου καθίσταται αδύνατη λόγω της ύπαρξης του στεγάστρου). Μεμονωμένα αλλά και συνολικά αυτοί οι χάρτες και οι φωτογραφίες αποτελούν ιδανικό συνοδευτικό υλικό για μια μεγάλης κλίμακας λεπτομερή τοπογραφική έρευνα.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την τοπογραφική έρευνα του MARWP κατά τα έτη 1991-1998 ήταν η ακόλουθη. Η τοπογραφική έρευνα στην κοιλάδα του Άνω Εγκλιανού ξεκίνησε το 1991 ως επικουρική εργασία της επανεξέτασης των αρχαιολογικών καταλοίπων του ανακτόρου και της ακρόπολης. Κατά το 1991 και 1992 η ομάδα της επιφανειακής έρευνας εργάστηκε κατά τις απογευματινές και βραδινές ώρες. Στο μεγαλύτερο μέρος της, η εργασία αυτή αποτέλεσε συνεργασία με το Πρόγραμμα Πύλου PRAP. Η συγκέντρωση ελαιώνων κατά μήκος της κορυφογραμμής του Άνω Εγκλιανού εμπόδισε την υιοθέτηση παραδοσιακών μεθόδων επιφανειακής έρευνας. Η τυχαία φύτευση των δέντρων εμπόδισε τη λήψη φωτογραφιών από την αναγκαία απόσταση. Η εμφάνιση του συστήματος GPS ενίσχυσε σημαντικά τις παραδοσιακές μεθόδους της επιφανειακής έρευνας. Το 1993, το πρόγραμμα MARWP απέκτησε την τεχνική υποστήριξη για διαφορική απόκλιση. Από το 1991 έως το 1996, η ανασκαφή χρησιμοποίησε έναν υβριδικό συνδυασμό του GPS με μετρήσεις σταδίας που πραγματοποιήθηκαν με συμβατικό τρόπο. Το 1997 το πρόγραμμα MARWP απέκτησε ένα ευαίσθητο αλτίμετρο Pollard ακριβείας, το οποίο χρησιμοποίησε σε συνδυασμό με άλλο, ψηφιακό αλτίμετρο. Η βλάβη του πρώτου το 1997 περιόρισε τη διάρκεια της έρευνας, αλλά το επόμενο έτος, η ομάδα υπό την επίβλεψη της J. Robertson ολοκλήρωσε τις υψομετρικές μετρήσεις για την τοπογραφική έρευνα.

Χρησιμοποιώντας Autocad και άλλα προηγμένα ηλεκτρονικά προγράμματα για μηχανικούς και τοπογράφους, δημιουργήθηκε ένας υψομετρικός χάρτης. Η επεξεργασία των δεδομένων συνεχίζεται. Ένα αρχικό σχέδιο, κατασκευασμένο μετά από αίτημα της Εφορείας, δείχνει την πορεία του ορύγματος που διανοίχθηκε στο χώρο από τον ΟΤΕ, κοντινούς αναλημματικούς τοίχους, καθώς και τη βαθιά άροση των ανασκαφέντων ερειπίων από ένα γεωργό. Τα στοιχεία από το γεωστατικό δορυφόρο και οι αεροφωτογραφίες οδηγούν στην κατασκευή τρισδιάστατων απεικονίσεων του ανακτόρου και της κορυφογραμμής του Άνω Εγκλιανού.

Τα ευρήματα. Από την αρχή της έρευνας ελήφθη η απόφαση να κοσκινίζεται όλο το ανεσκαμμένο χώμα, με την ελπίδα να εντοπιστούν ευρήματα που είχαν παραβλεφθεί από τον Blegen. Στο τέλος της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, αυτής του 1991, έγινε φανερό πως ο αριθμός και η σημασία των ευρημάτων ξεπερνούσαν κατά πολύ τις προσδοκίες των ανασκαφέων. Το 1994, η ανασκαφή εντόπισε τα μπάζα των ανασκαφών του Blegen, γεγονός που αύξησε σημαντικά τον όγκο των ευρημάτων και τον απαιτούμενο χρόνο για την καταλογογράφησή τους. Οι ετήσιες εκθέσεις των περασμένων τεσσάρων ετών περιγράφουν αυτήν τη διαδικασία, ενώ καταλήγουν και σε προκαταρκτικά συμπεράσματα σχετικά με την ανάγκη αναθεώρη-

σης της ιστορίας της εν λόγω θέσης. Η κεραμική που βρέθηκε φανερώνει πως η δραστηριότητα στην ακρόπολη ξεκίνησε στην ύστερη νεολιθική περίοδο και συνεχίστηκε μετά την καταστροφή του ανακτόρου στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου και στους Σκοτεινούς χρόνους. Μετά τους Σκοτεινούς χρόνους διασώζεται αντιπροσωπευτική κεραμική της γεωμετρικής, αρχαϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για την ύπαρξη μιας μεσαιωνικής φάσης της ακρόπολης.

Κεραμική. Η ακόσμητη κεραμική της εποχής του ανακτόρου διαλέχθηκε, ζυγίστηκε και απορρίφθηκε εκ νέου. Η γραπτή κεραμική, καθώς και όσα δείγματα δεν ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο ταξινομήθηκαν και κρατήθηκαν. Χαρακτηριστικά δείγματα, ειδικά όσα δεν ανήκουν στις περιόδους που μελετήθηκαν από τον Blegen στη δημοσίευση του ανακτόρου, καταλογογραφήθηκαν με λεπτομέρεια. Ο κατάλογος της κεραμικής περιλαμβάνει 1.200 αντικείμενα. Η δημοσίευση της κεραμικής έχει ανατεθεί στους D. Jackson και S. Ross, με τη συνεργασία του A. Beckerman.

Τοιχογραφίες. Υπάρχουν 3.480 καταλογογραφημένα θραύσματα τοιχογραφιών. Το ένα τρίτο από αυτά προέρχεται από το δάπεδο βορειοανατολικά της αποθήκης οίνου, ένα άλλο τρίτο από τα απορρίμματα των ανασκαφών του Blegen, ενώ τα υπόλοιπα προέρχονται από ανασκαφές σε άλλα σημεία του χώρου. Λόγω της έλλειψης χρόνου, τρία δοχεία με θραύσματα ακόσμητα ή μονόχρωμα δεν καταλογογραφήθηκαν.

Όπως είναι φυσικό, το πλέον ενδιαφέρον στάδιο της έρευνας είναι η συγκόλληση των θραυσμάτων, η αναγνώρισή τους και η απόδοσή τους σε γνωστές σκηνές. Η μέθοδος καταλογογράφησης που ακολουθήθηκε σχεδιάστηκε, ώστε να επιτρέπει ανάλυση του υλικού και εκτός του χώρου της ανασκαφής, καθώς και χρήση υπολογιστών για το συσχετισμό θραυσμάτων. Κάθε θραύσμα καταλογογραφήθηκε με λεπτομέρεια, παρέχοντας στοιχεία σχετικά με το μέγεθος, το σχήμα, το χρώμα, τη διακόσμηση και άλλα χαρακτηριστικά. Κάθε θραύσμα μετρήθηκε με λεπτομέρεια, ενώ σημειώθηκαν η σύσταση του υλικού και το πάχος των διαφόρων στρώσεων. Οι σχετικές πληροφορίες εντάχθηκαν σε μια βάση δεδομένων Dbase III Plus, τα σχήματα ψηφιοποιήθηκαν με χρήση Autocad, και οι έγχρωμες φωτογραφίες ψηφιοποιήθηκαν χρησιμοποιώντας το πρόγραμμα Adobe Photoshop. Όλες οι σχετικές πληροφορίες συνενώνονται στο πρόγραμμα Arc-Info. Η ψηφιακή τεχνολογία επιτρέπει την επίδειξη παρόμοιων ή συναφών θραυσμάτων τοιχογραφιών. Τα αποτελέσματα αυτών των προσπαθειών, καθώς και ορισμένα σύνολα διακοσμημένων τοιχογραφιών από την Πύλο θα δημοσιευτούν από τις A. Hollister και M. Schlesinger.

Κέραμοι. Στη δημοσίευση του ανακτόρου, ο Blegen αναφέρεται μόνο σε κεράμους της φράγκικης περιόδου, που προέρχονται από τη βορειοδυτική είσοδο. Τα ημερολόγια της ανασκαφής σε διάφορες τομές αναφέρουν την εύρεση κεράμων, οι οποίες ωστόσο δεν καταλογογραφήθηκαν ούτε και δημοσιεύτηκαν. Φαίνεται πως οι κέραμοι απορρίφθηκαν στα μπάζα των ανασκαφών του Blegen, που είχαν συνολικό βάρος 470 κιλά. Ο όγκος των κεράμων προφανώς προέρχεται από οκτώ έως δέκα σκεπές, μία πρώιμη αρχαϊκή κορινθιακού τύπου, μία αρχαϊκή λακωνική με αετωματική απόληξη, δύο ύστερες κλασικές λακωνικές και τρεις ή πέντε φράγκικες. Στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα των πρώιμων σκεπών συγκαταλέγονται κορινθιακοί στρωτήρες και καλυπτήρες, καθώς και δείγμα ενός καλυπτήρα που επέστεφε μια στέγη. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό συσχετίζει αυτή τη σκεπή με τις πρώιμες αρχαϊκές σκεπές των ναών του Απόλλωνα και του Ποσειδώνα στην Κόρινθο και την Ισθμία, που χρονολογούνται στο 650 π.Χ. περίπου.

Η πρώιμη αρχαϊκή λακωνική σκεπή διασώζει αρκετά από τα διακοσμητικά στοιχεία της, όπως ένα ακρωτήριο σε σχήμα δίσκου και τμήμα ενός ακροκέραμου που φέρει γραπτό διάκοσμο. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν τη χρονολόγησή της στο β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Η δεύτερη λακωνική σκεπή χρονολογείται στον 4ο ή 3ο αι. π.Χ. Οι καλυπτήρες φέρουν διακόσμηση φτιαγμένη με τα δάχτυλα, με κυματοειδή μοτίβα και σταυρούς. Μια τρίτη λακωνική σκεπή μπορεί να χρονολογηθεί στα ίδια χρόνια, με βάση το υλικό κατασκευής της και την απλή διακόσμηση με κοκκινωπό επίχρισμα.

Μέχρι στιγμής έχουν συγκεντρωθεί σημαντικά τμήματα τριών έως πέντε σκεπών της φράγκικης περιόδου. Από μόνο του το υλικό κατασκευής τους επιτρέπει τον εύκολο διαχωρισμό αυτών των κεράμων από στέγες κατασκευασμένες σε οποιαδήποτε άλλη χρονική περίοδο, από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή. Οι χειροποίητες κέραμοι είναι κατασκευασμένες από πηλό με πολλές προσμείξεις μεγάλου μεγέθους και χαλίκια. Η όπτησή τους είναι ακανόνιστη. Οι εμφανείς ή πάνω πλευρές τους έχουν τραχιές επιφάνειες και δεν έχουν λειανθεί. Ένα άλλο χαρακτηριστικό τους είναι η διακόσμηση με θηλιές, κατασκευασμένες με το δάχτυλο. Πολύ χαρακτηριστικές είναι οι κάτω όψεις τους, που δεν έχουν ψηθεί ικανοποιητικά και παρουσιάζουν ραγάδες. Η μορφή της κάτω επιφάνειας ενδεχομένως οφείλεται στη χρήση χαλικιού ως διαχωριστικού των διαφόρων στρώσεων των κεράμων στον κεραμικό κλίβανο. Ορισμένα δείγματα φέρουν ακόμη και ίχνη από άχυρο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο που επιτρέπει τη διαφοροποίηση αυτών των κεράμων από άλλους τύπους που δημιουργήθηκαν κατά τη μακρά ιστορία της κατασκευής τους στην Ελλάδα είναι πως οι στρωτήρες και οι

καλυπτήρες έχουν σχήμα τραπεζίου, με πλάτος που μειώνεται από την κορυφή προς τη βάση. Το πλάτος του καλυπτήρα, που κυμαίνεται από 0,20 έως 0,35 μ., είναι ίσο με αυτό του στρωτήρα. Αποτέλεσμα αυτής της ιδιαιτερότητας είναι η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στους στρωτήρες, αντί της συνηθισμένης επαφής τους. Η μορφή του κάθετου άξονα του καλυπτήρα σχηματίζει στην κορυφή ένα τόξο που θυμίζει γοτθικά παραδείγματα. Η ωοειδής τομή διακρίνεται σε περισσότερες ομάδες στους καλυπτήρες μιας από τις φράγκικες σκεπές. Αυτός ο χαρακτηριστικός τύπος καλυπτήρα και στρωτήρα απαντά επίσης στην Κόρινθο της φράγκικης εποχής (1220-1300), καθώς και σε παραδείγματα που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας του MARWP για τη φράγκικη Πελοπόννησο. Η δημοσίευση των κεράμων θα πραγματοποιηθεί από τον T. Brenningmeyer με τη βοήθεια του διευθυντή.

Βιοτεχνικά απορρίμματα. Ως βιοτεχνικά απορρίμματα χαρακτηρίζονται κάποιες παράξενες μορφές οπτού πηλού. Το υλικό αυτό έχει εμφάνιση συμπαγούς σπογγώδους μάζας με έντονο κόκκινο χρώμα. Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για κομμάτια οπτού πηλού, που διαφοροποιούνται από αυτόν της κεραμικής στο ότι είναι πιο πορώδης. Το υλικό αυτό επιπλέει. Βρέθηκαν 169 δείγματα τέτοιου υλικού στα απορρίμματα των ανασκαφών του Blegen και σε άλλες περιοχές της ανασκαφείσας περιοχής.

Τα κομμάτια αυτά δεν έχουν επίπεδες επιφάνειες, είναι όλα τους κοίλα ή κυρτά. Είναι λεπτά, με πάχος από 0,015 έως 0,025 μ., ενώ ένα από αυτά έχει πάχος 0,079 μ. Πολλά παρουσιάζουν ίχνη ενός λευκού ή ανοιχτόχρωμου επιχρίσματος, το οποίο συνήθως τοποθετείται στην κοίλη πλευρά.

Στο σύνολό τους, τα κομμάτια αυτά φαίνεται ότι προέρχονται από σπασμένες μήτρες. Δέκα θραύσματα συγκολλούνται σχηματίζοντας ένα σχήμα επίπεδου πιάτου, με ελαφρώς κυματιστή επιφάνεια και ακτίνα 0,40 μ. περίπου. Ένα άλλο σύνολο νεοσυγκολληθέντων κομματιών χωρά στην παλάμη ενός χεριού. Τα βιοτεχνικά απορρίμματα πρόκειται να δημοσιευτούν από την C. Downey Verfenstein, η μελέτη της οποίας αναμένεται να καταλήξει σε πιο λεπτομερή συμπεράσματα.

Το ανάκτορο. Η φετινή ανασκαφή στο ανάκτορο συνίστατο στον καθαρισμό της προστατευτικής επίχωσης στα δωμάτια 54-57 και το άνοιγμα των αποχετευτικών καναλιών και των λεκανών στα αίθρια 42 και 47.

Ένας αγωγός έχει διανοιχθεί κάτω από το διαχωριστικό τοίχο του δωματίου 43 (με το λουτήρα) και καταλήγει σε μια οπή στο αίθριο 42[1]. Το δάπεδο γύρω από την οπή κλίνει προς αυτήν, δίνοντας την εντύπωση μιας περιοχής για αποστράγγιση. Στο δωμάτιο 47 υπάρχουν 14 οπές, οι μισές από τις οποίες φαίνεται πως είναι τοποθετημένες τυχαία. Δύο από αυτές, στα σημεία «b» και «c» είναι ευθυγραμμισμένες με το σημείο «a» στο αίθριο 42. Το σχέδιο του Blegen έχει μια γραμμή που συνδέει τις τρεις οπές και καταλήγει έξω από την πρόσοψη του ανακτόρου, στην αρχή του κύριου αποχετευτικού αγωγού.

Ο καθαρισμός του χώματος φανέρωσε πως όλες οι οπές διευρύνονταν προς τα έξω από την κορυφή έως τη βάση. Όλες τους, ανάμεσά τους και αυτές που ενώνονται στο σχέδιο του Blegen, ήταν επενδεδυμένες με στρώμα χαλικιού. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ένδειξη για την ύπαρξη ενός αγωγού που περνούσε μέσα από τις οπές. Οι οπές έχουν σχήμα σχεδόν κυκλικό, εκτός από μία που είναι τριγωνική, και έχουν διάμετρο από 0,12 έως 0,17 μ. Το βάθος τους κυμαίνεται από 0,15 έως 0,20 μ.

Ποια ήταν η χρήση αυτών των οπών; Μια πειστική απάντηση προκύπτει από την ανάγνωση των ημερολογίων της ανασκαφής των δωματίων 42 και 47. Η M. Rawson αναφέρεται σε ένα είδος κεραμικής που ονομάζει flower-pot ware, η οποία χαρακτηρίζεται από κόκκινο, τραχύ πηλό και ίσια τοιχώματα[2]. Κατά σύμπτωση, η κεραμική αυτή δεν δημοσιεύτηκε από τον Blegen.

Με βάση τα δεδομένα αυτά, αναζητήθηκε μια ενιαία χρήση γι' αυτές τις οπές. Φαίνεται πως γλάστρες στο μέγεθος που αναφέρεται στα ημερολόγια της ανασκαφής τοποθετήθηκαν στις οπές του δαπέδου. Το στρογγυλό άνοιγμα πάνω συγκρατούσε τις γλάστρες, ενώ ο ανοιχτός χώρος κάτω επέτρεπε την αποστράγγισή τους μέσω της χαλικόστρωτης μόνωσης. Η τυχαία τοποθέτηση των οπών δημιουργούσε ένα αισθητικά ενδιαφέρον αποτέλεσμα, κατάλληλο για έναν υπαίθριο κήπο.

Δωμάτια 54-57. Η απλουστευμένη κάτοψη του ανακτόρου που δημοσίευσε ο Blegen δεν αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα των τοίχων στο εσωτερικό του συνόλου των δωματίων 54-57. Μια επισκόπηση του σχεδίου του MARWP 1998 δεν επιτρέπει την εύκολη κατανόηση της διαρρύθμισης. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η βάση της κλίμακας στο δωμάτιο 54. Μια επιτόπια διάγνωση της πληθώρας των τοίχων που είναι τοποθετημένοι ο ένας κοντά στον άλλο και υπέρκεινται ο ένας του άλλου οδηγεί στο συμπέρασμα πως τέσσερις οικοδομικές φάσεις προηγήθηκαν της ανοικοδόμησης του κτιρίου στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

1. Βλ. *Palace of Nestor* I, 1966, εικ. 426 σημείο a.

2. A. Hollister, Enclosed Gardens at the Mycenean Palace at Pylos, *AJA* 100 (1998), περίληψη.

Καταρχήν, οι τοίχοι σε αυτή τη συστάδα δωματίων βρίσκονται σε βάθος 0,50-0,90 μ. περίπου χαμηλότερο από αυτό του κυρίως κτιρίου. Τα οικοδομικά λείψανα εδώ μας επιτρέπουν τη μελέτη των τεσσάρων φάσεων που προηγήθηκαν της πέμπτης που σώζεται. Η στρωματογραφία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων μπορεί να ερμηνευθεί ως εξής:

Το σημαντικότερο στοιχείο είναι η συνειδητοποίηση πως η σειρά των μεγάλων τετράγωνων πώρινων δόμων στο νοτιοανατολικό τμήμα του δωματίου 57 ανήκει σε ένα μνημειακό προγενέστερο κτίριο. Μια μέτρηση βάθους 191,55 μ. αντιστοιχεί στην άνω επιφάνεια του αντίστοιχου τοιχοβάτη κάτω από τους ορθοστάτες του δωματίου στο Αρχείο 7, το οποίο περιλαμβάνει το δόμο με το σύμβολο του διπλού πελέκεως της Γραμμικής Α. Ένα δάπεδο εκτείνεται από το ανώτατο σημείο αυτών των ορθοστατών, ενώ τα λείψανα αυτής της πρώιμης φάσης βρίσκονται κάτω από το δάπεδο των αρχείων. Στο δωμάτιο 57, ο τοιχοβάτης διαδέχεται έναν πρωιμότερο τοίχο από αργούς λίθους, του οποίου δύο τμήματα διασώζονται. Ένα στρώμα αργών λίθων και χώματος γέμισε το χώρο ανάμεσα στη νεότερη σειρά ορθοστατών και τον παλαιότερο τοίχο από αργούς λίθους. Ο τοίχος της φάσης 1, ο οποίος βρίσκεται 2 μ. περίπου στα βορειοδυτικά, είναι σε ένα επίπεδο που ταυτίζεται με αυτό του δαπέδου της φάσης 2. Αν και ελαφρώς λοξό, αυτό το τμήμα του τοίχου ξαναχρησιμοποιήθηκε και επεκτάθηκε, ώστε να δημιουργήσει ένα χώρισμα για την είσοδο σε ένα σύμπλεγμα αποθηκευτικών χώρων. Οι στενοί διάδρομοι περιείχαν ανοιχτούς πίθους, βυθισμένους στο έδαφος.

Στην τρίτη φάση, ένας τοίχος κατασκευάστηκε πίσω από τον τοιχοβάτη. Ο τοίχος αυτός αργότερα καταστράφηκε στα δύο άκρα του, ίσως κατά τη διάρκεια της ανοικοδόμησης κατά την πέμπτη φάση.

Κατά την τέταρτη φάση πραγματοποιήθηκαν πολλές μεταβολές στο χώρο αυτό. Μια κλίμακα δημιουργήθηκε στο χώρο του μεταγενέστερου δωματίου 54. Η κλίμακα ακολούθησε τις τέσσερις πλευρές ενός δωματίου, το οποίο αργότερα υπέστη μετατροπές κατά την πέμπτη φάση. Τα λείψανα της πέμπτης οικοδομικής φάσης συνίστανται σε διπλούς τοίχους σε ορθογώνια κάτοψη. Αυτός ο διπλός τοίχος υποστήριξε μια κλίμακα στα βορειοανατολικά και νοτιοδυτικά του, μάλλον με πλατώματα στα δύο άκρα, ένα στο μέσον της κλίμακας στα νοτιοανατολικά και ένα στο πάνω πάτωμα. Το τμήμα της κλίμακας του δωματίου 54 που διασώθηκε χρησιμοποιήθηκε κατά την επόμενη φάση, για να υψώσει το επίπεδο του δαπέδου κατά 1,92 ή 0,45 μ. ψηλότερα από τα επίπεδα των διασωζόμενων θεμελίων της παλαιότερης κλίμακας. Αυτό το τμήμα της κλίμακας φανερώνει πως η αρχική ήταν κατασκευασμένη ως εξής: ανά τρεις βαθμίδες υπήρχε ένα στενό πλατύσκαλο (0,65 μ.).

Η διπλή αυτή κατασκευή αποτελεί ασυνήθιστο στοιχείο. Ο Blegen το ερμήνευσε ως ενίσχυση ενός πύργου κατασκευασμένου ως τμήμα του ΥΕ ΙΙΙΒ ανακτόρου, δηλαδή της δικής μας πέμπτης φάσης. Είναι πλέον σίγουρο πως αυτή η ερμηνεία δεν ευσταθεί, αφού μια σπειροειδής κλίμακα περιελισσόταν γύρω από ένα άνοιγμα προς τον επάνω όροφο στην τέταρτη φάση.

FREDERICK COOPER

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΥΛΟΥ (PRAP)

Η όγδοη περίοδος του Προγράμματος Πύλου πραγματοποιήθηκε από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο 1998, με τη συμμετοχή των J. Bennet, J. Davies, P. Halstead, D. Harlan, S. Hofstra, R. Schon και S. Stocker. Στόχοι της φετινής περιόδου ήταν η επαναληπτική μελέτη ορισμένων δημοσιευμένων και αδημοσίευτων ευρημάτων από τις ανασκαφές του Blegen, η βελτίωση των συνθηκών φύλαξης των ευρημάτων από τις προσναφερθείσες ανασκαφές στο ανάκτορο του Νέστορος και η συλλογή πρόσθετων πληροφοριών σχετικά με τοπωνύμια που δεν χρησιμοποιούνται πια ευρέως αλλά αναφέρονται σε οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1716 που αφορά την περιοχή του Ναυαρίνου. Η αναδιοργάνωση των ευρημάτων του Blegen και η μελέτη τους πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά σε τραπέζια τοποθετημένα πίσω από τη δεύτερη αποθήκη του μουσείου, υπό τη διαρκή επίβλεψη των φυλάκων του μουσείου. Από την πλευρά του PRAP, υπεύθυνη για τη δραστηριότητα αυτή ήταν η S. Stocker.

Οστά ζώων από το ανάκτορο του Νέστορος. Κατά την πρώτη εβδομάδα του Ιουλίου 1998, οι P. Halstead και J. Davis μελέτησαν τα οστά ζώων που φυλάσσονται στην αποθήκη του Μουσείου της Χώρας. Στόχοι της μελέτης τους ήταν ο υπολογισμός του όγκου του υλικού και της δυνατότητας που παρέχει για περαιτέρω μελέτη, πέραν της σύντομης αρχικής έκθεσης του Nobis (1993), καθώς και η συσκευασία του υλικού σε νέα κιβώτια και σακούλες, ώστε να συντηρηθούν τα υπάρχοντα ανασκαφικά σύνολα και οι ετικέτες τους. Εντοπίστηκαν 300 περίπου κιλά οστών ζώων, από τα οποία περίπου τα μισά (σε βάρος) είχαν εξεταστεί το 1989 από τον Nobis. Ορισμένα από τα κιβώτια στα οποία φυλάσσονταν είχαν αποσυντεθεί από την υγρασία, ενώ κάποιες μεμονωμένες σακούλες είχαν καταστραφεί από τρωκτικά. Παρόλα αυτά, τα περιεχόμενά τους δεν είχαν ανακατευτεί και οι ετικέτες παρέμεναν αναγνώσιμες. Η δυνατότητα συσχετισμού των ετικετών αυτών με συγκεκριμένα χρονολογικά και γεωγραφικά ανασκαφικά σύνολα μπορεί να διερευνηθεί με συστηματική μελέτη των ημερολογίων της ανασκαφής, ωστόσο μια πρόχειρη εξέ-

ταση φανερώνει πως τα οστά προέρχονται κατά κανόνα από την περιφέρεια του ανακτόρου και, περιστασιακά, από στρώματα ευρισκόμενα κάτω από το δάπεδο της τελευταίας φάσης του ανακτόρου.

Στα περισσότερα ανασκαφικά σύνολα τα οστά δεν είχαν υποστεί σημαντικές παρεμβάσεις μετά την απόθεσή τους. Η ανεύρεσή τους ήταν σίγουρα ατελής, ωστόσο το εύρος του υλικού που μελετήθηκε υποδηλώνει την προσπάθεια για ολική συγκέντρωσή τους αντί για τυχαία συλλογή ορισμένων σημαντικών σε μέγεθος ή καλοδιατηρημένων δειγμάτων. Αυτή η βασική επισκόπηση του υπάρχοντος υλικού φανερώνει πως η συλλογή περιλαμβάνει περισσότερα από 11.000 αναγνωρίσιμα θραύσματα προερχόμενα από τα πλέον αναγνωρίσιμα μέρη του σώματος των ζώων (άκρα, σιαγόνες κτλ.) και επομένως είναι συγκρίσιμη σε όγκο με το υλικό από την Τούμπα Ασήρου στην Κεντρική Μακεδονία, το οποίο χρονολογείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Κατά τη διάρκεια ταχείας επισκόπησης, για να υπολογιστεί ο όγκος του υλικού, διαπιστώθηκε πως τα περισσότερα οστά ανήκουν σε αιγοπρόβατα, χοίρους και βοοειδή, με μεγαλύτερη συγκέντρωση οστών προβάτων. Μικρότερος αριθμός οστών ανήκει σε σκύλους, άλογα, όνους, κάπρους, ελάφια και λαγούς. Δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη οστών προερχόμενων από άλλα άγρια θηλαστικά που εντοπίστηκαν από τον Nobis (λιοντάρια, αρκούδες κ.ά.), ωστόσο είναι πιθανόν πως τέτοια οστά δεν αναγνωρίστηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης διερεύνησης του υλικού. Οστά πτηνών και ψαριών ήταν εξαιρετικά σπάνια. Τα λείψανα των τριών συνηθέστερων εξημερωμένων ζώων, δηλαδή των αιγοπροβάτων, των χοίρων και των βοοειδών, ήταν συχνότατα, εμφανίζονταν στα περισσότερα ανασκαφικά σύνολα και προέρχονταν από διάφορα μέλη των ζώων. Σημαντική εξαίρεση σε αυτόν το γενικό κανόνα αποτελεί η ανακάλυψη αρκετών έντονα καμένων οστών βοοειδών, προερχόμενων από το άνω τμήμα των ποδιών των ζώων, στις θέσεις S2, S3 (Αίθουσα του πίθου), EBW, WK6 (στρώμα φωτιάς επάνω από τον τοίχο Ε), WK4 SW (τοίχος Ε) και PNW. Αυτές οι ομάδες οστών, οι οποίες προφανώς δεν μελετήθηκαν από τον Nobis, συμπεριλαμβάνουν ορισμένα οστά προερχόμενα από σπονδύλους, στέρνο, ωλένη και λεκάνη, ωστόσο κυριαρχούν τα μηριαία και κνημιαία οστά, που ανήκουν σε πολλά διαφορετικά ζώα σε κάθε ομάδα. Αυτή η σημαντική συγκέντρωση οστών προερχόμενων από μέρη του ζώου που έχουν άφθονο κρέας υποδηλώνει την τέλεση τελετουργικών δείπνων ή θυσιών μεγάλης κλίμακας, ενώ η ομοιομορφία αυτών των καταλοίπων φανερώνει πως τα καμένα οστά είχαν ιδιαίτερη σημασία και πιθανώς επιδεικνύονταν. Μια μεγάλη ομάδα μη καμένων οστών από το δωμάτιο MB (Belvedere) φαίνεται πως περιείχε μια συμπληρωματική ομάδα οστών βοοειδών, αποτελούμενη δηλαδή από άλλα μέλη εκτός από μηριαία και κνημιαία οστά.

Τα κατάλοιπα της πανίδας από το ανάκτορο του Νέστορος παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για δύο λόγους. Καταρχήν, το μοναδικό συστηματικά δημοσιευμένο σύνολο οστών προερχόμενων από ανάκτορο είναι αυτό της Τίρυνθας, από την οποία δεν υπάρχουν ίχνη γραφής. Αντιθέτως, οι πινακίδες της Πύλου διασώζουν πλήθος πληροφοριών σχετικών με την κτηνοτροφία και η έκθεση του Nobis υποδηλώνει την ύπαρξη σημαντικών διαφορών ανάμεσα στο υλικό της Τίρυνθας και αυτό της Πύλου. Η συστηματική ανάλυση της πανίδας της Πύλου θα έδινε την ευκαιρία να συγκριθούν οι πινακίδες της Γραμμικής Β με τα οστικά κατάλοιπα και να διαπιστωθεί εάν οι γραπτές πηγές μάς επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια μερική και επιλεκτική εικόνα σχετικά με την εκμετάλλευση των ζώων. Επιπλέον, οι αποθέτες με καμένα οστά βοοειδών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εάν μελετηθούν υπό το πρίσμα πρόσφατων θεωριών σχετικών με τη σημασία των τελετουργικών δείπνων στην ανακτορική κοινωνία της ύστερης εποχής του Χαλκού στο σύνολό της και στο ανάκτορο του Νέστορος συγκεκριμένα.

PAUL HALSTEAD

Μικρά ευρήματα από το ανάκτορο του Νέστορος. Το φετινό καλοκαίρι ολοκληρώθηκε ο κατάλογος των μικρών ευρημάτων που βρίσκονται στο υπόγειο του Μουσείου της Χώρας και επιπλέον εξετάστηκαν κάποια από τα μικρά ευρήματα που φυλάσσονται πάνω, στις προθήκες του μουσείου και κάτω από αυτές, και είχαν καταλογογραφηθεί παλαιότερα από την C. Shelmerdine.

Πρόκειται για αντικείμενα που φέρουν αριθμό ευρετηρίου του Μουσείου Χώρας και, σε κάποιες περιπτώσεις, συμπεριλαμβάνονται στη δημοσίευση του ανακτόρου από τον Blegen. Φωτογραφήθηκαν πολλά αντικείμενα που δεν είχαν φωτογραφηθεί παλαιότερα και σχεδιάστηκαν όλα τα ειδώλια, λίθινα εργαλεία, θραύσματα λίθινων αγγείων, υφαντικά βάρη και σφονδύλια, τα οποία δεν είχαν σχεδιαστεί στο παρελθόν.

Το περασμένο καλοκαίρι, κατά τη διάρκεια της αρχικής μελέτης των μικρών ευρημάτων εντοπίστηκαν τουλάχιστον δύο μολύβδινα βάρη που δεν είχαν αναγνωριστεί προηγουμένως, διπλασιάζοντας έτσι τον αριθμό των γνωστών βαρών από το ανάκτορο που έχουν δημοσιευτεί από τον Petruso. Επίσης βρέθηκε ένα πήλινο αποτύπωμα σφραγίδας που δεν είχε εντοπιστεί ή δημοσιευτεί από τον Blegen, πιθανώς επειδή φυλασσόταν σε ένα κουτί με άλ-

λες σφραγίδες που δεν έφεραν παραστάσεις. Το εύρημα αυτό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον μετά την πρόσφατη δημοσίευση των σφραγίδων του ανακτόρου από τον I. Pini. Επιπλέον, εντοπίστηκαν δέκα περίπου εργαλεία κατασκευασμένα από ελαφοκέρας, τα οποία είχαν καταλογογραφηθεί στη δημοσίευση του ανακτόρου (*The Palace of Nestor*) ως οστέινα. Η χρήση ελαφοκέρατος για την κατασκευή εργαλείων στο ανάκτορο δεν είχε διαπιστωθεί προηγουμένως, αν και ήταν αναμενόμενη με βάση τα ευρήματα από την Αγία Ειρήνη και τα Νιχώρια, όπου αρκετά από τα εργαλεία παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά της Πύλου. Η διαπίστωση της χρήσης ελαφοκέρατος και, περιστασιακά, οστών ελαφιών στην Πύλο έχει ιδιαίτερη σημασία, ιδιαίτερα αν συσχετιστεί με την αναφορά σε ελάφια σε πινακίδες της Γραμμικής Β από το ανάκτορο. Εκτός από τις παραπάνω δραστηριότητες, ξεκίνησε η μελέτη των ελεφάντινων ευρημάτων από το ανάκτορο που βρίσκονται στο Μουσείο της Χώρας (ορισμένα ελεφάντινα φυλάσσονται στο Εθνικό Μουσείο και είχαν μελετηθεί παλαιότερα από τον Poursat). Ένα ενδιαφέρον ζήτημα προς διερεύνηση ήταν εάν το υλικό κατασκευής ορισμένων τέτοιων αντικειμένων είναι χαυλιόδοντας ιπποποτάμου, όπως διαπιστώθηκε στις Μυκήνες και σε ορισμένες θέσεις στην Κρήτη. Ωστόσο, όλα τα εργαλεία που έχουν μελετηθεί μέχρι στιγμής φαίνεται πως είναι κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο, μια διαπίστωση που είναι από μόνη της ενδιαφέρουσα. Η εύρεση πολλών απορριμμάτων κατεργασίας του ελεφαντόδοντου οδηγεί στο συμπέρασμα πως ενδεχομένως υπήρχε εργαστήριο κατεργασίας ελεφαντόδοντου στο ανάκτορο (εξ όσων γνωρίζουμε, είναι η πρώτη φορά που διαπιστώνεται κάτι τέτοιο για την Πύλο). Επιπλέον, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός σχετικών θραυσμάτων ελεφαντόδοντου από το βορειοανατολικό εργαστήριο. Τα περισσότερα είναι βυθισμένα σε χωμάτινες μήτρες προστατευμένες από πλαστικά καλύμματα και μάλλον προορίζονταν από το Blegen για συντήρηση, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν τα απαραίτητα μέσα. Αυτά τα τμήματα ελεφάντινων πλακιδίων, διακοσμημένα με εγχάρακτες σπείρες επιζωγραφισμένες με ερυθρό χρώμα, φαίνεται πως προέρχονται από κάποιο έπιπλο και βρίσκονταν ξεχασμένα στην αποθήκη από τη δεκαετία του 1950.

SUZANNE HOFSTRA

Κεραμική ανακτορικού ρυθμού. Κατά τη διάρκεια του Ιουλίου 1998 είχαμε την ευκαιρία να μελετήσουμε το υλικό που προήλθε από τις ανασκαφές της ομάδας του Blegen στο λόφο του Εγκλιανού και την παρακείμενη περιοχή. Στόχος της μελέτης μας ήταν ο εντοπισμός κεραμικής του επονομαζόμενου ανακτορικού ρυθμού. Ο όρος αναφέρεται στον κεραμικό ρυθμό που κυριάρχησε στην Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο και διαδόθηκε και στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΕ ΙΙΑ, αν και με διαφορές στην τεχνική και τα διακοσμητικά μοτίβα.

Η γενική εικόνα μετά την ολοκλήρωση της πρώτης περιόδου μελέτης της ανακτορικής κεραμικής από τα κατώτερα στρώματα του λόφου του Εγκλιανού και από την επονομαζόμενη «Κάτω Πόλη» είναι αρκετά αποσπασματική. Δεν σώζονται αρκετά όστρακα ώστε να είναι δυνατή η συγκόλληση ολόκληρων αγγείων. Με εξαίρεση ορισμένα όστρακα που, όπως φαίνεται από το πάχος των τοιχωμάτων τους, προέρχονται από μεγάλα αγγεία (πιθαμφορείς) και ορισμένα άλλα με χαρακτηριστικά σχήματα, όπως για παράδειγμα ένα τμήμα ρυτού, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα σε τι είδους αγγεία ανήκαν τα υπόλοιπα όστρακα. Αυτό το χαρακτηριστικό διαφοροποιεί την κεραμική ανακτορικού ρυθμού της Πύλου από αυτήν της Κρήτης, όπου έχουν σωθεί ολόκληρα αγγεία από καλά στρωματογραφημένες θέσεις κατοίκησης. Στη Μεσσηνία τα μόνα ολόκληρα αγγεία προέρχονται από τάφους, ενώ η κεραμική από το χώρο κατοίκησης στον Εγκλιανό είναι αποσπασματική και προέρχεται από διαταραγμένα στρώματα. Παρ' όλους τους περιορισμούς, το υλικό αυτό, όταν μελετηθεί σε βάθος και σε συσχετισμό με την κεραμική που προέρχεται από τάφους, θα συμβάλει στην κατανόηση των σχέσεων της περιοχής με τα Κύθηρα και την Κρήτη.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Μελέτη - δημοσίευση οθωμανικών εγγράφων. Για διάστημα μιας εβδομάδας στις αρχές του Ιουλίου οι J. Bennet, J.L. Davis και D. Harlan επισκέφθηκαν τη Χώρα, για να συνεχίσουν την προετοιμασία της δημοσίευσης ενός οθωμανικού φορολογικού κατάστιχου του 1716. Η έρευνά τους δεν συμπεριέλαβε ανασκαφικές εργασίες και περιορίστηκε σε συνεντεύξεις ηλικιωμένων κατοίκων ορισμένων κοινοτήτων της Πυλίας και της Τριφυλίας, προκειμένου να συγκεντρωθούν συμπληρωματικές πληροφορίες σχετικά με τη θέση των τοπωνυμίων που αναφέρονται στο φορολογικό κατάστιχο, τα οποία δεν χρησιμοποιούνται πια ευρέως.

JOHN BENNET - JACK DAVIS - FARIBA ZARINEBAF

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Συνεχίστηκε και φέτος η τακτοποίηση και καταγραφή των ευρημάτων στους χώρους αποθήκευσης που βρίσκονται στον πρώτο όροφο του κτιρίου της Εφορείας και στην οδό Αλεξάνδρου Υψηλάντου 197. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου με την επίβλεψη του υπογράφοντος και της αρχαιολόγου Μ. Σταυροπούλου-Γάτση.

Συνεχίστηκαν επίσης οι εργασίες συντήρησης παλαιών και νέων ευρημάτων στο ίδιο κτίριο. Την ευθύνη είχαν οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος - Π. Παυλόπουλος (εργαστήριο ψηφιδωτών), Κ. Ηλιογάμβρου - Λ. Παυλάτος - Β. Κύρκος - Θ. Ρουγκάλας (εργαστήριο αντικειμένων), Γ. Μπούμπουκα - Δ. Μαρινοπούλου (εργαστήριο νομισμάτων), βοήθησαν δε οι επί συμβάσει συντηρητές Χ. Πιλάλης και Π. Σοφιανόπουλος.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες καταγραφής αρχαιολογικών ευρημάτων στα Μουσεία Αγρινίου, Θέρμου, Θυρρείου και στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου. Συντηρήθηκαν παλαιά και νέα ευρήματα της περιοχής. Την ευθύνη είχε η συντηρήτρια Α. Μπέκου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Έγινε καθαρισμός των αρχαίων που βρίσκονται στα απαλλοτριωμένα ακίνητα της Πάτρας και του Αιγίου.

Έγινε περίφραξη του μυκηναϊκού νεκροταφείου στην Άνω Καλλιθέα Πατρών. Κατασκευάστηκαν: α) πρόχειρο στέγαστρο και περίφραξη στον αρχαιολογικό χώρο Παγώνας, β) ξύλινη πρόσβαση και δάπεδο στο αρχαίο Ωδείο Πατρών. Τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες στη ρωμαϊκή γέφυρα επί της οδού Αρέθα και στον αρχαιολογικό χώρο Βούντενης. Τοποθετήθηκαν στα οδικά δίκτυα πινακίδες σήμανσης, που αφορούν τους αρχαιολογικούς χώρους: Καλλιθέας Πατρών (για τα δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία), Χαλανδρίτσας (μυκηναϊκό οικισμό), Βασιλικού Καλετζίου, Αγίας Μαρίνας Τριταίας, Ψωφίδας, Καλαβρύτων, Λειβαρτζινού Καλαβρύτων, Κλειτορίας, Λουσών, Σπηλαίων Καστριών, Βλασίας (λόφος Καστρίτσι), Αγίου Ανδρέου Λεοντίου, Αιγίου, Κερύνειας, Μαμουσιάς, Αιγείρας, Πετρωτού Πατρών.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες, διαστ. 1,50×2 μ., στους αρχαιολογικούς χώρους Πλευρώνας και Οινιάδων και πραγματοποιήθηκε περίφραξη στον αρχαιολογικό χώρο Πλευρώνας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Μ. Πετρόπουλος, Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Λ. Παπακώστα, Α. Σωτηρίου, Γ. Αλεξοπούλου, Α. Βόρδος, Γ. Γεωργοπούλου, Ε.-Ι. Κόλια. Βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Μ. Καμουλάκου, Κ. Ακτύπη, Ε. Καρκούλια, Α. Νικολακοπούλου, Μ. Νικολοπούλου, Β. Τσακνάκη, Κ. Σούρα, Ε. Σιμώνη, Α. Κορφιάτη. Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση των αρχαίων είχαν οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος και Μ. Γκολφινοπούλου, βοήθησε δε η σχεδιάστρια Β. Πυρρή. Την ευθύνη για τη σύνταξη μελετών και για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν ο αρχιτέκτονας Ε. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια. Βοήθησε δε η επί συμβάσει αρχιτέκτονας Τ. Σταματοπούλου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

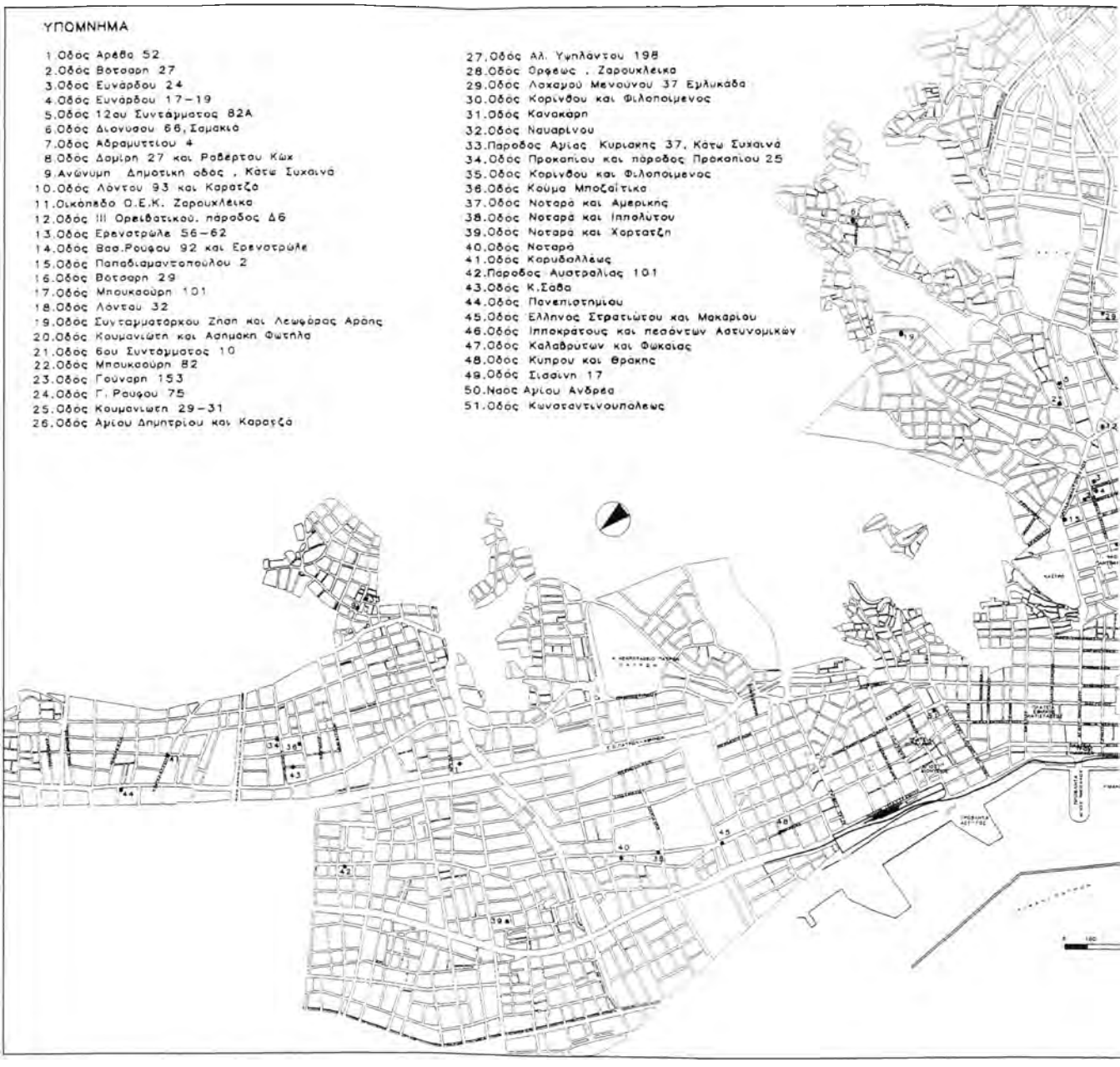
Πάτρα

Η θέση των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Σχέδ. 1).

Οδός Αρέθα 52 (αριθ. 1)

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες ανάπλασης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της ρωμαϊκής γέφυρας[1]. Κατά τον καθαρισμό εμφανίστηκε η συνέχεια ορισμένων τοίχων εγκιβωτισμού της κοίτης, καθώς και διά-

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 276-277. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Κορφιάτη.

Σχέδ. 1. Πάτρα. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 1998 οικόπεδα.

σπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη εντός και εκτός της κοίτης. Αυτά προέρχονταν από τους αναλημματικούς τοίχους της γέφυρας, στους οποίους είχαν χρησιμοποιηθεί μετά την καταστροφή των κτιρίων στα οποία ανήκαν αρχικά. Αφαιρέθηκαν επίσης τα αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν στρωθεί στον πυθμένα και κάτω από τους πεσσούς της γέφυρας, ώστε να ενισχυθεί η υποθεμελίωσή της με οπλισμένο σκυρόδεμα για μεγαλύτερη αντοχή στους συχνούς σεισμούς της περιοχής. Κάτω από τον κεντρικό πεσσό βρέθηκε αρράβδωτος κίονας (Πίν. 101 α), που έφερε έμμετρη επιγραφή προς τιμήν του Αρτεμίου, ο οποίος κατασκεύασε με χρήματά του παλαιότερη γέφυρα του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ. Σημαντική είναι η πληροφορία της επιγραφής ότι η γέφυρα ένωσε με αρραγείς δεσμούς την Πάτρα με τη Μεσάτιν, μία από τις επώνυμες προϊστορικές πολίχνες που συνενώθηκε αργότερα με την Αρόη και την Άνθεια, απαρ-

τίζοντας τις Πάτρες. Έτσι εντοπίζεται οριστικά η θέση της προϊστορικής πολίχνης στην περιοχή βόρεια του ποταμού. Η σημαντικότερη προϊστορική εγκατάσταση είναι της Βούντενης, με την οποία πρέπει να ταυτιστεί. Δεύτερη σημαντική πληροφορία είναι ότι ο ποταμός δεν είναι ο Μείλιχος, με τον οποίο είχε ταυτιστεί, αλλά ο Καλλίναος[2].

Από τις άλλες επεμβάσεις που προβλέπονται στο πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε η κατασκευή ισχυρού αναλημματικού τοίχου στο ανατολικό κάθετο πρανές προς την οδό Παπαδιαμάντη και η τοποθέτηση χλοοτάπητα στον ελεύθερο χώρο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Βότσαρη 27 (οικόπεδο Α. Λουμπαρδέα) (αριθ. 2)

Πρόκειται για πολύ μικρό και στενό οικόπεδο με πρόσοψη μόνον 6,50 μ., που βρίσκεται ανάμεσα σε επικίνδυνες και σαθρές μεσοτοιχίες. Σε βάθος 1-1,50 μ. από την επιφάνεια του σημερινού δρόμου ερευνήθηκε στο προς Α. τμήμα (δηλαδή προς τον ακάλυπτο) μέρος ενός χώρου που ανήκε σε κτίριο ρωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι, χτισμένοι κατά το opus reticulatum και το opus testaceum είχαν μεταγενέστερες προσθήκες και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση.

Οδός Εϋνάρδου 24 (οικόπεδο Α. Κούκουρα) (αριθ. 3)

Σε βάθος εκσκαφής 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου δεν παρατηρήθηκαν αρχαιότητες. Σε μικρή τομή, κατά 0,60 μ. βαθύτερα, διαπιστώθηκε η παρουσία τοίχου νεότερων χρόνων και καθαρές κοκκινωπές επιχώσεις, χωρίς προσμείξεις.

Οδός Εϋνάρδου 17-19 (οικόπεδο Α. Κώτση - Ε. Νάσιου) (αριθ. 4)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην έναντι του προηγουμένου πλευρά της οδού. Η εκσκαφή έγινε με τάφρους που έφθασαν σε βάθος 1-1,20 μ., χωρίς να αποκαλυφθούν αρχαιότητες.

Οδός 12ου Συντάγματος 82Α (αριθ. 5)

Στο νότιο, προς τον ακάλυπτο, τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., χτισμένος από ασβεστολιθικές πέτρες και χαλαρό συνδετικό υλικό από ασβεστοκονίαμα των ύστερων ρωμαϊκών (ή βυζαντινών) χρόνων. Περισυνελέγη ασβεστολιθικό αρχιτεκτονικό μέλος βυζαντινών χρόνων.

2. Για την αναίρεση της ονομασίας Μείλιχος από άλλα στοιχεία, βλ. Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά της χώρας των Πατρέων, A.D. Rizakis (επιμ.), *Achaia und Elis in der Antike*, *Μελετήματα* 13, Athens 1991, σ. 254-256. Στο ίδιο άρθρο, σ. 253-254, και με τα μέχρι της εποχής εκείνης στοιχεία, η Μεσάτις τοποθετούνταν παρά το Πετρωτό, στον οχυρωμένο λόφο Μυγδαλιά. Η επιγραφή αποτέλεσε το αντικείμενο ανακοίνωσης στο ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στην Τρίπολη το Σεπτέμβριο του 2000.

Οδός Διονύσου 66, Σαμακιά (οικόπεδο Ε. Παπασπυροπούλου - Σ. Γραμμενίδη) (αριθ. 6)

Λίγα πεσμένα οικοδομικά υλικά και όστρακα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν στο φυσικό κοκκινόχωμα της περιοχής σε πολύ μικρό βάθος από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους στο τμήμα του οικοπέδου κοντά στην οδό Διονύσου. Στο υπόλοιπο διαπιστώθηκε το σκληρό φυσικό που συναντάμε συχνά στην περιοχή της Αρόης-Σαμακιάς.

Οδός Αδραμυττίου 4 (αριθ. 7)

Ερευνήθηκε μικρό τμήμα ρωμαϊκού συγκροτήματος αποτελούμενο από δύο χώρους, το οποίο εκτεινόταν προς Ν. και Δ. έξω από τα όρια του οικοπέδου, όπου δεν προχώρησε η ανασκαφή. Προς Β. και Α. οριζόταν από τοίχους που πιθανότατα ήταν εξωτερικοί. Βρέθηκαν μικρά στρώματα καταστροφής, τμήμα αποθηκευτικού πιθαριού κατά χώραν και κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Σε βαθύτερο επίπεδο η παρουσία προγενέστερου τοίχου υποδηλώνει πρώιμη ρωμαϊκή ή ελληνιστική φάση.

Οδός Δαμίρη 27 και Ροβέρτου Κώχ (αριθ. 8)

Σε μικρό προς ΒΑ. τμήμα του οικοπέδου (δηλαδή προς την πλευρά του ακάλυπτου) ερευνήθηκε συστάδα από πέντε κεραμοσκεπείς τάφους χριστιανικών χρόνων[3]. Το επίπεδο στο οποίο βρέθηκαν κυμαινόταν από βάθος 1,20 έως 1,80 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ήταν δε τοποθετημένοι μέσα σε στρώση από σκληρά χαλίκια. Η κάλυψή τους ήταν με κεραμίδες λακωνικού τύπου (μερικές φορές σε διπλή σειρά), που ενισχύονταν εξωτερικά από μικρές αργές πέτρες.

Κάτω Συχαινά, Ανώνυμη δημοτική οδός (οικόπεδο Π. Αργυρόπουλου (αριθ. 9)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε ανώνυμη δημοτική οδό, κάθετη προς την οδό Αγίας Κυριακής, στο όριο του εγκεκριμένου σημερινού σχεδίου πόλης και είναι έντονα επικλινής. Κατά την εκσκαφή, η οποία στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου έφθασε σε μεγαλύτερο βάθος (1,80 μ. περίπου) λόγω της υψομετρικής διαφοράς, διαπιστώθηκε στρώση από αργούς λίθους, κεραμίδια και μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Οδός Λόντου 93 και Καρατζά (οικόπεδο Ρογδάκη) (αριθ. 10)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται νότια αυτού της οδού Λόντου 91, το οποίο είχε ερευνηθεί το 1996[4], αλλά η άδεια οικοδόμησης δεν υλοποιήθηκε, αφού οι ενδιαφερόμενοι επανήλθαν με νέο αίτημα για τη χορήγηση άδειας οικοδόμησης ενιαίου κτιρίου και στα δύο οικόπεδα. Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έφερε στο φως τη συνέχεια των αρχαιολογικών λειψάνων, που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο αριθ. 91, τα οποία διατηρούνταν ακόμη ορατά, επιτρέποντας έτσι τη συνολική φωτογραφική αποτύπωσή τους. Πρόκειται για τμήμα αρχαίας οδού με την υποδομή της και παρόδια οικοδομήματα-οικίες, τα οποία χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Η οδός εντάσσεται στο δίκτυο της ρωμαϊκής Πάτρας, έχει κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 4,20 μ. και διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 14,50 μ. Μέσα σε αυτή διατηρήθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση κτιστός τοξωτός αποχετευτικός αγωγός και άλλος με κεραμίδες και κάλυψη από πήλινες πλάκες. Επίσης δύο πήλινοι αγωγοί ύδρευσης και τμήμα μολύβδινου εντοπίστηκαν σε κτίριο δυτικά της οδού. Εκατέρωθεν της οδού αναπτύσσονται κτίρια, τα οποία κατά το μήκος της ορίζουν τοίχοι (Τχ 4/4α και Τχ 7/7α), που σώζονταν σε αρκετό ύψος, 1,50 μ. περίπου. Από αυτούς, ο κατά το ανατολικό της όριο είχε ενισχυθεί με αντηρίδες. Διαπιστώθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις της ρωμαϊκής εποχής.

Δυτικά της οδού αποκαλύφθηκαν δύο χώροι κτιρίου, οι οποίοι επικοινωνούσαν με θύρα (σώζεται το άνοιγμα και το κατώφλι) και είχαν ψηφιδωτά δάπεδα. Το ένα από αυτά, του βόρειου χώρου, αφαιρέθηκε, ενώ αυτό του νότιου διατηρήθηκε. Νότια από το οικοδόμημα αυτό διαπιστώθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα δύο ακόμη οικοδομικών φάσεων, ρωμαϊκής εποχής. Στις δοκιμαστικές τομές βρέθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., μολύβδινος αγωγός ύδρευσης και τμήμα άλλου με κεραμίδες, που συνδέονται με οικοδομική φάση προγενέστερη της κύριας, ενώ σε μία άλλη, μεταγενέστερη από αυτήν, ανήκει μικρή τετράπλευρη κτιστή δεξαμενή, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του Τχ 7α.

Ανατολικά της αρχαίας οδού τα οικοδομικά λείψανα είναι πιο αποσπασματικά και ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον φάσεις της ρωμαϊκής εποχής και μία μεταγενέστερη. Η κύρια οικοδομική φάση αντιστοιχεί με αυτή του Τχ7/7α και του κτιρίου με τα ψηφιδωτά δάπεδα, καθώς και του αποσπασματικά σωζόμενου οικοδομήματος. Ο αγωγός 1 φαίνεται ότι ίσως έχει σχέση με κάποια μετατροπή του κτι-

3. Το ημερολόγιο ανασκαφής τηρήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Μ. Νικολοπούλου.

4. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 209-211.

ρίου της κύριας φάσης, ενώ σώζεται τοίχος μεταγενέστερου κτιρίου με διαφορετικό προσανατολισμό. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, τέλος, αποκαλύφθηκαν λείψανα μεταγενέστερων τοίχων και αγωγών. Η άδεια οικοδόμησης χορηγήθηκε με τον όρο της πλήρους διατήρησης σε κατάχωση των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων που βρίσκονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, δηλαδή του σωζόμενου τμήματος της αρχαίας οδού συμπεριλαμβανομένου και του Τχ4/4α, καθώς και του οικοδομήματος με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Ζαρουχλέικα, οικόπεδο ΟΕΚ, «Πάτρα ΧΙ» (αριθ. 11)

Κατά τη διάνοιξη των θεμελίων ενός από τα κτίρια του συγκροτήματος των εργατικών κατοικιών, σε βάθος 2,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε στείρο στρώμα αμμοχάλικου, πάχ. 4 μ. τουλάχιστον, αποκαλύφθηκε μνημειώδες κτίριο της ρωμαϊκής εποχής, του οποίου η σημασία έγκειται τόσο στη μορφή, το μέγεθος και την ποιότητα κατασκευής, όσο και στη θέση, αφού μας δίνει νέα στοιχεία για την τοπογραφία της ρωμαϊκής Πάτρας. Η ανασκαφή του έχει προχωρήσει ελάχιστα, ελλείψει πόρων (Πίν. 101 β). Το κτίριο είναι τετράπλευρο (διαστ. 12,70×12,20 μ.) με τετράπλευρη εξέδρα (podium) στο εσωτερικό του (διαστ. 5,80×5,50 μ.), χτισμένη κατά το opus caementicium, με βαθμίδες στη δυτική πλευρά της και από έναν αρράβδωτο κίονα στις γωνίες (έχουν εντοπιστεί οι δύο). Το κτίριο σώζεται σε μεγάλο ύψος, από 2,50 έως και 3,40 μ. Εξωτερικά του κτιρίου βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, σε μικρή απόσταση από το βόρειο τοίχο του, ενώ στη δοκιμαστική τομή νότια από αυτό αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα καταστροφής (Πίν. 101 γ). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο αετωματικά καλύμματα σαρκοφάγων, το ένα από αττική μαρμάρινη με ανάγλυφη διακόσμηση και κεφαλή μέδουσας στη μία μακριά πλευρά (Πίν. 101 δ), το άλλο από μικρότερη λίθινη.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Οδός ΙΙΙ Ορειβατικού, Πάροδος Δ6 (οικόπεδο αφών Γιαννόπουλου (αριθ. 12)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου έφερε στο φως αρχαία κτιριακά κατάλοιπα, που σώζονταν σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,36 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού ΙΙΙ Ορειβατικού, βρέθηκε τοίχος της ρωμαϊκής εποχής (τοίχος 1) με κατεύθυνση Α.-Δ. και τοιχοποιία από αργούς λίθους και κονίαμα, που σωζόταν σε ύψος 1 και μήκος 5,80 μ. και είχε σχέση με το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από κεραμίδες, που εντοπίστηκε στο επίπεδο της επιφάνειάς του, κυρίως στα νότια του τοίχου.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε μεγαλύτερο βάθος (1,52-1,82 μ.) αποκαλύφθηκαν δύο πολύ αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (τοίχοι 2 και 3) από αδρά κατεργασμένους λίθους και προσανατολισμό Α.-Δ. και ΒΔ.-ΝΑ. αντίστοιχα, που σώζονταν σε ύψος ενός δόμου.

Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, σε βάθος 2,35 μ., αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από κονίαμα, που χρονολογείται από την κεραμική στην ελληνιστική εποχή. Σε τομή κάτω από το δάπεδο εντοπίστηκε στρώμα ποτάμιας επίχωσης.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

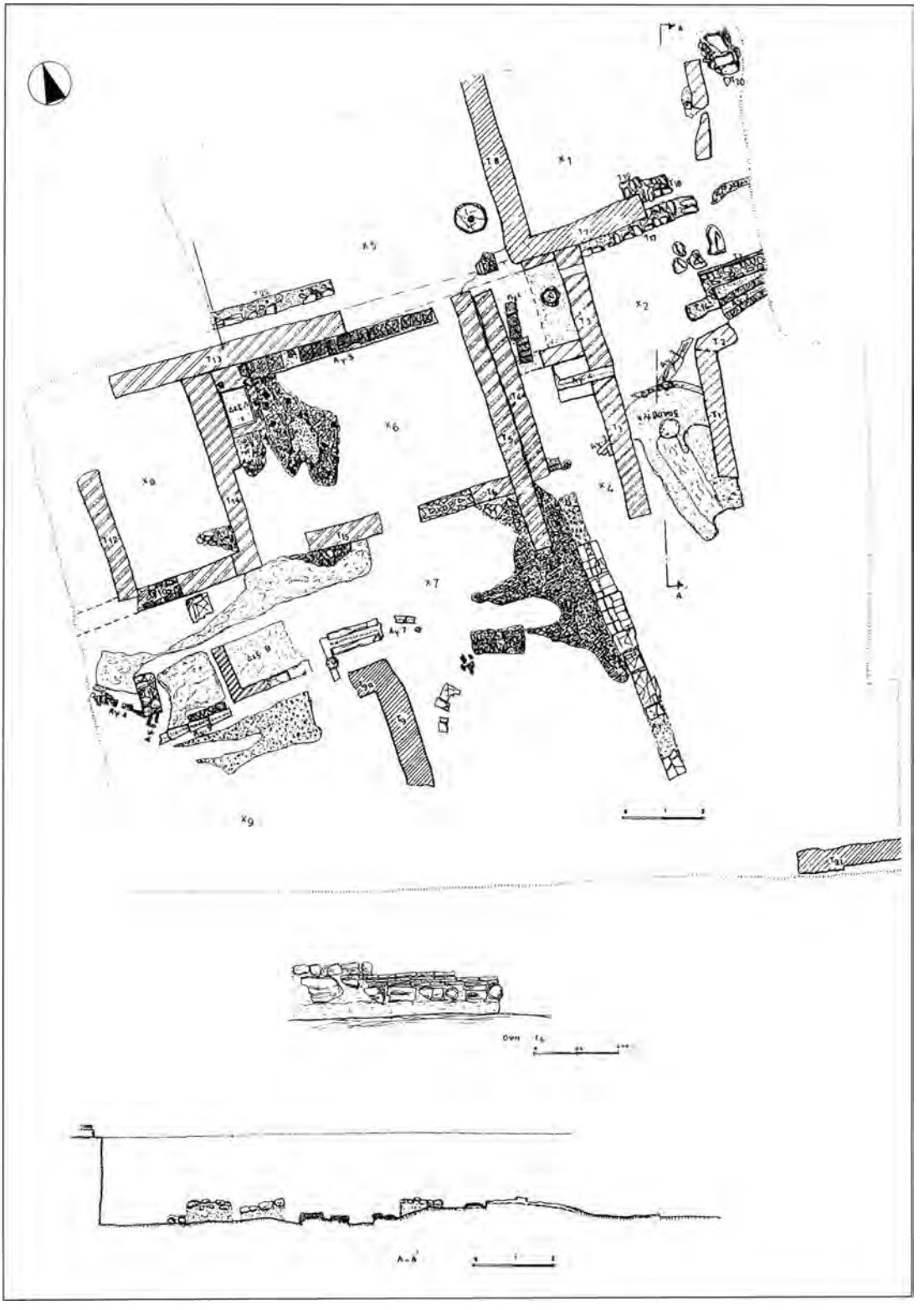
Οδός Ερενστρώλε 56-62 (οικόπεδο κοινοπραξίας Καλεντζώτη-Κηπουργού) (αριθ. 13)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα κυρίως της εποχής της Ρωμαιοκρατίας. Πολλοί τοίχοι χτίστηκαν επάνω ή σε συνέχεια προγενέστερων οικοδομικών φάσεων και αυτό δείχνει την αδιάκοπη οικοδομική δραστηριότητα στο χώρο από την ελληνιστική εποχή έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί σε μια λωρίδα της πόλης στα νότια της οδού Γούναρη, που ένωνε το χώρο των Υψηλών Αλωνίων με τη θάλασσα. Αποκαλύφθηκαν εννέα χώροι (Σχέδ. 2). Τα ελληνιστικά λείψανα ανήκουν σε λιθόκτιστες κατασκευές (Τ11, Τ17-20). Στην ίδια εποχή ανήκε και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου (Χ9).

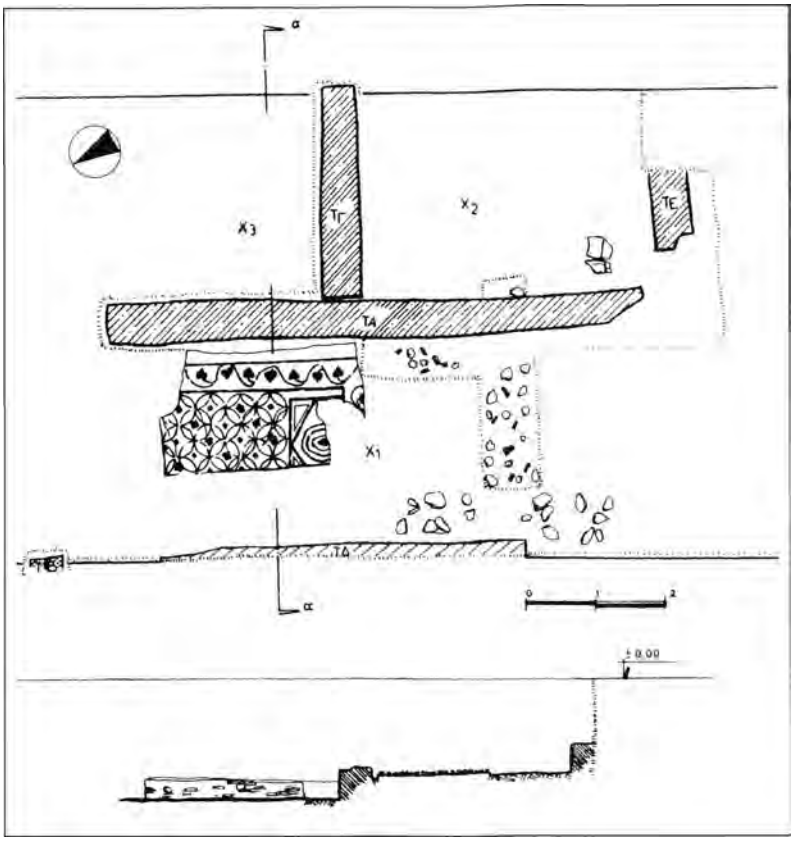
Των ρωμαϊκών κατασκευών διαπιστώθηκαν δύο φάσεις: στην παλαιότερη ανήκουν οι τοίχοι (Τ3, Τ13-14, Δεξαμενή Α και Β) και για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνται ημίεργες πέτρες και οπτόπλινθοι εξωτερικά, ενώ στη νεότερη φάση ανήκουν οι τοίχοι Τ6-ανατολικό τμήμα, Τ5, Τ10-δυτικό τμήμα, Τ12, Τ15, που είναι χτισμένοι με οπτοπλίνθους και κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ανήκουν οι τοίχοι Τ12, τμήμα του Τ10, Τ22, το δάπεδο στο Χ7 και αποχετευτικοί αγωγοί που έρρεαν στο μεγαλύτερο (Αγ. 1), που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο, κατεύθυνσης Β.-Ν.

Η γωνία των τοίχων Τ7 και Τ8, που αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, και η γωνία των Τ9 και Τ9α και ο Τ21 στη νοτιοανατολική γωνία και ανήκουν στους βυζαντινούς χρόνους. Ο Τ1 και Τ2 ανήκουν στους νεότερους χρόνους.

Στο Χ2 διαπιστώθηκε η ύπαρξη μικρού κλιβάνου και βρέθηκαν πολλές αγνύθες, που οδηγούν στην υπόθεση ότι στο

Σχέδ. 2. Πάτρα. Οδός Ερενστρώλε 56-62. Κάτοψη της ανασκαφής, όψη του τοίχου Τ6 και τομή Α-Α΄.

Σχέδ. 3. Πάτρα. Οδός Βότσαρη 29. Κάτοψη τμήματος της ρωμαϊκής οικίας και τομή α-α.

συγκρότημα στεγαζόταν μικρή οικιακή βιοτεχνία. Στους Χ3 και Χ5 βρέθηκε το κάτω μέρος πίθου και λίθινου σκεύους.

Οδός Βασιλέως Ρούφου 92 και Ερενστρώλε (οικόπεδο Ε. Χρυσανθοπούλου) (αριθ. 14)

Τα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του δεν ερευνήθηκε, καθώς υπήρχε παλαιά οικία με υπόγειο. Ήλθαν στο φως τοίχοι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που δεν συγκροτούν χώρους μεταξύ τους.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 2 (αριθ. 15)

Ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκαν στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, το οποίο βρίσκεται νοτιοδυτικά του μεσαιωνικού Κάστρου της Πάτρας. Καθαρίστηκε ένας υπέργειος τοίχος, διαστ. 1,70×1,50×1,45 μ., χτισμένος κατά το opus testaceum, ο οποίος βρέθηκε εντοιχισμένος στα λείψανα της παλαιάς κατεδαφισθείσας οικίας. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε και ένας δεύτερος σύγχρονός του και οργανικά δεμένος με αυτόν, σωζ. διαστ. 2×0,60×0,30 μ.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται τμήμα ασβεστολιθικής πλάκας, διαστ. 0,34×0,28×0,11 μ., στην επίπεδη πλευρά της οποίας είναι χαραγμένη τρίστιχη εβραϊκή επιγραφή, λίθινο τμήμα βάθρου, διαστ. 0,54×0,35×0,16 μ., και μαρμάρινο τμήμα από σίμη.

Οδός Βότσαρη 29 (αριθ. 16)

Αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας ρωμαϊκών χρόνων, από την οποία σώζονται τρεις χώροι. Σπουδαιότερος ο Χ1 (Σχέδ. 3), όπου εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο αποσπασματικά διατηρημένο, από το οποίο σώζεται μια εξωτερική ταινία, όπου σε λευκό φόντο υπάρχει ελισσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα. Στο κυρίως θέμα εντάσσεται ένα ορθογώνιο διάχωρο, το οποίο εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία, διαστ. 1,44×0,75 μ., στο εσωτερικό του οποίου

υπάρχει ρόμβος εγγεγραμμένος, ενώ με όμοιου χρώματος ψηφίδες στο κέντρο του ένας κύκλος, διαμ. 0,47 μ. Τα τρίγωνα μεταξύ του ορθογώνιου και του ρόμβου, καθώς και το κέντρο του κύκλου γεμίζουν με κόκκινες ψηφίδες που δημιουργούν τρίγωνο.

Την κεντρική παράσταση του γεωμετρικού ψηφιδωτού αποτελούν κύκλοι που σχηματίζουν τετράφυλλα με λευκές ψηφίδες. Τα κέντρα τους διακοσμούνται εναλλάξ με ρόμβους που έχουν κυρτές πλευρές, των οποίων στους μεν με τις μαύρες ψηφίδες δημιουργούν τα άσπρα τετράγωνα, στους δε με τις κόκκινες δημιουργείται ζατρίκιο (Πίν. 102 α). Εντύπωση προκαλεί το μήκος του χώρου που φιλοξενεί το ψηφιδωτό, το οποίο είναι 9 μ. περίπου. Το πλάτος αποκαλύφθηκε μέχρι τα 2,50 μ. Σύγχρονός του τοίχος ΤΔ, ο οποίος μάλιστα διατηρήθηκε σε κατάχωση στη μεσοτοιχία με το προς Α. όμορο οικόπεδο, αποτελούσε το πέρας του ψηφιδωτού προς Β.

Οδός Μπουκαούρη 101 (αριθ. 17)

Η θεμελίωση του τσιμεντένιου δαπέδου στο υπόγειο της νεοκλασικής οικίας που υπήρχε στο χώρο σε βάθος 3,30 μ. από το επίπεδο της επιφάνειας του δρόμου, είχε ήδη καταστρέψει από τα προηγούμενα χρόνια τα αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκού λουτρού, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δρόμος, πλ. 3 μ., με κλίση προς Β., τον οποίο παρακολουθήσαμε σε μήκος 2,50 μ. (Σχέδ. 4). Η ανώτερη στρώση του ήταν κατασκευασμένη με μικρές στρογγυλές πέτρες και σκληρό πατημένο χώμα. Τμηματικά αποκαλύφθηκε ανοιχτός αγωγός, που τον διέσχιζε κατά το μήκος του.

Ο Χ3 είναι χώρος με υπόκαυστα και διατηρεί και τμήμα του υπέρθερμου, όσον αφορά το δάπεδό του, στη βορειοδυτική του γωνία. Στο εσωτερικό του υποκαύστου σώζονταν τρεις σειρές πεσσίσκων με τετράγωνες οπτοπλίνθους. Η επανακατασκευή αγωγού για τις ανάγκες του λουτρού αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση στο χώρο, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ορισμένων από τους πεσσίσκους. Ο αγωγός είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και κλίση προς Δ.

Από τις δύο δεξαμενές, οι οποίες εντοπίστηκαν στα ανατολικά του οικοπέδου (Σχέδ. 4), η μία τετράγωνης κάτοψης, αποκαλύφθηκε ολόκληρη με εσωτερικές διαστάσεις 1,60×1,60 μ. Τα τοιχία της ήταν κατασκευασμένα με οπτοπλίνθους και αμμοκονία και ο πυθμένας της με σκληρή στρώση πορσελάνης. Το αρμοκάλυπτρο του πυθμένα στις γωνίες ήταν ημικυκλικής τομής, πάχ. 0,06 και ύψ. 0,09 μ. Η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε εκ νέου σε μεταγενέστερα χρόνια. Διαπιστώθηκε επένδυση σε μερικά σημεία της με άσπρο μάρμαρο, πάχ. 0,03 μ. Παρόμοια δεξαμενή, της οποίας σώθηκε μόνον ένα τμήμα, αποκαλύφθηκε νότια της πρώτης και σε επαφή με το νότιο τοιχίο της. Θα πρέπει να ήταν σύγχρονη με τη δεύτερη φάση της προηγούμενης. Σωζόταν το παχύ υπόστρωμα του δαπέδου της με σκληρή αμμοκονία, το οποίο, όπως και οι εσωτερικές πλευρές ήταν επενδυμένα με μάρμαρο. Τμήματα της ορθομαρμάρωσης σώζονταν στη νοτιοδυτική και τη νοτιονατολική γωνία, ενώ οι αρμοί των πλακών και τα ίχνη των αποτυπωμάτων και επομένως και των διαστάσεών τους είναι σαφή πάνω στο δάπεδο. Εσωτ. διαστ. δεξαμενής 3×4 μ.

Σε νεότερα χρόνια χρονολογείται βόθρος, ο οποίος βρέθηκε γεμάτος με όστρακα, που διατηρούσαν εφυάλωση, καθώς και ένας αγωγός σύγχρονός του, ο οποίος διέσχιζε το οικόπεδο κατά το πλάτος του, με κατεύθυνση Β.-Ν., και κλίση προς Ν. Ήταν κατασκευασμένος με αργούς λίθους, άμμο και ασβέστη, ενώ διατηρούσε εσωτερικό επίχρισμα με κόκκινη λάσπη. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50, εσωτερικό πλάτος 0,10, βάθος 0,14 μ., ενώ τα πλαϊνά του τοιχώματα είχαν πλάτος 0,15 μ.

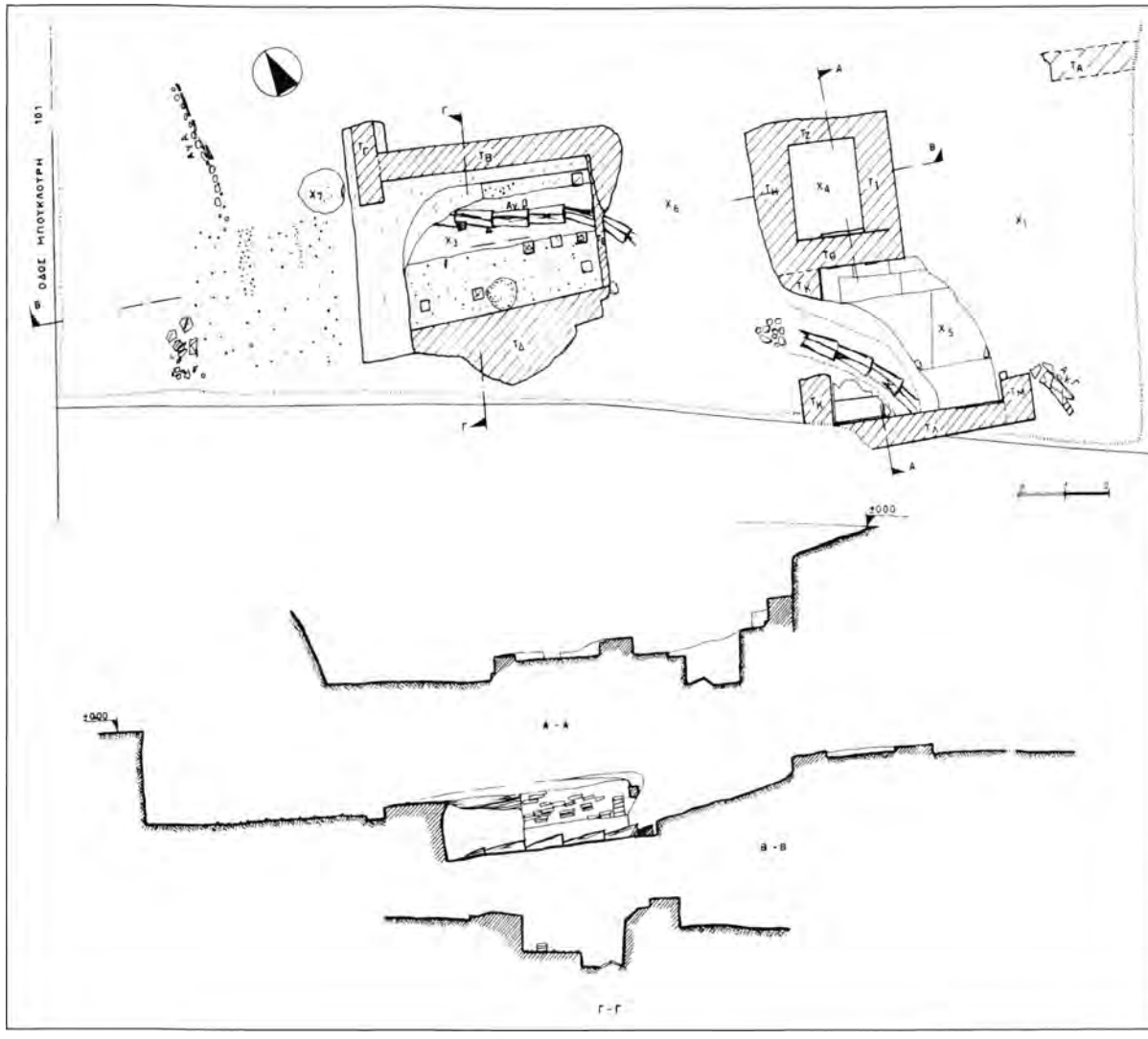
Από τα κινητά ευρήματα σημειώνουμε εννέα νομίσματα και τμήμα πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής.

Οδός Λόντου 32 (αριθ. 18)

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε υποθεμελίωση διαπιστώθηκε σε βάθος 1 μ. η επιφάνεια τοίχου χτισμένου κατά το opus incertum, διαστ. 1×0,80 μ. Λόγω στενότητας (πλ. 5 μ.) του χώρου και επικινδυνότητας των όμορων παλαιών οικιών δεν έγινε περαιτέρω ανασκαφή. Από τη νοτιοδυτική γωνία – και μετά την αποχωμάτωση – προέρχεται ένας αρράβδωτος κίονας, διαμ. 0,40 μ., σπασμένος σε τρία κομμάτια, του οποίου το συνολικό μήκος έφθανε τα 3,85 μ.

Αρόη, οδός Συνταγματάρχου Ζήση και Λεωφόρος Αρόης (αριθ. 19)

Στο οικόπεδο ανασκάφηκε δεξαμενή ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, εσωτ. διαστ. 7×6,50 μ., προφανώς για τη συλλογή πόσιμου νερού. Οι τοίχοι της ήταν κατασκευασμένοι με κροκαλοπαγείς λίθους (το πέτρωμα της περιοχής προσφέρει αντίστοιχες δυνατότητες), τα κενά διαστήματα των οποίων συμπληρώνονται με αργούς λίθους. Η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε συνεχώς και έτσι δικαιολογούνται οι αλλεπάλληλες επεμβάσεις στο δάπεδό της. Ένα στρώμα με σκληρό τριμμένο κεραμίδι, άμμο και ασβέστη, πάχ. 0,12 μ., αποτελεί το κατώτερο στρώμα, ενώ στο ανώτερο και κατά μήκος της βόρειας πλευράς υπάρχουν βότσαλα με σκληρή

Σχέδ. 4. Πάτρα. Οδός Μπουκαούρη 101. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α - Γ-Γ.

αμμοκονία. Προς το κέντρο της υπάρχει σειρά με τούβλα, συνεχίζεται με ένα στρώμα χαλικιών και τέλος, κατά μήκος της δυτικής πλευράς, ενισχύεται με έξι πλάκες από λίθο Αστακού.

Ανατολικά της δεξαμενής και σε επίπεδο κατά 0,70 μ. ψηλότερα από αυτό του δαπέδου της, βρέθηκε αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένος με πήλινα κυλινδρικά στελέχη, οι οποίοι σε όλο το μήκος τους ήταν ενισχυμένοι με κροκάλες. Ολόκληρος ο αγωγός ήταν τοποθετημένος σε σκληρή στρώση από κροκάλες και κουρασάνι, ενώ το άνω τμήμα του ήταν καλυμμένο παντού με κομμάτια από τον κροκαλοπαγή λίθο, προφανώς για την προστασία του. Τα ρήγματα στον πυθμένα της δεξαμενής προέρχονται από τους σεισμούς.

Οδός Κουμανιώτη και Ασημάκη Φωτήλα (αριθ. 20)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν 49 κεραμοσκεπείς τάφοι σε αλλεπάλληλα στρώματα, οι οποίοι εντάσσονται στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο της ρωμαϊκής Πάτρας. Τσιμεντότοιχος, που ανήκε στα θεμέλια της νεοκλασικής οικίας και διασχίζει το οικόπεδο κατά το πλάτος του, με κατεύθυνση Β.-Ν., κατέστρεψε μερικούς τάφους κατά τη διάρκεια του χτισίματός του. Η κάλυψη των περισσοτέρων γίνεται με ζεύγος αντωπών κεραμίδων, ενώ στους πιο πολλούς υπήρχε ενίσχυση με μικρές στρογγυλές πέτρες και λάσπη, όχι μόνο στις μακριές αλλά και στις στενές πλευρές. Οι σκελετοί ανήκαν σε ενήλικες και σε παιδιά. Ήταν τοποθετημένοι σε στρωτήρες στον πυθμένα του τάφου, σε ύπτια κα-

τάκλιση με το ένα χέρι κατά μήκος του σώματος, ενώ το άλλο κεκαμμένο στο ύψος της κοιλιάς. Μερικοί σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι απευθείας πάνω στο κροκαλοπαγές έδαφος, το οποίο είχαν διαμορφώσει για το σκοπό αυτό λαξεύοντας μακρόστενους λάκκους. Σε μερικούς από τους τάφους εντοπίσαμε καρφιά στα άκρα τους, σημάδι ότι οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ξύλινα κιβώτια.

Οι περισσότεροι από τους τάφους ήταν κτερισμένοι. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνουμε 11 χάλκινα νομίσματα, ένα ασημένιο, μία χρυσή δανάκη, 55 πήλινα και 21 γυάλινα αγγεία.

Οδός 6ου Συντάγματος 10 (αριθ. 21)

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής που διενεργήθηκε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα λόγω μεγάλης επικινδυνότητας των ομόρων, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου βυζαντινών χρόνων, του οποίου σώζεται η βορειοδυτική γωνία (διαστ. 7×7 μ.), σημαντικού όσον αφορά το μέγεθός του, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου εκτείνεται στα προς Α. και Ν. όμορα οικόπεδα. Επιβλητικό το μεγάλο κατώφλι, το οποίο αποτελούνταν από τέσσερις πλάκες από λίθο Ασταικού στη βόρεια πλευρά του. Στα κινητά ευρήματα σημειώνουμε πάρα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, εντοιχισμένα στα θεμέλιά του.

Οδός Μπουκαούρη 82 (αριθ. 22)

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,50 μ. από το δρόμο αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειώδους κατασκευής ρωμαϊκών χρόνων, πιθανότατα νυμφαίου (Πίν. 102 β). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε τοίχος επιμήκης, διαστ. 6,30×0,70×0,90 μ., με καμπύλη κόγχη, χορδής 1,45 μ. Ολόκληρη η κατασκευή είναι με χυτή τοιχοποιία, ενώ οι δύο όψεις διαμορφώνονται κατά το σύστημα opus reticulatum. Εξωτερικά και στις δύο όψεις υπήρχε ορθομαρμάρωση. Σε τομή, διαστ. 1,60×1,30×1,14 μ., που έγινε στην ανατολική πλευρά στη συνέχεια της κόγχης, βρέθηκε δάπεδο, του οποίου η άνω επιφάνεια ήταν κατασκευασμένη με κομμάτια τούβλων και κεραμιδιών, τοποθετημένων σε παχιά στρώση με κουρασάνι.

Οδός Γούναρη 153 (αριθ. 23)

Αποκαλύφθηκαν λείψανα θεμελίων δύο γειτονικών οικιών, που χρονολογούνται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν οι δύο παράλληλοι εξωτερικοί τοίχοι (τους οποίους παρακολουθήσαμε μέχρι το μήκος των 7 μ.), και μεταξύ αυτών ανοιχτός αποχετευτικός αγωγός προφανώς για τη συλλογή των ομβρίων. Στρώματα καταστροφής με ίχνη φωτιάς βρέθηκαν στο μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής. Σε μεταγενέστερα χρόνια ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Οδός Γ. Ρούφου 75 (αριθ. 24)

Λείψανα οικίας ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκαν κατά την εκσκαφή του οικοπέδου. Πρόκειται για ένα τοίχο, διαστ. 10,45×0,60×0,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. και απόκλιση 35° από Β. προς Α., που διασχίζει το οικόπεδο κατά το μήκος του. Είναι χτισμένος με κομμάτια ακατέργαστων λίθων και πυκνό κίτρινο κουρασάνι και είναι σύγχρονος με ένα δεύτερο στα νότιά του, με τον οποίο δημιουργεί γωνία. Επειδή το πλάτος του οικοπέδου έφθανε συνολικά τα 4,90 μ. και λόγω επικινδυνότητας των όμορων παλαιών οικιών, η ανασκαφή περιορίστηκε στην επιφανειακή αποκάλυψη και σε μικρή τομή για τη διαπίστωση του βάθους τους.

Οδός Κουμανιώτη 29-31 (αριθ. 25)

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε δύο υποθεμελιώσεις στη βόρεια πλευρά. Τα υπόγεια των νεοκλασικών κατοικιών είχαν καταστρέψει κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους τα λείψανα στο κέντρο του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκε τμήμα του νότιου νεκροταφείου της αρχαίας Πάτρας. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τέσσερις κτιστοί και ένας κεραμοσκεπής τάφος, οι οποίοι εντάσσονται σε ταφικό περίβολο. Σημαντικότερος ο τάφος αριθ. 3, από τον οποίο προέρχονται έξι αγγεία ρωμαϊκών χρόνων. Στο Χ4 εντοπίστηκε δάπεδο, διαστ. 2,40×1,60×0,18 μ., επιστρωμένο με ψιλή αμμοκονία.

Στα βορειοδυτικά του οικοπέδου και σε βάθος χαμηλότερο από 1 μ. από το επίπεδο έδρασης των τάφων αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο παράλληλων τοίχων, που ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και χώμα, οι οποίοι συνεχίζονται και κάτω από την προς Β. όμορη οικοδομή. Το μεταξύ των δύο τοίχων διάστημα είχε πλάτος 5,95 μ. και ήταν καλυμμένο με σκληρό πατημένο χώμα.

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο παραδόθηκε σε αρχαιολόγο, όταν είχε φθάσει πλέον στο τέλος της, ενώ είχε γίνει εντελώς ανορθόδοξα και μόνο με την παρουσία επιστάτη και εργατών.

Οδός Αγίου Δημητρίου και Καρατζά (αριθ. 26)

Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά διατηρημένα λείψανα τριών τοίχων, οι οποίοι αποτελούσαν το όριο ενός χώρου. Σύγχρονοι μεταξύ τους, χτισμένοι με αργούς λίθους και ασβέστη, ανήκουν στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Το

πλάτος τους φθάνει τα 0,90, το σωζόμενο βάθος τους είναι 0,52, 0,60 και 0,90 μ., ενώ το μήκος τους αντίστοιχα 1,10, 4,10 και 1,10 μ.

Οδός Αλ. Υψηλάντου 198 (αριθ. 27)

Το επίπεδο εκσκαφής σε σχέση με αυτό του δρόμου έφθασε τα 2,80 μ. Ένα μικρό στρώμα καταστροφής, διαστ. 0,20×1×0,30 μ., από το οποίο προέρχονται ελάχιστα όστρακα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, αποκαλύφθηκε σε μικρή τομή σχήματος Γ, που έγινε με το μηχανικό εκσκαφέα.

Ζαρουχλέικα, Οδός Ορφέως (αριθ. 28)

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων αποσπασματικά διατηρημένων, που πιθανώς ανήκουν σε αγροικία. Σημειώνουμε τις διαστάσεις του ενός τοίχου, 6,85×0,70×0,15 μ. (σωζ.), ο οποίος διασχίζει το οικόπεδο κατά το μήκος του, με κατεύθυνση Α.-Δ. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης. Τα όστρακα χρονολογούνται από τα ελληνιστικά έως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Εγλυκάδα, Οδός Λοχαγού Μενούνου 37 (αριθ. 29)

Στη νοτιοανατολική γωνία εντοπίστηκε στρώση με ψιλό κεραμίδι, στρογγυλά μετρίου μεγέθους βότσαλα, πατημένο χώμα και όστρακα αραιά, η οποία καταλαμβάνει σε πλάτος το μισό περίπου του οικοπέδου. Διαστ. 3×3×0,35 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Πάχ. στρώσης 0,40 μ. Πρόκειται πιθανώς για αγροτικό δρόμο. Υποθέσαμε κατά προσέγγιση τον άξονά του και υπολογίσαμε την απόκλισή του 80° από Β. προς Δ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Οδός Πουκεβίλ 33

Στο κέντρο του οικοπέδου, του οποίου το βάθος θεμελίωσης έφθασε τα 0,95 μ. από το επίπεδο του δρόμου, έγινε τομή, διαστ. 1,10×2×0,95 μ., με προσανατολισμό Ν.-Β. Χώματα καθαρά, χωρίς ίχνη αρχαιολογικών ενδείξεων.

Οδός Πατρέως 63

Το επίπεδο της γενικής εκσκαφής έφθασε σε βάθος τα 2,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Κατά τη διάρκεια της κατασκευής του υπογείου της νεοκλασικής οικίας που προϋπήρχε, είχαν καταστραφεί σε όλη τους την έκταση τα αρχαία. Περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

Πλατεία Γεωργίου (πρώην ιδιοκτησία Γουλανδρή)

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου κατά τη διάρκεια υποθεμελιώσεων στο εσωτερικό του διατηρητέου κτιρίου, του οποίου είχε παραμείνει το κέλυφος, αποκαλύφθηκε τοίχος ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 3×0,60×1,70 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος συνεχίζεται και κάτω από τα όμορα και προς τις δύο κατευθύνσεις, χτισμένος με πέτρες και ασβέστη. Δεν κατέστη δυνατόν να σημειώσουμε το συνολικό του βάθος, αφενός λόγω επικινδυνότητας του κτιρίου και αφετέρου διότι από το υπέδαφος ανέβλυζε νερό.

Οδός Καραϊσκάκη 153

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής, την οποία παρακολουθήσαμε σε όλη την έκταση του οικοπέδου και έως το βάθος των 4 μ. από το επίπεδο του δρόμου, δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

Οδός Γ. Ρούφου 35

Το βάθος της γενικής εκσκαφής έφθασε τα 1,20 μ. από το επίπεδο του δρόμου, όπου και το δάπεδο του υπογείου της νεοκλασικής οικίας. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Περισυνελέγησαν όστρακα. Λόγω επικινδυνότητας των ομόρων δεν έγινε τομή σε βαθύτερο επίπεδο.

Οδός Παντοκράτορος 59

Βάθος θεμελίωσης 1,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Έγινε τομή, διαστ. 1,50×1×2,10 μ. Δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων.

Οδός Αλ. Υψηλάντου (μεταξύ Βότση και Φιλοποίμενος)

Το βάθος της ολικής εκσκαφής έφθασε τα 2 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Λόγω στενότητας του οικοπέδου και επικινδυνότητας των ομόρων παραδόθηκε χωρίς τομή.

Οδός Γερμανού 106 και Μπουκαούρη

Κατά τη γενική εκσκαφή, της οποίας η επιφάνεια έφθασε στα 1,20 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος βυζαντινής περιόδου, σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Το οικόπεδο παραδόθηκε με το αριθ. πρωτ. Φ888/Α3/4342/26-5-97 έγγραφό μας στην 6η ΕΒΑ για την ανασκαφή του. Μετά την αποδέσμευσή του και σε τομή, της οποίας το

βάθος έφθασε τα 3,50 μ. από το δρόμο, φάνηκε η άνω επιφάνεια ρωμαϊκού τοίχου. Επειδή το επίπεδο έδρασης των θεμελίων της οικοδομής βρισκόταν κατά 1 μ. ψηλότερα, δεν συνεχίστηκε η ανασκαφή.

Οδός Μπουκαούρη 77

Το βάθος της γενικής εκσκαφής του οικοπέδου έφθασε τα 1,30 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή με προσανατολισμό Α.-Δ. σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 1,60 μ. από αυτό της εκσκαφής (συνολ. βάθ. 2,90 μ. από το δρόμο), η οποία είχε πλάτος 1,50 μ., ενώ το μήκος έφθασε τα 4,50 μ. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

Οδός Ρήγα Φεραίου και Φιλοποίμενος 17

Έγινε αποχωμάτωση σε όλη την έκταση του οικοπέδου και σε βάθος 1,60 μ. από το δρόμο. Επειδή από το υπέδαφος ανέβλυζε νερό, η γενική εκσκαφή δεν προχώρησε σε βάθος και δεν έγινε τομή.

Οδός Ζαΐμη 54

Συνολικό εμβαδόν του οικοπέδου 35 τ.μ. Έγινε γενική εκσκαφή μέχρι το βάθος των 2,50 μ. Το έδαφος ήταν καθαρό και χωρίς όστρακα. Δεν προχωρήσαμε σε τομή, λόγω στενότητας του χώρου και επικινδυνότητας.

Οδός Σωτηριάδου 57 και Γ. Ρούφου

Το βάθος εκσκαφής του οικοπέδου έφθασε τα 1,70 μ. από το επίπεδο της οδού Σωτηριάδου. Σε τομή που έγινε στο κέντρο του οικοπέδου, η οποία είχε διαστάσεις 2,30×1×1 μ. και σε βάθος 2,30 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, αποκαλύφθηκε μια στρώση με αραιές κεραμίδες.

Οδός Σαχτούρη 59

Το συνολικό βάθος εκσκαφής έφθασε τα 1,50 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή, διαστ. 2,30×1×1 μ. (συνολ. βάθ. 2,50 μ. από το δρόμο). Δεν διαπιστώθηκαν αρχαία.

Οδός Κανακάρη 34

Το βάθος εκσκαφής έφθασε το 1 μ. από το δρόμο. Δεν διαπιστώθηκαν αρχαία.

Οδός Μπουκαούρη 54

Το επίπεδο εκσκαφής σε όλη την επιφάνεια του οικοπέδου έφθασε τα 4,20 μ. από το δρόμο. Με το μηχανικό εκσκαφέα έγινε τομή, συνολ. διαστ. 2,50×1,20×1,20 μ. (συνολ. βάθ. 5,40 μ. από το δρόμο). Τα χώματα ήταν σαθρά και ως επί το πλείστον μπάζα. Δεν αποκαλύφθηκαν αρχαία.

Οδός Οδηγητρίας 26

Σε γενική εκσκαφή, που έφθασε σε βάθος 1,80 μ. από το δρόμο, δεν φάνηκαν αρχαία. Έγινε τομή στη βορειοανατολική γωνία και σε συνολικό βάθος 2,30 μ. από το δρόμο. Το έδαφος ήταν σαθρό, γεμάτο μπάζα.

Οδός Τριών Ναυάρχων 39

Η ολική εκσκαφή έφθασε σε βάθος 3,40 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Μόνο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα και κεραμίδια.

Οδός 25ης Μαρτίου 21, αριθ. 81

Το βάθος της γενικής εκσκαφής έφθασε τα 3 μ. από το δρόμο. Χώματα καθαρά.

Οδός Γούναρη 187 και Βότσαρη

Σε βάθος 3,10 μ. από το δρόμο ανοίχθηκε σκάμμα, χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις. Χώματα σκληρά κόκκινα με βότσαλα.

Οδός Σμύρνης 146

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου έγιναν τρεις υποθεμελιώσεις. Χώματα και παρειές καθαρές.

Οδός Ερισσού 19

Στο βάθος της εκσκαφής έγινε τομή, διαστ. 3×1,40×1,30 μ. Εντοπίστηκε μόνον ένα μικρό στρώμα καταστροφής στη βορειοανατολική γωνία, που συνεχιζόταν προς Β.

Οδός Αλ. Υψηλάντου 39

Έγινε γενική εκσκαφή σε βάθος 1,20 μ. από το δρόμο. Ακολούθησε τομή, διαστ. 4×1,20×1,50 μ. Χώματα καθαρά.

Οδός Μπουμπουλίνας 58

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου η τομή έφθασε τα 2 μ. από το δρόμο. Στο σημείο αυτό από το υπέδαφος άρχισε να αναβλύζει νερό. Χώματα και παρειές της τομής καθαρά.

Οδός Πατρών-Κλάους 25

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου και σε βάθος 1 μ. έγινε μερική εκσκαφή, χωρίς ευρήματα.

Οδός Παντανάσσης 51-53

Έγινε γενική εκσκαφή σε βάθος 1,20 μ. από το δρόμο και στο επίπεδο αυτό τομή, διαστ. 3×1×1,50 μ. Χώματα σαθρά χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις.

Οδός Παντανάσσης και Κορίνθου

Το συνολικό βάθος εκσκαφής έφθασε τα 1,60 μ. από το δρόμο. Χώματα σαθρά χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις.

Οδός Σισσίνη 22

Έγινε γενική εκσκαφή σε βάθος 1 μ. από το δρόμο και τομή κατά μήκος και παράλληλα της βόρειας παρειάς του οικοπέδου, διαστ. 3×1,40×1,90 μ. Παρειές καθαρές. Στο βάθος εντοπίστηκαν θραύσματα από άβαφα αγγεία.

Οδός Γούναρη 91

Σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου έγινε τομή, διαστ. 4×1,50×2,80 μ. (συνολ. βάθ. 3,80 μ.). Χώματα σαθρά χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις.

Οδός Χαραλάμπη 16

Έγινε τομή σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, όπου και το επίπεδο έδρασης των θεμελίων, η οποία είχε διαστάσεις 4×1,30×1 μ. Χώματα γεμάτα μπάζα. Στο βάθος της τομής διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχου.

Οδός Κορίνθου 353

Το συνολικό βάθος της εκσκαφής έφθασε τα 1,20 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή στο κέντρο του οικοπέδου, διαστ. 3×1×1 μ. Από το υπέδαφος στο σημείο αυτό ανέβλυζε νερό. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

Οδός Μπουκαούρη και Καρατζά

Το συνολικό βάθος εκσκαφής έφθασε τα 1,50 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή, διαστ. 3×1×1,10 μ. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

Οδός ΙΙΙ Ορειβατικού και Γ. Ρούφου

Το βάθος εκσκαφής έφθασε τα 1,50 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή, διαστ. 3×1×1 μ. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΠ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι διανοίξεις τάφρων για την εγκατάσταση του αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου της πόλης των Πατρών[5], όπου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν αρχαιότητες σε πολλά σημεία της πόλης.

Α) Έργα αποχέτευσης

Οδός Κορίνθου και Φιλοποίμενος (αριθ. 30)

Σε βάθος 1,20 μ. στη συμβολή των παραπάνω οδών ερευνήθηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., κατασκευασμένος από πέτρες κυρίως μεσαίου μεγέθους και συνδετικό υλικό σαθρό κίτρινο κουρασάνι. Σωζόταν σε μήκος 1, πλάτος 0,50 και ύψος 0,90 μ.

Οδός Κανακάρη (αριθ. 31)

Στο τμήμα μεταξύ των καθέτων Παπαφλέσσα και Γενναδίου και σε βάθος 4,10 μ. από το κατάστρωμα της οδού ερευνήθηκε σε μήκος 2,50 μ. συμπαγής τοίχος (opus caementicium), κατεύθυνσης Β.-Ν., που είχε ορατό πλάτος 0,95 μ. Παράλληλος με αυτόν και σε απόσταση 1 μ. περίπου ερευνήθηκε σε μήκος 14,50 μ. άλλος, ίδιας κατασκευής, που είχε και αυτός πλάτος (ορατό) 0,95 μ.

Οδός Ναυαρίνου (αριθ. 32)

Μεταξύ των καθέτων Δ. Υψηλάντου και Παπαφλέσσα και σε βάθος 4 μ. από την επιφάνεια της οδού Ναυαρίνου ερευνήθηκε στρώμα κεράμων, που εκτεινόταν σε μήκος 1 μ. και είχε πλάτος όσο το πλάτος της τάφρου (2 μ.).

Πάροδος Αγίας Κυριακής 37, Κάτω Συχαινά (αριθ. 33)

α) Σε τάφρο που διανοίχθηκε στον κεντρικό άξονα της παρόδου Αγίας Κυριακής και στη συμβολή της με την οδό Αγίας Κυριακής αποκαλύφθηκε κατασκευή από ακατέργαστους λίθους μεσαίου κυρίως μεγέθους και πηλό σε βάθος 2,80 μ. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στους προϊστορικούς χρόνους.

5. Στο έργο ΔΕΥΑ Πάτρας εργάστηκαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Χ. Κατσαρού, Σ. Μπουρνάκα, Α. Τσοκανά, Β. Τσαντήλα, Μ. Παπαγεωργίου, Α. Μαντζουράνη, Μ. Νικολοπούλου, Ευ. Τσακιράκης και οι εργάτες Χ. Τομαράς, Ν. Κατσούρας, Ιω. Σταθακόπουλος, Λ. Ρόδης, Δ. Κουνέλης, Γ. Αλμύρας και Α. Αρτελάρης.

β) Σε απόσταση 110 μ. περίπου ανατολικότερα από τη συμβολή της με την οδό Αγίας Κυριακής σε βάθος 2,20 μ., αποκαλύφθηκε άλλη κατασκευή, ορατού μήκ. 3,80 και πλ. 1 μ., και όστρακα προϊστορικών χρόνων. Επίσης ερευνήθηκε τμήμα αγωγού, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., με κτιστά τοιχώματα, συνολ. πλ. 0,60 μ. Εκτός από τα όστρακα προϊστορικών χρόνων περισυνελέγησαν όστρακα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων.

Οδός Προκοπίου και πάροδος Προκοπίου 25 (αριθ. 34)

Σε βάθος 1,80 μ. στη συμβολή των παραπάνω οδών ερευνήθηκε ισχυρός τοίχος από αργούς λίθους και πηλό. Είχε μήκος 1,30, πλάτος 1,20 μ. (όσο το πλάτος της τάφρου). Πρόκειται ασφαλώς για τη συνέχεια των ίδιων λειψάνων, που είχαν ερευνηθεί το 1997[6] κατά τη διενέργεια εκσκαφικών εργασιών του ίδιου έργου και λίγο δυτικότερα των προαναφερθέντων.

Τα όστρακα και από αυτό το τμήμα της οδού χρονολογούνται στα πρωτοελλαδικά και μεσοελλαδικά χρόνια.

Οδός Κορίνθου και Φιλοποίμενος (αριθ. 35)

α) Σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια της οδού Κορίνθου βρέθηκαν διαλυμένα δομικά υλικά και συγκεκριμένα λιθόπλινθοι ακανόνιστου μεγέθους και κονιάματα ερυθρού χρώματος (κουρασάνι), που περιείχαν θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου σε β΄ χρήση. Η κατεύθυνση του «λιθοσωρού» ήταν ΝΔ.-ΒΑ. και τα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται από τον 3ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ. Μεταξύ αυτών ξεχώρισαν όστρακα λύχνων red african slip ware, μεγάλα κομμάτια αγγείων των καλούμενων κτενωπών και ένα όστρακο κορινθιακού σκύφου.

β) Έναντι του αριθ. 319 της οδού Κορίνθου σε βάθος 0,70 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος κατά το opus caementicium, χωρίς όμως να έχει διαμορφωμένες τις παρειές του, διαστ. 4×0,60×1 μ. (ύψ.).

Οδός Κούμα, Μποζαΐτικα (αρθ. 36)

Σε βάθος 1,15 μ. βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν., ρωμαϊκών χρόνων, κατεστραμμένος. Σε όλο σχεδόν το μήκος της τάφρου βρέθηκαν και περισυνελέγησαν κομμάτια χειροποίητων πίθων.

Οδός Νοταρά και Αμερικής (αριθ. 37)

Ερευνήθηκε γωνία τοίχων οργανικά δεμένων μεταξύ τους, κατασκευασμένων από πέτρες μικρού κυρίως μεγέθους, κομμάτια κεραμίδων και σαθρό κονίαμα. Τα οικοδομικά λείψανα πρέπει να αποτελούν συνέχεια των καταλοίπων της ερευνηθείσας το 1978[7] αγροικίας κατά την ανέγερση του εργοστασίου της MISKO.

Οδός Νοταρά και Ιππολύτου (αριθ. 38)

Αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων οργανικά δεμένων μεταξύ τους, υστερορωμαϊκών χρόνων.

Οδός Νοταρά και Γ. Χορτάτζη (αριθ. 39)

α) Στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των οδών και σε βάθος 2,10-2,25 μ. βρέθηκαν θραύσματα κεραμιδιών λακωνικού τύπου, που προφανώς ανήκαν σε κεραμοσκεπή τάφο.

β) Στη νοτιοδυτική γωνία της συμβολής των παραπάνω οδών και σε βάθος 1,80 μ. αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν. Δύο ζεύγη κεραμίδων λακωνικού τύπου αποτελούσαν την κάλυψή του. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο φυσικό αργιλόχωμα, με το κρανίο στα νότια. Ταφή ακτέριστη ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Νοταρά (αριθ. 40)

Έναντι του αριθ. 16 κατά μήκος της δυτικής τάφρου στον κεντρικό άξονα της οδού βρέθηκε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων, μήκ. 1,50, πλ. 0,60 και σωζ. ύψ. 0,20 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν. Στην ανατολική τάφρο βρέθηκε άλλος τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 0,90, όσο το πλάτος της τάφρου, πλ. 0,60 και ύψ. 0,50 μ., υστερορωμαϊκών χρόνων και εκατέρωθέν του στρώμα καταστροφής.

Οδός Κορυδαλλέως (αριθ. 41)

α) Έναντι του αριθ. 50, σε βάθος 0,80 μ., κατά μήκος της βόρειας τάφρου, ερευνήθηκε δάπεδο που έφερε επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα για στεγανοποίηση, διαστ. 1,70×1,70 μ., που ανήκει ασφαλώς σε δεξαμενή. Το δάπεδο της ορθογώνιας δεξαμενής πρέπει να αποτελεί τμήμα και συνέχεια της βιοτεχνικής εγκατάστασης που είχε αποκαλυφθεί το 1995[8] για την ανέγερση του 16ου Γυμνασίου.

6. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 282.

7. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 92.

8. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 208-210.

β) Έναντι του νεοανεγερθέντος 16ου Γυμνασίου ερευνήθηκαν δύο τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, που απείχαν 2 μ. περίπου, διαστ. 1,70×0,70×0,90 μ. (ύψ.), κατεύθυνσης Β.-Ν.

γ) Στη συμβολή της με την πάροδο Κορυδαλλέως 20 και λίγο δυτικά των αποκαλυφθέντων τοίχων, βρέθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, προσανατολισμού Β.-Ν. με απόκλιση στα δυτικά. Οι σκελετοί ήσαν αποσαθρωμένοι και στον τάφο ΙΙΙ βρέθηκε πήλινο αγγείο, κεφαλή περόνης και ασημένιος οβολός Κλειτορίας, που χρονολογείται το 362-300 π.Χ. περίπου[9].

Πάροδος Αυστραλίας 101 (αριθ. 42)

Στη συμβολή της με την οδό Αυστραλίας, σε βάθος 2 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα πετρών και κεραμίδων, διαστ. 3,50×1,70 (όσο το πλάτος της τάφρου) και πάχ. 0,25-0,35 μ.

Οδός Κ. Σαθά (αριθ. 43)

Σε βάθος 1,10 μ. βρέθηκαν δύο τάφοι κεραμοσκεπείς, προσανατολισμού Α.-Δ., με εντελώς αποσαθρωμένα οστά.

Οδός Πανεπιστημίου (αριθ. 44)

Στη συμβολή της με την οδό Αλκαίου και συγκεκριμένα έναντι του αριθ. 368, σε βάθος 1,25 μ., βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν., εν μέρει κατεστραμμένος με αποσαθρωμένα οστά.

Οδός Έλληνος Στρατιώτου και Μακαρίου (αριθ. 45)

Σε βάθος 1,80 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,50 μ., που εκτεινόταν σε μήκος 2,60 και πλάτος 1,60 μ. Κατά τον καθαρισμό του δεν βρέθηκαν όστρακα.

Οδός Ιπποκράτους και Πεσόντων Αστυνομικών (αριθ. 46)

Σε βάθος 1 μ. βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, του οποίου τα τοιχώματα ήταν κατά το opus testaceum, πλ. 0,20 μ. Το μήκος του ήταν 1,40 και το πλάτος του (εσωτ.) 0,45 μ. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,20×0,20 μ., προσανατολισμού Α.-Δ. Τα οστά ήταν αποσαθρωμένα και δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

9. *SNG* Cop., 221.

Οδός Καλαβρύτων και Φωκαίας (αριθ. 47)

Ερευνήθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., που ανήκε σε ταφικό περίβολο. Ήταν κατασκευασμένος από μικρές κυρίως πέτρες και σαθρό ασβεστοκονίαμα. Ανατολικά του ταφικού περιβόλου βρέθηκε υπόλοιπο κιβωτιόσχημου τάφου, κατεστραμμένου από την επέμβαση του μηχανικού εκσκαφέα.

Β) Έργα ύδρευσης

Τα έργα αυτά ήταν περιορισμένης έκτασης και σε πιο αβαθείς τάφρους. Στο τμήμα της πόλης που εκτείνεται μεταξύ Ωδείου-Υψηλών Αλωνίων-Εϋνάρδου και Ασημάκη Φωτήλα ερευνήθηκαν αποσπασματικά τα αρχιτεκτονικά λείψανα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑ ΟΤΕ-ΔΕΗ

Οδός Κύπρου και Θράκης (αριθ. 48)

Στρώμα, διαστ. 1,10×0,70×0,37 μ., κατασκευασμένο με πέτρες, κομμάτια κεραμιδιών και σκληρή αμμοκονία, εντοπίστηκε σε σκάμμα του ΟΤΕ, που έγινε στη διασταύρωση των παραπάνω δρόμων, σε βάθος 1,30 μ. από το επίπεδο επιφάνειάς τους. Όριό του προς Α. αποτελούσε τοίχος, διαστ. 0,90×0,60 μ., ρωμαϊκών χρόνων με μικρό αναβαθμό στη μία του πλευρά. Μετά την απομάκρυνσή τους και σε βάθος 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του δρόμου, αποκαλύφθηκε κατασκευή τετράγωνης κάτοψης με εντυπωσιακές διαστάσεις (0,92×2×170 μ.), όσο ήταν δυνατόν να καθαριστεί μέσα στα όρια του σκάμματος. Ήταν χτισμένη με λιθοπλίνθους, των οποίων οι γωνίες ήταν αποστρογγυλεμένες, σε τρεις δόμους. Εκτεινόταν και κάτω από το άσκαφο τμήμα του δρόμου προς Ν. Ο τελευταίος δόμος έμεινε κατά χώραν.

Οδός Σισσίνη 17 (αριθ. 49)

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τοποθέτηση καλωδίων της ΔΕΗ και σε βάθος 0,20 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, αποκαλύφθηκε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων χτισμένος με τούβλα και κίτρινη αμμοκονία, με κατεύθυνση Α.-Δ., απόκλιση 70° από Β. προς Δ. και διαστάσεις 0,28×0,60×0,22 μ. Στον ακριβώς προς Α. χώρο υπάρχει απαλλοτριωμένο οικόπεδο, στο οποίο έχουν αποκαλυφθεί ρωμαϊκά λουτρά.

Ναός Αγίου Ανδρέα (αριθ. 50)

Σε όλο το μήκος του πεζοδρομίου, μπροστά από το παλαιό Ιερό του ναού του Αγίου Ανδρέα ανοίχθηκε σκάμμα του ΟΤΕ, πλ. 0,50 και βάθ. 0,70 μ. Παρακολουθήθηκε στρώμα καταστροφής με αργούς λίθους, κομμάτια τούβλων και κεραμίδων σε όλη την έκταση του σκάμματος.

Οδός Κωνσταντινουπόλεως (αριθ. 51)

Στο τμήμα της παραπάνω οδού μεταξύ των οδών Άστιγγος και Στρατοκλέους ανοίχθηκε σκάμμα της ΔΕΗ. Το σκάμμα είχε συνολικό πλάτος 0,70 και το βάθος του έφτανε το 1 μ. από το δρόμο. Στη γωνία των οδών Άστιγγος και Κωνσταντινουπόλεως αποκαλύφθηκε τοίχος, τον οποίο παρακολουθήσαμε σε μήκος 10,40 μ. Ήταν χτισμένος με μεγάλες ποταμίσιες πέτρες και το πλάτος του κάλυπτε όλο το άνοιγμα της τάφρου. Στη βόρεια πλευρά του αποκαλύφθηκε ένας σύγχρονός του, οργανικά δεμένος, σωζ. μήκ. 2,20 μ., ενώ στο νότιο πέρας του και μετά από ένα κενό 5 μ. αποκαλύφθηκε η συνέχειά του σε μήκος ακόμη 2,10 μ. Αποτελεί πιθανώς τμήμα του ταφικού περιβόλου του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Πάτρας.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Βούντενη

Έργο ευρείας παράκαμψης Πατρών

1. Κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών που εκτελούνται στο πλαίσιο της κατασκευής του έργου της Ευρείας Παράκαμψης Πατρών και συγκεκριμένα κοντά στο σημερινό δρόμο που οδηγεί από Άνω Συχαινά προς Βούντενη, αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα κλασικών χρόνων[10]. Ανήκουν σε δύο διαφορετικά συγκροτήματα αγροικιών, χαρακτηριζόμενα ως Α και Β, δεδομένου ότι βρέθηκαν σε απόσταση 50 μ. μεταξύ τους και μάλιστα σε διαφορετικά επίπεδα με υψομετρική διαφορά 6,30 μ. Η διάταξη αυτή πάντως ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους (πλαγιά λόφου). Στην περιοχή αυτή έχουν αποκαλυφθεί μια φορά ακόμη λείψανα αγροικίας κλασικών χρόνων στη θέση Κουφομικέλη-Μελιτζάνη[11]. Και στις δύο περιπτώσεις βρισκόμαστε κοντά στις όχθες του Μείλιχου ποταμού, που προσφέρονται για κατοίκηση και εκμετάλλευση λόγω των εύφορων εδαφών τους.

Συγκρότημα Α: Στο βορειοανατολικό άκρο της ανασκαφής βρέθηκε επιμήκης αναλημματικός τοίχος ΤΧΙ (Σχέδ. 5· Πίν. 103 α), μήκ. 15 μ., σωζόμενος σε χαμηλό ύψος, από αργούς ή ημίεργους λίθους, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων και λιθορριπή που περιείχε όστρακα κλασικών και αρχαϊκών χρόνων. Κάτω από τη λιθορριπή και σε βάθος 1,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του ΤΧ1 υπήρχε ένας ακόμη τοίχος (ΤΧ20). Ήταν ισχυρός, είχε σωζόμενο ύψος 1,40 μ. και πιθανότατα ήταν επίσης αναλημματικός, αλλά πρωιμότερος του προηγουμένου. Στα νότια των παραπάνω βρέθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι της εγκατάστασης χτισμένοι με τοίχους, των οποίων διατηρούνταν μόνον η θεμελίωση από αργούς και ημίεργους λίθους. Διακρίθηκε μεγάλος (ενιαίος;) χώρος οριζόμενος από τους ΤΧ15 (στον οποίο υπήρχε και θυραίο άνοιγμα χωρίς κατώφλι), ΤΧ10, ΤΧ2, ΤΧ5, ΤΧ11 με εσωτερικές διαστάσεις 8,90×6 μ. Πιθανότατα ήταν υπαίθριος, γιατί δεν βρέθηκαν κεραμίδια στέγης στο εσωτερικό του. Αντίθετα στο χώρο που υπήρχε αμέσως προς Β. αυτού διαπιστώθηκε πυκνό στρώμα κεραμιδιών κορινθιακού τύπου και λίγων λακωνικού. Στο χωρίς ιδιαίτερη στρώση δάπεδό του υπήρχε κατά χώραν μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι, διαμ. 1 και σωζ. ύψ. 1,55 μ. (Πίν. 103 β). Σύμφωνα με την κεραμική που συγκεντρώθηκε, το συγκρότημα ανήκει στους κλασικούς χρόνους. Στα ανατολικά των παραπάνω δύο τοίχοι σε σχήμα Γ, οι ΤΧ17 και ΤΧ16, ορίζουν αποσπασματικά δύο ακόμη χώρους, στην επίχωση των οποίων βρέθηκε μεγάλος αριθμός από αγνύθες. Στα νότια υπήρχε μικρό τμήμα καμπύλου τοίχου, που ίσως ανήκει σε αψιδωτό χώρο. Εδώ συγκεντρώθηκαν λίγα γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα. Ακόμη βρέθηκαν και δύο τριβεία σιταριού.

Συγκρότημα Β (βρισκόταν χαμηλότερα από το Α): Αποκαλύφθηκαν επίσης αποσπασματικά σωζόμενοι τέσσερις ορθογώνιοι χώροι, οριζόμενοι από τοίχους που είχαν διατηρηθεί σε ύψος 0,50-0,60 μ. (Σχέδ. 6· Πίν. 103 γ). Κατά τόπους υπήρχαν στρώματα καταστροφής από τις κεραμίδες στέγης κορινθιακού τύπου. Τμήμα ενός αποθηκευτικού πιθαριού και το κάτω τμήμα πύραυνου (;) βρέθηκαν

10. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του φορέα του έργου (ΥΠΕΧΩΔΕ) μέσω της αναδόχου Εταιρείας Παντεχνική, η οποία συνέδραμε το έργο ποικιλοτρόπως και με κάθε προθυμία.

11. Για την αγροικία στη θέση αυτή, βλ. Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992*, Paris 1994, σ. 405-424 (ειδικότερα σ. 409).

Σχέδ. 5. Βούντενη. Έργο ευρείας παράκαμψης Πατρών. Κάτοψη του συγκροτήματος Α, τομή Δ-Δ΄και τομή-όψη Ε-Ε΄.

Σχέδ. 6. Βούντενη. Έργο ευρείας παράκαμψης Πατρών. Κάτοψη του συγκροτήματος Β και όψεις-τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

κατά χώραν[12]. Πυκνό στρώμα καταστροφής κεραμιδιών στέγης βρέθηκε και στα βορειοανατολικά των παραπάνω χώρων, όπου δημιουργείται στενή δίοδος. Προς την ίδια κατεύθυνση σε λίγο ψηλότερο επίπεδο υπήρχε στρώση από αργούς λίθους, που ίσως ανήκει σε δρόμο (;) ή κάποιο είδος τεχνικού έργου. Αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού από αγνύθες, περίπου 40, οι περισσότερες ενσφράγιστες (Πίν. 103 δ), σε έναν από τους χώρους του συγκροτήματος αυτού. Συνολικά πάντως συγκεντρώθηκαν από όλη την περιοχή της ανασκαφής περισσότερες

12. Για πύραυνα και μαγκάλια, βλ. *Hesperia* 69 (2000), σ. 307 κ.ε.

από 100 αγνύθες. Εκτός από κεραμική υστεροαρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών χρόνων διαπιστώθηκε η παρουσία και πρώιμης ρωμαϊκής.

2. Κατά τις χωματουργικές εργασίες διαμόρφωσης του εδάφους για την τοποθέτηση των λυόμενων εργοταξιακών εγκαταστάσεων μιας από τις αναδόχους του έργου της ευρείας παράκαμψης, της Εταιρείας ΑΕΓΕΚ, παρατηρήθηκαν ενδείξεις κατοίκησης στην περιοχή αυτή (κτιριακά λείψανα, μελαμβαφή όστρακα). Σε απόσταση 500 έως 1.000 μ. περίπου προς Α. των εγκαταστάσεων αυτών είναι ορατή κρήνη μεταβυζαντινών χρόνων.

Ριγανόκαμπος

Στη θέση της περιοχής του Ριγανόκαμπου, όπου παλαιότερα βρισκόταν ο χώρος απόθεσης των απορριμμάτων της Πάτρας και σήμερα χρησιμοποιείται για την απόθεση των μπάζων που προέρχονται από τις διάφορες εκσκαφές, παρατηρήθηκε σωρός χωμάτων που περιείχαν πληθώρα οστράκων ρωμαϊκών χρόνων[13]. Μετά από σχολαστικό έλεγχο συγκεντρώθηκαν πολύ μεγάλες ποσότητες οστράκων, τα οποία είναι χρήσιμα για την μελέτη της κεραμικής της ρωμαϊκής Πάτρας. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται κυρίως κορινθιακοί σκύφοι, ολόκληρα αγγεία και μεγάλα τμήματα (Πίν. 104 α-β), λυχνάρια, αμφορείς, μήτρα πήλινης θεατρικής μάσκας προσώπου (Πίν. 104 γ) και μήτρα πήλινου ανάγλυφου πλακιδίου (Πίν. 104 δ). Το πλήθος τους, τα είδη τους σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία που προέκυψαν, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα ευρήματα αυτά σχετίζονται με εργαστηριακούς χώρους κεραμικής παραγωγής. Δυστυχώς οι έρευνές μας για τον εντοπισμό της ακριβούς θέσης από την οποία μπορεί να προέρχονταν απέβησαν άκαρπες. Οπωσδήποτε προέκυψαν σε εργασίες εκσκαφής οδοστρώματος της πόλης και μάλλον δρόμου που βρίσκεται στο νότιο τμήμα της. Από την περιοχή αυτή (δηλαδή το νότιο τμήμα της πόλης) προέρχονται σκύφοι από παλαιότερες ανασκαφές, στις οποίες εντοπίστηκε εργαστηριακός χώρος[14]. Πρόσφατα ερευνήθηκε και άλλη, εκτεταμένη, αξιόλογη εργαστηριακή εγκατάσταση στην οδό Μαιζώνος 157 και Φιλοποίμενος, που πιθανότατα χρησίμευε για την παραγωγή κορινθιακών σκύφων[15]. Τα ευρήματα όμως του Ριγανόκαμπου δεν προέρχονται από θέση κοντινή προς την ανασκαφή αυτή.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

13. Ο εντοπισμός τους οφείλεται στον έμπειρο αρχιτεχνίτη των ανασκαφών της Πάτρας Π. Μιχαλόπουλο. Ο έλεγχος έγινε με την παρουσία της Α. Κορφιάτη.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Κρήνη Πατρών

Οικόπεδο Τ. Παπακωνσταντίνου

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν λείψανα ενός λιθόκτιστου αναλημματικού τοίχου ελαφρώς καμπύλου, σωζ. μήκ. 3,60 και πλ. 1,20 μ. Τα όστρακα χρονολογούν την κατασκευή στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

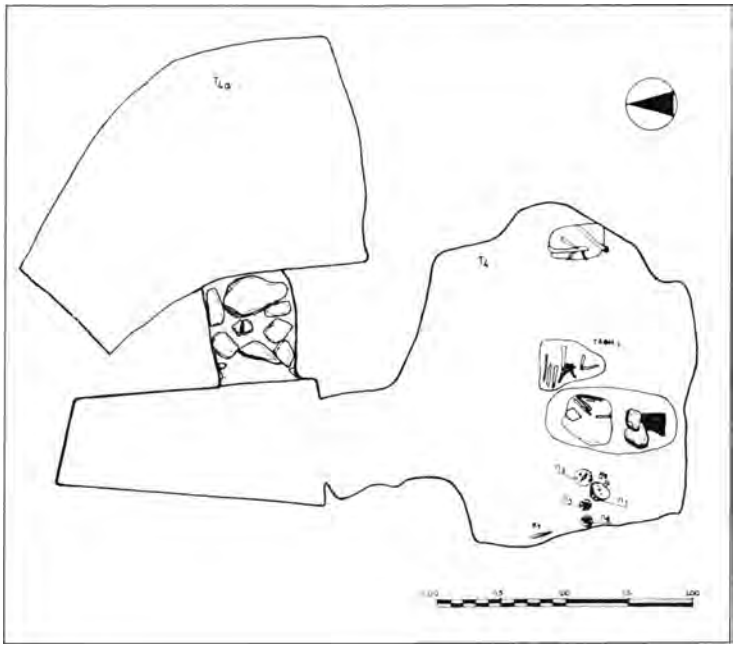
Θέση Άγιος Κωνσταντίνος

Στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος, και στο ένα από τα δύο γνωστά μυκηναϊκά νεκροταφεία της περιοχής[16], έγινε λαθρανασκαφή σε ένα νέο τάφο 4 (Σχέδ. 7). Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν διατρυπήσει την οροφή του σπηλαιώδους θαλάμου, διαστ. 2,70×2,30 μ., και είχαν τοποθετήσει σιδερένια σκάλα για να διευκολύνονται, την οποία και εγκατέλειψαν μέσα στον τάφο μετά την ολοκλήρωση του έργου τους. Ο τάφος ήταν εντελώς αναστατωμένος και σώθηκαν μόνον υπόλοιπο ταφής στο κέντρο του και μικρός λάκκος με υπόλοιπα ταφής, καλυπτόμενος από λίθινες πλάκες. Από κινητά ευρήματα σημειώθηκαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς, δύο αρτόσχημα αλάβαστρα (Πίν. 104 ε), χάλκινο μαχαιρίδιο και πήλινο σφονδύλι κάτω από τη σκάλα των αρχαιοκαπήλων, τμήμα που δεν είχαν ερευνήσει. Στην αριστερή πλευρά, ως προς τον εισερχόμενο, του προς Β. δρόμου του τάφου εντοπίστηκε πάλι, όπως και στους παλαιότερα ανεσκαμμένους τάφους, παραθάλαμος, διαστ. 2,80×1,75 μ., με χαμηλό στόμιο φραγμένο με ξερολιθιά (Τ 4α). Ο παραθάλαμος περιείχε μόνον τα οστά μιας ανακομιδής. Ένα άνοιγμα στο βόρειο τοίχωμα φαίνεται ότι είχε γίνει σε παλαιότερους χρόνους από άλλους αρχαιοκάπηλους και γι' αυτό κανένα κινητό εύρημα δεν βρέθηκε. Η ιδιομορφία στο σχήμα του θαλάμου και του παραθαλάμου οφείλεται στο γεγονός ότι η φλέβα της κιμηλιάς είχε μικρό πλάτος και έγινε προσπάθεια να διανοιχθούν αυτοί μέσα στα όριά της. Όπου αναγκάστηκαν να υπερβούν την κιμηλιά και στους δύο θαλάμους το τοίχωμα ενισχύθηκε με ξερολιθιά. Ο τάφος ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

14. Πρβλ. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 92, Πίν. 76 α-β.

15. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 273-275.

16. Για το μυκηναϊκό νεκροταφείο Α΄, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 132-133. Την ανασκαφή επέβλεψε η Α. Κορφιάτη με τη βοήθεια του αρχαιολόγου Ιω. Μόσχου. Η αρίθμηση του τάφου αυτού αποτελεί συνέχεια της αρίθμησης των τάφων της πρώτης ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Κρήνη Πατρών. Θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κάτοψη του θαλαμοειδούς τάφου 4.

Σαραβάλι

Ναός Αγίου Νικολάου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση Πνευματικού Κέντρου στο προαύλιο του ναού ήλθε στο φως ένα υστερορωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό κτίριο, του οποίου την ανασκαφή ανέλαβε η 6η ΕΒΑ, και μικρό πιθόσχημο τεφροδόχο αγγείο των ρωμαϊκών χρόνων, του οποίου το στόμιο εξωτερικά είχε φραχθεί με αργούς λίθους.

Τσουκαλέικα (θέση Ανεμόμυλος)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου στο οικόπεδο Φ. Μαραγκού, στην Παλαιά Εθνική Οδό Πατρών-Πύργου, σε απόσταση 40 μ. περίπου από τη θάλασσα και παρά το χιλιομετρικό δείκτη 15, εντοπίστηκε λιθόκτιστος από ημίεργους ψαμμόλιθους τοίχος σε μήκος 2,30 μ. και στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης. Η άφθονη κεραμική του 4ου και 3ου αι. π.Χ. και χάλκινο νόμισμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας λίγο προ του 251 π.Χ.[17] χρονολογούν τη χρήση και την καταστροφή του αρχαίου κτιρίου στην περίοδο αυτή[18]. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια με την εντονότερη παρακολούθηση των εκσκαφών από την πλευρά της Εφορείας διαπιστώνονται συχνά στην παραλιακή περιοχή των Τσουκαλέικων, κάτω από το λόφο Σκάγια, λείψανα των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται επομένως για κάποιον οικισμό που έχει άμεση σχέση με εκείνον που εντοπίστηκε επάνω στο λόφο Σκάγια. Όλες αυτές οι εγκαταστάσεις πρέπει να ανήκουν στην αρχαία Ώλενο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Πόρτες

Τρεις ακόμα αβύθιστοι και ασύληтοι θαλαμοειδείς τάφοι (Τ10, Τ11, Τ12) ερευνήθηκαν στο μυκηναϊκό νεκροταφείο, στη θέση Κεφαλόβρυσο Πορτών. Έχουν κοντούς κατηφορικούς δρόμους με συγκλίνοντα προς τα άνω τοιχώματα, χαμηλά στόμια και κυκλικούς θαλάμους μικρών διαστάσεων. Αρχιτεκτονικά δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένοι, καθώς η σύσταση του πετρώματος δεν προσφερόταν για κάτι τέτοιο. Η προσπάθεια εξαντλητικής αξιοποίησης του πετρώματος και η συνακόλουθη μικρή απόσταση μεταξύ των λαξευμένων τάφων, είχε ως αποτέλεσμα μικροκαταρρεύσεις και επιδιορθώσεις. Οι κτερισμένες, κυρίως με κεραμική, πρωτογενείς ταφές των θαλάμων ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΓ, οι ανακομιδές περιείχαν κτερίσματα της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

17. Η ταύτιση οφείλεται στην αρχαιολόγο Γ. Αλεξοπούλου.

18. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Ευ. Καρκούλια.

Μεγάλος αριθμός δισκοειδών σημάτων είχε ενσωματωθεί στις ξερολιθιές. Φαίνεται ότι η χρήση τους είχε καταργηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο τουλάχιστον. Σημειωτέον ότι προορίζονταν για τη σήμανση των ταφών και παράλληλα εξυπηρετούσαν την ανάγκη σήμανσης των ίδιων των τάφων. Ανάλογα δισκοειδή σήματα στην Αχαΐα έχουν βρεθεί σε μικρό αριθμό στο νεκροταφείο της Βούντενης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

Κάτω Αχαΐα

Θέση Παλαιόμυλος - Οδός Αρισταινέτου και Αχαϊκής Συμπολιτείας (οικόπεδο Π. Πιπέρη)

Αποκαλύφθηκαν ίχνη τεσσάρων τοίχων, Α-Δ από αργούς λίθους, κομμάτια κεραμίδων και λάσπη, που όριζαν με σαφήνεια δύο τουλάχιστον χώρους με βοτσαλωτά δάπεδα, Χ1 και Χ2 (Σχέδ. 8). Τα δάπεδα είχαν πάχος 0,10 μ. και αποτελούνταν από μία στρώση κροκαλών, μέσου μήκ. 0,10 μ., μέσα σε ασβεστοκονίαμα, ενώ τις κάλυπτε καθαρό ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,02-0,03 μ. Παρά το γεγονός ότι στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα κλασικά και ελληνιστικά, εντούτοις ο τρόπος δόμησης των τοίχων και θραύσμα ρωμαϊκής οπτοπλίνθου, πάχ. 0,08 μ., υποδηλώνουν ότι το κτίριο πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, πιθανώς στον 1ο αι. π.Χ.

Εκτός από τα όστρακα, μεταξύ των οποίων χαρακτηριστικότερα είναι εκείνα που προέρχονται από αγγεία ηλειακού τύπου, βρέθηκαν και τρία χάλκινα νομίσματα, ένα Πατρών φθαρμένο του 1ου αι. μ.Χ., ένα επίσης Πατρών εποχής Αυγούστου και ένα εντελώς φθαρμένο[19] και δύο χάλκινες εφηλίδες.

Επάνω στο κτίριο και μετά από την καταστροφή του ανοίχθηκαν επτά παράλληλες αύλακες με κατεύθυνση Α.-Δ., που κατέληγαν σε μια όγδοη με κατεύθυνση Β.-Ν. Προς Δ. συνεχίζονταν εκτός του οικοπέδου. Οι αύλακες, που είχαν καταστρέψει τα δύο δάπεδα, είχαν πλάτος 0,15, βάθος 0,30 και απείχαν μεταξύ τους 1,45-1,70 μ. Αν και θυμίζουν δοκοθήκες, πράγμα που ενισχύεται από το γεγονός ότι βρέθηκαν γεμάτες με μαύρο χώμα, ενδεχομένως από την αποσάθρωση των ξύλινων δοκών, εντούτοις είναι δύσκολο να γίνει εύκολα αποδεκτή αυτή η υπόθεση. Η ανεύρεση ανάμεσά τους ενός κυλινδρικού και ελαφρώς κωνικού στηρίγματος κλιβάνου, υποδηλώνει είτε ότι ανήκαν σε εργαστηριακό συγκρότημα είτε ότι λειτουργούσε στον ίδιο χώρο και ανεξάρτητα το εργαστήριο. Είναι γεγονός ότι δημιουργούν ένα πλέγμα, αλλά δεν είναι δυνατόν να προέρχονται από πεσμένο σκελετό οροφής, διότι η καταστροφή των παλαιότερων βοτσαλωτών δαπέδων για τη διέλευση των αυλάκων δείχνει ότι αυτές διανοίχθηκαν επίτηδες στο έδαφος. Θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως κοίτες θεμελίων για την τοποθέτηση οριζόντιων ξύλινων δοκών, επάνω στις οποίες θα στηριζόταν κάποιος ελαφρύς ξύλινος κάθετος σκελετός, που θα δημιουργούσε χωρίσματα-διαδρόμους. Αυτό δείχνει να επιβεβαιώνει και η ανεύρεση δύο καρφιών, ενός σιδερένιου και ενός χάλκινου, για την προσήλωση προφανώς των κάθετων στοιχείων.

Πιθανότερη ωστόσο φαίνεται η υπόθεση ότι πρόκειται για αύλακες που διανοίχθηκαν για τη φύτευση αμπελιών, περίπτωση που είναι γνωστή τόσο από τις γραπτές πηγές, όσο και από παρόμοια ανασκαφικά δεδομένα[20]. Αν πράγματι συμβαίνει αυτό, τότε βλέπουμε ότι στα ρωμαϊκά χρόνια έχουμε αγροτοποίηση μιας αστικής ελληνιστικής ζώνης της αρχαίας Δύμης.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Αριστοτέλους (οικόπεδο Λειβαδά)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο βορειοδυτικό μέρος της πόλης, σε μια αδόμητη μέχρι πρό τινος περιοχή, στην οποία υπάρχουν ακόμη ελαιώνες και αμπέλια. Οι εκσκαφές των θεμελίων της νέας οικίας έφεραν στο φως τμήμα των εγκαταστάσεων κεραμικού εργαστηρίου της ρωμαϊκής εποχής, σε πολύ μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους. Αποκαλύφθηκαν τρεις κεραμικοί κλίβανοι, οι θάλαμοι των οποίων έχουν διανοιχθεί σε στρώμα κιτρινόφαιης αργίλου, το οποίο ήταν στείρο στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ στο ανατολικό περιείχε κατά τόπους όστρακα αγγείων της ελληνιστικής εποχής. Οι κλίβανοι βρίσκονται πολύ κοντά ο ένας στον άλλο και οι σήραγγές τους είναι έτσι τοποθετημένες ώστε να ξεκινούν από τον ίδιο χώρο (Σχέδ. 9· Πίν. 105 α).

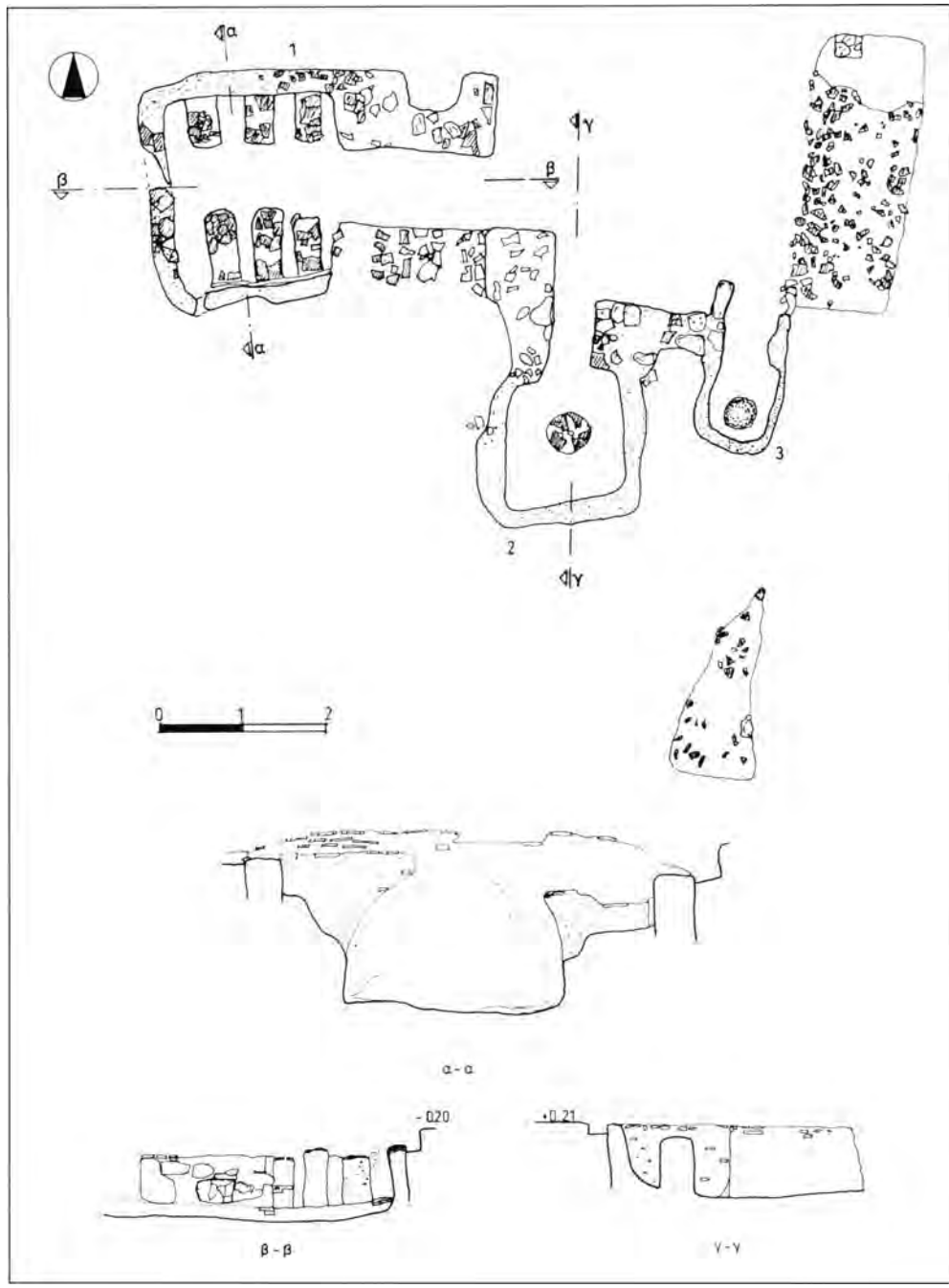
Ο κλίβανος 1, ο μεγαλύτερος από τους τρεις, είναι μετρίου μεγέθους, με τετράπλευρο θάλαμο καύσης και σήραγγα προς Α. Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης, κατά τις δύο μακριές πλευρές και με μικρή απόσταση μεταξύ τους, ανά τρία τοξωτά στηρίγματα, εκφορικά χτισμένα με

19. Η ταυτιση έγινε από την Γ. Αλεξοπούλου.

20. Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας, *Οίνον Ιστορώ, Αμπελοοινική Ιστορία και Αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα 2001, σ. 47-48.

Σχέδ. 8. Κάτω Αχαΐα. Θέση Παλαιόμυλος. Οδός Αριστανέτου και Αχαϊκής Συμπολιτείας. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

Σχέδ. 9. Κάτω Αχαΐα. Οδός Αριστοτέλους. Κάτοψη των κεραμικών κλιβάνων και τομές α-α - γ-γ.

οπτοπλίνθους και θραύσματα κεραμίδων, στήριζαν εν είδει τοξυλλίων την εσχάρα (Πίν. 105 β). Ο κλίβανος 2, τετράπλευρος επίσης, μικρότερος από τον προηγούμενο και με τη σήραγγα προς Β., φέρει για τη στήριξη της εσχάρας κεντρικό κιονίσκο, ο οποίος είναι χτισμένος με θραύσματα κεραμίδων. Ο κλίβανος 3 είναι πολύ μικρών διαστάσεων, περίπου κυκλικός με κεντρικό κτιστό κιονίσκο για την εσχάρα και τη σήραγγα επίσης προς Β. Σε κανέναν από τους τρεις δεν διατηρήθηκε ο θάλαμος όπτησης, ούτε η εσχάρα, είναι πιθανόν όμως πολλές από τις άμορφες πυ-

ρακτωμένες μάζες πηλού που περισυνελέγησαν από την επίχωσή τους να προέρχονται από αυτή. Η κατάχωσή τους έγινε κυρίως με θραύσματα κεραμίδων που αποτέλεσαν πυκνότατο στρώμα. Από την επίχωση και των τριών κλιβάνων συγκεντρώθηκαν μεγάλη ποσότητα κεραμίδων (μερικές από τις οποίες ενσφράγιστες με λατινικούς χαρακτήρες) και αρκετά θραύσματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών και ανάγλυφων πινάκων «Campana», στην κατασκευή των οποίων φαίνεται ότι ειδικευόταν το εργαστήριο. Η κατανομή τους υποδηλώνει ότι οι κλίβανοι καταχώσθηκαν κατά την ίδια χρονική στιγμή, ενώ είναι βέβαιο ότι ο κλίβανος 1 είναι ο τελευταίος σε σειρά, τόσο κατασκευής όσο και λειτουργίας, αφού όχι μόνο διαφέρει κατά το σχήμα και τη μορφή από τους δύο άλλους, αλλά θραύσμα αναγλύφου έχει χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του. Βρέθηκε εντοιχισμένο στο θεμέλιο του νότιου τοιχώματος της σήραγγας (Πίν. 105 γ), ενώ στα κτιστά του τοξύλλια είχαν εντοιχιστεί και μερικά ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων.

Στη θεματογραφία των ανάγλυφων πινάκων περιλαμβάνονται παραδοσιακές για το είδος σκηνές, γνωστές από τους πίνακες της ιταλικής χερσονήσου, όπως η έρις του Ηρακλή με τον Απόλλωνα για το Δελφικό τρίποδα, σκηνή Αμαζονομαχίας κατά την παράδοση του νεοαττικού αναγλύφου, Νίκη, γυναικείες μορφές με αρχαϊστικά χαρακτηριστικά, καθώς και διακοσμητικά θέματα, όπως ζώνες με ωά και λόγχες, ανθέμια, φυτικά μοτίβα. Τα ανάγλυφα αυτά, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο ρωμαϊκών κτιρίων και είναι πολύ σπάνια σε περιοχές εκτός της ιταλικής χερσονήσου, ενώ στην Ελλάδα φαίνεται ότι εντοπίζονται για πρώτη φορά[21].

Η σφραγίδα του εργαστηρίου βρέθηκε σε μία μόνον κεραμίδα: *MOSCHI (ON)*, όνομα το οποίο μαρτυρείται στη Δύμη ήδη από τον 3ο-2ο αι. π.Χ. [22], και στην Ήλιδα από τον 4ο αι. π.Χ.[23]. Η κεραμική που σχετίζεται με την εγκατάλειψη των κλιβάνων, χρονολογείται στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, τόσο θεματογραφικά (την επιλογή θεμάτων, τα οποία σχετίζονται με την προπαγάνδα του Αυγούστου, όπως η σκηνή της έριδος), όσο και ιστορικά (την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Δύμης γύρω στο 44 π.Χ.[24] και τη χρονικά περιορισμένη χρήση της λατινικής γλώσσας και γραφής στην πόλη) επιτρέπουν τη χρονολόγηση του εργαστηρίου στην περίοδο περί τα τέλη του 1ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο ΤΕΛ[25]

Οι εκσκαφές θεμελίωσης των κτιρίων του σχολικού συγκροτήματος έφεραν στο φως στοιχεία αρχαίας εγκατάστασης στην περιοχή. Η έρευνα του οικοπέδου έγινε με δοκιμαστικές τομές και διαδοχικά στα προς οικοδόμηση τμήματα, περιορίστηκε δε στο χώρο θεμελίωσης των κτιρίων και της τάφρου περίφραξης. Στο δυτικό τομέα αποκαλύφθηκε εκτεταμένο αλλά μικρού πάχους (μικρότερο από 0,20 μ.) στρώμα με όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, λίγα άλλα πήλινα αντικείμενα (κυρίως αγνύθες και μερικά μικκύλα αγγεία) και δύο μόνο φθαρμένα νομίσματα. Αξιοσημείωτη είναι η κατά τόπους παρουσία λατυπών ασβεστολίθου Αράξου, υλικό το οποίο χρησίμευε κυρίως για την κατασκευή επιτύμβιων και αναθηματικών στηλών, καθώς και μερικών πυρακτωμένων ή ατελώς ψημένων οστράκων και μάζας πηλού, που ίσως δηλώνουν τη λειτουργία εργαστηρίων στην περιοχή. Πρόκειται για αποθέτη (Αποθέτης Α) της συνήθους για τον οικισμό της Δύμης μορφής, όπου η συγκέντρωση των απορριμμάτων φαίνεται ότι γινόταν στον πλησιέστερο της εκάστοτε εγκατάστασης ανοιχτό χώρο, χωρίς καμία άλλη φροντίδα. Οι εξαιρέσεις από αυτό τον κανόνα είναι ελάχιστες[26].

Μετά την παράδοση του τμήματος αυτού στους δικαιούχους για την οικοδόμησή του, η έρευνα συνεχίστηκε στον κεντρικό και ανατολικό τομέα. Αποκαλύφθηκαν τμήματα αποθέτη της ίδιας μορφής με αυτή του δυτικού τομέα (Αποθέτης Β), δύο κτιστά πηγάδια, μικρό τμήμα αγωγού, ένας ακόμη αποθέτης σε βαθύ λάκκο (Αποθέτης Γ), καθώς και ένας ακόμη λάκκος, ασαφούς προορισμού.

Πηγάδι 1. Ήταν κτιστό με αργούς λίθους (κροκάλες, ψαμμόλιθο, ασβεστόλιθο και κροκαλοπαγή λίθο), εσωτ. διαμ. 0,90 και εξωτ. 1,75 μ. Τα τοιχώματά του αποκαλύφθηκαν εξωτερικά σε ύψος 1,38 μ., ενώ στο ίδιο βάθος περιορίστηκε και η έρευνα του εσωτερικού του, επειδή ανέβλυζε νερό.

Πηγάδι 2. Επίσης κτιστό με αργούς λίθους, διέφερε από το προηγούμενο, αφού στο άνω τμήμα του το εσωτερικό

21. A. Vassilogamvrou, Un atelier de plaques Campana dans le Péloponnèse, *Instrumentum* 9 (Juin 1999). Η ίδια, Εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων πινάκων Campana στην Πελοπόννησο, *ΣΤ΄ Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη, Σεπτέμβριος 2000* (υπό έκδοση).

22. *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 296, πίν. 3-4.

23. P.M. Fraser - E. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, III.A, *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford 1997, σ. 305, λ. Μοσχίον (1), (9).

24. A.D. Rizakis, *Paysages d'Achaie* I, *Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, *Μελετήματα* 15, Athens 1992, σ. 100.

25. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από τη Νομαρχία Αχαΐας.

26. Σε δύο μόνον περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η διαμόρφωση αποθέτη με τη διάνοιξη λάκκου (βλ. παρακάτω).

του είχε επενδυθεί με δύο πήλινους δακτυλίους. Από τον ανώτερο είχε διατηρηθεί μικρό μόνον τμήμα σε πολλά θραύσματα, ενώ ο κατώτερος βρισκόταν κατά χώραν, σπασμένος αλλά πλήρης. Η μέγιστη εσωτερική του διάμετρος ήταν 1 μ. Ερευνήθηκε μέχρι 1,65 μ. του βάθους του. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το εσωτερικό του χρονολογεί την κατάχωσή του στην ελληνιστική εποχή.

Αποθέτης Γ. Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από το Πηγάδι 1 βρέθηκε ένας αποθέτης σε βαθύ λάκκο, περίπου κυκλικό, διαμ. 1,87-1,98 μ. Είχε ανοιχθεί σε στρώμα στείρας αργίλου, η οποία αποτελεί το φυσικό της περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν στένευε βαθαίνοντας, τουλάχιστον μέχρι 1,58 μ., όσο ήταν δυνατόν να ερευνηθεί, επειδή ανέβλυζε νερό. Περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής, η οποία, αν και παρουσιάζει σαφή κορινθιακά χαρακτηριστικά (τόσο στα σχήματα – κιονωτοί κρατήρες, πινάκια, κώθωνες –, όσο και στη διακόσμηση), είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Αυτό διαπιστώνεται από την υφή και τα χρώματα του πηλού, ο οποίος, οπτικά τουλάχιστον, δεν διαφέρει από αυτόν της τοπικής ελληνιστικής κεραμικής. Η κατάχωση του λάκκου φαίνεται ότι δεν έγινε σταδιακά, αφού συνανήκοντα όστρακα βρέθηκαν σε διαφορετικά βάθη επίχωσης. Ο αποθέτης αυτός αποτελεί μοναδικό μέχρι στιγμής τεκμήριο για την κατοίκηση της Δύμης πριν από την ελληνιστική εποχή και η μελέτη του υλικού του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το περίπου κυλινδρικό σχήμα του λάκκου ίσως δηλώνει ότι ο αρχικός του προορισμός ήταν να γίνει πηγάδι, αλλά για κάποιο λόγο ή δεν ολοκληρώθηκε ή λειτούργησε για σύντομο διάστημα και χωρίς άλλη διαμόρφωση χρησίμευε ως αποθέτης. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί η παρουσία ενός παρόμοιου λάκκου (Λάκκος Α), ο οποίος όμως δεν είχε χρησιμεύσει ως αποθέτης.

Στην τάφρο θεμελίωσης της περίφραξης του οικοπέδου, τέλος, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία στη συνέχεια διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου σκέλους της τάφρου αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής (Κατασκευή 1), την οποία ορίζουν από Β. και Ν. δύο μικρού πλάτους (0,24 μ.) τοίχοι, σε απόσταση 0,94 μ. μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι με μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων, σώζονται σε ύψος 0,41 και 0,35 μ. αντίστοιχα και θεμελιώνονται σε στρώμα στείρας αργίλου. Η Κατασκευή 1 φαίνεται ότι εκτείνεται και προς Α. μέσα στο άσκαφο.

Στο ανατολικό σκέλος της τάφρου εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος συνεχίζεται μέσα στο άσκαφο και προς τις δύο κατευθύνσεις, τμήμα αγωγού και τμήματα στρώματος καταστροφής. Νότια από αυτά και μέσα στο οδόστρωμα της ανώνυμης δημοτικής οδού αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία οικοδομήματος, το οποίο φαίνεται ότι εκτείνεται προς Ν. μέσα στο άσκαφο αγρόκτημα Πετρόπουλου και ορίζει βοτσαλωτό δάπεδο αύλειου χώρου με πηγάδι και δεξαμενή στη νότια πλευρά του.

Αγρός Ε. και Κ. Δημόπουλου

Κατά την επιφανειακή έρευνα που έγινε στην περιοχή γύρω από το οικόπεδο του ΤΕΛ Κ. Αχαΐας, στην προς Δ. γειτονική ιδιοκτησία Δημόπουλου εντοπίστηκε κατεστραμμένο τμήμα τοίχου. Η καταστροφή φαινόταν σχετικά πρόσφατη και είχε γίνει κατά τη διάνοιξη αύλακας. Οι λίθοι είχαν μετακινηθεί ελαφρώς από την αρχική τους θέση, εκτείνονταν σε μήκος 5 μ. και ανήκαν σε τοίχο κατεύθυνσης Β.-Ν. Ακολούθησε σύντομη δοκιμαστική έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί ο χαρακτήρας του κτίσματος στο οποίο ανήκει ο τοίχος. Σε τομή νότια από το κατεστραμμένο τμήμα του αποκαλύφθηκε η συνέχειά του, σε συνολικό μήκος 10,50 μ., ενώ στο νότιο άκρο του γωνιάζει προς Δ. Το πλάτος του είναι 1 μ., ενώ το βάθος θεμελίωσής του δεν διαπιστώθηκε, αφού η έρευνα περιορίστηκε στην αποκάλυψη της επιφάνειάς του. Είναι χτισμένος με ογκόλιθους από ψαμμόλιθο, υλικό το οποίο υπάρχει άφθονο στη γειτονική περιοχή της Λακκόπετρας και στη φυσική του κατάσταση έχει αρκετά κανονικό σχήμα, ώστε να είναι δυνατή η χρήση του χωρίς να απαιτείται προηγούμενη διαμόρφωση. Η κεραμική ήταν ελάχιστη, κοινή, ελληνιστικής εποχής και περιελάμβανε και λίγα θραύσματα κεραμίδων. Οι διαστάσεις και η ποιότητα κατασκευής του τοίχου είναι ασυνήθεις για τα κοινά οικοδομήματα της Δύμης, όπως τα γνωρίζουμε από τις σωστικές ανασκαφές των δύο τελευταίων δεκαετιών. Η θέση του στις δυτικές παρυφές του πλατώματος της Κάτω Αχαΐας, όπου αναπτυσσόταν η ελληνιστική Δύμη, πάνω από τη χαράδρα του χειμάρρου Βουρλάκι και σε κάποια απόσταση από τον οικοδομικό ιστό της πόλης, επιτρέπουν την πιθανή ταύτισή του με τμήμα της οχύρωσής της και μάλιστα με το δυτικό σκέλος του τείχους της. Πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογης κατασκευής και πλάτους τοίχος, ο οποίος είχε ανασκαφεί στο επί της οδού Αποστόλου Ανδρέου 83 οικόπεδο Γκοτσόπουλου[27], είχε ερμηνευθεί ως τμήμα του βόρειου σκέλους του τείχους.

Οδός Αγίου Ιωάννου 10 (οικόπεδο Π. Κωνσταντινόπουλου-Τσάφου)

Στο ανατολικό μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίων μεγάλου κτιρίου της ελληνιστικής επο-

27. Rizakis, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 84, εικ. 8.

χής, του οποίου σώζεται η ανατολική πλευρά και η βορειοανατολική γωνία και μικρό τμήμα της βόρειας πλευράς του (Τχ1 και Τχ2). Το κτίριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,70 μ., αλλά φαίνεται ότι συνεχίζεται νοτιότερα κάτω από τη γειτονική παλαιά οικία, ενώ κατά το πλάτος του διατηρήθηκε μόλις σε 1,80 μ. Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο εσωτερικό του έφεραν στο φως υπόλειμμα του δαπέδου του, μικρή (διαμ. 0,65 μ.) κυκλική δεξαμενή χτισμένη με θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες στρώσεις και συνδετικό υλικό, καθώς και δύο μικρούς αποθέτες. Εξωτερικά του κτιρίου, ανατολικά του Τχ1, εντοπίστηκαν τρεις ορίζοντες στρώματος καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων, πιθανώς από τη στέγη του.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Οικόπεδο Χ. Χαραλαμπίδη

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε υπόλοιπο θεμελίου τοίχου της ελληνιστικής εποχής. Δοκιμαστικές τομές δεν έφεραν στο φως άλλα κτιριακά λείψανα. Διαπιστώθηκε στρώμα με πολλά όστρακα χρονολογούμενα από την ελληνιστική έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Άνω Αλισσός

Καμενίτσα (οικόπεδο Κ. Ξένου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της κοινοτικής οδού που συνδέει την Καμενίτσα με το Θεριανό, στη νότια πλευρά της. Κατά τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της νέας οικίας που ήδη είχε χτιστεί σε αυτό, στα θεμέλια της οποίας δεν είχαν βρεθεί αρχαία, ήλθαν στο φως δύο λιθοσωροί, η επίχωση των οποίων περιείχε κεραμική της ελληνιστικής εποχής. Αποτελούνταν από αργούς λίθους που υπάρχουν στην περιοχή (κροκαλοπαγείς και ασβεστόλιθοι) και είναι το σύνηθες υλικό για τα θεμέλια των αρχαίων κτιρίων. Η απουσία άλλων αρχαίων στοιχείων στο χώρο που ερευνήθηκε, η παρουσία των λιθοσωρών μέσα σε στρώμα στείρας αργίλου και η έντονη κλίση του εδάφους υποδηλώνουν ίσως ότι αυτοί προέρχονται από κτίρια που υπήρχαν στο ύψωμα, βόρεια του οικοπέδου, όπου η επιφανειακή έρευνα έχει δώσει ενδείξεις παρουσίας αρχαίας εγκατάστασης.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Τρεχλό Καλαβρύτων (θέση Σκαμιά)

Ύστερα από ενημέρωση της Εφορείας από τον Κ. Παπαδόπουλο ότι κατά τις εργασίες διάνοιξης υδρευτικής αύλακας βρέθηκαν αρχαία, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία έφερε στο φως έξι ταφικούς γεωμετρικούς πίθους ημικατεστραμμένους. Μόνον του πίθου 6 ήταν δυνατόν να μετρηθεί το εσωτερικό μήκος, 1,88 μ. Και οι έξι πίθοι ήταν τοποθετημένοι σε μια σειρά με τα στόμια προς Β. Αυτά κλείνονταν με μια ασβεστολιθική πλάκα, η οποία εξωτερικά στηριζόταν σε όρθια θέση με αργούς λίθους. Οι πίθοι κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Οι πέντε περιείχαν κανονικές ταφές, σε στάση πλαγίως οκλάζοντος, ενώ ένας περιείχε δευτερογενή καύση. Όλοι ήταν κτερισμένοι, αλλά αρκετά αγγεία καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη της αύλακας, όπως αποδεικνύει το πλήθος των οστράκων που συγκεντρώθηκαν από τα χώματα της εκσκαφής. Παρόλα αυτά σώθηκαν επτά αγγεία (Πίν. 106 α) και δύο χάλκινοι σφηκωτήρες της ΥΓ περιόδου[28].

Η ονομασία της θέσης Σκαμιά πρέπει να είναι παραφθορά της λέξης Σταμνιά, μια και κατά τους ντόπιους πολύ συχνά κατά την άροση βρίσκουν κιούπια.

Ο γραμματέας της κοινότητας μάς υπέδειξε τη θέση Άγιος Νικόλαος στα νοτιοανατολικά του χωριού, όπου σώζονται χριστιανικοί τάφοι, λιθόκτιστοι τοίχοι και άφθονα κεραμίδια. Ενδεχομένως υπήρχε ομώνυμος της θέσης κοιμητηριακός ναός. Κατά τον ίδιο στη θέση Καστανιά υπάρχουν λείψανα βυζαντινού ναού. Για τις δύο παραπάνω θέσεις ενημερώθηκε η αρμόδια 6η ΕΒΑ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αίγιο

Οδός Ν. Πλαστήρα 49 και Μαυροκορδάτου (οικόπεδο Γ. Βεργόπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων ερευνήθηκαν πέντε τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Βρέθηκαν σε συστάδα και σε βάθος 2,80 μ. από το κράσπεδο της οδού.

28. Τα αγγεία περιελήφθησαν ήδη στη διατριβή της αρχαιολόγου Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους*, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1999. Τα σχετικά με το Τρεχλό αναφέρονται στις σελίδες 118-121 και 220-221 του πρώτου τόμου της αδημοσίευτης διδ. διατριβής.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος από πωρολιθικές πλάκες σε β΄ χρήση, με προσανατολισμό Β.-Ν. Δεν σωζόταν η κάλυψή του. Εσωτ. διαστ. 1,80×0,49, ύψ. 0,60 μ. Το δάπεδο ήταν από χώμα. Τα οστά του σκελετού ήταν ανακατεμένα με θραυσμένο το κρανίο στη βορειοανατολική γωνία. Ο νεκρός ήταν πλούσια κτερισμένος. Βρέθηκαν: ακέραιος άβαφος αμφορέας (Πίν. 106 β), δύο ακέραια ατρακτόσχημα μυροδοχεία, συνανήκοντα όστρακα αμφορέα, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινο περίαπτο και επτά φυλλόσχημα χρυσά ελάσματα που συναποτελούσαν στεφάνι.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό Β.-Ν. Βρίσκεται κάτω από τα θεμέλια της προς Β. όμορης οικίας και η έρευνά του στάθηκε αδύνατη.

Τάφος 3. Σαρκοφάγος από πωρόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η κάλυψη αποτελούνταν από δύο ισομεγέθεις αμφικλινείς πωρόπλακες, συνολ. διαστ. 2,36×1 και μέγ. πάχ. 0,16 μ. Η καθεμία έφερε στη νότια πλευρά από δύο συμμετρικές εγκοπές σχήματος U, που εξυπηρετούσαν τη μεταφορά όσο και τη μετακίνησή τους για πολλαπλή χρήση του τάφου. Εσωτ. διαστ. 2,06×0,80, ύψ. 0,54 μ. Περιείχε έναν αποσαθρωμένο σκελετό με το κρανίο στα ανατολικά. Τα κτερίσματα που απέδωσε ήταν ασημένιος ημιοβολός Αιγίνης, χάλκινο κάτοπτρο, ακέραιη οινοχόη, ακέραιη ερυθροβαφής πυξίδα με πώμα και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος από πωρόπλακες σε β΄ χρήση, με προσανατολισμό Β.-Ν. Δεν έσωζε κάλυψη και βρέθηκε συλημένος. Εσωτ. διαστ. 1,90×0,60, ύψ. 0,47 μ. Τα οστά του σκελετού βρέθηκαν ανακατεμένα, με το κρανίο θρυμματισμένο στα βόρεια. Περισυνελέγησαν όστρακα και δύο λαιμοί άβαφων αμφορέων.

Τάφος 5. Σαρκοφάγος από πωρόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Καλυπτόταν από δύο αμφικλινείς πωρόπλακες, που βρέθηκαν σπασμένες σε πολλά κομμάτια. Στην εξωτερική της επίχωση βρέθηκαν δύο ακέραια μυροδοχεία, το πρώτο με εγχάρακτη διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος και το δεύτερο με γραπτή διακόσμηση ερυθρών ζωνών. Εσωτ. διαστ. 2,06×0,77, ύψ. 0,66 μ. Τα πλαϊνά τοιχώματα της θήκης έσωζαν κατά τόπους έντονο κοκκινωπό επίχρισμα. Ο τάφος περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων. Τα οστά του πρώτου σκελετού είχαν επιμελώς παραμεριστεί κατά μήκος της βόρειας μακριάς πλευράς της σαρκοφάγου και πάνω σε αυτά είχαν τοποθετηθεί σε σωρό τα κτερίσματα που τον συνόδευαν. Ο νεκρός της δεύτερης μεταγενέστερης ταφής βρέθηκε σε ύπτια κατάκλιση και το κρανίο στα ανατολικά. Ο τάφος απέδωσε συνολικά δύο ακέραιους αμφορείς, μία μελαμβαφή σταμνοειδή πυξίδα χωρίς πώμα, μία κορινθιακή πυξίδα με πώμα και γραπτή διακόσμηση (Πίν. 106 γ), δύο μελαμβαφείς σκύφους, μία άβαφη οινοχόη, ένα χάλκινο κάτοπτρο, μία σιδερένια στλεγγίδα, καθώς και μικρό κυλινδρικό έλασμα.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου διακρίναμε στην παρειά του σκάμματος και σε βάθος 1,80 μ. από το κράσπεδο της οδού Ν. Πλαστήρα ένα στρώμα, πάχ. 0,30 μ. περίπου, αποτελούμενο από μικρά χαλίκια και σκληρό πατημένο χώμα. Πρόκειται πιθανότατα για αρχαία οδό που ακολουθούσε την ίδια περίπου πορεία με τη σημερινή οδό Ν. Πλαστήρα προς την Τέμενη.

Οδός Αιγιαλέως και Φαραζουλή (οικόπεδο Α. Αλεξανδρόπουλου)

Στη συμβολή των παραπάνω οδών και σε βάθος 1,45 μ. από το κράσπεδο της οδού Αιγιαλέως βρέθηκαν λείψανα δύο κτιστών αγωγών και μιας κυκλικής δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων, εσωτ. διαμ. 4,20 μ. Τα αρχαία έβαιναν σε επίχωση ελληνιστικών χρόνων και οι αγωγοί είχαν διακόψει δύο ελληνιστικούς τοίχους που βρέθηκαν στη νότια πλευρά του οικοπέδου. Με τη σειρά τους, τα αρχαία της ρωμαϊκής περιόδου καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη θεμελίωση της παλαιάς οικίας που βρισκόταν στο οικόπεδο. Έχουν άμεση σχέση με το μεγάλο συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών, που ανασκάφηκε στο απέναντι οικόπεδο του ΚΤΕΛ[29].

Οδός Μ. Μπότσαρη 22 και Αιγιαλέως (οικόπεδο Δ. Κωνσταντόπουλου)

Στη συμβολή των παραπάνω οδών και σε μικρό βάθος από το κράσπεδο της οδού Μ. Μπότσαρη εντοπίστηκε γωνία δύο τοίχων, που ανήκαν στα ύστερα ρωμαϊκά ή και παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ο μεγαλύτερος, Τχ1, διέσχιζε διαγώνια το οικόπεδο, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Σωζόταν σε διαστάσεις 9,90×0,65 και ύψος 1,45 μ., χτισμένος με αρχιτεκτονικά μέλη ελληνιστικών χρόνων σε β΄ χρήση και αργούς λίθους εναλλασσόμενους με κομμάτια κεραμίδων και οπτοπλίνθων και με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Στις παρειές του και συγκεκριμένα στους αρμούς είχε διακοσμητικά μυστρίσματα. Ο τοίχος αυτός εδραζόταν σε αρχαιότερο, επίσης υστερορωμαϊκών χρόνων, σωζ. διαστ. 6,17×0,70 και ύψ. 0,60 μ., χτισμένο από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Στη νότια παρειά του ακουμπούσε ο Τχ2, παρόμοιας κατασκευής, σωζ. διαστ. 1,35×0,62 και ύψ. 1,34 μ. Οι τοίχοι αποδομήθηκαν και περισυνελέγησαν τα αρχιτεκτονικά μέλη.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου σε βάθος 1,30 μ. και εν μέρει κάτω από την οδό Αιγιαλέως, ερευνήθηκε μεγάλος

29. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 149.

κτιστός τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Καλυπτόταν από μεγάλες πωρολιθικές αλλά και μαρμάρινες πλάκες σε β΄ χρήση, πάνω στις οποίες τοποθετήθηκαν σε επάλληλα στρώματα κονίαμα, οπτόπλινθοι, στρωτήρες και κομμάτια επίπεδων κεραμίδων. Ο τάφος προς την πλευρά του οικοπέδου ήταν σφραγισμένος με παχιά στρώση ασβεστοκονιάματος. Η θήκη του, χτισμένη από οπτοπλίνθους συνδεδεμένες με κονίαμα, είχε πάχος πλευρών 0,35, εσωτερικές διαστάσεις 1,96×0,78 και ύψος 0,74 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν ανακατεμένα οστά τουλάχιστον τεσσάρων ενηλίκων. Ήταν ακτέριστοι.

Οδός Δωδεκανήσων 6 (οικόπεδο Β. Διαμαντόπουλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον πυρήνα της αρχαίας πόλης του Αιγίου, αμέσως στα βορειοανατολικά της πλατείας Εισοδίων. Ωστόσο, κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν 14 συνολικά αλληλοεμπλεκόμενοι τοίχοι σε κακή διατήρηση με πολλές οικοδομικές φάσεις και πλήθος μετασκευών, που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά κυρίως χρόνια. Είναι χαρακτηριστική η παντελής απουσία καθαρού αρχαιολογικού στρώματος. Περισυνελέγησαν όστρακα που χρονολογούνται από τα νεολιθικά έως και τα βυζαντινά χρόνια. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε στρώμα καταστροφής με πολλά αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων οικοδομημάτων, που είχαν χρησιμοποιηθεί στην ανωδομή των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών κτιρίων. Είναι χαρακτηριστικές οι πολλές πώρινες λιθόπλινθοι με εντομές πελεκίνων συνδέσμων. Την προϊστορική χρήση του χώρου επιβεβαίωσε τοίχος μυκηναϊκών χρόνων, σωζ. διαστ. 0,80×0,40 και ύψ. 0,90 μ., χτισμένος με κροκάλες σε διπλή σειρά, που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου. Διαπιστώθηκαν επίσης τα υπολείμματα δύο ρωμαϊκών αγωγών και δύο κυκλικών αποθετών υστεροβυζαντινών χρόνων.

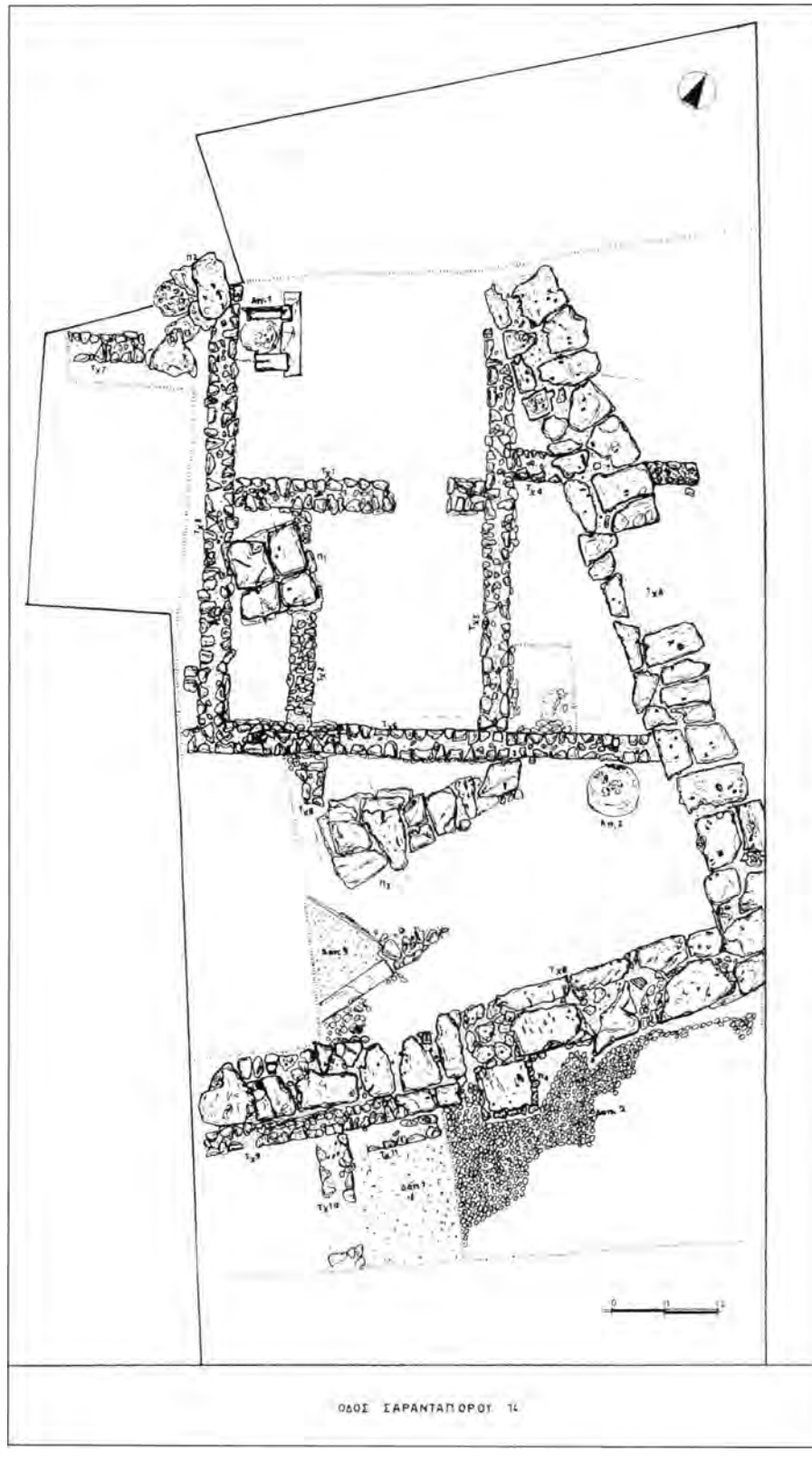
Οδός Ελίκης 12 (οικόπεδο Ραζή)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο και σε βάθος 2 μ. από το κράσπεδο της οδού βρέθηκαν οικιστικά λείψανα σε κακή διατήρηση, που ανήκαν στα ύστερα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια. Διακρίθηκαν 12 συνολικά αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι σε μέγιστο ύψος δύο δόμων, οι οποίοι αλληλοεμπλέκονταν και δημιουργούσαν πλασματικούς χώρους. Οι αρχαιότεροι, της ελληνιστικής εποχής, ήταν χτισμένοι με μεγάλες σχετικά πώρινες λιθοπλίνθους και εδράζονταν στο φυσικό, στείρο έδαφος, ενώ αντίθετα αυτοί των ρωμαϊκών χρόνων χτίστηκαν με αργούς λίθους και κροκάλες με λάσπη και έβαιναν σε επίχωση.

Οδός Σαρανταπόρου 14 (οικόπεδο Η. Ρηγόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο και σε βάθος 1,60 μ. από το κράσπεδο της οδού βρέθηκαν σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα δύο οικοδομικών φάσεων, που χρονολογούνται στα κλασικά και στα ελληνιστικά χρόνια (Σχέδ. 10· Πίν. 106 δ). Από την αρχαιότερη, κλασική φάση, σώζονται σε καλή διατήρηση οκτώ τοίχοι, χτισμένοι από μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους σε διπλή σειρά, τοποθετημένους με επιμέλεια και συνδεδεμένους με λάσπη. Όλοι τους εδράζονται στο φυσικό, στείρο, σκληρό έδαφος, το οποίο, από διερευνητικές τομές που έγιναν σε όλη την έκταση του οικοπέδου, φάνηκε να έχει έντονη κλίση από Δ. προς Α., με υψομετρική διαφορά 1,50 μ. περίπου. Οι τοίχοι αυτοί, πάχ. 0,50 μ., που ανήκουν πιθανότατα σε οικιστικά κατάλοιπα, δημιουργούν ορθογώνιους, μεγάλους χώρους, εκ των οποίων ο ένας που ορίζεται από τους τοίχους 1, 3, 5 και 6 βρέθηκε ακέραιος με διαστάσεις 4,55×4 μ. Αργότερα, όπως φαίνεται, προστέθηκε κατά πλάτος ο Τχ2, ο οποίος τον διαίρεσε σε δύο μικρότερους χώρους. Ισχυρότερος όλων είναι ο Τχ6, με διαστάσεις 8,50×0,55 μ. Θεμελιωμένος στο φυσικό, βαθύτερα από τους υπόλοιπους εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, σώζεται σε μέγιστο ύψος 1,10 μ., ενώ λειτουργούσε και ως αναλημματικός λόγω της θέσης στην οποία βρίσκεται ανατολικότερα των υπολοίπων. Ιδιαίτερα επιμελημένο είναι το χτίσιμο της ανατολικής παρειάς του, όπου οι τρεις ανώτεροι δόμοι αργών λίθων έχουν λαξευθεί έτσι ώστε να μην αφήνουν χάσματα στους αρμούς, ενώ οι υπόλοιποι χαμηλότερα από μικρότερους λίθους, εξέχουν κατά μερικά εκατοστά έχοντας αφεθεί εντελώς ακατέργαστοι. Στο βάθος έδρασης του Τχ6 και στη γωνία που σχηματίζει με τον Τχ8 βρέθηκαν συνανήκοντα όστρακα ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα με παράσταση λαμπαδηδρομίας, που χρονολογούν τα οικιστικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου στο τέλος του 5ου ή και αρχές του 4ου αι. π.Χ. Στην περίοδο χρήσης αυτών των χώρων ανήκουν και δύο δάπεδα, το ένα (Σχέδ. 10, Δάπ. 3) αποτελούμενο από λευκά και μαύρα χαλίκια σε ισχυρό ασβεστοκονίαμα, το άλλο στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου (Σχέδ. 10, Δάπ. 2) με πολύ πυκνή στρώση από στρογγυλές κροκάλες.

Στα ελληνιστικά χρόνια, μέσα στον 3ο αι. π.Χ., οι κλασικοί τοίχοι διακόπτονται από την ισχυρή θεμελίωση ενός πολύ μεγάλου κτιρίου, από το οποίο βρέθηκαν τμήματα της βόρειας μακριάς πλευράς (ΤχΑ) και της ανατολικής στενής πλευράς του (ΤχΒ). Για τη θεμελίωσή του αναζητήθηκε και πάλι το φυσικό, συμπαγές έδαφος με την έντονη κλίση προς Α. Για το λόγο αυτόν η εσωτερική βορειοανατολική γωνία του κτιρίου διατηρήθηκε σε ύψος τριών δόμων (1,17 μ.). Οι τοίχοι του χτίστηκαν με πολύ μεγάλους αδρά δουλεμένους

Σχέδ. 10. Αίγιο. Οδός Σαρανταπόρου 14. Κάτοψη της ανασκαφής.

κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, τοποθετημένους σε διπλή σειρά, με κατά τόπους γεμίσματα μικρών αργών λίθων. Το μέγιστο πλάτος μετρήθηκε στα 1,50 μ. Στις επιφάνειες των λίθων και των δύο πλευρών ανιχνεύθηκαν πολλά πυκνά μοχλοβόθρια για την τοποθέτηση και άλλης, υπερκείμενης στρώσης θεμελίωσης. Η βόρεια μακριά πλευρά του κτιρίου αποκαλύφθηκε σε μήκος 13,90 μ., ενώ η ανατολική, από την εσωτερική της γωνία, σε μήκος 10,20 μ.

Σε απόσταση 5 μ. περίπου από τη βόρεια μακριά πλευρά αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του κτιρίου τρεις πεσσοί με μεταξύ τους διαστήματα 4 μ. περίπου για τη στήριξη της οροφής του. Οι πεσσοί αυτοί, διαστ. 1,50×1,50 μ. περίπου, αποτελούνται από επάλληλες στρώσεις αδρά δουλεμένων κροκαλοπαγών ογκόλιθων. Ένας τέταρτος μονολιθικός πεσσός (Π. 4) τοποθετήθηκε εξωτερικά της ανατολικής στενής πλευράς του και σε επαφή με αυτή.

Τμήματα των τοίχων του ίδιου κτιρίου είχαν εντοπιστεί και ερευνηθεί κατά το παρελθόν στα όμορα οικόπεδα των οδών Σαρανταπόρου και Σολιώτη και είχαν αποδοθεί στον οχυρωματικό περίβολο του αρχαίου Αιγίου.

Η φετινή ανασκαφή φανέρωσε ότι αυτοί οι τοίχοι ανήκουν στην πραγματικότητα σε ένα και μοναδικό πολύ μεγάλο κτίριο των ελληνιστικών χρόνων, προφανώς δημόσιο, αν και άγνωστης προς το παρόν χρήσης.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι (Τχ9-11) και ένα δάπεδο (Δ1), που ανήκουν στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και οικοδομήθηκαν μετά την ερείπωση του μνημείου και τη μετατροπή του χώρου και πάλι σε οικιστικό.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, αρχιτεκτονικά μέλη, όστρακα, μικροαντικείμενα κτλ. συμπεριλαμβάνονται και 137 νομίσματα[30].

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Ριζόμυλος Αιγίου

Κατά τις εκσκαφές προς οικοδόμηση στο οικόπεδο Κ. Μητρόπουλου βρέθηκαν στρώματα-αποθέσεις πλημμυρών που περιείχαν όστρακα ρωμαϊκής περιόδου και κεραμίδια νεότερων χρόνων. Έγινε συστηματική συγκέντρωση της κεραμικής και διαφυλάχθηκαν προς περαιτέρω έλεγχο μπάζα με πυκνότερες συσσωρεύσεις οστράκων. Οικοδομικά λείψανα ή αρχαιολογικά στρώματα κατά χώραν δεν εντοπίστηκαν.

Σε ώρα μη εργασίας και χωρίς να ενημερωθεί η Εφορεία η Ντ. Κατσωνοπούλου, εκπρόσωπος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στο Πρόγραμμα των ερευνών για τον εντοπισμό της αρχαίας Ελίκης, η οποία το διάστημα εκείνο πραγματοποιούσε την ετήσια, ύστερα από απόφαση του ΚΑΣ, έρευνα στην ευρύτερη περιοχή, επισκέφθηκε την ανασκαφή και συγκέντρωσε όστρακα, ενώ παράλληλα φωτογράφησε και το σκάμμα. Την επομένη ενημέρωσε την αρχαιολόγο της Εφορείας, που είχε οριστεί από το ΥΠΠΟ ως επόπτρια των ερευνών της ξένης Σχολής, ότι στο οικόπεδο υπάρχουν όστρακα, τα οποία υποτίθεται ότι είχαν διαφύγει της προσοχής της Εφορείας και από κοινού μετέβησαν στο οικόπεδο και άρχισαν να συγκεντρώνουν και άλλα όστρακα, τα οποία κράτησε η ίδια, χωρίς να τα παραδώσει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου, ως όφειλε. Η επόπτρια ανέφερε το γεγονός στην Εφορεία, και δεδομένων των συχνών προβλημάτων που υπήρχαν στη συνεργασία με την εκπρόσωπο της ΑΣΚΣ, της διαμηνύθηκε να καταθέσει αμέσως τα αρχαία στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου, διαφορετικά θα κινηθούν οι νόμιμες διαδικασίες εναντίον της. Ανάμεσα στα όστρακα που συγκέντρωσε, μεταξύ των οποίων και κεραμίδια των νεότερων χρόνων που προέρχονταν από την κατεδάφιση παλαιάς αποθήκης, βρέθηκε και ο πυθμένας αρρετινού πινακίου (αριθ. ευρ. Α.Π. 1838).

Προς αντιπερισπασμό η ιδιωτική Εταιρεία των Φίλων της αρχαίας Ελίκης (ΕΦΑΕΛ), της οποίας προεδρεύει η Ντ. Κατσωνοπούλου, εξέδωσε ανακοίνωση-διαμαρτυρία, η οποία κοινοποιήθηκε στον Υπουργό Πολιτισμού, στο Μητροπολίτη Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, στις αρχές και τους βουλευτές του Νομού Αχαΐας, την ΑΣΚΣ και το ΣΕΑ, συνολικά σε 15 αποδέκτες, ότι τάχα η Εφορεία λόγω ανικανότητας των αρχαιολόγων της κατέστρεψε αρχαία και ζητούσε να αναλάβει η ΕΦΑΕΛ! την αρχαιολογική προστασία της περιοχής, κατά παράβαση της Αρχαιολογικής Νομοθεσίας (ΚΝ5351 / 32, άρθρο 1), σύμφωνα με την οποία τα αρχαία είναι περιουσία του Κράτους και για το λόγο αυτό η προστασία τους ασκείται μόνον από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων. Το θέμα έλαβε τεράστιες διαστάσεις στον τοπικό τύπο. Ύστερα από αυτό η Εφορεία ζήτησε από το ΥΠΠΟ τη διεξαγωγή ΕΔΕ για την αποκατάσταση της αλήθειας. Πράγματι αυτή ανατέθηκε σε υψηλόβαθμο και καταξιωμένο στέλεχος του ΥΠΠΟ και το πόρισμα δικαίωσε απόλυτα την Εφορεία, διότι αφενός μεν είχαν ληφθεί όλα τα προληπτικά μέτρα πριν από τη χορήγηση της άδειας εκσκαφών (αυτοψίες από το φύλακα και τον υπεύθυνο αρχαιολόγο της περιοχής) όσο και κατά τη διάρκεια της εκσκαφής με τη συ-

30. Η ανασκαφή θα αποτελέσει το θέμα ξεχωριστής δημοσίευσης από τον υπογράφοντα. Τα νομίσματα παραχωρήθηκαν για δημοσίευση στις αρχαιολόγους Γ. Αλεξοπούλου και Ε. Ράλλη.

νεχή παρακολούθησή της από τους εκπαιδευμένους αρχαιοφύλακες και τον υπεύθυνο αρχαιολόγο του Αιγίου, ενώ αποδείχθηκε και από τις καταθέσεις των μαρτύρων, αλλά και από τη φωτογραφική τεκμηρίωση, ότι πράγματι εκτός των φερτών στρωμάτων δεν υπήρχαν αρχαία στο οικόπεδο, τα οποία τάχα καταστράφηκαν. Και αυτό γιατί σε προγενέστερη επιφανειακή έρευνα είχαν εντοπιστεί αυτές οι αποθέσεις στρωμάτων[31] και παρακολουθούνταν έκτοτε συστηματικά όλες οι εκσκαφές για τη συγκέντρωση των οστράκων και της μέσω αυτών χρονολόγησης των διαφόρων πλημμυρών που κατέκλυσαν την περιοχή.

Ο πυθμένας του συγκεκριμένου πινακίου, εκτός από τη φωτογραφική παρουσίασή του στις τοπικές εφημερίδες από την ΕΦΑΕΛ παράνομα και χωρίς την άδεια του ΥΠΠΟ, δημοσιεύθηκε επίσης παράνομα και στην ελληνική έκδοση του *National Geographic*, τ. 2, αριθ. 3 (Μάρτιος 1999), όπως δε αναφέρει η συντάκτρια του άρθρου Μ. Ατματζίδου, τη φωτογραφία κατέθεσε στο περιοδικό η Ντ. Κατσωνοπούλου.

Ακολούθως η Ντ. Κατσωνοπούλου ζήτησε άδεια να μελετήσει το θραύσμα του πινακίου. Το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων γνωμοδότησε ότι θα πρέπει πρώτα να δημοσιευθεί από την Εφορεία, διότι προέρχεται από χώρο δικής της έρευνας και κατόπιν να επανέλθει η Ντ. Κατσωνοπούλου. Για το λόγο αυτόν δίνεται μια πρώτη δημοσίευση εδώ.

Ο πυθμένας του αρρετινού πινακίου (Πίν. 107 α) φέρει σε planta pedis την υπογραφή *ΑΘΗ[ΝΑΙΟΥ]*, δηλαδή την υπογραφή του αγγειοπλάστη, γραμμένη από τα δεξιά προς τα αριστερά και χρονολογείται στο β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. Δεν είναι γνήσιο αρρετινό, αλλά ντόπια απομίμηση. Παρόμοιο αγγείο του ίδιου αγγειοπλάστη, αλλά πληρέστερο, προέρχεται από το Αίγιο και εκτίθεται στο εκεί Αρχαιολογικό Μουσείο. Ο τεχνίτης Αθήναιος δεν είναι γνωστός από άλλη δημοσιευμένη αρρετινή κεραμική της Αχαΐας[32]. Το ίδιο όνομα απαντά σε ακροκέραμα της Αγοράς των Αθηνών[33]. Αλλά ο τεχνίτης της Αθήνας είναι μεταγενέστερος, αφού τοποθετείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., άρα πρόκειται περί απλής συνωνυμίας.

Αρχαία Ελίκη

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά τις έρευνες του οικοπέδου Κ. Μητρόπουλου στο Ριζόμυλο, που ανήκε κυρίως στη ρωμαϊκή περίοδο, οι παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας στην περιοχή, καθώς και τα αποτελέσματα των προηγούμενων επιφανειακών ερευνών, για τις οποίες κατ' έτος ανανεώνεται η σχετική άδεια της Εφορείας από το ΥΠΠΟ[34], αποτέλεσαν την αφορμή για τη συνέχιση και κατά το 1998 των επιφανειακών ερευνών σε συνεργασία με το ΚΕΡΑ του ΕΙΕ. Αυτές επικεντρώθηκαν στα ήδη ερευνημένα τα προηγούμενα χρόνια τμήματα, για τις οποίες υπάρχουν οι σχετικές αναφορές στο Αρχαιολογικό Δελτίο, ώστε να επιβεβαιωθούν ή αναιρεθούν τα πρώτα συμπεράσματα στα οποία είχαν καταλήξει.

Τα σχετικά αποτελέσματα της έρευνας, που θα δημοσιευθούν αναλυτικά στα Αρχαιολογικά Ανάλεκτα, με προσωρινό τίτλο «Αρχαία Ελίκη – Πού βρισκόμαστε;», είναι εν συντομία τα εξής: Η Ελίκη φαίνεται ότι συναποτελούνταν από μικρούς οικισμούς, με μεγαλύτερο οικισμό τον πεδινό παραλιακό. Από τον οικισμό αυτόν, που καταστράφηκε από το σεισμό, μόνον τα θεμέλια απλών κτισμάτων ενδεχομένως θα βρεθούν, διότι δεν είχε προλάβει ακόμη να αναπτυχθεί ως πόλη και να αποκτήσει μεγάλα οικοδομήματα, αφού οι πόλεις της Αχαΐας συγκροτούνται σε πολιτικούς οργανισμούς μόλις στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και η καταστροφή συμβαίνει λίγα χρόνια αργότερα, το 373 π.Χ. Επομένως, η Ελίκη απέκτησε τη φήμη της, όχι λόγω της σημασίας της, αλλά λόγω του ισχυρού σεισμού που την κατέστρεψε και ο οποίος με την πάροδο του χρόνου έγινε θρύλος.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Ιω. Μόσχος, Φ. Σαράντη και Ε. Κόλια, βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Μ. Γκαζής, Ό. Χριστακοπούλου, Σ. Νεστορίδου, Δ. Παπαϊωάννου, Μ. Σύρου. Ολόκληρο το φυλακτικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας συνέβαλε αποφασιστικά σε όλες τις εργασίες που έλαβαν χώρα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ιδιαίτερο δε ζήλο επέδειξε, όπως πάντα, ο εμπειρότατος αρχαιοφύλακας του Θέρμου Χ. Κοσμάς. Την ευθύνη της σχεδίασης και αποτύπωσης των αρχαίων είχαν ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Ε. Αυγούλης και οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος και Κ. Στασινού. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Γ. Παπούλια, Λ. Σταυροπούλου. Βοήθησε δε η επί συμβάσει αρχιτέκτονας Α. Σαράντη.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

31. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 236-237.
32. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 138-143.
33. *Agora* V, 1959, K 141, πίν. 49.
34. Η πρώτη άδεια εκδόθηκε το 1985.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ ΚΑΙ ΒΟΝΙΤΣΗΣ

Θύρρειο

Οικόπεδο Ν. Κούσα

Η παλαιά οικία ιδιοκτησίας Κούσα, χτισμένη το 1942, βρίσκεται στον κεντρικό δρόμο έναντι του κοινοτικού καταστήματος και εν μέρει έχει πρόσοψη στην κεντρική πλατεία του σημερινού οικισμού.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για κατασκευή βόθρου στην αυλή μπροστά από την οικία (η οποία σημειώνουμε ότι είναι υπερυψωμένη κατά 1,40 μ. από το σημερινό δρόμο) βρέθηκε αγωγός σε μήκος 1,50 μ. με κτιστά τοιχώματα, πλ. 0,15 μ., επενδεδυμένα εσωτερικά με κονίαμα. Ο αγωγός, εσωτ. πλ. 0,30 και ύψ. 0,30 μ., καλυπτόταν με ασβεστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,13 μ. Πιθανότατα αποτελεί τμήμα του αγωγού ύδρευσης της αρχαίας πόλης του Θυρρείου[35]. Οι συνθήκες της ανασκαφής δεν ήταν εύκολες, γιατί ανέβλυζαν συνεχώς νερά και περισσότερες παρατηρήσεις δεν ήταν δυνατόν να γίνουν. Σύμφωνα με μαρτυρία του κατοίκου του σημερινού χωριού Η. Βενέτη (που θα πρέπει όμως να ελεγχθεί) ο αγωγός ύδρευσης που βρέθηκε στο σημείο αυτό έχει κατά καιρούς βρεθεί και σε άλλα σημεία προς Δ. και έχει ως αφετηρία την περιοχή Παλιόβρυση ή Πηγάδια, που βρίσκεται 1,5 χλμ. περίπου έξω από το χωριό, στα νότια-νοτιοδυτικά, κοντά στο σημερινό δρόμο που οδηγεί προς το Περγαντί, όπου μάλιστα κατά τους κατοίκους βρίσκεται και αρχαία πηγή[36]. Επίσης, σημειώνουμε ότι ένα σημαντικό τμήμα του πήλινου αγωγού ύδρευσης της πόλης του Θυρρείου είχε αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια εκσκαφών για οικοδόμηση στην ιδιοκτησία Γ. Τσαβατόπουλου το 1996. Έχει μεταφερθεί και φυλάσσεται στο Μουσείο Θυρρείου. Πρόκειται για πήλινα, κυλινδρικά στελέχη, διαμ. 0,35-0,32 μ., τα οποία είναι θραυσμένα σε τμήματα[37] (Πίν. 107 β). Σωζ. μήκ. μέγιστου τμήματος 0,75 μ. Στα σημεία της συναρμογής φέρουν κονίαμα και εσωτερικά καλύπτονται από παχύ στρώμα αλάτων.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Μύτικας - Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο δυτικό τμήμα του αποθέτη του ιερού της Αρτέμιδος Επικρατείας. Στο τμήμα αυτό και πέραν του δυτικού αναλημματικού τοίχου του αποθέτη η ποσότητα των ευρημάτων ήταν συγκριτικά μικρότερη. Η παλαιότερη λαθρανασκαφή είχε καταστρέψει και εδώ τη στρωματογραφία, ενώ μεγάλες ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι από τον κατεστραμμένο από τους αρχαιοκαπήλους αναλημματικό τοίχο ήταν διάσπαρτες στο χώρο. Βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια, μερικά αποτμήματα πώρινων και μαρμάρινων αγαλματιδίων, μικρά αγγεία, κυρίως άωτα φιαλίδια και μυροδοχεία, πολλά βάθρα αναθημάτων, κάποια από αυτά με αποσπασματικές επιγραφές και αποτμήματα ενσφράγιστων κεραμίδων κορινθιακού τύπου, κυρίως με το εθνικό *ΑΛΥΖΕΙΩΝ*. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως το 2ο αι. π.Χ.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΑΛΤΟΥ

Σπάθαρη Λεπενούς

Συνεχίστηκε και κατά το 1998 η σωστική ανασκαφή στο χώρο του αρχαϊκού ιερού στη θέση Σπάθαρη Λεπενούς.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στο χώρο που είχε αναπτυχθεί την προηγούμενη χρονιά, δηλαδή στα ανατολικά του αψιδωτού κτιρίου. Φέτος ανασκάφηκαν πέντε τομές, συνολ. έκτασης 58 τ.μ., με σκοπό τον προσδιορισμό της έκτασης και της φύσης του χαρακτηριστικού στρώματος από μαύρο χώμα και καμένα οστά και των σιδερένιων αιχμών από βέλη και λόγχες. Τα δύο αυτά στοιχεία ήταν τα πιο χαρακτηριστικά νέα δεδομένα από την ανασκαφή του 1997 και είχε διατυπωθεί η άποψη ότι είναι πιθανόν να σχετίζονται με την ύπαρξη εδώ ενός βωμού.

Οι φετινές τομές έδειξαν ότι το μαύρο στρώμα εκτείνεται σε απόσταση τουλάχιστον 6-7 μ. από την είσοδο του αψιδωτού κτιρίου στο ίδιο βάθος, έτσι ώστε να φαίνεται ότι είχε στρωθεί ομοιόμορφα, σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης του χώρου. Επίσης εξακολούθησαν να αποκαλύπτονται οι σιδερένιες λόγχες και αιχμές βελών, αν και σε μικρότερο αριθμό, όσο απομακρυνόμαστε από το αψιδωτό κτίριο. Σε όλες τις τομές εξακολούθησαν να αποκαλύπτονται τμήματα της ανωδομής και της κεράμωσης του αρχαϊκού ναού, τα οποία φαίνεται ότι ήταν διάσπαρτα σε σημαντική απόσταση από την αρχική τους θέση, ως συνέπεια διαδοχικών διαμορφώσεων του χώρου.

Ενδιαφέρον νέο στοιχείο από τη φετινή ανασκαφή ήταν η αποκάλυψη, σε απόσταση 9 μ. νότια της νοτιοανατολικής γωνίας του αρχαϊκού ναού, στρώσης με χαρακτηριστική ΜΕ χειροποίητη μονόχρωμη κεραμική, συχνά στιλβωμένη, κα-

35. Για την αρχαία πόλη του Θυρρείου και την οχύρωσή της, βλ. L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860, σ. 371-380. *ΑΔ* 4 (1918), σ. 110. *RE* VI A, 744 [Fiehn]. Στις ανασκαφικές εργασίες βοήθησαν οι πάντοτε πρόθυμοι φύλακες του Μουσείου Θυρρείου Α. Τσιώπος και των περιοχών Αμφιλοχίας Γ. Σίσκας, Π. Τηγάνης και Λ. Ζήσης.

36. Για τη θέση αυτή, βλ. παρακάτω, σ. 290.

37. Πρβλ. τα κυλινδρικά στελέχη του αγωγού ύδρευσης των Αθηνών (προφανώς όμως αρχαιότερα): *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 29-30, Πίν. 16.

θώς και μιας εστίας από ερυθρωπό πηλό με περιχείλωμα. Τα ευρήματα αυτά είναι τα αρχαιότερα που έχουν έλθει μέχρι σήμερα στο φως στο χώρο του ιερού, αλλά και σε ολόκληρη την περιοχή της αρχαίας Στράτου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ

Ανάληψη (θέση Μάνα Νερού)

Μεγάλο αταύτιστο ορθογώνιο κτίριο πλησίον της ομώνυμης πηγής αποτέλεσε στόχο αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας, η οποία, ωστόσο, δεν προκάλεσε καταστροφή στο κτίριο και στα στρώματά του. Μικρή δοκιμαστική τομή στο εσωτερικό του αποκάλυψε τμήμα εγκάρσιου εσωτερικού τοίχου, στρώμα καταστροφής με λακωνικές κεραμίδες στέγης και βαθύτερα, εκτεταμένο στρώμα καύσης, που φανερώνει ότι η καταστροφή του κτιρίου έγινε από πυρκαγιά. Η λιγοστή κεραμική χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Βρέθηκαν ακόμη μερικά χάλκινα καρφιά και λίγες εφηλίδες. Η σύντομη ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από την Κοινότητα Ανάληψης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Επαρχιακή οδός Σταμνάς-Αγγελοκάστρου

Οικόπεδα Ι. Κουσαρίδα - Κ. Κωσταδήμα

Από 14-7 έως 30-12-1998 η Εφορεία πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές στα παραπάνω όμορα οικόπεδα, που βρίσκονται στον επαρχιακό δρόμο Σταμνάς-Αγγελοκάστρου, κοντά στην παλαιά σιδηροδρομική διάβαση, στη θέση Σταθμός. Η φύση των ευρημάτων οδήγησε αμέσως σχεδόν στη μετατροπή της ανασκαφής από δοκιμαστική σε σωστική, καθώς αποκαλύφθηκαν σε πολύ μικρό βάθος τάφοι που ανάγονται ως επί το πλείστον στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Αναλυτικότερα, στο οικόπεδο Ι. Κουσαρίδα αποκαλύφθηκε τμήμα του κεντρικού πυρήνα του νεκροταφείου, που περιελάμβανε ενταφιασμούς σε κιβωτιόσχημους τάφους, εγχυτρισμούς σε πίθους, κτιστούς τάφους, καύσεις, καθώς και τμήμα περιβόλου, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Στο όμορο οικόπεδο Κ. Κωσταδήμα βρέθηκε μικρότερος αριθμός τάφων και στο βορειοανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ίδιου περιβόλου. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 66 τάφοι.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΟΛΓΑ ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Παπαδάτες

Οικόπεδο Γ. Παληκαρόνα

Κατά τις εργασίες εκσκαφής βόθρου εντοπίστηκαν δύο διαταραγμένοι τάφοι. Ο ένας ήταν κιβωτιόσχημος και βρέθηκε ακάλυπτος με κατεστραμμένη τη μία στενή πλευρά. Ήταν προσανατολισμένος Α.-Δ. και χτισμένος με όρθια τοποθετημένες πλάκες φλύσχη. Εξαιτίας του μεγάλου βάθους θεμελίωσής του (2,46 μ. από την επιφάνεια) και της γειτνίασής του με παρακείμενη οικία, κατέστη δυνατή η έρευνα μόνον του ανατολικού τμήματός του, μήκ. 1,16 μ. Το πλάτος του ήταν μικρό και κυμαινόταν μεταξύ 0,49-0,54 μ., ενώ το βάθος του έφτανε τα 0,61 μ. Περιείχε δύο παραμερισμένες ταφές και κτερισμένη πρωτογενή ταφή, τα κάτω άκρα της οποίας ήταν εκτεταμένα. Βρέθηκαν επτά αγγεία (λύχνοι, αμφορίσκοι, φιάλη, λήκυθος), σιδερένιο μαχαίρι και μερικά σιδερένια καρφιά.

Ο δεύτερος ήταν κεραμοσκεπής και βρέθηκε μισοκατεστραμμένος κάτω από τη βόρεια μακριά πλευρά του προηγούμενου. Περιείχε ακτέριστη ταφή εκτάδην, της οποίας διατηρήθηκαν μόνον τα κάτω άκρα.

Οι τάφοι χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

Άνω Ευηνοχώρι

Οικόπεδο Ειρ. Πρεν

Πρόκειται για έντονα επικλινές οικόπεδο με πρόσοψη σε μικρό δρόμο παράλληλο προς τον κεντρικό του σημερινού οικισμού και διαμορφωμένο σε άνδηρα λόγω του επικλινούς εδάφους, δεδομένου ότι πρόκειται για πλαγιά λόφου. Σε ψηλό άνδηρο αποκαλύφθηκε κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση η γωνία κτιρίου ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται για τα θεμέλια δύο τοίχων οργανικά δεμένων μεταξύ τους από ντόπιο ψαμμιτόλιθο, μήκ. 1,40 και 0,90 μ. αντίστοιχα, πλ. 0,45 και σωζ. ύψ. 0,30 μ. Σε μαυριδερή χαλαρή επίχωση σε επαφή με αυτούς (τάφρος θεμελίωσης;) βρέθηκε λίγη μελαμβαφής κεραμική και κεραμίδα.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

Ναύπακτος

Οδός Πλαστήρα 33 (οικόπεδο Ιω. Καρβούνη)

Σε βάθος 2,65 μ. από το παρακείμενο οδόστρωμα της οδού Αφροδίτης αποκαλύφθηκε μέσα σε στρώμα ποτά-

μιας επίχωσης (ποτάμιο χαλίκι) τοίχος από μεγάλες ακανόνιστες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους με αδρή επεξεργασία, κυρίως στη δυτική όψη τους. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του τοίχου ανέρχεται σε 0,90, το πλάτος του σε 0,78 και το μήκος του έφθανε τα 4,20 μ. Στη βόρεια απόληξή του βρέθηκε ακόμη μία λιθόπλινθος, μετακινημένη από την αρχική θέση της.

Ο τοίχος πιθανώς χρησίμευε ως αναλημματικός για τη διευθέτηση της κοίτης του χειμάρρου Σκα, που και σήμερα βρίσκεται κοντά στην οδό Πλαστήρα. Τμήματα του ίδιου αναλημματικού τοίχου έχουν εντοπιστεί και σε άλλα οικόπεδα στην οδό Πλαστήρα προς Β. και προς Ν. του οικοπέδου Καρβούνη[38].

Λαγκαδούλα (Ο. Τ. 248, οικόπεδο Μ. Λουκκά)

Σε βάθος 3 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν ιδιαίτερα απασπασματικά λείψανα δύο τοίχων στο ανατολικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου αντίστοιχα (τοίχοι 1 και 2). Ο τοίχος 1 είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ο τοίχος 2 Α.-Δ. Ανάμεσά τους βρέθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από μικρούς λίθους και κεραμίδες. Οι τοίχοι αποτελούνταν από αδρά κατεργασμένες μεγάλες λιθοπλίνθους χωρίς συνδετικό υλικό. Το μεγαλύτερο μέρος του τοίχου 1 ήταν κατεστραμμένο, ενώ καλύτερα σωζόταν το νότιο τμήμα του, μήκ. 3,20, ύψ. 0,50 και πλ. 0,60 μ. Ο τοίχος 2 βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης με σωζόμενο μήκος 3,60, ύψος 0,50 και πλάτος 0,60 μ., ενώ προς Δ. συνεχίζεται κάτω από την παρειά του οικοπέδου. Εδράζεται σε τοίχο με τον ίδιο προσανατολισμό και όμοια τοιχοποιία, που ανήκει σε παλαιότερη φάση και σώζεται σε ύψος 0,40 μ., ενώ το συνολικό του μήκος φθάνει τα 5 μ.

Οι τοίχοι 1 και 2 πιθανώς ανήκουν σε κατεστραμμένο οικιστικό σύνολο της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, περίοδο στην οποία χρονολογείται η κεραμική από το οικόπεδο.

Λεωφόρος Αντιρρίου (οικόπεδο Γ. Παπαθεοδώρου)

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου στη θέση Παλαιοπαναγιά, δυτικά της Ναυπάκτου και επί της λεωφόρου που οδηγεί στο Αντίρριο αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,80 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους κλίβανος (Πίν. 107 γ). Δεν σωζόταν το ανώτερο μέρος του, ενώ διατηρούνταν αποσπασματικά τμήμα της πήλινης εσχάρας. Το στόμιό του βρισκόταν στο νότιο τμήμα του κλιβάνου με μήκος που έφθανε τα 1,75, ενώ το πλάτος του στο βόρειο άκρο ήταν 0,77 και στο νότιο 0,89 μ. Διατηρούνταν μόνον η αρχή της θολωτής οροφής του στομίου και το σωζόμενο ύψος του ανέρχεται σε 0,73 μ. Το δάπεδο του θαλάμου όπτησης από πηλό, άμμο και ασβέστη εντοπίστηκε σε βάθος 4,21-4,27 μ. Στο κέντρο του θαλάμου αποκαλύφθηκε το κυλινδρικό στήριγμα της εσχάρας, ύψ. 0,31 μ.

Η διάμετρος του κυκλικού κλιβάνου εξωτερικά ήταν 2,76 και εσωτερικά 2,22 μ. Η βάση των τοιχωμάτων του αποτελούνταν από λίθους, κεραμίδες και οπτοπλίνθους, ενώ το ανώτερο τμήμα του από ωμοπλίνθους, που εσωτερικά είχαν υαλοποιηθεί λόγω της θερμότητας. Ο κλίβανος πρέπει να χρησιμοποιούνταν κυρίως για την κατασκευή κεραμίδων και πίθων, καθώς θραύσματά τους βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες γύρω από τον κλίβανο, αλλά και στο εσωτερικό του στομίου του. Τα ελάχιστα όστρακα, που συνελέγησαν κυρίως από το στόμιό του, χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

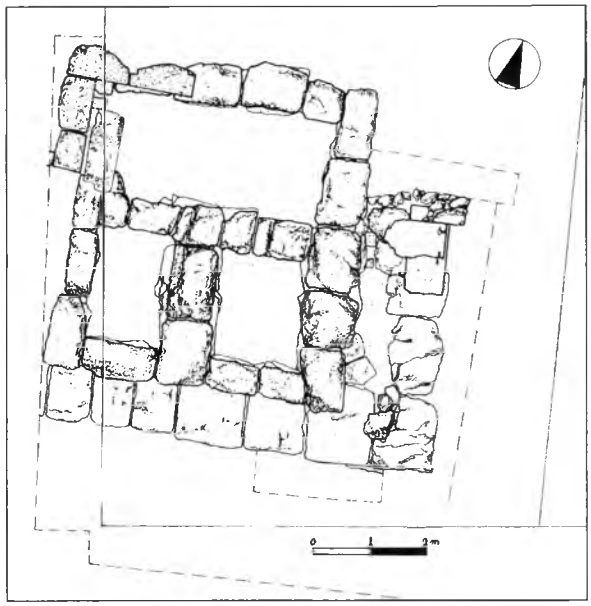
ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Οδός Θέρμου και Αθανασοπούλου (οικόπεδο αφών Κωτσόπουλου)

Η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου έφερε στο φως τάφο μακεδονικού τύπου (Σχέδ. 11· Πίν. 108 α). Ο τάφος αποκαλύφθηκε στο νότιο άκρο του οικοπέδου, σε βάθος 0,36 μ. από την παρακείμενη οδό Αθανασοπούλου στη βορειοδυτική γωνία του και 1,46 μ. στο νότιο τμήμα του περιβόλου του, καθώς το οικόπεδο παρουσιάζει κλίση προς Ν. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 7,10×6,52 μ. και στη δυτική, τη νότια και το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς του περιβάλλεται από πειόσχημο περίβολο με ανισοσκελείς κεραίες, ο οποίος σώζεται σε ύψος ενός έως τριών δόμων και αποτελείται από μεγάλες επεξεργασμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους χωρίς συνδετικό υλικό, όπως ο τάφος. Κάποιες λιθόπλινθοι διατηρούν και τους μολύβδινους συνδέσμους τους. Το δυτικό και το νότιο σκέλος του περιβόλου εφάπτεται στις αντίστοιχες πλευρές των θαλάμων, ενώ το βορειοδυτικό άκρο του αποτελεί τον τοίχο του προθαλάμου. Στο νότιο σκέλος του περιβόλου εδράζεται ο ανώτερος δόμος της υποθεμελίωσης του νότιου τοιχώματος του τάφου. Το ανατολικό σκέλος του απέχει περίπου 0,50 μ. από την ανατολική πλευρά του τάφου και έχει μήκος 4,22 μ., ενώ το μήκος του δυτικού σκέλους φθάνει τα 6,52 και του νότιου τα 7,10 μ.

Ο τάφος αποτελείται από ορθογώνιο προθάλαμο στο βόρειο τμήμα του με διαστάσεις 4,48×1,80 μ. και δύο μι-

38. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 142-143 (οικόπεδο Ε. Χειμαργιού)· 47 (1992): Χρονικά, σ. 152 (οικόπεδο Ι. και Ε. Ρήγα).

Σχέδ. 11. Ναύπακτος. Οδός Θέρμου και Αθανασοπούλου. Κάτοψη του τάφου.

κρότερους ισομεγέθεις ταφικούς θαλάμους στο νότιο τμήμα του (διαστ. του κάθε θαλάμου: 2×1,60 μ.).

Η είσοδος βρισκόταν στο μέσον της βόρειας μακριάς πλευράς του προθαλάμου, όπου διατηρείται το αποτύπωμά της και οι θύρες των δύο ταφικών θαλάμων πρέπει να ανοίγονται στη μεσοτοιχία. Σώζεται μόνον η υποθεμελίωση του τάφου, που αποτελείται από αδρά κατεργασμένες μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Καθώς το έδαφος πρέπει να παρουσίαζε κλίση προς Ν. και στην αρχαιότητα, η υποθεμελίωση του μνημείου στη νότια παρειά του ανατολικού θαλάμου αποτελείται από τέσσερις δόμους με συνολικό ύψος 1,25 μ., ενώ η υποθεμελίωση των υπόλοιπων παρειών των δύο θαλάμων αποτελείται από τρεις και δύο δόμους και από ένα δόμο η μεσοτοιχία με τον προθάλαμο και τα τοιχώματα του προθαλάμου. Ο πρώτος δόμος της ανωδομής με ύψος 0,71 μ. διατηρείται μόνο στη βορειοδυτική γωνία του προθαλάμου και αποτελείται από καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους, που στο εσωτερικό τους ήταν επιχρισμένες με κονίαμα.

Στον προθάλαμο βρέθηκαν θραυσμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του τάφου: κυρίως θραύσματα της θύρας με ανάγλυφη απόδοση των εφηλίδων και τμήματα των κλινών, όπου επίσης αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο τα πόδια τους και άλλες λεπτομέρειες. Κάτω από τα μέλη αυτά βρέθηκε αρκετή ελληνιστική κεραμική, μία ακέραιη σιδερένια στλεγγίδα και ένα φθαρμένο χρυσό έλασμα, που προφανώς αποτελούσαν κτερίσματα ταφών της πρώτης φάσης του μνημείου.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, ο τάφος συλήθηκε ήδη στην αρχαιότητα και το εσωτερικό των δύο θαλάμων αναμοχλεύθηκε ως το κατώτερο τμήμα της υποθεμελίωσής τους, αφού ακόμη και σε σημεία κάτω από τη θεμελίωση του τάφου βρέθηκαν θραύσματα αρχιτεκτονικών στοιχείων και κονιάματα από την ανωδομή του.

Σε μεταγενέστερη περίοδο οι θάλαμοι του τάφου χρησιμοποιήθηκαν και πάλι για ταφές. Έτσι, στο δυτικό θάλαμο βρέθηκε σκελετικό υλικό από διαταραγμένη ταφή και κάτω από αυτή σε βάθος 1,25-1,52 μ. δύο επάλληλες ταφές σε μέτρια ως κακή κατάσταση διατήρησης με προσανατολισμό Β.-Ν. Ως καλυπτήριες πλάκες τους είχαν τοποθετηθεί αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου. Η πρώτη ταφή ήταν κτερισμένη με ένα μυροδοχείο, ενώ τα σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν υποδηλώνουν την ύπαρξη ξύλινου φερέτρου. Στον ανατολικό θάλαμο κάτω από ογκώδη λιθόπλινθο, που προερχόταν από την ανωδομή του τάφου, εντοπίστηκε πλήθος ανακομιδών: βρέθηκαν 16 ακέραια ή θραυσμένα κρανία και σκελετικό υλικό σε μεγάλο βαθμό αναμοχλευμένο. Κάτω από τις ανακομιδές, στο επίπεδο των θεμελίων του μνημείου αποκαλύφθηκε μικρός κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Η κάλυψή του δεν σωζόταν, εκτός από κάποιους πλακοειδείς λίθους που είχαν πέσει μέσα στον τάφο. Οι πλευρές του αποτελούνταν από αδρά δουλεμένους ή αργούς λίθους και οι εσωτερικές διαστάσεις του ήταν 1,65×0,40 μ. Ο σκελετός σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης σε στάση ύπτια εκτάδην, με το κρανίο προς Β. και στραμμένο προς Α. και το αριστερό σκέλος λυγισμένο. Στο μέσον του τάφου βρέθηκαν πεσμένα λίθινα απομηνάματα από την ανωδομή του μνημείου και αρκετά σιδερένια καρφιά γύρω από το κρανίο και στο ύψος της λεκάνης, που φανερώνουν την ύπαρξη ξύλινου φερέτρου. Το δάπεδο του τάφου από σκληρό χώμα εντοπίστηκε σε βάθος 2,69 μ.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, ο τάφος πρέπει να καταστράφηκε σχετικά σύντομα μετά την κατασκευή του. Αυτό μαρτυρά η β΄ χρήση του επίσης ως ταφικό μνημείο που πιθανώς χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Μνημειακοί τάφοι του τύπου αυτού έχουν ανασκαφεί από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στη Νέα Πλευρώνα και στον Άγιο Θωμά Μεσολογγίου[39].

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

39. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 139-140 (Νέα Πλευρώνα)· 44 (1989): Χρονικά, σ. 139 (Άγιος Θωμάς Μεσολογγίου).

Οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων (οικόπεδο Χατζή-Καλπακιώρη)

Η ανασκαφή έφερε στο φως μικρό τμήμα του παραθαλάσσιου σκέλους της αρχαίας οχύρωσης της πόλης, που σχετιζόταν άμεσα με το τμήμα που είχε ερευνηθεί στο όμορο οικόπεδο Ίκκα την περασμένη χρονιά και είχε δύο τουλάχιστον αντηρίδες προς Β.[40]. Δυστυχώς δεν ήταν δυνατές πολλές διαπιστώσεις, τόσο γιατί η γραμμή του τείχους ήταν ακριβώς πάνω στο νότιο όριο του οικοπέδου, όσο και γιατί στο τμήμα αυτό υπήρχαν σημαντικές μεταγενέστερες επεμβάσεις των υστερορωμαϊκών-βυζαντινών χρόνων.

Στο βόρειο αντίθετα τμήμα του οικοπέδου ήταν σχεδόν ανύπαρκτες οι νεότερες επεμβάσεις. Ανασκάφηκαν κτίσματα των ελληνιστικών χρόνων, από τα οποία το σημαντικότερο αναπτυσσόταν προς ΒΔ. στο όμορο και οριζόταν από τοίχο (τοίχος 6), πιθανότατα αναλημματικού χαρακτήρα, όπως προκύπτει από την κατασκευή του (Πίν. 108 β). Στο μέσον περίπου του οικοπέδου και με κατεύθυνση Β.-Ν. διερχόταν μεγάλος πλακοσκεπής αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος φαίνεται ότι περνούσε μεταξύ των αντηρίδων του τείχους κατευθυνόμενος προς τη θάλασσα. Η ύπαρξη του αγωγού υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη δρόμου της ίδιας κατεύθυνσης, μάλιστα στην έδραση του αγωγού αποκαλύφθηκε στρώμα με χαλίκια και πέτρες, σύγχρονο του τοίχου 6.

Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση πολλών οστράκων οξυπύθμενων αμφορέων, καθώς και η εύρεση μεγάλου αριθμού οστών ζώων, κυρίως βοοειδών, στο Χ5, τα οποία ήταν σκόπιμα κομμένα και πιθανώς προορίζονταν για επεξεργασία.

Πάνω στον τοίχο 2 ερευνήθηκε ακτέριστη ταφή, για την απόθεση της οποίας είχε καταστραφεί τμήμα του.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

Κάτω Βασιλική

Αγία Τριάδα

Για τέταρτη χρονιά συνεχίστηκαν οι συστηματικές έρευνες στην Κάτω Βασιλική (αρχαία Χαλκίδα) υπό τη διεύθυνση της Εφορείας και σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα[41]. Το 1998 ήταν το τρίτο έτος των ανασκαφών στο λόφο της Αγίας Τριάδας, όπως ονομάζεται από τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική που είναι θεμελιωμένη στην κορυφή του.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου και εκτός του περιβόλου της ακρόπολης συνεχίστηκε η έρευνα των οικιών του ελληνιστικού ιστού (τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.), εντός των δύο μεγάλων σκαμμάτων που είχαν οριστεί κατά το παρελθόν έτος. Επιπλέον, μία ακόμη τομή άρχισε να ερευνάται στον ίδιο χώρο, με σκοπό τη διάνοιξη μεγαλύτερου τμήματος του αρχαίου οικισμού, ώστε να υπάρχει σαφέστερη εικόνα της κατάστασης. Οι οικίες που αποκαλύφθηκαν εφάπτονται κατά τη δυτική πλευρά σε ισχυρό αναλημματικό τοίχο από λιθοπλίνθους φλύσχη, ο οποίος περιτρέχει εξωτερικά τον περίβολο της ακρόπολης σε απόσταση 1,50 μ. περίπου και έχει διαπιστωμένο μήκος 75 μ. Στα δάπεδα των δωματίων, κάτω από τις πεσμένες λακωνικού τύπου στέγες, βρέθηκαν πήλινες αγνύθες, μερικά μαγειρικά σκεύη και μεγάλος αριθμός νομισμάτων, αρκετά από τα οποία της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Μεγάλα σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν διάσπαρτα προέρχονται είτε από τον ξυλότυπο στέγης, είτε πιθανότερα από το ξύλινο δάπεδο ορόφου.

Στη δυτική ρίζα του λόφου ορίστηκαν δύο δοκιμαστικές τομές, πλ. 1 και μήκ. 15 και 5 μ. αντίστοιχα. Στο ανατολικό τμήμα της μεγαλύτερης αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος δάπεδο βυζαντινών χρόνων. Στο δυτικό τμήμα, όπου ο χώρος είναι πεδινός, η έρευνα έφτασε σε βάθος 3,75 μ. και αποκάλυψε 15 διαφορετικά στρώματα, που χρονολογούνται από την τελική νεολιθική έως τα βυζαντινά χρόνια. Το πλέον χαρακτηριστικό στρώμα των προϊστορικών χρόνων χρονολογείται στη μετάβαση από τη μεσοελλαδική στη μυκηναϊκή περίοδο και περιλαμβάνει ισχυρό τοίχο από μεγάλους αργούς λίθους φλύσχη. Ιδιαίτερα σημαντική παρουσιάζεται και η αρχαϊκή κατοίκηση, στην οποία παραπέμπουν τρία επάλληλα στρώματα από τον 7ο και 6ο αι. π.Χ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ - SANNE HOUBY-NIELSEN

Οικόπεδο Κ. Παναγιωτόπουλου

Κατά τις εργασίες βελτίωσης του υδρευτικού δικτύου στην Κάτω Βασιλική και συγκεκριμένα κατά την εκσκαφή του χάνδακα του κεντρικού αγωγού αποκαλύφθηκαν εντός των ορίων του παραπάνω οικοπέδου δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι[42]. Η περιοχή βρίσκεται σε απόσταση 730 από την ακτή και 50 μ. περίπου δυτικά της οδού που συνδέει τη Γα-

40. Βλ. και οικόπεδο Αθανασοπούλου, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 142-143. Οικόπεδο Κόγγου, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 144.

41. S. Dietz - S. Houby-Nielsen - L. Kolonas - I. Moschos, Greek-Danish Excavations in Aetolian Chalkis 1997-1998. Second Preliminary Report, *PDIA* III (2000), σ. 219-307.

42. Για τη δημοσίευση του τάφου, βλ. I. Moschos, The Cemetery of Ancient Chalkis. Recent Rescue Excavation, *PDIA* III (2000), σ. 291-301, εικ. 61-72.

βρολίμνη με το χωριό, βρίσκεται δε στα βορειοδυτικά του λόφου της Αγίας Τριάδας και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου.

Τάφος 1. Είχε κατασκευαστεί από κάθετα τοποθετημένες μονοκόμματες πλάκες φλύσχη, είναι προσανατολισμένος Α.-Δ. και έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,06×0,36×0,48 μ. Ήταν ακάλυπτος και πλήρης φερτών επιχώσεων. Η μία στενή πλευρά έχει καταρρεύσει. Στο δάπεδό του δεν υπήρχαν οστά και κτερίσματα, καθώς ήταν συλημένος.

Τάφος 2. Βρέθηκε σε απόσταση 27 μ. νοτιοανατολικά του προηγούμενου και είναι προσανατολισμένος Β.-Ν. Από τις δύο μεγάλες καλυπτήριες πλάκες, η μία βρέθηκε μετακινημένη σε κοντινή απόσταση, προφανώς από την αγροτική δραστηριότητα στο παρελθόν, η άλλη ήταν μεν κατά χώραν, αλλά ελαφρώς μετατοπισμένη. Στις τρεις πλευρές ο τάφος είναι χτισμένος με μεγάλους και μικρούς λίθους φλύσχη. Η μία στενή πλευρά συνίσταται από μεγάλο πλακοειδή λίθο κάθετα τοποθετημένο, δίκην στομίου. Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 1,69-1,79×0,67-0,72×0,81-0,95 μ. Ήταν πλήρης χαλαρών επιχώσεων. Στο δάπεδό του βρέθηκε μία κτερισμένη πρωτογενής ταφή σε εκτεταμένη στάση. Τα οστά διατηρήθηκαν σε κακή κατάσταση, το κρανίο ήταν στα νότια. Την ταφή συνόδευαν τριφυλλόστομη οινοχόη, άωπο φιαλίδιο, πινάκιο, «κορινθιακός» σκύφος, μικκύλο τριφυλλόστομο αγγείο και μόνωπο λυχνάρι. Στο ύψος του αριστερού καρπού βρέθηκε ασημένιο δαχτυλίδι με αδιακόσμητη ελλειψοειδή σφενδόνη. Η κατασκευή του τάφου και η ταφή χρονολογούνται στον όψιμο 4ο-α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

Οι τάφοι ανήκουν στο νεκροταφείο της αρχαίας Χαλκίδας και είναι οι πρώτοι που ερευνώνται συστηματικά. Παλαιότερα είχαν παραδοθεί από την περιοχή δύο ενεπίγραφες ταφικές στήλες[43] και είχε διασωθεί ένας δίωτος αμφορέας από συλημένο κιβωτιόσχημο τάφο[44]. Το νεκροταφείο πιθανώς εκτείνεται εκατέρωθεν του παρακείμενου ξεροπόταμου, γνωστού ως Ρέμα, που εκβάλλει πλησίον του λόφου της Αγίας Τριάδας, όπου οι πρόσφατες γεωλογικές έρευνες τοποθετούν το λιμάνι της αρχαίας πόλης. Στα ανατολικά του ποταμού, στην καρδιά της πεδιάδας της Βασιλικής, είναι ορατοί δύο τύμβοι των ιστορικών μάλλον χρόνων, χωρίς να αποκλείεται η ίδρυσή τους στα προϊστορικά ακόμη χρόνια, αφού υπάρχουν στοιχεία κατοίκησης στην Αγία Τριάδα από αυτούς τους χρόνους.

Οι τάφοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

43. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 148. Πρβλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 539, Πίν. 362β. Moschos, ό.π., σ. 291, εικ. 58, 59.

44. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 344. Πρβλ. Moschos, ό.π., σ. 291, εικ. 60.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΑΜΗΣ

Κουλουράτα (θέσεις Αγραπιδιές και Λάμδα Ράχη)

Αγρός Β. Κοκόση

Το παραπάνω αγροτεμάχιο βρίσκεται στον οικισμό Κουλουράτων και σε απόσταση μικρότερη των 100 μ. δυτικά του επαρχιακού δρόμου Σάμης-Πόρου. Καταλαμβάνει έκταση πάνω από 100 στρέμματα και σε αυτό συμπεριλαμβάνονται οι θέσεις Αγραπιδιές και Λάμδα Ράχη, που απέχουν μεταξύ τους 350 μ.

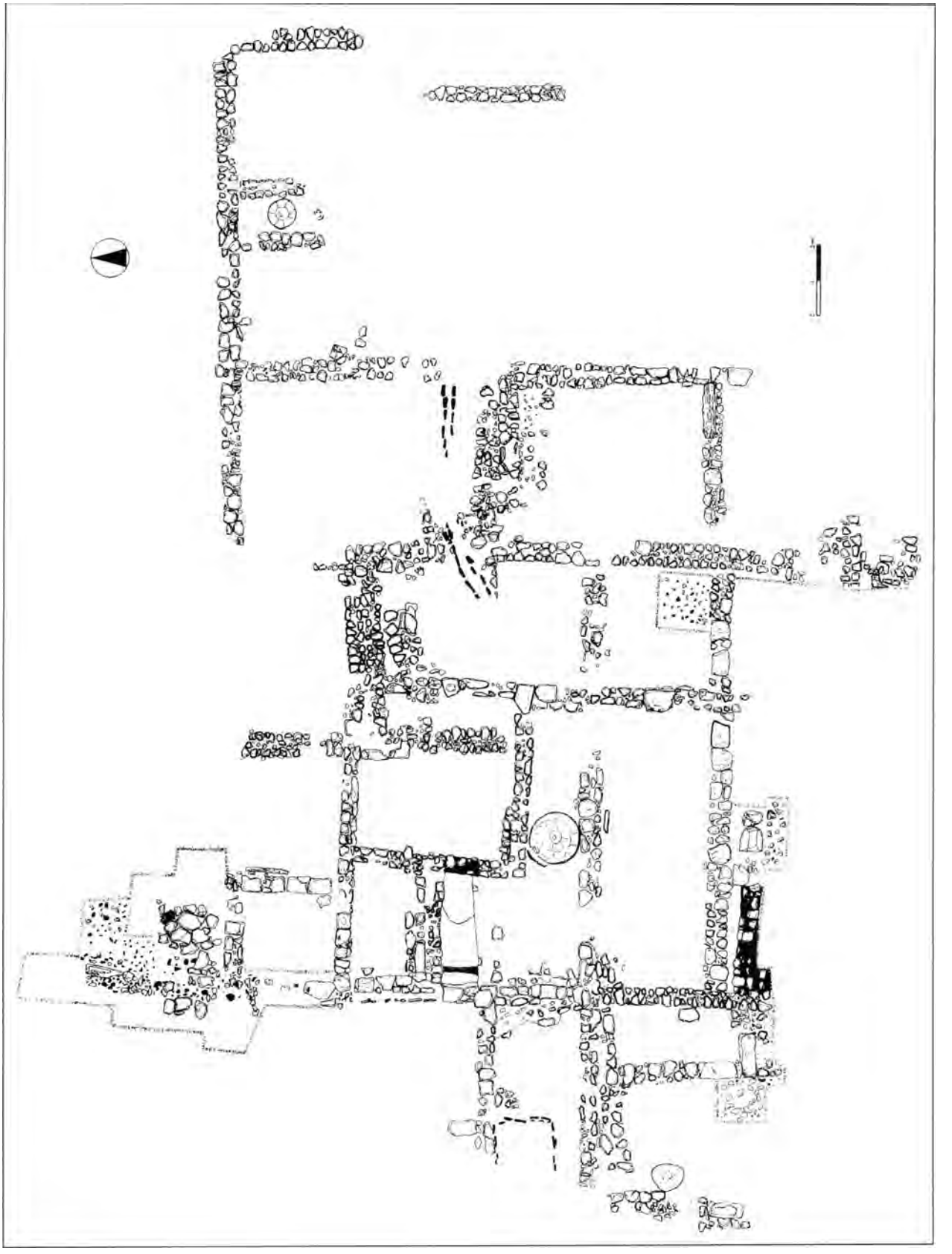
Το 1996 είχε γίνει βαθιά άροση, με αποτέλεσμα να έλθουν στην επιφάνεια του εδάφους στοιχεία κατοίκησης, που στη μεν θέση Αγραπιδιές[45] χρονολογούνται στην προμυκηναϊκή περίοδο, στη δε Λάμδα Ράχη από την υστεροκλασική έως και τη ρωμαϊκή. Οι θέσεις υποδείχθηκαν από τον Πρόεδρο της Κοινότητας Γριζάτων Γ. Μονιά, ο οποίος κατά το 1997 χρηματοδότησε την ανασκαφική έρευνα με κονδύλι της κοινότητας, ενώ το 1998 η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από την Εφορεία.

Στις Αγραπιδιές έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές[46], εκ των οποίων οι δύο σε παλαιό μονοπάτι. Σε αυτές και σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων, από τους οποίους ο δυτικότερος είναι καμπύλος. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ποταμίσιους λίθους, πλάκες, χώμα και εδράζονται πάνω στο φυσικό πέτρωμα, το οποίο εξορύσσεται εύκολα υπό μορφή πλακών. Ίχνη πυράς ήλθαν στο φως πλησίον του ανατολικού τοίχου της νότιας τομής. Η επίχωση που αφαιρέθηκε είναι χώμα καστανού σκούρου χρώματος με φυσική λατύπη. Συγκεντρώθηκε αρκετή χειροποίητη κεραμική, που χρονολογείται στην ΠΕ/ΜΕ εποχή.

Η τρίτη τομή έγινε στο ήδη καλλιεργημένο τμήμα του αγροτεμαχίου και πολύ κοντά στις δύο προηγούμενες. Σε αυτήν, εκτός από τμήμα δαπέδου, δεν προέκυψαν άλλα στοιχεία, όπως εξάλλου ήταν αναμενόμενο, αφού η βαθιά άροση διατάραξε την επίχωση και κατέστρεψε τα οικοδομικά λείψανα.

45. Α. Σωτηρίου, Νεότερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 111-112. Για την ιδιαίτερη σημασία των θέσεων Αγραπιδιές και Λάμδα Ράχη στη μνημειακή τοπογραφία της Κεφαλονιάς, βλ. επιπλέον σ. 112-114.

46. Στην έρευνα συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Στ. Λιάτου και Δ. Παγώνης και οι φοιτήτριες Μ. Ανδρεάτου, Α. Γιαννακέα και Ν. Παλαιολόγου.

Σχέδ. 12. Νομός Κεφαλληνίας. Κουλουράτα. Θέση Λάμδα Ράχη. Κάτοψη του οικοδομικού συγκροτήματος.

Στη θέση Λάμδα Ράχη οι εργασίες καλλιέργειας δεν είχαν επεκταθεί, γι' αυτό και τα οικοδομικά λείψανα διέφυγαν την καταστροφή. Πρόκειται για εκτεταμένο συγκρότημα (Σχέδ. 12· Πίν. 109 α), η χρήση του οποίου αρχίζει από την υστεροκλασική περίοδο και συνεχίζεται έως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Είναι δε πολύ πιθανόν να ταυτίζεται με αγροικία.

Η μακραίωνη χρήση του είχε ως αποτέλεσμα την τροποποίηση της αρχικής αρχιτεκτονικής μορφής του, όπως συμπεραίνεται από ορισμένους χώρους, οι οποίοι παρουσιάζουν αρκετές οικοδομικές φάσεις. Μεταξύ των χώρων που ερευνήθηκαν συμπεριλαμβάνονται δύο με πλακόστρωτο και χαλικόστρωτο δάπεδο, δυο-τρεις αποθηκευτικοί με πιθάρια κατά χώραν για τη φύλαξη γεωργικών προϊόντων, ένας-δύο που περιείχαν αγγεία καθημερινής χρήσης και ένας με πήλινο λουτήρα (Πίν. 109 β).

Στο συγκρότημα, εκτός των γεωργικών δραστηριοτήτων, αναπτύχθηκε και αυτή της παραγωγής προϊόντων κεραμικής, όπως αποδεικνύεται από τον ορθογώνιο κλίβανο (Πίν. 109 γ), που αποτελεί ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα στοιχεία της ανασκαφής. Μέσα σε αυτόν βρέθηκαν θραύσματα αποτυχημένων κεραμίδων και άφθονες σφήνες για την όπτηση αγγείων ή κεραμίδων. Προς το παρόν παραμένει αδιευκρίνιστο κατά πόσον ο κλίβανος αυτός χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά και μόνον για παραγωγή προϊόντων κεραμικής που προορίζονταν για τις ανάγκες των ενοίκων του συγκροτήματος ή για παραγωγή μεγαλύτερων ποσοτήτων και διάθεσή τους στο εμπόριο.

Μεταξύ των ευρημάτων (αμφορείς, κύπελλα, πινάκια, κ.ά.), που προέρχονται ως επί το πλείστον από τα στρώματα καταστροφής των χώρων, συγκαταλέγονται ορισμένα αγγεία, που εκ πρώτης όψεως φαίνονται ότι είναι τοπικού εργαστηρίου και γι' αυτό εικάζεται ότι μπορεί να προέρχονται από τον κλίβανο του χώρου. Συγκεντρώθηκε επίσης ικανός αριθμός ενσφράγιστων κεραμίδων, οι οποίες δυστυχώς σώζονται υπό μορφή θραυσμάτων ή αποτυπημάτων.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε, ωστόσο δόθηκε στον ιδιοκτήτη η άδεια για την υπό όρους συνέχιση των εργασιών. Η έρευνα θα συνεχιστεί στο μέλλον, αφού το συγκρότημα καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από αυτήν που ερευνήθηκε.

Σάμη (θέση Καμίνια ή Κορακόλυμπος)

Οικόπεδο Αμούργη-Αντωνόπουλου

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου. Τα λείψανα διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση και γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο χαρακτήρας τους. Οι ελάχιστοι τοίχοι που ήλθαν στο φως είναι χτισμένοι με ημίεργους λίθους μετρίου έως μεγάλου μεγέθους. Στα βορειοανατολικά της ιδιοκτησίας ερευνήθηκε μικρή κατασκευή, η οποία έφερε στρώση πυρακτωμένου πηλού, ενώ στα δυτικά βρέθηκε σημαντική ποσότητα κοχυλιών.

Τα οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση, αφού το βάθος θεμελίωσης της υπό ανέγερση οικοδομής δεν συνεχιζόταν κάτω από το επίπεδο των αρχαίων. Τη δαπάνη για την ανασκαφική έρευνα κατέβαλε ο ιδιοκτήτης, τη δε ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Σ. Λιάτου υπό την επίβλεψη του υπογράφοντος.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Ακρόπολη τείχους Δυμαίων

Το 1998 από το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων Εκτέλεσης Αρχαιολογικών Έργων ξεκίνησε το πρόγραμμα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης της ακρόπολης του τείχους Δυμαίων με σκοπό τη δημιουργία ενός οργανωμένου και επισκέψιμου χώρου (Πίν. 110 α).

Η θέση αποτελεί μοναδικό παράδειγμα οχυρωμένης μυκηναϊκής ακρόπολης στη δυτική Ελλάδα και, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα της σχετικά περιορισμένης έκτασης ανασκαφής του Ε. Μαστροκώστα στα μέσα της δεκαετίας του 1960, η ανθρώπινη κατοίκηση στο χώρο ξεκινάει ήδη από τη νεολιθική περίοδο και συνεχίζεται σχεδόν αδιάκοπα, μέχρι και την Ενετοκρατία. Παρ' όλη τη μεγάλη σημασία της θέσης πρέπει να σημειωθεί ότι μετά τις έρευνες του Ε. Μαστροκώστα καμία άλλη αρχαιολογική επέμβαση δεν έγινε εντός και πέριξ της προϊστορικής ακρόπολης του τείχους Δυμαίων. Έτσι, ο χώρος είχε περιέλθει σε οικτρή κατάσταση, η οχύρωση παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα ετοιμορροπίας σε αρκετά σημεία της, ενώ λόγω της πυκνής βλάστησης δεν ήταν δυνατή ούτε καν η ευχερής προσέγγιση στην περιοχή της ακρόπολης.

Στο πλαίσιο του προγράμματος ξεκίνησε η αποψίλωση της βλάστησης στο χώρο της ακρόπολης και βελτιώθηκε η προϋπάρχουσα οδός πρόσβασης προς αυτή.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης μετά την αποψίλωση της βλάστησης, ξεκίνησαν οι εργασίες καθαρισμού των κτιρίων, που είχαν φέρει στο φως οι παλαιότερες ανασκαφές, και που στο μεταξύ καλύφθηκαν από μεταγενέστερες επιχώσεις. Απώτερος στόχος ήταν να γίνει δυνατή η αποτύπωση των εμφανών αρχιτεκτονικών στοιχείων, καθώς

και η ταύτιση, όπου είναι δυνατόν, των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων. Έτσι, καθαρίστηκαν οι πύλες της ακρόπολης (Πίν. 110 β) και τα θεμέλια οικιών μέσα σε αυτήν που προήλθαν από τις παλαιές ανασκαφές, καθώς και θεμέλια κτιρίων τα οποία ήταν μερικώς μόνον ανεσκαμμένα ή καλύπτονταν από επιχώσεις (Πίν. 110 γ).

Παράλληλα με τον καθαρισμό και την αποτύπωση γίνονται επεμβάσεις συμπλήρωσης-στερέωσης των ετοιμόρροπων τμημάτων των κτιρίων, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο. Εργασίες στερέωσης στα ετοιμόρροπα τμήματα της οχύρωσης θα εκτελεστούν με βάση σχετικές εξειδικευμένες μελέτες.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Τριπόταμα (αρχαιολογικός χώρος Ψωφίδας)

Σε συνεργασία με την 6η ΕΒΑ και χρηματοδότηση της Κοινότητας Τριποτάμων πραγματοποιήθηκαν εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο Ψωφίδας και συγκεκριμένα: έγινε αποτύπωση των ορατών λειψάνων της αρχαίας πόλης, αεροφωτογράφηση του χώρου, καθαρισμός σε τμήμα του τείχους στη θέση Μοναστήρια, στη θέση Κρεμμυδόγιαννη και καθαρισμός των μνημείων που βρίσκονται στην ακρόπολη.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Ακρόπολη Κράνης

Καθαρίστηκαν από τη βλάστηση τμήματα του ανατολικού τείχους της ακρόπολης της Κράνης. Μεταξύ των τμημάτων αυτών συμπεριλαμβάνεται:

α) Το βορειοδυτικό σκέλος, το οποίο κατέρχεται του λόφου που ονομάζεται Καστέλλι και καταλήγει στη θέση Νερομάνα. Είναι χτισμένο είτε με ακατέργαστους ή ημίεργους λίθους (Πίν. 111 α) και ογκόλιθους, είτε κατά το πολυγωνικό ευθύγραμμο σύστημα.

β) Η φραγμένη πύλη (Πίν. 111 β) στο βορειοανατολικό τείχος της ακρόπολης στη θέση Πεζούλες. Η σύγκριση της παρούσας φωτογραφίας με εκείνη που προέρχεται από τις ανασκαφές του Ν. Κυπαρίσση[47] δείχνει τη φθορά της πύλης στο χρόνο.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

47. *ΑΔ* 5 (1919), σ. 90, εικ. 7.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Αρχαία Ελίκη

Μετά την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ / ΑΡΧ / Α3 / Φ2 / 38552 / 854/22-7-98 απόφαση συνεχίστηκαν το 1998 οι γεωφυσικές έρευνες για τον εντοπισμό της αρχαίας Ελίκης από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών με την αρχαιολόγο Ντ. Κατσωνοπούλου και τον αμερικανό γεωφυσικό St. Soter (βλ. παρακάτω, σ. 291 κ.ε.). Οι έρευνες διήρκεσαν από 12-8-98 μέχρι και 11-9-98 και έγιναν κυρίως στην περιοχή της Κοινότητας Ελίκης στη θέση Τσινουκέικα.

Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 15 γεωτρήσεις μέσου βάθους 15 μ. (οι οποίες αναφέρονται με τους κωδικούς Β61-Β76), στην περιοχή μεταξύ Ελίκης, Ριζόμυλου και Νικολαιίκων μεταξύ των δύο ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη και κάτω από τη ΝΕΟ.

Σκοπός των ερευνών ήταν κυρίως να οριοθετηθεί η έκταση της λίμνης, η οποία δημιουργήθηκε μετά το σεισμό του 373 π.Χ. Σκιαγραφήθηκε το όριό της προς Δ., δηλαδή προς την πλευρά του Αιγίου, ενώ προς Ν. διαπιστώθηκε ότι φθάνει μέχρι τους πρόποδες του υψώματος Άγιος Γεώργιος ή Μπρούμα. Προς Β., δηλαδή προς την πλευρά του κάμπου και της θάλασσας, εντοπίστηκε σε δυο-τρία σημεία, αλλά οι έρευνες δεν ολοκληρώθηκαν.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Θύρρειο

Θέση Παλιόβρυση ή Πηγάδια

Επισκεφθήκαμε[48] τη θέση αυτή, που βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου προς Ν.-ΝΔ. του σημερινού οικισμού. Κοντά στο χωματόδρομο που οδηγεί προς την κορυφή του όρους Περγαντί διαπιστώθηκε η παρουσία δύο αρχαίων πηγαδιών με κτιστά τοιχώματα. Με την ευκαιρία φωτογραφήσαμε ένα τμήμα του πολυγωνικού τείχους της πόλης του Θυρρείου που βρίσκεται στο σημείο αυτό (Πίν. 112 α) από τα καλύτερα σωζόμενα και αντιπροσωπευτικά αυτής της τειχοδομίας, που συναντάμε στις περισσότερες οχυρώσεις των ακαρνανικών πόλεων[49]. Επιπλέον, παρα-

48. Για το λόγο της επίσκεψής μας, βλ. παραπάνω, σ. 280.

49. Για τα ακαρνανικά τείχη, βλ. το αξεπέραστο ακόμη και σήμερα άρθρο του Κ.Α. Ρωμαίου, *ΑΔ* 4 (1918), σ. 105 κ.ε.

τηρούμε ότι το τμήμα αυτό του τείχους πρέπει συγχρόνως να χρησίμευε και ως ανάλημμα, για τη συγκράτηση του υπερκείμενου εδάφους. Ακόμη βρίσκεται πολύ κοντά σε βραχώδες ύψωμα (Πίν. 112 β), και μάλιστα ο ίδιος ο βράχος εδώ αποτελεί συνέχεια της οχύρωσης, οι λίθοι της οποίας «εκφύονται» από αυτόν κατά τρόπο αριστοτεχνικό. Δυστυχώς ένα μέρος του τείχους έχει κατακρημνιστεί και στο σημείο αυτό διέρχεται (στην κυριολεξία ανέρχεται) πλέον σήμερα μονοπάτι.

Με την ευκαιρία διενέργειας αυτοψιών για τη χορήγηση αδειών εκτέλεσης μεγάλων έργων στην περιοχή, επισκεφθήκαμε δύο ακόμη γνωστές θέσεις:

Λυκοβίτσι (ή Λιγοβίτσι) Δήμου Φυτειών

Πρόκειται για την οχυρωμένη ακρόπολη που βρίσκεται στην κορυφή επιβλητικού κωνικού λόφου και δεσπόζει της περιοχής, στα δεξιά του Αχελώου ποταμού κοντά στο δυτικό μυχό της λίμνης Οζερού. Κατά τον Κ.Α. Ρωμαίο η ακρόπολη ανήκε στους Δηριείς, οι οποίοι κατοικούσαν την περιοχή μεταξύ της Μητροπόλεως (σημερινής Ρίγανης)[50] της Στράτου και των Φοιτιών (σημερινής Μπαμπίνης). Λίγο πιο χαμηλά από την κορυφή, το ύψωμα περιβάλλει ισχυρό τείχος, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου πρέπει να ανήκει στα βυζαντινά χρόνια[51]. Η τειχοδομία αποτελείται ως επί το πλείστον από σχεδόν ακατέργαστους λίθους (Πίν. 113 α). Η πορεία του δεν είναι παντού ευθύγραμμη, αλλά ακολουθώντας τη γραμμή του εδάφους παρουσιάζει καμπύλες. Σε μερικά τμήματά του διακρίνεται ο αρχαίος οχυρωματικός περίβολος χτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα (Πίν. 113 β). Στην κορυφή του υψώματος είναι ορατά βυζαντινά οικοδομήματα (δεξαμενή, κτλ.). Στην πλαγιά λίγο χαμηλότερα από τον οχυρωματικό περίβολο βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας Λυκοβιτσίου.

Κομπωτή

Κοντά στο βόρειο άκρο του σημερινού οικισμού και εν μέρει μέσα στην κατοικημένη περιοχή διαπιστώθηκαν ενδείξεις παρουσίας αρχαίας εγκατάστασης, προφανώς οικισμού (κεραμίδες-όστρακα). Βορειότερα και ψηλότερα από το σημείο αυτό, σε δυσπρόσιτη περιοχή, εκτείνονται τα ερείπια σημαντικότατης οχυρωμένης, ασυνήθιστα μεγάλης ακαρνανικής πόλης[52], η οποία κατά την άποψη του Ernst Kirsten ταυτίζεται με την Τορύβεια[53]. Η περίμετρος των τειχών είναι από τις μεγαλύτερες σωζόμενες της Ακαρνανίας, 4 χλμ. περίπου. Περιβάλλει έκταση με λόφους, κοιλάδες, βραχώδη μέρη και ρυάκια (Πίν. 114 α). Το είδος της τειχοδομίας είναι αποκλειστικά το πολυγωνικό (Πίν. 114 β), γνωστό μεν στις περισσότερες ακαρνανικές οχυρώσεις πόλεων και ακροπόλεων, που όμως παραλλάσσει από τόπο σε τόπο. Αξίζει να αναφερθεί η γνωστή πύλη του τείχους αυτού με το τοξωτό διλιθικό υπέρθυρο[54] (Πίν. 114 γ). Στον εντός του περιβόλου χώρο διακρίνεται η ατείχιστη ακρόπολη, η περιοχή της αγοράς και άλλα δημόσια οικοδομήματα και τμήμα του πολεοδομικού ιστού που περιλαμβάνει δρόμους και κατοικίες σε πυκνή διάταξη με κατεύθυνση Α.-Δ. Όλα τα κτίρια είναι χτισμένα αποκλειστικά με το πολυγωνικό σύστημα δόμησης[55]. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Βερολίνου ανέσκαψε το 1976 μια κατοικία πάνω στον κύριο δρόμο που οδηγεί στη δυτική πύλη[56].

Οι απόπειρες λαθρανασκαφών τάφων μαρτυρούν δυστυχώς ότι η περιοχή έχει γίνει συχνός στόχος αρχαιοκαπήλων.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Κόνισκα

Βρίσκεται στα βορειοανατολικά του Θέρμου. Είναι χτισμένη στις πλαγιές του όρους Άννινος μέσα σε ένα εκπληκτικής ομορφιάς ορεινό και τραχύ τοπίο. Στα ανατολικά του χωριού διέρχεται μέσα από βαθιές χαράδρες ο Εύηνος ποταμός. Μοιάζει σαν να ελίσσεται κυριολεκτικά μέσα από τις άγριες βουνοσειρές, δικαιολογημένα λοιπόν ονομάστηκε Φίδαρης. Στα βόρεια του χωριού, στο βάθος, αντικρίζει κανείς τα όρη της Ευρυτανίας. Στην αρχαιότητα η περιοχή πρέπει να κατοικούνταν από το φύλο των Ευρυτάνων ή των Οφιονέων. Το μόνο γνωστό μέχρι σήμερα στοιχείο σχετιζόμενο με αρχαιολογικά δεδομένα της Κόνισκας είναι δύο πήλινες κεφαλές ειδωλίων των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, που προέρχονται από εκεί, από παράδοση

50. Ό.π., σ. 113.

51. Heuzey, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 364. Ο L. Heuzey επισημαίνει την εξαιρετικά μεγάλη ορατότητα από τη θέση αυτή, η οποία φθάνει μέχρι την Πίνδο και τα Άγραφα στα βόρεια, το Ιόνιο πέλαγος και τον Κορινθιακό κόλπο στα νότια, τα όρη Παναιτωλικό και Αράκυνθος και τη λίμνη Τριχωνίδα στα ανατολικά.

52. Για την πόλη, βλ. Heuzey, ό.π., σ. 350. *ΑΔ* 4 (1918), σ. 109.

53. *ΑΑ* 1941, σ. 108.

54. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, 2. Αθήναι 1959-60, σ. 335, εικ. 347.

55. *ΑΔ* 4 (1918), σ. 109. Heuzey, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 350.

56. W. Hopfner - E.L. Schwandner, Haus und Stadt im Klassischen Griechenland, *Wohnen in der Klassischen Polis* I, München 1994².

και δημοσιεύθηκαν από τον Κ.Α. Ρωμαίο, ο οποίος ήδη τόνισε τη σημασία τους[57].

Πληροφορίες για την παρουσία αρχαιολογικών καταλοίπων που βρίσκονται κατά χώραν μας έδωσε ο αρχαιολόγος Α. Ντάρλας (Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας), ο οποίος ήταν παρών κατά την αυτοψία που πραγματοποιήσαμε και στη δική του υπόδειξη οφείλονται όλες οι παρακάτω αναφερόμενες θέσεις. Μαζί μας ήταν ο ακούραστος και πάντοτε πρόθυμος φύλακας Αρχαιοτήτων Γ. Μάνθος.

Σε πλάτωμα στην κορυφή του υψώματος Τσουγκρί, που βρίσκεται στα δυτικά του χωριού, είναι ορατά σε δασική περιοχή ίχνη από τα θεμέλια αρχαίων κτιρίων (Πίν. 115 α).

Χαμηλότερα, στη θέση Άγιος Αθανάσιος, υπάρχει ορατό αρχαίο οικοδομικό υλικό και κεραμίδια στέγης, εντοιχισμένο στις σύγχρονες ξερολιθιές, που συγκρατούν τα εδάφη για καλλιέργεια, αλλά και διάσπαρτο παντού. Το ίδιο παρατηρείται και στη θέση Σταυρός νοτιότερα από το εκκλησάκι των Αγίων Αναργύρων (ορατά θεμέλια κτιρίου).

Τέλος, στην περιοχή του Αγίου Τρύφωνα μέσα στον αγρό Μαστή, σε έντονα επικλινές έδαφος, είναι ορατό ένα ορθογώνιο (;) οικοδόμημα (διαστ. 2,50×2,50 μ. περίπου), που πιθανότατα ανήκει σε υπέργειο ταφικό μνημείο (Πίν. 115 β). Η έρευνα του μνημείου αυτού και δοκιμαστικές τομές στις άλλες αναφερόμενες θέσεις θα μας αποφέρουν πολύτιμα στοιχεία για τη μελέτη της περιοχής.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Ανάληψη

Θέση Λαΐνια

Θεμέλια κτιρίων και διάσπαρτη κεραμική των ελληνιστικών χρόνων παρατηρήθηκαν στην παραπάνω περιοχή. Τα κτίρια καταλαμβάνουν τα ήπια πλατώματα στους πρόποδες του λόφου Λεβεντόραχη Μαραθούλας, περιφερείας Αναλήψεως Θέρμου. Πρόκειται για εκτεταμένο ατείχιστο και αταύτιστο οικισμό, ο οποίος βρισκόταν σε άμεση οπτική επαφή με την αρχαία εγκατάσταση στην περιοχή της σημερινής Βλαχομάντρας και η ύπαρξή του πιθανώς θα πρέπει να συνδυαστεί με τον έλεγχο του στενού περάσματος του Εύηνου στη σημερινή θέση Χάνι Μπανιά. Στο όριο του αρχαίου οικισμού η περιοχή ονομάζεται από τους χωρικούς Τουρκοκίβουρα και υπάρχουν επιβεβαιωμένες πληροφορίες για τον εντοπισμό και την καταστροφή παλαιότερα κιβωτιόσχημων τάφων. Σήμερα στην εν λόγω περιοχή δεν υπάρχουν πλέον στοιχεία.

Θέση Λεβεντόραχη

Πλησίον της κορυφής του λόφου Λεβεντόραχη και εν μέρει κάτω από τον κοινοτικό δρόμο που οδηγεί από το Χάνι Μπανιά στην Ανάληψη, παρατηρήθηκαν μερικοί εναπομείναντες θεμέλιοι δόμοι μεγάλου κτιρίου, που κατά πληροφορίες καταστράφηκε το 1949, δηλαδή πολύ πριν από τη διέλευση του σύγχρονου δρόμου. Μεγάλη επιμελημένη λιθόπλινθος φλύσχη βρίσκεται εντοιχισμένη στην αυλή παρακείμενης πετρόχτιστης οικίας, στην οποία επίσης έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο υλικό. Πλησίον εντοπίστηκε μεγάλος λίθος τριγωνικού σχήματος από φλύσχη, ο οποίος προέρχεται από αετωματική επίστεψη και προφανώς ανήκει στο προαναφερθέν κτίριο, που θα πρέπει να ταυτιστεί με ταφικό μνημείο και να συσχετιστεί με τον οικισμό στα Λαΐνια. Στην ίδια περιοχή υπάρχουν και άλλα ορατά θεμέλια κατεστραμμένων κτιρίων.

Κάστρο της Δερβέκιστας

Παλαιά, μικρής έκτασης λαθρανασκαφή στο γνωστό βυζαντινό κάστρο της Δερβέκιστας αποτέλεσε την αφορμή για αυτοψία στην περιοχή. Η λαθρανασκαφή αποκάλυψε στενή βοηθητική πυλίδα της οχύρωσης, η οποία περιτρέχει το κορυφαίο μακρόστενο πλάτωμα χθαμαλού πυραμιδόσχημου λόφου. Πλησίον της είναι ορατά αρχαία θεμέλια αποτελούμενα από μία τουλάχιστον ορατή στρώση ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Στον ίδιο χώρο διατηρούνται τα θεμέλια τετράπλευρου πύργου που έχει ενσωματωθεί στη νεότερη οχύρωση. Σποραδικά επίσης και μέσα στην πυκνή βλάστηση διατηρούνται ίχνη αρχαίας τείχισης, την πορεία της οποίας φαίνεται να ακολούθησε το μεταγενέστερο τείχος. Τα κατάλοιπα αυτά παρατήρησε και ο W. Woodhouse το 1896. Φαίνεται λοιπόν ότι υπάρχει εδώ μια οχυρωμένη αταύτιστη αιτωλική πόλη, από την επίκαιρη θέση της οποίας ήταν δυνατός ο έλεγχος του στενού περάσματος προς τη λίμνη Τριχωνίδα και τον αρχαίο Θέρμο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

1. Ο Π. Τζιβλέρης παρέδωσε τριφυλλόστομη οινοχόη και δίωτο κύπελλο πρωτογεωμετρικών χρόνων, προερχόμενο

57. *ΑΔ* 9 (1922-25), Παράρτημα, σ. 6-7, εικ. 3. Πρόσφατα πρβλ. και Cl. Antonetti, *Les Etoliens, Images et religion*, Paris 1990, σ. 222.

από τη Γουμένισσα (Βρυσάρι) Καλαβρύτων (Πίν. 116 α).

2. Ο Γ. Γιαννόπουλος παρέδωσε δέκα χάλκινα μικροαντικείμενα γεωμετρικών χρόνων, προερχόμενα από τον αρχαιολογικό χώρο Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι) Πατρών (Πίν. 116 β).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

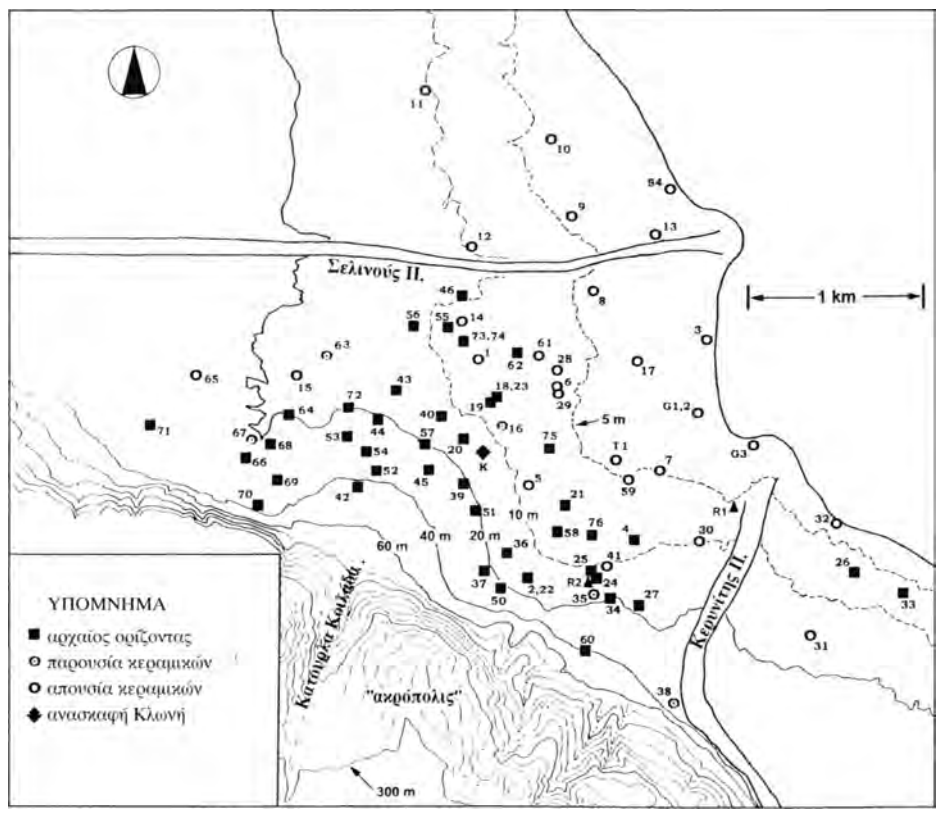
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΙΚΗ

Κατά τη συνέχεια των εργασιών του επιστημονικού μας κλιμακίου για τον εντοπισμό και την αποκάλυψη της αρχαίας Ελίκης από 12 Αυγούστου μέχρι 11 Σεπτεμβρίου 1998, πραγματοποιήθηκαν έρευνες με γεωτρήσεις, γεωραντάρ και μαγνητόμετρο.

Συνολικά εκτελέστηκαν 15 γεωτρήσεις (Β61-Β76), μέσου βάθ. 15 μ., σε θέσεις των Κοινοτήτων Ελίκης, Βαλιμιτίκων, Ριζομύλου και Νικολαίκων (Σχέδ. 1). Με μικρή εξαίρεση (Β61 και Β65), οι γεωτρήσεις περιείχαν άφθονα κεραμικά θραύσματα και όστρακα αγγείων, ανάμεσα στα οποία λίγα διαγνωστικά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γεωτρήσεις Β64, 68, 69 και 72-75, στις οποίες εντοπίστηκαν διαδοχικές φάσεις αρχαίας κατοίκησης. Ειδικότερα, η Β64 στην Κοινότητα Ελίκης περιείχε στοιχεία συνεχούς σχεδόν παρουσίας φάσεων χρήσης του χώρου από 0,50 έως 12 μ. περίπου (όστρακα, κονιάματα, θραύσματα οστών κ.ά. οργανικά κατάλοιπα, ρινίσματα σιδήρου, θραύσματα γυαλιού και θραύσματα επιχρίσματος τοίχου που διασώζουν ίχνη χρωματισμού). Στη Β68 παρόμοια στοιχεία εντοπίστηκαν στο βαθύτερο ορίζοντα μεταξύ 9 και 14 μ. Η Β69 ήταν επίσης πλούσια σε ενδείξεις μακράς φάσης κατοίκησης σε δύο ορίζοντες, από 2 έως 8 μ. και από 12,50 έως 14,50 μ. αντίστοιχα. Στον α΄ ορίζοντα εντοπίστηκε στρώση καύσης, πάχ. 0,15 μ., εναλλασσόμενη με στρώση θρυμματισμένων κεραμικών. Στο β΄ ορίζοντα αποκαλύφθηκε απότμημα λίθου από γκρίζο ασβεστόλιθο, προφανώς από τοίχο.

Σχέδ. 1. Αρχαία Ελίκη. Χάρτης γεωτρήσεων της ζώνης Σελινούντα-Κερυνίτη κατά το 1998.

Πλούσια σε ενδείξεις ήταν και η Β72 με συνεχή σχεδόν παρουσία ανθρωπογενών στοιχείων από 4 έως 14 μ. περίπου. Η Β73 και η γειτονική της Β74 περιείχαν αρκετά κεραμικά θραύσματα, ανάμεσα στα οποία και θραύσμα που ίσως προέρχεται από πήλινο γλυπτό. Στη Β75 στον Ριζόμυλο εντοπίστηκαν ενδείξεις καταστροφής με καμένα όστρακα, οστά και τεμάχια άνθρακα σε στρώμα, πάχ. 6 μ. περίπου. Υπογραμμίζεται ότι η στρώση καταστροφής σε αυτή τη θέση βρέθηκε θαμμένη κάτω από παχύ στρώμα ιλύος και αργίλου.

Η ανεύρεση από την υπογράφουσα στον Ριζόμυλο, σε μπάζα προερχόμενα από την καταστροφή αρχαίων στρωμάτων με τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα σε ανεγειρόμενη οικοδομή, ενσφράγιστου αρρετινού πινακίου εξαιρετικής ποιότητας με επιγραφή *ΑΘΗΝ* (βλ. και στον παρόντα τόμο, σ. 279, Πίν. 107 α) και ομάδας οστράκων αγγείων, ενισχύει την πιθανή ύπαρξη σημαντικού ρωμαϊκού οικισμού στην περιοχή, ίσως της αναφερομένης από τις πηγές ρωμαϊκής Ελίκης[1]. Όστρακα αγγείων της υστεροκλασικής και ελληνιστικής περιόδου από την ίδια περιοχή, ενισχύουν επίσης προγενέστερη υπόθεσή μας περί επανεγκατάστασης κατοίκων στο χώρο μετά την καταστροφή του 373 π.Χ., ήδη στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Όμως το σπουδαιότερο ίσως πόρισμα των ερευνών του 1998 αφορά σειρά γεωτρήσεων μεταξύ των Κοινοτήτων Ελίκης και Ριζομύλου, όπου αποκαλύφθηκε περιβάλλον αρχαίας λίμνης.

Η παρουσία αρχαίας λίμνης σε αυτή την περιοχή, εφόσον επιβεβαιωθεί και με αναλύσεις περιβάλλοντος από πυρήνες των γεωτρήσεων, αποτελεί ένα νέο δεδομένο μεγάλης σημασίας για τη γεωμορφολογία, σεισμολογία και αρχαιολογία του χώρου. Εάν η λίμνη αυτή, η ακριβής έκταση και ηλικία της οποίας αναμένεται να καθοριστούν με αρχαιομετρικές αναλύσεις δειγμάτων των γεωτρήσεων του 1998 και νέα σειρά γεωτρήσεων σε συνδυασμό με παλαιοσεισμολογικές τομές το 1999, είναι ο «πόρος» που αναφέρεται από τις αρχαίες πηγές στη θέση της κατεστραμμένης πόλης, όπως έχει προταθεί από την υπογράφουσα[2], ο πλήρης εντοπισμός της μπορεί να οδηγήσει στη διαλεύκανση των γεωλογικών συνθηκών που συνδέονται με το σεισμικό φαινόμενο του 373 π.Χ. αλλά και να κατευθύνει με περισσότερη ακρίβεια την αρχαιολογική έρευνα στην αποκατάσταση της παλαιοτοπογραφίας της περιοχής και στον εντοπισμό της πόλης και του ιερού του Ελικωνίου Ποσειδώνος.

Ο εντοπισμός ερειπίων σημαντικής αρχαίας θέσης, που μπορεί να ανήκουν σε πόλισμα της Ελίκης στην ευρύτερη περιοχή της (Πίν. 116 γ), ενισχύει την άποψη ότι η χώρα της Ελίκης αποτελούνταν από σημαντικό αριθμό δήμων και εκτεινόταν δυτικά μέχρι την Τέμενη-Σελινούντα με όριο την αρχαία κοίτη του Σελινούντα ποταμού, και ανατολικά ίσως μέχρι τα Ζαχλωρίτικα-Διακοπτό, με όριο το σημερινό Βουραϊκό ποταμό[3].

Παράλληλα η ανακάλυψη αρχαίου οικοδομικού υλικού από γκρίζο ασβεστόλιθο σε β΄ χρήση, σε σύγχρονο τοίχο από ξερολιθιά, στη θέση Καλαντέρι δυτικά της Κοινότητας Ελίκης, και λίγων επιφανειακών οστράκων στην ευρύτερη περιοχή αποτελούν ενδείξεις για την ανάγκη διερεύνησης του χώρου με τη μέθοδο της συστηματικής επιφανειακής έρευνας.

Η εφαρμογή γεωφυσικών μεθόδων σε επιλεγμένες θέσεις στον Ριζόμυλο, Νικολαίικα και κυρίως στην Ελίκη, είχε επίσης αξιόλογα αποτελέσματα. Η ολοκλήρωση της χαρτογράφησης σε τμήμα της περιοχής των Τσινουκείκων, όπου είχαν εντοπιστεί ενδιαφέρουσες ενδείξεις κατά τις προηγούμενες ερευνητικές περιόδους, οδήγησε στον εντοπισμό νέων στόχων. Η προκαταρκτική ανάλυση των γεωφυσικών δεδομένων έδειξε, σύμφωνα με την ερμηνεία των ειδικών επιστημόνων, ότι αριθμός στόχων αντιπροσωπεύει πιθανότατα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σε μια περίπτωση ίσως ισχυρό τοίχο μεγάλου μήκους. Άλλοι στόχοι μπορεί να υποδηλώνουν ταφικές κατασκευές.

Παράλληλα, η ανεύρεση στις γεωτρήσεις Β73 και Β74, όπως και στις γεωτρήσεις Β46, 55 και 56 προηγουμένων ετών, οστράκων αγγείων της ρωμαϊκής και ελληνιστικής περιόδου, σε βάθη αντίστοιχα με τους εντοπισθέντες γεωφυσικούς στόχους, θέτει την περιοχή των Τσινουκείκων στην ομάδα των θέσεων ανασκαφικού ενδιαφέροντός μας μαζί με εκείνες των Νικολείκων (Λαγκάδες, R1 και R2, Πάρτες), όπως είχαμε επισημάνει στην έκθεση εργασιών μας του 1997[4]. Από την ίδια θέση των Τσινουκείκων προέρχεται χάλκινο νόμισμα που φέρει προτομή Ρωμαίου αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και όρθια μορφή στον οπισθότυπο. Το νόμισμα, όπως και τα ευρήματα από μπάζα καταστροφής στον Ριζόμυλο, παραδόθηκαν από την υπογράφουσα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου.

ΝΤΟΡΑ ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ - STEVEN SOTER

1. R. Stieglitz, In Search of Ancient Helike, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Ελίκη*, Αθήνα 1981, σ. 145-148. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 246.

2. *Αρχαιολογία* 54 (1995), σ. 35-40.

3. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 66 (1998), σ. 41-45.

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 312.

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1998 στην 6η ΕΒΑ υπηρέτησαν οι αρχαιολόγοι Κ. Σκαρμούτσου, Ζ. Μυλωνά, Α. Μουτζάλη, Δ. Ρηγάκου, Α. Κουμούση και Δ. Αθανασούλης, που υπογράφουν τις εκθέσεις εργασιών κατά τους τομείς αρμοδιότητάς τους.

Ο περιορισμός αλλά και η καθυστέρηση στη χορήγηση των πιστώσεων περιόρισε δραματικά τις δυνατότητες εκτέλεσης έργων κυρίως αναστηλωτικών σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης. Κατά συνέπεια πλην των σωστικών ανασκαφών και των δύο έργων που έχουν ενταχθεί στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας (Β΄ ΚΠΣ), οι εργασίες που εκτίθενται πραγματοποιήθηκαν κυρίως με το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, που και αυτό όμως σταδιακά μειώνεται με συνταξιοδοτήσεις, χωρίς παράλληλα να πληρούνται οι χρεύουσες θέσεις. Εκτός από τις εργασίες οργανώθηκαν από το προσωπικό της Εφορείας: α) κατά τις ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας και της Διακαινησίμου έκθεση στο Μουσείο Ζακύνθου με θέμα την εικονογράφηση του Πάθους του Κυρίου και τίτλο «Τα Πάθη τα σεπτά... ως Φώτα σωστικά...», που σημείωσε μεγάλη επιτυχία ως προς την προσέλευση του κοινού και β) Ημερίδα για τον Όσιο Λεόντιο (11-12-98) σε συνδιοργάνωση με την Ιερά Μητρόπολη Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, η οποία πλαισιώθηκε από φωτογραφική έκθεση των εργασιών συντήρησης στην περιοχή της Αιγιαλείας που πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου. Στην ημερίδα από την πλευρά της Εφορείας ομιλητές ήταν εκτός από την υπογράφουσα, η αρχαιολόγος Α. Μουτζάλη και ο συντηρητής αρχαιοτήτων Α. Θεοδωρακόπουλος. Στην έκθεση, η οποία παρέμεινε μέχρι τα τέλη του έτους, παρουσιάστηκαν και αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τα ασκητήρια της Τράπεζας Αιγιαλείας και ξεναγήθηκαν όλα τα σχολεία του Αιγίου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Μουσείο Ζακύνθου

Καταγραφή - φωτογράφηση. Συνεχίζεται η καταγραφή σε Η/Υ των εικόνων του Μουσείου Ζακύνθου και η αρχειοθέτηση των φωτογραφιών και των αρνητικών. Πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική φωτογράφηση των αντικειμένων της περιοδικής έκθεσης.

Επανεκθετικές εργασίες και δραστηριότητες στο Μουσείο Ζακύνθου. Στο Μουσείο Ζακύνθου πραγματοποιήθηκε από 11 Απριλίου έως 28 Μαΐου η περιοδική έκθεση «Τα Πάθη τα σεπτά... ως Φώτα σωστικά...», με θέμα το Θείο Πάθος. Εκδόθηκε επίσης κατάλογος των 30 έργων της έκθεσης, που προέρχονταν τόσο από τις αποθήκες, όσο και από τις αίθουσες του μουσείου, εκτός από τον ξυλόγλυπτο επιτάφιο του 17ου αι., που παραχωρήθηκε ευγενικά για την έκθεση από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στο χωριό Γαλάρο της Ζακύνθου.

Πολλοί από τους εικονογραφικούς τύπους των εικόνων έχουν εισαχθεί για πρώτη φορά στη μεταβυζαντινή ή επτανησιακή τέχνη από ζωγράφους που έζησαν ή και γεννήθηκαν στη Ζάκυνθο.

Η περιοδική αυτή έκθεση δείχνει τις πολλές δυνατότητες για την πολύπλευρη χρησιμοποίηση του υλικού και τη συνεχή ανανέωση της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου Ζακύνθου, με σκοπό τη μεταβολή του άγνωστου στους πολλούς πολιτιστικού αγαθού, σε κοινωνικό αγαθό. Η πραγματοποίησή της δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη γρήγορη και άριστη αποκατάσταση των έργων από τους συντηρητές του Μουσείου Ζακύνθου, αλλά και την αρμονική συνεργασία και την προθυμία όλων των υπαλλήλων του.

Στο χώρο του μουσείου πραγματοποιήθηκε επίσης μουσική εκδήλωση με έργα Bach, Haydn και Beethoven από το τρίο εγχόρδων των σολίστ της Πάτρας.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κάστρο Πάτρας

Το έργο, εντεταγμένο στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, χρηματοδοτούμενο από το Β΄ ΚΠΣ, συνεχίστηκε με στόχο κυρίως τη δημιουργία της απαραίτητης υποδομής, ώστε να γίνει επισκέψιμος ο εσωτερικός περίβολος, που παραμένει μέχρι σήμερα κλειστός για το κοινό.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες εντός του εσωτερικού

περιβόλου και στο χώρο γύρω από αυτόν. Στερεώθηκε και αποκαταστάθηκε η πύλη του διατειχίσματος με βάση τη γνωστή από φωτογραφικό υλικό μορφή που διατηρούσε πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και με τη χρήση λευκού τσιμέντου κατάλληλα επεξεργασμένου για την αντικατάσταση των μαρμάρινων παραστάδων και του υπερθύρου που έχουν χαθεί από την περίοδο της κατοχής (Πίν. 117 α-β). Έγινε επίσης διαμόρφωση και αποκατάσταση της λιθόστρωτης οδού και του κλιμακοστασίου που οδηγούν στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου, καθώς και του κλιμακοστασίου εντός του εσωτερικού περιβόλου κατόπιν ανασκαφικής έρευνας και μελέτης των σωζόμενων στοιχείων. Στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου η ανασκαφή αποκάλυψε ίχνη κατασκευών διαφόρων φάσεων και χρήσεων, όπως θεμέλια κτιρίων, ερείπια κλιμακοστασίων, δεξαμενές και ίχνη κανονιοθυρίδων των τειχών. Οι εργασίες συνεχίστηκαν με διαμόρφωση του χώρου, ταυτόχρονη αποκατάσταση των οικοδομικών στοιχείων και στερέωση των επικίνδυνων για την ασφάλεια των επισκεπτών τμημάτων.

Στα πλαίσια της ανάδειξης του μνημείου τοποθετήθηκε επεξηγηματική πινακίδα και εκδίδεται οδηγός για την ιστορία και τη μορφολογική εξέλιξη του κάστρου.

Φρούριο Ρίου

Οι εργασίες λόγω της ιδιαίτερα ισχνής χρηματοδότησης από το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων περιορίσθηκαν στις πλέον επείγουσες επεμβάσεις στερέωσης του βόρειου τείχους του κάστρου που υφίσταται συνεχείς καταπονήσεις από τα καιρικά φαινόμενα και τη θάλασσα.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Το έργο είναι ενταγμένο στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας χρηματοδοτούμενο από το Β΄ ΚΠΣ. Κατά το 1998 πραγματοποιήθηκε κατασκευή λιθόστρωτης οδού από την κεντρική είσοδο του κάστρου στον εσωτερικό περίβολο, η διαδρομή της οποίας καθορίστηκε από τα σωζόμενα ορατά ίχνη και τα ανασκαφικά στοιχεία που ήλθαν στο φως κατά τις εργασίες των προηγούμενων ετών[1].

Τόσο για αισθητικούς λόγους, όσο και για λόγους ασφαλείας κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε νέα σιδερένια πόρτα στην κύρια πύλη του κάστρου, σύμφωνα με τα σχέδια της εγκεκριμένης από το ΚΑΣ μελέτης.

Στη νοτιοανατολική αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου, που η αποκατάσταση και διαμόρφωσή της για νέα χρήση αποτελεί και το κύριο μέρος του προγράμματος, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, καθαρισμός σε βάθος και στερέωση της τοιχοποιίας και εκπονήθηκε μελέτη, όπου με βάση την ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης και την παρατήρηση των κατασκευαστικών και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών προτείνονται λύσεις για τη διαμόρφωση του κτιρίου και τη μορφολογική και λειτουργική αποκατάσταση των δαπέδων, των ανοιγμάτων και των άλλων στοιχείων της αίθουσας.

Τέλος, τοποθετήθηκαν σε επιλεγμένες θέσεις τρεις επεξηγηματικές πινακίδες με παρουσίαση των σχετικών με την ιστορία και τη μορφή του κάστρου στοιχείων, ενώ είναι υπό έκδοση και ενημερωτικό φυλλάδιο για την πληροφόρηση των επισκεπτών.

Μανωλάδα

Ναός Παλαιοπαναγιάς

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου εξωτερικά συνεχίζεται η στερέωση και το βαθύ αρμολόγημα της τοιχοδομίας και των θόλων παράλληλα με την έρευνα και αποκάλυψη των σωζόμενων τοιχογραφιών, ώστε να παραμείνει το εσωτερικό ανεπίχριστο, με εμφανή τα κατασκευαστικά του στοιχεία.

Κυλλήνη

Μονή Βλαχερνών

Με χρηματοδότηση της Μητρόπολης Ηλείας έγιναν στερεωτικές εργασίες στο καθολικό της μονής Βλαχερνών, με τις οποίες και ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του μεσοβυζαντινού ναού, που είχε υποστεί βαρύτατες βλάβες από τους σεισμούς του 1988. Οι σοβαρότερες στερεωτικές επεμβάσεις είχαν γίνει από την Εφορεία κατά τα έτη 1988, 1995-1996[2]. Έγινε στερέωση του κυρίως ναού και του Ιερού με τσιμεντενέματα και τελικό αρμολόγημα της λιθοδομής. Ανακατασκευάστηκε η κατεστραμμένη ξύλινη γέφυρα και στερεώθηκε η κλίμακα ανόδου στον όροφο του εξωνάρθηκα, που μένοντας ασύνδετη παρουσίαζε σημαντική απόκλιση από την κατακόρυφο. Στο εσωτερικό καθαιρέθηκαν τα νεότατα επιχρίσματα και αρμολογήθηκε η τοιχοδομία, η οποία στο χώρο του Ιερού ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη, με λαξευτούς πωρόλιθους, ενώ οι θόλοι ήταν κατασκευασμένοι από αμιγή πλινθοδομή. Στον κυρίως

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 345.

2. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 185.

ναό προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Καθαρίστηκαν επίσης οι κίονες και ο γλυπτός διάκοσμος του ναού.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μαλαγάρι

Μονή Αγίου Νικολάου

Στο καθολικό της παλαιάς μονής Αγίου Νικολάου (Πίν. 118 α) συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης που άρχισαν το έτος 1997.

Με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού της Εφορείας Ν. Σιδηρόπουλου ολοκληρώθηκε η καθαίρεση και διαλογή των κεραμιδιών για επαναχρησιμοποίηση. Κατά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά της στέγης, στο σημείο σύνδεσης του κυρίως ναού με το μεταγενέστερο νάρθηκα, τετράπλευρη κτιστή οπή. Ερευνήθηκε σε βάθος 1,53 μ. Περιείχε ανθρώπινα οστά, θραύσματα πλίνθων, κονιάματος και ελάχιστα δείγματα κεραμικής.

Επακολούθησε εξομάλυνση των κλίσεων της στέγης με τσιμεντοκονία με πρόσθετο στεγανωτικό υλικό μάζας. Έγινε επάλειψη σε δύο στρώσεις στεγανωτικού υλικού τής προς επικεράμωση επιφάνειας.

Στο εσωτερικό του ναού πραγματοποιήθηκαν: καθαίρεση των επιχρισμάτων, κάλυψη των ρωγμών του θόλου. Στο χώρο του Ιερού αφαιρέθηκαν τα μεταγενέστερα κτιστά τμήματα που κάλυπταν την αρχική Αγία Τράπεζα. Κατά την απομάκρυνση της συμπαγούς τοιχοποιίας της βόρειας πλευράς βρέθηκε πήλινος σωλήνας, πιθανώς χωνευτήρι από όπου συγκεντρώθηκαν τα εξής ευρήματα: χάλκινο θυμιατό με κωνική βάση και ημισφαιρικό σώμα, χάλκινη λαβίδα, χάλκινο σκεύος (ζέον) με κυλινδρικό σώμα και ταινιωτή λαβή, δύο χάλκινες βάσεις που κοσμούνται με ζεύγη κύκλων. Τμήμα εφυαλωμένου αγγείου, τμήματα άβαφου αγγείου με διακόσμηση επάλληλων ομόκεντρων κύκλων, γυάλινα θραύσματα και κομμάτια σιδήρου.

Στο βορειοδυτικό άκρο του Ιερού σε νεότερο χωνευτήρι βρέθηκε σχεδόν ακέραιη εφυαλωμένη λεκανίδα των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται με υπόλευκη εφυάλωση. Ομόκεντροι κύκλοι κοσμούν τον πυθμένα που φέρει οπή. Γραπτός διάκοσμος αποδίδεται με πράσινα, ωχροκίτρινα και καστανά συμπλέγματα γραμμών σε στροβιλισμό.

Από τον καθαρισμό του χώρου του Ιερού και την καθαίρεση των επιχρισμάτων που κάλυπταν την τοιχοποιία του μεταγενέστερου τέμπλου αποκαλύφθηκαν: α) Η αρχική Αγία Τράπεζα, αποτελούμενη από έναν κίονα με ραβδώσεις (ύψ. 0,76 μ.), όπου επικάθεται ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα (0,70×0,58×0,11 μ.) με αποσπρογγυλεμένες τις προς Δ. γωνίες (Πίν. 118 β). β) Ίχνη τοιχογραφιών στα κατώτερα τμήματα και στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (επακολούθησε καθαρισμός). γ) Εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη στο κτιστό τέμπλο. Εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης έχουν εντοιχιστεί τμήματα μαρμάρινου επιστυλίου. Αριστερά το σωζόμενο τμήμα (διαστ. 0,59×0,22×0,16 μ.) κοσμείται στη μία όψη με σηρικούς τροχούς που περικλείουν πολύφυλλο ρόδακα και σταυρό τύπου Μάλτας. Τα κενά των τροχών καλύπτονται με τρίφυλλα. Η άλλη όψη φέρει φυτικό διάκοσμο από συνεχή σειρά καμπτόμενων αντίροπων τριφύλλων, που περικλείουν ορθά φύλλα κισσού με μακριούς μίσχους (Πίν. 118 γ).

Δεξιά της Ωραίας Πύλης το σωζόμενο τμήμα επιστυλίου (διαστ. 0,42×0,22×0,16) κοσμείται στη μία όψη με το ίδιο θέμα με το προηγούμενο. Ο σταυρός είναι ισοσκελής με τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών. Στα διάκενα του σταυρού διακρίνονται τέσσερα κισσόφυλλα. Στην άλλη όψη φέρει φυτικό διάκοσμο από τρίφυλλα και κισσόφυλλα εκατέρωθεν ισοσκελούς σταυρού.

Από τα λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη, που έχουν ενσωματωθεί στο κτιστό τέμπλο, ευδιάκριτα είναι δύο τμήματα θωρακίων. Στο ένα διακρίνεται εντός ορθογώνιου πλαισίου ρόδακας σε διπλό κυκλικό πλαίσιο. Το άλλο τμήμα περιβάλλεται από διπλό ορθογώνιο πλαίσιο, εντός του οποίου αναπτύσσεται δυσδιάκριτο διακοσμητικό θέμα. Διακρίνεται τμήμα κύκλου και κόμβος.

Στον αύλειο χώρο βρέθηκε και μεταφέρθηκε στο εσωτερικό του ναού ενεπίγραφη αναθηματική μαρμάρινη πλάκα. Κοσμείται με σταυρό και αστεροειδή ρόδακα εκατέρωθεν της επιγραφής που έχει ως εξής:

ΓΑΛΑΚΤΙΩΝ
ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΤΟΣ /Γ/ΑΥΠΠ(Τ)ΗΣ 1896
Β. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ.

Οι εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου προγραμματίσθηκαν από την Προϊσταμένη της 6ης ΕΒΑ Μ. Γεωργοπούλου, που επόπτευε το έργο.

Λόγω του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το μνημείο, όσον αφορά κυρίως τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, οι εργασίες θα συνεχιστούν και κατά τα προσεχή έτη.

Σοφικό

Ναός Αγίας Παρασκευής

Στο ναΰδριο της Αγίας Παρασκευής εκτελέστηκαν εργασίες ανακατασκευής της στέγης, για την προσπασία των

τοιχογραφιών του 1617, που καλύπτουν όλη την εσωτερική επιφάνεια του μνημείου. Ο ναός είναι μονόχωρος, θολοσκέπαστος και στεγάζεται με δίριχτη στέγη. Έγινε αποκεράμωση, εξομάλυνση του εξωραχίου του θόλου και στεγανοποίηση. Κατά την επανατοποθέτηση των παλαιών κεραμιδιών χρησιμοποιήθηκαν και νέα βυζαντινού τύπου.

Οι εργασίες εκτελέσθηκαν από συνεργείο της Εφορείας με τις οδηγίες και την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Ν. Σιδηρόπουλου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

Στα εργαστήρια της Εφορείας στην Πάτρα απασχολήθηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Α. Θεοδωρακόπουλος, Ζ. Γκρίλλας, Δ. Αναγνωστόπουλος, Ν. Κατσαΐτης, με σύμβαση ορισμένου χρόνου οι Α. Σαμπαζιώτη, Κ. Αντωνοπούλου και οι εποχιακοί Θ. Τζελετόπουλος, Κ. Ράλλης και Π. Θεοδωρακόπουλος. Για μικρό σχετικά διάστημα στα εργαστήρια επίσης της Πάτρας εργάστηκε το τετραμελές συνεργείο που είχε συγκροτήσει η Διεύθυνση Συντήρησης για τη στερέωση των οροφογραφιών του παλαιού ναού Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα, οι οποίες διακόπηκαν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Το συνεργείο αυτό αποτέλεσαν οι Γ. Ματαράγκας, Ε. Δημητρούλη, Θ. Πάσχος και Κ. Παντελής.

Όλο το παραπάνω προσωπικό κάλυψε τις ανάγκες συντήρησης στους Νομούς Κορινθίας, Αχαΐας, Ηλείας και Κεφαλονιάς, καθώς δεν υπάρχουν άλλα κατά τόπους συνεργεία, απασχολήθηκε δε και με την οργάνωση φωτογραφικής έκθεσης εργασιών συντήρησης τοιχογραφιών και εικόνων ναών και μονών της Αιγιαλείας τα τελευταία χρόνια, που πραγματοποιήθηκε στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιγίου και εγκαινιάσθηκε στην ημερίδα για τον όσιο Λεόντιο που συνδιοργανώθηκε από την Ιερά Μητρόπολη Αιγιαλείας και Καλαβρύτων και την 6η ΕΒΑ.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Σοφικό

Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου

Τμήμα τοιχογραφίας που είχε αποτοιχισθεί από την τράπεζα της μονής, διαστ. 1,27×0,97 μ., με παράσταση της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας με σεβίζοντες αγγέλους συντηρήθηκε, τοποθετήθηκε σε τελάρο και επανατοιχίστηκε (Πίν. 119 α).

ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Από το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητρόπολης Κορίνθου συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες: Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,55×0,49×0,03 μ.) και δίπτυχο αφιερωτών (δέλτος) με παράσταση εξαπτέρυγου και αφιερωτικά σημειώματα.

Από τη μονή Προφήτη Ηλία στη Ζάχολη οι εικόνες: Απόστολοι Πέτρος και Παύλος (0,88×0,57×0,015 μ.) και Οι άγιοι ιεράρχες Αθανάσιος και Γρηγόριος ο Θεολόγος (0,88×0,57×0,015 μ.).

Και οι δύο αυτές εικόνες παρουσιάζουν εκτός από τις ίδιες διαστάσεις, όμοια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν έργα του ίδιου ζωγράφου του β΄ μισού του 18ου αι.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Ναός Ευαγγελίστριας

Σωστική συντήρηση τοιχογραφιών του νεοκλασικού μητροπολιτικού ναού των Πατρών που επλήγη σοβαρότατα από το σεισμό του 1994. Οι εργασίες ήταν αναγκαίες, προκειμένου να γίνουν οι στερεωτικές επεμβάσεις με τσιμεντενέσεις για τη στατική αποκατάσταση του μνημείου.

Παλαιομονάστηρο Οσίου Λεοντίου (Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας)

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η στερέωση των βυζαντινών τοιχογραφιών του ναού[3].

Ειδικότερα στο χώρο της πρόθεσης ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός από νεότερα επιχρίσματα των παραστάσεων της Παναγίας Φλεγομένης Βάτου, των τριών σκηνών με την άρνηση του Πέτρου και μετωπικών αγίων, μεταξύ των οποίων οι άγιοι Ανάργυροι εξ Αραβίας και ο άγιος Παντελεήμων. Έγινε στερέωση και στεφάνωμα των σωζόμενων τμημάτων και σταθεροποίηση της χρωματικής επιφάνειας, καθόσον τα χρώματα παρουσίαζαν ασβεστοποίηση και σημαντικές αλλοιώσεις από τις αλλεπάλληλες πυρκαγιές του μνημείου, αλλά και την προσπάθεια έκπλυσης της κάπνας από τους μοναχούς. Στο δυτικό κυρίως τμήμα του βόρειου τοίχου του ναού τα χρώματα έχουν τελείως χαθεί, ενώ στο χώρο της πρόθεσης διατηρούνται καλύτερα παρότι οι αλλοιώσεις ποικίλλουν ανάλογα με τη θέση και το ύψος

3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 329-330.

που βρίσκεται η κάθε παράσταση σε σχέση με την ένταση της φωτιάς που φαίνεται πιθανόν να είχε φορά από έξω προς τα μέσα (Πίν. 119 β).

Τράπεζα Αιγιαλείας

Ασκητήρια Αγίου Αντωνίου

Οι τοιχογραφίες που είχαν αποτοιχιστεί από το σπηλαιώδες ασκητήριο του Αγίου Αντωνίου στη θέση Αργαλιοί κοντά στην Αγία Μονή Τράπεζας Αιγιαλείας[4] μεταφέρθηκαν σε τελάρα και στερεώθηκαν (Πίν. 120).

Η εργασία παρουσίαζε ιδιαίτερη δυσκολία κυρίως ως προς την κατασκευή των τελάρων και τη σωστή στερέωση των τοιχογραφιών, καθώς οι περισσότερες είχαν αποσπαστεί από τις βραχώδεις και με έντονες ανωμαλίες παρειές των ασκητηρίων. Οι τοιχογραφίες μετά την αποπεράτωση της συντήρησής τους παρουσιάστηκαν κατά την ημερίδα για τον όσιο Λεόντιο που πραγματοποιήθηκε στο Αίγιο και θα εκτεθούν μόνιμα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητρόπολης Αιγίου, όταν αυτό αποπερατωθεί.

ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Στα εργαστήρια της Πάτρας συντηρήθηκαν και οι παρακάτω εικόνες:

Χριστός ένθρονος Μέγας Αρχιερεύς, από το ναό Κοίμησης Θεοτόκου Τριποτάμων (διαστ. 0,85×0,61×0,03 μ.), που φέρει την επιγραφή: *χειρ ταπεινού Ανδρέου Μανδρέκα του εκ Λεχενά 1831:*. Δύο εικόνες από την Ιερά Μονή Γηροκομείου Πατρών: Ανάληψη, Χριστός Παντοκράτορας (διαμ. 1,04 μ.). Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,33×0,26×0,02 μ.) από το ναό Αγίας Τριάδας Πατρών. Χριστός Νυμφίος (διαστ. 1,09×0,79×0,015 μ.) από τη μονή Χρυσοποδαρίτισσας. Χριστός Παντοκράτορας, κεντρικό διάχωρο ζωγραφισμένο σε μουσαμά, από την ξυλόγλυπτη οροφή του καθολικού της μονής Αγίων Πάντων Τριταίας.

Τέσσερις εικόνες από το σκευοφυλάκιο της μονής Αγίας Λαύρας: 1. Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,375×0,268×0,023 μ.). 2. Οι άγιοι Πάντες (διαστ. 0,79×0,60 μ.). 3. Κοίμηση της Θεοτόκου (0,78×0,48 μ.). 4. Κεντρικό τμήμα κυκλικού σχήματος τριπτύχου με την παράσταση της Δέησης.

4. Ό.π., σ. 332.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Μανωλάδα

Ναός Παλαιοπαναγιάς

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός από τα άλατα με μηχανικό και χημικό μέσο των τοιχογραφιών του βορειοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος που ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο[5] και η αποκάλυψη κάτω από νεότερα επιχρίσματα των τοιχογραφιών του νοτιοδυτικού διαμερίσματος. Στον ανατολικό τοίχο του χώρου, όπου σε νεότερη περίοδο ανοίχτηκε θύρα, αποκαλύφθηκε τμήμα παράστασης ένθρονης Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας ανάμεσα σε σεβίζοντες αγγέλους και χαμηλότερα μικρό τμήμα επιγραφής, ο καθαρισμός της οποίας είναι πιθανόν να τεκμηριώσει τη χρονολόγηση του ζωγραφικού διακόσμου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Κάτω Παναγιά Κυλλήνης

Μονή Βλαχερνών

Πριν από τις στερεωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο καθολικό της μονής Βλαχερνών, έγινε έρευνα σε όλο το μνημείο για τυχόν εντοπισμό τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα, τα οποία καθαιρέθηκαν. Εκτός από τα τμήματα που ήταν ήδη γνωστά[6] ο ναός δεν διατηρεί αλλού τοιχογραφίες. Ελήφθησαν επίσης σωστικά μέτρα για την προστασία του μεταβυζαντινού τοιχογραφικού διακόσμου που διατηρείται στο διακονικό[7].

Βούναργο

Μονή Αγίου Νικολάου Φραγκοπηδήματος

Έγινε καταγραφή των αναγκών συντήρησης των εικόνων της μονής Αγίου Νικολάου Φραγκοπηδήματος στο Βούναργο. Φέτος συντηρήθηκαν δύο εικόνες. Μία με ολόσωμο αδιάγνωστο προφήτη, διαστ. 0,335×0,62 μ., και μια δεύτερη με το Δωδεκάορτο, διαστ. 0,492×0,402 μ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

5. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 250-251.
6. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 206-207.
7. *ΑΕ* 1923, σ. 16-17.

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στο εργαστήριο του μουσείου εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Μ. Μπάρμπα-Ραζή, Α. Ραζής και Ά. Μάνεση, οι ωρομίσθιοι Α. Πέττα, Α. Θεοδόσης και Γ. Ραζής, καθώς και ο μόνιμος τεχνίτης Γ. Σεμιτέκολος. Συντηρήθηκαν συνολικά 39 εικόνες από ναούς της Ζακύνθου και πραγματοποιήθηκε η στερέωση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού της Κυρίας των Αγγέλων στην πόλη της Ζακύνθου. Επίσης, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε παλαιότερα συντηρημένες εικόνες, οι οποίες αποτέλεσαν το περιεχόμενο της έκθεσης «Τα Πάθη τα σεπτά... ως Φώτα σωστικά...». Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν παλαιά στοκαρίσματα και χρωματικά συμπληρώματα που είχαν γίνει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης. Επίσης, έγιναν στερεώσεις, όπου ήταν αναγκαίες, καθαρισμοί μικρής έκτασης και αισθητική αποκατάσταση.

Από τις παραπάνω εργασίες ενδεικτικά αναφέρονται:

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Θεομητορικός κύκλος και Παναγία Οδηγήτρια. Φορητή εικόνα από το ναό Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής (ή Χρυσοπηγής) στη Μπόχαλη (Πίν. 121). Διαστ. 1,28×0,956×0,023 μ. Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι και οι επιζωγραφήσεις που κάλυπταν σε μεγάλη έκταση τα ενδύματα της Παναγίας και του Χριστού στην ένθετη εικόνα, ενώ αντικαταστάθηκαν τα σαθρά από το σαράκι τρέσα. Τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση της παράστασης. Το πλαίσιο κοσμείται με 16 σκηνές από το βίο της Θεοτόκου, που αναπτύσσονται σε πέντε σειρές. Η αφήγηση αρχίζει από επάνω αριστερά και συνεχίζεται σε οριζόντια διάταξη. Οι περισσότερες παραστάσεις της βασίζονται στο απόκρυφο πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου. Στο κέντρο, επάνω από την εικόνα της Θεοτόκου, παριστάνεται η Προετοιμασία του Θρόνου. Η εικόνα από την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, που με βάση την τεχνοτροπία της μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αι., είναι σχεδόν όμοια εικονογραφικά τόσο με εικόνα του 16ου αι. στο Βυζαντινό Μουσείο[8], όσο και με το ενυπόγραφο έργο του Βίκτωρα (1667) στο Μουσείο Ζακύνθου[9]. Διαφέρει ως προς τη σειρά δύο παραστάσεων, του Ευαγγελισμού του Ιωακείμ και του Ασπασμού της Μαρίας και Ελισάβετ, που βρίσκονται σε λάθος θέση, ως προς τη χρονική συνέπεια της αφήγησης.

2. Ίδε ο Άνθρωπος. Θύρα Ωραίας Πύλης από το ναό της Αγίας Άννας στο Καλλιπάδο (Πίν. 122 α). Διαστ. 2×0,62×0,02 μ. Αυγοτέμπερα με προετοιμασία, β΄ μισό 18ου αι. Η παράσταση έφερε μεγάλης έκτασης φθορές και απώλειες τόσο του ξύλινου υποστηρίγματος όσο και της ζωγραφικής επιφάνειας, στην οποία έγιναν εργασίες προστασίας: στερεώσεις και επικόλληση προστατευτικού χαρτιού και υφάσματος. Τα σαθρά τμήματα του ξύλου αντικαταστάθηκαν με νέα, ενώ συμπληρώθηκαν όσα είχαν καταστραφεί. Αφού αφαιρέθηκε το προστατευτικό χαρτί και το ύφασμα, πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις και καθαρισμός του οξειδωμένου βερνικιού στη ζωγραφική επιφάνεια. Τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση της παράστασης. Η θύρα επανατοποθετήθηκε στο τέμπλο του ναού. Ο Χριστός όρθιος, ολόσωμος, με δεμένα τα χέρια, κρατεί με το δεξιό χέρι τον κάλαμο και κλίνει το γεμάτο περιπάθεια πρόσωπό του προς τα αριστερά. Φορεί κόκκινο χιτώνα κοσμημένο με χρυσή παρυφή, η οποία φέρει πολύτιμους λίθους. Το θέμα δημιουργήθηκε με στοιχεία από το βυζαντινό τύπο της Άκρας Ταπείνωσης και το δυτικό Ίδε ο Άνθρωπος (Ecce Homo). Διαδόθηκε σε όλα τα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του 18ου αι., κυρίως κοσμώντας τη θύρα της Ωραίας Πύλης.

3. Ο προφήτης Ηλίας. Φορητή εικόνα από το ναό της Παναγίας στο χωριό Βουγιάτο (Πίν. 122 β). Διαστ. 0,93×0,45×0,034 μ. Οι κύριες φθορές του έργου ήταν απολεπίσεις, απώλειες και έντονο – τετραγωνικής μορφής – κρακελάρισμα. Μετά τη στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας έγινε καθαρισμός με χημικό και μηχανικό τρόπο, προστατευτικό στερέωμα με κηρομάστιχο, αισθητική αποκατάσταση και τοποθέτηση λεπτής επίχρισης με νέο βερνίκι. Η εικονογραφία του προφήτη ακολουθεί πρότυπο που δημιουργήθηκε στην κρητική ζωγραφική του 15ου αι. και επαναλαμβάνεται σε κρητικές εικόνες του 16ου και 17ου αι. Η μορφή του όμως δεν είναι επιβλητική, ρωμαλέα και πλατιά, όπως στις γνωστές κρητικές εικόνες με το ίδιο θέμα, ενώ το δεξιό γυμνό χέρι δεν κρατεί το κεφάλι, αλλά μοιάζει κάπως μετέωρο. Οι παραπάνω διαφορές, αλλά και η χρωματική κλίμακα, στην οποία κυριαρχούν το έντονο κόκκινο και πράσινο, καθώς και η έκτυπη φυτική διακόσμηση του χρυσού κάμπου, παραπέμπουν σε τοπικό εργαστήριο των αρχών του 18ου αι. και σε ικανό τεχνίτη που ακολουθεί κρητικούς τρόπους και πρότυπα.

4. Ο άγιος Γεώργιος. Φορητή εικόνα από τη μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου (Πίν. 123). Διαστ. χωρίς πλαίσιο 0,50×0,59, με πλαίσιο 0,75×0,85 μ., α΄ μισό 17ου αι. Η εικόνα παρουσίαζε έντονο φούσκωμα κατά μήκος, απολεπίσεις και απώλειες τοπικά της ζωγραφικής επιφάνειας.

8. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αριθ. 48.

9. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 323, Πίν. 131.

Το βερνίκι ήταν σκληρό και λόγω του πολυμερισμού των συνθετικών στοιχείων του είχε αλλοιώσει τη χρωματική κλίμακα. Η συντήρηση περιέλαβε στερέωση, μηχανικό και χημικό καθαρισμό και αισθητική αποκατάσταση με χρωματική συμπλήρωση (rigattino). Κάτω δεξιά αφιερωτική επιγραφή: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΑΝΔΡΕΟΥ ΛΑΔΑ*. Στην παράσταση του δρακοντοκτόνου αγίου Γεωργίου της εικόνας – με την έντονη μανιεριστική αίσθηση και την ορμητική θυελλώδη κίνηση – υπάρχουν όλες οι λεπτομέρειες ενός εικονογραφικού τύπου, που αποκρυσταλλώθηκε στην Κρήτη το 15ο αι. και είχε μεγάλη διάδοση κατά το 17ο αι.: ο μικρός σκλάβος που απελευθέρωσε ο άγιος, καθισμένος στα καπούλια του αλόγου, η βασιλοπούλα που φεύγει τρομαγμένη, το χέρι του Θεού που ευλογεί, η πολιτεία στο βάθος και ο βασιλιάς με την ακολουθία του, που παρακολουθούν τη σκηνή από τις επάλξεις ενός πύργου. Στενή εικονογραφική συγγένεια παρουσιάζει η εικόνα της μονής Στροφάδων με εικόνα του Ιστορικού Μουσείου Μόσχας, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 17ου αι. Και στις δύο εικόνες εντοπίζεται ένα σπάνιο διακοσμητικό μοτίβο στο θώρακα του αγίου: δύο άγγελοι που κρατούν σταυρό[10].

5. Αντώνιος Μπορής: Ο άγιος Νικόλαος ένθρονος. Δεσποτική εικόνα από το ναό Αγίου Νικολάου του Μόλου (Πίν. 124-125). Διαστ. 1,45×1,08 μ., α΄ μισό 17ου αι. Η εικόνα έφερε ασημένια επένδυση αποτελούμενη από τέσσερα οριζόντια ελάσματα, που είχαν υποστεί έντονες φθορές. Οι κατά τόπους απώλειες του μετάλλου είχαν συμπληρωθεί με τεμάχια ασημιού από άλλες επενδύσεις ή και τάματα, που είχαν προσαρμοστεί στο ξύλινο υποστήριγμα με πλήθος καρφιών. Επάνω δεξιά η επιγραφή: *ΚΑΡΑΒΗ ΟΝΟΜΑΖΩΜΕΝΟΝ Ο ΑΓΙΟC ΝΙΚΟΛΑΟC* και κάτω δεξιά δυσανάγνωστη – μάλλον αφιερωτική – επιγραφή. Μετά την απομάκρυνση της ασημένιας επένδυσης αποκαλύφθηκε ένα παχύ στρώμα στερεοποιημένης σκόνης, το οποίο και αφαιρέθηκε. Το ιδιαίτερα σκληρό και οξειδωμένο βερνίκι αφαιρέθηκε με μηχανικό και χημικό τρόπο. Τα ακάλυπτα από το ασήμι τμήματα της παράστασης (πρόσωπα, χέρια) παρουσίαζαν σημαντική φθορά, αφού το παχύ στρώμα του οξειδωμένου βερνικιού και άλλες λιπαρές ουσίες είχαν επιφέρει μερική απώλεια του χρώματος. Τέλος, έγινε στερέωση κατά τόπους της ζωγραφικής επιφάνειας και η παράσταση αποκαταστάθηκε αισθητικά. Η εικόνα τοποθετήθηκε στο τέμπλο του ναού χωρίς την ασημένια επένδυσή της, η οποία εκτίθεται πάνω σε ξύλινη βάση. Ο άγιος εικονίζεται σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο ένθρονου ιεράρχη που είχε ευρύτατη διάδοση στην κρητική ζωγραφική: ολόσωμος, με αρχιερατική στολή, να κάθεται σε ξύλινο χωρίς ερεισίνωτο θρόνο και κόκκινο μαξιλάρι με φούντες στις άκρες. Το μέτωπο του θρόνου και το επιτραχήλιο φέρουν σε μονοχρωμία παραστάσεις προφητών και αγίων. Με το υψωμένο δεξιό του χέρι ευλογεί, ενώ στο αριστερό έχει ευαγγέλιο που στηρίζεται στο πόδι του, ανοιχτό στην περικοπή: *ΕΙΠΕΝ Ο / Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΓΩ ΕΙ/ΜΙ Η ΘΥΡΑ / ΔΙ ΕΜΟΥ / ΕΑΝ ΤΙC ΕΙ/[CΕΛΘΕΙ CΩ]/ΘΗCΕΤΑΙ / ΚΑΙ ΕΙCΕΛΕΥ/CΕΤΑΙ Κ(ΑΙ) Ε/ΞΕΛΕΛΕΥCΕ/ΤΑΙ*. Στο επιγονάτιο παριστάνεται ο Χριστός Εμμανουήλ που κρατεί ανοιχτό ειλητάριο με το βιβλικό στίχο που εκφωνείται κατά την ένδυση αρχιερέως: *ΠΕΡΙΖΩCΕ ΤΗΝ ΡΟΜΦΑΙΑΝ CΟΥ ΕΠΙ ΤΟΝ ΜΗΡΟΝ CΟΥ*. Επάνω, στο χρυσό κάμπο, δεξιά ο Χριστός και αριστερά η Παναγία προσφέρουν στον άγιο το ωμοφόριο και το ευαγγέλιο. Στο πράσινο έδαφος με λευκό χρώμα αποκαλύφθηκε η υπογραφή του καλλιτέχνη: *ΧΕΙΡ ΑΝΤΩ-/ΝΙΟΥ/ ΜΠΟΡΗ*. Ο ζωγράφος, που καταγόταν από τα Χανιά, σύμφωνα με έγγραφες μαρτυρίες, βρισκόταν το 1636 στη Ζάκυνθο, όπου και πέθανε πριν από το 1659. Τα περισσότερα έργα του κάηκαν από την πυρκαγιά που ξέσπασε μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1953[11].

6-7. α) Παναγία Mater Dolorosa και β) Ο άγιος Ιωάννης. Φορητές εικόνες (Μ.Ζ. 487, 292), στο Μουσείο Ζακύνθου από το Παλαιό Μουσείο (Πίν. 126 α-β). Διαστ. α) 0,79×0,608 μ., β) 0,79×0,605 μ. Λάδι σε ύφασμα. Οι παραστάσεις σε παλαιότερη επέμβαση είχαν επικολληθεί σε ξύλο. Έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και του ξύλινου υποστηρίγματος. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι και έγινε αισθητική αποκατάσταση των παραστάσεων. Οι πίνακες ανήκουν σε μία σύνθεση που αποτελείται από τέσσερις ελαιογραφίες με την απεικόνιση των κυριότερων προσώπων του Θείου Δράματος. Συμπληρώνεται από τις παραστάσεις: Χριστός «Ίδε ο Άνθρωπος» και Τα δάκρυα του αγίου Πέτρου. Στα έργα αυτά κυριαρχεί ο ρεαλισμός, η δραματική ένταση και η αποτύπωση του ψυχικού κόσμου των απεικονιζόμενων προσώπων, στοιχεία που αποδεικνύουν την πλήρη αποδοχή των δυτικών τρόπων στη ζωγραφική της Ζακύνθου κατά το 18ο και 19ο αι. Η ελεύθερη εκτέλεση, που στηρίζεται περισσότερο στον τόνο παρά στο σχέδιο, και το αραιό χρώμα, που δουλεύεται σε μαλακές κλι-

10. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης. Από τον Χάνδακα ως τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη*, Ηράκλειο 1993, αριθ. 60 (I. Kyzlasova).

11. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 222-223.

μακώσεις, οδηγούν στους εκφραστικούς τρόπους του ζακυνθινού ζωγράφου Νικολάου Καντούνη[12].

8. Σταυρός τέμπλου. Από το ναό της Αγίας Άννας (Πίν. 126 γ). Σωζ. διαστ. 1,23×1,05×0,037 μ. Αυγοτέμπερα σε ξύλο με προετοιμασία. Τέλη 17ου αι. Ο ξυλόγλυπτος σταυρός είχε περισυλλεγεί μετά τους σεισμούς του 1953 από την κατεστραμμένη εκκλησία. Συναρμολογήθηκε από τέσσερα τεμάχια που βρέθηκαν σε διαφορετικές θέσεις στην αποθήκη του μουσείου. Λείπει το επάνω τμήμα της κάθετης κεραίας του και μέρος της ξυλόγλυπτης διακόσμησης. Το κατώτερο τμήμα της βάσης του είναι μεταγενέστερη προσθήκη από ξύλο πεύκου[13]. Ο τύπος του ξυλόγλυπτου σταυρού στο επιστύλιο των τέμπλων, που κατάγεται από τους μεγάλους βενετσιάνικους σταυρούς του 13ου-14ου αι., υιοθετήθηκε από την κρητική τέχνη και γνώρισε μεγάλη διάδοση στο τέλος του 16ου και κατά το 17ο αι. στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο.

ΞΥΛΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Το ξυλόγλυπτο και επιχρυσωμένο τέμπλο του ναού της Κυρίας των Αγγέλων στην πόλη της Ζακύνθου παρουσίαζε επικίνδυνη κλίση, αφού είχαν αποσαθρωθεί τα ξύλινα στηρίγματά του. Κρίθηκε αναγκαίο, προκειμένου να εξασφαλιστεί η σταθερότητα στη στήριξή του, να τοποθετηθούν στην πίσω πλευρά του δύο νέα οριζόντια δοκάρια και δύο κάθετα. Στην ξυλόγλυπτη πλευρά του αφαιρέθηκε η σκόνη και επανατοποθετήθηκαν όσα ξυλόγλυπτα τεμάχια είχαν αποκολληθεί.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Αργοστόλι

Κοργιαλένειο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο

1. Άγιος Νικόλαος και 11 σκηνές του βίου του, β΄ μισό του 17ου αι., διαστ. 0,71×0,81×0,01 μ. Η εικόνα είχε αρκετές φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας από παλαιότερο, ατυχή καθαρισμό κατά τον οποίο είχε καταστραφεί το χρυσό βάθος και οι επιγραφές των σκηνών. Η μεγαλύτερη φθορά παρατηρείται στο πρόσωπο του ένθρονου αγίου στο κεντρικό διάχωρο, στο οποίο έγινε μετά το συμπληρωματικό καθαρισμό ζωγραφική αποκατάσταση. Στην πίσω πλευρά της εικόνας επιγραφή με λευκά γράμματα: *ΕΠΙΕΤ(Ο)ΥC –1665 δικεβρί(ο)υ 20*, τεκμηριώνει την τοποθέτηση της εικόνας στο β΄ μισό του 17ου αι., όπου οδηγούν και τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της.

2. Παναγία Γλυκοφιλούσα, 17ου αι., διαστ. 0,22×0,17 μ. Έγινε στερέωση του σαθρού ξύλινου υποστρώματος και συμπλήρωση, για λόγους στατικούς και αισθητικούς, του κατώτερου τμήματος του ξύλου που είχε αποκολληθεί.

3. Βημόθυρο (δεξιό φύλλο) από τη Συλλογή Στέφανου και Φραγκίσκου Βαλλιάνου (αριθ. κατ. 2513), διαστ. 1,60×0,46 μ. Λείπουν τμήματα στο κάτω μέρος του ξύλου και πάνω στο διάτρητο ξυλόγλυπτο. Στην υστερογοτθικού τύπου κορύφωση του βημόθυρου εικονίζεται η Παναγία του Ευαγγελισμού που βασίζεται σε καλό παλαιολόγειο πρότυπο και κάτω οι άγιοι Παύλος και Νικόλαος, ολόσωμοι κάτω από τοξύλλια με στρεπτούς κιονίσκους. Το κατώτερο τμήμα των δύο αγίων είχε απώλεια της ζωγραφικής επιφάνειας, ενώ και το υπόλοιπο έργο έφερε εκτεταμένες επιζωγραφήσεις, οι οποίες για λόγους αισθητικούς δεν αφαιρέθηκαν.

Περατάτα

Εκκλησιαστικό Μουσείο μονής Αγίου Ανδρέα Μηλαπιδιάς

Ενόψει της έκθεσης των εικόνων και ξυλογλύπτων στο νέο κτίριο του Εκκλησιαστικού Μουσείου της μονής έγινε έλεγχος όλων των εκθεμάτων που βρίσκονται σήμερα στο παλαιό καθολικό της μονής, πολλά από τα οποία είχαν ανάγκη νέας συντήρησης.

1. Θωμάς Μπαθάς: Άγιος Νικόλαος, διαστ. 1,09×0,89×0,02 μ., άλλοτε στη συλλογή της Μητρόπολης Κεφαλληνίας (αριθ. κατ. ΜΜ 23)[14]. Ο ιεράρχης άγιος παριστάνεται ημίσωμος, με αρχιερατικά άμφια, ευλογεί με το δεξιό χέρι και στο αριστερό κρατεί ανοιχτό βιβλίο με το απόσπασμα από το κατά Ιωάννην ευαγγέλιο (10,9): *ΕΙΠΕΝ Ο / Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η ΘΥΡΑ*... Στο ύψος της κεφαλής του και σε μικρότερη κλίμακα παριστάνονται ο Χριστός και η Παναγία που του προσφέρουν αντίστοιχα ευαγγέλιο και ωμοφόριο.

12. *Holy Passion - Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting*, Athens 1999, αριθ. 21, 22 (Z. Mylona). *ΔΧΑΕ* ΚΒ΄ (2001), σ. 247-260.

13. *Τα Πάθη τα σεπτά... ως Φώτα σωστικά... Το Θείο πάθος σε εικόνες της Ζακύνθου. Από το 17ο στο 19ο αιώνα*, Αθήνα 1998, αριθ. 18 (Ζ. Μυλωνά).

14. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 283-284, Πίν. 276.

Κατά τη διάρκεια παλαιότερης συντήρησης στη δεκαετία του 1980 αφαιρέθηκε η αργυρή επένδυση την οποία έφερε τμηματικά η εικόνα, έγινε ημιτελής καθαρισμός και ατυχείς ζωγραφικές συμπληρώσεις στα κατεστραμμένα μέρη, ιδιαίτερα στο πρόσωπο του αγίου, που παραποιούσαν τα χαρακτηριστικά της μορφής του. Το χρυσό βάθος της εικόνας έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό και στα σημεία που είχε διατηρηθεί έφερε διαδοχικές επιζωγραφήσεις.

Ο καθαρισμός της εικόνας αποκάλυψε στην κάτω αριστερή γωνία την υπογραφή του ζωγράφου με καστανά κεφαλαία γράμματα: *ΤΩΜΙΟΥ ΒΑΘΕΟC*. Είναι το τρίτο ενυπόγραφο έργο του Θωμά Μπαθά ή Βαθά (1554-1599)[15] που εντοπίζεται στον ελλαδικό χώρο. Ύστερα από το σπουδαίο αυτό εύρημα αποφασίστηκε να προχωρήσει με προσοχή η εργασία της προοδευτικής απαλλαγής της εικόνας από τα ξένα στοιχεία των επισκευών που παραποιούσαν το πρωτότυπο έργο[16] (Πίν. 127 α).

2. Άγιος Ανδρέας και Ιωάννης Πρόδρομος, 1675, διαστ. 0,89×0,71×0,02 μ.[17]. Οι δύο άγιοι παριστάνονται όρθιοι, μετωπικοί, ευλογούντες με το δεξιό χέρι και κρατώντας στο αριστερό σταυρό και ειλητάριο, ανοιχτό με επιγραφή ο Πρόδρομος και κλειστό ο Ανδρέας. Στο κάτω τμήμα μεταξύ των δύο αγίων παριστάνονται δεόμενοι γονατιστοί οι δύο ευγενείς αφιερωτές, οι αδελφοί Ανδρέας και Βαπτιστής με το οικόσημο της οικογένειας Μεταξά ανάμεσά τους[18] και χαμηλότερα η αφιερωτική επιγραφή και η χρονολογία *ΑΧΟΕ* (= 1675).

Η εικόνα είχε παλαιότερα συντηρηθεί, επειδή ωστόσο παρουσίαζε έντονη φθορά του ξύλινου υποστρώματος, καθώς και αποκόλληση της ζωγραφικής επιφάνειας, έγινε νέα στερέωση και παράλληλα αφαιρέθηκαν και οι επιζωγραφήσεις από το ιμάτιο του αγίου Ανδρέα.

Στο χώρο του μουσείου της μονής συντηρήθηκε το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο που είχε μεταφερθεί από το ερειπωμένο καθολικό της Παναγίας Μηνιατάτων Αργοστολίου[19]. Στο έργο συνεργάστηκε και η Διεύθυνση Συντήρησης με υπεύθυνο το συντηρητή Α. Πατεράκη. Έγινε εμποτισμός του ξύλου, καθαρισμός και στερέωση του χρυσού, καθώς και του χρώματος στα μέρη που υπάρχει, επανασύνδεση των αποκολλημένων τμημάτων του ξυλογλύπτου και κάλυψη των φθορών με υδρόχρωμα.

Οι εικόνες και τα θωράκια του τέμπλου μεταφέρθηκαν για συντήρηση στο εργαστήριο της Εφορείας στην Πάτρα. Οι εικόνες του τέμπλου δεν είναι έργα σύγχρονα ούτε του ίδιου ζωγράφου. Οι σημαντικότερες είναι:

3. Ανδρέας Καραντινός: ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, 1706. Δεσποτική εικόνα, διαστ. 1,07×0,78×0,02 μ. Ο άγιος εικονίζεται ημίσωμος, στραμμένος κατά τα τρία τέταρτα προς τον Χριστό που τον ευλογεί μέσα από άνοιγμα του ουρανού πάνω αριστερά. Κρατεί στο αριστερό του χέρι σταυροφόρο σκήπτρο και ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Κάτω, δεξιά της κεφαλής της αποτομής, η υπογραφή του ζωγράφου: *ανδρέου ιερωδιάκονου καράντινου χειρ/ α.ψ.σπ.* (= 1706)[20]. Η εικόνα είναι πανομοιότυπη και στο ίδιο σχεδόν μέγεθος με του τέμπλου του Αγίου Γεωργίου στα Τζανάτα Κεφαλονιάς, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, που έχει αποδοθεί στον Ανδρέα Καραντινό[21].

4. Η κατά σάρκαν Περιτομή του Χριστού, 18ου αι. και 1826, εικόνα Δωδεκαόρτου, διαστ. 0,52×0,415×0,02 μ. (Πίν. 127 β). Η σπάνια στη βυζαντινή ζωγραφική σκηνή δανείζεται την εικονογραφία της Υπαπαντής, όπως και σε πανομοιότυπη εικόνα Δωδεκαόρτου του 18ου αι. από ερειπωμένο ναό του Ληξουρίου, σήμερα στη Συλλογή της μονής Κορωνάτου (αριθ. κατ. 121). Μεταγενέστερα προστέθηκε στο κάτω μέρος της σκηνής η παράσταση του αγίου Βασιλείου, η οποία κάλυψε τη μορφή νέου που κρατεί αγγείο. Ο ιεράρχης άγιος εικονίζεται κάτω από γραπτό τόξο μετωπικός, ευλογεί με το δεξιό και κρατεί κλειστό, διάλιθο ευαγγέλιο στο αριστερό. Στο κόκκινο βάθος η επιγραφή: *Ο ΟΥΡΑΝΟΦΑΝΤΟΡ-ΘΕΙΟC ΒΑΣΙΛΕΙΟC* και κάτω δεξιά με λευκά γράμματα η χρονολογία *αωκστ* (=1826) και τα αρχικά *Γ.Ι.Κ* (= Γεράσιμος Ιερεύς Κόκκινος)[22]. Η προσθήκη του αγίου Βασιλείου στη σκηνή της Περιτομής οφείλεται προφανώς στη σύμπτωση των δύο εορτών στην Ορθόδοξη Εκκλησία την 1η Ιανουαρίου. Στην ίδια θέση και χωρίς να έχει σχέση με την υπόλοιπη σκηνή παριστάνεται ο άγιος και στην εικόνα της Συλλογής του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας που αποδίδεται

15. Γενικά για το ζωγράφο και το έργο του, βλ. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 215-218.

16. Η εικόνα θα δημοσιευθεί από την υπογράφουσα.

17. Ντ. Κονόμος, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά*, Αθήνα 1966, σ. 15, εικ. 30.

18. Ι. Τυπάλδου-Λασκαράτου, Οι Κεφαλονίτες σπουδαστές της Πάδοβας και τα οικόσημά τους, *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), σ. 175-176.

19. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 326.

20. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 69-70.

21. *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*, Αθήνα 1997, σ. 112-113.

22. Ο Κεφαλονίτης ζωγράφος και ιερωμένος Γεράσιμος Κόκκινος συχνά υπέγραφε με τα αρχικά του ονόματός του, όπως στην εικόνα της Θεοτόκου από το ναό του Αγίου Γερασίμου του Κάστρου, σήμερα στη συλλογή της Ευαγγελίστριας του Κάιπρου και στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στη μονή Θεμάτων της Σάμης, βλ. Κονόμος, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 22.

στον Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη[23], ενώ παραλείπεται στην εικόνα του Κορωνάτου.

Την υπογραφή του Γεράσιμου Κόκκινου φέρουν και τα τρία σωζόμενα θωράκια του τέμπλου: Η Προσκύνηση των Μάγων (1825), Γέννηση Θεοτόκου και Εισόδια (δίζωνη εικόνα) και Μυστικός Δείπνος (1826)[24]. Και στα τρία θωράκια είναι έντονη η επίδραση των φλαμανδικών χαρακτικών, στοιχείο που χαρακτηρίζει το έργο του ζωγράφου, όπως έχει παρατηρηθεί και αλλού[25]. Στον ίδιο πρέπει να αποδοθεί και το μοναδικό βημόθυρο (αριστερό φύλλο) που διασώθηκε, με την παράσταση των αγίου Διονυσίου και οσίου Θεοδοσίου.

Ληξούρι

Από ιδιωτική συλλογή του Ληξουρίου συντηρήθηκε ιταλοκρητική εικόνα με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης με την Παναγία και τον Ιωάννη τον Θεολόγο, των αρχών του 16ου αι., διαστ. 0,48×0,63×0,02 μ.[26]. Πολλαπλά στρώματα επιζωγραφήσεων σε όλη την επιφάνεια της εικόνας αλλοίωναν το εξαίρετο αυτό έργο. Αφού έγιναν δοκιμές, η εικόνα απαλλάχθηκε από το οξειδωμένο βερνίκι, την μπρουτζίνα που κάλυπτε όλο το χρυσό βάθος και τις κακότεχνες επιζωγραφήσεις. Αφαιρέθηκε επίσης και το παλαιότερο στοκάρισμα στο κάτω αριστερό τμήμα που έχει καταστραφεί έως το ξύλο, καθαρίστηκε και έμεινε ακάλυπτο.

Μονή Παναγίας Κορωνάτου

Από τη συλλογή της μονής συντηρήθηκαν 25 εικόνες που θα συμπεριληφθούν στην έκθεση[27]. Οι σπουδαιότερες είναι οι εξής:

1. Παναγία του Πάθους, *Η ΑΜΟΛΥΝΤΟΣ*, διαστ. 0,695×0,585×0,02 μ. Πολύ καλό έργο του 16ου αι. Έγινε στερέωση της προετοιμασίας που είχε αποκολληθεί από την εικόνα. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και συμπλήρωση τμήματος του προσώπου του Χριστού που είχε καταστραφεί με υδρόχρωμα.

2. Κεφαλή Χριστού, διαστ. 0,41×0,31×0,015 μ. Εξαίρετο έργο των αρχών του 17ου αι. Στην πίσω πλευρά με κόκκινο χρώμα γραπτός σταυρός με το *ΙΣ ΧΣ ΝΙΚΑ*. Η εικόνα είχε σοβαρές φθορές στο ξύλινο υπόστρωμα και αποκόλληση της ζωγραφικής επιφάνειας λόγω της υγρασίας και της κακής προετοιμασίας. Έγινε στερέωση του ξύλου, αλλαγή ξύλινων υποστηριγμάτων (τρέσων), στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση, νέο βερνίκι.

3. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 17ου αι., διαστ. 0,92×0,63 μ., από το ναό της Ευαγγελιστρίας Ληξουρίου. Η σκηνή διαδραματίζεται μπροστά σε ενδιαφέροντα αρχιτεκτονήματα. Κάτω στο έδαφος με μαύρα κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *ΜΝΗΣΘΗΤΗ Κ(ΥΡΙ)Ε ΒΙΤΩΡ(Ο)Υ/Κ(ΑΙ) ΛΙΒΑΝΙCΙΑC ΜΟΝΑΧΗS*. Η εικόνα δεν είχε ιδιαίτερα προβλήματα συντήρησης. Έγινε απεντόμωση, στερέωση των ξύλινων υποστηριγμάτων, αντικατάσταση των παλαιών στοκαρισμάτων με νέα και χρωματική αποκατάσταση.

4. Ένα ενδιαφέρον σύνολο αποτελούν οι εικόνες του τέμπλου του ερειπωμένου ναού της Αγίας Παρασκευής Ληξουρίου που φυλάσσονται στη μονή μετά την καταστροφή του ναού με τους σεισμούς του 1953. Για την έκθεση συντηρήθηκαν δύο δεσποτικές εικόνες, ο Χριστός εν Δόξη (διαστ. 1,20×0,80×0,02 μ.) και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 1,20×0,79×0,02 μ.), οι τρεις θύρες του τέμπλου με τον Νυμφίο και δύο αγγέλους με τα όργανα του Πάθους, καθώς και πέντε εικόνες από το Δωδεκάορτο, τρεις από τις οποίες – η Βάπτιση, 1755, η Ανάσταση, 1755 και η Αποκαθήλωση, 1758 – φέρουν την υπογραφή του Κεφαλονίτη ζωγράφου και ιερέα Τιμόθεου Κούρτζουλα[28]. Με βεβαιότητα θα μπορούσαν να του αποδοθούν και οι δύο ανυπόγραφες του ίδιου Δωδεκαόρτου: η Υπαπαντή, 1757, και η Ψηλάφηση του Θωμά, 1756.

5. Θεοδόσιος ιερέας Σφαέλος, Αγία Τριάδα, 1766, διαστ. 1,30×0,94×0,02 μ. Κάτω από γραπτό τόξο και σε γαλάζιο έναστρο βάθος παριστάνονται ο Υιός ευλογών και ο Πατήρ με ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, κρατώντας ανάμεσά τους τη σφαίρα του κόσμου. Πάνω το Άγιο Πνεύμα και κάτω η επιγραφή: *1766 απριλη(ο)υ 22 χίρ θεωδόσι(ο)υ ιερε(ω)ς τ(ο)υ σφαέλ(ο)υ*[29]. Η εικόνα απαλλάχθηκε από το μεταγενέστερο ξύλινο πλαίσιο και το πλαστικό χρώμα που κάλυπτε το κατώτερο τμήμα της. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά τρέσα και στερεώθηκε το ξύλινο υπόστρωμα της εικόνας. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερ-

23. M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise 1962, σ. 97, πίν. 48.

24. Μνεία για έργα του Κόκκινου στο ναό κάνει και ο Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα* Β΄, Αθήνα 1960, σ. 308.

25. Γ. Ρηγόπουλος, Φλαμανδικές επιδράσεις σε εικόνες επώνυμων και ανώνυμων μεταβυζαντινών ζωγράφων στην Κεφαλονιά, *Κεφαλονιά* 3, Αργοστόλι 1996, σ. 213-214.

26. *Holy Passion - Sacred Images*, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 58, εικ. 59 (D. Rigakou).

27. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 337.

28. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 120.

29. Για το ληξουριώτη ζωγράφο και ιερέα, βλ. ό.π., σ. 405.

νίκι και οι επιζωγραφήσεις και έγινε αισθητική αποκατάσταση του έργου.

6. Ξυλόγλυπτος σταυρός τέμπλου, 1775, από το ναό των Αγίων Αναργύρων Ληξουρίου, μετόχι σήμερα της μονής, διαστ. 0,75×0,505×0,02 μ. Πάνω στον ξύλινο σταυρό, που δεν φέρει ξυλόγλυπτη διακόσμηση, παριστάνεται ο νεκρός Χριστός, ενώ στις τρίφυλλες απολήξεις του σταυρού απεικονίζονται τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών. Στο λόφο του Γολγοθά διακρίνεται η χρονολογία 1775. Έγινε στερέωση του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας που παρουσίαζαν σημαντικές φθορές και στη συνέχεια στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας.

7. Θωράκιο τέμπλου με σκηνές από την ιστορία της Σωσάννας, 1703, διαστ. 0,43×0,49 μ. Σε πρώτο επίπεδο παριστάνεται το λουτρό της Σωσάννας και στο βάθος πάνω αριστερά, σε μικρότερη κλίμακα, η καταδίκη της[30]. Αφαιρέθηκε η μπρουτζίνα που κάλυπτε το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο πλαίσιο, στο οποίο ελάχιστα ίχνη χρυσού είχαν απομείνει. Στην αριστερή πλευρά της παράστασης παρατηρούνται ίχνη καψίματος. Με τη βοήθεια υπεριώδους ακτινοβολίας αποκαλύφθηκε στο κάτω τμήμα της εικόνας τρίστιχη αφιερωτική επιγραφή με μικρά λευκά γράμματα και η χρονολογία *αψΓ* (=1703).

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Κάτω Τρίκαλα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου είναι λιθόκτιστη μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ουρανία και γυναικωνίτη. Χάραγμα στο παράθυρο του Ιερού δίνει τη χρονολογία (κτίσης;) 1697. Την απόληξη των τοίχων επιστέφει πώρινο κοιλόκυρτο γείσο (νότιος τοίχος) ή οδοντωτό (βόρειος τοίχος). Στο δυτικό τοίχο κατασκεύασαν πρόσφατα κατ' απομίμηση του νότιου τοίχου, ίδιο κοιλόκυρτο γείσο. Στο βόρειο τοίχο υπάρχει τοιχισμένη θύρα, με πώρινο χαμηλωμένο τόξο και ακριβώς από πάνω πώρινη κόγχη. Ίδια κόγχη υπάρχει στη βόρεια πλευρά του ναού, δίπλα στη θύρα εισόδου, την οποία επιστέφει τριγωνικό πώρινο αέτωμα.

Στο εσωτερικό, στον κυρίως ναό κάτω από το πλαστικό χρώμα των τοίχων διαφαίνονται τοιχογραφίες διακοσμητικού χαρακτήρα (πλατιές ταινίες με γεωμετρικά ή φυτικά θέματα ορίζουν ορθογώνια διάχωρα), όπως συνηθιζόταν τον περασμένο αιώνα. Στην πρόθεση του Ιερού όμως σώζεται σε άριστη κατάσταση τοιχογραφία της Άκρας Ταπείνωσης (ο νεκρός Χριστός, περιστοιχιζόμενος από τα σύμβολα του μαρτυρίου, στέκει όρθιος μετωπικός μέσα στη σαρκοφάγο). Τον πλαισιώνουν η Παναγία και ο Ιωάννης. Δίπλα στην Παναγία επιγραφή: *μ(νησ)θ(η)τι κύριε παναδιωτιγ ιε(ρ)εος σην τι σμβιο ου κ των Γονέων αυτών*.

Τα χρώματα είναι έντονα και τα χαρακτηριστικά των προσώπων αποδίδονται εξπρεσιονιστικά (χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές σκιές κάτω από τα μάτια, δηλωτικές του πάθους που διακατέχει τα θεία πρόσωπα).

Η παράσταση μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αι.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Βερίνο

Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Το μοναστήρι βρίσκεται στο ύψωμα Αϊγιάννης. Υπήρξε μετόχι της μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας. Μνημονεύεται σε έγγραφο του Πατριάρχη Διονυσίου (1665) ότι βρίσκεται κοντά στο χωριό Τζετζεβό[31]. Ερημώθηκε στα τέλη του 18ου αι. και επαναλειτούργησε ως γυναικεία μονή το 1988. Τότε επισκευάστηκε το ερειπωμένο καθολικό και μετατράπηκε από ξυλόστεγο (διατηρούνται ίχνη του ανατολικού αετώματος) σε θολοσκέπαστο. Στον ανατολικό και βόρειο τοίχο σώζονται τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας, πιθανώς του 18ου αι. Τις καλύπτει παχύ βερνίκι.

Κάτω Αλισσός

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός υπήρξε κοιμητηριακός και είναι χτισμένος δίπλα στον Πύρρο ποταμό. Είναι λιθόκτιστος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη αψίδα. Εσωτερικά δύο σφενδόνια ενισχύουν την καμάρα. Η μορφή του έχει αλ-

30. Διαφορετικό επεισόδιο της ιστορίας επιλέχθηκε στο θωράκιο Λ 325 της Συλλογής Λοβέρδου του Βυζαντινού Μουσείου που υπογράφει ο ζακυνθηνός ζωγράφος Αλέξανδρος Γρυπάρης (1655/60-1717). βλ. Γ. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Α', Αθήνα 1998, σ. 135-138, εικ. 92.

31. Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, Πάτραι 1950, σ. 439-442.

λοιωθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις (επιχρίσματα, ανακατασκευή στέγης, σιδερένια υπόστεγα και καμπαναριό). Μοναδικό στοιχείο παλαιότητας η λίθινη οδοντωτή ταινία που περιτρέχει την αψίδα και τη βόρεια πλευρά.

Το χωριό Κάτω Αλισσός εποικίστηκε τον περασμένο αιώνα από κατοίκους του Φενεού (Σιβίστα) Κορινθίας.

Ίσωμα (Ίσαρι)

Ναός Προφήτη Ηλία

Στο νεκροταφείο του χωριού βρίσκεται ο παλαιός ναός του Προφήτη Ηλία. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο, με δίριχτη στέγη και ημικυκλική αψίδα. Μοναδική θύρα εισόδου και παράθυρα στη νότια πλευρά. Είναι χτισμένο με πέτρες διαφόρων μεγεθών, διάσπαρτα κεραμίδια και ελάχιστο, σαθρό συνδετικό κονίαμα. Σε β΄ χρήση φαίνονται να είναι δύο μεγάλοι δόμοι με διάκοσμο από ανάγλυφους σταυρούς αποτροπαϊκού χαρακτήρα, που πλαισιώνουν ασύμμετρα την είσοδο.

Πρόσφατα το ναΰδριο επισκευάστηκε (αντικατάσταση στέγης, περιμετρικό σενάζ, ασβέστωμα εσωτερικών τοίχων). Στο εσωτερικό σώζεται μια εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου που σκοτώνει τον Σκυλογιάννη (19ος αι.), η οποία πρέπει να προέρχεται από τον ομώνυμο ενοριακό ναό του Ισώματος.

Κρίνος (Μπούκουρα)

Στο αλβανόφωνο χωριό, γνωστό ήδη από το 17ο αι., κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη δρόμου, στο πρανές νότια του εξωκκλησίου της Αγίας Παρασκευής αποκαλύφθηκαν και καταστράφηκαν εν μέρει κιβωτιόσχημοι λιθόκτιστοι τάφοι. Ανασκαφική έρευνα δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί λόγω του όγκου των χωμάτων που κάλυπταν τους τάφους.

Κρυονέρι (Ασάνι)

Ναΰδριο Αγίων Αναργύρων

Πρόκειται για ερειπωμένο μονόχωρο ναΰδριο χτισμένο με ξερολιθιά, βόρεια του χωριού.

Κάλανος

Πυργόσπιτο Γιαννόπουλου - Θεοφίλου (Πύργος Νεζερών)

Πρόκειται για προεπαναστατικό τριώροφο πυργόσπιτο, το οποίο σήμερα είναι ερειπωμένο. Ανήκε στον προεστό των Νεζερών Παναγιώτη Γιαννόπουλο και ίσως να είναι ο «πύργος του κοτζάμπαση» που αναφέρει ο Leake[32]. Φωτογραφία στον Τριανταφύλλου[33] δείχνει ένα χαρακτηριστικό πυργόσπιτο ορθογωνικής κάτοψης. Είναι χτισμένο με μεγάλες πελεκητές πέτρες, άφθονη λάσπη και ξυλοδεσιές. Η ύπαρξη τριών ορόφων επιβεβαιώνεται από τα πάτερα στον ανατολικό μακρύ τοίχο του κτίσματος.

Σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων η ερείπωσή του άρχισε προ 30 ετών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Άνω Φιγάλεια

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο υστεροβυζαντινός ναός Κοίμησης της Θεοτόκου βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού Άνω Φιγάλεια (πρώην Παύλιτζα). Ανήκει στην κατηγορία Α1 των σταυρεπιστέγων. Σήμερα καλύπτεται με δίριχτη στέγη, οι θόλοι του έχουν καταρρεύσει και οι τοίχοι έχουν σε μεγάλο βαθμό ανακατασκευαστεί. Οι τοίχοι και το κτιστό τέμπλο κοσμούνται με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες[34]. Η έκταση που καταλαμβάνει η τοιχογράφηση υποδεικνύει ότι το κτίριο έχει υποστεί και άλλες μετατροπές πριν φθάσει στη σημερινή του μορφή. Έχει οικοδομηθεί στη θέση αρχαιότερου κτίσματος. Το δάπεδο του μνημείου ανήκει σε πρωιμότερη φάση, ενώ στους τοίχους είναι εντοιχισμένοι όρθιοι κορμοί κιόνων. Έγινε καταγραφή των προβλημάτων που εμφανίζει ο τοιχογραφικός διάκοσμος και υλοποιήθηκαν μικρής έκτασης στερεωτικές επεμβάσεις. Σε μερικά σημεία εντοπίστηκε και δεύτερο, αρχαιότερο στρώμα ζωγραφικής.

Βούναργο

Μονή Αγίου Νικολάου Φραγκοπηδήματος

Η γυναικεία μονή του Αγίου Νικολάου έχει ανακατασκευαστεί εξαρχής μετά την ερείπωσή της από τους σεισμούς της Ηλείας. Διατηρείται μόνον το νεότερο καθολικό, μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα με πεντάπλευρη αψίδα.

---

32. W. Leake, *Travels in the Morea*, II, Amsterdam 1968², σ. 121.

33. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν λεξικόν των Πατρών*, Πάτραι 1959, σ. 414.

34. *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 346.

Στο ναό διατηρείται σε καλή κατάσταση η αξιόλογη εικόνα της Θεοτόκου στον τύπο της Οδηγήτριας.

Άγιος Ηλίας Πηνείας

Ναός Σωτηρούλας

Σε λόφο πάνω από τον οικισμό του Αγίου Ηλία βρίσκεται ο μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (Σωτηρούλα), ο οποίος είναι σήμερα μετόχι της Μονής Ιβήρων. Έχει οικοδομηθεί το 19ο αι. στη θέση παλαιότερου ναού, του οποίου είναι ορατή η ημικυκλική αψίδα κάτω από τη νεότερη τρίπλευρη. Μεταγενέστερα έγινε νέα υπερύψωση των τοίχων και ανακατασκευή της στέγης. Πάνω από το υπέρθυρο της βόρειας εισόδου υπάρχει λίθινη πλάκα με επιγραφές, όπου αναγράφεται η χρονολογία 1883. Τμήματα επιστυλίου μαρμάρινου βυζαντινού τέμπλου έχουν εντοιχιστεί στη βόρεια είσοδο της εκκλησίας, ενώ σε υπαίθριο προσκυνητάρι έχουν πακτωθεί δύο πεσσίσκοι. Επίσης, δύο θραύσματα θωρακίου τέμπλου περισυνελέγησαν και μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Κάστρου Χλεμούτσι. Ανατολικά του ναού υπάρχει διώροφο κτίσμα, πιθανώς σύγχρονο της ανοικοδόμησης του ναού.

Κρυονέρι Φιγαλείας

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο κοιμητηριακός ναός του οικισμού Κρυονέρι (πρώην Άνω Κοπάνιτσα) Φιγαλείας, ανήκει στον τύπο του απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες και έχει τρούλο με δωδεκάπλευρο τύμπανο. Εσωτερικά έχει μήκος 5,75, χωρίς την αψίδα, και πλάτος 5,05 μ. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και έχει υποστεί πολλές μετατροπές και αλλοιώσεις. Ο δυτικός τοίχος και ο νάρθηκας έχουν κατεδαφιστεί, ώστε να γίνει επέκταση του ναού προς Δ. Εξωτερικά έχει πρόσφατα επιχριστεί, ενώ έγινε και ανακεράμωση της στέγης. Οι εσωτερικές επιφάνειες είναι καλυμμένες με ασβέστη, κάτω από τον οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση στρώμα τοιχογραφιών, που έχει χρονολογηθεί παλαιότερα στο 18ο αι.[35]. Οι συντηρητές της Εφορείας προχώρησαν δοκιμαστικά σε αποκάλυψη τμημάτων των τοιχογραφιών που είναι πρωιμότερες, για να διαπιστωθεί το εύρος και η κατάσταση διατήρησης. Στην αψίδα διακρίνεται η Πλατυτέρα και στην καμάρα του ανατολικού σκέλους του σταυρού η Ανάληψη. Στη νότια πλευρά του νοτιοανατολικού πεσσού και στις διόδους μεταξύ Ιερού και παραβημάτων διατηρούνται ολόσωμες μορφές αγίων.

Ακρωτήριο Κουνουπέλι

Πύργος

Στο ακρωτήριο Κουνουπέλι, κοντά στη Μανωλάδα, βρίσκονται τα ερείπια πύργου. Έχει τετράγωνη κάτοψη με πλευρά 5,90 και πάχος τοίχων 1,35 μ. Είναι δομημένος με αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διατηρείται το ισόγειο και ένας όροφος. Η είσοδος ανοίγεται στη βόρεια πλευρά του ορόφου, ο οποίος είχε ξύλινο πάτωμα (Πίν. 128 α).

Κλαδέος

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο νεότερος ναός του Αγίου Νικολάου στον οικισμό Κλαδέος Ολυμπίας έχει οικοδομηθεί στη θέση αρχαιότερου. Περιμετρικά και ειδικότερα νοτιοδυτικά της εκκλησίας υπάρχουν ορατά λείψανα κτιρίων.

Κυλλήνη

Καυκαλίδα

Στο νησί Καυκαλίδα (Φάρος) της Κυλλήνης, απέναντι από τη Γλαρέντζα, εντοπίστηκε συστάδα κεραμοσκεπών προσανατολισμένων τάφων και περισυνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής και ρωμαϊκής εποχής[36]. Στο νησί υπάρχουν επίσης τα ερείπια του νεότερου ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη.

Κάστρο Κυλλήνης

Σπηλαιώδης ναός

Βορειοδυτικά του οικισμού Κάστρο εντοπίστηκε σε απότομη θαμνώδη πλαγιά, στη θέση Ψωμάκια, σπηλαιώδης ναός, γνωστός στους ντόπιους ως «η σπηλιά του Ροκάνη». Πρόκειται για μονόχωρη καμαροσκέπαστη αίθουσα, εν μέρει σκαμμένη στο μαλακό ψαμμίτη, με αβαθή αψίδα ανατολικά. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά έχει διαστάσεις 5,15×2,75 μ. Οι τοίχοι είναι δομημένοι με αργολιθοδομή. Έφερε τοιχογραφικό διάκο-

35. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 236.

36. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 143-144.

σμο, από τον οποίο σήμερα ελάχιστα σπαράγματα διατηρούνται στους τοίχους. Καλύτερα διακρίνεται η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης στην κόγχη της πρόθεσης, διευθετημένη στο βόρειο τοίχο. Το δυτικό τμήμα του ναού εξέχει από το κοίλωμα του εδάφους. Με τη βοήθεια αναλημματικού τοίχου, μικρό πλάτωμα σχηματίζεται έξω από την είσοδο.

Κακοτάρι

Ασκηταριό στο Σταυράκι

Βορειοανατολικά του χωριού Κακοτάρι, στις υπώρειες του όρους Σκιαδοβούνι, στη δεξιά όχθη του ποταμού Πηνειού, βρίσκεται ασκηταριό σε θέση με το όνομα Σταυράκι. Ψηλός τοίχος από αργολιθοδομή κλείνει τη σπηλαιώδη κοιλότητα του βράχου, την οποία οι ντόπιοι ονομάζουν «του Τουρκοπαναγή». Έξω από το σπήλαιο είναι ορατά ερείπια κτισμάτων.

Ναός στο Κάστρο της Οχιάς (Ωριάς)

Βορειοανατολικά του χωριού Κακοτάρι σε καίρια και οχυρή θέση πάνω από τα Διπόταμα της κοιλάδας του Πηνειού βρίσκεται εκτεταμένος ερειπιώνας, γνωστός με το όνομα Κάστρο της Οχιάς/Ωριάς[37]. Πρόκειται για ένα μεσαιωνικό οχυρό οικισμό, ο οποίος εκτείνεται στις πλαγιές λόφου, στην κορυφή του οποίου είναι ορατά τα ερείπια ναού και κινστέρνας.

Κούμανη

Ναός Αγίου Δημητρίου Λασιώνος

Στον αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου Λασιώνος, ανάμεσα στα χωριά Κούμανη και Αντρώνι στη θέση Κούτι, υπάρχουν τα ερείπια ναΐσκου, αφιερωμένου, σύμφωνα με την παράδοση, στον Άγιο Δημήτριο. Ο ναός είναι δομημένος εξ ολόκληρου με αρχαίο υλικό.

Ταξιάρχες

Ναοί Αγίου Ανδρέα και Ταξιαρχών

Λίγες εκατοντάδες μέτρα βορειοανατολικά του χωριού Ταξιάρχες Ζαχάρως (πρώην Μοφκίτσα), διατηρούνται δύο ναΰδρια, οι Ταξιάρχες και ο Άγιος Ανδρέας[38]. Το πρώτο ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου τρουλαίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Οι όψεις του ναού είναι λιτές και αδιάρθρωτες. Ύστερα από έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι Ταξιάρχες δεν διατηρούν τοιχογραφικό διάκοσμο.

Ο παρακείμενος λίγες δεκάδες μέτρα βορειοανατολικά ναός του Αγίου Ανδρέα έχει οικοδομηθεί στην απότομη νότια κλιτύ ενός ριζιμιού βράχου (Πίν. 128 β) πάνω από μια πηγή, που εξακολουθεί να βγάζει νερό και η οποία καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο. Το μνημείο ήταν μέχρι σχετικά πρόσφατα ερειπωμένο, έως ότου επισκευάστηκε με πολλές αυθαιρεσίες από τους ντόπιους. Ο ναός, μονόχωρος με ζεύγη αψιδωμάτων στους πλάγιους τοίχους, στη σημερινή μορφή του είναι καλυμμένος με πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος. Η δίριχτη κεραμοσκεπή είναι επίσης σύγχρονη. Στα δυτικά έχει προστεθεί ακαλαίσθητο υπόστεγο με ξύλινη δίριχτη κεραμοσκεπή, το οποίο στηρίζεται σε τέσσερις ογκώδεις πεσσούς, εκ των οποίων οι δύο εφάπτονται στις δύο δυτικές γωνίες του ναού. Η βόρεια και η δυτική πλευρά του έχει κλειστεί με τσιμεντόπλινθους.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Σαραβάλι Πατρών

Ναός Αγίου Νικολάου νεκροταφείου

Στο προαύλιο του ναού του Αγίου Νικολάου ανασκάφηκαν οκτώ ορθογώνιοι χώροι που ανήκουν σε μεγάλη αγροικία πρωτοβυζαντινών χρόνων. Το 1985 ερείπια της ίδιας αγροικίας[39] βρέθηκαν στον ίδιο χώρο, ενώ το 1983 κατά τη διάρκεια εργασιών οικοδόμησης του παρακείμενου δημοτικού σχολείου, ανασκάφηκαν 13 κτιστοί κιβωτιόσχημοι και απλοί λακκοειδείς τάφοι της ύστερης ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής[40]. Οι τοίχοι της αγροικίας έχουν χτιστεί με αργούς λίθους, κομμάτια κεραμιδιών και λιγοστό κονίαμα στους αρμούς. Βρέθηκαν όστρακα προερχόμενα από κοινά αγγεία καθημερινής χρήσης, ένα αποθηκευτικό πιθάρι, απολήξεις οξυπύθμενων αμφορέων και τρεις μονόσπομες σιδερένιες αξίνες που χρησίμευαν για την καλλιέργεια της γης. Η παρουσία του πήλινου αποθηκευτικού πιθαριού κατά χώραν[41] αποτελεί μια ισχυρότατη έν-

37. Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1924, Λεχαινά 1991[2], σ. 180-181.

38. A. Bon, *La Morée Franque*, Paris 1969, σ. 390.

39. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 148.

40. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 125.

41. Η παραγωγή στα προσχωματικά εδάφη και στις ευφορότερες γαίες

δειξη για την παραγωγή σιταριού και την αποθήκευσή του.

Στο βόρειο τμήμα της αγροικίας και μέσα σε αυτήν ανασκάφηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Δ.-Α., καλυπτόμενοι με επίπεδες λιθόπλακες εγκάρσια τοποθετημένες. Και στις δύο ακτέριστες ταφές ήταν έντονη η παρουσία ασβέστη, γεγονός που υποδηλώνει τη μολυσματική νόσο από την οποία ενδεχομένως πέθαναν οι ενταφιασμένοι. Ο τάφος 1 περιείχε το σκελετό ενός νεαρού άνδρα που βρέθηκε εκτάδην[42] με τα χέρια σταυρωμένα πάνω στο στήθος. Τα οστά βρέθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση. Μετά την αφαίρεση του σκελετού και 0,30 μ. χαμηλότερα βρέθηκε κρανίο άλλου, συγγενούς πιθανώς, νεκρού. Ο τάφος 2 περιείχε το σκελετό ενός παιδιού, τα οστά του οποίου ήταν σαθρά.

Η αποκάλυψη των λειψάνων της πρωτοβυζαντινής αγροικίας στο Σαραβάλι έχει μεγάλη σημασία για την οργάνωση του αγροτικού χώρου της εγγύτερης στην πόλη των Πατρών υπαίθρου, αφού για την κατασκευή και λειτουργία των αγροικιών στο Βυζάντιο γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Αυτό φαίνεται καθαρά στην Πελοπόννησο, όπου σώζεται μεγάλος αριθμός εκκλησιών, σε αντίθεση με τα ελάχιστα απομεινάρια αστικών και αγροτικών οικιών[43].

Μέντζαινα

Βασιλική Κοίμησης της Θεοτόκου

Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και συντήρηση του περιβάλλοντος τη μεσοβυζαντινή βασιλική χώρου ανασκαφής[44] και επισκευάστηκε η στέγη του ναού.

Τριπόταμα Καλαβρύτων

Σε συνεργασία με την ΣΤ΄ ΕΠΚΑ πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και αεροφωτογράφηση ορατών λειψάνων της βορειοαρκαδικής πόλης της αρχαίας Ψωφίδας[45].

Ακρόπολη

Η ακρόπολη της Ψωφίδας είναι ένας πυριτικός λόφος, ύψ. 80 μ., που υψώνεται κωνοειδώς και από παντού έχει απότομες πλαγιές. Είναι γυμνότατος[46], άνυδρος και πετρώδης με κατεστραμμένα τα ίχνη του τείχους εξαιτίας των μεταγενέστερων εγκαταστάσεων και της συνεχούς χρήσης της περιοχής ως βοσκότοπου.

Μετά τους καθαρισμούς στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκαν δύο πύργοι-παρατηρητήρια, μία υδατοδεξαμενή και ένα ναΰδριο.

Ο πύργος Α έχει πλευρές 5,40×5,85, πάχος τοίχων 1,35 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,50 μ. Ως κτίσμα είναι προσανατολισμένο προς Β.

Ο πύργος Β έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,70, πάχος τοίχου 1,05 μ. και είναι προσανατολισμένος με απόκλιση 20° από Β. Σώζεται καλά μόνον η μία του πλευρά, μήκ. 5,15 μ., και έχει, όπως και ο πύργος Α, σχεδόν τετράγωνη κάτοψη.

Το ναΰδριο, που δεν γνωρίζουμε σε ποιου αγίου τη μνήμη είναι αφιερωμένο, έχει χτιστεί πάνω σε τμήμα του αρχαίου τείχους. Πρόκειται για μονόχωρο, δρομικό ναό που ανατολικά απολήγει σε προεξέχουσα, τρίπλευρη εξωτερικά, αψίδα Ιερού. Έχει εσωτερικές διαστάσεις (χωρίς την αψίδα) 4,50×2,70 μ. και είναι χτισμένο με αργούς ακατέργαστους λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το πάχος των τοίχων είναι 0,65 μ.

Η πρόσβαση στο ναό εξασφαλίζεται από τη μοναδική θύρα που ανοίγεται στο μέσον σχεδόν της δυτικής πλευράς. Το δάπεδό του είναι πλακόστρωτο αποτελούμενο από οπτοπλίνθους, πάχ. 0,04 και διαστ. 0,26×0,30 μ. Ναοί μικρών διαστάσεων, όπως το μονόχωρο δρομικό ναΰδριο της ακρόπολης της αρχαίας Ψωφίδας, χτίζονται στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια, αλλά και σε ολόκληρη την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η υδατοδεξαμενή παρουσιάζει σε κάτοψη ακανόνιστο παράγωνο σχήμα[47] και είχε τη δυνατότητα αποθήκευσης αρκετά μεγάλης ποσότητας νερού.

Ένα από τα πρώτα συμπεράσματα στα οποία μπορούμε να καταλήξουμε είναι ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η ακρόπολη της αρχαίας Ψωφίδας στην κορυφή του λόφου λειτουργούσε ως οχυρωμένο παρατηρητήριο από όπου ελεγχόταν ο στρατηγικής σημασίας δρόμος[48] προς το Λειβάρτζι, το Πάος (Σκούπι) και την Κλειτορία.

Στους βόρειους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης της

που γειτόνευαν με κάποια πόλη, επικεντρωνόταν περισσότερο στο σιτάρι, που έπιανε υψηλότερη τιμή εξαιτίας της αστικής ζήτησης.

42. *ΕΕΒΣ* 16 (1940), σ. 10.

43. Mc Donald, Coulson, Rosser, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece* III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983.

44. *ΑΑΑ* XVII (1984), σ. 21-42.

45. Βλ. *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 161 κ.ε. και στον παρόντα τόμο, σ. 288.

46. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι ντόπιοι αποκαλούν κατ' ευφημισμό το ξεροβούνι της ακρόπολης «πρασινίτσα».

47. Μήκ. πλευρών 6,65, 5,75, 6,20, 5,90 μ.

48. Ο δρόμος αυτός έχει διαπλατυνθεί στα νεότερα χρόνια. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο πρέπει να ήταν ένας στενός δρόμος, που περνούσε από τόπους δυσπρόσιτους και τραχείς, ανάμεσα σε βουνά.

αρχαίας Ψωφίδας βρίσκεται μεγάλων διαστάσεων κυκλική στρούγκα[49] χτισμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της με αρχαίο οικοδομικό υλικό.

Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου

Η μονή της Κοίμησης Τριποτάμων[50], σημερινός ενοριακός ναός του χωριού, βρίσκεται εντός των ορίων της αρχαίας Ψωφίδας και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας, από τα ελάχιστα που σώζονται στην περιοχή.

Ο νότιος τοίχος του περιβόλου της μονής χωρίζεται από το παρακείμενο παλαιό νεκροταφείο του χωριού με χωμάτινο δρομίσκο. Καθαιρέθηκαν και απομακρύνθηκαν οι ακαλαίσθητες τσιγκοκατασκευές που υπήρχαν εξωτερικά του δυτικού και νότιου τοίχου του περιβόλου της μονής. Αφαιρέθηκαν τα πρόσθετα κονιάματα των νεότερων χρόνων από την εσωτερική και την εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του περιβόλου της μονής και έγιναν νέα αρμολογήματα, σύμφωνα με τις υποδείξεις μας.

Από το εξωτερικό της κόγχης του Ιερού αφαιρέθηκαν επίσης τα νεότερα επιχρίσματα και αναδείχθηκε το αρχικό πεντάπλευρο σχήμα της. Καλυμμένη καθώς ήταν με παχύ στρώμα επιχρισμάτων, έδινε την εντύπωση ημικυκλικής αψίδας.

Το καθολικό της μονής Τριποτάμων αποτελείται από τον κυρίως ναό, το Ιερό και το μεταγενέστερο νάρθηκα. Η κάτοψη του κυρίως ναού έχει τονισμένο τον κατά πλάτος άξονα και παρουσιάζει τετράγωνο σχεδόν σχήμα, εσωτ. διαστ. (χωρίς την αψίδα και το νάρθηκα) 8,20×7,85 μ. περίπου.

Στα ανατολικά απολήγει σε μια προεξέχουσα πεντάπλευρη κόγχη, χορδής 3 μ., ενώ τα κογχάρια της πρόθεσης και του διακονικού ανοίγονται μέσα στο πάχος της τοιχοποιίας. Νεότερο ξυλόγλυπτο τέμπλο χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό. Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι τρίκλιτος, με μεταγενέστερο ισοπλατή νάρθηκα, σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος στεγαζόμενος με οκταγωνικό τρούλο. Το πάχος των τοίχων του είναι 1 μ. περίπου, ενώ οι τοίχοι του νάρθηκα έχουν πάχος 0,80 μ.

Εξωτερικά του νότιου τοίχου του ναού και κάθετα προς αυτόν χαράχθηκαν δύο μικρές διερευνητικές τομές, διαστ. 1,80×0,95 μ. η καθεμιά, που ανασκάφηκαν σε βάθος 0,80 μ. Η τομή Α αποκάλυψε τμήμα της παλαιότερης φάσης του δαπέδου του προαύλειου χώρου του ναού, ενώ στο νοτιοανατολικό τμήμα, μέσα στην επίχωση της τομής Β, βρέθηκε ένα ανεστραμμένο κιονόκρανο. Οι τομές έκλεισαν αυθημερόν.

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

Πάτρα

Οδός Ερενστρώλε 17 και Νικήτα

Σε βάθος 1,37 μ. από την επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε υστερορωμαϊκό κτίριο. Ο χώρος 1 (εσωτερικός;) δεν ανασκάφηκε πλήρως και έχει πλακόστρωτο δάπεδο. Οι τοίχοι που τον ορίζουν, πλ. 0,60, σωζ. ύψ. 0,30-0,40 μ., είναι χτισμένοι με στρώσεις οπτοπλίνθων εναλλασσόμενες με στρώσεις αργών λίθων και κουρασάνι ως συνδετικό κονίαμα. Εσωτερικά είχαν επένδυση ασβεστοκονιάματος. Μεταγενέστερος τοίχος χτισμένος με αργούς λίθους, τεμάχια κεραμιδιών και χώμα διαχωρίζει τους χώρους 2 και 3. Στο χώρο 2 αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα αγωγών (κτιστός που γωνιάζει και δεύτερος πήλινος στο εσωτερικό του) και μεταγενέστερος κεραμοσκεπής τάφος. Στο χώρο 3 (αίθριο;), ο οποίος επικοινωνεί με άνοιγμα με το χώρο 1, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,50 μ. ψηφιδωτό δάπεδο υστερορωμαϊκών χρόνων, μέγ. μήκ. 2,50 και μέγ. πλ. 1,80 μ., με γεωμετρικό διάκοσμο[51] (λίθινες λευκές και μαύρες ψηφίδες σχηματίζουν συνεχείς ρόμβους). Πάνω ακριβώς στο δάπεδο βρέθηκαν 30 χάλκινα νομίσματα (υποδιαιρέσεις 4ου-5ου αι. μ.Χ.) και τμήμα ποδιού μαρμάρινου ειδωλίου. Το δάπεδο[52] έχει καταστραφεί από μεταγενέστερο πήλινο αγωγό που το διασχίζει κατά μήκος. Από το στρώμα της επίχωσης του ψηφιδωτού δαπέδου περισυνελέγησαν 17 χάλκινα νομίσματα 4ου-5ου αι. μ.Χ., ενώ από τη γενική επίχωση του οικοπέδου, ακόμη 23.

Σαραβάλι

Οικόπεδο Γ. Κασπίρη

Μέσα στον οικισμό και σε απόσταση μόλις 30 μ. από την πλατεία του Κάστρου όπου μέχρι την περασμένη εικο-

49. Στρούγκα (η): μάντρα (η), μαντρί (το) μεσν. Στρούγκα < βλαχ. Strunga. Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 343, λ. στρούγκα.

50. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 165.

51. Βλ. σχετικά Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος*, **ΙΙ**, *Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 183-184, σημ. 249, όπου και παραδείγματα από τον πελοποννησιακό χώρο.

52. Αποκολλήθηκε από τους συντηρητές της ΣΤ ΕΠΚΑ.

σαετία σώζονταν τα ερείπια του φραγκικού κάστρου του Σαραβαλίου (Setavale, Senavalli), γνωστό από τις πηγές ήδη από το 1408[53], αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν. και διαστ.: σωζ. ύψ. 1,30, πλ. 1,50 στη βάση και 1,25 μ. στην άνω επιφάνεια. Είναι χτισμένος με μεγάλες πέτρες, πολλά σπασμένα χοντρά κεραμίδια και άφθονο ισχυρό συνδετικό κονίαμα.

Προφανώς πρόκειται για κατάλοιπο του φραγκικού κάστρου του Σαραβαλίου. Δίπλα στο τείχος βρέθηκε δίωτο σφαιρικό αγγείο με ίχνη γραπτού διακόσμου.

Παυλόκαστρο

Ναός Παναγίας

Στη νοτιοδυτική πλαγιά του υψώματος της Παναγίας, στην κορυφή του οποίου βρίσκονται τα ερείπια του φραγκικού φρουρίου Παυλόκαστρου[54], ήλθε στο φως άγνωστος ναός βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για μονόχωρο ναό (μήκ. 12, πλ. 5,50 μ.) που ανατολικά απολήγει σε πεντάπλευρη αψίδα. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 0,80 μ. και είναι χτισμένοι με αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, οριζόντιες πλίνθους και ισχυρό κονίαμα. Σώζονται σε μέγιστο ύψος 3,20-3,30 μ. και εξωτερικά φέρουν ίχνη επιχρίσματος. Το πάχος των τοίχων και η ύπαρξη τριών παραστάδων σε κάθε μακριά πλευρά του κτίσματος υποδηλώνουν ότι ο ναός στεγαζόταν με καμάρα υποστηριζόμενη από τρία σφενδόνια. Στο εσωτερικό διατηρείται το αρχικό πλακόστρωτο δάπεδο με ίχνη κτιστού τέμπλου. Κατά χώραν βρέθηκε η πωρολιθική κυκλική βάση της Αγίας Τράπεζας με ίχνη γραπτού διακόσμου.

Ο ναός υπήρξε κατάγραφος με τοιχογραφίες καλής τέχνης. Στον ημικύλινδρο της αψίδας διατηρείται η ποδέα με ταινιόσχημο ρομβοειδές κόσμημα και το κάτω τμήμα της παράστασης μετωπικών ιεραρχών σε έντονο κεραμιδί βάθος, ενώ περισυνελέγησαν πολλά σπαράγματα με πρόσωπα αγίων, γράμματα επιγραφών, τμήματα πτυχολογίας κτλ. Οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 13ου αι., χρονολογία που αποτελεί terminus ante quem για την οικοδόμηση του ναού.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

53. Βοη. ό.π. (υποσημ. 38), σ. 453.

54. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 259.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ώλενα

Ναός Επισκοπής

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στην τρίκλιτη βασιλική της Επισκοπής Ωλένης. Αποκαλύφθηκαν δάπεδα από πήλινες πλάκες στο βόρειο και το νότιο κλίτος. Στα δυτικά τμήματα των κλιτών εντοπίστηκαν χώροι σε χαμηλότερη στάθμη, εκ των οποίων ο βόρειος ήταν καμαροσκέπαστος.

Ανήλιο

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Βρίσκεται εντός του οικισμού του Ανήλιου (πρώην Γλάτσα) Ζαχάρως. Η μονόχωρη ξυλόστεγη εκκλησία του 19ου αι. έχει οικοδομηθεί στη θέση παλαιότερου ναού. Αρχιτεκτονικά μέλη υπάρχουν εντοιχισμένα στους τοίχους και διάσπαρτα στο χώρο[55].

Απομακρύνθηκαν τα μπάζα από την πεσμένη στέγη του ναού που είχε καταρρεύσει, έγινε αποψίλωση, καθαρισμός και περίφραξη του περιβάλλοντος χώρου. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήματα του βυζαντινού ναού που διατηρούνται λίγο πάνω από το θεμέλιο. Ήλθαν στο φως οι τρεις τρίπλευρες αψίδες του Ιερού, ο νάρθηκας και το βόρειο τμήμα του ναού, το οποίο δεν είχε ενσωματωθεί στο νεότερο κτίριο. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τμήματα του γλυπτού διακόσμου και σπαράγματα τοιχογραφιών. Στην πρόθεση αποκαλύφθηκε και στερεώθηκε τμήμα της κατώτερης ζώνης της ζωγραφικής, με διακοσμητικά μοτίβα.

Δαφνιώτισσα

Ναός Παναγίας Δαφνιώτισσας

Στο χωριό Δαφνιώτισσα Πηνείας, ανατολικά του οικισμού, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ο ναός της Παναγίας της Δαφνιώτισσας[56]. Είναι χτισμένος στην κορυφή γηλόφου στα πρανή του οποίου εντοπίστηκαν τάφες. Παλαιότερη ισοπέδωση του περιβάλλοντος χώρου με μηχανικά μέσα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τάφων, των λει-

55. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 236· 19 (1964): Χρονικά, σ. 178. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, σ. 186-187, αριθ. 93.

56. Ο ναός μελετάται από τον υπογράφοντα μαζί με λοιπούς βυζαντινούς ναούς της Ηλείας στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής.

ψάνων του νάρθηκα, καθώς και άλλων κτισμάτων. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με πεσσοστοιχίες μεταξύ των κλιτών. Έχει τρεις αψίδες ανατολικά, πεντάπλευρη στο Ιερό και τρίπλευρες στα παραβήματα. Είναι δομημένη με λαξευτούς γωνιόλιθους από κογχυλιάτη και σποραδικά τοποθετημένες πλίνθους στους αρμούς. Στη δυτική όψη διακρίνονται τα ίχνη ερειπωμένου σήμερα νάρθηκα. Ο ναός ήταν βυζαντινό κτίσμα που ανακατασκευάστηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι έρευνες που έγιναν στο εσωτερικό για την ύπαρξη τοιχογραφικού στρώματος κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα δεν απέδωσαν αποτελέσματα. Επίσης, έγινε καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τα θεμέλια του νάρθηκα, καθώς και τις παλαιότερες φάσεις των αψίδων της ανατολικής πλευράς. Πρόχειρες ταφές αποκαλύφθηκαν στο νάρθηκα και γύρω από το ναό. Έρευνες έγιναν επίσης εσωτερικά, στο δάπεδο και τους τοίχους.

Κάτω Παναγιά Κυλλήνης

Μονή Βλαχερνών

Μετά από αίτημα της Ιεράς Μητροπόλεως για την ανακατασκευή της νότιας πτέρυγας της μονής Βλαχερνών, η οποία λειτουργεί σήμερα ως ίδρυμα, έγινε κατεδάφιση του νεότερου ισόγειου κτίσματος και ανακατασκευή της. Στον έλεγχο εκσκαφής των θεμελίων δεν εντοπίστηκαν ούτε κτιριακά λείψανα, ούτε αρχαιολογικά ευρήματα.

Με αφορμή τη μελέτη για την επίστρωση νέου δαπέδου στην αυλή, κατά την αποξήλωση του τσιμεντένιου πρόχειρου δαπέδου της, εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα βυζαντινού τέμπλου, τα οποία ανεστραμμένα επείχαν θέση πλακών. Επίσης διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα με τα εξής αποτελέσματα:

α) Εντοπίστηκαν τα θεμέλια του προπύλου της νότιας εισόδου του καθολικού, που καθορίζουν με ακρίβεια τη θέση των κιόνων. Τα θεμέλια σχηματίζουν ένα Π, το οποίο εφάπτεται στο θεμέλιο του νότιου τοίχου.

β) Στη βόρεια είσοδο οι θέσεις των θεμελίων των κιόνων βρίσκονται κάτω από νεότερο αναλημματικό τοίχο. Δεν αποκαλύφθηκαν θεμέλια μεταξύ αυτών και του ναού.

γ) Στην ανατολική πλευρά ήλθε στο φως η κρηπίδα, η οποία διαμορφώνεται χαμηλότερα από τις τρεις άλλες πλευρές και δεν ήταν μέχρι σήμερα ορατή[57]. Η υψομετρική αυτή διαφορά μπορεί να ερμηνευθεί από την κατωφέρεια του εδάφους στον άξονα Δ.-Α.

Κυλλήνη

Γλαρέντζα

Στη Γλαρέντζα[58], δυτικά της Κυλλήνης, συνεχίστηκε ο καθαρισμός των ερειπίων του γοτθικού ναού που βρίσκεται πλησίον του ανατολικού τμήματος του τείχους της πόλης. Αποκαλύφθηκε η κάτοψή του, μήκ. 43,30 και πλ. 14,90 μ. Σωστική ανασκαφή αποκάλυψε κατά μήκος του βόρειου τοίχου δύο συλημένους τάφους και την κλίμακα που οδηγεί από τον κυρίως ναό στο υπερυψωμένο Ιερό. Επίσης ήλθαν στο φως τμήματα των αρχιτεκτονικών γλυπτών του και σπαράγματα των τοιχογραφιών. Ο A. Bon είχε ταυτίσει το ναό με τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου[59].

Κάτω Σαμικό

Θέση Φραγκοκκλησιά

Στην παραπάνω θέση βρίσκονται ερείπια, καθώς και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που υποδεικνύουν τη θέση χριστιανικού ναού[60]. Στην ίδια περιοχή υπάρχουν τα ερείπια βαλανείου, που είχε θεωρηθεί ρωμαϊκό[61], όμως θα πρέπει να τοποθετηθεί στη βυζαντινή περίοδο. Το ρέμα που διέρχεται δίπλα από το μνημείο έχει παρασύρει ένα τμήμα του και έχει προκαλέσει μείζονες βλάβες στο ιστάμενο τμήμα. Έγινε καθαρισμός του χώρου και ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα, η οποία θα συνεχιστεί και το προσεχές έτος, για να γίνει η νέα διευθέτηση της κοίτης του ρέματος και η στερέωση του μνημείου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Στις ανασκαφές του Νομού Κορινθίας που πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας, έλαβαν μέρος οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Α. Μέξια και Σ. Αγγε-

57. *ΑΕ* 1923, σ. 9.

58. Bon, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 602-607. Ε. Σαράντη-Mendelovici, Η μεσαιωνική Γλαρέντζα. *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), σ. 61-71.

59. Bon, ό.π., σ. 559-561.

60. Ε. Παπακωνσταντίνου-Χαρίτου, Περιοχή Σαμικού. Αρχαιολογικές ενδείξεις κατοικήσεως στα ιστορικά χρόνια, *ΕΗΗΜ Β΄* (1983), σ. 302-303, πίν. 8-9.

61. Ό.π., σ. 304. Το μνημείο μελετά ο υπογράφων.

λίδου. Οι σχεδιαστικές αποτυπώσεις εκτελέστηκαν από τις σχεδιάστριες Ε. Δόσχωρη και Α. Πάντα.

Κράνειο αρχαίας Κορίνθου

Οικόπεδο Ι. Σοφού

Το παραπάνω οικόπεδο εντάσσεται στην υπό απαλλοτρίωση περιοχή Κρανείου, που εκτείνεται ανατολικά του χωριού, 700 μ. από την παλαιοχριστιανική βασιλική, 400 μ. δυτικά του αμφιθεάτρου, στο εσωτερικό και βόρεια της Πύλης των Κεγχρεών του υστερορωμαϊκού τείχους.

Η ανασκαφική έρευνα του έτους 1998 περιορίστηκε στην περαιτέρω διερεύνηση των οικοδομικών λειψάνων, που είχαν αποκαλυφθεί κατά το έτος 1995. Η ερευνηθείσα έκταση καταλαμβάνει 40 τ.μ. περίπου. Στο κέντρο δεσπόζει μεγάλος τετράπλευρος χώρος (4×5 μ.), στο εσωτερικό του οποίου περιμετρικά διαμορφωνόταν χαμηλό κτιστό πεζούλι, ενώ το δάπεδο αποτελούσαν λεπτές πλάκες γκριζοπράσινου μαρμάρου, τοποθετημένες σε ισχυρό υπόστρωμα κονιάματος. Η τοιχοποιία από αργολιθοδομή με κατά διαστήματα διπλές στρώσεις πλίνθων, ήταν επιχρισμένη με ανθυγρό κονίαμα. Πλινθόκτιστα τοξωτά και τετράγωνα ανοίγματα, που σχετίζονται με σύστημα απορροής ύδατος, έχουν διαμορφωθεί στην εξωτερική όψη του ανατολικού και βόρειου τοίχου (Σχέδ. 1· Πίν. 129 δ).

Γύρω από την αίθουσα αυτή αναπτύσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις μικρότεροι χώροι, τα περιγράμματα των οποίων δεν έχουν αποκαλυφθεί.

Ένα ευρύ δίκτυο αγωγών χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των υδρευτικών αναγκών. Οι αγωγοί είναι πήλινοι ή κτιστοί, πειόσχημοι και ημικυκλικής διατομής. Βρέθηκαν επίσης δύο πηγάδια, εκ των οποίων το ένα φέρει κυκλικό πώρινο στόμιο, τα εσωτερικά του δε τοιχώματα είναι επιμελώς επιχρισμένα.

Τα δάπεδα ορισμένων από τους παράπλευρους αυτούς χώρους αποτελούνταν από πήλινες πλάκες ή πλάκες μαρμάρου, ενώ σε μια περίπτωση αποκαλύφθηκε στο κέντρο ενός χώρου μαρμαροθέτημα (σε τεχνική opus sectile): δύο τετράγωνα διάχωρα, εκ των οποίων το ένα αποτελείται από λευκές και μαύρες εναλλάξ τετράγωνες πλάκες σε ρομβοειδή διάταξη και το άλλο από ένα ακόσμητο κεντρικό τετράγωνο, περιμετρικά του οποίου αναπτύσσεται ζώνη από κατά κορυφήν τοποθετημένες τετράγωνες πλάκες, εν μέσω τεσσάρων λεπτών μαρμάρινων ταινιών σε σταυροειδή διάταξη (Σχέδ. 2).

Την επιμελημένη εμφάνιση των χώρων αποκαλύπτουν και οι ορθομαρμαρώσεις που κάλυπταν τους τοίχους, όπως φαίνεται από τα διατηρούμενα μικρά τμήματά τους.

Κεραμοσκεπείς τάφοι αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του συγκροτήματος, κυρίως πάνω από τα δάπεδα.

Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται:

Νομίσματα: Θεοδοσίου Α΄ (379-395 μ.Χ.), Κωνσταντίνου Β΄ (348-361 μ.Χ.), Κωνσταντίου Β΄ (341-346 μ.Χ.), Ιουλιανού (361-363 μ.Χ.), φόλλις του Φωκά (605-606 μ.Χ.) νομισματοκοπείου Νικομήδειας, αδιάγνωστο minimus (5ου-6ου αι. μ.Χ.) και 1 λεπτό του Όθωνα (1833). Βρέθηκε επίσης μολύβδινο πώμα φιάλης φαρμακείου (έως 15ο αι. μ.Χ.) με παράσταση δύο αντικριστών κεφαλών νέγρων και επιγραφή *THERIACA FINA ALI DVE MORI [VEN]*.

Η κεραμική περιλαμβάνει αγγεία εφυαλωμένα και άβαφα χρηστικά (Πίν. 129 α). Ξεχωρίζουν τρία σχεδόν ακέραια αγγεία καθημερινής χρήσης και μία ακέραιη οινοχοΐσκη με εφυάλωση καστανού χρώματος και τριφυλλόσχημο στόμιο.

Περισυνελέγησαν επίσης θραύσματα από γυάλινα μυροδοχεία, τέσσερις οστέινες περόνες, ψηφίδες από υαλόμαζα, μερικές με χρυσό χρώμα.

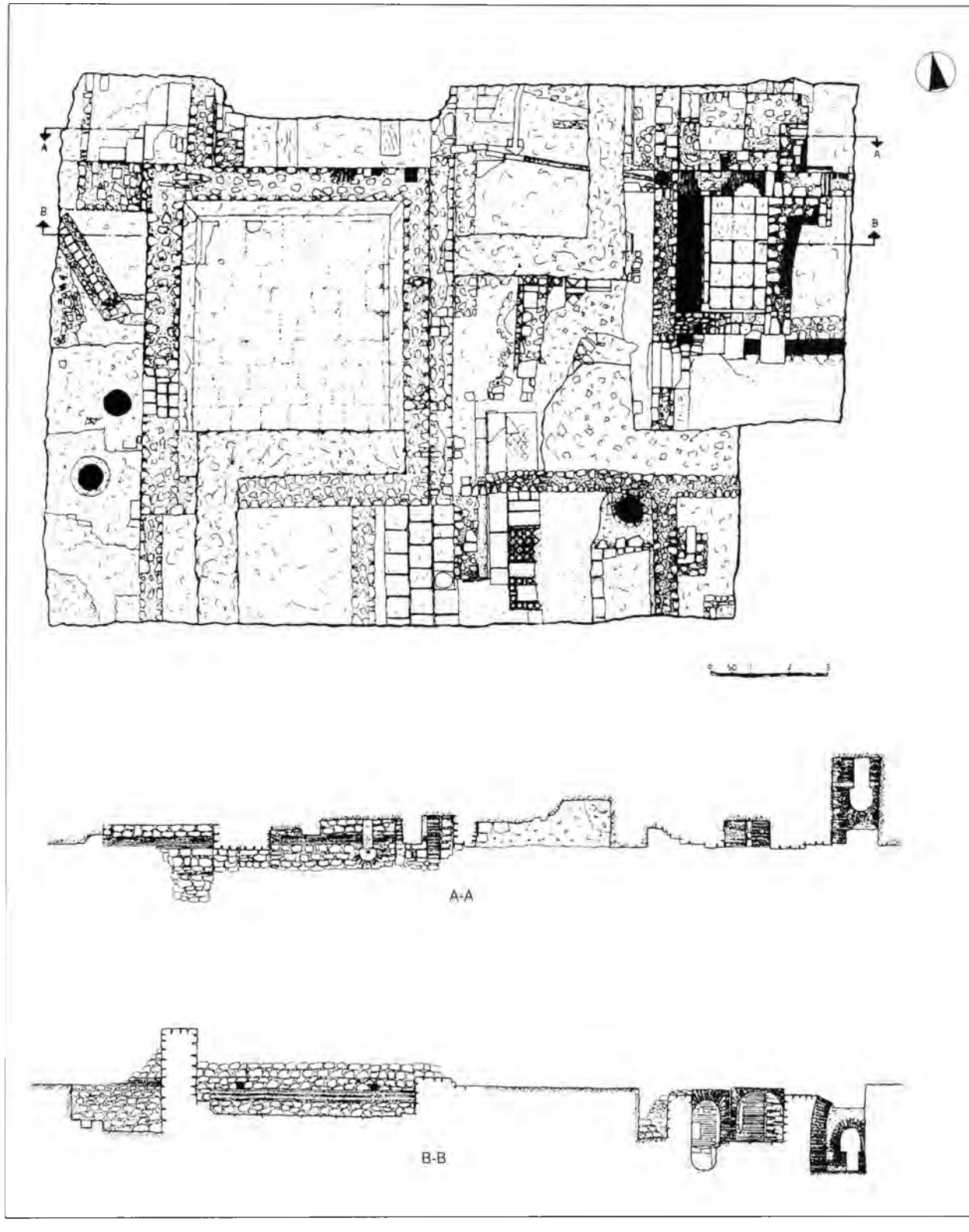
Σημαντικός αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών συγκεντρώθηκε από την ανασκαφή:

Ακέραιο ιωνικό κιονόκρανο, οι έλικες διαγράφονται επιμελώς, ο εχίνος φέρει τρία ωά (Πίν 129 β). Τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου με διακόσμηση φύλλων άκανθας, τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου, βάση κιονίσκου, τμήμα αμφικίονα, αποτμήματα θωρακίων (με διακόσμηση ρόδακα, κόμβου, ανάγλυφου τριγώνου, φολιδωτή). Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή από αγαλματίδιο. Μαρμάρινη τρίωτη λεκανίδα με ημισφαιρικό σώμα και επίπεδο πλατύ χείλος. Λείπει η μία λαβή.

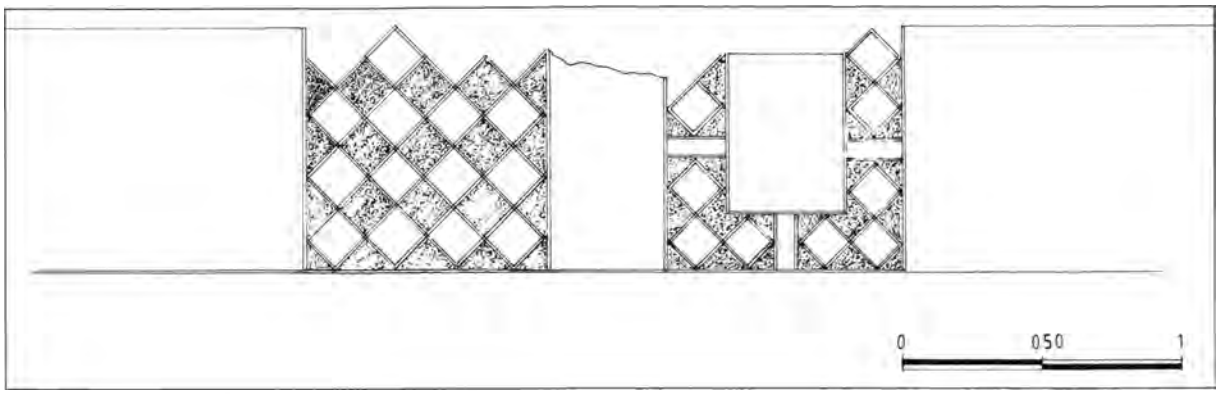
Σε παρακείμενο αγροτεμάχιο εντοπίστηκαν και μεταφέρθηκαν στις αποθήκες αρχαίας Κορίνθου τα ακόλουθα: α) Δύο συναρμοζόμενα τμήματα αμφίγλυφου θωρακίου. Στη μια όψη κοσμείται με ανάγλυφο γωνιαίο τρίγωνο, διακρίνονται ίχνη του ρόμβου που θα κοσμούσε το κέντρο. Στην άλλη όψη κύκλος εγγεγραμμένος σε ορθογώνιο. Μέσα στον κύκλο ομφαλωτός ρόδακας εν μέσω δύο κεραιών με τριγωνικές απολήξεις, από τη διάταξη των οποίων δεν διαφαίνεται σχήμα σταυρού, β) επίκρανο: στην κύρια όψη φέρει φύλλα άκανθας, κρινάνθεμο, καμπτόμενο μακρύ μίσχο που απολήγει σε σχηματοποιημένο άνθος. Διακρίνεται τμήμα σταυρού από διμερή ταινία (Πίν. 129 γ).

Λόγω μη ολοκλήρωσης της ανασκαφικής έρευνας δεν οριοθετήθηκε το κτιριακό συγκρότημα που αναπτύσσεται στη θέση αυτή του Κρανείου. Η διαφαινόμενη όμως σύνθεση, η πολυτελής εμφάνιση των αιθουσών και το σύνθετο υδραυλικό σύστημα μαρτυρούν την ύπαρξη σημαντικού κέντρου δημόσιου χαρακτήρα, που σχετίζεται με λουτρικό συγκρότημα.

Ο συσχετισμός της κοσμικής και της θρησκευτικής χρήσης του δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί.

Σχέδ. 1. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι. Σοφού. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

Σχέδ. 2. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι. Σοφού. Κάτοψη μαρμαροθετήματος.

Οικόπεδο Α. Τζαναβάρα

Κατά την ανασκαφή στο βόρειο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του ιουστινιάνειου τείχους, που εντοπίζεται νότια του Ισθμού, από τις ακτές του Σαρωνικού μέχρι και τον Κορινθιακό κόλπο.

Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται επί της εθνικής οδού Αθηνών-Κορίνθου, η έρευνα αφορούσε την πλήρη αποκάλυψη της εσωτερικής, προς την Πελοπόννησο, όψης του τείχους, που αποτελεί το όριο της ιδιοκτησίας, ενώ εκτός ορίων του οικοπέδου, εντοπίστηκε η εξωτερική όψη, το περίγραμμα ενός πύργου και τμήμα της προστατευτικής τάφρου προς την πλευρά της Στερεάς Ελλάδας (Σχέδ. 3).

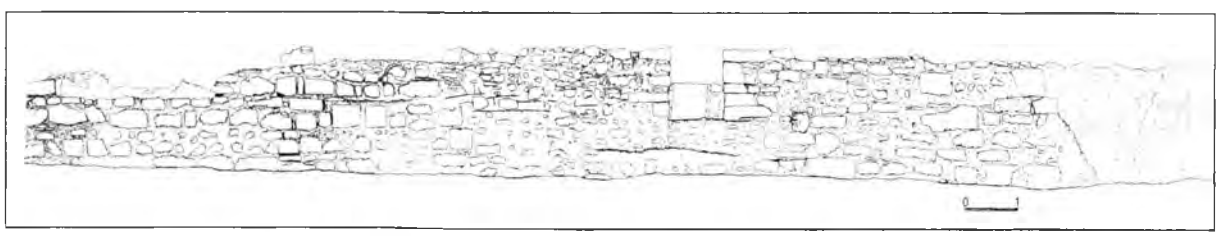
Αποκαλύφθηκαν συνολικά 20 μ. από το εσωτερικό μέτωπο του τείχους, που σώζεται σε ύψος 2,20 μ. Η τοιχοδομία συνίσταται κατά κανόνα από αργολιθοδομή και λαξευτές λιθοπλίνθους με μικρές πέτρες ενδιάμεσα. Παρατηρείται επίσης αρκετή χρήση πλίνθων σε οριζόντια κυρίως διάταξη, που σε ορισμένα σημεία διαρθρώνουν ζώνες από διπλή ή τριπλή σειρά. Οι αρμοί, αλλά και τα περιγράμματα των λίθων κατακλύζονται από ασβεστοκονίαμα με λίγα βότσαλα. Η τελική μορφή του κονιάματος και τα διακοσμητικά μυστρίσματα, που αναπτύσσονται πάνω σε αυτό, προσδίδουν μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όψη. Στα κατώτερα κυρίως σημεία της τοιχοποιίας, τα μυστρίσματα δείχνουν να μιμούνται το ισόδομο σύστημα, αλλού το κονίαμα απλώνεται ως επίχρισμα σε όλη την επιφάνεια και κοσμείται με διπλές γραμμές, σε οριζόντια, κάθετη ή διαγώνια διάταξη, ενώ σε άλλα σημεία εν μέσω κυματοειδών γραμμών απαντούν μικρά τριγωνικά σχήματα. Σε μια μεμονωμένη περίπτωση έχει χαραχθεί ένα ψαροκόκκαλο (Σχέδ. 3· Πίν. 130 α).

Στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας διαγράφεται μικρή προεξοχή, που υποδηλώνει ότι η διανοιχθείσα τομή θεμελίωσης επιχωματώθηκε μετά το πέρας των εργασιών.

Περί τα 4,50 μ. από το ανατολικό άκρο της ανασκαφής ανοίγεται στο πάχος του τείχους πλήρως διαμορφωμένη είσοδος, που οδηγεί σε ορθογώνιο πύργο. Οι πλευρικοί τοίχοι (μήκ. 3, ύψ. 1,20 μ.) απέχουν 1 μ. μεταξύ τους και είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή, ενώ εκατέρωθεν του ανοίγματος έχουν χρησιμοποιηθεί γωνιαίες λιθόπλινθοι. Στο κέντρο της εισόδου πρόχειρα τοποθετημένος ορθογώνιος δόμος έχει φράξει την είσοδο στον πύργο, σε κάποια φάση ανακατασκευής (Πίν. 130 β).

Ο πύργος, διαστ. 5×4,50×5 μ., ερευνήθηκε σε βάθος 0,60 μ. Αποκαλύφθηκε η ανώτερη σωζόμενη σειρά λαξευτών δόμων. Στην άνω επιφάνειά τους διακρίνονται ποσότητες κονιάματος και πλίνθοι, που δημιουργούν ενιαία βάση έδρασης για την υπερκείμενη σειρά.

Από την εξωτερική όψη της τειχογραμμής εκατέρωθεν

Σχέδ. 3. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Α. Τζαναβάρα. Εσωτερική όψη του ιουστινιάνειου τείχους.

της ανατολικής και δυτικής πλευράς του πύργου, αποκαλύφθηκαν δύο σειρές ορθογώνιων πώρινων δόμων σε ισοϋψείς στρώσεις. Μεταξύ των οριζόντιων και των κάθετων αρμών παρεμβάλλονται πλίνθοι, μικροί λίθοι και ισχυρό κονίαμα.

Ένα σημαντικό στοιχείο της οχύρωσης αποτελεί η τάφρος, που εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση βόρεια του πύργου. Φαίνεται ότι επεκτείνεται με κατεύθυνση προς ΒΔ. Το διαφαινόμενο πλάτος υπολογίζεται στα 8-10 μ. περίπου.

Η κεραμική στο μεγαλύτερο μέρος αποτελείται από όστρακα και θραύσματα αγγείων καθημερινής χρήσης, με κτενωτή διακόσμηση, άλλα με οριζόντιες εγχαράξεις (μαγειρικά σκεύη, αμφορείς με αποφύσεις λαβών στο ύψος του λαιμού· σε ένα εξ αυτών διασώζεται σταυρός, αποδοσμένος με κόκκινη βαφή). Σποραδικά απαντούν λίγα όστρακα εφυαλωμένων αγγείων. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει πινάκιο με διακόσμηση εμπίεστων φύλλων.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν επίσης: Απότμημα πώρινου κιονοκράνου με διακόσμηση φύλλων άκανθας. Δύο λίθοι, εκ των οποίων ο ένας στρογγυλός, χωρίζεται με εγχάρακτες γραμμές σε ζώνες, ο άλλος έχει χαραγμένα στην άνω επιφάνεια επάλληλα τετράγωνα, την κάθε πλευρά των οποίων τέμνει κάθετη γραμμή. Πρόκειται για το γνωστό παιχνίδι του σχηματισμού τριάρας, που παίζεται με ψηφίδες από δύο παίκτες (Πίν. 130 γ).

Νομίσματα που συγκεντρώθηκαν από την ανασκαφή: Θεοδοσιου Α΄ (379-395 μ.Χ.) νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, Θεοδοσίου Β΄ (425-450 μ.Χ.) νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, δύο νομίσματα του Ιουστίνου Β΄, κοπής 574/575 μ.Χ., νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, μισή φόλλις, δύο αδιάγνωστα minimi, ενετικό νόμισμα του Αντωνίου Βενιέρη, νομισματοκοπείου Βενετίας, τορνεσέλλο, οθωμανικό νόμισμα, πιθανώς κοπής Μεχμέτ Α΄ 1419 μ.Χ. Το τελευταίο νόμισμα αποτελεί ίσως αρχαιολογικό τεκμήριο για την εισβολή των Τούρκων το 1423 στην περιοχή του Ισθμού, οπότε διαπέρασαν και το Εξαμίλιο τείχος.

Αρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Ι. Θεοδωρόπουλου

Η ιδιοκτησία βρίσκεται νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου Λεχαίου, δυτικά του ρωμαϊκού νυμφαίου, γειτνιάζει δε με οικόπεδα, όπου έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχαία (πολυτελές κτίσμα του 5ου αι. μ.Χ. στο «Διαβατίκι», αίθουσα με ψηφιδωτό δάπεδο στο όμορο οικόπεδο Γ. Τιντήρη).

Από την έρευνα που κάλυψε έκταση 135 τ.μ., προήλθε κτιριακό συγκρότημα, που αναπτύσσεται σε όλη την έκταση του οικοπέδου και πέραν αυτού.

Τοίχοι, πλ. 0,40-0,50 μ., κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, με παρεμβολή πήλινων πλακών και κεράμων, ορίζουν σύμπλεγμα χώρων, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω θυραίων ανοιγμάτων, που διαμορφώνονται με παραστάδες από λαξευτές πέτρες στις δύο πλευρές (Πίν. 131 α). Άφθονη χρήση αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση παρατηρείται στην τοιχοποιία, στα δάπεδα και στα λίθινα κατώφλια των εισόδων (αποτμήματα αρράβδωτων κιονίσκων, τμήμα ιωνικού κίονα με ραβδώσεις, δόμος με οριζόντιες αυλακώσεις, ακροκέραμο με διακόσμηση ελίκων, σπειροβλαστών και ανθεμίου).

Οι τρεις από τους χώρους διασώζουν τμήματα των δαπέδων, που έχουν επιστρωθεί με ορθογώνιες πήλινες πλάκες. Πλησίον του δαπέδου του χώρου Χ2 βρέθηκε σε κοιλότητα μέσα στο έδαφος μεγάλος αποθηκευτικός πίθος (η βάση και τα κατώτερα τμήματα των τοιχωμάτων του).

Σε δύο χώρους αποκαλύφθηκαν τάφοι (δύο κεραμοσκεπείς, ένας λακκοειδής), ενώ εντοπίστηκαν και περιπτώσεις εγχυτρισμών σε δύο οξυπύθμενους πίθους (Πίν. 131 β).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του κεντρικού χώρου Χ1 αποκαλύφθηκε υδρευτικός αγωγός, μήκ. 3,25 μ. Τα ελαφρώς λοξότμητα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από σειρές μικρών πλίνθων. Αρχικά ήταν επικαλυμμένος με λιθόπλακες. Σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο και μετά την ανάσυρση των καλυπτήριων πλακών τοποθετήθηκαν 16 πήλινα κυλινδρικά στελέχη σε κάθετη διάταξη. Ορισμένων διατηρούνται τα σημεία πρόσφυσης, που δηλώνονται με στενότερο εξωτερικό κύλινδρο.

Το οικοδόμημα δέχθηκε μικρές διαδοχικές μεταβολές στη διάρκεια της μακραίωνης χρήσης του (από το 2ο έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.).

Ολοκληρωτική μετατροπή της μορφής του κτιρίου και ενδεχομένως και της χρήσης συντελείται σε μια ύστερη φάση, με την κατασκευή επί των παλαιών θεμελίων, των τοίχων Τ1-4, που διαμορφώνουν έναν ορθογώνιο χώρο ΚΧ, διαστ. 6,50×3,70 μ. Ο σε κεντρικό άξονα τοίχος Τ1, πλ. 1 και μήκ. 19 μ., συνεχίζεται προς Α. και σε παρακείμενα οικόπεδα (έχει εντοπιστεί και από παλαιότερες ανασκαφές σε συνολικό μήκος 45 μ.).

Σχετικά με το χαρακτήρα του αρχικού κτιρίου, όπως προκύπτει από τη διάταξη των χώρων που το απαρτίζουν και το μεγάλο αριθμό οστράκων από αγγεία καθημερινής χρήσης (αποθηκευτικοί πίθοι, οξυπύθμενοι αμφορείς), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για κατοικία. Την άποψη αυτή ενισχύει και η γειτνίαση με τα άλλα κοσμικά κτίρια που αναφέρθηκαν.

Φαίνεται ότι στη θέση αυτή του Λεχαίου είχε αναπτυχθεί οικιστική περιοχή, με πολυτελή κτίσματα, αστικές επαύλεις και οικίες, η κατασκευή των οποίων υπαγορευόταν από την οικονομική και κοινωνική θέση των πολιτών.

Αδιασάφητη παραμένει η μετέπειτα χρήση του χώρου. Οι διαστάσεις του μεταγενέστερου κεντρικού τοίχου (μήκ. 45, πλ. 1 μ.) και η ισχυρή τοιχοδομία του υποδηλώνουν ενδεχομένως τη μετατροπή του κοσμικού κτιρίου σε μεγάλο δημόσιο έργο.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν νομίσματα: Αντωνιανού Τάκιτου 275-276 μ.Χ., αυτοκράτορας και Ήρα καθισμένη 161-180 μ.Χ., κεφαλή εμπροσθότυπου ίσως Διοκλητιανού, Κωνσταντίνου Β΄ 341-346 μ.Χ., τεταρτηρό Μανουήλ Α΄, 1143-1180 μ.Χ., οθωμανικό (10 παράδες).

Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης τμήματα αρχιτεκτονικών μελών: τρία τμήματα κιόνων και ένα ακέραιο επίκρανο παραστάδας με διάκοσμο από εναλλασσόμενα επτάφυλλα ανθέμια με στρογγυλεμένους λοβούς και φύλλα υδροχαρή.

Η κεραμική αντιπροσωπεύεται κυρίως από άβαφα χρηστικά αγγεία, διακοσμημένα συνήθως με οριζόντιες αυλακώσεις και λίγα όστρακα εφυαλωμένων αγγείων.

Οικόπεδο Κ. Κονδύλη

Στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς του οικοπέδου σώζεται τμήμα τουρκικού λουτρού. Πρόκειται για τετράγωνο τρουλαίο χώρο με τοξωτή είσοδο.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στο βόρειο, προοριζόμενο για οικοδόμηση, τμήμα του οικοπέδου, καθώς και στο χώρο ανατολικά του λουτρού. Κατά την προς Β. έρευνα αποκαλύφθηκε χώρος, διαστ. 3,20×2,60 μ., που περικλείεται από τους τοίχους Τ3,Τ6,Τ8,Τ9. Στο εσωτερικό του διαμορφώνεται δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα και σποραδικά μικρές ποσότητες κονιάματος. Κάθετα του νότιου τοίχου Τ8 του χώρου αυτού αναπτύσσεται με κατεύθυνση Β.-Ν. ο τοίχος Τ7 σε μήκος 9,50 μ. Στο δυτικό τμήμα και σε συνέχεια του επιστρωμένου με δάπεδο χώρου διαμορφώνεται «καλντερίμι» (5×3,80 μ.). Σε ιδιαίτερα σκληρό υπόστρωμα έχουν πακτωθεί στρογγυλεμένες πέτρες, κυρίως ποταμίσιες, καθώς και τεμάχια μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (τμήματα κιονοκράνου, τμήματα από βάση κίονα). Τα οικοδομικά κατάλοιπα είναι νεότερα, αμελούς κατασκευής, από αργολιθοδομή, βρίσκονται δε σχεδόν επιφανειακά. Ενδεικτική ήταν και η απουσία κεραμικής. Αντίθετα, στην περιοχή που εκτείνεται ανατολικά και νότια της πρόσοψης του σωζόμενου λουτρού, εντοπίστηκαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα από κτίριο που προϋπήρχε και ανάγεται ίσως στη βυζαντινή εποχή.

Λίγο χαμηλότερα από το κατώφλι της εισόδου του λουτρού εμφανίστηκε τοίχος (Τ1) από αργολιθοδομή και θραύσματα πλίνθων, κατά τον άξονα Α.-Δ. Στο νότιο μέτωπό του διατηρείται εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου βάθρου με κυρτά κομμάτια. Ο Τ1 διακόπτεται στα 0,95, και σε βάθος 1,70 μ., στον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., συνεχίζεται με μικρές αποκλίσεις ένας άλλος τοίχος (Τ2), μήκ. 5,35 μ., που απολήγει σε κάθετα τοποθετημένο ορθογωνισμένο ογκόλιθο. Ο Τ2 αποτελεί βάση για στήριξη κιονοστοιχίας, καθώς αποκαλύφθηκαν δύο βάσεις ιωνικών κιόνων (Πίν. 132 α). Οι βάσεις, ύψ. 0,12, διαμ. 0,26 μ., καθώς και τα λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν ενσωματωμένα στις τοιχοποιίες αποτελούν αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Νότια και σε επαφή με τον Τ2 βρέθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες.

Το κτίριο στο οποίο ανήκει ο Τ2 και το δάπεδο αναπτύσσεται στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου η έρευνα δεν συνεχίστηκε. Στον ιδιοκτήτη χορηγήθηκε άδεια οικοδόμησης στο βορειότερο μέρος του οικοπέδου, με απαγορευτική δέσμευση επέμβασης στη νότια και ανατολική έκταση.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν: φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, γυάλινα θραύσματα αγγείων, τουρκικά εφυαλωμένα όστρακα, τμήματα από χρηστικά άβαφα αγγεία, αδιάγνωστο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, τμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα, τμήμα κορμού μαρμάρινου αγάλματος. Διακρίνονται οι πτυχές των ενδυμάτων.

Οικόπεδο ΙΙ. Ρωμέση

Στο παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται τμήμα του λουτρού, καθώς και άλλα μικρότερα κτίσματα, που ανήκουν στο «παλάτι» του ονομαστού άρχοντα της Κορίνθου Κιαμήλ Μπέη.

Κατά τη διάρκεια καθαρισμού του οικοπέδου από την επιφανειακή βλάστηση διερευνήθηκε ο χώρος κατά μήκος της νότιας εξωτερικής πλευράς του λουτρού. Σε απόσταση 1,60 μ. από τη νοτιοδυτική πλευρά του κτιρίου αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,70 μ. κτιστός αγωγός ορθογώνιας διατομής (διαμ. 0,35 μ.). Τα πλευρικά του τοιχώματα είναι χτισμένα από αργολιθοδομή με επένδυση κονιάματος. Ο αγωγός με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. παρουσιάζει απότομη αλλαγή κλίσης και καταλήγει σε κτιστό φρεάτιο, το σχήμα του οποίου είναι ακανόνιστα κυκλικό, διαστ. 1,52 (Α.-Δ.)×1,37 μ. (Β.-Ν.). Κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και επενδεδυμένο με υδραυλικό κονίαμα, διαμορφώνεται σε άξονα ΒΔ.-ΝΑ., ακολουθεί δηλαδή την πορεία του αγωγού. Ο πυθμένας βρέθηκε σε βάθος 2,41 μ. Στο νοτιοδυτικό τμήμα διακρίνεται η συνέχεια του αγωγού, που δεν αποκαλύφθηκε, λόγω έκτακτης διακοπής της έρευνας.

Συγκεντρώθηκαν τα ακόλουθα κινητά ευρήματα: σιδερένια καρφιά ιδιαίτερα μεγάλου μήκους (το μεγαλύτερο 0,19 μ.), δύο θραύσματα εφυαλωμένων αγγείων, μαρμάρινο απότμημα κιονοκράνου με διακόσμηση φύλλων άκανθας, συνανήκοντα τμήματα από μεγάλο γυάλινο αγγείο πράσινου χρώ-

ματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο για το σχήμα όσο και για τα διακοσμητικά τους στοιχεία τρεις πήλινοι λουλάδες. Ο πρώτος έχει σώμα σφαιρικό διακοσμημένο με ρόμβους. Το σωληνωτό στέλεχος καταλήγει σε πολυγωνικό στόμιο. Φέρει σφραγίδα εργαστηρίου μέσα σε κύκλο. Ο πηλός είναι στιλβωμένος με κοκκινωπό επίχρισμα. Ο δεύτερος διατηρεί τον κυκλικό δίσκο που αποτελεί βάση του κύπελλου που λείπει. Λοξότμητη καρίνα ενώνει το σώμα με τον υποδοχέα, που φέρει κομψή διακόσμηση από οδοντωτή ταινία και άνθινα μοτίβα. Διακρίνονται ίχνη από χρυσαφί βερνίκι. Ο τρίτος διασώζει τμήμα από το κύπελλο, με πολύεδρες επιφάνειες, που χωρίζονται με αλυσιδωτές γραμμές και κοσμούνται με ρόμβους, που περικλείουν ανθέμια. Στη βάση του χείλους σειρά από κουκκίδες και πάνω εμπίεστα σχηματοποιημένα άνθη. Διακρίνονται ίχνη από χρυσαφί βερνίκι.

Μύτικας Ισθμίας

Οικόπεδο Σαλαμανδρή

Κατά μήκος του νότιου ορίου του οικοπέδου διέρχεται το Εξαμίλιο τείχος με τρεις προεξέχοντες προς Β. τετράπλευρους πύργους.

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής όψης του τείχους και των πύργων για διερεύνηση του χώρου, όπου ο ιδιοκτήτης εκτελούσε εργασίες διαμόρφωσης, που διακόπηκαν από την Εφορεία.

Το τείχος είναι στο μεγαλύτερό του μέρος επιχωσμένο. Το καλύτερα σωζόμενο ορατό τμήμα του διατηρεί τρεις σειρές ογκολίθων. Η τοιχοποιία της εξωτερικής όψης της τειχογραμμής και των πύργων αποτελείται από λαξευτούς δόμους σε ισοϋψείς στρώσεις. Μεταξύ των αρμών, όπου το κονίαμα έχει αποσαθρωθεί, παρεμβάλλονται μικροί λίθοι και πλίνθοι (Πίν. 132 β).

Η από αργολιθοδομή αποτελούμενη θεμελίωση εδράζεται απευθείας στο φυσικό βράχο, σε αντίθεση με τον τρόπο θεμελίωσης του τείχους στην περιοχή Γαλότας, όπου ο βράχος έχει λαξευτεί κατάλληλα, ώστε να σχηματίζει πρανές.

Οι πύργοι υψώνονται στην εξωτερική πλευρά σε ίσες περίπου αποστάσεις (39-41 μ.). Οι δύο πρώτοι (από Δ. προς Α.) πύργοι, διαστ. 6,10×4,60 και 5,80×4,70 μ., είναι πλήρως ορατοί και σώζονται σε ικανό ύψος (2,20 μ.), ο τρίτος διατηρεί τμήμα μόνον της δυτικής του πλευράς.

Τα στρώματα είχαν διαταραχθεί από συνεχείς παρεμβάσεις και δεν απέδωσαν παρά ελάχιστα όστρακα άβαφων αγγείων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΜΟΡΕΑ

Η όγδοη περίοδος του Προγράμματος Πελοποννήσου (Minnesota Morea Project) διήρκεσε από 1 έως 30 Αυγούστου 1998, υπό τη διεύθυνση των F.A. Cooper (University of Minnesota) και J.D. Alchermes (Connecticut College). Βασικοί συνεργάτες τους ήταν οι M.B. Coulton, H. Foster και K. Κουρέλης. Η ερευνητική ομάδα πλαισιώθηκε επίσης από τους M. Purchatzke, M. Nelson και Ε. Σιγαλό, φοιτητές στα πανεπιστήμια της Minnesota, του Toronto και του Durham αντίστοιχα. Ο Ε. Σιγαλός ειδικεύεται στη μεσαιωνική αρχαιολογία και πραγματοποιεί παράλληλα παρόμοια μελέτη των φραγκικών οικισμών της Βοιωτίας, υπό την επίβλεψη του J. Bintliff.

Η έρευνα διεξήχθη με τη συνεργασία της 6ης ΕΒΑ και της 2ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τη Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα και τον Δ. Αθανασούλη για την υποστήριξη και το προσωπικό ενδιαφέρον τους για την έρευνά μας.

Στη φετινή περίοδο οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη συστηματική επισκόπηση και οργάνωση των ανασκαφικών σημειώσεων και του υλικού που συγκεντρώθηκε κατά τα επτά περασμένα έτη. Αυτό κρίθηκε απαραίτητο προκειμένου να διερευνηθεί η ανάγκη για συμπληρωματική επιφανειακή έρευνα, ώστε να συγκεντρωθούν ξεχασμένα ή λανθασμένα στοιχεία και να συμπληρωθούν οι αναγκαίες φωτογραφίες. Με βάση τα παραπάνω διαμορφώθηκε ένα δρομολόγιο που κάλυπτε ολόκληρη την περιοχή που έχει ερευνηθεί. Ο σχεδιασμός του δρομολογίου ολοκληρώθηκε την τελευταία εβδομάδα της έρευνας, ωστόσο μια μηχανική βλάβη του οχήματος που χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της έρευνας δεν επέτρεψε την πραγματοποίησή του.

Στον ερευνητικό μας στόχο για αυτή την περίοδο συμπεριλαμβανόταν η χαρτογράφηση δύο φραγκικών κάστρων. Στο διάστημα 17-30 Αυγούστου ερευνήθηκαν δύο θέσεις της φραγκικής περιόδου, το Μεσοβούνι και το Κάστρο Καλυδώνας. Και οι δύο θέσεις έχουν εγκαταλειφθεί από καιρό. Ο F. Cooper είχε επισκεφθεί το Κάστρο Καλυδώνας στις αρχές της παρούσας έρευνας, με στόχο να το χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα μιας οχυρωμένης ακρόπολης για δορυφορική επεξεργασία εικόνας, καθώς και για την ταξινόμηση άλλων πιθανών κάστρων εντοπισμένων με τη μέθοδο της φασματοσκοπικής ταξινόμησης. Η επιτυχία αυτής της μεθόδου αποδείχθηκε από τον αριθμό των φραγκικών κάστρων που αναγνωρίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Το Κάστρο Καλυδώνας έχει γωνιώδη περίβολο που διακόπτεται στη βορειοδυτική πλευρά, όπου ο φυσικός βράχος σχηματίζει γκρεμό 150 μ. περίπου προς την κοιλάδα του ποταμού. Το επάνω κάστρο στο ψηλότερο σημείο της οχύρωσης περιλαμβάνει έξι κτίρια. Άλλα 12 κτίρια βρίσκονται έξω από το επάνω κάστρο, αλλά περιβάλλονται από ένα δευτερεύον οχυρωματικό τείχος, ενώ 16 σπίτια ακόμη βρίσκονται εκτός του δεύτερου αυτού τείχους, στην ουσία εκτός κάθε οχύρωσης. Στο κάτω άκρο της νοτιοανατολικής διόδου προς το κάστρο ένα μεγάλο κτίριο, μήκ. 14 μ. περίπου, και με τοίχους, πλ. μεγαλύτερου του 1 μ., έχει εν μέρει καταστραφεί από εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη χωμάτινου δρόμου που οδηγεί από την πίσω πλευρά του χωριού Ανήλιο προς την Καλυδώνα.

Τόσο το Μεσοβούνι όσο και το Κάστρο Καλυδώνας παρουσιάζουν κοινά αρχιτεκτονικά και σχεδιαστικά στοιχεία με τα άλλα 14 φραγκικά κτίρια που έχουν καταγραφεί έως σήμερα. Περίβολοι μικρής διαμέτρου, τα επονομαζόμενα επάνω κάστρα, στέφουν την ακρόπολη κάθε οικισμού. Στο εσωτερικό τους υπάρχει κατασκευή, που συνήθως ερμηνεύεται ως δεξαμενή. Το Κάστρο Καλυδώνας, όπου το επάνω κάστρο περιβάλλει έξι κτίρια, αποτελεί εξαίρεση. Ένα σύνολο 26 κτισμάτων στο Μεσοβούνι και 36 στο Κάστρο Καλυδώνας τοποθετεί τις δύο θέσεις στους μεσαίου μεγέθους οικισμούς της έρευνάς μας.

FREDERICK COOPER - JOSEPH ALCHERMES

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Η ανασκαφή του 1998 πραγματοποιήθηκε σε δύο ξεχωριστούς τομείς. Η διάρκειας τεσσάρων εβδομάδων εκπαιδευτική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο νότιο άκρο του φραγκικού συγκροτήματος που είχε ερευνηθεί από τον C. Williams το 1986 και κατά το διάστημα 1989-1997. Στόχος της ήταν ο εντοπισμός του νότιου ορίου της επιμήκους χαλικόστρωτης πλατείας που αποτελεί το ανατολικό όριο του συγκροτήματος. Το βασικό τμήμα της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Παναγίας. Η περιοχή αυτή βρίσκεται στα νότια ενός υστερορωμαϊκού λουτρού και στα δυτικά μιας πρώιμης ρωμαϊκής αγροικίας που αποκαλύφθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και διερευνήθηκε εν μέρει από την Αμερικανική Σχολή κατά το 1996 και 1997. Συνεχίστηκαν η στερέωση των μαρμάρινων και μωσαϊκών δαπέδων της ρωμαϊκής αγροικίας και η συντήρηση των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στο δάπεδό της. Παράλληλα ξεκίνησε πρόγραμμα καθαρισμού και στερέωσης των μωσαϊκών στη βόρεια αγορά. Η δυνατότητα για την πραγματοποίηση επιφανειακής έρευνας με τη μέθοδο του remote sensing διερευνήθηκε στο υστερορωμαϊκό τείχος στα δυτικά του σημερινού χωριού και σε ένα οικοδομικό τετράγωνο κοντά στο δρόμο προς την περιοχή Ανάπλογα.

Η ανασκαφή στο νότιο άκρο της φραγκικής πλατείας αποκάλυψε τμήματα δύο δωματίων ενός στέρεου κτιρίου. Το κτίριο πλαισίωνε τη νότια πλευρά της πλατείας και έναν ανηφορικό χαλικόστρωτο δρόμο που οδηγούσε από τη νοτιοδυτική γωνία της πλατείας προς τον Ακροκόρινθο. Το μεγάλο πάχος των τοίχων (1,10 μ. στα σημεία που σώζονται) φανερώνει πως το κτίριο είχε τουλάχιστον δύο, αν όχι τρεις ορόφους. Ένας σπασμένος και επαναχρησιμοποιημένος μονολιθικός κίονας που βρέθηκε κατά χώραν στο νότιο δωμάτιο μάλλον χρησιμοποιήθηκε για τη στήριξη του δαπέδου του δεύτερου ορόφου. Φαίνεται πως ήταν μέρος μιας σειράς τέτοιων κιόνων που σχημάτιζαν έναν επιμήκη διάδρομο με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Μια μικρή κατασκευή που εφάπτεται στον κατεστραμμένο πλέον δυτικό τοίχο προφανώς ανήκει στη θεμελίωση της κλίμακας που οδηγούσε στους επάνω ορόφους. Στο δρόμο προς Δ., ένα αβαθές χαντάκι που κατεβαίνει προς την πλατεία στα βόρεια υποδηλώνει πως το κτίριο πλαισιωνόταν από υπόστεγο που στηριζόταν σε κάποιου είδους κιονοστοιχία. Αποσπασματικά ίχνη ενός δεύτερου σημαντικού κτιρίου ήλθαν στο φως στη δυτική πλευρά του δρόμου, μαζί με τμήμα ενός κάθετα τοποθετημένου μονολιθικού κίονα. Το θραύσμα αυτό φαίνεται πως αποτελούσε στήριγμα ενός αντίστοιχου υποστέγου στην άλλη πλευρά του δρόμου, ο οποίος βρίσκεται στη νοητή ευθεία προς το βόρειο άκρο της πλατείας.

Οι τοίχοι του κτίσματος είχαν απογυμνωθεί από τους λίθους τους έως το επίπεδο του δαπέδου ή και χαμηλότερα, ενώ μεταγενέστερες καταστροφές άφησαν ίχνη μόνον των σχετικών υλικών καταλοίπων. Από αυτά συνάγεται πως το κτίριο χρονολογείται στον ύστερο 13ο ή πρώιμο 14ο αι., είναι δηλαδή σύγχρονο με το συγκρότημα και πως το κτίσμα αυτό κείται εν μέρει επάνω σε τοίχους της βυζαντινής εποχής και εν μέρει σε ένα ευμέγεθες πρώιμο ρωμαϊκό κτίριο. Η χρήση του σταμάτησε μάλλον στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αι. Οικοδομικό υλικό από το απέναντι κτίριο βρέθηκε πεσμένο στο δρόμο. Τόσο η επιφάνεια του δρόμου όσο και οι δόμοι ήταν καλυμμένοι με παχύ στρώμα κόκκινου καθαρού αργιλώδους χώματος ανακατεμένου με άμμο, που, όπως φάνηκε από τις πλημμύρες του 1998, προήλθε από έντονες βροχοπτώσεις. Οι αποθέσεις χώματος σε αυτή την περιοχή δεν καθαρίστηκαν ποτέ και η περιοχή σταμάτησε να κατοικείται από το 19ο αι.

Ένας δρόμος που εμφανίζεται σε χάρτες του χωριού, κατασκευασμένους στις αρχές του 19ου αι., οδηγούσε σε ευθεία γραμμή από τη δυτική πλευρά της εκκλησίας του

Αγίου Ιωάννη στα βορειοδυτικά του μουσείου προς την κρήνη του Χατζη-Μουσταφά. Ο δρόμος αυτός μπορεί να ταυτιστεί με ένα στενό χαλικόστρωτο δρόμο που ακολουθεί την ευθεία του δρόμου στα δυτικά του φραγκικού κτιρίου, αλλά βρίσκεται σε επίπεδο ψηλότερο κατά 0,20-0,30 μ.

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου, επάνω από τα ερείπια του κτιρίου, εντοπίστηκαν λάκκοι και κιβωτιόσχημοι τάφοι επενδεδυμένοι με πέτρες, οι οποίοι περιείχαν τα λείψανα 30 ατόμων. Οι τάφοι κάλυπταν όλη την περιοχή που έχει ανασκαφεί στα ανατολικά του ύστερου χαλικόδρομου. Όσοι βρίσκονταν στα δυτικά είχαν διαταραχθεί από αγροτικές καλλιέργειες, πιθανώς κατά το 19ο αι., όταν η ευρύτερη περιοχή καθαρίστηκε ως το επίπεδο του δαπέδου του φραγκικού κτιρίου. Στο σημείο αυτό σώζονταν μόνον οι κάτω επιφάνειες των τάφων και οι σκελετοί. Είναι βέβαιο πως ορισμένοι από τους τάφους είχαν ανοιχθεί από υψηλότερο επίπεδο. Ορισμένοι τάφοι είχαν κατασκευαστεί ανάμεσα στο χαλικόδρομο και το δυτικό τοίχο της φραγκικής οικίας, όταν ο τοίχος ήταν ακόμη ορατός. Όταν ο τοίχος απογυμνώθηκε από τους δόμους του, η ανατολική πλευρά ενός τάφου κατέρρευσε. Οι νέοι τάφοι σκάφτηκαν μέσα σε αυτήν την επίχωση. Όστρακα από την επίχωση δείχνουν πως η απογύμνωση των δόμων πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 18ου αι.

Οι σκελετοί προσφέρουν σημαντικά συγκριτικά στοιχεία για τις ταφές που ήλθαν στο φως στο φραγκικό νεκροταφείο και στο μεταγενέστερο νότιο νεκροταφείο προς Β. Η Ε. Barnes μελέτησε τους σκελετούς λίγο μετά το άνοιγμα των τάφων. Από τη μελέτη της φαίνεται πως τα εδώ γενετικά δεδομένα διαφέρουν από αυτά που προκύπτουν από το νότιο νεκροταφείο. Φαίνεται πως τα δύο νεκροταφεία, εάν είναι σύγχρονα, αντιπροσωπεύουν διαφορετικές οικογένειες ή γενετικές ομάδες. Παρόλο που οι ενήλικες άνδρες έχουν το ίδιο ύψος, οι γυναίκες είναι αρκετά ψηλότερες, με μέσο ύψος το 1,62 μ. Δύο από τους άντρες έχουν έντονα κεντροασιατικά χαρακτηριστικά, δηλαδή πλατιά επίπεδη μύτη, έντονα ζυγωματικά και προγναθισμό. Ωστόσο, τα ταφικά έθιμα είναι ίδια με αυτά που συναντώνται στο νότιο νεκροταφείο. Οι ομοιότητες αυτές πιστοποιούν την ύπαρξη παρεμφερών κοινωνικών και θρησκευτικών πρακτικών που σχετίζονται με τα μουσουλμανικά έθιμα και διαφοροποιούνται από αυτά των Φράγκων και των σύγχρονων Ορθοδόξων. Οι νεκροί είναι κατά κανόνα τοποθετημένοι με το κεφάλι προς Δ. ή σπανιότερα προς Ν., αντί προς Α. Είναι σε ύπτια στάση, με τα χέρια απλωμένα στο πλάι, αντί ενωμένα στην κοιλιά, και με τους αστραγάλους σε απόσταση. Ένας νεκρός είχε ταφεί με τα πόδια ανοιχτά, πιθανώς κρατώντας ανάμεσά τους ένα πολύτιμο αντικείμενο. Παρόλες τις συνολικές γενετικές διαφορές και τα διαφορετικά ταφικά έθιμα από αυτά του νότιου και του φραγκικού νεκροταφείου, κάποιες ομοιότητες υποδηλώνουν την ύπαρξη κοινών γενετικών στοιχείων με τους προγενέστερους πληθυσμούς. Μια γυναίκα έφερε ίχνη οστεοπόρωσης, δύο άλλες είχαν ενωμένες τις φάλαγγες των μικρών δαχτύλων των ποδιών, ενώ δύο άνδρες παρουσίαζαν os trigonum. Όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι γνωστά και από τα υπόλοιπα νεκροταφεία της περιοχής.

Φαίνεται πως αυτό το μουσουλμανικό νεκροταφείο χρονολογείται πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Οι τελευταίοι τάφοι ανήκουν σε νεκρούς που ενταφιάστηκαν στα τέλη του 18ου αι.

Στην περιοχή της Παναγίας διερευνήθηκε μια μεγάλη έκταση στα νότια και τα ανατολικά του λουτρού των μέσων του 6ου αι. Μια βαθιά τομή αποκάλυψε ένα στρώμα παρθένου ερυθρού χώματος σε βάθος 1,10 μ. Στο βάθος αυτού του στρώματος ήλθε στο φως ένα στρώμα λευκού αργιλώδους χώματος μέσα στο οποίο βρισκόταν μελαμβαφές όστρακο χρονολογούμενο στην ελληνιστική εποχή. Η ύπαρξη αυτού του δαπέδου πιστοποιεί την ύπαρξη προρωμαϊκών καταλοίπων σε αυτήν την περιοχή, που πιθανώς εξηγούν την τυχαία εύρεση εμβόλιμου πρώιμου υλικού σε μεταγενέστερα στρώματα. Σε αυτά τα ευρήματα συγκαταλέγονται μια κεφαλή αλόγου, πιθανότατα προερχόμενη από ανάγλυφο με παράσταση Διοσκούρων, θραύσματα τριών διαφορετικών αναγλύφων με παράσταση ήρωα, ποσότητες μελαμβαφούς κεραμικής και πιθανώς δύο πρώιμα όστρακα, ένα προερχόμενο από ΥΕ ΙΙΙ αγγείο και ένα από θραύσμα χείλους αττικού πρωτογεωμετρικού σκύφου με ψηλό πόδι.

Σε κάποια σημεία αποκαλύφθηκαν πρώιμες ρωμαϊκές κατασκευές προερχόμενες από την αστική βίλα, ιδίως η γωνία ενός φαρδιού και βαθιού αγωγού, ο οποίος εφαπτόταν στα ερείπια ενός σύχρονού του τοίχου. Ήταν επενδεδυμένος με ρομβοειδή πλακίδια, είχε υδραυλικό κονίαμα στα τοιχώματα και έναν όγκο υδραυλικού κονιάματος στο σημείο ένωσης του τοίχου και του δαπέδου. Η επίχωση του αγωγού περιείχε τμήματα πλούσια κοσμημένων ιωνικών κιονοκράνων, με περίτεχνο ιωνικό κυμάτιο που διατρέχει τις έλικές τους. Η διάμετρος των κιονοκράνων δείχνει πως ανήκαν σε κίονες με ύψος τουλάχιστον 4,50 μ. Τα κιονόκρανα χρονολογούνται πιθανότατα στον 1ο αι. μ.Χ. και μάλλον χρησιμοποιήθηκαν σε α΄ ή β΄ χρήση στην πρώιμη ρωμαϊκή βίλα. Τα κιονόκρανα αυτά, σε συνδυασμό με τις τοιχογραφίες με παραστάσεις Νικών που ήλθαν στο φως το 1996-1997 και τα μωσαϊκά δάπεδα αποτελούν ενδείξεις του πλούτου του κτιρίου. Η επίχωση του αγωγού περιείχε επίσης μεγάλα θραύσματα αμφορέων τύπου Niederbieber 77, τα οποία φανερώνουν πως το κτίριο μάλλον χρησιμοποιήθηκε έως το τέλος του 3ου αι. μ.Χ. Οι ενδείξεις αυτές συμφωνούν με τη χρονολογία της καταστρο-

φής που προκύπτει από την εύρεση μιας χύτρας του 4ου αι. στο καμένο στρώμα που βρισκόταν κάτω από το στρώμα κατάρρευσης των τοιχογραφιών που ανασκάφηκε το 1997.

Τα κυριότερα κατάλοιπα που ήλθαν στο φως ανήκουν σε ένα επίμηκες υστερορωμαϊκό κτίριο που βρίσκεται στα νότια του λουτρού του 6ου αι. Το κτίριο αυτό, του οποίου η απογυμνωμένη από τους λίθους της δυτική προέκταση ανασκάφηκε το 1997 και η ανατολική πλευρά παραμένει ανεξερεύνητη, έχει μήκος 31 μ. τουλάχιστον στον άξονα Α.-Δ. Το νότιο τμήμα του είναι επίσης ανεξερεύνητο και φαίνεται πως είχε πλάτος 4,30 μ. τουλάχιστον. Το συγκρότημα αποτελείται από τέσσερα δωμάτια τουλάχιστον, από τα οποία τα τρία ανατολικά είναι ημιυπόγεια. Το κτίριο είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους και κονίαμα, στα οποία παρεμβάλλονται ζώνες από τούβλα. Σε ορισμένα σημεία οι αργοί λίθοι έχουν αντικατασταθεί από οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Στο βόρειο τοίχο δεν υπάρχουν θύρες. Η εξωτερική του όψη είναι τραχιά και ημιτελής, υποδηλώνοντας πως το κτίσμα είχε ανοίγματα προς Ν. και δεν είχε καμία σχέση με το παρακείμενο λουτρό. Μια πλατιά θύρα συνδέει τα δύο ανατολικότερα ημιυπόγεια δωμάτια. Η εσωτερική όψη των δωματίων είναι κατασκευασμένη από επαναχρησιμοποιημένους δόμους με αργούς λίθους ανάμεσα στα κενά. Η επιφάνεια έχει επιχρισθεί με κονίαμα, επάνω στο οποίο έχουν σχηματιστεί με το μυστρί σειρές διακοσμητικών οριζόντιων ταινιών και σειρές στιγμών. Στη βορειοανατολική γωνία του μεσαίου ημιυπόγειου δωματίου, στα βόρεια της θύρας, ο κτίστης έχει σχηματίσει στο κονίαμα με το μυστρί τρία μεγάλα ψάρια. Στο βόρειο τοίχο του ίδιου δωματίου σώζεται στενό παράθυρο. Δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο πότε χτίστηκε το κτίριο και πότε σταμάτησε να χρησιμοποιείται. Ωστόσο, φαίνεται σύγχρονο με το λουτρό και ίσως χρησιμοποιήθηκε και αυτό για περιορισμένη χρονική περίοδο στο β΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ. Η επίχωση των ημιυπόγειων δωματίων περιείχε μεγάλες ποσότητες κεράμων και άλλου οικοδομικού υλικού από την ανωδομή. Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση χρονολογείται στον ύστερο 6ο αι. και αποτελεί ένδειξη της περιόδου χρήσης του κτιρίου.

Η περιοχή στα βόρεια του επιμήκους κτιρίου και στα ανατολικά του λουτρού έμεινε σε μεγάλο βαθμό ανεκμετάλλευτη και αγνοήθηκε από τον 3ο έως τον 6ο αι., με εξαίρεση τη χρήση της για την απόρριψη κεραμικής και ενδεχομένως τη γεωργία. Δύο τάφοι κατασκευασμένοι από κεράμους και ένας κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό από Α. προς Δ. βρέθηκαν στο ανατολικό άκρο της περιοχής αυτής.

Ο αβαθής νοτιότερος τάφος κατασκευάστηκε από τέσσερα μεγάλα κεραμίδια. Το ένα κεραμίδι χρησίμευσε ως δάπεδο, πάνω στο οποίο αποτέθηκε σε ύπτια στάση το σώμα ενός δίχρονου παιδιού, μάλλον θύματος της μηνιγγίτιδας. Το κεφάλι του βρισκόταν στη δύση, ενώ δίπλα του ήταν τοποθετημένη μία λήκυθος. Δύο κάθετα κεραμίδια πλαισίωναν το σώμα, στηρίζοντας το κάλυμμα του τάφου. Καθεμιά από τις στενές πλευρές του τάφου έκλεινε με μισό κεραμίδι. Σε μικρή απόσταση στα βόρεια αυτού του τάφου αποκαλύφθηκε άλλος κτιστός βαθύς τάφος. Το δάπεδό του ήταν επενδεδυμένο με μαρμάρινη σχιστολιθική πλάκα, μήκ. 2 μ. Οι πλευρές του ήταν επενδεδυμένες με τετράγωνους λίθους και τούβλα συνδεδεμένα με λευκό πηλώδες κονίαμα και είχε σχήμα φερέτρου με στενά τετραγωνισμένα άκρα στα ανατολικά και τα δυτικά. Στο δάπεδο βρέθηκε το σώμα ενός δεκάχρονου αγοριού, με το κεφάλι τοποθετημένο στο δυτικό άκρο. Αυτή τη φορά, η λήκυθος που συνόδευε το νεκρό βρισκόταν ανάμεσα στα πόδια του. Τρεις μικρότερες πλάκες είχαν στερεωθεί στη θέση τους με λευκό κονίαμα, για να χρησιμοποιηθούν ως κάλυμμα, ενώ στη συνέχεια ο λάκκος γεμίστηκε με χώμα. Φαίνεται πως το αγόρι υπέφερε από αναιμία και πως κατά τη διάρκεια της ζωής του απασχολούνταν σε εργασία που προϋπέθετε τη συχνή μεταφορά βαρέων αντικειμένων. Ο τρίτος τάφος βρέθηκε αρκετά μακρύτερα. Ήταν και αυτός βαθύς λάκκος με τοιχώματα επενδεδυμένα με πλάκες. Το σώμα του νεκρού ήταν τοποθετημένο σε ύπτια στάση, με το κεφάλι στα δυτικά. Στον τάφο δεν βρέθηκαν κτερίσματα. Δύο ακέραιοι και αρκετοί θραυσμένοι στρωτήρες χρησιμοποιήθηκαν ως κάλυμμα του τάφου, ενώ πάνω τους τοποθετήθηκαν καλυπτήρες. Τα κενά στα δύο στενά άκρα έκλεισαν με μικρούς αργούς λίθους. Ο νεκρός, ένας άντρας 30 ετών περίπου είχε υποστεί έντονο κάταγμα στο δεξιό κάτω άκρο. Παρόλο που το κάταγμα είχε θεραπευθεί, το σκέλος του έμεινε παραμορφωμένο και κοντύτερο κατά 0,20 μ. από το αριστερό. Επιπλέον, ο άντρας είχε ενωμένες τις φάλαγγες του μικρού δαχτύλου του δεξιού ποδιού, ένα χαρακτηριστικό που απαντά σε νεκρούς και από άλλα νεκροταφεία της Κορίνθου.

Οι ταφές αυτές παρουσιάζουν ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Παρόλες τις διαφορές τους, παρουσιάζουν ομοιότητες που δείχνουν πως είναι σε γενικές γραμμές σύγχρονες, και κατά πάσαν πιθανότητα χριστιανικές. Το γεγονός πως δύο από αυτούς περιείχαν ως κτερίσματα ληκύθους ενός τύπου που χρονολογείται στον 6ο αι. υποδηλώνει τη συνέχεια και εξέλιξη ορισμένων ρωμαϊκών εθίμων ταφής. Οι τάφοι αυτοί είναι αρκετά ύστεροι. Στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο του δεκάχρονου αγοριού χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση μία ολόκληρη και τρεις αποσπασματικές μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες προφανώς προήλθαν από το παρακείμενο λουτρό. Το λουτρό φαίνεται πως βρισκόταν σε χρήση έως τον ύστερο 6ο ή τον πρώιμο 7ο αι. Το χώμα επάνω από το κάλυμμα του τάφου ήταν αρκετά συ-

μπαγές και δεν περιείχε μαύρο χώμα και τρίμματα βράχων, αλλά χαλίκια και άμμο προερχόμενα από την καταστροφή του λουτρού και του γειτονικού επιμήκους κτιρίου. Πολλά αχρονολόγητα θραύσματα χρηστικής κεραμικής που προήλθαν από το στρώμα με τα χαλίκια θυμίζουν περισσότερο αγγεία του 9ου και του 10ου παρά του 7ου και του 6ου αι. Φαίνεται πως η καταστροφή του επιμήκους κτιρίου και του λουτρού χρονολογείται σε μια περίοδο για την οποία δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία, ενδεχομένως στον 8ο αι. Σημαντικό για τη χρονολόγηση είναι ένα νόμισμα του β΄ μισού του 8ου ή των αρχών του 9ου αι., το οποίο βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του frigidarium του λουτρού. Από αυτό προκύπτει πως σώζεται περισσότερο υλικό από αυτή την άγνωστη περίοδο από όσο γνωρίζαμε έως σήμερα.

Το επίμηκες κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως θεμελίωση για ορισμένες φάσεις κατοίκησης της μεσοβυζαντινής περιόδου και καταστράφηκε αργότερα, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και τη νεότερη εποχή. Ένας αποθέτης που περιείχε 13 καλοδιατηρημένες πήλινες καπνοσύριγγες, μεγάλο αριθμό πιάτων με στίλβωση και αντικείμενα εισηγμένα από τη βόρεια Ευρώπη και την Ιταλία μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική βεβαιότητα. Στον αποθέτη βρέθηκαν τουλάχιστον 80 νομίσματα του Μαχμούτ Β΄, το τελευταίο από τα οποία χρονολογείται το 1890, και φαίνεται πως τα εισηγμένα αντικείμενα είναι σύγχρονά τους. Ωστόσο, τρία θραύσματα προερχόμενα από μπάλες κανονιών που εξερράγησαν δείχνουν πως η επίχωση του αποθέτη χρονολογείται ενδεχομένως στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Τέλος, ερευνήθηκαν μια φτωχική τριμερής οικία, γνωστή από ένα σχέδιο της Κορίνθου του 1845, καθώς και οι τοίχοι ενός εξωτερικού μαγειρείου που σχετιζόταν με αυτή.

GUY SANDERS

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Θ΄ ΕΠΚΑ, χωρίς σημαντικές μεταβολές στο προσωπικό, την οργάνωση και την υποδομή της σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος, συνέχισε και φέτος τη δραστηριότητά της σε όλους σχεδόν τους τομείς των από το νόμο καθορισμένων αρμοδιοτήτων της[1]. Στην Εφορεία, ως γνωστόν, ανήκει το σύνολο σχεδόν του Νομού Βοιωτίας και η περιοχή της Λάρυμνας από το Νομό Φθιώτιδας. Η εδαφική της έκταση καταλαμβάνει επομένως το μέγιστο μέρος της αρχαίας Βοιωτίας, πλήν της Αυλίδος και Ανθηδώνος (σημ. Λουκίσια), και μικρά μόνο μέρη της χώρας των Φωκέων και των ανατολικών Λοκρών[2]. Παρά τη συνεχιζόμενη έλλειψη επιστημονικού, τεχνικού και λοιπού προσωπικού και παρά το πλήθος των αντιξοοτήτων, που αντιστρατεύονται συνήθως την ανασκαφή, την προστασία, την ανάδειξη, τη μελέτη και τη δημοσίευση των αρχαίων μνημείων, η Θ΄ ΕΠΚΑ κατόρθωσε, όπως θα φανεί παρακάτω, να ανταποκριθεί με επιτυχία στο σύνολο των στόχων της[3]. Από τα ζητήματα που αντιμετωπίστηκαν πολλά είχαν περιληφθεί στον προγραμματισμό των δράσεων έτους 1998, όπως αυτές τέθηκαν από την αρχή της χρονιάς και εγκρίθηκαν από το ΥΠΠΟ. Δεν ήταν όμως λίγα τα προβλήματα που ανέκυπταν στη διάρκειά της και απαιτούσαν άμεση λύση.

Το μέγιστο μέρος των δραστηριοτήτων της Εφορείας επικεντρώθηκε και πάλι στον ανασκαφικό τομέα. Οι παλαιές ανασκαφές συνεχίστηκαν στα εργοτάξια των μεγάλων δημοσίων έργων με σκοπό την ολοκλήρωσή τους[4]. Συνεχίστηκαν λοιπόν και περατώθηκαν φέτος οι εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες στους χώρους διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Πατρών - Αθηνών - Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ) στον κόμβο Ακραιφνίου, που διεξάγονται από το 1994 από την Θ΄ ΕΠΚΑ και την 1η ΕΒΑ.

Συνεχίστηκε επίσης, με σημαντικά μέχρι στιγμής αποτελέσματα, η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται στο οικόπεδο της «Επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών», δυτικά του υπάρχοντος μουσείου, αξιόλογου κτίσματος του τέλους της δεκαετίας του 1950.

Άξιες λόγου σε έκταση και ευρήματα αποδείχτηκαν και οι ανασκαφές που ακολούθησαν τις εργασίες στο δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης της πόλης, καθώς και από άλλες μικρότερες σε κλίμακα παρεμβάσεις του Δήμου Θηβαίων. Το δίκτυο ύδρευσης επεκτάθηκε φέτος σε πολλά, νέα και νευραλγικά σημεία της αρχαίας ακρόπολης και της κάτω πόλης, γύρω από τους λόφους των Καστελλίων και Ισμηνίου. Οι εργασίες για την τοποθέτηση των αγωγών απέδωσαν πλήθος ευρημάτων και επομένως και ιστορικών πληροφοριών για την αρχαία πόλη στο σύνολο σχεδόν της έκτασης του πολεοδομικού της ιστού.

Στην περιοχή της αρχαίας Τανάγρας συνεχίστηκε για τέταρτη χρονιά ο καθαρισμός τάφων στον εκτός δόμησης χώρο του γηπέδου του Βιολογικού Καθαρισμού Σχηματαρίου - Οινοφύτων, που χωροθετήθηκε έξω από τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης. Τα ταναγραϊκά νεκροταφεία είχαν, ως γνωστόν, συληθεί με εντατικούς ρυθμούς, λίγες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από την οθωμανική κυριαρχία[5].

---

1. Για το έργο της Εφορείας κατά το 1998, βλ. συνοπτικά στο *Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 2 (1998), σ. 96-97.

2. Βλ. χάρτη της αρχαίας Βοιωτίας στο *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 168.

3. Εκτός από τον υπογράφοντα, προϊστάμενο στην Εφορεία, υπηρετούσαν και φέτος οι μόνιμοι αρχαιολόγοι: Α. Χαραμή, Ε. Βλαχογιάννη, Α. Γκαδόλου και Ε. Κουντούρη. Στις σωστικές ανασκαφές, είτε αυτές χρηματοδοτήθηκαν από τον προϋπολογισμό των μεγάλων δημοσίων έργων είτε από τις πιστώσεις που διατέθηκαν από το ΥΠΠΟ ή εν μέρει και από ιδιώτες, εργάστηκαν για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα οι εξής αρχαιολόγοι: Α. Ανδρέου, Ι. Γαλανάκη, Ε. Γούλα, Δ. Κουτσοδήμος, Γ. Κουτσουφλάκης, Μ. Κυλάφη, Κ. Κωστάντη, Δ. Οικονόμου, Ε. Λυκιαρδοπούλου, Ε. Παπαφλωράτου, Ο. Πεπεράκη, Α. Πετρούτσου και Μ. Ραυτοπούλου. Στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας, στο Μουσείο Σχηματαρίου και στο εργοτάξιο συντήρησης του Λέοντος της Χαιρώνειας πάντοτε με την εποπτεία του αρχισυντηρητή Π. Βαλμά, εργάστηκαν, για μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα, οι συντηρητές: Δ. Δαμιανός, Α. Δημητριάδου, Γ. Καγκέλη, Σ. Μιχαήλογλου, Ι. Μωραΐτου, Σ. Σαμαρτζής και Γ. Ψαρρού. Επιπροσθέτως, αναφέρεται ότι ο Π. Βαλμάς είχε την ευθύνη της εξάμηνης εκπαίδευσης ομάδας μαθητευόμενων πτυχιούχων Σχολών Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης και της οργάνωσης των εργασιών της συντήρησης ψηφιδωτού στο Μουσείο Χαιρωνείας. Η συντήρηση έγινε την άνοιξη του 1998 από τετραμελές συνεργείο συντηρητών της ΔΣΑ του ΥΠΠΟ με επικεφαλής τον Ι. Δαγκλή. Το ελάχιστο, μόνιμο ή με σύμβαση αορίστου χρόνου, τεχνικό προσωπικό ενίσχυσαν οι σχεδιαστές Σ. Καζακίδης και Ζ. Γκουλή. Τέλος, η λογίστρια Ι. Παπανικολάου εξακολούθησε να προσφέρει τις υπηρεσίες της καθ' όλο το έτος.

4. Για τις ανασκαφές, που άρχισαν και συνεχίζονται από παρελθόντα έτη, βλ. Χρονικά του *ΑΔ* από το 1993.

5. R. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, Princeton 1986. V. Aravantinos, Scavi clandestini e traffico di antichità. Alcune esperienze dalla Grecia, P. Pelagathi - P.G. Guzzo (επιμ.), *Antichità senza provenienza* II. *Atti del colloquio internazionale, Viterbo 1997, BdA* Suppl. 101-102, 1997, σ. 99-112.

Στις Πλαταιές, τα τελευταία χρόνια, διεξάγεται συστηματική επιφανειακή έρευνα, επιμετρήσεις και αποτυπώσεις στον ευρύτατο, οχυρωμένο χώρο της αρχαίας πόλης από διεθνή επιστημονική ομάδα υπό τη διεύθυνση του A. Konecny, με την αιγίδα του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών πιστεύεται ότι θα διαφωτίσουν την άγνωστη οργάνωση και ρυμοτομία του εντός των τειχών χώρου και την έκταση των διαφόρων οικιστικών φάσεων της περίφημης πόλης. Παράλληλα θα επιδιωχθεί η ταύτιση τυχόν αρχιτεκτονικών λειψάνων που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές σε σχέση με σημαντικά ιστορικά γεγονότα[6]. Η προγραμματισμένη εξάλλου για το ερχόμενο έτος ανασκαφική συνεργασία μεταξύ της Θ΄ ΕΠΚΑ και της παραπάνω ομάδας αποσκοπεί στη διερεύνηση τμημάτων της οχύρωσης στη θέση της δυτικής πύλης, καθώς και γενικότερων προβλημάτων χρονολόγησης και στρωματογραφίας.

Η Εφορεία επόπτευσε επίσης τις εργασίες που διενεργήθηκαν με πρωτοβουλία και δαπάνες της δημοτικής αρχής των Πλαταιών, στο πλαίσιο καθαρισμών και διαμόρφωσης, στη θέση Μεγάλη Βρύση. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε ολιγόμηνη ανασκαφική έρευνα στην αρχαία πηγή, την υδατοδεξαμενή και το σύστημα διοχέτευσης σε κρηνική κατασκευή του νερού, που αναβρύζει πλούσιο κάτω από την υπερκείμενη οχύρωση[7].

Στην Εφορεία επίσης υποβλήθηκαν και φέτος πολλές εκατοντάδες αιτήσεων για την έγκριση οικοδομικών αδειών, περιφράξεων, γεωτρήσεων και άλλων, συναφών προς τις ανωτέρω, εργασιών. Το προσωπικό της Εφορείας, συνεπικουρούμενο και από ένα σημαντικό αριθμό εκτάκτων τεχνιτών και υπαλλήλων, προέβη στη διενέργεια μεγάλου αριθμού αυτοψιών και δοκιμαστικών ερευνών σε όλη τη Βοιωτία και στη Λάρυμνα του Νομού Φθιώτιδας. Σε όσες από τις δοκιμαστικές έρευνες ή τις υπό παρακολούθηση εργασίες διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων οστράκων ή στρωμάτων αυτές εξελίχθηκαν, ως συνήθως, σε σωστικές ανασκαφές, των οποίων τα αποτελέσματα εκτίθενται εν συντομία παρακάτω.

Τέλος, προστασία των αρχαιοτήτων επιδιώχθηκε και με τη θεσμική παρέμβαση της Εφορείας με χαρτογράφηση και κήρυξη αρχαιολογικών χώρων στην Εύτρηση, Παραποταμίους (Ανθοχώρι), Τανάγρα (μυκηναϊκά νεκροταφεία και οχύρωση ιστορικών χρόνων κοντά στο σύγχρονο χωριό), Πανοπέα (Άγιο Βλάση), Καταβόθρες Κωπαΐδας και Λάρυμνα, με επέκταση των υφισταμένων κηρύξεων (κοιλάδα Μουσών, αρχαία Τανάγρα), επανακήρυξη του αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού και θέσπιση ζωνών προστασίας Α και Β στην Τανάγρα και στον Γλα.

Μελέτη - προγράμματα - εκδηλώσεις. Έγιναν νέες συγκολλήσεις και έλεγχοι και επαναλήφθηκε η μελέτη του συνόλου των πινακίδων και σφραγισμάτων από την Καδμεία, που φέρουν επιγραφές στη Γραμμική Β, τη γραφή της μυκηναϊκής ελληνικής διαλέκτου. Πρόκειται για επιγραφικά ευρήματα νέων και παλαιότερων ανασκαφών (1964-1996). Η συνολική μελέτη τους από τον υπογράφοντα και ομάδα συναδέλφων, ειδικών στη σπουδή και τη σχεδίαση των συλλαβικών γραφών του Αιγαίου, αποσκοπεί στην προσεχή, πλήρη έκδοση των νέων και επανέκδοση των παλαιών, στο σχολιασμό τους και στη δημοσίευση των συνευρημάτων τους[8].

Για την πληρέστερη τεκμηρίωση των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν στο χώρο επέκτασης του Μουσείου Θηβών και των αναχωμάτων που σώζονται ορατά σε διάφορα σημεία της κωπαϊδικής λεκάνης πραγματοποιήθηκαν αεροφωτογραφήσεις και λεπτομερής αποτύπωση[9]. Εκδόθηκαν από το ΤΑΠ τρίπτυχα για το Μουσείο της Θήβας και τον αρχαιολογικό χώρο Ορχομενού και από την Εφορεία έντυπο για την αρχαία Αλίαρτο. Από την Εφορεία, σε συνεργασία με την 1η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, υποβλήθηκε πρόταση συμμετοχής, μαζί με την Ισπανία και τη Φιλανδία, στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Raphael: «De re industriae 2000». Η ελληνική συμμετοχή στο πρόγραμμα περιέλαβε πλην των άλλων τη σύνταξη εντύπου για την αρχαία και νεότερη ιστορία της Κωπαΐδας.

Στο πλαίσιο των υποχρεώσεων και της σταθερής και ενεργού προσήλωσης της Εφορείας στην επιστημονική έρευνα και στη διεθνή και διεπιστημονική συνεργασία εξυπηρετήθηκαν επιστημονικά ιδρύματα και ερευνητές. Στο δημοτικό ξενώνα φιλοξενήθηκαν φοιτητές ελληνικών και

6. *ÖJh* 67 (1998), σ. 53 κ.ε.

7. Οι εργασίες αυτές έγιναν με την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Βλαχογιάννη. Τα αποτελέσματά τους εκτίθενται παρακάτω. Την τήρηση των ημερολογίων είχε αναλάβει ο Δ. Κουτσοδήμος. Ευχαριστίες εκφράζονται προς το δήμαρχο Πλαταιών Π. Δεφίγγο για τη χρηματοδότηση των αρχαιολογικών ερευνών.

8. Έχει προγραμματιστεί και ετοιμάζεται η έκδοση τρίτομης σειράς με την ακόλουθη ύλη: V. Aravantinos - L. Godart - A. Sacconi, *Thèbes. Fouilles de la Cadmée* I, *Les tablettes en linéaire B de la odos Pelopidou, Edition et commentaire*, Roma 2001. V. Aravantinos, κ.ά., *Thèbes. Fouilles de la Cadmée* II, *Les tablettes en linéaire B de la odos Pelopidou. Le contexte archéologique*, Roma 2003. V. Aravantinos - L. Godart - A. Sacconi, *Thèbes. Fouilles de la Cadmée* III, *Corpus des documents d'archives en linéaire B de Thèbes*, Roma 2002.

9. Οι αεροφωτογραφήσεις έγιναν από το φωτογράφο αρχαιοτήτων Κ. Ξενικάκη.

ξένων πανεπιστημίων, που παρακολούθησαν ανασκαφές και συντήρηση αρχαιοτήτων, και μελετητές, που ασχολούνται με τις ποικίλες πτυχές του βοιωτικού ιστορικού παρελθόντος.

Παράλληλα οι αρχαιολόγοι της Εφορείας έλαβαν μέρος σε επιστημονικές συναντήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με ανακοινώσεις που σχετίζονται άμεσα με τις τελευταίες ανακαλύψεις και γενικά με τα αρχαιολογικά ζητήματα της Βοιωτίας[10]. Εξάλλου η Εφορεία με την αιγίδα του ΥΠΠΟ και τη συνεργασία της 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων διοργάνωσε επιστημονική συνάντηση με αντικείμενο τη διαχρονική ιστορία και το σημερινό προβληματισμό για την Κωπαΐδα[11].

Σημαντική ήταν κατά το τρέχον έτος και η εκπαιδευτική δραστηριότητα της Εφορείας. Εκπαιδευτικά προγράμματα έλαβαν χώρα στο Μουσείο Θηβών και στο θολωτό βασιλικό τάφο του Ορχομενού. Με αντικείμενο τα παραπάνω προγράμματα πραγματοποιήθηκαν ημερίδα στη Χαλκίδα και συνάντηση εργασίας στο ΥΠΠΟ με συμμετοχή ομάδας αρχαιολόγων της Εφορείας[12]. Τέλος, στο προαύλιο του Μουσείου Θηβών έλαβε χώρα παράσταση της Αντιγόνης του Σοφοκλή με ευρύτατη συμμετοχή πολιτών[13].

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οι εργασίες στα μουσεία και σε όλα τα βοηθητικά κτίρια της Εφορείας περιορίστηκαν φέτος σε μικρής κλίμακας επισκευές. Στο Μουσείο Θηβών έγιναν τακτοποιήσεις, μεταφορές και καταγραφές των αρχαίων που ήταν αποθηκευμένα στο μεσαιωνικό πύργο και σε άλλες αποθήκες του περιβόλου. Οι τελευταίες σταδιακά κατεδαφίζονται, καθώς ο χώρος, που αυτές καταλάμβαναν, προορίζεται για την επέκταση του μουσείου. Μισθώθηκε νέα ευρύχωρη αποθήκη, που εξοπλίστηκε πλήρως με ντέξιον και συστήματα ασφαλείας.

Στο μικρό, παλαιό κτίριο του Μουσείου Σχηματαρίου, κενό μετά τη μεταφορά των αρχαιοτήτων στην επί τούτο μισθωμένη αποθήκη, έγιναν και νέες βελτιωτικές επεμβάσεις με την οικονομική ενίσχυση του Δήμου Σχηματαρίου. Η Εφορεία, σε συνεργασία με το Δήμο Σχηματαρίου και τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων του ΥΠΠΟ, προώθησε τις διαδικασίες για έγκριση σχετικής κτιριολογικής μελέτης. Παράλληλα ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση της επιλογής των προς έκθεση αντικειμένων και η σχεδίαση λεπτομερειών του εκθεσιακού προγράμματος εν όψει της υποβολής του για έγκριση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο[14].

Τέλος, με τη βοήθεια του νεοσύστατου Δήμου Χαιρώνειας επισκευάστηκε, εξοπλίστηκε και διαμορφώθηκε σε ξενώνα και αναγνωστήριο, για τις άμεσες ανάγκες της Εφορείας στην περιοχή, η απαλλοτριωμένη οικία Βαλαώρα, πλησίον του αρχαίου θεάτρου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θήβα

Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου

Μετά την αποκάλυψη του τρίχωρου αψιδωτού πρωτοελλαδικού κτιρίου και τμήματος των λίθινων ανδήρων με την πλίνθινη ανωδομή που το περιβάλλουν στα βόρεια, η ανασκαφή επεκτάθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου[15]. Στόχος ήταν να διερευνηθεί η συνολική έκταση των λίθινων ανδήρων με τις πλίνθινες ανωδομές που ερμηνεύθηκαν ως οχυρωματικό τείχος και η σχέση τους με το κτίριο. Παράλληλα, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες των παλαιών τομών, ενώ ανασκάφηκαν τρεις τομές στα ανατολικά του οικοπέδου σε επαφή με το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών.

Η φετινή ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον Απρίλιο έως τα μέσα Σεπτεμβρίου. Μετά την αποκάλυψη των σημαντικών αρχιτεκτονικών λειψάνων της πρωτοελλαδικής περιόδου κατά τις ανασκαφές του 1997, κρίθηκε απαραίτητη η λεπτομερής έρευνα όλου του οικοπέδου. Δεν ανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές και η ανασκαφική έρευνα προχώρησε με συστηματικό τρόπο σε όλους τους τομείς

10. Στην 9η Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση Βοιωτικών Σπουδών που οργανώθηκε στην Winnipeg της Manitoba (Καναδάς) τον Οκτώβριο του 1998. Ανακοινώσεις από Β. Αραβαντινό και Ε. Κουντούρη (υπό έκδοση).

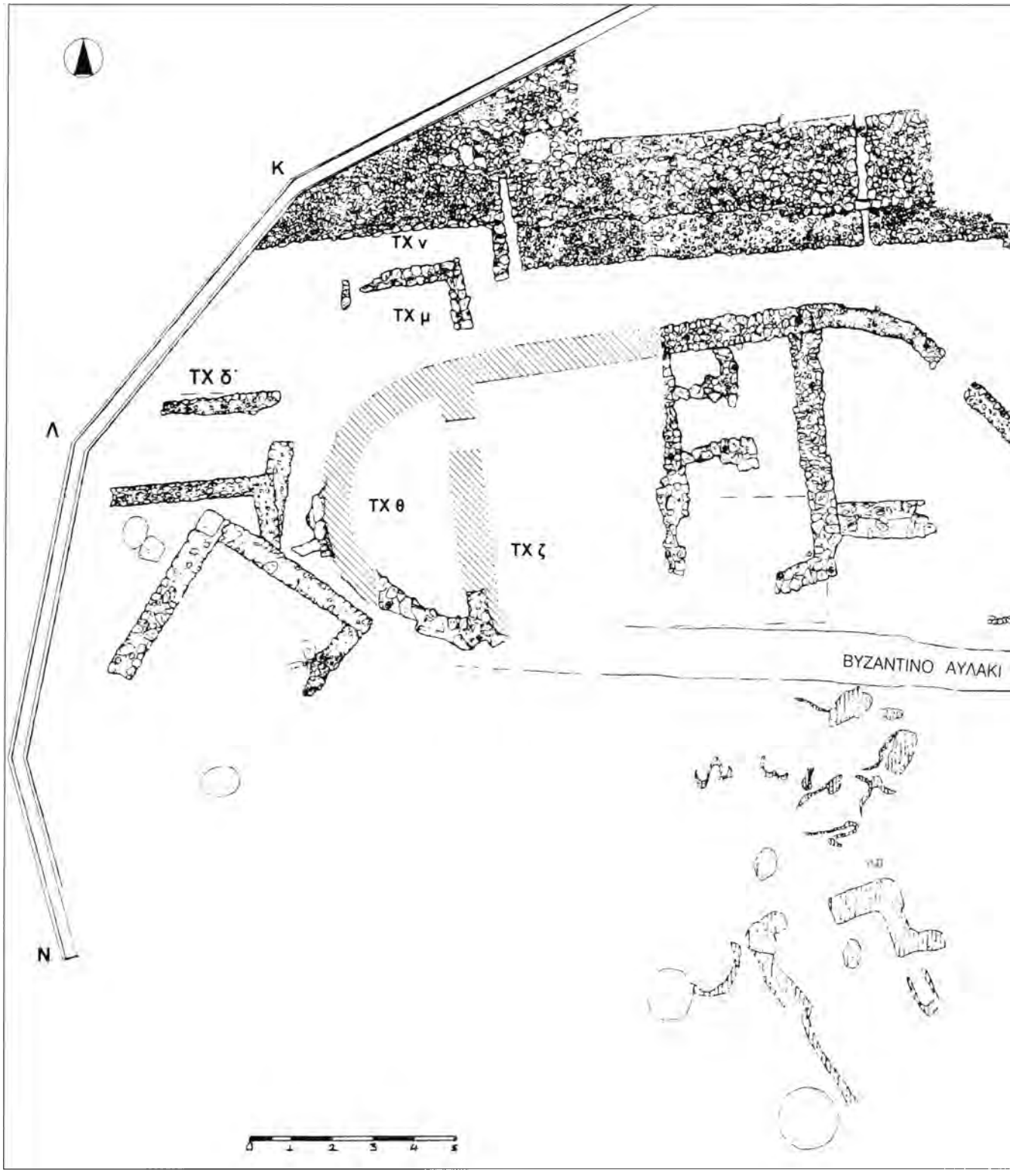
11. «*Κωπαΐδα: προβληματισμοί και προοπτικές ανάδειξης των μνημείων της*», Αλίαρτος-Ορχομενός, Σεπτέμβριος 1998.

12. Α. Γκαδόλου - Έ. Κουντούρη, Εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες της Θ΄ ΕΠΚΑ στη Βοιωτία, *Παιδεία και Αρχαιολογία: εκπαιδευτικά προγράμματα του ΥΠ.ΠΟ, Πρακτικά ημερίδας, Χαλκίδα, 13-5-98*, Χαλκίδα 2000, σ. 47-49. Οι αρχαιολόγοι Α. Γκαδόλου και Ε. Κουντούρη έλαβαν επίσης μέρος στη συνάντηση εργασίας στο ΥΠΠΟ για τα «Εκπαιδευτικά πολιτιστικά δίκτυα του ΥΠΠΟ» τον Ιούνιο του 1998.

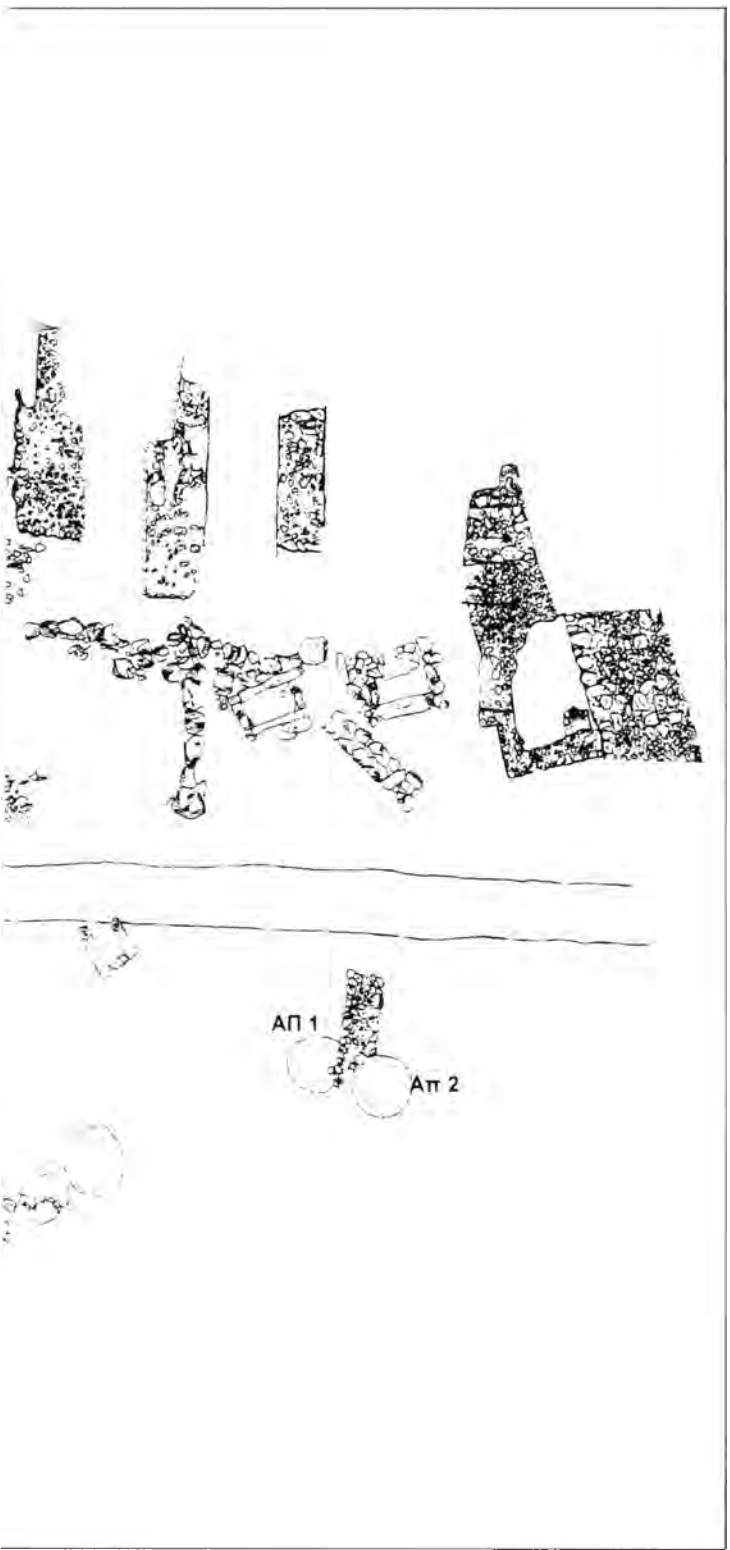
13. Η παράσταση χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Βοιωτίας με πρωτοβουλία του νομάρχη Ι. Σταμούλη.

14. Η Εφορεία προχώρησε στη συνεργασία με τη μουσειολόγο Α. Γκαζή για τη διαμόρφωση της προς έγκριση πρότασης του μουσείου. Τη δαπάνη αμοιβής της κατέβαλε στο μεγαλύτερο μέρος του ο Οργανισμός Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Βοιωτίας.

15. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 353-359.

Σχέδ. 1. Θήβα. Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

του οικοπέδου που δεν είχαν ελεγχθεί στο παρελθόν και στη συμπληρωματική εξέταση παλαιών τομέων με την αφαίρεση μαρτύρων, προκειμένου να ενοποιηθούν οι χώροι και να ελεγχθεί η στρωματογραφία (Σχέδ. 1).

Στη βορειοδυτική περιοχή του οικοπέδου διερευνήθηκαν πλήρως επτά τομείς (Β8, Β9, Β10, Γ9, Γ10, Δ10, Ε10) και τμήματα των τομέων Α8 και Α9. Λόγω της κατωφερικής κλίσης που παρουσίαζε η επιφάνεια του οικοπέδου προς τη βορειοδυτική πλευρά, δεν εντοπίστηκαν σε αυτόν το χώρο επιχώσεις υστεροελλαδικές και μεσοελλαδικές. Ήδη από το επιφανειακό στρώμα αποκαλύφθηκαν οι πρωτοελλαδικές επιχώσεις. Η υψομετρική διαφορά του επιφανειακού στρώματος ανάμεσα στους τομείς Β8 και Β10 ήταν 1 μ. και στους τομείς Ε10 και Β10 ήταν 0,50 μ. Αυτό είχε ως συνέπεια να μην αποκαλυφθούν ενιαία τα πρωτοελλαδικά στρώματα αλλά και να απουσιάζουν στρώματα που είχαμε εντοπίσει ανατολικότερα.

Στους τομείς Β8, Β9, Β10, Α8 και Α9 συνεχίστηκε η προς Δ. αποκάλυψη της πλίνθινης ανωδομής του πρωτοελλαδικού τείχους. Το σωζόμενο ύψος της πλίνθινης ανωδομής του τείχους έφθανε στον τομέα Β8 τα 1,50 και στον τομέα Β10 το 1 μ. Αφαιρέθηκαν στρώσεις ωμών πλίνθων μέχρι την αποκάλυψη του λίθινου ανδήρου. Το λίθινο άνδηρο που θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό βράχο ακολουθεί τη φυσική κατωφερική κλίση του εδάφους. Στη νοτιοανατολική γωνία του τομέα Β8 το λίθινο άνδηρο αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,68 και στο νοτιοδυτικό άκρο του τομέα Β10 σε βάθος 1,46 μ.

Όσον αφορά τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του ανδήρου δεν παρατηρήθηκαν διαφορές σε σχέση με το τμήμα που είχε αποκαλυφθεί ανατολικότερα. Συγκεκριμένα, και σε αυτό το τμήμα εφαρμόστηκαν δύο κατασκευαστικοί τρόποι. Το νότιο τμήμα του ανδήρου, πλ. 1,50 μ., κατασκευάστηκε από μικρές πέτρες με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση, ενώ το βόρειο τμήμα, πλ. 2 μ., κατασκευάστηκε από πέτρες μεγαλύτερου μεγέθους με πιο χαλαρή δόμηση και σε ψηλότερο επίπεδο από το νότιο τμήμα. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο τμήμα των ανδήρων κυμαίνεται από 0,10 έως και 0,30 μ. Επίσης, το τείχος επεκτείνεται δυτικότερα σχηματίζοντας ακόμη μια γωνία εντός των ορίων του τομέα Β9 και του τομέα Α8, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια τρίτη μετακίνηση του κατά μήκους άξονα του τείχους προς Β. Στα όρια του τομέα Β8 εντοπίστηκαν δύο ακόμη αυλάκια που τέμνουν κάθετα το λίθινο άνδηρο και είναι παράλληλα με το αυλάκι που είχε εντοπιστεί στον τομέα Β6.

Τα όρια του οικοπέδου δεν επέτρεψαν τη συνέχιση της ανασκαφής δυτικότερα και την περαιτέρω αποκάλυψη του τείχους, καθώς φαίνεται ότι αυτό θα συνεχιζόταν και στην περιοχή που τώρα βρίσκεται η οδός Θρεψιάδου.

Στον τομέα Γ9, νότια του λίθινου ανδήρου και στο ίδιο βάθος με αυτό αποκαλύφθηκε μονόλιθη σειρά από το θεμέλιο δύο τοίχων που θα ανήκαν σε πρωτοελλαδικό κτίριο. Οι δύο τοίχοι μ και ν σχηματίζουν ορθή γωνία σε ίση απόσταση από τη γωνία που σχηματίζει το λίθινο άνδηρο στη συμβολή των τομέων Β8 και Β9. Οι τοίχοι μ και ν θεμελιώνονται πάνω σε σκληρό χώμα, πάνω ακριβώς από το βράχο, και θα ανήκαν πιθανότατα σε κτίριο πρωιμότερο από το αψιδωτό. Ο τοίχος μ με προσανατολισμό Β.-Ν. σώζεται σε μήκος 1,60 και ο τοίχος ν με προσανατολισμό Α.-Δ. σε μήκος 2,20 μ. Πιθανώς στο ίδιο κτίριο ανήκει και ο τοίχος δ που αποκαλύφθηκε στο κοινό όριο των τομέων Γ10 και Δ10 με προσανατολισμό Α.-Δ. και μήκος 2,30 μ.

Η ανασκαφή των πρωτοελλαδικών στρωμάτων νότια του πλίνθινου τείχους και των λίθινων ανδήρων στους τομείς Γ9, Γ10 και σε τμήματα των τομέων Β9 και Β10 απέδωσε άφθονη κεραμική που χρονολογείται στα τέλη της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Χαρακτηριστικά σχήματα αυτής της επίχωσης είναι οι ρηχές φιάλες με εσωστρεφές χείλος, οι λεκάνες με χείλος σχήματος Τ (T-rim), τα δίωτα απιόσχημα αγγεία με δαντελωτό χείλος, τα μικρά σφαιρικά δίωτα κύπελλα με δαντελωτό χείλος, οι ασκοί και τα μόνωτα κύπελλα τρωικού τύπου (tankard). Σημαντικός ήταν και ο αριθμός των μαγειρικών σκευών και ιδιαίτερα ταψιών. Εκτός από την κεραμική συνελέγη μεγάλος αριθμός απολεπισμένων εργαλείων, από τα οποία ξεχωρίζουν οι λεπίδες οψιανού, καθώς και μεγάλος αριθμός οστών ζώων.

Στον τομέα Δ10 αποκαλύφθηκαν τα λίθινα θεμέλια τριών ακόμη τοίχων. Ο τοίχος γ με προσανατολισμό Β.-Ν. ανήκει σε κτίριο της πρωτοελλαδικής περιόδου. Πάνω στον τοίχο γ εδράζεται το λίθινο θεμέλιο του τοίχου α με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το βόρειο άκρο του τοίχου α γωνιάζει με τον τοίχο β. Ο τοίχος α στα νότια υπερκαλύπτεται από το λίθινο θεμέλιο νεότερου κτιρίου της βυζαντινής περιόδου που εκτείνεται στους τομείς Δ10, Ε10 και Ε9 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Στο δυτικό τμήμα του τομέα Δ10 οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες και η ακριβής χρονολόγηση των τοίχων α, β και γ και η σχέση τους με το αψιδωτό κτίριο είναι προβληματική.

Όσον αφορά το αψιδωτό κτίριο, η επέκταση της ανασκαφής στους τομείς Γ9, Δ10 και Ε10 είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αποκάλυψη της εξωτερικής όψης της πλίνθινης ανωδομής και του λίθινου θεμελίου της αψίδας. Ακολουθώντας την κατωφερική κλίση του βράχου προς Β., η διαφορά στο επίπεδο θεμελίωσης ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο τμήμα της αψίδας στο σημείο συμβολής με τον τοίχο ζ που χωρίζει την αψίδα από το κεντρικό δωμάτιο του κτιρίου είναι 1,50 μ. περίπου. Η αψίδα θεμελιώνεται στο επικλινές έδαφος πάνω στο φυσικό βράχο. Το συνολικό σωζόμενο ύψος της λίθινης θεμελίωσης και της πλίνθινης ανωδομής του βόρειου τμήματος της αψίδας κυμαίνεται από 1,16 έως 1,33 μ., ενώ στην κορυφή της αψίδας στον τομέα Δ10 το συνολικό σωζόμενο ύψος κυμαίνεται από 1 έως 1,32 μ. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της αψίδας, εντός των ορίων του τομέα Ε10, το αντίστοιχο σωζόμενο ύψος είναι 0,80 μ. Το λίθινο θεμέλιο του τοίχου θ αποτελείται από πέντε σειρές λίθων με συνολικό ύψος 0,70 μ. Στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα λόγω της εμφάνισης του βράχου σε ψηλότερο επίπεδο, το λίθινο θεμέλιο του τοίχου πατά σε βαθμιδωτό λάξευμα στο βράχο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη ορθογώνιου τάφου λαξευμένου στο φυσικό βράχο κάτω ακριβώς από το λίθινο θεμέλιο της αψίδας. Το δυτικό άκρο του τάφου που καλύπτεται από μεγάλες πέτρες εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του τομέα Δ10, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του τάφου εκτείνεται ανατολικότερα κάτω από το λίθινο θεμέλιο. Η ταφή ήταν ακτέριστη και ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου η έρευνα επεκτάθηκε στον τομέα Γ5 και στα βαθύτερα στρώματα του νοτιοανατολικού τμήματος του τομέα Δ5. Ανασκάφηκαν επιχώσεις της ύστερης και της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η ανασκαφή σε αυτή την περιοχή έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο. Αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της πλίνθινης ανωδομής και του λίθινου ανδήρου και επιβεβαιώθηκε η αρχική μας υπόθεση ότι ο κατά μήκος άξονας του πρωτοελλαδικού τείχους που ξεκινά από τον τομέα Δ3 δεν συνεχίζεται στους τομείς Δ5 και Γ5 αλλά μετακινείται βορειότερα στον τομέα Β5. Στον τομέα Δ5 η ανασκαφή σταμάτησε με την αποκάλυψη του λιθόστρωτου με κατωφερική κλίση στα βόρεια που πιθανότατα σχετίζεται με το δρόμο που πλαισίωνε το αψιδωτό κτίριο στα ανατολικά και βόρεια.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε ο τομέας Ε2. Μετά την απομάκρυνση των επιφανειακών διαταραγμένων στρωμάτων άρχισε η σταδιακή αποκάλυψη των ωμών πλίνθων. Η αφαίρεση της πλίνθινης ανωδομής αποκάλυψε την ύπαρξη δύο ζωνών με λίθινα άνδηρα με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Τα δύο άνδηρα είναι παράλληλα και μεταξύ τους εφάπτονται. Το δυτικό λίθινο άνδηρο, πλ. 1,80 μ., κατασκευάστηκε από μεγάλους λίθους με σχετικά χαλαρή δόμηση και με κατωφερική κλίση προς Β. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο όριο της εμφάνισης του λίθινου ανδήρου φθάνει στα 0,50 μ. Τμήμα του ανατολικού ανδήρου αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο του τομέα. Στη νοτιοανατολική γωνία του τομέα η επιφάνεια του ανδήρου εμφανίστηκε σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με το δυτικό άνδηρο κατά 0,50 μ.

και κατασκευάστηκε από μικρούς λίθους με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση. Αντίθετα στα βορειοανατολικά του τομέα, η επιφάνεια του ανδήρου εμφανίστηκε σε ίδιο βάθος με το δυτικό άνδηρο και με όμοιο τρόπο δόμησης.

Δυτικά των λίθινων ανδήρων στον τομέα Ε2 αποκαλύφθηκαν τα λίθινα θεμέλια τριών τοίχων που ακουμπούν στα λίθινα άνδηρα των τομέων Ε2 και Δ3. Ανάμεσα στα λίθινα άνδηρα και στους τοίχους που εμφανίστηκαν στο ίδιο βάθος με τα άνδηρα σχηματίζεται τετράπλευρος χώρος, η λειτουργία του οποίου είναι προς το παρόν αδιάγνωστη.

Η ανασκαφή στον τομέα Ε2 έδειξε ότι το πρωτοελλαδικό τείχος δεν εκτεινόταν μόνο βόρεια του αψιδωτού αλλά ότι συνεχιζόταν στα ανατολικά σχηματίζοντας γωνία στην περιοχή του τομέα Δ3 και προφανώς θα συνεχιζόταν μέχρι το φυσικό βράχο στα νότια. Η αποκάλυψη του ανατολικού σκέλους του τείχους θα είναι ένας από τους ερευνητικούς στόχους της επόμενης περιόδου.

Ήδη ξεκίνησε η ανασκαφή στους τομείς Δ1 και Ε1. Οι ανώτερες επιχώσεις ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένες λόγω της άμεσης γειτνίασης με το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου. Ανασκάφηκαν οι βυζαντινές επιχώσεις, στις οποίες αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τεσσάρων τοίχων. Αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι, από τους οποίους ο ένας είναι κιβωτιόσχημος, ο δεύτερος λακκοειδής και ο τρίτος πλίνθινος. Και οι τρεις ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ και στις τρεις περιπτώσεις παραβιάστηκαν στρώσεις πλίνθων για τα ορύγματα των τάφων.

Εκτός από τις τρεις ταφές στους τομείς Δ1 και Ε1 και την ταφή κάτω από το λίθινο θεμέλιο της αψίδας κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι στους τομείς Γ5 και Δ2 ανεβάζοντας το συνολικό αριθμό των κιβωτιόσχημων μεσοελλαδικών τάφων που βρέθηκαν στο οικόπεδο στους δέκα. Η ταφή στον κιβωτιόσχημο τάφο του τομέα Δ2 ήταν κτερισμένη. Ο νεκρός σε συνεσταλμένη στάση συνοδευόταν από μόνωτο τεφρό μινύειο κύπελλο και χάλκινο δαχτυλίδι.

Τέλος, εντοπίστηκε ένας πλινθόκτιστος παιδικός τάφος, στον οποίο ο νεκρός ήταν ακτέριστος και σε συνεσταλμένη στάση. Επίσης, βρέθηκε και ένας απλός λακκοειδής τάφος παιδικός και αυτός, ακτέριστος. Και οι δύο ταφές εντοπίστηκαν στον τομέα Γ5, ενώ άλλες δύο ταφές σε απλό όρυγμα μέσα στην πλινθοκατασκευή εντοπίστηκαν στους τομείς Ε4 και Γ4 αντίστοιχα.

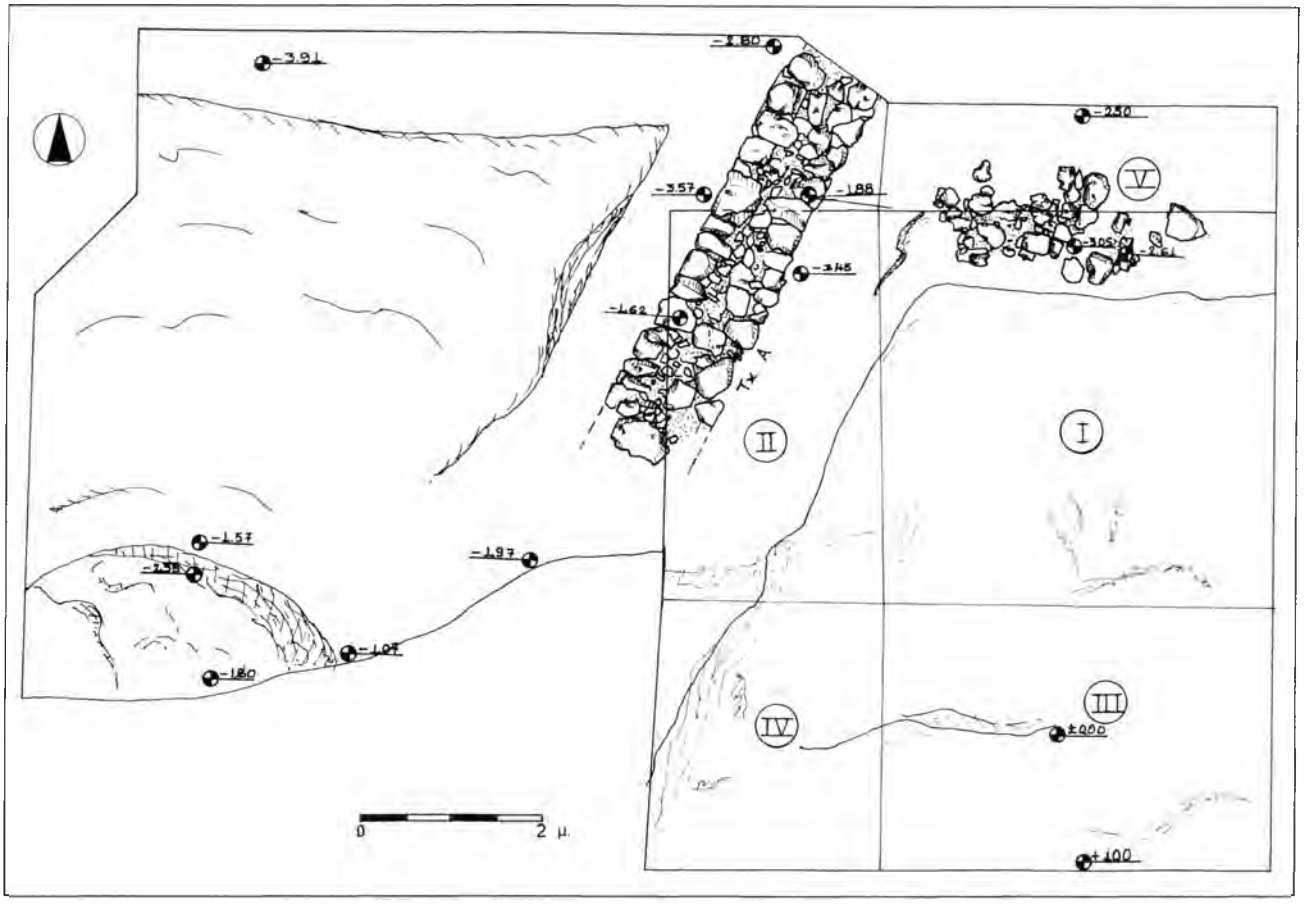
Οδός Οπλαρχηγού Βόγλη 3

Ο εντοπισμός αρχαϊκής κεραμικής στο οικόπεδο Α. Σπυρίδωνος και Μ. Βλάχου, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών για την ανέγερση λυόμενου κτιρίου Super Market Dia, αποτέλεσε την αφορμή για την τρίμηνη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1998 (Σχέδ. 2).

Έπειτα από διαδοχικές τομές σε όλη την επιφάνεια του οικοπέδου, στις οποίες δεν παρατηρήθηκαν αρχαιολογικά στρώματα αλλά μόνον προσχωσιγενή εδάφη, χαρακτηριστικό της κοιλάδας του Ισμηνού (Αγίου Ιωάννη), αποκαλύφθηκε επίμηκες κοίλωμα στο φυσικό βράχο (πούρο) με κατεύθυνση από Α. προς Δ. (λάξευμα Α). Τα ακριβή όρια του φυσικού κοιλώματος προς Α. και Δ., καθώς και το συνολικό πλάτος του, δεν εντοπίστηκαν. Το βάθος του αυξάνει προς Δ., δηλαδή προς την κατεύθυνση του ποταμού, ο οποίος έρεε (και ρέει ακόμη εποχιακά) λίγα μέτρα δυτικότερα. Στο μέσον περίπου της νότιας ακανόνιστης παρειάς του κοιλώματος ο βράχος είχε λαξευθεί εγκάρσια, δημιουργώντας μια επιπλέον κοιλότητα με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. (λάξευμα Β). Το πλάτος του δεύτερου κοιλώματος είναι 3,20 μ., ενώ το βάθος του φθάνει τα 4,10 μ., παρουσιάζοντας μεγάλη κλίση προς Δ. Το κέντρο του λαξεύματος καταλάμβανε ισχυρός τοίχος (τοίχος Α), με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό βράχο. Το πλάτος του τοίχου κυμαίνεται από 1 έως 1,10 μ. (1,25 μ. στην κατώτερη σειρά του), ενώ το ύψος του, φθάνει τα 1,80 μ. περίπου. Έχει κατασκευαστεί από μεγάλους αργούς λίθους στις δύο όψεις του, ενώ το εσωτερικό και τα κενά της εξωτερικής επιφάνειάς του έχουν πληρωθεί με μικρότερους. Ο τοίχος δεν είναι εντελώς ευθύγραμμος αλλά παρουσιάζει ελαφρές καμπυλώσεις.

Μέσα στα λαξεύματα Α και Β, σε στρώμα αμμώδους καστανού χώματος, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή βρέθηκαν συνολικά 703 αγγεία, ακέραια και ελλιπή, αρχαϊκής εποχής. Τα περισσότερα κοσμούνται με κυματιστές ή ευθείες ταινίες, κάθετες ή οριζόντιες, ενώ ελάχιστα φέρουν ανθέμια ή πτηνά. Σε ό,τι αφορά το σχήμα, τα περισσότερα αγγεία είναι κάνθαροι μικρού κυρίως μεγέθους, ελάχιστοι κρατήρες και μικκύλα χυτροειδή αγγεία. Πολύ μεγάλος είναι ο αριθμός των αγγείων που μπορούν να συγκολληθούν ή να συμπληρωθούν. Εκτός της κεραμικής βρέθηκε σιδερένια αιχμή δόρατος, ψήφος από ωχροκίτρινη υαλόμαζα με διακόσμηση τεσσάρων οφθαλμών και ένα λίθινο κωνικό βάρος. Ανατολικά του τοίχου Α, στον πυθμένα του λαξεύματος Α, βρέθηκαν πεσμένοι μεγάλοι και μικρότεροι αργοί λίθοι.

Το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου είχε ριφθεί από ψηλότερο σημείο της ανατολικής πλευράς των λαξευμάτων Α και Β και εκτεινόταν αρκετά μέτρα δυτικότερα, όπως φάνηκε από τη θέση και την ποσότητα της κεραμικής. Επιπλέον τα αγγεία πληρούσαν μεγάλο τμήμα των δύο λαξευμάτων, καλύπτοντας έως και την οριζόντια επιφάνεια του τοίχου Α.

Σχέδ. 2. Θήβα. Οδός Οπλαρχηγού Βόγλη 3. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η κεραμική χρονολογείται αποκλειστικά στον 6ο αι. π.Χ. Φαίνεται ότι δεν εναποτέθηκε σταδιακά, αλλά ρίχθηκε στο σύνολό της σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Αρκετά αγγεία παρουσιάζουν κακοτεχνίες, χωρίς όμως να αποτελούν τον κανόνα, καθώς εξίσου μεγάλος είναι και ο αριθμός των καλοφτιαγμένων και προσεκτικά διακοσμημένων αγγείων.

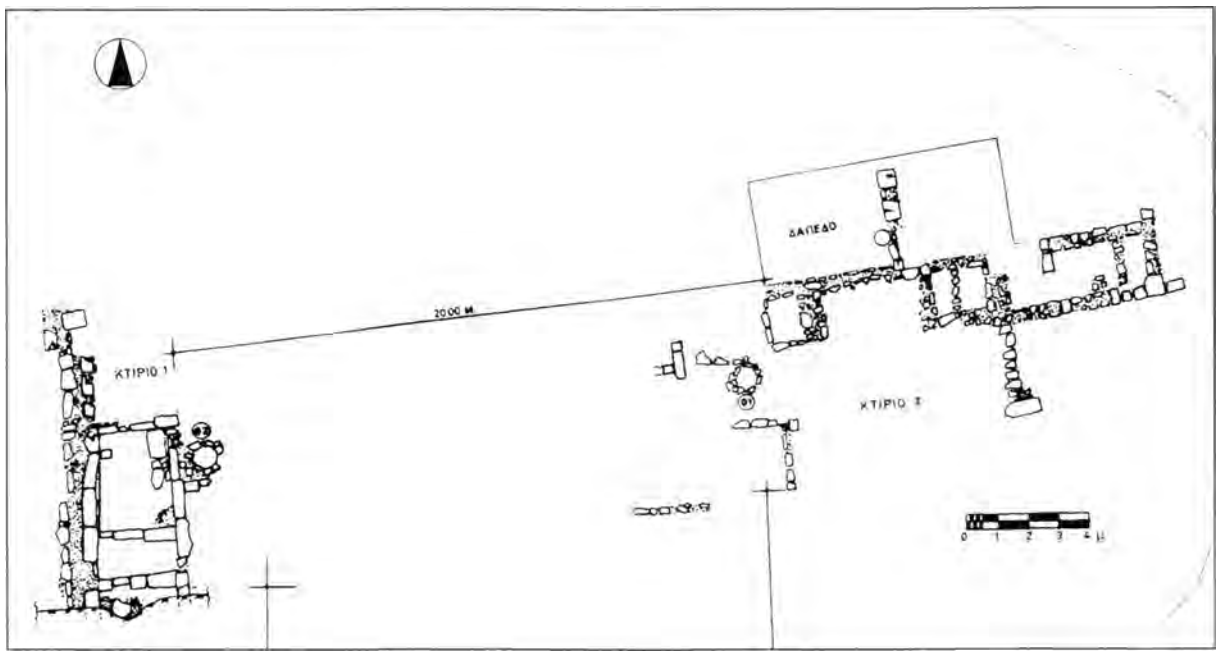
Ο τοίχος Α αποτελούσε πιθανότατα το ισχυρό θεμέλιο αταύτιστης κατασκευής. Δεν διευκρινίστηκε όμως εάν στήριζε κτίριο ή κάποια κατασκευή που σχετίζεται με τον ποταμό Ισμηνό (π.χ. φράγμα προστασίας στην ανατολική όχθη του ποταμού, η οποία απείχε 10-20 μ. περίπου από τον τοίχο Α).

Σε ό,τι αφορά το λάξευμα Α, η κλίση που παρουσιάζει προς την πλευρά του ποταμού οδηγεί στην άποψη ότι ίσως πρόκειται για ακάλυπτο αποχετευτικό αγωγό.

Η μεγάλη ποσότητα της κεραμικής και η άριστη κατάσταση διατήρησής της, η ενιαία χρονολόγηση των αγγείων και η περιορισμένη ποικιλία σχημάτων, καθώς και η παντελής σχεδόν έλλειψη άλλων αντικειμένων εκτός της κεραμικής οδηγούν στην άποψη ότι το περιεχόμενο των λαξευμάτων αποτελεί το προϊόν απόρριψης κεραμικού εργαστηρίου, το οποίο θα βρισκόταν σε υψηλότερο κοντινό χώρο και δεν έχει μέχρι στιγμής εντοπιστεί[16].

Στην ευρύτερη περιοχή, και συγκεκριμένα λίγο βορειότερα, ο Παυσανίας αναφέρει την ύπαρξη της Κρήνης του Οιδίποδα, καθώς και του τάφου του γιου τού Πριάμου, Έκτορα, και του Ασφόδικου. Δεν αποκλείεται λοιπόν το

16. Θα πρέπει να συμπληρωθεί ότι το 1999, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στην οδό Καραμαγκιώλη για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού, 19 μ. ακριβώς ανατολικά του οικοπέδου Α. Σπυρίδωνος και Μ. Βλάχου, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του λαξεύματος Α, η οποία περιείχε επίσης κεραμική του 6ου αι. π.Χ. Αποδεικνύεται έτσι ότι το λάξευμα ήταν αρκετά εκτεταμένο, φθάνοντας ανατολικά τουλάχιστον έως την οδό Καραμαγκιώλη και η χρήση του ήταν σε όλο το μήκος του ενιαία.

Σχέδ. 3. Θήβα. Πυρί. Έργα ΕΡΓΟΣΕ. Κάτοψη των κτιρίων 1 και 2.

προαναφερθέν κεραμικό εργαστήριο να ειδικευόταν στην παραγωγή αγγείων που προορίζονταν για προσφορές στα γειτονικά ιερά.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Έργα ΕΡΓΟΣΕ

Οι εργασίες αποκατάστασης οδικού δικτύου και κατασκευής παράπλευρης οδού της σιδηροδρομικής γραμμής στην περιοχή βορειοδυτικά του σιδηροδρομικού σταθμού Θήβας και κοντά στην αερογέφυρα Πυρίου προκάλεσαν τρίμηνη ανασκαφική έρευνα[17], η οποία έφερε στο φως δύο οικιστικά συγκροτήματα των ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 3), καθώς και αξιόλογα κινητά ευρήματα ελληνιστικών, κλασικών και γεωμετρικών χρόνων.

Το κτίριο 1 (Πίν. 133 α) έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και μέγιστες σωζόμενες εσωτερικές διαστάσεις: μήκ. 6,10 και πλ. 2,62 μ. Η ανασκαφική έρευνα του κτιρίου δεν ολοκληρώθηκε, γιατί το νότιο τμήμα του βρίσκεται κάτω από το ανάχωμα της σιδηροδρομικής γραμμής, ενώ το βόρειο εκτείνεται σε γειτονικό αγρό. Οι τοίχοι του οικοδομήματος είναι κατασκευασμένοι με προσεκτικά επεξεργασμένους πωρόλιθους, πάχ. 0,40-0,50 μ., κατά μέσο όρο, τοποθετημένους κατά το ισοδομικό σύστημα. Σώζονται δύο σειρές λιθοπλίνθων, από τις οποίες η χαμηλότερη αποτελούσε τη θεμελίωση, ενώ η ανώτερη τον τοιχοβάτη του κτιρίου. Την ανωδομή αποτελούσαν είτε ωμές πλίνθοι είτε μικρότεροι αδροί λίθοι. Στην κάτοψη διακρίνονται τρεις συνεχόμενοι χώροι. Ο βορειότερος είχε δάπεδο από πατημένη γη. Σε επαφή με το βόρειο και ανατολικό τοίχο του δωματίου εντοπίστηκε λίθινη βάση κλίμακας ανόδου, στον άξονα Β.-Ν., το ξύλινο ανώτερο τμήμα της οποίας θα συνεχιζόταν με κατεύθυνση Α.-Δ. Διατηρήθηκε μάλιστα σε επαφή με το δυτικό τοίχο η λίθινη βάση, πάνω στην οποία πατούσε ξύλινη δοκός για τη στήριξη της κλίμακας. Αμέσως προς Ν. υπήρχαν δύο μικρότερα δωμάτια, από τα οποία το μεσαίο, μέγ. μήκ. 1,10 μ. από Β. προς Ν. και μέγ. πλ. 2,65 μ. από Α. προς Δ., αποκαλύφθηκε πλήρως. Είχε επιμελημένη τοιχοδομία και χωμάτινο δάπεδο. Κατά την ανασκαφή του δεν προέκυψαν στοιχεία που θα βοηθούσαν στην ερμηνεία της χρήσης του χώρου. Αντίθετα, το νοτιότερο δωμάτιο του κτιρίου 1, το οποίο αποκαλύφθηκε μόνο στο βόρειο τμήμα του, καθώς το υπόλοιπο συνεχιζόταν κάτω από τις σιδηροδρομικές γραμμές, έδωσε απρόσμενα ευρήματα. Κάτω από το δάπεδο και σε απόσταση 0,50 μ. από το βό-

17. Τα ημερολόγια της ανασκαφής τηρήθηκαν από το συμβασιούχο αρχαιολόγο Δ. Κουτσοδήμο. Η δαπάνη της έρευνας καλύφθηκε από την ΕΡΓΟΣΕ.

Σχέδ. 4. Θήβα. Πυρί. Έργα ΕΡΓΟΣΕ. Κωδωνόσχημο γεωμετρικό ειδώλιο.

ρειο τοίχο του και 0,17 μ. από το δυτικό εντοπίστηκε λάκκος, μέγ. διαμ. 0,70 μ., που είχε τις πλευρές επενδεδυμένες με μικρούς αργούς λίθους και καλυπτόταν με μεγάλο επίπεδο σχιστόλιθο (Πίν. 133 β). Εντός του λάκκου-αποθέτη βρέθηκε κεραμική και μεταλλικά αντικείμενα των ύστερων γεωμετρικών χρόνων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται κάνθαροι, κέρνοι, καλαθίσκοι, άποδες κύλικες, μόνωτα κύπελλα, ασκός με διακόσμηση κλαδιών φοίνικα[18] και πήλινο ομοίωμα ροδιού[19]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν γυναικείο κωδωνόσχημο ειδώλιο, ελλιπές στα πόδια, καθώς και τμήμα δεύτερου. Η μορφή (Σχέδ. 4) έχει μικρό, μακρόστενο κεφάλι, ψηλό λαιμό και φορεί φαρδύ κωδωνόσχημο ένδυμα. Τα πόδια είχαν κατασκευαστεί χωριστά και στερεώνονταν στο κάτω μέρος του ενδύματος με ένα κομμάτι σχοινιού (σώζονται ακόμη οι αντίστοιχες οπές), ενώ μια επιπλέον οπή στην κορυφή του κεφαλιού χρησίμευε για την ανάρτηση του ειδωλίου. Τα χαρακτηριστικά της μορφής είναι αδρά, τα χέρια απεικονίζονται λυγισμένα και τα μαλλιά αποδίδονται με γραπτή διακόσμηση. Το ένδυμα είναι κατάκοσμο με γεωμετρικά σχέδια (μαίανδροι, τρίγωνα, τεθλασμένες κάθετες γραμμές, αγκυλωτό σταυρό κ.ά.), ενώ η «θηλιά» ανάμεσα στους μαστούς και οι δακτύλιοι που περιβάλλουν το λαιμό ίσως αποδίδουν σχηματικά πραγματικά κοσμήματα[20]. Τα ειδώλια αυτά πρέπει να τοποθετηθούν μετά τα τέλη του 8ου αι. π.Χ., με πιθανότερη χρονολόγηση τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.[21].

Η ποσότητα της κεραμικής που βρέθηκε στο υπόλοιπο κτίριο είναι σχετικά μικρή, κυρίως οικιακής χρήσης, και χρονολογείται από τους κλασικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Η χρήση και η λειτουργία του κτιρίου είναι ασαφής, όμως το είδος ορισμένων ευρημάτων (κέρνος, καλαθίσκοι, κωδωνόσχημα ειδώλια, ομοίωμα ροδιού) υποδηλώνει την ύπαρξη είτε γεωμετρικών τάφων στην περιοχή[22] είτε μικρού ιερού που θα προϋπήρχε του κτιρίου 1 στον ίδιο χώρο. Η συνεύρεση μάλιστα στον αποθέτη τμήματος γυναικείου ειδωλίου, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., οδηγεί στην υπόθεση ότι κατά την οικοδόμηση του κτιρίου την περίοδο αυτή αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα παλαιότερης λατρείας και συγκεντρώθηκαν με σεβασμό στον αποθέτη.

Έξω από το κτίριο 1 και σε επαφή σχεδόν με τον ανατολικό τοίχο βρέθηκε φρέαρ, με εξαιρετικά επιμελημένη τοιχοδομία από καλά επεξεργασμένους πωρόλιθους, δουλεμένους με βελόνι, ώστε η ορατή όψη τους να είναι επίπεδη. Το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του έχει διάμετρο 0,72 μ., ενώ ερευνήθηκε σε βάθος 3,10 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν άβαφα υδρευτικά αγγεία (υδρίες, οινοχόες, αμφορείς), μελαμβαφή αγγεία, μυροδοχείο, αγνύθα και λύχνοι, όλα των ύστερων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων.

Δυτικά του κτιρίου 1 αποκαλύφθηκε τοίχος, μέγ. σωζ. μήκ. 0,62 και πλ. 0,50 μ. Αποτελείται από δύο δόμους από ντόπιους κατεργασμένους πωρόλιθους χτισμένους σε δύο παράλληλες σειρές. Η σχέση του τοίχου με το κτίριο 1 δεν είναι ξεκάθαρη και δεν στάθηκε δυνατόν να διευκρινιστεί αν αποτελεί τμήμα του. Η επίχωση που εντοπίστηκε στην κάτω όψη του θεμελίου και στο βάθος της έδρασης έδωσε κεραμική του 5ου αι. π.Χ. (σκύφοι, λύχνοι κ.ά.).

18. Πρβλ. ενδεικτικά F. Grace, *Archaic Sculpture in Boeotia*, Cambridge 1939, σ. 10.

19. Αναλυτικότερα για τα ευρήματα του λάκκου-αποθέτη, βλ. Έ. Κουντούρη, Γεωμετρική Θήβα: τα δεδομένα από τις συγχρονες έρευνες, *Διεθνές Συμπόσιο, Εκατό χρόνια αρχαιολογικού έργου στη Θήβα. Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους, Θήβα, 15-17 Νοεμβρίου 2002* (υπό έκδοση).

20. Πρβλ. A. Ruckert, *Frühe Keramik Böotiens*, Bern 1976, σ. 38, πίν. 28:10.

21. Για τη χρονολόγησή τους, βλ. M. Szabò, *Archaic Terracottas of Boeotia*, Roma 1994, σ. 15-20.

22. Για την τοπογραφία των θηβαϊκών νεκροταφείων των ιστορικών χρόνων, βλ. Έ. Κουντούρη, Ειδήσεις από τα θηβαϊκά νεκροταφεία των ιστορικών χρόνων. *Δ΄Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, Σεπτέμβριος 2000* (υπό έκδοση).

Σε απόσταση 20 μ. περίπου ανατολικά του κτιρίου 1 ερευνήθηκε οικία ελληνιστικών χρόνων (κτίριο 2) (Σχέδ. 3), τμήμα της οποίας είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα, με αφορμή το ίδιο έργο, αλλά δεν είχε ερευνηθεί συστηματικά[23]. Εξαιτίας της έκθεσης των οικοδομικών καταλοίπων στις καιρικές συνθήκες επί μακρόν, η κατάσταση διατήρησης των τοίχων ήταν κακή, ενώ η επίχωση του κτιρίου ήταν έντονα διαταραγμένη. Οι τοίχοι διατηρούνται στο επίπεδο του θεμελίου, ενώ σε ορισμένα σημεία διακρίνονται τα ίχνη τους στην κατώτερη στρώση τους. Ήταν χτισμένοι από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, με την προσθήκη κάποιων λιθοπλίνθων στην ανώτερη στρώση. Συγκεκριμένα διαπιστώθηκαν οι εξής χώροι από Α. προς Δ.: δωμάτιο, διαστ. 4,30×3 μ., το δάπεδο του οποίου ήταν επιστρωμένο με μικρά παραλληλεπίπεδα πλινθίδια, ενσωματωμένα σε στρώμα σκληρού κονιάματος (είδος opus pseudospicatum)[24]. Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο υπήρχε βυθισμένος στο δάπεδο αποθηκευτικός πίθος, μέγ. διαμ. 0,57 μ., στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν οστά, δύο υφαντικά βάρη, χάλκινο αντικείμενο, λίθοι και κεραμίδες. Ο πίθος ανήκει πιθανώς σε β΄ φάση χρήσης του δωματίου, καθώς για την τοποθέτησή του καταστράφηκε τμήμα του δαπέδου και του ανατολικού τοίχου. Ο χώρος φαίνεται ότι είχε αποθηκευτική χρήση ή προοριζόταν για την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων. Τα βόρεια και δυτικά όρια του δωματίου είχαν καταστραφεί. Αμέσως στα ανατολικά ερευνήθηκε δεύτερο δωμάτιο, στη νοτιοδυτική γωνία του οποίου και κάτω από το δάπεδο εντοπίστηκε πήλινος αγωγός απορροής υδάτων ημικυκλικής διατομής και με κατεύθυνση Δ.-Α. Ο αγωγός διερχόταν μέσα από τον τοίχο και εφαπτόταν στο ανατολικό τοίχωμα του πίθου. Η κάλυψή του αποτελούνταν από κεραμίδες και μικρούς αργούς λίθους.

Αμέσως προς Ν. εκτεινόταν μια σειρά δωματίων μικρότερων διαστάσεων με καλύτερα σωζόμενα αυτά που βρίσκονται προς Α. Το δάπεδο κάλυπτε παχύ και εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με χρηστική κεραμική και κεράμωση στέγης. Από το είδος των ευρημάτων, όπως υφαντικά βάρη, χάντρες από υαλόμαζα, σιδερένια καρφιά, νομίσματα, τμήματα ειδωλίων, θραύσματα αγγείων ελληνιστικής εποχής, καθώς και τεμάχια ερυθρού κονιάματος, υποθέτουμε ότι εδώ ίσως βρίσκονταν τα κυρίως δωμάτια της οικογενειακής ζωής. Στα νοτιοδυτικά και σε απόσταση 2,02 μ. νότια του δωματίου με το επιστρωμένο δάπεδο και 0,50 μ. δυτικά του, υπήρχε φρέαρ, ο πυθμένας του οποίου βρέθηκε σε βάθος 7,10 μ. Στην επίχωσή του υπήρχαν λίθοι, κεραμίδες και λίθινος τριπτήρας. Στο χώρο αυτό ίσως αναπτυσσόταν το αίθριο της οικίας.

Έργα ΔΕΥΑΘ

Από το Μάρτιο του 1998 έως και τα τέλη του ίδιου έτους η Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θήβας πραγματοποίησε εργασίες για την κατασκευή δικτύων αποχέτευσης ακαθάρτων υδάτων και ύδρευσης στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων. Το πλάτος του ορύγματος κυμαίνεται από 0,80 έως 1,20 μ. και το βάθος της εκσκαφής ποικίλλει ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους σε κάθε οδό. Τις διερευνητικές εκσκαφικές εργασίες ακολούθησαν ανασκαφικές έρευνες, στις οποίες έλαβαν μέρος μεικτά συνεργεία της Θ΄ ΕΠΚΑ και της ΔΕΥΑΘ[25]. Όπου κρίθηκε απαραίτητο, για να αποκαλυφθούν σημαντικές αρχαιότητες, έγιναν διευρύνσεις των σκαμμάτων.

Στην περιοχή της Πολυγύρας[26] και κατά μήκος της ανατολικής όχθης του ρέματος του Αγίου Ιωάννη η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήματα δύο οικοδομημάτων των ελληνιστικών χρόνων που εκτείνονται πέρα από τα όρια των δοκιμαστικών τομών (Σχέδ. 5). Ο προσανατολισμός τους από Β. προς Ν. ακολουθούσε την πορεία του ρέματος του Αγίου Ιωάννη.

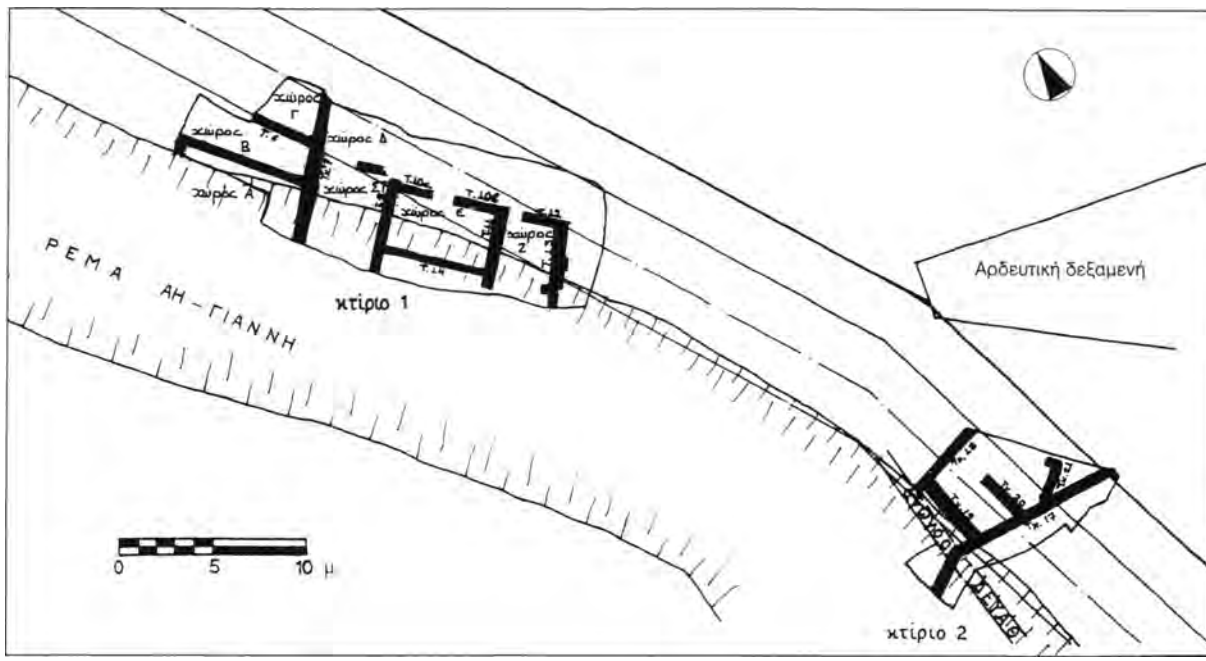
Το κτίριο 1 (Πίν. 133 γ) έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 33×8 μ. και επιμελημένη κατασκευή. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με επεξεργασμένους κυβόλιθους τοποθετημένους κατά το ισοδομικό σύστημα και μικρότερους αργούς λίθους. Τα δάπεδα φαίνεται πως ήταν χωμάτινα. Σε κάτοψη διακρίνονται επτά συνεχόμενοι χώροι που διατάσσονται γύρω από μια αυλή στα βορειοανατολικά (χώρος Η). Στην ταύτιση του χώρου Η με αυλή συνηγορεί η έλλειψη κινητών ευρημάτων και κεράμων στέγασης. Ο δυτικότερος χώρος

23. Από προφορικές μαρτυρίες υπολογίζεται ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά την πενταετία 1985-1990. Ωστόσο, στο αρχείο της Θ΄ ΕΠΚΑ δεν υπάρχει κανένα γραπτό στοιχείο της ανασκαφής. Άλλωστε το διάστημα εκείνο δεν κατατέθηκαν Χρονικά από τη Βοιωτία στο *ΑΔ*.

24. Πρβλ. παρόμοιο δάπεδο στη Θήβα, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 289, Σχέδ. 5.

25. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Δ. Οικονόμου.

26. Η ευρύτερη περιοχή στα νοτιοανατολικά του σιδηροδρομικού σταθμού (περιοχή Πολυγύρας) ταυτίζεται με τη θέση της αγοράς της Θήβας των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Είναι γνωστό ότι στον κοίλο χώρο μεταξύ της λοφοσειράς των Καστελλίων, της Καδμείας και του σιδηροδρομικού σταθμού προς Β., τοποθετείται η θέση της δεύτερης αγοράς της Θήβας, που περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, ιερά μνημεία, μεγάλες στοές και εργαστήρια, πρβλ. *ΑΔ* 3 (1917), σ. 372-373.

Σχέδ. 5. Θήβα. Έργα ΔΕΥΑΘ. Περιοχή Αγίου Ιωάννη. Κάτοψη των κτιρίων 1 και 2.

(χώρος Α) οριοθετείται από τους τοίχους 1 και 7 και αποκαλύφθηκε μόνον κατά το ανατολικό και νότιο τμήμα του. Το δάπεδο κάλυπτε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με ίχνη καύσης, κεράμωση στέγης, τμήματα κονιαμάτων ερυθρού χώματος και μάζες καμένου πηλού, που μαρτυρούν ότι την ανωδομή των τοίχων αποτελούσαν ωμές πλίνθοι.

Αμέσως βορειότερα υπάρχει ο χώρος Β, τμήμα του οποίου εκτείνεται πέρα από τα όρια του ανεσκαμμένου χώρου. Οριοθετείται δυτικά από τον τοίχο 1, νότια από τμήμα του τοίχου 7 και ανατολικά από τον τοίχο 6. Τρεις πωρόλιθοι, μεγάλων διαστάσεων, τοποθετημένοι στον άξονα Β.-Ν. κοντά στη νοτιοανατολική γωνία που σχηματίζει ο τοίχος 7 με τον τοίχο 1, ανήκουν σε παλαιότερη οικοδομική φάση, καθώς το βόρειο τμήμα του τοίχου 7 και το δυτικό τμήμα του τοίχου 6 πατά πάνω τους. Στον αρμό μεταξύ των δύο πωρόλιθων είχε λαξευθεί κλειστός αποχετευτικός αγωγός με κατεύθυνση Ν.-Β. και κάλυψη από μικρούς αργούς λίθους. Σε απόσταση 0,70 ανατολικά του τοίχου 1 και 2,90 μ. βόρεια του τοίχου 7 υπήρχε πηγάδι χτισμένο με αδρά λαξευμένους πωρόλιθους στο ανώτερο τμήμα του και λαξευμένο στο βράχο βαθύτερα, μέγ. διαμ. 0,35 μ. Το πηγάδι, που ορίζει υπαίθριο χώρο, ερευνήθηκε έως το βάθος των 6,18 μ., χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας του. Στο εσωτερικό του είχαν απορριφθεί κεραμίδες στέγης, ακατέργαστοι λίθοι και τμήματα ασβεστοκονιάματος.

Το δάπεδο του χώρου Γ, που βρέθηκε κατεστραμμένο σε μεγάλο τμήμα του, ήταν επιστρωμένο με μικρά παραλληλεπίπεδα πλινθίδια, ενσωματωμένα σε στρώμα σκληρού κονιάματος. Παρουσίαζε μικρή κλίση προς Α., ενώ κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του είχε διαμορφωθεί κυκλική βάθυνση, στην οποία ίσως είχε τοποθετηθεί πίθος για την αποστράγγιση των υδάτων. Το δυτικό ήμισυ του τοίχου 7 οριοθετούσε προς Ν. έναν ακόμη χώρο που ερευνήθηκε έως το επίπεδο του στρώματος καταστροφής. Η κάτοψή του δεν διευκρινίστηκε πλήρως (χώρος Δ).

Νότια του χώρου Δ εντοπίστηκαν τρεις τουλάχιστον χώροι, ένας εκ των οποίων (χώρος Ε), μέγ. εσωτ. διαστ. 2,80×1,50 μ., ερευνήθηκε εξ ολοκλήρου. Η πρόσβαση στο χώρο Ε γινόταν μέσω της αυλής από θυραίο άνοιγμα στο βορειοανατολικό τοίχο (τχ 10), πλ. 0,68 μ. Το δάπεδο του χώρου Ε κάλυπτε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από κεράμωση στέγης, κάτω από το οποίο εντοπίστηκαν θραύσματα ειδωλίων (γυναικείων και νεαρού Πάνα που φέρει στεφάνι με ρόδακες και καρπούς[27]), μικρό σιδερένιο εργαλείο (δρεπάνι;), αγνύθες, μολύβδινα βάρη, πήλινο κομ-

27. Για παρόμοιο στεφάνι, πρβλ. S. Besques, *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. III, *Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure*, Paris 1972, σ. 25:D122, D496, D503, D505.

βίο και νομίσματα[28]. Επιπλέον, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής αναμεμειγμένη με λεπτότερα μελαμβαφή αγγεία, όπως τμήματα πινακίων, οινοχοών, κανθάρου, κανθαρίσκου, καλυκόσχημου κυπέλλου με αυλακωτή διακόσμηση, πώματος λεκανίδας, σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση, άωτων σκυφιδίων, μυροδοχείων και αρκετών χρηστικών αγγείων. Τα ευρήματα χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Γενικά, αν και οι χώροι της οικίας αποκαλύφθηκαν εν μέρει και δεν παρέχουν ολοκληρωμένη κάτοψη, φαίνεται ότι στη βορειοδυτική πλευρά βρίσκονταν οι βοηθητικοί, αποθηκευτικοί και εργαστηριακοί χώροι, ενώ στη δυτική πλευρά εκτείνονταν οι χώροι διαμονής των ενοίκων και οι επίσημοι χώροι της οικίας (δωμάτια Α, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ), καθώς η κατασκευή των δωματίων ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη και οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με έγχρωμα κονιάματα. Ειδικότερα η εύρεση μεγάλου αριθμού υφαντικών βαρών στο δωμάτιο Ε σχετίζεται με την κατασκευή υφασμάτων[29].

Σε απόσταση 19 μ. περίπου προς Ν. και στη δεξιά όχθη του ρέματος του Αγίου Ιωάννη αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομήματος (κτίριο 2) χτισμένου σε βαθμιδωτά άνδηρα. Ερευνήθηκαν τρεις παράλληλοι αναλημματικοί τοίχοι (τχ 19-21), οι οποίοι συγκρατούσαν στρώσεις πατημένου χώματος, αναμεμειγμένου με μικρά και μεγαλύτερα βότσαλα, τμήματα κεραμίδων, μικρούς αργούς λίθους και τμήματα πωρόλιθων και δημιουργούσαν άνδηρα για τη στήριξη υπερκείμενου κτιρίου. Είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους και μικρότερες ημίεργες πέτρες. Οι τχ 17 και 18 οριοθετούσαν τα άκρα των αναλημμάτων και αποτελούσαν τη θεμελίωση του κτιρίου 2. Ο τχ 17, με πλάτος που κυμαίνεται κατά μέσο όρο από 0,40 έως 0,50 μ., αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 11,80 μ. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένος από μεγάλους άνισους μεταξύ τους πωρόλιθους και μικρότερους αργούς λίθους. Λίγα μέτρα πριν το δυτικό πέρας του αλλάζει κατεύθυνση και στρέφεται από ΒΑ. προς ΝΔ., προχωρώντας λοξά προς την κοίτη του ποταμού. Σύγχρονος είναι ο τοίχος 18, κατεύθυνσης Α.-Δ., βόρεια του τοίχου 17 και σε απόσταση από 3,50 έως 5 μ. από αυτόν. Αποτελείται από μικρού μεγέθους ορθογωνισμένους πωρόλιθους και αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 4,50 μ. Το πλάτος του φθάνει τα 0,50 μ. και σώθηκε σε ύψος 1 μ.

Η ισχυρή κατωφέρεια προς την όχθη του ρέματος είχε ως αποτελέσμα τη μεγάλη διαταραχή των στρωμάτων. Έτσι δικαιολογείται η εύρεση νομίσματος εποχής Φραγκοκρατίας, χρονολογούμενου στα τέλη 13ου-αρχές 14ου αι., στο τελευταίο άνδηρο και πολύ κοντά στο ποτάμι[30] μαζί με χάλκινα νομίσματα του Βοιωτικού Κοινού[31]. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται ακόμη όστρακα από οινοχόες, αμφορείς, λύχνους, λεκάνες, λαγύνους, μεγαρικούς σκύφους, κρατηρίσκους κ.ά., που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ., θραύσματα ειδωλίων, χάλκινο διάτρητο πλακίδιο, αρκετοί ήλοι, οστά μικρών ζώων και αγνύθες. Προβληματική παραμένει η μορφή και ο χαρακτήρας του κτιρίου 2. Ωστόσο, η εύρεση πολύχρωμων κονιαμάτων κατά μήκος της νότιας παρειάς του τοίχου 17, καθώς και ο χαρακτήρας της κεραμικής μαρτυρεί ότι δεν αποκλείεται να πρόκειται για οικία, αντίστοιχη του κτιρίου 1.

Οδός Σιμμίου

Σε εκσκαφή στην παραπάνω οδό για τη διάνοιξη φρεατίου, ακριβώς μπροστά από την οικία με αριθμό 6, ήλθε στο φως σε βάθος 2 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα κυκλικός αποθέτης λαξευμένος στο φυσικό σκληρό πέτρωμα, μέγ. διαμ. 1,60 μ. Ο πυθμένας του εντοπίστηκε σε βάθος 1,03 μ. Από την επίχωση συγκεντρώθηκαν τμήματα κεραμίδων λακωνικού τύπου και παλαιοχριστιανική κεραμική. Το πιθανότερο είναι ότι η κατασκευή χρησίμευε για υδατοσυλλογή.

Σε απόσταση 15,20 μ. βόρεια του αποθέτη και επί της ίδιας οδού, βρέθηκε σε βάθος 2,60 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος υδραγωγός λαξευμένος στο φυσικό πέτρωμα, ωοειδούς διατομής, με κατεύθυνση Α.-Δ. και με εσωτερικές διαστάσεις: πλ. 0,48-0,50 και ύψ. 1,20 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν χώμα, πέτρες και τμήμα σύγχρονου τούβλου.

Οδός Ησιόδου

Στην παραπάνω οδό, νότια της συμβολής της με την οδό Αυλίδος, μπροστά στο οικόπεδο Κ. Ανδριανού με αριθμό 3, αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων τοίχων που είναι ανά ζεύγη (τχ 1-2, 3-4) παράλληλοι μεταξύ τους.

28. α) Εμπρ.: μετωπική Περσεφόνη, οπισθ.: Ποσειδώνας με τρίαινα, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 384, 244-197 π.Χ., επικεκομμένο πάνω σε μακεδονικό τύπο, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 1214. β) Εμπρ.: κεφαλή Διώνης, οπισθ.: Αθηνά και γλαύκα (200-190 π.Χ.).

29. M. Petropoulos, Αγροικίες Πατραϊκής, P.N. Doukellis - L.G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques*, Paris 1994, σ. 413.

30. Επιγραφή: Denier tournoirs (δυσανάγνωστος ο δούκας), τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

31. Φέρει στον εμπροσθότυπο βοιωτική ασπίδα και στον οπισθότυπο τρίαινα και δελφίνι, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 179-181 (χρονολογία κοπής 338-315 π.Χ.). Το δεύτερο είναι επικεκομμένο πάνω σε μακεδονικό τύπο, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 1214 (χρονολογία κοπής 244-197 π.Χ.).

Οι τοίχοι 1 και 2, με κατεύθυνση Β.-Ν., έχουν χτιστεί με μεγάλους ορθογωνισμένους πωρόλιθους και μικρούς αργούς λίθους. Ο τχ 1 (δυτικός), πλ. 0,50-0,55 μ., αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 4,72 μ., ενώ σε απόσταση 0,50-0,55 μ. προς Α. βρέθηκε ο τοίχος 2 που παρακολουθήθηκε σε μήκος 3,86 μ. Το πλάτος του δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί, καθώς πάνω από τον τχ 2 είχαν εγκατασταθεί καλώδια της ΔΕΗ και σωλήνας ύδρευσης. Η επίχωση μεταξύ των δύο τοίχων περιείχε θραυσμένες κεραμίδες και ίχνη καύσης. Σε ορθή γωνία με τους τοίχους 1 και 2 συναντώνται οι τοίχοι 3 και 4 που έχουν κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τχ 3, κατασκευασμένος από ορθογώνιους πωρόλιθους, διακόπτεται από τον τχ 1 και εφάπτεται στη δυτική όψη του τχ 2. Νότια του τχ 3 και σε απόσταση 0,10 μ., αποκαλύφθηκε ο τχ 4, παράλληλος στον τχ 3 και κάθετος στη δυτική όψη του τχ 1. Ερευνήθηκε σε συνολικό μήκος 2,34 μ. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και ζωόμορφο ειδώλιο με πλαστικό ρόδακα στη ράχη, αποκρουσμένο στο κεφάλι και στα άκρα. Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων δεν βοηθά στην ταύτιση και ερμηνεία τους. Πιθανότατα αποτελούν τμήμα οικίας.

Οδός Κατσίνα

Στην παραπάνω οδό, στο διάσελο μεταξύ των λόφων Μικρού και Μεγάλου Καστελίου, μπροστά από το 1ο Γυμνάσιο Θηβών, ερευνήθηκε σε μήκος 1,20 μ. τοίχος από αργολιθοδομή, κατεύθυνσης Β.-Ν. και πλ. 0,80 μ. Σώζεται σε ύψος 1,58 μ. Από την επίχωση συνελέγησαν όστρακα βυζαντινών χρόνων.

Ανατολικότερα και μπροστά από το οικόπεδο Π. Καραμπιτσάκου, στο οποίο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα από την 1η ΕΒΑ, βρέθηκε τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., κατασκευασμένος από μεγάλους ορθογωνισμένους πωρόλιθους που εδράζονταν πρόχειρα κατά μήκος επιμήκους λαξεύματος στο φυσικό βράχο. Δεν υπήρξε κεραμική ή άλλο εύρημα που να βοηθά στη χρονολόγηση. Σωζ. ύψ. 0,80, πλ. 0,52 και μήκ. 2,24 μ.

Μπροστά από το οικόπεδο Π. Καραμπιτσάκου βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα συλημένος θαλαμοειδής τάφος, τραπεζιόσχημου σχήματος, με αποστρογγυλευμένες τις γωνίες. Η είσοδος στον τάφο γινόταν από κλίμακα με ισχυρή κατωφέρεια, πλ. 0,70 μ., αποτελούμενη από πέντε βαθμίδες πρόχειρα λαξευμένες, στην ανατολική πλευρά του τάφου. Η τέταρτη είναι ελαφρώς κοίλη και η πέμπτη ελαφρώς κυρτή και μάλιστα εισχωρεί εντός του θαλάμου. Ο θάλαμος και η κλίμακα είχαν πληρωθεί με αμμώδες χώμα, κεραμίδες και ορθογωνισμένους πωρόλιθους. Από το εσωτερικό του θαλάμου συνελέγησαν όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής, ένα μολύβδινο οθωμανικό νόμισμα, δύο σιδερένια ελάσματα, σιδερένιος ήλος, χάλκινο έλασμα και χάλκινος μεντεσές (;) με έντυπη διακόσμηση στη μία του όψη, καθώς και μικρά τμήματα γυαλιών. Το ύψος το θαλάμου ήταν 2,02 και οι μέγιστες διαστάσεις του 2,04×2,14 μ.

Επί της οδού Κατσίνα και κοντά στη συμβολή της με την οδό Οπλαρχηγού Βόγλη, μπροστά από το οικόπεδο Θ. Καραμπιτσάκου, βρέθηκε σε βάθος 0,38 μ. κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα υδραγωγός, λαξευμένος στο φυσικό σκληρό έδαφος, ωοειδούς διατομής, με κατεύθυνση Β.-Ν. και εσωτερικές διαστάσεις: πλ. 0,50 και ύψ. 0,80 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν χώμα, μικροί λίθοι και κεραμίδες.

Οδός Αυλίδος

Σε εκσκαφή στην παραπάνω οδό, μπροστά από το οικόπεδο με αριθμό 23, φάνηκε στην παρειά του ορύγματος για την εγκατάσταση σωλήνων αποχέτευσης και σε βάθος 1,10 μ. από το οδόστρωμα φρέαρ λαξευμένο στο φυσικό σκληρό πέτρωμα, διαμ. 0,80 μ. Η κεραμική από το εσωτερικό του χρονολογείται στα βυζαντινά χρόνια. Δεν ερευνήθηκε σε βάθος, γιατί υπήρξε κίνδυνος κατάρρευσης του οδοστρώματος.

Ανατολικά του ναού Αγίου Ελευθερίου, βρέθηκε σε βάθος 0,74 μ. από το οδόστρωμα τοίχος Δ, κατεύθυνσης Β.-Ν. και πλ. 0,95 μ. Έχει κατασκευαστεί από αργούς λίθους, μεγαλύτερα τμήματα πωρόλιθων και τμήματα κεραμίδων. Σώζεται σε ύψος τριών δόμων, ενώ αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. Χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους. Κάτω από τον τχ Δ και σε βάθος 1,53 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Ε, κατασκευασμένος από ορθογωνισμένους πωρόλιθους, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Συνδέεται με στρώμα καταστροφής από πεσμένους αργούς λίθους και κεράμωση στέγης. Από την κεραμική που συγκεντρώθηκε ο τχ Ε και το στρώμα καταστροφής ανάγονται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Επί της οδού Αυλίδος και μπροστά στο κτίριο με αριθμό 15 εντοπίστηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από 0,78 έως 1,60 μ. πεσμένοι αργοί λίθοι και τμήματα κεραμίδων.

Επί της ίδιας οδού, κοντά στη συμβολή της με την οδό Ησιόδου βρέθηκε σε βάθος 1,41 μ. τοίχος, μέγ. πλ. 0,64 μ., χτισμένος από λαξευμένους πωρόλιθους. Η κεραμική υποδεικνύει ότι χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Δυτικότερα, μπροστά από το οικόπεδο Χ. Παπαχαραλάμπους, βρέθηκε τοίχος προσανατολισμού Β.-Ν. κάθετος στην κατεύθυνση της οδού Αυλίδος. Χτισμένος με μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους, είχε μέγιστο πλάτος 1,30 μ. και βρέθηκε σε βάθος 1,36 μ.

Στη συμβολή της οδού Αυλίδος με την οδό Αλκμήνης βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. αποθέτης σκαμμένος στο χώμα, που ερευνήθηκε έως το βάθος των 2,90 μ. Εκτός λίγων

οστράκων άβαφων χρηστικών αγγείων ελληνιστικών χρόνων, περιείχε αργούς λίθους και θραυσμένες κεραμίδες.

Μπροστά από το οικόπεδο Π. Γκιζινού (Αυλίδος 46) βρέθηκε σε βάθος 1,55 μ. υδραγωγός λαξευμένος στο φυσικό πέτρωμα, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., με διαστάσεις: πλ. 0,60 και ύψ. 1,10 μ.

Δυτικά του αγωγού βρέθηκαν πέντε αποθέτες. Ο αποθέτης 1, συνολ. βάθ. 2 και διαμ. 1,40 μ., βρέθηκε σε απόσταση 4 μ. από τον αγωγό και σε βάθος 0,75 μ. από το οδόστρωμα, ακριβώς κάτω από το αμμοχάλικο που αποτελεί το υπόστρωμα της οδού Αυλίδος. Στο εσωτερικό του περιείχε χώμα.

Στη βόρεια παρειά του χαντακιού, σε απόσταση 16,70 μ. δυτικότερα και σε βάθος 0,60 μ. κάτω από το υπόστρωμα του δρόμου, βρέθηκε ο αποθέτης 2. Είχε τη μορφή μικρής κυκλικής βάθυνσης και μέγιστη διάμετρο 1,20 μ.

Στο ίδιο επίπεδο με τον αποθέτη 2 και σε βάθος 0,50 μ. στη νότια παρειά του χαντακιού, βρέθηκε ο αποθέτης 3, κυλινδρικού σχήματος με κοίλο πυθμένα. Είχε διάμετρο 1,20 και βάθος 2,70 μ. Περιείχε χώμα και μικρούς αργούς λίθους.

Σε απόσταση 3,50 μ. ανατολικά του φρεατίου που έχει τοποθετηθεί στη συμβολή των οδών Αυλίδος και Ελευθερίας και επί της οδού Αυλίδος, βρέθηκε σε βάθος 0,60 μ. και στη νότια παρειά του χαντακιού ο αποθέτης 4, η έρευνα του οποίου έφθασε έως το βάθος των 1,70 μ.

Σε απόσταση 3,15 μ. ανατολικά του αποθέτη 4 βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. ο αποθέτης 5, διαμ. 1,80 μ. Περιείχε όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων βυζαντινών χρόνων.

Οδός Μπασιάκου

Μπροστά από την οικία Λάσπη και σε βάθος 0,60 μ. βρέθηκε τοίχος από μικρούς αργούς λίθους και τμήματα κεραμίδων, κατεύθυνσης Α.-Δ. Είχε πλάτος 0,48 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,38 μ.

Οικόπεδο Κ. Πρεβεζάνου

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στον ακάλυπτο χώρο του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται στη θέση Χωροβοεβόδα Θηβών[32], εντοπίστηκαν σε βάθος 2,50-2,70 μ. και ερευνήθηκαν τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι και μία πυρά. Οι κεραμοσκεπείς ήταν απλοί χωρίς κάθετη κεραμίδα στο άκρο τους, ενώ σε μία περίπτωση (Τ.1) ταφής βρέφους διαπιστώθηκε χρήση καλυπτήριας κεραμίδας λακωνικού τύπου ως φερέτρου[33]. Οι τάφοι είναι κατά κανόνα ενηλίκων, με το νεκρό σε στάση ύπτια και εκτάδην. Η διατήρηση των σκελετικών καταλοίπων χαρακτηρίζεται από μέτρια έως κακή. Τους νεκρούς συνόδευαν σφαιρικοί αρύβαλλοι, σκύφοι, κοτύλες, κύλικες (Πίν. 134 α), λήκυθος, ειδώλια γυναικών, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινες βελόνες και νόμισμα. Χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.

Χαιρώνεια

Οικόπεδο Δημοτικού Σχολείου

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή γηπέδου καλαθοσφαίρισης στο βόρειο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν σε σειρά, αλλά χωρίς σύνδεση, σπαράγματα τριών τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τοίχοι, μέγ. σωζ. πλ. 0,30 και σωζ. μήκ. 2 μ., είναι κατασκευασμένοι με μετρίου μεγέθους αργούς λίθους και συνδετικό υλικό χώμα και εδράζονται στο σπέρεο έδαφος. Μικρός αριθμός οστράκων από χρηστικά αγγεία των ύστερων ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, λίγα θραύσματα κεράμων και γυαλιού περισυνελέγησαν στην τάφρο θεμελίωσης των τοίχων. Ανήκουν πιθανότατα σε προσκτίσματα παρακείμενης μεγάλης αγροικίας[34].

Οικόπεδο Γ. Κατσίκη

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την κατασκευή συλλεκτήρα λυμάτων στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, που συνιστούν τη βορειοδυτική γωνία ενός χώρου-δωματίου, καθώς και ταφή σε λάκκο. Οι τοίχοι εδράζονταν στο σπέρεο έδαφος της περιοχής και ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους καλά αρμοσμένους, χωρίς συνδετικό υλικό. Είχαν πλάτος 0,42, σωζόμενο μήκος 1,05 και ύψος 0,60 μ. Ο λάκκος, ορθογώνιου σχήματος, βρέθηκε νότια και σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο 1, με κατεύθυνση Β.-Ν. Είχε μήκος που κυμαινόταν από 1,67 έως 1,78 και πλάτος που

32. Στη θέση Χωροβοεβόδα Αγίων Θεοδώρων και βόρεια της οδού Θηβών - Χαλκίδας ερευνήθηκε κατά το 1912 από τον Ν. Παππαδάκη ομάδα κιβωτιόσχημων τάφων των ελληνιστικών χρόνων. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και είχαν κατασκευαστεί από πωρόλιθους, διαστ. 0,70×0,94×0,15 (πάχ.). Σε έναν από τους τάφους αποκαλύφθηκε πτυκτό κάτοπτρο, λεκανίδες, μυροδοχεία, διανάκες, πήλινα επίχρυσα κοσμήματα και χρυσά ενώτια ερωτιδέων των μέσων του 2ου αι. π.Χ., βλ. σχετικά *ΑΕ* 1914, σ. 117-129, καθώς και Κοιντούρη, ό.π. (υποσημ. 22).

33. Πρβλ. Ν. Καλτσάς, *Άκανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 300.

34. Η αγροικία αυτή αποκαλύφθηκε σε μεγάλο μέρος της κατά τις εργασίες κατασκευής του νέου Δημαρχείου Χαιρώνειας το 2002 σε όμορο αγροτεμάχιο και διατηρήθηκε σε κατάχωση.

κυμαινόταν από 0,65 έως 0,80 μ. και δέχθηκε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Β. Ο νεκρός είχε κτεριστεί με ασσάριο του 1ου αι. μ.Χ. και γυάλινο αγγείο. Στην κατώτερη επίχωση του τάφου βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του 3ου αι. π.Χ.[35], ενώ χάλκινο νόμισμα βρέθηκε και στην επίχωση του τοίχου 1[36].

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ

Τανάγρα

Οικόπεδο μονάδας βιολογικού καθαρισμού

Η ανασκαφή στο χώρο των εγκαταστάσεων του βιολογικού καθαρισμού Οινοφύτων-Σχηματαρίου συνεχίστηκε καθ'όλη τη διάρκεια του έτους 1998, με ελάχιστο κι αυτή τη φορά προσωπικό. Η έρευνα περιορίστηκε κυρίως στον τομέα Χ, όπου αποκαλύφθηκαν 15 τάφοι κλασικών και ελληνιστικών χρόνων: έξι λακκοειδείς, πέντε κεραμοσκεπείς και τέσσερις κιβωτιόσχημοι. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Από τους λακκοειδείς οι Τ.251, Τ.257 και Τ.258 ήταν ελληνιστικών χρόνων, ενώ οι Τ.248, Τ.249, Τ.256 και Τ.260 κλασικών χρόνων. Όλοι οι κεραμοσκεπείς (Τ.250, Τ.252 και Τ.254) ήταν ελληνιστικοί εκτός από τον Τ.255 που ήταν κλασικός. Οι κιβωτιόσχημοι βρέθηκαν όλοι συληµένοι. Κάποια κτερίσματα που συγκεντρώθηκαν εσωτερικά και εξωτερικά του Τ.253, τον χρονολογούν στους ελληνιστικούς χρόνους. Στους υπόλοιπους κιβωτιόσχημους (Τ.259, Τ.261 και Τ.262) δεν διασώθηκαν καθόλου κτερίσματα. Στο εσωτερικό των τεσσάρων από τους έξι λακκοειδείς τάφους (Τ.248, Τ.251, Τ.257 και Τ.258) βρέθηκαν θραύσματα πήλινης λάρνακας. Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι. Η εύρεση ωστόσο τμημάτων λάρνακας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο νεκρός πριν ενταφιαστεί στο λάκκο είχε τοποθετηθεί μέσα σε πήλινη λάρνακα. Μεταξύ των ευρημάτων των τάφων συγκαταλέγονται κυρίως αγγεία, αλλά και θραύσματα ειδωλίων, καρφιά, όστρεα και χάλκινα κοσμήματα. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του τομέα Χ, βρέθηκε τμήμα λιθόστρωσης, που πιθανώς ανήκε σε δρόμο, ο οποίος διέσχιζε τμήμα του νεκροταφείου. Αποτελούνταν από μία λεπτή στρώση ακανόνιστων μικρών λίθων και επομένως δεν θα μπορούσε να είναι τμήμα κάποιας κύριας αρτηρίας, αλλά μονοπάτι απλό για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των συγγενών στους τάφους των νεκρών τους.

Ένας μικρός κεραμοσκεπής κατεστραμμένος τάφος, ο Τ.263, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε στο χώρο των δεξαμενών χλωρίωσης.

Εκτός του γηπέδου της μονάδας βιολογικού καθαρισμού, νότια του δημόσιου δρόμου που οδηγεί προς το χωριό Τανάγρα και βόρεια της κοίτης του Ασωπού, βρέθηκε κατά τη διάνοιξη τάφρου για την εγκατάσταση αγωγού τμήμα τοίχου, μήκ. 9 μ. και πλ. – σε ορισμένα σημεία – 1,60 μ. Ακολουθούσε την κοίτη του ποταμού και βρισκόταν σε μικρή σχετικά απόσταση από αυτόν. Ήταν κατασκευασμένος από πώρινους δόμους, τοποθετημένους σε ορισμένο μήκος σε δύο παράλληλες σειρές, με ενδιάμεσο γέμισμα από λατύπη, μικρές πέτρες, όστρακα και χώμα. Διατηρούνταν σε ύψος δύο σειρών δόμων. Η θέση του και το μήκος του – συνεχιζόταν και σε διπλανό αγροτεμάχιο, το οποίο δεν ανασκάφηκε – υποδεικνύουν τη χρήση του ως προστατευτικού αναλήμματος του Ασωπού ποταμού.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΡΑΜΗ

Ορχομενός

Στο πλαίσιο υλοποίησης σχετικής απόφασης του ΥΠΠΟ για την ενοποίηση-ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού[37], δόθηκε, κατά το χρονικό διάστημα 1997-1998, προτεραιότητα στην πεζοδρόμηση της οδού Θησαυροφυλακείου, στο τμήμα που διέρχεται μπροστά από το θολωτό τάφο του Μινύου και το αρχαίο θέατρο Ορχομενού (Πίν. 134 β). Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών επί της πρώην οδού Θησαυροφυλακείου και μπροστά από το θέατρο εντοπίστηκαν εκτεταμένες αρχαιότητες και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε δύο εργασιακές περιόδους (1997-1998) και δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί εξαιτίας της περικοπής των πιστώσεων της Εφορείας. Ερευνήθηκε χώρος 200-250 τ.μ. περίπου που

35. Το ένα είναι τυπικό Βοιωτικού Κοινού, το δεύτερο είναι Αθηνών, κοπής 284-270 π.Χ., και φέρει κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος στον εμπροσθότυπο και γλαύκα μέσα σε στεφάνι από στάχυα στον οπισθότυπο, πρβλ. *Agora* XXVI, 1993, σ. 45: Group 53, πίν. 5.

36. Φέρει στον εμπροσθότυπο μετωπική Περσεφόνη και στον οπισθότυπο Ποσειδώνα με τρίαινα, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 384 (χρονολογία κοπής 244-197 π.Χ.)· είναι επικεκομμένο σε μακεδονικό νόμισμα Αντιγόνου Γονατά, κοπής 279-239 π.Χ. Για τον τύπο, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 1214.

37. Το έργο είχε δύο σκέλη: την ενοποίηση της περιοχής των μνημείων θολωτού τάφου Μινύου, αρχαίου θεάτρου, μυκηναϊκού ανακτόρου και ναού της Παναγίας στη Σκριπού και του πάρκου – απαλλοτριωμένου από το ΥΠΠΟ χώρου –, στη νότια πλευρά της οδού Θησαυροφυλακείου και τη σύνδεσή τους με διαδρόμους-περιπάτους. Για τις δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν στο πάρκο, βλ. σχετικά *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 308-309.

εκτείνεται καθ' όλο το πλάτος της πρώην οδού και σε μήκος από τη συμβολή της παραπάνω οδού Θησαυροφυλακείου με την οδό Μινύου έως περίπου τη νοτιοανατολική γωνία του κτιστού περιβόλου του αρχαιολογικού χώρου (Σχέδ. 6· Πίν. 134 γ).

Η ανασκαφική έρευνα[38] έφερε στο φως τα οικοδομικά λείψανα τεσσάρων επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Στην αρχαιότερη φάση και σε βάθος 1,75 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Μινύου, ανήκουν τμήματα δύο τοίχων (τχ 8δ-8β και τχ 11β), παράλληλων μεταξύ τους και κατασκευασμένων από μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό. Είναι θεμελιωμένοι στο ίδιο επίπεδο, έχουν λοξή κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και σώζονται σε ύψος 0,26 και πλάτος 0,50 μ. Η κεραμική που συνελέγη ανήκει στη ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ εποχή, με πολλά εγχάρακτα, μινυακά και γραπτά matt-painted όστρακα. Βόρεια του τχ 8δ και σε βάθος 0,94 μ. βρέθηκε ομάδα 725 σταγονόσχημων χαντρών από γκρίζο πηλό με οριζόντιο τρήμα και χάλκινη σμίλη[39]. Τα οικοδομικά κατάλοιπα των ΜΕ χρόνων είναι μάλλον περιορισμένα, καθώς υπέστησαν πολλές καταστροφές από τη δραστηριότητα στο χώρο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση ανήκουν τμήματα δέκα τοίχων, κατασκευασμένων από αδρά δουλεμένους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό. Με βάση τα ανασκαφικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα διακρίθηκαν δύο συστήματα τοίχων, ένα δυτικό που αποτελείται από τους τχ 18, 14, 16, 15 και 17 και ένα ανατολικό που αποτελείται από τους τχ 8α, 8γ, 11α, 11γ, 11δ. Οι τχ 8α, 8γ, 11α ορίζουν τετράγωνο χώρο, διασπ. 4,80×4,80 μ., που χρονολογείται από την κεραμική στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους. Δεύτερο χώρο, προσανατολισμού ΝΑ.-ΒΔ. φαίνεται πως σχηματίζουν και οι τχ 14 και 16. Η κεραμική από το χώρο αυτόν περιλαμβάνει λεπτότεχνα κυρίως αγγεία, όπως μόνωτους κυάθους, ψευδόστομους αμφορίσκους και ακόσμητες κύλικες που χρονολογούν τη χρήση του χώρου στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους. Ανάμεσα στα μικροευρήματα αναφέρονται θραύσματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων σε διάφορους τύπους (Φ, Ψ και Τ) αλλά και ζώων, υφαντικά βάρη και λίθινα κομβία. Βρέθηκαν επίσης μικρά θραύσματα πολύχρωμων τοιχογραφιών.

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση ανήκει τμήμα περίστυλου οικοδομήματος, ίσως ναϊκού χαρακτήρα, που ορίζεται από τους τχ 12, 13, 2, 7, 3α-β. Οι τχ 19α-β κατασκευασμένοι από μεγάλους πολυγωνικούς λίθους αποτελούν αναλήμματα των παρόδων του θεάτρου. Το δάπεδο του οικοδομήματος αποτελεί βοτσαλωτό δάπεδο, με υπόστρωμα από μικρού μεγέθους λίθους και κονίαμα, ενώ το κεντρικό τμήμα της σύνθεσης καταλαμβάνει ψηφιδωτό δάπεδο, διασπ. 3×1,70 μ., με θέμα σπειρομαιάνδρου. Ενσωματωμένη στο ίδιο δάπεδο υπάρχει πολυγωνική βάση από ερυθρωπό πωρόλιθο (το νότιο τμήμα της βρίσκεται κάτω από την άσκαφη επίχωση), κατασκευασμένη από επτά τραπεζιόσχημους λίθους, τοποθετημένους σε κυκλική διάταξη με τη μακριά πλευρά τους να αποτελεί την εξωτερική όψη του πολυγώνου. Η θέση του οικοδομήματος φανερώνει ότι κατασκευάστηκε μετά το θέατρο[40], ενώ ο συνδυασμός του opus tesselatum με το βοτσαλωτό δάπεδο δίνει ως terminus ante quem για την κατασκευή του την αυτοκρατορική περίοδο[41]. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και η κεραμική από την επίχωση του κτιρίου που τοποθετείται στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ τα παλαιότερα νομίσματα από την ανασκαφή τοποθετούνται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[42]. Σε μεταγενέστερη επέμβαση κατασκευάστηκαν οι τοίχοι 5 και 6, επιχρίστηκαν οι τοίχοι και ενδεχομένως χτίστηκαν τα κενά του περιστυλίου. Από τη φάση αυτή προέρχεται και το κάτω τμήμα αγάλματος Άτλαντα, που είχε εντεθεί σε β΄ χρήση στον τχ 2 και αρχικά ίσως κοσμούσε τη σκηνή του θεάτρου.

Στον ίδιο χώρο ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι (Τ.2, Τ.4), ένας κεραμοσκεπής (Τ.3) και ένας λακκοειδής (Τ.1). Σε επαφή με τον τχ 5 και σε βάθος 0,74 μ. εντοπίστηκε λάκκος με προσανατολισμό Β.-Ν., από μικρές, αδρά δουλεμένες πέτρες και κροκάλες σε αραιή διάταξη. Ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή ενός ενήλικα που είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με το κρανίο στα βόρεια και προς τα αριστερά. Η ταφή δεν συνοδευόταν από κτερίσματα, εκτός από ένα τεμάχιο σιδήρου που ίσως προέρχεται από καρφί. Οι πλευρές του κιβωτιόσχημου τάφου 2, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., αποτελούνταν από ασβεστολιθικές πλάκες, μεταξύ των οποίων και μία επι-

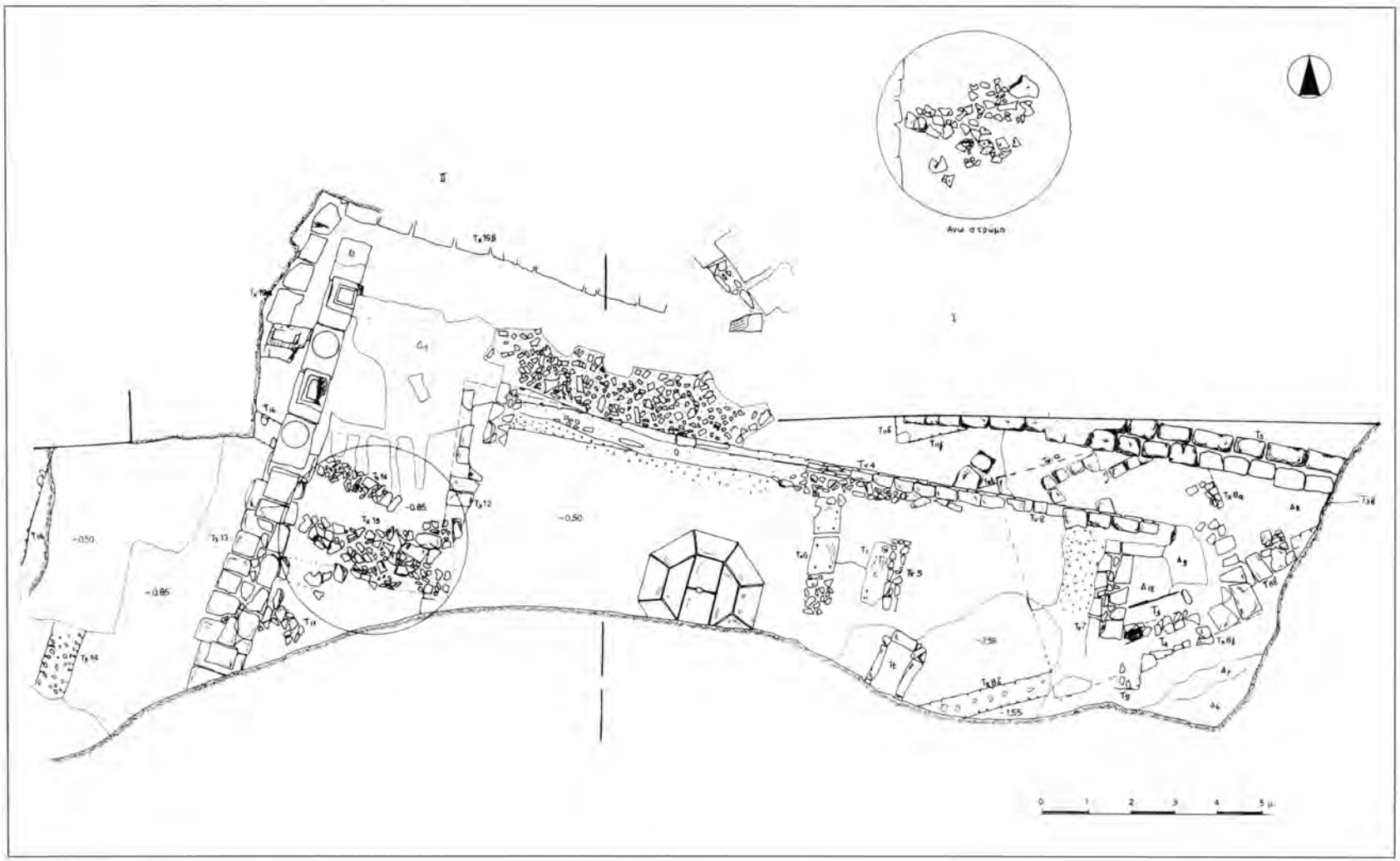
38. Τα ανασκαφικά ημερολόγια τηρήθηκαν από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Τ. Ανδρέου. Την ευθύνη των ανασκαφών το 1997 είχαν η υπογράφουσα και η Α. Γκαδόλου.

39. Για παράλληλα των χαντρών, βλ. H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Massachusetts 1931, σ. 196, πίν. XX:5.

40. Για τη χρονολόγηση της οικοδόμησης του θεάτρου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 258. *ΑΑΑ* V (1972), σ. 392.

41. Βλ. σχετικά *Klio* 86 (1986), σ. 48.

42. Χρονολογία κοπής 379-338 π.Χ. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη επάργυρο κίβδηλο τετράδραχμο Αθηνών. Φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο μετωπική κουκουβάγια. Δεν σώζεται κανένα ίχνος από την επαργύρωση, ενώ διατηρούνται τα ίχνη κοπέα για την επαλήθευση της γνησιότητας. Χρονολογία κοπής: β΄ μισό 5ου-3ος αι. π.Χ. Η ταύτιση οφείλεται στην αρχαιολόγο της Θ΄ ΕΠΚΑ Έ. Βλαχογιάννη.

Σχέδ. 6. Ορχομενός. Οδός Θησαυροφυλακείου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τύμβια σε β΄ χρήση. Από το οστεολογικό υλικό που βρέθηκε υπολογίζεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον για οκτώ ταφές, ενώ τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα και περιλαμβάνουν όστρεα και χάλκινο σκουλαρίκι με κόσμημα από μικρά σφαιρίδια σε μορφή σταφυλιού[43]. Ο κεραμοσκεπής τάφος 3, προσανατολισμού Α.-Δ., βρέθηκε σε βάθος 1,28 μ. Την κάλυψη αποτελούσαν δύο θρυμματισμένες κεραμίδες, ενώ ο νεκρός ήταν θαμμένος εκτάδην, με προσανατολισμό Δ.-Α. Τις πλευρές του τάφου 4, προσανατολισμού Α.-Δ., σχημάτιζαν πρόχειρα ο τχ 8γ και η συνέχεια του τχ 8β. Περιείχε έξι παιδικές ταφές, όλες με προσανατολισμό Δ.-Α., λίγα θραύσματα κεραμικής και γυαλιού.

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ

Ακραίφνιο

ΕΡΓΑ ΒΕΛΤΙΩΣΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΔΟΥ ΑΘΗΝΩΝ-ΛΑΜΙΑΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος και αποπερατώθηκαν τα έργα και οι σωστικές ανασκαφές κατά μήκος της νότιας πλευράς της Ε.Ο.[44]. Οι εργασίες της φετινής χρονιάς επικεντρώθηκαν στο τμήμα από χ.θ. 102,400 έως 102,500, όπου εντοπίστηκε η συνέχεια του κλασικού νεκροταφείου της Ακραιφίας με πυκνές συσπάδες τάφων, καθώς και στη χ.θ. 103,300, όπου θα κατασκευαστεί η νέα γέφυρα και ο ανισόπεδος κόμβος προς το σημερινό χωριό Ακραίφνιο. Για τις ανάγκες κατασκευής της γέφυρας διερευνήθηκε και τμήμα από τη βόρεια πλευρά της Ε.Ο.[45], στα σημεία όπου θα κατασκευάζονταν ο βορειοανατολικός (ΒΑ. κλάδος 1) και ο βορειοδυτικός κλάδος (ΒΔ. κλάδος 2) της γέφυρας.

Βόρεια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών - Λαμίας

ΒΑ. κλάδος 1. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα λείψανα τοίχων των όψιμων κλασικών χρόνων (Πίν. 135 α). Κάποια από αυτά δεν κατέστη δυνατόν να ανασκαφούν πλήρως, γιατί συνεχίζονταν και κάτω από το πρανές της Ε.Ο. τόσο προς Β. όσο και προς Ν. Όλοι οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό μεταξύ τους υλικό, ενώ σώζονταν σε ύψος μιας έως δύο σειρών λίθων. Από την ανασκαφική εικόνα δεν προκύπτει με σαφήνεια εάν τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν σε οικίες ή σε εργαστηριακούς χώρους. Ενιαίο σύνολο συγκροτούν τρεις ορθογώνιοι χώροι-«δωμάτια». Εντός του βορειότερου «δωματίου» ανασκάφηκε μεταγενέστερος των όψιμων κλασικών χρόνων κεραμοσκεπής τάφος (Τ.366), που φιλοξενούσε ταφή ενήλικα σε ύπτια στάση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο τάφος σημαινόταν με λιθοσωρό.

Σε χαμηλότερο επίπεδο από τους τοίχους ανασκάφηκαν τρία στρώματα μαύρου χώματος, πάχ. 0,30, 0,20 και 0,15 μ. αντίστοιχα, με έντονα ίχνη καύσης, από τα οποία συνελέγησαν από το πρώτο 13 ειδώλια σχεδόν αποκλειστικά γυναικείων μορφών, όρθιων και καθιστών, και δύο αγγεία· από το δεύτερο δύο κοτυλίσκες, 13 ειδώλια όρθιων, πολοφόρων, γυναικείων μορφών και τρία μολύβδινα δισκοειδή βαρίδια με διαμπερή οπή· από το δε τρίτο δύο ζωόμορφα ειδώλια και ένα πήλινο ωόν. Η ακανόνιστη κάτοψη αυτών των πυρών και το μικρό τους βάθος τις διαφοροποιούν από τις ταφικές πυρές που ανασκάφηκαν στη λοιπή περιοχή του νεκροταφείου τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά της Ε.Ο. Τα στρώματα αυτά σχετίζονται με τις εκτεταμένες αποθέσεις τέφρας που ανασκάφηκαν την περσινή χρονιά στο χώρο κατασκευής της νέας γέφυρας και στη νότια έξοδό της και αποτελούν τελετουργικές πυρές, που σχετίζονται με τη λατρεία της θεάς Αθηνάς[46]. Η ομοιογένεια των ευρημάτων-προσφορών και η χρονολόγησή τους στους ώριμους κλασικούς χρόνους ενισχύει αυτή τη συνάφεια.

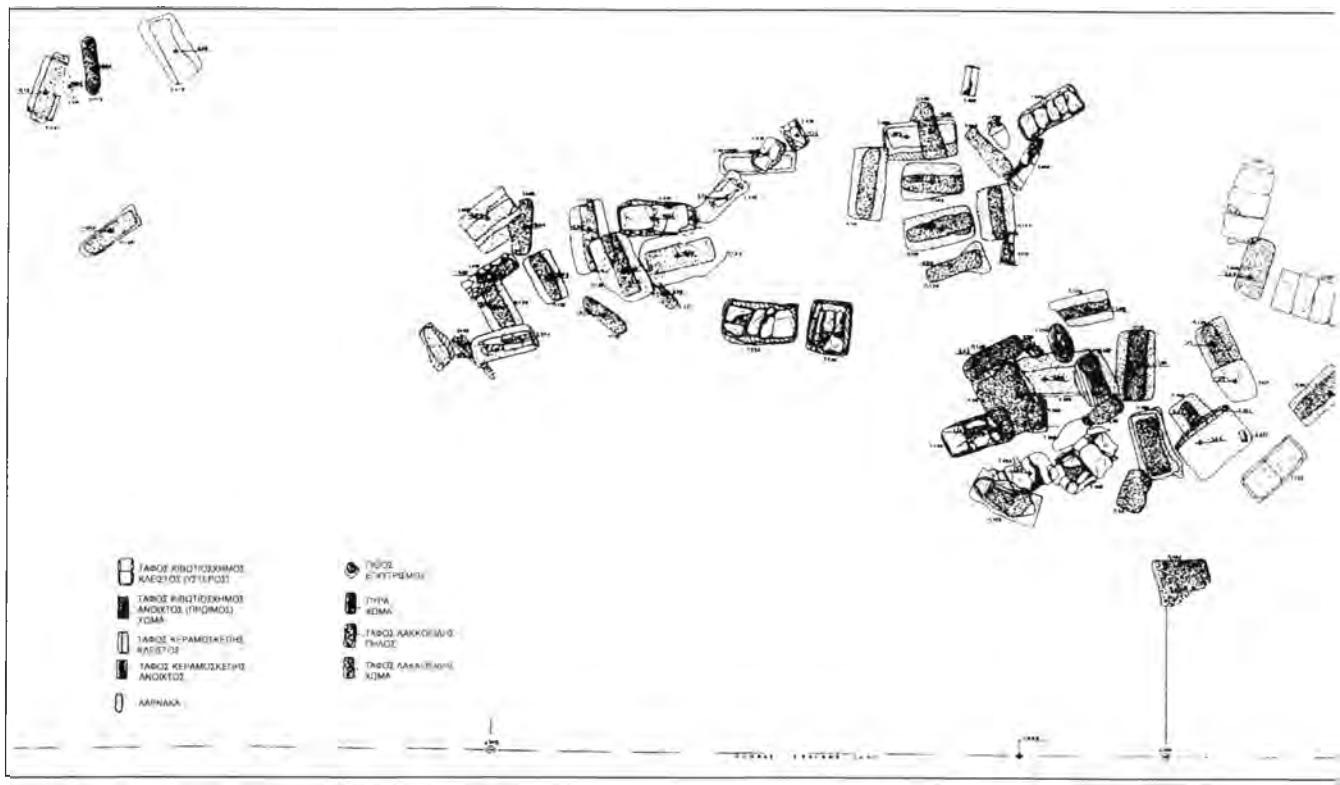
ΒΔ. κλάδος 2. Στη θέση αυτή ανασκάφηκαν τέσσερα στρώματα μαύρου καμένου χώματος, όμοια με εκείνα που περιγράφηκαν στο ΒΑ. κλάδο 1. Ειδώλια γυναικείων πολοφόρων μορφών, γυμνών ανδρικών μορφών που κρατούν πετεινό, ζωόμορφα ειδώλια, τμήματα καμένων αγγείων – κυρίως κανθάρων και κυλίκων – χάλκινα ελάσματα, καμένοι ελαιόκαρποι και οστά ζώων αποτελούν το περιεχόμενο αυτών των αποθέσεων. Χρονολογούνται, όπως και οι προηγούμενες, στους κλασικούς χρόνους, εκτός από μία – την παλαιότερη όλων – στην οποία βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων αλόγων της ώριμης αρχαϊκής εποχής. Από την ίδια επίσης θέση ήλθαν στο φως αποσπασματικά λείψανα

43. Για όμοιου τύπου χρυσά σκουλαρίκια, βλ. *Το Ελληνικό Κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση*, Αθήνα 1997, σ. 177, αριθ. 189. Χρονολογούνται στους 4ο-5ο αι. μ.Χ.

44. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Παπαφλωράτου, Μ. Κυλάφη, Κ. Κωσπάντη και Ε. Γούλα, ενώ τα σχέδια έκαναν η Ζ. Γκουλή, Μ. Γιαννακοπούλου, Σ. Καζακίδης και Μ. Κωσπάρα. Στο πλύσιμο της κεραμικής εργάστηκε στο Μουσείο Θηβών η Ε. Μπερδεμπέ, ενώ στη συντήρηση των ευρημάτων οι Α. Δημητριάδου και Ι. Μωραΐτου.

45. Εφεξής ως Ε.Ο. θα νοείται η εθνική οδός Πατρών-Αθηνών-Θεσσαλονίκης (Π.Α.Θ.Ε.).

46. Πρβλ. τις αποθέσεις τέφρας στα όρια των τομών 20 και 23, στη χ.θ. 103,300, στη νότια έξοδο της γέφυρας και την απόθεση στο χώρο διάνοιξης της γέφυρας, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 38 και 41 αντίστοιχα.

Σχέδ. 7. Ακραίφνιο. Νότια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας. χ.θ. 102,500. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

τεσσάρων τοίχων όμοιας κατασκευής και εποχής με εκείνους του ΒΑ. κλάδου 1.

Νότια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών - Λαμίας

Χ.θ. 102,400 - χ.θ. 102,500. Η σωστική ανασκαφή στη θέση αυτή αποκάλυψε, όπως ήταν αναμενόμενο, τη συνέχεια του αρχαίου νεκροταφείου της Ακραιφίας, το οποίο είχε εντοπιστεί σε δύο πυκνές συστάδες στις χ.θ. 102,350[47] και χ.θ. 102,500[48] στη βόρεια πλευρά της Ε.Ο. Η τομή του νεκροταφείου από την Ε.Ο. είχε διαπιστωθεί από παλαιότερα[49] και συνεπώς η ανασκαφική διερεύνηση στο σημείο αυτό ήταν ιδιαίτερα προσεκτική. Τη φετινή χρονιά ερευνήθηκε ζώνη, μήκ. 100 και πλ. 30 μ. περίπου από το νότιο κράσπεδο της Ε.Ο., δηλαδή συνολική έκταση λίγο μικρότερη των τριών στρεμμάτων. Για λόγους στατικότητας του οδοστρώματος παρέμεινε άσκαφη μόνο στενή ζώνη, πλ. 2 μ., από τη βάση του πρανούς του δρόμου.

Εκτός από τους τάφους ήλθε στο φως και μικρό τμήμα της αρχαίας λιθόστρωτης οδού, που οδηγούσε από το Ακραίφνιο στη Θήβα, και η οποία ως γνωστόν πλαισιωνόταν από εκτεταμένα νεκροταφεία. Το λιθόστρωτο είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ήταν κατασκευασμένο από μικρών διαστάσεων ασβεστολιθικές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό και από πατημένο χώμα. Φαίνεται να κατευθύνεται βορειότερα κάτω από τον ασφαλτοτάπητα της Ε.Ο. Μεγάλο τμήμα της λιθόστρωτης οδού είχε έλθει στο φως το 1993 κατά την ανασκαφή του αγρού του Δ. Μωραΐτη[50], που βρίσκεται 200 μ. περίπου νοτιότερα από τη θέση που ερευνήθηκε φέτος. Από τον αγρό αυτό προήλθε η εξαιρετικής τέ-

47. Για την ταφική συστάδα στη χ.θ. 102,350 της βόρειας πλευράς της Ε.Ο., βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 273-275, Σχέδ.7.

48. Για την ταφική συστάδα στη χ.θ. 102,500 της βόρειας πλευράς της Ε.Ο., βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 301-302.

49. Πρβλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 176-180 (αγρός Δ. Μωραΐτη)· 49 (1994): Χρονικά, σ. 278 (αγρός Δ. Μωραΐτη).

50. *ΑΔ* 48, ό.π., σ. 177, 179, Σχέδ. 7.

χνης υστεροαρχαϊκή επιτύμβια ανθεμωτή στήλη, που σήμαινε παρόδιο τάφο[51].

Η φετινή ανασκαφή του τμήματος του νεκροταφείου στη θέση αυτή αποκάλυψε 159 συνολικά τάφους (56 ταφικές πυρές και 103 ενταφιασμούς). Η οργάνωση του ταφικού χώρου δεν διαφέρει από εκείνη στη βόρεια πλευρά της Ε.Ο. Οι τάφοι βρίσκονταν διάσπαρτοι στην απλωμένη πεδιάδα και διατάσσονταν σε δύο μεγάλες συστάδες· η μεγαλύτερη ανασκάφηκε στη χ.θ. 102,500 (Σχέδ. 7) και η μικρότερη στη χ.θ. 102,400 (Σχέδ. 8). Κάποιοι τάφοι διατάσσονταν σε επάλληλα επίπεδα. Οι περιπτώσεις, στις οποίες μεταγενέστεροι τάφοι διατάραξαν τους πρωιμότερους είναι συγκριτικά λίγες, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι η συντριπτική πλειονότητα των τάφων περιείχε αποκλειστικά ένα νεκρό.

Ο προσανατολισμός των τάφων δεν ήταν σταθερός, ωστόσο σημειώνεται κάποια προτίμηση στον άξονα Α.-Δ. Το κεφάλι του νεκρού ήταν συνήθως τοποθετημένο ανατολικά. Οι σκελετοί σώθηκαν σε λίγες περιπτώσεις ακέραιοι. Τις περισσότερες φορές τα οστά που ανήκαν σε αυτούς ήταν εξαιρετικά διαβρωμένα και με έντονες αλλοιώσεις στις επιφάνειες. Χρονολογικά οι τάφοι που ανασκάφηκαν φέτος ξεκινούν από τον 6ο και φθάνουν έως τον 3ο αι. π.Χ.

Η τυπολογική ποικιλία των ταφικών κατασκευών είναι γνωστή ήδη από το ανεσκαμμένο τμήμα του νεκροταφείου της βόρειας πλευράς. Από τους 103 τάφους οι 46 ήταν λακκοειδείς (ποσοστό 44,66%), οι 33 κεραμοσκεπείς (ποσοστό 32,03%), οι επτά κιβωτιόσχημοι (ποσοστό 6,79%). Επίσης ανασκάφηκαν και τρεις ταφές σε όρυγμα (2,91%). Τα παιδιά τοποθετούνταν είτε σε λάρνακες – βρέθηκαν οκτώ σε αριθμό – είτε σε ταφικά αγγεία (εγχυτρισμοί) – βρέθηκαν πέντε σε αριθμό. Επίσης επτά από τους κεραμοσκεπείς τάφους και πέντε από τους λακκοειδείς ανήκαν σε παιδιά.

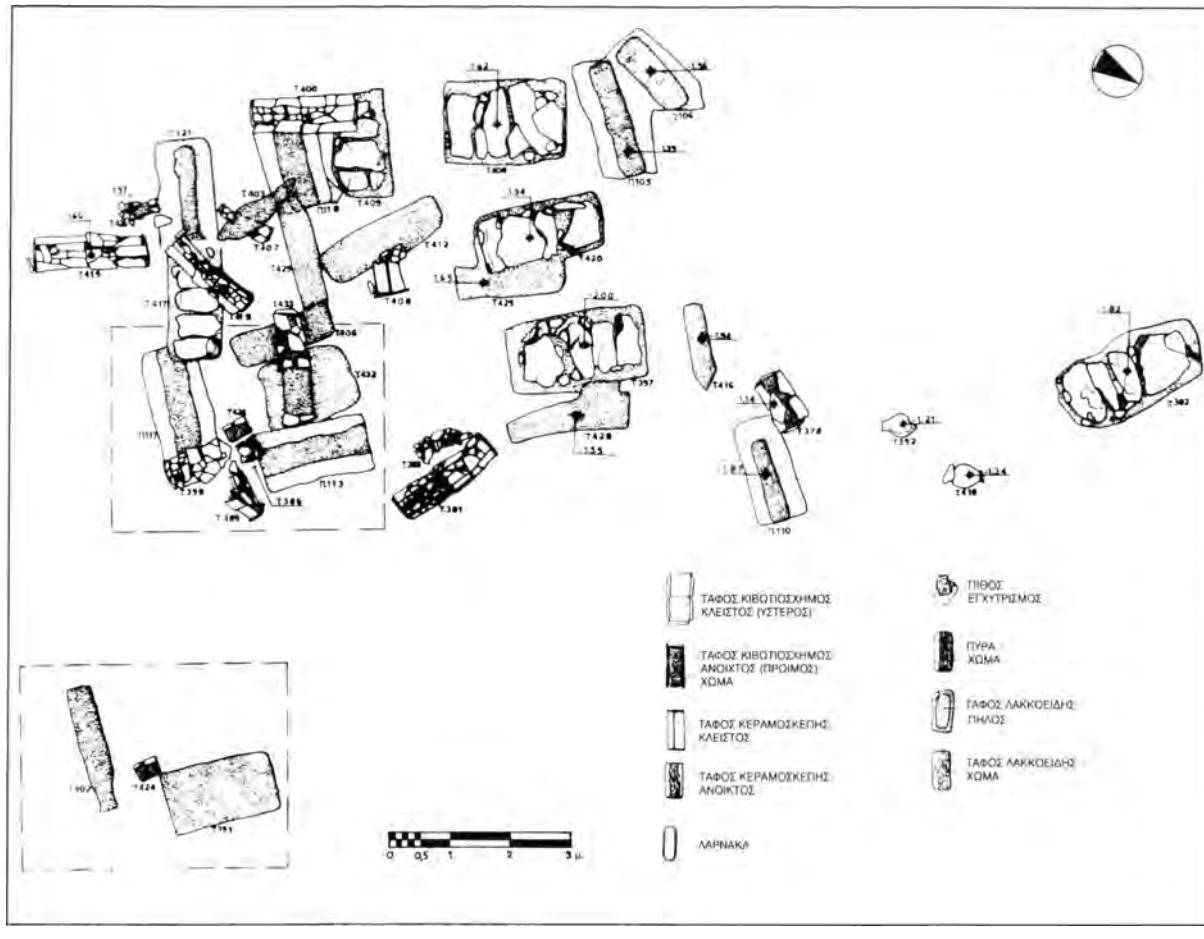
Οι τάφοι των ενηλίκων ανέρχονταν σε 78, δηλαδή 75,73% του συνόλου (103 τάφοι), ενώ οι παιδικοί σε 25, δηλαδή 24,27% του συνόλου. Από τους τάφους των ενηλίκων μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι λακκοειδείς με ποσοστό 52,56%, ακολουθούν οι κεραμοσκεπείς με ποσοστό 33,33% και οι κιβωτιόσχημοι με ποσοστό 8,97%. Για τις παιδικές ταφές[52] μεγαλύτερη προτίμηση υπάρχει στις πήλινες λάρνακες με ποσοστό 32% από το σύνολο των 25 τάφων, ακολουθούν οι κεραμοσκεπείς με ποσοστό 28% και έπονται τέλος οι λακκοειδείς και οι εγχυτρισμοί με ποσοστό 20% ανά κατηγορία.

Λακκοειδείς (Τ.382, Τ.387-388, Τ.390, Τ.393, Τ.396-397, Τ.404, Τ.409, Τ.410-412, Τ.416-417, Τ.420-421, Τ.423-425, Τ.428-429, Τ.431, Τ.434, Τ.439, Τ.440-443, Τ.445-450, Τ.454, Τ.456-458, Τ.480-481, Τ.484, Τ.487, Τ.489, Τ.491, Τ.494, Τ.499. Από αυτούς οι Τ.388, Τ.424, Τ.431, Τ.442, Τ.484 είναι παιδικοί).

Οι λακκοειδείς τάφοι του νεκροταφείου, απλούστατοι στην κατασκευή τους, διακρίνονται σε δύο τύπους: α) στον τελείως απλό λάκκο και β) στο λακκοειδή τάφο με αναβαθμούς κατά μήκος των μακριών πλευρών, ο οποίος φέρει ως κάλυψη οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες και στρωτήρες λακωνικού τύπου. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν

51. Από τον ανασκαφέα Β. Αραβαντινό εκφράζεται η άποψη ότι η υστεροαρχαϊκή στήλη που βρέθηκε εντός του αγρού αναμοχλεύθηκε από λαθρανασκαφείς, οι οποίοι σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα σύλησαν προ δεκαετιών πολλούς τάφους. Ειδικότερα για τη στήλη και το επίγραμμά της, βλ. *Έργον* 1992, σ. 58-59, εικ. 79. *ΠΑΕ* 1992, σ. 138, πίν. 58. *ΑΕ* 1994, σ. 242-243, εικ. 109· 1999, σ. 81 κ.ε. Α.Κ. Ανδρειωμένου, Επιτύμβιος υστεροαρχαϊκή στήλη εξ Ακραιφίας-Το Επίγραμμα, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, Γ΄, α΄, Αθήνα 2000, σ. 432 κ.ε. *ΑΜ* 115 (2000), σ. 83 κ.ε., πίν. 4-7.

52. Ειδικότερα για τις παιδικές ταφές του νεκροταφείου της Ακραιφίας, βλ. Β. Σαμπετάι, Παιδικές ταφές Ακραιφίας, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, ό.π., σ. 494 κ.ε.

Σχέδ. 8. Ακραίφνιο. Νότια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας. Χ.θ. 102,400. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

χρονολογούνται ως επί το πλείστον στον 6ο και 5ο αι. π.Χ.

Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν κατά κανόνα Α.-Δ.· πολύ λιγότεροι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. ή ΒΑ.-ΝΔ. (Τ.387-388, Τ.396, Τ.410-411, Τ.421, Τ.434). Ο νεκρός ήταν σε όλους τοποθετημένος σε ύπτια, εκτεταμένη στάση, με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Η κτέριση των τάφων αυτού του τύπου δεν υστερεί καθόλου σε σύγκριση με εκείνη των άλλων τύπων. Αγγεία, ειδώλια, χάλκινα κοσμήματα, στλεγγίδες, χάντρες από υαλόμαζα συμπεριλαμβάνονται στις νεκρικές προσφορές.

Από τους πλουσιότερα κτερισμένους τάφους ήταν ο Τ.450 των ώριμων αρχαϊκών χρόνων, που περιείχε 46 αγγεία και 19 ειδώλια, καθώς και ο σύγχρονός του Τ.439, που περιείχε 43 αγγεία και δύο ειδώλια· μάλιστα ο νεκρός αυτού του τάφου κρατούσε ξίφος στο δεξιό του χέρι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε και ο Τ.417, που ήταν κτερισμένος με 20 αγγεία, εκ των οποίων τα 18 ήταν κύλικες.

Από το πλήθος των κτερισμάτων θα πρέπει να αναφερθεί ξεχωριστά το χάλκινο έλασμα (διάδημα;) των αρχαϊκών χρόνων από τον Τ.410 (Μ.Θ. αριθ. ευρ. 32675), που έφερε διακόσμηση με τη σφυρήλατη τεχνική (au repoussé)[53]. Στο διακοσμητικό πεδίο του ελάσματος εκτυλίσσεται μυθολογική παράσταση της πάλης του Θησέα εναντίον του Μινώταυρου παρουσία της Αριάδνης. Το κεντρικό επεισόδιο της σκηνής πλαισιώνεται από ζεύγος σειρήνας και σφίγγας σε αντωπή διάταξη, ενώ όλη η εικονιστική παράσταση πλαισιώνεται από ζώνες οφθαλμωτών πλοχμών.

Άξιο ιδιαίτερης μνείας είναι επίσης το χάλκινο, συμπα-

53. Βλ. *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 3 (1999), σ. 106, εικ. 2. Η δημοσίευση του ελάσματος θα συμπεριληφθεί σε συνοπτική μορφή στα *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000* (υπό έκδοση), ενώ εκτενής δημοσίευσή του θα γίνει από τη γράφουσα στο *ΑΜ* 118 (2003) (υπό έκδοση).

γές κάτοπτρο με τη λαβή-καρυάτιδα[54] (Μ.Θ. αριθ. ευρ. 32597) από τον Τ.440 (Πίν. 135 β). Το κάτοπτρο αποτελείται από το αγαλματίδιο της κόρης – που χρησιμεύει ως λαβή – το δίσκο αντικατοπτρισμού, ο οποίος συνδέεται με την κόρη-λαβή μέσω λεπτού ελάσματος με ανθεμωτή διακόσμηση, δύο φτερωτούς ερωτιδείς, που ίπτανται εκατέρωθεν του κεφαλιού της κόρης προσηλωμένοι στο έλασμα, ζώα – αλεπού που κυνηγά λαγό – και ρόδακες, που προσηλώνονται στην περιφέρεια του δίσκου, μία λαβή ανάρτησης με φτερωτή σειρήνα και μία βάση. Από τα ενδύματα, την κόμμωση και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της γυναικείας μορφής συμπεραίνεται ότι η κόρη ακολουθεί τα σικυώνια πρότυπα μικροπλαστικής[55] και μπορεί να τοποθετηθεί στα χρόνια του αυστηρού ρυθμού.

Από την ανώτερη επίχωση του ίδιου τάφου προήλθε εκτός των άλλων και ερυθρόμορφη λήκυθος με πλαστική παράσταση[56] φτερωτού ερωτιδέα[57] (Μ.Θ. αριθ. ευρ. 32598), που ίπταται πάνω από τα γαλάζια κύματα της θάλασσας εν μέσω δελφινιών (Πίν. 135 γ). Ο μικρός θεός παριστάνεται μέσα σε ένα ειδυλλιακό τοπίο που σφύζει από χάρη, ζωντάνια και χρώματα (μπλε, ροζ, χρυσό). Οι λυσιππικές αναλογίες του μικρού θεού, ο παιχνιδιάρικος ερωτισμός που εκπέμπει η όλη σύνθεση, τα χρώματα που θυμίζουν έντονα τις γνωστές «ταναγραίες» παραπέμπουν σε μια χρονολόγηση στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.

Η παντελής απουσία οστών από τον τάφο σε συνδυασμό με τη μεγάλη χρονική απόσταση που χωρίζει το κάτοπτρο από το πλαστικό αγγείο – πάνω από ένας αιώνας – αλλά και από τα υπόλοιπα κτερίσματα, όπως από την κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου[58] και ελληνιστικό πινάκιο που βρέθηκαν κοντά του, οδηγούν στην υπόθεση ότι θα πρέπει να υπήρξε ενδιάμεση διατάραξη του περιεχομένου του. Υπάρχει πιθανότητα ο τάφος να ανοίχθηκε στην αρχαιότητα και να χρησιμοποιήθηκε για νέα ταφή. Από την παλαιότερη, αφού απορρίφθηκαν τα οστά, θα κρατήθηκε μόνον το κάτοπτρο ως πολύτιμο και όμορφο ίσως αντικείμενο και η νέα ταφή θα κτερίστηκε με σύγχρονα πλέον κτερίσματα.

Κεραμοσκεπείς (Τ.369, Τ.376-377, Τ.379, Τ.381, Τ.385-386, Τ.399-400, Τ.407-408, Τ.414-415, Τ.419, Τ.426, Τ.430, Τ.433, Τ.435-438, Τ.444, Τ.453, Τ.479, Τ.483, Τ.485, Τ.488, Τ.490, Τ.492-493, Τ.496-498. Από αυτούς οι Τ.399, Τ.407, Τ.430, Τ.437-438, Τ.444, Τ.493 είναι παιδικοί).

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι του νεκροταφείου της Ακραιφίας είναι απλούστατοι στην κατασκευή τους και θεωρούνται λιγότερο «πολυτελείς» σε σχέση με άλλους τύπους τάφων. Για τις μακριές πλευρές τους χρησιμοποιούνται στρωτήρες λακωνικού τύπου, που σχηματίζουν «αέτωμα» πάνω από το νεκρό, ενώ για τις στενές πλευρές χρησιμοποιούνται κατακόρυφες κεραμίδες. Η κορυφή του τάφου ενισχύεται με καλυπτήρες λακωνικού τύπου. Σε ταφές ενηλίκων διαπιστώθηκε και δεύτερη στρώση καλυπτηρίων κεραμίδων, ενώ σε μια περίπτωση υπήρχε και τρίτη στρώση (Τ.483). Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απευθείας στο χώμα· ωστόσο, σε κάποιους τάφους (Τ.407, Τ.438, Τ.479, Τ.485, Τ.490, Τ.492, Τ.496) το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με μία κεραμίδα. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν ξεκινούν από το β΄ μισό του 6ου και φθάνουν έως τον 3ο αι. π.Χ. Οι τάφοι των ενηλίκων ξεκινούν από τον προχωρημένο 5ο και συνηθίζονται κυρίως κατά τον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημοι (Τ.367-368, Τ.401, Τ.405-406, Τ.427, Τ.455).

Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα δαπανηρό τρόπο ενταφιασμού, που πιθανότατα υποδηλώνει και την εύπορη οικονομική κατάσταση του ίδιου του νεκρού. Τα τοιχώματα του τάφου επενδύονται με αδρά κατεργασμένες, σχεδόν

54. Βλ. *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 2 (1998), σ. 96, εικ. 1. Για τον τύπο του κατόπτρου, πρβλ. L.O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece*, Mainz am Rhein 1981, πίν. 67, αριθ. 74a-d (EAM 7579) και πίν. 70, αριθ. 74Aa (Basel, Antikenmuseum, αριθ. BS 506).

55. Για το σικυώνιο εργαστήριο παραγωγής ανάλογων κατόπτρων, βλ. Keene Congdon, ό.π., σ. 58 κ.ε. Για αναλογίες με τα χαρακτηριστικά του σικυώνιου εργαστηρίου, πρβλ. το χάλκινο συμπαγές κάτοπτρο των ύστερων αρχαϊκών-πρώιμων κλασικών χρόνων από την Ερμιόνη, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 148, Πίν. 54 β.

56. Αυτού του είδους τα αγγεία – κυρίως λήκυθοι και οινοχόες με πλαστικές παραστάσεις – κατασκευάζονταν ως κτερίσματα ή αναθήματα στην Αθήνα, γύρω στο 400 π.Χ., ενώ η παραγωγή τους συνεχίστηκε έως το 320 π.Χ. Αργότερα βρίσκονται απομιμήσεις τους στη Βοιωτία, την Όλυνθο και την Καμπανία, ενώ ο τύπος γίνεται περιζήτητος στις αγορές της νότιας Ρωσίας. Βλ. σχετικά M. Trumpf-Lyritzaki, *Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der späten Klassik*, Bonn 1969. *Hesperia* 47 (1978), σ. 356-401. Ως προς τη γενικότερη εντύπωση, την επιχρύσωση στους κόκκινους ρόδακες και το μπλε χρώμα στα φτερά του Έρωτα, πρβλ. *Hesperia*, ό.π., σ. 389-390, αριθ. 37, πίν. 96.

57. Για ανάλογα παραδείγματα με μορφή ερωτιδέα, βλ. B. Schmaltz, Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum von Theben, *Das Kabirenheiligtum bei Theben* V, Berlin 1974, σ. 138 κ.ε. και σ. 183, αριθ. κατ. 379, πίν. 30. Ακόμη πιο κοντά είναι δύο πλαστικές λήκυθοι από την Όλυνθο, στο Βρετανικό Μουσείο (R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. Plastic Lekythoi of the Fourth Century B.C., British Museum* II, II, London 1959, σ. 66-68, αριθ. κατ. 1716, 1717, πίν. 42).

58. Για τον τύπο του ειδωλίου που θα μπορούσε να χρονολογηθεί περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πρβλ. S. Mollard-Besques, *Musée National du Louvre, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains* I, Paris 1954, σ. 89, αριθ. C37, 38, πίν. 61 (από την Τανάγρα και τη Θήβα αντίστοιχα· Higgins, ό.π., I, Oxford 1970, σ. 234, αριθ. 877, πίν. 127 (από τη Βοιωτία).

τετράπλευρες, πώρινες πλάκες. Όμοιες χρησιμοποιούνται και για την κάλυψη του τάφου. Στο Ακραίφνιο, σε κάποιους από αυτούς δεν βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες· θα καλύπτονταν πιθανότατα από χώμα και πέτρες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απευθείας στο χώμα, εφόσον δεν βρέθηκε πλάκα δαπέδου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ομαδικός τάφος Τ.368, στον οποίο είχαν ενταφιαστεί εννέα, ίσως και έντεκα, άτομα, μεταξύ των οποίων και ένα παιδί. Στα βορειοδυτικά του τάφου ανασκάφηκαν δύο πυρές μικρότερων διαστάσεων από τις συνήθεις (Π.94, Π.96), οι οποίες θα πρέπει να σχετίζονταν με εναγισμούς μετά την ταφή. Παρόμοια λειτουργία εξυπηρετούσε πιθανότατα και το ακανόνιστου σχήματος όρυγμα, που είχε ανοιχθεί κατά μήκος της νότιας πλευράς του τάφου, και στο οποίο βρέθηκαν 40 αγγεία, 16 ειδώλια και μία χάλκινη αρύταινα. Η άμεση γειτνίαση με τον τάφο και η απουσία οστών στο όρυγμα μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για λάκκο προσφορών προς τους νεκρούς του Τ.368, εφόσον ο ίδιος ο τάφος ήταν ακτέριστος. Επίσης ο Τ.401 περιείχε δύο σκελετούς. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που ανασκάφηκαν ανήκουν ως επί το πλείστον στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. Τα κτερίσματα που κυριαρχούν είναι πινάκια, κύπελλα, φιάλες, μυροδοχεία, οινοχόες και λύχνοι.

Λάρνακες (Τ.371, Τ.374, Τ.384, Τ.394-395, Τ.451-452, Τ.482).

Όλες οι λάρνακες του νεκροταφείου της Ακραιφίας ήταν πήλινες και είχαν επίμηκες σχήμα με αποστρογγυλεμένες απολήξεις σαν λουτήρες. Ως κάλυψη χρησιμοποιούνταν μια δεύτερη πανομοιότυπη λάρνακα, ενώ σε μία μοναδική περίπτωση (Τ.384) είχαν χρησιμοποιηθεί κεραμίδες τόσο για την κάλυψη όσο και για τις στενές πλευρές, όπως ακριβώς στους κεραμοσκεπείς τάφους. Μάλιστα η τελευταία αυτή λάρνακα βρέθηκε μέσα στα όρια της ταφικής πυράς Π.112. Όλες ανεξαιρέτως φιλοξενούσαν παιδικές ταφές. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά των λαρνάκων. Εκτός από τα αγγεία και τις χάντρες από υαλόμαζα, αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των ειδωλίων που βρέθηκαν σε αυτές· κυρίως ειδώλια ζώων (άλογα, κριοί, πετεινοί) αλλά και γυναικείων μορφών, όρθιων ή καθιστών. Εκτός από την ταφή της λάρνακας Τ.374, που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους με βάση την οινοχόη που αποτελούσε το μοναδικό της κτέρισμα, οι υπόλοιπες χρονολογούνται από τους τύπους των ειδωλίων στον 5ο αι. π.Χ.

Εγχυτρισμοί (Τ.383, Τ.392, Τ.418, Τ.486, Τ.495).

Στο νεκροταφείο της Ακραιφίας οι εγχυτρισμοί φιλοξενούσαν αποκλειστικά παιδικές ταφές. Ως ταφικά αγγεία χρησιμοποιήθηκαν αμφορείς (Τ.383. Τ.392, Τ.418) και σε μία περίπτωση (Τ.495) χύτρες που είχαν τοποθετηθεί αντωπά με τα στόμια σε επαφή. Κτερίσματα βρέθηκαν τόσο μέσα όσο και έξω από το ταφικό αγγείο. Όλοι οι εγχυτρισμοί ανήκουν στον 6ο αι. π.Χ.· μόνον ο Τ.392 θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Είναι ιδιαίτερα πλούσιοι ως προς τα κτερίσματα, που επειδή προορίζονταν για μικρά παιδιά είναι μικκύλα. Από τα αγγεία ξεχωρίζουν οι κύλικες, οι κοτυλίσκες, οι κάνθαροι και οι κορινθιακοί αρύβαλλοι. Ειδώλια ζώων (κυρίως αλόγων) και ανθρώπινων μορφών συνηθίζονται επίσης, ενώ τα χάλκινα ελάσματα και οι χάλκινοι σπειροειδείς σωληνίσκοι, που απαντούν στους τάφους των ενηλίκων, δεν είναι άγνωστα και στις παιδικές ταφές. Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η παιδική ταφή του Τ.495, που συνοδεύεται από 25 αγγεία, και του Τ.383, που συνοδεύεται από 29 αγγεία και ένα χάλκινο βραχιόλι – σύνηθες κτέρισμα των γυναικείων ταφών.

Απλοί ενταφιασμοί σε όρυγμα (Τ.391, Τ.402-403).

Οι τρεις τάφοι του νεκροταφείου που ανήκουν σε αυτό τον τύπο φιλοξενούσαν μία ταφή ενήλικα ο καθένας. Ήταν προσανατολισμένοι στον άξονα Α.-Δ. (Τ.391) ή είχαν μικρή παρέκκλιση από αυτόν, ΒΑ.-ΝΔ. (Τ.402-403). Είναι αξιοσημείωτο και για τους τρεις ότι για την κατασκευή τους παραβιάστηκαν πρωιμότεροι τάφοι ή ταφικές πυρές· ο Τ.391 ανοίχθηκε εν μέρει μέσα στα όρια της πυράς Π.113, ο Τ.402 μέσα στα όρια της πυράς Π.117, ενώ ο Τ.403 παραβίασε τόσο την Π.118 όσο και τον Τ.407. Η εύρεση πέντε καρφιών στον Τ.391 αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης ξύλινου φερέτρου. Μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο αι. π.Χ. με βάση τις οινοχόες, τα κύπελλα και τα μυροδοχεία, που αποτελούν τα αποκλειστικά κτερίσματά τους.

Πυρές (Π.94 - Π.149).

Όλες οι ταφικές πυρές της Ακραιφίας είχαν επίμηκες ορθογώνιο σχήμα με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες, ενώ οι 20 από αυτές έφεραν αναβαθμούς κατά μήκος των μακριών πλευρών. Οι διαστάσεις τους ήταν σχεδόν σταθερές 1,50×0,80 και το βάθος τους 0,50 μ. Τα αγγεία που βρέθηκαν σε αυτές, ως κτερίσματα, ήταν κυρίως κάνθαροι, κύλικες, κύπελλα, οινοχόες, φιάλες, κύαθοι, κοτύλες και αρύβαλλοι. Ειδώλια (κυρίως γυναικείων μορφών), χάλκινα αντικείμενα (στλεγγίδες, κρίκοι), καθώς και σιδερένια και χάλκινα ελάσματα περιλαμβάνονταν επίσης στις προσφορές. Κάποιες πυρές είχαν εν μέρει καταστραφεί από άλλες μεταγενέστερες ή από τάφους που ανοίχθηκαν εντός των ορίων τους. Τέτοια είναι η περίπτωση των Π.112 και Π.115 που καταστράφηκαν από τον Τ.384, της Π.114 που καταστράφηκε από τον Τ.393 και της Π.124 από τον Τ.421.

Χ.θ. 103,300. Στο νότιο τμήμα της εξόδου της νέας γέφυρας του ανισόπεδου κόμβου του Ακραιφνίου και πριν από τη διασταύρωσή του με το δρόμο που οδηγεί προς την Αλίαρτο συνεχίστηκαν και φέτος οι ανασκαφικές εργασίες στις τομές 20, 21, 23, 30-33, διαστ. 7 (Β.-Ν.)×7,50 μ. (Α.-Δ.) η καθεμία.

Στην τομή 20 ανασκάφηκαν δύο τάφοι ρωμαϊκών χρόνων με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. (Τ.364-365). Ο κεραμοσκεπής Τ.364 φιλοξενούσε ταφή ενήλικα σε ύπτια στάση, ενώ ο Τ.365 ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος και περιείχε έξι σκελετούς. Οι τάφοι ήταν μεταγενέστεροι των οικοδομικών καταλοίπων – που ανάγονται στους όψιμους κλασικούς χρόνους[59] – και σχετίζονται με εκείνους που είχαν ανασκαφεί πέρυσι κάτω από τον υπάρχοντα ασφαλτοτάπητα της Ε.Ο. κατά τις εργασίες διάνοιξης της νέας γέφυρας[60]. Ουσιαστικά αποτελούν το νοτιότερο όριο του ρωμαϊκού νεκροταφείου, του οποίου ο πυρήνας εντοπίστηκε στη χ.θ. 103,200 στη βόρεια πλευρά της Ε.Ο.

Στην τομή 21, αμέσως βόρεια της τομής 19, όπου το 1996 είχε έλθει στο φως αμιγής κεραμική γεωμετρικών χρόνων[61], αποκαλύφθηκαν φέτος σε ανώτερο επίπεδο δύο τοίχοι υστεροκλασικών-ελληνιστικών χρόνων (τχ 40, 41) με προσανατολισμό Α.-Δ. και Β.-Ν. αντίστοιχα, που σχημάτιζαν μεταξύ τους ορθή γωνία και ανήκαν σε δωμάτιο κτιρίου. Από την κεραμική της τομής συνάγεται ότι η οικοδομική φάση που ανήκαν διαδέχθηκε αμέσως το υποκείμενο υστερογεωμετρικό στρώμα. Όστρακα από οινοχόες και κύπελλα με διακόσμηση κατακόρυφων τεθλασμένων γραμμών, τεμνόμενων δεσμών κατακόρυφων γραμμών και ζωνών ομόκεντρων κύκλων ήταν τα κύρια ευρήματα του γεωμετρικού στρώματος, τα οποία όμως δεν συσχετίζονται με σύγχρονα οικοδομικά λείψανα.

Στην τομή 23, ανατολικά της τομής 21, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οκτώ ακόμη τοίχων υστεροκλασικών-ελληνιστικών χρόνων και σκελετός ζώου (σκύλου;) σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι ανατολικά και τα πόδια βόρεια. Πιθανότατα δεν πρόκειται για ταφή, αφού ο σκελετός δεν ήταν τοποθετημένος σε όρυγμα. Στο νότιο τμήμα του δυτικού ημίσεος της τομής και σε μεγαλύτερο βάθος από τους προαναφερόμενους τοίχους αποκαλύφθηκαν μικροί αργοί λίθοι σε τοξωτή διάταξη με την κυρτή πλευρά προς Β. Η κατασκευή ανάγεται πιθανότατα στη γεωμετρική περίοδο.

Στην τομή 30, δυτικά της τομής 21, αποκαλύφθηκε τοίχος ελληνιστικών χρόνων (τχ 31) με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 2,10 και πλ. 0,50 μ. Νοτιοανατολικά του τοίχου ανασκάφηκε όρυγμα (αριθ. 43), διαμ. 0,60 και βάθ. 0,26 μ., που περιείχε μεταξύ άλλων γεωμετρικά όστρακα και τμήμα ποδιού πήλινης πλαγγόνας με οπή ανάρτησης στο άνω μέρος[62]. Άλλα δύο ορύγματα (αριθ. 44-45) ανασκάφηκαν στο ίδιο βάθος στα δυτικά του τοίχου. Ήταν επιχωσμένα με γκρίζο αργιλώδες χώμα και λίγα λιθάρια. Από το ένα προήλθαν τεμάχια καμένου πηλοχώματος με αποτυπώματα κλαδιών στην επιφάνειά τους, πιθανότατα από στέγη κτιρίου.

Η άμεση διαδοχή της χρονικής φάσης κατασκευής του τοίχου με το γεωμετρικό στρώμα πιστοποιείται εδώ ξανά, όπως και στην τομή 21. Η γεωμετρική περίοδος στο χώρο φαίνεται ότι τερματίστηκε από πυρκαγιά, εφόσον λιωμένες και καμένες ωμές πλίνθοι από τοίχους κτιρίων, καρβουνάκια και τέφρα βρέθηκαν σε όλη την έκταση του στρώματος. Η κεραμική του στρώματος ανήκει στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Από τα διακοσμητικά θέματα των οστράκων ξεχωρίζουν η τριπλή κατακόρυφη τεθλασμένη γραμμή σε μετόπη που ορίζεται εκατέρωθεν από δέσμες κάθετων γραμμών και η συνεχής ζωφόρος με τα σχηματοποιημένα υδρόβια πτηνά και τους στιγμορόδακες.

Βόρεια του τχ31, κάτω από στρώμα λίθων και κεραμίδων που ανήκουν στην ίδια χρονολογική φάση με την κατασκευή του τοίχου – αναφέρονται ενδεικτικά από την κεραμική του ελληνιστικού στρώματος οινοχόη και αμφορίσκος με ωοειδές σώμα και πλαστική νεύρωση κάτω από το χείλος – εντοπίστηκε το γεωμετρικό στρώμα, μέγ. πάχ. 0,60 μ. Μεγάλοι αργοί λίθοι από το κρηπίδωμα τοίχων, καμένο πηλόχωμα, ωμά πλιθιά και κεραμίδες στέγης, όλα καλυμμένα από τέφρα, ανήκουν στο γεωμετρικό στρώμα, που συνεχίζεται και πέραν των δυτικών ορίων της τομής. Από το βορειοδυτικό τμήμα της τομής ξεχωρίζουν όστρακα από κρατήρα με οριζόντιες γραμμές και μαίανδρο σε ζωφόρο· λαιμός αμφορέα διακοσμημένος με το εικονογραφικό θέμα του «διαμαντιού»· έντονα καμένη οινοχόη, όστρακα σκυφιδίων, χυτροειδών, αμφορέων, αρυβάλλου και ικανός αριθμός σφονδυλιών, όλα γεωμετρικών χρόνων.

«Κάθετη οδός 3». Το 1996, νότια των τομών 13, 22 και 29, κατά τη διάνοιξη του χώρου με μηχανικό εκσκαφέα είχαν εντοπιστεί κατάλοιπα τοίχων. Φέτος έγινε καθαρισμός και διερεύνηση του χώρου. Δεν ορίστηκαν τομές αλλά πραγματοποιήθηκε ενιαία ανασκαφική διερεύνηση. Στο εξής ο χώρος νότια των ανωτέρω τομών έως τη νότια έξοδο της νέας οδού Ακραιφνίου-Αλιάρτου θα καλείται συμβατικά «Κάθετη οδός 3».

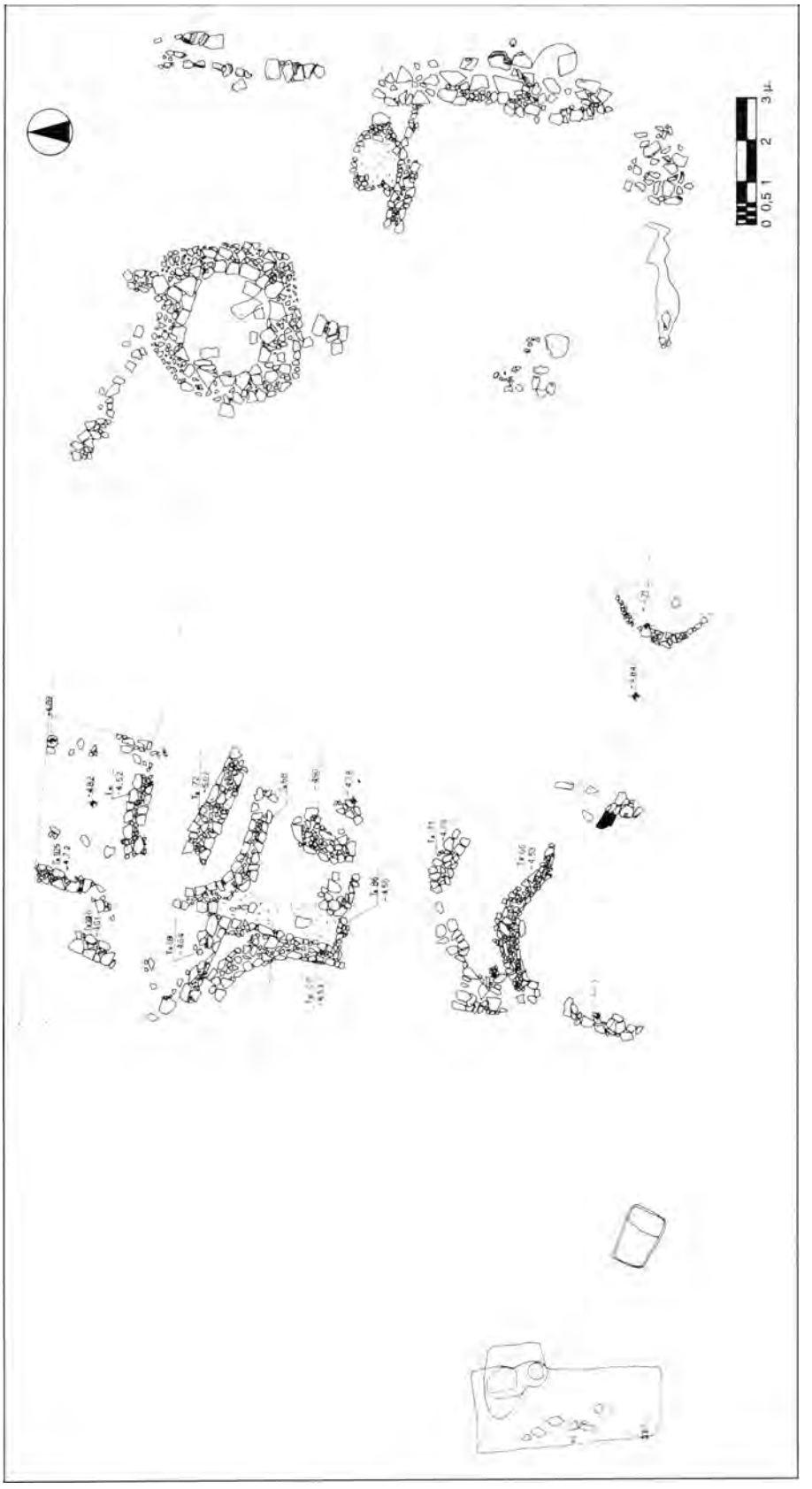
Στο νοτιότερο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα αψιδωτών (τχ66-68, τχ105, τχ87) και ευθύγραμμων τοίχων (τχ69-72, τχ86, τχ99, τχ106) γεωμετρικής εποχής, που σώζονταν στο επίπεδο της θεμελίωσής τους (Σχέδ. 9). Ασαφής είναι η σχέση των τοίχων μεταξύ τους, αφού δεν

59. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 38.

60. Ό.π., σ. 39.

61. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 278.

62. Για τον τύπο της πλαγγόνας, που τοποθετείται στην τελευταία εικοσαετία του 8ου αι. π.Χ., βλ. Szabò, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 17, εικ. 1 και σημ. 21.

Σχέδ. 9. Αχαιφηνο. Νότια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας. Χ.θ. 103,300. «Κάθετη οδός 3». Κάτοψη των οικοδομικών καταλοίπων.

φαίνεται να ορίζουν ιδιαίτερους χώρους. Το λίθινο κρηπίδωμά τους σχηματιζόταν από δύο μέτωπα με μία σειρά λίθων, μετρίου μεγέθους, καθ' ύψος (Πίν. 136 α).

Στο βορειότερο άκρο του τχ 86 αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, αψιδωτής κάτοψης, με την κοίλη πλευρά του προς Β. Οι κατασκευές αυτές καλύπτουν συνήθως ταφές σε συνεσταλμένη στάση και είναι συχνές στο Ακραίφνιο[63]. Για το λόγο αυτό δόθηκε στο λιθοσωρό ο συμβατικός χαρακτηρισμός «τάφος» (Τ.373). Στην κοίλη πλευρά του ήταν τοποθετημένα ρηχός μόνωτος κύαθος, αμφορέας με διακόσμηση μαιάνδρου στο λαιμό, το στόμιο του οποίου ήταν καλυμμένο με όστρακο μεγαλύτερου αγγείου (Πίν. 136 β) και χειροποίητο μικρό κλειστό αγγείο – πιθανότατα οινοχοίδιο – όλα της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Στην παρούσα περίπτωση και εφόσον κάτω από το λιθοσωρό δεν βρέθηκε σκελετός πιθανότατα δεν πρόκειται για τάφο. Επειδή ο λιθοσωρός φαίνεται να διακόπτει την πορεία του τοίχου μπορεί να υποτεθεί ότι ανήκει σε λίγο μεταγενέστερους από εκείνον χρόνους. Βέβαιο είναι πάντως ότι και οι δύο κατασκευές ανήκουν στη γεωμετρική περίοδο, ενώ η ελλειψοειδής τους κάτοψη παραπέμπει πιθανότατα στην ύπαρξη ιερού[64].

Στο βορειότερο τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου – πλησιέστερα των τομών 13, 22, 29 – ήλθαν στο φως διάσπαρτα σπαράγματα τοίχων (τχ89-91, τχ95, τχ100-101, τχ108-109) των όψιμων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Η γενική κάτοψη δεν μας επιτρέπει να αποκτήσουμε σαφή εικόνα για τη διάταξη των χώρων. Καθαρότερη εικόνα έχουμε μόνον από τη διάταξη των τχ114-117, που όριζαν ορθογώνιο δωμάτιο, διαστ. 3,60×2 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τοίχοι – που σώζονταν έως το επίπεδο της θεμελίωσης – εδράζονταν μέσα σε στρώμα από γκρίζο αργιλώδες πηλόχωμα, που κάλυπτε ταυτόχρονα και το εσωτερικό του δωματίου. Στα βορειοδυτικά του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε εκτεταμένη λιθόστρωση, διαστ. 5,50×6,40 μ., που θα ανήκε στον αύλειο χώρο του κτιρίου.

ΝΑ. κλάδος 4. Στη θέση αυτή ανασκάφηκαν δύο ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι (τχ55, τχ57), που ήταν σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους και είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. (Σχέδ. 10). Ο τχ55 αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,50 μ., ενώ το πλάτος του κυμαινόταν από 0,80 έως 1,80 μ. Ο τχ57 σωζόταν σε μήκος 27 μ. και το πλάτος του κυμαινόταν από 0,80 έως 1,30 μ. Και οι δύο τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό μεταξύ τους υλικό, ενώ το βόρειο μέτωπο του δυτικότερου τμήματος του τχ55 ήταν κατασκευασμένο από λίθους μεγαλύτερων διαστάσεων. Ο τρόπος κατασκευής των τοίχων αλλά και η καμπύλη τους φορά τούς συσχετίζει με τους αναλημματικούς τχ1 και τχ2, που είχαν ανασκαφεί πέρυσι στη χ.θ. 103,300 στη βόρεια πλευρά της Ε.Ο.[65] και αποτελούσαν αναχώματα για την αναχαίτιση των πλημμυρών της κωπαϊδικής λίμνης.

Μετά από δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν ένθεν και ένθεν των αναλημματικών τοίχων 55 και 57 διαπιστώθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα όψιμων κλασικών χρόνων, τα οποία καταλάμβαναν όλο σχεδόν το μήκος του ΝΑ. κλάδου 4 (Σχέδ. 10). Για το λόγο αυτό, μετά από την ολοκλήρωση της σχεδίασης και της φωτογράφησης των αναλημματικών τοίχων, αποφασίστηκε η καθαίρεσή τους για τη διευκόλυνση της περαιτέρω ανασκαφικής διερεύνησης.

Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν από Δ. προς Α. και συγκεκριμένα αμέσως ανατολικά της τομής 14, που είχε ερευνηθεί στη νότια έξοδο της γέφυρας[66]. Αποκαλύφθηκαν λείψανα 25 τουλάχιστον τοίχων, ένα πηγάδι επενδεδυμένο εσωτερικά με ξερολιθιά (Πίν. 136 γ) και τέσσερις ακτέριστοι, κεραμοσκεπείς τάφοι ενηλίκων, ρωμαϊκών χρόνων (Τ.370, Τ.372, Τ.375, Τ.377α), που διέκοπταν εν μέρει την πορεία των τοίχων. Τρεις τοίχοι (τχ64, τχ74, τχ65) φαίνεται να όριζαν έναν ορθογώνιο χώρο, ανοιχτό προς Β. Όλοι οι τοίχοι είχαν δύο μέτωπα και ήταν κατασκευασμένοι χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια με δύο σειρές αργών λίθων (Πίν. 136 δ). Από τους τάφους ο Τ.370 περιείχε δύο νεκρούς σε ύπτια στάση και είχε καταστρέψει τον Τ.372.

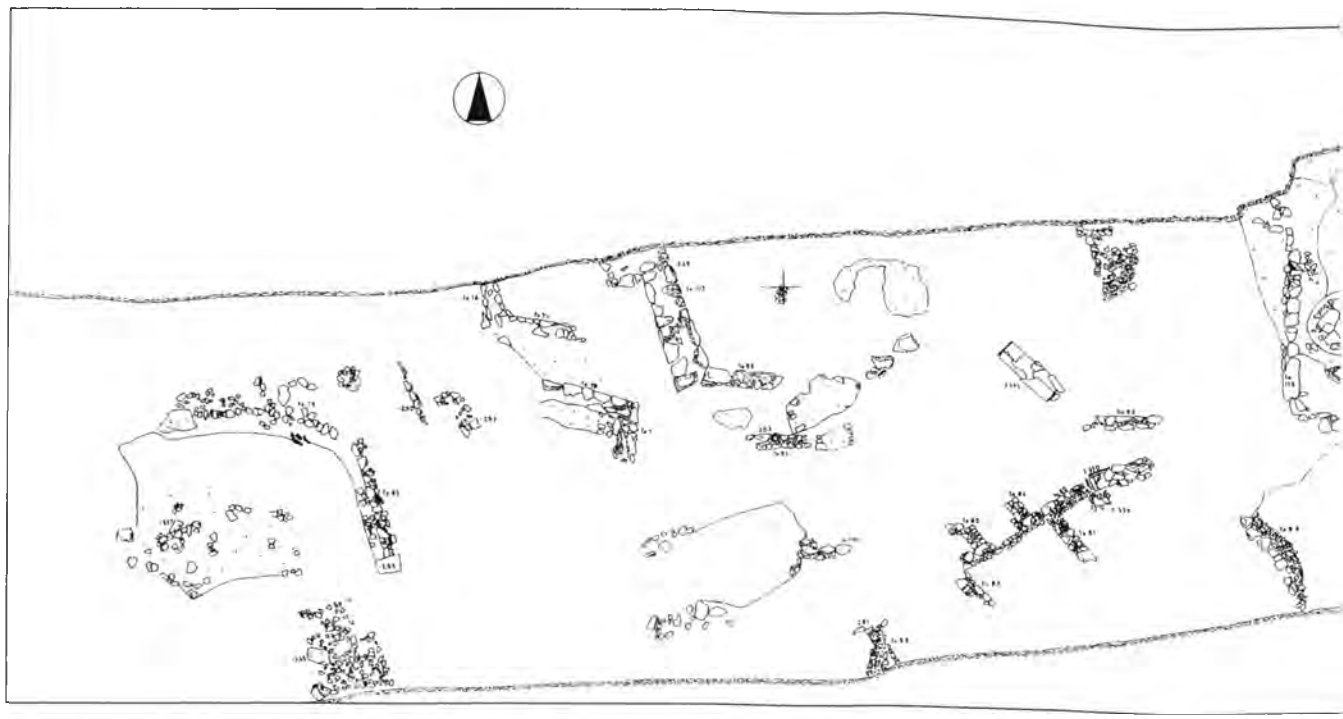
Ανατολικά του πηγαδιού, κάτω από τον όψιμων κλασικών χρόνων τοίχο 123, αποκαλύφθηκε παχιά απόθεση τέφρας, διαστ. 0,74×0,60 μ., από την οποία συνελέγησαν ειδώλια, όστρακα μελανόμορφων ανθεμωτών κυλίκων του 5ου αι. π.Χ. και καρποί, όλα με ίχνη καύσης. Τόσο η ανασκαφική εικόνα του στρώματος της τέφρας όσο και το περιεχόμενό της θυμίζουν τις αντίστοιχες αποθέσεις που είχαν ανασκαφεί το 1997, κατά τη διάνοιξη της νέας γέφυρας του ανισόπεδου κόμβου αλλά και στο νότιο τμήμα της εξόδου της – μεταξύ των τομών 20 και 23 – και είχαν ερμη-

63. Για παρόμοιες τυμβοειδείς ταφικές κατασκευές στο Ακραίφνιο, βλ. χ.θ. 102,700-102,800 και 102,900-102,940 στη νότια πλευρά της Ε.Ο., στο *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 276 και 277 αντίστοιχα· χ.θ.102,600 στη βόρεια και χ.θ.102,900 στη νότια πλευρά της Ε.Ο., στο *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 30 και 37 αντίστοιχα. Επίσης, από το Τάχι Θηβών, πρβλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 269· 50 (1995): Χρονικά, σ. 296.

64. Την πιθανότητα ύπαρξης ιερού στο χώρο αυτό ενισχύει και το χάλκινο, συμπαγές ειδώλιο ίππου, που βρέθηκε το 1996 στην τομή 14, λίγα μέτρα νοτιότερα από τη θέση των ελλειψοειδών τυμβοειδών κατασκευών, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 278, Σχέδ. 10στ.

65. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 382 κ.ε., Σχέδ. 13.

66. Για τη θέση της τομής 14, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 279, Σχέδ. 9.

Σχέδ. 10. Ακραίφνιο. Νότια πλευρά εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας. Χ.θ. 103,300. ΝΑ. κλάδος 4. Κάτοψη των οικοδομικών καταλοίπων.

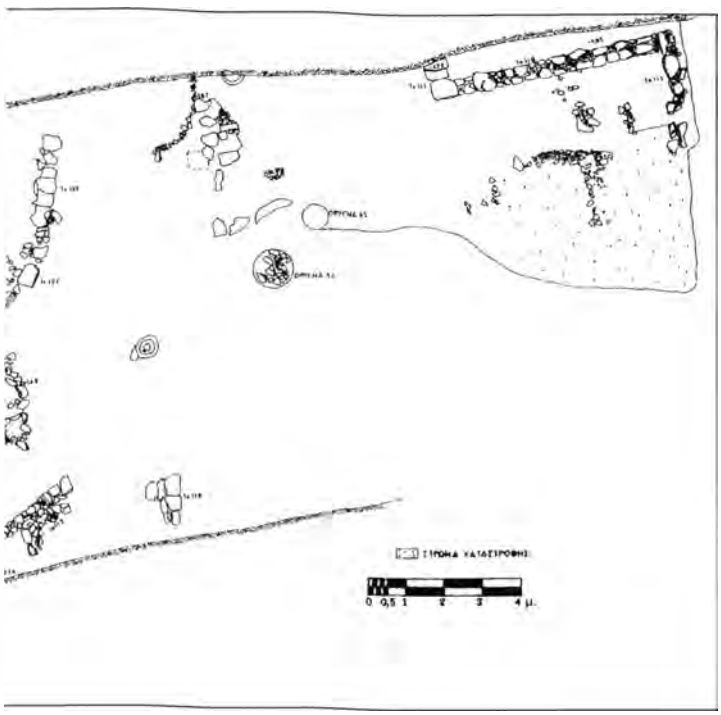
νευθεί ως τελετουργικές πυρές[67]. Παρόμοιες άλλωστε είναι και αυτές που ανασκάφηκαν φέτος στους βόρειους κλάδους της νέας γέφυρας.

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των τοίχων δεν αφήνει περιθώρια για την εξαγωγή ακριβέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τον αριθμό αλλά και την κάτοψη των κτιρίων που ήλθαν στο φως. Τα οικοδομικά πάντως λείψανα, που συνδέονται τόσο με αυτά που ανασκάφηκαν κατά τη διάνοιξη του ΒΑ. κλάδου 1 της γέφυρας όσο και με εκείνα που ανασκάφηκαν κατά τη διάνοιξη της ίδιας της γέφυρας, έπονται χρονικά των αποθέσεων τέφρας και θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ. Τα κτίρια θα πρέπει να καταστράφηκαν ή να εγκαταλείφθηκαν τον επόμενο αιώνα, όπως συμπεραίνεται από τα οψιμότερα νομίσματα που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής.

Συμπερασματικά, μετά την πολύχρονη περάτωση της ανασκαφικής διερεύνησης στο χώρο κατασκευής της νέας γέφυρας και του ανισόπεδου κόμβου προς το χωριό Ακραίφνιο, μπορούμε να διατυπώσουμε την εξής πρόταση: οι ελλειψοειδείς τοίχοι και οι τυμβοειδείς κατασκευές που ανασκάφηκαν στην «Κάθετη οδό 3» ανήκουν σε ιερό της γεωμετρικής εποχής. Η ζωή του ιερού διακόπηκε απότομα από πυρκαγιά και ο χώρος δεν οικοδομήθηκε ξανά. Ωστόσο η λατρεία φαίνεται πως δεν ξεχάστηκε, εάν λάβουμε υπόψη μας τις τελετουργικές πυρές που ανασκάφηκαν σε όλη την έκταση καλύπτοντας ένα χρονικό ορίζοντα από τους αρχαϊκούς έως τους ώριμους κλασικούς χρόνους. Η προτομή της θεάς Αθηνάς και τα πήλινα ομοιώματα χεριών που βρέθηκαν πέρυσι σε λάκκο κατά τη διάνοιξη της νέας γέφυρας[68], λίγα μέτρα βορειότερα της «Κάθετης οδού 3», ενισχύουν την υπόθεση της συνέχισης της λατρείας στο χώρο, που τώρα για πρώτη φορά αποκτά συγκεκριμένο προορισμό. Η επόμενη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή ανάγεται μόλις στους όψιμους κλασικούς χρόνους. Παρόλο που η συστηματική μελέτη των ευρημάτων της ανασκαφής υπολείπεται, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποτεθεί ότι τα εκτεταμένα αλλά αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως ανήκουν σε ιερούς χώρους ή εργαστήρια που σχετίζονται με το ιερό. Η εγκατάλειψη του ιερού ανάγεται πιθανότατα στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

67. Για τις αποθέσεις τέφρας και το περιεχόμενό τους, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 388 και 391 αντιστοιχα.

68. Ό.π., σ. 390 κ.ε., Πίν. 154β-γ.

Στη συνέχεια ο χώρος εγκαταλείφθηκε και αξιοποιήθηκε εκ νέου ως νεκροταφείο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως προκύπτει από την ανασκαφή σποραδικών τάφων αυτής της εποχής στη συγκεκριμένη θέση και την εύρεση τμήματος επιτύμβιας αετωματικής στήλης με χαραγμένη την επιγραφή: *ΧΡΗ CTE ΚΛΕΟ[ ]* στον οριζόντιο κανόνα του αετώματος[69]. Άλλωστε είχε πιστοποιηθεί ήδη από πέρυσι ότι το ρωμαϊκό νεκροταφείο εκτεινόταν δυτικότερα του αρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου της Ακραιφίας[70]. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν φέτος θα μπορούσαν να αποτελούν – μαζί με εκείνους που ανασκάφηκαν πέρυσι κατά τη διάνοιξη της γέφυρας – το νοτιότερο όριο του νεκροταφείου αυτής της εποχής.

Πλαταιές

Βόρεια του σημερινού χωριού των Πλαταιών (Κόκλα) και 400 μ. περίπου ανατολικότερα, στις πρώτες, ελάχιστα ανηφορικές, υπώρειες του Κιθαιρώνα, απλώνεται η αρχαία Πλάταια, που περιβάλλεται από οχυρωματικούς περιβόλους, συνολ. μήκ. 4,5 χλμ. περίπου[71].

Αμέσως έξω από το βορειοδυτικό περίβολο της οχύρωσης, που εξαιτίας της υψομετρικής του διαφοράς από την υπόλοιπη, σχεδόν πεδινή, περιοχή καλείται συμβατικά Κάστρο, και σύρριζα στο σημερινό αγροτικό δρόμο που κατευθύνεται προς Β., βρίσκεται η Μεγάλη Βρύση (Σχέδ. 11). Πρόκειται για μεγάλη πηγή νερού, που πλαισιώνεται από αρχαίες λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση, μεταξύ των οποίων και ένα μεγάλο μαρμάρινο κομμάτι γείσου, διακοσμημένο με ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο, προερχόμενο από μεγάλο αρχαίο οικοδόμημα. Το νερό της πηγής σχημάτιζε μικρό ρέμα που ενωνόταν με άλλα της άμεσης περιοχής, για να σχηματίσει εν τέλει τον αναφερόμενο από τον Παυσανία ποταμό Ωερόη, που χυνόταν στον Κορινθιακό κόλπο. Ακριβώς μπροστά από την πηγή σχηματιζόταν λίμνη, όπου στο παρελθόν οι γυναίκες του χωριού έπλεναν τα ρούχα τους πάνω στους ορθογώνιους ογκόλιθους του τείχους, που από τη συνεχή χρήση μετατράπηκαν σε λίθινες σκάφες, «πλυνούς».

Με την πρωτοβουλία και την οικονομική υποστήριξη του δραστήριου και αρχαιόφιλου δημάρχου των Πλαταιών, Π. Δεφίγγου, επιχειρήθηκε ο καθαρισμός της παλαιάς ακατάλληλης δεξαμενής. Μετά την αποστράγγιση των νερών αποκαλύφθηκαν τμήματα κατεστραμμένων υποκαύστων από εγκαταστάσεις λουτρών. Η ύπαρξη ανάλογων εγκαταστάσεων έξω από τα τείχη μιας πόλης είναι συνήθης[72] και εξυπηρετούσε στον ευτρεπισμό των ταλαιπωρημένων οδοιπόρων αλλά και των αγροτών, προτού εισέλθουν σε αυτή. Για την αποστράγγιση των νερών απαιτήθηκε νέα μελέτη, προκειμένου να δοθεί οριστική λύση στο πρόβλημα. Για το λόγο αυτό δεν επιχειρήθηκε περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση των υποκαύστων. Αποφασίστηκε λοιπόν, να γίνει καθαρισμός του χώρου ανατολικά της Μεγάλης Βρύσης, που είχε καλυφθεί από τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου.

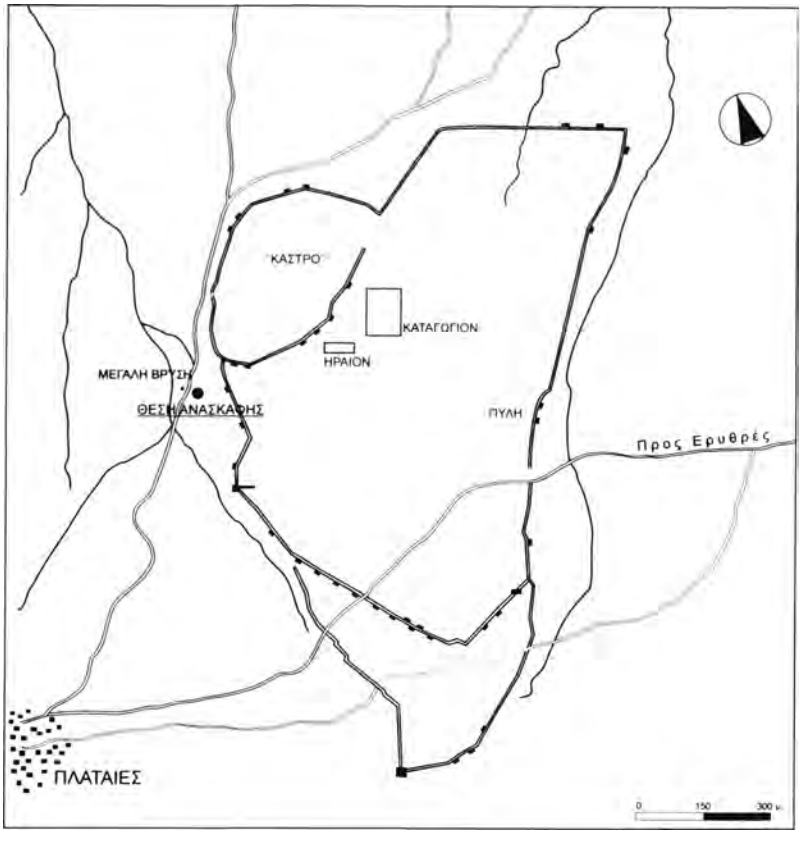
Ο χώρος που ερευνήθηκε οριζόταν βόρεια και ανατολικά από το φυσικό βράχο της ακρόπολης του Κάστρου, δυτικά από τον αγροτικό δρόμο και νότια από αλσύλλιο

69. Σωζ. διαστ. στήλης 0,25×0,23, πάχ. 0.09 μ. Η στήλη φέρει στο τύμπανο του αετώματος ανάγλυφη ασπιδίσκη και είναι κατασκευασμένη από λευκό ντόπιο ασβεστόλιθο.

70. Βλ. χ.θ. 103.300, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 391-392.

71. Βλ. το σχέδιο των αμερικανικών ανασκαφών: *AJA* 6 (1890), πίν. XXIII. *RE* XX, 2, λ. Plataiai, στ. 2255 κ.ε., ειδικότερα στ. 2265-2266 (E. Kirsten). Για τις νεότερες ανασκαφικές δραστηριότητες και τις γεωφυσικές έρευνες στο χώρο, που ρίχνουν εκτός των άλλων φως στη γραμμή του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας πόλης, βλ. *ÖJh* 69 (2000), σ. 9 κ.ε.

72. Πρβλ. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, σ. 180-190, εικ. 379.

Σχέδ. 11. Πλαταιές. Τοπογραφικός χάρτης της αρχαίας Πλάταιας.

(Πίν. 137 α). Η ανασκαφή[73] αποκάλυψε ορθογώνια υδατοδεξαμενή, δύο φρεάτια, δύο αγωγούς ύδρευσης και τοίχους της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου, που συνδέονται χρονικά με τον εσωτερικό βραχίονα που περικλείει την ακρόπολη του Κάστρου.

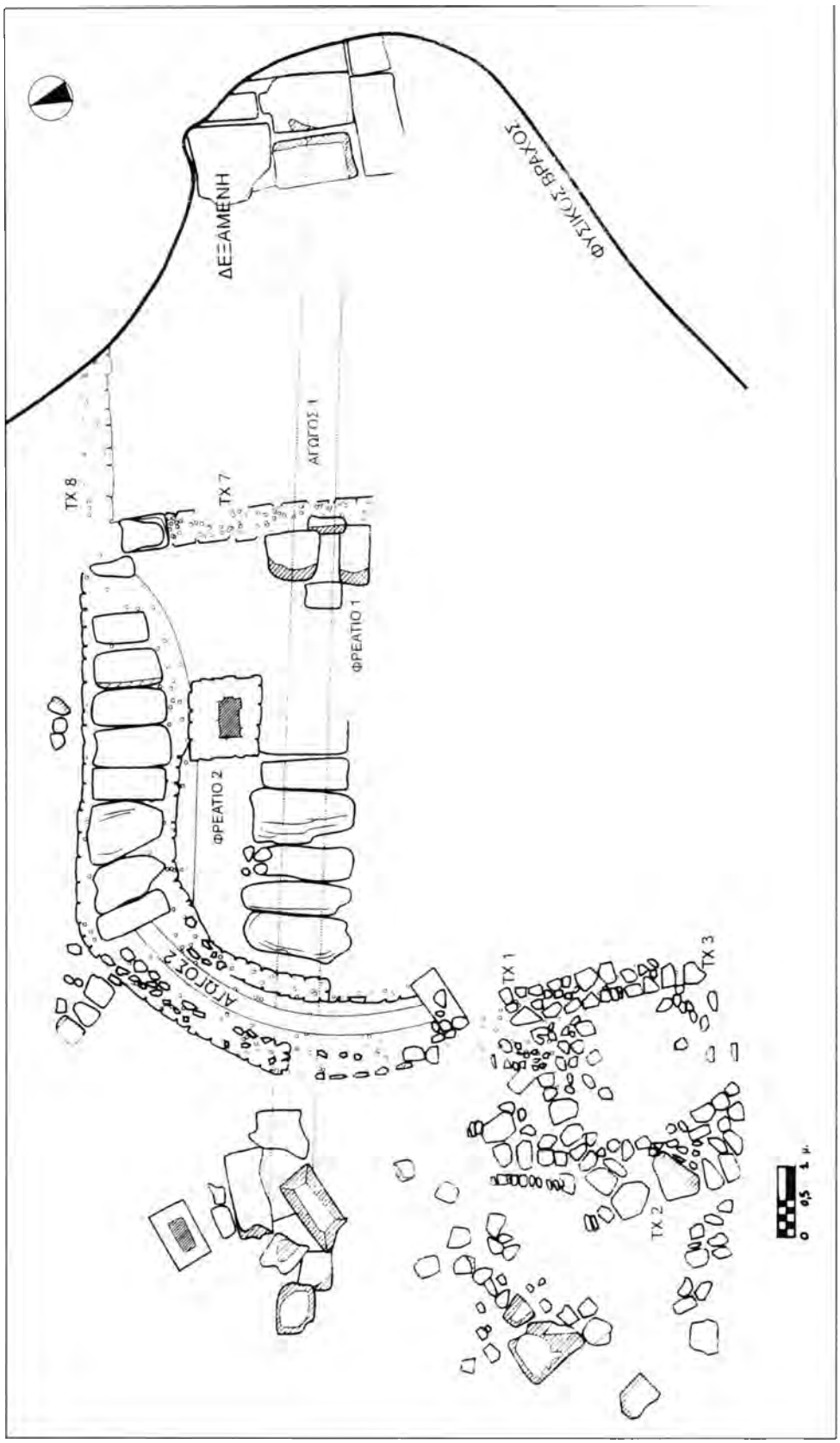
Μετά από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος των μπάζων, πάχ. έως 0,80 μ., αποκαλύφθηκε σε άμεση επαφή με το φυσικό βράχο ο νότιος τοίχος μιας μεγάλης υδατοδεξαμενής[74], κατασκευασμένης από μεγάλες δομικές ορθογώνιες λιθοπλίνθους χωρίς συνδετικό μεταξύ τους κονίαμα, όμοιες με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή τμημάτων του οχυρωματικού περιβόλου.

Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, που οικοδομήθηκε στην κλιτύ με την πρόσοψή του προς Δ. Για τη θεμελίωση και την κατασκευή της δεξαμενής λαξεύθηκε ο βράχος, ο οποίος παρουσιάζει έντονη κλίση από ΒΑ. προς Ν. Ο μεγάλος άξονας της δεξαμενής έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Μεγάλες δομικές λιθόπλινθοι σε β΄ χρήση κάλυπταν το όρυγμά της. Ο τελευταίος προς Δ. λίθος προέρχεται πιθανότατα από βάθρο (Πίν. 137 β).

Το νερό θα διοχετευόταν από πηγή μέσω του αγωγού 2 στη δεξαμενή συλλογής νερού – η πηγή θα πρέπει πιθανότατα να αναζητηθεί στα νότια του αγωγού. Ο αγωγός 2 μέχρι το μήκος των 5,30 μ., έχει κατεύθυνση και κλίση Δ.-Α. και στη συνέχεια κάμπτεται σε καμπύλη και κατευθύνεται προς Ν. (Σχέδ. 12). Ο αγωγός μέχρι το σημείο της κάμψης είναι κυκλικής διατομής, ενώ μετά από αυτή γίνονται ορθογωνικής και είναι κατασκευασμένα από μικρές πέτρες, χώμα και ασβεστοκονίαμα (Πίν. 137 γ). Οι πλευρικές εσωτερικές επιφάνειες του αγωγού είναι επιχρισμένες με επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος, πάχ. 0,02-0,03 μ. Το δάπεδο του αγωγού φέρει εσωτερική επένδυση από μία σειρά τετράγωνων πήλινων πλακών, διαστ.

73. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο αρχαιολόγος Δ. Κουτσοδήμος.

74. Η εκμετάλλευση του φυσικού βράχου για την κατασκευή δεξαμενών ή αγωγών είναι κοινή πρακτική σε τέτοιου είδους εγκαταστάσεις. Πρβλ. ενδεικτικά το δίκτυο ύδρευσης της Βέροιας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 197-210. Ακόμη και το αδριάνειο δίκτυο ύδρευσης της Αθήνας, Travlos, ό.π., σ. 242.

Σχέδ. 12. Πλαταιές. Μεγάλη Βρύση. Κάτοψη της δεξαμενής και των αγωγών ύδρευσης.

0,25×0,25 μ., που έχουν τοποθετηθεί μέσα σε άφθονο ασβεστοκονίαμα. Για την εξασφάλιση της καθαρότητας του νερού ο αγωγός σκεπαζόταν στην άνω επιφάνειά του με μεγάλες αδρά λαξευμένες λίθινες πλάκες – σώθηκαν μόνον εκείνες που σκεπάζουν την ευθεία πορεία του. Το νερό φιλτράρονταν στο φρεάτιο 2 και στη συνέχεια χυνόταν στη δεξαμενή.

Σε απόσταση 0,70 μ. νότια του προηγούμενου αγωγού και σε χαμηλότερο επίπεδο 0,50 μ. περίπου από αυτόν, αποκαλύφθηκε δεύτερος πανομοιότυπος υπόγειος αγωγός (αγωγός 1) με κατεύθυνση και κλίση Δ.-Α. Ο δεύτερος αυτός αγωγός είχε πιθανότατα το ρόλο του διανομέα, που έπαιρνε από τη δεξαμενή το νερό που θα υπερχύλιζε. Επικοινωνούσε αντίστοιχα με κτιστό φρεάτιο (φρεάτιο 1) στα δυτικά. Ο αγωγός ήταν υπόγειος σε μήκος 6,30 μ., και κατόπιν γινόταν υπέργειος και ορατός σε μήκος 3,50 μ. έως το σημείο που ερχόταν σε επαφή με τον αγωγό 2. Στη συνέχεια περνούσε κάτω από αυτόν και ξαναγινόταν ορατός λίγο δυτικότερα.

Το φρεάτιο 1, όπως και το φρεάτιο 2 – που βρίσκεται σε απόσταση 1,70 μ. βορειοδυτικά του πρώτου – έχει ορθογώνιο στην κάτοψη σχήμα, διαστ. 0,65×0,40 και ύψ. 1,20 μ. Για την κατασκευή των εσωτερικών παρειών χρησιμοποιήθηκαν επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, εναλλασσόμενων με στρώσεις χώματος και μικρών λίθων, συνδεδεμένων με ασβεστοκονίαμα (opus testaceum). Οι εξωτερικές πλευρές – τουλάχιστον του φρεατίου 2 που αποκαλύφθηκε σε ψηλότερο επίπεδο – είναι κατασκευασμένες από μικρές πέτρες, χώμα και επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος. Το στόμιο του φρεατίου 1 είναι επενδεδυμένο με λίθινους πλακοειδείς λίθους, τόσο στις πλευρές όσο και στην άνω επιφάνεια. Τα φρεάτια εξυπηρετούσαν τόσο στο φιλτράρισμα του νερού με την εναπόθεση των φερτών υλών στον πυθμένα τους όσο και στον έλεγχο της στάθμης του. Ειδικότερα το φρεάτιο 1 που επικοινωνούσε με τον αγωγό-διανομέα 1 εξυπηρετούσε στην ανάσχεση της ροής των υδάτων.

Εκτός από τους αγωγούς ήλθαν στο φως και δύο τοίχοι (τχ 7-8) χτισμένοι με οπτές πλίνθους, μέτριους σε μέγεθος ημίξεστους λίθους – που προήλθαν από τη λατόμευση του βράχου – και ασβεστοκονίαμα. Ο τχ7 που σωζόταν σε μήκος 2,20 μ., είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και σχημάτιζε ορθή γωνία στα βορειοδυτικά με τον τχ8. Ο τχ8, που σωζόταν σε μήκος 2,70 και ύψος 1,05 μ., είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και εδραζόταν απευθείας στο φυσικό βράχο. Δεν κατέστη δυνατόν φέτος να ερευνηθεί η σύνδεσή τους με κάποιο κτίριο. Από τον τρόπο κατασκευής τους συμπεραίνεται ότι ήταν σύγχρονοι με τους αγωγούς.

Η προσπάθεια για μια ακριβή χρονολογική προσέγγιση προσκρούει σε αρκετές δυσκολίες, αφενός επειδή τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν δεν είναι πολλά και αφετέρου επειδή η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε. Η δεξαμενή από τον τρόπο κατασκευής της φαίνεται να ανήκει στον όψιμο 4ο αι. π.Χ. και δύναται να αποδοθεί στη μακεδονική φάση της ιστορίας της πόλης. Ο Φίλιππος Β΄ μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) επανίδρυσε την Πλάταια επαναφέροντας στις εστίες τους τους εκπατρισθέντες Πλαταιείς, που ήταν πρόσφυγες στην Αθήνα από το 373 π.Χ. – όταν οι Θηβαίοι είχαν καταστρέψει για δεύτερη φορά την πόλη τους[75]. Η Πλάταια ανοικοδομήθηκε με χρήματα που έδωσε ο Αλέξανδρος Γ΄ μετά το 335 π.Χ.[76] και πιθανότατα αυτή την εποχή που η πόλη αποκτά νέα ζωή κατασκευάζεται η δεξαμενή.

Η εφυαλωμένη κεραμική που βρέθηκε ωστόσο μέσα στην επίχωση των αγωγών, όπως και ο τρόπος κατασκευής αυτών και των φρεατίων, παραπέμπουν σε μεταγενέστερες επισκευές του δικτύου ύδρευσης, που θα έλαβαν χώρα στους βυζαντινούς χρόνους. Ως γνωστόν ο Ιουστινιανός ανοικοδόμησε τα τείχη της πόλης περιορίζοντας κατά πολύ την περίμετρό τους. Ο οχυρωματικός περίβολος, που περιέκλειε την ακρόπολη του Κάστρου, αφήνοντας έξω το ασήμαντο πλέον Ηραίο (Σχέδ. 11), αποτελεί μάρτυρα της αναγέννησης της πόλης στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, που επαληθεύεται και από τους παλαιοχριστιανικούς ναούς που ανέσκαψε εκεί η Αμερικανική Σχολή στα τέλη του 19ου αι. Στη φάση αυτή και εφόσον η πόλη κατοικήθηκε ξανά, η μέριμνα για την επισκευή του παλαιού δικτύου ύδρευσης θα ήταν άμεση. Οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (τχ 1-3) που διερευνήθηκαν εν μέρει στα νοτιοδυτικά του αγωγού 2 ανήκουν πάντως στα χρόνια αυτά[77].

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

---

75. Σύμφωνα με τον Παυσανία η δεύτερη άλωση της Πλάταιας έγινε την τρίτη χρονιά πριν από τη μάχη των Λεύκτρων, όταν επώνυμος άρχων στην Αθήνα ήταν ο Αστείος, δηλαδή στο 373 π.Χ. (Παυσ. IX 1,8). Για τη χρονολόγηση του Αστείου, πρβλ. Παυσ. VII 25,4. Σύμφωνα όμως με τον Διόδωρο Σικελιώτη (15, 16) έγινε επί του προηγούμενου επώνυμου άρχοντος Σωκρατίδη, δηλαδή στα 374 π.Χ.

76. Σχετικά με τη χρηματοδότηση του Αλεξάνδρου Γ΄ στην ανοικοδόμηση της Πλάταιας, βλ. Παυσ. IV 27,10· Αρρ., *Ανάβασις*, 1,9· Διόδ. Σικ. 17,11· Πλούτ. *Αλέξανδρος*, 11,9.

77. Το 1899 κατά τη μικρή ανασκαφική έρευνα του Α. Σκια στο χώρο μεταξύ του ανατολικού βραχίονα του τείχους και του βορειοδυτικού διατειχίσματος, εντοπίστηκε κτιστό υδραγωγείο μεσαιωνικών χρόνων με κατεύθυνση Ν.-Β., που παρείχε νερό σε υδρόμυλο, που βρισκόταν βόρεια της αρχαίας πόλης και έξω από τα τείχη της (*ΠΑΕ* 1899, σ. 45). Πιθανότατα αυτό ανήκει σε ακόμη υστερότερη φάση της ιστορίας της πόλης, αφού εκτός των άλλων έχει και διαφορετικό προσανατολισμό από το δικό μας.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Εκτός από τις ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν, πάντοτε με αυστηρή ιεράρχηση αναγκαιότητας, λεπτομερειακοί, και ενίοτε και πολλαπλοί εντός του έτους, καθαρισμοί και αποψιλώσεις, καθώς και μικροστερεώσεις αρχαίων τοίχων σε απαλλοτριωμένους, αστικούς και σε ορισμένους περιαστικούς αρχαιολογικούς χώρους αρμοδιότητας της Θ΄ ΕΠΚΑ[78].

Σε δύο κεντρικούς απαλλοτριωμένους χώρους της Θήβας (Καδμείο ανάκτορο, στοά οικοπέδου Στέφα) ανακατασκευάστηκαν οι παλαιοί, ετοιμόρροποι περίβολοι και τοποθετήθηκε νέα περίφραξη με ισχυρά κιγκλιδώματα. Παράλληλα συνεχίστηκε ο δικαστικός αγώνας για την απελευθέρωση των ακινήτων που απαλλοτριώθηκαν για αρχαιολογικούς σκοπούς στην Καδμεία αλλά χρησιμοποιούνται από τους πρώην ιδιοκτήτες και ενοικιαστές τους.

Στον Ορχομενό, με την προοπτική της επικείμενης συνολικής διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του βυζαντινού ναού της Παναγίας της Σκριπούς, καταγράφηκαν και μεταφέρθηκαν στην αποθήκη του Μουσείου Χαιρώνειας οι αρχαιότητες που φυλάσσονταν πρόχειρα στα κελιά του ναού. Μερικά μεγαλύτερα αρχιτεκτονικά μέλη τοποθετήθηκαν στο νέο, δημοτικό πάρκο πρασίνου, μπροστά από το μυκηναϊκό, θολωτό τάφο του Μινύου. Καταγράφηκαν επίσης αρκετά λίθινα, αρχιτεκτονικά κυρίως, μέλη, προερχόμενα κατά κύριο λόγο από περισυλλογές και από τις ανασκαφές στο αρχαίο θέατρο. Ήταν διάσπαρτα μέχρι τούδε στο δρόμο του θολωτού τάφου. Τα μικρότερα σε μέγεθος αρχαία εξασφαλίστηκαν σε μικρό, σιδερόφρακτο, ξύλινο υπόστεγο που κατασκευάστηκε στον αρχαιολογικό χώρο[79], πίσω από το φυλάκιο εισόδου.

Στον αρχαιολογικό χώρο, στο πλαίσιο της προγραμματισμένης προσεχώς επισκεψιμότητας με την καταβολή εισιτηρίου, τοποθετήθηκε επεξηγηματική πινακίδα και εκδόθηκε ενημερωτικό τρίπτυχο. Και φέτος συνεχίστηκε το έργο της ενσωμάτωσης της οδού Θησαυροφυλακείου στον υπό ενοποίηση ανεσκαμμένο χώρο του θεάτρου και του θολωτού τάφου του Μινύου. Οι εργασίες αυτές γίνονται με την ήδη σαφώς διαφαινόμενη προοπτική της μελλοντικής πλήρους ενοποίησης και ανάδειξης του συνόλου των μνημείων, αρχαίων και βυζαντινών χρόνων. Με επίκεντρο τις πλουσιότατες πηγές των Χαρίτων ο αρχαίος Ορχομενός αποτελεί έναν από τους σπουδαιότατους επισκέψιμους τόπους μνημείων και ιστορικής συνέχειας στον κεντροελλαδικό χώρο με σοβαρές αναπτυξιακές προοπτικές για την επερχόμενη νέα χιλιετία. Προηγουμένως όμως επιβάλλεται να γίνει αντιληπτό και από τις τοπικές αρχές και τους κατοίκους του αυθαίρετου οικισμού της Δραγατσούλας ότι η υποβαθμισμένη λειτουργία του τελευταίου απειλεί τον αρχαιολογικό χώρο της πόλης, της ακρόπολης και του βυζαντινού ναού του Ορχομενού[80].

Σε δύο κεντρικά οικόπεδα του παραθαλάσσιου οικισμού Δηλεσίου, όπου διατηρούνται ορατές αρχαιότητες (πρώην οικόπεδο Μπίμπιζα και ΟΤΕ), και σήμερα ανήκουν στο Δημόσιο, πραγματοποιήθηκε καταρχάς αποψίλωση. Μετά την κοπή των υδροχαρών φυτών που, μαζί με τα νερά του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα, καλύπτουν σχεδόν πλήρως τα αρχαία οικοδομικά λείψανα κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους, πραγματοποιήθηκε προστατευτική κατάχωση με άμμο των χαμηλών επιπέδων της ανασκαφής του οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας ΟΤΕ, για την αισθητική, κατά το δυνατόν αναβάθμισή του. Η πρόταση της πλήρους κατάχωσης των πενιχρών οικοδομικών καταλοίπων εξετάζεται πλέον σοβαρά και για το απαλλοτριωμένο πρώην οικόπεδο Μπίμπιζα, όπου το 1985 εντοπίστηκε κυκλικό λουτρό με μαρμάρινους λουτήρες, μετά τις πολυετείς, ανεπιτυχείς προσπάθειες αντιμετώπισης των επιπολαζόντων υδάτων.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Την Εφορεία απασχόλησε επίσης η συντήρηση συγκεκριμένων μνημείων αλλά και ευρημάτων που φυλάσσονται στα μουσεία και τις αποθήκες της. Έτσι κατά το 1998 άρχισε και σχεδόν ολοκληρώθηκε η συντήρηση του Λέοντος της Χαιρώνειας, που στήθηκε στο Πολυάνδριο των Θηβαίων πεσόντων ιερολοχιτών, στη μάχη του 338 π.Χ. Οι εργασίες συντήρησης, μετά από σχετικές μελέτες και δοκιμές, επικεντρώθηκαν στην αφαίρεση των φθαρμένων, παλαιών κονιαμάτων που κάλυπταν τους μεταλλικούς συνδέσμους της συγκόλλησης και αναστήλωσής του, στις αρχές του αιώνα. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε ραδιογράφηση-ακτινογράφηση του μνημείου για τον έλεγχο της κατάστασης των παλαιών μετάλλι-

78. Οι εργασίες αυτές, που εκτελούνται κατά κανόνα την άνοιξη και το καλοκαίρι για αισθητικούς και αντιπυρικούς λόγους, είναι γενικές και σχολαστικές και απορρόφησαν μέγα μέρος από τον ισχνό προϋπολογισμό του τρέχοντος έτους.

79. Οι δαπάνες για την κατασκευή του υποστέγου, της πινακίδας και του φωτισμού του χώρου καλύφθηκαν από τον Οργανισμό Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Βοιωτίας.

80. V. Aravantinos, Problemi di conservazione e valorizzazione dei siti archeologici della Beozia, Br. Amendolea (επιμ.), *I siti archeologici. Un problema di musealizzazione all'aperto, 2o Seminario di studi, Roma 1994*, Roma 1996, σ. 397-398.

νων συνδέσμων. Το έργο θα ολοκληρωθεί μέσα στους δύο πρώτους μήνες του 1999, σύμφωνα με την πρόοδο των εργασιών. Ταυτόχρονα, με δαπάνες και φροντίδα της Νομαρχίας Βοιωτίας και του Δήμου Χαιρωνείας, εξωραΐζεται ο περιβάλλων χώρος του Λέοντος, ώστε να διαμορφωθεί σε μικρό πάρκο με χαμηλό πράσινο.

Στα εργαστήρια και στις αποθήκες των μουσείων της Εφορείας συνεχίστηκε και φέτος η μεταφορά, λόγω κατεδαφίσεων για την επέκταση του Μουσείου Θηβών, ο καθαρισμός, η συντήρηση, η καταγραφή, η σχεδίαση, η φωτογράφηση και η μελέτη διαφόρων κατηγοριών αρχαίων αντικειμένων από τις παλαιές και τις νέες ανασκαφές της Εφορείας.

Στο Μουσείο Θηβών συντηρήθηκε πλήθος από πήλινα (αγγεία, ειδώλια, μικροαντικείμενα) και μετάλλινα αντικείμενα, κυρίως νομίσματα, από τις μεγάλες ανασκαφές στον κόμβο Ακραιφνίου, στον οικισμό ΟΕΚ και από άλλες πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας. Στο πλαίσιο αποστολής αρχαιοτήτων της Βοιωτίας σε εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν εκ νέου δύο ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς, λάρνακα από την Τανάγρα και νεολιθικά εκθέματα του Μουσείου Χαιρώνειας. Ένας σημαντικός αριθμός αναγλύφων του Μουσείου Σχηματαρίου, καθώς και αρκετά γλυπτά και ανθεμωτές επιτύμβιες στήλες, που βρίσκονται στο προαύλιο και στις αποθήκες του Μουσείου Θηβών, συντηρήθηκαν με μηχανικό καθαρισμό εν όψει της προσεχούς επανέκθεσης και των δύο μουσείων.

Στο Μουσείο Χαιρώνειας συντηρήθηκε εν μέρει, από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων, ψηφιδωτό με παράσταση τεσσάρων εποχών, που ανασκάφηκε το 1993 σε οικόπεδο της πόλης. Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής του σχεδιάζεται η τοποθέτησή του σε υπόστεγο χώρο στο ευρύχωρο προαύλιο του υπό ανακαίνιση μουσείου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Χαιρώνεια

Ο γνωστός Λέων της Χαιρώνειας υψώνεται σήμερα σε ανακατασκευασμένο βάθρο στην ανατολική είσοδο του χωριού. Πρόκειται για το ταφικό μνημείο που στήθηκε από τους Θηβαίους πάνω στον ομαδικό τάφο των 330 πεσόντων ιερολοχιτών στη μάχη του 338 π.Χ. Το μνημείο είχε στηθεί στο μέσον της βόρειας πλευράς ταφικού περιβόλου, μήκ. 24 και πλ. 15 μ., η ανασκαφική έρευνα του οποίου από τον Ν. Σταματάκη και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία κατά την περίοδο 1879-1880, απέδωσε 254 σκελετούς ανδρών και πολλά όπλα. Το ύψος του λιονταριού είναι 5,50 μ. και στηρίζεται σε αναστηλωμένο βάθρο, ύψ. 5 μ. περίπου. Το λιοντάρι κάθεται στα δύο λυγισμένα πισινά του πόδια, ενώ στηρίζεται στα δύο τεντωμένα μπροστινά. Το μνημείο αναστηλώθηκε μεταξύ των ετών 1902 και 1904, με δαπάνες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με τη συνδρομή σημαντικών αρχαιολόγων, γλυπτών και τεχνικών, όπως των Γεωργίου Σωτηριάδη, Λάζαρου Σώχου, Γεωργίου Βρούτου, Νικολάου Μπαλάνου, Αντωνίου Μουντάκη, Αθανάσιου Γεωργιάδη κ.ά.[81].

Ωστόσο, με την πάροδο των ετών παρατηρήθηκαν φθορές στην εξωτερική επιφάνειά του (Πίν. 138 γ). Συγκεκριμένα διαπιστώθηκε ότι το κεφάλι, η χαίτη, η ράχη, οι πίσω μηροί και το βάθρο του μνημείου είχαν καλυφθεί με παχύ στρώμα μαύρης βιολογικής πατίνας που οφειλόταν σε μικροοργανισμούς που αναπτύσσονται στις ασβεστιτικές πέτρες (λειχήνες, βρύα, μύκητες, άλγη) αλλά και στις επικαθίσεις γύρης και ρητίνης από τα γύρω φυτά (κυρίως τα κυπαρίσσια). Κάτω από την κρούστα υπήρχε έντονη διάβρωση στη ράχη, στη χαίτη και κυρίως στο κεφάλι. Κύρια αιτία φυσικής φθοράς ήταν η επιφανειακή διάβρωση του ασβεστόλιθου από τα νερά της βροχής. Τα κονιάματα των παλαιών συμπληρώσεων ήταν σε αρκετά σημεία ρηγματωμένα, κυρίως λόγω της δράσης του παγετού.

Το έργο συντήρησης ανέλαβε η Θ΄ ΕΠΚΑ[82], σε συνεργασία με το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ. Σκοπός ήταν να απομακρυνθούν οι βιολογικές επικαθίσεις να αντικατασταθούν τα παλαιά και διαβρωμένα κονιάματα, καθώς και οι διαβρωμένοι μεταλλικοί σύνδεσμοι που υπήρχαν σε όλα τα συγκολλημένα μεγάλα κομμάτια και να γίνει επιφανειακή σπερέωση της επιφάνειας, όπου αυτό κρινόταν αναγκαίο. Για την επιστημονική τεκμηρίωση των εργασιών πραγματοποιήθηκε λεπτομερής φωτογράφηση του μνημείου πριν από την τοποθέτηση της σκαλωσιάς και συγκεντρώθηκαν παλαιές φωτογραφίες και σχέδια από το αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της επιφάνειας του μνημείου με διάφορα μηχανικά μέσα, όπως ξέστρο, νυστέρια, μαλακές και σκληρές βούρτσες, ενώ ακολούθησε χημικός καθαρισμός με πάστες – που περιείχαν EDTA – για την απομάκρυνση της κρούστας των αλάτων από την επιφάνεια του μαρμάρου. Έγιναν πλύσεις με διάλυμα

81. Για τις εργασίες αναστήλωσης του μνημείου ενδεικτικά, βλ. *ΠΑΕ* 1902, σ. 28-32· 1903, σ. 24-25· 1904, σ. IX. Επίσης Γ. Σωτηριάδης, Ο Λέων της Χαιρώνειας, *Παναθήναια*, Νοέμβριος 1904, σ. 97-100.

82. Επικεφαλής του συνεργείου συντήρησης ήταν ο μόνιμος συντηρητής της Θ΄ ΕΠΚΑ Π. Βαλμάς, ενώ στο έργο συνεργάστηκαν οι ωρομίσθιοι συντηρητές Π. Βεργιώτη, Γ. Καγκέλη, Σ. Σαμαρτζής και Δ. Δαμιανός.

υπεροξειδίου του υδρογόνου (H_2O_2, Perhidrol) για τον καθαρισμό από τα βιολογικά προϊόντα διάβρωσης και πραγματοποιήθηκε εφαρμογή βιοκτόνου (Desogen) για την πρόληψη δημιουργίας βιολογικών επικαθίσεων. Στη συνέχεια αφαιρέθηκαν τα παλαιά κονιάματα που κάλυπταν τους μεταλλικούς συνδέσμους και αντικαταστάθηκαν από νέα που περιείχαν μαρμαρόσκονη, λευκό και μαύρο τσιμέντο, νταμαρίσια άμμο και ασβεστόνερο. Στο τέλος πραγματοποιήθηκε αισθητική αποκατάσταση των συμπληρωμένων τμημάτων διατηρώντας εμφανή και διακριτά όλα τα συμπληρωμένα τμήματα (Πίν. 138 δ). Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε ακτινογράφηση-ραδιογράφηση του μνημείου από το κινητό συνεργείο Ραδιογραφίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» σε 33 σημεία, προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησης των εσωτερικών συνδέσμων, η οποία τελικά αποδείχθηκε καλή.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΑΔΟΛΟΥ - ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Χαιρώνεια

Κατά τις εργασίες κατεδάφισης παλαιάς οικοδομής, ιδιοκτησίας Γ. Κατσίκα, στην οδό Θεάτρου, βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή γυναίκας, ενσωματωμένη σε τοίχο της ύστερης αρχαιότητας (Πίν. 138 β). Η κεφαλή είναι φυσικού μεγέθους και κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά. Διατηρείται ακέραιη με μικρές μόνον κακώσεις στη μύτη. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της οδηγούν στην κατά προσέγγιση χρονολόγησή της στον όψιμο 4ο αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανόν να ανήκει σε τοπική θεότητα ή νύμφη[83].

Θήβα

Μία σημαντική, όπως φαίνεται από το κείμενό της, τιμητική επιγραφή των ύστερων ελληνιστικών χρόνων βρέθηκε εντελώς τυχαία στη Θήβα[84]. Ο λίθος και συνεπώς και το κείμενο της επιγραφής είναι ολόγυρα πελεκημένα ώστε να σώζεται μόνο μικρό κεντρικό τμήμα της, το οποίο όμως παρά το μικρό μεγεθός του, μήκ. 0,50, πλ. 0,20 και πάχ. 0,30 μ., παρέχει στοιχεία για 12 τουλάχιστον στίχους με γράμματα, ύψ. 0,23 μ. Προφανώς ο λίθος είχε τεμαχιστεί για να χτιστεί σε τοίχο. Βρέθηκε ανάμεσα σε υλικά κατεδάφισης σε ελεύθερο χώρο πλάι στον περιφερειακό δρόμο απέναντι από το εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας (Πίν. 138 α). Το σωζόμενο κείμενο μπορεί να μεταγραφεί ως εξής[85]:

]ΟΔΗΜ[
]ΩΝΑΤΟΝΑ[
]ΛΙΘΟΙΣΤΟ[
]ΟΥΚΑΙΤΑΤ[
]ΣΚΗΝΙΟΝ[
]ΩΑΓΑΛΜΑ[
]ΚΤΩΝΙΔΙΩΝ[
]ΤΑΕΚΤΩΝΙ[
]ΧΗΣΑΝΤΑ [
]ΤΑΚΑΙΑΡΧΗ[
] . ΠΡΕΣΒ [
] ΙΤΑΣ [

Αναφέρεται, προφανώς, στην ανοικοδόμηση του θεάτρου ή του ωδείου των Θηβών.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Λεύκτρα

Από τον Σ. Ρόκα, κάτοικο Λεύκτρων, παραδόθηκε στο Μουσείο Θηβών επιτύμβιος ορθογώνιος κυβόλιθος (cippus) από λευκό ασβεστόλιθο (αριθ. ευρ. Μ.Θ. 32462). Στην όψη, εντός των ορίων λειασμένης ταινίας, ύψ. 0,04 μ., είναι χαραγμένο σε ντόπιο αλφάβητο το όνομα: *ΕΥΘΥΜΟΣ*. Ύψ. 0,46, πλ. 0,495, πάχ. 0,24, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Θήβα

Τμήμα ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης από γκρίζο σκληρό ασβεστόλιθο (αριθ. ευρ. Μ.Θ. 32447). Σπασμένη ολόγυρα. Σώζεται μικρό τμήμα από τον αριστερό κρόταφο της επίστεψης. Από την ανάγλυφη διακόσμηση

83. Τη μελέτη και δημοσίευση του γλυπτού έχει αναλάβει η καθηγήτρια Μ. Bonanno-Αραβαντινού.

84. Με υπόδειξη του Θ. Μιχάλογλου, υπαλλήλου της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θηβών. Ευχαριστίες για την ευγενή υπόδειξη, τη μεταφορά και την παράδοση της επιγραφής στο Μουσείο Θηβών εκφράζονται και από τη θέση αυτή στον Θ. Μιχάλογλου. Η επιγραφή είχε απορριφθεί εκεί μαζί με υλικά εκσκαφών ή κατεδάφισης. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν τα υλικά (μπάζα) προέρχονταν από την κάτω πόλη ή από την ακρόπολη.

85. Πρβλ. Παυσ. IX, 16,6 και *IG* VII, 2529. Η μελέτη και η αναλυτική δημοσίευση της επιγραφής ανατέθηκε με πρόταση της Εφορείας και απόφαση του αρμόδιου Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων, στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Μπουραζέλη.

του μετώπου σώζονται τμήμα ραβδωμένου καυλού με ακανθωτό παράφυλλο και μέρος από την αριστερή έλικα. Διαστ. 0,20×0,30, πάχ. 0,16 μ. Ελληνιστικών χρόνων.

Πλαταιές

Από τον αγρό Χ. Κατσάρα[86] στη θέση Μεγάλη Βρύση των Πλαταιών, 50 μ. περίπου δυτικά του αρχαίου τείχους της πόλης, περισυνελέγη και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θηβών αετωματική επιτύμβια στήλη από γκρίζο, σκληρό ασβεστόλιθο, σπασμένη διαγώνια στο κάτω μέρος (αριθ. ευρ. Μ.Θ. 32461). Στην κύρια όψη φέρει χαραγμένη επιγραφή στη θέση παλαιότερης που αποξέστηκε: *[[ΚΑ (vacat) ΛΙΕΤΑ]]*. Ύψ. 0,64, πλ. (στον οριζόντιο κανόνα του αετώματος) 0,47, πάχ. 0,18, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Ώριμοι ελληνιστικοί χρόνοι[87].

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

86. Από τον ίδιο αγρό, που βρίσκεται μέσα στα όρια του κλασικού νεκροταφείου της πόλης, προήλθε το 1995 άλλη επιτύμβια αετωματική στήλη, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 310, Πίν. 114 β.

87. Το όνομα είναι αμάρτυρο στη Βοιωτία και στην Αττική. Το αρσενικό *Καλλιέτης* απαντά σε επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ. από τη Σπάρτη (βλ. P.M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names* III.A. *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford 1997, στο ομώνυμο λήμμα). Επίσης το όνομα *Καλλιέρα* απαντά στην Αλίφειρα και στη Στύμφαλο της Αρκαδίας (Fraser - Matthews, ό.π., στο ομώνυμο λήμμα).

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1998 η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ με το επιστημονικό, διοικητικό και εργατοτεχνικό προσωπικό που διαθέτει, προσπάθησε να φέρει σε πέρας το έργο της, που συνίσταται σε σωστικές ανασκαφές, κυρίως οικοπέδων ιδιωτών, καθαρισμούς και αναδείξεις αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση και καταγραφή κινητών ευρημάτων, διοργάνωση εκδηλώσεων.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χαλκίδας

Επισκευάστηκε το υπόστεγο ΙΙ του Μουσείου Χαλκίδας, και κυρίως η οροφή του. Εδώ εκτίθενται ανάγλυφα, γλυπτά και επιγραφές σχετικές με τις λατρείες που επικρατούσαν στην πόλη κατά την αρχαιότητα.

Μουσείο Ερέτριας

1. Κατασκευάστηκε ξύλινη νομισματοθήκη για το «θησαυρό» αργυρών νομισμάτων της ανασκαφής Α. Τσάφου. 2. Έγινε αλλαγή των φωτιστικών της έκθεσης του εν λόγω μουσείου.

Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς

Επισκευάστηκαν οι υπάρχουσες προθήκες και κατασκευάστηκε μία επιπλέον για την έκθεση αμφορέων. Επίσης αντικαταστάθηκε το δάπεδο και η ξύλινη θύρα. Έγινε υδροχρωματισμός της αίθουσας και σύνταξη κειμένων πληροφοριακών, αλλά και εκτύπωση εικόνων (εποπτικό υλικό).

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Άνω Ποταμιά Κύμης

Άρχισαν οι εργασίες επανέκθεσης της Αρχαιολογικής Συλλογής Ποταμιάς του Δήμου Κύμης. Παράλληλα εκδόθηκε και ενημερωτικό φυλλάδιο για τον αρχαιολογικό χώρο Καστρί Ποταμιάς, το οποίο χρηματοδότησε ο Δήμος Κύμης.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Έκδοση φυλλαδίων

α) Εκδώσαμε δύο ενημερωτικά φυλλάδια για ψηφιδωτά και ζωγραφικά έργα που εκτέθηκαν στο Μουσείο Χαλκίδας. β) Φυλλάδιο σχετικό με την Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς.

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΑΙ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

1. Στις 13 Απριλίου 1998 η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ διοργάνωσε Ημερίδα με θέμα τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο Παπαδημητρίου στη Χαλκίδα και είχε μεγάλη συμμετοχή και επιτυχία.

Κατά τη διάρκεια της Ημερίδας μίλησαν οι αρχαιολόγοι της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ, καθώς επίσης και αρχαιολόγοι από τη γειτονική Θ΄ ΕΠΚΑ Θηβών, από την Αθήνα και την Κρήτη.

2. Τέλη Απριλίου του 1998 πραγματοποιήθηκε στο νέο υδροθεραπευτήριο Λουτρών Αιδηψού, το Α΄ Αρχαιολογικό Συνέδριο Βόρειας Εύβοιας, το οποίο διοργάνωσε η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την Ευβοϊκή αρχαιόφιλο εταιρεία. Εισηγήσεις έκαναν έλληνες και ξένοι αρχαιολόγοι και ιστορικοί. Το συνέδριο στέφθηκε από επιτυχία.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΥΒΟΙΑ

Χαλκίδα

Παλαιές εργατικές κατοικίες

Με αφορμή την αριθ. 7731/20-8-98 αίτηση κατοίκων στη συνοικία Φοίνεκες (πρώην Γύφτικα)[1] για ανέγερση εκκλησιδίου της Κοίμησης της Θεοτόκου, παρακολουθήσαμε τις εκσκαφικές εργασίες. Η συνολική κάλυψη ήταν

1. Στην κορυφή του λόφου βρέθηκε παλαιότερα από την τότε Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Α. Ανδρειωμένου ρωμαϊκή έπαυλη με ψηφιδωτά δάπεδα, βλ. *ΑΕ* 1953-1954, Γ΄, σ. 303 κ.ε. Κτίρια όμως υπάρχουν και στα βόρεια και βορειοδυτικά, όπου το 10ο Δημοτικό Σχολείο, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 198.

30 τ.μ. Η επίχωση παρουσίασε μπάζα, ενώ στο ανατολικό τμήμα βρέθηκε πεσμένος πώρινος κυβόλιθος, διαστ. 0,80×0,43×0,24 μ. Στο νότιο τμήμα υπάρχει πώρινος ογκόλιθος, μήκ. 0,80, πλ. 0,40 μ., ο οποίος δεν βρέθηκε κατά χώραν. Η κεραμική ανύπαρκτη. Για το λόγο αυτό χορηγήθηκε η ζητούμενη άδεια.

Πάροδος οδού Στύρων (οικόπεδο Δ. Κώτσαρη)

Στην περιοχή Καμάρες, βορειοανατολικά από το υπέργειο υδραγωγείο ερευνήσαμε τον οικοδομήσιμο χώρο του παραπάνω οικοπέδου.

Αποτέλεσμα της έρευνας αυτής ήταν να αποκαλυφθεί τμήμα του οικιστικού ιστού της πόλης στη βορειοκεντρική πλευρά του οικοπέδου (τοίχοι I-VIII), που τοποθετείται χρονικά σε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, από την ελληνιστική έως και τη ρωμαϊκή εποχή. Στα δυτικά των οικοδομικών λειψάνων υπάρχει δρόμος, ο οποίος ακολουθεί παράλληλη πορεία με τη σύγχρονη οδό Στύρων και αποτελεί πιθανή συνέχεια του δρόμου 1 της ανασκαφής ΚΤΕΛ[2].

Στη νοτιοανατολική πλευρά ήλθε στο φως ένα σύνολο από πήλινους αγωγούς[3] για τις ποσότητες νερού που απαιτούνταν για τη λειτουργία του συγκροτήματος από ψηλά – μια και το έδαφος έχει κατηφορική κλίση – οι οποίοι κατέληγαν στο δρόμο (Πίν. 139 α).

Η κεραμική ήταν κυρίως χρηστική αλλά και μελαμβαφής από διάφορα αγγεία (μεγαρικούς σκύφους, ψαροπινάκια, λύχνους κ.ά.), τεφρόχρωμα, μυροδοχεία, ελάχιστα χάλκινα νομίσματα φθαρμένα, πώρινη βάση κίονα).

Οδός Αμαρυνθίων (οικόπεδο Ε. Κριμίτσα)

Με αφορμή την αριθ. 2278/8.7.98 αίτηση του Ευ. Κριμίτσα για χορήγηση άδειας οικοδομής σε οικόπεδό του που βρίσκεται στη Χαλκίδα και μέσα στα όρια κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου διενεργήσαμε δοκιμαστική έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο.

Οι δοκιμαστικές τομές (Α και Β) σε σχήμα Χ δεν παρουσίασαν αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Η έρευνα προχώρησε μέχρι βάθους 1 μ. Η επίχωση περιείχε μπάζα από σύγχρονο κεραμοποιείο (πηλός, τούβλα, καμένα χώματα), που λειτουργούσε στο χώρο μέχρι πρόσφατα.

Οδός Ληλαντίων (οικόπεδο Χ. Γαλγαδά)

Με αφορμή αίτηση της Χ. Γαλγαδά για χορήγηση άδειας κατασκευής λυόμενου σε οικόπεδο που βρίσκεται στην οδό Ληλαντίων 90, παρακολουθήσαμε τη γενική εκσκαφή στον οικοδομήσιμο χώρο, έκτασης 48 τ.μ. Η επίχωση από χώμα μαλακό σκούρο καστανό δεν έδωσε αρχαιολογικά ευρήματα. Η κεραμική ήταν ανύπαρκτη. Προχωρήσαμε μέχρι βάθους 0,60 μ.

Στην πόλη της Χαλκίδας, αλλά και την περιφέρειά της, παρακολουθήσαμε πλήθος εκσκαφών, τις οποίες δεν αναφέρουμε αναλυτικά παρά μόνον την παραπάνω, λόγω του ότι έγινε σε περιοχή με μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Ερέτρια

Αρχαίο Θέατρο

Εκτός από τις ετήσιες εργασίες καθαρισμού του θεάτρου, στο πλαίσιο συμφωνίας ανάμεσα στο Υπουργείο Πολιτισμού και την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή[4], η Εφορεία προχώρησε φέτος στην αποκάλυψη, όσο το δυνατόν, όλων των σωζόμενων εδωλίων.

Για το σκοπό αυτό αφαιρέθηκε η επίχωση από το κοίλο, ώστε να αποκαλυφθούν τα σωζόμενα εδώλια και οι βαθμίδες των κλιμάκων ανάμεσα στις 11 κερκίδες. Τα αποτελέσματα ήταν σημαντικά. Φάνηκε μεγάλος αριθμός λίθων των βαθμίδων και των εδωλίων, άγνωστος στις έως σήμερα αποτυπώσεις του θεάτρου[5].

Αρκετά νέα στοιχεία ήλθαν στο φως, ιδίως στο ανώτερο τμήμα του κοίλου. Το θέατρο της Ερέτριας παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι οι πέντε ανώτερες από τις 35 σειρές εδωλίων αποτελούνται από πλατείς και συγχρόνως χαμηλούς λίθους, μήκ. 1,30 και πλ. 0,60 μ. περίπου, χωρίς να χωρίζονται σε άνω διάζωμα. Σε μεγαλύτερο ποσοστό οι λίθοι αυτοί σώζονται στην VII και την VIII (από Α.) κερκίδα. Σε αρκετές περιπτώσεις είχαν διαρπαγεί και σώζονται μόνον οι μικρότεροι, λίθοι-κλειδιά, μήκ. 0,40 και πλ. 0,30 μ. περίπου, που βρίσκονταν τοποθετημένοι κατά δια-

2. Η ανασκαφή του ΚΤΕΛ (οδός Αρεθούσης και Στύρων) άρχισε το 1997 και συνεχίζεται. Σε σχέση δε με το οικόπεδο Δ. Κώτσαρη εντοπίζεται στα νότια του, σε απόσταση 150 μ. περίπου.

3. Η περιοχή βρίθει αγωγών νερού, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι κατά κύριο λόγο για την προμήθεια του νερού στις ιδιωτικές κατοικίες, αλλά κυρίως στους εργαστηριακούς χώρους, που αφθονούν στην περιοχή.

4. Για τις εργασίες της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1998 και 1999, βλ. *AntK* 41 (1998), σ. 95· 42 (1999), σ. 116-118, πίν. 20.3-4.

5. Βλ. κυρίως E. Fiechter, *Das Theater in Eretria*, Stuttgart 1937, πίν. 1-2.

στήματα πίσω από τους πλακαρούς λίθους, επάνω τους δε πατούσαν εν μέρει οι λίθοι της υπερκείμενης σειράς. Σε άλλα σημεία του κοίλου αποκαλύφθηκαν τμήματα της υποδομής των εδωλίων από αργούς λίθους ή από το ανάλογο γέμισμα ανάμεσα στα εδώλια της μιας σειράς και σε αυτά της υπερκείμενης.

Στην τελευταία φάση των εργασιών καθαρίστηκε σε μεγάλο βαθμό η κάθοδος και η άνοδος της υπόγειας διόδου από το προσκήνιο στο κέντρο της ορχήστρας (χαρώνεια κλίμαξ) και οι λίθοι στην περιφέρεια της ορχήστρας. Αφαιρέθηκε ακόμη η επίχωση από όλη την έκταση του ευρίπου και αποκαλύφθηκαν οι πωρόλιθοι, με τους οποίους ήταν στρωμένος. Σε δύο πωρόλιθους μπροστά από την VII και την IX κλίμακα του κοίλου υπάρχουν δύο κοιλότητες, διαμ. 0,16 και βάθ. 0,10 μ., ενώ στους πωρόλιθους της σειράς γύρω από την ορχήστρα βρέθηκαν τόρμοι, αρκετοί από τους οποίους σώζουν το μολύβδινο γέμισμα. Ο σκοπός των τόρμων αυτών δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί. Στο τοίχωμα του ευρίπου προς την ορχήστρα αποκαλύφθηκαν ίχνη από κονίαμα κυανού και ερυθρού χρώματος, από το διάκοσμο του τμήματος αυτού, το οποίο ήταν ορατό από τους θεατές[6].

Στις παρόδους, στο τμήμα προς τους αναλημματικούς τοίχους του κοίλου, δεν αφαιρέθηκε η επίχωση, διότι η φθορά των τοίχων είναι πολύ έντονη και θα επιτεινόταν, αν αφαιρούνταν το προστατευτικό στρώμα του χώματος. Ο καθαρισμός των εσωτερικών αντηρίδων των αναλημμάτων έδειξε ότι δεν θα υπήρχε δεύτερος, παράλληλος αναλημματικός τοίχος, όπως αυτός που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στο αρχαίο θέατρο της Μεγαλόπολης[7].

Τα κεραμικά ευρήματα ήταν ελάχιστα. Σημειώνεται η εύρεση ψηλά στο γέμισμα πίσω από έναν πεπλατυσμένο λίθο του ανώτερου τμήματος της κερκίδας VI (από Α.) ενός χάλκινου νομίσματος του Κοινού των Ευβοέων, με ταύρο προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και ένα σταφύλι στον οπισθότυπο. Τυχόν επιγραφή δεν διατηρείται. Το νόμισμα χρονολογείται πιθανώς στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., στοιχείο για τη χρονολόγηση της επιδιόρθωσης του κοίλου μετά την άλωση της πόλης από τους Ρωμαίους το 198 π.Χ.[8].

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Οδός Γλαυκίππου Διονυσίου (οικόπεδο Α. Αλεξανδρή, Ο.Τ. 689)

Κατά το έτος 1998 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[9], το οποίο εντάσσεται στο χώρο της αρχαίας αγοράς της Ερέτριας. Το οικόπεδο συνορεύει βόρεια με την απαλλοτριωμένη πρώην ιδιοκτησία Κουρμαδά, όπου έχει εντοπιστεί το περίγραμμα του βόρειου τμήματος της ανατολικής στοάς του 4ου αι. π.Χ. και πρωιμότερη φάση της με ίδιο προσανατολισμό της ύστερης αρχαϊκής εποχής[10], δυτικά με την ιδιοκτησία Β. Λέριου, η οποία περιλαμβάνει τμήμα της αρχαίας θόλου, ενώ το ανατολικό όριό του είναι σε επαφή και κατά μήκος με τη σύγχρονη οδό Γλαυκίππου Διονυσίου (Σχέδ. 1· Πίν. 139 β-140 α).

Η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση του χώρου και τη διάκριση των χρονολογικών φάσεων ήταν δυσχερής λόγω της έλλειψης μεγάλου πάχους επιχώσεων, των αλλεπάλληλων αρχαιολογικών στρωμάτων, της αποσπασματικότητας των οικοδομικών λειψάνων και της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα. Ωστόσο η σημαντική ποσότητα της κεραμικής, οι πήλινοι λύχνοι, τα χάλκινα νομίσματα, οι αποχετευτικοί αγωγοί, τα φρεάτια κ.ά. μαρτυρούν μια συνεχή και πυκνή κατοίκηση του χώρου κατά τη διάρκεια όλης της αρχαιότητας.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού, μήκ. 24 και πλ. από 2,30 έως 1,80 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., δεξιά και αριστερά της οποίας εντοπίστηκαν σειρά καταστημάτων και εργαστήρια (Πίν. 140 β). Πρόκειται για σημαντικό εμπορικό δρόμο[11], η χάραξη του οποίου ήταν γνωστή από παλαιότερες ανασκαφές[12]. Κατά

6. Αναφορά στο ζωγραφικό διάκοσμο του τοιχώματος του ευρίπου προς την ορχήστρα γίνεται μόνον από τους αμερικανούς πρώτους ανασκαφείς του θεάτρου, βλ. *AJA* 11 (1896), σ. 320.

7. Α.Β. Καραπαναγιώτου, Ανασκαφικές εργασίες στο αρχαίο θέατρο Μεγαλόπολης 1995-1997: Πρώτες εκτιμήσεις, V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen 1998*, Athen 2001, σ. 334-335, εικ. 1-2.

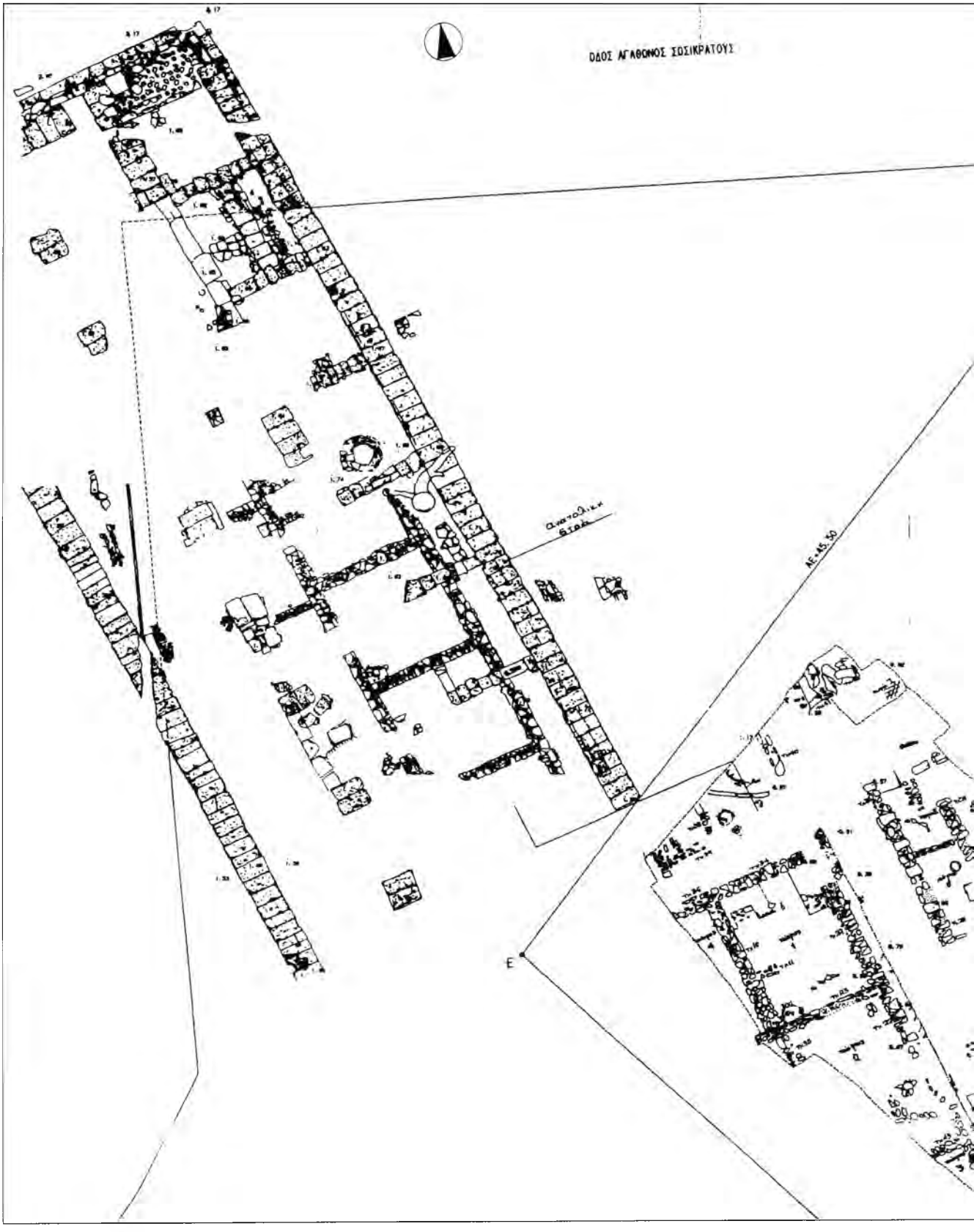
8. Μουσείο Ερέτριας, αριθ. ευρ. 18892: W.P. Wallace, *The Euboian League and its Coinage*, New York 1956, σ. 130, 135, πίν. XV, αριθ. 10-16 (του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.). O. Picard, *Chalkis et la Confédération Eubéenne*, Paris 1979, σ. 170-171, κοπές 22-26: διαφωνεί με τη χρονολόγηση του W.P. Wallace και πιστεύει ότι τα νομίσματα αυτά ανήκουν στον 3ο αι. π.Χ.

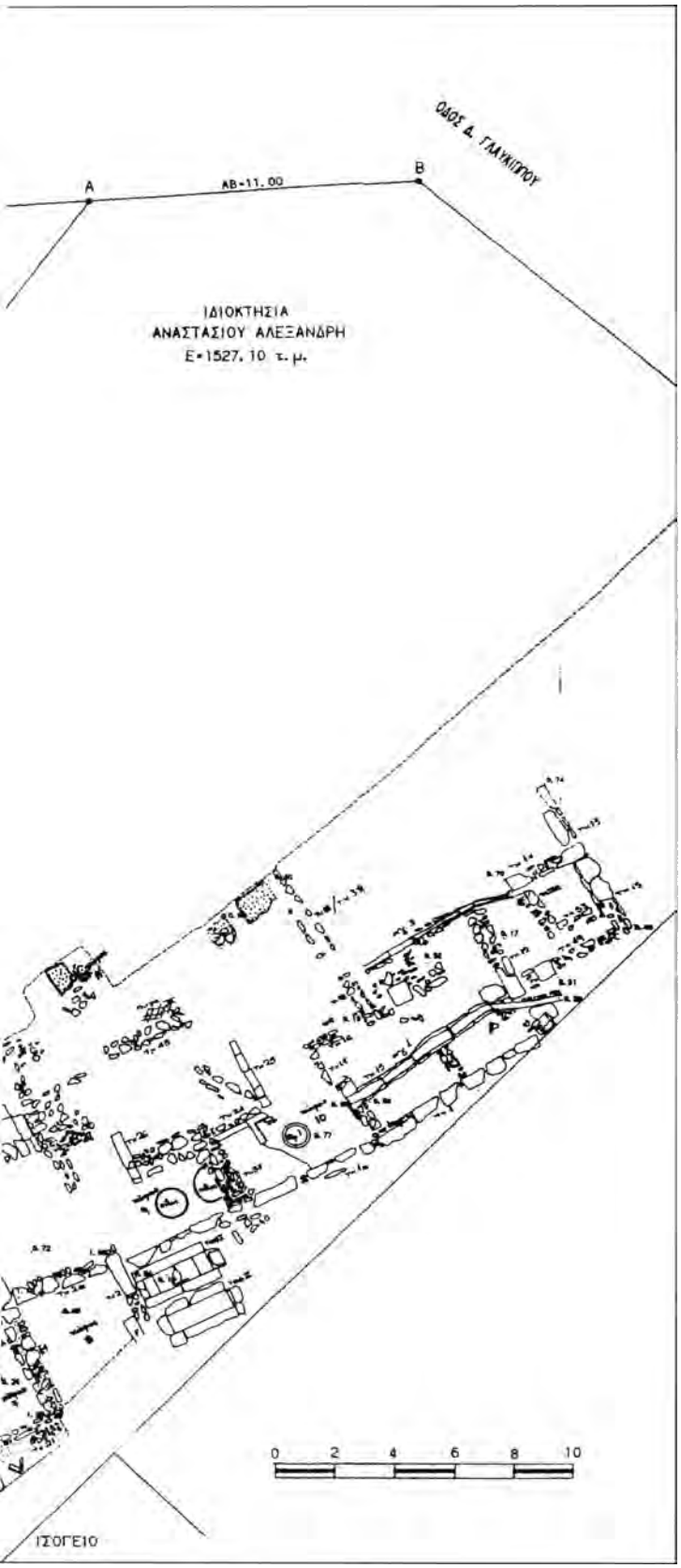
9. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 402-403.

10. P. Auberson - K. Shefold, *Führer durch Eretria*, Bern 1972, σ. 123-125. Για την αρχαία αγορά της Ερέτριας, βλ. *AEM* 24 (1981-1982), σ. 324-336, *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 144-157· 31 (1976), σ. 131 κ.ε.

11. *AntK* 24 (1981), σ. 75, εικ. 4· 25 (1982), σ. 142, εικ. 4. *AAA* XV (1982), σ. 8.

12. *ΠΑΕ* 1974, σ. 37· 1976, σ. 69.

ΟΔΟΣ ΑΓΑΘΩΝΟΣ ΣΩΣΙΚΡΑΤΟΥΣ
Ε

μήκος και σε επαφή με τη δυτική πλευρά της οδού αποκαλύφθηκε αγωγός ομβρίων επιστρωμένος με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,40 μ., όπου συγκεντρώνονταν οι αποχετεύσεις των παρακείμενων εργαστηρίων και καταστημάτων. Σύμφωνα με τη στρωματογραφία η χρήση της οδού χρονολογείται από τους αρχαϊκούς έως και τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Ωστόσο πιθανή είναι η χρήση της και κατά τη διάρκεια των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, όπως δηλώνει η θέση των κιβωτιόσχημων τάφων Ι και ΙΙ, η ανασκαφή των οποίων ολοκληρώθηκε το 1997. Η κεραμική ειδικά στα κατώτερα στρώματα ήταν λιγοστή, όπου έντονο ήταν το πρόβλημα των υπόγειων υδάτων. Τα αρχαιότερα οδοστρώματα αποτελούνταν από χώμα καλά πατημένο, αναμεμειγμένο με κονίαμα, τμήματα κεραμίδων και μικρούς λίθους, ενώ κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο δεν παρατηρήθηκαν συμπαγή οδοστρώματα αλλά χώμα αμμώδες αναμεμειγμένο με μικρούς λίθους.

Δυτικά της οδού αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση οικοδομήματος από αργολιθοδομή (οικοδόμημα Α΄), το οποίο χωρίζεται σε τρεις ορθογώνιους χώρους. Ο ανατολικός τοίχος του οικοδομήματος (Τχ 22), μέγ. σωζ. μήκ. 22 και πλ. 0,50 μ., αποτελεί και το δυτικό ανάλημμα της οδού. Οι χώροι 1 και 2 έχουν διαστάσεις 6,25×4,10 και 7,40×4,15 μ. αντίστοιχα, ενώ ο χώρος 3 δεν αποκαλύφθηκε πλήρως. Δυτικά των χώρων 1 και 2 σχηματίζονται άλλοι δύο ορθογώνιοι χώροι, οι οποίοι επίσης δεν αποκαλύφθηκαν, επειδή βρίσκονται σε επαφή με τη δυτική παρειά του οικοπέδου. Εντός των χώρων 1 και 2 εντοπίστηκαν δύο φρεάτια. Παρά την κακή διατήρηση των οικοδομικών λειψάνων διακρίθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., στο μέσον και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. αντίστοιχα, χωρίς να παρατηρηθεί διαφοροποίηση ως προς τη μορφή και τον προσανατολισμό του οικοδομήματος. Πιθανή ερμηνεία του είναι ότι αποτελεί σειρά καταστημάτων, τα οποία ήταν σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο της ανατολικής στοάς ή αποτελούσαν τη δεύτερη σειρά καταστημάτων της. Σημειώνεται ότι ανάμεσα στις δύο φάσεις του 5ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με καμένες κεραμίδες, λίθους και πολλές στάχτες, το οποίο πιθανώς συνδέεται με την περσική καταστροφή. Ο συγκριτικά μεγάλος αριθμός ληκυθίων δύναται να θεωρηθεί ως μαρτυρία για τη χρήση των δωματίων. Από τα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής στον τομέα αυτό προήλθε η αρχαιότερη αρχαιολογική μαρτυρία για τη χρήση του χώρου, η οποία ανάγεται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού βάσει της εύρεσης δύο απολεπισμάτων οψιανού και κεραμικής.

Σχέδ. 1. Ερέτρια. Οδός Γλαυκίππου Διονυσίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου η αποκάλυψη των οικοδομικών λειψάνων ήταν αρκετά αποσπασματική, γεγονός, που οφείλεται και στην καταστροφή από τον μηχανικό εκσκαφέα, η οποία προηγήθηκε της έρευνας του 1977. Κατέστη όμως σαφής η συνέχεια της πορείας της οδού (Τχ 40), ενώ ανατολικά της ανασκάφηκαν δύο ισχυροί τοίχοι (Τχ 41 και 42) από ασβεστόλιθους καλά λειασμένους, οι οποίοι γωνιάζουν προς Β. Ανατολικά του Τχ 40 αποκαλύφθηκε αγωγός ημικυκλικής διατομής με κλίση προς την αρχαία οδό και φρέαρ γύρω από το οποίο βρέθηκαν τέσσερα πήλινα ειδώλια, μαρμάρινη λεκανίδα αποσπασματικά σωζόμενη και πήλινο ανεστραμμένο πινάκιο. Τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν πιθανώς την ύπαρξη παρόδιου ιερού.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού αποκαλύφθηκε επίσης η υποθεμελίωση οικοδομήματος από αργολιθοδομή (οικοδόμημα Β΄), με τοίχους που σώζονται σε χαμηλό ύψος (Τχ 27, 28, 30 και 54). Το οικοδόμημα Β΄, το οποίο έχει προσανατολισμό Β.-Ν. δεν αποκαλύφθηκε πλήρως (Πίν. 140 γ). Αποτελείται από δύο επιμήκεις ορθογώνιους χώρους (χώροι 4 και 5), διαστ. 8×1,80 και 5,90×1,80 μ. αντίστοιχα, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν δύο πίθοι, τμήμα κτιστής κατασκευής από πήλινες κεραμίδες και φρέαρ. Μικρού πάχους τοιχάριο κάθετο με τους Τχ 27 και 28 αποτελούσε εσωτερικό χώρισμα του χώρου 4. Σε επαφή με την ανατολική παρειά του Τχ 27 αποκαλύφθηκε λίθινη κυκλοτερής πλάκα πακτωμένη σε αργιλόχωμα, που πιθανώς στήριζε δοκάρι της στέγης. Η χρήση του οικοδομήματος χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι στο εσωτερικό του βρέθηκε απόκρυψη πέντε γυάλινων οφθαλμωτών ψήφων.

Οι χώροι 6 (Τχ 5, 21,19, 4) και 7 (Τχ 4, 2 και 2α) στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ανήκουν σε οικία του 4ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρεί η τοιχοποιία και το επίχρισμα των τοίχων εσωτερικά με κονιάματα ερυθρού χρώματος. Σε μεταγενέστερη φάση, πιθανώς κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, σε επαφή και κατά μήκος του Τχ 19, κατασκευάστηκε ισχυρός τοίχος (Τχ 3) από καλά λαξευμένους πωρολιθικούς κυβόλιθους, μέγ. σωζ. μήκ. 7 και πλ. 0,60-0,70 μ., ο οποίος λειτούργησε ως περίβολος του κιβωτιόσχημου τάφου 3 και παράλληλα ως ανάλημμα της οδού. Ο τάφος 3 κατασκευασμένος επίσης από πωρολιθικούς κυβόλιθους, εσωτ. διαστ. 2×0,70 μ., βρέθηκε συλημένος.

Τα οικοδομικά λείψανα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου είναι περισσότερο ασαφή, ενώ η πλειονότητα των τοίχων διατηρείται σε ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση και σε ελάχιστο ύψος. Ανάμεσα στο χώρο που ορίζεται από τους Τχ 18 και 45, οι οποίοι ανήκουν στον 5ο αι. π.Χ., εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση σκωρίας σιδήρου, η οποία μπορεί να συνδεθεί με μεταλλουργικές εργασίες. Στον 5ο αι. π.Χ. χρονολογούνται και οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι 16 και 17. Στους ύστερους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους ανήκουν οι λεπτού πάχους τοίχοι 24, 25 και 26, οι οποίοι ορίζουν μάλλον υπαίθριο χώρο (χώρος 9). Νότια του χώρου 9 αποκαλύφθηκε το κάτω μέρος δύο πήλινων αποθηκευτικών πίθων, οι οποίοι σώθηκαν σε ύψος 1 μ. και υπαίθριος χώρος (χώρος 10) με δάπεδο από φυσικές ψηφίδες και κονίαμα, στο κέντρο του οποίου είχε ανοιχθεί φρέαρ. Ανατολικά ο χώρος 10 ορίζεται από τοίχο αργολιθοδομής (Τχ 15), ο οποίος διακόπτεται από σύγχρονό του αγωγό με κλίση από το χώρο 10 προς ΝΑ. Το δυτικό τμήμα του αγωγού, μήκ. 5,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,45 μ., αποτελείται από τέσσερις πωροπλίνθους, στην επιφάνεια των οποίων σχηματίζεται αύλακα, ύψ. 0,05-0,10 μ. Το πέρας του αγωγού, μήκ. 2,60 και πλ. 0,20 μ., αποτελείται από πήλινο στέλεχος διατομής U. Η μετατροπή αυτή πρέπει να έγινε μετά την κατασκευή του χώρου 11 που σχηματίζεται από τους Τχ 13, 12, 49 και 14, διαστ. 4×2,80 μ. Σημειώνεται ότι οι Τχ 12, 13 και 14, των οποίων σώζεται ένας δόμος είναι επιμελούς κατασκευής από καλά λειασμένους ασβεστόλιθους, με μικρά εμβόλιμα βύσματα. Εντός του χώρου 11 σχηματίζεται στενότερος χώρος από τους Τχ 52 και 53, στον οποίο καταλήγει επίσης πήλινος αποχετευτικός αγωγός διατομής U.

Τέλος, κατά μήκος της νότιας παρειάς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος αποτελούμενος από ένα δόμο από καλά εργασμένους ασβεστόλιθους, μήκ. 15 μ. περίπου, ο οποίος αποτελούσε τμήμα του περιβόλου των τάφων Ι και ΙΙ.

Από τα ευρήματα αναφέρουμε κεραμική ύστερων αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσα στην οποία αξιόλογα δείγματα ερυθρόμορφων και μελαμβαφών αγγείων, πολλά τμήματα ληκύθων και ανάγλυφων σκύφων. Επίσης πήλινοι λύχνοι, πήλινα ειδώλια, μήτρες για την κατασκευή ειδωλίων, πήλινη μήτρα για την κατασκευή μεταλλικών εργαλείων, μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής, κυρίως αμφορέων, χάλκινα νομίσματα, αποσπασματικά σωζόμενη μαρμάρινη λεκάνη, σκωρίες σιδήρου, μεγάλες ποσότητες οστρέων πορφύρας, υφαντικά βάρη, τμήματα κυψελών. Οι μεγάλες ποσότητες οξυπύθμενων αμφορέων μαρτυρούν τη διακίνηση υγρών προϊόντων, όπως λάδι, κρασί, ή και σιτηρών.

Σε βάθος 1,20-1,40 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα ερευνήθηκαν τρεις ταφικές πυρές (Ι-ΙΙΙ), οι οποίες χρονολογούνται στο α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. και ανήκουν πιθανώς στο ίδιο νεκροταφείο που έχει ερευνηθεί στο γειτονικό οικόπεδο Μπουραντζά[13]. Οι λάκκοι των πυρών,

13. Οι ταφές του οικοπέδου Μπουραντζά είναι υπό δημοσίευση από την αρχαιολόγο Β. Blandin. Βλ. σχετικά *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 125-127.

ωοειδούς ακανόνιστου σχήματος, σκάφτηκαν στο μαλακό αργιλώδες χώμα, ενώ ο λάκκος της πυράς Ι, διαστ. 2,15×2 μ., οριζόταν βορειοδυτικά και βορειοανατολικά από δύο πρόχειρα τοιχάρια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ταφική πυρά Ι, νότια του Τχ 42, λόγω του ιδιαίτερα σημαντικού αριθμού κτερισμάτων που περιείχε, τα οποία σχετίζονται πιθανώς με τη σημαίνουσα κοινωνική θέση του νεκρού. Συγκεκριμένα: χρυσή ελασμάτινη ταινία με έκτυπη διακόσμηση, σκαραβαίος από φαγεντιανή, τέσσερις αττικές πυξίδες, 14 αποσπασματικά σωζόμενοι σκύφοι με διακεκομμένο μαίανδρο τοπικού εργαστηρίου, υδρία άβαφη με γραπτές ταινίες στο χείλος, το λαιμό, τον ώμο και την κοιλιά, κυπριακό ληκύθιο και τέσσερις κρατήρες, οι τρεις εκ των οποίων φέρουν πόδι με δακτυλίους. Τα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν προφανώς στο συμπόσιο προς τιμήν του νεκρού που προηγήθηκε της καύσης του, κατακερματίστηκαν και ρίχθηκαν στην ταφική πυρά. Από την ταφή Ι περισυνελέγησαν περί τα 2.500 θραύσματα αγγείων. Οι κρατήρες, αν και μιμούνται αττικά πρότυπα, ανήκουν μάλλον στο τοπικό εργαστήριο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει κρατήρας με σκηνή ζευγαρώματος δύο ίππων, η οποία πιθανώς αναφέρεται στο μέσο απόκτησης οικονομικής και κοινωνικής ισχύος της τάξης των Ιππέων. Από την πυρά ΙΙΙ (κάτω από τον Τχ 45) προήλθε επίσης χρυσό ελασμάτινο διάδημα, οι πλευρές του οποίου διακοσμούνται με έκτυπες κουκκίδες.

Σημειώνεται ότι ο εντοπισμός καμένων θραυσμάτων από γεωμετρικά αγγεία που βρέθηκαν αναμεμειγμένα με μεταγενέστερες επιχώσεις στο δυτικό κυρίως τμήμα του οικοπέδου αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη και άλλων ταφικών πυρών, οι οποίες διαλύθηκαν από τις υστερότερες χρήσεις του χώρου.

Η επιλογή της θέσης του γεωμετρικού νεκροταφείου πιθανώς δεν είναι τυχαία και είναι δυνατόν να συνδεθεί με την πρωιμότερη λειτουργία της αρχαίας αγοράς.

Σύμφωνα με σχετική απόφαση του ΚΑΣ το οικόπεδο Α. Αλεξανδρή θα απαλλοτριωθεί, προκειμένου ο χώρος να αναδειχθεί.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ

Κάρυστος - Παλαιοχώρα (Σχέδ. 2)

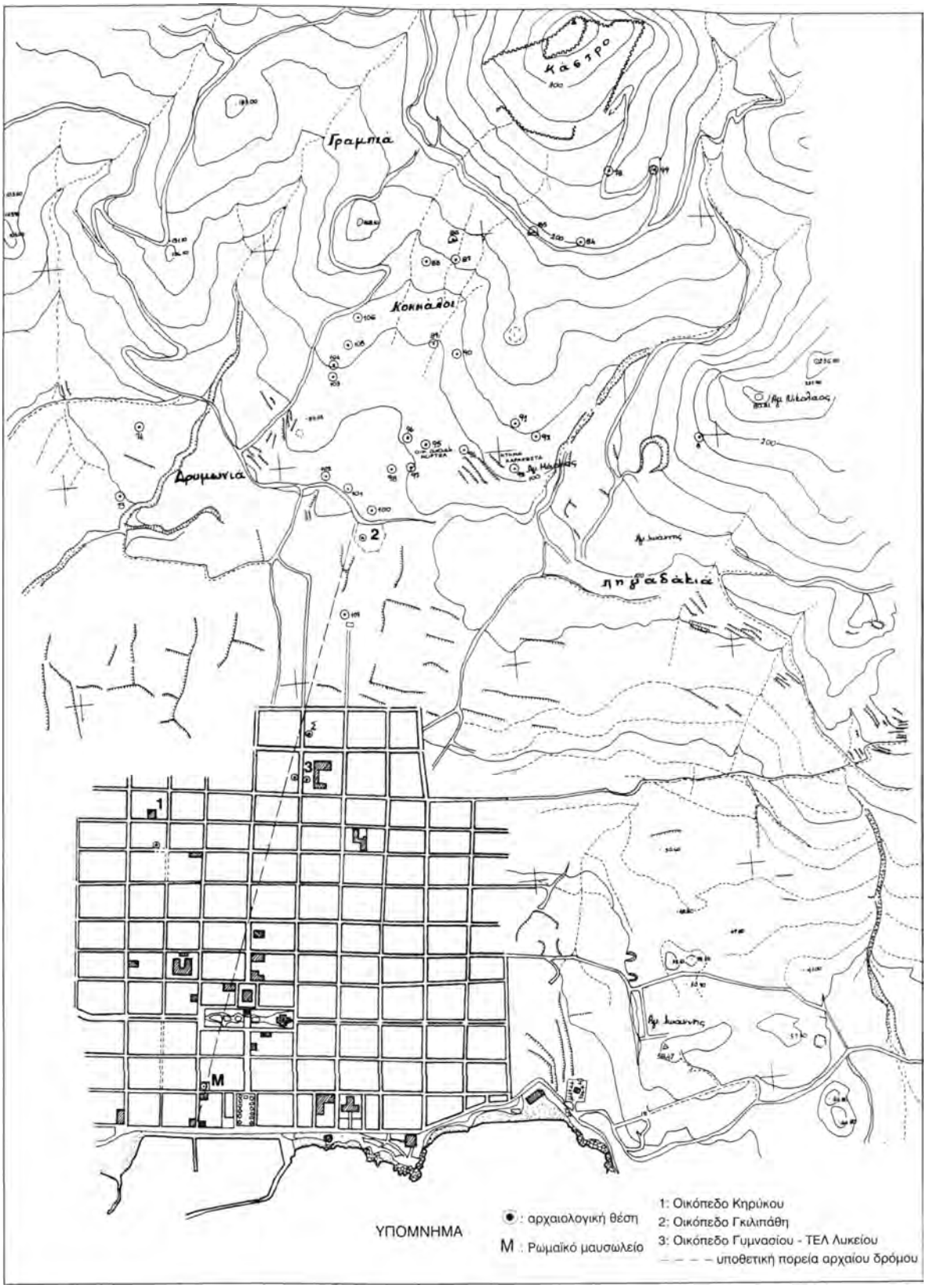
Ξάνεμο (οικόπεδο Ιω. Γκιλιπάθη)

Κατά τη διάρκεια του 1998 ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[14]. Ερευνήθηκαν τέσσερις ακόμη τάφοι, του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, ένας κιβωτιόσχημος και μία παιδική σαρκοφάγος, με προσανατολισμό κυρίως από Α. προς Δ. Οι τάφοι περιείχαν από μία ταφή και ήταν κτερισμένοι με μελαμβαφή και άβαφα αγγεία, όπως οινοχόες, σκύφους, άωπα φιαλίδια, καθώς και λυχνάρια και μεταλλικά αντικείμενα. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα στο κεφάλι και τα πόδια των νεκρών, οι οποίοι ήταν θαμμένοι εκτάδην. Ακόμη, η ανασκαφική έρευνα νοτιότερα αποκάλυψε μικρό τμήμα οικοδομήματος από επιμελημένη αργολιθοδομή, το οποίο ιδρύθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο τμήμα αυτό της αρχαίας νεκρόπολης. Ερευνήθηκαν, σε όση έκταση ήταν δυνατόν, λόγω της υπάρχουσας παλαιάς αγροικίας και εγκαταστάσεων του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, τρεις τοίχοι από αργολιθοδομή: ο Τχ1, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 2,80, πλ. 0,65 μ., ο Τχ2, κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 1,50, πλ. 0,40 μ., και ο Τχ3, κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος γωνιάζει με τον Τχ1, μήκ. 2,40 και πλ. 0,60 μ. Οι Τχ1 και 3 που περιέβαλλαν τους τάφους στα νότια και δυτικά είναι κατασκευασμένοι από στρώσεις σχιστόλιθων, θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο και σώζονται σε ύψος 1,90 μ. Στο νοτιότερο Τχ2, μέγ. σωζ. ύψ. 0,90 μ., εντοπίστηκαν ως προσφορές θεμελίωσης, μέσα σε στρώση κάρβουνου, μικκύλα αγγεία και λυχνάρια, οι τύποι των οποίων οδηγούν σε μια πρώτη χρονολόγησή του στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Στο βάθος θεμελίωσης του δυτικού τοίχου (Τχ3) είχε διαφυλαχθεί σε λίθινη θήκη το κρανίο του νεκρού ενός διαταραγμένου τάφου, τον οποίο διαπέρασε ο τοίχος αυτός. Η έρευνα του οικοδομήματος, το οποίο εκτείνεται σε ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου θα συνεχιστεί, όταν το επιτρέψει ο προγραμματισμός των σωστικών ανασκαφών στην περιοχή.

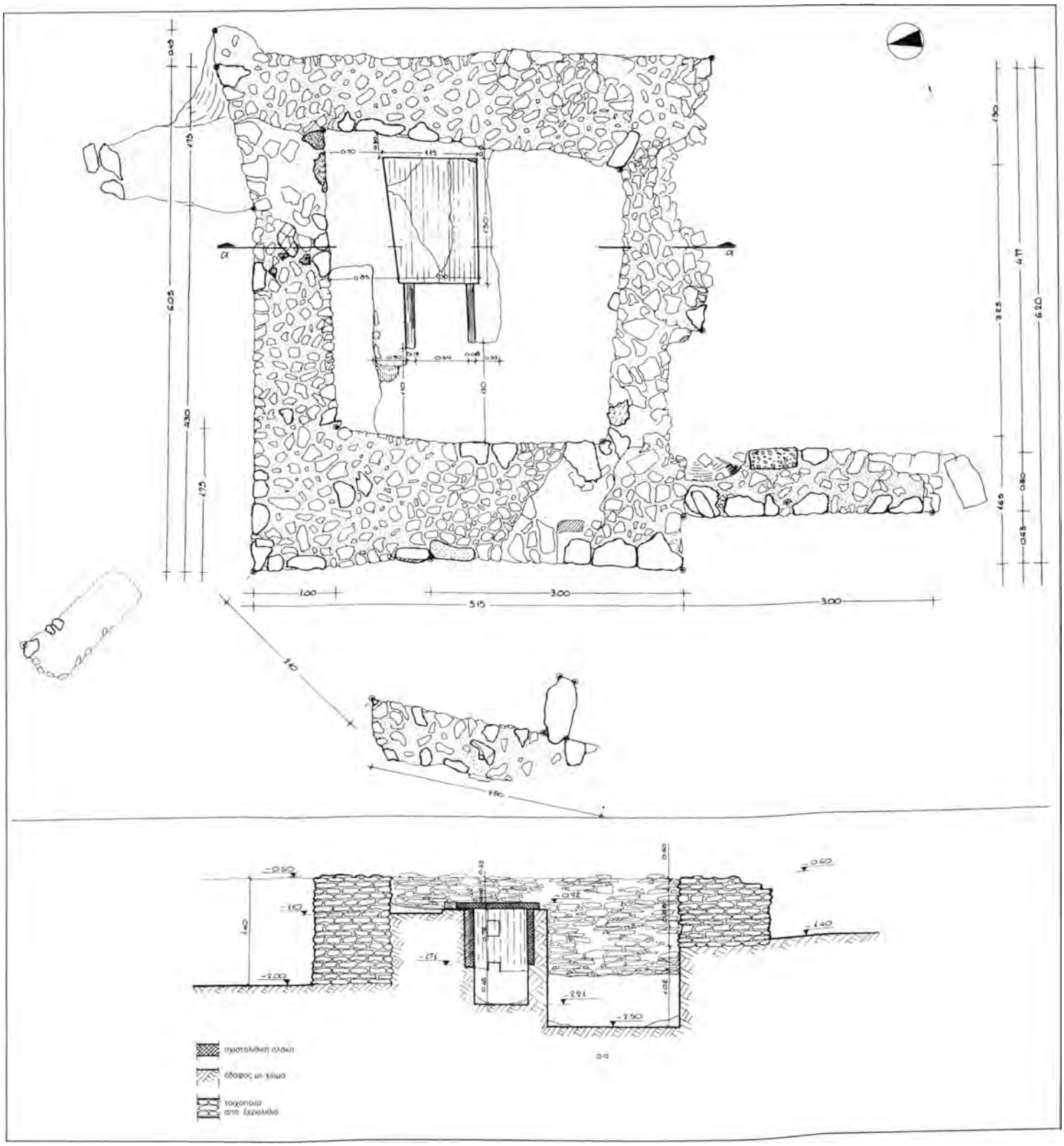
Οικόπεδο Γυμνασίου - Τεχνικού-Επαγγελματικού Λυκείου

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα του τμήματος της νεκρόπολης των πρώιμων αυτοκρατορικών ρωμαϊκών χρόνων που είχε αρχίσει να ερευνάται στα τέλη του 1997. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 11 τάφοι, κιβωτιόσχημοι, λάρνακες και κεραμοσκεπείς, ποικίλου προσανατολισμού. Ορισμένοι τάφοι περιείχαν περισσότερες από μία ταφές. Στις περιπτώσεις αυτές τα οστά προγενέστερων ταφών είχαν παραμεριστεί στα άκρα του τάφου, μαζί με τα σχετικά κτε-

14. Για το Ξάνεμο, βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 263. Για την ανασκαφή οικοπέδου Γκιλιπάθη, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 404-405. Για τη νεκρόπολη Καρύστου, βλ. Μ. Χιδίρογλου, Νεκρόπολη αρχαίας Καρύστου Ευβοίας. Τα πορίσματα της ανασκαφικής έρευνας, *Ταφικές πρακτικές και παραδόσεις της Μεσογείου από το 1100 π.Χ. έως το 400 μ.Χ., Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο. Ρόδος, Ιούνιος 2000* (υπό έκδοση). Ευχαριστώ τη σχεδιάστρια Ν. Ζαρμπούτη-Σίμου για τα σχέδια 2-5.

Σχέδ. 2. Κάρυστος. Παλαιοχώρα. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 1998 οικόπεδα.

Σχέδ. 3. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Γυμνασίου - ΤΕΛ. Κάτοψη του τάφου 3 και τομή α-α.

ρίσματα. Σχεδόν τετράγωνος περίβολος, εξωτ. διαστ. 6,05 (Α.-Δ.)×5,15 (Β.-Ν.), εσωτ. διαστ. 3,60 (Α.-Δ.)×3,40 (Β.-Ν.), μέγ. σωζ. ύψ. τοίχων 1,40 μ., από αργολιθοδομή περιέβαλλε τον κιβωτιόσχημο τάφο 3 (Σχέδ. 3· Πίν. 141 α). Η επέκταση του δυτικού τοίχου του περιβόλου προς Ν., καθώς και υπολείμματα σαθρού τοίχου από αργολιθοδομή στα δυτικά σχετίζονται με την ύπαρξη δεύτερου κατεστραμμένου τμήματος και επέκτασης του περιβόλου αυτού. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με γυάλινα και πήλινα αγγεία, όπως μυροδοχεία, οινοχόες, μόνωτα κύπελλα, με οστέινα μικροαντικείμενα, όπως περόνες και ωτογλυφίδες, αλλά και μεταλλικά εργαλεία, όπως στλεγγίδες, καθώς και χρυσές δανάκες και κοσμήματα. Ακόμη εντοπίστηκε σε μήκος 22 μ. πήλινος υδρευτικός αγωγός, ο οποίος διέτρεχε το χώρο αυτό κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από ΒΔ. προς ΝΑ. Η έρευνα παρακολουθήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Μ. Γκιβίση και διενεργήθηκε με έξοδα της Νομαρχίας Εύβοιας. Τα αρχαία οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση στον ακάλυπτο χώρο στα δυτικά του νέου κτιρίου του Γυμνασίου και Τεχνικού-Επαγγελματικού Λυκείου.

Οικόπεδο Π. Καρακώστα

Αφού διακόπηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης προαυλίου στο χώρο του βυζαντινού ναϋδρίου του Αγίου Μάρκου, εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του κτήματος Π. Καρακώστα (πρώην Κωνσταντινίδη) στην Παλαιοχώρα Καρύστου[15], αποκαλύφθηκαν, κατά την ανασκαφική έρευνα, σε στρώμα κάτω από τις βυζαντινές αρχαιότητες της τομής Α' (Σχέδ. 4-5· Πίν. 141 β) τα οικοδομικά κατάλοιπα εργαστηριακής εγκατάστασης υστεροκλασικών χρόνων. Συγκεκριμένα ανασκάφηκε το νοτιοανατολικό τμήμα κτιρίου (Πίν. 142 α, γ, τομές Α', Γ'), οι επιμελημένοι αργολιθικοί τοίχοι (Τχ2 με κατεύθυνση Β.-Ν. και Τχ6 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.), του οποίου σχετίζονταν στα δυτικά με έναν χώρο (Πίν. 142 β, τομή Β'), στον οποίο αποκαλύφθηκαν ένα χαμηλό τοιχάριο-θρανίο (Τχ5), μήκ. (Β.-Ν.) 2,10, πλ. (Α.-Δ.) 0,55 και ύψ. 0,20-0,40 μ., από αργολιθοδομή, μία κυκλική κοιλότητα (α') και αγωγοί (β', γ') λαξευμένοι στο βράχο. Οι Τχ2 και 6, μήκ. 4,30 και 3,50 μ. αντίστοιχα και πλ. 0,60 και 0,45 μ. αντίστοιχα, είναι κατασκευασμένοι από πλακαρούς λίθους σε στρώσεις, από τις οποίες διατηρούνται από μία έως έξι και θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο. Οι μεγαλύτεροι λίθοι που εντοπίζονται στα άκρα του κενού στο βόρειο ήμισυ του Τχ6 στην τομή Γ υποδεικνύουν πιθανώς την ύπαρξη θυραίου ανοίγματος στο δωμάτιο στη θέση αυτή. Πάνω στο τοιχάριο της τομής Β' εντοπίστηκαν θραύσματα ενός αποθηκευτικού πίθου. Στη βόρεια παρειά των τομών Β' και Γ' εντοπίστηκε ένας ισχυρός τοίχος (Τχ4) κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος είναι κατασκευασμένος από επιμελημένη αργολιθοδομή, σώζεται σε ύψος 1,10 μ. μέσα στην τομή Β', αλλά καλύπτεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από το βυζαντινό Τχ3, ο οποίος έχει κατασκευαστεί από πλακαρούς λίθους με συνδετικό κονίαμα, έχει επίσης κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόμενο ύψος 0,87 μ. μέσα στην ίδια τομή. Από την εύρεση σκωρίας σε στρώματα εφαπτόμενα στην κυκλική κοιλότητα στην τομή Β', καθώς και ενός πήλινου ακροφυσίου, πιθανολογείται ότι στο χώρο λειτουργούσε κατά τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. μια μεταλλοτεχνική εγκατάσταση[16]. Προηγήθηκε η ανασκαφή των βυζαντινών στρωμάτων από την 1η ΕΒΑ.

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

Αιδηψός

Θέση Κουμπί (οικόπεδο Γ. Τσαλίκη)

Στο συγκεκριμένο οικόπεδο διανοίχθηκε τομή, μήκ. 4,35 και πλ. 3,45 μ., νότια της ανασκαφής του 1997[17], σε χώρο όπου προβλεπόταν η κατασκευή στεγανού βόθρου. Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους χώρους που είχαν ανασκαφεί στο παραπάνω οικόπεδο, το χώμα ήταν καθαρό μέχρι βάθους 1,65 μ. Σε αυτό το βάθος αποκαλύφθηκαν λίθοι που ανήκαν σε υπολείμματα χαλαρού τοίχου, ορατού μήκ. 3,20 μ., με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Τα οικοδομικά λείψανα συνοδεύονταν από ακόσμητη ΥΕ κεραμική και λίγα όστρακα με γραπτή διακόσμηση από ταινίες.

Η θέση διάνοιξης του βόθρου μετατοπίστηκε βορειότερα, όπου οι τόμες δεν απέδωσαν λείψανα ούτε κεραμική.

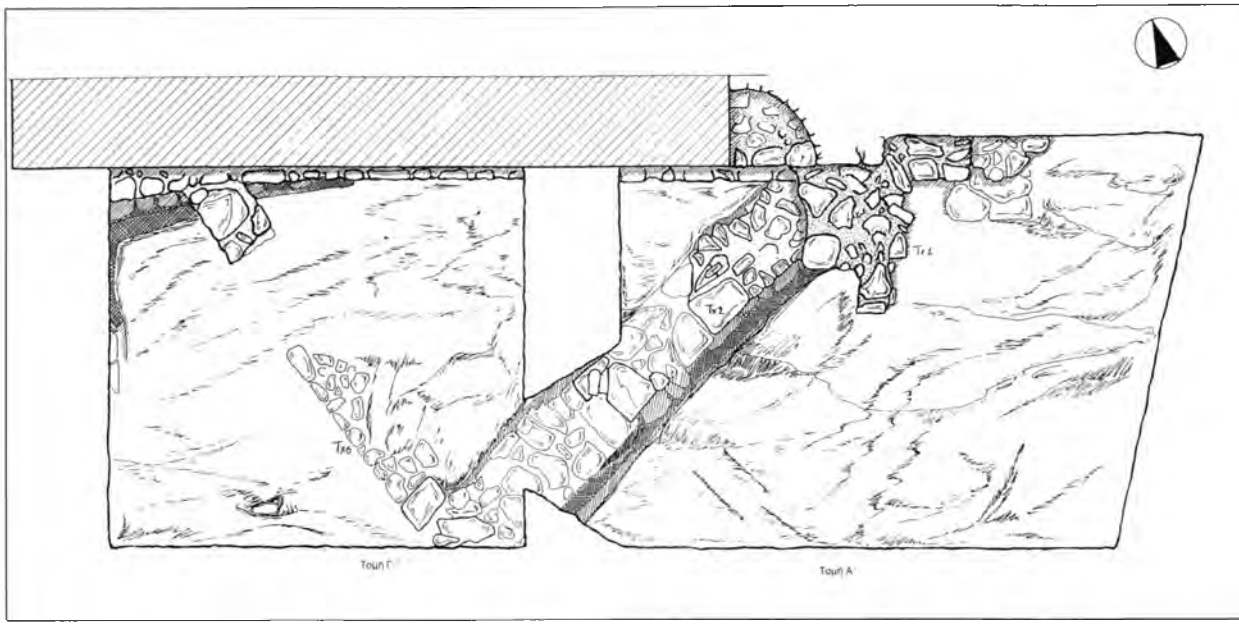
Προκόπι

Από παλαιές και νεότερες επιφανειακές έρευνες και παραδόσεις στην περιοχή που πρακτικά καταλαμβάνει την περιφέρεια του σημερινού Δήμου Κηρέως, έχουν συ-

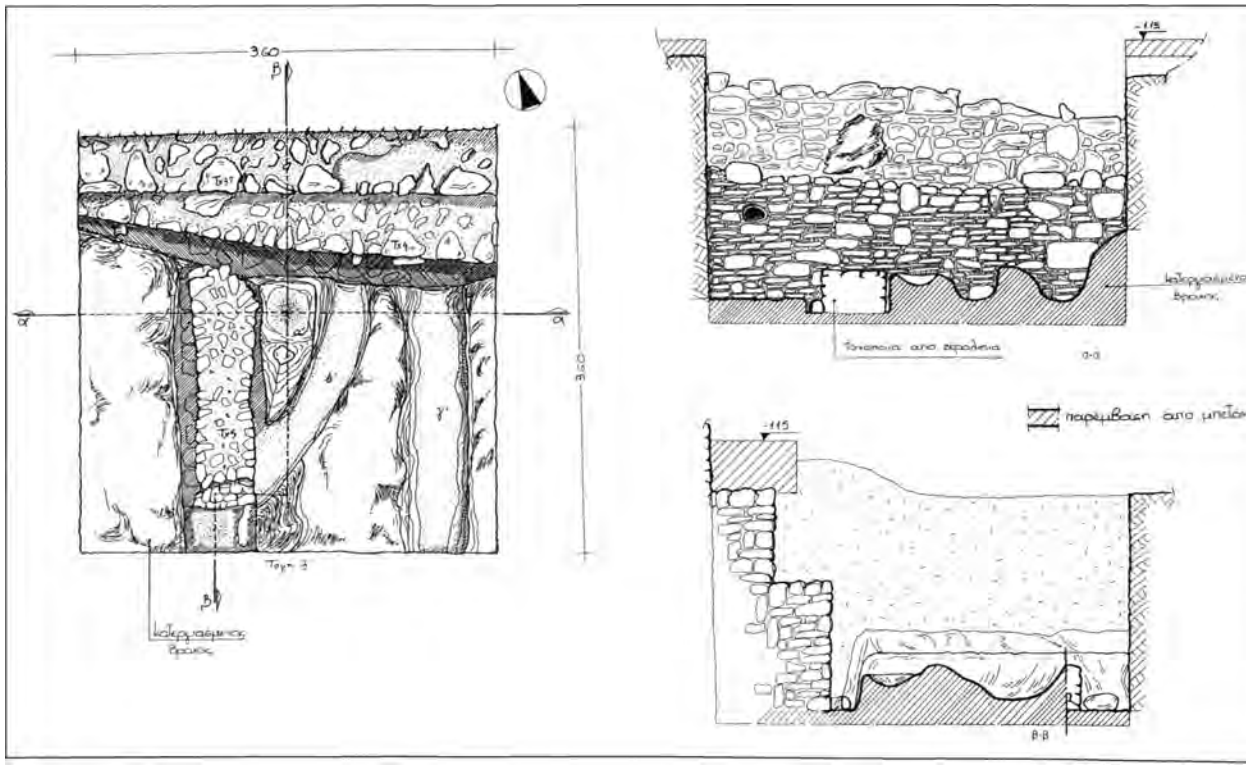
15. Ενδεικτικά για την Παλαιοχώρα Καρύστου, όπου εντοπίζονται οικοδομικά κατάλοιπα δημόσιων κτιρίων της υστεροκλασικής και ρωμαϊκής πόλης: D. Keller, *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*, Πανεπιστήμιο Indiana, 1985, σ. 214-229 (αδημ. διδ. διατριβή).

16. Πρβλ. *Hesperia* 49 (1980), σ. 347-363. R.J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity, A Note Book for Archaeologists and Technologists*, Leiden 1950, σ. 105-137.

17. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 414-416.

Σχέδ. 4. Κάρυστος. Παλαισχώρα. Οικόπεδο Π. Καρακώστα. Κάτοψη των ανασκαφικών τομών Γ΄και Α΄.

Σχέδ. 5. Κάρυστος. Παλαισχώρα. Οικόπεδο Π. Καρακώστα. Κάτοψη της ανασκαφικής τομής Β΄και τομές α-α και β-β.

γκεντρωθεί μικρά επιφανειακά ευρήματα και χαρακτηριστικά δείγματα κεραμικής όλων των ιστορικών και προϊστορικών περιόδων, τα οποία αποτελούν τον πρώτο πυρήνα μικρής αρχαιολογικής συλλογής της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ, που οργανώνεται στο Προκόπι, σε προστατευμένη και διαμορφωμένη αίθουσα του Δημοτικού Σχολείου, την οποία πρόκειται να παραχωρήσει ο Δήμος Κηρέως. Στόχος της οργάνωσης της συλλογής είναι η επαφή των μικρών μαθητών με χαρακτηριστικά δείγματα των επιφανειακών ευρημάτων της ευρύτερης ζώνης και με τη βοήθεια εποπτικού υλικού.

Ο εντοπισμός των θέσεων στην ευρύτερη περιοχή Προκοπίου, Μαντουδίου και Κηρίνθου έγινε με την πολύτιμη συνεργασία των τοπικών Πολιτιστικών Συλλόγων και του δασκάλου του Δημοτικού Σχολείου Προκοπίου Ν. Περιστερά, ο οποίος τα τελευταία χρόνια συνέλεξε πολλές πληροφορίες για την κατοίκηση στα προϊστορικά, ιστορικά και βυζαντινά χρόνια, καθώς και για τα τοπωνύμια της περιοχής.

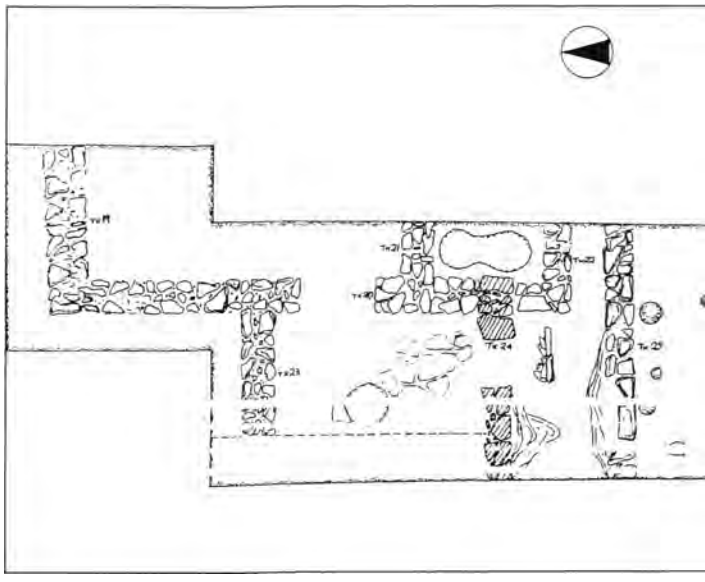
Αποτέλεσμα της παιδαγωγικής δράσης και της ευαισθητοποίησης που προηγήθηκε υπήρξαν οι παραδόσεις τυχαίων ευρημάτων από τους νεότερους κυρίως κατοίκους της περιοχής, οι οποίες στάθηκαν συχνά αφορμή για τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων.

Θέση Καστρί

Ο Κ. Καρανικόλας από το Προκόπι βρήκε και παρέδωσε όστρακα κρατήρα αττικού εργαστηρίου των μέσων του 5ου αι. π.Χ. με ερυθρόμορφη παράσταση και αγγείου βοιωτικού εργαστηρίου με παράσταση πτηνών από το Καστρί Προκοπίου.

Αυτή η τελευταία παράδοση οδήγησε στην πρώτη περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στην περιοχή, η οποία πραγματοποιήθηκε με την ουσιαστική συμβολή της Κοινότητας Προκοπίου και του προέδρου Π. Ενωτιάδη. Διενεργήθηκε μικρή σωστική έρευνα στο σημείο εύρεσης του αγγείου, η οποία επεκτάθηκε σε παρακείμενο πλάτωμα του λόφου. Από την έρευνα συνελέγη μελαμβαφής και ερυθρόμορφη κεραμική, χωρίς να αποκατασταθεί η παράσταση του αγγείου που παραδόθηκε, η οποία παρουσίαζε πιθανώς σκηνή με διονυσιακό θέμα (Πίν. 143 α-β). Παρά την ποιότητα της κεραμικής οι τομές δεν απέδωσαν σταθερά αρχιτεκτονικά στοιχεία, εκτός από μικρό πώρινο υπόλειμμα τοίχου. Σε επίχωση λίγων μόλις εκατοστών πάνω από το μαλακό βράχο συγκεντρώθηκε κεραμική των κλασικών χρόνων καλυμμένη από ομοιόμορφο λεπτό στρώμα κεραμιδιών στέγης, ένδειξη ότι στο συγκεκριμένο σημείο υπήρχε ταπεινό κτίσμα με τοίχους από φθαρτά υλικά.

Η θέση έχει εντοπιστεί από παλιά. Ο δασωμένος λόφος που ελέγχει τη στενή κοιλάδα, δυτικά του Κηρέα και 1,5 χλμ. βόρεια του Προκοπίου, μια από τις πολλές θέσεις της Βόρειας Εύβοιας με την ονομασία Κάστρο ή Καστρί, σώζει στην κορυφή τμήματα ισχυρών οχυρωματικών τοίχων. Η εγκατάσταση γνωρίζει άνθηση τον 5ο αι. π.Χ. και ίσως σχετίζεται με την παρουσία αθηναίων κληρούχων στη Βόρεια Εύβοια. Ο χώρος βρισκόταν σε χρήση στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Άγνωστος αριθμός νομισμάτων της εποχής των Πτολεμαίων από το Καστρί φέρονται να έχουν πωληθεί το 19ο αι. στο Βρετανικό Μουσείο, ενώ στη Συλλογή Finlay της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής φυλάσσεται χάλκινη αρύταινα του 1ου αι. μ.Χ.[18].

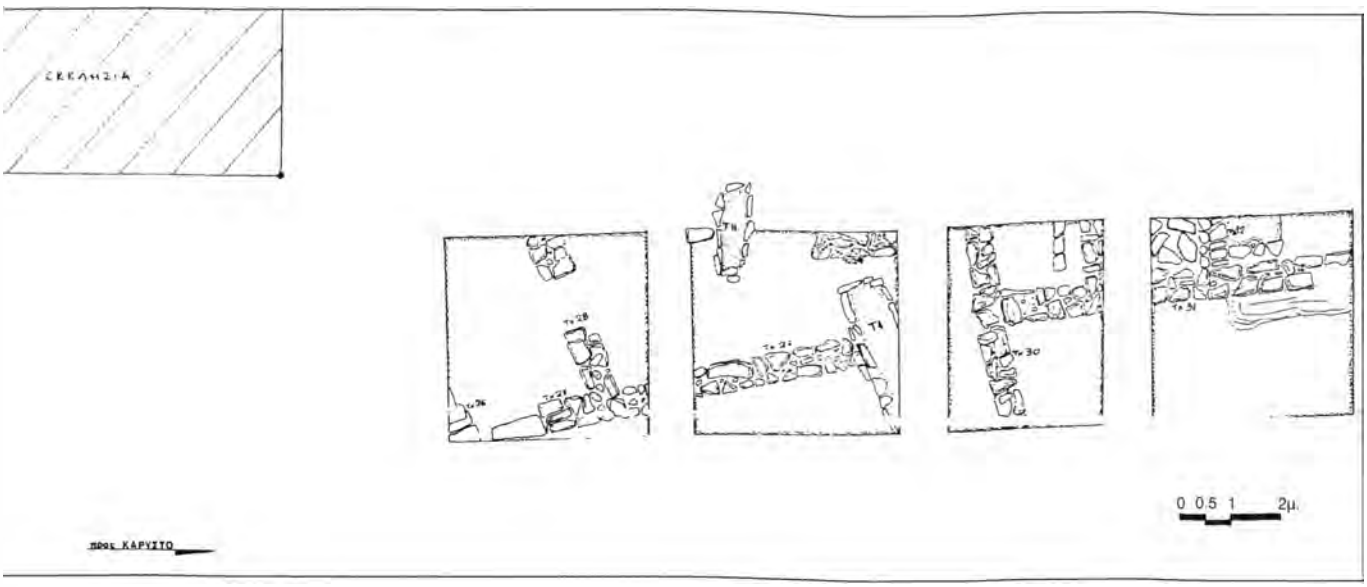
Ο λόφος, πριν κηρυχθεί αρχαιολογικός χώρος το 1997, υπέστη παράνομες ανασκαφές, στις αρχές του 20ού αι. και πολύ αργότερα επεμβάσεις με σκοπό την αναδάσωση. Κατά καιρούς έχουν παραδοθεί και περισυλλεγεί μικρά ευρήματα, κυρίως αγνύθες και μελαμβαφής κεραμική. Η θέση Καστρί δεν έχει ταυτιστεί προς το παρόν με καμιά από τις πόλεις που αναφέρουν φιλολογικές και επιγραφικές πηγές.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ζάρακες

Στους Ζάρακες του Δήμου Δυστίων Καρυστίας συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα, που είχε ξεκινήσει το προη-

18. *BSA* 61 (1966), σ. 45-46.

Σχέδ. 6. Ζάρακες. Κάτοψη της ανασκαφής.

γούμενο έτος[19]. Τη φετινή χρονιά η ανασκαφή διενεργήθηκε στην απέναντι πλευρά του οδικού άξονα και περιορίστηκε μόνο σε ένα απαλλοτριωμένο τμήμα τού προς κατασκευή δρόμου που εκτείνεται εκατέρωθεν του περιβόλου της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, που διεξήχθη σε έκταση 140 τ.μ., αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα αλλά εξαιρετικά αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα[20] (Σχέδ. 6).

Βόρεια της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων (Τχ19-25), χτισμένων με αργούς λίθους και μικρά τεμάχια κεραμίδων στους αρμούς. Στο χώρο που ορίζεται από τους τοίχους Τχ20-21 και 22 ήλθαν στην επιφάνεια δύο συνεχόμενοι λάκκοι λαξευμένοι στο βράχο, οι οποίοι πιθανότατα προοριζονταν για την ένθεση αποθηκευτικών πίθων. Οι λάκκοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., συνολικό μήκος 1,80, διάμετρο 0,70 μ. (Α.-Δ.) και το βάθος τους κυμαινόταν από 0,50 έως 0,90 μ. Από το γέμισμα των λάκκων περισυνελέγησαν κεραμίδες και ελάχιστη κεραμική. Νότια του Τχ23 αποκαλύφθηκε ένας τρίτος αβαθής κυκλοτερής λάκκος, διαμ. 0,80 και βάθ. 0,21 μ. Κατά τη διάνοιξή του παραβιάστηκε τμήμα λιθόστρωτου φτιαγμένου από μεγάλους πλακαρούς λίθους. Εξωτερικά του λάκκου βρέθηκε θραύσμα πίθου, διακοσμημένο με εμπίεστα ακτινωτά μοτίβα και τριπλή κυματοειδή εγχάρακτη γραμμή (ΜΕ 18804) (Πίν. 143 γ). Από το χώρο της ανασκαφής περισυνελέγησαν χρηστική κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, κεραμίδες και θραύσματα από πήλινες περίτμητες πλάκες με διακόσμηση εμπίεστων ακτινωτών μοτίβων (ΜΕ 18756) (Πίν. 143 δ). Η παρουσία πίθων συνηγορεί για την αναγνώριση μιας εγκατάστασης αγροτικού ή βιοτεχνικού χαρακτήρα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Νοτιότερα αποκαλύφθηκε ο Τχ25, με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένος από αργολιθοδομή. Στο φυσικό βράχο νότια του Τχ25 εντοπίστηκαν έξι μικρές κυκλικές οπές, διαμ. 0,15-0,20 μ., και μία αβαθής κοιλότητα, διαμ. 0,45 μ. Παρόμοιες οπές και λαξεύσεις είχαν εντοπιστεί και δυτικά του ΥΓ κτιρίου ΙΙ, που ανασκάφηκε την προηγούμενη χρονιά[21]. Στο εσωτερικό των οπών βρέθηκε μόνο καθαρό χώμα. Από τη διαφορετική τοιχοποιία του Τχ25 και τις λαξεύσεις στο βράχο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο τοίχος ανήκε σε μία πρωιμότερη φάση.

Νότια της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής ήλθαν στην επιφάνεια αποσπασματικά λείψανα τοίχων (Τχ26-32), χτισμένων από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Στη βορειοδυτική γωνία, η οποία σχηματίζεται από τους τοίχους Τχ26 και 27, αποκαλύφθηκε λίθινο κατώφλι (Πίν. 144 α).

19. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 407-409.

20. Το σχέδιο της ανασκαφής εκπόνησε η σχεδιάστρια της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Δ. Χρήστου-Γκίκα.

21. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 407-409.

Σε μεταγενέστερους χρόνους οι τοίχοι Τχ27 και 29 παραβιάστηκαν, για να κατασκευαστούν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, με προσανατολισμό Α.-Δ. (Πίν. 144 β). Και στους δύο τάφους δεν βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα. Ο τάφος Ι, διαστ. 2,15×0,78 μ., ήταν κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πλάκες και αδρά εργασμένους λίθους. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια σταυρωμένα στο επιγάστριο και το κεφάλι στα δυτικά. Στο εσωτερικό του τάφου εντοπίστηκαν τα οστά άλλων δύο νεκρών, που είχαν παραμεριστεί στο δυτικό τμήμα του τάφου, για να εξασφαλιστεί ο αναγκαίος χώρος για τον ενταφιασμό του τρίτου νεκρού. Ο τάφος ΙΙ, διαστ. 1,74×0,50 μ., ήταν κατασκευασμένος από αδρά εργασμένους λίθους και κεραμίδες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα δυτικά, ακουμπισμένο πάνω σε πέτρα. Μολονότι οι δύο τάφοι βρέθηκαν ακτέριστοι, εντούτοις η θέση των νεκρών συνηγορεί για τη χρονολόγησή τους στους βυζαντινούς χρόνους.

Νοτιότερα εκτείνονταν τα λείψανα των τοίχων Τχ30-32. Στο χώρο που ορίζεται από τους Τχ31 και 32 αποκαλύφθηκε εν μέρει λιθόκτιστη δεξαμενή, ορθογωνίου σχήματος. Η δεξαμενή έχει αποκαλυπτόμενο μήκος 1, πλάτος 1 και βάθος 1,20 μ. Τα τοιχώματα και το δάπεδό της είναι χτισμένα από πλακαρούς αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Από την κεραμική που περισυνελέγη και την τοιχοδομία μπορούμε να χρονολογήσουμε το παραπάνω κτιριακό συγκρότημα στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κύμη

Στόμιο Οξυλίθου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διάνοιξη φρεατίου του ΟΤΕ στη θέση Εύρημα στο Στόμιο Οξυλίθου, αποκαλύφθηκαν στην αριστερή πλευρά της επαρχιακής οδού Χαλκίδας - Κύμης και σε μικρή απόσταση από τη Γέφυρα τα λείψανα ενός τοίχου. Ο τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν. και σωζ. μήκ. 3,30 μ., ήταν χτισμένος από αργούς λίθους και κεραμίδες. Η περισυλλογή ελάχιστων άβαφων οστράκων δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή του. Από τον ίδιο χώρο περισυνελέγη και αρχαίο οικοδομικό υλικό, κυρίως λιθόπλινθοι. Στη θέση Εύρημα είχε εντοπιστεί παλαιότερα θολωτός τάφος, μυκηναϊκών χρόνων[22]. Τάφοι επίσης κλασικών και ελληνιστικών χρόνων έχουν βρεθεί στη Γέφυρα Στομίου και στη θέση Μάρμαρα, 1 χλμ. ανατολικότερα[23].

Τέλος, στη θέση Πτελέα καθαρίστηκαν από την άγρια βλάστηση τα λείψανα οικοδομήματος, που είχε εντοπιστεί από τον Παπαβασιλείου[24]. Αυτό βρίσκεται στο προαύλιο αυθαίρετου κτίσματος ιδιοκτησίας Ε. Οικονόμου και δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς οι ιδιοκτήτες έχουν καλύψει με σκυρόδεμα το μεγαλύτερο τμήμα του. Από το οικοδόμημα είναι σήμερα ορατό μόνον το γωνιαίο βορειοανατολικό τμήμα του, διαστ. 4,65×4,30 μ.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ωρεοί

Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του δρόμου που οδηγεί από τους Ωρεούς προς τον Ταξιάρχη, 150 μ. περίπου βόρεια από το εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής. Βρίσκεται στο κάτω μέρος της πλαγιάς λόφου, παρουσιάζοντας κλίση από Α. προς Δ., ο φυσικός δε βράχος (μαλακός πωρόλιθος) βρέθηκε αρκετά ψηλά στο ανατολικό τμήμα. Ανασκαφική έρευνα διεξήχθη σε έκταση 90 τ.μ. περίπου, με τα εξής αποτελέσματα (Σχέδ. 7):

Αποκαλύφθηκαν 5 τοίχοι (Τ1-Τ5) με κατεύθυνση αυστηρά Β.-Ν. και Α.-Δ. Η τοιχοδομία δείχνει δύο οικοδομικές φάσεις: το βόρειο τμήμα του Τ1 και ο Τ4 (ο οποίος όμως σώζεται μερικώς και σε κακή κατάσταση, καθώς ο φυσικός βράχος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρίσκεται κοντά στην επιφάνεια), είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και ορθογώνιους πωρόλιθους (στη συμβολή του Τ4 με τον Τ1), ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι αποτελούνται από τετραγωνισμένους, τραπεζιόσχημους ή πλακαρούς λίθους με κεραμίδες επιμελώς τοποθετημένες σε στοίβες ως βύσματα στα ενδιάμεσα κενά. Όπως είναι γνωστό από άλλες σωστικές ανασκαφές στους Ωρεούς, ο ιδιότυπος δεύτερος τρόπος κτισίματος ανήκει σε οικοδομική φάση του 3ου αι. π.Χ. και πρέπει να οφείλεται σε οικονομικούς κυρίως λόγους[25].

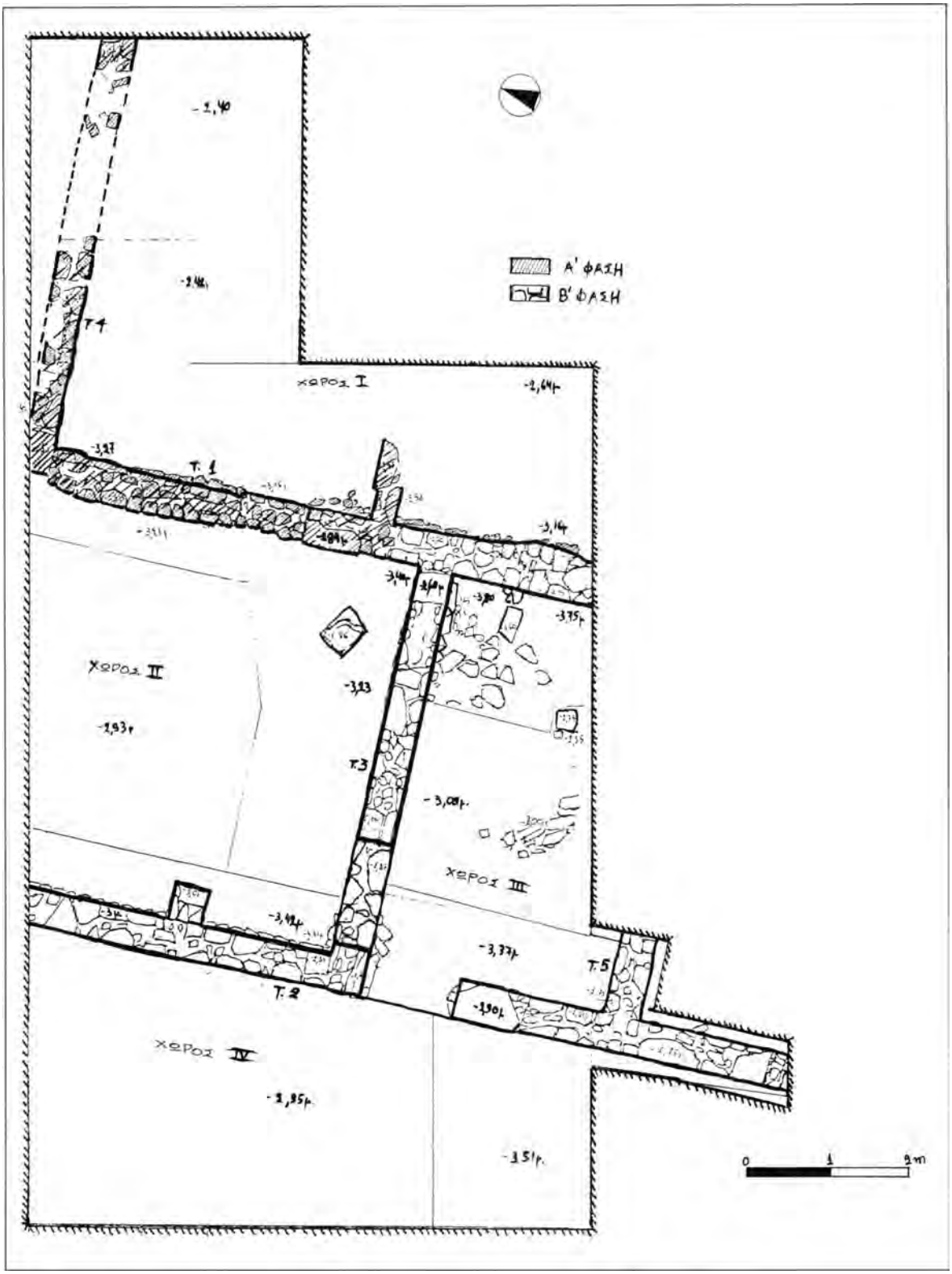
Ιδιαίτερα ισχυρά κατασκευασμένος είναι ο Τ1, ο οποίος σώζεται σε ύψος 1,20 μ. στο νότιο τμήμα του σκάμματος (Πίν. 145 α). Το πλάτος του φθάνει τα 0,70, έναντι 0,45-0,50 μ. των υπολοίπων, και είναι θεμελιωμένος βαθιά στο

22. *ΠΑΕ* 1907, σ. 115. Γ. Παπαβασιλείου, *Περί των εν Ευβοία τάφων*, Αθήνα 1910, σ. 24-29, εικ. 22α-β. *ΑΕΜ* 20 (1975), σ. 152-153, αριθ. 76.

23. Παπαβασιλείου, ό.π., σ. 30. *ΑΕΜ*, ό.π.

24. *ΠΑΕ* 1907, σ. 117.

25. Πρβλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 411. Στ. Κατάκης, Νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες στους Ωρεούς, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού Συνεδρίου Β. Εύβοιας, Λουτρά Αιδηψού 1998* (υπό έκδοση).

Σχέδ. 7. Ωρεοί. Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου. Κάτοψη της ανασκαφής.

φυσικό βράχο, ενώ οι Τ2, Τ3 και Τ5 είναι θεμελιωμένοι 0,50 μ. περίπου ψηλότερα. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τη διαφοροποίηση της εργασίας στις παρειές του Τ1, δείχνουν ότι ο τοίχος αυτός χρησίμευε και ως αναλημματικός του υψηλότερου επιπέδου που δημιουργούσε ο φυσικός βράχος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ο βράχος κόβεται απότομα στη θέση του Τ1, δυτικά του οποίου φαίνεται να υπήρχε κάποιο ρέμα (;). Οι παραπάνω τοίχοι ορίζουν τέσσερις κυρίως χώρους (Ι-ΙV). Όπως έδειξε ένα παχύ στρώμα κεραμίδων, τουλάχιστον οι χώροι ΙΙ και ΙΙΙ ανάμεσα στους Τ1 και Τ2, ήταν στεγασμένοι.

Ο χώρος ΙΙ, μολονότι δεν αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα του, είχε είσοδο από το χώρο ΙΙΙ, όπως υποδηλώνει η κατασκευή του ενδιάμεσου Τ3: σε τμήμα, μήκ. 1,30 μ., στη συμβολή σχεδόν με τον Τ2, το σωζόμενο θεμέλιο είναι λεπτότερο από τον υπόλοιπο τοίχο, διότι δεν θα έφερε το βάρος της ανωδομής, αλλά ένα άνοιγμα (Πίν. 145 β). Αντίθετα, στη δυτική πλευρά ο χώρος ΙΙΙ ήταν κλειστός, όπως δείχνει η ύπαρξη αντηρίδας στον Τ2[26].

Ανάλογες παρατηρήσεις στον Τ2 υποδεικνύουν ότι ο χώρος ΙΙΙ, του οποίου δεν αποκαλύφθηκε το νοτιοανατολικό τμήμα, ήταν ανοιχτός προς Δ., στο χώρο ΙV. Στο κέντρο του τμήματος αυτού του Τ2 το θεμέλιο είναι σχετικά γερό με μεγάλους πλακαρούς λίθους, ενώ είναι ιδιαίτερα λεπτό προς τον Τ5 και διακόπτεται στο τμήμα προς τον Τ3. Στο κέντρο επομένως θα υπήρχε κάποιος κίονας που στήριζε την οροφή, το θεμέλιο του οποίου συνδέθηκε με αυτό του ενός μόνον από τους πλάγιους τοίχους.

Για τη χρήση των στεγασμένων χώρων δεν προέκυψαν στοιχεία· φαίνεται ότι οι κάτοικοι πρόλαβαν να απομακρύνουν τα πράγματά τους πριν από την καταστροφή, που προκλήθηκε πιθανότατα από σεισμό και δεν προκάλεσε πυρκαγιά, όπως δείχνει η απουσία στρώματος φωτιάς.

Ο χώρος ΙV πρέπει να ανήκε σε δρόμο (αν και σε δοκιμαστική τομή δεν βρέθηκε το δυτικό ανάλημμά του) ή σε «πλατεία». Στο μπάζωμα του χώρου, από σκληρό, πατημένο χώμα και κομμάτια κεραμίδων, σημειώνουμε την εύρεση δίπλα στο θεμέλιο του Τ2 του κορμού μικρής, ολόγλυφης Σειρήνας, η οποία εικονίζεται στον τύπο της θρηνωδού με το αριστερό χέρι στο στήθος. Το γλυπτό, κατασκευασμένο πρόχειρα σε λίθο και όχι σε μάρμαρο, προέρχεται προφανώς από την επίστεψη ενός επιτύμβιου μνημείου του 4ου αι. π.Χ., οπότε χρονολογούνται όλα τα γνωστά παραδείγματα[27].

Χρονολογικά, τα οικοδομικά λείψανα πρέπει να ανήκουν στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ., όπως δηλώνει η τοιχοποιία, σε σύγκριση με τα ευρήματα σε άλλες ανασκαφές στους Ωρεούς[28].

Η θέση της ανασκαφής, σε αρκετή απόσταση από το κέντρο του σημερινού οικισμού, δείχνει ότι ο αρχαίος Ωρεός εκτεινόταν σε μεγαλύτερη έκταση.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Χαλκίδα

α) Κατασκευάστηκε ξύλινο στέγαστρο προστασίας του ψηφιδωτού δαπέδου στο λόφο Γύφτικα.

β) Κατασκευάστηκε συμπληρωματική περίφραξη στη νότια πλευρά της πηγής Αρέθουσας.

Ερέτρια

Κατασκευάστηκαν προστατευτικά κιγκλιδώματα στην είσοδο του μακεδονικού τάφου Τούμπας. Ακόμη, αντικαταστάθηκαν όσες ενημερωτικές πινακίδες των αρχαιολογικών χώρων είχαν καταστραφεί.

Αποψιλώθηκαν και πάλι οι αρχαιολογικοί χώροι Χαλκίδας, Ερέτριας, Αυλίδας, Γλύφας, Βόρειας Εύβοιας, Κεντρικής Εύβοιας και Καρύστου.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Αλιβέρι

Κατακαλού

Στον Κατακαλού Αλιβερίου πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού του θολωτού μυκηναϊκού τάφου, με εργατικό προσωπικό που παραχώρησε ο Δήμος Αλιβερίου[29]. Παράλληλα η Διεύθυνση του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού Αλιβερίου (ΑΗΣ), μετά από συνεννόηση με την Υπηρεσία

26. Ανάλογες αντηρίδες παρατηρήθηκαν και σε άλλους τοίχους στους Ωρεούς, του 3ου αι. π.Χ., πρβλ. Κατάκης, ό.π. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 401.

27. Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών, αριθ. ευρ. 626. Για τις Σειρήνες σε επιτύμβιες στήλες και μνημεία, βλ. κυρίως D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs*, Lausanne 1982, σ. 91-99. E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland*, Würzburg 1990, σ. 151-186, και ειδικά για τις ολόγλυφες Σειρήνες θρηνωδούς, σ. 151-158, αριθ. Α211-Α215.

28. Ακριβέστερη χρονολόγηση θα είναι δυνατή μετά τη μελέτη της κεραμικής και των 23 νομισμάτων που βρέθηκαν στην ανασκαφή.

29. Παπαβασιλείου, ό.π. (υποσημ. 22), Σ. 39-42, εικ. 32α-γ, 33. *ΑΕΜ* 20 (1975), σ. 148-149, αριθ. 68, όπου νεότερη βιβλιογραφία.

μας, προχώρησε στην αντικατάσταση των παλαιών σαθρών ξύλινων υποστυλωμάτων, στην κάλυψη της οροφής του τάφου με στέγαστρο και στην τοποθέτηση πρόχειρης περίφραξης για την καλύτερη προστασία του μνημείου[30]. Όλες οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό την άμεση επίβλεψη της Υπηρεσίας μας.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Λουτρά Αιδηψού

Αποκολλήθηκε ψηφιδωτό από υπόγειο παντοπωλείου, όπου είχε αποκαλυφθεί και διατηρηθεί από το 1945[31] (Πίν. 146 α). Το ψηφιδωτό σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Η χαρακτηριστική τετραχρωμία, τα διακοσμητικά του θέματα και η τεχνοτροπία μάς επιτρέπουν να το χρονολογήσουμε με μεγάλη ασφάλεια στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Το έργο της αποκόλλησης έφεραν εις πέρας ο συντηρητής της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Ζ. Μάντζαρης μαζί με τον τεχνίτη Γ. Μέλλιο. Το ψηφιδωτό συντηρείται σε αίθουσες που παραχώρησε ο Δήμος Αιδηψού στην ΙΑ΄ ΕΠΚΑ για αποθήκευση αρχαίων και για εργασίες συντήρησης.

Ξενοδοχείο Θέρμαι Σύλλα

Το 1996, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την επέκταση της ξενοδοχειακής μονάδας Θέρμαι Σύλλα και τη δημιουργία κέντρου υδροθεραπείας από την εταιρεία ΑΝΚΑΡ Α.Ε. αποκαλύφθηκαν δύο δεξαμενές λουτρικών εγκαταστάσεων των ρωμαϊκών χρόνων, ένας αγωγός και ένας κλίβανος[32]. Τα ορατά λείψανα εκτείνονται στο παρακείμενο οικοδομημένο οικόπεδο.

Με απόφαση του ΚΑΣ τα σχέδια της επέκτασης του ξενοδοχείου τροποποιήθηκαν ελαφρώς και τα αποκαλυφθέντα αρχαία συντηρήθηκαν, στερεώθηκαν και είναι ορατά και επισκέψιμα.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ελληνικά

Μια μεγάλη έκταση στην παραλία Ελληνικών που περιλαμβάνει το σύνολο των αρχαιολογικών θέσεων της περιοχής[33] κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 487/Β/21.5.1998).

Ροβιές

Ο λόφος του Προφήτη Ηλία, βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού, όπου εντοπίζεται η αρχαία πόλη των Οροβιών μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 427 π.Χ., όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 1208/Β/ 26.11.1998).

Κύμη

Στόμιο Οξυλίθου

Πραγματοποιήθηκε η κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου του Στομίου Οξυλίθου του Δήμου Κύμης (ΦΕΚ 1164/Β/9-11-1998) και η επανακήρυξη του αρχαιολογικού χώρου του Δύστου του Δήμου Δυστίων (ΦΕΚ 239/Β/13-3-1998).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ - ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΘΕΣΕΩΝ

Φραγκοκκλησιά Ταξιάρχη

Κάτοικοι της πρώην Κοινότητας Ταξιάρχη (υπάγεται πλέον στο Δήμο Ωρεών), μέσω του προέδρου της Β. Λαδά, υπέδειξαν τη θέση Φραγκοκκλησιά, όπου κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών βρέθηκε μία ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη μαζί με τη βάση, στην οποία ήταν τοποθετημένη.

Μολονότι το όνομα της θέσης υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου βυζαντινού (;) ναού, δεν υπάρχουν ορατά αρχαία λείψανα στην περιοχή. Μια δοκιμαστική έρευνα έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κυρίως μέλη, όχι κατά χώραν, αλλά σε μπάζωμα του χώρου. Από αυτά, μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών (ΑΣΩ)[34], εκτός από τη στήλη με τη βάση της (ΑΣΩ 471α-β), ένα θραύσμα από επιστύλιο, πιθανότατα από επιτύμβια στήλη (ΑΣΩ 472).

Η στήλη ΑΣΩ 471α-β είναι αποκρουσμένη κατά το ανώ-

30. Οι πρώτες εργασίες στερέωσης και υποστύλωσης του μνημείου πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1984-1987, με εργατικό προσωπικό που διέθεσε η διεύθυνση του Λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ Αλιβερίου, βλ. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 125· 42 (1987): Χρονικά, σ. 214.

31. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 256

32. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 307.

33. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 417-418.

34. Δυστυχώς, λόγω έλλειψης χώρου στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών, η βάση της στήλης και τα άλλα μέλη τοποθετήθηκαν στον εξωτερικό χώρο, όπου έχει δημιουργηθεί ένα πρόχειρο Steingarten.

τερο τμήμα της και διακοσμείται με δύο διπλούς, σχηματοποιημένους ρόδακες. Φέρει δύο επιγραφές, που ανήκουν σε διαφορετικής εποχής χρήσεις της στήλης: η αρκετά φθαρμένη παλαιότερη ανήκει πιθανότατα στον 4ο αι. π.Χ., ενώ η δεύτερη: *[Ε]ΚΛΕΙΔΗ Χ[Ρ] // ΗΣΤΕ ΧΑΙ // ΡΕ*, στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ακόμη από τον Ι. Σουβλερό παραδόθηκε μία λίθινη κυκλική τράπεζα (δεν παρουσιάζει έμβολο στην κάτω επιφάνειά της), διαμ. 1,01 μ., με χαμηλό περιχείλωμα και καλά δουλεμένη την άνω επιφάνεια. Η τράπεζα βρέθηκε στην περιοχή της Αγίας Κυριακής Ωρεών (ΑΣΩ 473).

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Βορειοκεντρική Εύβοια

Οι νεαροί αδελφοί Σπαθαριώτη από το Προκόπι παρέδωσαν πήλινη, μικρογραφική ΠΕ πυξίδα (ΑΜΧ 6517) και έξι λίθινους πελέκεις και σμίλες (ΑΜΧ 6518-6523) (Πίν. 146 β), που ήλθαν στο φως μετά τη διάνοιξη ζωνών αντιπυρικής προστασίας στην ανατολική πλαγιά του όρους Μάκιστος (Καντήλι) και δυτικά από το Προκόπι, σε τοποθεσία με την ονομασία Πευκιάς. Από αυτοψία που ακολούθησε συγκεντρώθηκε λίγη ΠΕ κεραμική. Το πυκνό δάσος δυσχεραίνει τον εντοπισμό του ακριβούς σημείου της ΠΕ εγκατάστασης.

Ο πρόεδρος της Κοινότητας Δαφνούσας Ε. Τζοβάνας παρέδωσε δύο ληκύθους του 5ου αι. π.Χ. (ΑΜΧ 6524, 6525), τοπικού πιθανότατα εργαστηρίου, από τις οποίες η πρώτη φέρει μερικώς σωζόμενη ερυθρόμορφη παράσταση Ερμή σε κίνηση προς τα δεξιά. Τα παραδοθέντα αγγεία, ήλθαν στο φως μετά από διαπλάτυνση αγροτικού δρόμου που οδηγεί στη θέση Σιδηρόπορτο, δυτικά της Δαφνούσας και πιθανότατα προέρχονται από διαλυμένο τάφο.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή: α) Μυκηναϊκή υδρία με διακόσμηση ναυτίλων, β-γ) Προθήκη και άποψη της έκθεσης «Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός».

Ε. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών: α) Ο κορμός της Αύρας μετά τη συντήρηση, β) Επιτύμβιο άγαλμα αιλουροειδούς, γ) Το στέγαστρο στην εσωτερική αυλή για τα γλυπτά των Αντικυθήρων.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Τμήμα Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Περίαπτα ιερών συμβόλων και περίαπτα-ειδώλια θεοτήτων, γ-δ) Συλλογή Χαλκών. Γεωμετρικό ειδώλιο ιππαρίου και ρωμαϊκό αγαλμάτιο Λάρητος, προερχόμενα από κατασχέσεις.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Οι νέες προθήκες των καλυκωτών κρατήρων.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Πήλινο ομοίωμα άμαξας από τη Βάρη: α) Η άμαξα με τα σταθερά και κινητά στοιχεία της, β) Τα σταθερά στοιχεία της άμαξας, γ) Το πρώτο κάλυμμα με το ομοίωμα του νεκρού και το προσκεφάλαιο, δ) Η άμαξα με το πρώτο κάλυμμα, ε) Το δεύτερο κάλυμμα με την ξαπλωμένη μορφή, στ) Το δεύτερο κάλυμμα με την ξαπλωμένη μορφή και το πουλί.

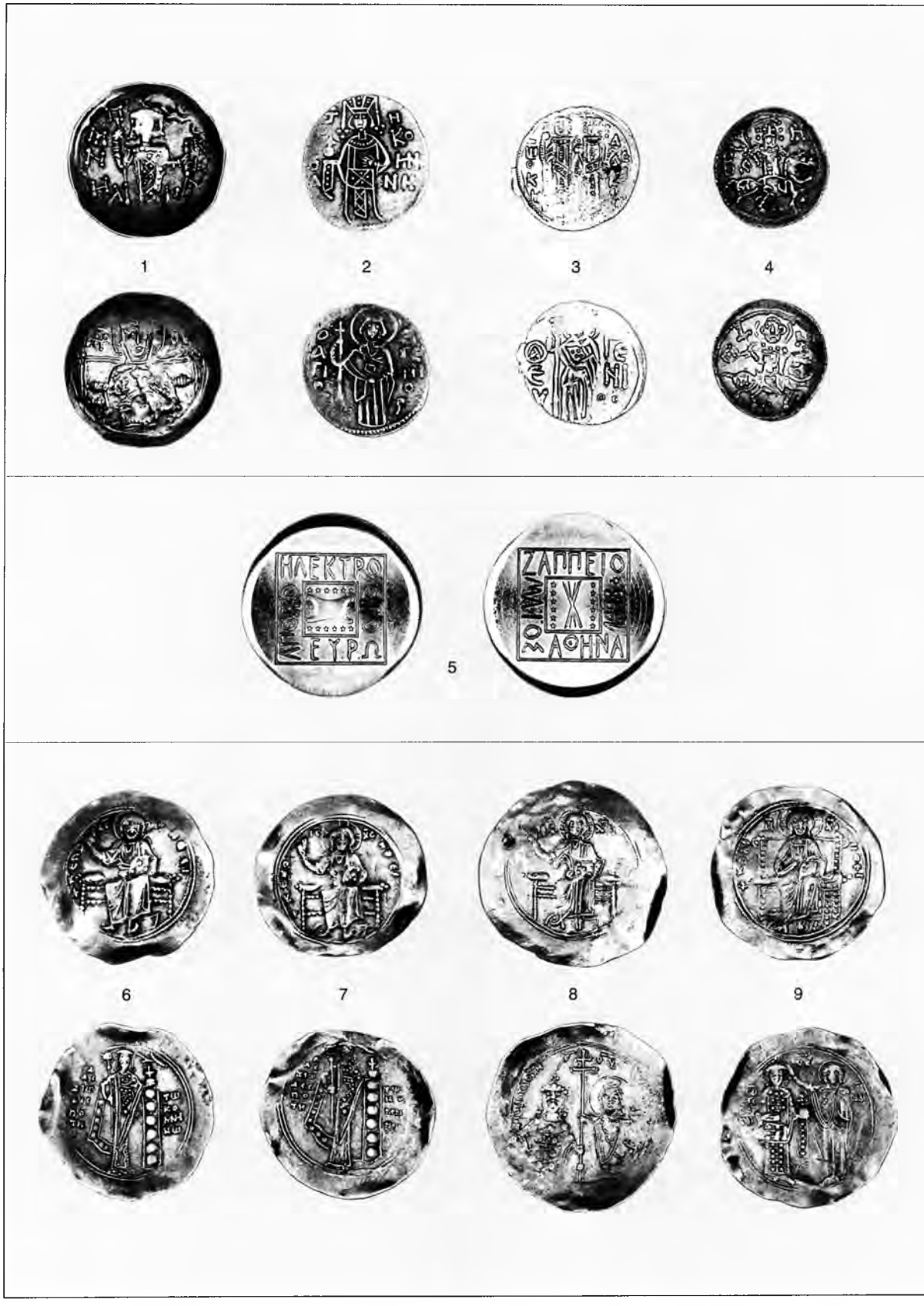

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας: α) Οστέινη περόνη, β) Οστέινη αρθρωτή πλαγγόνα, γ) Πλαστικό αγγείο, δ-ε) Ροδιακές οινοχόη και λήκυθος.

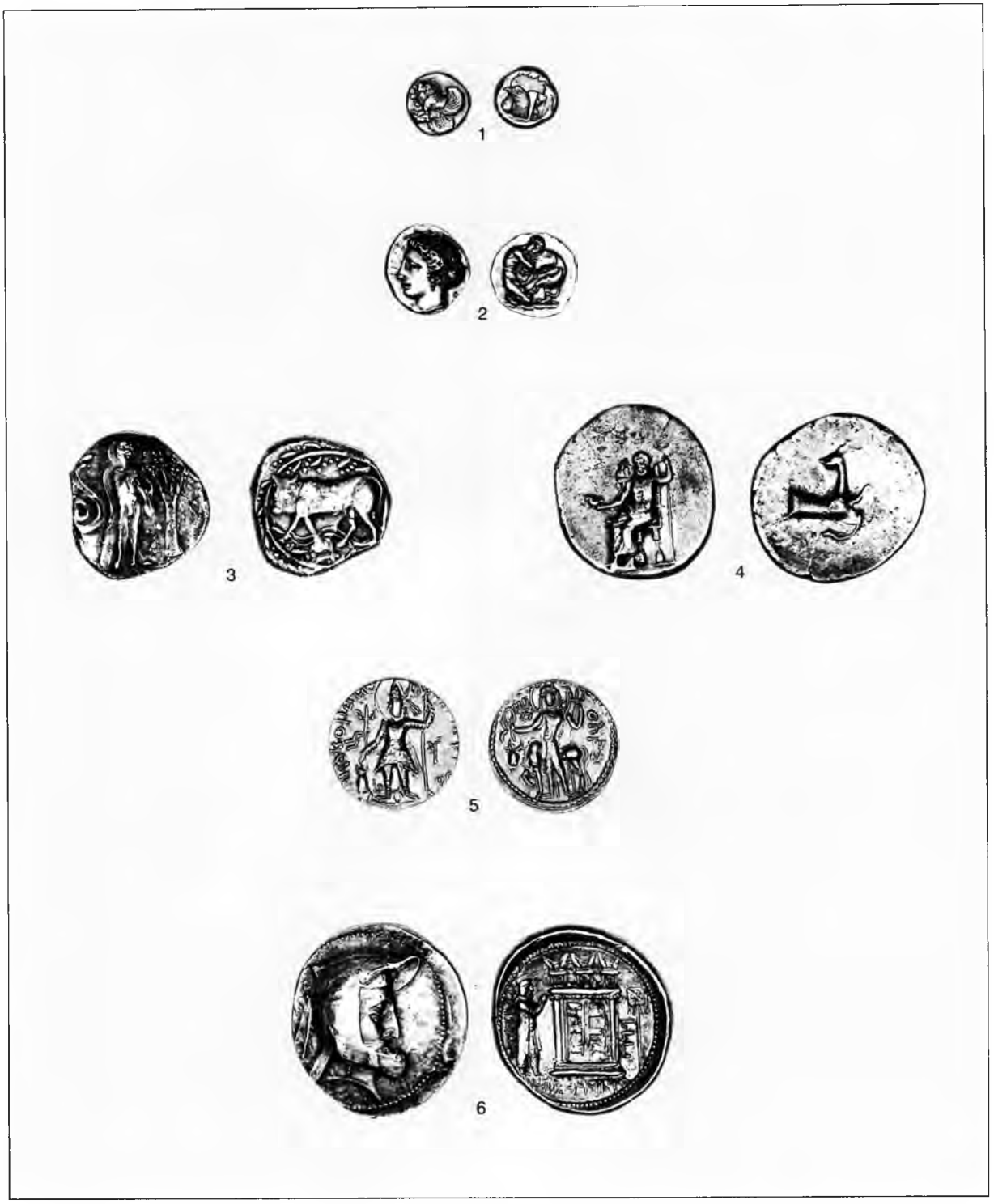
Το Ιλίου Μέλαθρον - Νομισματικό Μουσείο.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

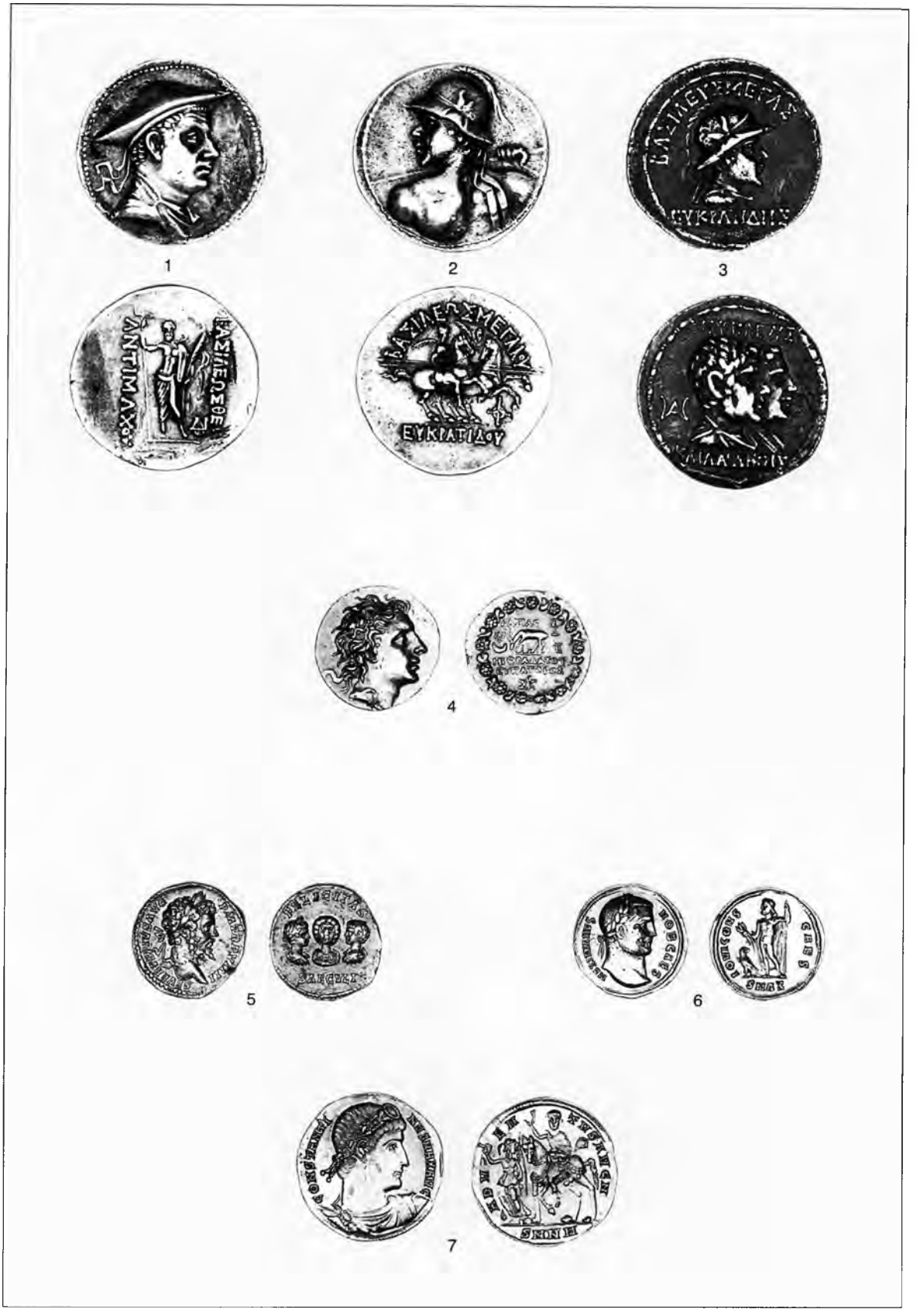
Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

1 2 3 4 5 6 7

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

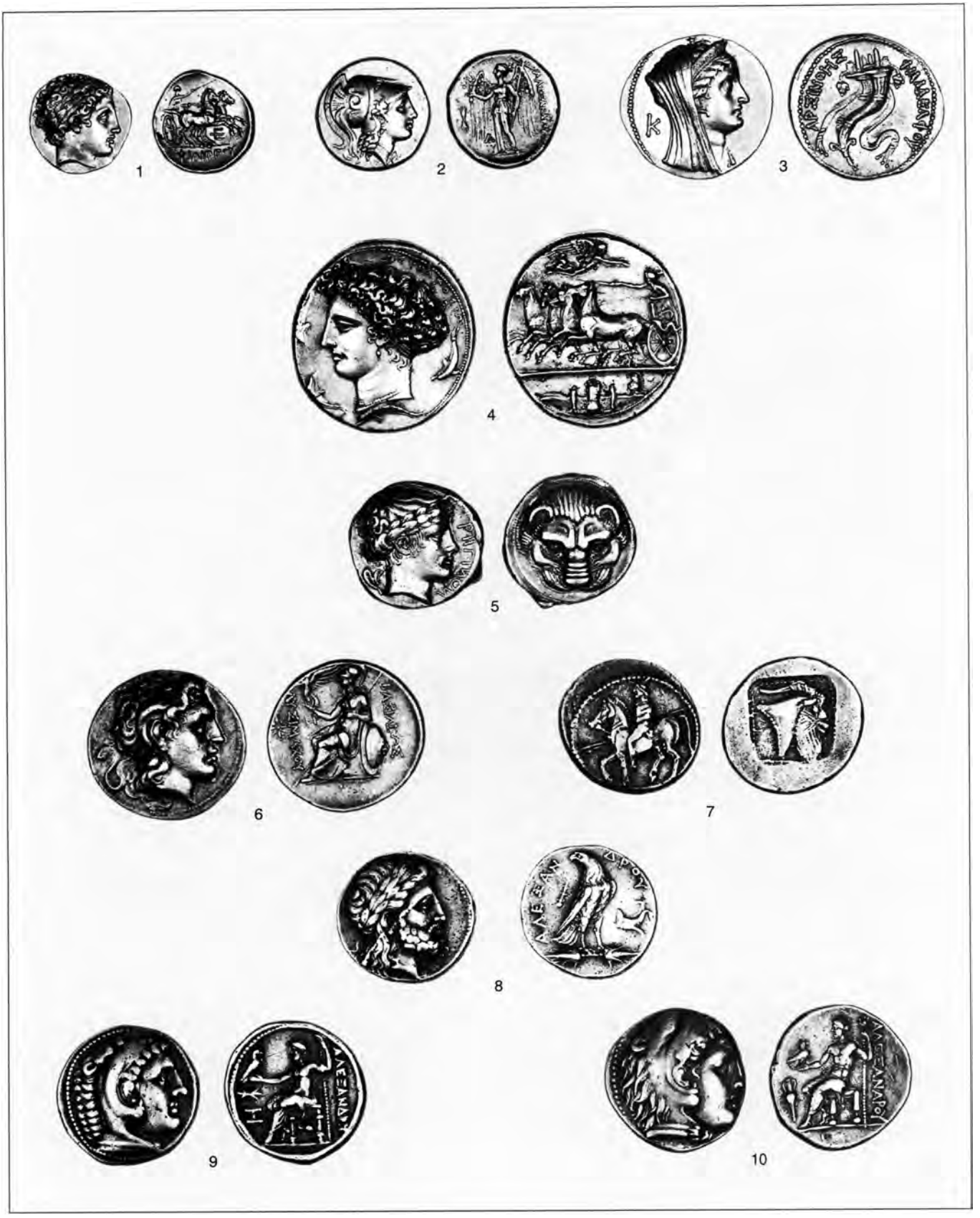
Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΙΩ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

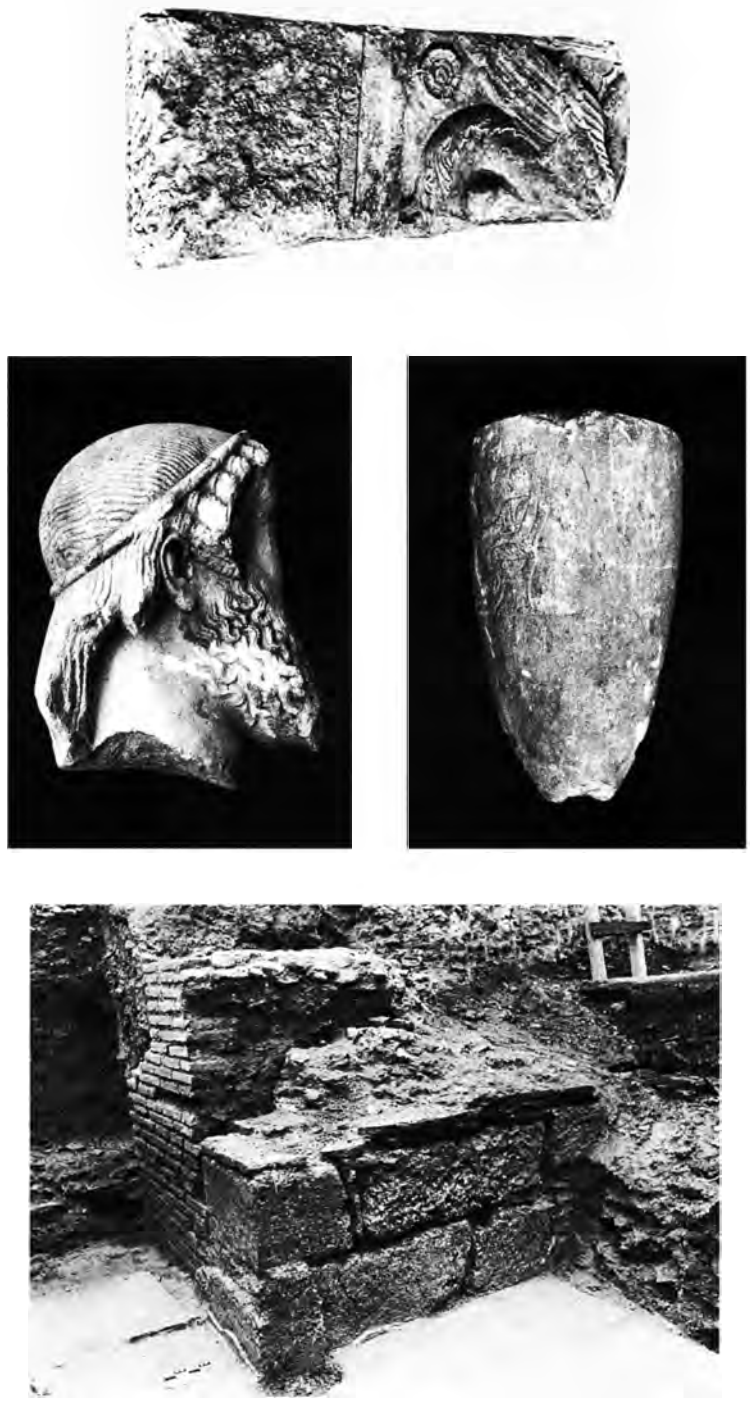
Επιγραφικό Μουσείο. Εβραϊκή επιγραφή από τη Λάρισα (ΕΜ 13499).

Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ

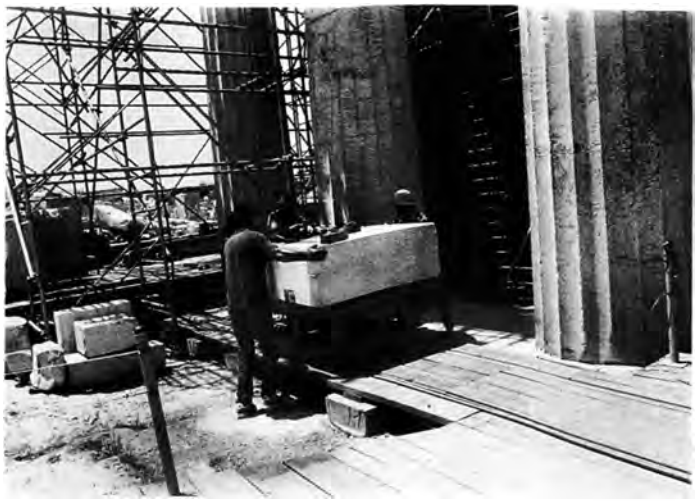

α) Χανιά. Ναός San Salvatore. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Συλλογή Χανίων. Άποψη του εσωτερικού, β) Τρίκαλα. Τέμενος Οσμάν-Σαχ. Άποψη της έκθεσης «Η Βυζαντινή Κληρονομιά - Παγκόσμια Κληρονομιά».

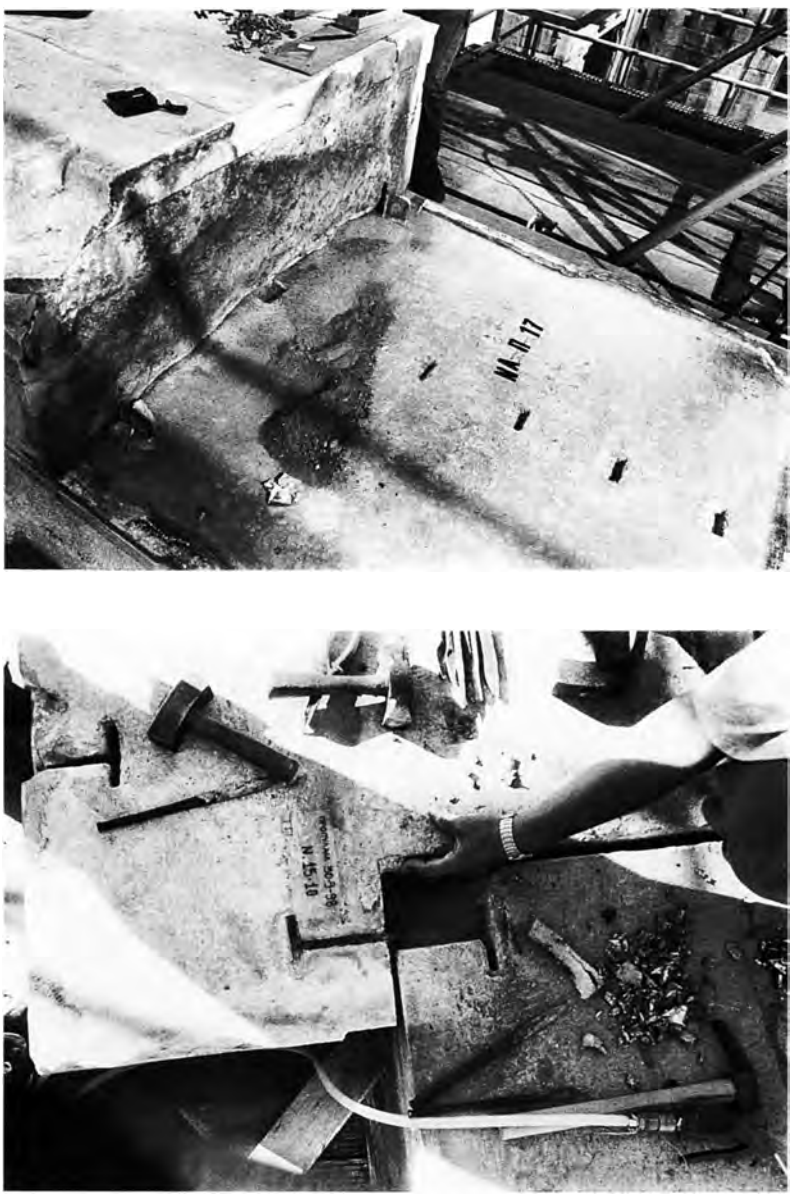
Αθήνα. Πλάκα: α) Οδός Λυσίου 9. Τμήμα ζωφόρου ή υπέρθυρου, β-γ) Οδός Κυρρήστου 15. Τμήμα κεφαλής Ερμού και τμήμα επιτύμβιας ληκύθου, δ) Οδός Κυρρήστου 15. Τοίχος και απαρχή κόγχης μεγάλου οικοδομήματος.

Αθήνα. Προπύλαια: α) Μεταφορά της λιθοπλίνθου ΝΑ.Π. 17 από το νότιο τοίχο προς την περιοχή της γερανογέφυρας εδάφους, β) Αποξήλωση του λίθου πλήρωσης του επίτοιχου επιστυλίου του νότιου τοίχου, γ) Η άνω επιφάνεια της βορειοανατολικής γωνίας του επικράνου της παραστάδας.

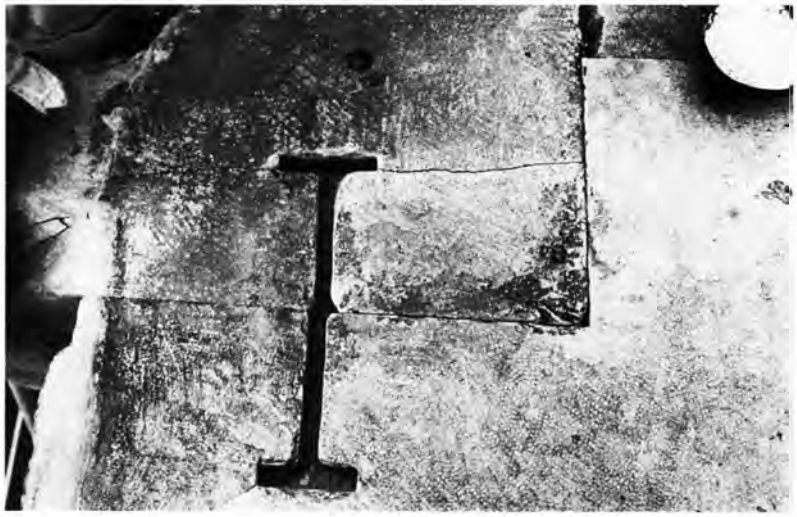

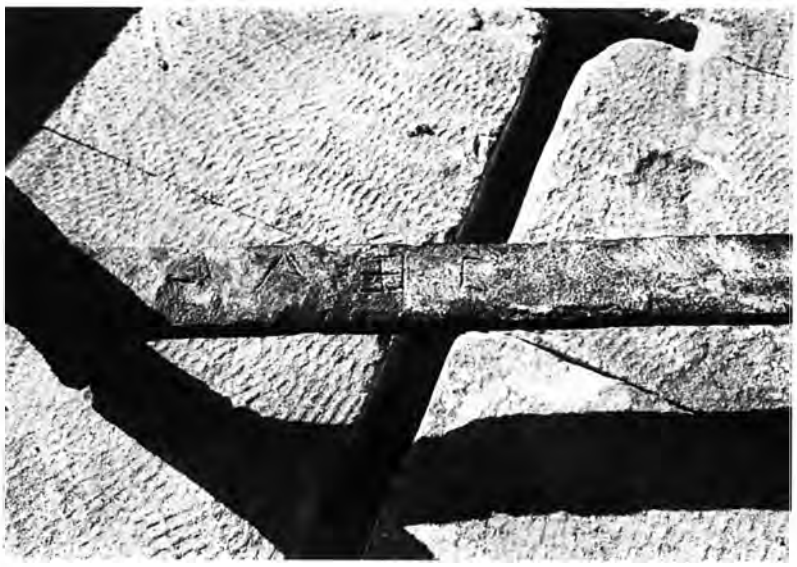
Αθήνα. Προπύλαια: α) Η άνω επιφάνεια του λίθου της παραστάδας κάτω από το επίκρανο, β) Η σύνδεση των λιθοπλίνθων Ν.15.10 και Θ.15.11.

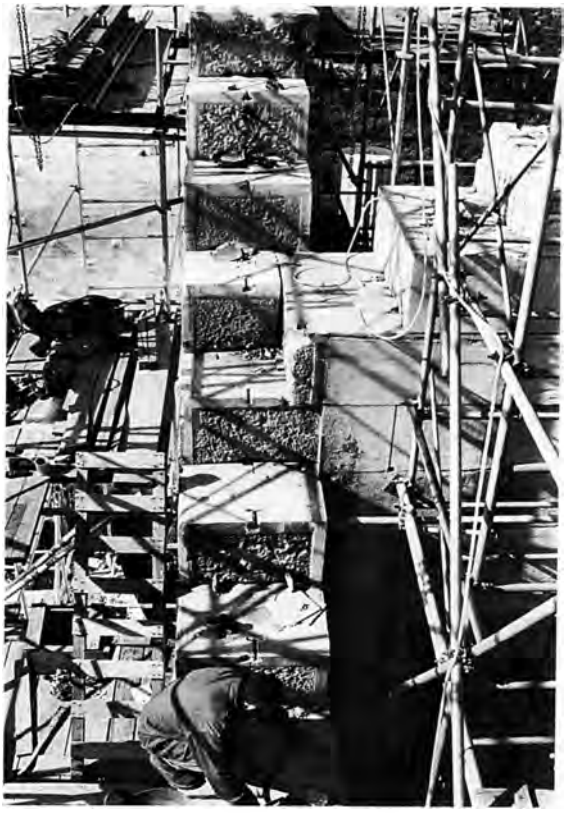
Αθήνα. Προπύλαια: α) Ο σύνδεσμος μεταξύ των λιθοπλίνθων ΝΑ.Π.11 και Ν.11.12, β) Ο σύνδεσμος μεταξύ των λιθοπλίνθων Ν.16.10 και Θ.16.11.

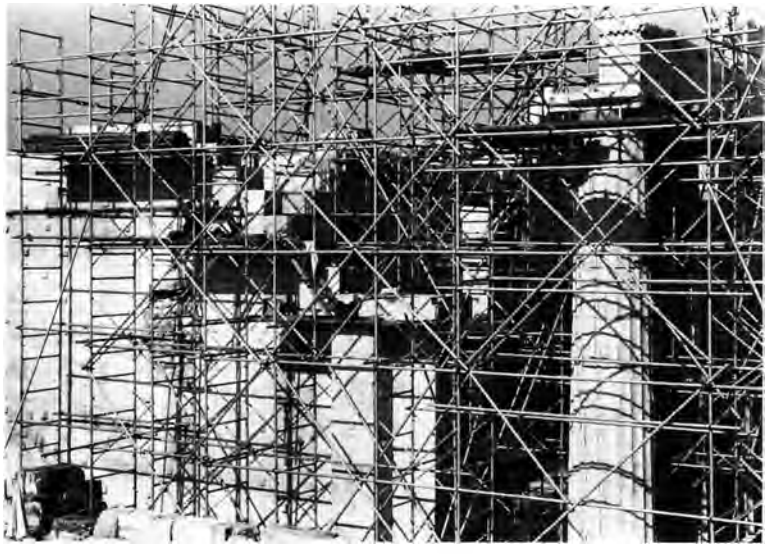

Αθήνα. Προπύλαια: α) Ο τόρμος για την τοποθέτηση οριζόντιου συνδέσμου μεταξύ των λιθοπλίνθων ΝΑ.Π.10 και Ν.10.14, β) Ο οριζόντιος σύνδεσμος μεταξύ των λιθοπλίνθων ΝΑ.Π.10 και Ν.10.14.

Τ. ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Αθήνα. Προπύλαια: α) Η συμβολή του νότιου τοίχου και του θυραίου μετά τις αποξηλώσεις. Άποψη από Α., β) Ο νότιος τοίχος μετά τις αποξηλώσεις. Άποψη από ΝΑ.

Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πόδιο προπύλου: α) Συμπλήρωση υπευθυντηρίας τοιχοβάτη του νότιου εγκάρσιου τοίχου, β-γ) Άποψη του χώρου από Ν. και από Δ. μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο: α) Τάφοι στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Ασωμάτου, β) Γωνιακό διάφραγμα ανάδειξης της «Τριπλής Πύλης», γ) Δίκτυο αποστράγγισης στη θέση του S αγωγού και κατάλοιπα του κατωφλιού της «Τριπλής Πύλης».

Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο: α) Το σωζόμενο τμήμα του 2ου από Δ. νότιου στυλοβάτη κατά τη λήψη εκμαγείων, β) Ο ίδιος στυλοβάτης μετά την επανατοποθέτησή του, γ) Ο 1ος από Α. τοιχοβάτης του νότιου εγκάρσιου τοίχου μετά την επανατοποθέτησή του.

Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά: α) Η κρήνη και το κλιμακοστάσιο της νότιας πλευράς από Β., β) Η πώρινη ευθυντηρία του στυλοβάτη του νοτιοδυτικού εσωτερικού περιστυλίου από Ν., γ) Ο στυλοβάτης του νοτιοδυτικού εσωτερικού περιστυλίου με τον πεσμένο και τον παρατοποθετημένο κίονα από Ν.

Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά. Θέση Καλάμια: α) Τμήμα του ανατολικού περιστυλίου με το λίθινο αγωγό, β-γ) Η πώρινη υποθεμελίωση του βόρειου περιστυλίου από ΒΑ. και από Δ.

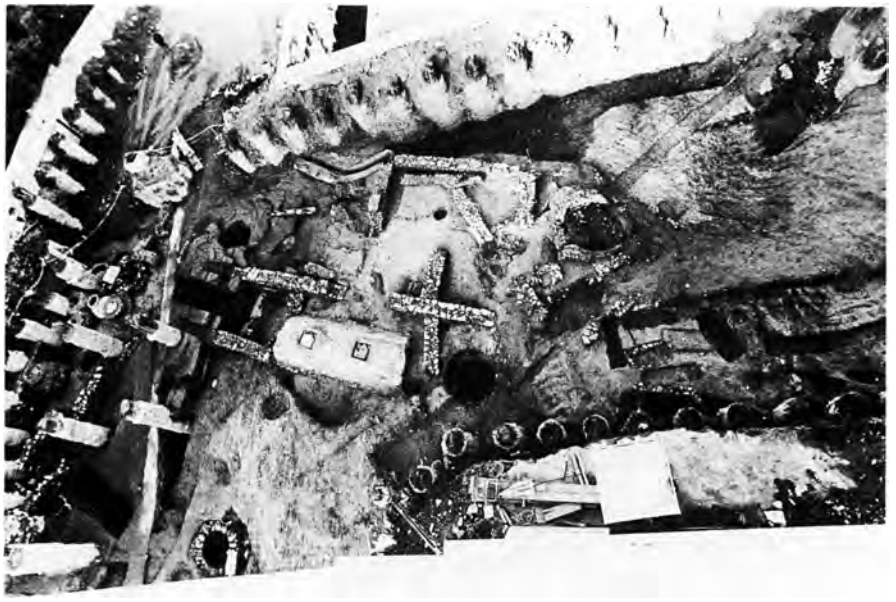

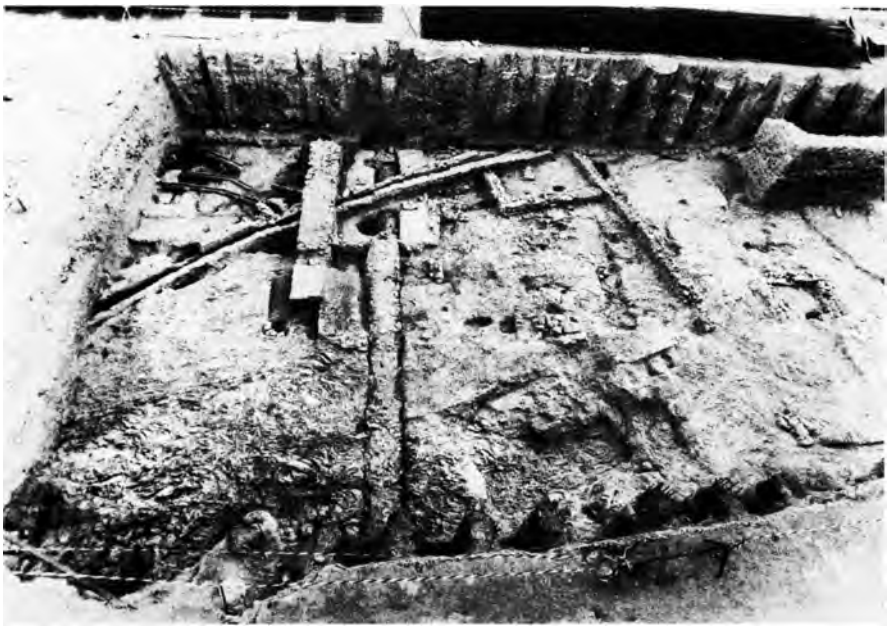
Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά: α-β) Θέση Καλάμια. Ανατολικό περιστύλιο. Η πώρινη υποδομή και το σύστημα των πήλινων αγωγών από Α. και λεπτομέρεια του λίθινου αγωγού από Β., γ) Μενδρεσές. Εγκάρσιο τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους από Α.

Αθήνα. Οδός Βασιλίσσης Σοφίας-Σκάμμα ΟΤΕ: α) Οι δυο δόμοι της ρωμαϊκής οχύρωσης, β) Ο αγωγός 2 με την τοξωτή κάλυψη.

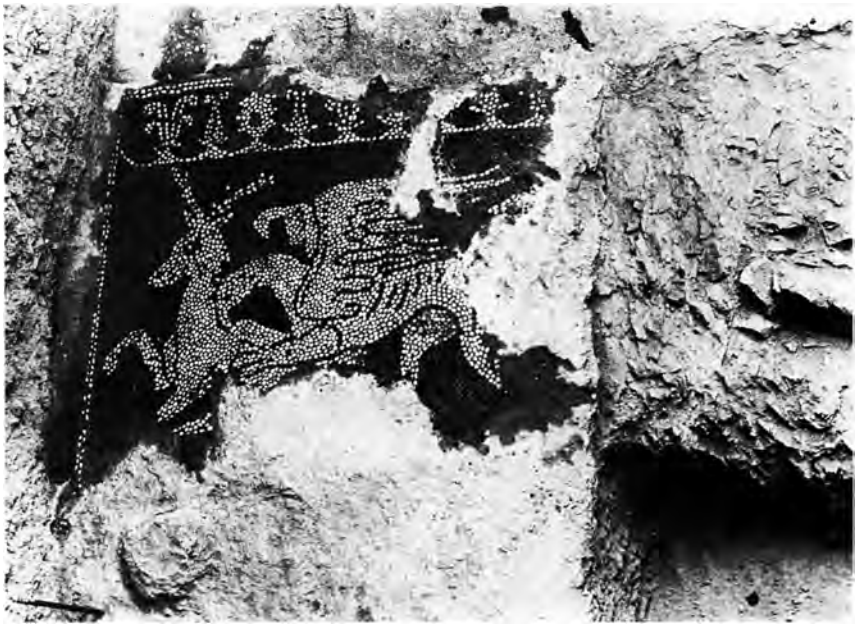
Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

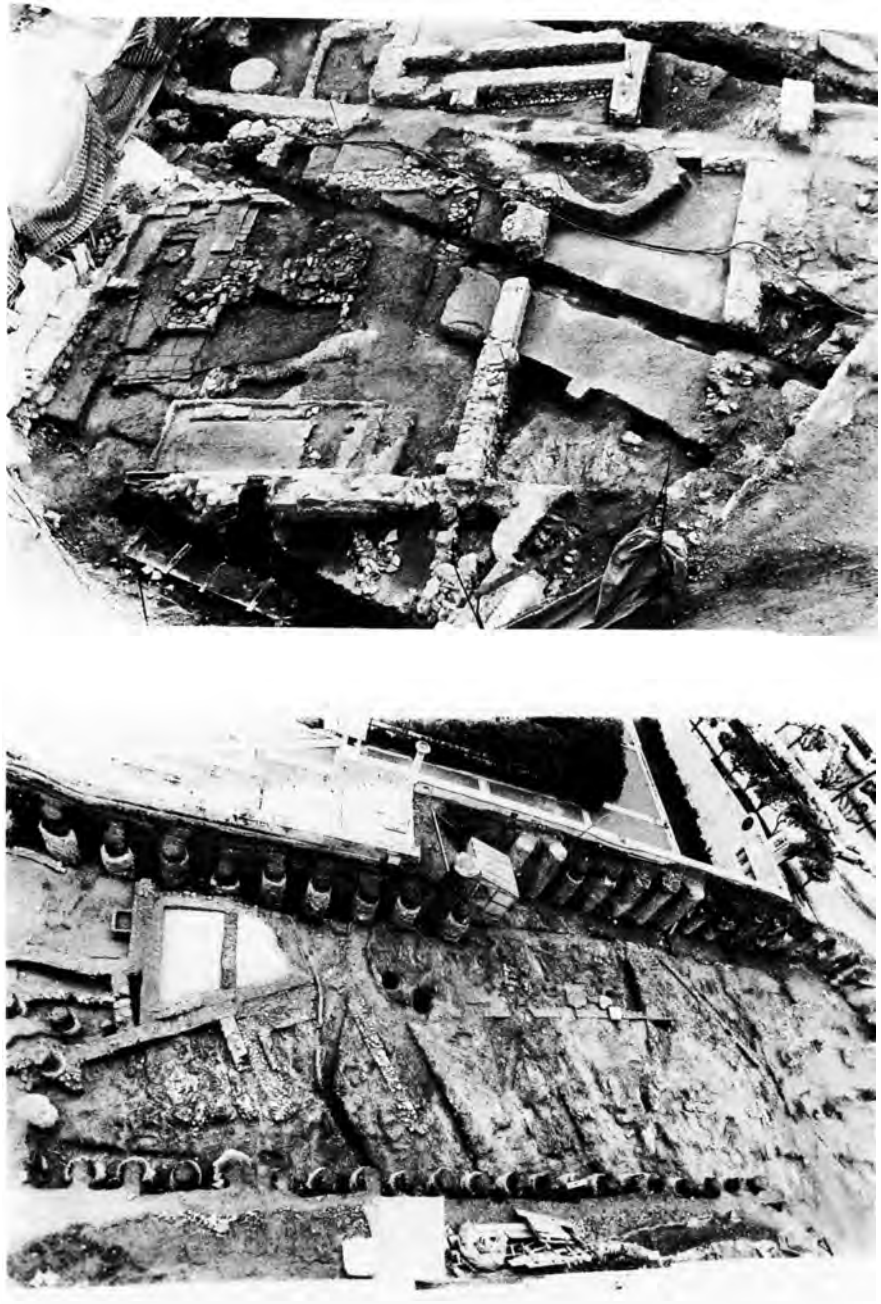

Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων: α) Νοτιοδυτικό προαύλιο. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Βόρειο προαύλιο. Τμήματα αγωγών και κατάλοιπα εργαστηρίων.

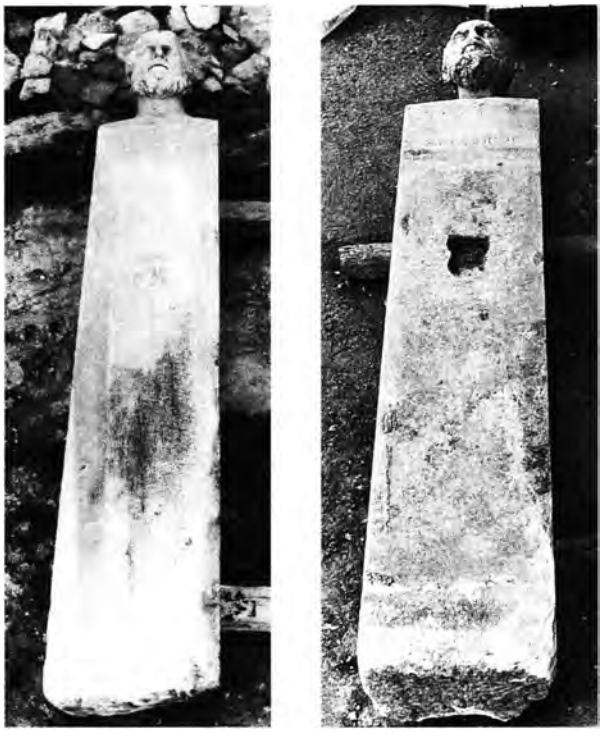

Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων. Βόρειο προαύλιο: α) Εργαστηριακό συγκρότημα, β) Ψηφιδωτό δάπεδο.

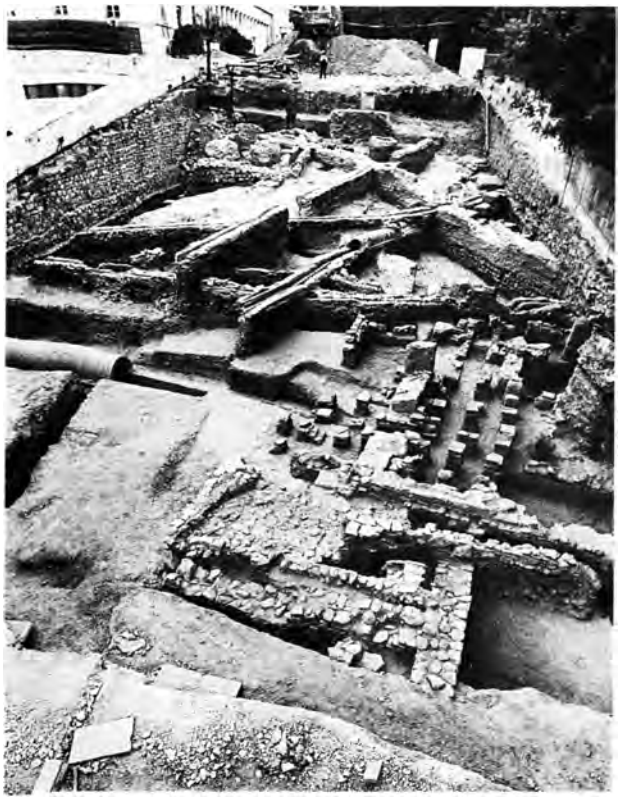

Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων: α) Βορειοανατολικό προαύλιο-«Παλατάκι». Συγκρότημα κεραμικών κλιβάνων και κτιρίων, β) Δυτικό προαύλιο. Συγκρότημα πολυτελών κτιρίων.

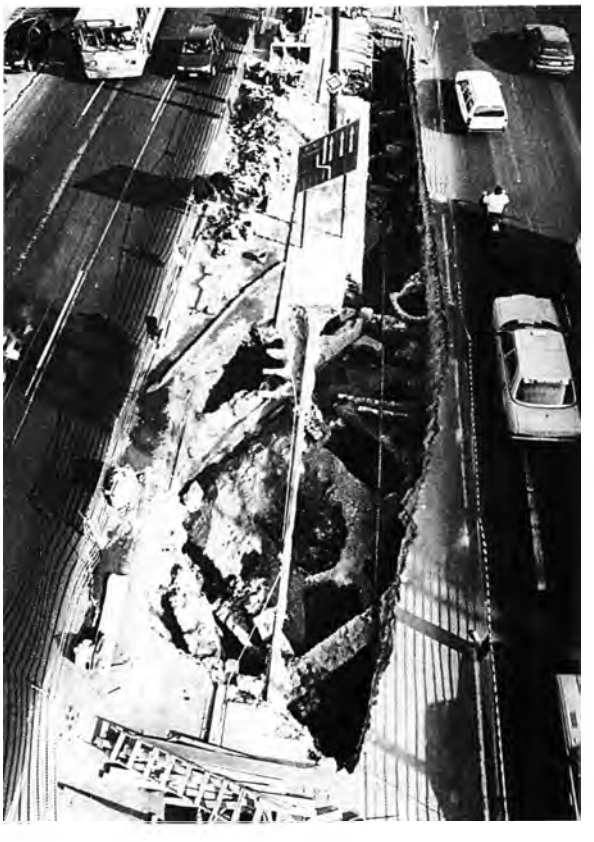

Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων. Δυτικό προαύλιο: α) Τμήμα υστερορωμαϊκού κτιρίου, β-γ) Οι ερμαϊκές στήλες του Ευπόλιδος και του Χρυσίππου.

Αθήνα: α) Βουλή των Ελλήνων. Δυτικό προαύλιο. Το υπόκαυστο του βαλανείου και τα συστήματα των αγωγών, β) Λεωφόρος Αμαλίας (έναντι αριθ. 24). Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., γ) Λεωφόρος Αμαλίας (έναντι αριθ. 32, 34). Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

Αθήνα: α) Οδός Βασιλέως Γεωργίου Β΄ 9. Ο τοίχος με τις αντηρίδες, β) Οδός Αμερικής 3. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

ΕΥ. ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ - Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Αθήνα. Οδός Αμερικής 3: α) Ευρήματα από τον τάφο Τ35, β-γ) Ευρήματα από τον τάφο Τ197.

Αθήνα. Οδός Αμερικής 3: α-β) Ο λίθινος αγωγός από ΒΑ.
και ο αγωγός β.

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Σκάμμα οδού Κρατίνου: α) Οι κλίβανοι ΙΙΙ και IV από Ν.,
β) Ο εργαστηριακός χώρος από Ν.

Αθήνα. Οδός Σωκράτους 17: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.,
β) Το νότιο τμήμα του προτειχίσματος από Ν.

Αθήνα: α) Οδός Πουλοπούλου. Τμήμα του τείχους από Β., β-γ) Οδός Μάρκου Μπότσαρη 35. Συστάδα τάφων στο νότιο τμήμα του οικοπέδου από Δ. και κάλυψη τάφου με κεραμίδες επένδυσης φρέατος.

α-β) Λίμνη Κουμουνδούρου. Κλάδος Κερατσινίου. Το ανατολικό ανάλημμα της Ιεράς Οδού από Ν. και από Β.

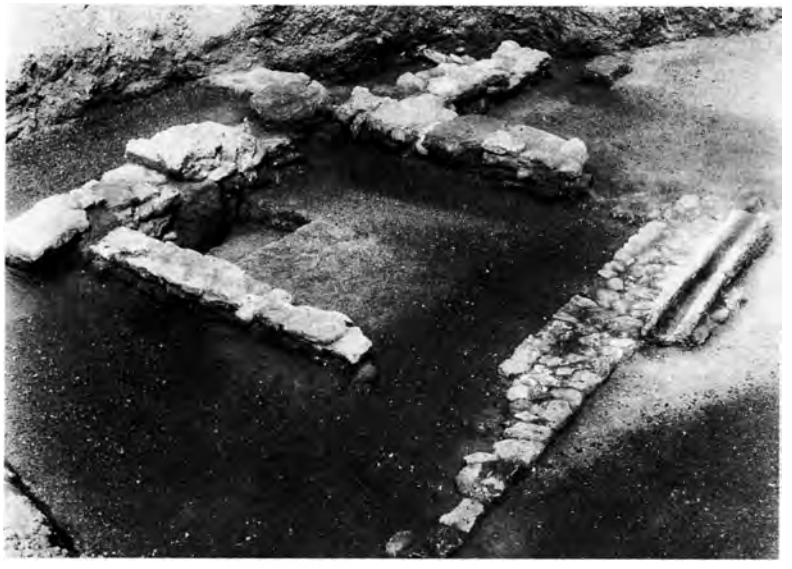

α-στ) Ασπρόπυργος. Θέση Μούλκι. Αγγεία από την ανασκαφή.

Ελευσίνα: α) Οδός Πίνδου και Κολοκοτρώνη. Γενική άποψη της ανασκαφής,
β) Οδός Ερμού και Ελ. Βενιζέλου. Οι τοίχοι 1 και 2 από ΝΔ.

Μέγαρα: α) Οδός Αγίας Λαύρας. Το νοτιοδυτικό οίκημα από Ν., β) Οδός Σαλαμίνος 87. Οι χώροι Α και Β από ΝΑ.

Λαυρεωτική: α) Μερκάτι. Ενεπίγραφη λίθινη στήλη, β) Περιοχή Δημολιάκι. Κτήμα Τσαμαλή. Το εργαστήριο από Α.

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική. Θορικός. Κτήμα Κ. Μέξα: α) Η αυλή του εργαστηρίου, β) Πλάκα με χάραγμα.

Γέρακας. Οδός Έβρου. Οικόπεδο Παπαδιώτη: α) Η κατασκευή (καμίνι;) από Α., β-γ) Τα πηγάδια Β και Γ από Δ.

Γέρακας. Οδός Έβρου. Οικόπεδο Παπαδιώτη: α) Το πηγάδι Δ από ΝΔ., β) Τα πηγάδια Α και Ε από Α., γ) Τα πηγάδια Ι και Θ από Β.

Γέρακας: α) Οδός Μεσολογγίου. Οι τοίχοι 1 και 2 από Ν., β) Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη. Οικόπεδο Φ. Χριστοδούλου. Ο δρόμος με τους τοίχους Γ και Α από ΝΑ.

Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Γέρακας - Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας, Μακρυγιάννη και Μιαούλη: α) Οικόπεδο Φ. Χριστοδούλου. Ο δρόμος με τον τοίχο Δ από ΝΑ., β) Οικόπεδο Γ. Μηλίγκου. Ο δρόμος με τον τοίχο Α από Ν.

Μουσείο Σπετσών. Τμήμα εικόνας με την Παναγία γαλακτοτροφούσα ανάμεσα στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και τον άγιο Ρόκκο μετά τη συντήρηση.

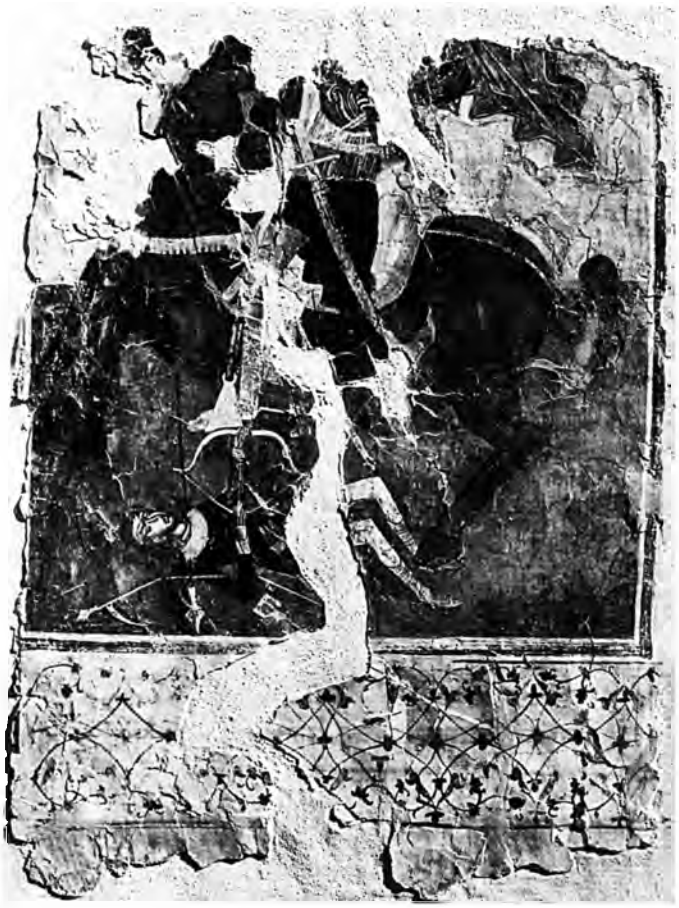
Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

α) Λιβαδειά. Βορειοανατολικός πύργος μεσαιωνικού κάστρου. Η κλίμακα προς την πηγή του νερού,
β) Αθήνα. Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς. Τοιχογραφία στην καμάρα μετά τη συντήρηση.

Νομός Βοιωτίας: α) Θήβα. Οδός Πινδάρου 29. Ψηφιδωτό δάπεδο μετά τη συντήρηση, β) Κόκκινο. Ναός Αγίου Νικολάου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία μετά τη συντήρηση, γ) Πλαταιές. Μονή Αγίας Τριάδος. Τμήμα τοιχογραφίας με τη μορφή του αγίου Σάββα.

Πειραιάς. Παλαιά Κοκκινιά. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος: α) Η νοτιοανατολική πλευρά του ναού, β) Το νεότερο κωδωνοστάσιο από Α., γ) Τοιχογραφία με παράσταση του αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου, έργο του Φ. Κόντογλου.

Νομός Βοιωτίας: α) Αντίκυρα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνος. Τμήμα μαρμάρινου επιθήματος, β) Θήβα. Δυτική πλευρά Καδμείας. Τμήμα μεσαιωνικής οχύρωσης.

Θήβα. Ναός Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου: α) Ανάγλυφη πλάκα από τον κυρίως ναό,
β) Άποψη της ανασκαφής από Α.

Θήβα. Οδός Κατσίνα: α) Πήλινα σκεύη, β-γ) «Θησαυρός» ασημένιων νομισμάτων, δ) Άποψη της ανασκαφής από Δ.

Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

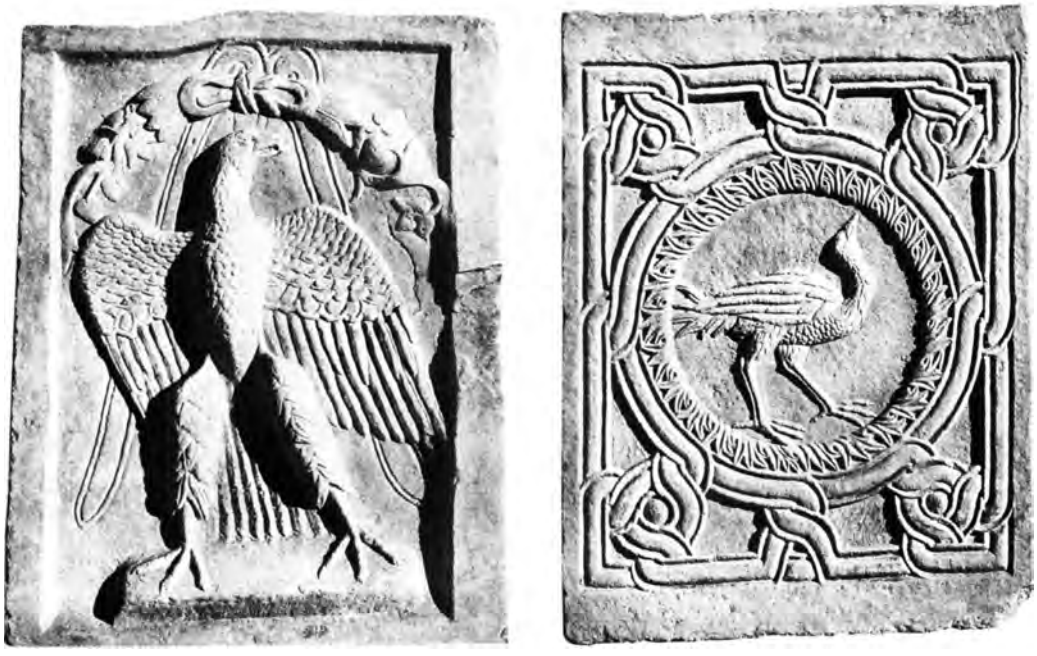

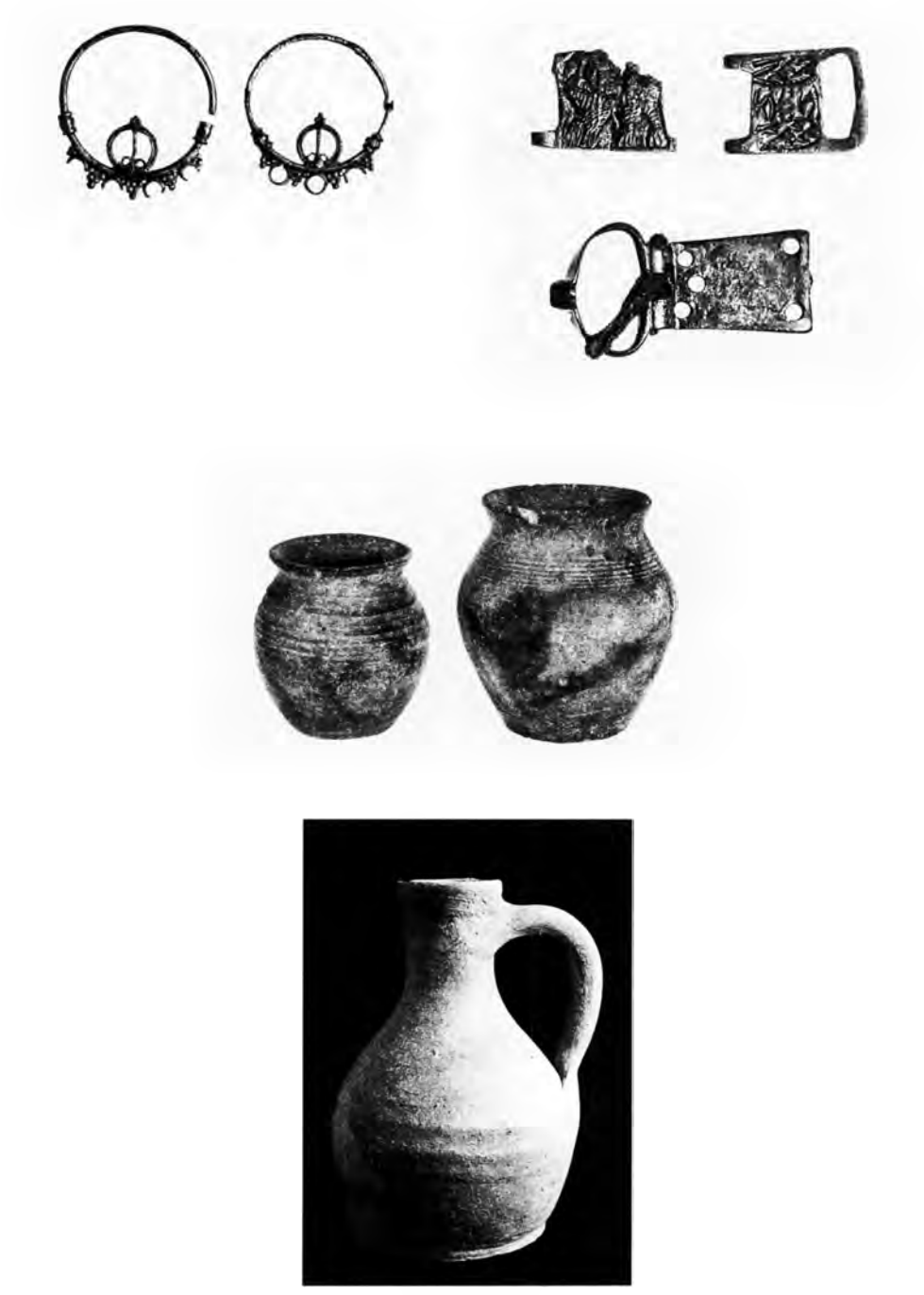
Θήβα: α-β) Οδός Κατσίνα. Λαξευτοί αγωγοί και θάλαμος στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και εφυαλωμένη κούπα από τάφο, γ-δ) Εργασίες αποχετευτικού δικτύου. Οδός Οσίου Κλήμεντα. Εσωτερική όψη του καμαροσκεπούς τάφου ΙΙΙ και ασημένιο νόμισμα από την ανασκαφή.

Θήβα. Εργασίες αποχετευτικού δικτύου: α) Οδός Λοξής Φάλαγγος. Ευρήματα από τους τάφους, β) Οδός Αλαμάνας. Εφυαλωμένη κούπα από τον τάφο Τ6, γ-ε) Οδός Οιδίποδος. Κανάτι και μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες από την ανασκαφή.

Νομός Βοιωτίας. Ακραίφνιο. Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας: α) Ασημένια σκουλαρίκια, β) Πόρπες, γ) Χυτροειδή αγγεία, δ) Κανάτι.

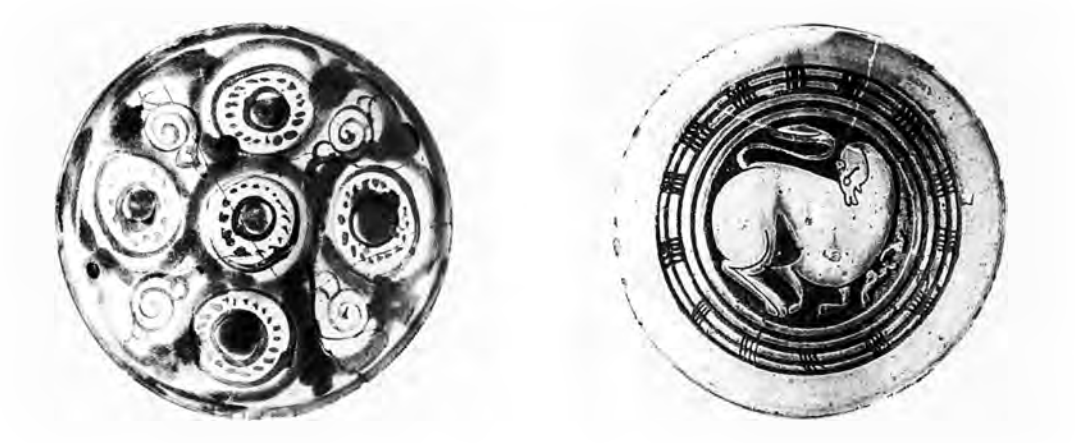

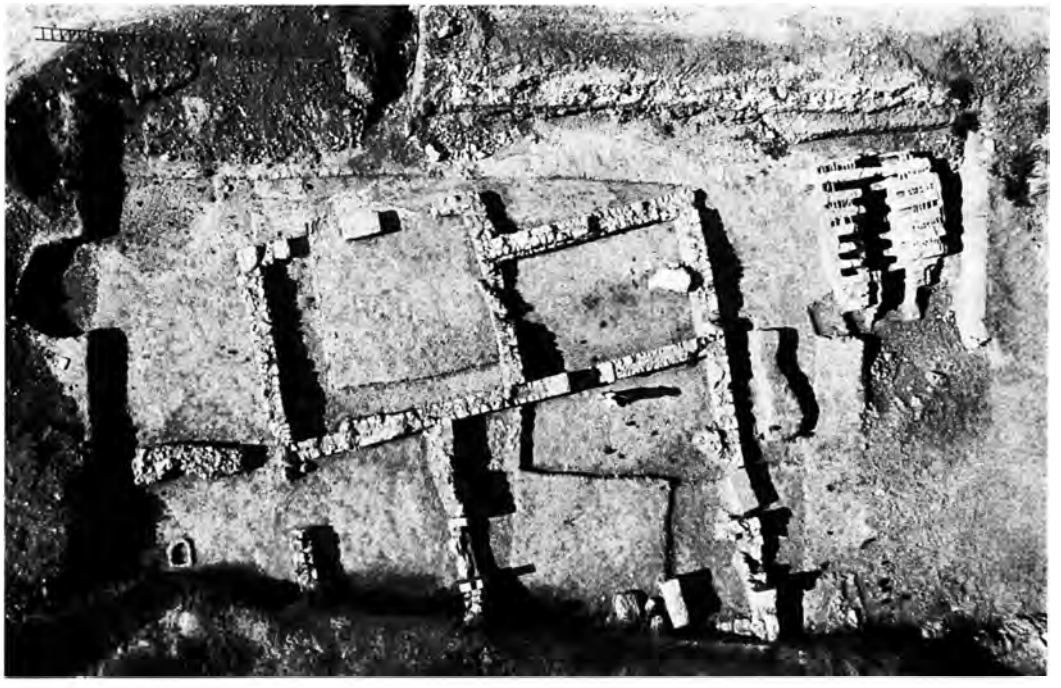

Νομός Βοιωτίας. Ακραίφνιο. Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας: α) Σιδερένιο δρεπάνι, β) Σιδερένια εξαρτήματα, γ) Πίθος, δ) Δοχείο για άρμεγμα.

Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Νομός Βοιωτίας. Ακραίφνιο. Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας: α-β) Επιτραπέζια αγγεία, γ) Τμήμα υστερορωμαϊκής έπαυλης και κλίβανος.

Άργος. Οδός Ηρακλέους: α) Υπομυκηναϊκή οινοχόη και αμφορίσκος από τον τάφο 10,
β) Αττικός αμφορέας από το χώρο εξωτερικά του τάφου 19.

α-ε) Άργος. Οδός Κοφινιώτου 27. Αγγεία από τους τάφους.

Άργος: α) Οδός Παπαλεξοπούλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α., β-γ) Οδός Τριπόλεως. Άποψη της ανασκαφής και ο τοίχος 3 από Β.

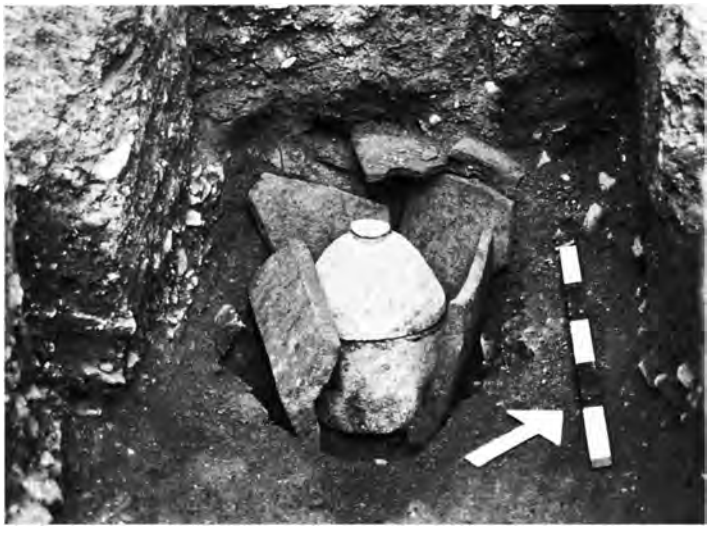

Άργος: α-β) Οδός Τριπόλεως. Ο τάφος 2 από ΝΑ. και ο τάφος 3 από Β., γ) Οδός Μενάνδρου. Οικόπεδο Δ. Γεωργίου-Χασάπη. Οι τάφοι 1 και 2 πριν από την αφαίρεση της κάλυψής τους.

Άργος: α-β) Οδός Μενάνδρου. Οικόπεδο Β. και Ο. Γιάννου. Η ταφική πυρά από Δ. και τεφροδόχος κάλπη στο δυτικό άκρο της, γ) Οδός Αριστοφάνη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Άργος: α) Οδός Αρχαίας Βουλής. Τμήμα κτιρίου των αυτοκρατορικών χρόνων, β) Οδός Παπανικολάου. Άποψη του χώρου Β και ειδώλια και ομοιώματα από την ανασκαφή.

α) Παλαιά Επίδαυρος. Οδός Ιπποκράτους. Κτερίσματα από το μυκηναϊκό τάφο 1, β-γ) Ασπρόχωμα Προσύμνης. Πλίθρα και απιόσχημες σφήνες, δ) Αρχαία Κόρινθος. Οικόπεδο Χ. Μπινιάρη. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Χ. ΠΙΤΕΡΟΣ - Ε. ΣΑΡΡΗ - Π. ΚΑΣΙΜΗ

Λουτράκι. Θέση Κατουνίστρα: α) Εντοιχισμένες βάσεις κιόνων, β) Ο κεραμικός κλίβανος από Δ.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

α) Άργος. Ακρόπολη Λάρισας. Εντοιχισμένο ανώφλι μυκηναϊκής πύλης, β) Τίρυνθα. Πήλινο σφράγισμα με αποτυπώματα σφραγίδας, γ) Λιγουριό. Τμήμα μαρμάρινης επιτάφιας κλίνης από παράδοση.

Επίδαυρος. Ιερό Ασκληπιού: α) Βάση αναθήματος σε σχήμα πρώρας πλοίου, β-γ) Μέλη της ίδιας βάσης αναθήματος κατά χώραν.

Σπάρτη: α-β) Οδός Θερμοπυλών 94. Θραύσματα μεγαρικού σκύφου και δίσκος λύχνου, γ) Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Θερμοπυλών 177 και Τυνδάρεω. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Σπάρτη: α-γ) Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου. Τμήματα δισκοειδούς ακρωτηρίου, μελανόμορφη λήκυθος και θραύσμα ανάγλυφου αμφορέα, δ) Οδός Ωραίας Ελένης. Λύχνος με παράσταση ερωτιδέα.

Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος: α) Πρόχοι ρωμαϊκών χρόνων, β) Θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων. γ) Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Σπάρτη: α-β) Οδός Πιτάνης. Λύχνοι και πήλινο ακροκέραμο από την ανασκαφή.
γ) Οδός Τριακοσίων 83. Ο χώρος με τα πηγάδια.

Σπάρτη. Πάροδος Σακέττα: α) Κύπελλο, β) Χάλκινο tintinabullum, γ) Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ., δ) Οι τοίχοι 1 και 15 από Β.

α-β) Σπάρτη. Έργα ΔΕΥΑΣ και ΔΕΗ. Οδός Ηρακλειδών 54-60.
Απόψεις του λουτρικού συγκροτήματος από ΝΑ. και από Δ.

α) Αμύκλες. Αγρός Α. Σακελλαράκου. Αγγεία από τον αποθέτη, β-γ) Μαγούλα. Οικόπεδο Δ. Παναγάκου. Αγαλμάτιο Υγείας και γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Συκιά Μολάων: α-β) Αγγεία από τον τάφο 3, γ) Ο λάκκος 1 του τάφου 3 με οστά ανακομιδών και αγγεία, δ) Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου 4.

Συκιά Μολάων. Τάφος 4: α-δ) Αγγεία από το δάπεδο του θαλάμου και το δάπεδό του.

α) Μεγαλόπολη. Οδός Αρχαίου Θεάτρου, Περιφερειακού και Επικουρείου Απόλλωνος. Άποψη της ανασκαφής από Β., β) Μεγαλόπολη. Θέατρο. Πήλινο μέτωπο ηγεμόνος κεράμου, γ) Κυπαρίσσια. Κεραμική από την ανασκαφή.

α) Μηλιά Νεστάνης. Μαρμάρινο λουτήριο από περισυλλογή, β) Πικέρνι. Μονή Αγίου Νικολάου Κλήμη. Τμήμα μαρμάρινου περιθύρου, γ) Κάτω Δαβιά. Ναός Παναγίας. Δωρικό κιονόκρανο από περισυλλογή.

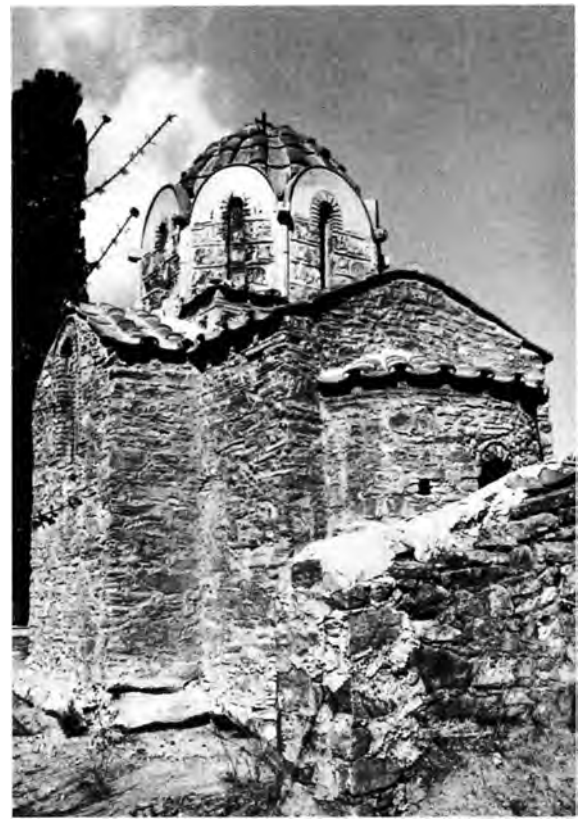
Α.Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

α-β) Χωτούσα-Καφυαί. Θραύσμα συμπλέγματος Αφροδίτης-Έρωτα και μαρμάρινος θρόνος από περισυλλογή, γ) Μεγαλόπολη. Τμήμα σίμης από παράδοση.

Νομός Λακωνίας: α) Μελιτίνη. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου μετά τις εργασίες αποκατάστασης, β) Κουλούμι. Ο ναός των Ταξιαρχών μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.

ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Νομός Λακωνίας: α) Έρημος. Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, β) Γύθειο. Ναός Αγίου Δημητρίου. Το κωδωνοστάσιο μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

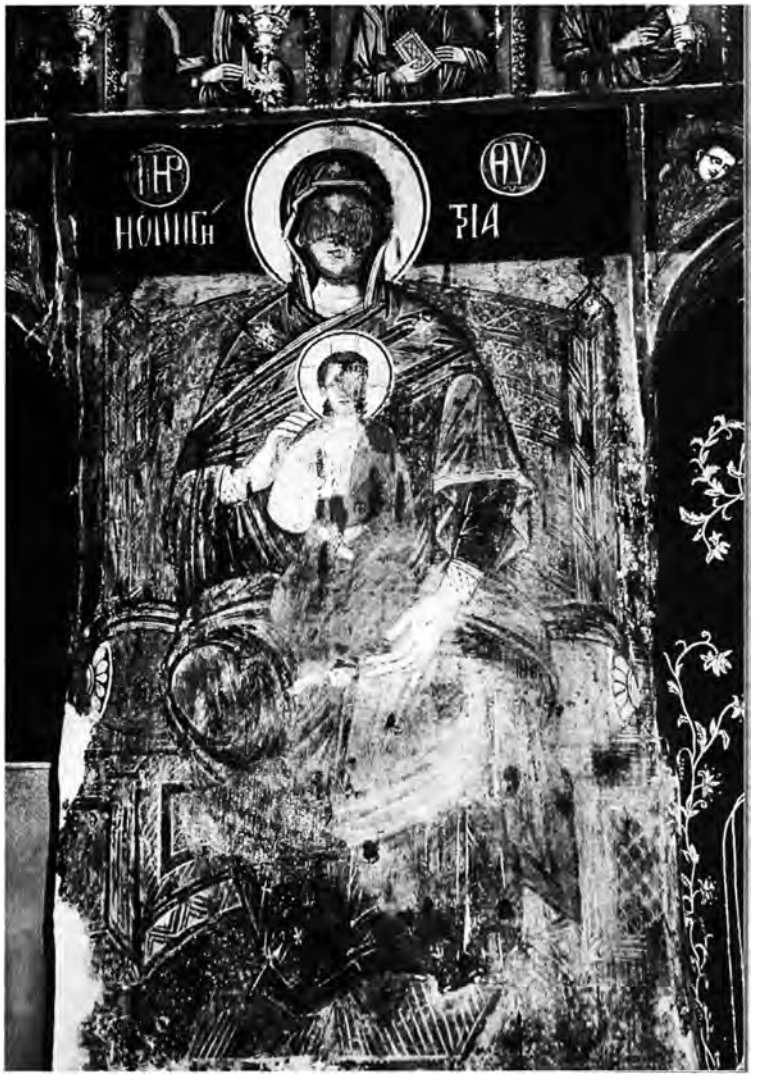

α) Νομός Αρκαδίας. Άστρος. Μονή Παλαιοπαναγιάς. Το καθολικό μετά τις εργασίες αποκατάστασης,
β) Νομός Μεσσηνίας. Πλάτσα. Ναός Παναγίας Γιάτρισσας. Η βορειοδυτική πλευρά του ναού
μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

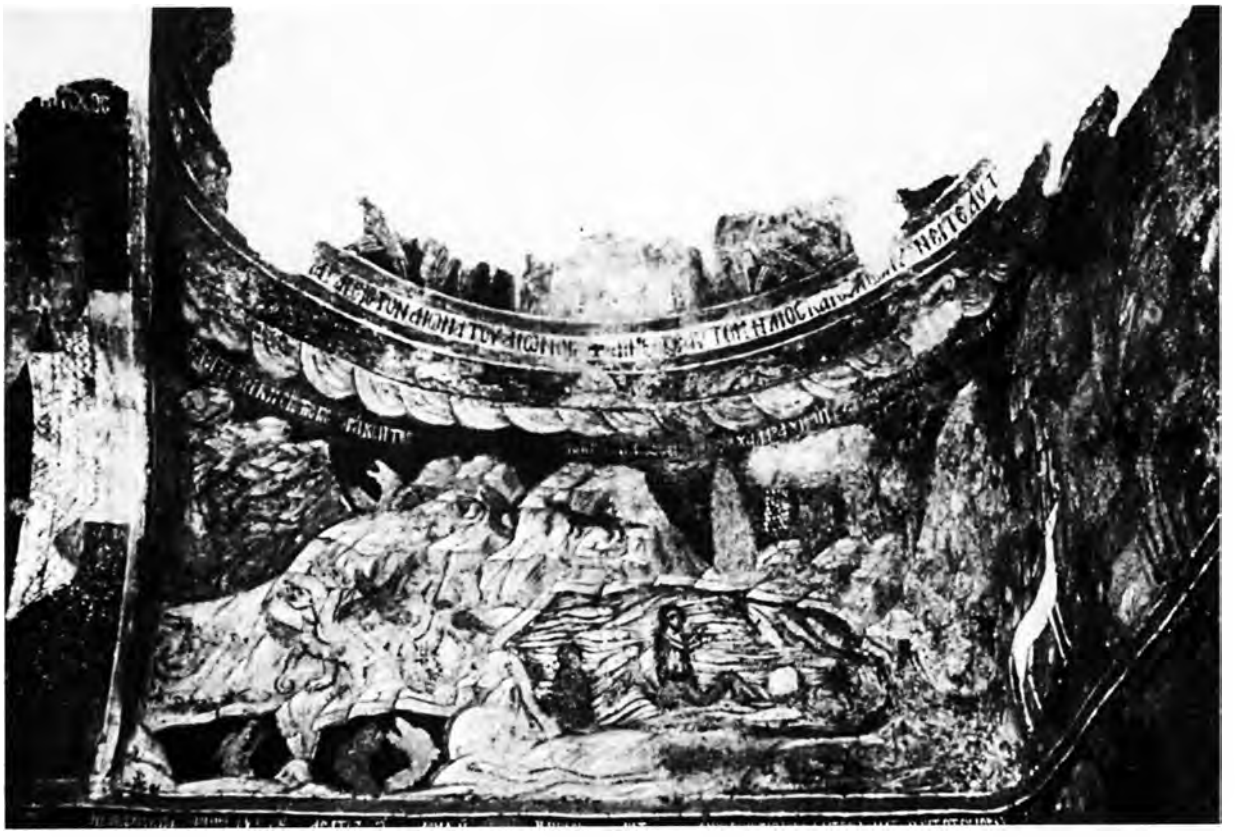

Νομός Λακωνίας: α) Χρύσαφα. Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα. Τοιχογραφία του καθολικού, β) Αναβρυτή. Ναός Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφίες με παραστάσεις από το βίο του αγίου Νικολάου.

Νομός Αρκαδίας. Φαλαισία. Μονή Μπούρα. Τοιχογραφία στη δυτική όψη του τέμπλου.

ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Νομός Αρκαδίας. Νεοχώρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Τοιχογραφίες του ναού.

ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Νομός Ηλείας. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα: α) Κύαθος με προχοή από τον τάφο 7, β-γ) Κυλινδρικό αλάβαστρο και χάντρες από τον τάφο 8.

Νομός Ηλείας. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα: α-β) Αγγεία από τους τάφους 9 και 10 αντίστοιχα, γ) Χάλκινο ξίφος από τον τάφο 11, δ-ε) Ο θαλαμωτός τάφος 12 από Α. και αγγείο από αυτόν.

Νομός Ηλείας: α-β) Δάφνη. Θέση Γεωργούλη Αλώνι. Αγγεία και χάλκινο κάτοπτρο από τον ταφικό πίθο, γ) Φιγάλεια. Λόφος Κουρδουμπούλι. Προϊστορικό κτίσμα βόρεια του ναού, δ) Ήλιδα. Θέση Φανερωμένη. Ταφική υδρία.

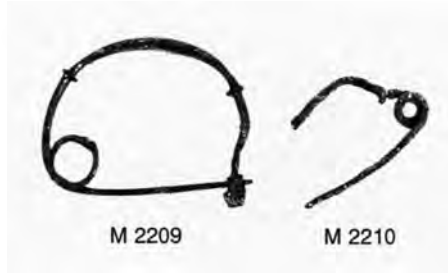
Ο. ΒΙΚΑΤΟΥ - Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α-β) Λάττα. Θέση Αλωνάκι. Αλάβαστρο και ψευδόστομος αμφορέας από παράδοση, γ-δ) Κλαδέος. Αγγεία από το θαλαμωτό τάφο 7.

α-δ) Νομός Ηλείας. Κλαδέος. Ευρήματα από τους θαλαμωτούς τάφους.

Ο. ΒΙΚΑΤΟΥ

α-γ) Νομός Ηλείας. Κλαδέος. Αγγεία από τους θαλαμωτούς τάφους.

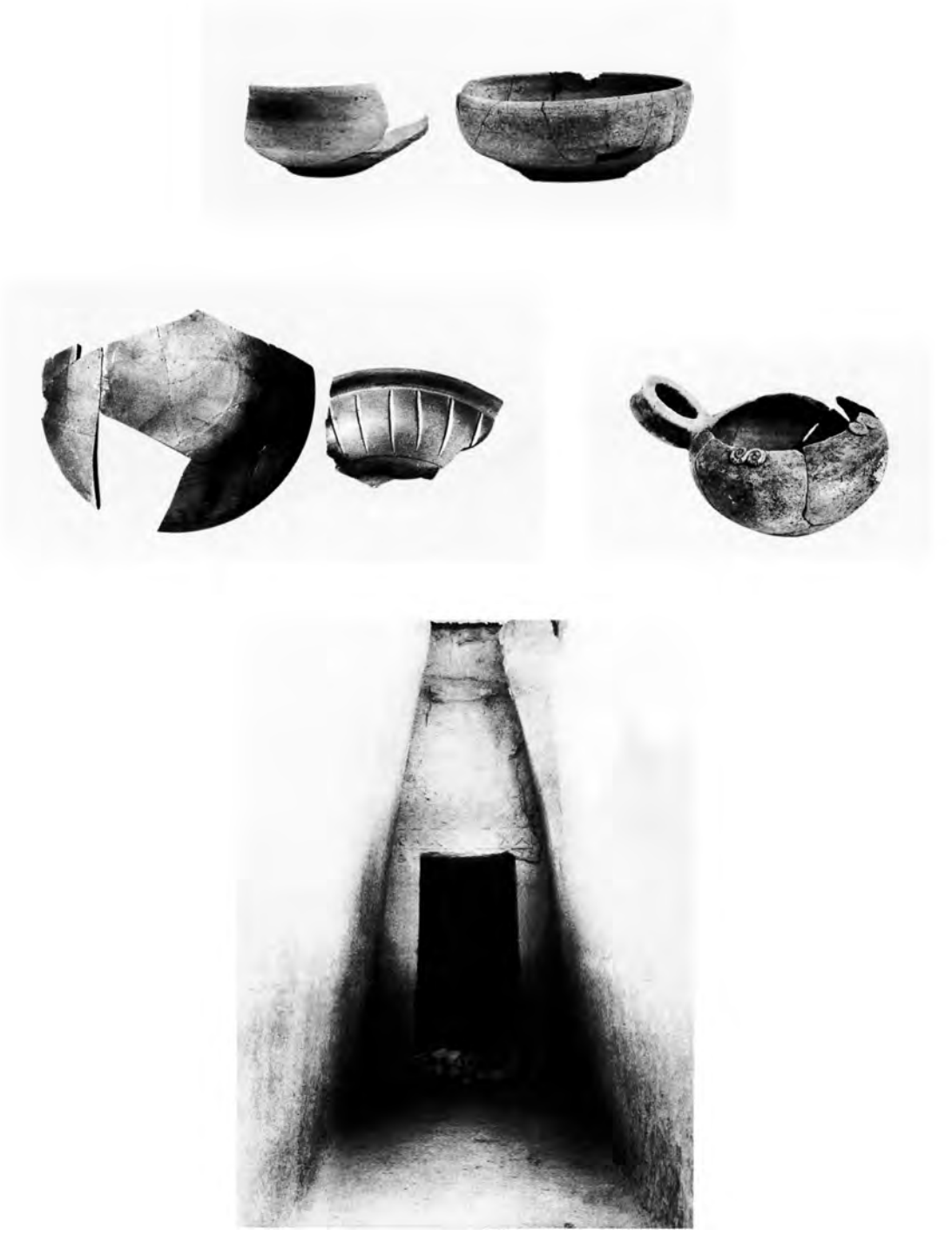
α-γ) Νομός Ηλείας. Κλαδέος. Αγγεία από τους θαλαμωτούς τάφους.

Νομός Μεσσηνίας. Κεφαλόβρυσο: α-γ) Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος
και κεραμική από αυτόν.

Νομός Μεσσηνίας: α-γ) Κεφαλόβρυσο. Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων από το θολωτό τάφο, δ) Ελληνικά Ανθείας. Πρόσοψη του θαλαμωτού τάφου 13.

Γ. ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

α) Νομός Μεσσηνίας. Λογγά. Τμήματα μαρμάρινου αγάλματος, β) Νομός Ηλείας. Δάφνη. Χάλκινος πέλεκυς από παράδοση, γ) Νομός Ηλείας. Φιγάλεια. Μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου.

Πάτρα: α) Οδός Αρέθα 52. Ο αρράβδωτος κίονας κάτω από τον κεντρικό πέσσο, β-δ) Ζαρουχλέικα. Οικόπεδο ΟΕΚ, «Πάτρα XI». Γενική άποψη του ταφικού κτιρίου, το στρώμα καταστροφής και το κάλυμμα της σαρκοφάγου.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Πάτρα: α) Οδός Βότσαρη 29. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού, β) Οδός Μπουκαούρη 82. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Βούντενη. Έργο ευρείας παράκαμψης Πατρών: α) Το συγκρότημα Α, β) Ο χώρος με το πιθάρι κατά χώραν, γ-δ) Το συγκρότημα Β και ενσφράγιστες αγνύθες από αυτό.

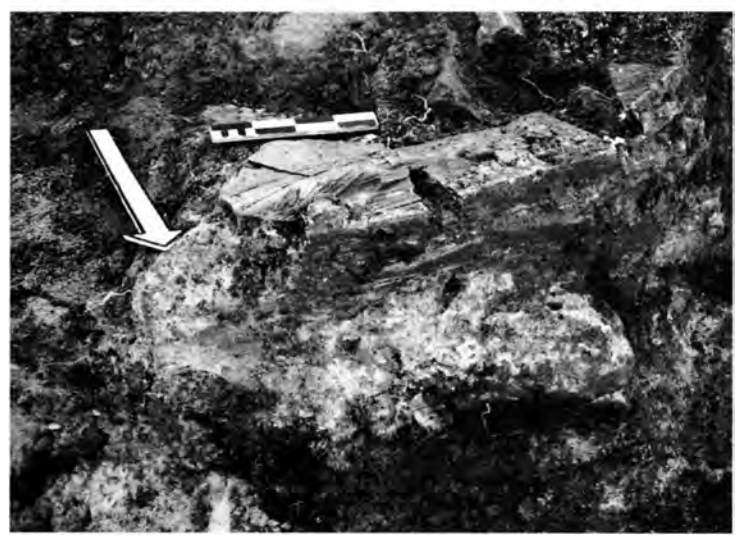
Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

α-δ) Πάτρα. Ριγανόκαμπος. Ευρήματα από το σύγχρονο χώρο απόθεσης, ε) Κρήνη Πατρών. Θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Αγγεία από τον τάφο 4.

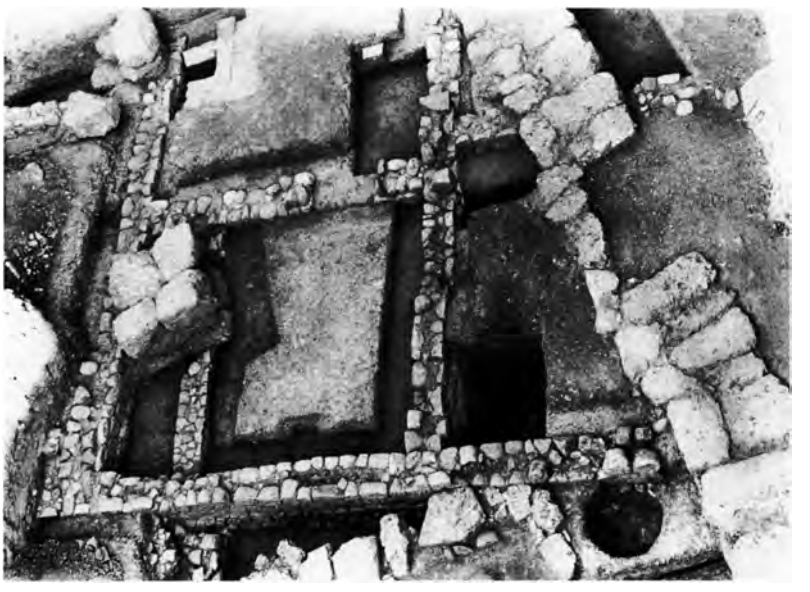

Κάτω Αχαΐα. Οδός Αριστοτέλους: α) Γενική άποψη των κλιβάνων, β) Ο κλίβανος 1 από Α., γ) Θραύσμα ανάγλυφου πίνακα «Campana», εντοιχισμένο στον κλίβανο 1.

Α. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Νομός Αχαΐας: α) Τρεχλό Καλαβρύτων. Αγγεία από τους ταφικούς πίθους, β-γ) Αίγιο. Οδός Ν. Πλαστήρα 49 και Μαυροκορδάτου. Αγγεία από τους τάφους, δ) Αίγιο. Οδός Σαρανταπόρου 14. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

α) Νομός Αχαΐας. Ριζόμυλος Αιγίου. Πυθμένας αρρετινού πινακίου, β) Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Θύρρειο. Τμήματα κυλινδρικών στελεχών του αγωγού ύδρευσης, γ) Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αντιρρίου. Ο κλίβανος από ΒΔ.

Ναύπακτος: α) Οδός Θέρμου και Αθανασοπούλου. Ο μακεδονικού τύπου τάφος από Ν.,
β) Οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων. Ο τοίχος 6.

Κεφαλονιά. Κουλουράτα. Θέση Λάμδα Ράχη: α) Γενική άποψη του οικοδομικού συγκροτήματος, β) Ο λουτήρας, γ) Ο κλίβανος.

Νομός Αχαΐας. Ακρόπολη τείχους Δυμαίων: α) Αεροφωτογραφία της ακρόπολης, β) Η μέση πύλη. γ) Τα κτίρια βορειοδυτικά της μέσης πύλης.

Κεφαλονιά. Ακρόπολη Κράνης: α) Τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς του τείχους, β) Η φραγμένη πύλη.

α-β) Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Θύρρειο. Θέση Παλιόβρυση ή Πηγάδια. Τμήματα του πολυγωνικού τείχους.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Λυκοβίτσι: α) Όψη του τείχους.
β) Τμήμα του αρχαίου πολυγωνικού τείχους.

Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Κομπωτή: α) Άποψη των τειχών, β) Τμήμα του πολυγωνικού τείχους, γ) Πύλη του τείχους με τοξωτό διλιθικό υπέρθυρο.

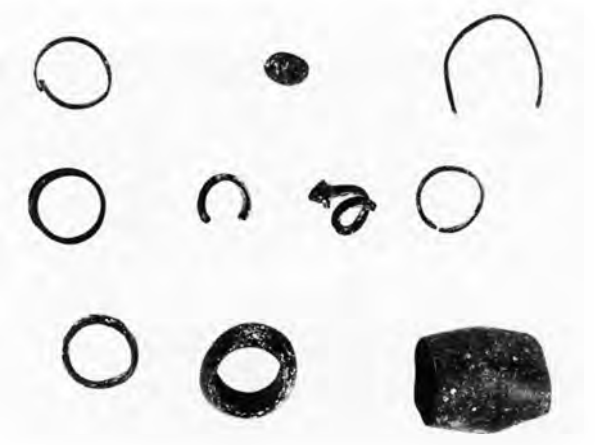
Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Κόνισκα: α) Ύψωμα Τσουγκρί. Θεμέλια αρχαίου κτιρίου στη βάση της ξερολιθιάς, β) Περιοχή Αγίου Τρύφωνα. Αγρός Μαστή. Υπέργειο ορθογώνιο οικοδόμημα.

Νομός Αχαΐας: α) Γουμένισσα (Βρυσάρι) Καλαβρύτων. Αγγεία από παράδοση, β) Ρακίτα (Άνω Μαζαράκι) Πατρών. Χάλκινα αντικείμενα από παράδοση, γ) Αρχαία Ελίκη. Οικοδομικά λείψανα.

Πάτρα. Κάστρο. Η πύλη του διατειχίσματος: α) Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (αρχειακή φωτογραφία του 1938), β) Μετά την αποκατάστασή της.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

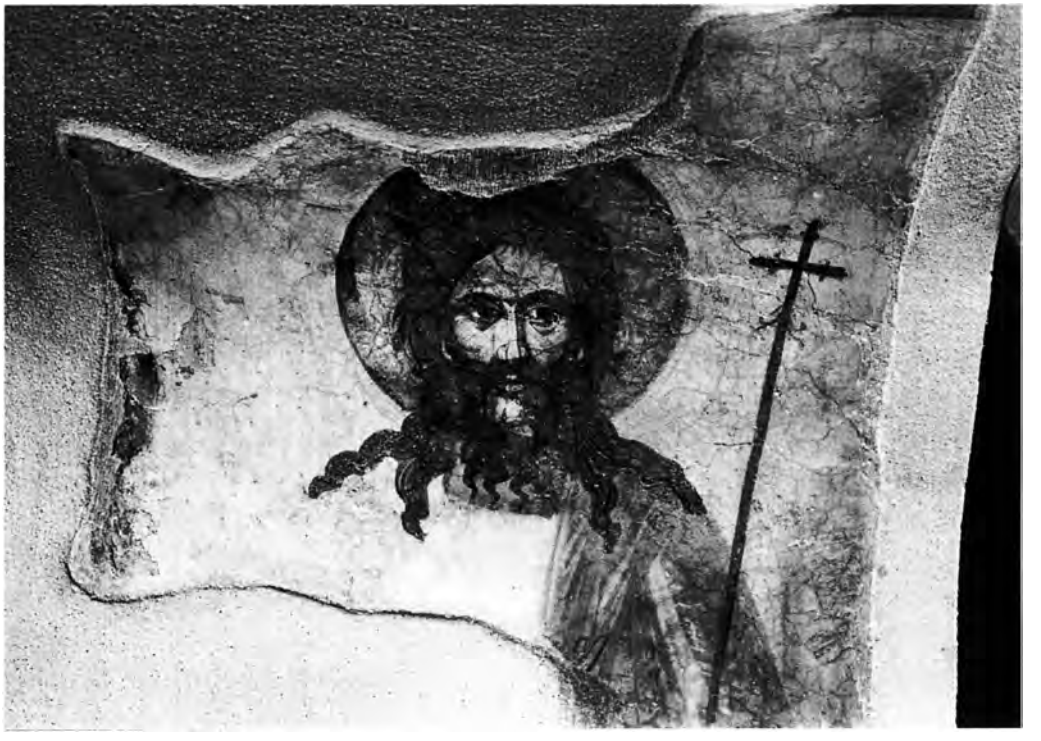

Νομός Κορινθίας. Μαλαγάρι. Μονή Αγίου Νικολάου: α) Η δυτική πλευρά του ναού, β) Η Αγία Τράπεζα μετά την αποκατάσταση της, γ) Τμήμα επιστυλίου, εντοιχισμένο στην Ωραία Πύλη.

α) Νομός Κορινθίας. Σοφικό. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Τοιχογραφία μετά τη συντήρηση, β) Νομός Αχαΐας. Παλαιομονάστηρο Οσίου Λεοντίου. Τοιχογραφία στην πρόθεση με την παράσταση της Άρνησης του Πέτρου.

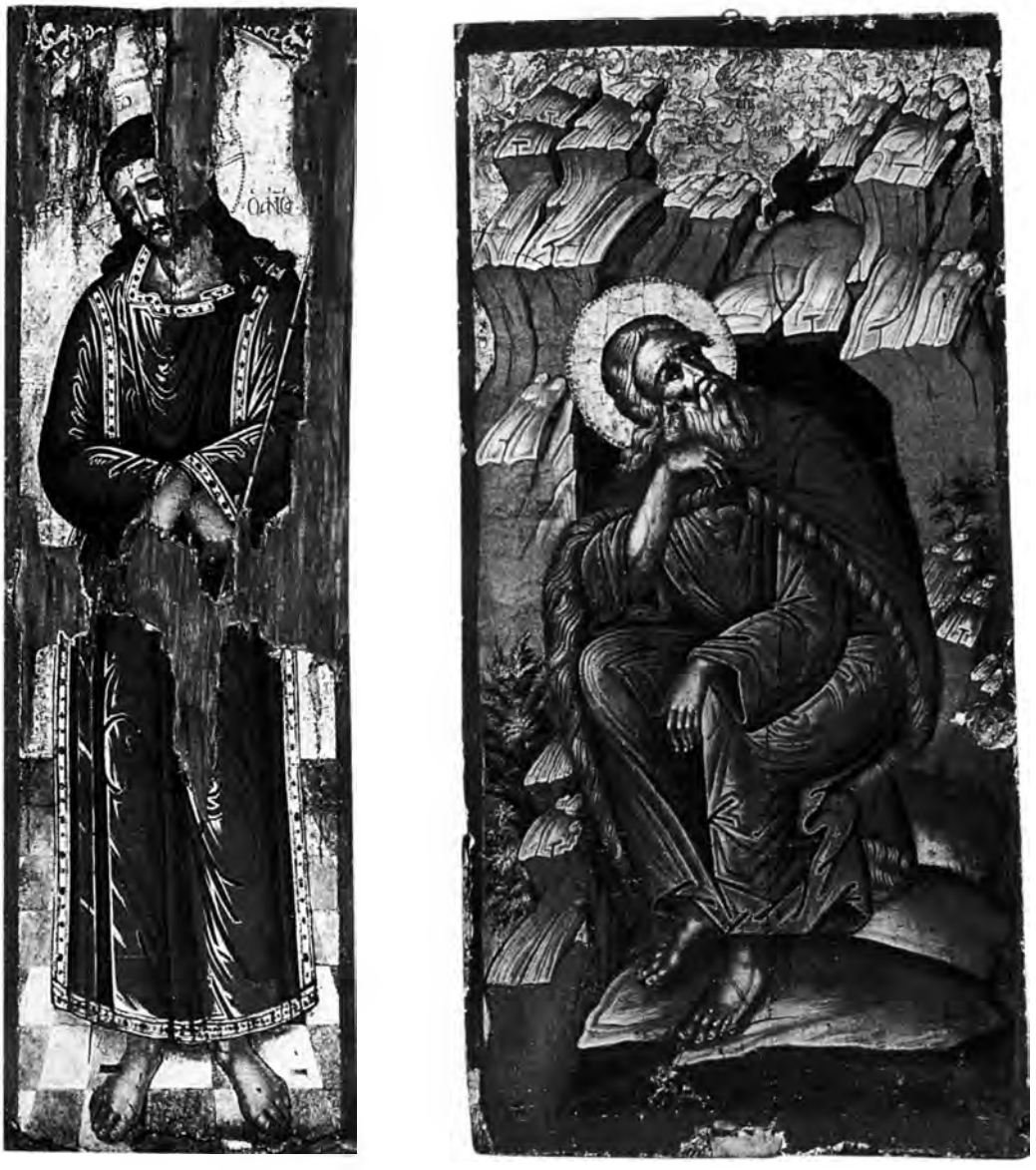
Τράπεζα Αιγιαλείας. Ασκητήρια Αγίου Αντωνίου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία με τη μορφή του Προδρόμου.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ζάκυνθος. Μπόχαλη. Ναός Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής. Φορητή εικόνα μετά τη συντήρηση.

Ζ. ΜΥΛΩΝΑ

Ζάκυνθος: α) Καλλιπάδο. Ναός Αγίας Άννας. Θύρα Ωραίας Πύλης μετά τη συντήρηση, β) Βουγιατό. Ναός Παναγίας. Δεσποτική εικόνα μετά τη συντήρηση.

Νομός Ζακύνθου. Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου. Φορητή εικόνα μετά τη συντήρηση.

Ζ. ΜΥΛΩΝΑ

Ζάκυνθος. Ναός Αγίου Νικολάου Μόλου. Αντώνιος Μπορής: Δεσποτική εικόνα με τον άγιο Νικόλαο ένθρονο πριν από τη συντήρηση.

Ζάκυνθος. Ναός Αγίου Νικολάου Μόλου. Αντώνιος Μπορής: Δεσποτική εικόνα με τον άγιο Νικόλαο ένθρονο μετά τη συντήρηση.

Ζ. ΜΥΛΩΝΑ

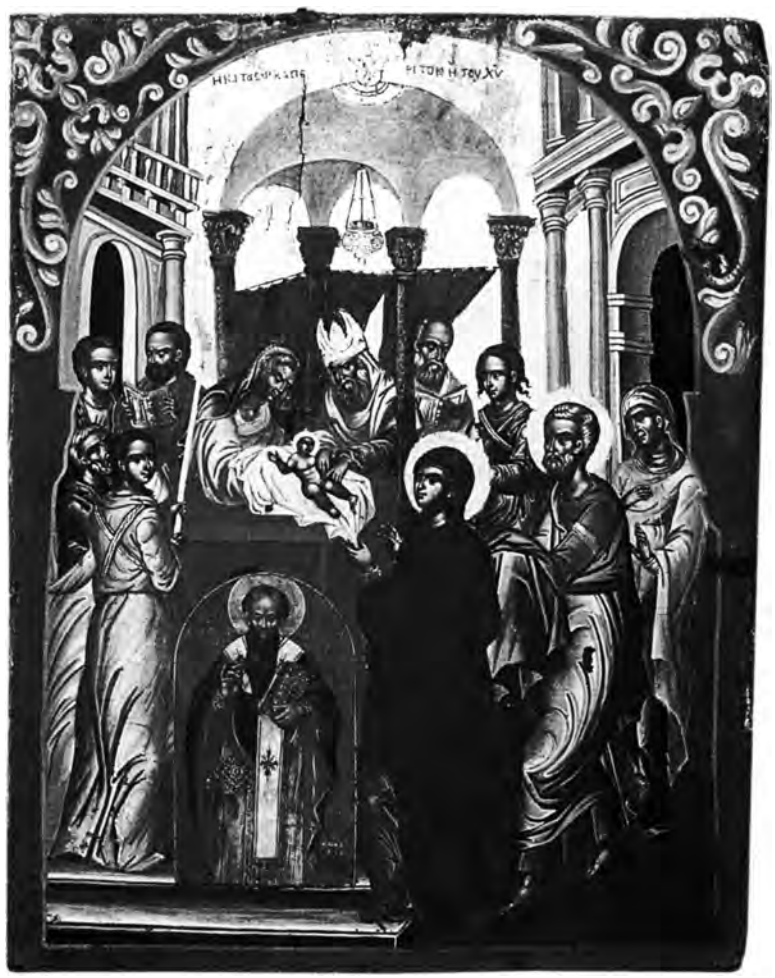

Μουσείο Ζακύνθου: α-β) Φορητές εικόνες με την Παναγία Mater Dolorosa και τον άγιο Ιωάννη, μετά τη συντήρηση, γ) Σταυρός τέμπλου από το ναό της Αγίας Άννας.

Ζ. ΜΥΛΩΝΑ

Κεφαλονιά. Περατάτα. Εκκλησιαστικό Μουσείο Μονής Αγίου Ανδρέα Μηλαπιδιάς: α) Θωμάς Μπαθάς: Άγιος Νικόλαος, β) Η κατά σάρκαν Περιτομή του Χριστού.

Νομός Ηλείας: α) Ακρωτήριο Κουνουπέλι. Ο τετράγωνος πύργος, β) Ταξιάρχες. Ναός Αγίου Ανδρέα. Η νοτιοανατολική πλευρά του ναού.

Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι. Σοφού: α-β) Κεραμική και ιωνικό κιονόκρανο από την ανασκαφή, γ) Τμήμα επικράνου από περισυλλογή, δ) Το λουτρικό συγκρότημα από ΒΑ.

Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Α. Τζαναβάρα. Ιουστινιάνειο τείχος: α) Λεπτομέρεια της εσωτερικής όψης με χαραγμένο ψαροκόκκαλο στο κονίαμα, β) Η είσοδος του πύργου, γ) Λίθινη πλάκα «επιτραπέζιου» παιχνιδιού.

Αρχαία Κόρινθος. Οικόπεδο Ι. Θεοδωρόπουλου: α) Σύμπλεγμα χώρων στο νότιο τμήμα της ανασκαφής, β) Εγχυτρισμοί σε οξυπύθμενους πίθους.

Αρχαία Κόρινθος: α) Οικόπεδο Κ. Κονδύλη. Ο τοίχος Τ2 με βάσεις ιωνικών κιόνων,
β) Μύτικας Ισθμίας. Οικόπεδο Σαλαμανδρή. Πύργος του εξαμιλίου τείχους.

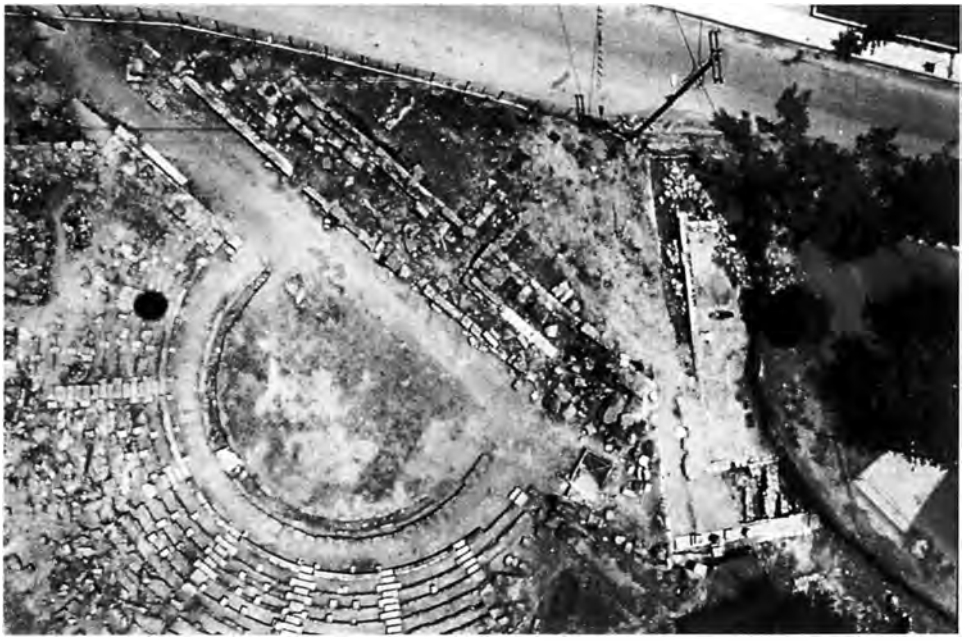

Θήβα: α-β) Έργα ΕΡΓΟΣΕ. Το κτίριο 1 και λάκκος-αποθέτης, γ) Έργα ΔΕΥΑΘ. Ρέμα Αγίου Ιωάννη. Το κτίριο 1.

α) Θήβα. Οικόπεδο Πρεβεζάνου. Αγγεία από τους τάφους, β-γ) Ορχομενός. Το θέατρο (αεροφωτογραφία) και άποψη της ανασκαφής στην πρώην οδό Θησαυροφυλακείου.

Ακραίφνιο. Έργα βελτίωσης εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας: α) ΒΑ. κλάδος 1. Οικοδομικά κατάλοιπα ύψιμων κλασικών χρόνων, β-γ) Χ.θ. 102,500. Χάλκινο κάτοπτρο και ερυθρόμορφη λήκυθος με πλαστική παράσταση από τον τάφο Τ.440.

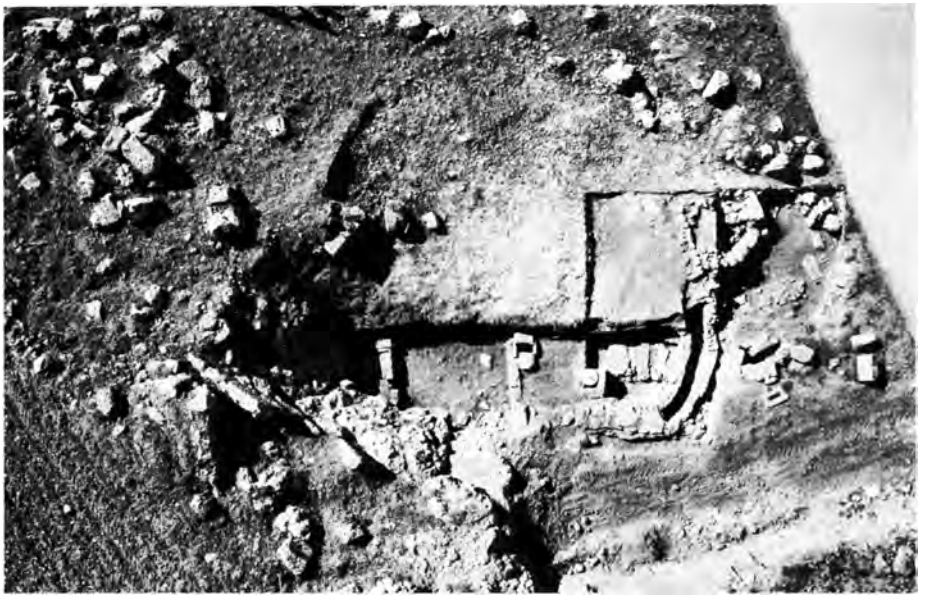

Ακραίφνιο. Χ.θ. 103.300: α-β) «Κάθετη οδός 3». Κατάλοιπα γεωμετρικών τοίχων από Α. και λαιμός αμφορέα στο λιθοσωρό Τ.373, γ-δ) ΝΑ. κλάδος 4. Πηγάδι από ξερολιθιά και οικοδομικά κατάλοιπα από Ν.

Πλαταιές: α) Γενική άποψη της ανασκαφής (αεροφωτογραφία), β) Η στέγαση της δεξαμενής από Ν., γ) Άποψη της ανασκαφής με τον αγωγό 2, το σκεπαστό αγωγό 1 και τη στέγαση της δεξαμενής.

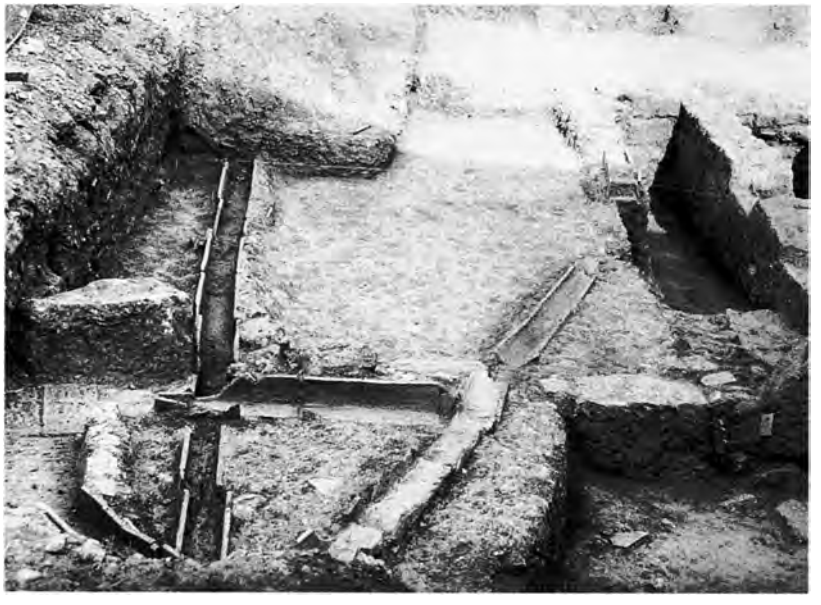

α) Θήβα. Τιμητική επιγραφή από περισυλλογή, β) Χαιρώνεια. Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή από περισυλλογή, γ-δ) Ο Λέων της Χαιρώνειας πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

α) Χαλκίδα. Πάροδος οδού Στύρων. Το σύστημα των αγωγών από Α., β) Ερέτρια. Οδός Γλαυκίππου Διονυσίου. Άποψη της ανασκαφής από Β.

Ερέτρια. Οδός Γλαυκίππου Διονυσίου: α) Το οικοδόμημα Α΄ και η αρχαία οδός από Ν.,
β) Η αρχαία οδός από ΝΑ., γ) Το οικοδόμημα Β΄ από Β.

Παλαιοχώρα Καρύστου: α) Οικόπεδο Γυμνασίου-ΤΕΛ. Ο τάφος 3, β) Οικόπεδο Π. Καρακώστα. Οι τομές Α΄-Γ΄.

Μ. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

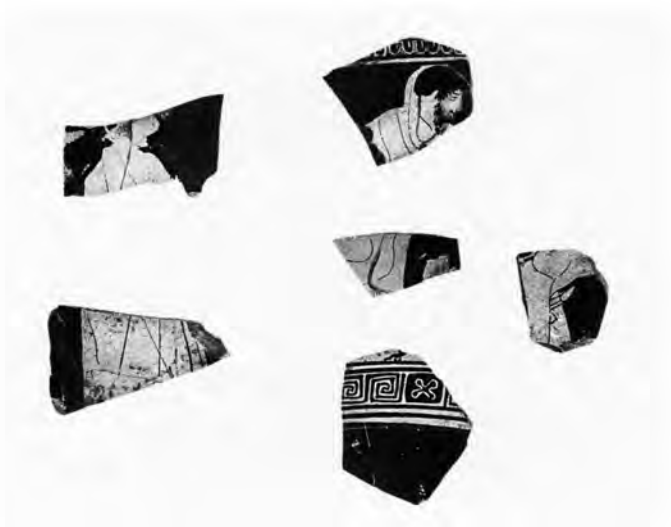

α-γ) Παλαιοχώρα Καρύστου. Οικόπεδο Π. Καρακώστα. Οι τομές Α΄, Β΄ και Γ΄.

Νομός Εύβοιας: α-β) Προκόπι. Θέση Καστρί. Ερυθρόμορφη κεραμική από παράδοση, γ-δ) Ζάρακες. Θραύσμα πίθου και θραύσματα πήλινων περίτμητων πλακών.

Β. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Νομός Εύβοιας. Ζάρακες: α) Άποψη της ανασκαφής με το λίθινο κατώφλι, β) Άποψη της ανασκαφής με τους τάφους Ι και ΙΙ από ΒΑ.

Ωρεοί. Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου: α) Ο τοίχος Τ1, β) Άποψη των χώρων ΙΙ και ΙΙΙ με τη μεταξύ τους θύρα και την αντηρίδα.

α) Λουτρά Αιδηψού. Το ψηφιδωτό δάπεδο (μετά την αποκόλλησή του), β) Βορειοκεντρική Εύβοια. Προκόπι. Θέση Πευκιάς. Λίθινα εργαλεία από παράδοση.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΣΟΦΙΑΣ - ΣΚΑΜΜΑ ΟΤΕ
2. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
3. ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΑΜΑΛΙΑΣ (ΕΝΑΝΤΙ ΑΡΙΘ. 24)
4. ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΑΜΑΛΙΑΣ (ΕΝΑΝΤΙ ΑΡΙΘ. 32, 34)
5. ΟΔΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β΄ 9
6. ΟΔΟΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ 3
7. ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΟΤΖΙΑ - ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

8Α. ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΟΤΖΙΑ. ΣΚΑΜΜΑΤΑ ΟΔΩΝ ΕΥΠΟΛΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΠΕΛΛΟΥ

8Β. ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΟΤΖΙΑ. ΣΚΑΜΜΑ ΟΔΩΝ ΣΤΡΕΪΤ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΝΟΥ

9. ΟΔΟΣ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ (ΣΚΑΜΜΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ)
10. ΟΔΟΣ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ 17
11. ΟΔΟΣ ΠΡΟΔΙΚΟΥ (ΣΚΑΜΜΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ)
12. ΟΔΟΣ ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ (ΣΚΑΜΜΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ)
13. ΟΔΟΣ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ 35
14. ΟΔΟΣ ΜΟΝΗΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ 3
15. ΑΙΓΑΛΕΩ - ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Σχέδ. Α΄. Τοπογραφικός χάρτης των Αθηνών, όπου σημειώνονται οι χώροι που ανασκάφηκαν το 1998.

ISSN 0570-622X